મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સન ૧૯૩૬, પ્રત ૫૦૦૦
આવૃત્તિ બીજી, સન ૧૯૩૭, પ્રત ૫૦૦૦
પુનર્મુદ્રણ, સન ૧૯૪૪, પ્રત ૨૨૦૦

ચાર રૂપિયા

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૪

ઉપોદ્ઘાત

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનુ પુસ્તક ગુજરાતીમા હુ ઉતારવાનો છુ એવી ખબર પડતાની સાથે મારી પાસે બે ટીકાઓ આવી એક, મિત્રોની—જેમને મન એમ હતુ કે એ પુસ્તકમા તો ગાધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર ભરેલો છે, એ પ્રચારમા મારે મદદ શા સારુ કરવી? બીજી, સમાજવાદી તરીકે ઓળખાવનારા કેટલાક સજ્જનોની—જેમને મારે દહેશત હતી કે ગાધીજીની સાથે પડછાયાની પેઠે રહેનારો હુ કદાચ મારા વિચારોથી મારા ભાષાન્તરને પણ રગી દઈશ, અને 'ગાધીવાદ'ની સામે કરેલા બુલદ પડકારને મોળો પાડી દઈશ બને ટીકાની મે અવગણના કરી, પંડિત જવાહરલાલે પોતે બીજી ટીકાની અવગણના કરવાનુ મને ઉત્તેજન આપ્યુ, અને પરિણામે અગ્રેજી ન જાણનાર ગુજરાતી આલમ આગળ આ ભાષાન્તર રજૂ થાય છે એ ભાષાન્તર કરવુ એ મારે મન એક માનભર્યો લહાવો હતો, એમા ન્યૂનતાઓ ભરી છે એ હુ જાણુ છુ, છતા એમા મે મારા કામથી ભરેલા સમયના કેટલાય કલાકો અનન્ય નિષ્ઠાભર્યા પ્રેમથી ખર્ચ્યા છે એટલુ વાચક અવશ્ય જાણે

પંડિત જવાહરલાલનુ પુસ્તક નથી ગાધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર, કે નથી 'ગાધીવાદ'ની સામે પડકાર પ્રસગે પ્રસગે ગાધીજીના જીવન અને વિચારનુ પૃથક્કરણ કરતા જવાહરલાલે ગાધીજીને ઊભરાતા પ્રેમથી ભરેલી અને શુદ્ધ ભક્તિથી ભરેલી જે અજલિ આપી છે, તેની બરોબરી પણ કરવાની કોઈ ગાધીજીના અનુયાયી કે ભક્તની મગદૂર નથી, એમ મારુ હૃદય સાક્ષી પૂરે છે એ અજલિઓથી આ દેશની તેમ જ દેશ બહારની આલમને ગાધીજીને જાણવામા અતિશય સાહાય્ય થશે પણ સાહાય્ય તો એટલી જ ગાધીજીના વિચાર, કૃત્યો અને કાર્યપ્રણાલીની ટીકાથી પણ થવાની છે એ વિષે મને શકા નથી આ ટીકા આકરી છે, ક્યાક ક્યાક અમર્યાદ રીતે કરી છે, પણ એ નથી ગાધીજીની વિરુદ્ધ પ્રચાર કે નથી 'ગાધીવાદ'ની સામે પડકાર એ ટીકાની પાછળ રહેલા ઉદાત્ત હેતુ અને મહાનુભાવ નિખાલસતાની કદર ગાધીજી પોતે જ જેટલી કરશે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ કરશે, બલકે એના ગાધીજી ભૂખ્યા છે જ્યારે બે વરસ ઉપર ગાધીજી મહાસભાના પ્રત્યક્ષ કાર્યક્રમમાથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે નિવૃત્ત થવાના કારણોમા એક કારણ તો એ હતુ કે એમના અનુયાયીઓ કહેવડાવનારાઓમા

ઘણા વિચાર કર્યા વિના એમનુ માની લે છે, એમની સાથે ઝઘડતા નથી મને લાગે છે કે ગાધીજીના વિચાર અને ગાધીજીની ફિલસૂફી સમજવામા પડિત જવાહરલાલે પોતાની ટીકાથી અમોલો ફાળો આપ્યો છે એમા દેશની જ નહિ પણ 'ગાધીવાદ' જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો 'ગાધીવાદ'ની પણ સેવા જ થઈ છે એ ટીકા તો ઘણાય કરે છે એ કોણ નથી જાણતુ? પણ તે ટીકા આટલા ભાવથી, ઘગશથી અને નિખાલસતાથી કરવાની બીજા કોઈની શક્તિ નથી એ સ્પષ્ટ છે અને ગાધીજીની અમોલી વસ્તુઓ એમ ટીકાની ટકોરથી તૂટી પડે એવી કાચી ઇમારતો છે કે? જો હોય તો તૂટવી જ જોઈએ, જો એમા કશું નક્કર હશે, કશો પ્રાણ હશે તો તે એ ટીકામાથી વધારે બળ અને પોષણ મેળવશે ગાધીજીએ પોતે આ વસ્તુ પોતાના એક તાજા લેખમા સરસ રીતે મૂકી હતી "સારુ છે કે પડિત જવાહરલાલ ખાદીમા માનનારા છે પણ ધારો કે વધારે અભ્યાસ પછી ખાદીનો છડેચોક વિરોધ કરવાની એમને ફરજ લાગે તો શું ખાદીભક્તો માથે હાથ દઈને બેસશે? મને આશા છે કે ખાદી અને તેની શક્તિ વિષેના સોળ સોળ વર્ષના અનુભવ પછી આજે એવા ખાદીભક્તો પડયા છે કે જેમની ખાદી વિષેની શ્રદ્ધા તેની ખૂબીના જ્ઞાનપૂર્વક છે પણ જો એ શ્રદ્ધા એ લોકોએ મારી પાસેથી ઉછીની લીધેલી હશે, તો તો એક પ્રસિદ્ધ વૃત્તવિવેચકે જે ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતુ તે સાચું પડશે કે મારા મરવાની સાથે ખાદી પણ મરશે, અને મારો અગ્નિદાહ કરવાને માટે ચૂરા થયેલા રેંટિયાના લાકડા ઠીક કામ આવશે' આ ઉતારામા 'ખાદી' ને બદલે મૂકો શબ્દ 'અહિંસા,' 'સત્યાગ્રહ' કે ગાધીજીને અમોલી એવી ગમે તે વસ્તુ એની વિરુદ્ધ થતી ટીકા પરત્વે એ વસ્તુઓના ભક્તોની જે સાચી વૃત્તિ રહેવી જોઈએ એ સરસ રીતે આ ઉદ્ગારોમા આવી જાઈ છે અને જવાહરલાલ તો કોઈ પારકા ટીકાકાર નથી, આપણા પોતીકા ટીકાકાર છે

હા પણ એ પુસ્તક ગાધીજીના અનુયાયીઓ કહેવડાવવાનો દાવો કરનારાની સામે ભુલદ પડકાર છે, એમા શકા નથી. આ અનુયાયીઓ પડિત જવાહરલાલની ભાષામા એવા છે કે જેમને "હિંમત કે ચારિત્ર્યબળ કેળવવાનુ તો દૂર રહ્યુ, ફક્ત શરીર અને નિસ્તેજ દેખાવમા જ સાધુતા રહેલી છે એવી કલ્પના તેમના મનમા ઘર ઘાલી બેઠી.' (પૃ ૭૮) 'તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાના ઘણા લોકો વધ્ય શાતિવાદીઓ, અથવા ટૉલ્સ્ટૉયશાઈ અપ્રતિકારીઓ અથવા કેવળ એક સકુચિત પથના અનુગામીઓ થઈ રહે છે, અને જીવન સાથે તેઓ સપર્ક ખોઈ બેઠા છે અને ચાલુ સમાજરચનાને નિભાવી રાખવામા જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અહિંસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આજુબાજુ ભેગા કરે છે" (પૃ. ૫૮૦) જેમને આ વર્ણન લાગુ પડતુ હોય કે લાગુ પડતુ લાગે, તેમણે આ

પડકાર ઝીલી લેવો લેઈએ એમનો આરોપ સિદ્ધ કરવાનો પડકાર કરીને નહિ પણ પોતાના જીવનથી તેને ખોટો પાડીને

પણ જવાહરલાલની જીવનકથાનું મૂલ્ય ઉપર કહેલી ટીકા અને પડકારમાં જ સમાયલું નથી. નિત્ય વિકાસશીલ જીવનના અસાધારણ વિકાસક્રમનો પોતાને મુખે કહેવાયેલો એ ઇતિહાસ છે. આપણામાંના કેટલા પોતાને વિષે આ ઉદ્‌ગાર કાઢી શકે એમ છે : 'મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો ચાલુ અનુભવ મને થયા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજીયે થાય છે અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે, અને એક દરે જીવનને જીવવાયોગ્ય બનાવે છે" (પૃ ૬૨૭) ૧૫ વર્ષની લડત પછી આપણામાંના ઘણા, ૪૬ વર્ષની ઉમ્મરે તો, થાકીને લોથ થયાની લાગણી અનુભવતા હોઈશું, આપણામાંના ઘણાખરા વિકાસનો અનુભવ જ ખોઈ બેઠા હોઈશું. નિત્ય નવીન વિકાસનો અનુભવ કરી રહેલા એવા, હું તો બીજા એકલા ગાંધીજીને જ જાણું છું. અને સાચે જ જગતમાં આમ સતત વિકાસનો અનુભવ કરનારે વ્યક્તિઓ વિરલ છે. આ પુસ્તકમાં એ વિરલ વીરજીવનની કથા છે, યુવાવસ્થાથી જ વૈભવમાત્રને ફગાવી રણમાં ઝૂઝનાર અનેક આઘાતોથી માથું લોહિયાળું થયા છતાં માથું અણનમ રાખનાર બલકે માથું હાથમાં લઈને ઝૂઝનાર યોદ્ધાના જીવનની કથા છે. આ ભરચક જીવન તો હજી અર્ધું થયું એને પરિણામે એઓ શાંતિથી ઉચ્ચારી શકે છે, "જીવનને એક અત્યંત રસમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ઘણુંયે શીખવાનું છે, ઘણુંયે કરવાનું છે' આ જીવનમાંથી ઉત્સાહ, કાર્યનિષ્ઠા અને આત્મબલિદાનની પ્રેરણા કોને મળ્યા વિના રહે?

એ તો એ પુસ્તકની અસાધારણતા છે, પણ એટલી જ માત્ર એની ખૂબી નથી. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની આકરામાં આકરી ટીકા છતાં 'લાજવાબ' રીતે એમણે જેવી વહી વાચી છે તેવી કેટલાંય વર્ષો થયાં વંચાયલી જાણી નથી. કેટલાય અંગ્રેજો એ પુસ્તકથી ચકિત થયા છે તેનું એકતું કારણ એ નથી કે તેમની જ ભાષાને તેમને ચકિત કરે એવી સુગમતા અને કુશળતાથી એક પરદેશીએ વાપરી છે, પણ તેમની કારકિર્દીને વિષેનું નર્યું પણ કડવું સત્ય તેમના હૃદયસોસરું પેસી જાય અને તેમની બુદ્ધિમાં ઊતરે એવી રીતે પંડિતજીએ રજૂ કર્યું છે અને અંગ્રેજોને વિષે ગમે તે કહીએ પણ એ વસ્તુની કદર કરવાની તેમની શક્તિ છે એટલું તો કહેવું જ પડશે. આપણા સ્વાતંત્ર્યના મહાભારતના અનેક નાના મોટા વર્ણનો લખાયાં છે પણ આટલું ઉદાત્ત, આટલા ઝીણી ચિંતનથી અને આત્મનિરીક્ષણથી ભરેલું, આટલું તાદૃશ વર્ણન બીજું એકે નથી લખાયું. એ પોતાને જ ઉદ્દેશીને લખાયું છે, એ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી, છતાં એ અપ્રતિમ છે. આપણા પુણ્યશ્લોક, સુગૃહીતનામ યશઃકાય મહાજનો —

હકીમસાહેબ અજમલખાન, દેશબંધુ દાસ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ લાલા લાજપતરાય, મૌલાના મહમદઅલી, પંડિત મોતીલાલજી, અને છેલ્લા છતાં ઓછા અમર નહિ એવા ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થી — એ પુસ્તકના પાનામાં આપણી આગળ સજીવ મૂર્તિ સમા ખડા થાય છે, એમને જાણે આંખ આગળ જોઈને આપણે પ્રણમીએ છીએ. આપણા કેટલાક રોગો — કોમવાદ, અને હિંસામય રાજનીતિ — નું એમનું તટસ્થપણે પૃથક્કરણ ગહન ચિંતન અને અભ્યાસનો અનેક નમૂનો છે. આપણા જ છતાં આપણને રંજાડનારા અને દગો દેનાર ઓને એમના ચાબખા કાયમ ચમચમશે. કેટલુંક એમનું પૃથક્કરણ — દેશી રાજ્યોની એકહથ્થુ સત્તાનું, કોમવાદનું, નાસ્તિકવાદનું — બર્ક જેવા લેખકની અગ્નિઝરતી અને વિવેકભરી શૈલીની યાદ આપે છે. ગોળમેજી પરિષદના દગા કારસ્તાનોને અહીં બેઠા બેઠા — જેલમાં બેઠા બેઠા — એ કારસ્તાનોના અંગત જાણકારના જેટલા જ્ઞાનથી એમણે ઉઘાડા પાડ્યા છે. અને આ બધા ઉપરાંત એમના પુરુષસિંહ મિત્ર વિપિન અને યમદેવને પણ જેને લેવાનો લોભ થયો હશે એવી વીરાંગના પત્ની વિષેના એમના પ્રેમભક્તિથી ટપકતા કાવ્યોનું તો કહેવું જ શું? વળી ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધના વર્ણનમાંથી વિરામ લઈ જ્યારે તેઓ પોતાના અંતરમાં વાચકને ડોકિયું કરાવે છે ત્યારે વાચક, પંડિતજીની ગમે તેટલી મહત્તા છતાં તેમની સાથે સહૃદયતા અને સામ્ય અનુભવે છે, તેમના તરફ વહાલથી ઉભરાય છે. જુઓ થોડા નમૂના. આચાર્ય ગિદવાણી નાભામાં પકડાયા અને પોતે તેમના સાથી બહાર રહ્યા, ત્યારની એમની મનોવૃત્તિ જુઓ: “[illegible] તાબામાં જઈને [illegible] અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગમ્યો અને મને રોક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે સલાહને મારી નબળાઈને ઢાંકવાનું બહાનું બનાવી. કારણ, આખરે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો તે મારી નબળાઈને લીધે અને નાભા જેલમાં પડી જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે. એક સાથીનો આવી રીતે ત્યાગ કરવા માટે મને હમેશાં શરમ થઈ છે. શૂરાતનના કરતાં ડહાપણની સલાહ આપણે ઘણી વાર માની લઈએ છીએ તેમ મેં પણ કર્યું” (પૃ. ૧૧૮) અને લાઠીમારના અનુભવના સુસ્મરણીય ૨૫મા પ્રકરણમાં તેમણે આપેલો ચિતાર કોણ ભૂલશે? ‘પછી એકાએક મેં જોયું કે રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ ઊભો છું અને મારા સ્થાનથી થોડા જ અંતર ઉપર બધી દિશામાં સ્વયંસેવકોને મારીને ભોંયભેગા કરતા પોલીસો દેખાતા હતા. યંત્રવત્, તરત જ નજરે ન ચડી જાઉં તે માટે, હું આસ્તેથી રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો પણ વળી હું થોભ્યો અને મારા મનની સાથે દલીલ કરી અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી. આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડીક જ ક્ષણ ચાલ્યા હશે પરંતુ એ લાગણીનું

મને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન, અને મારે સ્થાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — સાદું નામર્દના જેવું વર્તન ન સાખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય આમ છતાં શૌર્ય અને કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હું કદાચ મર્દને બદલે નામર્દ પણ બની ગયો હોત . આ વખતનો માર ભયાનક હતો આગલી સાંજે હું જે સાફ દૃષ્ટિ અને સ્થિર મગજ રાખી શક્યો હતો તે હું જાળવી ન શક્યો લાઠીના ફટકાઓથી હું અર્ધો અંધ જેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઢ રોષથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થઈ જતું હતું, અને સામો પ્રહાર કરવાની મારી ઇચ્છા ઊભરાઈ આવતી સામે ઊભેલા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી ખેંચી પાડીને તેના પર જાતે જ સવારી કરવા ચાહું તો સહેલાઈથી કરી શકું એમ છું એવો પણ ખ્યાલ મને આવ્યો, પરંતુ લાંબા સમયના મહાવર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં, અને એકાદ ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ ઉઠાવ્યો હશે તે સિવાય મે એક હાથ સરખો ન ઉગામ્યો." (પૃ ૧૮૩, ૧૮૯) અને કરુણતામાં સર્વોપરી એવો એક છે સો ઉતારો "મારા ઘરડા માતુશ્રી ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતા કેવા પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આવ્યા કર્યો મારી અહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે બહુ ટકી ન હોત બાર બાર વરસ થયાં જે પાઠ ભણવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે, હું ધારું છું એ દૃશ્ય આગળ ભુલાઈ જાત અને અંગત કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તેનાં કેવાં પરિણામો આવે તેની ગણતરી મે ન કરી હોત' (પૃ ૩૬૧)

આ પુસ્તકના અભ્યાસથી જે તાકાત અને શિક્ષણ મળે છે, જે તાજગી અને સ્ફૂર્તિ અને ચેતન મળે છે તે આપણા ઇતિહાસના કોઈ પણ અભ્યાસીને છોડવે પાલવે એમ નથી

પણ પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકને પ્રશંસાની શી લાણ છે કે? એની સ્તુતિનો તો એક સ્તોત્રરત્નાકર બન્યો હશે અને મને લાગે છે કે પંડિતજી પોતે એથી ગૂંગળાતા હશે એટલે એમાં વધારો ન કરું એમણે એક વાર મને કહેલું 'મને બ્રેઈલ્સફર્ડ જેવાની સ્તુતિની એટલી કિંમત નથી જેટલી ટાઇમ્સને ઑબ્ઝર્વરે આ કરેલા અવલોકનની કિંમત છે' એટલે હવે એ પુસ્તકનું એક અભ્યાસુની દૃષ્ટિએ, એક અદના સાથીની દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થાય છે

કદાચ સૌને ખબર ન હોય કે આ પુસ્તકનું મૂળ નામ 'જવાહરલાલ નેહરુ — એક આત્મકથા' ન હતું એ નામ તો પુસ્તકના અંગ્રેજ પ્રકાશકે આપેલું છે પંડિતજીએ

પોતે વધારે સંયમથી લખ્યુ હોત ? કદાચ વધારે સમજ અને સમભાવથી પણ લખ્યુ હોત એટલુ ઉમેરુ ?

ગાધીજીની ઉગ્ર કર્મપરાયણતા અને આખા દેશની નાડ નતણવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારવાર અંજલિ આપે છે, એટલુ જ નહિ પણ એક સ્થાને કહે છે "લોકોને હલાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી" (પૃ ૫૮૦) અને આમ છતા તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે પટનાના સવિનય ભગ બંધ કરવાના ઠરાવથી એઓ અકળાય છે અને એક 'સાથીની ભૂલના કારણે' કરેલા ગાધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિંદે છે, ગાધીજીના વિધાનને 'ભયાનક અને અનીતિમય' કહે છે પાછળથી એ નિર્ણયને માટે ગાધીજીએ કરેલી દલીલથી જ તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ઊઠે છે પોતાની વ્યાકુળતામા ગાધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ ભૂલી જાય છે કોઈ પણ નિર્ણય કરતી વેળા હૃદયને ચીરીને તેમા રહેલા તમામ ગૂઢોને પ્રકટ કરવાની ગાધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી, તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની ભૂલ થઈ તેથી જ ગાધીજીએ લડત સમેટી લેવાનો આખરી નિર્ણય કર્યો, જ્યારે સાથીની ભૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સપૂર્ણ ભાનને પરિણામે લેવાયો હતો જેલની એકાતતાની અકળામણમા પડિતજી મર્યાદા ઓળગીને જેલ બહાર કદી ન વાપરત એવી ભાષા વાપરે છે

એક સ્થાને પોતે એક સાચુ સત્ય મૂકે છે "લાબા અનુભવથી હુ શીખ્યો હતો કે જેલમા મળતી થોડીઘણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ન્યાય કરવો શક્ય નથી," (પૃ ૫૦૪) પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ઠોકર મારે છે અને જેલમા બેઠાબેઠા બહારની ઘટનાઓને મૂલવે છે અને મૂલવતા મર્યાદા ઓળગે છે હરિજનપ્રવૃત્તિ લો એને જે નવુ સ્વરૂપ મળ્યુ તેના સજોગો તેઓ ઘડીભર ભૂલી જાય છે હરિજનોની અસાધારણ સ્થિતિ ભૂલી જાય છે તેમને ન્યાય અપાવવા માથુ નીચુ નમાવવાનુ પણ કદાચ કર્તવ્ય થઈ પડે એ તેઓ જોતા નથી, અને પછી મહાસભાના અત્રેજી પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મંદિરપ્રવેશના બિલ માટે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોના ઘર ગણતા અથવા ઓટલા ભાગતા જોઈને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાધીજીના ઉપર પોતાની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે "ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હજારો લોકો જેલમા પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવુ લાગ્યુ હતુ" આવી રીતે અનીતિમય વિધાનો અને અનીતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શકનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર

ગાધીજીને વિષે એ જ પંડિતજી આ ઉદ્ગારો મુક્ત કંઠે વાપરે છે "આ બધું છતાયે ગાધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે! હિંદુસ્તાનની એમની સેવાપે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રજામા હિંમત અને પુરુષાતન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નમ્ર હોવા છતા, (દેશમા) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યા છે બહુ જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનુ મુખ બન્યા અને આ પ્રાચીન અને પીડિત ભૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા" (પૃ ૫૩૭-૩૮) ગાધીજીના કેવા અજબ વિરોધાભાસો! પણ દોષ ક્યા છે? જોનારની દૃષ્ટિમા કે જોવાયલી વસ્તુમા? અરીસામા કે અરીસામા જોનાર અકળાયલા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમા?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિષે પંડિતજીએ લખેલુ ઘણુ વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનુ એમનુ પૃથક્કરણ સાચુ છે, પણ જેલ બહાર આ પુસ્તક લખાયુ હોત તો પંડિતજીની કલાદૃષ્ટિ અને રસવૃત્તિને અસંગત એવો ક્રોધ અને અસહિષ્ણુતા એમા પ્રવેશત? આ પ્રકરણો વધારે પડતા લાબા છે, એમા પુનરુક્તિ પણ પાર વિનાની છે, પણ બેચાર સ્થાને અનુદારતા છે પરિણામે મૌલાના મહમદઅલીને વિષે લખતા એમણે જે ટીકા કરી છે તેવી જ ટીકાને પોતે પાત્ર થાય છે મૌલાના વિષે તો તેમણે યોગ્ય જ કહ્યુ છે કે, "તેમનામા ચંચળ વાક્પટુતા હતી, પણ ઘણી વાર તેમના કારમા કટાક્ષથી ઘણાના દિલ દુખાતા, અને તેમણે ઘણા મિત્રો એથી જ ખોયા કોઈ પણ તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમા રહી જ ન શકે, ભલેને પરિણામે નખોદ વળતુ હોય" આ લખતા પંડિતજી ભૂલી ગયા છે કે પોતે પણ મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી ટીકા કરવાની તલપ છોડી શકતા નથી આના બે દાખલા ટાકુ જ્યારે સરકારનો પક્ષ લેનારાઓને પેલી 'વફાદાર ભરવાડણ'ની ઉપમા આપે છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓનો મુદ્રાલેખ 'ટ્રાઈ, ટ્રાઈ અગેન' (ફરીફરીને પ્રયાસ કરો) એ નહિ પણ 'ક્રાઈ, ક્રાઈ અગેન' (ફરીફરીને પોક મૂકો) એ છે એમ તેઓ કહે છે!

હવે જુઓ ગાધીજીની દૂરંદેશીપણાની દલીલની તેમની આકરી ટીકા દેશી રાજાઓ પ્રત્યે ગાધીજીએ હમેશા દયા નથી રાખી એમ તેઓ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાશીમા હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાધીજીએ રાજાઓ પ્રત્યે વર્ષાવેલા ધગધગતા અંગાર વર્ણવે છે, પછી માને છે કે એ અંગાર હવે હોલાઈ ગયા છે, અને ગાધીજી મધ્યમમાર્ગીઓના કરતા પણ મોળા થયા છે એમને શી ખબર કે ગાધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉગ્ર થયા હશે પછી દૂરંદેશીપણાની દલીલ ઉપર પોતાની

ગોને આપેલું નામ હતું: 'જેલમાં અને જેલ બહાર,' અને સાથે ઉપનામ જોડ્યું હતું: 'હિંદની તાજી તવારીખ ઉપર આત્મકથનયુક્ત ચિંતન.' આ નામ વધારે સારું અને યોગ્ય છે, અને એ નામ અપાયું હોત તો ઘણા વાચકોને 'આત્મકથા'ના કેટલાક અંશોની એ પુસ્તકમાં ખોટ લાગે છે તે ન લાગત. આરંભમાં શુદ્ધ આત્મકથની ઝલક આવે છે ખરી; દા. ત. જ્યારે તેઓ પોતાનાં બાળપણનાં થોડાં સ્મરણો આપે છે, અને વિલાયત અને યુરોપમાં જીવનનાં છૂટાંછવાયાં સ્મરણો આપે છે, જેવાં કે નોર્વેમાં સહેલગાહ માટે ગયા ત્યારે એક અંગ્રેજ મિત્રે તેમની જિંદગી કેવી રીતે બચાવી હતી તેનું અને એવા એકાદ બે પ્રસંગોનાં વર્ણનો. પણ આ પ્રસંગો કેટલા ઓછા છે! આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાય નહિ. પેલા અંગ્રેજ મિત્રનું નામ પણ આપણને જાણવાનું મળતું નથી. બે પાનાનાં એક પ્રકરણનું નામ આપ્યું છે: 'મારું લગ્ન અને હિમાલયમાં એક સાહસ'—મેં તો એ પ્રકરણને 'હિમાલયમાં એક સાહસ' એટલું જ નામ આપવાની છૂટ લીધી છે—એમાં લગ્નને વિષે એક કે બે વાક્ય આપ્યાં છે પોતાની બહેનનાં લગ્ન વિષે પણ આના કરતાં વધારે વિગતો આપી છે એ પુસ્તકમાં એમને જેવા છે તેવા જોઈએ છીએ, અધીરા, આકરા અને વળી પ્રસન્નગંભીર, નિરાશામાં ડૂબતા અને વળી આશાભર્યા રહેતા—એમનાં પાનાંમાં એમનાં હાસ્ય અને એમનાં અશ્રુ પણ ઘણી વાર આપણે પ્રગટ જોઈ શકીએ છીએ, છતાં જાણે એમ લાગે છે કે કાંઈક રહી ગયું છે, કાંઈક વધારે અંગત પરિચય આપ્યો હોત તો! ઘણે ઠેકાણે એમનું લાગણીના ઝંકાર અને હૃદયના ધબકાર ઝીલતું ગદ્ય ગીતિ-કાવ્ય બને છે, ત્યારે કેટલેક ઠેકાણે જાણે વર્તમાનપત્રોને માટે એઓ લેખ લખતા હોય એમ લાગે છે આ અસમાનતા ખૂંચે છે, પણ સમજાય છે. એમણે ક્યાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ લખ્યું છે? એમનો ક્યાં સંપૂર્ણ આત્મકથા લખવાનો ઇરાદો હતો? એઓ તો જેમ બોલે છે તેમ લખે છે, અને એટલે જ ઉત્તમ લેખનનો પ્રાણ—પારદર્શક સાચાપણું—એમાં ટપકે છે, એની પ્રયાસરહિતતા જ એની ખૂબી થઈ પડે છે. આત્મકથા પૂરી લખવા જ એમણે ધારી હોત તો કદાચ એમણે આવાં પુસ્તક જેવાં ત્રણ ભર્યાં હોત—કારણ કે એમની કલમને શબ્દો શોધવા પડતા નથી, એમનું અવલોકન વસ્તુઓ અને મનુષ્યોના અંતસ્તમ ગૃહોમાં પ્રવેશે એવું છે, એમનો વિનોદ પોતાને ભોગે પણ આનંદ મેળવી શકે એવો છે, એમનું પૃથક્કરણ અટપટી પરિસ્થિતિને પણ પહોંચી વળે એવું છે, એમને નિર્દય આત્મનિરીક્ષણ આવડે છે જુઓની એમના પિતાશ્રી અને ગાંધીજીને વિષેનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૨૫-૧૩૬), વિનોદના ફુવારા ઉડાડતું નાભાપ્રકરણ અને યુરોપવાસનું પ્રકરણ (પૃ. ૧૧૧-૧૮ અને ૧૫૦-૮); મૌ૦ મહમદઅલી વિષેનું જીવતું પ્રકરણ (પૃ. ૧૧૯-૨૨); આ પ્રકરણનો બાકીનો

ભાગ બીજા પ્રકરણમાં લેવાયો હોત તો એ પ્રકરણ સર્વાંગસુંદર થાત; અને ધર્મ-ચર્ચાનું પ્રસન્નગંભીર પ્રકરણ (પૃ. ૩૯૫-૪૦૭). આ અને આવાં પ્રકરણો સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે.

પણ મેં કહ્યું છે તેમ એમનો ઉદ્દેશ જુદો હતો. એમણે તો જેલના એકાંતવાસને ભૂલવા, પોતાના જ વિચારને જાણે પોતે સાંભળવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે, હિંદની તાજી ઘટનાઓથી પોતાના મન ઉપર થયેલા આઘાતો અને તેમની સામે એ મન વડે થયેલા પ્રત્યાઘાતો એમણે પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ કરવાને અર્થે ઉતાર્યા છે. એમ કરતાં એમણે પોતાના મનનું અને તેની આસપાસના વાતાવરણનું એવું ચિત્ર આપ્યું છે કે એમની આકરામાં આકરી ટીકા અને એમના હૃદયમચાવી નાખે એવા પ્રત્યાઘાતો સમજી શકાય છે. અમીર અને શાહજાદાની જેમ રહેનાર પિતાએ આપેલા અનેક વારસાઓમાં બુદ્ધિની અમીરીના અભિમાનનો વારસો પણ એમને મળ્યો છે, એટલે ઊતરતી બુદ્ધિ-સામગ્રીવાળાની સાથે એમની જોડ જામતી નથી, એવાઓની સાથે એમને અતડું અતડું લાગે છે, ધર્મ અને ધાર્મિક બાબતો વિષે ઉપરછલ્લી વૃત્તિ રાખવાની તાલીમ મળવાને લીધે ધર્મભાવનાનાં ગંભીર ઊંડાણ એમના હૃદયને ઉછાળી શકતાં નથી, અને સાદાઈનું જીવન એમને 'શુષ્ક, આનંદહીન, પ્રમરહીન, દળદરી જીવન' લાગે છે રાજ કરવાને અને હુકમ કરવાને જન્મેલા એમણે કર્તવ્યની અને દેશની હાકલની આગળ આજ્ઞા-પાલનને મહત્ત્વ આપ્યું છે વિલાસવૈભવમાં ઊછરેલા એમણે એ બધું કોરે મૂકી સતત ઉજાગરા અને મજૂરી કરવાનું પસંદ કર્યું' છૂટછાટથી અને સમાધાનથી આકુળવ્યાકુળ થનારી એમની બુદ્ધિ છતાં એમનું આખું જીવન એમને સમાધાનોથી ભરેલું બનાવવું પડ્યું છે. અલૌકિક પુરુષાર્થ અને ઉગ્ર નીડરતાની મૂર્તિસમા ગાંધીજી પ્રતિ એઓ અચૂક રીતે ખેંચાયા, પણ તેમની તપશ્ચર્યા અને તેમની ધર્મભીરુતા એમને કાંઈક વચમાં લાગ્યાં છે પરસ્પર ભિન્ન નિષ્ઠાના વમળમાં એમને સપડાવું પડ્યું છે અને એમના અપ્રતિહત ઉત્સાહને કદી કદી નિરાશાના ઊંડાણ જોવાં પડ્યાં છે આ બધાથી એમના જીવનની કેટલીક અટપટી લાગતી સમસ્યાઓ સમજી શકાય છે. અને એ માનસિક વાતાવરણમાં બાહ્ય વાતાવરણે પૂર્તિ કરી. સાત સાત વર્ષની, સામાન્ય માણસના ચિત્તને ભમાવી નાંખનારી એકાંતભરી જેલ — એ દરમ્યાન પરમપ્રિય પિતાનું કઠોર જેલજીવનજનિત અવસાન, માતાની માંદગી, માતાના ઉપર થયેલા લાઠીપ્રહાર, અને કઠણ હૃદયને પણ ભેદનારી, વીરાંગના પત્નીની બંનેને મૂંઝવનારી માંદગી આથી એમનું મન ઘણી વાર ખાટું થાય, બહારની ઘટનાઓને ભિન્નભિન્ન જુએ, બીજાના દોષો અને મૂર્ખાઈઓથી વધારે પડતુ અકળાઈ ઊઠે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? એમણે પોતે જ નથી કહ્યું કે તીવ્ર વેદનાના કાળમાં આ પુસ્તક ન લખાયું હોત તો કદાચ

પોતે વધારે સંયમથી લખ્યું હોત? કદાચ વધારે સમજ અને સમભાવથી પણ લખ્યું હોત એટલું ઉમેરું?

ગાંધીજીની ઉગ્ર કર્મપરાયણતા અને આખા દેશની નાડ જાણવાની અપ્રતિમ શક્તિને એઓ વારંવાર અંજલિ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ એક સ્થાને કહે છે: "લોકોને હલાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે. બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે, તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી." (પૃ. ૫૮૦) અને આમ છતાં તેઓ એમને માપે છે અને મૂલવે છે. પટનાના સવિનય ભંગ બંધ કરવાના ઠરાવથી એઓ અકળાય છે અને એક 'સાથીની ભૂલના કારણે' કરેલા ગાંધીજીના નિર્ણયને તેઓ નિંદે છે, ગાંધીજીના વિધાનને 'ભયાનક અને અનીતિમય' કહે છે. પાછળથી એ નિર્ણયને માટે ગાંધીજીએ કરેલી દલીલથી જ તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ઊકળે છે. પોતાની વ્યાકુળતામાં ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ ભૂલી જાય છે. કોઈ પણ નિર્ણય કરતી વેળા હૃદયને ચીરીને તેમાં રહેલાં તમામ ગૂઢોને પ્રકટ કરવાની ગાંધીજીની પ્રકૃતિને તેઓ સમજી શકતા નથી; તેઓ એમ માની લે છે કે સાથીની ભૂલ થઈ તેથી જ ગાંધીજીએ લડત સમેટી લેવાનો આખરી નિર્ણય કર્યો, જ્યારે સાથીની ભૂલ તો માત્ર એક સૂચક નિમિત્તરૂપ હતી, નિર્ણય તો દેશની પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ ભાનને પરિણામે લેવાયો હતો. જેલની એકાંતતાની અકળામણમાં પંડિતજી મર્યાદા ઓળંગીને જેલ બહાર કદી ન વાપરત એવી ભાષા વાપરે છે.

એક સ્થાને પોતે એક સાચું સત્ય મૂકે છે: "લાંબા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં મળતી થોડીઘણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી," (પૃ. ૫૬૪) પણ આ અનુભવને તેઓ અનેક વાર ઠોકર મારે છે અને જેલમાં બેઠાબેઠા બહારની ઘટનાઓને મૂલવે છે અને મૂલવતાં મર્યાદા ઓળંગે છે. હરિજનપ્રવૃત્તિ લો. એને જે નવું સ્વરૂપ મળ્યું તેના સંજોગો તેઓ ઘડીભર ભૂલી જાય છે. હરિજનોની અસાધારણ સ્થિતિ ભૂલી જાય છે. તેમને ન્યાય અપાવવા માથું નીચું નમાવવાનું પણ કદાચ કર્તવ્ય થઈ પડે એ તેઓ જોતા નથી; અને પછી મહાસભાના અનેક પ્રમુખ બનેલા રાજગોપાલાચાર્યને મંદિરપ્રવેશના બિલ માટે મત મેળવવાને ધારાસભાના સભ્યોનાં ઘર ગણતા અથવા ઓટલા ભાંગતા જોઈને તેઓ ખૂબ અકળાય છે, અને પછી રાજગોપાલાચાર્ય અને ગાંધીજીના ઉપર પોતની તીવ્ર કટાર ચલાવે છે: "ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હજારો લોકો જેલમાં પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું." આવી રીતે અનીતિમય વિધાનો અને અનીતિમય પ્રવૃત્તિ કરી શકનાર, તથા વિશ્વાસઘાત પણ કરી શકનાર

ગાંધીજીને વિષે એ જ પંડિતજી આ ઉદ્ગારો મુક્ત કંઠે વાપરે છે. "આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકોના ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે! . . . હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાતન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે નમ્ર હોવા છતાં, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યાં છે. . . . બહુ જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મુખ બન્યા. અને આ પ્રાચીન અને પીડિત ભૂમિનો આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા." (પૃ. ૫૩૭-૩૮). ગાંધીજીના કેવા અજબ વિરોધાભાસો! પણ દોષ ક્યાં છે? જોનારની દૃષ્ટિમાં કે જોવાયલી વસ્તુમાં? અરીસામાં કે અરીસામાં જોનાર અકળાયલા ક્રોધાવિષ્ટ વદનમાં?

મધ્યમમાર્ગીઓ વિષે પંડિતજીએ લખેલું ઘણું વાસ્તવિક છે, તેમની મનોદશાનું એમનું પૃથક્કરણ સારું છે, પણ જેલ બહાર આ પુસ્તક લખાયું હોત તો પંડિતજીની કલાદૃષ્ટિ અને રસવૃત્તિને અસંગત એવો ક્રોધ અને અસહિષ્ણુતા એમાં પ્રવેશત? આ પ્રકરણો વધારે પડતાં લાંબાં છે, એમાં પુનરુક્તિ પણ પાર વિનાની છે, પણ બેચાર સ્થાને અનુદારતા છે. પરિણામે મૌલાના મહમદઅલીને વિષે લખતાં એમણે જે ટીકા કરી છે તેવી જ ટીકાને પોતે પાત્ર થાય છે. મૌલાના વિષે તો તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે, "તેમનામાં ચંચળ વાક્પટુતા હતી, પણ ઘણી વાર તેમના કારમા કટાક્ષથી ઘણાંનાં દિલ દુખાતાં, અને તેમણે ઘણા મિત્રો એથી જ ખોયા. કોઈ પણ તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી એમના પેટમાં રહી જ ન શકે, ભલેને પરિણામે નખોદ વળતુ હોય" આ લખતાં પંડિતજી ભૂલી ગયા છે કે પોતે પણ મૌલાનાની જેમ તીખી તમતમી ટીકા કરવાની તલપ છોડી શકતા નથી. આના બે દાખલા ટાંકું: જ્યારે સરકારનો પક્ષ લેનારાઓને પેલી 'વફાદાર ભરવાડણ'ની ઉપમા આપે છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓનો મુદ્રાલેખ 'ટ્રાઈ, ટ્રાઈ અગેન' (ફરીફરીને પ્રયાસ કરો) એ નહિ પણ 'ક્રાઈ, ક્રાઈ અગેન' (ફરીફરીને પોક મૂકો) એ છે એમ તેઓ કહે છે।

હવે જુઓ ગાંધીજીની દ્રસ્ટીપણાની દલીલની તેમની આકરી ટીકા. દેશી રાજાઓ પ્રત્યે ગાંધીજીએ હમેશા દયા નથી રાખી એમ તેઓ જણાવે છે, એ જણાવવાને માટે કાશીના હિંદુ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને સમયે ગાંધીજીએ રાજાઓ પ્રત્યે વર્ષાવેલા ધગધગતા અંગાર વર્ણવે છે, પછી માને છે કે એ અંગાર હવે હોલાઈ ગયા છે, અને ગાંધીજી મધ્યમમાર્ગીઓના કરતા પણ મોળા થયા છે એમને શી ખબર કે ગાંધીજી એના એ જ છે, કદાચ વિશેષ ઉગ્ર થયા હશે પછી દ્રસ્ટીપણાની દલીલ ઉપર પોતાની

ટીકા કરતા લખે છે "જો આ ટ્રસ્ટીપણાના વિચારમા કઈ તથ્ય હોય તો અંગ્રેજ સરકાર પોતે હિંદી સરકારની ટ્રસ્ટી છે એવો દાવો કરે છે, તે સામે આપણને શો વાંધો હોઈ શકે ?" (પૃ ૫૬૪) આ કગાક્ષ પંડિતજીની તીવ્ર બુદ્ધિને શોભતો નથી. તેઓ એટલી સરળ વાત કેમ ન સમજતા હોય કે ટ્રસ્ટી 'ટ્રસ્ટીની જગ્યાએ ઠસી બેસી નથી શકતો, ટ્રસ્ટીને સ્વીમરવો પડે છે પંડિતજી પોતે જ એક ઠેકાણે કહે છે ' વખતે એમ પણ બને કે આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અને ઇંગ્લંડ સાથેનો સબંધ તોડવાના આગ્રહી એવા મારા જેવા માણસોના વિચારો બદલાઈ જાય, અને તેઓ સમાજવાદી ઇંગ્લંડ સાથે ગાઢ સબંધ જાળવવાના પક્ષના બને અમારામાથી કોઈને અંગ્રેજ પ્રજા સાથે સહકાર કરવામા વાંધો છે જ નહિ, તેમના સામ્રાજ્યવાદ સામે અમારો વાંધો છે, અને તેને તેઓ ફેંકી દે તો તેમની સાથે સહકાર કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ જાય" (પૃ ૬૧૪) જો આ સહકાર શક્ય હોય, અને પંડિતજી કહે છે કે અમુક શરતે એ શક્ય છે, તો અમુક શરતે જમીનદારોનું કે રાજાઓનુ ટ્રસ્ટીપણ શક્ય શા માટે નહિ ? એ ટ્રસ્ટીપણુ પણ બિનશરતી ન હોય, અને પેલા સહકાર કરતા લેશમાત્ર જુદુ કે વધારે અર્થવાળુ ન જ હોય

'હૃદયપલટો કે બળાત્કાર'ના મનનપૂર્ણ પ્રકરણમા દરેક કાર્યકર્તા માટે અને અહિંસાના અભ્યાસી માટે પુ કળ સામાન ભર્યો છે ધ્યેયની ધ્યેય તરીકે પરીક્ષા થાય અમુક સાધનોથી એ શક્ય છે કે શક્ય નથી એ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા ન થાય એ એમનુ વિધાન દોષરહિત છે 'પણ," તેઓ કહે છે, "આજે તો, આપણા ધ્યેયને આપણે અહિંસાની કસોટી પર તપાસીએ છીએ, અને જો એમા એ ન ઊતરે તો તેને ફેંકી દઈએ છીએ" (પૃ ૫૭૮ ૯) આ એમની ટીકા વાજબી છે ? ગાંધીજીએ કે બીજા કોઈ પણ જવાબદાર નેતાએ ભાર મૂક્યો છે તો તે સાધન ઉપર મૂક્યો છે, સાધનની શુદ્ધિ અશુદ્ધિની વાત કરી છે, પણ ધ્યેયને સાધનની કસોટી ઉપર કોઈએ નથી ચડાવ્યુ પણ ધ્યેય જ હિંસક હોય તો ? મારો કોઈની પાસે યથાટ માગીને ઘડિયાળ લેવાનો ઇરાદો હોય તો એ મારા ધ્યેયનો વિચાર કરતા હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન આવે કે ન આવે ?

એ જ પ્રકરણમા એઓ યોગ્ય રીતે કહે છે 'જો અહિંસાથી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ તો દેશી રાજાઓ અને જમીનદારોનો તથા સામાજિક પ્રશ્નનો ઉકેલ અને સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ ? આ બધુ અહિંસા દ્વારા કરવુ શક્ય છે કે નહિ એ પ્રસ્તુત મુદ્દો નથી મુદ્દો એ છે કે કાં તો એ બંને ધ્યેયો અહિંસાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા છે અથવા બેમાથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કહી શકાય કે અહિંસાત્મક ઉપાય કેવળ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે અજમાવી શકાય

પ્રથમ દર્શને તો એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થસાધુ વર્ગો અને વિરોધીઓ સામે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે સહેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે પરદેશીઓ કરતા તેમના ઉપર માનસિક અસર વધારે થવી જોઈએ" (પૃ ૫૭૮) વળી "અહિંસાએ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉગ્ર શક્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ, અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજવ્યવસ્થાને અજમાવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ" (પૃ ૫૮૩) આ વિધાનો ગાધીજી કબૂલ કરે એટલુ જ નહિ પણ એની નીચે સહી કરી દે પણ એટલા જ કારણસર ગાધીજી કહે છે કે, 'જરા ધીરા થાઓ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વિદાય દેવાના પ્રથમ ધ્યેયને સફળ થવા દો, સામાજિક ધ્યેય પછી આપો આપ ન આવે તો સહેલાઈથી આવશે' પણ કેટલાકને પ્રથમ ધ્યેય સાથે સામાજિક ધ્યેય પણ આજે જ ભેળવવુ છે અને દેશી રાજાઓને રજા આપવાનુ પણ ભેળવવુ છે ગાધીજી કહે છે, 'થોડા ધીરા થાઓ, શ્રદ્ધા રાખો'

અહી પંડિત જવાહરલાલ કદાચ અધીરા થશે અને મને અંધ શ્રદ્ધાવાળાનું પદ આપી દેશે એઓ તો કહે છે કે 'અહિંસા આપણને અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે' આ શંકાને જરાય સ્થાન હોય તો શ્રદ્ધાને શા સારુ એટલુ જ સ્થાન નહિ? અહી જ ગાધીજી અને પંડિત જવાહરલાલની વચ્ચે અંતર પડે છે આનુ સ્પષ્ટ કારણ એમની પ્રધાનપણે પશ્ચિમી તાલીમ છે વિલાયત અભ્યાસને માટે પંડિતજી ગયા તેના પહેલા એમને આપણા દેશમાં થોડા વર્ષ વધારે ગાળવાના મળ્યા હોત અને આપણા દેશની વિપુલ આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક સમૃદ્ધિ અવલોકવાની અને તે વાતાવરણ પોતામાં ઉતારવાની તક મળી હોત તો કેવુ સારુ થાત! દેશના એમના અગાધ પ્રેમ સાથે આટલી સામગ્રી ભળત તો સોનામાં સુગંધ ઉમેરાત પણ એમને તો ઘણી વાર લાગે છે કે સારા પોતાના જ દેશમાં હુ પરદેશી છુ એમના પુસ્તકમાં પાશ્ચાત્ય લેખકોમાથી ભરપૂર અવતરણો છે, પણ આપણા દેશના વિપુલ સાહિત્યની છાપ નથી જણાતી અનેક પેઢીઓથી બ્રાહ્મણનુ લોહી એમના રુધિરમા વહે છે એમ પોતે કહે છે એટલે જ કદાચિત્ એમણે અપાર ત્યાગ દાખવ્યો હશે અને શુદ્ધ કર્મયોગી બન્યા હશે પણ કર્મયોગની ભાષા વાપરતા વાપરતા પણ ગીતાજીનો પરિચિત શ્લોક એમની કલમે નથી ચડતો પણ યહૂદી શાસ્ત્ર તાલમુદ કલમે ચડે છે એક વાર ગાધીજીની સાથે ચર્ચા કરતા એઓ ગાધીજીના વિવિક્તવાસથી અધીરા થયા ગાધીજીએ એમને કહ્યુ, "સભવ છે કે સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો તમારો ખ્યાલ મારાથી જુદો હોય પણ હુ તમને કહુ છુ કે સપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને માટે જ મારો એકાતવાસ છે, એ માટે જ હુ બોલતો નથી અને એ માટે જ મારે નો તાયરગમા જવુ પડે તો ભલે' ગીતાની કર્મમા અકર્મ જોવાની અને અકર્મમા કર્મ જોવાની ફિલસૂફીની

પંડિતજીને વાત કરીએ તો કદાચ તેઓ તેને હસી કાઢે મને ડર એ છે કે અસલી ગ્રીક સિરિનેઈક ફિલસૂફીના એમના સંસ્કાર હજુ પણ એમનામાં રહેલા છે, એટલે એમને પરિચિતનો આગ્રહ છે, અપરિચિત એમને ગમે છે, નવું એમને આકર્ષે છે, પણ જૂનામાં રહેલું સોનું પણ એમને ઘણી વાર ગમે છે એક વાર બે સજ્જનોની સરખામણી કરતાં એઓ બોલેલા તે મને યાદ છે "મને તો પેલો માણસ વધારે ગમે છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ વિનાના નીતિમાન માણસના કરતાં નીતિ વિનાનો સંસ્કૃતિવાન માણસ હું વધારે પસંદ કરું છું — ના વિચારો તરેહવાર છે, અનીતિભરેલા છે, આઘાત પહોંચે એવા છે, પરંતુ તે તેને સંસ્કૃતિભરેલી રીતે ચર્ચે છે એટલે એની સાથે મને વાત કરવી ગમે છે" ત્યારે શું નીતિ વિનાની સંસ્કૃતિ હશે ખરી ? પંડિતજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે હોવી જોઈએ 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દ ગાંધીજીનો નથી સ્વામી વિવેકાનંદનો યોજેલો છે, દેશબંધુ દાસે એને અપનાવ્યો અને ગાંધીજીએ એને મહોર દીધી અને જગવિખ્યાત કરી મૂક્યો એ 'દરિદ્રનારાયણ શબ્દની પાછળ દારિદ્ર્યનું ગુણગાન થતું હોય' એમ પંડિતજીને લાગે છે એઓ ભૂલી જાય છે કે સામ્યવાદીઓ પણ શ્રમજીવીને સશસ્ત્ર કરી બુદ્ધિજીવીને તેના અંકુશ તળે લાવવા માગે છે ત્યારે શ્રમજીવીની ઉપાસના કરે છે અને તેમની શ્રમજીવીની ઉપાસના દરિદ્રનારાયણની જ ઉપાસના છે પણ બન્ને દાખલાઓમાં ઉપાસના કે ગુણગાન નથી દારિદ્ર્યના કે પારકાને માટે કરાતી ગુલામીનાં, પણ આપણી સેનાના પ્રથમ માલિક એવા દરિદ્ર અને શ્રમજીવીઓનાં છે

મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ અર્થદૃષ્ટિએ થાય છે એમ એમને એમના યુરોપના લાસ્કી વારે શીખવ્યું છે, પણ પોતે જ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછે છે કે એમનું ગમાર ઠોકતાં આવતાં 'મોતીલાલ નેહરુકી જય' અને 'જવાહરલાલ નેહરુકી જય' પોકારતાં માઘ મેળાના અસંખ્ય યાત્રાળુઓ જે શ્રદ્ધાથી ગંગાસ્નાન કરવા ઊભરાય છે, એ શ્રદ્ધા તે કેવી હશે! પંડિતજીને ત્યાગ અને બલિદાન સુલભ વસ્તુ થઈ પડી છે એટલે તેની નવાઈ ન હોય પણ આ આપણે તો ગંગાસ્નાન કરીને પંડિતજીને ઘેર વહેતી ત્યાગની ગંગામાં પણ સ્નાન કરવા જ આવતા હતા તેઓ કયા માર્ક્સના સિદ્ધાન્તો શીખ્યા છે? પંડિતજીને રાજકાજને આર્થિક રંગ ચડાવવો છે, એટલે તેમને ગાંધીજીની રાજકાજને આધ્યાત્મિક રંગ ચગાવવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી વાર ખૂંચે છે પણ એ રાજકાજ આધ્યાત્મિક થયાને લીધે જ છેલ્લા પંદર વર્ષમાં આપણે દેશમાં મહાજાગૃતિ ઉત્પન્ન કર્યું, અને એને લીધે જ હજારો શ્રદ્ધાળુ કિસાનો પંડિતજીના દર્શને આનંદભેર જાય છે

વર્ગવિગ્રહ ઉપરનો એમનો મોહ એમને કેવી અજબ દલીલ કરાવે છે! ખાદી ઉપર બોલતાં પંડિતજી કહે છે "(ખાદીને લીધે) તેને (કિસાનને) આ વધારાની

આવક થવાને લીધે જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણોત કે મહેસૂલ વધારવાનું નવું સાધન મળે છે. એ વધારે આવક ન હોત તો તેમને કશું સાધન જ ન હોત. જો આવી આવક ઠીકઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણોત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે ખરાં, અને આવકનો વધારો ખવાઈ જાય" (પૃ. ૫૫૫). વાત તો સો ટકા સાચી ખુમફિલ્ડ કમિટીએ ખાદીની પ્રગતિ જે ગામોમાં વધારેમાં વધારે થઈ હતી અને દારૂ-નિષેધ પૂરેપૂરો થયો હતો ત્યાં વધેલી આવકને લીધે તે ગામોનું મહેસૂલ વધારેલું પણ તેથી ફલિત શું થાય છે? ખાદીનો અને દારૂનિષેધનો ત્યાગ કરવો?

પંડિતજીને સાદાઈની વાત કરીએ, ત્યારે ચીડ ચડે છે, જોકે ૧૯૨૧ પછી એમણે જે સાદાઈ કેળવી છે તેની ઉપર એક પ્રકરણ ભરી શકાય એમ છે. એ સાદાઈ આપણા ખેડૂતવર્ગનું હજીયે અમોલું ધન રહ્યું છે, અને સુભાગ્યે અનેક હુમલાઓની સામે એ વસ્તુ ટકી રહી છે પણ પંડિતજીને તો એ સાદાઈ ટકાવી રાખવાની વાત કરવી એ ખેડૂતને એની પરાપૂર્વની અણઘડ સ્થિતિમાં રાખવા બરોબર, એને શુષ્ક, આનંદહીન, પ્રકાશહીન, દળદરી જીવનમાં પાછો લઈ જવા બરોબર લાગે છે. જ્યારે આખી પ્રવૃત્તિ આથી ઊલટી છે ગાંધીજીની આખી પ્રવૃત્તિનો હેતુ જ ખેડૂતને માતબર બનાવવાનો, ખેડૂતને 'ખરે જ જગતનો તાત' એ પોતે છે એવું ભાન કરાવવાનો છે ગાંધીજીને સાદાઈનું શું, કે તપશ્ચર્યાનું શું, કે કોઈ પણ ગુણનું નકારાત્મક સ્વરૂપ જવાહરલાલના જેટલું જ અળખામણું લાગે છે. રિચર્ડ ગ્રેગે હમણાં લખેલા એક નિબંધમાં આ વાત ઉત્તમ રીતે સમજાવી છે. તેઓ લખે છે: "અમારે એક વાર સાદા જીવનને વિષે વાત થતી હતી મેં કહ્યું, 'સાદાઈ મારે માટે સહજ વસ્તુ છે, ઘણુંયે હું તજી શકું એમ છું, પણ મારો પુસ્તકલોભ હું તજી શકતો નથી' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'તો પુસ્તકનો ત્યાગ ન કરો જ્યાં સુધી તે વસ્તુથી આંતરસંતોષ અને સાહાય્ય મળતી હોય ત્યાં સુધી તેનો ત્યાગ ન કરશો એ વસ્તુનો બલિદાનના આવેશમાં કે કર્તવ્યની ધૂનમાં ત્યાગ કરશો તો તમને એ વસ્તુ પાછી મેળવવાની-લાલુતા થયા જ કરશે અને એ અતૃપ્ત ઇચ્છા પછી ભારે હેરાન કરનારી થઈ પડે છે. એક વસ્તુનો ત્યાગ ત્યારે જ થાય કે તેનું સ્થાન કોઈ તેથી ચડતી વસ્તુ લે છે, અને પહેલી વસ્તુના મોહ કે ઇચ્છાનો નાશ થાય છે, અથવા તો પહેલી વસ્તુ પેલી ચડતી વસ્તુ મેળવવામાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે'" આ તો 'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના' ઉપર ભાષ્ય થયું પંડિતજી આટલી સાદી વસ્તુ કેમ ભૂલતા હશે?

પંડિતજી કહે છે, "અહિંસા આપણને અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે" ગાંધીજીની શ્રદ્ધા પરિણામથી નિરપેક્ષ છે એ વાત સાચી, પણ

ઇતિહાસ પણ આ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરે છે ચંપારણમા જમાનાઓ થયા ખેડૂતોને રેંસી નાખનારી આર્થિક પદ્ધતિ ઘડીના વચલા ભાગની અંદર નાશ પામી, કારણ ખેડૂતો પોતાનું બળ સમજી શકયા અને સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર થયા અને ત્રાવણકોરમાં પેલે જ દહાડે શું થયુ? લાખો માણસોનો સમૂહ—અસ્પૃશ્યતાને સંઘરનારો અને અસ્પૃશ્યોના પડછાયાથી પણ મંદિર ભ્રષ્ટ થાય છે એમ માનનારો સમૂહ—કઈ રીતે ધર્મનું નવું ભાન મેળવીને શુદ્ધ થયો હશે?

પણ આ પૃથક્કરણ વધારે નહિ લબાવું પંડિતજીના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમા અનેક પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભર્યાં છે—શ્રદ્ધા અને શંકા, નિશ્ચય અને અનિશ્ચય, ધર્મ અને ધર્મ વિષે અસહિષ્ણુતા. રાતદિવસની અપરંપાર પ્રવૃત્તિથી ભરેલુ અને વેદના અને દુખોથી ભરેલુ જીવન એથી બીજું ન હોઈ શકે લડતની દરેક મજલે તેઓ અટકે છે અને પૂછે છે: 'આ બધુ શા અર્થે?' 'આપણે કયાં જઈ રહ્યા છીએ?' 'આ બધુ શા અર્થે?' અને છતાં શ્રદ્ધાનો દોરો એમની જીવનકથાને એક પાને અજબ રીતે ચળકી રહ્યો છે: "પ્રગતિ, ધ્યેય, આદર્શો, માનવજાતિની ભલાઈ અને માનવજાતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, એ બધાં વિષેની શ્રદ્ધા એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બહુ નિકટ આવતી નથી? પણ બુદ્ધિ અને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો તુરત મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પણ આપણામાં કંઈક એવુ રહ્યું છે ખરુ કે જે આશા અને શ્રદ્ધાને વળગે છે, કારણ તેના વિના જીવન લીલી ધાસડી વિનાનું રણ બની જાય છે" (પૃ ૫૦૭) આના કરતાં શ્રદ્ધા વિષેની પંડિતજીની શ્રદ્ધા બીજી કઈ રીતે બતાવી શકાય? એમને શંકા વારવાર આવે છે, જે કાવ્યો ટાંકવાના સૂઝ્યા છે તેમાં પણ શંકાથી ભરેલા અને ઈશ્વરને કૃપાલંભથી ભરેલાં કાવ્યો એમને સૂઝ્યા છે એક કાવ્યનો, અજાણી રીતે જ, અશ્રદ્ધાના ધ્વનિવાળો ભાગ ટાંક્યો છે, અને તેની નીચે જ ઉજ્જવળ શ્રદ્ધાથી ચળકતી કડીઓ આવે છે તે પંડિતજી ભૂલી ગયા છે એવું પૃથક્કરણ કરવા જાઉં તો આ ઉપોદ્ઘાત બહુ લાંબો થઈ જાય વળી અંગ્રેજી કાવ્યોનું પૃથક્કરણ કદાચ ગુજરાતી વાચકને એટલો રસ ન આપી શકે, ન એટલો રસ તેમાથી નિષ્પન્ન ન કરી શકું. સાચી હકીકત એ છે કે પંડિતજીમાં શંકા છતાં શ્રદ્ધા છે, ધર્મના પ્રચલિત સ્વરૂપો વિષે તીવ્ર વિરોધ છતા ઠેઠ ઊંડે ધર્મ ભર્યો છે, પોતે 'ધર્માત્માના ભવ્ય સૈન્યની કૂચમાં' એ સૈન્યના એક અદના સિપાઈ તરીકે પોતાને ગણાવે છે, (પૃ. ૪૦૭), અને એમના પુસ્તકને પાને પાને એક વસ્તુ બોલી રહી છે: "જ્યાં આદર્શો જ્વલંત રહે અને હૈયાં અડગ હોય ત્યા નિષ્ફળતા હોય જ નહિ. ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં, પોતાનો હક જતો કરવામાં, અને અન્યાયને ભૂંડી રીતે વશ થવામાં છે"

'ગાંધીજી અને જવાહરલાલ વચ્ચે કશું સામ્ય છે કે?' એવો પ્રશ્ન મને એક અમેરિકન છાપાવાળાએ કાંઈક કટાક્ષમાં પૂછ્યો હતો. મેં તેને કહેલું : "હા, સત્યને માટેની ધગશ, અને પ્રખર દેશભક્તિ ને તેને લઈને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ" આટલા સામ્યમાં ઉપરના દેખીતા ભેદો તો લુપ્ત થઈ જાય એવા છે. પણ બીજું સામ્ય તો મને તે વેળા કહેવાનું સૂઝ્યું નહિ : પ્રતિક્ષણ વિકાસનો ગુણ પણ બંનેનો સરખો છે, બંનેને એકબીજા પ્રત્યે સરખો પ્રેમ છે, બન્ને કર્મયોગી છે. એટલે એમની વચ્ચે થોડા ભેદો રુચિ અને સ્વભાવના વૈચિત્ર્યને લીધે હોય તોયે તેમાં દેશને કુશળ છે. ભર્તૃહરિની પેલી પ્રસિદ્ધ ઉક્તિમાં થોડો ફેરફાર કરીને કહીશ કે

जयति ते सुकृतिनो निष्कामा कर्मयोगिन ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥

વર્ધા તા. ૧૫-૧૨-૩૬ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

ભાષાન્તર વિષે બે બોલ

પંડિત જવાહરલાલના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવું એ કાંઈ રમત વાત ન હતી. અંગ્રેજોની અંગ્રેજીમાં લખાયેલા એ સુંદર વાક્પ્રવાહને કોઈ પણ દેશી ભાષામાં ઝીલવો કઠણ છે. એ ઉપરાંત એને જેટલો સમય આપવો જોઈએ એટલો હું આપી નથી શક્યો. વાચકવર્ગ દોષો વિષે મારું ધ્યાન ખેંચવા કૃપા કરશે તો બીજી આવૃત્તિ વધારે સારી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

પુસ્તકમાં અનેક સ્થાને ગુજરાતી વાચકને માટે ટિપ્પણની મને જરૂર જણાઈ. આરંભમાં તો ઠીક ઠીક ટિપ્પણ આપવા શરૂ કર્યાં. પછી લાગ્યું કે એથી પુસ્તકનું કદ બહુ વધી જશે એટલે કાંઈક કરકસર કરી. મને આશા છે કે વાચકને આ ટિપ્પણોથી પુસ્તક સમજવામાં મદદ થશે. જે ટિપ્પણોની નીચે સહી નથી એ પંડિત જવાહરલાલના પોતાના છે. 'ભા. ક.'ની સહીવાળાં ટિપ્પણ ભાષાન્તર કર્તાનાં એટલે મારાં છે.

વર્ધા તા. ૧૭-૧૨-૩૬ મહાદેવ દેસાઈ

બીજી આવૃત્તિ વિષે

પહેલી આવૃત્તિ ઉતાવળે બહાર પાડવામાં અનેક નાનામોટા દોષો રહી ગયેલા આ આવૃત્તિમાંથી દૂર થયા છે કેટલાક ટીકાકારોએ સૂચવ્યું છે કે ઉપોદ્ઘાત બીજી આવૃત્તિમાંથી દૂર કરવો જોઈએ હું દિલગીર છું કે એમની સૂચનાને માન આપવાનું હું કશું કારણ જોતો નથી

વર્ધા, તા ૬-૫-'૩૭ — મહાદેવ દેસાઈ

પ્રકાશકનું નિવેદન

પં૦ જવાહરલાલજીની આત્મકથાની આ ત્રીજી આવૃત્તિમાં યુદ્ધસંજોગોને લઈને કેટલાક ફેરફાર કરવા પડ્યા છે કદ નાનું કર્યું છે, બીબાં નાનાં વાપર્યાં છે, અને ચિત્રો પણ ઓછાં કરવાં પડ્યાં છે આજની મોંઘવારીમાં પણ કિંમત માફકસરની રાખવા માટે આમ કરવું પડ્યું છે એ વાચકો સહેજે કલ્પી શકશે આમ કર્યું તો જ આ ચોપડી આજે ચાર રૂપિયામાં આપી શકાઈ છે સરતચૂકની ભૂલો સુધારવા ઉપરાંત આ વખતે કશા ફેરફાર કર્યા નથી એટલે આ બીજી આવૃત્તિનું કેવળ પુનર્મુદ્રણ છે

એક વસ્તુ નોંધવાની જરૂર લાગે છે આ વખતે પણ સામાન્ય રીતે તો પંડિતજીનાં ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી નથી મૂકી અને ભાષાન્તરકર્તાનાં ટિપ્પણો નીચે તેમની સહી મૂકી છે પણ જ્યાં એક જ પાના ઉપર બંનેનાં ટિપ્પણ આવે છે ત્યાં બંને નીચે જેની તેની સહી મૂકી છે વળી એક જ પાના ઉપરના ભાષાન્તરકર્તાનાં અનેક ટિપ્પણોમાંના દરેકની નીચે સહી ન મૂકતાં અંતે જ મૂકી છે

ડિસેમ્બર, '૪૪

સ્મૃતિશેષ કમલાને

પ્રસ્તાવના

તાજા કલમ અને કેટલાક નજીવા ફેરફારો બાદ કરતા આ આખુ પુસ્તક જેલમા જૂન ૧૯૩૪થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ દરમ્યાન લખાયુ હતુ આ પુસ્તક લખવામા મૂળ હેતુ એ હતો કે જેલજીવનના એકાંતના લાબા સમયમા અતિશય આવશ્યક એવુ કાઈક નિશ્ચિત કાર્ય ઉપાડી લઈને મારો સમય ભરી દેવો અને હિંદમા બનેલી જે ઘટનાઓ સાથે મારો સબધ રહ્યો છે તેને વિષે હુ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકુ એટલા માટે તેનુ અવલોકન કરવુ આત્મપરીક્ષણની વૃત્તિથી મે એ કાર્ય આરભ્યુ, અને ઘણે અશે એ વૃત્તિ આખર સુધી કાયમ જ રહી હુ કોઈ ખાસ વાચકવર્ગને ધ્યાનમા રાખીને આ લખતો ન હતો પણ એ જો કોઈ વાચે તો તે મારા દેશબધુઓ અને દેશ ભગિનીઓ જ હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો પરદેશી વાચકો માટે મે કદાચ જુદી રીતે અથવા જુદી વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂકીને લખ્યુ હોત — કેટલીક વસ્તુઓ ઉપલક્યિા રીતે લખી છે તે વિસ્તારથી લખત અને કેટલીકની ઉપર વિસ્તારથી લખ્યુ છે તેને બ લે ટૂકામા પતાવત આ વિસ્તારથી નિરૂપેલી કેટલીક બાબતોમા પરદેશી વાચકને રસ ન પણ પડે અને તે એમ માને કે એ એટલી બધી મામૂલી કે દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે તેને વિષે લાબી ચર્ચા કે વાદની જરૂર ન હતી પણ આજના હિંદુસ્તાનમા તેની અમુક અગત્ય છે એમ મને ભાસ્યુ આપણા દેશના રાજકાજ અને વ્યક્તિઓ વિષેના ઘણા ભાગમા પરદેશી વાચકને રસ ન પડે એમ બને

મારા જીવનના અતિશય વેદનાભર્યા સમયમા આ પુસ્તક લખાયુ છે એ વાચક યાદ રાખશે એવી આશા રાખુ છુ આના સ્પષ્ટ સસ્કારો એમા દેખશે જો પુસ્તક સાધારણ સજોગોમા લખાયુ હોત તો આથી જુદુ હોત અને કદાચ વધારે સયમથી લખાયુ હોત છતા મે એમા કશા ફેરફાર કર્યા વિના હતુ તેમ જ પ્રગટ કરવાનો એટલા માટે વિચાર કર્યો કે લખતી વખતે મારા શા વિચાર હતા એ જાણવાનુ કેટલાકને તો ગમવાનો સભવ છે

મારો પ્રયાસ મારાથી બની શકે ત્યા સુધી મારા પોતાના માનસિક વિકાસનો ક્રમ આલેખવાનો હતો હિંદુસ્તાનમા બનેલી તાજી ઘટનાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો ઉપર ઉપરથી જોતા આ પુસ્તક આવો ઇતિહાસ હોવાનો ભાસ થાય એથી વાચકને ભ્રમ થવાનો અને પુસ્તકને ઘટે છે તેના કરતા વધારે મહત્ત્વ મળવાનો સભવ રહે છે એટલે મારે વાચકને ચેતવણી આપવી જોઈએ કે આ વૃત્તાન્ત સાવ એકપક્ષી

છે, અને નાછૂટકે અહુંલક્ષી છે ઘણી અગત્યની ઘટનાઓ એમા છોડી દેવામાં આવી છે અને ઘટનાઓને ઘડવામાં ભાગ લેનારી ઘણી વ્યક્તિઓનાં નામ પણ નથી લીધાં ભૂતકાળના ખરા ઇતિહાસમાં આ ક્ષમ્ય થાત, પણ મારા અંગત વૃત્તાન્તમાથી આ બધુ છોડવા માટે મને માફી મળશે એવી આશા છે જેણે આપણા તાજા ઇતિહાસનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવો હોય તેણે બીજું સાહિત્ય જોવું જોઈશે. પણ એવો સંભવ છે કે આ અને બીજા અંગત વૃત્તાન્તો તેમને કેટલીક અધૂરી ઘટનાઓ પૂરવામાં અને સ્થૂલ ઘટનાઓની ભૂમિકા મેળવવામાં મદદ કરશે

અનેક વર્ષોથી જેમની સાથે કામ કરવાનો મને લહાવો મળ્યો છે અને જેમને માટે મને અતિશય આદર અને પ્રેમ છે એવા મારા સાથીઓને વિષે મે નિખાલસતાથી લખ્યુ છે, મંડળો અને વ્યક્તિઓની મેં, કેટલીક વાર કઈક આકરી ટીકા પણ કરી છે. એ ટીકાને લીધે તે તે મંડળ કે વ્યક્તિને માટેનુ મારુ માન ઓછુ થતુ નથી પણ મને લાગ્યુ કે લોકકાર્યમા મથી મારનારા સૌએ એકબીજાની સાથે અને જેમની તેઓ સેવા કરવાનો દાવો કરે છે તે લોકોની સાથે દિલ ખોલીને વાત કરવી જોઈએ ઉપલકિયા વિવેક કરવાથી અને મૂઝવે એવા અથવા કનેરા કરાવે એવા પ્રશ્નો દીચા મૂકવાથી એકબીજાને અથવા તો આપણે જે પ્રશ્નો ઉકેલવાના છે તે પ્રશ્નોને સાચી રીતે સમજી નહિ શકાય વિચારના ભેદો તેમ જ વિચારનુ ઐકચ બરોબર જાણીને, અને ગમે તેવી અણગમતી હકીકતો હોય તેનો સામનો કરીને જ સાચો સહકાર બધાવો જોઈએ છતાં હુ વિશ્વાસ રાખું છુ કે મારા લખાણમા ક્યાય કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે જરાસરખો દ્વેષ કે દુષ્ટભાવ નથી.

હિંદની આગળના આજના પ્રશ્નોની જાણીજોઈને મે માત્ર મોઘમ રીતે કે પરોક્ષ રીતે ચર્ચા કરવા ઉપરાત કશુ કર્યું નથી જેલમા બેસીને એની સાંગોપાગ ચર્ચા કરવાની કે શું કરવુ જોઈએ એનો મારા મન સાથે પણ નિર્ણય કરવાની મારી સ્થિતિ નહોતી જેલમાથી છૂટ્યા પછી પણ આ વિષય પરત્વે કશુ ઉમેરવાની મને જરૂર ન જણાઈ મે જે લખ્યુ હતુ તેમા એ વસ્તુનો મેળ બેસે એમ ન હતુ. એટલે આ આત્મવૃત્તાન્ત ભૂતકાળનો ઉપલકિયો, અંગત અને અપૂર્ણ વૃત્તાન્ત રહેશે, એમા વર્તમાનની લગભગ હુ પહોચ્યો છું ખરો પણ તેનો સ્પર્શ ન કરવાની સાવધાની રાખી છે

બાડનવાઈલર — જવાહરલાલ નેહરુ

૨ ૭ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬

અનુક્રમણિકા

૧. કાશ્મીરથી ઊતર્યા

"પોતે પોતાના વિષે લખવામાં મજા તો છે, પણ મુશ્કેલી પણ છે, કારણ, પોતાને વિષે કંઈ ખરાબ લખતાં પોતાને ખટકે અને સારું કહેતાં સાંભળનાર કે વાંચનારને ખટકે"

—અબ્રાહમ કાઉલી

સુખી ઘરમાં એકનો એક દીકરો મોટે ચગાવેલો જ હોય — હિંદુસ્તાનમાં તો વિશેષે. તેમાંય એ પુત્ર જો અગિયાર વરસનો થયો ત્યાં સુધી એકનો એક જ રહ્યો તો તો એ લાડની ખરાબીમાંથી ન જ બચી શકે. મારી બે બહેનો મારા કરતાં ઘણી જ નાની છે અને અમારા દરેકની વચ્ચે ઘણાં વર્ષોનો ગાળો છે. તેથી એ શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હું એકલવાયો જ ઊછર્યો. મારી ઉંમરનો કોઈ સાથી મારે ન હતો. નિશાળના ગોઠિયાઓ પણ કોઈ ન હતા, કેમકે મને કોઈ કિંડરગાર્ટન (બાળમંદિર) કે કોઈ પાઠશાળામાં મૂકવામાં નહોતો આવ્યો. ઘરમાં મારી સાથે રહી મને શીખવનાર શિક્ષિકા અથવા બહારના ખાનગી શિક્ષકો દ્વારા મને કેળવણી મળે છે એમ મનાતું.

અમે મૂળ કાશ્મીરી. બસો વરસ પહેલાં અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં અમારા એક વડવા કીર્તિ અને ધન કમાવા કાશ્મીરની પહાડી ખીણમાંથી નીચેનાં ફળદ્રુપ મેદાનોમાં ઊતરી આવેલા. ઔરંગઝેબ પછીની મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીના એ દિવસો હતા. ફરુખશિયર તે વખતે બાદશાહ હતો. આમ પ્રથમ ઊતરી આવનાર અમારા વડવાનું નામ રાજ કૌલ હતું. એણે આખા કાશ્મીરમાં સંસ્કૃત અને ફારસીના વિદ્વાન તરીકે નામના મેળવી હતી. એ અરસામાં જ્યારે ફરુખશિયર કાશ્મીર આવ્યો ત્યારે રાજ કૌલ તરફ આકર્ષાયો અને ઘણે ભાગે તેની જ ઇચ્છાથી એ કુટુંબ શાહી રાજધાની દિલ્લીમાં આવી વસ્યું. ૧૭૧૬ની આસપાસની આ વાત. એક નહેરને કાંઠે થોડીક જમીન ને એક મકાન રાજ કૌલને બક્ષિસમાં મળ્યાં. ઘર નહેરને કાંઠે હતું તેથી એ ઘરવાળાના નામને નેહરુ શબ્દ લાગ્યો. કૌલ એ કુટુંબનું નામ હતું તે કૌલ નેહરુ થયું અને વરસો જતાં કૌલ નામ નીકળી જ ગયું ને અમે માત્ર નેહરુ રહ્યા.

આ પછીના અસ્થિર સમયમાં એ કુટુંબે ઘણી ચડતીપડતી જોઈ અને જાગીર પણ ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગઈ. મારા પરદાદા લક્ષ્મીનારાયણ નેહરુ દિલ્લીના બાદશાહના નામના રહેલા દરબારમાં સરકાર કંપનીના પહેલા વકીલ બન્યા. મારા દાદા ગંગાધર નેહરુ ૫૭ના બળવા પહેલાં કેટલાક વખત દિલ્લીના કોટવાળ હતા. ૧૮૬૧માં ૩૪ વરસની નાની ઉંમરે એ ગુજરી ગયા.

અને દાદી તો એવાં માની અને જાજરમાન હતાં કે તેમનું વચન ઉથાપવાની કોઈની મગદૂર નહોતી. એમના મરણને આજે પચાસેક વરસ થઈ ગયાં છતાં કાશ્મીરની ડોસીઓ હજી એમને યાદ કરે છે અને કહે છે કે એનો રુઆબ ભારે હતો; એની મરજીથી વિરુદ્ધ કશુંય થયું તો મૂઆ જ પડ્યા.

મારા કાકા નાની જ વયથી વડી અદાલતમાં વકીલાત કરવા લાગ્યા અને જ્યારે એ અદાલત આગ્રાથી અલ્લાહાબાદ આવી ત્યારે આખું કુટુંબ અલ્લાહાબાદ આવ્યું. ત્યારથી અલ્લાહાબાદ અમારું ઘર થયું ને ત્યાં જ ઘણાં વર્ષો પછી મારો જન્મ થયો. મારા કાકાએ ધીરે ધીરે વકીલાત ખૂબ વધારી દીધી, અને પરિણામે વડી અદાલતના એક આગેવાન વકીલ ગણાવા લાગ્યા. દરમિયાન મારા પિતા કાનપુરની નિશાળમાંથી ને અલ્લાહાબાદની કોલેજમાંથી પસાર થયા. એમનું પ્રાથમિક ભણતર માત્ર ફારસી અને અરબીનું જ હતું અને અંગ્રેજી તો એમણે ૧૩-૧૪ વર્ષની વયે શરૂ કરેલું. પણ એ ઉંમરે પણ એ ફારસીના વિદ્વાન ગણાતા અને થોડું અરબી પણ જાણતા અને એમના આ જ્ઞાનને લીધે એમનાથી મોટેરા પણ એમને માન આપતા. પણ કાચી વયમાં આટલા જ્ઞાન છતાં નિશાળ અને કોલેજમાં એમની ખ્યાતિ મુખ્યત્વે અટકચાળા અને તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે જ હતી. આદર્શ વિદ્યાર્થી બનવાનું તો કોરે રહ્યું. અભ્યાસના કરતાં રમત અને નવા નવા ઉધમાતોમાં એમને વધારે રસ પડતો. કોલેજની તોફાની ટોળીના એક આગેવાન તરીકે એમની ગણના થતી. તે જમાનામાં કલકત્તા અને મુંબઈ બહાર બીજે હિંદીઓ પાશ્ચાત્ય પોશાક અને પાશ્ચાત્ય રીતભાત ગ્રહણ કરેલા ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા, પણ મારા પિતાને તો ત્યારે પણ આની મોહિની લાગી હતી. કંઈક ઉદ્દામ રીતભાત છતાં એમના અંગ્રેજ અધ્યાપકો એમની ઉપર મુગ્ધ હતા અને ઘણીયે વાર એમને સંકડામણમાંથી બચાવી લેતા. એમનું શૂરાતન જોઈને તેઓ ખુશ થતા. અને બુદ્ધિશાળી તો હતા જ. અટકે વખત આવ્યે ખૂબ મહેનત કરીને અભ્યાસમાં પણ એઓ પાછા ન પડતા. હમણાં હમણાં ઘણાં વર્ષો પછી એઓ અમારી પાસે પોતાના એ અધ્યાપકોમાંના એક મિ. હેરિસન — અલ્લાહાબાદની મ્યૂર સેન્ટ્રલ કોલેજના આચાર્ય —ની ખૂબ ભાવપૂર્વક વાત કરતા અને પોતાના વિદ્યાર્થીકાળનો એ અધ્યાપકનો પોતાના ઉપર આવેલો એક કાગળ તેમણે સંભાળપૂર્વક સાચવી રાખ્યો હતો.

યુનિવર્સિટીની બીજી પરીક્ષાઓમાંથી કાંઈ ખાસ નોંધવા લાયક માન ઇનામ મેળવ્યા વિના પસાર થઈ છેવટે તેઓ બી. એ. માં બેઠા. તેમણે એને માટે કાંઈ ખાસ તૈયારી નહિ કરેલી અને પોતાના પહેલા પ્રશ્નપત્રના જવાબ વિષે ખૂબ અસંતોષ હતો. એમના મનમાં થયું પહેલા જ પ્રશ્નપત્રમાં બગડ્યું છે એટલે પાસ શેના થવાશે? અને પાસ નથી થવાવાનું તો બાકીનાં દિવસોમાં શા સારુ બેસવું? પરીક્ષાને બદલે તાજમહાલમાં રખડતા આવવો એમણે વધુ પસંદ કર્યો (તે વખતે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ આગ્રામાં લેવાતી). પાછળથી એમના અધ્યાપકે એમને બોલાવ્યા અને ખૂબ ગુસ્સે થઈ કહ્યું: 'પ્રથમ પ્રશ્નપત્રના જવાબ તો તારા સારા હતા. બેવકૂફ, કે બીજામાં ન

મશગૂલ રહેતા કે મહાસભામાંના કામકાજમાં ઝાઝો રસ લેવો એમને પાલવે એમ ન હતું વળી રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં અને જાહેર કામોમાં પોતાની ચાંચ બહુ ડૂબે એમ લાગતું ન હતું; અત્યાર સુધી આ વિષયોમાં એમણે બહુ ધ્યાન આપ્યું નહોતું, અને તેથી એને વિષે જ્ઞાન પણ ઝાઝું નહોતું વળી જેમાં બીજાના સૂરમાં સૂર પૂરવો પડે તેવી પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થામાં જોડાવું એ એમને ગમે એમ જ નહોતું બાળપણનો ને જુવાનીનો ઉધમાત ઉપરથી તો શમી ગયો હતો, પણ એ નવા સ્વરૂપમાં હવે પ્રગટ થયો — સત્તા મેળવવાના નવા અભિલાષ જન્મ્યા ધંધામાં આ અભિલાષાને પરિણામે નામના મળી, અને એમના અભિમાન અને આત્મવિશ્વાસ વધ્યા લડાઈ લઈને એમને રસ છૂટતો, મુશ્કેલીઓની સામે ઝૂઝવું એમને ગમતું, અને છતાં આશ્ચર્ય છે કે એ દિવસોમાં એ રાજકારણથી દૂર રહેતા જો કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના તે વખતના રાજકારણમાં ઝાઝું ઝૂઝવાપણું હતું નહિ એ પણ ખરું છતાં મૂળ વાત એ સાચી કે એ ક્ષેત્ર જ એમને માટે અપરિચિત હતું, અને એમનું મન એમના ધંધાને અંગે કરવાના ભરપૂર કામમાં પૂરું રોકાયેલું રહેતું સફળતાની સીડી ઉપર એમનો પગ બરોબર ગોઠવાઈ ગયો હતો, અને એક પછી એક પગથિયું ઊંચે વધતા જ જતા હતા — અને તે પણ, એમના ધારવા પ્રમાણે, કોઈની મહેરબાની મેળવીને નહિ, કે કોઈની ખિદમત કરીને નહિ, પણ પોતાની અદમ્ય અભિલાષા અને બુદ્ધિના બળે

ઉપર ઉપરથી એઓ રાષ્ટ્રવાદી તો કહેવાતા, છતાં એમને અંગ્રેજો અને તેમની રીતભાતો ગમતી એમને કંઈક એમ પણ હતું કે મારા દેશભાઈઓની અધોગતિ થઈ છે, અને એ અધોગતિને એ લગભગ લાયક કહેવાય કશું જ કર્યા વિના કેવળ બોલ બોલ કર્યા કરનારા રાજકારણી લોકો માટે એમને સહેજ તિરસ્કાર પણ હતો, જો કે એમને પોતાને પણ કશી કલ્પના ન હતી કે એ સિવાય બીજું શું કરી શકાય વળી પોતાને મળેલી અસાધારણ સફળતાના ગર્વને લીધે એઓ એમ ધારતા કે બધા તો નહિ જ, પણ ઘણા, જીવનમાં ન ફાવવાને લીધે જ રાજકાજમાં પડે છે

સતત વધતી જતી આવકને લીધે અમારી રહેણીકરણી બદલાતી ગઈ, કારણ કે આવક વધે એટલે ખરચ વધે જ પૈસા સંઘરવાનો વિચાર મારા પિતાને જ્યારે જેટલું જોઈએ ત્યારે તેટલું કમાવાની પોતાની શક્તિની અવગણના કરવા જેવો લાગતો ભારે જિંદાદિલ હોવાને લીધે અને દરેક રીતે ચેનમાં રહેવાના શોખને લીધે જેટલું કમાતા તેટલું ખરચી નાખવામાં ક્યાંય મુશ્કેલી ન આવતી આમ ધીરે ધીરે અમારી રહેણી વધુ ને વધુ પાશ્ચાત્ય થતી ગઈ

મારા બચપણના શરૂઆતના દિવસોમાં આવા હતા અમારા ઘરના ઢંગ*

---

* મારો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૯ના નવેંબરની ૧૪મી તારીખે અથવા સંવત ૧૯૪૬ના માગશર વદ સાતમે અલ્લાહાબાદમાં થયેલો

૨. બચપણ

આમ મારું બચપણ સુખશાંતિવાળું પણ ખાસ ઇતિહાસ વિનાનું ગયું હું મારાથી મોટા મારા પિતરાઈ ભાઈઓની વાતો સાંભળું પણ તેમાંનું બધું કાંઈ હું મને સમજતું તો નહિ જ. ઘણી વાર અંગ્રેજ અને યુરોપિયનોના હિંદીઓ પ્રત્યેના તુમાખી મિજાજની અને અપમાનભરી રીતભાતની તેઓ વાતો કરતા, અને કહેતા કે આવા વર્તનને સાંખી ન લેતાં દરેક હિંદીની તેની સામે થવાની ફરજ છે.

રાજકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેના અથડામણના દાખલા તો બન્યા જ કરતા, એટલે તેની ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલતી કોઈ અંગ્રેજ કોઈ હિંદીનું ખૂન કરે તો અંગ્રેજોની જ બનેલી જ્યૂરી તેને છોડી મૂકે એ વાત તો સામાન્ય થઈ પડી હતી અને સૌને એ ખૂંચતી.

આગગાડીમાં અંગ્રેજો માટે હમેશાં ઇલાયદા ડબ્બા હોય જ, અને ગમે તેવી ભીડ હોય—અને ભયંકર ભીડ તો હમેશાં રહેતી જ—તો પણ કોઈ હિંદીની મગદૂર નહિ કે એમાં તે ઘૂસી શકે, પછી ભલેને એ ડબ્બો સાવ ખાલી હોય અરે! સામાન્ય ડબ્બામાં પણ કોઈ અંગ્રેજ ચડી બેસે તો પછી તે કોઈ હિંદીને અંદર આવવા ન દે. જાહેર બગીચાઓમાં અને બીજાં સ્થાનોમાં પણ અંગ્રેજો માટે ખુરસીઓ અને બાંકડાઓ ઇલાયદા રખાતા મારા દેશ ઉપર પરદેશી રાજકર્તા આવોને આવી ગેરવર્તણૂક ચલાવે એની સામે મને સખત ચીડ ચડતી, અને જ્યારે કોઈ હિંદી થપાટની સામે થપાટ દેતો ત્યારે હું ખુશી થતો ઘણી વાર મારા કોક ને કોક પિતરાઈ કે એમના કોક મિત્ર આવી અથડામણમાં આવી પડતા, તે વેળા તો અમે ભારે ઉશ્કેરાઈ જતા અમારા કુટુંબમાં મારા એક પિતરાઈની ખાસ બળિયાની શાખ હતી; અંગ્રેજ સાથે ઝઘડો વહોરી લેવાનું એને ગમતુ. અને તેમાં વળી યુરેશિયનો સાથે વિશેષ, કારણ કે એ લોકો પોતે રાજકર્તાની જાતના જ છે એમ બતાવવાનો ડોળ કરવા માટે કદાચ અંગ્રેજ અમલદાર કે વેપારી કરતાં પણ વધારે ભૂંડી રીતે વર્તતા આવા ઝઘડાઓ રેલવે મુસાફરી દરમ્યાન વધુ થતા

પરદેશી રાજકર્તાઓનું અસ્તિત્વ તેમજ તેમનું વર્તન મને ખૂંચતું ખરું, પણ જ્યાં સુધી મને યાદ છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજો તરીકે અંગ્રેજો સામે મને કોઈ જાતનો દ્વેષ ન હતો મારે માટે અંગ્રેજ શિક્ષિકાઓ રાખવામાં આવતી, અને પ્રસંગોપાત્ત પિતાજીને મળવા તેમના અંગ્રેજ મિત્રો આવે એ તો રોજનું જ. આને પરિણામે મારા હૃદયમાં અંગ્રેજોને માટે માન હતું રોજ સાંજે કેટલાય મિત્રો મારા પિતાને મળવા આવતા, અને આખા દિવસના થાક્યા પાક્યા મારા પિતા તેમની વચ્ચે ખીલતા, અને આખું ઘર એમના ખડખડાટ હસવાથી ગાજી ઊઠતું એમનું અટ્ટહાસ્ય આખા અલ્લાહાબાદમાં જાણીતું થઈ ગયું હતું કેટલીક વાર હું પડદા પાછળથી ડોકિયું કરીને જોતો કે આ મોટા લોકો એકબીજા સાથે શું વાત કરી રહ્યા છે આમ ડોકિયું કરતા જો હું પકડાઈ

ગયો તો મને એ લોકો બહાર ખેંચી લઈ જતા, અને મારી ભયગ્રસ્ત દશા છતાં પિતાશ્રીના ગોઠણ ઉપર મને ગોઠવતા. આવે એક પ્રસંગે મેં એમને ક્લેરેટ કે એવો બીજો લાલ દારૂ પીતા જોયા. વ્હિસ્કી તો હું ઓળખી શકતો હતો મેં ઘણીવાર પિતાને અને તેમના મિત્રોને એ પીતા જોયેલા પણ આ નવી લાલ ચીજથી તો હું ગભરાયો જ બની ગયો અને ઘરમાં દોડી જઈને માને કહ્યું. 'મા, જુઓ તો ખરાં પાપા લોહી પીએ છે ''

મને પિતા પ્રત્યે ખૂબ જ માન હતું મને તો એઓ બળ, હિંમત, અને હોશિયારીની મૂર્તિ લાગતા, બીજા બધા એમની સરખામણીમાં તુચ્છ લાગતા, અને હું મોટો થઈને એમના જેવો જ થઈશ એવું સ્વપ્નું હું સેવતો. પણ નોકરો અને બીજાઓ ઉપર એમનો પિત્તો ઊકળતો હું જોતો ત્યારે હું ભયથી ધ્રૂજી ઊઠતો. તેઓ મને બહુ ભયંકર લાગતા. અને કેટલીક વાર બિચારા નોકરની આવી બૂરી દશા થતી જોઈને મને ચીડ પણ ચડતી એમનો મિજાજ તો ખરેખર તોબા પોકરાવે એવો હતો, અને પાછલાં વર્ષોમાં પણ એવો વિકરાળ મિજાજ મેં કોઈનો જોયો હોય એમ મને યાદ નથી. પણ સારે નસીબે એમની વિનોદશક્તિ તીવ્ર હતી, અને વજ્ર જેવા સંકલ્પબળને લીધે સામાન્ય રીતે તેઓ પોતાના ઉપર કાબૂ રાખી શકતા જેમ જેમ ઉંમર થતી ગઈ તેમ તેમ તેમની સંયમશક્તિ પણ વધતી ગઈ, અને પહેલાંના જેવું બીહામણું સ્વરૂપ તેઓ ક્વચિત જ ધારણ કરતા જોવામાં આવતા

મારા બાળપણનું પ્રથમમાં પ્રથમ સ્મરણ એમના એક ક્રોધના પ્રસંગનું છે, કારણ કે તેનો ભોગ હું જ બન્યો હતો તે વખતે હું લગભગ પાંચ વરસનો હોઈશ એક દિવસ મેં એમના દફતરના મેજ ઉપર બે ફાઉન્ટન પેન જોઈ અને મારું મન લલચાયું મેં વિચાર્યું કે પિતાશ્રીને કંઈ બંને એકી સાથે તો ન જ જોઈએ, એટલે એક પેન ઉઠાવી પાછળથી મને ખબર પડી કે ખોવાયેલી પેન માટે તો ભારે તપાસ ચાલી રહી છે હું ગભરાયો કે આ મેં શું કરી નાખ્યું, પણ મેં કબૂલ ન કર્યું પેન મારી પાસેથી મળી આવી અને મારો ગુનો જાહેર થયો પિતાશ્રી બહુ ગુસ્સે થયા અને મને સારી પેઠે ઠોક્યો મારી નામોશીથી થયેલા દુ:ખ અને વિષાદથી આંધળો ભીંત જેવો બની હું મા પાસે ભાગ્યો, અને કેટલાય દિવસ સુધી મારા દુખતા અને ધ્રૂજતા નાજુક શરીર ઉપર અનેક પ્રકારના મલમ લગાડવા પડ્યા હતા

પણ આ સજા માટે પિતાજી પ્રતિ દુ:ખ લાગ્યાનું મને યાદ નથી હું ધારું છું કે એ સજા મેં ભલે થોડી વધારે પડતી માની હોય, છતાં યોગ્ય જ માની હશે. પણ જો કે એમને માટે મારાં માન અને પ્રેમ પહેલાંના જેવા જ હતા, તો પણ એ પ્રસંગ પછી તેમાં ભયની લાગણી ભળી. માતા પ્રત્યે આમ નહોતું મને એની જરાય બીક જ ન લાગતી, કારણ કે હું જાણતો હતો કે હું ગમે તે કરું તો પણ એ કાંઈ નહિ બોલે, અને આ એના અત્યંત અને આંધળા પ્રેમને લીધે હું એના ઉપર થોડી સિરજોરી પણ ચલાવતો. વળી પિતાના કરતા વધારે સમય માતાની સાથે જ મારો જતો, એટલે

તેની સાથે હું વધારે નિકટતા અનુભવતો અને જે વસ્તુ પિતાને કહેવાની સ્વપ્ને પણ મારી હિંમત ન ચાલે તે હું સુખે માતાની આગળ ઠાલવતો. મા બહુ એકવડા બાંધાના અને નીચા હતા. એટલે થોડા જ વખતમાં હું તેના જેટલો ઊંચો દેખાવા લાગ્યો અને તેની સાથે કંઈક બરાબરી અનુભવવા લાગ્યો. તેના સૌંદર્ય ઉપર હું મુગ્ધ હતો અને તેના અતિશય નાના ને પાતળા હાથપગ મને બહુ ગમતા. એ અમારા કરતાં ઘણા વખત પછી કાશ્મીરથી આવેલા કુટુંબના હતા. એના વડવાને ઘરબાર છોડી આવ્યે બે જ પેઢી થઈ હતી.

માતા ઉપરાંત એક બીજા પણ હતા જેમની આગળ હું વગર ડરે મારું મન ઠાલવી શકતો. એ હતા મારા પિતાના મુનશી મુબારક અલી. એ બદાયુંના એક સુખી ઘરના હતા. પણ બળવાથી એ કુટુંબ પડી ભાંગી ગયું હતું અને અંગ્રેજ ફોજે તેને લગભગ તારાજ કર્યું. આ આફતને લીધે એનામાં નરમાશ અને સહિષ્ણુતા આવી હતી અને સૌની સાથે—ખાસ કરીને બાળકો સાથેના—એના વર્તનમાં આ ગુણો દેખાતા. મારે માટે તો જ્યારે જ્યારે દુઃખમાં કે મૂંઝવણમાં હોઉં ત્યારે ત્યારે એમનું પડખું એ હૂંફ મેળવવાનું એક અમૂલ્ય સ્થાન હતું. મારી બાળક આંખને એની ધોળી દાઢી કોઈ અતિ પ્રાચીન પુરુષનો અને પ્રાચીન કથાઓના ભંડારનો ખ્યાલ આપતી અને હું ઘણી વાર એની સોડમાં ભરાઈ એની અખૂટ વાતો કલાકના કલાક સુધી સાંભળતાં ન ધરાતો. આ વાતોમાં અરેબિયન નાઇટ્સમાંની કે એવી જ બીજી વાતો હોય અથવા તો ૧૮૫૭-૫૮ના જમાનામાં બનેલા કિસ્સાઓનાં વર્ણન હોય. ઘણાં વર્ષો પછી એટલે મારી છેક મોટી ઉંમરે આ મુનશીજી ગુજરી ગયા. એનું સ્મરણ હજુ પણ મારી પાસે એક વહાલી મનભાવી વસ્તુ તરીકે રહ્યું છે.

બીજી પણ ઘણી વાતો હું તે વખતે સાંભળતો. મારાં મા અને માસી રામાયણ અને મહાભારતમાંથી અને હિંદુ પુરાણોમાંથી અનેક કથાઓ મને કહેતાં. મારાં કાકી (પંડિત નંદલાલનાં વિધવા)એ આપણા જૂના ગ્રંથો ખૂબ વાંચ્યા હતા અને એની પાસે આવી વાતોઓનો અખૂટ ભંડાર રહેતો. આથી હિંદુ પૌરાણિક વાતો અને દંતકથાઓ વિષેના જ્ઞાનનો મારો ભંડોળ ઠીક ઠીક થયો હતો એમ કહેવાય.

ધર્મ વિષેના મારા ખ્યાલ બહુ જ ઝાંખા હતા. ધર્મ તો સ્ત્રીઓ માટે જ હોય એમ હું માનતો. પિતાશ્રી ને મારા વડીલ પિતરાઈઓ એ પ્રશ્ન હસી કાઢતા ને એનો ગંભીર વિચાર કરવાની ના પાડતા. કુટુંબની સ્ત્રીઓ તો વખતોવખત વ્રત ક્રિયાઓ કરતી અને પૂજાપાઠ પણ કરે. આ બધામાં મને મજા પડતી. તેઓ અમુક અંશે કુટુંબના વડીલોને વાદે વાદે હું પણ એ વસ્તુઓની અવગણના કરતો. કોઈવાર હું મા કે કાકી ભેગો ગંગાસ્નાન કરવા જતો. કોઈવાર અલાહાબાદનાં તો કોઈવાર કાશી અને બીજાં સ્થાનોનાં મંદિરોમાં દર્શને જતો. અથવા તો કોઈ બહુ પવિત્ર ગણાતા સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા જતો. પણ મારા મન ઉપર આ બધાની ભાગ્યે જ કશી છાપ પડેલી કહેવાય.

આ સિવાય મોટા મોટા ઉત્સવના દિવસો આવતા, જેવા કે હોળી, જ્યારે આખા શહેરમાં ખૂબ ધમાચકડી ચાલે અને અમે એકબીજા ઉપર પિચકારી ઉડાવીએ; દિવાળી — દીપોત્સવી — જ્યારે હજારો કોડિયાંથી ઘરો દીપી ઊઠતાં; જન્માષ્ટમીના પર્વ ઉપર કૃષ્ણનો કારાગૃહ જન્મ મધરાતે ઊજવાય (જો કે અમારે માટે તો ત્યાં સુધી જાગતું બહુ મુશ્કેલ પડતું); દશેરા અને રામલીલા — આ દિવસોમાં સરઘસો નીકળે અને રામલીલાવાળાઓ રામચંદ્રજીનો લંકાવિજય ભજવી બતાવે તે જોવા થોકેથોક લોકો ભેગા થાય. વળી અમે બધાં બાળકો દૂરદૂર આવેલા અરબસ્તાનમાં હસન અને હુસેનની કુરબાનીની પ્રાચીન કથાનો અફસોસ મનાવતાં રેશમી ઝંડાઓ લઈને નીકળતાં મુહર્રમનાં સરઘસ જોતાં. બન્ને ઈદોને દિવસે મુનશીજી પણ પોતાના સારામા સારો પોશાક પહેરીને મસ્જિદમાં નમાજ પઢવા ઊપડતા અને હું એના ઘરમા જઈને સેવ મીઠાઈ વગેરે આરોગતો. આ સિવાય તો આપણાં બીજાં કેટલાંય નાનાંમોટાં પર્વો અને વાર તહેવારો — જેવાં કે રક્ષાબંધન, ભાઈબીજ વગેરે — અમારે ત્યાં ઊજવાતાં.

અમારામાં અને બીજા કાશ્મીરીઓમાં બીજા કેટલાક ખાસ ઉત્સવો પણ હતા, જે બીજા હિંદુઓ નહોતા ઊજવતા. આમાંનો મુખ્ય નવરોજ — નવા સંવતનો પ્રથમ દિવસ. અમારે માટે આ હંમેશાં મોટું પર્વ હતું અને સૌ તે દિવસે નવાં નવાં કપડાં પહેરતા, અને ઘરમાંનાં છોકરાંઓને તો મોટેરાંઓ તરફથી પૈસાની નાની નાની ભેટો મળતી.

પણ આ બધા ઉત્સવો કરતાં મને જેમાં વધુ રસ પડતો એવો તો વરસનો એક દિવસ હતો — જેમાં મારે જ મુખ્ય ભાગ ભજવવાનો રહેતો. એ મારી જન્મગાંઠ તે દિવસે મારા જેટલું કામ કોઈને નહિ! સવારે વહેલો એક મોટા ત્રાજવામાં મને તોળવામાં આવે — એક ત્રાજવે ઘઉં અને બીજી ચીજો, અને બીજે ત્રાજવે હું. ઘઉં અને બીજી ચીજો ગરીબોને વહેંચાય અને પછી નવા નવા કપડામાં શણગારાઈને મારે વડીલો પાસે ભેટો લેવાની હોય. સાંજના તો ઘરમા મિજબાની અપાય. હું તો જાણે તે દિવસનો રાજા. મને દુઃખ ખાસ એ વાતનું હતું કે આ જન્મગાંઠ માત્ર વર્ષને એકાદ વખતે દિવસે જ આવતી. મેં તો જન્મદિવસો વારંવાર ઊજવવામાં આવે એ માટે એક ચળવળ ઉઠાવવાનું પણ કલ્પ્યું હતું. તે વખતે મને થોડી જ કલ્પના હતી કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે જન્મદિવસ એ જિંદગીમાંથી ઓછા થયેલાં વરસોની દુઃખદ સ્મૃતિરૂપ લાગશે.

કેટલીક વાર આખા કુટુંબને મારા પિતરાઈ ભાઈ કે કોઈ દૂરના સગા અથવા કોઈ મિત્રના લગ્નપ્રસંગે કોઈ દૂરના શહેરમા જવાનુ થતું. આવી મુસાફરીઓ અમારે બાળકો માટે તો ખૂબ આનંદદાયી થતી કારણ કે આવા લગ્નપ્રસંગોએ અમારા ઉપરનાં બધાં બંધનો ઢીલાં થતાં અને અમે મરજી પડે ત્યાં દોડાદોડ કરી શકતા. જનના ઉતારામા તો કેટલાય કુટુંબો ખીચોખીચ પડ્યા હોય અને તેમાં ઘણાય છોકરા, છોકરીઓ અને બાળકો હોય. આવે વખતે મારાથી એકલવાયા હોવાની ફરિયાદ નહોતી થઈ શકતી, અને અમે ધરાઈ ધરાઈને રમતા, તોફાન કરતા અને કેટલીક વાર મોટાઓનો

ઠપકો પણ મેળવતા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ તેમ અમીર સૌના લગ્નોમાં કેવળ દમામ અને દેખાવમાં પૈસાનું પાણી થાય છે એવી ટીકા બહુ થઈ છે, અને એ ટીકા સાચી પણ છે. પૈસાનું પાણી થાય છે એ તો બાજુએ રહ્યું, પણ જેમાં કળા કે સૌંદર્યનું નામ પણ ન હોય એવા અશિષ્ટ તમાશા જોઈને તો [illegible] જ થાય છે. (કહેવાની જરૂર નથી કે આમાં અપવાદો પણ હોય છે.) આ બધા માટે ખરા ગુનેગાર લોકો મધ્યમ વર્ગ છે. ગરીબ લોકો પણ કરજના બોજા વહોરીને ઉડાઉ થઈ શકે છે. છતાં કેટલાક કહે છે તેમ એ લોકોની ગરીબાઈ એમના સામાજિક રિવાજોને કારણે છે એ તો બેવકૂફીની હદ થઈ. સામાન્ય રીતે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે એમનું જીવન નિતાંત શુષ્ક અને નીરસ હોય છે. અને કોઈવાર કોઈ વિવાહવાજનનો પ્રસંગ આવે ત્યારે બાપડાઓને થોડું ખાનાપીવાનું અને ગાનતાન કરવાનું મળે છે તે તો તેમને તેમના ચેતનહીન ધાવૈતરાની મરુભૂમિમાં એક જલબિંદુ સમાન થઈ પડે છે. રોજરોજના ઘરકામમાં અને રળીને કમાવાના કૂટાકૂટામાંથી વિસામારૂપ થઈ પડે છે. જે લોકોને આનંદોચ્છવના આવા ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રસંગો આવે છે તેમને કોકવાર આનંદનો સાસ લેવાનો પ્રસંગ પણ ન મળવો જોઈએ એવું કયો નિષ્ઠુર ઇચ્છશે? હા, [illegible] થતી જરૂર અગમતો પૈસાનો ધુમાડો થતો જરૂર વગાડો. (જો કે ગરીબ લોકો પોતાની ગરીબીમાં જે કાંઈ નજીવા [illegible] કરે તેને માટે આવા કઠોર શબ્દ વાપરવા જેવો મૂર્ખ કોણ હશે?) પણ તેમનું જીવન છે તેના કરતાં વધારે શુષ્ક અને આનંદશૂન્ય ન બનાવો.

એ જ પ્રમાણે મધ્યમવર્ગના બધા અને વધુ પડતા ખર્ચની વાત એક કોરે મૂકીએ પણ આવા લગ્નપ્રસંગોએ દૂરનાં સગાંઓ અને જૂના મિત્રો એકબીજાને લાંબા ગાળા પછી મળી શકે એવાં સામાજિક સંમેલનો હોય છે. હિંદુસ્તાન એક વિશાળ દેશ છે અને મિત્રોને મળવું એ કંઈ સહેલું નથી હોતું, તેમાંય અનેકનું એક સ્થાને ભેગા થવું એ એથી વધુ મુશ્કેલ છે. આ જ કારણે વિવાહવાજન સર્વત્ર ઊજવાય છે. હા, સામાજિક સંમેલન તરીકે પણ આનો મુકાબલો કરી શકે અને અનેક રીતે આને ચડી જાય એવાં સંમેલનો હવે થઈ રહ્યાં છે ખરાં, તે આપણી રાજદ્વારી સભાઓ અને પરિષદો અથવા તો દર વર્ષે ભરાતી કોંગ્રેસ અથવા રાષ્ટ્રીય મહાસભા.

કાશ્મીરી લોકોને હિંદુસ્તાનમાં બીજા લોકો કરતાં એક સગવડ હંમેશાં વધુ રહી છે. ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો ખરી જ. તેઓમાં મર્દ ઓરત વચ્ચે પરદા જેવી પ્રથા કદાપિ ન હતી. જ્યારે તેઓ પહાડોમાંથી નીચે ઊતરી આવ્યા ત્યારે તેમણે એ રિવાજ અહીંના પ્રદેશમાં પ્રચલિત જોયો અને એ લીધો પણ, છતાં થોડે અંશે જ — અને તે પણ કાશ્મીરી સિવાયના બીજા લોકોના સંબંધ પૂરતો જ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના — જ્યાં ઘણા કાશ્મીરીઓ રહેતા — તે વખતે એ એક સામાજિક મોભાની નિશાની ગણાતી. પણ અંદર અંદર તેઓ પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતા જાળવી રહેલા અને કોઈ પણ કાશ્મીરી કોઈપણ કાશ્મીરીના ઘરના ઠેઠ જઈ શકતો. કાશ્મીરી

જમણોમાં ને ઉત્સવોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ભેગાં જતાં અને સાથે ઊઠતાંબેસતાં હતાં. ઘણી વાર સ્ત્રીઓ પોતાનું અલગ ઝૂમખું બનાવીને બેસતી. છોકરાછોકરીઓ તો સરખી રીતે ફરતાં, મળતાં, હળતાં. એમ છતાં આધુનિક પશ્ચિમના જેવી છૂટ તો એ નહોતાં લેતાં.

આમ મારું બચપણ ગયું. મોટાં ઘરોમાં જેમ બને છે તેમ કેટલીક વાર અમારે ત્યાં પણ વાસણ ખખડતાં. જ્યારે આ ઝઘડા મોટું સ્વરૂપ લે ત્યારે પિતાશ્રી ગુસ્સે થાય અને તેમને એમ જ લાગે કે આ બધું સ્ત્રીઓની બેવકૂફીને લીધે છે. આમાં મને તો કંઈ સમજણ જ ન પડતી કે શું થયું છે. પણ હું એટલું તો કળી જતો કે કંઈક ખરાબ થયું હોવું જોઈએ. કારણ કેટલાક માણસો તપીને અથવા મોઢું કટાણું બોલતાં હોય અથવા તો સાવ અબોલા લઈને બેઠાં હોય. મને બહુ દુઃખ થતું. જ્યારે પિતાજી વચ્ચે પડતા ત્યારે સૌના હોશ ઊડી જતા. તે દિવસોનો એક નાનકડો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં હજી તરી આવે છે. સાત આઠ વરસનો હઈશ. હું રોજ ઘોડે સવારી કરવા નીકળતો અને અલ્લાહાબાદમાં તે વખતે જ પડાવ નાખીને પડેલી લશ્કરી છાવણીમાંનો એક ઘોડેસવાર મારી સાથે આવતો. એક સાંજે હું પડ્યો અને મારો ટટ્ટુ — અર્ધો અરબ ઓલાદનો ફક્કડ ટટ્ટુ — મારા વિના ઘેર આવ્યો. પિતાશ્રીએ તે દિવસે મિત્રોને ટેનિસ રમવા બોલાવ્યા હતા. ઘરમાં ખળભળાટ મચી ગયો. પિતાશ્રીની આગેવાની નીચે બધું મિત્રમંડળ જે કાંઈ વાહન જડ્યું તેમાં બેસીને સરઘસની જેમ મારી શોધમાં નીકળી પડ્યું. મને તેઓ રસ્તામાં મળ્યા. અને જાણે મેં એક ભારે પરાક્રમ કરી નાખ્યું ન હોય એમ તેમણે મારું સ્વાગત કર્યું.

૩. થિયૉસૉફી

દસ વરસનો થયો ત્યારે મારા પિતાએ ઘર બદલી નવું મોટું ઘર લીધું અને તેનું નામ આનંદભવન રાખ્યું. આ ઘરને એક મોટો બાગ હતો અને સ્નાનકુંડ હતો. આ બધી નવી નવી વસ્તુ જોઈને મારું હરખભરેલું કુતૂહલ ઉભરાઈ જતું. ઘરમાં થોડો વધારો કરવાનો ઠરાવ થયો અને તેને અંગે પાયા ખોદવાનું કામ અને બાંધકામ પુષ્કળ ચાલતું. મજૂરોને કામ કરતા જોતાં હું ન થાકતો.

વિશાળ સ્નાનકુંડ ઘરમાં જ હોવાને લીધે હું થોડા વખતમાં તરતાં શીખ્યો અને પાણીમાં પડતો કે ડૂબકી મારતો મને જરાય ડર ન લાગતો. ઉનાળાના લાંબા દિવસોમાં ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર કુંડમાં જઈને પડતો. સાંજે મારા પિતાના અનેક મિત્રો કુંડમાં સ્નાન કરવા આવતા. આ એક નવીનતા તો હતી જ અને તેમાં વળી કુંડમાં મૂકેલી અને ઘરમાં લેવામાં આવેલી વીજળીની બત્તી એ અલ્લાહાબાદમાં તે વેળા એક એથી પણ નવતર ચીજ હતી. આમ સ્નાનના જલસા ચાલતા તેમાંથી મને ભારે આનંદ મળતો. અને આમ કરીને તરતાં ન આવડતું હોય તેને ધક્કા દઈને પાણીમાં હડસેલી અથવા પાછળથી પગ પકડીને ખેંચીને સતાવવામાં

એમના મિત્રો પૈકી આ વ્યક્તિઓમાંની એક મને ખાસ યાદ આવે છે : તે તેજ બહાદુર સપ્રુ જેઓ અલ્લાહાબાદના વકીલમંડળમાં તે વેળા તાજા જ જોડાયા હતા. તેમને તરતાં આવડતું નહિ અને શીખવાની ઇચ્છા પણ ન હતી. સાવ છૂટ પાણીમાં પડેલાં પગથિયાં ઉપર બેઠા તે બેઠા, પછી બીજા પગથિયા ઉપર ઊતરી આગળ ન જવાના તેમણે સોગંદ ખાધા હતા, અને કોઈ તેમને ત્યાંથી ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતું તો બુમરાણ મચાવતા. મારા પિતા પણ કંઈ તારા તો નહોતા જ, પણ દાંત પીસીને મહાપ્રયત્ને અને તાડમાર તેઓ તરીને એક કિનારેથી બીજે કિનારે પહોંચતા.

આ વેળા બોઅર લડાઈ ચાલતી હતી, એની ખબરોમાં મને રસ આવતો અને મારો પક્ષપાત સંપૂર્ણ રીતે બોઅર લોકોને માટે હતો. લડાઈની ખબરો મેળવવાને માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવાની મેં શરૂઆત કરી.

પણ આ વેળા ઘરમાં એક એવી ઘટના બની - મારું ધ્યાન બીજી બધી વાતોમાંથી નીકળી તેમાં પરોવાયું. આ ઘટના તે મારી બહેનનો જન્મ. કેટલાય સમયથી મને મનમાં ખટકતું તો હતું જ કે બીજા સૌને ભાઈબહેનો છે અને મને નથી, એટલે હવે મારા ઘરમાં એક નાનકડું બાળક આવશે એ વાતથી મારા હરખના પાર ન રહ્યા. એ વેળા મારા પિતા તો યુરોપમાં હતા. વરંડામાં ઊભો ઊભો હું રાહ જોતો હતો કે ભાઈ આવે છે કે બહેન. ત્યાં તો એક ડાક્તરે આવીને મને કહ્યું કે બહેન આવી છે અને સાથે સાથે મશ્કરીમાં એમ ઉમેર્યું 'ઈશ્વરનો પાડ માન કે ભાઈ નથી, નહિ તો તારી સાથે ભાગ પડાવત.' આવો મારો કોઈ ભાગિયો પેદા થશે એવો હલકો ડર મારા મનમાં હોઈ શકે છે, એવો વિચાર જ કેમ કોઈને આવી શકે? આ વાતથી મને ભારે દુઃખ લાગ્યું અને ચીડ ચડી.

પિતાના વારંવાર યુરોપ જવાથી સમસ્ત દેશની કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં ભારે ખળભળાટ થયો. યુરોપથી પાછા ફરી પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિ કરવાની એમણે સાફ ના પાડી. થોડાં વર્ષ અગાઉ બીજા એક કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ, પાછળથી મહાસભાના પ્રમુખ થનાર પંડિત બિશનનારાયણ ધાર વિલાયત બૅરિસ્ટર થવા ગયા હતા. એમના આવ્યા પછી એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું, છતાં જ્ઞાતિના સનાતનીઓએ એમની સાથે અસહકાર કરી એમનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. આને પરિણામે જ્ઞાતિમાં બે સરખા સરખા તડ પડ્યા હતા. આ પછી અનેક કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ યુવકો અભ્યાસ માટે યુરોપ જઈ આવી સુધારક તડમાં જોડાયા હતા, પણ તે શુદ્ધિની ક્રિયા કરીને. આ ક્રિયા તો હતી એક ધતિંગ. એમાં ધર્મનો અંશ નહોતો. પ્રચલિત પ્રથાને બાહ્ય રીતે માન આપવું અને જૂના ભાવના લોકોની ઇચ્છાને વશ થવું એ સિવાય આમાં કશું જ નહોતું. આવી ક્રિયા કરી એટલે થયું. પછી તો સૌ કોઈ જેમ તેમ સુધરેલી રહેણીકરણી રાખતા અને બ્રાહ્મણેતરો અને બિનહિંદુઓની સાથે જમતા અને ખાતાપીતા.

પિતા એક ડગલું આગળ ગયા. તેમણે કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની ધરાર ના પાડી અને બાહ્ય અને નામની પણ દેખાવની શુદ્ધિ કરવાનો સાફ ઇનકાર કર્યો. ખૂબ

ગરમાગરમી થઈ, અને એમાં મારા પિતાના ઉશ્કેરનારા અને કંઈક તિરસ્કારયુક્ત આચરણથી ઘી હોમાયું. આખરે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની એક સારી સંખ્યા પિતાની સાથે બળી અને ત્રીજું તડ બન્યું. પણ થોડાં વર્ષમાં વિચારો બદલાતાં અને બંધનો ઢીલાં પડતાં ત્રણે તડાં પાછાં એક થઈ ગયાં. અનેક કાશ્મીરી યુવક યુવતીઓ અભ્યાસ માટે યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યાં છે, અને તેમની પાસે પાછા આવ્યા પછી, પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિ કરાવવાની કોઈએ વાત સરખી કરી નથી. ખોરાકનાં બંધનો તો સાવ ગયાં છે. માત્ર થોડાં ગણ્યાંગાંઠ્યાં જૂના વિચારનાં માણસો, ખાસ કરીને ડોસીઓ જ, એ બંધનો હજી જાળવે છે જાતિ બહારના લોકો, મુસલમાનો અને ગોરાઓની સાથે જમવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે કાશ્મીરીઓમાં માંહોમાંહે તેમ જ બીજાઓની સાથે પરણે તો રહ્યો જ નથી આ બંધનનો જે કાંઈ અવશેષ રહ્યો હતો તેયે ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહના પૂરમાં ધોવાઈ ગયો પર ન્યાતમાં લગ્ન કરવાનું હજી લોકપ્રિય થયું ન કહેવાય, જોકે રોજ રોજ આવા કિસ્સાઓ તો બન્યા જ જાય છે મારી બન્ને બહેનો અમારી જ્ઞાતિની બહાર પરણી છે, અને અમારા કુટુંબનો એક યુવક થોડા જ વખત ઉપર હંગરી દેશની મહિલાને પરણ્યો છે બીજાઓની સાથે લગ્ન કરવા સામેનો વિરોધ ધર્મ ઉપર નથી આધાર રાખતો, એમાં મુખ્યત્વે જાતિવિરોધ છે અનેક કાશ્મીરીઓમાં અમારા જથ્થાની વિશિષ્ટતા અને આર્ય રંગઢંગ સાચવી રાખવાની ઇચ્છા રહેલી છે, અને તેઓ ડરે છે કે હિંદુસ્તાનની બીજી જ્ઞાતિઓની અને બીજા દેશોની સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખવાથી એ બધી વિશિષ્ટતાઓ નષ્ટ થશે આવડા મોટા દેશમાં અમારી વસ્તી જૂજ છે

આ જમાનામાં સૌથી પહેલવહેલો એટલે લગભગ સોએક વર્ષ ઉપર પશ્ચિમમાં જનાર કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ મિરઝા મોહનલાલ હતો પોતાને એ 'કાશ્મીરી' નામે ઓળખાવતો આ રંગીલો અને ખૂબસૂરત જુવાન દિલ્હીની મિશન કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો અને કાબુલ જનાર બ્રિટિશ મિશનના દુભાષિયા તરીકે એની પસંદગી કરવામાં આવી હતી એ પછી એ આખા મધ્ય એશિયામાં અને ઈરાનમાં ખૂબ રખડ્યો અને જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં મોટા નાના અમીર કુટુંબમાંથી એક એક દમાણીને વરતો ગયો પછી મુસલમાન થયો અને ઈરાનના શાહના ખાનદાનની એક કન્યાને પરણ્યો, એટલે એને મિરઝાનો ખિતાબ મળ્યો પછી સવારી યુરોપ ગઈ, અને ત્યાં તેને તે વેળાએ કેવળ તરુણી રાણી વિક્ટોરિયાના દરબારમાં પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો એણે પોતાની મુસાફરીનાં મજાનાં સ્મરણો અને વર્ણનો લખ્યાં છે

મારી અગિયારેક વર્ષની ઉમરે મારે માટે ફર્ડિનન્ટ ટી બ્રુક્સ નામના શિક્ષકને ઘરમાં રાખવામાં આવ્યા, એટલે એની દેખરેખ તળે હું આવ્યો. એનામાં મિશ્ર લોહી હતું —બાપ તરફથી આઇરિશ અને એની મા ફ્રેંચ અથવા બેલ્જિયન હતી એ એક કટ્ટર થિયોસોફિસ્ટ હતા અને એની ભલામણ શ્રીમતી એની બેસંટે મારા પિતાને કરી હતી લગભગ ત્રણ વર્ષ એની દેખરેખ તળે હું રહ્યો અને ઘણી રીતે એની મારા

ઉપર પુષ્કળ અસર પડી. એ વખતે મારો બીજો કોઈ શિક્ષક હોય તો તે એ જ હતા, મેં મારા વૃદ્ધ પંડિત. તેમને મને હિંદી અને સંસ્કૃત શીખવવાનું તેમને સોંપાયેલું હતું. પણ ઘણાં વર્ષના પ્રયત્ન પછી એ મને ઝાઝું ભાગ્યે જ આપી ગયા હોય એમ મને લાગે છે. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મારું એટલું અલ્પ હતું કે એની સરખામણી તો માત્ર શાળામાં હું જે અલ્પ લૅટિન શીખ્યો તેની સાથે જ થઈ શકે. આમાં દોષ બેશક મારો જ હતો. ભાષાઓ શીખવામાં હું કુશળ ન કહેવાઉં અને વ્યાકરણ તો મને કદી ગમ્યું જ નથી.

એફ. ટી. બ્રુક્સે મારામાં વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો અને મેં પુષ્કળ અંગ્રેજી પુસ્તકો ખાસ ઉદ્દેશ વિના વાંચી નાખ્યાં. બાળકોનું અને કુમારોનું સાહિત્ય મેં ઠીક ઠીક વાંચ્યું હતું. લુઈ કેરોલનાં[1] પુસ્તકો અને કિપ્લિંગનાં[2] પુસ્તકો મને બહુ જ ગમતાં. 'ડૉન કિવક્ઝોટ'[3] પુસ્તકમાં ગુસ્તાવ દોરેએ ચીતરેલાં ચિત્રો મને બહુ આકર્ષક લાગતાં અને ફ્રિડજોફ નાન્સેનના[4] 'ફાર્ધેસ્ટ નૉર્થ' પુસ્તકે તો મારે માટે સાહસનો એક નવો જ પ્રદેશ મોકળો કર્યો. સ્કૉટ[5], ડિકન્સ[6] અને થૅકરેની[7] ઘણી નવલકથાઓ, એચ. જી. વેલ્સની[8] અદ્‌ભુતકથાઓ, માર્ક ટ્વેઇનની[9] વિનોદકથાઓ અને શેરલૉક હોમ્સની[10] ગુપ્તચરકથાઓ વાંચ્યાનું યાદ છે. 'પ્રિઝનર ઑફ ઝેન્ડા'[11] મારા મગજમાંથી નીકળતું નહોતું અને હાસ્યરસમાં તો મારે મન જેરોમ કે. જેરોમના 'થ્રી મેન ઇન અ બોટ'ની[12] બરાબરી કરી શકે એવું કશું ન હતું. બીજું એક પુસ્તક મારી સ્મૃતિમાં તાજું છે — ડ્યુમોરિયેનું[13] 'ટ્રિલ્બી' અને 'પીટર ઇબેટ્સન'. મને

૧ અતિશય કલ્પનોત્તેજક 'ઍલીસ'ના લેખક. ૨ હિંદમાં જ જન્મેલા અને હિંદી જીવન વિષે અનેક કાલ્પનિક વાર્તાઓ લખનાર સામ્રાજ્યભક્ત અંગ્રેજ લેખક. ઇંગ્લંડ અને સામ્રાજ્યની એની અંધભક્તિ વાચકને ખૂંચે છે પણ એની લેખનશૈલી વાચકને મુગ્ધ કરે છે અને એનાં પાત્રો યાદ રહી જાય એવાં છે. ૩ ભુજશક્તિ ઉપર હવાઈ કિલ્લાઓ રચનાર પાત્રનો અનુપમ ચિતાર આપનાર સ્પેનિશ નવલકથા. ૪ પેરી ઉત્તર ધ્રુવ પહોંચ્યો તેના પહેલાં ઉત્તરમાં દૂરમાં દૂર સુધી પહોંચનાર નૉર્વેનો પ્રવાસી. આ પુસ્તકમાં એણે પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન કરેલું છે. નૉર્વેમાં અધ્યાપક હતો. પછી પીડિતોને માટે ખૂબ કામ કર્યું અને રશિયામાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો ત્યારે તેણે જબરદસ્ત સેવા બજાવી અને શાંતિને માટે નોબેલ પ્રાઇઝ મેળવ્યું. થોડાં જ વર્ષ ઉપર મરણ પામ્યો. ૫, ૬, ૭ પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નવલકથાકારો. ૮ આધુનિક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિજ્ઞાનકથાલેખક અને સુધારક. ૯ અમેરિકન હાસ્યરસજ્ઞ લેખક. ૧૦ કાનન ડૉયલ નામના અંગ્રેજ લેખકનું પ્રસિદ્ધ ડિટેક્ટિવ પાત્ર. ૧૧ ઍન્થની હોપની પ્રસિદ્ધ નવલકથા. એ પુસ્તક વાંચીને તો સ્વ૦ રમણભાઈને 'રાઈનો પર્વત' લખવાનું ન સૂઝ્યું હોય! ૧૨ ખડ ખડ હસવે એવા કાલ્પનિક પ્રવાસવર્ણનનું પુસ્તક. આ અંગ્રેજ લેખકનું બધું સાહિત્ય એવું છે. ૧૩ ગયા સૈકાના એક અંગ્રેજ લેખક (એના પિતા ફ્રેંચ હતા અને માતા અંગ્રેજ હતી). એનાં પુસ્તક બાળકની કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે એવાં છે. 'પીટર ઇબેટ્સન'માં પોતાના બાળપણનું સુંદર વર્ણન છે અને જીવનને મર્મ અર્પક ભાગમાં નવલકથાના રસોને મુખે વાગ્યો છે. —મ૦ દે૦

કાવ્યો તરફ પણ રુચિ પેદા થઈ આ રુચિ અમુક અંશે હજી પણ વાન છે, અને મારી જિંદગીમા એનેથી અનેક નનાજૂની છતા હજી જીવત છે

ક્રુક્સે વિજ્ઞાનની ખૂબીઓમા પણ મને ચ ચુપાત કરાવ્યો એમે એક નાનકડી પ્રયોગશાળા બનાવી દીધી હતી, અને ત્યા પ્રાથમિક પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનના પ્રયોગોમા હુ કલાકોના કલાક સુધી તલીન રહેતો

આમ મારા અભ્યાસમા તો એક ગી ક્રુક્સની અસર હતી જ, પણ ત ઉપરાત એક બીજી વસ્તુની પા ા એણે મારા ઉપર કઈક કાળ સુધી ભારે અસર પાડી આ વસ્તુ હતી થિયોસોફી. એના ઓરડામા દર અઠવાડિયે થિયોસોફિકલ મિત્રો આવે, તેમની બેઠકો થાય, તેમા હુ જાઉ અને ધીમે ધીમે થિયોસોફિની પરિભાષા અને વિચારો પણ મારામા ઊતરતા જાય અનેક તત્ત્વચર્ચા થતી, પુનર્જન્મ વિષે સૂક્ષ્મ શરીર અને દિવ્ય શરીર વિષે, દિવ્ય પુરુષોની આસપાસ દેખાતા તેજોમડળ વિષે, અને કર્મના સિદ્ધાન્ત વિષે વાતો ચાલતી, મૅડમ બ્લૅવેટ્સ્કી અને બીજા થિયોસૉફિસ્ટોના જ પુસ્તકો નહિ પણ હિંદુધર્મશાસ્ત્રો, અને બૌદ્ધશાસ્ત્ર ધમ્મપદ પણ ચર્ચાતા પાઈથા ગોરાસ,[1] ટચીઆનાના એપોલોનિયમ[2] અને બીજા અનેક તત્ત્વાભ્યાસીઓ અને યોગીઓ અને સૂફીઓ વિષે પણ ઠીક ઉહાપોહ ચાલતો આમાનુ ઘણુ તો મારી સમજની બહાર હતુ, પણ બધુ બહુ ગૂઢ અને ચમત્કારિક લાગતુ અને હુ માનતો કે વિશ્વના રહસ્યોની કૂચી આમા જ રહેલી છે જીવનમા પ્રથમવાર ધર્મ અને પરલોક વિષે જ્ઞાનપૂર્વક અને ધ્યાનપૂર્વક હુ વિચાર કરવા લાગ્યો હિંદુધર્મની કિંમત મારી નજરમા વધી ગઈ — કર્મકાંડ અને આચાર વ્યવહારનો ભાગ નહિ પણ એના મહાગ્રંથો ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા એ હુ સમજતો એમ તો નહિ જ પણ મને એ અદ્ભુત લાગતા ા સૂક્ષ્મ શરીરોના સ્વપ્ના જોતો અને અનત આકાશમા ઊડતો હોઉ એવી કલ્પના કરતો કશા સાધન વિના આકાશમા ઊડવાના સ્વપ્ન મારા જીવનમા સતત રહ્યુ જ છે અને ઘણી વાર તો એ એટલુ તદ્દશ અને સાચુ લાગ્યુ છે કે આખી ગૃથ્વી જાણે મારી નીચે એ મહા પટચિત્રમા પસાર થતી લાગે ફ્રોઈડે[3] અને બીજા સ્વપ્ન ચિકિત્સકો આ સ્વપ્નનો શો અર્થ કરે તે તો દૈવ જાણે.

શ્રીમતી ઍની બેસન્ટ આ દિવસોમા અલ્લાહાબાદ આવ્યા હતા અને થિયોસોફીના વિષય ઉપર તેમણે અનેક ભાષણ ા આપ્યા હતા તેમની વાક્છટાથી મારા ઉપર ઊંડ

---

૧ ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાનો ગ્રીક ફિલસૂફ હતો સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાની કહેવાય પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાન્તને માનતો અને પશુઓને પણ આત્મા છે તેથી માસાહાર ત્યાજ્ય છે એમ એ અને એના અનુયાયીઓ માનતા

૨. ઈશુની પૂર્વેનો એક ગ્રીક ફિલસૂફ હિંદુસ્તાન આવી ગયાનુ કહેવાય છે વેદાંતી હતો

૩ આ જમાનાનો પ્રસિદ્ધ જર્મન માનસશાસ્ત્રી

બીજી એક ઘટનાની અસર મારી ઉપર થયેલી મને યાદ છે — તે રશિયા અને જપાનની વચ્ચેની લડાઈ જપાનની જીતોની વાત સાંભળતો ત્યારે મારા ઉત્સાહનો પાર ન રહેતો અને રોજ નવી ખબરો જાણવાને હું ઉત્સુક રહેતો જપાન વિષે અનેક પુસ્તકો ખરીદ્યા અને તેમાંના કેટલાક વાંચવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો જપાનના ઇતિહાસમાં મારો પત્તો ન લાગ્યો પણ પ્રાચીન જપાનની વીરરસભરી કથાઓ મને ગમતી અને લાફકેડિયો હાર્નનું* મધુરું ગદ્ય મને ગમતું

રાષ્ટ્રીયતાના વિચારો મારા મનમાં ઊભરાવા લાગ્યા હિંદના સ્વાતંત્ર્યના અને યુરોપની ગુલામીમાંથી એશિયાની મુક્તિના વિચારો મને આવવા લાગ્યા વીરોચિત પરાક્રમોનાં હું સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યો અને ક્યારે હું તલવાર લઈને હિંદમાતા માટે રણમાં ઘૂમી તેને મુક્ત કરું એમ થવા લાગ્યું

મારી ઉંમર ૧૪ વર્ષની હતી મારા કુટુંબમાં અનેક ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા મારાથી મોટા મારા પિત્રાઈઓ ધંધેધાપે વળગ્યા હોવાને લીધે ઘર છોડીને નવા ઘર માંડવા લાગ્યા હતા નવી વિચારસૃષ્ટિ અને ઝાંખી કલ્પનાઓ મારા મનમાં તરવા લાગી અને બાળાઓમાં હું કાંઈક વધુ રસ લેવા લાગ્યો જો કે હજી દોસ્તી તો બાળકોની જ ગમતી અને બાળાઓના મંડળમાં ભળવામાં કંઈક માનહાનિ સમજતો પણ કાશ્મીરીઓના મંડળો ગજે અને અનેક ખૂબસૂરત બાળાઓ ભેળી થાય ત્યારે અથવા તેવા જ બીજા પ્રસંગોએ કોઈ બાળાની સાથે નયન મળે કે સ્પર્શ થાય તો અવનવો આનંદ અનુભવતો

૧૯૦૫ના મે માસમાં મારી પંદર વર્ષની ઉંમરે અમે ઇંગ્લંડ જવા ઊપડ્યા — મારા માતપિતા મારી નાનકડી બહેન અને હું

૪. હૅરો અને કેમ્બ્રિજ

મે મહિનાની આખરના અઠવાડિયામાં અમે લંડન પહોંચ્યા ડોવરથી લંડન જતા ટ્રેનમાં જપાને મેળવેલી સુશીમાની મોટી દરિયાઈ જીતના ખબર છાપામાં વાંચ્યા હું ભારે ખુશીમાં આવી ગયો બીજે જ દિવસે ડારબીની શરતનો દિવસ હતો એટલે શરત જોવા ગયા લંડનમાં આવ્યા પછી તુરત ડા અનસારીને અમે મળ્યા એ મને હજી યાદ છે ડા અનસારી તે વેળા એક ફક્કડ અને હોશિયાર યુવાન હતા અને દાક્તરી અભ્યાસમાં તેજસ્વી સફળતા મેળવીને લંડનની એક હૉસ્પિટલમાં તેઓ હાઉસ સર્જન થયેલા હતા

હૅરોની શાળામાં મારે સારે નસીબે એક જગ્યા ખાલી હતી નહિ તો દાખલ થવું મુશ્કેલ પડત કારણ દાખલ થવાને માટે ઉંમર જોઈએ એના કરતા હું પંદર વર્ષનો હોઈ સહેજ મોટો હતો મારું કુટુંબ મને મૂકીને યુરોપના પ્રવાસે નીકળ્યું અને થોડા માસ પછી પાછું દેશ પહોંચ્યું

* જપાની જીવનનાં અનુપમ ચિત્રો આપનાર અંગ્રેજ લેખક એ જપાની સ્ત્રી પરણેલો — અા ક

કે 'કપુરથલામા તમે મારી ઠેકડી કરી જુઓ પછી શું થાય છે તે હુ બતાવી દઉં ' આથી કંઈ પેલાઓના ઉપર અસર ન થતી તેઓ તેને ઊલટા વધારે ચીડવતા અગાઉ કેટલોક સમય એ ફ્રાન્સમાં ગાળી આવ્યો હતો અને ફ્રેંચ સારી રીતે બોલી શકતો, પણ વિચિત્ર વાત એ છે કે તે વેળા ઇગ્લંડની ગૃહશાળાઓમા પરદેશી ભાષાઓ શીખવવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે એને એના આ જ્ઞાનથી ભાગ્યે જ કશી મદદ થતી

એક વેળા એક વિચિત્ર ઘટના બની એક મધરાતે ગૃહપતિએ એકાએક અમારા ઓરડાઓની મુલાકાત લીધી અને અમારી પૂરેપૂરી જડતી લીધી પરમજીતસિંહની સોનાના હાથાની લાકડી ખોવાવાને લીધે આ બધી ઉપાધિ થઈ હતી એની અમને ખબર પડી પણ જડતીમાથી કશુ જડ્યું નહિ બે ત્રણ દિવસ પછી' ઈટન અને હેરોની વચ્ચે 'લોર્ડ્ઝ'ના ક્રિકેટના મેદાનમા મેચ થઈ, અને આ મેચ થઈ ગયા પછી તુરત જ લાકડી માલિકના ઓરડામા મળી આવી પેલા મેદાનમા જરૂર કોઈક સહેલ કરવાને માટે એ લઈ ગયેલ હશે અને પાછળથી તેણે જ તે મૂકી દીધી હશે

અમારા કુટુબમા કેટલાક યહૂદીઓ હતા, બીજાં કુટુંબોમા પણ હતા એમનુ ઠીક ઠીક ચાલતુ, પણ હમેશા યહૂદીઓ પ્રત્યે દ્વેષ તો દેખા દીધા વિના નહિ રહેતો ગાળ સિવાય એમનું નામ નહોતુ દેવાતુ એટલે થોડા વખતમા લગભગ અજાણતા જ મને પણ એમ લાગવા લાગ્યુ કે આ દ્વેષ એ વાજબી છે, છતા હુ કદી યહૂદી-દ્વેષી તો નહોતો જ, અને પાછળથી યહૂદીઓમાથી મારા ઘણા સારા સારા મિત્રો થયા

હેરોને હુ ટેવાઈ ગયો, અને મને એ સ્થાન ગમવા લાગ્યુ, અને છતા કોણ જાણે કેમ મને એમ લાગતુ કે આ શાળા મારે માટે બહુ નાનકડી જગ્યા છે યુનિવર્સિટીએ મને આકર્ષ્યો ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭મા આખો વખત હિંદુસ્તાનથી આવતી ખબરથી મારું મન ચકડોળે ચડતુ વિલાયતના છાપામાથી તો જૂજજાજ ખબર મળે, પણ એટલી ખબરમાથી પણ જાણવાનુ મળી રહેતુ કે બગાળ, પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રમા મોટી ઘટનાઓ બની રહી છે, લાલા લજપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને દેશપાર કરવામા આવ્યા હતા, બગાળમા ભારે ખળભળાટ મચ્યો લાગતો હતો, તિલકનુ નામ પૂનાના તારોમા વારવાર આવતુ અને સ્વદેશી અને બહિષ્કારના પણ ખબર આવતા આ બધાથી મારું અતર ખૂબ જ ખળભળી ઊઠતુ, પણ હેરોમા કોઈ એવુ નહોતુ કે જેની આગળ હુ મારુ હૈયુ ખાલી કરી શકુ રજાના દિવસોમા હુ મારા પિત્રાઈઓ અને બીજા હિંદી મિત્રોને મળતો ત્યારે કાંઈક મન હળવુ કરી શકતો

શાળામા સારા અભ્યાસ માટે મને એકવાર જી એમ ટ્રેવેલ્યનનુ ગેરીબાલ્ડીનુ જીવનચરિત્ર ઇનામમા મળ્યુ હતુ આણે મને ચકિત કર્યો અને તુરત જ એ પુસ્તકની સાથે પ્રગટ થયેલા એ જ કર્તાના એ જ વિષયના બીજા બે પુસ્તકો હુ લઈ આવ્યો અને ગેરીબાલ્ડીની જીવનકથા બહુ ધ્યાનપૂર્વક મે એમાથી વાચી હિંદુસ્તાનમા આવા પરાક્રમો કરવાના સ્વપ્ના મને આવવા લાગ્યા શૂરા સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની હુ કલ્પના કરવા લાગ્યો અને હિંદુસ્તાન અને ઇટલીના ઇતિહાસ મને સાવ સરખા અને એકબીજા

સાથે વિચિત્ર રીતે બગી જતા લાગવા માડ્યા આવા વિચારો માટે હૅરોની શાળા મને એક નાનકડા બવિચાર વાડા જેવી લાગવા માંડી અને યુનિવર્સિટીના વિશાળ મેદાનના જવાને મારુ મન તલસવા લાગ્યુ એટલે મે પિતાને લખીને જીતવ્યા અને બે જ વર્ષમા હૅરો છોડવાની એમની પરવાનગી મેળવી આમ તો સામાન્ય રીતે હૅરોમા ઘણો વધારે સમય જાય છે

હૅરો છોડ્યુ તો મારી પોતાની ઇચ્છાએ, છતા મને બરોબર યાદ છે કે જ્યારે છોડવાની ઘડી આવી ત્યારે મને દુ ખ થયુ અને મારી આખના ઝળઝળિયા આવ્યા મને શાળા ગમી ગઈ હતી અને એ હમેશને માટે છોડી એટલે મારા જીવનનુ એક પ્રકરણ પૂરુ થયુ અને છતા હૅરો છોડતા મને ખરેખર દુ ખ થયુ હતુ ખરુ ?' એ વિચારવા જેવી વાત છે હૅરોની પ્રથા એમ કહે કે હૅરો છોડતા રોઈને દુ ખ થયા વિના ન રહે હૅરોના ગીતોમા પણ એ જ ધ્વનિ એને વશ થઈને તો હુ દુ ખી નહોતો થતો ? આવી પ્રથાની મારી ઉપર અસર તો થતી જ, કારણ ત્યાના વાતાવરણમા ભળી જવાને માટે એવી પ્રથાનો મે ઇરાદાપૂર્વક વિરોધ કર્યો નહોતો

કેમ્બ્રિજ, ટ્રિનિટી કૉલેજ, ૧૯૦૭ ના ઑક્ટોબર મહિનાની શરૂઆત મારી ઉમર સત્તર અથવા લગભગ અઢાર ! હવે અડરગ્રેજ્યુએટ થયો એટલે હૅરો કરતા વધારે સ્વતત્રતા તો મળી જ — એ વિચારે હુ હરખાયો હુ હવે કુમારના બધનો માથી મુક્ત થઈને પુખ્ત થયાનો દાવો કરી શકુ છુ એમ મને લાગ્યુ એક પ્રકારના અભિમાનથી કેમ્બ્રિજના મોટા પટાગણો અને સાકડા રસ્તા ઉપર હુ રખડવા લાગ્યો, અને કોઈ ઓળખીતો મળતો તો હુ રાજી થતો

કેમ નદી ઉપર આવેલા કેમ્બ્રિજની આ કૉલેજમા હુ ત્રણ વર્ષ રહ્યો એ ત્રણ વર્ષો — શાત અક્ષુબ્ધ, મદગતિ કેમ નદીની જેમ ધીમે ધીમે વહેતા ત્રણ વર્ષ — મે અહીં ગાળ્યા આ વર્ષો આનદમા ગયા પુષ્કળ મિત્રો કર્યા, અભ્યાસ કર્યો ખેલ્યો, અને મારી બુદ્ધિનુ ક્ષિતિજ ધીમે ધીમે વિશાળ થવા લાગ્યુ મારા વિષયો રસાયનશાસ્ત્ર ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર હતા, પણ એ વિષયોની બહારના અનેક વિષયોમા હુ રસ લેતો કેમ્બ્રિજમા મળનારા અથવા રજામા લડન અને બીજે કેકાણે મળનારા ઘણા જણ પુસ્તકો અને ઇતિહાસ અને રાજકારણ અને અથશાસ્ત્રો વિષે જાણકારી વાતો કરતા આ જ્ઞાનગોષ્ઠીમા પ્રથમ તો મારી ચાચ ખાસ ખુલતી, પણ પછી હુ પણ પુસ્તકો વાચીને થોડો થોડો પાવરધો થતો ગયો અને સામાન્ય વિષયો વિષે ચર્ચા થતી ત્યારે સાવ ખોટ ન લાગતો આમ નીત્શે[1] — જેનુ તે વેળા કેમ્બ્રિજમા સૌને આકર્ષણ લાગ્યુ હતુ — બર્નાર્ડ શૉના[2] નાટકના ઉપોદ્ઘાતો, અને લોઝ ડિકિન્સનના[3] છપાયા છેલ્લા પુસ્તક એવા એવા પુસ્તકોની ચર્ચા ચાલે અમે અમને

૧ આધુનિક જર્મન ફિલસૂફ પ્રચલિત નીતિ અને ધર્મમાન્યતાઓનો શત્રુ
૨ આધુનિક પ્રસિદ્ધ અગ્રેજ નાટ્યકાર
૩ કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક

બહુ ડાહ્યા સમજતા અને સ્ત્રીપુરુષ સબધ અને નીતિ વિષે મહોન્મત્ત થઈને વાતો કરતા અને એ વિષે લખનારા લેખકો — બ્નોક, હેવલોક એલિસ, એબિગ અને વાઈનિગરની ચર્ચા કરતા અમને સંકોચ ન થતો અમને લાગતુ કે એ વિષે તજ્જ્ઞ સિવાયના બીજા કોઈએ એના શાસ્ત્ર વિષે જેટલુ જાણવુ જોઈએ તેટલુ અમે જાણી ચૂક્યા હતા

ખરી વાત તો એ હતી કે અમારી ખડાશભરી વાતો છતા અમારામાના ઘણા ખરા જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ સબધની વાતો આવતી ત્યારે કઈક બીકતા દાખવતા, બીજા નહિ તો હુ તો બીકુ હતો જ, અને કેમ્બ્રિજ છોડયા પછી ઘણા વર્ષો સુધી મારુ જ્ઞાન આ બાબતમા માત્ર વિચાર પૂરતુ જ હતુ, આનુ કારણ કહેવુ કઈક મુશ્કેલ છે અમે ઘણાખરા સ્ત્રી જાતિથી સારી પેઠે આકર્ષાતા, અને એમા કશુ પાપ સમાયલુ હતુ એમ ભાગ્યે જ કોઈ ગાનતુ હુ તો નહોતો જ માનતો એને પાપ મનાવે એવી ધાર્મિક કેળવણી મને મળેલી નહોતી એ વિષયમા નથી નીતિ નથી અનીતિ, એ નીતિથી ભિન્ન વિષય છે એમ અમે વાતો કરતા તો પણ આ બધુ છતા એક પ્રકારનુ શરમાળ પણુ મને આમાથી દૂર રાખતુ વળી એમા પડનારા સામાન્ય રીતે જે ઢગે કામ લેતા તે ઢગ તરફ પણ મને અણગમો હતો એ દિવસોમા હુ સાવ શરમાળ જ હતો આનુ કારણ કદાચ ભાઈબહેન વિનાનુ મારુ બાળપણ હશે

એ વેળા એક પ્રકારના રસિક જીવન તરફ મારુ વલણ કહી શકાય આનુ કારણ કઈક તો યુવાવસ્થા અને કઈક અંશે ઓસ્કાર વાઈલ્ડ[1] અને વોલ્ટર પેટરની[2] અસર, અને છતા વિલાસી જીવન ભોગવવાનો મને ખાસ શોખ હતો એમ ન કહેવાય ધાર્મિક વૃત્તિ ન મળે, અને ધર્મના દમામો વિષે અણગમો હતો, એટલે મન બીજુ ધોરણ શોધતુ એ મારે માટે સ્વાભાવિક હતુ મારો સ્વભાવ ઉપરચોટિયો હતો, અને એક વાતમા ઊડે ઊતરતો નહોતો, એટલે જીવનની સૌંદર્યમય બાજુનુ મને આકર્ષણ રહેતુ આબરૂભરી રીતે રહેવુ,'ન શોભે એવી રીતે કદી ન વર્તવુ, છતા જીવનમાથી જેટલો રસ ચુસાય તેટલો ચૂસવો, અને સપૂર્ણ અને અનેકરગી જીવન ગાળવુ એ મને ગમતુ જીવનની મજા માણતા મને કદી એમ નથી થયુ કે એમા કશુ પાપ છે હવે બીજી તરફથી જોખમ ખેડવાનો અને સાહસો ઉઠાવવાનો મને મોહ હતો હમેશા મારા પિતાની જેમ હુ કઈક જુગારી તો રહ્યો જ એક વાર ધનથી બાજી ખેલી અને પાછળથી જીવનના મહા આદર્શોને માટે તન, મન અને ધન ત્રણેથી બાજી ખેલી હિંદના રાજકાજમા ૧૯૦૭–૮ મા ભારે ઊથલપાથલ હતી, અને મારે તો તેમા શૂરાની જેમ ઝૂઝવુ હતુ એટલે એશઆરામની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી આમ આ બધી મિશ્ર અને પરસ્પર વિરોધી ઇચ્છાઓએ મારા મનને ચકડોળે ચડાવી મૂક્યુ એમા દિશાશૂન્યતા હતી અને અવ્યવસ્થા હતી, છતા એની મને ચિતા નહોતી કારણ ધ્યેયનો નિર્ણય કરવાનો સમય હજી બહુ દૂર હતો દરમિયાન જીવન શરીરને અને

૧–૨ નીતિમુક્ત કલાના હિમાયતી આધુનિક અગ્રેજ લેખકો — ભા. ક

મનને સુખમય લાગતુ, રોજ દષ્ટિની મર્યાદા વિશાળ અને વિશાળ થતી જતી હતી, ઘણુયે કરવાનુ હતુ, ઘણુયે જોવાનુ હતુ અને અનેક અણખેડાયલા પ્રદેશો ખેડવાના હતા આ બધા વિષયોની નિરાંતે ચર્ચા કરતા કરતા શિયાળાની લાબી રાત સગડી આગળ ઘડીખરી વીતી જતી, અને આખરે કોયલા ઠરવા માંડે એટલે ધ્રૂજતા થથરતા અમે પથારીમા ઘૂસી જતા ઘણીવાર આ ચર્ચાઓ દરમિયાન અમારો અવાજ શાત મટી ઉગ્ર થતો અને અમે સારી પેઠે તપીને દલીલો કરતા પણ આ બધુ મનને કોલાવવાનુ હતુ જીવનના પ્રશ્નોની સાથે આ તો એક પ્રકારની ગાભીર્યશૂન્ય રમત હતી, કારણ એ પ્રશ્નોનુ ખરુ સ્વરૂપ હજી અમારી સામે આગળ ખડુ થયુ નહોતુ, અને જિંદગીની ઘટમાળમા હજી અમે ઝડપાયા નહોતા વીસમા સૈકાનો એ મહાયુદ્ધ પહેલાનો કાળ હતો થોડા જ સમયમા મહાયુદ્ધ આવીને એ જૂના જમાનાને ભસ્મીભૂત કરવાનુ હતુ અને તેને બદલે જગતના જુવાનોને માટે મરણ વિનાશ, મનોવ્યથા અને હૃદયવેદનાનો નવો જમાનો આવવાનો હતો પણ ભવિષ્યનો પરદો તોડીને આ આવતા જમાનાને ઘોળ જ અમે જોઈ શકતા હતા? અમને તો એમ લાગતુ કે અમે કોઈ અપૂર્વ પ્રગતિશીલ પરિસ્થિતિથી વીટળાયેલા છીએ અને જેની પાસે એ પરિસ્થિતિને માટે સાધનો હતા તેને માટે તો એ સુખદાયી હતી

નૈતિકતા અને જીવનના એવા બીજા જે સિદ્ધાન્તોની મારા ઉપર તે વખતે અસર થઈ હતી તેને વિષે લખી રહ્યો છુ તેથી કોઈ એમ ન માને કે તે વેળા એ વિષયો વિષે મે સ્પષ્ટતાથી વિચાર કર્યો હતો, અથવા તો સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરવાની જરૂર પણ મને સમજાઈ હતી મારા મનમા વખતોવખત દેખા દેનારી ગેરઝાખી કલ્પનાઓ હતી એટલુ જ પરિણામે તેની થોડીઘણી અસર થયા વિના તો રહે જ નહિ આ બધી ચર્ચાઓની ઉપાધિમા હુ કદી પડતો જ નહિ અભ્યાસ, રમતગમત સિનેમાનાટકો જેવા મનોરંજનોથી મારો સમય ભરેલો રહેતો માત્ર એક વસ્તુ મને કેટલીક વાર અસ્વસ્થ કરી મૂકતી — દેશમા ચાલતી સ્વતંત્રતાની લડત કેમ્બ્રિજમા મારા રાજકીય વિચારો ઘડનાર પુસ્તકોમા મેરિડિથ ટાઉનસેન્ડના 'એશિયા અને યુરોપ'નો હિસ્સો ઠીક ઠીક કહેવાય

૧૯૦૭ થી માંડીને કેટલાક વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાન અશાંતિ અને તોફાનથી ખળભળી રહ્યુ હતુ ૧૮૫૭ના બળવા પછી પહેલીવાર હિંદુસ્તાન પરદેશી રાજ્યને મૂગા મૂગા વશ થવાને બદલે તેની સામે ઝૂઝવા લાગ્યુ હતુ તિલક પોતાના લેખો માટે જેલ ગયા અરવિંદ ઘોષની ઉપર કેસો ચાલ્યા બગાળાના લોકો સ્વદેશી અને બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લઈ રહ્યા છે — આવી આવી ખબરોથી ઇગ્લડમા વસતા અમે સૌ હિંદીઓ ખળભળી ઊઠતા લગભગ બધા જ અમે તિલકપથના અથવા અતિમ માર્ગી (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) પક્ષના હતા

કેમ્બ્રિજમા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનુ એક 'મજલિસ' નામનુ મડળ હતુ રાજકીય પ્રશ્નો અમે આ મજલિસમા ઘણીવાર ચર્ચતા, પણ એ બધી ચર્ચા કઈક કૃત્રિમ હતી

વિષયનું હાર્દ પકડવા કરતા પાર્લમેન્ટની અને યુનિવર્સિટી યુનિયનની શૈલી અને મર્યાદાઓને અનુસરવામા અમારી ઘણી શક્તિ ખપી જતી

ઘણીવાર હુ મજલિસમા જતો પણ ત્રણ વર્ષમા ભાગ્યે જ કદી હુ ત્યા બોલ્યો હોઈશ મારી ભીરુતા અને આત્મવિશ્વાસના અભાવને હુ જીતી નહોતો શકતો કૉલેજના 'મૅગપાઈ અને સ્ટપ' નામના ચર્ચામડળમા પણ મને એ જ મુશ્કેલી નડતી ત્યા તો એવો નિયમ હતો કે આખા સત્રમા કદી ન બોલનાર સભ્યને અમુક દડ થાય ઘણીવાર મારે આ દડ આપવો પડેલો

એડવિન મોન્ટેગ્યુ — જે પાછળથી હિદુસ્તાનના સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ થયા હતા તે — આ અમારા ચર્ચામડળમા ઘણીવાર આવતા એ ટ્રિનિટી કૉલેજના જૂના વિદ્યાર્થી હતા અને કેમ્બ્રિજ તરફથી પાર્લમેન્ટમા સભ્ય હતા એમની પાસેથી શ્રદ્ધાની આધુનિક વ્યાખ્યા મે પહેલીવાર સાભળી, બુદ્ધિ જેને માનવાની ના પાડે તેને માનવુ એ શ્રદ્ધા, કારણ બુદ્ધિ જેને કબૂલ કરતી હોય તો તો અધશ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો યુનિવર્સિટીના મારા વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની મારા ઉપર અસર થઈ હતી અને વિજ્ઞાનમા તે વેળા એક પ્રકારની નિશ્ચયાત્મકતા હતી તે મારામા પણ હતી ઓગણીસમા સૈકાનુ અને વીસમા સૈકાના આરભનુ વિજ્ઞાન પોતાના નિર્ણયો વિષે અને જગત્ વિષે ખૂબ નિશ્ચયાત્મક હતુ એવુ આજનુ વિજ્ઞાન નથી

મજલિસમા અને ખાનગી વાતચીતોમા હિદી વિદ્યાર્થીઓ હિદી રાજકાજની ચર્ચા કરતા ઘણીવાર અતિશય આકરી ભાષા વાપરતા બગાળમા થતા ખૂનામરકીના કૃત્યોની પણ તેઓ સ્તુતિ કરતા પાછળથી મને ખબર પડી કે આ જ લોકો ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમા નોકર થયા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો થયા અને હાઈકોર્ટના ઍડ્વોકેટો બન્યા ખુરશીઓ ઉપર બેસીને આગ વર્ષાવનારા આ વીરોમાના કોઈક જ પાછળથી હિદી રાજકીય પ્રવૃત્તિમા નોધવા જેવો ભાગ લેતા જણાયા છે

તે વેળાના જાણીતા કેટલાક હિદી રાજનેતાઓ કેમ્બ્રિજમા અમારી મુલાકાતે આવતા અમે તેમને માન આપતા પણ તેમના તરફની અમારી વૃત્તિમા કઈક ઉપરી પણાનો પણ અશ હતો અમે માનતા કે અમારી સસ્કૃતિ એ લોકોના કરતા વધારે વિશાળ છે અને અમારી દૃષ્ટિ એમના કરતા લાબી પહોચે છે અમારી મુલાકાત લેનારા ઓમા બિપિનચદ્ર પાલ લાજપતરાય અને ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે હતા બિપિન પાલને અમે અમારા એક બેઠકના ઓરડામા મળ્યા હતા અમે માત્ર બાર જણા હાજર હતા, પણ એમણે તો જાણે દશ હજાર માણસોની મેદની આગળ બોલતા હોય તેમ અમારી ખામે ગર્જના કરી ! એમનો ઘાટો જ એટલો મોટો હતો કે એ શું કહેવા માગતા હતા તે ભાગ્યે જ સમજી શકેલો લાલાજી આથી વધારે ગભીર રીતે બોલેલા અને એમની વાતની મારા ઉપર સારી છાપ પડી હતી મે પિતાને લખી જણાવ્યુ હતુ કે મને તો બિપિન પાલના કરતા લાલાજીનુ ભાષણ વધારે ગમ્યુ આથી પિતા રાજી થયા હતા કારણ તે વેળા તેમને બગાળાના બળતામા ઘી હોમનારા માટે અણગમો હતો

ગોખલેએ કેમ્બ્રિજમા એક જાહેર સભામા ભાષણ આપ્યુ હતુ આ ભાષણનુ મુખ્ય સ્મરણ મને એક પ્રસગનુ રહી ગયુ છે ભાષણને અતે અબ્દુલમાજિદ ખ્વાજાએ ઊભા થઈને એક સવાલ પૂછ્યો હતો ખ્વાજા હોલમાથી ઊભા થયા અને એક એવો સવાલ પૂછ્યો કે જેનો અત જ ન આવે અમે સૌ એણે પૂરુ કર્યું તે પહેલા એ સવાલ કેમ શરૂ થયો અને શાને વિષે હતો એ બધુ ભૂલી ગયા

હરદયાળનુ હિદીઓમા બહુ માન હતુ પણ હુ કેમ્બ્રિજ ગયો તે પહેલા થોડા વખત અગાઉ તે ઓક્સફર્ડમા હતા મારા હેરોના કાળમા હુ લડનમા એમને એક બે વાર મળ્યો હતો

કેમ્બ્રિજમા મારા સમયના વિદ્યાર્થીઓમા કેટલાકે પાછળથી હિદી મહાસભાના રાજકાજમા આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો સેનગુપ્તાએ મારા પહોચ્યા પછી તુરત જ કેમ્બ્રિજ છોડ્યુ હતુ સૈફુદ્દીન કિચલુ, સૈયદ મહમૂદ અને તસદ્દુક અહમદ શેરવાની એ લગભગ મારા સમયના ગણાય મહમ્મદ સુલેમાન જે આજે અલ્લાહાબાદ હાઈ કોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) છે તેઓ પણ મારા સમયમા કેમ્બ્રિજમા હતા બીજાઓ મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) થઈ બેઠા છે અને ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમા હોદ્દા ભોગવે છે

લડનમા શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા અને એના ઇન્ડિયા હાઉસ વિષે પણ અમે સાભળતા પણ હુ કદી એને મળ્યો નહોતો કે નહોતો ઇન્ડિયા હાઉસ ગયો એનુ સાપ્તાહિક ઇન્ડિયન સોશિયાલૉજિસ્ટ કેટલીકવાર અમે જોતા ખરા ઘણા વર્ષો પછી ૧૯૨૬મા જીનીવામા શ્યામજીને હુ મળ્યો હતો તે વેળા પણ તેના ખીસામાથી તેના સાપ્તાહિકના થોડા ફાડિયા નીકળતા હતા અને તેની પાસે જનાર લગભગ દરેક હિદીને તે બ્રિટિશ સરકારે મોકલેલા જાસૂસ માનતા

ઇન્ડિયા ઑફિસે ખોલેલુ વિદ્યાર્થીગૃહ પણ લડનમા હતુ હિદી વિદ્યાર્થીઓ બધા જ એને તેમની હિલચાલ ઉપર છૂપી દેખરેખ રાખવા માટે ખોલવામા આવેલુ માનતા અને આ માન્યતાને માટે ઠીક ઠીક કારણ હતુ પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને અ ઇચ્છા અનિચ્છાએ સહન કરી લેવુ પડતુ કારણ એની ભલામણ વિના કોઈ યુનિવર્સિટીમા દાખલ થવુ લગભગ અશક્ય થઈ પડતુ હતુ

હિદુસ્તાનની રાજકીય પરિસ્થિતિએ મારા પિતાને દેશના રાજકાજમા ખેચ્યા હતા આથી હુ રાજી થયો પણ હુ એમના વિચારો સ્વીકારતો નહોતો મવાળવાદી (મૉડરેટો) ને બધાને એઓ ઓળખતા હતા અને ઘણા તેમના મિત્રો હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પિતા એ દળમા ગયા સયુક્ત પ્રાતની પ્રાતિક પરિષદના પ્રમુખ થયા ત્યારે બગાળ અને મહારાષ્ટ્ર ના અતિરેકમાર્ગી (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) પક્ષનો સખત વિરોધ કર્યો વળી સયુક્ત પ્રાતીય મહાસભા સમિતિનુ પ્રમુખપદ પણ એમણે લીધું હતુ અને ૧૯૦૭મા મહાસભા અસ્તવ્યસ્ત થઈને ભાગી અને પછી કેટલોક સમય મવાળ પક્ષની થઈ ગઈ તે વેળા તેઓ સુરતમા હાજર હતા

તુરત પછી તરત જ એચ ડબલ્યુ નેવિનસન અલાહાબાદમા થોડો વખત મારા પિતાના મહેમાન તરીકે રહેલા, તેમણે હિદુસ્તાન વિષે લખેલા પોતાના પુસ્તકમા પિતાને "ઉદારતા સિવાય દરેક બાબતમા મોડરેટ (મર્યાદામા રહેનારા)" તરીકે વર્ણવ્યા હતા આ અભિપ્રાય બરોબર નહોતો, કારણ રાજકાજ સિવાય એકે બાબતમા પિતા 'મોડરેટ' નહોતા, અને ધીમે ધીમે એમના સ્વભાવને લીધે એ વિષયમા પણ એમનુ 'મોડરેટ'પણુ સાફ થઈ ગયુ તીવ્ર લાગણીઓ, ઉગ્ર મિજાજ, ભયકર અભિમાન અને જબરદસ્ત સકલ્પબળ જેમનામા હતુ એવા માણસ 'મોડરેટ' જાતના તો કેમે કરી ન કહેવાય અને છતા ૧૯૦૭–૮ મા અને તે પછી કેટલાક વર્ષ સુધી તેઓ બેશક મધ્યમમાર્ગીઓના શિરોમણી હતા અને અતિમમાર્ગી પક્ષના કટ્ટર વિરોધી હતા — જોકે હુ માનુ છુ કે તિલકને માટે એમને બહુ માન હતુ

આનુ કારણ શુ હશે? કાયદા અને રાજ્યબધારણને સ્વીકારીને ચાલવાનુ એમના હાડમા એટલુ તો જડાયેલુ હતુ કે તેઓ રાજકાજને પણ વકીલ તરીકે અને રાજ્યબધારણને માન આપનાર તરીકે જ સ્વાભાવિક રીતે જોતા સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની એમની ટેવને લીધે એમને ભાસતુ હતુ કે જ્યા સુધી આકરી ભાષાની પાછળ તેને અનુરૂપ અમલી કામ ન હોય ત્યા સુધી તે વ્યર્થ છે અને અમલી કામ કરવામા આવનાર છે એવુ તો તેમને ક્યાય દેખાતુ નહોતુ સ્વદેશી અને બહિષ્કારની હિલચાલથી બહુ વળે એમ તેમને લાગતુ નહોતુ અને આ હિલચાલની પાછળ રહેલી ધાર્મિક રાષ્ટ્રભાવના એમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતી હિદુસ્તાનમા પ્રાચીન કાળ પાછો લાવવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી પ્રાચીન કાળને વિષે નહોતી એમને મમતા કે નહોતી એમને સમજ ઘણી સામાજિક રૂઢિઓ, નાતજાત વગેરેને તેઓ પ્રગતિમા અતરાયરૂપ માનતા હોવાને લીધે તેને માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. પશ્ચિમ વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, પશ્ચિમની પ્રગતિ ઉપર તેઓ બહુ મુગ્ધ હતા અને એવી પ્રગતિ આપણે ઇગ્લડની સાથે સબધ ચાલુ રાખીને જ કરી શકીએ એમ માનતા

સામાજિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ૧૯૦૭ ની રાષ્ટ્રીયતાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગતિ વિરોધી હતી જેમ પૂર્વના બીજા દેશોમા તેમ હિદુસ્તાનમા પણ નવી રાષ્ટ્રભાવના એ ધાર્મિક સ્વરૂપની હતી (આમા પ્રાચીન રીતરૂઢિઓનુ સરક્ષણ અથવા પુનરુદ્ધાર સહેજે આવી જતો હતો) તે એ અનિવાર્ય હતુ એટલે મધ્યમમાર્ગીઓ સામાજિક વિચારોમા વધારે પ્રગતિશીલ હતા પણ તેઓ તો માત્ર મોખરાના ગણ્યાગાઠ્યા માણસો હતા આમવર્ગની સાથે તેમને કશો સબધ ન હતો આર્થિક દૃષ્ટિએ તેઓ બહુ વિચાર નહિ કરતા, હા, એટલુ ખરુ કે તેમના લક્ષમા સમાજના મધ્યમ વર્ગના ઉપલા ભાગનુ હિત હતુ તેમની પ્રગતિ તેઓ ઇચ્છતા, કારણ તેમના તેઓ અમુક અશે પ્રતિનિધિ હતા નાતજાતના બધન શિથિલ કરવા માટે અને પ્રગતિ વિરોધી પ્રાચીન રૂઢિઓ નાબૂદ કરવા માટે યોજાતા નાના નાના સુધારાની તેઓ હિમાયત કરતા

પિતા મધ્યમમાર્ગીઓ સાથે ભળ્યા એટલે પછી સામા પક્ષનો સખત વિરોધ કરતા. બંગાળ અને પૂનાના કેટલાક નેતાઓ સિવાયના ઘણાખરા અંતિમમાર્ગી પક્ષના માણસો યુવકો હતા અને આ જુવાનિયાઓ પોતાના મનનું ધાર્યું કરતા એ મારા પિતાથી સહ્યું જતું નહોતું. વિરોધ સહન કરી લેવો એ તેમના સ્વભાવમાં નહોતું, અને જેને તેઓ બેવકૂફ માનતા તેવાઓને માટે તેમને દયા નહોતી, એટલે હમેશાં તેમનો તે વિરોધ કરતા અને જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમની ઝાટકણી કાઢતા. મને લાગે છે કે કેમ્બ્રિજ છોડ્યા પછી એમણે લખેલો એક લેખ મારા વાંચવામાં આવેલો તેથી મને બહુ ચીડ ચડી હતી. એટલે મેં તેમને કંઈક ઉદ્ધતાઈથી એવો ઇશારો કરેલો કે 'આપની આ પ્રવૃત્તિથી બ્રિટિશ સરકારને તો બેશક બહુ આનંદ જ થશે' આવો ઇશારો વાંચતાવેંત તેઓ લાલચોળ ન થાય તો શું થાય? તેમને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો અને ઇંગ્લંડથી તુરત જ મને બોલાવી લેવા સુધી એમનો વિચાર થઈ ગયો હતો.

કેમ્બ્રિજના મારા વાસ દરમ્યાન મારે ભવિષ્યમાં શી પ્રવૃત્તિ સ્વીકારવી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. થોડા સમય સુધી ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસનો વિચાર થયેલો ખરો —તે કાળે હજી એને માટે મોહ રહેલો હતો. પણ આ વિષે મારા પિતાને કે મને ઉત્સાહ નહોતો એટલે એ વિચાર છોડી દેવામાં આવ્યો. મુખ્ય કારણ, હું ધારું છું કે, એ હતું કે મારી ઉંમર એ પરીક્ષાને માટે હજી ઓછી હતી, અને જો હું એમાં બેસું તો મારે મારી ડિગ્રી લીધા પછી ત્રણ ચાર વર્ષ ત્યાં રહેવું પડે.

મેં કેમ્બ્રિજની ડિગ્રી લીધી ત્યારે હું ૨૦ વર્ષનો હતો, અને સિવિલ સર્વિસને માટે વયની મર્યાદા તે દિવસોમાં ૨૨–૨૪ હતી. વળી પાસ થયા પછી ઇંગ્લંડમાં એક સાલ રહેવું પડતું હતું. મારાં માતપિતા ઇંગ્લંડના મારા લાંબા વાસથી કંટાળ્યા હતાં અને હું તુરત પાછો વળું એમ ઇચ્છતાં હતાં. વળી મારા પિતાને એક બીજું સબળ કારણ એ લાગેલું કે હું સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થાઉં તો ઘરથી દૂર દૂરની જગ્યાએ મને મૂકવામાં આવે, અને એ વાત માતપિતામાંથી એકે મારી લાંબી ગેરહાજરી પછી સાંખી શકે એમ નહોતું, એટલે પિતાના ધંધાને માટે જ પાસા પડ્યા, અને હું બૅરિસ્ટર થવા ઇનર ટેમ્પલમાં દાખલ થયો.

રાજકાજમાં હું અંતિમમાર્ગી થતો જતો હતો, છતાં ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોડાઈને બ્રિટિશ સરકારના હિંદી યંત્રમાં એક ચક્ર બનવાનો વિચાર મારી પાસે મૂકવામાં આવ્યો કે તુરત મેં તેને કેમ ન ફેંકી દીધો એ જરા વિચારવા જેવું ગણાય. પાછળનાં વર્ષોમાં તો એવી સૂચનામાત્રથી હું ભડકત.

૧૯૧૦માં ડિગ્રી લઈને મેં કેમ્બ્રિજ છોડ્યું. વિજ્ઞાનના જે ત્રણ વિષયો મેં પસંદ કરેલા હતા તેમાં મને બારે વિજય તો મળ્યો ન ગણાય — સેકંડ ક્લાસ ઑનર્સ મેળવ્યા. આ પછીનાં બે વર્ષ હું લંડનની આસપાસ ભટક્યો. કાયદાના મારા અભ્યાસમાં બહુ વખત જતો ન હતો, અને બૅરિસ્ટર થવાની એક પછી એક પરીક્ષા હું બારે કીર્તિ કે અપકીર્તિ મેળવ્યા વિના પસાર કર્યે ગયો. બાકી તો મારો વખત

પરચૂરણ રીતે વહેંચાઈ જતો. કાંઈ સામાન્ય વાચન કરતો. ફેબિયનોના અને સોશિયાલિસ્ટોના વિચારો તરફ સહેજસાજ આકર્ષાયો હતો અને તે કાળની રાજકીય હિલચાલોમાં રસ લેતો. આયર્લૅન્ડના અને સ્ત્રીઓના મતાધિકારના પ્રશ્નમાં મને રસ પડતો હતો. ૧૯૧૦ના ઉનાળામાં હું જ્યારે આયર્લૅન્ડ ગયો ત્યારે ત્યાં સીન ફીન* હિલચાલનો આરંભ થયો હતો. એથી પણ હું આકર્ષાયો હતો.

હૅરોના કેટલાક જૂના મિત્રો મને લંડનમાં મળ્યા. તેમની સંગતમાં મને ખર્ચાળ ટેવો પડી. મારા પિતાએ મને ખરચ માટે દર માસે જે સારી સરખી રકમ બાંધી આપી હતી તેના કરતાં પણ હું ઘણી વાર વધારે ખર્ચ કરી નાખતો અને પિતાને બહુ ચિંતા થતી કે રખેને છોકરો સાવ હાથથી તો ન જાય. પણ ખરી રીતે એવું કશું મારે કામ કરી રહ્યો ન હતો. હું તો માત્ર વધારે પૈસાવાળા પણ કમઅક્કલવાળા ફૂલફટાક થઈને ફરનારા અંગ્રેજની કેટલેક અંશે દેખાદેખી જ માત્ર કરી રહ્યો હતો. આ ગહેલાગી અને અહેતુક જીવનથી મારું કશું કલ્યાણ ન થયું એમ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અગાઉ મને જે ભડકે હોંશો હતી તે હવે ઠરી પાચા પાડી અને માત્ર મારી અહંતા વધતી જતી લાગતી હતી.

રજાઓ દરમ્યાન કેટલીક વાર હું યુરોપને પ્રવાસે નીકળતો. ૧૯૦૮ના ઉનાળામાં જ્યારે કાઉન્ટ ઝેપલિન લેક કૉન્સ્ટન્સ ઉપર આવેલા ફ્રીડરિશશાફેન શહેરથી પોતાના નવા હવાઈ જહાજમાં ઊડીને બર્લિન આવ્યો ત્યારે મારા પિતા અને હું ત્યાં હતા. મને લાગે છે કે એ એનો પ્રથમ સૌથી લાંબો આકાશપ્રવાસ હતો. એટલે એ પ્રસંગે ભારે મેળાવડો કરી એને માન આપવામાં આવ્યું હતું અને માનપત્ર કૈસરને હાથે અપાયું હતું. બર્લિનના ટેમ્પલહોફના મેદાનમાં કદાચ વીસ લાખ જેટલા માણસોની ગંજાવર મેદની એકઠી થઈ હતી અને ઝેપલિન ઠરાવેલી ક્ષણે આવી પહોંચ્યું અને અમારી ઉપર થઈને સુંદર પ્રદક્ષિણા કરી. હોટેલ આડ્લોન તરફથી તે દિવસે એ

૧–૨ ૧૮૮૪માં સ્થપાયેલ સમાજવાદી સિદ્ધાંતોવાળું મંડળ અને તેના સભ્યો. એઓ ક્રાંતિથી સુધારો નથી ઇચ્છતા પણ લેખો અને પ્રચાર દ્વારા ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં સુધારણાની ઉમેદ રાખે છે. સમાજવાદીઓ એથી આગળ ગયા અને જમીન અને મૂડીનો કુલ માલિક સમાજ છે અને સમાજની જ તેના ઉપર સત્તા હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતને આધારે ક્રાંતિ કરવાનું ધ્યેય એમણે બનાવ્યું. ફેબિયનો આથી કેવળ 'મ્યુનિસિપલ સમાજવાદીઓ'ની સંજ્ઞાને પાત્ર થયા.

* 'સીન ફીન' એટલે 'અમે જ એકલા' મૂળ આ હિલચાલ સ્વદેશી અને સ્વાશ્રયની હતી. તે ૧૯૧૦ના અરસામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની બની. સરકારની સામે બળવાઓમાં એણે ભાગ લીધો. દાબી દેવામાં આવી. પાછી ગ્રિફિથ અને ડી વેલેરા જેવા નેતાઓની આગેવાની નીચે સફળ થઈ, અને ૧૯૨૧માં બ્રિટિશ સરકારને 'આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ' સ્વીકારવાની એણે જ ફરજ પાડી. ડી વેલેરા થોડીવાર છૂટા પડ્યા પણ પાછા એ જ સત્તામાં આવ્યા.

—અા૦ ક૦

હોટેલમા રહેતા । સૌને કાઉન્ટ ઝેપલિનની એ સુદર તસ્વીરની ભેટ આપવામા આવી હતી એ તસ્વીર હજુ મારી પાસે છે

આના બેએ માસ પછી પેરિસમા આખા શહેર ઉપ ઊડીને ત્યાના પ્રસિદ્ધ લોખડના મિનારા આઇફેલ ટાવર ઉપર પ્રદક્ષિણા કરનારુ પ્રથમ એરોપ્લેન અમે જોયુ એરોપ્લેન ચલાવનારનુ નામ હુ ધારુ છુ કે કોત દ લામ્બેર હતુ અઢાર વર્ષ પછી પાછો હુ પેરિસ ગયેલો ત્યારે લિડબર્ગ અમેરિકાથી ઊડી આટલાન્ટિક પાર કરીને ચમકતા તીરની માફક પેરિસમા ઊતર્યો હતો.

૧૯૧૦મા કેમ્બ્રિજથી ડિગ્રી મેળવીને પછી હુ દરિયાઈ સહેલ માટે ઉપર નોર્વે ગયો હતો ત્યા હુ એકવાર મરતો મરતો બચ્યો હતો ત્યાના પહાડી પ્રદેશોમા અમે ભટકતા હતા થાકયા પામ્યા અમે એક નાનકડી હોટેલ જ્યા અમે ઊતર્યા હતા ત્યા પહોચ્યા અને સ્નાનાગારની માગણી કરી. પણ ત્યા સ્નાનાગાર જેવી વાત કોઈએ સાભળી ન હતી અને હોટેલમા સ્નાનની કશી વ્યવસ્થા ન હતી, પણ પાસે એક ઝરો હતો ત્યા જઈને અમને નાહવાનુ કહેવામા આવ્યુ એટલે ખાણુના ટેબલના નાનકડા નેપકીન અથવા રૂમાલિયા જે હોટેલે અમને બહુ ઉદારતાથી આપ્યા હતા તે લઈને એક જુવાન અગ્રેજ અને હુ આ ધૂધવતા ઝરણા ઉપર પહોચ્યા એ ઝરણુ નજદીકના એક બરફના ગ્લેશિયરમાથી નીકળતુ હતુ પાણીમા હુ ઊતર્યો પાણી ઊડુ તો નહિ પણ થીજી નાખે એવુ હતુ અને તળિયુ ભયાનક લપસણુ હતુ હુ લપસ્યો અને પડ્યો અને એ બરફ-પાણીએ ઠરીને લાકડુ થઈ ગયો પરિણામે મારા અગો બહેર મારી ગયા અને હાથ પગ હલાવવાની સુધ ન રહી પાણુ ઊંડુ તો થવાય જ શેનુ ? પ્રવાહમા ઝપાટાબધ તણાવા લાગ્યો પણ મારા અગ્રેજ સાથીએ અદરથી બહાર નીકળીને કિનારે કિનારે દોટ મૂકી અને આખરે મારો પગ પકડીને મને ખેંચી કાઢ્યો. આ પછી અમને ખબર પડી કે અમે કેવા ભયાનક જોખમમા હતા, કારણ અમે હતા ત્યાથી બસો કે ત્રણસો વાર દૂર આ ઝરણુ એક ભયાનક ઊંચી ભેખડ ઉપરથી પડીને એક સુદર ધોધ બનતુ હતુ આ સ્થાનનુ આ એક રમણીય દૃશ્ય ગણાતુ હતુ

૧૯૧૨ના ઉનાળામા હુ બેરિસ્ટર થયો અને પછી શિયાળો આવતા વિલાયતમા સાત વર્ષ પૂરા કરીને હુ હિંદુસ્તાન આવ્યો આ સાત વર્ષ દરમ્યાન બે વખત હુ રજામા ઘેર આવી ગયો હતો પણ હવે તો હુ હમેશને માટે પાછો ફર્યો, અને મને લાગે છે કે હુ મુબઈ ઊતર્યો ત્યારે મારામા કશી ગુણ ન હતી છતા બહુ છકેલો હોઉ એવો કઈક ફાંકો લઈને ઊતરેલો

૫. પાછા ફરતાં દેશમાંનું રાજકીય વાતાવરણ

૧૯૧૨ની આખરે હિંદુસ્તાનમાં રાજકાજ સાવ ફીકું લાગતું હતું. તિલક જેલમાં હતા, અંતિમમાર્ગી પક્ષ સરકારી દબાણને લીધે દબાઈ ગયો હતો, એને સીધા દોરી શકે એવો કોઈ નેતા રહ્યો ન હતો, બંગાળાના ભાગલા રદ થવાને લીધે એ પ્રાંત પણ શાંત થઈ ગયો હતો અને મધ્યમમાર્ગીઓને મોરલી-મિન્ટોની સુધારાની યોજનાએ સંપૂર્ણ રીતે વશ કરી લીધા હતા. પરદેશમાંના હિંદીઓ વિષે ખાસ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિ વિષે કાંઈક રસ લેવાતો હતો ખરો. મહાસભા એટલે દર વર્ષે ભેગા થઈ થોડા નકામા ઠરાવો પસાર કરીને છૂટા પડનારા ઓછા જેટલા મધ્યમમાર્ગીઓ. એની બાબતે જ કોઈને દેશમાં પડી હતી.

૧૯૧૨ના નાતાલમાં મળેલી બાંકીપુરની મહાસભામાં હું પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો હતો. ટાપટીપથી કોટ પાટલૂન પહેરીને આવનારા થોડા ઉપલા વર્ગના અંગ્રેજી જાણનારા *હિંદીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ ન હતું. એ તો એક શુદ્ધ સામાજિક સંમેલન હતું,* એમાં રાજકાજની ગરમાગરમી જેવી કોઈ ચીજ ન હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાજા આવેલા ગોખલે એ મહાસભામાં હાજર હતા, અને એ બેઠકની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ એઓ જ હતા. કંઈક આકરા મિજાજના, સાચી ધગશ અને તરવરતા ઉત્સાહથી ભરેલા એઓ જ એક એવા હતા કે જેમને માટે રાજકાજ અને લોકજીવન ગંભીર વિષયો હતા અને જેને બન્નેને વિષે ઊંડી લગની હતી. મારા ઉપર એમની છાપ પડી.

બાંકીપુરથી ગોખલે પાછા ફરતા હતા તેવામાં તે ગાળને સામાન્ય એવી એક ઘટના બની. ગોખલે પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં સભ્ય હતા, અને એમના એ પદને અંગે ફર્સ્ટ ક્લાસનો એક ડબ્બો પોતાને માટે લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તેમની તબિયત સારી ન હતી, અને ટોળાં અને પ્રતિકૂળ સાથથી તેઓ અકળાતા. એટલે એમને એકાંત અને શાંતિ જોઈતી હતી, અને મહાસભાના થાક પછી પ્રવાસમાં કાંઈક શાંતિ અને આરામ મળી રહેશે એવી આશા રાખતા હતા. એમને એમનો ડબ્બો તો મળ્યો પણ બાકીની ટ્રેન કલકત્તા પાછા ફરનાર પ્રતિનિધિઓથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી. એટલે થોડીવારે ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ (જેઓ પાછળથી વિલાયતમાં ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના સભ્ય થયા હતા) ગોખલેની પાસે આવ્યા અને સહેજે તેમને પૂછ્યું: 'તમારા ડબ્બામાં બેસું?' ગોખલે જરા મૂંઝાયા, કારણ બસુ થકવે એવા વાતૂડિયા હતા, પણ સ્વાભાવિક રીતે એમણે હા પાડી. થોડી મિનિટ પછી બસુ પાછા ગોખલે પાસે આવીને કહે: 'મારા એક મિત્રને પણ સાથે લાવું તો ચાલે કે?' ગોખલેએ પાછી ભોળી ભોળી હા પાડી. ટ્રેન ઊપડે તે પહેલાં બસુએ પાછી એક માગણી સહેજે કરી લીધી,' મારા મિત્ર અને હું ઉપલી બેઠક ઉપર સૂઈ શકતા નથી. અમે નીચલી બેઠક ઉપર સૂઈએ

તો આપને વાગ્યા ?' મને લાગ છે કે ગોખલે આ વાતને પણ સ્મૃત થયા તોને બાપડા ઉપની એેક ઉપર ચડ્યા અને આખી મત બગાડી

મે વકીલાત કરવા માડી અને હું હાઈકોર્ટમા જવા લાગ્યા ગામ મન અમુક અગે ગમતુ હતુ યુરોપ પડીના પહેલા થોડા મહિના તો મજાના ગયા. પાછા આવીને જૂની સ્મૃતિઓ તાજી કરતો મને ગમ્યુ પણ ધીમે ધીમે મારા જેવા બીજાઓની જેમ મારુ જીવન સાવ શુષ્ક થતુ ગયુ, અને મને લાગ્યુ કે હુ અહેતુક અને નિરર્થ જીવનના લૂખા ક્રમમા ધીમે ધીમે ખૂચતો જાઉ છુ હુ ધારુ છુ કે મારુ સેળભેળ અથવા કાઈ નહિ તો મિશ્ર શિક્ષણ મારા પરિવર્તનોથી થતા આ મારા અસતોષને માટે જવાબદાર હતુ વિલાયતના મારા સાત વર્ષના વાસ દરમ્યાન જે ટેવો અને જે વિચારો મારામા બંધાયા હતા તે અહીંની પરિસ્થિતિની સાથે બધબેસતા ન હતા સુભાગ્યે મારા ઘરનુ વાતાવ[રણ] ઠીકઠીક અનુકૂળ હતુ અને તેથી કાઈક મદદ મળતી પણ તેટલાથી મને સતોષ થાય એમ ન હતુ બાકી તો વકીલોની લાઈબ્રેરી અને ક્લબ તો હતા જ, પણ ત્યા ને જ્યાએ રોજ ને રોજ એના એ જ લોકો એના એ જ વિષયો સામાન્ય રીતે વકીલાતના ધધાને લગતા જ ચર્ચા કરતા હોય આ વાતા વરણમા બુદ્ધિને સ્ફૂર્તિ મળે એવુ કશું શોધવુ મિથ્યા હતુ એટલે જીવનની નર્દમ નીરસતા મને વધારે ને વધારે કઠવા લાગી અરે રમતગમત કે મનોરજનના પણ કઈ કહેવા જેવા સાધનો નહોતા

ઈ એમ ફોર્સ્ટરે તાજા જ બહાર પડેલા ગો લાઉ ડિકિન્સનના જીવનવૃત્તાન્તમા ડિકિન્સનનુ એક વચન ટાક્યુ છે એ બને જાતિઓનો મેળ કેમ નથી ખાતો ? કારણ કે હિંદીઓથી અગ્રેજો કટાળે છે એ જ સાચી સીધી વજ્ર જેવી વાત છે અને તેનો કશો ઉપાય નથી. સભવ છે કે ઘણા અગ્રેજોને આમ લાગે છે અને એમા આશ્ચર્ય નથી ફોર્સ્ટરના મને બીજા પુસ્તકમાથી એવુ વચન ટાકીએ તો હિંદુસ્તાનમા આવનાર દરેક અગ્રેજ હિંદુસ્તાનના બધે લઈ બેઠેલા લશ્કરનો માલિક હોય એવી રીતે પોતાને માને છે અને વર્તે છે અને આ સાવ સ્વાભાવિક છે એટલે આ સજોગોમા એ બે જાતિઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક અને અનિયત્રિત સબધો બધાના સાવ અશક્ય છે અગ્રેજ અને હિંદીનુ એકબીજાની સાથેનુ વર્તન હમેશા કૃત્રિમ જ હોય છે અને સ્વાભાવિક રીતે બનને એકબીજાનો સગ ગમતો નથી. એક બીજાથી કટાળે છે અને એકના મનમા હમેશા એમ રહે છે કે [ક્]યારે બીજાની પાસેથી છૂ[ટી] મન મા[ફક] સ્વાભાવિક વાતાવરણમા જઈને નિરાત વાળુ

સામાન્ય રીતે અગ્રેજને એક જ પ્રકારના—એક જ સસ્કારી જ [ા]તના જ—માણસો સાથે મળવાનુ થય છે બાગ્રેજ તે મળવા [જે]વા માણસોને મળે છે અને મળે છે તો તેની પાસે તે [હિ]દીઓ ન વાત કરી શકતો નથી બ્રિટિશ સત્તાને પ્રતાપે સમાજમા પણ નરકારીવર્ગ —બ્રિટિશ અને હિંદી બને— જ આગળ આવ્યો છે અને આ વર્ગ અતિશય જડ, અને સકુચિત મનનો છે અરે કોઈ તેજસ્વી અગ્રેજ જુવાન પણ

હિંદુસ્તાનમાં આવે છે કે તુરત જ બુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની એક પ્રકારની નિષ્પ્રાણતામાં પડે છે, અને પ્રાણવંત વિચારો કે પ્રવૃત્તિઓની સાથે એનો સંબંધ તૂટી જાય છે ઓફિસમાં ઘાંચીની ઘાણીની જેમ અનન્ત ચાલતા તુમારોના ચક્રમાં દિવસ ગાળીને સાંજે તે થોડી કસરત કરે છે, પછી ક્લબમાં પોતાની જાતના જ લોકોને મળે છે, વ્હિસ્કી પીએ છે, અને 'પંચ' અને બીજાં વિલાયતનાં સચિત્ર સાપ્તાહિકો વાંચે છે પુસ્તકો તે ભાગ્યે જ વાંચે છે, અને જો વાંચે છે તોયપણ તે કોઈ નવીન પુસ્તક નહિ પણ કોઈ પુરાણા દોસ્તને જ સંઘરે છે અને ધીમે ધીમે થતી જતી આ પ્રકારની પોતાની માનસિક અવનતિને માટે તે હિંદુસ્તાનને દોષ દે છે અહીંના હવાપાણીને વગોવે છે, અને તેની ચિંતામાં વધારો કરનાર ચળવળિયાઓની ઉપર પુષ્પાંજલિ વર્ષાવે છે તેને ભાન નથી હોતું કે, આ તેની બુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિની અવનતિનું કારણ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતા જે સંકુચિત નોકરશાહીના આપખુદ રાજતંત્રનો પોતે પણ એક નજીવો ભાગ છે તે રાજતંત્રમાં રહેલું છે

આ દશા તો ઘડીઘડીએ ટૂંકી અને લાંબી રજા મેળવવાને ભાગ્યશાળી થનારા અંગ્રેજ અમલદારની, તો પછી એની સાથે અથવા એના હાથ નીચે કામ કરનારા હિંદી અમલદારનું તો પૂછવું જ શું? કારણ કે એ તો અંગ્રેજ નમૂનાની નકરી નકલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે સામ્રાજ્યના પાટનગર ન્યૂ દિલ્હીમાં ઊંચા દરજ્જાના અંગ્રેજ અને હિંદી અમલદારોની સાથે બેસી પ્રમોશન, રજાના નિયમો, 'ફરલો,' (લાંબી રજા) અને બદલી વિષેની તથા તેમના સાથીઓની ચાડીચુગલીઓથી ભરેલી તેમની વાતો સાંભળતા જેવો કંટાળો આવે છે તેવો ભાગ્યે જ બીજા કશાથી કંટાળો આવશે

નોકરશાહીના આ વાતાવરણે મધ્યમવર્ગના સૌ હિંદીઓના, ખાસ કરીને અંગ્રેજી જાણનાર સુશિક્ષિત વર્ગના, જીવન ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના રંગે રંગી દીધા કલકત્તા અને મુંબઈ જેવા શહેરો થોડે અંશે આથી બચી ગયા હોય વકીલો, દાક્તરો અને બીજા સ્વતંત્ર ધંધાદારીઓ પણ આ વાતાવરણને વશ થયા અને અર્ધ સરકારી યુનિવર્સિટીનાં વિદ્યામંદિરો પણ એથી ભરેલાં હતાં આ બધા લોકો પોતાનું અલગ જગત બનાવીને તેમાં રહ્યા અને આમ વર્ગની સાથે અને મધ્યમવર્ગના નીચલા ભાગના લોકોની સાથે તેમનો કશો જ સંબંધ ન રહ્યો રાજકાજનો આ ખોળા જેટલા ઉપલા વર્ગે જ ઇજારો લીધો ૧૯૦૫ પછી બંગાળમાં જે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ચાલી તેનાથી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો, અને મધ્યમવર્ગના નીચલા ભાગના અને કંઈક અંશે આમવર્ગના લોકોમાં પણ નવજીવન રેડાયું આ ક્રિયા પાછળનાં વર્ષોમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે વેગથી વધવાની હતી પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલી જીવનપ્રદ હોય તો પણ સંકુચિત ભાવનાની તો છે જ, અને તેમાં એટલી બધી શક્તિ અને સમય રોકાઈ જાય છે કે બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિને માટે અવકાશ રહેતો નથી

આમ ઇંગ્લંડથી પાછા ફર્યા પછીના આરંભનાં વર્ષોમાં મારી આસપાસના જીવનથી કંટાળ્યો મારા હૈયાના બધા કોડ મારા ધંધા વડે પૂરી શકાય એમ ન

હતું ન તો એ રાજકાજથી પુરાય એમ હતું. કારણ રાજકાજમાં તો ચાલુ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ હતી જેમાં પરદેશી રાજ્યના (અક્રિય) વિરોધ ઉપરાંત કશું નહોતું. હું મોટી સભાઓમાં જોડાયો અને એની બેઠકોમાં વખતોવખત ભાગ લેવા લાગ્યો. જ્યારે કોઈ ખાસ પ્રસંગ — જેવો કે ફીજી મજૂરીએ જનારા હિંદીઓના ગુલામખતની પ્રથાની સામે વિરોધ દર્શાવવાનો અથવા તો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વિષેનો કોઈ પ્રશ્ન — ઊભો થતો ત્યારે તેમાં હું પૂરા જોશથી ઝંપલાવતો અને ખૂબ મહેનત કરતો. પણ આવા પ્રસંગ કંઈ પૂરો સમય થોડો જ રોકી શકે છે?

શિકાર જેવા મનોરંજનોમાં કામચાઉ હું પડતો પણ એને માટે મારામાં ખાસ લાયકાત કે ઇચ્છા નહોતી. બહાર રખડવા નીકળવાનું મળતું તે ગમતું, જંગલ ગમતું પણ શિકાર કરવાની મને કશી જ પરવા નહોતી. અલબત્ત મારી શિકારીની કારકિર્દી રક્તથી અસ્પૃષ્ટ છે એમ કહેવાય, જો કે એકવાર લગભગ અકસ્માતથી જ કાશ્મીરમાં મેં એક રીંછ માર્યું હતું ખરું. તેમાં પણ શિકારને માટે મારો રહ્યોસહ્યો ઉત્સાહ એક નાનકડા સાબરની સાથે વીતેલા કિસ્સાથી સુકાઈ ગયો. આ નિર્દોષ પ્રાણી ઘાયલ થઈને મારા પગ આગળ પડ્યું અને એની વિશાળ અશ્રુભરી આંખે મારી સામે જોઈ રહ્યું. એ આંખો અનેકવાર મારી આંખ આગળ ખડી થઈ છે.

એ આરંભકાળમાં ગોખલેની ભારત સેવક સમાજ તરફ હું આકર્ષાયો હતો. એમાં જોડાવાનો મેં કદી વિચાર કર્યો ન હતો, એનું એક કારણ એ કે એ સમાજના રાજકાજ મારે માટે અતિશય મોળા હતા અને બીજું કારણ એ કે તે વેળા ધંધો છોડી દેવાનો મારો સુદ્ધાં ઇરાદો નહોતો. પણ દેશની સેવાને માટે માત્ર પેટપૂરતું લઈને પોતાના જીવન અર્પણ કરનારા એ સમાજના સભ્યો માટે મને બહુ માન હતું. મને લાગતું કે ભલે તેઓ કદાચ સાચી દિશામાં ન હોય તો પણ આ લોકો જ સાચું, એકનિષ્ઠ અને અખંડ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીના રાજકાજની સાથે મારો સંબંધ ન ધરાવનારા એવા એક વર્તનથી મને ભારે આઘાત પહોંચ્યો. અલ્લાહાબાદમાં વિદ્યાર્થીઓની એક સભા આગળ ભાષણ આપતાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે તમારે તમારા શિક્ષકો અને અધ્યાપકો તરફ માન રાખવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ અને યોગ્ય રીતે સ્થપાયેલી સરકારે કરેલા ઠરાવો અને કાનૂનોનું કાળજીથી પાલન કરવું જોઈએ. આ ટાઢી ગાઢી વાતોની મારા ઉપર બહુ અસર ન થઈ. મને એ સાવ ટાયલાં જેવી લાગી. અને એમાં રહેલી સત્તાસ્વીકારની સલાહને લીધે કંઈક અનિષ્ટ પણ લાગી. મને લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપી રહેલા અર્ધ સરકારી વાતાવરણને લીધે આ હશે. વળી શ્રી. શાસ્ત્રીએ એથી આગળ વધીને વિદ્યાર્થીઓને એકબીજાના અપરાધો અને ત્રુટીઓ સંઘરી ન રાખતાં તરત જ પોતાના ઉપરી અમલદારોને કહી દેવાની સલાહ આપી. આનો અર્થ એ થયો કે તેમણે એકબીજાના છિદ્રો શોધતા રહેવું અને ચાડિયાબાજી કરતા રહેવું. શ્રી શાસ્ત્રીએ આપેલી સલાહ આ શબ્દોમાં નહોતી પણ

તે સલાહનો મર્મ તો સ્પષ્ટ રીતે આ જ હતો એમ મને લાગ્યું અને એક મહાન નેતાની મિત્રદાવે આપેલી આ સલાહ સાંભળીને હું દિંગ્મૂઢ થયો હું વિલાયતથી તાજો જ આવ્યો હતો અને હું તો શાળા અને વિલાયતમાં એક ખાસ વાત એ શીખ્યો હતો કે કદી પોતાના સાથીને ફસાવવો નહિ શિષ્ટાચારના નિયમોમાં છિદ્રો જોવા અને ચાડીચૂગલી કરવી અને તેમ કરીને પોતાના સાથીને ફસાવવો એના કરતાં વધારે મોટું પાપ બીજું એકે ન હતું આ તત્ત્વને એકાએક સાવ ઊંધું વળેલું જોઈને મને આઘાત પહોંચ્યો અને મને લાગ્યું કે, શ્રી શાસ્ત્રીની નીતિ અને મને શીખવવામાં આવેલી નીતિ વચ્ચે મોટો ભેદ હતો

મહાયુદ્ધ આવ્યું અને અમારું ધ્યાન બધું એમાં ચાલ્યું અહીંથી તો એ બહુ દૂર હતું અને આપણા જીવન ઉપર એની બહુ અસર દેખાતી ન હતી, અને હિંદુસ્તાનને તો કદી એની ભીષણતાનો પૂરો ખ્યાલ આવી શક્યો જ નથી રાજકાજનો અંત આવ્યો, એની કશી કિંમત ન રહી 'ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ' (ભારત સંરક્ષણનો કાયદો) દેશને ગળે ઘાલવામાં આવ્યો લડાઈના બીજા જ વર્ષથી કાવતરાંઓ અને ગોળીબારોની ખબરો તેમજ પંજાબમાં રંગરૂટો ઊભા કરવા માટે વપરાતી બળજબરીની ખબરો કાને આવવા લાગી

વફાદારીના બુલંદ બણગાં ફૂંકાતાં છતાં બ્રિટિશને માટે જૂજ જ સહાનુભૂતિ હતી મધ્યમમાર્ગી કે અતિમમાર્ગી સૌ કોઈની છાતીમાં જર્મનોની જીત સાંભળીને ટાઢક વળતી જર્મનીને માટે પ્રેમ હતો એમ તો નહિ જ, પણ આપણી ઉપર રાજ કરનારાઓનો ગર્વ તો ઊતરે એ લાગણી હતી નબળા અને નિરાધાર માણસની પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ દેવાની આ વૈરબુદ્ધિ હતી મને લાગે છે કે અમારામાંના ઘણા ખરાની આ યુદ્ધ વિષે મિશ્ર લાગણી હતી યુદ્ધમાં પડેલી સૌ પ્રજાઓમાંથી ફ્રાંસને માટે મારી સહાનુભૂતિ વધારેમાં વધારે હતી મિત્ર રાજ્યોના પક્ષમાં થતો અનવરત અને નિર્લજ્જ પ્રચાર એમાંથી ઘણા ટકા અમે બાદ કરતા તો પણ કાંઈક અસર તો કરતો જ

ધીમે ધીમે રાજકીય જીવનમાં પાછું ચેતન આવવા લાગ્યું લોકમાન્ય તિલક જેલમાંથી છૂટ્યા અને તેમણે અને શ્રીમતી બેસંટે હોમરૂલ લીગો સ્થાપવા માંડ્યા હું બંનેમાં જોડાયો પણ હું શ્રીમતી બેસંટના લીગ માટે જ ખાસ કામ કરતો શ્રીમતી બેસંટ હિંદની રાજકીય રંગભૂમિ ઉપર વધારે ને વધારે ભાગ ભજવવા લાગ્યાં મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં કાંઈક જોશ આવવા લાગ્યું અને મુસ્લિમ લીગ મહાસભાની સાથે કૂચ કરવા લાગ્યું વાતાવરણમાં જાણે વિદ્યુત્સંચાર થયો હતો અને અમારામાંના ઘણા યુવકોનો હરખ માતો નહોતો અને અમે ભવિષ્યમાં મોટી મોટી વસ્તુની આશા સેવતા થઈ ગયા હતા આવામાં શ્રીમતી બેસંટને અમુક હદ ન ઓળંગવાનો હુકમ થયો અને આથી શિક્ષિત વર્ગનું જોશ વધ્યું અને આખા દેશમાં હોમરૂલ પ્રવૃત્તિને બહુ વેગ મળ્યો આ હોમરૂલ લીગોમાં ૧૯૦૭ની સાલથી મહાસભામાંથી નીકળેલા

જૂના અતિમમાર્ગીઓ જ નહિ પણ મધ્યમવર્ગના બીજા નવા સભ્યો પણ દાખલ થયા. આમવર્ગ એ સંસ્થાઓથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યો.

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાયતથી મોટેરાઓના પણ ખળભળાટ થયો, આમાં ઘણા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પણ હતા શ્રીમતી બેસંટને અટકાયતનો હુકમ મળ્યો એ પહેલાનાં છાપામાં આવતાં શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનાં છટાદાર ભાષણો વાંચીને અમારી છાતી કેવી ઊછળતી એ હજી મને યાદ છે પણ એ અટકાયત હુકમ નીકળ્યો તેના થોડા દહાડા અગાઉ કે થોડા દહાડા પછી તુરત શ્રી. શાસ્ત્રી મૂંગા થઈ ગયા કામનો અવસર આવ્યો ત્યારે એમણે અમને સાથ દગો દીધો, અને જ્યારે એમના માર્ગદર્શનની વધારેમાં વધારે જરૂર હતી ત્યારે એમણે મૌન સેવ્યુ તેથી સૌ ભારે નિરાશ થયા અને ચિડાયા. મને લાગે છે કે એ પ્રસંગથી મારો અભિપ્રાય દૃઢ થતો ગયો છે કે શ્રી શાસ્ત્રી કર્મવીર નથી, આગુના સમયના ખેલ ખેલવાનુ એમના હાડમા નથી.

પણ બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ આગળ વધ્યા, એમાના કેટલાક પાછળથી પાછા હઠ્યા અને કેટલાક આગળ જ રહ્યા. તે વેળા સરકાર યુરોપિયન સંરક્ષણમંડળના જ ધોરણે એક નવુ ભારત સંરક્ષણમંડળ, આપણા મધ્યમવર્ગમાથી ઊભુ કરી રહી હતી તેને વિષે ચર્ચા ખૂબ થતી ભારત સંરક્ષણમંડળ સાથે યુરોપિયન સંરક્ષણમંડળના કરતા અનેક બાબતમા સાવ જુદા જ ધોરણે કામ લેવામાં આવતુ હતુ. અને અમારામાના ઘણાને લાગ્યુ કે આ પ્રકારનો અપમાનજનક ભેદ નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી અમારે એની સાથે અસહકાર કરવો પણ પુષ્કળ ચર્ચા બાદ અમારા પ્રાંતમા અમે સહકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો, કારણ એમ માનવામાં આવ્યુ કે આપણા યુવકોને આવી શરતે લશ્કરી તાલીમ મળે તો તે મેળવી લેવા જેવી છે આ નવા સંરક્ષણમંડળની ટુકડીમા જોડાવાને માટે મે અરજી કરી, અને એ યોજનાને આગળ ધપાવવાને માટે અલ્લાહાબાદમા અમે એક કમિટી નીમી આ અરસામા શ્રીમતી બેસંટને અટકાયતનો હુકમ કરવામા આવ્યો, અને તાત્કાલિક આવેશમા અમે અમારી કમિટીના સભ્યો પાસે, સરકારના આ કૃત્ય સામે વિરોધ દર્શાવવા માટે, આ ટુકડી સબંધી અમારી બેઠક અને બીજુ સઘળું કામકાજ રદ કરાવ્યા આ કમિટીના સભ્યોમા મારા પિતા, ડા તેજબહાદુર સપ્રુ, શ્રી. સી વાઈ ચિંતામણિ અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હતા અમારો વિરોધ જાહેર કરવા માટે એક જાહેરખબર પણ આપવામા આવી મને યાદ છે કે કેટલાક સહી કરનારાઓને લડાઈના સમયમા આવુ વિરોધાત્મક પગલુ લેવા માટે પાછળથી બહુ પસ્તાવો થયો હતો

શ્રીમતી બેસંટને થયેલી અટકાયતને પરિણામે મારા પિતા અને બીજા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ હોમરૂલ લીગમા જોડાયા. કેટલાક માસ પછી આમાના ઘણાખરા મધ્યમમાર્ગી સભ્યોએ લીગમાથી રાજીનામાં આપ્યા. મારા પિતા તો રહ્યા, અને અલ્લાહાબાદ શાખાના પ્રમુખ થયા

મારા પિતા મધ્યમમાર્ગીઓની સ્વીકૃત નીતિ ધીમે ધીમે છોડતા જતા હતા. આપખુદી અવગણના કરનાર અને આપણા તરફ અપમાનથી વર્તનાર સત્તાને વશ થવાનું અને સલામ ભરવાનું એમનો સ્વભાવ કોઈ કાળે સ્વીકારે એમ ન હતું. પણ પુરાણા અંતિમમાર્ગી નેતાઓ એમને આકર્ષી શક્યા નહિ; તેમની ભાષા અને તેમની રીતો મારા પિતાને ખટકતી. શ્રીમતી બેસંટની અટકાયત અને તે પછી બનેલી બીનાઓની એમના ઉપર સારી પેઠે અસર થઈ, પણ આગળ પડતી નીતિ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારતા પહેલાં એઓ અચકાતા હતા. એ દિવસોમાં એઓ અનેકવાર કહેતા કે મધ્યમમાર્ગીઓની નીતિમાં કશો દમ નથી, પણ જ્યાં સુધી હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નનું કશું નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સુધી કશું સંગીન કામ થવું અશક્ય છે. જો એ નિરાકરણ જડે, તો તેઓ અમારામાંના જુવાનમાં જુવાનની હારમાં રહીને કૂચ કરવાને તૈયાર હતા. મહાસભા સમિતિ (ઑલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી)ની એક બેઠક અમારા ઘરમાં મળી હતી, અને તે બેઠકમાં કોંગ્રેસ-લીગની સંયુક્ત યોજના ઘડવામાં આવી. આ યોજના ૧૯૧૬માં મળેલી લખનૌ મહાસભાએ સ્વીકારી તેથી મારા પિતા બહુ રાજી થયા, કારણ એથી હિન્દુમુસલમાનોના એકત્ર પ્રયાસને માટે માર્ગ ખૂલ્યો, અને એ માર્ગ ખુલતાં એઓ મધ્યમમાર્ગી પક્ષના પોતાના સાથીઓને છોડવા પડે તો છોડીને પણ આગળ ધપવાને માટે તૈયાર હતા. એડવિન મૉંટેગ્યુ સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ તરીકે હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવ્યા ત્યાં સુધી અને એ મુલાકાત દરમ્યાન બધા સાથીઓએ સાથે ચલાવ્યું. પણ મૉંટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટ* પ્રસિદ્ધ થયો કે તરત જ મતભેદો ઊભા થયા, અને ૧૯૧૮ના ઉનાળામાં લખનૌમાં મારા પિતાના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયલી પ્રાંતિક પરિષદમાં આખરે અમારા પ્રાંતના મધ્યમમાર્ગીઓમાં તડ પડી. આ પરિષદમાં મૉંટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા* સામે આકરા પગલાં લેવાશે એવી બીતિથી મધ્યમમાર્ગીઓએ પરિષદનો બહિષ્કાર કર્યો. આ પછી આ સુધારાનો વિચાર કરવાને માટે ખાસ મળેલી મહાસભાની બેઠકનો પણ તેઓએ બહિષ્કાર કર્યો ત્યારથી તે આજ સુધી તેઓ મહાસભાની બહાર જ રહ્યા છે.

પોતાના અભિપ્રાયથી લઈને મોટી સંખ્યા વિરુદ્ધ હોય ત્યાં તેનાથી દબાયા વિના તેની સામે ઝૂઝવાને બદલે મહાસભાની બેઠકો અને બીજી જાહેર સભાઓમાંથી ચુપચુપ ખસી જવાની મધ્યમમાર્ગીઓની આ નીતિ મને લોકસેવકોને માટે સાવ હલકી અને અણછાજતી લાગી. મને ખાતરી છે કે, દેશમાં પણ ઘણાખરા લોકોની વૃત્તિ આ જ પ્રકારની હતી, અને મને લાગે છે કે હિંદી રાજકાજમાં મધ્યમમાર્ગીઓના પક્ષ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પડી ભાંગ્યો તેનું અમુક અંશે આ ભીરુ વૃત્તિ કારણ હતી. મને લાગે છે કે મહાસભાની કેટલીક પહેલી બેઠકોમાં મધ્યમમાર્ગીઓના બહિષ્કાર છતાં, હાજરી આપી પોતાનો એકાકી અભિપ્રાય બતાવનાર મધ્યમમાર્ગી નેતા શ્રી શાસ્ત્રી એકલા જ હતા. આને લીધે લોકોમાં એમનું માન વધ્યું.

* જુઓ મહાસભાનો ઇતિહાસ પ્રકરણ ૪.

લડાઈ પછીના તુરતના વર્ષોમાં મારી પોતાની રાજકીય અને જાહેર પ્રવૃત્તિ બહુ જૂજ જ કહેવાય. મોટી સભાઓ આગળ બોલવાનું આવે તો હું દૂર ભાગતો. હજી મારામાં આત્મવિશ્વાસ ન હતો અને જાહેરમાં બોલવાથી હું ગભરાતો. આનું કારણ એક એ પણ હતું કે મને લાગતું કે આમવર્ગની આગળ તો અંગ્રેજીમાં નહિ પણ હિંદુસ્તાનીમાં બોલવું જોઈએ અને હિંદુસ્તાની ભાષામાં લાંબું ભાષણ કરવાની મારી શક્તિ વિષે મને શંકા હતી. અલ્લાહાબાદમાં મારું પ્રથમ જાહેર ભાષણ કરવા મને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે બનેલી એક બીના મને યાદ આવે છે. ૧૯૧૫ની સાલ હશે. જોકે તારીખની મને ખાતરી નથી અને ઘટનાઓના પૂર્વાપરસંબંધ હું ભૂલી ગયો છું. પ્રસંગ છાપખાનાને તાળું દેનાર એક કાયદો થયો તેની સામે વિરોધ દર્શાવનારી સભાનો હતો. મેં ટૂંકું અંગ્રેજી ભાષણ કરેલું. સભા પૂરી થઈ કે તરત ડૉ. તેજબહાદુર સપ્રુ મને ક્ષોભ થાય એવી રીતે સભામંચ ઉપર જ મને ભેટ્યા અને ધોળે દિવસે મને ચૂમી લીધી. આ ઊભરાઈ જતો આનંદ મારા ભાષણની વસ્તુ કે શૈલીને લીધે ન હતો પણ હું જાહેરમાં બોલતો થયો અને લોકકાર્યને માટે એક નવો રંગરૂટ ભરતી થતો એને અંગે હતો. એ દિવસોમાં લોકકાર્ય એટલે ભાષણકાર્ય ઉપરાંત બીજું શું હતું?

તે વેળા અમે અલ્લાહાબાદના ઘણા યુવકો એવી ઝાંખી ઝાંખી આશા સેવતા હતા કે ડૉ. તેજબહાદુર સપ્રુ રાજકાજમાં કાંઈક આગળ પડતું ધોરણ સ્વીકારશે. નારના આખા મધ્યમમાર્ગી દળમાં એઓ જ એવું કાંઈક કરે એમ લાગતું, કારણ એઓ લાગણીવાળા હતા અને ઉત્સાહમાં આવીને કેટલીક વાર કંઈક કરી દે એવા હતા. એમની સરખામણીમાં મારા પિતા તો સાવ ઠંડા બરફ જેવા લાગતા, જોકે એ બરફની નીચે પૂરતો અગ્નિ ધીકતો હતો. પણ પિતા એવા તો મમતી હતા કે એમની અમને ઝાઝી આશા ન હતી અને ઘણો સમય તો અમે ડૉ. સપ્રુ પાસેથી જ વધારેની આશા રાખતા. પંડિત માલવીયજીની દીર્ઘકાળની લોકસેવાએ અમે તેમના તરફ આકર્ષાયા હતા. તેમની સાથે અમે લાંબી વાતો કરતા અને દેશને નિર્ભયતાથી દોરવાનો અમે તેમને આગ્રહ કરતા.

એ પ્રથમના વર્ષોમાં મારા ઘરમાં રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા થતી અને જ્યારે જ્યારે કોઈ એવા પ્રશ્નો ઊઠતા ત્યારે ત્યારે વાતાવરણ તંગ થતું. ગરમ રાજકારણ તરફ મારો ઢળતો જતો ઝોક, વાતોના રાજકાજની મારી સતત ટીકા અને કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનો મારો સતત આગ્રહ મારા પિતા બહુ બારીકાઈથી જોઈ રહ્યા હતા. શું કાર્ય કરવું એ તો સ્પષ્ટ નહોતું અને ઘણીવાર પિતા ધારતા કે બંગાળના યુવકોએ ગ્રહણ કરેલી હિંસાનીતિના પ્રવાહમાં હું સીધો તણાઈ ગયો છું. આથી એમને બહુ ઉદ્વેગ થતો. ખરી હકીકત તો છે કે હું તે તરફ ખેંચાતો ન હતો. પણ વર્તમાન પરિસ્થિતિને મૂંગામૂંગા વશ ન થતાં આપણે કાંઈક કરવું જોઈએ એ ભાવ મારા મનનો વધારે ને વધારે કબજો મેળવવા લાગ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સફળ કાર્ય કરવું

એ કાંઈ સહેલી વાત તો નહોતી જ લાગતી છતા મને લાગતુ કે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બંનેની ઇજ્જત ખાતર પણ પરદેશી રાજ્ય પ્રતિ વિરોધ અને લડાઈની વૃત્તિ આવશ્યક છે પિતાને પણ મધ્યમમાર્ગીઓના સિદ્ધાંતથી અસંતોષ થયો હતો અને તેમના મનમા પણ મંથન ચાલી રહ્યુ હતુ પણ એમનામા મમત એટલી બધી હતી કે બીજો ઉપાય જ નથી એમ ન લાગે ત્યા સુધી એક માર્ગ છોડીને બીજો એઓ મહાણુ કે એમ ન હતુ એક એક પગલુ આગળ લેતા તેમના મનમા ભારે મંથન અને દુઃખદ સંગ્રામ ચાલતો અને પોતાના અંતરની અમુક વૃત્તિઓની સાથેના આ સંગ્રામ પછી જ્યારે પગલુ લેવામા આવતુ ત્યાર પછી પાછા ફરવાપણુ ન હતુ આવેશમા આવીને નહિ પણ બુદ્ધિએ કરેલા નિશ્ચયને પરિણામે એઓ એ પગલુ લેતા એટલે એમનુ અભિમાન પણ એમને પાછા ફરીને જોવા દે એમ ન હતુ

એમના રાજકાજમા બાહ્ય પરિવર્તન તો શ્રીમતી બેસંટની અટકાયતના અરસામા થયુ અને તે સમયથી તેઓ પોતાના જૂના મધ્યમમાર્ગી સાથીઓને છેક પાછળ મૂકી દઈ આગળ અને આગળ વધતા ગયા, તે એટલે સુધી કે ૧૯૧૯મા થયેલા પંજાબના હત્યાકાંડને પરિણામે એમણે પોતાની રહેણીકરણી અને ધંધો બંને તજ્યા અને ગાંધીજીએ ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિમા ઝંપલાવ્યુ

પણ એ પગલુ લેવાતા પહેલાંનો કાળ કટોકટીનો હતો ૧૯૧૫ થી ૧૯૧૭ સુધી એમને ખબર ન હતી કે શું કરવુ અને એમની પોતાની અનિશ્ચિત દશાથી એમની મારે વિષેની ચિંતામા વધારો થતો અને આને પરિણામે ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર જ્યારે અમે ચર્ચા કરતા ત્યારે તેઓ શાંતિ ખોઈ બેસતા અને ઘણીવાર તેઓ એટલા તપી જતા કે અમારે અમારી વાતો બંધ કરવી પડતી

ગાંધીજીને હુ પ્રથમ મળ્યો ૧૯૧૫ની નાતાલમા — લખનૌ મહાસભા વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામા વીરતાથી ચલાવેલી એમની લડતને માટે અમને સૌને એમને માટે માન હતુ પણ અમારામાના ઘણા યુવકોને એઓ બહુ દૂરવર્તી અમારાથી ભિન્ન અને રાજપ્રકરણવિમુખ લાગતા તે વેળા તેઓ મહાસભામા કે રાજકાજમા ભાગ ન લેતા કેવળ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના પ્રશ્ન ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા પણ આ પછી ચંપારણમા ત્યાના નીલવરોના કિસાનોના તરફથી એમણે લડત ઉઠાવી અને વિજય મેળવ્યો તેથી અમારી સૌની છાતી ફુલાઈ ગઈ અમે જોઈ શક્યા કે એમની પોતાના શસ્ત્રોનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમા કરવાની પણ તૈયારી છે અને એ પ્રયોગ સફળ થવાની વકી છે

લખનૌ મહાસભા પછીના એ દિવસોમા શ્રીમતી સરોજિની દેવીએ અલ્હાબાદમા આપેલા કેટલાક છટાદાર ભાષણોથી પણ હુ મુગ્ધ થતો હતો એમ મને યાદ છે એમા તો નરદમ રાષ્ટ્રવાદ અને દેશભક્તિ ભરી હતી અને હુ તે વખતે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી હતો કારણ કૉલેજના દિવસોના મારા સમાજવાદી વિચારો ગૌણ થઈ ગયા હતા

૧૯૧૬મા આયર્લૅન્ડમા રોજર કેસમેંટ[1] ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ ચાલેલો તે વેળા તેણે આપેલું અદ્ભુત ભાષણ પરાધીન દેશના પ્રજાજનની લાગણીનો તાદશ ચિતાર આપે એવું હતુ આ પછી ઈસ્ટર અઠવાડિયાનો બળવો[1] થયો બળવો થયો તો નિષ્ફળ, પણ અમને તો એની નિષ્ફળતા જ આકર્ષક હતી, કારણ એમા અમને શુદ્ધ વીરતાનુ દર્શન થતુ હતુ લગભગ સ્પષ્ટ નિષ્ફળતા ભાસતી હોય છતા તેને તુચ્છ ગણીને જગતને જાહેર કરવું કે મોટો માવાતા આવે તો પણ તે દેશના અજય્ય આત્માને દબાવી શકતો નથી, એ શુદ્ધ વીરતા નહિ તો બીજુ શુ ?

આવા મારા વિચારો તે વેળા હતા, અને છતા નવુ સાહિત્ય વાચવામા આવતુ ત્યારે વળી પાછા મારા મગજમા છુપાઈ રહેલા સમાજવાદના અગારા ધગી ઊઠતા એ વેળાનો મારો સમાજવાદ શાસ્ત્રીયના કરતા ભૂતદયાપ્રેરિત અને સ્વપ્નદર્શી હતો, લડાઈના અને તે પછીના વર્ષોમા મારો એક માનીતો લેખક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ[2] હતો.

આ વિચારો અને મનોરથોએ મારા અતરમા ચાલતા સગ્રામને વધારે ઉત્તેજિત કર્યો, અને કાયદાના મારા ધધા વિષે અસતોષ ઉત્પન્ન કર્યો છતા મે ધધો છોડ્યો નહિ, કારણ બીજુ કશુ કરવાનુ હતુ નહિ, પણ મને વધારે ને વધારે પ્રતીત થતુ ગયુ કે, વકીલાતનો ધધો કરવો અને સાથે લોકસેવાનુ કાર્ય કરવુ — અને તે કાર્ય પણ મને મનગમતુ, સત્તાની સામા થઈને કરવાનુ કાર્ય — એ બે વચ્ચે મેળ ખાય એમ ન હતુ એ સિદ્ધાતનો પ્રશ્ન નહોતો પણ સમય અને શક્તિનો પ્રશ્ન હતો. કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ સર રાસવિહારી ઘોષને, ન જાણુ શા કારણે, મારા તરફ મોહ થયો, અને તેમણે ધધામા સફળતા શી રીતે મેળવવી એ વિષે મને પુષ્કળ સારી સારી સલાહ આપી. ખાસ કરીને એમણે મને કોઈ પણ કાયદાનો વિષય પસદ કરીને તે ઉપર પુસ્તક લખવાની સલાહ આપી, કારણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે નવા વકીલને ઘડાવાનો એ જ સરસ રસ્તો હતો એ લખવામા મને એમણે વિચારો વડે

---

૧ રોજર કેસમેંટ એકવાર બ્રિટિશ સરકારના સસ્થાનોમા મોટા હોદ્દો ધરાવતો હતો દક્ષિણ અમેરિકામાં પુટુમાયોમા એગ્લો-પેરૂવિયન રબર કપનીએ ત્યાંના વતનીઓ ઉપર જે ત્રાસ ગુજારેલો તેની તપાસ કરવાને માટે ૧૯૧૦મા એની નિમણૂક થઈ હતી અને એના હેવાલથી બધે સનસનાટી ફેલાઈ હતી. આ પછી એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો કટ્ટો શત્રુ બન્યો. મહાયુદ્ધમા એણે આયર્લૅન્ડના પોતાના દેશબધુઓને લડાઈમાં ભાગ ન લેવાને વીનવ્યા, ૧૯૧૪ના નવેંબરમા બર્લિન ગયો અને ત્યાં જર્મન સરકાર સાથે બ્રિટિશ વિરુદ્ધ સધિ કરી. આયર્લૅન્ડમાં ૧૯૧૬ના ઈસ્ટર અઠવાડિયામાં બળવાની ગોઠવણ કરી, અને એપ્રિલની ૧૨મી એ જર્મનીથી દારૂગોળો વહાણમા ભરી આયર્લૅન્ડને કિનારે ઊતર્યો વહાણ પકડાયુ અને પોતે પણ પકડાયો, એની ઉપર રાજ્યના શત્રુ હોવાનો આરોપ મુકાયો અને ઓગસ્ટની ૩જીએ એને ફાસીની સજા થઈ

૨ ઉમરાવપદ છોડી સમાજવાદનો પ્રચાર કરનાર અગ્રેજ અધ્યાપક અને સમર્થ લેખક મહાયુદ્ધમાં યુદ્ધનીતિનો વિરોધ કરવા માટે એને સજા પણ થઈ હતી — અનુ.

મદદ કરવાનું અને મારું લખાણ તપાસી જવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. પણ મને એક સફળ વકીલ બનાવવાના એમના આ શુભ અભિલાષ મિથ્યા હતા. કાયદાનાં પુસ્તકો લખવામાં સમય અને શક્તિનો ખર્ચ કરવા જેવું અપ્રિય કામ મારે માટે એકે ન હતું.

સર રાસવિહારી વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ ચીડિયા અને વાતવાતમાં ખિન્નચ એવા તથા પોતાના મદદનીશ નવા વકીલોને ત્રાસરૂપ બની ગયા હતા. પણ મને એ ગમતા અને એમની આ ત્રુટીઓ અને નબળાઈઓ પણ સાવ અનાકર્ષક ન હતી. મારા પિતા અને હું એક વાર સિમલામાં એમના મહેમાન હતા. હું ધારું છું કે ૧૯૧૮માં મોંટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો તે અરસામાં એક રાત્રે એમણે કેટલાક મિત્રોને જમવા બોલાવ્યા તેમાં વૃદ્ધ ખાપર્ડે પણ હતા. ભોજન પછી સર રાસવિહારી અને ખાપર્ડેની વચ્ચે જામી, વાક્પ્રહારોની ઝડી ચાલી રહી, કારણ સર રાસવિહારી રીઢા મધ્યમમાર્ગી હતા અને ખાપર્ડે તે કાળે અગ્રગણ્ય તિલકાનુયાયી ગણાતા હતા, જો કે પાછલાં વર્ષોમાં તો તે ગરીબ બકરી જેવા બની ગયા અને મધ્યમમાર્ગીઓને પણ વધારે પડતા મધ્યમમાર્ગી લાગે એવા બન્યા. થોડાં વર્ષ ઉપર વિદેહ થયેલા ગોખલેની ટીકાથી ખાપર્ડેએ મંગળાચરણ કર્યું — 'બ્રિટિશ સરકારનો એ જાસૂસ હતો, લંડનમાં એણે મારા ઉપર જાસૂસીનું કામ કર્યું હતુ.' સર રાસવિહારીને માટે આ માથાનો ઘા થઈ પડ્યો. એ ધગી ઊઠ્યા અને પોકાર કર્યો: 'ગોખલે એક ઉત્તમ પુરુષ હતા, મારા અનન્ય મિત્ર હતા; ખબરદાર એમની વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો તો!' એટલે ખાપર્ડેએ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તરફ પોતાનાં વાગ્બાણ ફેરવ્યાં. સર રાસવિહારીને આ પણ ગમે એમ તો ન હતું, પણ એથી એ ઠીક પ્રથમના જેટલા ન ચિડાયા. ગોખલેના જેટલું માન એમને શાસ્ત્રીને માટે ન હતું એ સ્પષ્ટ હતું — બલકે એમણે એ પણ કહેલું કે જ્યાં સુધી ગોખલે જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો તેમણે ભારતસેવક સમાજને આર્થિક મદદ કરી હતી, પણ તેમના મરણ પછી તેમણે એ મદદ બંધ કરી હતી. આ પછી ખાપર્ડેએ ઊલટો સૂર છેડ્યો, તિલકની સ્તુતિ કરવી શરૂ કરી: 'એ ખરેખર એક મહાન પુરુષ છે, અદ્ભુત પુરુષ છે, સાધુ છે.' એટલે સર રાસવિહારી તડૂક્યા: "સાધુ! રાખો તમારા સાધુ તમારી પાસે. સાધુઓને બાર ગાઉથી નમસ્કાર!"

૯. હિમાલયમાં એક સાહસ

દિલ્લી શહેરમાં ૧૯૧૬માં વસંત પંચમીને દિવસે મારું લગ્ન થયું. એ સાલ ઉનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુટુંબને શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને હું મારા એક પિત્રાઈની સાથે અનેક અઠવાડિયાં સુધી પહાડોમાં રખડ્યો અને લદ્દાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિબેટની સપાટી તરફ જતા જંગલના ઊંચામાં ઊંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. ઝોજીલા ઘાટીની ટોચેથી ----ની

નીચે એક તરફ લીલીછમ પહાડોની બાજુઓ અને બીજી તરફ સાવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો એ સાકડી ખીણમા આગળ અને આગળ અમે કૂચ કરતા ગયા અમારી બને બાજુએ પહાડો ઊભા હતા જેના શિખરો ઉપર હિમનો મુકુટ ચળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રવાહો અમારુ સ્વાગત કરવાને જાણે અતિ મદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા પવન ઠડો અને આકરો હતો પણ દિવસના સૂરજનો મધુરો તડકો રહેતો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણીવાર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અતર વિષે છેતરાતા અને દૂરના સ્થાનોને પાસે માનતા એકાત વધતુ જતુ હતુ વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદૃશ્ય થયા હતા — માત્ર નકરો ખડક હિમ અને બરફ અને ક્યાક ક્યાક બહુ ગણવા લાયક પુષ્પો અને છતા આ જગલી અને વેરાન પ્રકૃતિમદિરોમા હુ કઈક અજબ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આહ્લાદથી ઊભરાતો

આ પ્રવાસ દરમ્યાન મને એક રોમાચક અનુભવ થયો ઝોજીલા ઘાટી છોડીને આગળ એક જગ્યાએ — એનુ નામ હુ ધારુ છુ કે માતાયાન હતુ — અમને કહેવામા આવ્યુ કે અમરનાથની ગુફા અહીથી માત્ર આઠ માઈલ છે હા એ ખરુ કે અફાટ હિમસમૂહથી ઢકાયેલો એક જબરદસ્ત પહાડ ઓળગવાનો પડ્યો હતો પણ તેમા શુ? આઠ માઈલ તો કઈ વિસાતમા ન હતા હોશમા ને હોશમા અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળગવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧૧૫૦૦ ફીટની ઊચાઈએ આવેલા અમારા પડાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માડ્યો ત્યાનો એક ભરવાડ અમે ભોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો

સૌ દોરડાની સાકળેથી એકબીજાની સાથે સકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુશ્કેલી વધતી ગઈ શ્વાસ લેવો કઈક મુશ્કેલ થઈ પડ્યો અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા છતા લોહીની ઊલટી કરવા લાગ્યા હિમ પડવા લાગ્યો અને હિમનદીઓ ભયાનક લપસણી થઈ પડી અમે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા અને એક એક ડગલુ ભરતા કઠે પ્રાણ આવતા હતા પણ જડસાની જેમ અમે ચડવુ ચાલુ રાખ્યુ અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચઢાણને અતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યુ હતુ હિમાચ્છાદિત શિખરોથી વીટળાયેલુ આ ભવ્ય દૃશ્ય દેવોના મસ્તક ઉપર મુકુટ જેવુ લાગતુ હતુ પણ હિમ અને ધૂમસ પડતા જતા હતા એટલે આ દૃશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયુ અમે કેટલી ઊચાઈએ હતા એ તો હુ જાણતો નથી પણ હુ ધારુ છુ કે ૧૫૦૦૦ કે ૧૬૦૦૦ ફીટની ઊચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ કારણ અમરનાથની ગુફાથી અમે બહુ ઊચે હતા હવે લગભગ અરધા માઈલનુ આ હિમસરોવર ઓળગી પેલે પાર આવેલી ગુફાએ પહોચવાનુ હતુ અમને લાગ્યુ કે હવે ચડવાનુ પૂરુ થયુ છે એટલે મોટી મુશ્કેલીઓ તો ઓળગી ચૂક્યા એટલે સાવ થાક્યા હતા છતા પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી રસ્તામા

અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમા મોટી ખોભણો આવતી હતી અને અનેક ઠેકાણે તાજે હિમ પડવાને લીધે આવી ખોભણો દેખાતી ન હતી અજાણતા પગ મુકાયો તો ગટ ગપ ગયા અને સાચે જ તેમ થયુ. આ તાજા પડેલા હિમથી હુ છેતરાયો અને મારુ આવી બન્યુ મે પગ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હુ એક ભયાનક અને પહોળી ખોભણમાં લપસ્યો આ ખોભણ તો એક ભયનક ઊંડી ખાઈ હતી અને એમા જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યા સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહેવા વિષે કશી જ શકા નહોતી પણ ભેળા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો, ખોભણની એક બાજુએ હુ વળગી રહ્યો અને મને ખેંચી કાઢવામા આવ્યો આથી અમારા હાજા ગગડી તો ગયા જ, છતા અમે અમારી કૂચ ચાલુ રાખી પણ, આ ખોભણોની સખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાસે આમાની કેટલીકને ઓળગવાના સાધનસામગ્રી રહ્યા ન હતા, એટલે આખરે થાકીપાકી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની ગુફાનાં દર્શન કરવાના રહ્યા તે રહ્યાં

કાશ્મીરના ઊચા ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હુ એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યા જવાનો મે નિશ્ચય કર્યો અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડ્યા આમાનો એક તો ટિબેટના અલૌકિક સરોવર માનસરોવરનો અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો એ વિચારમાત્રે હુ આનદથી ઊભરાતો એ વાતને તો અઢાર વર્ષ થયા, છતા આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હુ એટલો ને એટલો જ દૂર છુ હુ તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ઘણીએ ઇચ્છા છતા કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી અને રોજ રોજ ગજકાજના અને લોકસેવાના વમળમા વધારે ને વધારે ગૂંચાતો ગયો છુ ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઓળગીને મારી પ્રવાસ લાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલયાત્રાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે અને છતા, એવા પ્રવાસોના ઘાટ હુ ઘડ્યા જ કરુ છુ એ આનદ જેલમા પણ કોણ લઈ શકે એમ છે? અને જેલમા બીજુ કરવાનુ પણ શુ હોય? એટલે હજી હુ એ દિવસના સ્વપ્ના જોઉં છુ કે જ્યારે હિમાલયમા રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસના દર્શનના મારા મનોરથ પૂર્ણ કરી શકીશ દરમ્યાન જીવનની પળો ઝપાટાબધ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાથી આધેડ અવસ્થામા પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે બૂરી અવસ્થા આવી પહોચે એટલે ઘણીકવાર મને થાય છે કે કૈલાસ અને માનસરોવર જેવા પહેલા તો હુ વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપગ થઈ ગયો હઈશ પણ ગમ્યસ્થાન ભલેને દેખાતુ ન હોય તો પણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી

> હઈંય મનની મહી રમી રહેલ એ પર્વતો
> દીસે બહુ ડરામણા રુધિરરગ મધ્યાહ્નતણે,
> તથાપિ દિવસો વસ્યો ચિર અદમ્ય ઉત્સાહ કો
> સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિહિમોતણી શાતિને *

* પહિજીએ ટાંકેલી લૉર્ડ હવાઇટની પંક્તિઓ ઉપરથી —અા. ક.

૭. ગાંધીજીનું આગમન: સત્યાગ્રહ અને અમૃતસર

મહાયુદ્ધને અંતે હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રકારનો ખળભળાટ વ્યાપી રહ્યો હતો. કારખાનાંઓ ઠેરઠેર ઊભાં થયાં હતાં અને ધનિકવર્ગનાં ધન અને સત્તા વધી ગયાં હતાં. આ થોડા જેટલા માણસો આજની સંપત્તિથી ધરાયા ન હતા, તેઓ પોતે બચાવેલાં નાણાં રોકવાને માટે વધારે સત્તા અને સાધનને માટે ઝંખતા હતા, પણ આમવર્ગને તો આવો કશો લાભ થયો જ નહોતો, એટલે તેઓ પોતાના ઉપર પડતા કરના બોજામાં હલકા થવાની આશા રાખતા હતા. મધ્યમવર્ગ સર્વત્ર મોટા રાજકીય ફેરફારની આશા રાખતો હતો, કે જેથી થોડાઘણા પ્રમાણમાં સ્વરાજ મળે અને પ્રગતિના અનેક નવા દ્વારો ખૂલવાથી તેમની સ્થિતિ સુધરે. શાંત અને બંનેને સંપૂર્ણ રીતે રાજમાન્ય એવી રાજકીય ચળવળ ત્યારે ને વધારે જોર પકડતી જતી હતી, અને લોકો આત્મનિર્ણય અને સ્વરાજની બહુ વિશ્વાસપૂર્વક વાતો કરતા હતા. આમાંની કેટલીક અશાંતિ આમવર્ગમાં, ખાસ કરીને ખેડૂતોમાં પણ દેખાતી હતી. પંજાબના ગામડાંઓમાં ફરજિયાત ભરતીની બળજોરીની રીતો લોકો હજી પણ દુઃખથી યાદ કરતા હતા અને 'કોમાગાટા મારુ'ના* ઉતારુઓને અને બીજાઓને કાવતરાના મુકદ્દમા ચલાવી જે ભયાનક રીતે દબાવી દેવામાં આવ્યા હતા તેથી સર્વત્ર રોષ ફેલાયો હતો. દૂરના યુદ્ધક્ષેત્રોમાં લડાઈ લડીને પાછા ફરેલા સિપાઈઓ અગાઉની જેમ હુકમ ઉઠાવનારા ગુલામ રહ્યા નહોતા. તેમના મનનો વિકાસ થયો હતો અને તેમનામાં અસંતોષ પેદા થયો હતો.

મુસલમાનો સરકારના ટર્કીની સાથેના વર્તન વિષે અને ખિલાફતના અન્યાય વિષે ચિડાયા હતા અને તેની વિરુદ્ધ ચળવળ ઊભી થઈ રહી હતી. ટર્કીની સાથેની

* 'કોમાગાટા મારુ'નો પ્રસંગ ટૂંકામાં આ પ્રમાણે છે: કૅનેડામાં એક કાયદો થયો જેથી કૅનેડા સુધીની એક જ સ્ટીમરમાં સળંગ મુસાફરી કરનાર સિવાય બીજા કોઈને કૅનેડામાં ન ઊતરવા દેવા એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. કૅનેડાની હિંદુસ્તાનથી સીધી એકે સ્ટીમર નથી. કૅનેડામાં અનેક શીખો જઈને વસેલા છે. આ કાયદાનો અર્થ એ થયો કે કૅનેડામાં વસતા પણ અહીં થોડા સમય માટે આવેલા કોઈ પણ શીખ પાછા કૅનેડા જઈ ન શકે, કે કૅનેડામાં વસતા કોઈ શીખ પોતાના કુટુંબને હિંદુસ્તાનથી કૅનેડા લઈ ન જઈ શકે. આ પ્રકાર ઝીલી લેવાને માટે ૧૯૧૫માં બાબા ગુરુદત્તસિંહે 'કોમાગાટા મારુ' નામની એક ઠેઠ કૅનેડા જનારી સ્ટીમર ભાડે કરી અને ૧૦૦ શીખોને લઈને ત્યાં ગયા. એમને ઊતરવા દેવામાં ન આવ્યા. પાછા આવતાં કલકત્તાના બજબજ સ્ટેશને ઊતરી સીધા પંજાબ જવાનો એમને હુકમ થયો. આ હુકમના અનાદરમાંથી ઝઘડો થયો, ગોળીબાર થયા. અનેક મર્યા, અનેકના ઉપર રાજદ્રોહ અને કાવતરાના કેસ ચાલ્યા. બાબા ગુરુદત્તસિંહ ત્યાંથી ભાગ્યા અને ગુપ્ત વેશે ફર્યા. સન ૧૯૨૧ સુધી એ રખડ્યા, પછી ગાંધીજીને મળતાં તેમની સલાહથી સ્વેચ્છાએ સરકારને શરણે થયા. ૧૯૨૨માં એ લાહોર જેલમાંથી છૂટ્યા. — અનુ.

મુનેહના ઉપર હજી સહી થઈ નહોતી. પણ બધાં ચિહ્ન ભયાનક લાગતાં હતાં. એટલે ચળવળ પણ ચલાવતા હતા અને કાંઈક આશા પણ સેવતા હતા.

આખા દેશમાં લોકો અનેક આશા સેવતા કાંઈક શુભની રાહ જોતા બેઠા હતા. છતાં અશુભની શંકા અને ચિંતા પણ આ આશામાં ભળેલી હતી. એ શંકા અને ચિંતા સાચી પડી. રૉલેટ બીલો[1] આવ્યાં. તેમાં અપરાધીને પકડવાને અને તેની ઉપર મુકદ્દમો ચલાવવાને માટે એવી કલમો દાખલ કરવામાં આવી હતી કે જેથી અન્યાય અટકાવવાને માટે કાયદામાં જે અંકુશો અને શરતો રાખવામાં આવે છે તે બધી નાબૂદ થઈ હતી. સમસ્ત દેશમાં આની સામે રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. મધ્યમમાર્ગીઓ પણ આમાં ભળ્યા અને એ બાબત સરકારની સામે વિરોધ કરવામાં પોતાનું પૂરેપૂરું બળ અજમાવ્યું અને એમ કહી શકાય કે દરેક પક્ષના હિંદીઓએ આ વિરોધમાં ભાગ લીધો. છતાં બીલો[2] બળજબરીથી પસાર થઈ કાયદો બન્યાં. માત્ર તેની મુદત ત્રણ વર્ષની રાખવા પૂરતી ભલમનસાઈ બતાવવામાં આવી.

પચીસ વર્ષ પછી એ બીનાનું અને તેનાથી મચેલા ખળભળાટનું અવલોકન કરતાં ઘણું શીખવાનું મળે એમ છે. બીલનો કાયદો તો બન્યો છતાં મારા જાણવા પ્રમાણે એની ત્રણ વર્ષની મર્યાદામાં તેનો એકવાર પણ ઉપયોગ થયો નહોતો. અને છતાં આ ત્રણ વર્ષો એ શાંતિનાં વર્ષો નહોતાં. ૧૮૫૭ના બળવા પછી હિંદુસ્તાને કદી ન અનુભવેલાં એવાં અશાંત વર્ષ હતાં. સમસ્ત દેશવ્યાપી વિરોધ છતાં બ્રિટિશ સરકારે કાયદો કર્યો પણ તે કાયદાનો અમલ કદીય ન કર્યો અને આમ નાહકનું મોટું વાવાઝોડું વહોર્યું — જાણે કે કાયદાનો હેતુ જ આ ખળભળાટ મચાવવાનો હોય ન!

બીજી એક વસ્તુ જોવા જેવી છે. આજે પચીસ વર્ષ પછી આપણા કાનૂનના ચોપડે એવા કાયદાઓ પડ્યા છે કે જે રૉલેટ બીલના કરતાં અતિશય ભૂંડા હોવા છતાં જેનો અમલ રોજ રોજ થઈ રહ્યો છે. આ કાયદા અને ઑર્ડિનન્સ જેની રૂએ આપણે બ્રિટિશસત્તાના વટહુકમો ભોગવી રહ્યા છીએ તેની સરખામણીમાં રૉલેટ બીલના તો અત્યંત નજીવાના પગથિયામાં ખપી જઈ શકે. એ ખરું છે કે ૧૯૧૮ પછી મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ યોજનાના નામથી કહેવાતા સ્વરાજ્યના એક મોટા હપતાનો આપણને લાભ મળ્યો છે અને હવે આપણને કહેવામાં આવે છે કે હજુ એક મોટો હપતો આપણને મળવાની તૈયારી થઈ રહી છે. આ આપણી પ્રગતિ!

સન ૧૯૧૯ના આરંભમાં ગાંધીજી એક ભયાનક માંદગીમાંથી ઊઠ્યા હતા. ... બાદ દિને પથારીએથી જ ... તેમણે વાઈસરૉયને વીનવ્યા હતા કે ભલા થઈને રૉલેટ બીલને મંજૂરી ન આપો. જેમ બીજી વિનંતીઓ સ્વીકારવામાં ન આવી તેમ જ આનું પણ થયું. એમ લગભગ પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ ગાંધીજીને ... પહેલી

૧ રૉલેટ બીલો માટે જુઓ મહાસભાનો ઇતિહાસ પ્રકરણ ૫

૨ એક બીલ ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને બીજું બીલ પસાર થઈ તેનો કાયદો થયેલો.
— ભા. કુ.

કેટલીક ઘટનાઓ એવી બની કે આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ, અને સત્યાગ્રહસભાને પોતાની પ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી

(૬ઠ્ઠા એપ્રિલનો) સત્યાગ્રહ દિન — સમસ્ત ભારતમાં પૂરેપૂરી હડતાલ — દિલ્હી અને અમૃતસરમાં પોલીસ અને લશ્કરના ગોળીબાર અને અનેકના મરણ — અમૃતસર અને અમદાવાદમાં તોફાની ટોળાઓના રમખાણો — જલિયાનવાલા બાગની કતલ — પંજાબમાં માર્શલ લૉ (લશ્કરી કાયદા) નો ભારે અપમાનભરેલો ભીષણ ઇતિહાસ પંજાબની આસપાસ જાણે પોલાદની વાડ ન બાંધી, બાકીના હિંદુસ્તાનથી એ પ્રાંત અલગ કરવામાં આવ્યો, જાણે એના ઉપર એક ભારે અંધારપિછોડો નાખવામાં આવ્યો હતો કે જેથી બહારનું કોઈ ત્યાંની સ્થિતિ જોઈ ન શકે કશા ખબર ત્યાંથી આવતા નહોતા, કોઈને ત્યાં જવાની છૂટ ન હતી, કે કોઈને ત્યાંથી આવવાની છૂટ ન હતી

એ નરકમાંથી છટકી આવનારા રડ્યાખડ્યા માણસો એટલા તો ભયભીત હતા કે સાચી હકીકત આપવાના તેમનામાં હોશકોશ રહ્યા નહોતા લાચારીથી અને અશક્તિથી અમે બહાર બેઠા બેઠા મહાપરાણે આવતી છૂટીછવાઈ ખબરની રાહ જોતા અને અંતરમાં સમસમી રહેતા અમારામાંના કેટલાયને લશ્કરી કાયદાની દરકાર કર્યા વિના પંજાબના દાવાનળમાં છડેચોક ધસવાની ઇચ્છા થતી હતી પણ એ ઇચ્છા અમે પાર ન પાડી શક્યા દરમ્યાન મહાસભા તરફથી તપાસ અને પીડિતોની મદદને માટે એક મોટી સંસ્થા બનાવવામાં આવી

લશ્કરી કાયદો મુખ્ય મુખ્ય ભાગોમાંથી ખેંચી લેવામાં આવ્યો અને બહારના લોકોને માટે બારણાં ખુલ્લાં થયાં કે તરત જ અગ્રગણ્ય મહાસભાવાદીઓ અને બીજા મદદના અને તપાસના કામમાં સેવા આપવાને માટે પંજાબમાં ઊતરી પડ્યા મદદનું કામ મુખ્યત્વે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદની દેખરેખ નીચે હતું તપાસનું* કામ મુખ્યત્વે મારા પિતા અને ચિત્તરંજન દાસની દેખરેખ તળે ચાલતું હતું ગાંધીજી આમાં પુષ્કળ રસ લેતા અને સૌ એમની સલાહ લેતા દેશબંધુ દાસે અમૃતસર વિભાગનો કબજો લીધો હતો અને મને તેમની સાથે જઈ તેમને જે જોઈએ તે મદદ આપવાની આજ્ઞા થઈ હતી એમની સાથે અને એમના હાથ નીચે કામ કરવાનો આ મારો પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો મને આ અનુભવ મહા મૂલ્યવાન લાગ્યો અને એમને માટેનું મારું માન વધ્યું જલિયાનવાલા બાગ વિષેનો ઘણોખરો પુરાવો

* સરકારે નીમેલી હંટર કમિટીનો કેમ ત્યાગ કરવામાં આ પો એને માટે મહાસભાનો ઇતિહાસ જુઓ પછી મહાસભાએ પોતાની તપાસકમિટી નીમી કમિટીના સભ્યોમાં ગાંધીજી, મોતીલાલજી, ચિત્તરંજન દાસ, અબ્બાસ સાહેબ તૈયબજી, ફઝલુલ હક, અને સંતાનમ હતા પંડિત મોતીલાલજી અમૃતસર મહાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા એટલે તેમને બદલે કમિટી ઉપર શ્રી જયકરે સ્થાન લીધું કમિટીનો આખો રિપોર્ટ ઘડવાનું કામ ગાંધીજીએ કરેલું આ રિપોર્ટ ઉપર સહી લેતી વેળા સૌની પાસેથી ગાંધીજીએ પ્રતિજ્ઞા લેવરાવેલી કે પંજાબને અંગે સૌએ જેટલું હડવું પડે અને સહન કરવું પડે તેટલું કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ —વાા. ક

તે નાપસંદ કરતા. પણ લગભગ હમેશાં તેઓ સમજાવી સમજાવીને આખરે તે સ્વીકારાવી શકતા અને પછી બનનારી ઘટનાઓથી અમને સૌને એમની સલાહનું શાણપણ સમજાતું. એમની રાજકીય દૂરદર્શિતા વિષે મારો વિશ્વાસ વધતો ગયો.

પંજાબની ઘટનાઓ અને તેને વિષેની તપાસથી પિતાના ઉપર બહુ ઊંડી અસર થઈ. કાયદો અને રાજ્યબંધારણને માન આપવાની એમની સ્વભાવસિદ્ધ વૃત્તિ હચમચી ગઈ, અને એમનું મન ધીમે ધીમે એક વર્ષ પછી થનારા જીવનપરિવર્તનને માટે તૈયાર થવા લાગ્યું એમની પુરાણી મધ્યમમાર્ગી નીતિ છોડીને તો તેઓ ઘણા આગળ વધી ચૂક્યા હતા અલ્લાહાબાદના આગેવાન મધ્યમમાર્ગી વર્તમાનપત્ર 'લીડર' થી અસંતુષ્ટ થઈ, એમણે ૧૯૧૯ના આરંભમાં અલ્લાહાબાદથી બીજું એક દૈનિક 'ઇંડિપેન્ડન્ટ' નામનું કાઢ્યું હતું આ પત્રને સારી સફળતા મળી, પણ આરંભથી જ એના ચાલકોની આશ્ચર્યકારક અકુશળતા એને નડી. એની સાથે સંબંધ ધરાવનારા લગભગ દરેક જણ — ડિરેક્ટરો, સંપાદકો, અને વ્યવસ્થાપકો — આને માટે જવાબદાર હતા. કામના કશા જ અનુભવ વિના હું પણ એનો એક ડિરેક્ટર થઈ બેઠો હતો, અને એ પત્રની મુશ્કેલીઓ અને ઝઘડાઓ મને અકળાવી મૂકતા. મારા પિતા અને મને તો તુરત પંજાબ જવું પડ્યું, અને અમારી લાંબી ગેરહાજરી દરમ્યાન પત્ર બહુ બિગડી ગયું અને આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં આવી પડ્યું. એમાંથી એ કદી ન જ નીકળ્યું, અને જોકે ૧૯૨૦ અને ૧૯૨૧માં થોડા દિવસો એના ઊજળા ગયા છતાં અમે જેલમાં ગયા કે તુરત જ એ પડી ભાંગવા લાગ્યું અને ૧૯૨૩ના આરંભમાં એ ખતમ થયું વર્તમાનપત્રની માલિકીનો આ અનુભવ મારે માટે ભયાનક હતો. અને ત્યાર પછી કોઈ પણ વર્તમાનપત્રના ડિરેક્ટર થવાની જવાબદારી લેવાની મેં ના જ પાડી છે. જેલમાં જવાને લીધે અને જેલ બહારના મારા કામોને લીધે પણ આવી જવાબદારી લેવાપણું મારે રહ્યું નથી.

૧૯૧૯ના નાતાલમાં મારા પિતા અમૃતસર મહાસભાના પ્રમુખ થયા. એમણે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓને ઉદ્દેશીને હૃદય હલનલાવનારી એક અપીલ બહાર પાડી અને લશ્કરી કાયદાના ભીષણ કાંડથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી પરિસ્થિતિને કારણે મહાસભામાં જોડાવાને તેમને વીનવ્યા "પંજાબનું લોહી ટપકતું હૃદય તમને પોકારી રહ્યું છે" — આ એમના શબ્દો હતા એ પોકારનો તેઓ જવાબ ન દે? પણ તેમણે માગેલો જવાબ ન આપ્યો, અને મહાસભામાં જોડાવાની ના પાડી તેમની નજર મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ ભલામણોને પરિણામે આવનારા નવા સુધારા ઉપર ચોંટેલી હતી. આ ઇનકારથી પિતાને દુ:ખ લાગ્યું. અને તેમની ને મધ્યમમાર્ગીઓની વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું

અમૃતસર મહાસભા એ પહેલવહેલી ગાંધી મહાસભા કહેવાય. લોકમાન્ય તિલક પણ હાજર હતા અને વિચારણામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, પણ એ વિષે શંકા નહોતી કે પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ અને એના કરતા બહારના ટોળેટોળા

માર્ગદર્શનની આશા ગાંધીજી પાસેથી જ રાખતા હતા હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ મહાત્મા ગાંધી કી જય ના પોકારોથી ગાજવા લાગ્યું અલીભાઈઓ નજરકેદમાંથી તરત જ છૂટીને આવી મહાસભામાં જોડાયા અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ નવું સ્વરૂપ અને નવી દિશા મેળવવા લાગી

મૌલાના મહમદઅલી તુરત જ એક ખિલાફત ડેપ્યુટેશન લઈને વિલાયત ગયા હિંદુસ્તાનમાં ખિલાફત કમિટી વધારે ને વધારે ગાંધીજીની અસર તળે આવવા લાગી અને તેમના અહિંસક અસહકારના વિચારો સાથે મેળ કરવા લાગી ખિલાફત નેતાઓની અને મૌલવીઓની અને હિંદુ નેતાઓની ૧૯૨૦ના જાન્યુઆરી મહિનામાં દિલ્હીમાં મળેલી એક શરૂની સભા મને યાદ આવે છે એક ખિલાફત ડેપ્યુટેશન વાઈસરૉયની પાસે જવાનું હતું અને ગાંધીજી એમાં જોડાવાના હતા પણ એઓ દિલ્હી પહોંચ્યા એ પહેલાં શિરસ્તા પ્રમાણે વાઈસરૉયની આગળ વાંચવાના અભિપ્રાયનો ખરડો વાઈસરૉયને મોકલવામાં આવ્યો હતો જ્યારે ગાંધીજી આવ્યા અને ગયા ખરડો તેમણે જોયો ત્યારે તે તેમણે સખત રીતે નાપસંદ કર્યો અને તેમણે એમ પણ જણાવ્યું કે આ ખરડાને સારી પેઠે દુરસ્ત કરવામાં ન આવે તો પોતે ડેપ્યુટેશનમાં જોડાવાને તૈયાર નથી એમનો વાંધો એ હતો કે ખરડો અસ્પષ્ટ હતો તેમાં શબ્દાડંબર હતો અને મુસલમાનોની ઓછામાં ઓછી માગણી સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી નહોતી તેમણે જણાવ્યું કે આમ કરવામાં નથી વાઈસરૉયને ન્યાય કે નથી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને ન્યાય નથી લોકોને ન્યાય કે નથી તેમને પોતાને ન્યાય માગણી કરવી તો તે એવી હોવી જોઈએ કે જે વધારે પડતી હોઈ જતી ન કરવી પડે તે ઓછામાં ઓછી હોય તેમાં દૃઢિથી કે શાકારી ભાષા ન હોય અને મરણ પર્યંત તે મળવવાને માટે લડવાપણું હોય જો મુસલમાનોમાં સાચે જ ખિલાફત માટે લાગણી હોય તો આ પ્રમાણેની વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલી માગણી રજૂ કરવી એ જ સાચો અને માનભરેલો માર્ગ છે

હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય શું કે બીજા મંડળોમાં આ પ્રકારની દલીલ સાવ નવી હતી. અત્યુક્તિભરેલી અને આડંબરી પણ અસ્પષ્ટ ભાષા વાપરવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ હતી. અને હંમેશાં આપણા મનમાં એ જ ખ્યાલ રહેતો કે વધારેમાં વધારે માગણી કરવી એટલે પછી કંઈક તો મળી જ રહે પણ ગાંધીજી પોતાનો મુદ્દો સ્વીકારાવી શક્યા અને તેમણે વાઈસરૉયના ખાનગી મંત્રીને કાગળ લખી જણાવ્યું કે અભિપ્રાયનો જે ખરડો મોકલવામાં આવ્યો હતો તેમાં અમુક અમુક ત્રુટીઓ અને અસ્પષ્ટતા હતી માટે તેમાં અમુક નવા ફકરાઓ દાખલ કરવામાં આવે કાગળની સાથે આ ફકરા બીડ્યા હતા અને તેમાં ઓછામાં ઓછી માગણી સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી હતી. વાઈસરૉયનો જવાબ બહુ જાણવા જેવો હતો તેમણે નવા ફકરા દાખલ કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે પહેલો ખરડો તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સાવ બરાબર હતો. ગાંધીજીને લાગ્યું કે આ પત્રવ્યવહારથી તેમની પોતાની અને ખિલાફત કમિટીની સ્થિતિ તો સ્પષ્ટ થાય જ છે એટલે તેઓ છેવટે ડેપ્યુટેશનમાં તો જોડાયા

સરકાર ખિલાફત કમિટીની માગણી નહિ સ્વીકારે અને પરિણામે લડત લડી લેવી પડશે એ તો સ્પષ્ટ જ હતું મૌલવીઓ ને કમાની સાથે લાંબી વાતો થઈ અને અહિંસક અસહકાર ખાસ કરીને અહિંસા વિષે સારી પેઠે ચર્ચા કરવામાં આવી ગાંધીજીએ તેમને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું 'મને તમે ચાહો તે હુકમ કરી શકો છો, માત્ર શરત એટલી કે અહિંસાને તેના સંપૂર્ણ અર્થમાં તમારે સ્વીકારવી એમાં કશી બાંધછોડ કે ઢીલાપણું કે મનમાં અમુક વસ્તુ સંઘરી રાખવાપણું ન ચાલે' આ વિચાર સમજવો મૌલવીઓને માટે સહેલો તો નહોતો જ, પણ તેઓ કબૂલ થયા અને તેમ કરતા એટલું સ્પષ્ટ કર્યું કે, 'અહિંસા અમે ધર્મ તરીકે નહિ પણ તાત્કાલિક નીતિ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ કારણ કે અમારા મજહબમાં ધર્મની લડત માટે હિંસા વાપરવાની મનાઈ નથી' ૧૯૨૦ની એ સાલમાં રાજકીય લડત અને ખિલાફતની લડત સાથે સાથે ઘડાતી ગઈ અને આખરે બંને ભળી ગઈ, કારણ મહાસભામાં બંને અન્યાયો અહિંસક અસહકાર કરીને દૂર કરાવવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવામાં આવ્યો ખિલાફત કમિટીએ આ કાર્યક્રમ પ્રથમ સ્વીકાર્યો અને ઓગસ્ટ પહેલીએ લડતનો પ્રારંભ કરવાનો નિશ્ચય થયો

વરસના આરંભમાં મુસલમાનોની (હું ધારું છું કે મુસ્લિમ લીગની કાઉન્સિલની) એક સભા આ કાર્યક્રમ વિચારવાને માટે અલ્લાહાબાદમાં થઈ હતી સભા સૈયદ રઝાઅલીના ઘરમાં થઈ હતી મૌલાના મહમદઅલી તો એ વખતે યુરોપમાં હતા પણ મૌલાના શૌકતઅલી હાજર હતા એ સભા મને હજી યાદ છે કારણ તેથી હું સાવ નિરાશ થયો હતો શૌકતઅલી તો ઉત્સાહથી ઊભરાતા હતા પણ બીજા બધા તો અતિશય દુઃખી હતા અને અકળાઈ રહ્યા હતા ગાંધીજીથી જુદા પડવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી અને છતાં કશું અવિચાર્યું કરવાનો તેમનો ઇરાદો નહોતો મારા મનમાં થયું કે આ 'બળવાની આગેવાની કરનારા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પડકાર કરનારા આવા હોતા હશે!' ગાંધીજીએ તેમની આગળ ભાષણ આપ્યું અને તેમને સાંભળ્યા પછી તેઓ ઊલટા વધારે ગભરાયેલા લાગ્યા ગાંધીજીનું ભાષણ સરસ હતું એમની હંમેશ આજ્ઞાકારી શૈલીમાં હતું તેમાં નમ્રતા હતી પણ સાથે સાથે હીરાના જેવી કઠણ સ્પષ્ટતા પણ હતી તેમાં વિનોદ અને શાંતિ હતાં પણ દૃઢતાની કચાશ નહોતી અને શબ્દેશબ્દ હૃદયમાંથી નીકળતો હતો તેમની આંખમાં સૌમ્ય શાંતિ હતી છતાં તેમાંથી શક્તિ અને નિશ્ચયથી ધગધગતા અંગારા ઝરતા હતા તેમણે કહેલું આ લડત કંઈ જેવીતેવી નથી મહાબળિયા શત્રુની સાથે આથ ભીડવાની છે એ લડવાની તમારી તૈયારી જ હોય તો તમારામાં સર્વસ્વની કુરબાની કરવાની પણ તૈયારી હોવી જોઈએ અને અહિંસા અને શિસ્તના કડકમાં કડક નિયમો તમારે પાળવા પડશે લડાઈ ચાલે છે ત્યારે લશ્કરી કાયદો જાહેર થાય છે આપણી અહિંસક લડાઈમાં પણ જો આપણે જીતવું હોય તો આપણે લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો પડશે અને કોઈને સરદાર નીમવો પડશે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યારે મને તમે લાત મારીને કાઢી મૂકી શકો છો મારું

માથુ ભાગી શકો છો અથવા તો તમે મને ચાહો તે ગુનો કરી શકો છો પણ જ્યા સુધી તમે મને તમારા સરદાર તરીકે સ્વીકારો છો ત્યા સુધી તમારે મારી શરતો પણ સ્વીકારવી પડશે મારી સરદારી પણ સ્વીકારવી પડશે અને લશ્કરી કાયદાની તાલીમ પણ સ્વીકારવી પડશે પણ હમેશા એટલુ યાદ રાખજો કે તમારી સારમાણસાઈ હશે તમારી ઇચ્છા હશે ને તમારો સહકાર હશે ત્યા સુધી જ એ સરદારી ચાલશે જે ઘડીએ મારાથી કટાળો તે જ ઘડીએ મને ધક્કો દેજો લાત મારજો હું કરિયાદ નહિ કરુ

આટલુ કહીને તેઓ બોલ્યા અને આ લશ્કરી ભાષામા મુકાયેલી દલીલથી અને એમની અંગત સચ્ચાઈથી સાભળનારાને તો અરેરાટી જ છૂટી પણ હીલાપોચાઓને ટકાર રાખનાર શૌકતઅલી ત્યા હાજર હતા એટલે જ્યારે મત આપવાનો વખત આવ્યો ત્યારે મોગલાઓ મૂગે મોઢે અને શરમ વિના વાદીની તરફેણમા હાથ ઊંચા કર્યા

સભામાથી ઘેર પાછા ફરતા મે ગાધીજીને પૂછ્યુ જબરદસ્ત લડત તે આવી રીતે શરૂ થતી હશે ? મે તો ત્યા ઉત્સાહ જોવાની આશા રાખી હતી જોર દરજ્જાની અને ચમકની આશા જોવાની આશા રાખી હતી એને બદલે ત્યા તો બેઠા થયા હતા કેવળ ઢીલાપોચા વાળા દાઢીઓ અને ક્રાતા નાકમતનુ બળ એટલુ બહુ હતુ કે આ લોકોએ વતનના પક્ષમા મત આપ્યા એટલુ ખરુ કે મુસ્લિમ લીગના આ સભ્યોમાના ઝાઝાખરા જ ઊભરે વતમા જે ગયા હતા ઘણાને તો સરકારી નોકરીના સલામત જગ્યા મળી ગઈ તે વેળા કે તે પછી મુસ્લિમ લીગ મુસલમાન કોમના મોટા ભાગની પ્રતિનિધિ તો નહોતી જ એના કરતા વધારે શક્તિવાન અને વધા પ્રતિનિધિત્વવાળી સસ્થા તે ૧૯૨૦મા સ્થપાયેલી ખિલાફત કમિટી હતી આ કમિટીએ ઉત્સાહથી લડત ઉપાડી લીધી

અસહકારનુ મંડાણ કરવાની તારીખ ગાધીજીએ પહેલી ઓગસ્ટ રાખી હતી જોકે મહાસભાએ તો અસહકાર હજી સુધી નહોતો સ્વીકાર્યો કે નહોતો તે ઉપર વિચાર કર્યો તે જ દિવસે લોકમાન્ય તિલકનુ મુબઈમા મૃત્યુ થયુ તે જ દિવસે સવારે સિંધમા પ્રવાસ કરીને ગાધીજી મુબઈ પહોચ્યા હતા * હુ તેમની સાથે હતો અને સવારે લોકમાન્યની શવયાત્રા નીકળી ત્યારે જે મહાન નેતા પ્રજાના અત્યંત બધા માનીતા થઈ પડ્યા હતા તેમને ભક્તિની અંતિમ અંજલિ અર્પણ કરવાને માટે નીકળી પડેલા મુબઈના લાખો શહેરીઓમા અમે પણ જોડાયા

* આમા કાંઈક સ્મૃતિદોષ છે ગાંધીજી તિલક મહારાજના અવસાન પહેલાંથી તે અવસાન પર્યન્ત ઠીક ઠીક દિવસ મુબઈમા હતા —અ૦ ક૦

૮. મસૂરી છોડવાનો હુકમ

મારા રાજમાજ મારા વગના એટલે કે 'બુર્ઝવાઝી' (એટલે મધ્યમ) વર્ગના હતા ખરું જોતા તે વેળા બધુ વાણીનુ રાજકાજ મધ્યમવર્ગનુ જ હતુ અને ઘણે અંશે આજે પણ છે, અને મધ્યમમાર્ગી અને અતિમમાર્ગી બને પક્ષ તેના પ્રતિનિધિ હતા અને જુદે જુદે અવાજે તેનુ જ હિત સાધવા ઇચ્છતા હતા મધ્યમમાર્ગીઓ ખાસ કરીને બ્રિટિશ રાજમા આબાદ થનાર ઉપલા મધ્યમવર્ગના પ્રતિનિધિ હતા અને તેમની હાલની સ્થિતિ અને હિત જેથી જોખમમા આવે એવા કોઈ અચાનક ફેરફાર ચહાતા ન હતા તેમનો બ્રિટિશ સરકાર સાથે અને મોટા જમીનદાર વગ સાથે ગાઢ સબધ હતો અતિમમાર્ગીઓ મધ્યમવર્ગના ઉપલા ભાગને તેમજ નીચલા ભાગને માટે પણ બોલતા હતા કારખાનાઓમા કામ કરનાર મજૂરવર્ગ જેની સખ્યા લડાઈથી વધી ગઈ હતી, તેમના વ્યવસ્થિત મડળો માત્ર કોઈ કોઈ સ્થાને જ થયા હતા અને તેમનો કિચિત્માત્ર પ્રભાવ હતો ખેડૂતવર્ગ તો એક આધળો ગરીબીમા ડૂબેલો રોગદુ ખપીડિત વર્ગ હતો એની જ સ્થિતિમા રહેવાને તેઓ સર્જાયલા છે એમ તેઓ માનતા અને તેમની સાથે સબધમા આવનાર સૌ — સરકાર જમીનદાર નાણા ધીરનાર નાના અમલદાર સિપાઈસિફરા વકીલો અને પુરોહિતો સૌ કોઈ — તેમને ચગદતા અને ચૂસતા

વર્તમાનપત્રો વાચનારને ભાગ્યે જ કલ્પના આવે કે હિદુસ્તાનમા કરોડો ખેડૂતો અને લાખો મજૂરો છે અને બન્ને કશી મહત્ત્વની સ્થિતિ ભોગવે છે બ્રિટિશ લોકોની માલકીના એગ્લોઇડિયન વર્તમાનપત્રો તો મોટા અમલદારોના પરાક્રમોથી ભરેલા રહેતા એમા મોટા શહેરોમા અને શીતળ ટેકરીઓ ઉપર રહેતા અગ્રેજોનુ સમાજજીવન — તેમની પાર્ટીઓ તેમના ફેન્સી ડ્રેસ નાચો અને તેમના નાટ્યપ્રયોગો — નુ વિસ્તારથી વર્ણન આવતુ હિન્દી દૃષ્ટિથી હિદી રાજકાજનુ તો તેમા નામનિશાન ન હતુ અને મહાસભાની બેઠક પણ એકાદ પાછળના પાના ઉપર થોડી લીટીઓમા ઉડાવી દેવામા આવતી એવી ખબરની કશી કિંમત ન ગણાતી — સિવાય કે કોઈવાર કોઈ જાણીતો અથવા ન જાણીતો હિદી મહાસભાને ગાળો દેતો અને મહાસભાના લોકોના તરફથી બોલવાના દાવાની ટીકા કરતો ક્વચિત્ એકાદ હડતાલનો સહેજ ઉલ્લેખ આવતો અને ગામ ભા તો એકાદ મારામારી કે તોફાન ત્યા થવા પામે તો જ મોટે અક્ષરે નોધાતા

હિદી છાપા એગ્લોઇડિયન છાપાનુ અનુકરણ કરતા પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને ઘણુ વધારે મહત્ત્વ આપતા બાકી તેમા હિદીઓની મોટી નાની જગ્યાઓ ઉપર નિમણૂક થાય કે બદલી થાય તેની ખબર આવતી — ખાસ કરીને જનાર અમલદારને વિદાય અપવામા આવતી પાર્ટીની નોંધ હોય અને એવી દરેક પાર્ટી વિષે એવા ઉદ્ગાર તો હોય જ કે તેમા લોકોના ઉત્સાહનો પાર નહોતો જ્યારે કોઈ જમીનદારની ઉપ ના મહેસૂલની નવી આકણી થાય ત્યારે મહેસૂલ તો વધ્યા વિના રહે જ નહિ એટલે તે

ભેગો કાંઈ ખળભળાટ થાય, કારણ કે મહેસૂલ વધવાથી જમીનદારના ખીસા ઉપર તરાપ આવે. ગરીબ ખેડૂતનું તો ક્યાંય નામનિશાન ન હતું. આ વર્તમાનપત્રોના માલિક અને ચલાવનારા મુખ્યત્વે જમીનદારો અને કારખાનાના માલિકો હતા. આ દશા 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાતા છાપાઓની હતી.

મહાસભાના આ જમાના વર્ષોમાં એક ઠરાવ ફરીફરીને કરવામાં આવતો. તે એ હતો કે જ્યાં મહેસૂલ ફરીફરીને બદલાતું હોય ત્યાં તે હમેશને માટે ઠરાવવામાં આવે — કે જેથી જમીનદારોના હક જળવાઈ રહે. ખેડૂતના હિતનો કોઈ વિચાર ન કરતું.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના વિકાસને લીધે છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં આ સ્થિતિ સારી પેઠે બદલાઈ ગઈ છે, અને હવે બ્રિટિશ માલિકીનાં છાપાંને પણ હિંદી વાચકો ચાલુ રાખવા હોય તો હિંદી રાજકીય પ્રશ્નોને પોતાનાં પાનાંમાં સ્થાન આપવું પડે છે. પણ તેમ કરવાની તેમની રીત ન્યારી જ હોય છે. હિંદી વર્તમાનપત્રોની દૃષ્ટિ કંઈક વિશાળ થઈ છે, અને તેઓ મજૂર અને ખેડૂતો વિષે ભલમનસાઈભરી વાતો કરે છે, કારણ કે હવે 'ફૅશન' થઈ પડી છે, અને તેમના વાચનારા ઔદ્યોગિક અને ગ્રામપ્રશ્નોમાં વધારે રસ લેતા થયા છે. વળી ઘણા હિંદી કારખાનાવાળાઓ આ છાપાઓમાં પોતાનાં નાણાં રોકવા લાગ્યા છે, અને તેમને પોતાની રોકેલી મૂડીનું વ્યાજ નીકળે એનો હમેશાં ખ્યાલ હોય છે. છતાં આમાંનાં ઘણાં છાપાં 'કોંગ્રેસી' છાપાં કહેવાય છે, જોકે તેને ચલાવનારાઓમાંના ઘણા મહાસભાના સભ્ય પણ હોતા નથી. પણ 'કોંગ્રેસ' શબ્દ લોકોમાં પ્રિય છે, અને અનેક વ્યક્તિ અને વર્ગ પોતાના હિતને માટે એનો ઉપયોગ કરી લે છે. આથી આગળ વધીને કાંઈ પણ સ્વતંત્રતા દાખવનારા વર્તમાનપત્રોને આકરા નિયમ-કાયદા અને સરકારની સેન્સરશિપ (ચોકી) અને ભારે દંડ થવાની અથવા બંધ થવાની ભીતિમાં હમેશાં રહેવું પડે છે.

૧૯૨૦માં કારખાનાઓ અને ખેતરોમાં કામ કરનાર શ્રમજીવી વર્ગની સ્થિતિનું મને કશું જ જ્ઞાન ન હતું, અને મારી રાજકીય દૃષ્ટિ પૂરેપૂરી મધ્યમવર્ગની હતી. દેશમાં ભયાનક ગરીબી અને દુઃખ છે અને હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્રીય રીતે સ્વતંત્ર થાય કે તરત તેણે ગરીબીના પ્રશ્નને પ્રથમ જ ઉપાડવો જોઈએ એટલું તો હું જાણતો. પણ એ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં મધ્યમવર્ગનું જ ઉપરીપણું રહેશે એ વિષે મને શંકા ન હતી. ગાંધીજીએ ચંપારણ અને ખેડામાં ખેડૂતોની લડત ઉપાડી ત્યારથી ખેડૂતોના પ્રશ્ન ઉપર હું જરા વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યો હતો ખરો. પણ મારું મન ૧૯૨૦માં રાજપ્રકરણી નવી ભરતીના અને ક્ષિતિજ ઉપર ઝઝૂમી રહેલા અસહકારના જ વિચારમાં મગ્ન હતું. તે જ વેળા મારા જીવનમાં એક નવો રસ પેદા થયો, જેની ભવિષ્યમાં મારા જીવન ઉપર મોટી અસર થનારી હતી. મારી જરાય ઇચ્છા વિના હું અચાનક ખેડૂતોના સંબંધમાં આવી પડ્યો. આ વિચિત્ર રીતે બન્યું.

મારી માતા અને મારી પત્ની બન્ને બીમાર હતાં અને ૧૯૨૦ના મેની શરૂઆતમાં હું એમને મસૂરી લઈ ગયો. મારા પિતા તે વેળા એક મોટા રાજના

કેસમાં દેશબંધુ દાસની સામે હતા. અમે મસૂરીમાં સેવોય હોટેલમાં ઊતર્યા હતા તે વેળા ૧૯૧૯ની નાનકડી અફઘાન લડાઈ પૂરી થઈ હતી, અમાનુલ્લા ગાદીએ આવ્યા હતા અને અફઘાન અને બ્રિટિશ એલચીઓ વચ્ચે મસૂરીમાં સુલેહની મસલત ચાલી રહી હતી, અને અફઘાન મંડળ સેવોય હોટેલમાં ઊતર્યું હતું ઊતર્યા હતા તો હોટેલમાં પણ તેઓ ખાણું પોતાના ઓરડામાં જ મંગાવતા, સૌને માટેના ભોજન ખંડમાં ન જતા અને કોઈની સાથે ન ભળતા. મને કાંઈ તેમને વિષે ખબુ પડી નહોતી, એક મહિના સુધી તો એ મંડળના એકે સભ્યને મેં જોયો પણ ન હતો, અને જોયો હોય તોય કોઈને ઓળખતો તો નહોતો જ. એક દિવસે એકાએક સાંજે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી મુલાકાતે આવ્યા, અને મને સ્થાનિક સરકાર તરફથી એક કાગળ બતાવ્યો આ કાગળમાં અફઘાન એલચીમંડળ સાથે કશી વાતચીત કે સંબંધ ન રાખવાનું વચન આપવાનું મને કહેવામાં આવ્યું હતું આ મને ભારે વિચિત્ર લાગ્યું, કારણ આખા મહિનાના વાસ દરમ્યાન મેં તેમને કોઈને જોયા પણ ન હતા અને તેમ કરવાનો કશો સંભવ પણ નહોતો. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તો આ જાણતો હતો, કારણ તે તો આ મંડળની ઉપર બારીક દેખરેખ રાખતો હતો અને મંડળની આસપાસ ગુપ્તચરખાતાનાં ટોળેટોળાં વીંટળાયેલાં હતાં કોઈ પણ પ્રકારનું વચન આપવું એ તો મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતું અને મેં તેને એ પ્રમાણે જણાવ્યું. તેણે મને દેહરાદૂનના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એટલે ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટને મળવાનું કહ્યું, અને હું મળ્યો ઉપર કહેલું વચન આપવાની મેં સાફ ના પાડી એટલે મારા ઉપર હદ છોડવાનો હુકમ થયો, જેમાં મને જણાવવામાં આવ્યું કે મારે દેહરાદૂન જિલ્લો છોડી ૨૪ કલાકમાં નીકળી જવું આનો અર્થ એ હતો કે મસૂરીથી મારે થોડા કલાકની અંદર જ ઊપડવું. મારી માતા અને પત્ની બંને બીમાર હતા એટલે તેમને છોડવાની મારી ઇચ્છા ન હતી; અને છતાં હુકમનો અનાદર કરવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું તે વખતે સવિનય કાયદાભંગની તો વાત જ ન હતી એટલે મેં મસૂરી છોડ્યું. મારા પિતાને અમારા પ્રાંતના ગવર્નર સર હારકોર્ટ બટલરની સાથે સારું ઓળખાણ હતું એટલે તેમણે તેને મિત્રભાવે કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, આવો બેવકૂફીભર્યો હુકમ તેમના તરફથી તો નહિ જ કાઢવામા આવ્યો હોય, એ હુકમનો કાઢનાર તો કોઈ સિમલાનો બુદ્ધિમાન પુરુષ જ હશે સર હારકોર્ટે જવાબ આપ્યો કે, હુકમ તો સાવ નિર્દોષ હતો અને જવાહરલાલ એને માન આપત તો તેમા એની કશી માનહાનિ થવાનો ભય ન હતો પિતાએ આનો જવાબ વાળ્યો, તેમા જણાવ્યું કે પોતે એ વાત બિલકુલ સ્વીકારતા નથી, અને સાથે સાથે એમ પણ લખી વાળ્યું કે, જોકે જવાહરલાલને હુકમ તોડવાનો ઇરાદો તો નથી જ છતા જો એની માતા કે પત્નીની તબિયતને કારણે એને જરૂર જણાશે તો હુકમ હોય કે ન હોય તો પણ એ અવશ્ય મસૂરી જશે બન્યું એવું કે મારી માતાની તબિયત વધારે બગડી, અને મારા પિતા અને હું બંને મસૂરી જવા નીકળ્યા અમે ઊપડતા હતા તેવામા જ હુકમ રદ કરવાનો તાર અમને મળ્યો

બીજે દિવસે સવારે મસૂરી પહોંચતા જોયું તો હોટેલના આગણામા એક અફઘાન મારી દીકરીને પોતાના હાથ ઉપર તેડી રમાડતો હતો ! મને ખબર પડી કે તે અફઘાન એલચીમડળનો સભ્ય હતો અને પ્રધાન હતો મને હદ છોડવાનો હુકમ થયો કે તરત જ અફઘાનોને તે વિષે છાપામાથી ખબર પડી હતી, અને તેમને આ બાબતમા એટલુ બધુ લાગી આવ્યુ કે મડળના આગેવાને દરરોજ મારી માતાને ફળોનો એક ટોપલો અને ફૂલ મોકલવાનુ શરૂ કર્યું

પિતા અને હુ મડળના એક બે સભ્યોને પાછળથી મળ્યા હતા અને તેમણે અમને અફઘાનિસ્તાન જવાનુ બહુ પ્રેમભર્યું આમત્રણ આપ્યુ દુર્ભાગ્યે અમે આ આમત્રણનો લાભ ન લઈ શક્યા અને હવે તો મને ખબર નથી કે તે દેશના નવા ગાળના રાજમા એ આમત્રણ હજી ઊભુ છે કે નહિ

મસૂરીની હદ છોડવાનો હુકમ મળવાને પરિણામે અલ્લાહાબાદમા મારે બેએક અઠવાડિયા ગાળવા પડ્યા, અને આ સમય દરમ્યાન હુ કિસાન હિલચાલમા ગૂંથાયો આ સબધ પાછળના વર્ષોમા વધ્યો અને મારી માનસિક વૃત્તિ ઉપર એની બહુ અસર થઈ મને ઘણીવાર એમ થયુ છે કે હુ હદપાર ન થયો હોત અને અલ્લાહાબાદમા બીજા કશા કામ વિના મારે બેસવુ પડ્યુ ન હોત તો શુ થાત સભવ છે કે કિસાનો તરફ તો ગમે તે કારણે હુ વહેલોમોડો ખેંચાત જ, પણ તે કઈક જુદી જ રીતે બન્યુ હોત અને મારા ઉપર અસર પણ જુદી જ થઈ હોત

(મને યાદ છે ત્યા સુધી) ૧૯૨૦ના જૂન મહિનાના આરભમા લગભગ ૨૦૦ કિસાનો પરતાપગઢ જિલ્લાના ગામડાઓમાથી અલ્લાહાબાદ ૫૦ માઈલ ચાલતા આવ્યા, એવા હેતુથી કે ત્યાના જાણીતા કાર્યકર્તાઓનુ ધ્યાન તેમની દયાજનક સ્થિતિ તરફ ખેંચાય તેમનો આગેવાન એક રામચદ્ર હતો જે પોતે એ પ્રદેશનો ખેડૂત ન હતો જમનાના એક ઘાટ ઉપર આ ખેડૂતો બેઠા છે એમ સાભળી કેટલાક મિત્રોને લઈને હું તેમને મળવા ગયો તાલુકદારોના પીસી નાખે એવા કરોની અને અમાનુષ વર્તનની તેમણે અમને વાતો કરી અને જણાવ્યુ કે, સ્થિતિ હવે સાવ અસહ્ય થઈ ગઈ છે તેમણે અમને વીનવીને એમ પણ કહ્યુ કે અમારી સાથે ચાલો અને તપાસ કરો અને તાલુકદારના રોષથી અમને બચાવો કારણ અમે અલ્લાહાબાદ અમારા દુ ખ રડવા આવ્યા છીએ એથી તેઓ ખિજાયા છે અમે બહુ આનાકાની કરી પણ તેઓ માને એમ નહોતુ તેઓ તો અમને વળગી જ પડ્યા. આખરે એક બે દિવસમા મે તેમને ત્યા જવાનુ વચન આપ્યુ

કેટલાક સાથીઓને લઈને હુ ત્યા ગયો અને રેલવે કે પાકી સડકથી બહુ દૂરના ગામડાઓમા અમે ત્રણ દિવસ કાઢ્યા આ મુલાકાતથી મારી આખ ઉઘડી ગઈ તમામ ગામડાઓમા ઉત્સાહનો પાર ન હતો અને તેમનામા કઈક વિલક્ષણ ચેતન આવ્યુ હતુ એક મોઢેથી બીજે મોઢે ખબર પહોંચતા વાર કે હજારોની મેદની ભેગી થઈ જાય એક ગામથી બીજે ગામ સદેશો પહોંચે, બીજેથી ત્રીજે અને ત્રીજેથી ચોથે એમ પળમા

ગામડાંનાં ગામડાં નીકળી પડે અને સભાસ્થાને જતાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોથી ખેતરો ઢંકાઈ જાય. અથવા તો એથીયે વધારે વેગથી સી...તા...રા...મની ધૂન હવામાં ગાજી ઊઠે, તે દરેક દિશામાં ફેલાય અને એક ગામડેથી બીજે ગામડે તેના પડઘા પડે અને લોકોનાં ધણનાં ધણ નીકળી પડે અને બને તો દોટ મૂકતાં પહોંચી જાય. આ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ચીંથરેહાલ હતાં, છતાં તેમના મુખ ઉપર અજબ ઉલ્લાસ હતો અને તેમની આંખોમાં એક અજબ આશા ચમકતી હતી તેમના મનમાં હશે કે કંઈક ચમત્કાર થાય અને તેમનાં જુગજૂનાં દુઃખ અને દળદર ટળે.

તેમણે અમને પ્રેમથી નવરાવ્યા, અને અમે કોઈ ભારે શુભ સંદેશ લાવ્યા હોઈએ તેમ, કળિયુગમાંથી સતયુગ તરફ તેમને લઈ જનારા ભોમિયા હોઈએ તેમ પ્રેમળ અને આશાભરી આંખે તેઓ અમને જોઈ રહ્યા તેમનું દુઃખ અને તેમની ઊભરાતી કૃતજ્ઞતા જોઈને મારી શરમ અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો — શરમ મારા એશઆરામી અને નચિંત જીવન માટે તેમજ આપણાં આ અર્ધનગ્ન લાખો ભાઈઓનાં દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના ચાલતાં આપણાં રાજકાજ માટે; દુઃખ હિંદુસ્તાનની આ અધોગતિ અને ભયાનક દારિદ્ર્ય માટે. મારી આંખ ઊઘડી અને ભારતમાતાનું નવું ચિત્ર મારી આગળ ખૂલવા લાગ્યું — વસ્ત્રહીન, અન્નહીન, દલિત અને અત્યંત પીડિત ભારતમાતાનું. દૂરના શહેરમાંથી અનાયાસે આવી પડેલા અમારા જેવા અજાણ્યા માણસો વિષેની તેમની શ્રદ્ધાથી હું અકળાઈ ગયો, અને નવી જવાબદારીના ભાનથી ભયભીત થયો.

તેમનાં દુઃખની અસંખ્ય કહાણી — તેમના ઉપર લદાતા જતા કચરી નાંખતા ગણોતના બોજા; અનેક પ્રકારના બેકાયદા કરો; જમીન ઉપરથી અને માટીનાં ઝૂંપડાં-માંથી નીકળવાની નોટિસો અને માર; તેમની ઉપર ગીધની માફક ચોમેરથી તૂટી પડતા જમીનદારના ગુમાસ્તાઓ, વ્યાજખાઉ નાણાં ધીરનારાઓ અને પોલીસ; આખો દિવસ મજૂરી કરવાને અંતે તેમણે પેદા કરેલું જાય બીજાના પેટમાં અને તેમના પોતાના કપાળમાં લાત અને ગાળો અને ભૂખમરો — આ બધી કહાણી મેં સાંભળી ત્યાં હાજર રહેનારાઓમાંના ઘણાઓ તો એવા હતા કે જેમને જમીનદારોએ જમીન ઉપરથી કાઢ્યા હતા, જેમની પાસે ન રહેવાનું ઘર હતું ન સીમમાં ખેતર હતું જમીન ફળદ્રુપ પણ તેની ઉપર કરનો બોજો ભયાનક, ખેતરો અતિશય નાના અને તેમાં પણ અનેક ભાગીદારો આ જમીનની ભૂખનો લાભ લઈને જમીનદારો અનેક લાગત લગાન (બેકાયદા કરો) નાખીને તેમને ચૂસતા, કારણ કાયદા પ્રમાણે અમુક ગણોતથી વધારે તેઓ લઈ શકતા નહોતા ખેડનારની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો એટલે શાહુકારની પાસે નાણાં વ્યાજે લેતો જાય, અને જમીનદારને ભરતો જાય, અને પછી કરજ ન ભરી શકે અને મહેસૂલ ન દઈ શકે એટલે જમીન ગુમાવે, ઘર ગુમાવે, ઢોરઢાંખર ગુમાવે અને નાગોભૂખ્યો થઈને બેસે

ખેડૂતોનું ઉત્તરોત્તર વધતું જતું આ દારિદ્ર્ય કેટલાય કાળથી ચાલતું હતું ત્યારે એવું શું બન્યું હતું કે જેથી આખરે બધું પોગળ બહાર આવ્યું અને ગામડાંઓ જાગી

લડ્યા? અલબત આના નારાઓ તો આર્થિક જ હતા, પણ એ નારાઓ તો આખા અયોધ્યા પ્રાંતને લાગુ પડતા હતા જ્યારે ખેડૂતોની આ ૧૯૨૦–૨૧ની જાગૃતિ પરતાપગઢ, રાયબરેલી અને ફૈઝાબાદ એ ત્રણ જિલ્લામાં જ જણાતી હતી. આના મૂળમાં કંઈક અંશે રામચંદ્ર નામના એક વિચિત્ર પુરુષની આગેવાની હતી. લોકો એને બાબા રામચંદ્ર કહેતા.

રામચંદ્ર હતો એક મહારાષ્ટ્રી. ફીજીમાંથી એ ગુલામખતની મજૂરી કરી પાછો ફર્યો હતો. દેશ પાછા ફરતાં તે અયોધ્યાના આ જિલ્લાઓમાં આવ્યો અને તુલસીદાસનું રામાયણ ગાતો અને ખેડૂતોનાં દુઃખ સાંભળતો ગામડાંઓમાં ભટક્યો. તેની કેળવણી નહિ જેવી કહેવાય, અમુક અંશે તે ખેડૂતોનો દુરુપયોગ કરી પોતાનો અર્થ સાધતો હતો. પણ તેની સંગઠનશક્તિ અજબ હતી. ખેડૂતોને તેણે સભાઓમાં વારંવાર ભેગા થઈ તેમનાં દુઃખોની ચર્ચા કરતાં શીખવ્યું અને તેમનામાં એકતાની લાગણી દાખલ કરી. ઘણીવાર જબરદસ્ત સભાઓ થતી અને તેને પરિણામે તેઓ નવી શક્તિ અનુભવતા. 'સીતારામ'ની ધૂન પ્રાચીનકાળની હતી અને સામાન્ય હતી, પણ તેણે એને લડાઈના ખાસ ધ્વનિનું રૂપ આપ્યું અને અણીને પ્રસંગે ખેડૂતોને ભેગા કરવાની એ એ હાકલ બની અને અનેક ગામડાંઓને એણે એક સૂત્રથી સાંધ્યાં. ફૈઝાબાદ, પરતાપગઢ અને રાયબરેલી રામચંદ્ર અને સીતાની પ્રાચીન કથાઓથી ભરપૂર છે. આ સઘળા પ્રાચીન અયોધ્યાના રાજ્યના જ ભાગો છે, અને આ લોકોનો માનીતો ગ્રંથ તુલસીદાસનું હિન્દી રામાયણ છે. અનેક લોકોને આમાંના સેંકડો દોહા ચોપાઈ તો મોઢે આવડે. અને રામચંદ્રના ભાષણમાં તુલસીદાસમાંથી યોગ્ય દોહા અને ચોપાઈની તો ધાણી ચાલે. અમુક અંશે ખેડૂતોને સંગઠિત કરીને તેણે તેમને અનેક પ્રકારનાં વચનો આપ્યાં હતાં. આ વચનને કોઈ ઘડમાથું નહોતું પણ તેથી લોકોને આશા તો બંધાતી જ. તેની પાસે એકે પ્રકારનો કાર્યક્રમ નહોતો, તે તો તેમનામાં ભારે ખળભળાટ મચાવી તેમનામાંથી ખસી જતો અને તેમની જવાબદારી બીજા ઉપર ઓઢાડવાનો પ્રયત્ન કરતો. આને લીધે તે અલ્લાહાબાદના લોકોને ખેડૂતોમાં રસ લેતા કરવાને માટે સેંકડો ખેડૂતોને લઈને ત્યાં પહોંચી ગયો હતો.

એકાદ વર્ષ સુધી રામચંદ્રે આ કિસાન હિલચાલમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. બેત્રણવાર જેલમાં ગયો પણ છેવટે તે ભારે [illegible] અને [illegible] માટે નાલાયક માલૂમ પડ્યો.

ખેડૂતોની લડતને માટે અયોધ્યા પ્રાંત અનુકૂળ પ્રદેશ હતો. એ તાલુકદારોનો પ્રદેશ કહેવાય છે અને ત્યાં જમીનદારી પ્રથાનું ખરાબમાં ખરાબ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. આ જમીનદારોના અન્યાયથી લાગત વગેરે અસહ્ય થઈ પડ્યાં હતાં અને જમીન વિનાના મજૂરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. ત્યાં એક જ ખેડૂતનો એ જ વર્ગ હતો, અને આને લીધે તેમને એકત્ર કરવામાં મુશ્કેલી નહિ આવતી.

હિન્દુસ્તાનના બે વિભાગ કરી શકાય — મોટા જમીનદારોનો પ્રદેશ અને નાના સ્વતંત્ર ખેડૂતોનો પ્રદેશ. જોકે બન્ને પ્રદેશ એકબીજામાં ઘણીવાર ભળી પણ જાય છે

બંગાળ, બિહાર અને આગ્રા અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંત, એ જમીનદારી પ્રદેશ છે. સ્વતંત્ર ખેડૂતોની કંઈક વધારે સારી દશા છે જો કે તેમની સ્થિતિ પણ ઘણીવાર દયાજનક હોય છે, પંજાબના અને ગુજરાતના આ સ્વતંત્ર ખેડૂતો જમીનદારી પ્રદેશોના ગણોતિયા ખેડૂતો કરતાં વધારે સુખી છે. આ જમીનદારી પ્રદેશોમાં ખેડૂતો પણ વિધ વિધ પ્રકારના હોય છે. જુદા જુદા હક ભોગવનારા ગણોતિયા ખેડૂતોના હકો એક-બીજાની સાથે ઘણીવાર અથડાય છે એટલે એકત્ર કાર્ય અશક્ય થઈ પડે છે પણ ૧૯૨૦માં અયોધ્યામાં તો ખેડૂતોનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના હક ધરાવનારો હતો એ બધા ટૂંક મુદતિયા ખેડૂત હતા. જે વધારે લાંચ આપે તેને જમીન મળે અને જૂના ખેડૂતને કાઢવામા આવે. આવી રીતે વ્યવહારમાં તો અયોધ્યા પ્રાંતમાં આ ટૂંકી મુદતનો કરાર પણ ભાગ્યે જ પળાતો, ગણોતની પહોંચ જમીનદારો પાસેથી ભાગ્યે જ મળે, એટલે હંમેશાં તે કહી શકે કે ગણોત મળ્યું નથી અને ખેડૂતને કાઢી શકે, કારણ ગણોત ભર્યું છે એમ બતાવવાનો બિચારા ખેડૂત પાસે કશો પુરાવો ન હોય. વળી ગણોત ઉપરાંત અનેક પ્રકારના બેકાયદા લાગત લગાન તો તેઓ ઉઘરાવતા જ. એક તાલુકામાં મને કહેવામા આવ્યું કે આવા બેકાયદા કરોની સંખ્યા ૫૦ જેટલી હતી આમાં કદાચ અત્યુક્તિ હશે પણ એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે તાલુકદારો કોઈ પણ બહાને ગણોતિયાઓની પાસે પૈસા ઉઘરાવે છે — પછી એ બહાનું કુટુંબમાં લગનનું હોય, દીકરાને પરદેશ કેળવણી માટે મોકલવાનું હોય, ગવર્નરને અથવા બીજા કોઈ મોટા અમલદારને પાર્ટી આપવાનું હોય, કે મોટરકાર કે હાથી ખરીદવાનું હોય અગે ! આ કરોનાં ખાસ નામો પડ્યાં છે — 'મોટરાવના કર' એટલે મોટર લેવાનો કર, 'હથાવના કર' એટલે હાથી લેવાનો કર વ. વ

. આ પરિસ્થિતિમાંથી ખેડૂતોની મોટી હિલચાલનો ભારે ભડકો સળગે એમા શી નવાઈ? નવાઈ તો મને એ હતી કે શહેરમાંથી કશી મદદ વિના કે રાજદ્વારી પુરુષોના કે બીજા કાર્યકર્તાઓના એમાં ભાગ લીધા વિના આખી હિલચાલ આપોઆપ ઊભી થઈ મહાસભાથી એ સાવ સ્વતંત્ર હતી, અને અસહકારની સાથે એને કશો સંબંધ ન હતો. અસહકાર તો હજી શરૂ થવાનો હતો હા, કદાચ એમ કહી શકાય કે એ કિસાન હિલચાલ અને અસહકારની હિલચાલના મૂળમા એક સરખા કારણ હતા સન ૧૯૧૯મા ગાંધીજીએ જે હડતાલો જાહેર કરી હતી તેમા ખેડૂતોએ અવશ્ય ભાગ લીધો હતો, અને ત્યાર પછી દરેક ગામડિયાને માટે ગાંધીજીનુ નામ ચમત્કારિક થઈ પડ્યું હતુ

આ કિસાન હિલચાલ વિષે શહેરોમા કશી જ ખબર નહોતી એથી વળી મને વધારે આશ્ચર્ય થયુ છાપાઓમા એને વિષે એક લીટી પણ નહોતી આવતી; તેમને ખેડૂતોની અને ગામડાઓની કશી પરવા નહોતી આપણે જનસમૂહથી કેટલા અળગ રહેતા હતા અને આપણા બનાવેલા સંકુચિત જગતમા જ રહીને કામ કરતા હતા એ સત્ય વિષે મારી આંખ અપૂર્વ રીતે ઊઘડી ગઈ

૯. કિસાનોમાં ભ્રમણ

ગામડાંઓમાં ત્રણ દિવસ ગાળી હું અલ્હાબાદ પાછો ફર્યો અને વળી પાછો ત્યાં ગયો. આ ફરી મુલાકાત દરમ્યાન ખેડૂતોની સાથે ખાતાં, તેમનાં માટીનાં ઝૂંપડાંમાં રહેતાં, ક્લાકોના કલાક સુધી તેમની સાથે વાતો કરતાં અને અનેક નાનીમોટી સભાઓ આગળ ભાષણ આપતાં એક ગામથી બીજે ગામ અમે ભટક્યા. ગયા હતા તો અમે એક નાનકડી મોટરમાં. ખેડૂતો બિચારા એટલા બધા ઉત્સાહમાં હતા કે અમારી મોટર ઠેઠ ગામડાંઓમાં જઈ શકે એટલા ખાતર સેંકડોએ રાતોરાત મજૂરી કરીને ખેતરોમાંથી રસ્તા બનાવ્યા હતા. પણ અનેકવાર અમારી ગાડી ખૂંચી જતી અને મદદ કરવાને તૈયાર હંમેશાં બસો માણસો એને ઉપાડીને બહાર કાઢતા. પણ આખરે અમારે મોટર છોડી જ પડી અને ઘણીખરી મુસાફરી પગપાળા કરવી પડી. અમે જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં પોલીસના અને સી. આઈ. ડી. ના માણસો તેમ જ લખનૌથી આવેલો ડેપ્યુટી કલેક્ટર તો અમારી સાથે હોય જ. અમે આખો દિવસ ખેતરોમાં ભટકતા એટલે આ બિચારાઓની અમારી સાથે કમબખ્તી હતી. તેઓ સાવ થાકી ગયા અને અમારાથી અને કિસાનોથી કંટાળ્યા. ડેપ્યુટી કલેક્ટર લખનૌથી આવેલા એક કન્યારાશિ ફક્કડ હતા એટલે પોતાના ચળકતા [illegible] પહેરીને આવ્યા હતા. ઘણીવાર બિચારા અમને જરા આસ્તે કદમ જવાની માગણી કરતા. આખરે અમારી સાથે સાથે તે ન ચાલી શક્યા. એટલે હું ધારું છું કે અધવચથી ભાગ્યા.

સખત ગરમીના દિવસો હતા. જૂન મહિનો ચાલતો હતો. હજી વરસાદ પડ્યો ન હતો. સૂરજનો તાપ બાળી નાખે એવો અને આંધળા કરે એવો હતો. આટલા તડકામાં બહાર નીકળવાની મને કદી ટેવ ન હતી. મને વિલાયતથી આવ્યો ત્યારથી દરેક ઉનાળાનો ઘણોખરો ભાગ હું પહાડોમાં ગાળતો. અને હવે આખો દિવસ તડકામાં ટોપી પણ પહેર્યા વિના તડકામાં હું રખડતો. માથા ઉપર એક નાનકડો ટુવાલ વીંટતો. બીજી બધી વસ્તુઓથી મારું મન એટલું ભરેલું હતું કે ગરમી હું સાવ ભૂલી ગયો હતો અને જ્યારે અલ્હાબાદ આવીને મેં જોયું કે મારી ચામડીએ સરસ શામળી [illegible] લીધી છે ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે હું કેવા કેવા અનુભવો લઈ ચૂક્યો હતો. આથી મને પોતા વિષે બહુ સંતોષ થયો. કારણ મેં જોયું કે બીજા ભલભલાઓ જેટલો જ હું પણ તાપ સહન કરી શકું છું અને તાપનો મારો ડર સાવ નકામો છે. મને ખબર પડી છે કે અતિશય ગરમી અને સખત ઠંડી બહુ મૂંઝાયા વિના હું સહન કરી શકું છું અને આને લીધે મારા કામમાં તેમજ મારા અનેક જેલવાસ દરમ્યાન મને ભારે મુશ્કેલી નથી આવી. બેશક આનું કારણ મારું સુંદર ઘડાયેલું શરીર અને કસરત કરવાની મારી ટેવ કહેવાય. મારા પિતા તો મલ્લ જેવા હતા અને લગભગ છેવટના દિવસો સુધી તેમણે પોતાની રોજની કસરત છોડી નહોતી. તેમની પાસેથી જ હું કસરત કરવાનો પાઠ

શીખેલો. તેમના માથાના વાળ સાવ રૂપેરી થઈ ગયા હતા, તેમના મોં ઉપર ઊંડી રેખાઓ પડી હતી અને અતિશય ચિંતનથી થતા થાકનાં અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિહ્ન દેખાતાં છતાં તેમના મરણ પહેલાં એક વર્ષ સુધી તો તેમનું બાંધાનું શરીર વીસ વર્ષનાનું લાગતું.

૧૯૨૦ના જૂનમાં હું પરતાપગઢ ગયો તે પહેલાં પણ ગામડાંઓમાંથી તો હું અનેકવાર પસાર થયો હતો, ગામડાંઓમાં રહ્યો પણ હતો અને ખેડૂતોની સાથે વાતો પણ કરી હતી મોટા મેળાઓમાં ગંગા કિનારે હજારોનાં ટોળાંઓમાં ભેગા થયેલા તેમને મેં જોયેલા, અને હોમરૂલનો મંદિરો લઈને અમે તેમની પાસે જઈ ચૂકેલા હતા પણ કોણ જાણે કેમ તેમને મેં અત્યાર સુધી ઓળખ્યા નહોતા, હિંદુસ્તાન માટે તેમનો પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે તે હું સમજ્યો ન હતો જેમ બીજાઓ ઘણા માનતા તેમ હું પણ માનતો કે ખેડૂતોનો કોઈ ખાસ પ્રશ્ન જ નથી પણ પરતાપગઢની આ મુલાકાતોમાં મારી આંખ ખૂલી ગઈ અને ત્યારથી મારા મનની આગળ હિંદુસ્તાનનું ચિત્ર આ નાગા ભૂખ્યા ખેડૂતોનું જ બનેલું દેખાતુ રહ્યુ છે. સંભવ છે કે તે વેળા હવામાં જ કંઈક વીજળી ભરી હતી, કદાચ તે વેળા મારુ મન આ બધું ગ્રહણ કરવાને તૈયાર થયુ હતુ ગમે તેમ હો, હકીકત એ છે કે મેં જે ચિત્રો જોયા અને જે ખ્યાલ મેળવ્યા તે બધા મારા મન ઉપર હમેશને માટે કોતરાઈ ગયા આ ખેડૂતોએ મારી ભીરુતા હરી લીધી અને મને જાહેરમાં બોલતાં શીખવ્યુ ત્યા સુધી તો ભાગ્યે જ એકે જાહેર સભામા હુ બોલ્યો હતો લગભગ હમેશા હિંદુસ્તાનીમા જ બોલવાનુ હોય એટલે હુ ગભરાતો, પણ આ ખેડૂતોના ટોળાંઓ આગળ બોલ્યા વિના ચાલે જ કેમ, અને આ ગરીબ અનભિજ્ઞ લોકો આગળ શરમાવાનુ પણ શું હોય? વક્તૃત્વની કળા તો હુ જાણતો ન હતો એટલે હું તો તેમની આગળ તેમના જેવો જ થઈને બોલતો અને મારા મનમાં જે વિચારો આવતા અને મારા હૃદયમા જે લાગણી થતી તે હુ તેમની આગળ પ્રકટ કરતો સભા બોબા જેટલા માણસોની હોય કે દસ હજાર કે તેથી પણ વધારે માણસોની હોય, હુ તો મારી વાત કરવાની રીતે, તેમના મિત્ર તરીકે તેમની આગળ બોલવાની રીતે, ભાષણ કરવાની મારી પદ્ધતિને વળગી રહ્યો,. અને મેં જોયુ કે એ રીતમાં ગમે તે દોષો હોય તો પણ મારુ ગાડું અટકતુ નહિ મારી વાણીની ધારા ચાલતી સંભવ છે કે ઘણા હુ જે બોલતો તે સમજતા નહિ મારી ભાષા અથવા મારા વિચાર તેમને માટે પૂરતા સરળ ન કહેવાય જ્યારે સભા બહુ મોટી હોય ત્યારે તો મારો અવાજ ઘણાને પહોંચતો પણ નહિ, પણ એકવાર તેમણે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો કે શ્રદ્ધા બેસાડી કે પછી તેમને આ કશાની પરવા જ ન હતી

હુ મારી માતા અને પત્નીની પાસે પાછો મસૂરી ગયો, પણ મારુ મન કિસાનોથી ભરેલુ હતુ અને હુ પાછો ફરવાને આતુર હતો પાછો આવીને હુ ગામડાંઓમાં જવા લાગ્યો અને કિસાન હિલચાલ દિવસે દિવસે વધતી જતી જોવા લાગ્યો બિચારો ચગદાયેલો કિસાન પોતાને વિષે નવી શ્રદ્ધા મેળવતો જતો હતો અને હવે તે માથું

ાંસુ રાખીને ત્રાસ ચાલતો હતો. જમીનદારોના ગુમાસ્તાની અને પોલીસની તેની બીક ઓછી થતી જતી હતી અને જ્યારે એક કિસાનને એક ખેતર ઉપરથી કાઢવાના આવે ત્યારે તે ખેતરની માગણી કરનાર બીજો કોઈ કિસાન ઊભો ન થતો. જમીનદારોના નોકરો તરફથી મારઝૂડ અને ગેરકાયદે લેવાતા કરો પડાવવા કરવા એ બંધ થયા હતા અને જ્યારે જ્યારે એવો કોઈ દાખલો બનતો ત્યારે ત્યારે તુરત જ તેનો રિપોર્ટ થતો અને તેને વિષે તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન થતો. આથી જમીનદારના ગુમાસ્તા અને પોલીસના હાથ કંઈક હળવા પડ્યા હતા. તાલુકદારો ભયભીત થયા હતા અને [illegible] ફરિયાદી બન્યા હતા અને પ્રાંતિક સરકારનું રક્ષણ શોધતા હતા. પ્રાંતિક સરકારે તેમને અયોધ્યાના ખેડૂતોના કાયદામાં સુધારો કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારો જમીનના માલિક તરીકે, લોકોના કુદરતી આગેવાન તરીકે પોતાને ઓળખાવવામાં અભિમાન લેતા. બ્રિટિશ સરકારે તેમને ટકાવી મૂક્યા હતા. પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે સરકારે તેમને જે પ્રકારની ખાસ કેળવણી અને ઉછેર આપ્યો હતો તેને લીધે તેઓ બુદ્ધિથી સાવ નિર્માલ્ય થઈ પડ્યા હતા. તેઓ પોતાના ખેડૂતોને માટે કશું જ કરતા નહિ — બીજા દેશોના જમીનદારો પોતાના ખેડૂતોને માટે કંઈક તો કરે જ છે — અને જમીન ઉપર અને લોકો ઉપર કેવળ જળો જેવા થઈને પડ્યા હતા. તેમનું મુખ્ય કામ સ્થાનિક અમલદારોને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાનું હતું અને તેમના ખાસ હકોના રક્ષણને માટે સતત માગણી કર્યા કરવાનું હતું. આ અમલદારોની મહેરબાની વિના તો તેઓ ટકી શકે તેમ નહોતા.

'જમીનદાર' શબ્દ એ કાંઈક ભ્રામક છે. આપણને એમ લાગે કે બધા જ જમીનદારો મોટા જમીનના માલિકો હશે. રૈયતવારી પ્રાંતોમાં 'જમીનદાર' એટલે સ્વતંત્ર ખેડૂત. જમીનદારી પ્રાંતોમાં પણ એ સંજ્ઞામાં નાના નાના જમીનદારો, હજારો વચલા વર્ગના જમીનદારો અને લાખો અતિશય ગરીબીમાં સબડતા અને ખેડૂતોથી જરાય ચડિયાતા નહિ એવા લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં મને યાદ છે ત્યાં સુધી ૧૫ લાખ જમીનદારો ગણાય છે. આમાંના નેવું ટકા ઉપરાંત ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂતોની શ્રેણીના જ છે અને બાકીના નવ ટકા સાધારણ સારી સ્થિતિમાં છે. આખા પ્રાંતમાં મોટા જમીનદારો તો માંડ પાંચ હજારથી વધારે હશે અને આમાંના પણ પાંચસો જેટલા જ ખરેખરા મોટા જમીનદારો ગણી શકાય. કેટલીક જગ્યાએ તો મોટા ગણોતે ખેડનારાઓ ઘણી વાર નાના જમીનદારોના કરતાં વધારે સુખી હોય છે. આ ગરીબ જમીનદારો અને વચલા વર્ગના જમીનદારો બહુ કેળવાયેલા ન હોવા છતાં પણ એકંદર રીતે બહુ સારા સ્ત્રીપુરુષો છે અને યોગ્ય કેળવણી અને તાલીમ મળે તો તેઓ ઉત્તમ નાગરિક થઈ શકે એવા છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં તેમણે સારી પેઠે ભાગ લીધો છે. તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારોનું, કેટલાક પ્રસિદ્ધ અપવાદો બાદ કરતાં, આમ ન કહી શકાય. તેમનામાં અમીરવર્ગના ગુણો પણ નથી. તેમનામાંના ઘણાનાં શરીર અને બુદ્ધિ સાવ અધમ થઈ ગયેલાં છે અને હવે તેમના દિવસો ભરાઈ

ગયા છે, ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર જેવી કોઈ બહારની સત્તા તેમને ટકાવી રાખે ત્યાં સુધી જ તેઓ નભશે

૧૯૨૧ના બારે માસ મે ગામડાઓની મારી મુલાકાત ચાલુ રાખી, પણ મારુ કાર્યક્ષેત્ર એટલુ વધતુ ગયુ કે આખરે આખો પ્રાંત એમા આવી જતો અસહકાર પૂર જોસમા શરૂ થઈ ગયો હતો અને તેનો સદેશો દૂર દૂરના ગામડાઓમા પણ પહોંચ્યો હતો દરેક જિલ્લામા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ આ નવો સદેશ લઈને ગામડાઓમા ભટકતા, અને સાથે સાથે તેઓ કિસાનોની ફરિયાદ દૂર કરવાની પણ વાતો અસ્પષ્ટ રીતે અંદર ઉમેરી દેતા 'સ્વરાજ' શબ્દ એવો વ્યાપક હતો કે તેમા બધુ આવી જતુ જતા બને હિલચાલો—અસહકારની અને કિસાનોની—એકબીજાથી અલગ હતી, જો કે અમારા પ્રાંતમા તે એકબીજામા ભળી જતી અને એકબીજાની ઉપર સારી પેઠે અસર કરતી મહાસભાના ઉપદેશને પરિણામે અદાલતબાજી સારી પેઠે ઓછી થઈ અને ગામડાઓમા તેમની તકરારોનો નિકાલ કરવાને માટે પચાયતો સ્થપાઈ વળી શાંતિને માટે મહાસભાનો સદેશ ભારે શક્તિશાળી નીવડ્યો, કારણ મહાસભાના કાર્યકર્તા જ્યા જતા ત્યા અહિંસાના નવા ધ્યેય ઉપર ખાસ ભાર મૂકતા આનો તેઓ બરાબર અર્થ કે કિંમત ન સમજ્યા હોય એ સભવે છે, પણ એને લીધે ખેડૂતો મારફાડ કરતા અટક્યા એ વિષે શકા નથી

આ કઈ નાનુસૂનુ પરિણામ નહોતુ ખેડૂતોની ઉથલપાથલ હમેશા અશાંત હોય છે એમાથી હમેશા તોફાનો થાય છે, અને અયોધ્યાના કેટલાક ભાગના ખેડૂતો તે દિવસોમા સાવ મરણિયા બન્યા હતા અને તેમનો ક્રોધ ઘણી વધ્યો હતો એક ચિનગારી પડતા તે ભડકી ઊઠે એમ હતુ તો પણ તેમણે આશ્ચર્યકારક શાંતિ જાળવી, તાલુકદારના ઉપર થયેલી હિંસાનો મને માત્ર એક જ દાખલો યાદ છે એક તાલુકદાર પોતાના ઘરમા પોતાના મિત્રો સાથે બેઠો હતો ત્યા એક ખેડૂતે જઈને તેના વ્યભિચાર અને તેની પત્ની પ્રત્યેની બેદરકારી માટે તેના મો ઉપર એક તમાચો લગાવ્યો હતો

બીજા પ્રકારની હિંસા પાછળથી જોવામા આવી, જેને પરિણામે સરકારની સાથે તેઓ અથડામણમા આવ્યા આ અથડામણ તો અનિવાર્ય હતી, કારણ સરકારએકત્ર થયેલા ખેડૂતોની વધતી જતી શક્તિ સાખી શકે એમ નહોતુ કિસાનો દગનાબધ ટિકિટ વિના ટ્રેનમા ફરવા લાગ્યા હતા—ખાસ કરીને જ્યારે તેમને સાઠ સાઠ અને સિત્તેર હજાર માણસોની તેમની વખતોવખત થતી સભાઓમા જવુ પડતુ તેમને ઉતારવાનુ મુશ્કેલ હતુ અને અગાઉ કદી ન સાભળી એવી વાત એ છે કે રેલવે અમલદારોને પણ તેઓ કહેતા કે જૂના દિવસો હવે ગયા તમારાથી થાય તે કરી લો કોની પ્રેરણાથી તેઓ આમ મફત ફરતા થઈ ગયા એની મને ખબર નથી અમે તો તેમને એ સૂચના કરી નહોતી જ અમને તો એ વાતની એકવાર એકાએક ખબર પડી પાછળથી રેલવેનો સખત જાપ્તો થવાથી આ અટક્યુ

સન ૧૯૨૦ના શિયાળામાં જ્યારે હું નાગપુરના મહાસભામાં ગયો હતો ત્યારે ઘણા કિસાન નેતાઓને મારફાડ જેવા ગુના માટે પકડવામાં આવ્યા. તેમનો કેસ પ્રતાપગઢ શહેરમાં ચાલવાનો હતો પણ કેસને દિવસે કિસાનોના એક મોટા ટોળાએ કોર્ટનો કંપાઉન્ડ ભરી દીધો અને આરોપી આગેવાનોને જે જેલમાં નાખ્યા હતા તે જેલના રસ્તાની બન્ને બાજુ ઉપર હારબંધ ઊભા રહ્યા. મેજિસ્ટ્રેટની હિંમત તૂટી ગઈ અને તેણે કેસ બીજા દિવસ સુધી મુલતવી રાખ્યો. પણ ટોળું વધતું ગયું અને જેલની આસપાસ લગભગ ઘેરો ઘાલીને તેઓ બેઠા. કિસાનો તો દિવસના દિવસ સુધી મૂઠીભર ચણા ઉપર નભી શકે. આખરે જેલમાં નામનો કેસ ચલાવી કિસાન નેતાઓને છોડવામાં આવ્યા. આ કેમ બન્યું એ હવે મને યાદ નથી પણ કિસાનોને માટે આ ભારે વિજય હતો અને તેઓ તે દિવસથી માનવા લાગ્યા કે સંખ્યાનું બળ હોય તો જરૂર ધાર્યું થાય જ. સરકારને માટે આ સ્થિતિ અસહ્ય હતી. આ પછી તુરત આવો પ્રસંગ ઊભો થયો ત્યારે તેનું પરિણામ જુદું જ આવ્યું.

૧૯૨૧ના જાન્યુઆરી મહિનાની શરૂઆત હતી. નાગપુર કોંગ્રેસમાંથી પાછો ફરી હું અલ્લાહાબાદ માં પહોંચ્યો હતો ત્યાં તો રાયબરેલીથી મને તાર આવ્યો: 'તોફાનનો ભય છે, તુરત આવો.' બીજે જ દિવસે હું ઊપડ્યો. મને ખબર પડી કે થોડા દિવસ ઉપર કેટલાક મુખ્ય કિસાનોને પકડવામાં આવ્યા હતા અને સ્થાનિક જેલમાં તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રતાપગઢના બનાવની સ્મૃતિ અને તે વેળા તેમણે સામનામાં લીધેલા ઉપાયો યાદ કરીને ખેડૂતોએ રાયબરેલી શહેર ઉપર હજારો ખેડૂતોના હુમલા લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ વેળા સરકાર આ બધું બનવા દે એમ નહોતું. કિસાનોને રોકવાને માટે તેમણે પહેલેથી વધારે પોલીસ અને સિપાઈઓની તૈયારી રાખી હતી. શહેરની બહાર એક નાનકડી નદીને સામે કિનારે કિસાનોના મોટા ભાગને રોકવામાં આવ્યો. પણ બીજા અનેક જુદી જુદી દિશાએથી ઊતરી પડ્યા. સ્ટેશને પહોંચતાં જ મને આ બધી હકીકતની ખબર પડી અને તુરત જ હું નદી ઉપર જ્યાં લશ્કરી ટુકડી ખેડૂતોની સામે ઊભી હતી ત્યાં પહોંચી ગયો. રસ્તામાં જ મને ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ તરફથી પાછા જવાનો હુકમ ફરમાવતી ઉતાવળે લખેલી એક ચિઠ્ઠી મળી. મેં તેની પીઠ પર જ લખી જણાવ્યું, 'ક્યા કાયદાની કઈ કલમની રૂએ તમે મને પાછા જવાનું કહો છો તે ન જણાવો ત્યાં સુધી હું તો આગળ જ વધીશ.' નદીએ પહોંચ્યો ત્યાં તો સામે કિનારેથી ગોળીબારના અવાજ સંભળાતા હતા. પુલ ઉપર લશ્કરી અમલદારે મને રોક્યો અને ત્યાં હું ઊભો હતો ત્યાં તો એકાએક ઢગલાબંધ ભયભીત કિસાનો જેઓ નદીને આ કિનારે ખેતરોમાં સંતાઈ રહેલા હતા તેઓ મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા. એટલે મેં તે જ સ્થાને બે હજાર ખેડૂતોની સભા ભરી અને તેમને નિર્ભય કરવાનો અને તેમનો ગભરાટ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સ્થિતિ અસાધારણ હતી. નદીને પેલે પાર તેમના જ ભાઈઓ ઉપર એક ખેતરના દૂર ગોળીબાર ચલાવાયો હતો અને જ્યાં ત્યાં સિપાઈઓ દેખાતા હતા. પણ સભા સફળ થઈ અને

ખેડૂતોનો ભય કંઈક ઓછો થયો. ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ આ પછી ગોળીબારની જગ્યાએથી પાછા વળ્યા અને તેની વિનંતિથી હું તેમને ઘેર તેમની સાથે ગયો. ત્યાં તેણે મને કંઈક બહાનું કાઢીને બે કલાક રોકી રાખ્યો. એવા હેતુથી કે કિસાનો અને શહેરના મારા સાથીઓ મારી ભેગા થઈ ન શકે.

પાછળથી મને ખબર પડી કે ગોળીબારમાં પણ માણસો માર્યા ગયા હતા. કિસાનોએ વીખરાઈ જવાની અથવા પાછા ફરવાની ના પાડી હતી એ ખરું, પણ બીજી રીતે તેમણે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી હતી. મને ખાતરી છે કે હું અથવા તેમનો જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય એવો બીજો કોઈ ત્યાં હોત તો અને તેમને વીખરાઈ જવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત તો તેઓ જરૂર તેમ કરત, પણ જેમના ઉપર તેમનો વિશ્વાસ ન હતો તેમનો હુકમ માનવાની તેમણે ના પાડી. કોઈ કે મૅજિસ્ટ્રેટને હું આવું ત્યાં સુધી રોકાઈ જવાની સૂચના પણ કરી હતી પણ તેણે તે ન સાંભળી. જ્યાં તેનું કાંઈ ન વળ્યું ત્યાં એક ચળવળિયો સફળ થાય એ તેનાથી કેમ જોવાય ? ઇજ્જતના ઉપર આધાર રાખનારી પરદેશી સરકારની રીત એ જ નથી ?

રાયબરેલી જિલ્લામાં બે પ્રસંગે કિસાનો ઉપર ગોળીબાર થયો અને તે પછી તેથી વધારે સિતમ થયો. દરેક જાગીના કિસાન કાર્યકર્તા અથવા પંચાયતના સભ્યો ઉપર ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો. સરકારે હિલચાલને દાબી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે જમાનામાં મહાસભાની સૂચનાથી ખેડૂતોમાં રેંટિયા કાંતવાનું શરૂ થયું હતું. ચરખો એટલે રેંટિયો એ આ કારણે રાજદ્રોહનું ચિહ્ન થઈ પડ્યું, એટલે જેની પાસે ચરખો હોય એનું આવી બનતું અને ચરખો બાળવામાં આવતો. આમ હજારો માણસોને પકડીને અને બીજી રીતે રાયબરેલી અને પરતાપગઢ જિલ્લાના ગામોમા કિસાનોની હિલચાલ અને મહાસભાની હિલચાલ કચડી નાંખવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો બન્ને હિલચાલના મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તો એક જ હતા

આ પછી થોડે વખતે એટલે ૧૯૨૧ની સાલમા ફૈઝાબાદ જિલ્લાને સારી પેઠે દમનનીતિનો સ્વાદ ચાખવાનો વારો આવ્યો ત્યા વિચિત્ર રીતે અશાંતિની શરૂઆત થઈ કેટલાંક ગામડાના ખેડૂતો એક તાલુકદાર ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા અને તેની મિલકત લૂંટી પાછળથી ખબર પડી કે બીજા કોઈ જમીનદારને આ તાલુકદારની સામે જૂનું વેર વાળવું હતુ એટલે તેના નોકરોની ઉશ્કેરણીથી આ ખેડૂતોએ આમ કર્યું હતુ આ ગરીબ અભણ ખેડૂતોને કહેવામા આવ્યુ હતુ કે મહાત્મા ગાંધીજી ઇચ્છે છે કે તમારે તાલુકદારને લૂંટવો, અને તેમાંના બિચારાએ ખુશીથી એ સલાહનો અમલ કર્યો, અને તેમ કરતા કરતા 'મહાત્મા ગાંધી કી જે' ના પોકાર કર્યા.

મેં આ વિષે સાંભળ્યુ ત્યારે મને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, અને એકબે દિવસમા જ ફૈઝાબાદ જિલ્લાના અકબરપુર ગામ જ્યા આ બનાવ બન્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યો પહોંચ્યો તે જ દિવસે સભા બોલાવી, અને થોડા જ કલાકમા દશ માઈલ આસપાસના અનેક ગામડાઓમાથી પાંચ છ હજાર ખેડૂતો એકઠા થઈ ગયા મે તેમને ખૂબ જ

કઠોર શબ્દોમા કહ્યુ 'તમે તમારી જાતને અને આપણી લડતને લજવી છે તમારામાથી જેમણે ગુનો કર્યો હોય તેમણે જાહેર રીતે કબૂલ કરી દેવુ જોઈએ' (તે દિવસોમા મારી સમજ પ્રમાણેના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહથી હુ ભરેલો હતો) જેમણે લૂટમા ભાગ લીધો હતો તે સૌને મે હાથ ઊંચા કરવાનુ કહ્યુ, અને આશ્ચર્યની વાત છે કે ત્યા અને પોલીસ અમલદારોની હાજરીમા વીશ પચીશ જણોએ હાથ ઊંચા કર્યા આ બાપડાઓનુ તો આવી જ બન્યુ

પાછળથી જ્યારે મે એ લોકોની સાથે ખાનગીમા વાત કરી અને તેમની પાસેથી તેમને કેવી રીતે ફસાવવામા આવ્યા હતા તેની વાત તેમની નિષ્કપટ રીતે સાભળી ત્યારે આ બેવકૂફ અને ભોળા લોકોને લાબી કેદની સજાના જોખમમા નાખવા માટે મને પસ્તાવો થયો પણ ભૂલ ખબર પડી માત્ર વીશ પચીશ લોકોને જ નહિ આવી સુન્દર તક હાથમા આવી તે પોલીસ છોડે? તેમણે તો જિલ્લાની કિસાન હિલચાલને દાબી દેવાને માટે આ તકનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો. હજાર ઉપરાત માણસોને પકડવામા આવ્યા, ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમા આ લોકોને માટે જગ્યા પણ ન રહી, અને કેસ લગભગ એક વર્ષ સુધી ચાલ્યો એ દરમ્યાન કેટલાક જણા જેલમા જ મરણ પામ્યા બીજા અનેકને લાબી મુદતની સજાઓ થઈ અને પાછળથી હુ જ્યારે જેલમા ગયો ત્યારે તેમાના ઘણા છોકરાઓ અને જુવાનોને જેલમા તેમની જુવાની બરબાદ કરતા મે જોયા

હિંદી કિસાનોમા આન્દોલન ચાલુ રાખવાની શક્તિ અલ્પ છે, તેઓ લાબો સમય ઝીક ઝાલી શકતા નથી દુકાળ અને રોગો ફાટી નીકળે છે અને લાખોના પ્રાણ લે છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સરકાર અને જમીનદારના ભેગા દબાણ સામે તેઓ એક આખુ વર્ષ ઝૂઝવા જેટલી શક્તિ બતાવી શક્યા પણ તેઓ થાકવા લાગ્યા હતા, એટલે સરકારે તેમની હિલચાલ ઉપર કમ બાધીને હુમલો કર્યો પરિણામે તેઓ તત્કાળ માટે તો હાર્યા, પણ જરા મોળી મોળી તો લડત ચાલુ જ રહી પ્રથમની જેમ હજારોના ટોળા ભેગા થતા નહોતા, પણ ઘણાખરા ગામોમા જૂના કાર્યકર્તાઓ પાક્કા હતા તેઓ ડરી ગયા ન હતા, ને તેમણે આસ્તે આસ્તે કામ ચાલુ રાખ્યુ યાદ રાખવુ જોઈએ કે આ બધુ મહાસભાએ ૧૯૨૧મા જેલ જવાનો આરભ કર્યો તે પહેલા બન્યુ હતુ આગલે વર્ષે આના દેખાવ થયા હતા છતા કિસાનોએ મહાસભાએ ઉપાડેલી લડતમા પણ સારી પેઠે ભાગ લીધો

કિસાનોની હિલચાલથી ડરીને સરકારે ખેડૂતો વિષેનો કાયદો ઉતાવળમા તૈયાર કરવા માડ્યો હતો આ કાયદાથી કિસાનોની સ્થિતિમા કાંઈક સુધારો થવાની આશા હતી ખરી, પણ હિલચાલ અકુશમા આવી ગઈ છે એમ જણાયુ એટલે પાછો કાયદાને મોળો કરી મૂકવામા આવ્યો એ કાયદા પ્રમાણે મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે અયોધ્યાના કિસાનને એક જીવનનો કાયમ બેઠક મળ્યો આથી બિચારો કિસાન ખુશ તો થઈ ગયો પણ પાછળથી એને ખબર પડી છે કે એથી એની સ્થિતિમા કશો જ સુધારો નથી થયો

અયોધ્યાના કિસાનોની ગરબડ થયા કરતી ખરી પણ પહેલાના કરતા નાના પાયા ઉપર ૧૯૨૯મા આખા જગતમા ભાવ બેસી જવાને લીધે હિંદુસ્તાનમા અનાજના ભાવો બેસી ગયા, અને તેને પરિણામે વળી પાછી એક જબરજસ્ત આફત ઊભી થઈ

૧૦. અસહકાર

અયોધ્યાના કિસાનોના ખળભળાટ વિષે મે કંઈક વિગતવાર લખ્યુ છે, કારણ એ વસ્તુએ મારી આખ ઉઘાડી અને હિંદી પ્રશ્નની એક મહત્ત્વની બાજુ મારે માટે ખુલ્લી કરી, જેના તરફ રાષ્ટ્રવાદીઓએ આજ સુધી ભાગ્યે જ કશુ ધ્યાન આપ્યુ હતુ અશાતિનો ઊડો રોગ તો પ્રજાના આખા શરીરમા છે, તેના ચિહ્ન તરીકે ઘણીવાર જ્યાતયા ખેડૂતોનો ખળભળાટ જોવામા આવે છે અયોધ્યાના કેટલાક ભાગના કિસાનોની ૧૯૨૦–૨૧ની હિલચાલ આમાનુ એક ચિહ્ન હતી જો કે એ એની રીતે બહુ જાણવા જેવી અને આખ ઉઘાડે એવુ ચિહ્ન હતી એના મૂળમા રાજકાજ કે રાજકીય કાર્યકર્તાઓ ન હતા, અને જેટલો વખત એ ચાલી તે બધા વખત દરમ્યાન બહારના માણસોની અને રાજકીય કાર્યકર્તાઓની તેમના ઉપર બહુ જૂજ અસર હતી, પણ સમસ્ત હિંદની દૃષ્ટિએ એ સ્થાનિક ઘટના કહેવાય, એટલે એના ઉપર દેશનુ બહુ ધ્યાન ખેચાયુ ન હતુ, તે એટલે સુધી કે સયુક્ત પ્રાતના વર્તમાનપત્રો પણ મોટે ભાગે એ વિષે બેદરકાર હતા આ વર્તમાનપત્રોના સપાદકો અને તેના શહેરી વાચકોને માટે અર્ધનગ્ન ખેડૂતોના ટોળાઓના કાર્યનુ રાજકીય અથવા બીજુ કશુ મહત્ત્વ ન હતુ

લોકોને માટે તો પજાબના અને ખિલાફતના અન્યાય એ નિત્ય ચર્ચાના વિષયો હતા, અને આ અન્યાયોને દૂર કરવાને માટે જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ થવાનો હતો તે અસહકારનુ શસ્ત્ર એ જ બીજા બધા પ્રશ્નોને ભુલાવે એવો વિષય હતો તે ઘડીએ સ્વરાજ અથવા દેશની સ્વતત્રતાનો એથી વધારે વ્યાપક પ્રશ્ન હજી આગળ આવ્યો ન હતો ગાધીજીને ગોળગોળ અને આડબરી વાતો ન ગમતી, હમેશા તેઓ કોઈ વિશેષ અને સ્પષ્ટ વાત ઉપાડી લઈ તેની ઉપર પોતાની શક્તિ એકાગ્ર કરવાનુ વધારે પસદ કરતા તો પણ સ્વરાજ હવામા અને લોકોના વિચારમા સારી પેઠે હતુ, અને અસખ્ય સભાઓમા અને પરિષદોમા સ્વરાજ વિષે વાતો થતી

૧૯૨૦ના શિયાળામા ખિલાફત અને પજાબના અન્યાયને માટે લેવાના પગલાનો વિચાર કરવા અને અસહકાર વિષે નિર્ણય કરવા મહાસભાની ખાસ બેઠક કલકત્તામા મળી અમેરિકામા ઘણા જ વર્ષ ગાળીને તાજા જ પાછા ફરેલા લાલા લાજપતરાય એના પ્રમુખ હતા તેમને અસહકારનો નવતરો ઉપાય ગમતો ન હતો તેમણે તેનો વિરોધ કર્યો સામાન્ય રીતે તેમની ગણતરી અતિમમાર્ગી નેતાઓમા થતી, પણ તેમનુ સામાન્ય વલણ સ્પષ્ટ રીતે રાજમાન્ય અને મધ્યમમાર્ગી હતુ કેવળ સજોગોને વશ થઈને તેઓ

આ સૈકાના આરભમા લોકમાન્ય તિલક અને બીજા અતિમમાર્ગીઓના સાથી થયા હતા, ખાસ ઇચ્છાપૂર્વક કે તત્ત્વદૃષ્ટિથી નહિ, પણ તેમની દૃષ્ટિ સામાજિક અને આર્થિક હતી અને પરદેશમા લાબો સમય રહેવાને લીધે આ દૃષ્ટિ વધારે પ્રક્રમ થઈ હતી, અને પરિણામે બીજા ઘણાખરા નેતાઓના કરતા એમની નજર લાંબે પહોચની

વિલ્ફ્રીડ સ્કેવન બ્લન્ટ નામના અગ્રેજે પોતાના 'મારી ડાયરી' નામના પુસ્તકમા ૧૯૦૯ ના અરસામા ગોખલે અને લાલાજીની સાથે તેને થયેલી મુલાકાતનુ વર્ણન આપ્યુ છે એ બનેના વિષે એણે બહુ કઠોર રીતે લખ્યુ છે અને બનેને છાશ ફૂકી ફૂકીને પીનારા અને હકીકતનો મુકાબલો કરતા ડરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે આમ છતા લાલાજીએ બીજા હિંદી નેતાઓના કરતા તો હકીકતોના વધારે બહાદુરીથી મુકાબલો કર્યો હતો એમ કહી શકાય બ્લન્ટે આ મુલાકાતની જે છાપ આપી છે તે ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે આપણુ રાજકાજ અને આપણા નેતાઓનો કસ તે વેળા કેટલો ઊતરી ગયો હતો, અને એક શક્તિમાન અને અનુભવી પરદેશીના મન ઉપર તેની કેવી અસર થઈ હતી પણ દશ વર્ષમા તો બનો રગ બદલાઈ ગયો હતો

લાલા લાજપતરાય અસહકારનો વિરોધ કરવામા એકલા જ ન હતા, તેમની સાથે મોટામોટા નામાંકિત યોદ્ધા પણ હતા બલ્કે તે વેળાના બધા જ જૂના મહાસભાના નેતાઓએ ગાધીજીના અસહકારના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો હતો આ વિરોધી દળના નેતા દેશબધુ દાસ હતા,—ઠરાવની પાછળ જે વૃત્તિ રહેલી હતી તેની તેઓ વિરુદ્ધ હતા એ કારણે નહિ જ, કારણ તેઓ તો ઠરાવના કરતા પણ આગળ જવાને તૈયાર હતા—પણ તેઓ નવી ધારાસભાના બહિષ્કારની વિરુદ્ધ હતા તે કારણે

જૂના અગ્રગણ્ય નેતાઓમાથી તે વેળા ગાધીજીને પડખે ઊભા રહેનાર મારા પિતા એકલા જ હતા આમ કરવુ એ તેમને માટે સહેલી વાત ન હતી પોતાના જૂના સાથીઓ જે વાધાઓને લીધે વિરોધ કરવાને પ્રેરાયા હતા તે વાધાઓ તેમને પણ લાગ્યા હતા અને તેની તેમના મન ઉપર અસર પણ સારી પેઠે થઈ હતી જ્યા પોતાની હમેશની કાર્યપદ્ધતિથી કામ લેવુ લગભગ અશક્ય હતુ એવા અપરિચિત પ્રદેશમા ઝપલાવવા પહેલા, પોતાના સાથીઓની જેમ તેઓ પણ અચકાયા હતા પણ જ્યા કાઈ પણ સગીન કાર્ય હોય ત્યા તેઓ અચૂક રીતે આકર્ષાતા, અને આ નવી સૂચનામા અવશ્ય સ્પષ્ટ કાર્ય કરવાપણુ રહેલુ હતુ જ, પછી ભલેને તે તેમના પોતાના વિચારને અનુકૂળ ઠીક ન હોય પણ નિશ્ચય કરતા તેમને લાબો વખત લાગ્યો ગાધીજી અને દેશબધુ દાસની સાથે તેમણે લાબી વાતો કરી તે વેળા દાસ અને મારા પિતા એકબીજાની સાથે બહુ સબધમા આવતા, કારણ બને મુકદ્દમાના એક મોટા કેસમા સામસામે રોકાયા હતા બને આખા પ્રશ્ન પ્રત્યે એક જ દૃષ્ટિથી જોતા પણ છેવટના નિર્ણયમા તેમની વચ્ચે જરાક મતભેદ હતો પણ એ જરા જેટલા મતભેદ ખાસ મહાસભા વખતે મૂળ ઠરાવ વિષે સામસામી બાજુ ઉપર તેમને રાખવાને પૂરતો હતો ત્રણ મહિના પછી તેઓ પાછા નાગપુર મહાસભામા મળ્યા, અને ત્યાર

પછીથી તેઓ સાથે મળીને જ કામ કરવા લાગ્યા અને એકબીજાની વધારે ને વધારે નિકટ આવવા લાગ્યા

કલકત્તાની ખાસ મહાસભા પહેલાંના તે દિવસોમાં હું પિતાને બહુ ઓછો મળી શકતો, પણ જ્યારે જ્યારે હું તેમને મળતો ત્યારે ત્યારે અસહકારના પ્રશ્નની સાથે તેમનું સતત મંથન ચાલી રહેલું હું જોઈ શકતો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો વિચારવાનો હતો જ, પણ તે ઉપરાંત પોતાની અંગત દૃષ્ટિએ પણ તેમને તે વિચારવાનો હતો અસહકાર કરવો એટલે વકીલાત સાવ બંધ કરવી, અસહકાર કરવો એટલે પૂર્વજીવનને તિલાંજલિ આપી તેમાં નવો પલટો કરવો જ્યારે માણસ લગભગ સાઠીમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી ઉપર હોય ત્યારે આ કાંઈ સહેલી વાત ન કહેવાય ત્યારે જૂના રાજકીય સાથીઓને, ધંધાને, અનેક કાળના બંધાઈ ગયેલા સામાજિક જીવનને અને રહેણીકરણીની અનેક ખર્ચાળ ટેવોને તિલાંજલિ આપવાની હતી નાણાંની દૃષ્ટિએ પણ વિચાર્યા વિના ચાલે એમ ન હતું, કારણ ધંધામાંથી થતી કમાણી સાવ બંધ થાય તો રહેણીનું ધોરણ પણ તેમણે ઉતારવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ હતું

પણ તેમની બુદ્ધિ, તેમનું ઊંડું સ્વાભિમાન, તેમનું માનીપણું — આ બધાથી પ્રેરાઈને તેઓ એક એક કદમ આગળ લેતા ગયા, અને છેવટે નવી સ્થિતિમાં સંપૂર્ણ પગું મૂકવાનું પંજાબનો હત્યાકાંડ અને તે પછીના પ્રકરણમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી ઘટનાઓએ તેમનામાં પ્રકોપનો જે દાવાનળ સળગાવ્યો હતો તે પ્રગટ થયે જ છૂટકો હતો, ત્યાં થયેલા અત્યાચાર અને અન્યાયનું ભાન અને રાષ્ટ્રીય અપમાનથી થતી તીવ્ર વેદના બીજી રીતે પ્રગટ થઈ શકે એમ ન હતું પણ કેવળ આવેશની આંધીમાં તેઓ તણાઈ જાય એવા ન હતા વકીલની મહાવરાવાળી વિચારપદ્ધતિ વડે તેમની બુદ્ધિએ લાભાલાભની પૂરેપૂરી ગણતરી કરી લીધી ત્યાર પછી જ તેમણે અંતિમ નિર્ણય કર્યો અને ગાંધીજીની સાથે તેમની લડતમાં તેઓ જોડાયા

ગાંધીજી પ્રત્યે વ્યક્તિ તરીકે તેઓ આકર્ષાયા હતા અને આ પણ તેમના નિર્ણયમાં એક કારણ હતું જે માણસ તેમને ન ગમતો હોય તેની સાથે તે ગાઢ સાથી તો થઈ શકે એમ હતું જ નહિ કારણ તેમના ગમાઅણગમા બહુ ઉગ્ર હતા પણ તેમની એક અજબ જોડી હતી — એક સાધુ સંયમી, ધર્મનિષ્ઠ માણસ, કીર્તિના ઝગઝગાટને અને અનેક શરીરના ભોગોને દેખ્યા ત્યાથી ડાભીને જીવન ગાળનાર બીજા કંઈક વિલાસી જીવનને માણનાર અને જીવનના અનેક ઝગઝગાટમાં આનંદ લેનાર અને પરલોકમાં શું થશે તેની કશી પરવા વિના આ લોકમાં વિચરનાર માનસિક પૃથક્કરણની ભાષામાં કહું તો અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ એવી બે વ્યક્તિઓની એ જોડી હતી અને છતાં બન્નેને સાંધનારા સામાન્ય બંધનો પણ હતા મનગમતા સામાન્ય વિષયો પણ હતા — જેથી બંને એકબીજા તરફ ખેંચાયા, અને પાછળના વર્ષોમાં જ્યારે તેમના રાજમાર્ગ જુદા પડ્યા ત્યારે પણ બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી ટકી રહી

લોવર પેગર નામના અંગ્રેજ સાક્ષરે પોતાના એક પુસ્તકના આરી ભિન્ન પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓનુ કેવી રીતે બને છે તેનુ વર્ણન કર્યું છે — સાધુ અને શોખીન ભિન્ન ભિન્ન બિંદુએથી નીકળી ભિન્ન ભિન્ન માગ લઈ એક ધાર્મિક વૃત્તિવાળો અને બીજો ધર્મશૂન્ય વૃત્તિવાળો હોવા છતા ઘણીવાર તેઓ કેવળ વ્યવહારુ માણસને નમજી શકે છે તેના કરતા બને એકબીજાને વધારે સમજી શકે છે અને કેટલીક વાર એકબીજાને સ્પર્શે છે — એનુ કારણ એ છે કે, બનેની દૃષ્ટિ સ્થૂળ ન હોતા સૂક્ષ્મ અને વિચારપૂર્ણ હોય છે

કલકત્તાની મહાસભાથી રાજકારણમા ગાંધીયુગ શરૂ થાય છે અને વચગાળાનો થોડો સમય જ્યારે ગાંધીજીએ અલગ ખસી જઈ દેશબંધુ દાસ અને નેહરુ પિતાના નેતૃત્વ નીચે ચાલતી 'સ્વરાજ પાર્ટી'ને રંગભૂમિ રોકવા દીધી તે સમય બાદ કરીએ તો આજ સુધી એ યુગ ચાલુ છે મહાસભાનુ સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયુ વિલાયતી પોશાક અને કાપડ અદૃશ્ય થયુ અને કેવળ ખાદી જ જોવાના આવની પ્રતિનિધિઓ હવે મધ્યમવર્ગના નીચલા ભાગમાથી આવવા લાગ્યા અને મહાસભાવાદીનુ વિશિષ્ટ નામ તેમણે મેળવ્યુ મહાસભામા ભાષા ધીમેધીમે હિંદુસ્તાની અને ઘણીવાર તો જે પ્રાન્તમા મહાસભા ભરાતી તે પ્રાંતની ભાષા બોલાવા લાગી, મણ ઘણા પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજી જાણતા નહિ, અને રાષ્ટ્રીય કાર્યમા પણ દેશી ભાષા વાપરવા સામે આગ્રહ વધતો જતો હતો અને મહાસભાની બેઠકોમા નવુ જીવન, નવો ઉત્સાહ અને નવી ધગશ દેખાવા લાગ્યા.

કલકત્તાની મહાસભા પૂરી થયા પછી ગાંધીજી અમૃતબઝાર પત્રિકાના સંપાદક શ્રી મોતીલાલ ઘોષ જેઓ મરણપથારીએ પડેલા હતા તેમને મળવા ગયા. હુ તેમની સાથે ગયો હતો મોતીબાબુએ ગાંધીજી અને તેમની હિલચાલને આશીર્વાદ આપ્યા, અને પોતાને વિષે બોલ્યા "હુ તો હવે પરલોકમા જાઉં છુ એ લોક ગમે ત્યા હોય મને એટલી ખાતરી છે કે હુ એવા લોકમા જાઉં છું કે જ્યા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનુ નામ નિશાન નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની જાળમાથી આખરે એઓ છૂટયા!

કલકત્તાની મહાસભામાથી પાછા ફરતા હુ ગાંધીજીની સાથે શાંતિનિકેતનમ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને તેમના અતિશય નેમાળ મોટાભાઈ બડોદાદાની મુલાકાતે ગયો અમે ત્યા થોડાક દિવસ રહ્યા અને મને યાદ છે કે ચાર્લી એન્ડ્રુઝે મને તે વેળા કેટલીક ચોપડીઓ આપી જે મને અતિશય ગમી અને જેની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ એ પુસ્તકો આફ્રિકાનુ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે કરેલુ આર્થિક નુકસાન વર્ણવનારા હતા આમાના એક — મોરેલના 'બ્લેક મેન્સ બર્ડન' — ની મારા મન ઉપર ઊંડી છાપ પડી

આ અરસામા અથવા તો થોડા વખત પછી ચાર્લી એન્ડ્રુઝે હિંદુસ્તાનને માટે ઇંડિપેન્ડન્સ (પૂર્ણસ્વરાજ્ય)ની હિમાયત કરનારો એક લેખ લખ્યો એનુ નામ હુ ધારુ છુ કે આ હતુ પૂર્ણસ્વરાજ્ય — આ જ જોઈએ પ્રોફેસર સીલીના હિંદુસ્તાન વિષેના લેખોને આધારે રચાયેલા આ એક ઉત્કૃષ્ટ નિબંધ હતો અને એ પૂર્ણસ્વરાજ્યને

માટે એક લાજવાબ* કેસ રજૂ કરતો હતો એટલું જ નહિ પણ અમારા હૃદયની ગૂઢતમ લાગણીનો આદર્શ હતો અમારા અંતરની ઊંડી ધગશો અને અમારા અસ્પષ્ટ અભિલાષો એમની સરળ અને સાચા દિલમાંથી નીકળની વાણીમાં સ્પષ્ટ રૂપ લેતા લાગતા હતા એમણે લખ્યું હતું તેમાં કશી આર્થિક ભૂમિકા નહોતી કે સમાજવાદ નહોતો એમાં તો હતો શુદ્ધ અને સરળ રાષ્ટ્રવાદ — હિંદુસ્તાનની અપમાનની લાગણી અને એમાંથી મુક્ત થવાની તેમજ અમારી ચાલુ અધોગતિ દૂર કરવાની આકરી ધાનાવેલી એમાં દેખાતી હતી સી એફ એન્ડ્રુઝ જેવા એક પરદેશી અને હિંદુસ્તાનની ઉપર રાજ ચલાવનારી કોમના માણસ આપણા ઊંડા અંતરની એ ધાનાવેની પ્રગટ કરી શકે એ આશ્ચર્યકારક હતું સીનીએ ઘણા વરસ ઉપર લખ્યું હતું તેમ અસહકાર એટલે બીજું કાંઈ નહિ પણ પરદેશીને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવી એ શરમભરેલું છે એ ભાવના ' અને આના ઉપર એન્ડ્રુઝે આ પ્રમાણે ભાષ્ય કર્યું હતું ભયંકર રોગમાંથી એક જ ઉપાય હતો તે એ કે ભારતના અંતરમાંથી તીવ્ર ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવો આવા ખળભળાટને માટે સુરંગનો ધડાકો ભારતના આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ એ લોન ભંડોળ કે છૂટછાટો કે ઠરાવો જેવા બાહ્ય સાધનોથી ન થઈ શકે એ અંતરમાંથી પ્રગટવો જોઈએ આ કારણે જ્યારે ખરેખર આવા અંતરના ઊંડાણમાંથી એની સુરંગ ફૂટી ત્યારે એક અસહ્ય બોજામાંથી મન અને આત્મા મુક્ત થતો હોય અને જે અતીવ આનંદ થાય તેવો આનંદ મને થયો આ સુરંગ એટલે બીજું કાંઈ નહિ પણ ભારતના હૃદયમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ફૂંકેલો મંત્ર — આઝાદ થાઓ! ગુલામ મટો!' ભારતના હૃદયે આનો તરત જવાબ આપ્યો ને એક ભારતના બંધનો છૂટ્યા અને સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ ખુલ્લો થયો'

આ પછીના ત્રણ મહિનામાં આખા દેશમાં અસહકારની ભરતી ચડતી ગઈ નવી ધારાસભાઓની ચૂંટણીનો બહિષ્કાર કરવાની હાકલને બહુ સુંદર જવાબ મળ્યો ધારાસભામાં કોઈ પણ જણને જતા અટકાવવાનું તો બની શકે એમ ન હતું એટલે એવી રીતે હાકલ કરીને ધારાસભા ખાલી રાખવાપણું ન હતું થોડા જેટલા માણસો પણ મત આપીને કોઈ પણ જણને ચૂંટી શકે અને તેમ ન થાય તો પણ એક જણ ઊભો થાય અને તેની સામે કોઈ ન ઊભો થાય તો તે ચૂંટાયેલો જાહેર થાય પણ મત આપનારાઓના મોટા ભાગે મત ન આપ્યા અને ઢંઢેરો પોકારી પોકારીને જાહેર કરેલી ઇચ્છાને માન આપનારા કોઈ પણ જણ ઉમેદવાર તરીકે ઊભા ન થયા મત નોંધાવવાને દિવસે સર વેલન્ટાઇન શિરોલ અલ્લાહાબાદમાં હતો તે મત નોંધવાને માટે ઊભા કરેલા દરેક મથક ઉપર જઈ આવ્યો અને બહિષ્કારની સફળતાથી તે

* 'લાજવાબ' એટલે જેનો જવાબ આપી ન શકાય એવા બેજવાબ એટલે જવાબદારીના ભાન વગરનો બેકાયદા એટલે કાયદાથી વિરુદ્ધ બાકાયદા એટલે કાયદેસર 'લા', બે બા એ ઉપસર્ગોનો આમ ઉર્દૂમાં બહુ છૂટથી ઉપયોગ થાય છે, અને આપણે એ ઉપયોગ અનુકરણ કરવા જેવો છે — ભા કુ

આશ્ચર્યચકિત થયો. અલ્લાહાબાદથી ૧૫ માઈલ દૂર એક ગામના માણસો હતો ત્યાં તો એક પણ મત નોંધાયો ન હતો. આ પોતાના અનુભવોનું વર્ણન એમણે હિંદુસ્તાન વિષેના પોતાના એક પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

શ્રી ચિત્તરંજન દાસ અને બીજાઓએ કલકત્તાની બેઠક વખતે આ બહિષ્કારની ઉચિતતા વિષે શંકા બતાવી હતી. પણ તેમણે મહાસભાના નિર્ણયને માન આપ્યું. ચૂંટણીઓ પતી ગઈ એટલે મતભેદનું એ કારણ દૂર થઈ ગયું. અને મહાસભાની ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી નાગપુરની સામાન્ય બેઠક વખતે જૂના અને નવા સૌ મહાસભા નેતાઓ અસહકાર વિષે એકમત થયા. અત્યાર સુધી જે સફળતા મળી હતી તેથી જ અનેક શંકા કરનારાઓને હીનામાંણુ લોકોને અસહકારની યોગ્યતા વિષે ખાતરી થઈ ગઈ હતી.

પણ કેટલાક જૂના નેતાઓ કલકત્તાની મહાસભા પછી ખસી પડ્યા. આમાં એક લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ મહમદઅલી ઝીણા હતા. સરોજિની નાયડુએ એમને હિંદુમુસ્લિમ એકતાના એલચી કહ્યા હતા. અને મુસ્લિમ લીગને મહાસભાની નજદીક લાવવામાં એમનો ભૂતકાળમાં ઠીક ભાગ ભજવ્યો હતો. પણ મહાસભામાં થયેલા નવા ફેરફારો—અસહકાર અને મહાસભાને વધારે લોકપ્રિય અને આમવર્ગની પ્રતિનિધિ બનાવનાર નવું બંધારણ—એમને બિલકુલ પસંદ ન હતા. એમનો મતભેદ રાજકીય હતો. પણ રાજકીય મતભેદથી જ એ મહાસભામાંથી નીકળ્યા એમ ન હતું. કારણ મહાસભામાં હજી ઘણા લોકો એવા હતા કે જેઓ રાજપ્રકરણમાં એમના જેટલા પણ આગળ વધેલા ન હતા. પણ નવી મહાસભામાં રહેવું એ એમના સ્વભાવને રુચે એમ ન હતું. હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણ કરાવવાની માગણી કરનારા ખાદીધારી ટોળામાં એમને અતડું અતડું લાગતું. લોકોનો ઊભરાતો ઉન્માદ એમને ટોળાઓને ચડેલી એક પ્રકારની વાઈ લાગતી. એમની અને હિંદી આમવર્ગની વચ્ચે એટલો ભેદ હતો કે જેટલો લંડનની ઇમારતોવાળા આલીશાન મહોલ્લાઓ અને કાચના ઝૂંપડાંવાળા હિંદના ગામડાં વચ્ચે હતો. એક વાર ખાનગી વાતમાં એમણે કહેલું કે મહાસભામાં કેવળ મેટ્રિક થયેલાઓને જ લેવા જોઈએ. આ સૂચના એમણે ગંભીરપણે કરી હતી કે કેમ તે હું જાણતો નથી. પણ એ એમના સામાન્ય દૃષ્ટિબિંદુને અનુરૂપ હતી. આમ એ મહાસભામાંથી ખસી ગયા અને હિંદી રાજપ્રકરણમાં એકલા એકાકી જેવા થઈ ગયા. અને પાછલાં વર્ષોમાં તો, દુઃખની વાત એ છે કે હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યના એ જૂના એલચી કટ્ટર કોમવાદી મુસલમાન પ્રગતિવિરોધીઓની સાથે ભળી ગયા.

મધ્યમમાર્ગી નેતાઓને તો નવી મહાસભાની સાથે કશી લેવાદેવા જ ન હતી. તેઓ મહાસભાથી દૂર રહ્યા એટલું જ નહિ પણ સરકારની સાથે ભળી ગયા. નવા સુધારા પ્રમાણેના રાજ્યતંત્રમાં પ્રધાનો બન્યા અને મોટા અમલદારો બન્યા. અને અસહકાર અને મહાસભાની સામે લડવામાં સરકારને મદદ કરી. તેમને તો જે જોઈતું હતું તે બધું લગભગ મળી ગયું હતું. સુધારા તો અપાઈ આવ્યા જ હતા. એટલે તેમને હવે કશી ચળવળ કરવાની જરૂર જ રહી ન હતી. હવે જ્યારે લડતથી

ખસતો જતો હતો અને વધારે ને વધારે ક્રાંતિકારી થતો જતો હતો ત્યારે આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ ઉઘાડી રીતે ક્રાંતિના વિરોધીઓ, સરકારનું એક અંગ, બનતા જતા હતા લોકોની સાથે તેમનો સંબંધ સાવ તૂટી ગયો હતો, અને તેમને લોકોના પ્રશ્નો સરકારી રીતે જોવાની ટેવ પડી એ ટેવ આજ સુધી ચાલુ જ રહી છે તેમનો પક્ષ ખરી રીતે પક્ષ જ ન રહ્યો તેઓ તો માત્ર થોડા મોટા શહેરોમાં કોઈના પણ પ્રતિનિધિ નહિ એવા નેતાઓ રહ્યા શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી સામ્રાજ્યના એલચી બન્યા, બ્રિટિશ સરકારની માગણીથી તેઓ અનેક બ્રિટિશ સંસ્થાનોની તેમજ અમેરિકાની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં મહાસભાની અને પોતાના દેશબંધુઓની સરકારની સામે તેઓ જે લડત ચલાવી રહ્યા હતા તે માટે સખત ટીકા કરી

અને છતાં આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ નિશ્ચિંત હતા એમ તો ન જ કહી શકાય પોતાના લોકોમાંથી સાવ અલગ પડી જવું અને જ્યાં કશો વિરોધ ન દેખાતો હોય કે ગણકારાતો હોય ત્યાં વિરોધ જોવો અને સાંભળવો એ કાંઈ આનંદની વાત તો નથી જ લોકોની પ્રચંડ જાગૃતિ થઈ રહી હોય ત્યાં જાગૃતિના વિરોધીઓને લોકો શેના જ સહન કરે ? — જો કે ગાંધીજીની વારંવાર નીકળતી ચેતવણીને લીધે અસહકાર તેના વિરોધીઓને માટે બીજા સંજોગોમાં થયો હોત તેના કરતાં વધારે સૌમ્ય અને સહનશીલ રહ્યો હતો આમ છતાં પણ વાતાવરણ જ એવું બન્યું હતું કે જેથી લડતના વિરોધીઓ ગૂંગળાઈ જતા અને લડતને ટેકો આપનારાઓ નવજીવન નવચેતન અને નવશક્તિથી ઊભરાતા પ્રચંડ લોકજાગૃતિ અને સાચી ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની સદા આવી બેવડી અસર થાય જ છે આમવર્ગને અથવા આમવર્ગની સાથે ઊભા રહેનારાઓને એથી ઉત્તેજન મળે છે તેમનું વ્યક્તિત્વ બહાર આવે છે અને વિરોધીઓનો વિકાસ દબાઈ જાય છે અને તેઓ ગૂંગળાય છે

આ કારણે કેટલાક લોકો અસહકાર વિષે ફરિયાદ કરતા કે તેમાં અસહિષ્ણુતા છે અને તે વિરુદ્ધ મત દાબી દઈ મત અને કાર્યની એક પ્રકારની જડ એકતા ઉત્પન્ન કરવા માગે છે આ ફરિયાદમાં સત્ય તો હતું પણ સત્ય એ હકીકતમાં રહેલું હતું કે અસહકાર એ એક આમવર્ગની પ્રવૃત્તિ હતી અને એના નેતા એક એવા પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા કે જેમના તરફ હિંદુસ્તાનના લાખો લોકો ભક્તિથી ઊભરાતા એથી વધારે સાર્થ સત્ય આમવર્ગની ઉપર થયેલી તેની અસરમાં જોવામાં આવતું હતું આ લડતને પરિણામે આમવર્ગે મુક્તિનું એક અપૂર્વ ભાન અનુભવ્યું એક જબરદસ્ત બોજો ઉતારીને ફેંકી દીધો હોય એવું ભાન અનુભવ્યું જે ભયથી તેઓ આજ સુધી દબાઈ રહ્યા હતા તે ભય ક્યાંયે ઊડી ગયો તેઓ ટટ્ટાર થયા અને માથું ઊંચું રાખી ચાલવા લાગ્યા દૂરના બજારોમાં પણ લોકો મહાસભા અને સ્વરાજ્યની (નાગપુર મહાસભાએ સ્વરાજ્યનું ધ્યેય ઠરાવ્યું હતું) અને પંજાબની ઘટનાઓની અને ખિલાફતની વાતો કરવા લાગ્યા પણ ઘણાખરા ગામડાંઓમાં ખિલાફતનો અર્થ લોકો વિચિત્ર કરતા ઉર્દૂ શબ્દ 'ખિલાફ'નો અર્થ વિરુદ્ધ, એટલે લોકો સમજ્યા 'ખિલાફત'

એમને સરકારની વિરુદ્ધની ફરિયાદ! તેઓ પોતાની આર્થિક ફરિયાદોની ચર્ચા તો અવશ્ય કરતા જ અસંખ્ય સભાઓ અને પરિષદોથી તેમને પુષ્કળ રાજકીય શિક્ષણ મળી રહ્યુ હતુ

મહાસભાના કાર્યક્રમમા ભાગ લેનાર અને તેને માટે કાર્ય કરનારા ૧૯૨૧ના વર્ષ દરમ્યાન એક પ્રકારના નશાથી ચકચૂર રહેતા અમારામા એક પ્રકારનો અજબ તરવરાટ, આશાવાદ અને ઉન્નતિકર ઉત્સાહ ઊભરાતો કોઈ કાર્યને માટે ભેખ લીધેલા પુરુષનો આનંદ અમે અનુભવતા શંકા કે સંશયથી અમે કદી ન મૂઝાતા, અમારો માર્ગ અમારી આગળ ખુલ્લો દેખાતો અને બીજાના ઉત્સાહથી ઉત્તેજન મેળવતા તો બીજાને ઉત્તેજન આપતા અમે બેરોકટોક કૂચ કરી રહ્યા હતા કદી ન કરેલો એવો સખત પરિશ્રમ અમે કરતા કારણ અમે જાણતા હતા કે સરકારની સાથે અથડામણ તુરત જ આવવાની છે અને અમને પકડી લેવામા આવે તે પહેલા અમારે જેટલુ થઈ શકે એટલુ કરી બતાવવુ હતુ

આ બધા ઉપરાંત અમે એક પ્રકારની મુક્તિનુ ભાન અનુભવતા અને એને વિષે અભિમાન અનુભવતા દબાઈ ગયેલા હોવાની અને હતાશતાની જૂની લાગણી સાવ નષ્ટ થઈ હતી કાયદાની ચુંગાલમા ન આવવાને માટે એકબીજાના કાન કરડીને અથવા તો ગોળગોળ ભાષા બોલીને સંતોષ માનવાપણુ રહ્યુ નહોતુ જે હૃદયમા આવ્યુ તે બોલતા અને છડેચોક તેનો પોકાર કરતા પરિણામની અમને શી પડી હતી? જેલ? જેલ તો અમારે જોઈતી હતી જેલ જવાથી તો અમારી લડતને મદદ મળશે એમ અમે માનતા હતા અમારી આસપાસ જે અસંખ્ય જાસૂસો અને ગુપ્તચરો ભમ્યા કરતા અને પાછળ પાછળ ફરતા તે બિચારા સાવ દયાપાત્ર બની ગયા હતા કારણ કે અમારે વિષે કશુ ગુપ્ત તેમને જાણવાપણુ કે જોવાપણુ રહ્યુ ન હતુ અમારી બાજી તો સર્વ ખુલ્લી રમાઈ રહી હતી

જોતજોતામા હિંદુસ્તાનની સૂરત બદલી નાખનારુ અને દેશનુ સ્વાતંત્ર્ય દિનપ્રતિદિન નિકટ લાવનારુ સફળ રાજકીય કાર્ય અમે કરી રહ્યા છીએ એવો સંતોષ તો અમને હતો જ પણ અમારુ ધ્યેય અને અમારા સાધનો અમારા વિરોધીઓના કરતા વધારે શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટ છે એવી ખુમારી અમે મનમા રાખતા અમારા નેતા વિષે અને લડતની તેમણે ઘડેલી અપૂર્વ રીત વિષે અમે અભિમાન લેતા અને એવી રીત વાપરવાથી જ અમે જાણે આજે સાધુ બની ગયા હોઈએ એમ ઘણીવાર માનતા અશાંતિમા અને અમે અશાંતિના ઉત્પાદક હતા છતા પણ તેમા એક પ્રકારની અંતરની શાંતિ અનુભવતા

અમારો પારો ચડતો જતો હતો તેમ સરકારનો ઊતરતો જતો હતો સરકારને શુ બની રહ્યુ છે તેની ખબર નહોતી પડતી હિંદુસ્તાનમા તેના હમેશના અનુભવની જૂની દુનિયાની ઇમારત જાણે પડુ પડુ થઈ રહી હતી જ્યા જોઈએ ત્યા અન્યાય અપમાનનો મુકાબલો કરવાનો જુસ્સો નજરે પડતો હતો આત્મવિશ્વાસ અને નિર્ભયતા નજરે પડતા હતા અને બે જાતના જે મોટા સ્તંભ ઉપર હિંદમા બ્રિટિશરાજ નભી

રહ્યું છે તે સ્તંભ હચમચી રહેલો દેખાતો હતો. દમનનીતિ જ્યાં સુધી નાના પાયા ઉપર હતી ત્યાં સુધી તો લડતને બળ જ મળતું જતું હતું, અને મોટા ધુરંધરોને પકડતાં સરકાર બહુ અચકાતી હતી. રખેને કાંઈ ભયાનક પરિણામ આવે તો! હિંદી સિપાઈઓ વફાદાર રહેશે ખરા કે? પોલીસ બધા હુકમનો અમલ કરશે કે? સને ૧૯૨૧ના ડિસેંબરમાં વાઈસરૉય લૉર્ડ રિડિંગે કહ્યું હતું તેમ, સરકાર "ગૂંચાઈ હતી અને મૂંઝાઈ હતી"

સને ૧૯૨૧ ના ઉનાળામાં સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે એના જિલ્લા અમલદારોને એક મતનો સરક્યુલર (પરિપત્ર) ગુપ્ત રીતે પહોંચાડ્યો હતો. આ સરક્યુલર પાછળથી એક છાપામાં પ્રગટ થયો હતો. આમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એ દુઃખદ વાત છે કે હંમેશાં પ્રથમ પગલું શત્રુ લે છે (શત્રુ એટલે મહાસભા); આ પછી એ સરક્યુલરમાં પ્રથમ પગલું સરકાર પક્ષે કેવી રીતે લેવું તેને માટે વિવિધ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી. આ સૂચનામાં 'અમન' સભા નામની પેલી હાસ્યજનક સંસ્થાઓ બનાવવાની સૂચના એ એક હતી એમ મનાતું હતું કે અસહકારનો મુકાબલો કરવાની આ ખાસ રીત એ મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોની સૂચનાથી સ્વીકારવામાં આવી હતી.

અનેક બ્રિટિશ અમલદારો હિંમત હારવા લાગ્યા હતા, તેમના ઉપર ભારે બોજો આવી પડ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન વધતા જતા વિરોધ અને સરકારની સત્તાની અવગણનાનું વિશાળ વાદળ સરકારી હિંદુસ્તાનને જાણે ઢાંકી દેતું હતું અને તેમ છતાં તેની શાંત કાર્યપ્રણાલીને લીધે તેને બળજબરીથી દાબી દેવાને માટે એકે બારી, બહાનું કે સંધિ મળી શકતી નહોતી સામાન્ય અંગ્રેજ અહિંસાની પ્રામાણિકતામાં માનતો ન હતો; તેને એ બધું પાખંડ લાગતું, તે એમ માનતો કે એ કહેવાતી અહિંસાની પાછળ કોઈ એવું જબરદસ્ત કાવતરું રહેલું છે કે જે કોક દિવસ ખૂનામરકી સાથે ફાટી નીકળ્યા વગર નહિ રહે પૂર્વ એ મહા વિચિત્ર પ્રદેશ છે, અને તેની બજારોમાં અને સાંકડી ગલીઓમાં હંમેશાં ગુપ્ત કાવતરાં રચાતાં રહે છે એવી સામાન્ય માન્યતામાં બાળપણથી જ ઉછરેલો અંગ્રેજ આ ગૂઢતાના ધામો મનાતા પ્રદેશોને વિષે કશુ પ્રામાણિક કલ્પી શકતો જ નથી પૂર્વના બિચારા સીધા, સાદા, કશીયે ગૂઢતા વિનાના મનુષ્યને સમજવાનો એ કદી પ્રયત્ન કરતો નથી તેનાથી તે દોઢ ગાઉ દૂર રહે છે, તેને વિષેના વિચારો તે જાસૂસો અને ગુપ્તમંડળો વિષેની વાર્તાઓમાંથી મેળવે છે, અને પછી પોતાના કલ્પનાના ઘોડાની લગામ છોડી મૂકે છે આ જ કારણે પંજાબમાં ૧૯૧૯ના એપ્રિલના આરંભમાં અમલદારો અને અંગ્રેજ લોકો એક અચાનક ભયથી અકળાઈ ગયા હતા જ્યાં ત્યાં જોખમ, ભયાનક ખૂનામરકીઓથી ભરેલો એક સર્વવ્યાપી બળવો, જોઈ રહ્યા હતા અને આને પરિણામે કોઈ પણ ઉપાયે આત્મરક્ષણ કરવાના આપોઆપ સૂઝેલા વિચારશૂન્ય પ્રયત્નથી તેમણે એક ભયાનકતાનું વાતાવરણ પેદા કરી લીધુ હતું અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગ અને પેટે ચાલવાની ગલી એ આ ભયાનકતાના નમૂનામાત્ર હતા

૧૯૨૧ નું વર્ષ એ ભારે રસાકસીનું વર્ષ હતું અમલદારોને પજવનારી, અકળાવનારી અને નાહિંમત કરનારી અનેક ઘટનાઓ બનતી હતી જે બનતું હતું એ બધું ખરાબ

તો હતું જ, પણ કલ્પના એથી વધારે ભયાનક નમૂનો થતી. નિરર્થક કલ્પનાનો એક નમૂનો મને યાદ આવે છે. મારી બહેન સ્વરૂપના લગ્નની તિથિ, પંચાંગ જોઈને શુભ મુહૂર્ત તપાસીને ૧૦મી મે રાખવામાં આવી હતી. ગાંધીજી અને અલીભાઈઓ અને બીજા અનેક મહાસભાવાદીઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમની અનુકૂળતાની ખાતર એ જ અરસામાં અલ્લાહાબાદમાં મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળના સભ્યોની બેઠક રાખી હતી. સ્થાનિક મહાસભાવાદીઓને બહારના પ્રસિદ્ધ નેતાઓની હાજરીનો લાભ લેવો હતો. એટલે તેમણે આસપાસના ગામડાઓમાંથી હજારોબંધ ખેડૂતો આવશે એવી આશાથી જિલ્લાની પરિષદ મોટા પાયા ઉપર ગોઠવી હતી. આ બેઠકો અને પરિષદોને લીધે અલ્લાહાબાદમાં સારી પેઠે ધમાલ અને ખળભળાટ મચ્યો હતો. કેટલાક લોકોના મન ઉપર આની અજબ અસર થઈ હતી. એક દિવસ મારા એક બૅરિસ્ટર મિત્રે મને ખબર આપી કે ઘણા અંગ્રેજ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે અને શહેરમાં કંઈક ત્યારે નવાજૂની થશે એમ ધારી બેઠા છે. તેઓ પોતાના હિંદી નોકરોનો પણ વિશ્વાસ ન રાખતા અને ગજવામાં રિવૉલ્વરો લઈને ફરતા હતા. એવી વાત પણ એક કાનેથી બીજે કાને સંભળાતી કે જરૂર પડે તો અલ્લાહાબાદમાં વસતા તમામ અંગ્રેજોને રક્ષણ આપવાને માટે અલ્લાહાબાદનો કિલ્લો તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અહિંસાના આચાર્ય સ્વયં પ્રયાગના શાંત અને નિદ્રાવશ નગરમાં આવનાર હતા ત્યારે બળવો થવાની વકી શા માટે રાખવામાં આવી હશે? એ વિષે મારી મતિ સાવ મૂંઝાઈ ગઈ હતી. પણ ખુલાસો સીધો હતો! હિંદુ પંચાંગ પ્રમાણે મારી બહેનના લગ્નની તિથિ ૧૦મી મેએ આવતી હતી. અકસ્માત એ બન્યો કે એ જ દિવસે એટલે ૧૦મી મેએ ૧૮૫૭માં મેરઠમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો. આ લોકોને એવો ભય પેસી ગયો હતો કે બળવાના એ દિવસની ઉજવણી તો અમે નહિ કરવાના હોઈએ!

૧૯૨૧માં ખિલાફતની હિલચાલને મહત્ત્વ મળવાને લીધે અનેક મૌલવીઓ અને મુસલમાન ધાર્મિક નેતાઓએ રાજકીય લડતમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. તેમણે લડતને ચોખ્ખો ધાર્મિક રંગ આપ્યો અને તેને લીધે આમ મુસલમાન વર્ગ ઉપર સારી પેઠે અસર થઈ. કંઈ ખાસ ધાર્મિક વૃત્તિના નહિ એવા અનેક પાશ્ચાત્ય રીતે રહેનારા મુસલમાનો દાઢી રાખતા થઈ ગયા અને જૂના વિચારના મુસલમાનોની રહેણીકરણીને અનુસરવા લાગ્યા. મૌલવીઓની અસર અને ઇજ્જત નવા વિચારોને લીધે અને દેશ વધારે પાશ્ચાત્ય થતો જતો હોવાને લીધે આજ સુધીમાં ઓછી થતી જતી હતી, પણ તે પાછી વધવા લાગી અને મુસલમાન આમવર્ગમાં તેમનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો. અલીભાઈઓ પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના હતા એટલે તેમણે આ પરિણામ લાવવામાં મદદ કરી અને ગાંધીજીએ પણ મૌલવી અને મૌલાનાઓને અતિશય માન આપીને મદદ કરી.

ખરેખર ગાંધીજી તો લડતની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક બાજુ ઉપર હમેશાં ભાર મૂકતા જ જતા હતા. એમનો પોતાનો ધર્મ રૂઢિબદ્ધ ન હતો. પણ જીવનના ઉપર

તેમની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે ધાર્મિક હતી, એટલે આખી લડત ઉપર એનુ પ્રબળ પરિણામ થયુ અને આમવર્ગ તો એને એક ધાર્મિક પુનરુદ્ધારની હિલચાલ જ સમજતો મહાસભાના ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના નેતાની નકલ કરવાનો અને તેમની ભાષા સુધ્ધાં ઉપનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને આમ છતાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાંના ગાંધીજીના અગ્રગણ્ય સાથીઓ — મારા પિતા, દેશબંધુ દાસ, લાલા લાજપતરાય અને બીજા, સામાન્ય અર્થમાં ધાર્મિક મનુષ્યો તો નહોતા જ, અને તેઓ રાજકીય પ્રશ્નોને રાજકીય કક્ષામાં જ રાખીને વિચાર કરતા. તેમના જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં તેઓ ધર્મનુ નામ પણ ન લેતા, પણ તેમના વચનના કરતાં તેમણે જે ત્યાગ કર્યો હતો તેની જ ભારે અસર થતી. જગત જેની બહુ કિંમત કરે છે એવું ઘણું છોડીને તેમણે સાદાઈ ગ્રહણ કરી હતીને ? આ ત્યાગને જ તેઓ એક ધર્મનું ચિહ્ન માનતા એટલે આખી લડતને ધાર્મિક પુનરુદ્ધારનું સ્વરૂપ મળવામાં મદદ થઈ

રાજકાજમાં આ ધાર્મિક તત્ત્વો વધવાથી મને કદી કદી મૂંઝવણ થતી મુસલમાનો અને હિંદુઓ બંને તરફથી આ ધાર્મિક વલણ મળી રહ્યુ હતું મને એ જરાય પસંદ ન પડતુ મૌલવીઓ, મૌલાનાઓ અને સ્વામીઓ પોતાના જાહેર ભાષણોમાં જે બોલતા તેમાંનુ ઘણુ મને અતિશય દુ:ખદ થઈ પડતુ. ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યા અને અર્થ-શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન મને સાવ ખોટુ લાગતુ, અને દરેક વસ્તુને તેઓ ધાર્મિક રૂપ આપતા તેને લીધે તેઓ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતા ન હતા એમ મને લાગતુ. અરે કેટલીક વાર ગાંધીજીનાં પોતાનાં વાક્યો પણ મને ખૂંચતાં — દાખલા તરીકે તેઓ વારંવાર રામરાજ્ય અથવા સતયુગ આવવાની વાતો કરતા તે મને ન ગમતુ, પણ એ રોકવાની મારી શક્તિ ન હતી, અને હુ મારા મનને સમજાવી લેતો કે ગાંધીજી એ શબ્દ એટલા માટે વાપરતા કે આમવર્ગને એ પરિચિત હતા અને તેઓ એ શબ્દનો ભાવાર્થ સમજતા. લોકાના હૃદયને પહોંચવાની એમની પાસે અજબ કળા છે.

પણ આ વસ્તુઓ વિષે હુ બહુ તપાસમા નહિ પડતો મારુ કામ અને લડતને આગળ ધપાવવાની મારી ઇચ્છાથી હુ એટલો ભરેલો હતો કે આવી મને તે કાળે તુચ્છ લાગતી વાતોની હુ કશી દરકાર ન કરતો દેશવ્યાપી લડતમા અનેક જાતના અને ભાતના લોકો હોવાના જ, અને જ્યા સુધી અમારી મુખ્ય દિશા સાચી હતી ત્યાં સુધી ક્યાંક ક્યાક વમળો અને ખાડાખાબોચિયા આવે તેની મને પરવા ન હતી ગાંધીજીને પોતાને સમજવા બહુ સહેલા ન હતા, ઘણી વાર તેમની ભાષા સામાન્ય આધુનિક માણુસને સમજાવી લગભગ અશક્ય હતી, પણ અમે માનતા કે તેઓ એક મહાન અને અપ્રતિમ પુરુષ છે અને તેજસ્વી નેતા છે એટલુ જાણવા પૂરતુ તો અમે તેમને ઓળખતા જ હતા, અને તેમને વિષે વિશ્વાસ હોવાને લીધે અમે તેમને તે કાળ માટે તો કોરે પાને સહી કરી દીધી હતી ઘણી વાર અમે માહોમાહે એમની ધૂનો અને વિચિત્રતાઓની ચર્ચા કરતા, અને અર્ધ વિનોદમા કહેતા કે, સ્વરાજ્ય આવે ત્યારે એ બધુ આપણે નહિ આવવા દઈએ

પણ આમાંના ઘણા રાજકાજ અને બીજી બાબતોમાં એમની એટલી બધી અસર વધે હતા કે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમની અસરથી સાવ અસ્પૃષ્ટ તો ન જ રહ્યું. તેમનો સીધો પ્રભાવ ન પડે પણ ઘણી વાર આડકતરી રીતે સારી પેઠે પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નહિ. ધર્મના બાહ્ય ચિહ્નો મને ગમતાં નહિ અને ખાસ કરીને કહેવાતા ધાર્મિક માણસો લોકોની શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ કરે એ મને મુદ્દલ ન ગમતું. છતાં પણ મારું મન ક્રમે ક્રમે ધીમે ધીમે ઢળતું જતું હતું. ૧૯૨૧ની સાલમાં મારું મન ધર્મ તરફ જેટલું વળ્યું તેટલું મારા બાળપણના દિવસો પછી કોઈ પણ વાર વળ્યું ન હતું. આમ છતાં હું બહુ નિકટ તો ન જ પહોંચ્યો.

મને ખાસ પ્રિય હતી એ તો આમાંની વર્તનની અને સત્યાગ્રહની નૈતિક બાજુ. અહિંસાના સિદ્ધાંત વિષે મને સંપૂર્ણ નિષ્ઠા હતી કે અંતિમ ધ્યેયને માટે મેં તે સ્વીકાર્યો હતો એમ તો ન કહેવાય પણ તેના તરફ હું વધારે ને વધારે આકર્ષાતો જતો હતો અને હું ધીમે ધીમે એમ માનતો થયો કે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન સ્થિતિમાં અને હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ અને પરાપૂર્વની પ્રથા જોતાં અહિંસાનો માર્ગ જ અમારે માટે યોગ્ય હતો. રાજકાજને સંકુચિત ધાર્મિક અર્થમાં નહિ પણ વિશાળ અર્થમાં આધ્યાત્મિક બનાવવાનો વિચાર મને સુંદર લાગ્યો. ઉદાત્ત ધ્યેયને માટે ઉદાત્ત સાધન પણ જોઈએ જ એ શુદ્ધ નીતિનો સિદ્ધાંત હતો એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વ્યવહાર પણ હતો. કારણ કે સાધનો શુદ્ધ ન હોય તો ઘણી વાર ધ્યેય સિદ્ધ નથી થતું અને નવા પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે અને કોઈ વ્યક્તિ અથવા દેશના સ્વાભિમાનને માટે આવાં હીન કે કલુષિત સાધન લેવાં એ અણગમતું લાગતું હતું, હીણપત ભરેલું લાગતું હતું. કીચડ વાપરીએ તો તેથી ખરડાયા વિના શી રીતે રહીએ? નીચા વળીએ અથવા નાસીભાગી જઈએ તો ત્વરાથી અને અને ગૌરવથી ઊંચ શી રીતે ચડી શકાશે?

તે વખતે આવા મારા વિચારો હતા. અસહકારની પ્રવૃત્તિથી મારે જે જોઈતું હતું તે મળશે એમ મને લાગતું હતું. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અને ગરીબ દલિતવર્ગના શોષણનો અંત અને મારા હૃદયને સંતોષે તેવાં અને મારી સ્વતંત્રતાને અખંડ રાખે તેવાં સાધન — આ બધું અસહકારની લડતમાંથી મને મળી રહેતું લાગતું હતું. આમાંથી મને એટલો તો આત્મસંતોષ મળતો કે નિષ્ફળતાના સંભવની પણ મારી આગળ કશી કિંમત ન હતી. કારણ નિષ્ફળતા આવે તે પણ યોગ્ય સમય માટેની હોય. ભગવદ્ગીતાનો આધ્યાત્મિક ભાગ હું સમજતો નહિ કે એના તરફ હું આકર્ષાતો પણ નહિ. પણ ગાંધીજીના આશ્રમની પ્રાર્થનામાં સંધ્યાકાળે બોલાતા શ્લોકો વાંચવા મને ગમતા. કારણ તેમાં માણસને સ્થિતબુદ્ધિ, શાંત અને અસંમૂઢ રહીને ફળની સ્પૃહા વિના પોતાનું કર્તવ્ય કર્યે જવાનો બોધ રહેલો હતો. હું પોતે બહુ શાંત અને અનાસક્ત નહિ એટલે જ કદાચ આ આદર્શ મને બહુ ગમતો હશે.

૧૧. મારી પહેલી જેલ

૧૯૨૧નું વર્ષ અમારે માટે અસાધારણ વર્ષ હતું. રાજકાજ, રાષ્ટ્રવાદ, ધર્મ, ભાવુકતા અને ધર્માંધતા એ બધાનો ખીચડો થયો હતો, અને આ સર્વની પાછળ ગામડાંઓમાં ખેડૂતોનો અસંતોષ અને શહેરોમાં મજૂરોની હિલચાલ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. રાષ્ટ્રવાદ અને એક અસ્પષ્ટ પણ ગંભીર દેશવ્યાપી આદર્શવાદને લીધે આ બધી વિવિધ અને ઘણીવાર પરસ્પર વિરોધી અશાંતિની પ્રવૃત્તિઓ અજબ રીતે ભેગી થઈ હતી. અને છતાં આ રાષ્ટ્રવાદ પોતે પણ એક મિશ્ર બળ હતું. એની પાછળ હિંદુ રાષ્ટ્રવાદ જોઈ શકાતો; કેટલેક અંશે હિંદુસ્તાનની સરહદની પાર પહોંચતો મુસ્લિમ રાષ્ટ્રવાદ પણ હતો, અને ચાલુ જમાનાને એ બન્ને કરતાં વધારે છાજે એવો હિંદી રાષ્ટ્રવાદ પણ હતો. તત્કાળ માટે તો આ ત્રણે શક્તિ એકબીજામાં ભળી જતી અને ત્રણે સાથે ચાલતી. ઠેર ઠેર "હિંદુ મુસલમાન કી જય" સંભળાતી. ગાંધીજીના નામમાં જ કંઈક એવું જાદુ હતું કે દરેક વર્ગના અને દરેક ધંધાના લોકો ઉપર એણે ભૂરકી નાખી હતી. અને બધાનો મળેલો સંભૂમેળો એક જ દિશામાં ગતિ કરતો કરી મૂક્યો હતો. એક બીજા નેતાને માટે વાપરવામાં આવ્યું છે તે વાક્ય વાપરું તો તેઓ "લોકોની સંયુક્ત ઇચ્છાઓનું પ્રતીક બન્યા હતા."

વળી એથી વધારે જાણવા જોગ વાત તો એ હતી કે, આ ઇચ્છાઓ અને આવેશોમાં પરદેશી રાજકર્તાઓ વિષે તિરસ્કાર બહુ ઓછો ભળેલો હતો, જો કે બધાનો ધ્વનિ આ લોકોને કાઢવાનો હતો. રાષ્ટ્રવાદમાં એક પ્રકારની સ્પષ્ટ વિરોધભાવના તો રહેલી જ છે, અને બીજા રાષ્ટ્રની પ્રજાઓ અને ખાસ કરીને પરાધીન દેશ ઉપર રાજ કરતા પરદેશી રાજકર્તાઓ તરફના તિરસ્કાર અને રોષ ઉપર એ રાષ્ટ્રવાદ નભે છે અને પરિપુષ્ટ થાય છે ૧૯૨૧માં હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકો પ્રતિ આ તિરસ્કાર અને રોષ અવશ્ય હતો, પણ આપણા દેશ જેવા બીજા દેશોની સરખામણીમાં એ તિરસ્કાર અને રોષ નહિ જેવા હતા બેશક આનું કારણ અહિંસાના રહસ્ય ઉપર ગાંધીજી જે ભાર મૂકતા તે હતું વળી લડત શરૂ થતાંની સાથે આખા દેશમાં જે મુક્તિ અને શક્તિનું ભાન વ્યાપ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં થનારા વિજય વિષે જે વિશ્વાસ વ્યાપ્યો હતો તે પણ આને માટે જવાબદાર હતો. જ્યારે સુંદર કામ ચાલી રહ્યું છે અને જ્યારે તુરત જ અમને સફળતા મળવાની વકી છે ત્યારે રોષ શા સારુ કરવો, તિરસ્કાર શા સારુ કરવો? અમને સૌને એમ લાગતું કે ઉદાર થવું પરવડે એમ છે

અમારા હૃદયમાં એટલી ઉદારતા નહોતી; જો કે અમારા દેશના ખોબા જેટલા માણસોએ અમારી સામે થઈને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કર્યો હતો તેમના તરફ અમે વિવેકથી અને મર્યાદાસર વર્તતા એમના તરફ તિરસ્કાર કે રોષ રાખવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. કારણ તેમની કશામાં ગણતરી ન હતી, અને અમે તેમને વિષે બેદરકાર રહી

શકતા હતા પણ વડેરાંડે તેમની નબળાઈ અને સમયસાધુપણા માટે તથા દેશની લાજ અને દેશનું માન વેચવા માટે તેમના તરફ તિરસ્કાર હતો

આમ નાક નીચીને હતા આગ્રહપૂર્વક ઝુકાવ્યે જતા હતા માર્ગના ઉલ્લાસથી અમને વિશેષ ગતિ મળતી પણ અમે ક્યાં જતા હતા અમારું ધ્યેય શું હતું એ વિષે કોઈના મનમાં કશો સ્પષ્ટ વિચાર ન હતો તે કાળના આવેશમાં લડતની ક્વિસદ્ધી અને લડતનું સ્પષ્ટ ધ્યેય એ બે તાત્ત્વિક વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા વિના અમે આગળ ધપે જતા હતા એ વાતનો વિચાર જ આજે આશ્ચર્ય પમાડે છે અમે સૌ સ્વરાજ વિષે આવેશભર્યાં ભાષણ આપતા પણ અમારા દરેકના મનમાં એ શબ્દનો અર્થ જુદો જુદો હતો ઘણાખરા જુવાનો તો એનો અર્થ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય અથવા એવું જ કંઈ કરતા અને એમાં લોકશાસનપદ્ધતિનો સમાવેશ કરતા અને અમારા ભાષણોમાં પણ આ વસ્તુ જાહેર કરતા અમામાંના ઘણા એમ પણ માનતા કે મજૂરો અને ખેડૂતોને દાબી દેનારા કરજ અને કરના જેવા અનેક બોજાઓ સ્વરાજ આવ્યે ઓછા થશે, પણ મને પણ સ્પષ્ટ હતું કે અમારા નેતાઓમાંના ઘણાખરાના મનમાં સ્વરાજનો અર્થ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય કરતા બહુ ઓછો હતો આ વિષે ગાંધીજીના પોતાના વિચાર પણ અજબ રીતે અસ્પષ્ટ હતા અને એ વિષે સ્પષ્ટ વિચાર કરવાનું તેઓ ઉત્તેજન પણ ન આપતા પણ જ્યારે જ્યારે તેઓ બોલતા ત્યારે ત્યારે તેમના શબ્દોમાં દલિત અને પીડિત વર્ગો માટેનું સ્વરાજ તેઓ ઇચ્છે છે એમ સ્પષ્ટ સમજાતું અને આ સ્વરાજ કેવા પ્રકારનું હશે તે વિષે તેઓ કશું કહેતા નહિ તેમજ દબાવનારા અને પીડા આપનારા વર્ગોનો પણ તેઓ નિર્ણય કરતા જતા હતા છતાં અમને ઘણાને એટલું આશ્વાસન તો રહેતું જ કે એ દલિતો અને પીડિતોને માટેના સ્વરાજની ભાષા એઓ વાપરે છે અમુક પ્રશ્નનો બુદ્ધિથી ફેંસલો કરવા ઉપર તેમનો ખાસ આગ્રહ ન હતો તેઓ તો હંમેશાં ચારિત્ર્ય અને સાધુતા ઉપર ભાર મૂકતા હિંદની પ્રજાને ટટાર કરવામાં અને ચારિત્ર્યબળ આપવામાં તેઓ અદ્‌ભુત રીતે સફળ થયા એ વિષે શંકા નથી જ પણ ઘણાને વિષે હિંમત અને ચારિત્ર્યબળ કેળવવાનું તો દૂર રહ્યું કૃશ શરીર અને નિસ્તેજ દેખાવમાં જ સાધુતા રહેલી છે એવી કલ્પના તેમના મનમાં ઘર ઘાલી બેઠી

પણ આમવર્ગમાં તો અસાધારણ હિંમત આવી હતી અને તેથી જ અમને લડત વિષે બહુ શ્રદ્ધા રહેતી હિંમત વિનાના અજ્ઞાન અને છિન્નભિન્ન એવા લોકો એકાએક પોતાની કાયરતા ખંખેરી ઊભા થયા માથાં ઊંચાં કર્યાં અને નિયમબદ્ધ સંઘકાર્યમાં સમસ્ત દેશ ભાગ લીધો અમને લાગતું કે આ કાર્ય જ આમવર્ગને એવી શક્તિ આપશે કે જેનો મુકાબલો કોઈ ન કરી શકે આ માર્ગની પાછળ વિચારની આવશ્યકતાનો અમે વિચાર જ ન કર્યો જ્ઞાનપૂર્વક નક્કી કરેલી વિચારશ્રેણી અને ધ્યેય વિના આમવર્ગની શક્તિ અને ઉત્સાહ ઘણાખરા વડકાઈ જશે એ વાત જ અમે ભૂલી ગયા કેટલેક અંશે અમારી લડતમાં રહેલો ધર્મજાગૃતિનો ગરબો અમને ગાઢ પકડે જતો હતો —એ પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી કે રાષ્ટ્રીય અથવા આર્થિક અન્યાયો

દૂર કરવાને માટે અહીંયાં જ એક માર્ગ છે એવો સંદેશો જગતને આપવાને માટે આપણા લોકો સર્જાયા છે. બધી પ્રજાઓ અને બધા દેશો ઘણીવાર પોતાને પ્રભુની માનીતી પ્રજા માનવાના વિચિત્ર ભ્રમમાં પડે છે, અમે પણ એ ભ્રમને વશ થયા. અહિંસા એ યુદ્ધ અને હિંસક પ્રવૃત્તિમાત્રને નાબૂદ કરવાનો ઉપાય છે — કેવળ નીતિમય નહિ પણ કાર્યસાધક ઉપાય છે — એમ અમે સૌ માનતા. ગાંધીજીના યંત્રો વિષે અને આધુનિક સભ્યતા વિષેના જૂના વિચારો અમારામાંના હું ધારું છું કે બહુ ઓછા સ્વીકારતા હતા. અમે ધારતા કે તેઓ પોતે પણ એ વિચારોને સ્વપ્નદર્શીના વિચાર માનતા અને આધુનિક સ્થિતિને એ ઝાઝા રીતે ન લાગુ પડે એમ સ્વીકારતા. આધુનિક સભ્યતાએ સિદ્ધ કરેલી સામગ્રીઓનો ત્યાગ કરવાને અમારામાંના ઘણા તો તૈયાર નહોતા, જો કે અમને એમ લાગ્યું હશે ખરું કે હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કરવાને માટે એમાં કાંઈક ફેરફારો કરવા જોઈએ. મને પોતાને તો મોટાં યંત્રો અને ઉતાવળી મુસાફરીનો હમેશાં મોહ જ રહ્યો છે, છતાં એ વિષે શંકા નથી કે ગાંધીજીની વિચારપ્રણાલીની ઘણા લોકોના ઉપર અસર થઈ અને તેઓ યંત્રો અને તેનાં પરિણામોના દોષો જોવા લાગ્યા. આમ કેટલાક ઉજ્જ્વળ ભવિષ્યની આશા રાખતા હતા, જ્યારે કેટલાક સતયુગની વાટ જોતા હતા. ખૂબી એ હતી કે આ બન્ને વર્ગોને એમ લાગતું કે તેઓ જે એકત્ર પ્રવૃત્તિમાં પડેલા છે તેની આવશ્યકતા છે, અને તેથી જ ભોગ આપવાનું અને સંકટ સહન કરવાનું સૌને માટે સહેલું થઈ પડ્યું હતું.

લડતમાં હું પૂરેપૂરો ખૂંચી ગયો હતો, અને હું ધારું છું કે બીજા અનેક લોકોની પણ એ જ સ્થિતિ હશે. મારા બધા જૂના સંબંધો અને સાથો મેં છોડ્યા, જૂના મિત્રો છોડ્યા, પુસ્તકો છોડ્યાં, અને ચાલુ કામ પૂરતાં જરૂરનાં હોય તે સિવાય છાપાં વાંચવાં પણ છોડ્યાં. અત્યાર સુધી તો ચાલુ પુસ્તકોનું વાચન મેં ચાલુ રાખ્યું હતું, અને જગતની ઘટનાઓનો અભ્યાસ ઠીક ઠીક રાખ્યો હતો. પણ આ બધા માટે હવે સમય નહોતો. કુટુંબનાં મારાં બંધનો બહુ મજબૂત હતાં તોપણ હું કુટુંબ, પત્ની, પુત્રીને લગભગ ભૂલ્યો હતો. બહુ લાંબા વખત પછી મને ખબર પડી કે એ દિવસોમાં હું એ લોકોના ઉપર કેવો ભારરૂપ થઈ પડ્યો હતો અને એમને મેં કેટલી ચિંતા કરાવી હતી, તેમજ મારી પત્નીએ મારા તરફ કેવી આશ્ચર્યકારક ધીરજ અને સહિષ્ણુતા રાખતી હતી. મારો બધો સમય ઓફિસોમાં, કમિટીની બેઠકોમાં અને ટોળાંઓમાં જતો. ‘આમજનતા’ની હાકલ જ્યાં ત્યાં સંભળાતી, અને અમે કેટલાક માઈલ ખેતરો ખૂંદતા દૂરના ગામડાંઓમાં જઈ ખેડૂતોની સભાઓ કરતા. લોકજાગૃતિનો, લોકોના ઉપર અસર કરવાની શક્તિનો મેં રોમહર્ષક અનુભવ થયો. ટોળાંઓનું માનસ અને શહેરી આમવર્ગ અને ગ્રામ આમવર્ગનો ભેદ હું કંઈક સમજતો થયો અને મોટી મેદનીઓના ધક્કામુક્કી વચ્ચે ધૂળ અને ઘોંઘાટના ત્રાસને હું ટેવાઈ ગયો, જો કે તેમના તાલીમના અભાવથી હું ઘણીવાર ચિડાતો. એ દિવસો પછી મારે ઘણી-વાર વિરોધી અને છંછેડાયેલા ટોળાંઓ સાથે કામ લેવું પડ્યું છે, ક્ષણવારમાં એક

ચિનગારી પડતાં આગ ભભૂકી ઊઠશે એવી સ્થિતિ મને જણાઈ છે, છતાં એ પૂર્વ અનુભવ અને તેથી થનો આત્મવિશ્વાસ આવે પ્રસંગે મને બહુ કામ આવ્યાં છે. હમેશાં હું સીધો તેમની વચ્ચે ધસ્યો છું, તેમનો વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને હમેશાં મને તેમની પાસેથી વિવેક અને આદરનો જ અનુભવ થયો છે, પછી ભલે તેમને મારી વાત ગળે ઊતરી ન હોય. પણ ટોળાંઓને વિષે હમેશ માટે કંઈ કહેવાય નહિ, એટલે ભવિષ્યમાં મારે નસીબે જુદા અનુભવ હોય તો કંઈ નવાઈ નહિ.

જનસમૂહ મને ગમી ગયો. જનસમૂહને હું ગમી ગયો, છતાં હું કદી તેમાં ઓતપ્રોત થયો નહિ; હમેશાં હું અલગ જ છું એવું મને ભાન રહેતું, અને એ મારી અલગ માનસિક કક્ષાએથી હું સમૂહ તરફ ટીકાદૃષ્ટિથી જોતો. અને એવી રીતે જોતાં મારા આશ્ચર્યનો પાર નહિ રહેતો કે મારી આસપાસ વીંટળાતાં આ ટોળાંઓથી દરેક રીતે ભિન્ન — ટેવોમાં, ઇચ્છાઓમાં, માનસિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં ભિન્ન — એવો હું આ લોકોનો સદ્ભાવ અને કંઈક અંશે શ્રદ્ધા કેવી રીતે મેળવી શક્યો હોઈશ? શું એનું કારણ એ હશે કે મારામાં ન હતું એવું કંઈક તેમણે જોયું? મારો વધારે પરિચય કર્યા પછી પણ તેઓ મને સહન કરે ખરા કે? કેવળ દંભ અને આડંબરથી તો હું એમનો સદ્ભાવ મેળવી નથી રહ્યો? આવા અનેક ભાવો મારા મનમાં થતા. હું તેમની આગળ સ્પષ્ટ અને સીધું બોલવાનો પ્રયત્ન કરતો; કેટલીકવાર હું કઠોર શબ્દોમાં પણ તેમની આગળ બોલતો અને તેમનામાં ઘર ઘાલી બેઠેલી અનેક માન્યતાઓને અને રૂઢિઓને ખૂબ વખોડી કાઢતો, અને છતાં તેઓ મને સહન કરતા. આમ છતાં મારા મનમાંથી એ વિચાર કદી નીકળી જ નહિ શકતો કે તેમનો પ્રેમ હું જેવો હતો તેવા હું પ્રત્યે ન હતો પણ મારે વિષેની તેમણે કરેલી કોઈક કાલ્પનિક મૂર્તિ માટે હતો આ કાલ્પનિક મૂર્તિ ક્યાં સુધી નભી શકે? અને શા સારુ એને નભાવવી પણ જોઈએ? અને એ ભ્રાંતી પડે અને મારા ખરા સ્વરૂપનું એમને દર્શન થાય ત્યારે શું?

હું અનેક રીતે અહંતાથી ભરેલો છું, પણ આ ભલાભોળા લોકોનાં ટોળાંમાં અહંતાનો અવકાશ જ નહોતો તેમનામાં ન હતો દંભ કે ન હતી અશિષ્ટતા — જે બન્ને તેમના કરતાં પોતાને વધારે સારા માનનારા આપણા મધ્યમવર્ગમાં જોવામાં આવે છે તેઓ અવશ્ય જડ હતા, વ્યક્તિ તરીકે—નીરસ હતા, પણ સમૂહમાં તેમને જોઈને અનહદ દયાની લાગણી થતી, અને તેમના ઉપર સદાયે દુઃખના વાદળ ઝઝૂમી રહ્યાં હોય એમ લાગતું

આથી સાવ ઊલટી હતી અમારી પરિષદો. જેમાં અમારા ચુનંદા કાર્યકર્તાઓ — હું સુધ્ધાં — મંચ ઉપર ઊભા રહી નાટક કરવા એમાં સારી પેઠે દંભ હતો અને અમારાં છટાદાર ભાષણોમાં આડંબરનો પાર નહોતો અમારા બધામાં આ દોષો ઓછેવત્તે અંશે હતા જ, પણ કેટલાક ખિલાફતના ટચુકડા નેતાઓ આ બાબતમાં અમારા સૌના સરદાર હતા મંનવર નભા આગળ મંચ ઉપર ઊભા રહી સ્વાભાવિક

રીતે વર્તવું એ સહેલું નથી. અને અમારામાંના ગણ્યાગાંઠ્યાઓને જ આ પ્રકારની પ્રસિદ્ધિનો પૂર્વ અનુભવ હતો. એટલે અમે નેતાઓ જેવા વિચારવંત અને ગંભીર લાગવા જોઈએ અને જરાયે છોકરવાદી વિનાના ભારેખમ લાગવા જોઈએ એવી અમારી કલ્પના પ્રમાણે દેખાવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા, અમે ફરતા ફરતા કે વાતો કરતા કે હસતા તો એ બધી વખતે અમે ભૂલી જ ન શકતા કે હજારો આંખો અમને જોઈ રહી છે. એ જ્ઞાનના પરિણામે અમારા બધા હાવભાવ કૃત્રિમ બનતા. અમારાં ભાષણો ઘણીવાર છટાદાર તો હતાં પણ ઘણીવાર તેટલાં જ મુદ્દા વિનાનાં હતાં. બીજાઓ આપણને જેવી રીતે જુએ છે તેવી રીતે આપણને જોવાની કળા સહેલી નથી, અને તેથી મને પોતાને હું ટીકાની દૃષ્ટિથી જોઈ નહિ શકતો. એટલે બીજાઓના હાવભાવનું અવલોકન કરવા લાગ્યો, અને આ ક્રિયામાં મને બહુ આનંદ આવતો. પણ પછી તરત જ એ ભયાનક વિચાર પણ મને ખટક્યા વિના રહેતો નહિ કે કદાચ બીજાઓને હું એટલો જ હાસ્યજનક લાગતો હોઈશ.

૧૯૨૧ની સાલમાં આખું વર્ષ છૂટાછવાયા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ પકડાતા અને સજા પામતા, પણ ઢગલાબંધ માણસોની હજી પકડાપકડી થઈ ન હતી. અલીભાઈઓને હિંદી સિપાઈઓને બેવફા બનાવવાને ઉશ્કેરવાને માટે લાંબી સજાઓ થઈ હતી. જે શબ્દોને માટે તેમને સજા થઈ હતી તે હજારો લોકોએ સેંકડો સભાઓમાં ફરી ઉચ્ચાર્યા. ઉનાળામાં કેટલાંક ભાષણો મેં કરેલાં તે રાજદ્રોહી મનાતાં હોવાથી મારી ઉપર કામ ચલાવવાની ધમકી આપવામાં આવી હતી, છતાં તે વેળા એવું કશું પગલું લેવાયું ન હતું પણ વર્ષની આખરે મામલો ગરમ થયો. રાજાના પાટવી કુંવર હિંદુસ્તાન આવનાર હતા, એટલે મહાસભાએ તેની મુલાકાતના સંબંધમાં ગોઠવાયેલાં દરેક સભા કે સમારંભોનો બહિષ્કાર પોકાર્યો નવેમ્બરને અંતે બંગાળમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકોનાં દળોને બેકાયદા ઠરાવવામાં આવ્યાં અને સંયુક્ત પ્રાંતને વિષે પણ એવું જ જાહેરનામું આ પછી નીકળ્યું. દેશબંધુ દાસે બંગાળને હૃદય હલાવનારો સંદેશો આપ્યો: "બીજાઓ પકડાય છે પણ તેમની બેડી મારી પહોંચીને ડંખે છે, તેમની લોખંડની સાંકળોનો ભાર મારા શરીરને લાગે છે ગુલામીની વેદના એવી જ હોય. સમસ્ત ભારતદેશ એ વિશાળ કારાગૃહ છે. મહાસભાનું કાર્ય ચાલુ રાખવું જ જોઈએ છે. છૂટો હોઉં કે કેદમાં જાઉં તેની શી પરવા? હું મૂઓ હોઉં કે જીવતો હોઉં તો પણ શું?" સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ અમે સરકારનો પડકાર ઝીલી લીધો અને અમારું સ્વયંસેવક મંડળ ચાલુ રહેશે એમ જાહેર કર્યું એટલું જ નહિ પણ દૈનિક વર્તમાનપત્રોમા સ્વયંસેવકોનાં નામો પ્રસિદ્ધ કરતા ગયા આ નામોની પ્રથમ યાદીમા પ્રથમ નામ મારા પિતાનું હતુ એઓ સ્વયંસેવક નહોતા, પણ કેવળ સરકારના હુકમનો અનાદર કરવાને માટે તેઓ દલમાં જોડાયા અને પોતાનું નામ આપ્યુ ડિસેંબરના આરંભમાં પાટવીકુંવર અમારા પ્રાંતમાં આવે તેના થોડા દહાડા અગાઉ ઢગલાબંધ માણસો પકડાવા લાગ્યા. અમને હવે લાગ્યુ કે મામલો ગરમ થયો છે, મહાસભા અને સરકારની વચ્ચે ઝપાઝપી

જવાની હવે તૈયારી છે જેલ એ અત્યાર સુધી અપરિચિત સ્થાન હતું, જેલમાં જવું એ અત્યાર સુધી નવાઈની વાત હતી એક દિવસ અલ્લાહાબાદની મહાસભાની કચેરીમાં મોડે સુધી બેસી ચડેલા કામનો હું નિકાલ કરતો હતો. હાંફળાફાંફળા દોડતા આવી એક કારકુને મને ખબર આપી કે પોલીસ જડતીનો વોરંટ લઈ આવી પહોંચી છે, અને કચેરીના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો છે. હું પણ કંઈક હાંફળોફાંફળો થયો તો હતો કારણ આ પ્રકારનો અનુભવ મારો પહેલો હતો, પણ પોલીસની આવજાથી અસ્પૃષ્ટ રહી સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ અને સ્થિરચિત્ત દેખાવાની ઇચ્છા મારા મનમાં પ્રબળ હતી એટલે મેં કારકુનને પોલીસ અમલદાર કચેરીના ઓરડાની જડતી લે તે વખતે તેની સાથે રહેવાનું કહ્યું, અને બાકીના કારકુનોને પોલીસની હાજરીનો વિચાર કર્યા વિના પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાનું કહ્યું. વડીકમાં તો તરત જ પકડાયેલા એક મિત્ર અને સાથી ઑફિસની બહાર એક પોલીસની સાથે આવી મારી વિદાય માગવા ઊભા હતા. આ ઘટનાઓ સાવ સામાન્ય ઘટના છે એમ જણાવવાનો ફાંકો મારામાં એટલો તો ભરેલો હતો કે મેં મારા સાથીને વિષે કશી લાગણી વ્યક્ત ન કરી. જાણે કશું બન્યું જ ન હોય તેમ મેં તેમને અને પોલીસને કહ્યું, "આટલો કાગળ લખું છું તે પૂરો કરું ત્યાં સુધી થોભો.' એટલામાં તો શહેરમાં બીજા પકડાયાની ખબર આવી પહોંચી આખરે મને થયું કે ચાલ ઘેર તો જાઉં અને જોઉં કે ત્યાં શું નવાજૂની બની રહી છે ત્યાંયે સર્વવ્યાપી પોલીસના દર્શન થયાં તેઓ મારા મોટા ઘરના કેટલાક ભાગની જડતી લેતા હતા, અને મને ખબર પડી કે તેઓ પિતાને અને મને પકડવાને આવ્યા છે

પાટવી કુંવરની મુલાકાતના બહિષ્કારનો આના કરતાં વધારે મંગળ આરંભ બીજો શો હોઈ શકે? જ્યાં જ્યાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યાં ત્યાં તેણે હડતાલો અને ખાલી રસ્તાઓ જોયા. અલ્લાહાબાદમાં તે આવ્યો ત્યારે આખું શહેર કબ્રસ્તાન જેવું લાગતું હતું થોડા દિવસ પછી કલકત્તામાં પણ આવી જ જબરદસ્ત હડતાલ થઈ બિચારા પાટવી કુંવરની કમબખ્તી હતી, એનો તો કશો વાંક ન હતો, અને એની સામે અમને કોઈને કશો દ્વેષ ન હતો, પણ હિંદુસ્તાન સરકારે પોતાની સાવ જવા બેઠેલી ઇજ્જતને ટકાવી રાખવાને માટે પાટવી કુંવરના પદનો દુરુપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો સંયુક્ત પ્રાંતમાં અને બંગાળમાં ખાસ કરીને પકડાપકડીની અને સજાઓની ભરમાર ચાલી. આ પ્રાંતોના બધા જ જાણીતા મહાસભાના નેતાઓ ને કાર્યકર્તાઓ પકડાઈ ચૂક્યા હતા અને સામાન્ય સ્વયંસેવકો તો હજારો જેલમાં જતા હતા આમાંના ઘણાખરા તો પ્રથમ શહેરના જ માણસો હતા અને જેલમાં જનારા સ્વયંસેવકોની અખંડ ધારા ચલાવી શકશું એમ લાગતું હતું. આ જ ટાણે સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભા સમિતિની બેઠક ચાલી રહી હતી, એટલે તેના પંચાવન સભ્યોને એકસામટા પકડ્યા. મહાસભાના કે બીજા કોઈ પણ રાજકીય કાર્યમાં અત્યાર સુધી કદીયે ભાગ ન લીધેલ એવા ઘણા લોકો આ આવેગના પ્રવાહમાં તણાયા અને પકડાવાનો આગ્રહ ધર્યો. આમાં કેટલાક સરકારી કારકુનો હતા કે જેઓ પોતાની કચેરીએથી ઘેર જતાં આવેશમાં આવી ગયા

અને ઘેર પહોંચવાને બદલે જેલ પહોંચ્યા. જુવાનિયા અને બાળકો તો પોલીસ લોરીમાં ચડી બેસતા, અને બહાર નીકળવાની ના પાડતા. દરરોજ સાંજે જેલમાં બેકા બેકા આ સ્વયંસેવકોને ભરીને આવતી અને 'વંદેમાતરમ્' અને 'અલ્લાહો અકબર'ના પોકારોથી પોતાનું આગમન જાહેર કરતી લોરીઓના અવાજ અમે સાંભળતા. જેલો કેદીઓથી ઊભરાવા લાગી. અને જેલમાં અમલદારોને આ અસાધારણ ઘટના આગળ શું કરવું એની સૂધ રહી નહિ. કદી કદી એવું બનતું કે જેલને દરવાજે પોલીસ લોરી આવીને ઊભી રહે; તેમાં વોરંટમાં જણાવ્યું હોય કે આટલા કેદીઓ આવે છે, કેદીઓનાં નામ તો હોય જ શેનાં? અને લોરીમાંથી ઊતરે ત્યારે સંખ્યા કરતાં અનેક વધારે ઊતરે. આનું થાય શું? જેલના કાયદાકાનૂનમાં આવું થાય તો શું કરવું એ વિષે કશું લખેલ નહોતું.

ધીમે ધીમે આમ આંખ મીંચીને પકડવાની નીતિ સરકારે બદલી. જાણીતા જ કાર્યકર્તાઓને હવે ઉઠાવવામાં આવતા. એ જ રીતે ધીમે ધીમે લોકોના ઉત્સાહનો ઊભરો પણ શમવા લાગ્યો અને તમામ વિશ્વાસપાત્ર કાર્યકર્તાઓ જેલમાં પહોંચી જવાને લીધે એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતા અને નિરાધારતા ફેલાવા લાગી. પણ આ ફેરફાર ક્ષણિક હતો, હવામાં વીજળી અને કડાકાભડાકા થતા હતા, વાતાવરણ એવું ગરમ હતું કે લાગ આવે તો ભડકો થાય. ડિસેંબર ૧૯૨૧ અને જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ના બે મહિનામાં સવિનયભંગની આ લડતમાં લગભગ ત્રીસ હજાર કેદીઓ જેલમાં હશે એવી ગણતરી છે. પણ જો કે ઘણાખરા જાણીતા નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ જેલમાં પહોંચી ગયા હતા તો પણ આખી લડતના સરદાર મહાત્મા ગાંધી હજી બહાર હતા. અને લોકોને ચેતન આપનાર સંદેશા અને આજ્ઞા દિનપ્રતિદિન પ્રગટ કર્યે જતા હતા અને અનેક અનિષ્ટ હિલચાલ રોકતા જતા હતા. સરકારે હજી તેમને છેડ્યા ન હતા, કારણ તેને પરિણામોનો ડર હતો, હિંદી લશ્કર અને સિપાઈઓમાં કદાચ ભડકો થાય એવી ધાસ્તી હતી.

પણ એકાએક ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીના આરંભમાં રંગ સાવ બદલાઈ જ ગયો, અને જેલમાં બેઠેલા અમને એમ જાણીને સરોષ આશ્ચર્ય થયું કે ગાંધીજીએ સવિનયભંગની લડતને મોકૂફ રાખી છે. અમારા વાંચવામાં આવ્યું કે આનું કારણ ચૌરીચૌરા નામના ગામની પાસે બનેલી એક ઘટના હતી ત્યાં ગામડિયાઓને પકડવા આવેલા કેટલાક પોલીસોની ઉપર લોકોએ હુમલો કરી પોલીસ થાણાને અંદર રહેલા છ–સાત પોલીસના માણસો સમેત ફૂંકી મૂક્યું હતું.

જે ઘડીએ અમારી સ્થિતિ મજબૂત થતી જતી હતી અને યુદ્ધના પ્રત્યેક રણાંગણ ઉપર અમે આગળ ધપતા જતા હતા, તે ઘડીએ આમ લડતને એકાએક બંધ થયેલી સાંભળીને અમે ખૂબ ચિડાયા. પણ અમારી નિરાશા અને ક્રોધ જેલમાં કોઈને કશા ખપમાં આવે એમ ન હતું, સવિનયભંગ તો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો, અને અસહકાર હવામાં ઊડી ગયો. અનેક મહિનાઓના ત્રાસ અને ચિંતા પછી સરકારે સુખે શ્વાસ લીધો અને પહેલીવાર એના હાથમાં બાજી આવી. થોડા જ દિવસ પછી તેણે ગાંધીજીને પકડ્યા અને લાંબી કેદની સજા કરી.

૧૨ અહિંસા અને તલવારનો ન્યાય

ચૌરીચૌરાના બનાવ પછી લડત એકાએક મુલતવી રાખવામાં આવી તેથી હું ધારું છું કે ગાંધીજી સિવાયના લગભગ બધા અગ્રગણ્ય મહાસભાના નેતાઓ ચિડાયા. મારા પિતા જેઓ તે વેળા જેલમાં હતા તેમને એથી સખત આઘાત પહોંચ્યો. જુવાન ટોળામાં સ્વાભાવિક રીતે એથી પણ વધારે ખળભળાટ હતો. ઝગમગી વધતી જતી આશાઓ ધૂળમાં મળી એટલે આ પ્રમાણે માનસિક પ્રત્યાઘાત થાય તો એમાં નવાઈ ન હતી. અમને વધારે મૂંઝવનાર તો લડતને મુલતવી રાખવાને ગાંધીજીએ આપેલાં કારણો હતાં અને એ કારણોમાંથી નિષ્પન્ન થનારાં પરિણામ હતાં. ચૌરીચૌરાની ઘટના ભલે ખેદજનક અને અહિંસક લડતને માટે ન છાજે એવી હોય ને હતી પણ એક દૂરનું ગામડું ને એક ખૂણેખાંચરે આવેલી જગ્યાના આવેશમાં આવેલા ખોબા જેટલા ખેડૂતો તે શું અમારું સ્વરાજ્યયુદ્ધ કંઈ નહિ તો થોડા કાળ સુધી પણ બંધ કરી શકે ખરા? જો અચાનક બનેલા હિંસાના એક કૃત્યથી આવું પરિણામ અનિવાર્ય હોય તો અહિંસક લડતના શાસ્ત્ર અને કળામાં જરૂર કંઈક ઊણપ હોવી જોઈએ. કારણ કે આવી કોઈક દુઃખદ ઘટના કદી ન જ બને એવી ખાતરી આપવી તો અમને અશક્ય લાગતી હતી. શું એક પણ પગલું આગળ ભરતાં પહેલાં હિંદુસ્તાનના ૩૦ કરોડ લોકોને અહિંસાના શાસ્ત્ર અને કળાની તાલીમ આપવી આવશ્યક ગણાય ખરી કે? અને તેમ છતાં પણ આપણામાંના કેટલા ખાતરીપૂર્વક કહી શકે કે પોલીસની અતિશય સખત ઉશ્કેરણી છતાં સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ જાળવી શકીશું? અને ધારો કે આપણે શાંતિ જાળવી રાખી શક્યા તો પણ આપણી લડતમાં બારીબારણેથી ઘૂસી ગયેલા છૂપા હિંસા કરવનારાઓ પોતે હિંસા કરે અને બીજાની પાસે કરાવે તો શું થાય? જો અહિંસક લડતની આ અનિવાર્ય શરત હોય તો એ લડત કદી સફળ થઈ જ ન શકે.

અમે એ લડતની નીતિ સ્વીકારી હતી. મહાસભાએ એના ઉપર પોતાની મહોર દીધી હતી. કારણ કે અમને એની કાર્યસાધકતામાં વિશ્વાસ હતો. ગાંધીજીએ એ રીતને દેશની આગળ કેવળ યોગ્ય રીત તરીકે જ મૂકી હતી એમ નહિ પણ આપણા ધ્યેયને માટે એ અતિશય કાર્યસાધક છે એમ પણ જણાવ્યું હતું. લડતનું નામ ભલે નિષેધસૂચક પણ એ ખરી રીતે હતી આગ્રહસૂચક — જાલિમના હુકમને મૂંગે મોંએ વશ થવાને બદલે એનો સ્પષ્ટ અનાદર કરવાની વાત હતી. સત્યાગ્રહ એ કાયરનો ક્ષુદ્ર કર્તવ્યત્યાગ નથી પણ અન્યાય અને રાષ્ટ્રીય ગુલામીનો શૂરતાથી મુકાબલો કરવાપણું છે. પણ શૂરામાં શૂરા બળવાનમાં બળવાન પણ શું કરી શકે જો થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો — ભલેને મિત્રનો સ્વાંગ સજીને આવેલા આપણા શત્રુઓ — પોતાના અવિચારી વર્તનથી આપણી લડતને ઊંધી વાળી શકે અથવા ખતમ કરી શકે?

અહિંસાની અને શાંત અસહકારની હિમાયત કરતાં ગાંધીજીએ પોતાનું તમામ વાક્ચાતુર્ય અને સામર્થ્યને ખરચી નાખી હતી. એમની ભાષા સીધી અને અલંકાર રહિત હતી, એમનો અવાજ અને દેખાવ શાંત, સ્વચ્છ અને આવેશરહિત હતો. પણ એ બરફના બાહ્ય આચ્છાદનની નીચે આવેશનો ધગધગતો જ્વાળામુખી સળગી રહ્યો હતો, અને તેમના શબ્દો અમારા ચિત્તના અને અંતરના દૂરદૂરના ઊંડાણમાં સોંસરા પહોંચી જતા હતા, અને ત્યાં વિચિત્ર ખળભળાટ મચાવતા હતા. તેમણે બતાવેલો માર્ગ વસમો અને દોહ્યલો હતો, પણ એ શૂરાનો માર્ગ હતો, અને એ માર્ગે જતાં સ્વતંત્રતાના સ્વર્ગનું દર્શન થાય એમ લાગતું હતું. એ પ્રકારની ખાતરીને લીધે જ અમે અમારી નિષ્ઠાનો કોલ આપ્યો હતો, અને આગેકૂચ કરી હતી.

'તલવારનો ન્યાય' નામના સને ૧૯૨૦માં લખેલા એક પ્રસિદ્ધ લેખમાં તેમણે લખેલું: "હું અવશ્ય માનું છું કે જ્યારે નામર્દાઈ અને હિંસા એ બેની વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે હું હિંસા કરવી એ વધારે સારી છે એવી સલાહ આપું. બીજાને લીધે હિંદુસ્તાન શસ્ત્ર ન ઉગામે, અને પોતાની આબરૂ ઉપર હુમલો થતો ટગર ટગર જોયા કરે તેના કરતાં પોતાની આબરૂનો બચાવ કરવાની ખાતર તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે એ હું વધારે પસંદ કરું. પણ હિંસાના કરતાં અહિંસા એ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. પ્રતિકાર કે શિક્ષાના કરતાં ક્ષમામાં અધિક વીરતા છે એમ હું માનું છું. क्षमा वीरस्य भूषणम् ।

"ક્ષમા એ સાચા ક્ષત્રિયનું ભૂષણ છે. પણ જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે જ પ્રેમ કરી જાણે છે, જેનામાં વિષયો ભોગવવાની શક્તિ છે તે જ વિષયોને રોકે તો બહાદુરી જણાય છે. ઉંદર બિલાડીના પંજામાં આવી ચૂરેચૂરા થઈ જાય તેથી ઉંદરે બિલાડીને ક્ષમા આપી એમ કોણ કહેશે? હિંદુસ્તાનમાં લડવાની તાકાત હોય ને લડાય તે ન લડે એ જ તેના આત્મબળની નિશાની ગણાય. હું હિંદુસ્તાનને કાયર માનતો નથી, હું મને પોતાને પણ કાયર માનતો નથી.

"અહીં લડવાની તાકાતનો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. લડવાની તાકાત એટલે માત્ર શરીરબળ જ નહિ. જેનામાં અડગ હિંમત છે જેણે મરણનો ભય છોડ્યો છે તેનામાં લડવાની તાકાત છે.

"હું કેવળ આદર્શવાદી નથી. આદર્શને પસંદ કરનારો તેમ જ વ્યવહારકુશળ પણ હું પોતાને માનું છું.

"અહિંસાનો મંત્ર ઋષિમુનિઓએ શોધ્યો. પણ તેથી અહિંસાધર્મ ઋષિમુનિઓ જ પાળી શકે એવું કાંઈ તેઓએ જાણ્યુંજણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી. અહિંસા ધર્મ આમવર્ગને માટે પણ છે જ. મનુષ્યને માટે અહિંસાનો ન્યાય છે, જેમ પશુઓને માટે હિંસાનો ન્યાય છે. કારણ પશુઓમાં આત્મા કેવળ મૂઢ દશામાં હોય છે અને એક પશુ બીજાને કેવળ પોતાના શરીરબળથી જ વશ કરે છે. મનુષ્યજાતિનો સ્વાભાવિક

કાયદો પ્રેમબળથી — આત્મબળથી — બીજાને જીતવાનો છે એટલે જ્યારે મનુષ્ય પ્રેમથી બીજાને જીતે છે ત્યારે તે પોતાના કાયદાને વશ વર્તે છે

'એટલે મે હિંદુસ્તાનની આગળ આત્મબલિદાનનો પ્રાચીન ધર્મ રાખવાની હિંમત કરી છે કારણ કે સત્યાગ્રહ અને તેની શાખાઓ અસહકાર અને સવિનય કાયદાભંગ એ બધા તપશ્ચર્યાના નવા નામો છે જે ઋષિઓએ આ હિંસામય જગતમા અહિંસાનો નિયમ શોધી કાઢ્યો તેઓ ન્યૂટનના કરતા વધારે પ્રતિભાશાળી હતા તેઓ વેલિંગ્ટનના કરતા વધારે મહાન યોદ્ધા હતા જ્યારે તેમણે શસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યા છતા તેની તુચ્છતા જોઈ ત્યારે તેમણે ત્રાસ્ત જગતને પોકારીને કહ્યુ કે તેનો ઉદ્ધાર હિંસાથી નથી પણ અહિંસાથી છે

"અહિંસા એ એના સક્રિય સ્વરૂપમા જ્ઞાનપૂર્વક સંકટસહન છે એમા જાલિમની મરજીને મૂગે મોઢે તાબે થવાપણુ નથી, પણ જાલિમની મરજી વિરુદ્ધ પોતાનુ સમસ્ત આત્મબળ અજમાવવાપણુ છે આપણા સ્વભાવના આ નિયમ પ્રમાણે વર્તતો કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના માન, ધર્મ અને આત્માના રક્ષણ માટે અન્યાયી રાજ્યના સમસ્ત બળની સામે પ્રતિકાર કરી શકે છે, અને તે રાજ્યની અવનતિ અથવા ઉન્નતિનો પાયો નાખી શકે છે

'એટલે હિંદુસ્તાન નબળુ છે માટે એણે અહિંસાનુ પાલન કરવુ જોઈએ એમ હુ કહેતો નથી કદી નાશ ન થાય એવો, અને ગમે તેવી શારીરિક નિર્બળતા છતા તેના ઉપર વિજય મેળવી સમસ્ત જગતના એકત્રિત પશુબળનો સામનો કરી શકે એવો આત્મા ભારતને છે, એનુ જ્ઞાન એને થાય એમ હુ ઇચ્છુ છુ

આયર્લેન્ડમા ચાલતી સીનફીન*ની હિલચાલથી અસહકાર ભિન્ન છે કારણ હિંસાની સાથે સાથે અસહકાર કદી ચાલી ન જ શકે પણ હુ તો હિંસામા માનનારાઓને પણ આ અહિંસક અસહકારનો પ્રયોગ કરી જોવાને વીનવુ છુ એ નિષ્ફળ થશે તો એ કારણે નહિ કે એના ગર્ભમા કશી નિર્બળતા રહેલી છે એના પ્રયોગ કરનારની નિર્બળતાને લીધે એ નિષ્ફળ થાય એવો સભવ છે ખરો તે વેળા જોખમનો સમય આવશે રાષ્ટ્રીય અપમાન સહન ન કરી શકનારા વીર આત્માઓ પોતાના રોષને પ્રગટ કરવા ઇચ્છશે તેઓ હિંસાનો સ્વીકાર કરશે મારા જાણવા પ્રમાણે તેઓ અન્યાયમાથી પોતાને કે પોતાના દેશને મુક્ત કર્યા વિના ખચીત નાશ પામશે જો હિંદુસ્તાન તલવારનો ન્યાય સ્વીકારે તો સભવ છે કે તેને ક્ષણિક સફળતા મળે પણ ત્યારે હિંદુસ્તાનને મારી માતૃભૂમિ કહેવામા મને અભિમાન કે હર્ષ નહિ થાય હુ હિંદુસ્તાનને મારી જાન અર્પણ કરી ચૂક્યો છુ કારણ કે મારુ સર્વસ્વ મને એની પાસેથી મળેલુ છે મને સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આત્મબળની સર્વોત્તમતા જગતને સિદ્ધ કરી આપવાના કાર્યને અર્થે જ હિંદુસ્તાનની હસ્તી છે'

* જુઓ નોધ પાનુ ૨૭ —આ ક

આ દલીલો અમારા હૃદયને હલાવતી, પણ અમારે માટે અને મહાસભા માટે અહિંસાનો માર્ગ એ ધર્મ અથવા ત્રિકાલાબાધ સિદ્ધાંત ન હતો ન થઈ શકતો હતો અમારે માટે તો એ એક અમુક પરિણામ લાવનારી તાત્કાલિક નીતિ અથવા પદ્ધતિ હોઈ શકે અને તે પરિણામથી જ એની પરીક્ષા થાય એમ અમને લાગતું હતું અમુક વ્યક્તિઓ માટે એ ધર્મ કે ત્રિકાલાબાધ સિદ્ધાંત ભલે હોય પણ કોઈ રાજકીય સંસ્થા જ્યાં સુધી તે રાજકીય રહે છે ત્યાં સુધી તો તેને માટે એ એવો ધર્મ ન થઈ શકે

ચૌરીચૌરા અને તેના પરિણામોને લીધે અમે અહિંસાનીતિના અંતર્ગત તત્ત્વો વિચારતા થઈ ગયા અને અમને લાગ્યું કે જો સવિનયભંગને મોકૂફ રાખવાની ગાંધીજીની દલીલ સાચી હોય તો આપણા વિરોધીઓ તો હમેશાં લડતને બંધ કરવી પડે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન કરવાની હમેશાં શક્તિ ધરાવશે આ દોષ અહિંસાનીતિનો ગાંધીજીએ એના ઉપર મૂકેલા પોતાના અર્થનો ? આખરે એના કર્તા અને ઉત્પાદક તેઓ પોતે જ રહ્યા એટલે એમાં શેનો સમાવેશ થાય છે અને શેનો નથી એનો નિર્ણય એમના કરતાં વધારે સારો કોણ આપી શકે ? અને એમના વિના લડતનું શું થાય

ઘણાં વર્ષ પછી ૧૯૩૦ની સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે આગમચ તેમણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી તેથી અમને બહુ સંતોષ થયો તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે છૂટાછવાયા હિંસાના કૃત્યોથી લડત બંધ કરવામાં નહિ આવે જો યુદ્ધ કરવાની અહિંસક રીત આવી અનિવાર્ય ઘટનાઓથી બંધ જ કરી દેવામાં આવે તો એ સ્પષ્ટ છે કે બધા પ્રસંગોને માટે એ આદર્શ રીત ન કહેવાય અને આ સ્વીકારવાને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ રીત સર્વોત્તમ હતી માટે સૌ સંજોગોને અનુકૂળ થવી જ જોઈએ અને અમુક મર્યાદિત અંશે વિરોધી વાતાવરણમાં પણ તેનો પ્રયોગ શક્ય હોવો જોઈએ આ પ્રકારનો એમણે કરેલ અર્થ અહિંસક કાર્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરતો હતો એ અર્થ એમના અનેક વર્ષોના પ્રયોગના પરિણામે એઓ કરવા લાગ્યા કે કેમ એ હું જાણતો નથી

સાચી હકીકત તો એ છે કે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરીમાં સવિનયભંગની લડત બંધ રહી તે કેવળ ચૌરીચૌરાના કારણે તો નહિ જ જો કે ઘણા લોકો એમ જ માનતા હતા ચૌરીચૌરા તો એક છેવટનું નિમિત્ત થઈ પડ્યું ગાંધીજી ઘણીવાર પોતાની અંતઃપ્રેરણાથી જ કામ લે છે પ્રજાની સાથેના લાંબા અને નિકટ સંસર્ગને પરિણામે મોટા સાર્વજનિક નેતાઓને જે એક નવી દૃષ્ટિ ખૂલી જાય છે તેવી નવી દૃષ્ટિ એમને ખૂલી છે આગળથી સામાન્યને શું લાગે છે લોકો શું કહે છે અને લોકો શું કરી શકશે તે એઓ સહેજ જોઈ શકે છે આ સહજદૃષ્ટિનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે ને પ્રમાણે જ પોતાનું કાર્ય ગોઠવે છે અને પાછળથી પોતાના આશ્ચર્યચકિત અને રોષે ભરાયેલા સાથીઓને સંતોષવાને માટે પોતાના નિર્ણયના કારણો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ પ્રયત્ન ઘણી વાર અતિશય છીછરો હોય છે—જેમ અમને ચૌરીચૌરા પછીથી લાગ્યું હતું એ વખતે

જોકે લડત દેખીતી રીતે બહુ જોરમા હતી અને લોકોનો ઉત્સાહ સર્વત્ર ઊભરાતો જણાતો હતો તો પણ ખરી રીતે લડતના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા હતા, વ્યવસ્થા અને નિયમપાલનના નામનિશાન રહ્યા ન હતા. આપણા ઘણાખરા સારા માણસો જેલમા હતા અને આમવર્ગને આજ સુધીમા સ્વતંત્ર રીતે કામ લેવાની કશી જ તાલીમ મળી ન હતી સ્થિતિ એવી થઈ હતી કે ગમે તે અનતપૈયો માણસ મહાસભા સમિતિનો કબજો લેવા માગે તો લઈ શકે અને વસ્તુત અનેક અનિષ્ટ માણસો અને શત્રુઓના આડતિયાઓ આગળ આવ્યા હતા, અને કેટલીક કોગ્રેસ અને ખિલાફત સંસ્થાઓનો કબજો લઈ બેઠા હતા આ લોકોને અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો ન હતો

આવી લડતમાં આવી વસ્તુ તો થોડેઘણે અંશે લગભગ અનિવાર્ય છે નેતાઓએ જેલ જવામા આગેવાની લીધે જ છૂટકો, અને પાછળ રહેલાઓના ઉપર લડત ચાલુ રાખવાનો વિશ્વાસ રાખ્યે જ છૂટકો આમવર્ગને કઈક સારુ કામકાજ કરવાની, અને તેના કરતા પણ અમુક પ્રકારનુ કામ ન કરવાની તાલીમ અપાય એટલુ જ શક્ય છે અને ૧૯૩૦ની લડત વખતે તો આ પ્રકારની તાલીમ આપવામા કેટલાય વર્ષ અપાઈ ચૂક્યા હતા એટલે, તે સાલની અને ૧૯૩૨ની સવિનયભંગની લડત ભારે શક્તિશાળી અને વ્યવસ્થિત લડતો હતી આ શક્તિ અને વ્યવસ્થા ૧૯૨૧-૨૨મા ન હતી, અને લોકોના ઉત્સાહ અને ધમાલની પાછળ કશુ સગીન ન હતુ જો '૨૧-૨૨ની લડત ચાલુ રહી હોત તો અનેક સ્થાનોએ છૂટીછવાઈ હિંસાના કિસ્સા બન્યા કરત એ વિષે જરાય શકા નથી આ કિસ્સાઓને દાબી દેવામા સરકાર લોહીની નદીઓ વહેવરાવત, અને ત્રાસનુ એવુ સામ્રાજ્ય જમાવત કે લોકો સાવ નામર્દ થઈ ગયા હોત

ગાધીજીના મનમા આ પ્રકારના કારણો અને વિચારોએ કામ કીધું હશે એવો સભવ છે, અને તેમણે ગૃહીત ધરેલી વાતો સ્વીકારીએ અને અહિંસાની રીતે લડત લડવાની ઇષ્ટતા સ્વીકારીએ તો તેમનો નિર્ણય સાચો હતો સડો અટકાવવાનુ અને નવી રચના કરવાનુ તેમનુ કામ હતુ બીજી અને કેવળ ભિન્ન દૃષ્ટિએથી એમનો નિર્ણય અયોગ્ય ગણી શકાય, પણ અહિંસક રીતની સાથે એ દૃષ્ટિને કશો સબધ ન હતો અહિંસા અને હિંસા એ બે વસ્તુ સાથે સાથે ચાલી ન શકે સરકારને એવા નાના છમકલા દાબી દેવા હોય તો દાબી દે, પણ તેથી કઈ લડત બંધ થવાની નહોતી કારણ કે આવી લડતો તો પોતાની ભસ્મમાથી પાછી સજીવન થાય છે ઘણીકવાર પીછેહઠ થાય તો તેથી ઘણીવાર આખી પરિસ્થિતિનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા અને લડતને મજબૂત કરવામા સહાય મળે છે, પીછેહઠ કે દેખીતી હાર થાય તેનુ દુ ખ નથી, પણ તત્ત્વો અને આદર્શો જ અખડ રહેવા જોઈએ જો લોકો તત્ત્વોને આચ આવવા ન દે તો તરત જ સજીવન થવામા અડચણ આવતી નથી પણ ૧૯૨૧ કે '૨૨માં અમારા તત્ત્વો ને ધ્યેયો શા હતા? અમારુ ધ્યેય હતુ કશી સ્પષ્ટ વિચારપ્રણાલીના આધાર વિનાનુ અસ્પષ્ટ સ્વરાજ્ય અને તત્ત્વ હતુ લડતની એક વિશિષ્ટ અહિંસાત્મક રીતિ જો લોકોએ અનેક ઠેકાણે છૂટાછવાયા તોફાન કર્યા હોત તો અહિંસાની લડત તો બધ થાત જ

અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા વિનાના સ્વરાજ્યને તો ઝાઝું શી રીતે વળગી રહી શકાય? લોકો સામાન્ય રીતે લાંબો વખત સુધી લડાઈ ચાલુ રાખવાને માટે તાકાત ધરાવતા નહોતા, અને જો કે પરદેશી રાજ્ય વિષે લગભગ આખા દેશમા અસંતોષ હતો, અને મહાસભા વિષે લાગણી હતી, તો પણ લોકોમા ટટ્ટાર ઊભવાની શક્તિ ન હતી કે વ્યવસ્થા ન હતી લાંબો વખત તેમનું નભે એમ જ ન હતુ ટોળેટોળા કેદમા ગયા હતા તે પણ ક્ષણિક આવેશમા, આખી લડત ઘડીકમા પૂરી થશે એવી આશાએ

એટલે ૧૯૨૨મા સવિનયભંગની લડત મોકૂફ રાખવાનો ઠરાવ થયો તે યોગ્ય કહી શકાય, જો કે તે જે રીતે થયો તે રીત બહુ દોષપાત્ર હતી, અને પરિણામે અમુક અંશે લોકોની નિષ્ઠા અને હિંમત હલી ગયા

પણ એવો સંભવ છે કે આવડી મોટી લડત એકાએક બંધ થવાને લીધે દેશમા એક દુઃખદ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ લડત દરમ્યાન છૂટાછવાયા અને નાહકના છમકલા થતા તો અટક્યા, પણ જે હિંસા દાબી દેવામા આવી હતી તેને કોઈ પણ રસ્તે પ્રગટ થયે જ છૂટકો હતો, એટલે પછીના વર્ષોમા જે કોમી ઝઘડાઓ થયા તેમા એનો મોટો હિસ્સો હતો એમ કદાચ કહી શકાય અસહકાર અને સવિનયભંગની લડતમા લાખો માણસો જોડાયા હતા તેથી જુદા જુદા ધર્મોના કોમવાદીઓ જેઓ રાજકીય ક્ષેત્રમા ઘણાખરા પ્રગતિવિરોધી હતા તેમના હથિયાર હેઠા પડ્યા હતા લડત બંધ પડવાને લીધે આ લોકો આગળ આવ્યા બીજા અનેકો, છૂપી પોલીસના આડતિયાઓ અને કોમો વચ્ચે લડાઈ કરાવીને સરકારની ખુશામત કરવા ઇચ્છનારાઓને પણ આ જ દિશામા કામ કરવાની સંધિ મળી મોપલાઓના રમખાણ અને તેને દાબી દેવા માટે લેવામા આવેલા અતિશય ઘાતકી પગલા — બંધ રેલના ડબામા પૂરેલા કેદીઓને પૂરીને ગૂંગળાવવામા આવ્યા હતા જેના વિચારમાત્રથી ત્રાસ ઉપજે છે! — થી કોમી વેરઝેર કેળવનારાઓને તો એક હથિયાર મળ્યુ હતુ એવો સંભવ છે કે જો સવિનયભંગની લડત રોકવામા આવી ન હોત અને સરકારે જ એને બંધ કીધી હોત, તો કોમી વિખવાદ કદાચ ઓછો થયો હોત અને પાછળથી જે કોમી રમખાણો થયા તેમા વાવણી નાખવા માટે શક્તિ લોકમા રહી ન હોત

સવિનયભંગની લડત બંધ કરવામા આવી તે પહેલા એક એવો બનાવ બન્યો હતો - જેમાથી જુદા પરિણામ આવી શક્તા હતા સવિનયભંગની લડતના પહેલા મોજાથી સરકાર આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી અને ભયભીત થઈ હતી તે સમયે વાઇસરૉય લૉર્ડ રીડિંગે એક જાહેર ભાષણમા કહ્યુ હતુ કે 'હુ મૂંઝાયો છુ અને મૂંઝાયો છુ' પ્રિન્સ કુંવર હિંદુસ્તાનમા આવ્યા હતા અને તેને લીધે સરકારની જવાબદારી બહુ વધી ગઈ હતી ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બર મહિનાના આરંભમા લોકોના ટોળેટોળા પકડાયા ત્યાર પછી સરકારે મહાસભાની સાથે સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પ્રિન્સ કુંવર કલકત્તે જનાર હતા અને તે પહેલા કાંઈક સમાધાન થાય તો સારો દેખાવ થતા અટકે એ હેતુ હતો બંગાળ સરકારના પ્રતિનિધિઓ અને તે વેળા જેલમા બેઠેલા

દેશબંધુ દાસની સાથે થોડી ખાનગી વાતો થઈ હતી. એવી દરખાસ્ત થઈ હતી કે સરકાર અને મહાસભાની વચ્ચે વાટાઘાટને માટે એક નાનકડી ગોળમેજી પરિષદ ભરવામા આવે. ગાંધીજીએ આગ્રહ ધર્યો કે તે વેળા કરાંચી જેલમા કેદ ભોગવતા મૌલાના મહમદઅલી*ને પરિષદમા હાજર રહેવાને માટે છૂટ આપવામા આવે. સરકારે આ વાત કબૂલ ન કરી.

દેશબંધુ દાસને આ બાબતમા ગાંધીજીએ ગ્રહણ કરેલુ વલણ પસંદ ન પડ્યુ અને પાછળથી જેલમાથી છૂટીને તેમણે ગાંધીજીની જાહેરમા ટીકા કરી અને કહ્યુ કે તેમણે ભારે થાપ ખાધી હતી. તે વેળા શુ બન્યુ તેની વિગતો અમે જેઓ જેલમા હતા તેઓ જાણતા ન હતા. એટલે બધી હકીકત વિના યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ણય આપવો કઠણ છે. છતા એમ તો લાગે છે કે એ વેળા પરિષદ ભરવામાથી કશુ ફળ આવે એમ ન હતુ. સરકારનો તો પાટવી કુંવરની કલકત્તાની મુલાકાત નિર્વિઘ્ને પાર પડે એટલા માટે જ પ્રયત્ન હતો. જે તાત્ત્વિક પ્રશ્નો અમારી આગળ હતા તે તો જેમના તેમ જ રહ્યા હોત. નવ વર્ષ પછી જ્યારે પ્રજા અને મહાસભા બંને વધારે બળવાન હતા ત્યારે પણ આવી પરિષદમાથી બહુ પરિણામ આવ્યા નહોતા. પણ આ વાત અલગ રાખીએ તોપણ મને લાગે છે કે મહમદઅલીની હાજરી વિષે ગાંધીજીએ આગ્રહ રાખ્યો એ સર્વથા ઉચિત જ હતો. મહાસભાના નેતા તરીકે જ નહિ પણ ખિલાફત ચળવળના નેતા તરીકે તેમની હાજરી આવશ્યક હતી, કારણ મહાસભાના કાર્યક્રમમા ખિલાફતનો પ્રશ્ન એ તે વેળા અગત્યનો પ્રશ્ન હતો. કોઈ પણ નીતિ અથવા પગલામા સાથીને છોડવાપણુ હોય તો તે યોગ્ય કહી શકાય જ નહિ. સરકાર તેમને જેલમાથી છોડવા તૈયાર ન હતી એ પણ બતાવે છે કે પરિષદમાથી કશુ પરિણામ આવવાનો સંભવ ન હતો.

મારા પિતા અને હુ બન્ને જુદી જુદી કોર્ટ મારફતે જુદા જુદા ગુનાઓ માટે છ મહિનાની સજા ભોગવતા હતા. આ કોર્ટમા ચાલેલા મુકદ્દમા તો ફારસ જેવા હતા અને તે વેળાની રીત મુજબ અમે તેમા કશો ભાગ લીધો ન હતો. અમારા ભાષણોમા અથવા તો અમારા બીજા કામકાજમા અમારા ઉપર ગુનો સાબિત થઈ શકે એવુ તો ઘણુયે શોધી શકાય એમ હતુ, પણ આરોપને માટે જે વસ્તુ સરકારે શોધી તે રમૂજી હતી. મહાસભાનુ સ્વયંસેવક દળ એ ગેરકાયદેસર સંસ્થા હતી એટલે મારા પિતા ઉપર તેના સભ્ય થવાનો આરોપ મુકાયો હતો અને આ સાબિત કરવાને માટે તેમની હિંદી સહીવાળુ એક પત્રક રજૂ કરવામા આવ્યુ હતુ. સહી તો મારા પિતાની જ હતી પણ અગાઉ ભાગ્યે જ એમણે હિંદીમા સહી કરેલી એટલે તેમની હિંદી સહી ઓળખી શકે એવા ભાગ્યે જ કોઈ હતા. એટલે એક ચીંથરેહાલ સાક્ષી ઊભો કરવામા આવ્યો

* એકલા મૌ. મહમદઅલી જ નહિ પણ બધા 'કરાંચી' કેદીઓને છોડવાની માગણી કરી હતી. આ કેદીઓમા મૌ. મહમદઅલી, મૌ. શૌકતઅલી, ડૉ. કિચલુ, શંકરાચાર્ય વગેરે હતા. લશ્કરને નોકરી છોડવાની સૂચના કરનાર ખિલાફત પરિષદના ઠરાવને માટે એ બધા કરાંચીમા પકડાયા હતા. —બા. ક.

તેણે સોગંદ ઉપર કહ્યું 'એ સહી પંડિતજીની તરીકે હું ઓળખું છું ' માણસ સાવ નિરક્ષર હતો, અને એ સહી તપાસવાનું તેને કહ્યું ત્યારે તેણે કાગળ ઊંધો પકડ્યો. મારી દીકરી તે વેળા ચાર વર્ષની હતી. એને હાથમાં તેડીને મારા પિતા આરોપીના પાંજરામાં ઊભા હતા. એટલે એ ચાર વર્ષની બાળાને માટે આરોપીના પાંજરામાં ઊભવાનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો.

મારો ગુનો હડતાલની જાહેરખબરો વહેંચવાનો હતો. તે વેળા કાયદા પ્રમાણે આ ગુનો ન હતો, જો કે આજે તો આપણે 'ડોમિનિયન સ્ટેટસ' (સાંસ્થાનિક દરજ્જા) તરફ બહુ પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એટલે આજે તે ગુનો ગણાય છે. છતાં મને સજા થઈ. મારા પિતા અને બીજાઓની સાથે હું જેલમાં હતો ત્યાં ત્રણ મહિના પછી મને ખબર આપવામાં આવી કે સજાઓ ફરી તપાસનાર કોઈક અમલદારે ઠરાવ્યું છે કે તમને અયોગ્ય સજા થઈ હતી, અને તમને છોડી મૂકવા જોઈએ આથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું કારણ મારા તરફથી આ વિષે કોઈએ કશું પગલું લીધું ન હતું.

સવિનયભંગની લડત બંધ થવાને લીધે કદાચ ફરી તપાસનારા ન્યાયાધીશોને શૂર ચડયું હશે મારા પિતાને જેલમાં મૂકી મને છૂટતાં દુઃખ થયું.

તરત જ ગાંધીજીની પાસે જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હું ત્યાં પહોંચું તે પહેલાં તો તેઓ પકડાયા હતા અને મારી તેમની સાથે સાબરમતી જેલમાં મુલાકાત થઈ તેમના કેસ વખતે હું હાજર હતો. એ એક સ્મરણીય અવસર હતો, અને તે વેળા હાજર રહેલા કોઈ તે કદી ભૂલી શકે તેમ નથી અંગ્રેજ જજ મર્યાદા અને લાગણીથી વર્ત્યો હતો કોર્ટની આગળ કરેલું ગાંધીજીનું નિવેદન હૃદય હલાવનારું હતું, અને તેમનાં જીવંત વાક્યો અને હૃદયગ્રાહી કલ્પનાઓની છાપ અમારી સ્મૃતિમાં લઈને રોમાંચક અનુભવ સાથે અમે ઘેર આવ્યા

સૂચના માત્ર અમારા કામને માટે બસ હતી. દંડ ભરવામાં આવ્યા અને પ્રતિજ્ઞાએ નવી લેવાઈ. દંડની રકમ કાપડના વેપારીઓના મહાજનને આપવામાં આવી.

બે ત્રણ દિવસ પછી મને અને મારા જે સાથીઓએ વેપારીઓની સાથેની વાટાઘાટમાં ભાગ લીધો હતો તેમને પકડવામાં આવ્યા. ધમકી આપવાનો અને જબરદસ્તીથી પૈસા કઢાવવાનો ગુનો કરવાનો આરોપ મારા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત રાજદ્રોહ અને બીજા આરોપો પણ મારા ઉપર હતા. મેં બચાવ તો ન કર્યો પણ કોર્ટમાં વાસુ નિવેદન કર્યું. ધમકી આપવાના અને જબરજબરીથી પૈસા કઢાવવાના અને બીજા એક ગુના માટે મને સજા થઈ પણ રાજદ્રોહનો આરોપ એવી લેવામાં આવ્યો કારણ ત્રણ ગુનામાં જ મને પૂરતી સજા મળી ગઈ હતી એવું માનવામાં આવ્યું હશે. સજા પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી ત્રણ હતી. એમાંની બે સાથે સાથે ભોગવવાની ૧૮ મહિનાની હતી. હું ધારું છું કુલ ૧ વરસ અને ૯ માસની સજા હતી. આ માંથી બીજી જેલ છ અઠવાડિયાં બહાર રહી આમ હું પાછો જેલ ગયો.

૧૩. લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલ

૧૯૨૧ના હિંદુસ્તાનમાં રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે કેદ એ કંઈ નવાઈની વસ્તુ ન હતી. ખાસ કરીને બંગાળના ભાગવાની લડતથી માંડીને હમેશાં લાંબી સજા મળવીને જેલ જનારા માણસોની અખંડ ધારા ચાલી હતી. મુકદ્દમા વિના પણ અનેકને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. ભારતના તે કાળના સૌથી મહાન નેતા લોકમાન્ય તિલકને તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં છ વરસની સજા થઈ હતી. આવી કેદો અને નજરકેદની આ પ્રથાને મહાયુદ્ધથી વેગ મળ્યો અને કાવતરાના કેસો જ્યાં ત્યાં થવા લાગ્યા. જેને પરિણામે આરોપીઓને ઘણી તો ફાંસીની સજા અથવા જન્મકેદની સજા થતી. અલીભાઈઓ અને મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદને મહાયુદ્ધ દરમ્યાન નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ યુદ્ધ પછી તરત પંજાબમાં લશ્કરી કાયદો પોકારાયો અને તેમાં અનેક જણ કાવતરાના આરોપોને કારણે અથવા સમરી (તાબડતોબ) મુકદ્દમાઓને પરિણામે કેદમાં પડ્યા હતા. આમ હિંદુસ્તાનમાં રાજદ્વારી કેદ કંઈ નવાઈની વસ્તુ રહી નહોતી. પણ અત્યાર સુધી ઇરાદાપૂર્વક કેદ માની લેવામાં આવી નહોતી. માણસે કંઈ કામકાજ કર્યું હોય કે કોઈ ભાષણ આપ્યાં હોય અથવા છૂપી પોલીસમાં તે બાબતો થઈ પડ્યો હોય એટલે તેને પકડવામાં આવતો અને કેદમાંથી બચવાને માટે બનતામાં બનતું કરવાનો એકે પ્રયત્ન બાકી રાખવામાં ન આવતો. અલબત્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજી અને તેમના હજારો અનુયાયીઓએ સત્યાગ્રહની સાથે તના નવી જ પ્રથા પાડી હતી ખરી.

આમ છતાં ૧૯૨૧માં જેલ એ લગભગ અપરિચિત સ્થળ હતું અને નવા કેદીને દરવાજો પાછળ બંધ થતા અચાનક દરવાજાઓની અંદર શું બનતું તેની ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હતી. આમ આંખો અમને ખ્યાલ હતો ખરો કે એની અંદર વસનાર એ હાથી બે પગના

અને વિકરાળ ગુનેગારો હશે જેલ શબ્દની સાથે જ મનમા કારાવાસ, નામોશી અને દુ ખોની, અને એ ઉપરાત અજ્ઞાત સ્થાન હોવાને લીધે તેના ભયની કલ્પનાઓ ઊભી થતી ૧૯૨૦ પછી જેલ જવાની હમેશા વાતો થયા કરતી અને અમારા ઘણા સાથીઓ જેલમા જઈ ચૂક્યા હતા એટલે જેલ જવાની કલ્પનાને અમે ધીમે ધીમે ટેવાતા ગયા ને જેલના નામથી આપોઆપ જ જે અણગમો થતો અને ચીતરી ચડતી તે ઓછા થતા ગયા આમ છતા અમારી ગમે તેટલી તૈયારી હોય તો પણ જેલના દરવાજામા પ્રથમ પ્રવેશ કરતા લાગણીઓનુ જે ખેચાણ ને ઉશ્કેરાટ થતા તે તો થતા જ તેર વર્ષ પડેલાના તે કાળથી માંડીને તે આજ સુધી રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે મારા ધા રા પ્રમાણે ઓછામા ઓછા ત્રણ લાખ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ જેલમા જઈ આવ્યા હશે ઘણીવાર રાજદ્વારી કલમને બદલે કોઈ બીજી કલમ પ્રમાણે પણ આરોપ મુકાતા પણ ગુના તો રાજદ્વારી લડતમાથી જ ઊભા થયા હતા આમાના હજારો તો અનેક વખત જઈ આવ્યા છે, અદર જઈને શુ મળશે એની પણ તેમને પૂરી ખબર પડી ગઈ છે, ત્યાના વિચિત્ર જીવનમા રહેલી એક પ્રકારની અસાધારણતા મૂઢ દુ ખ અને દારૂણ રસહીનતાને જેટલે અશે અનુકૂળ થઈ શકાય તેટલે અશે અનુકૂળ થવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે માણસ જેમ તે વસ્તુને ટેવાઈ જાય છે તેમ જેલજીવનને પણ આપણે ટેવાઈએ છીએ, અને છતા જ્યારે જ્યારે એ દરવાજામા આપણે પેસીએ છીએ ત્યારે ત્યારે પ્રથમની પેઠે આપણી લાગણી ઉશ્કેરાય છે, નસો તગ થાય છે અને નાડમા રુધિર જોરથી વહેવા લાગે છે, અને દરવાજા બહારના લીલાછમ અને વિશાળ મેદાનો, છૂટથી ફરતા લોકો અને ગાડી ઘોડાઓ અને પરિચિત ચહેરાઓ તરફ આખ આપોઆપ વળી છેવટની લાબી દષ્ટિ નાખી લે છે, કારણ લાબો સમય સુધી એમાનુ કશુ જોવાનુ મળવાનુ નથી

જેલની મારી પહેલી મુદત, જે ત્રણ જ મહિનામા એકાએક બધ થઈ તે અમારે માટે અને જેલના અમલદારો માટે ઠીક ઠીક ખળભળાટ ભરેલી હતી આ નવા પ્રકારના કેદીઓ ઊભરાવાને લીધે જેલના અમલદારોના તો અર્ધા સાધા ઢીલા થઈ ગયા હતા આ લોકોની રોજરોજ વધતી જતી સખ્યા પણ અસાધારણ હતી એટલે અમલદારોને આપણને લાગતુ કે આ ભયાનક પૂરમા હવે જૂના કાનૂનો અને નિયમોના નામનિશાન ધોવાઈ જશે પણ એના કરતા વધારે ગભરાવનાર તો આ નવા કેદીની જાત હતી એ કેદીઓ બધા વર્ગોમાથી આવતા પણ ઘણાખરા મધ્યમવર્ગમાથી હતા અને જુદા જુદા વર્ગના હોવા છતા પણ બધામા એક વસ્તુ સામાન્ય હતી સામાન્ય કેદીથી તેઓ સાવ જુદા જ હતા અને સામાન્ય કેદીની સાથે કામ લેવાતુ તેમ આ લોકોની સાથે કામ લેવુ સહેલુ ન હતુ અમલદારો આ સમજતા હતા પણ ચાલુ નિયમોનુ સ્થાન લેનાર નવા નિયમો હતા નહિ અગાઉ આવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હતી એટલે કોઈને કશો અનુભવ ન હતો સામાન્ય કોંગ્રેસ કેદી દીનોપોચો તો નહોતો જ અને જેલના દરવાજામા પેઠા પછી પણ સઘબળને લીધે તેને પોતાના બળનુ ભાન રહેતુ બહાર ચાલતી લડતથી અને લોકો જેલમા બનતી ઘટનાઓમા નવો રસ લેવા લાગ્યા હતા

તેથી આ બાજુનું ભાન થવું આથી સામાન્ય રીતે કંઈક ઝઘડાખોર વૃત્તિ રહેલી છતાં પણ જેલના અમલદારો સાથે સહકાર કરવાની અમારી સામાન્ય નીતિ હતી. અમારા સહકાર વિના અમલદારોની મુશ્કેલીઓ ઘણી વધી પડત. જેલર અમારી પાસે અનેક વાર આવતો અને અમને અમારા સ્વયંસેવકોવાળા બૅરેકમાં જઈ તેમને ઠંડા પાડવાને નહિ અથવા તેમની પાસે કંઈક કબૂલ કરાવવાને માટે તે અમને વીનવતો.

અમે અમારી ઇચ્છાથી જેલમાં આવ્યા હતા. ઘણા સ્વયંસેવકો તો વગર બોલાવ્યા ઘૂસી આવ્યા હતા એટલે કોઈનો જેલ છોડીને ભાગી જવાનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો. જો કોઈને બહાર જવાની ઇચ્છા થતી તો પોતે કરેલા કામ માટે માફી માગીને અથવા તો ભવિષ્યમાં એવું કામ ન કરવાની કબૂલાત આપીને એ સહેલાઈથી છૂટી શકતો હતો. ભાગવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો નામોશી જ થાય અને સવિનયભંગની લડતમાંથી પણ નીકળવાપણું રહે જ નહિ. લખનૌની અમારી જેલનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આ સારી રીતે સમજતો અને અમારા જેલરને કહેતો કે જો આ કૉંગ્રેસ કેદીઓમાંથી થોડાએકને ભાગી જવાનું સમજાવી શકો તો તમને ખાનસાહેબમાંથી ખાનબહાદુરમાં ચડાવવાની હું સરકારને ભલામણ કરીશ. અમારામાંના ઘણા કેદીઓને જેલની મધ્યના ચક્રમાં આવેલા મોટા બૅરેકોમાં રાખવામાં આવતા. અમારામાંના અઢાર જણને હું ધારું છું કે વધારે સારી રીતે રાખવાને માટે એક જૂની વણાટશાળામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. એને લગતું એક મોટું ચોગાન હતું. મારા પિતા, મારા બે પિત્રાઈઓ અને મને ૨૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો એવો એક ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો. એક બૅરેકમાંથી બીજી બૅરેકમાં જવાની અમને સંપૂર્ણ છૂટ હતી. સગાંવહાલાંઓની સાથે અનેક મુલાકાતો મળતી, છાપાં આવતાં અને દરરોજ થતી નવી પકડાપકડી અને વધતી જતી લડતથી ધમાલનું વાતાવરણ ચાલુ રહેતું. ચર્ચાઓ અને વાતોમાં પુષ્કળ વખત જતો અને હું ભાગ્યે જ કશું વાંચી શકતો કે કશું સંગીન કામ કરી શકતો. સવારનો વખત હું અમારા આખા ખંડની સફાઈ અને ધોવાઈમાં, મારા પિતાનાં અને મારાં કપડાં ધોવામાં અને કાંતવામાં ગાળતો. શિયાળાના દિવસ હતા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એના કરતાં બીજો સારો સમય કયો હોય? થોડાં અઠવાડિયાં તો અમને અમારા સ્વયંસેવકોમાંના જે નિરક્ષર હતા તેમને માટે હિંદી ઉર્દૂ અને બીજા પ્રાથમિક વિષયો શીખવવા માટેના વર્ગો ખોલવાની રજા આપવામાં આવી હતી. બપોર પછી અમે વૉલીબૉલ રમતા.*

* તે વેળા છાપામાં એક હાસ્યજનક ગપ્પું બહાર પડ્યું હતું અને તે ખોટું છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યા છતાં ફરીફરીને તે ચાલુ રહ્યું છે. એવી વાત ચાલી હતી કે તે વખતના અમારા પ્રાંતના ગવર્નર સર હારકોર્ટ બટલર મારા પિતાને જેલમાં શૅમ્પેન (દારૂ) મોકલતા. સર હારકોર્ટે મારા પિતાને કશું મોકલ્યું નથી. એમને કે બીજા કોઈએ શૅમ્પેન કે બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો દારૂ જેલમાં મોકલ્યો નથી અને સાચી વાત તો એ છે કે મહાસભાએ ૧૯૨૦માં અસહકારનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે તેમણે દારૂ છોડી દીધો હતો એટલે તેમને આ વખતે દારૂ પીવાપણું હતું નહિ.

ધીમે ધીમે સખતાઈ થતી ગઈ. અમારા વાડામાંથી અમને બહાર નીકળવાની બંધી થઈ, અને જ્યાં બીજા સ્વયંસેવકો પૂરવામાં આવ્યા હતા ત્યાં જઈ તેમની સાથેની મુલાકાત પણ બંધ થઈ. એટલે વર્ગો પણ અટક્યા. એ જ અરસામાં હું છૂટ્યો.

હું માર્ચના આરંભમાં નીકળ્યો અને છ સાત અઠવાડિયાં પછી એપ્રિલમાં પાછો આવ્યો તો મેં જોયું કે સ્થિતિમાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. પિતાને નૈનિતાલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેમના ગયા પછી તરત જ નવા નિયમો અમલમાં આવ્યા મોટી વણાટશાળા જ્યાં મને પહેલાં રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાંના બધા કેદીઓને અંદરની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને બૅરેકમાં પૂરવામાં આવ્યા. બૅરેક એટલે જેલની અંદર એક નાની જેલ. એક બૅરેકની સાથે બીજા બૅરેકનો કશો સંબંધ નહિ મુલાકાત અને કાગળ હવે મહિનામાં એક મળે એવો નિયમ થયો ખોરાક બહુ સાદો થયો તો કે બહારથી અમે મંગાવી શકતા.

જે બૅરેકમાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં લગભગ પચાસ માણસો હશે. ભીડનો કંઈ પાર ન હતો. અમારી પથારીઓ વચ્ચે લગભગ ત્રણ ચાર ફૂટનું જ અંતર હશે સુભાગ્યે એ બૅરેકમાં દરેક જણને હું ઓળખતો હતો અને અનેક તો મિત્રો હતા, પણ રાતદિવસ એકાંતનો સંપૂર્ણ અભાવ વધારે ને વધારે અસહ્ય થતો ગયો રોજના રોજ એક જ માણસોનાં મોં જોવાનાં, રોજની રોજ એક જ પ્રકારની ગોલા લડાઈઓ; અને એમાંથી ભાગીને જવાનો એકે શાંત ખૂણો ન મળે. નાહવાનું ખુલ્લામાં, કપડા ધોવાનું ખુલ્લામાં કસરતને માટે બૅરેકની આસપાસ અમે દોડતા અને એટલી વાતો ને ચર્ચાઓ કરતા કે બુદ્ધિપૂર્વક વાત કરવાની અમારી શક્તિ સાવ ખૂટી જતી. કુટુંબ-જીવનમાં જે નીરસતા હોય છે તે અહીં સોગણી વધી હતી, અને તેની મીઠાશ અને બીજા લાભો તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવતા. અને વળી આ કુટુંબ તે અનેક જાતના અને અનેક ભાતના લોકોનું બનેલું હતું. સૌના મનના ઉપર આથી ભારે તાણ પડતી, અને ઘણીવાર હું એકાંત માટે ઝંખતો પાછળનાં વર્ષોમાં મારે નસીબે આવું એકાંત જોઈએ તેટલું આવવાનુ હતુ—જ્યારે મહિનાના મહિના સુધી એકાદા જેલ અમલદાર સિવાય બીજા કોઈનું મોં જોવાનું નહોતુ તે સમયે પણ મન ભારે આવેશમાં રહેતુ પણ ત્યારે યોગ્ય સાથીઓની ઝંખના કરતુ ઘણીવાર લખનૌ જેલના ૧૯૨૨ના ભીડમાં ગાળેલા જીવનના દિવસો મને યાદ આવતા અને કંઈક તેને માટે હુ ઝંખતો પણ ખરો છતા મને ખાતરી હતી કે બેમાથી એકાત જ મને વધારે પસંદ હતુ—શરત એટલી કે વાંચવાલખવાની મને છૂટ હોય

અને છતા મારે જણાવવુ જોઈએ કે મારા સાથીઓ બધા અતિશય સજ્જન અને ગુણવાળી હતા, અને અમારે બહુ બનતુ પણ હુ ધારુ છુ કે કોઈ કોઈ વાર તો જરૂર અમે સહુ એકબીજાથી કંટાળતા અને કંઈક એકાતને માટે તલસતા વધારેના વધારે એકાત તો બૅરેકમાથી નીકળીને વાડાના ખુલ્લા ભાગમા બેસવાથી મળતી. ચોમાસાના દિવસ હતા, એટલે વાદળા હોય તેથી બહાર ખુશીથી બેસી શકાતુ ઘણીવાર હુ

નિયમોની સામે વિરોધમા મુલાકાતો છોડી અમારામાના કેટલાક આ તોફાન કરાવનારા હઈશુ એમ માનવામા આવ્યુ જ હશે એટલે અમને સાત જણને મુખ્ય બૅરેકોથી સાવ અલગ એવા જેલના એક દૂર ભાગમા ખસેડવામા આવ્યા આ સાતમા પુરુષોત્તમદાસ ટડન, મહાદેવ દેસાઈ, જ્યોર્જ જોસફ, બાલકૃષ્ણ શર્મા, દેવદાસ ગાધી અને હુ હતા

અમને નાનકડા વાડામા ખસેડયા હતા અને જો કે ત્યા જવામા થોડાક ગેરલાભો હતા પણ એકદરે એ ફેરફાર મને ગમ્યો ખી. તો નહોતી જ, વધારે શાતિ અને વધારે એકાત અમને મળી એટલે વાચવાનો અને બીજુ કામ કરવાનો સમય પણ વધારે મળ્યો જેલના બીજા ભાગોમા અમારા જે સાથીઓ હતા તેમની સાથે, તેમ જ બહારના જગત સાથે કશો જ સબધ અમને રહ્યો નહિ કારણ છાપા આવવા સૌ કેદીઓ માટે બધ થયા હતા

છાપા આવતા નહિ પણ બહારથી કઈક ખબર તો ગમે તે રસ્તે આવી ચડતી જેલોમા હમેશા એમ બને છે અમારી માસિક મુલાકાત અને કાગળોમાથી પણ કઈક કઈક ખબર મળી રહેતી અમે જાણ્યુ કે લડતના પાણી છેક ઓસરી ગયા છે અસુનખ પરી ચાલી ગઈ અને વિજય ઝાખા ભાવિમા સરી ગયો હોય એમ લાગતુ હતુ મહાસભામા બે ભાગલા પડયા હતા — ફેરવાદીઓ અને નાફેરવાદીઓ આમાથી પહેલા પક્ષના નેતા દેશબધુ દાસ અને મારા પિતા હતા તેમનુ કહેવુ એવુ હતુ કે વડી અને પ્રાતિક ધારાસભાની આવતી ચૂટણીઓમા મહાસભાએ ભાગ લેવો જોઈએ, અને ધારાસભાઓનો કબજો લેવો જોઈએ બીજો પક્ષ જેના નેતા રાજગોપાલાચાર્ય હતા તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે અસહકારના જૂના કાર્યક્રમમા કશો ફેરફાર ન કરવો ગાધીજી તો આ વેળા જેલમા હતા લડતના જે ઉદાત્ત આદર્શોથી અમે એક ચડતી ભરતીના મોજાઓ ઉપર જાણે આગળ વધ્યા જતા હતા તે આદર્શો સત્તાને માટેના ક્ષુદ્ર ઝઘડા અને પ્રપચોમા ભુલાવા લાગ્યા હતા ઉત્સાહ અને આવેશની ઘડીમા પરાક્રમો અને સાહસો કરવા સહેલા છે, પણ ઉત્સાહનુ જોશ ઓછુ થયે લડતને દિનપ્રતિદિન ચાલુ રાખવી કઠણ છે એમ અમે જોઈ શકયા બહારથી આવતી ખબરોથી અમે નિરુત્સાહ થતા અને જેલના વાતાવરણથી ઉત્પન્ન થતી અનેક નવાજૂતીને લીધે જીવન કઠણ થતુ ગયુ છતા અતરમા અમને એક પ્રકારનો સતોષ રહેતો કે અમે અમારી ઇજ્જત અને શાન જાળવી રાખી છે અને પરિણામના વિચાર વિના સત્યનો માર્ગ જ લીધો છે કાળના ગર્ભમા શું છે તેની કોઈને ખબર નહોતી પણ તે ગમે તે હોય તો પણ એમ તો સ્પષ્ટ ભાસતુ હતુ કે અમારામાના ઘણાના નસીબમા જિદગીનો મોટો ભાગ જેલમા ગાળવાનુ લખેલુ છે આ પ્રમાણે અમારી વચ્ચે વાતચીત ચાલતી, અને જ્યોર્જ જોસફની સાથે એકવાર વાત કરતા અમે આ જ અનુમાન પર આવ્યા હતા એવુ મને સ્પષ્ટ યાદ છે ત્યાર પછી તો જોસફ અમારાથી બહુ દૂર ખસી ગયા છે એટલુ જ નહિ પણ અમારા કામકાજના સખત ટીકાકાર બન્યા છે લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલના સિવિલ વૉર્ડમા એક શિયાળાની સાજે થયેલી આ વાત એને કદી યાદ આવતી હશે ખરી ?

કામ અને કસરતનો નિયમિત કાર્યક્રમ અમે બાંધી દીધો હતો. કસરતને માટે અમે વાડાની દીવાલની લગોલગ દોડતા અનેક ચક્કર લેતા, અથવા બબ્બે જણ બળદની જેમ જોડાઈ અમારા વાડામાના કૂવાનો મોટો કોસ ખેંચતા, અને નાનકડી સરખી એક શાકભાજીની વાડી કરી હતી તેને પાણી પાતા. લગભગ બધા થોડું થોડું કાંતતા. પણ મારો મુખ્ય વ્યવસાય એ શિયાળાના ટૂંકા દિવસો અને લાંબી રાતમાં વાંચવાનો હતો. જ્યારે જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મુલાકાતે આવે ત્યારે ત્યારે હંમેશાં તે મને વાંચતો ભાળે. વાંચવાની મારી આ લગની એને કંઈક ખૂંચતી, અને એકવાર એની ઉપર ટીકા કરતાં એણે કહેલું, 'હું તો મારી બાર વર્ષની ઉંમરે મારું બધું વાંચવાનું વાંચી પરવાર્યો હતો.' બેશક, વાંચવાના આ સંયમને લીધે જ એ બહાદુર અંગ્રેજ કર્નલ મૂંઝવનારા વિચારના ત્રાસમાંથી બચ્યા હશે, અને એને લીધે જ કદાચ પાછળથી સંયુક્ત પ્રાંતના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સના પદ સુધી ચઢી શક્યા હશે.

શિયાળાની આ લાંબી રાત અને નિરભ્ર આકાશમાં તારા જોવાની મજા આવતી. અને અમારી પાસે નભોમંડળના કેટલાક નકશા હતા તેની મદદથી અમે ઘણાં ગ્રહ અને નક્ષત્રો ઓળખતા. રોજ રાત્રે તેમના નીકળવાની રાહ જોતા અમે બેસીએ, અને તેમને જોઈને પરિચિત મિત્રોને મળતા હોઈએ તેમ આનંદથી તેમને વધાવીએ

આમ અમારો વખત જતો. એમ કરતાં કરતાં દિવસનાં અઠવાડિયાં થયાં અને અઠવાડિયાંના મહિના થયા. અમારા રોજના જીવનને અમે ટેવાઈ ગયા હતા, પણ જેલ બહાર ખરો બોજો અમારી માતાઓ, પત્નીઓ અને બહેનોને વેઠવો પડતો હતો. રાહ જોઈ જોઈને તેઓ કંટાળતી અને તેમના પ્રિયજનો જેલમાં હોય અને તેઓ બહાર હોય એ વાત જ તેમને અકળામણ લાગતી.

૧૯૨૧ ના ડિસેંબરમાં અમે પ્રથમ પકડાયા ત્યાર પછી પોલીસના માણસો અલ્લાહાબાદના અમારા ઘર આનંદભવનની વારંવાર મુલાકાત લેવા લાગ્યા. પિતાને અને મને થયેલો દંડ વસૂલ કરવા તેઓ આવતા દંડ ન ભરવાની મહાસભાની નીતિ હતી. દંડ ન અપાય એટલે પોલીસ રોજ રોજ આવે અને ઘરનાં ખુરશી ટેબલ વગેરેમાંથી કાંઈક જપ્ત કરી ઉપાડી ચાલતા થાય. મારી ચાર વર્ષની પુત્રી ઇંદિરા રોજ રોજ ચાલતી આ લૂંટથી બહુ ચિડાતી, પોલીસનો વિરોધ કરતી, અને પોતાની સખત નાખુશી બતાવતી. મને ભય છે કે પોલીસનાં માણસો વિષેના એના એ બાળપણના ખ્યાલ એના ભવિષ્યના વિચારો ઉપર અસર કર્યા વિના નહિ રહે

જેલમાં સામાન્ય કેદીઓથી અમને અલગ રાખવાની પૂરેપૂરી તજવીજ થતી હતી. અને સામાન્ય રીતે રાજદ્વારી કેદીઓ માટે ખાસ જેલો રાખવામાં આવતી પણ આ બન્ને વિભાગોને સાવ અલગ રાખવા શક્ય નહોતા, અને ઘણીવાર એ કેદીઓની સાથે અમે સંબંધમાં આવતા, અને તેમની પાસેથી તે દિવસના જેલજીવનની ખરી હકીકતો અમને મળ્યા કરતી. આખી કથા મારઝૂડ, ખુશામત અને લાંચરિશ્વતની હતી. ખોરાક ખોરાક એવો ખરાબ હતો કે અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યાં છતાં હું એ મોં પર મૂકી નહોતો

શકતો જેલનો અમલદારવર્ગ સામાન્ય રીતે સાવ નાલાયક હતો ટૂકા પગાર મળે એટલે કેદીઓ કે કેદીઓના સગાઓ પાસે ટાણેકટાણે પૈસા કઢાવીને કમાણીમા વધારો કરે જેલના કાયદાના પુસ્તકમા જેલરની અને તેના મદદનીશોની અને વોડરોની ફરજો અને જવાબદારીઓ એટલી બધી હતી અને એટલી જાતની હતી કે કોઈ પણ માણસને માટે તે પ્રામાણિકપણે અથવા સરખી રીતે બજાવવી સાવ અશક્ય હતી એ પ્રાતના (અને કદાચ બધા જ પ્રાતના) જેલ વહીવટની સામાન્ય નીતિમા કેદીને સુધારવાની અથવા તેને સારી રીતભાત અને ઉપયોગી ધધા શીખવવાની ક્યાયે વાત જ ન હતી જેલમા લેવાતા કામનો હેતુ કેદીને ત્રાસ આપવાનો હતો[1] કેમે કરીને તે ખૂબ ડરી જાય અને આખ મીચીને હુકમ પાળતો થઈ જાય એ જ ઉદ્દેશ હતો, વિચાર એની પાછળ એ હતો કે એ જેલમાથી જાય ત્યારે જેલનો એવો ડર અને ત્રાસ લઈને જાય કે કદી પાછો ગુનો કરી જેલમા આવવાની ખો ભૂલી જાય

હમણા હમણા આમા કેટલાક સુધારા થયા છે ખરા ખોરાક કઈક સુધર્યો છે અને કપડા તેમજ બીજી બાબતોમા પણ સહેજસાજ સુધારા થયા છે, આ મુખ્યત્વે રાજકીય કેદીઓ બહાર આવીને સુધારાને માટે ચળવળ કરતા તેનુ પરિણામ છે અસહકારથી વોર્ડરોના પગારમા ઠીક ઠીક વધારો થયો એટલે સરકારને વફાદાર રહેવાનુ એમને વિશેષ કારણ મળ્યુ કુમળી વયના અને જુવાન કેદીઓને વાચતા લખતાનુ શીખવવાનો પણ જેવો તેવો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે પણ આ બધા સુધારા ૩ડા છે છતા મુખ્ય પ્રશ્નને ભાગ્યે જ સ્પર્શ કરે છે, જૂની નીતિ તો લગભગ હતી તેવી કાયમ છે

રાજકીય કેદીઓના મોટા ભાગને તો સામાન્ય કેદીઓની જેમ જ રાખવામા આવતા, તેમને કોઈ ખાસ હકો ન હતા કે તેમની સાથે જુદો વર્તાવ ન રાખવામા આવતો પણ બીજા કેદીઓના કરતા વધારે લડી લેનારા અને હોશિયાર હોઈ તેમનો કોઈ મહેતાઈથી દુરુપયોગ કરી શકતુ નહિ કે તેમની પાસે રિશ્વત લઈ શકતુ નહિ આને લીધે સ્વાભાવિક રીતે તેઓ જેલના અમલદારોને અકારા થઈ પડ્યા હતા, અને જ્યારે પ્રસગ આવતો ત્યારે જેલના કોઈ પણ નિયમનો તેમનાથી ભગ થાય તો તેને

---

૧ સયુક્ત પ્રાતના જેલ મેન્યુઅલની ૯૨૭મી કલમ (જે હવે નવી આવૃત્તિમાથી કાઢી નાખવામા આવી છે તે) આ પ્રમાણે હતી 'જેલમા લેવાનુ કામ મુખ્યત્વે સજાની દૃષ્ટિએ લેવુ જોઈએ કેવળ કામની દૃષ્ટિએ નહિ વળી તેમાથી જેલને બહુ લાભ થાય છે કે નહિ એનો પણ વિચાર ન કરવો, કારણ કે એ કામનો મોટામા મોટો ઉદ્દેશ જ એ છે કે તે અતિશય કટાળાભરેલુ અને ત્રાસદાયક હોઈ દુષ્ટોના દિલમા જેલમા આવવાનો ભય ઉત્પન્ન કરે '

આ કલમ હિંદના ફોજદારી કાયદાની કલમથી કેટલી ઊલટી છે એ જુઓ કલમ ૬ "સામાજિક બચાવ માટે લેવાના પગલાનો ઉદ્દેશ માણસને શારીરિક દુખ આપવાનો અથવા તેને નામોશી લગાડવાનો નથી કે તેનો ઉદ્દેશ વેર વાળવાનો કે સજા કરવાનોય નથી'

કલમ ૨૬ સજા રક્ષણને માટે હોય છે તેથી તેમા ત્રાસનો અશ ન હોવો જોઈએ અને કેદીને તેથી નાહકનુ અથવા બિનજરૂરી દુખ ન થવુ જોઈએ"

માટે સખત સજા થતી આવા ભગને માટે આઝાદ નામના એક પંદર સોળ વર્ષના છોકરાને ફટકાની સજા થઈ હતી તેનુ શરીર સાવ ખુલ્લુ કરીને તેને ફટકા મારવાના ત્રિકોણ ઉપર બાધવામા આવ્યો, અને જેમ જેમ ફટકા પડતા જતા હતા અને તેની ચામડીમા ચીરા પડતા જતા હતા તેમ તેમ દરેક ફટકે તે 'મહાત્મા ગાધીજી જય' પોકારતો જતો હતો એ પોકાર કરતા કરતા આખરે છોકરો બેભાન થયો પાછળથી એ છોકરો ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ત્રાસવાદી ટોળીના એક નાયક બન્યો

૧૪. ફરી બહાર

જેલમા ઘણી વસ્તુઓની ખોટ જણાય છે, પણ વધારેમા વધારે ખોટ તો સ્ત્રીઓના મધુર અવાજની અને બાળકોના હાસ્યની જ લાગે છે જે શબ્દ ત્યા સાભળવામા આવે છે એ સામાન્ય રીતે મધુરથી તો ઊલટા જ કહેવાય અવાજ કઠોર અને તે સાધમકીવાળો અને ભાષા દુષ્ટ અને ઘણીખરી ગાળોથી ભરેલી. એક વખત મને એક નવી જ વસ્તુની ખોટ જણાયલી એમ મને યાદ આવે છે હુ લખનૌ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમા હતો ત્યારે એક વાર મને એકાએક થઈ આવ્યુ કે સાત આઠ મહિના થયા કોઈ કૂતરાને ભસતો સાભળ્યો નથી

૧૯૨૨ના જાન્યુઆરી માસને છેલ્લે દિવસે લખનૌ જેલના બધા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી દેવામા આવ્યા તે વેળા લખનૌમા સોથી બસો ખાસ વર્ગના કેદીઓ હશે ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરની અથવા ૧૯૨૨ની શરૂઆતમા જેને વર્ષ કે એથી ઓછી સજા થઈ હતી તેઓ તો પોતાની સજા પૂરી કરી ચૂક્યા હતા માત્ર લાબી સજાવાળા, અને થોડાઘણા ફરીવાર સજા ખાઈને આવ્યા હતા તે છૂટવાના બાકી રહ્યા હતા આમ એકાએક છોડી દેવામા આવ્યાથી અમને આશ્ચર્ય થયુ કારણ કે તમામ કેદીઓને છોડી દેવામા આવશે એવી ખબર કઈ જાહેર થઈ નહોતી આવી રીતે તમામ કેદીને છોડી દેવાના પક્ષમા પ્રાતની ધારાસભામા ઠરાવ પસાર થયો હતો ખરો, પણ આવી માગણીઓ ઉપર સરકારનો કારભારીવર્ગ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપે છે પણ આ વેળા બન્યુ એવુ કે કેદીઓને છોડી દેવા એ સરકારને ફાવે એવુ હતુ મહાસભા સરકાર વિરુદ્ધ કશું કરતી નહોતી, અને મહાસભાવાદીઓને પરસ્પર ઝઘડા સિવાય કશુ સૂઝતુ નહોતુ વળી નાગીતા મહાસભાવાદીઓ જેલમા હવે ગણ્યાગાઠ્યા જ રહ્યા હતા એટલે સરકારે આટલી ઉદારતા બતાવી દીધી

જેલના દરવાજામાથી બહાર નીકળતા જ હમેશા એક પ્રકારની નિરાતની લાગણી અનુભવાય છે, અને આન દદહ્લાસ તો હોય જ બહારની તાજી હવા અને ખુલ્લા વિસ્તારો, લોકોની આવજા અને દોડધામ, અને જૂના મિત્રોની સાથે મેળાપ આ બધાથી મગજમા એક પ્રકારની ખુમારી ચડે છે, અને થોડી મસ્તી છૂટે છે બહારના જગતની સાથે પ્રથમ સબધમા આવીએ છીએ ત્યારે આપણા વર્તનમા કઈક છકેલપણુ દેખાય છે

છૂટતા અમને આનંદ તો થયો પણ એ તો એક ક્ષણિક અનુભવ હતો, કારણ કે મહાસભાના રાજકાજની દશા નિરુત્સાહ કરી દે એવી હતી આદર્શોને બદલે કાવાદાવા શરૂ થયા હતા, અને અનેક ટોળીઓ મહાસભાના તંત્રનો કબજો લેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને આમ કરવાની રીતો તો એવી હતી કે જેથી રાજપ્રકરણનું નામ લેતા જરાયે યોગ્યાયોગ્યતાના ભાનવાળા માણસને ત્રાસ છૂટે

મારુ પોતાનુ વલણ ધારાસભામાં જવાની સાવ વિરુદ્ધ હતુ, કારણ કે એનું પરિણામ આખરે વાટાઘાટનો માર્ગ લેવામા જ આવે, અને પરિણામે અમારું ધ્યેય મોળુ પડે, પણ તે વેળા દેશની પાસે બીજો કશો રાજકીય કાર્યક્રમ હતો નહિ નાફેરવાદીઓ 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ' ઉપર ભાર મૂકતા હતા આ કાર્યક્રમ એટલે ટૂંકામા સમાજસુધારાનો કાર્યક્રમ તેનો મુખ્ય ગુણ એ હતો કે તેથી કાર્યકર્તાઓ લોકોની સાથે સંબંધમા આવતા જેઓ રાજકીય કાર્યમા માનનારા હતા તેમને આથી સંતોષ થવાનો સંભવ ન હતો, અને સત્યાગ્રહના એક નિષ્ફળ જુવાળ પછી ધારાસભાના કાર્યક્રમનો જુવાળ આવે એ અનિવાર્ય હતુ અને આ કાર્યક્રમ પણ સહકારનો અને રચનાનો નહિ પણ અવરોધનો અને પ્રતીકારનો છે એમ એ નવી પ્રવૃત્તિના નેતાઓ દેશબંધુ દાસ અને મારા પિતાએ સ્પષ્ટ કર્યું હતુ

દેશબંધુ દાસે ધારાસભામા જઈને રાષ્ટ્રીય લડત ચલાવવાને અર્થે જ હમેશા ધારાસભા પ્રવેશની હિમાયત કરી હતી મારા પિતાની પણ લગભગ આવી જ વૃત્તિ હતી, પણ ૧૯૨૦મા તેમણે કંઈક અંશે ગાંધીજીના મતને વશ થઈને ધારાસભાનો બહિષ્કાર સ્વીકાર્યો હતો લડતમા તેમને પોતાનુ પૂરેપૂરુ બળ અજમાવવુ હતુ, એટલે તેમને એમ લાગેલુ કે ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી આયર્લૅન્ડમા સીન ફીન મંડળે પાર્લમેન્ટની બેઠકોનો કબજો કરી આમની સભામા બેસવાનો ઇનકાર કર્યો હતો, તેવી કંઈક બાજી આપણે પણ ખેલીએ એમ યુવકવર્ગોમાંના ઘણા ધારતા હતા સંપૂર્ણ બહિષ્કારને બદલે આવો અર્ધ બહિષ્કાર ગ્રહણ કરવાનો ૧૯૨૦ના ઉનાળામા મે ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો એમ મને યાદ છે, પણ આવી બાબતોમા ગાંધીજી અતિશય મક્કમ રહેતા તે વેળા મૌલાના મહમદઅલી ખિલાફત ડેપ્યુટેશન લઈને વિલાયત ગયેલા હતા વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે પણ બહિષ્કારની જે નીતિ સ્વીકારવામા આવી હતી તે વિષે અફસોસ જાહેર કરેલો, અને કહેલુ કે તેમને તો સીન ફીનની બહિષ્કારનીતિ વધારે પસંદ પડત પણ તે વખતે બીજાઓ શુ ધારે તેની કંઈ કિંમત ન હતી, કારણ કે આખરે તો ગાંધીજીનો જ મત સ્વીકારવાનો હતો લડતના ઉત્પાદક તેઓ હતા, અને લડતનો વ્યૂહ રચવાનુ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમને હોવુ જોઈએ એમ સહુને લાગેલુ સીન ફીન નીતિની સામે ગાંધીજીને તેના હિમાયતી સાથેના સંપર્ક ઉપરાંત આ વાંધા હતા એક એ કે લોકો ચૂંટણીના મતવાઓમા જઈ મત ન આપી તેનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની સીધી હાકલને જેવા સમજી શકે તેવા આયર્લૅન્ડની રીતને ન સમજી શકે, બીજુ એ કે ધારાસભામા ચૂંટાવુ અને

પછી તેમાં ન જવું એથી લોકોના મનમાં ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય. વળી આપણા લોકો ધારાસભા માટે ચૂંટાયા એટલે તેના તરફ ખેંચાયા વિના ન રહે અને તેમને તેમાં જતા રોકવા કઠણ થઈ પડે. આપણી લડતમાં તેમને લાંબો વખત સુધી બહાર રાખવા જેટલી તાલીમ અને શક્તિ ન હતી. અને આખરે ધીમે ધીમે પરિણામ એ આવે કે ધારાસભા મારફતે સરકારી મહેરબાનીનો લાભ મેળવવાના અનેક સીધા અને આડકતરા રસ્તા તેઓ શોધતા થઈ જાય.

આ દલીલોમાં બહુ વજન હતું. અને સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં ગયો ત્યારે '૨૫–૨૭માં ગાંધીજીની આગાહી સાચી પડેલી જોવામાં આવી હતી. છતાં '૨૦માં મહાસભાએ ધારાસભાનો કબજો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત તો શું થાત એ કહી શકાતું નથી. એ વિષે તો શંકા નથી જ કે ખિલાફત કમિટીનો ટેકો હતો. એટલે પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભાની દરેક ચૂંટાનારી બેઠકનો તેઓ કબજો લઈ શક્યા હોત. આજે (૧૯૩૪ના ઑગસ્ટમાં) મહાસભા તરફથી વડી ધારાસભા માટે ઉમેદવારો ઊભા કરવામાં આવે એવી વાત ચાલી રહી છે, અને પાર્લમેન્ટરી બોર્ડ સ્થપાયું છે. પણ ૧૯૨૦ પછી આપણા સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં આપણા પરસ્પર વિરોધો ઊભા કરનારી અનેક ઘટનાઓ બની ચૂકી છે. એટલે આવતી ચૂંટણીમાં મહાસભા ગમે તેવી સફળતા મેળવે તો પણ તે ભાગ્યે જ ૧૯૨૦માં મળત એવી હોવાની આશા રાખી શકાય.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ફેરવાદી અને નાફેરવાદી મંડળોની વચ્ચે સમાધાની કરાવવાનો પ્રયત્ન કરાવનારા કેટલાક મિત્રો સાથે હું ભળ્યો. પણ એમાં અમે સફળ ન થયા. અને હું એ બન્ને પક્ષના કજિયાઓથી કંટાળી ગયો. સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભા સમિતિના મંત્રી તરીકે મહાસભાની સંસ્થાના કામમાં હું લાગી ગયો. પાછલા વર્ષમાં ઘણું છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું એટલે કામ કરવાનું ઘણું હતું. મેં મહેનત તો બહુ કરી પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. મારા મનને કશું સૂઝતું ન હતું. પણ થોડા વખતમાં એક નવું કાર્યક્ષેત્ર મારે માટે ખૂલ્યું. છૂટ્યા પછી થોડા જ અઠવાડિયામાં અલ્લાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખની જવાબદારી મને વળગાડવામાં આવી. આ ચૂંટણી એટલી બધી અણધારી હતી કે મારું નામ ચૂંટાયું તેના પોણા કલાક આગમ પ્રમુખ તરીકે કોઈએ મારું નામ ઉચ્ચાર્યું ન હતું અથવા તો કદાચ મારો વિચાર પણ કર્યો ન હતો. પણ આખરની ઘડીએ મહાસભા પક્ષવાળાઓને લાગ્યું કે તેમનામાંથી કોઈ મત મેળવી શકે તો તે હું જ હતો.

એ વર્ષે એમ બન્યું કે આખા દેશમાં આગેવાન મહાસભાવાદીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખો થયા. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુંબઈની અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા. સંયુક્ત પ્રાંતની ઘણીખરી મોટી મ્યુનિસિપાલિટીના મહાસભાવાદીઓ જ પ્રમુખ હતા.

મ્યુનિસિપાલિટીના દરેક પ્રકારના કામમાં મને રસ પડવા લાગ્યો. અને મેં તેને વધારે ને વધારે વખત આપવા માંડ્યો. કેટલાક પ્રશ્નો તો મને બહુ આકર્ષક લાગ્યા.

મ્યુનિસિપાલિટીમાં સુધારા કરવા વિષેનો મેં અભ્યાસ કર્યો, અને તેને વિષે મોટા મોટા ઘાટ ઘડ્યા. પાછળથી મને ખબર પડવાની હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીઓનું આજે જે પ્રકારનું બંધારણ છે તે પ્રમાણે તેમાં ભારે સુધારા કરવાના મનોરથ રાખવાનો કશો અવકાશ નથી. તો પણ કામ માટે તો અવકાશ હતો જ, તંત્રને સાફ કરી વેગવંતું કરવાનો અવકાશ તો હતો જ, અને આને માટે મેં તનતોડ મહેનત કરી. આ જ વખતે મારું મહાસભાનું કામ પણ વધતું જતું હતું, અને પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રીપદ ઉપરાંત અખિલ ભારત મહાસમિતિનું મંત્રીપદ મને આપવામાં આવ્યું. આ અનેક કામને અંગે મારે રોજ પંદર પંદર કલાક કામ કરવું પડતું, અને દિવસને અંતે હું થાક્યોપાક્યો લોથ થઈ જતો.

જેલમાંથી બહાર નીકળતાવેંત જ મારે માટે એક પત્ર આવીને પડ્યો હતો તે મેં જોયો. એ પત્ર અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર ગ્રીમવુડ મિયર્સનો હતો. મારા છૂટવા પહેલાં જ એ કાગળ લખાયેલો હતો, પણ હું તુરત છૂટવાનો છું એ જ્ઞાનથી એ લખાયેલો હતો તે વિષે શંકા નથી. એની ભાષામાં રહેલા મિત્રભાવથી અને વારંવાર તેમને મળવા જવાના આમંત્રણથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું, કારણ મને તેમની સાથે ભાગ્યે જ પરિચય હતો. છેક '૧૯માં એ અલ્લાહાબાદમાં આવ્યા હતા, અને તે વેળા તો વકીલાતથી હું દૂર ભાગતો જતો હતો. મને લાગે છે કે મેં તેમની આગળ એક જ કેસ ચલાવેલો હતો, અને હાઈકોર્ટનો મારો એ છેલ્લો કેસ હતો. ન જાણે શા કારણે મારે વિષે ઝાઝું જાણ્યા વિના તેમને મારે માટે પક્ષપાત થયો. બ્રિટિશ લોકોનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવામાં હું બીજા કરતાં ઘણો આગળ જઈશ એવો એમને ખ્યાલ હતો, અને એ હેતુથી મારા ઉપર એ સારી અસર પાડવા ઇચ્છતા હતા, અને તેમણે મને પાછળથી કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમને એવો ખ્યાલ હતો, કે હું એ બહુ સારી રીતે સમજી શકીશ. એ સમજાવવાની એમની એ રીત ચાલાક હતી. અનેક અંગ્રેજો આજે પણ માને છે તેમ તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે હિંદુસ્તાનનો અંતિમમાર્ગી રાજદ્વારી પુરુષ બ્રિટિશનો વિરોધી બન્યો હતો તેનું કારણ એ હતું કે સમાજમાં અંગ્રેજો તેની સાથે ખરાબ વર્તન રાખતા હતા, અને પરિણામે રોષ, કડવાશ અને અંતિમમાર્ગીપણું ઉત્પન્ન થયાં હતાં. અનેક જવાબદાર માણસોને મોઢે મેં એવા પ્રકારની વાત ચાલતી સાંભળી છે કે મારા પિતાને એક અંગ્રેજોની ક્લબમાં ચૂંટવામાં આવ્યા ન હતા અને તેથી તે બ્રિટિશવિરોધી અને અંતિમમાર્ગી બન્યા હતા. આ વાત સાવ પાયા વિનાની છે અને એક તદ્દન જુદી જ વાતનું વિકૃત સ્વરૂપ છે.[1] પણ આવી વાત સાચી હોય કે ખોટી તો પણ અનેક અંગ્રેજોને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિનો સીધો અને પૂરતો ખુલાસો આ વાતમાં જ મળી રહે છે. હકીકત તો એ છે કે મારા પિતાને કે મને આ બાબતમાં કાંઈ ખાસ ફરિયાદ ન હતી. વ્યક્તિ તરીકે સામાન્ય રીતે

---

૧ ૩૮મા પ્રકરણના આરંભમાં આપેલી મારી નોંધ આ બનાવના વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ.

અંગ્રેજો અમારી સાથે વિનયવિવેકથી વર્તતા હતા, અને તેમની સાથે અમારું ઠીક બનતું જો કે બીજા હિંદીઓની માફક અમને અવશ્ય એટલું લાગતું કે અમે ગુલામ જાતિના માનવામાં આવીએ છીએ અને તેથી તેનું અમને ભારે દુઃખ રહેતું માટે કબૂલ કરવું જોઈએ કે આજે પણ અંગ્રેજ સાથે મારે સારું બને છે હા, એ કોઈ અમલદાર હોય અને મારા ઉપર મહેરબાની બતાવવા માગતો હોય તો જુદી વાત જો કે તો પણ અમે એકબીજાની સાથે ખટાશ વિના નભાવી શકીએ છીએ. સંભવ છે કે અંગ્રેજની સાથે હિંદુસ્તાનના રાજકાજમાં સહકાર કરનારા મધ્યમમાર્ગીઓ અને બીજાના કરતાં અંગ્રેજમાં અને મારામાં ઘણી વધારે સમાનતા છે

સર ગ્રીમવુડનો એવો ખ્યાલ હતો કે મારી સાથે મિત્રતા કેળવીને અને નિખાલસ અને વિનયભરેલા વર્તનથી આ કડવાશનું મૂળ કારણ કાઢી નાખવું ઇ. તેમને અનેક વાર મળેલો એમ' મ્યુનિસિપલ કરની સામે વાંધો લેવાને બહાને તે મને મળવા આવતા અને અનેક બાબતો ચર્ચતા એક વખત તેમણે હિંદી મધ્યમમાર્ગીઓ ઉપર સખત હુમલો કર્યો હતો તેમણે તેમને ચારિત્ર કે હિંમત વિનાના બીકુ નમાલા સમયસાધુઓ તરીકે વર્ણવ્યા હતા તેમની ભાષા આના કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર હતી અને તેમાં તિરસ્કાર ભર્યો હતો તેમણે કહેલું તમે માનો છો કે અમને આ લોકો વિષે જરાય માન છે?" મારી સાથે એમણે આમ વાત કેમ કરી હશે તે સમજાયું નહિ કદાચ તેમણે માન્યું હશે કે આવા પ્રકારની વાત મને ગમશે આ પછી નવી ધારાસભાઓ અને તેના મિનિસ્ટરો (પ્રધાનો) અને દેશની સેવા કરવાને આ પ્રધાનોને મળનારી તકો વિષે વાતો કરવા મંડ્યા તેમણે કહ્યું "શિક્ષણ એ તમારા દેશમાં અતિશય મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે તમને લાગતું નથી કે શિક્ષણખાતાના પ્રધાનને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા હોય તો કરોડોના ભાગ્ય ઘડવાની તેને સરસ સંધિ મળે? અને આ જીવનમાં એક અપૂર્વ સંધિ ન ગણાય? ધારો કે બુદ્ધિ, ચારિત્ર આદર્શો અને આ સૌને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ જેનામાં છે એવા તમારા જેવા કોઈ માણસના હાથમાં પ્રાંતનું શિક્ષણખાતું હોય તો તમે કંઈ ચમત્કારો નહિ કરી દેખાડો? ... ગવર્નરને હમણાં જ મળ્યો છું અને તેમણે મને કહ્યું છે કે 'તમે જો પ્રધાન થાઓ તો તમને તમારી નીતિનો અમલ કરવાનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળશે એ વિષે ખાતરી રાખજો આમ એ વાત બોલતા એમને લાગ્યું કે આ તો વધારે પડતું બોલાઈ ગયું એટલે પછી એમણે ... કે '... કોઈને વિષે સરકારી રીતે તો ખાનગી આપી શકતો નથી ... તો માત્ર મારા પોતા તરફથી સૂચના કરું છું

સર ગ્રીમવુડે જે દરખાસ્ત મૂકી હતી તે મૂકવાની કુનેહભરેલી અને આડીઅવળી રીતથી મને રમૂજ પડી સરકારમાં પ્રધાન તરીકે જોડાવાનો વિચાર મારે માટે અશક્ય હતો ખરેખર મને એનો તિરસ્કાર હતો બાકી એટલું ખરું કે તે વેળા તેમ જ પાછળના વર્ષોમાં પણ કંઈક સંગીન સક્રિય રચનાત્મક કાર્ય કરવાની સંધિની મેં અનેકવાર ઝંખના કરી છે વિનાશક પ્રવૃત્તિ લડત અને અસહકાર એ બધાંયે જ

મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ કહી શકાય, અને છતા આપણી કમનસીબી એવી છે કે લડાઈ અને વિનાશક પ્રવૃત્તિના રણો ખેડ્યા વિના એ રચના કરવાની સ્થિતિએ પહોચી જ ન શકાય અને એવો સભવ છે કે આપણામાના ઘણાખરાની શક્તિ અને જિંદગી હાથમાથી ખસી જતી તેમા ગડમથલ કરવામા ખર્ચાઈ જશે અને પાયો બાધી તેના ઉપર મકાન ચણવાનુ તો આપણા બચ્ચા અથવા તો તેના બચ્ચાના નસીબમા રહેશે

એ દિવસોમા સયુક્ત પ્રાતમા તો પ્રધાનપદ્ધ ઓડુંરસ્તા હતા આખા અસહકારની મુદ્દત દરમ્યાન જે બે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોએ કામ કર્યુ હતુ તે હવે રહ્યા ન હતા જ્યારે ચાલુ તત્ર મહાસભાની લડતથી ઠરી પડશે એવો ભય હતો ત્યારે સરકારે મહાસભાની સામે લડવાને માટે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોનો ઉપયોગ કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે વેળા સરકારી કારભારી મડળ તેમનુ માન રાખતુ અને તેમની સાથે માનથી વર્તતુ, કારણ તે સકટકાળમા તેમને સરકારના ટેકા આપનારા તરીકે તેમને જગતની આગળ રજૂ કરવામા હેતુ રહેલો હતો પ્રધાનો એમ ધારતા કે આ માન મરતબા તેમને પોતાના હકના જોરે મળે છે તેમને ખ્યાલ ન હતો કે મહાસભાનો એકસામટો હુમલો થયો છે તેને લીધે સરકાર આ ચાલ ચાલી રહી છે હુમલો ખેચી લેવામા આવ્યો એટલે મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોની કિમત સરકારની નજરમા સારી પેઠે ઊતરી ગઈ, અને માનમરતબાનુ નામનિશાન રહ્યુ નહિ પ્રધાનોને આથી દુઃખ લાગ્યુ પણ તેથી શુ વળે? તેમને તુરત જ રાજીનામુ આપવાની ફરજ પડી આ પછી નવા પ્રધાનો માટે શોધ ચાલી પણ તે તુરતાતુરત સફળ ન થઈ ધારાસભામા જે થોડા ઘણા મધ્યમમાર્ગીઓ હતા તે તેમની સાથે સહાનુભૂતિમા પ્રધાનપદથી અળગા રહ્યા બીજામા તો ઘણાખરા જમીનદારો હતા અને તેઓમા તો ગણ્યાગાઠ્યા જ નામની કેળવણી લીધેલા હતા મહાસભાએ ધારાસભાનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તેથી ધારાસભામા બધુ પચરગી વાળુ ભેગુ થયુ હતુ

આ વેળા અથવા આના થોડા વખત પછી સયુક્ત પ્રાતમા સરકારે એક જણને પ્રધાનપદ આપવા માડ્યુ હતુ તેની એક વાત ચાલે છે એમ કહેવાય છે કે તેણે સરકારને કાઈક આવા પ્રકારનો જવાબ દીધો હતો હુ કાઈ બહુ હોશિયાર માણસ છુ એમ માનતા જેવો નથી મારામા નથી પણ હુ માનુ છુ કે મારામા સાધારણ બુદ્ધિ છે ન્યાય સાધારણ કરતા કાઈક વધારે બુદ્ધિ હોય અને લોકો પણ મને એ જ રીતે જાણે છે એમ હુ માનુ છુ શુ સરકાર મને પ્રધાનપદ આપીને જગતની આગળ ગાંડો બનાવવા માગે છે કે શુ?

આ વિરોધ વાજબી હતો મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનો સકુચિત હતા રાજકાજ કે સામાજિક વિષયો વિષે તેમની પાસે વિશાળ દૃષ્ટિ ન હતી પણ જૈન કારણ તો એ હતુ કે મધ્યમમાર્ગી પક્ષનુ ધ્યેય જ સ્પષ્ટ હતુ પરતુ તેમનામા ધધાદારી માણસોની શક્તિ હતી અને શિરસ્તા મુજબનુ કામ તો તેઓ પ્રામાણિકપણે કરતા તેમની પછી આવનારા કેટલાક તો જમીનદારોમાથી હતા અને તેમનુ કહેવાતુ શિક્ષણ પણ

અતિશય મર્યાદિત હતું મને લાગે છે કે તેઓ બહુ બહુ તો નિરક્ષરની ગણતરીમાંથી બાતલ કરવામાં આવે, એટલું જ લગભગ એવું જ ભાસતું હતું કે આવા મહારાયોને બરાબર મોગ્ય ૫ માટે એટલા જ હેતુસર પસંદ કર્યા હતા કે દેશીઓની સંપૂર્ણ નાલાયકી સિદ્ધ કરી શકાય એ લોકોને વિષે આ વચન સાર્થક કહેવાય

> વિધિએ તો તને ઊંચે પદે મૂક્યો એ માટે કે
> સૌ કોઈ કહે કે વિધિકેરી શક્તિ તો અપાર છે!'*

જૂના રેવા હોય કે બિનકેળવાયેલા એ પ્રધાનોને જમીનદારોનો તો મત મળી જ રહે અને મોટા મોટા અમલદારોને ૨જીની ગાર્ડન પાર્ટીઓ તો તેઓ આપી જ શકે ભૂખે મરતા ખેડૂતોની પાસેથી મેળવેલા તેમના પૈસાનો આના કરતા વધારે સારો ઉપયોગ શો થઈ શકે?

૧૫. હૃદયમંથન

અનેક કાર્યો ઉપાડવાને લીધે જે પ્રશ્નો મને મૂંઝવી રહ્યા હતા તેમાંથી મુક્ત રહેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ જે પ્રશ્નો હમેશા મનમાં ઊભા જ થયા કરતા અને જેનો કશો સંતોષકારક ઉત્તર ન મળતો તે પ્રશ્નોમાંથી મુક્તિ શી રીતે મળે? એવા પ્રશ્નો છોડીને ભાગી શી રીતે શકાય? એટલે આજે કાર્ય એ એક અંશે મારે માટે આ આત્મમંથનમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન હતો ત્યારે ૧૯૨૦ દરમ્યાન કાર્ય એ મારા આત્મા અને હૃદયનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ હતું તે વેળા હું જે કોશેટામાં સુરક્ષિત હતો તેમાંથી હવે હું બહાર નીકળ્યો અને હિંદુસ્તાનના રંગઢંગ ઉપરાંત બહારના જગતનું પણ હું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. આજ સુધી મારા ધ્યાનમાં ન હતા એવા અનેક નવા ફેરફારો નવા વિચારો નવા મંથનો મારા જોવામાં આવ્યા અને પ્રકાશને બદલે મને વધતી જતી અંધાધૂંધી દેખાઈ ગાંધીજીના નેતૃત્વ વિષે મારી શ્રદ્ધા કાયમ હતી પણ તેમના કાર્યક્રમના કેટલાક ભાગો હું વધારે ચોકસાઈથી તોળી જોવા લાગ્યો પણ તેઓ તો જેલમાં હતા એટલે તેમની મદદ સલાહ લઈ શકાય એમ ન હતું તે વેળા ચાલી રહેલા મહાસભાના બે પક્ષો — ધારાસભાપક્ષ અને નાફેરવાદીપક્ષ — માંથી એકે મને ખેંચી ન શક્યો ધારાસભાપક્ષ દેખીતી રીતે સુધારક માર્ગ તરફ અને રાજમાન્ય માર્ગ તરફ વળતો જતો હતો જેમાં પેસ્યા પછી નીકળવાનો એકે માર્ગ નથી એમ મને લાગ્યું નાફેરવાદીઓ મહાત્માના ચુસ્ત અનુયાયીઓ લેખાતા હતા પણ અનેક મહાપુરુષોના શિષ્યોની જેમ તેઓ તેમના ઉપદેશના આત્માને ભૂલી અક્ષરને વળગતા જણાતા તેમનામાં કાર્યનો કશો ઉત્સાહ દેખાતો નહિ અને આચારમાં તો તેમાંના ઘણાખરા નિરુપદ્રવી ભલાભોળા સામાજિક સુધારકો બની ગયા હતા. તેમાં એક

* દિનકર ગાનેટની પંક્તિઓનો અનુવાદ — અનુ.

વિરોધતા હતી ખરી. તેઓ મૈત્રુતવર્ગની સાથે સંબંધમાં રહેતા, ત્યારે ધારાસભામાં જનારા સ્વરાજવાદીઓ આખો વખત ધારાસભાના પ્રપંચોમા જ ગૂંચાયેલા રહેતા

જેલમાંથી હું છૂટચો કે તરત જ દેશબંધુ દાસે અને સ્વરાજવાદી પક્ષના સિદ્ધાંત સ્વીકારી તેમાં ભેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હું તેમની વકીલાતને વશ ન થયો, જોકે શું કરવું એને વિષે મારા વિચારો સ્પષ્ટ ન હતા. મારા પિતા જેઓ તે વખતે સ્વરાજ-મંડળના ભારે હિમાયતી હતા તેમણે એ દિશામાં મને વાળવાનો અથવા મારા વિચારો ફેરવવાનો કશો પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, એ પણ એક વિચિત્ર ને કંઈક ધ્યાન ખેંચે એવી વાત છે. તેમની સાથે તેમની ઝુંબેશમાં હું ભળ્યો હોત તો તેમને બહુ ગમત એ તો સ્પષ્ટ હતુ, પણ મારી લાગણીઓને વિષે એઓ એટલી અસાધારણ કાળજી રાખતા કે આ બાબતમાં એમણે મને સાવ સ્વતંત્ર રાખ્યો.

આ અરસામાં મારા પિતા અને દેશબંધુ દાસ ,વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી ભાઈબંધીના કરતાં આ સંબંધ ઘણો ચઢિયાતો હતો. સામાન્ય રીતે અંગત મૈત્રીઓ ઉત્તરાવસ્થામાં જવલ્લે જ થાય છે, પણ મારા પિતા અને દેશબંધુનો સંબંધ દિલોજાનની દોસ્તીનો હતો એ જોઈને મને કંઈક આશ્ચર્ય થતુ. મારા પિતાના ઓળખીતાઓ તો ઢગલાબંધ હતા, અને એમના સ્વભાવસિદ્ધ હાસ્યથી એઓ ગમે તે મંડળમાં પ્રવેશ મેળવી શકતા પણ મૈત્રી કરતાં તેઓ અચકાતા અને પાછળના વર્ષોમાં તો આવી બાબતોમાં તેઓ કંઈક આસ્થાહીન થઈ ગયેલા હતા, છતાં જ્યારે તેઓ અને દેશબંધુ મળતા ત્યારે અંતરાયની બધી દીવાલો તૂટી પડતી જણાતી અને તેઓ એકબીજાની આગળ હૈયાં ઠાલવતા. મારા પિતા નવ વર્ષ મોટા હતા, પણ શરીરે કદાચ વધારે બળવાન અને વધારે આરોગ્યવાન હશે. બંનેએ એક જ પ્રકારના કાયદાના વાતાવરણમાં તાલીમ લીધી હતી, અને વકીલાતમાં સરખી સફળતા મેળવી હતી, તો પણ તેઓ અનેક બાબતોમાં એકબીજાથી ભિન્ન હતા દેશબંધુ વકીલ છતાં કવિ હતા અને બધી વસ્તુ કવિહૃદયથી જોતા. (હું માનું છુ કે બંગાળી ભાષામાં એમણે સુંદર કાવ્યો લખ્યાં છે.) તેઓ છટાદાર વક્તા હતા અને તેમના સ્વભાવમાં ધર્મનિષ્ઠા હતી. મારા પિતા વધારે વ્યાવહારિક હતા, અકવિ હતા, જબરા વ્યવસ્થાપક હતા, અને તેમનામાં ધર્મનિષ્ઠા નહિ જેવી હતી. તેમનું આખુ જીવન યોદ્ધા તરીકે ગયું હતું એટલે સખત પ્રહારો ઝીલવાને અને લગાવવાને તેઓ હંમેશા તૈયાર હતા મૂરખ માણસોને તેઓ સાંખી જ ન શકતા અથવા તો મહાપરાણે સાંખી શકતા; અને વિરોધ તેમનાથી સહ્યો ન જતો કોઈએ વિરોધ કર્યો તો તેની બરોબર ધૂળ કાઢવી જોઈએ એમ જ તેમને લાગતુ આમ અનેક રીતે જુદા છતા મારા પિતા અને દેશબંધુનો તેમના પક્ષના નેતા તરીકે બહુ અદ્ભુત અને પાકો મેળ અને સાથ જામ્યો, કારણ અમુક અંશે તેઓ એકબીજાની ખોટ પૂરતા બન્ને વચ્ચે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે એટલે સુધી કે કોઈપણ નિવેદન અગાઉથી પૂછ્યા વિના કે મસલત કર્યા વિના બન્નેનાં નામથી બહાર પાડવાની બન્નેએ એકબીજાને રજા આપી રાખી હતી

અતિશય નથારિત હતુ અને લા । છે તેઆ બહુ બહુ નો નિરક્ષ ની ગણનગીમાથી બાતલ કરવામા આવે એગ્રુ જ ક્ષમનમ એવુ જ ભાસતુ હતુ કે આવા મહાશયોને બરમરે મોટા પ મારે એગ્વા જ હેતુસર પસદ કર્યા હતા કે દેશીઓની સંપૂર્ણ નાલાયકી સિદ્ધ કરી શકાય એ લોકોને વિષે આ વચન માર્થક કહેવાય

વિધિએ તો તને ઊચે પદે મૂક્યો એ ખરું કે
સૌ કોઈ કહે કે વિધિની શક્તિ તો અપાર છે'' *

ચૂટાયેલા હોય કે બિનચૂંટાયેલા મ પ્રધાનોને જમીનદારોનો તો મત મળી જ હે અને મોગ મોટા અમલ રિને ર ળી ઘ ઘ । ન ૫ રીએ તો તેઓ આપી જ શકે ભૂખે મ તા ખેડૂતોની પાસેથી મેળવેલા તેમના પૈસાનો આના કરતા વધારે સારો ઉપયોગ ભાગ્યે જ થઈ શકે ?

૧૫. હૃદયમંથન

અનેક સમયે ફુરસદ વાને લીધે જે પ્રશ્નો મને મૂઝવી રહ્યા હતા તેમાથી મુક્ત રહેવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો પણ જે પ્રશ્નો હમેશા મનમા ઊઠતા જ થયા કરતા અને જેનો કશો સતોષકારક ઉત્તર ન મળતો તે પ્રશ્નોમાથી મુક્તિ શી રીતે મળે ? એવા પ્રશ્નો છોડીને ભાગી શી રીતે શકાય ? એટલે આ કાર્ય એ એક અર્થે મારે માટે આ આત્મમથનમાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન હતો ત્યારે ૧૯૨૦–૨૧મા મા એ મારા આત્મા અને હૃદય નુ સંપૂર્ણ પ્રતિબિબ હતુ તે વેળા હુ જે મેરોટામા સુ ચિત હતો તેમાથી હવે હુ બહાર નીકળ્યા અને હિદુસ્તાનના રાજકીય ઉપરાત બહારના જગતનુ પણ હુ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો આજ સુધી મારા ધ્યાનમા ન હતા એવા અનેક નવા ફેરફારો નવા વિચારો નવા નયનો મારા જોવામા આવ્યા અને પ્રકાશને બદલે મને વધતી જતી અંધાધૂધી દેખાઈ ગાધીજીના નેતૃત્વ વિષે મારી શ્રદ્ધા કાયમ હતી પણ તેમના કાર્યક્રમના કેટલાક ભાગો હુ વધારે ચોકસાઈથી તોલી જોવા લાગ્યો પણ તેઓ તો જેલમા હતા એટલે તેમને મળી સલાહ લઈ શકાય એમ ન હતુ તે વેળા ચાલી રહેલા મહાસભાના બે પક્ષો — ધારાસભાપક્ષ અને નાફેરવાદીપક્ષ — માથી એકે મને ખેચી ન શક્યો ધારાસભાપક્ષ દેખીતી રીતે સુધારક માગ તરફ અને ગજમાન્ય માર્ગ તરફ વળતો જતો હતો જેમા પેઠા પછી નીકળવાનો એકે માર્ગ નથી એમ મને લાગતુ. નાફેરવાદીઓ મહાત્માના અડગ અનુયાયીઓ લખાતા હતા પણ અનેક મહાપુરુષોના શિષ્યોની જેમ તેઓ તેમના ઉપદેશના આત્માને ભૂલી અક્ષરને વળગતા જણાતા. તેમનામા કાય નો કોઈ સાહ દેખાતો નહિ અને વ્યવહારમા તો તેમાના ઘણાખરા નિરુપદ્રવી ભલાભોળા સામાજિક સુધારકો બની ગયા હતા. તેમના એક

* રિચર્ડ ગાર્નેટની પંક્તિઓનો અનુવાદ — અનુ.

ધરઅર્ચ એવા છે કે જેમાં પુષ્કળ પૈસા તણાઈ જાય છે. ગમે તેમ હો, પૈસા ન હશે તો શું થશે એવી ચિંતા મને કદી થઈ જ નથી; હું ધારું છું કે જરૂર પડે તો કમાઈ લેવાની મારામાં શક્તિ છે, અને ઓછાથી અમે ચલાવી લઈ રાજીએ છીએ.

પિતાના ઉપર અમે બહુ બોજારૂપ ન હતાં, અને આવી વાત પણ એમના કાને આવે તો એમને ભારે દુઃખ થાય. પણ મને મારી સ્થિતિ ગમતી ન હતી, અને ત્રણ વરસ સુધી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં છતાં મને એનો ઉકેલ ન જડ્યો. પૈસા મળી શકે એવું કામ શોધવામાં થોડી મુશ્કેલી ન હતી, પણ એવું કંઈક પણ કામ હું સ્વીકારું તો જે જાહેર કામ હુ કરતો હતો તે છોડી દેવું પડે અથવા ઓછું તો કરવું જ પડે. આજ સુધી મારો બધો સમય મહાસભાના અને મ્યુનિસિપાલિટીના કામમાં જતો હતો. પૈસા કમાવાને માટે આ કામ છોડવાનું મને પસંદ ન હતું આ કારણે મોટીમોટી ઔદ્યોગિક પેઢીઓ તરફના મને મોટા મોટા પગારવાળી નોકરીની માગણી થઈ પણ મેં ન સ્વીકારી સંભવ છે કે આટલો બધો પગાર આ લોકો મારી શક્તિને માટે નહિ પણ મારા નામમાંથી રળી ખાવાને ખાતર આપવાને તૈયાર થયા હતા. વળી આ રીતે મોટા ઉદ્યોગની સાથે જોડાવાનું મને પસંદ ન હતું. વળી પાછી વકીલાત શરૂ કરવી એ પણ મારે માટે અશક્ય હતું. એને વિષેનો મારો અણગમો વધતો જતો હતો.

૧૯૨૪ની મહાસભા વખતે એવી સૂચના થઈ હતી કે જનરલ સેક્રેટરીઓને (મુખ્ય મંત્રીઓને) પગાર આપવા તે વેળા હું એક મંત્રી હતો, અને મેં એ સૂચના વધાવી લીધેલી કોઈની પાસે પૂરેપૂરો વખત કામ લેવું અને તેને તેના નિર્વાહ પૂરતું પણ ન આપવું એ મને જરાય યોગ્ય ન લાગ્યું. જો પગાર જ ન આપીએ તો તો એવો અર્થ થયો કે સાધનસંપન્ન માણસોને જ મંત્રી તરીકે ચૂંટવા જોઈએ આવા સુખવસ્તુ માણસો હમેશાં આ કાર્યને માટે ઇષ્ટ પણ ન હોય, અને પગાર ન લે એટલે કામને માટે જવાબદાર પણ ન ગણાય. મહાસભાને વધારે પગાર આપવાપણું ન હતું; અમારું પગારનું ધોરણ પૂરતું નીચું હતું, પણ હિંદુસ્તાનમાં સાર્વજનિક ધનમાંથી (સરકારી ધનમાંથી નહિ) પગાર લેવા વિરુદ્ધ એક અજબ અને સાવ અયોગ્ય અણગમો વર્તે છે, એટલે મારા પિતાએ મારા પગાર લેવા વિરુદ્ધ સખત વાંધો ઉઠાવ્યો મારા સહમંત્રી, જેને પૈસાની સારી પેઠે જરૂર હતી તેને પણ મહાસભામાંથી પૈસા લેવામાં પોતાની ઇજ્જત ઓછી થતી લાગી આ કારણે આ બાબતમાં ઇજ્જતનો વિચાર ન કરતો છતાં અને પગાર લેવાને માટે પૂરેપૂરો તૈયાર હતો છતા મારે પગાર વિના ચલાવવું પડ્યું. એક જ વાર આ વિષે મેં મારા પિતાને વાત કરી હતી, ને તેમને કહ્યું હતું કે મને મારી આર્થિક પરાધીનતા ખટકે છે આ વસ્તુ મેં જેટલી નરમાશથી અને જેટલી પરોક્ષ રીતે મૂકી શકાય તેવી રીતે તેમની આગળ મૂકી હતી, કે જેથી તેમને સંતાપ ન થાય જવાબમાં તેમણે મને કહ્યું ' 'તારો બધો અથવા ઘણોખરો વખત પૈસા કમાવામાં ગાળીને જાહેર કામ છોડવું એના જેવી બીજી મૂર્ખાઈ કઈ? તમે બે જણાંને એક વર્ષના ખર્ચ માટે જેટલું જોઈએ તેટલું તો હું થોડા દિવસમાં સહેલાઈથી કમાઈ

આ આવા અંગત નબળાઈને લીધે સ્વરાજ પક્ષ પાકા પાયા ઉપર જામી શક્યો અને દેશમાં તેને માન અને પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં. પ્રથમથી જ એમાં ભાગ પાડનારા તત્ત્વો તો ઘૂસેલા હતા જ, કારણ અનેક સ્વાર્થસાધુઓ અને સમયસેવકો ધારાસભા દ્વારા પોતાનું તળિયું તાજું કરવાની આશાએ એમાં જોડાયા હતા, વળી એમાં કેટલાક પ્રામાણિક મધ્યમમાર્ગીઓ પણ હતા. તેમની વૃત્તિ સરકારની સાથે સહકાર કરવા તરફ હમેશાં વધારે ઢળતી. ચૂંટણી પછી આ બધાં તત્ત્વો તરી આવવા લાગ્યાં કે તરત જ સ્વરાજ પક્ષના નેતાઓએ તેની સખત ઝાટકણી કાઢી. મારા પિતાએ એમ જાહેર કરેલું કે પક્ષનો સડેલો ભાગ કાપી નાખતાં હું જરી નહિ અચકાઉં! આ વચનનો તેમણે બરોબર અમલ કર્યો હતો.

૧૯૨૩ પછી કુટુંબજીવનનાં મેં ઠીકઠીક સુખ અને સંતોષ અનુભવ્યાં જો કે બહુ ઓછો વખત કુટુંબને આપી શકતો. સુભાગ્યે મારા સ્વજનો મને એવા મળ્યા છે કે સંકટ અને મૂંઝવણને અવસરે તેમની પાસેથી હમેશાં મને સાંત્વન અને હૂંફ મળ્યાં છે. ૧૯૨૦ પછી મારી પત્ની જે અનુપમ ઉદારતાથી વર્તી તેથી મેં કેટલું મેળવ્યું છે એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને મારી પોતાની અયોગ્યતાને વિષે શરમ છૂટે છે. તે માની હતી અને માળી ચામડીની હતી તોપણ મારા બધા રોગ સહન કરતી એટલું જ નહિ પણ હું થાકતો કે હારતો ત્યારે મને તે ટીખવતી અને સાંત્વન આપતી.

૧૯૨૦ પછી અમારી રહેણીકરણીમાં કંઈક ફેરફાર થયા હતા. એમાં વધારે સાદાઈ આવી હતી. નોકરો બહુ ઓછા કરવામાં આવ્યા હતા તોપણ એક જોઈતી મુખસગવડની ખાણ ન હતી. ન જોઈતી રીતે કાઢી નાખવાને માટે અને ચાલુ ખર્ચ માટે થોડા પૈસા મેળવવા માટે પુષ્કળ વસ્તુઓ — ગાડીઘોડા અને બીજી નવા જીવનની સાથે ન બંધબેસે એવી અનેક વસ્તુઓ — વેચી નાખી હતી. ફર્નિચર વગેરે તો પોલીસે જપ્ત કરી વેચી નાખ્યું હતું. આ ફર્નિચર વિના અને માળીઓ વિના અમારું ઘર આગળના જેવું લાયક અને ટાપટીપવાળું રહ્યું ન હતું, વાડી વેરાન થઈ હતી. ત્રણ વર્ષ સુધી ઘર કે વાડીને કશું ધ્યાન અપાયું ન હતું. છૂટે હાથે ખરચવાની ટેવને લીધે બહુ કરકસર કરવી પિતાને ખાનસી નહોતી. એટલે વકીલ તરીકે સનદ ગાપવા પૂરતી વકીલાત કુ સહના વખતમાં શરૂ કરવાનો અને કંઈક પૈસા કમાવાનો પિતાએ નિશ્ચય કર્યો. કુ સહનો વખત જ જેવો હતો. તોપણ તેઓ ઠીકઠીક કમાઈ લેતા.

પિતાના ઉપર આર્થિક સહાયને માટે આધાર રાખવાનું મને વસમું લાગતું અને મને એનું કંઈક દુઃખ પણ રહેતું. વકીલાત છોડ્યા પછી થોડાક શેરના વ્યાજમાંથી કંઈક આવતું તે ઉપરાંત મારી પોતાની કશી કમાણી રહી નહોતી. મારી પત્નીને અને મને બહુ ઓછું ખર્ચ થતાં, એટલે સુધી કે મને કેટલીકવાર આશ્ચર્ય થતું કે આટલે ઓછેથી અમે ચલાવી શકીએ છીએ. ૧૯૨૧માં આ ભાન મને એકાએક થયું, અને તેથી મને બહુ આનંદ થયો. ખાદીનાં કપડાં અને ત્રીજાવર્ગની મુસાફરીમાં કેટલું ખર્ચ થાય? પિતાની સાથે રહેતો હતો એટલે મને તે વખતે પૂરું ભાન ન હતું કે બીજા અનેક

૧૬. નાભામાં એક ફારસ

સ્વરાજવાદીઓ અને નાફેરવાદીઓ વચ્ચેનું દ્વંદ્વ ચાલ્યા કરતું હતું, અને તેમાં બીજાની સામે પડેલા ધીમે ધીમે ફાવતા જતા હતા. ૧૯૨૩ના શિયાળામાં દિલ્હીમાં થયેલી મહાસભાની ખાસ બેઠકમાં થયેલો ઠરાવ સ્વરાજ્યવાદીઓની પ્રગતિમાં એક વધારે મજલરૂપ થઈ પડ્યો. આ મહાસભા પછી તરત જ મને એક વિચિત્ર અને અણધાર્યા સાહસનો અનુભવ થયો.

શીખો, ખાસ કરીને અકાલીઓ, પંજાબમાં સરકારની સાથે વારંવાર અથડામણમાં આવતા જતા હતા. તેમનામાં એક સુધારક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. એ સુધારકોએ ગુરુદ્વારાઓમાંથી દુષ્ટ મહંતોને હાંકી કાઢી તેમને શુદ્ધ કરવાનું અને તેના મંદિરોનો અને તેને લગતી બધી મિલકતોનો કબજો મેળવવાનું કામ માથે લીધું હતું. સરકાર આમાં વચ્ચે પડી. એટલે થયો ઝઘડો. ગુરુદ્વારા શુદ્ધિની આ લડત કેટલેક અંશે અસહકારથી ઉત્પન્ન થયેલી સામાન્ય જાગૃતિનું પરિણામ હતી, એટલે અકાલીઓની રીતો અહિંસક સત્યાગ્રહના ધોરણ ઉપર ઘડાયેલી હતી. આ લડતમાં અનેક ઘટનાઓ થઈ. તેમાંની મુખ્ય ગુરુકાબાગની પ્રસિદ્ધ ઘટના હતી. ગુરુકાબાગમાં પુષ્કળ શીખો, જેમાંના ઘણા તો મહાયુદ્ધમાં લડી ચૂક્યા હતા, તેમણે પોલીસનો ઘાતકી માર પડવા છતાં આગળ સરખી ઉગામી નહિ કે પોતાના કામમાંથી પાછા હઠ્યા નહિ. આ આશ્ચર્યકારક મક્કમતા અને શૂરાતનના દર્શનથી હિંદુસ્તાન ચકિત થયું. સરકારે ગુરુદ્વારા કમિટીને ગેરકાયદે ઠરાવી, અને અનેક વર્ષોની લડત પછી શીખોને વિજય મળ્યો. આમાં મહાસભાની તો સ્વાભાવિક રીતે સહાનુભૂતિ હોય જ, એટલે કેટલોક સમય સુધી અકાલી લડતની સાથે સંબંધ રાખવાને માટે મહાસભાએ અમૃતસરમાં એક ખાસ સંદેશવાહક રાખ્યો હતો.

હું જે ઘટનાનું વર્ણન આપવા માગું છું તેને આ સામાન્ય શીખ હિલચાલની સાથે નહિ જેવો સંબંધ હતો, પણ એ વિષે શંકા નથી કે તે આ શીખ જાગૃતિને લીધે બની. પંજાબના બે શીખ રાજ્યો પતિયાળા અને નાભા વચ્ચે એક અંગત અને તીખો ઝઘડો ચાલતો હતો, તેને પરિણામે હિંદુસ્તાન સરકારે નાભાના મહારાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યા. નાભા રાજ્યનો વહીવટ કરવાને માટે એક બ્રિટિશ ઍડમિનિસ્ટ્રેટર નીમવામાં આવ્યો. શીખો આ પગલાથી ચિડાયા, અને તેમણે નાભામાં અને નાભા બહાર તેની સામે ચળવળ કરવા માંડી. આ ચળવળ દરમ્યાન નાભા રાજ્યમાં આવેલા જૈતો નામના સ્થાને શીખોએ આરંભેલા અખંડ પાઠને નવા ઍડમિનિસ્ટ્રેટરે અટકાવ્યા. આની સામે વિરોધ તરીકે અને અટકાવવામાં આવેલા અખંડ પાઠને ચાલુ રાખવાના સ્પષ્ટ હેતુથી શીખોએ જૈતો જથ્થા મોકલવા માંડ્યા. આ જથ્થાને પોલીસ અટકાવતી, માર મારતી અને પકડીને દૂર જંગલમાં છોડી આવતી. આ મારને વિષેની હકીકત

શકું એમ છું' આ દલીલમાં વજૂદ હતું, પણ તેથી મને સંતોષ થયો નહિ, છતાં તે મુજબ મેં વર્તવાનું ચાલુ રાખ્યું.

કુટુંબના આ પ્રશ્નો અને આર્થિક ચિંતાઓ ૧૯૨૩ના આરંભથી તે ૧૯૨૫ સુધી ચાલુ રહ્યાં. દરમ્યાન રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતી જતી હતી, અને લગભગ મારી મરજી વિરુદ્ધ હું અનેક મંડળોમાં ખેંચાતો જતો હતો અને મહાસભા સમિતિમાં જવાબદારીનું પદ સ્વીકાર્યે જતો હતો. ૧૯૨૩માં તો સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. દેશબંધુ દાસ ગયામાં ચર્ચાયેલી મહાસભાના પ્રમુખ હતા, એટલે ૧૯૨૩ની સાલમાં મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ પણ એઓ જ કહેવાય પણ આ સમિતિમાં તેમની વિરુદ્ધ અને સ્વરાજ પક્ષની વિરુદ્ધ બહુમતી હતી, જો કે આ બહુમતી થોડી હતી અને બંને પક્ષો લગભગ સરખા જ બળવાન હતા. ૧૯૨૩ના ઉનાળામાં મહાસભા સમિતિની બેઠક મુંબઈમાં થઈ ત્યારે મામલો કટોકટીનો થઈ પડ્યો. દેશબંધુએ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું અને એક મધ્યસ્થ મંડળની કાર્યવાહક સમિતિ બનાવવામાં આવી. આ મધ્યસ્થ મંડળને અખિલભારત મહાસમિતિમાં ટેકો આપનાર કોઈ હતું નહિ અને બે પક્ષોમાંના એક પક્ષની મરજી ઉપર જ એને નભવાનું હતું એક પક્ષનો સાથ કરે એટલે બીજાને હરાવી શકે ડૉ. અનસારી નવા પ્રમુખ થયા અને હું એક મંત્રી થયો.

બન્ને બાજુએ અમને અથડામણ થઈ. ગુજરાત પ્રાંત નાફેરવાદીઓનું મથક હતું એ પ્રાંતે મહાસમિતિની કેટલીક સૂચનાઓ સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો. એ જ વર્ષમાં ઉનાળાના થોડા વખત પછી પાછી મહાસમિતિની બેઠક થઈ આ બેઠક નાગપુરમાં થઈ, જ્યાં ત્રણીય ધ્વજનો સત્યાગ્રહ ચાલી રહ્યો હતો. મધ્યસ્થ મંડળની બનેલી અમારી કાર્યવાહક સમિતિ પોતાની ટૂંકી અને નમાલી કારકિર્દી પછી અહીં સમાપ્ત થઈ એ મંડળ કોઈના મતનું પ્રતિનિધિ હતું નહિ એટલે એને ગયે જ છૂટકો હતો, કારણ મહાસભામાં જેમની પાસે ખરી સત્તા હતી તેમની ઉપર તેના હુકમ ચાલી શકે એમ નહોતું ગુજરાતે મહાસભા સમિતિના હુકમ માન્ય ન રાખ્યા તે માટે તેના ઉપર નિંદાનો ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો હતો. એ ઠરાવ ઊડી ગયો એટલે કાર્યવાહક સમિતિને નીકળવું પડ્યું. રાજીનામું આપતાં મને ભારે નિરાંત થઈ એ હું જાણું છું પક્ષની ખટપટોનો આટલો ટૂંકો અનુભવ પણ મારે માટે અસહ્ય હતો, કેટલાક અગ્રગણ્ય મહાસભાવાદીઓ ખટપટમાં સારી પેઠે ભાગ લઈ શકે છે એ જોઈને હું તો આભો જ બન્યો

આ સભામાં દેશબંધુ દાસે મારા ઉપર 'લાગણી વિનાનો' હોવાનો આરોપ મૂક્યો હતો. હું ધારું છું કે એમનો આરોપ સાચો હતો સવાલ માત્ર ઓછાવત્તાનો છે. મારા અનેક મિત્રો અને સાથીઓની સરખામણીમાં હું 'લાગણી વિનાનો' ગણાઉં, અને છતાં અતિશય લાગણીથી દબાઈ જવાનો અથવા અતિશય આવેશથી ખેંચાઈ જવાનો મને હમેશાં ભય રહ્યો છે. અનેક વર્ષો 'લાગણી વિનાનો' થવાનો મેં ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે, અને હું માનું છું કે એમાં મને સફળતા મળી છે તે પણ નામની જ છે.

જાગ નાભાની એક લૉકઅપમાં ગયો. આ બધો વખત એટલે બીજે દિવસે લગભગ બપોરે અમને નાભા જેલમાં સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા ત્યાં સુધી પેલી સહિયારી હાથકડીએ અને વજનદાર સાંકળે અમારો સાથ છોડ્યો ન હતો. અમારામાંથી કોઈ ક્યાંય જવા માગે તો એકલો જઈ શકે જ નહિ! આખી રાત અને દિવસના અમુક કલાક બીજાની સાથે એક હાથકડીમાં બંધાવાનો અનુભવ ફરી લેવાનું મન તો મને નહિ જ થાય.

નાભા જેલમાં અમને ત્રણેયને એક અતિશય મેલી અને ગંધાતી કોટડીમાં રાખવામાં આવ્યા. એ નાની હતી અને ભેજવાળી હતી, અને એનું છાપરું એટલું નીચું હતું કે અમારાં માથાં એને લગભગ અડી શકે. રાત્રે સૂવાનું જમીન પર અને ઉંદરો તો હોઉત હોય જ એટલે અનેકવાર હું એકાએક મારા મોં ઉપરથી ઉંદર ખસેડવા ચોંકીને જાગી ઊઠું.

બે ત્રણ દિવસ પછી અમારા કેસને માટે અમને કોર્ટમાં લઈ જવામાં આવ્યા, અને ત્યાં રોજરોજ અદ્ભુત નાટકો ચાલ્યાં. મૅજિસ્ટ્રેટ અથવા જજ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવો હતો. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન તો એને નહોતું જ, પણ કોર્ટની ભાષા ઉર્દૂ પણ એ લખી જાણતો હતો કે નહિ એ વિષે મને શંકા હતી. એક અઠવાડિયા સુધી એને જોવાનું અમને મળ્યું, પણ કદી એને કાગળ ઉપર એક આંકડો પાડતો અમે જોયો નથી. એને જ્યારે કશું લખવાનું આવતું ત્યારે તે સિરસ્તેદારને લખવાનું કહેતો. અમે અનેક અરજીઓ કોર્ટને કરી, તેમાંની એકે ઉપર ત્યાંને ત્યાં એણે હુકમ ન આપ્યો. અરજી પોતાની પાસે રાખી લે અને બીજે દિવસે એની ઉપર કોઈક બીજાની પાસે શેરો કરાવીને લાવે. અમે રીતસરનો બચાવ તો કર્યો જ ન હતો. અસહકારની હિલચાલ દરમ્યાન બચાવ ન કરવાની અમને એવી ટેવ પડી ગઈ હતી કે જ્યારે બચાવ કરવા સામે કશોય વાંધો ન હતો ત્યારે પણ બચાવ કરવાની લગભગ સૂગ લાગતી. પણ કોર્ટને મેં એક લાંબું નિવેદન રજૂ કર્યું તેમાં બધી હકીકત જણાવી, અને નાભામાં ખાસ કરીને બ્રિટિશ વહીવટ તળે કામ લેવાના ઢંગ વિષે મારો અભિપ્રાય જણાવ્યો. અમારા કેસમાં તો કશું અટપટું હતું નહિ, છતાં દિવસો સુધી તે લંબાતો ચાલ્યો, પછી એકાએક એક રમૂજી પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો. એક સાંજે કોર્ટ ઊઠયા પછી અમને કોર્ટના મકાનમાં રોકી રાખવામાં આવ્યા, અને ઠેઠ રાત્રે સાત વાગ્યે એક બીજા ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યા. અહીં એક માણસ ટેબલ આગળ બેઠો હતો અને તેની આસપાસ કેટલાક બીજા જણો બેઠા હતા. આમાંનો એક તો જૈતોમાં અમને પકડનાર અમારો જૂનો મિત્ર પોલીસ અમલદાર હતો. એણે ઊભા થઈને એક બયાન રજૂ કરવા માંડ્યું. મેં પુછ્યું : અમને ક્યાં લાવ્યા છો અને આ શું ચાલી રહ્યું છે? મને જવાબ મળ્યો: આ કોર્ટ છે અને તમારા ઉપર કાવતરાનો કેસ ચાલી રહ્યો છે — એટલે અત્યાર સુધી નાભા સરહદમાં ન દાખલ થવાનો હુકમ તોડવા માટે કેસ ચાલતો હતો તે અદાલત જુદી અને આ નવા કેસની અદાલત જુદી. એમ જ માનવામાં આવ્યું હશે કે પેલા હુકમના ભંગ માટે તો વધારેમાં વધારે સજા છ મહિનાની હતી, અને એ પૂરતી ન

વખતોવખત મારા વાચવામા આવતી અને દિલ્લીમા જ્યારે ખાસ મહાસભા પછી મને ખબર પડી કે વળી નવો જથ્થો જવાનો છે, અને ત્યાં શુ બને છે તે જોવાનુ મને આમત્રણ મળ્યુ એટલે મે તે ખુશીથી સ્વીકાર્યું આમા મારે તો માત્ર એક દિવસ આપવાની વાત હતી, કારણ કે જૈતો દિલ્લીથી પાસે હતુ મારી સાથે મહાસભાના બે સાથીઓ આચાર્ય ગિદવાણી અને મદ્રાસના કે સતાનમ હતા જથ્થા ઘણુખરુ પગપાળા કૂચ કરતા એવુ ઠરાવ્યુ હતુ કે અમારે પાસેમા પાસેના રેલવે સ્ટેશને પહોચી નાભાની સરહદ ઉપર જ્યા જૈતો આવ્યુ હતુ ત્યા ગાડા રસ્તે એવે ટાણે પહોચવુ કે જ્યારે જથ્થા આવી પહોચવાનો હોય અમે એક ગાડુ લઈ વખતસર પહોચી ગયા, અને જથ્થાની પાછળ પાછળ, તેમનાથી થોડે છેટે રહી, ચાલવા લાગ્યા જૈતો પહોચતા જથ્થાને પોલીસે અટકાવ્યો, અને તરત જ પેલા અગ્રેજ એડમિનિસ્ટ્રેટરની સહીનો એક હુકમ મારા ઉપર બજાવવામા આવ્યો, જેમા નાભા સરહદમા દાખલ થવાની મને મનાઈ કરવામા આવી હતી, અને દાખલ થયો હોઉ તો તરત જ છોડી જવાનુ મને ફરમાવવામા આવ્યુ હતુ આવો જ હુકમ ગિદવાણી અને સતાનમ ઉપર પણ બજાવવામા આવ્યો હતો, માત્ર તેમા તેમના નામ લખ્યા નહોતા, કારણ નાભાના અમલદારો તે જાણતા નહોતા મારા સાથીઓએ અને મે પોલીસ અમલદારને કહ્યુ કે અમે જથ્થાની સાથે જથ્થા તરીકે આવ્યા નથી, પણ પ્રેક્ષકો તરીકે આવ્યા છીએ અને નાભાનો એક પણ કાયદો તોડવાનો અમારો ઇરાદો નથી. વળી અમે એમ પણ જણાવ્યુ કે નાભાની સરહદમા તો અમે આવી ચૂક્યા છીએ એટલે તેમા ન દાખલ થવાપણુ રહેતુ નથી, અને ન દાખલ થઈએ તો અમે એકાએક ક્યાયે અદૃશ્ય થઈ શકીએ એમ નથી. જૈતોથી જનારી બીજી ગાડી અનેક કલાકો પછી છૂટતી હતી, એટલે તત્કાળ માટે તો અમારે ત્યા રોકાવુ જ પડશે એમ અમે તેમને ખબર આપી અમને તરત પકડવામા આવ્યા અને થાણામા લઈ જવામા આવ્યા અમને આમ પકડ્યા પછી જથ્થાના ઉપર રોજના સસ્કારો થયા

અમને આખો દિવસ લોકઅપમા રાખવામા આવ્યા અને રાત્રે સ્ટેશન ઉપર કૂચ કરવાનો અમને હુકમ થયો સતાનમનો ડાબો અને મારો જમણો હાથ ભેગા કરી તેના ઉપર એક હાથકડી લગાવવામા આવી હતી હાથકડીને એક સાકળ હતી તે સાકળ પકડીને પોલીસવાળો અમને દોરતો હતો ગિદવાણીને હાથે પણ હાથકડી હતી અને તેને પણ સાકળે બાધીને એક પોલીસવાળો અમારી પાછળ ચાલતો હતો જૈતોના રસ્તાઓ ઉપર અમારી આ કૂચ જોઈને સાકળે બાધીને કૂતરાને લઈ જવામા આવે છે તેનો ચિતાર મારી આખ આગળ ખડો થતો હતો પ્રથમ તો અમે જરા ચિડાયા પણ પાછળથી આખી પરિસ્થિતિમાથી અમને રમૂજ ઉત્પન્ન થવા લાગી, અને એક દરે એ અનુભવ અમને ગમ્યો માત્ર એ પછીની રાત ગમવી મુશ્કેલ હતી, કારણ ત્રીજાવર્ગના ડબ્બામા દરેક સ્ટેશને ઊભી રહેતી ખીચોખીચ ભરેલી ગાડીમા અમને મૂકવામા આવ્યા મધરાતે અમારે ગાડી બદલવી પડી અને રાતનો થોડો

આવી ઉર્દૂમાં લખેલો એક વજનદાર ફેંસલો સંભળાવીને અમને ચકિત કર્યા. આ થોડી મિનિટમાં તો આ ફેંસલો નહિ જ લખાયો હોય! અમારાં નિવેદનો આપવામાં આવ્યાં તે પહેલાં જ એ તૈયાર થયો હશે. આખો ફેંસલો અમને વાંચી સંભળાવવામાં ન આવ્યો. અમને માત્ર કહેવામાં આવ્યું કે નાભા સરહદ છોડી જવાના હુકમના ભંગ માટે વધારેમાં વધારે આપી શકાય એટલી એટલે છ મહિનાની સજા અમને કરવામાં આવે છે.

કાવતરાના કેસમાં તે જ દિવસે અમને દોઢ કે બે વરસની સજા થઈ — કેટલી એ હવે હું ભૂલી ગયો છું એ પેલી પહેલી છ મહિનાની સજા ઉપરાંત ભોગવવાની હતી. એટલે કુલ અમને બેથી અઢી વરસની સજા થઈ

આખા કેસ દરમ્યાન એવી એવી જાણવા જેવી ઘટનાઓ બનતી જતી હતી કે તેમાંથી અમને દેશી રાજ્યના વહીવટનો અથવા દેશી રાજ્યના બ્રિટિશ વહીવટનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ મળતો. આખું કામકાજ એક મોટું ફારસ હતું. આને લીધે જ કદાચ કોઈ છાપાવાળા કે બહારનાને કોર્ટમાં આવવાની પરવાનગી ન હતી. પોલીસ પોતાને ફાવે તેમ કરતી, અને ઘણીવાર જજ અને મેજિસ્ટ્રેટ કહે તે ન સાંભળતાં તેના હુકમનું અપમાન સુધ્ધાં કરતી. બાપડો મેજિસ્ટ્રેટ મૂંગે મોઢે આને વશ થતો, પણ અમારે શા સારુ વશ થવું જોઈએ એનું કારણ અમને ન સમજાયું. અનેક વખત મારે ઊભા થઈને કહેવું પડતું કે પોલીસે સરખી રીતે વર્તવું જોઈએ અને મેજિસ્ટ્રેટનું સાંભળવું જોઈએ. ઘણીવાર પોલીસ કાગળો ઝૂંટવી લે અને મેજિસ્ટ્રેટ કશું ન કરી શકે અથવા કોર્ટમાં વ્યવસ્થા ન જાળવી શકે એટલે અમારે તેનું કામ કરવું પડતું. બિચારા મેજિસ્ટ્રેટની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. એક તરફથી એને પોલીસનો ડર હતો, અને બીજી તરફથી અમારાથી પણ એ કંઈક ભયભીત થયેલો લાગતો, કારણ કે અમારે વિષે છાપાંઓએ સારી રીતે ખળભળાટ કરી મૂક્યો હતો. અમારા જેવા કંઈક જાણીતા રાજદ્વારી પુરુષોની બાબતમાં જ્યારે આવું અંધેર ચાલે ત્યારે બિચારા ઓછા જાણીતાઓની તો શી દશા થતી હશે?

મારા પિતા હિંદી રજવાડા વિષે કંઈક જાણતા હતા. એટલે નાભામાં મને એકાએક પકડવામાં આવ્યો તેથી એમને બહુ જ આઘાત પહોંચ્યો, કારણ કે કેવળ અમારા પકડાવાની હકીકત જ બહાર આવી હતી, બીજી કશી જ હકીકત બહાર પહોંચી શકી ન હતી. મૂંઝાઈને તેમણે મારે વિષેની હકીકતને માટે વાઈસરોયને તાર પણ કર્યો હતો. નાભામાં મને મળવા આવવામાં પણ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી, પણ આખરે જેલમાં મારી મુલાકાત લેવાની તેમને રજા મળી. તેઓ મને કશી મદદ કરી શકે એમ તો ન હતું, કારણ કે હું બચાવ કરતો ન હતો, એટલે મેં તેમને અલ્લાહાબાદ પાછા જવાને અને કશી ચિંતા ન કરવાને વીનવ્યા. તેઓ પાછા તો ગયા, પણ કપિલદેવ માલવીય નામના એક જુવાન વકીલ સાથીને અમારા કેસનું કામકાજ જોવાને માટે મૂકી ગયા. નાભાની અદાલતોના આ ટૂંક અનુભવથી કપિલદેવનું

હતી એટલે એક વધારે ગંભીર આરોપ મૂકીને બીજો કેસ ચલાવવો જોઈએ. હવે મારામારીને માટે ત્રણ માણસો પૂરતા ન ગણાય એટલે અમારી સાથે કશો સંબંધ ન હતો એવા એક ચોથાને પકડીને મુકદ્દમામાં અમારી સાથે જોડવામાં આવ્યો. આ બાપડા શીખને અમે ઓળખતા ન હતા, પણ જેલમાં આવતા અમે એને જેલમાં આવતો જોયો હતો ખરો.

કાવતરાનો આ કેસ જે અજબ અને ઉપહાસિયા રીતે ઊભો કરવામાં આવ્યો તે જોઈને વકીલ તરીકે તો હું આભો જ બની ગયો. કેસ તો સાવ જૂઠો હતો જ, પણ દેખાવની ખાતર પણ રીતસરના કામકાજની તો જરૂર હતી જ. મેં જજને જણાવ્યું કે આ કેસ વિષે તો અમને કશી નોટિસ મળી જ નથી. અમારા બચાવને વિષે અમારે કશી ગોઠવણ કરવી હોય તો શું થાય? આની એને શી પરવા નહોતી. એ તો નાભાની રીત : 'તમારે વકીલ કરવો હોય તો નાભામાંથી કોઈને પસંદ કરો.' પણ મારે કોઈ બહારનો વકીલ બોલાવવો હોય તો? નાભાના કાયદા પ્રમાણે બહારનો વકીલ ન બોલાવાય. આ ઉપરાંત નાભાની અદાલતમાં કેવી રીતે કામ ચલાવવામાં આવે છે એ વિષે અમને થોડુંક વધારે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું. આખરે કંઈક ચિડાઈને અમે જજને કહ્યું : 'તમારે કરવું હોય તે કરો, અમે આ કામકાજમાં કશો ભાગ લેવા નથી.' પણ આ નિશ્ચયને હું પૂર્ણપણે ન વળગી રહી શક્યો. અમારે વિષે હડહડતા જૂઠાણાં જે વાય તે ચુપચુપ કેમ સાંભળી લેવાય? એટલે વચ્ચે વચ્ચે અમે એકાદ ટૂંકા અને તીખા શબ્દમાં સાક્ષીઓ કેવા છે તે જણાવી દેતા. આ કોર્ટ આગળ પણ અમે એક લેખી નિવેદન રજૂ કર્યું અને તેમાં બધી હકીકત જણાવી. આ કાવતરાનો કેસ ચલાવનાર આ ન્યાયાધીશ પહેલાના કરતાં વધારે કજિયાખોર અને વધારે અકલમંદ હતો.

હવે બંને કેસો સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા અને રોજ કોર્ટમાં જવાના વખતની અમે રાહ જોતા, કારણ કે એટલો વખત તો જેલની પેલી ગંધાતી કોટડીની બહાર ગાળવાનો મળે. દરમ્યાન એક વખત એડમિનિસ્ટ્રેટરની વતી જેલનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમને મળવા આવ્યો અને અમને કહ્યું કે જો તમે માફી માગો અને નાભા છોડી જવાની કબૂલાત આપો તો તમારી સામેનો કેસ ખેંચી લેવામાં આવે. અમે કહ્યું કે અમારે તો માફી માગવાપણું કશું છે જ નહિ. માફી તો એ એડમિનિસ્ટ્રેટર અમારી માગે; કશી કબૂલાત આપવાને પણ અમે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું.

અમારા પકડાયા પછી એક પખવાડિયે બંને કેસોનો આખરે અંત આવ્યો. ઘણોખરો વખત તો ફરિયાદપક્ષે જ લીધો હતો, કારણ અમે તો કશો બચાવ કરતા ન હતા. ઘણો વખત તો કેસ મુલતવી રહેતો તેમાં જતો, કારણ તેમાં કંઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો પણ કોઈ બહારના કોઈક અધિકારીને — ખાસ તો અંગ્રેજ એડમિનિસ્ટ્રેટરને — પૂછવા માટે કેસ મુલતવી રાખવો જ પડે. છેવટે દિવસે જ્યારે ફરિયાદપક્ષે પોતનો કેસ પૂરો કર્યો ત્યારે અમે અમારાં લેખી નિવેદન રજૂ કર્યાં. એ જ પહેલા ન્યાયાધીશે પોતાની અદાલત ઘડીક માટે બંધ કરી અને થોડા વખત પછી પ

આવી કોર્ટમાં લખેલો એક વજનદાર ફેંસલો સંભળાવીને અમને ચકિત કર્યા. આ થોડી મિનિટમાં તો આ ફેંસલો નહિ જ લખાયો હોય. અમારાં નિવેદનો આપવામાં આવ્યાં તે પહેલાં જ એ તૈયાર થયો હશે. આખો ફેંસલો અમને વાંચી સંભળાવવામાં ન આવ્યો. અમને માત્ર કહેવામાં આવ્યું કે નાભા સરહદ છોડી જવાના હુકમના ભંગ માટે વધારેમાં વધારે આપી શકાય એટલી એટલે છ મહિનાની સજા અમને કરવામાં આવે છે.

કાવતરાના કેસમાં તે જ દિવસે અમને દોઢ કે બે વરસની સજા થઈ—કેટલી એ હવે હું ભૂલી ગયો છું. એ પેલી પડેલી છ મહિનાની સજા ઉપરાંત ભોગવવાની હતી. એટલે કુલ અમને બેથી અઢી વરસની સજા થઈ.

આખા કેસ દરમ્યાન એવી કેટલી જાણવા જેવી ઘટનાઓ બનતી જતી હતી કે તેમાંથી અમને દેશી રાજ્યના વહીવટનો અથવા દેશી રાજ્યના બ્રિટિશ વહીવટનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ મળ્યો. આખું કામકાજ એક મોટું ફારસ હતું. આને લીધે જ કદાચ કોઈ છાપાવાળા કે બહારનાને કોર્ટમાં આવવાની પરવાનગી ન હતી. પોલીસ પોતાને ફાવે તેમ કરતી અને વારંવાર જજ અને મૅજિસ્ટ્રેટ કહે તે ન માનતા તેના હુકમનું અપમાન સુધ્ધાં કરતી. બાપડો મૅજિસ્ટ્રેટ મૂંગે મોઢે આને વશ થતો. પણ અમારે શા સારુ વશ થવું જોઈએ એનું કારણ અમને ન સમજાયું. અનેક વખત મારે ઊભા થઈને કહેવું પડતું કે પોલીસે સરખી રીતે વર્તવું જોઈએ અને મૅજિસ્ટ્રેટનું સાંભળવું જોઈએ. ઘણીવાર પોલીસ કાગળો ઝૂંટવી લે અને મૅજિસ્ટ્રેટ કશું ન કરી શકે અથવા કોર્ટમાં વ્યવસ્થા ન જાળવી શકે એટલે અમારે તેનું કામ કરવું પડતું. બિચારા મૅજિસ્ટ્રેટની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. એક તરફથી એને પોલીસનો ડર હતો અને બીજી તરફથી અમારાથી પણ એ કંઈક ભયભીત થયેલો લાગતો. કારણ કે અમારે વિષે છાપાંઓએ સારી રીતે ખળભળાટ કરી મૂક્યો હતો. અમારા જેવા કંઈક જાણીતા રાજદ્વારી પુરુષોની બાબતમાં જ્યારે આમ બનતું ત્યારે બિચારા ઓછા જાણીતાઓની તો શી દશા થતી હશે?

મારા પિતા હિંદી રજવાડા વિષે કંઈક જાણતા હતા. એટલે નાભામાં મને એકાએક પકડવામાં આવ્યો તેથી એમને બહુ જ આઘાત પહોંચ્યો. કારણ કે કેવળ અમારા પકડાવાની હકીકત જ બહાર આવી હતી. બીજી કશી જ હકીકત બહાર પહોંચી શકી ન હતી. મૂંઝાઈને તેમણે મારે વિષેની હકીકતને માટે વાઈસરૉયને તાર પણ કર્યા હતા. નાભામાં મને મળવા આવવામાં પણ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરવામાં આવી હતી. પણ આખરે જેલમાં મારી મુલાકાત લેવાની તેમને રજા મળી. તેઓ મને કશી મદદ કરી શકે એમ તો ન હતું. મારું કે બચાવ કરતો ન હતો, એટલે મેં તેમને અલ્લાહાબાદ પાછા જવાને અને કશી ચિંતા ન કરવાને વીનવ્યા. તેઓ પાછા તો ગયા પણ કપિલદેવ માલવીય નામના એક જુવાન વકીલ સાથીને અમારા કેસનું કામકાજ જોવાને માટે મૂકી ગયા. નાભાની અદાલતોના ટૂંક અનુભવથી કપિલદેવનું

કાયદાનું અને કેસ ચલાવવાની રીતનું જ્ઞાન બહુ વધી ગયું હશે. પોલીસે અગાઉ એમના હાથમાંથી કેટલાક કાગળિયા ખૂંચવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. -

ઘણાખરા દેશી રાજ્યો છેક પછાત સ્થિતિમાં અને થાડેઘણે અંશે જાગીરદારી પદ્ધતિની યાદ આપનારા તરીકે મશહૂર છે. એમાં સત્તા એકહથ્થુ હોય છે, અને તેમાં પણ કુશળતા કે દયાનું નામ નથી હોતું. ત્યાં એવી એવી અજબ ઘટનાઓ બને છે કે જે કદી પ્રકાશમાં આવતી નથી. અને છતાં ટકી રહીને તેમની આ અકુશળતાને લીધે એ એકહથ્થુ સત્તાની અનિષ્ટતા ઓછી થાય છે અને તેમની દુઃખી પ્રજાના દુઃખનો બોજો પણ હળવો થાય છે. કારણ કે એવા રાજ્યોના કારભારી નબળા હોય છે, અને તેને પરિણામે જુલમ અને અન્યાયની ધાર પણ બુઠ્ઠી થઈ જાય છે. એનો અર્થ એ નથી કે તેથી જુલમ વધારે સહ્ય થઈ પડે છે, પણ તેની સીમા મર્યાદિત રહે છે અને વ્યાપકતા ઓછી થાય છે. પણ કોઈ પણ દેશી રાજ્યનો કબજો સીધો બ્રિટિશ સત્તાના હાથમાં આવે છે કે આ સમને વખતુ બદલાઈ જવાનું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે. રાજા-જાગીરદારનો સંબંધ ચાલુ રહે છે, એકહથ્થુ સત્તા ચાલુ રહે છે, જૂના કાયદા અને શિરસ્તો પણ ચાલુ હોય એમ મનાય છે. વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય છૂટથી મળવા અને ભેગા થવાનો અધિકાર અને વિચાર પ્રકટ કરવાની સ્વતંત્રતા ઉપરના અંકુશો ચાલુ રહે છે. માત્ર એક જ ફેરફાર એવો થાય છે કે જેથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. કારભારી વર્ગ નબળો મટીને સબળો થાય છે. તંત્રમાં કંઈક વ્યવસ્થા દાખલ થાય છે, અને પરિણામે જૂના જમાનાના પેલા અંકુશો અને મનસ્વી બંધનો વધારે તંગ થાય છે. વખત જતાં બ્રિટિશ વહીવટમાં કેટલાક જૂના રિવાજો અને રીતો અવશ્ય ફેરવવામાં આવે છે. કારણ કે કુશળતાથી રાજ્ય કરવામાં અને પરદેશી વેપાર ઘુસાડવામાં તે અંતરાયરૂપ નીવડે છે. છતાં આરંભના તો લોકોના ઉપરનું પોતાનું જોર વધારે તંગ કરવાને માટે પ્રાચીન પ્રથાઓ, બંધનો અને અંકુશોનો તેઓ પૂરેપૂરો લાભ લે છે. પરિણામે પ્રજા ઉપર બેવડો માર પડે છે. જાગીરદારી બંધનો તો કાયમ રહે છે જ, પણ કારભારીએ બળવાન બનવાને લીધે તે બંધનોનો સમજણપૂર્વક ઉપયોગ અને અમલ થાય છે.

નાભામાં આનો કંઈક અનુભવ મને થયો. આ રાજ્ય ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના એક સભ્ય બ્રિટિશ ઍડમિનિસ્ટ્રેટરના હાથ નીચે હતું. તેને નિરંકુશ રાજાના જેટલા અધિકારો હતા. માત્ર હિંદુસ્તાન સરકારને તે આધીન હતો, અને છતાં દરેક વખતે સામાન્યમાં સામાન્ય અધિકારો છીનવી લેવાના બચાવમાં નાભાના કાયદા અને સનાતન વહીવટનું પ્રમાણ ટાંકવામાં આવતું. આમ જૂની જાગીરદારી પ્રથા અને અર્વાચીન નોકરશાહી તંત્ર એ બે ભેગાં થયાં. અમે ત્યાં જોયા પ્રમાણે એમાં બન્નેના અવગુણો ભેગા થયા હતા. બેમાંથી એકેનો ગુણ જોવામાં આવતો ન હતો.

આમ અમારો કેસ પૂરો થયો અને અમને સજા થઈ કે નહિ અને થઈ હોય તો કેટલી હતી તેની અમને ખબર નહોતી. માત્ર ગેરહાજરીમાં સજા અમને થઈ હતી એ વાત ચોક્કસ

હતી, અને તેથી અમે કંઈક ઠંડા થયા. અમે ફેંસલાની નકલ માટે માગણી કરી, તો તેને માટે રીતસર અરજ કરવાનું અમને કહેવામાં આવ્યું.

તે જ સાંજે જેલમાં અમને સુપરિન્ટેન્ડન્ટે બોલાવ્યા, અને ફોજદારી કાયદાની રૂએ ઍડમિનિસ્ટ્રેટરે કાઢેલો એક હુકમ અમને બતાવ્યો. આ હુકમથી અમારી સજા મોકૂફ કરવામાં આવી હતી. કશી શરત તો હતી જ નહિ. એટલે હુકમનું કાયદેસર પરિણામ એ આવ્યું કે અમારી સજા પૂરી થઈ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે આ પછી એક કારભારી ખાતાનો હુકમ અમને બતાવ્યો. આ પણ ઍડમિનિસ્ટ્રેટરે જ કાઢ્યો હતો, અને તેમાં અમને નાભા છોડવાનું અને ખાસ પરવાનગી વિના નાભામાં પાછા ન આવવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું હતું. આ બન્ને હુકમોની નકલ મેં માગી, પણ તે ન આપવામાં આવી. પછી અમને રેલવે સ્ટેશને લઈ ગયા, અને ત્યાં છોડી દીધા. નાભામાં અમે કોઈ કહેતાં કોઈને ઓળખતા ન હતા, અને શહેરના દરવાજા પણ રાત પડતાં બંધ થઈ ગયા હતા. પણ અમે જોયું કે અંબાલા જનારી એક ટ્રેન ઊભી છે. એટલે તે અમે લીધી. અંબાલાથી દિલ્હી, અને દિલ્હીથી અલ્લાહાબાદ હું પહોંચ્યો.

અલ્લાહાબાદ જઈને મેં ઍડમિનિસ્ટ્રેટરને તેના બન્ને હુકમની નકલો મોકલવાને લખ્યું, તેમજ બન્ને ફેંસલાની નકલ પણ માગી, કારણ કે એ હુકમ કે ફેંસલા બન્નેની રૂએ જોઈ નહોતી. આ નકલો આપવાની એણે સાફ ના પાડી. મેં કહ્યું કે મારે કદાચ અપીલ કરવી પડે, તો પણ એ એકનો બે ન થયો. મને અને મારા સાથીઓને બેથી અઢી વર્ષની સજા કરનારાઓના આ ફેંસલાની નકલ મેળવવાનો મેં ફરી ફરી પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ તે મને કદી જોવાને મળ્યા નથી. કોને ખબર, એ સજાઓ હજી મારા ઉપર લટકતી હોય, અને નાભાના અધિકારીઓ અને બ્રિટિશ સરકાર પોતાને જ્યારે ફાવે ત્યારે તેનો અમલ કરે!

આમ અમને ત્રણેને 'લટકતી' મુક્તિ મળી, પણ કાવતરા કેસના પેલા ચોથા આરોપી — અમારી સાથે બીજી વારના આરોપમાં જોડી દીધેલા પેલા શીખ — નું શું થયું એની તો મને કદી ખબર પડી જ શકી નહિ. બહુ સંભવ છે કે એને છોડવામાં આવ્યો ન હતો. તેને કોઈ બળવાન મિત્રો કે તેના હિતમાં રસ લે એવા કોઈ લોકો મદદ કરનારા ન હતા, એટલે બીજા ઘણાઓનું થાય છે તેમ તે પણ બાપડો એ રાજ્યના જેલખાનામાં ક્યાંક ખોવાઈ ગયો હશે. પણ અમે એને નહિ ભૂલ્યા. અમારાથી બહુ થઈ શકે એમ ન હતું, પણ જેટલું થાય એટલું અમે કર્યું, અને હું ધારું છું કે ગુરુદ્વારા કમિટીએ એના કેસમાં પણ રસ લીધો. અમને ખબર પડી કે જૂના 'કોમાગાટા મારૂ'* કેદીઓમાંનો એ એક હતો, પણ લાંબી સજા ભોગવ્યા પછી બાપડો તાજો જ છૂટીને આવ્યો હતો. આવાઓને સુખે જંપવા ન દેવાનો પોલીસનો સિદ્ધાન્ત હોય છે, એટલે અમારી સામેના બનાવટી આરોપમાં એને પણ જોડી દીધેલો.

* જુઓ નોંધ પૃષ્ઠ ૪૨ — ભા. ક.

ગિદવાણી, સંતાનમ અને હું, ત્રણેને નાભા જેલની અમારી કોટડીમાંથી એક વસમો સાથી વળગ્યો. આ સાથી તે ટાઈફોઈડ તાવના જંતુ અમને ત્રણેને ટાઈફોઈડ થયો. મારો તાવ સખત હતો, અને થોડો વખત મારી જિંદગી જોખમમાં પણ મનાઈ હતી, છતાં હું બીજા બંને કરતાં ઓછો સમય બિછાનામાં રહ્યો. હું તો ત્રણ કે ચાર અઠવાડિયાં બીમાર રહ્યો હોઈશ, પણ ગિદવાણી અને સંતાનમ તો બહુ લાંબો સમય પીડાયા.

આ નાભાની ઘટનામાંથી બીજો પણ એક ફણગો ફૂટ્યો હતો. છ કે વધારે માસ પછી ગિદવાણી મહાસભાના સંધિ અમલદાર તરીકે અમૃતસરમાં કામ કરતા હતા અને શીખ ગુરુદ્વારા કમિટીની સાથે સંબંધમાં રહેતા હતા. કમિટીએ એક વાર જૈતોમાં ૫૦૦ જણનો ખાસ જથ્થો મોકલ્યો, અને ગિદવાણીએ નાભાની સરહદ સુધી એ જથ્થાની સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. નાભા સરહદમાં દાખલ થવાનો એમનો ઇરાદો ન હતો. સરહદ આગળ જ પોલીસે જથ્થાની ઉપર ગોળીબાર કર્યો, અને મને લાગે છે કે ઘણા થોડા આમાં જખમી થયા અને મર્યા. ગિદવાણી જખમીઓની મદદમાં ગયા ત્યાં પોલીસના માણસો તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેમને પકડી ગયા. તેમની સામે કોઈ કોર્ટમાં કામ ન ચાલ્યું એમને જેલમાં લગભગ એક વર્ષ સુધી રાખવામાં આવ્યા અને પછી છેક બગડેલી તબિયતે છોડી દેવામાં આવ્યા.

ગિદવાણીને પકડ્યા અને કેદ કર્યા એ કારભારી સત્તાનો રાક્ષસી દુરુપયોગ મને લાગ્યો. મેં પેલા બ્રિટિશ સિવિલિયન એડમિનિસ્ટ્રેટરને લખીને પુછાવ્યું કે ગિદવાણીને આવી રીતે કેમ જેલમાં પૂર્યા છે તેણે મને જવાબ આપ્યો કે ગિદવાણીની સામે નાભા સરહદમાં રજા વિના દાખલ નહિ થવાનો હુકમ હતો તેના ભંગને માટે કેદ કરવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે એને કેદ કરવાના કે જખમી માણસોને મદદ કરવા ગયેલા માણસને પકડવાના કાયદેસરપણા વિષે મેં સવાલ ઉઠાવ્યો અને હુકમની નકલ મને મોકલવા અથવા તો પ્રસિદ્ધ કરવા મેં એડમિનિસ્ટ્રેટર પાસે માગણી કરી. પણ તેણે તેમ કરવાની ના પાડી. મને નાભા જઈને ગિદવાણીની જેમ મને પણ પકડો એમ એડમિનિસ્ટ્રેટરને કહેવાનું ઘણુંયે મન થયું. સાથીના પ્રત્યેની વફાદારીની ખાતર પણ મારે આમ કરવું જોઈતું હતું. પણ અનેક મિત્રોને મારો વિચાર ન ગમ્યો અને મને રોક્યો. મિત્રોની સલાહનો મેં આશ્રય લીધો, અને તે સલાહને મારી નબળાઈને ઢાંકવાનું બહાનું બનાવી. કારણ, આખરે એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હું નાભા ન ગયો તે મારી નબળાઈને લીધે અને નાભા જેલમાં પાછા જવાની મારી અનિચ્છાને લીધે. એક સાથીનો આવી રીતે ત્યાગ કરવા માટે મને હમેશાં શરમ થઈ છે. શુરાતનના કરતાં ડહાપણની સલાહ આપણે ઘણીવાર માની લઈએ છીએ, તેમ મેં પણ કર્યું.

૧૭. મૌ. મહમદઅલી

૧૯૨૩ના ડિસેંબરમાં મહાસભાની બેઠક આંધ્ર પ્રદેશમાં કોકનાડામાં થઈ ત્યાં મૌ. મહમદઅલી પ્રમુખ હતા. તેમણે પોતાની ટેવ પ્રમાણે અતિશય લાંબું પ્રમુખનું ભાષણ કર્યું. પણ તે રસિક હતું. તેમાં તેમણે મુસલમાનોમાં રાજકીય અને કોમી ભાવનાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વિસ્તારથી ચર્ચ્યાં. તેમાં તેમણે એ પણ બતાવ્યું કે ૧૯૦૮માં આગાખાનની આગેવાની નીચે મુસલમાનોનું જે મશહૂર ડેપ્યુટેશન વાઈસરૉયને મળ્યું હતું અને જેને પરિણામે જુદા મતદારમંડળોના પક્ષમાં સરકારે પ્રથમવાર પોતાનો મત જાહેર કર્યો તે સરકારે જ ઊભો કરેલો એક જોહુકમીઓનો તમાશો હતો.

મહમદઅલીએ પોતાના પ્રમુખપદ દરમ્યાન મહાસભા સમિતિનું મંત્રીપદ લેવાની મારી મરજી વિરુદ્ધ મને ફરજ પાડી. મહાસભાની ભાવી નીતિ વિષે મારું મન સાફ સ્પષ્ટ ન હતું તેથી મહાસભાની કાર્યવાહીની જવાબદારી લેવાની મને મુદ્દલ ઇચ્છા ન હતી, પણ મહમદઅલીની ઇચ્છાની સામે હું થઈ શક્યો નહિ, અને અમને બન્નેને લાગ્યું કે બીજો કોઈ મંત્રી નવા પ્રમુખની સાથે મારા જેટલો એકરાગથી કદાચ કામ ન કરી શકે. એઓ સખત ગમા અણગમાવાળા માણસ હતા, અને સુભાગ્યે હું એમને ગમતાઓમાં હતો. મહોબત અને પરસ્પર કદરદાનીથી અમે એકબીજા સાથે બંધાયેલા હતા. એમનામાં ઊંડી અને મારા ધારવા પ્રમાણે અતિશય આંધળી ધર્મનિષ્ઠા હતી. હું ધર્મનિષ્ઠા વિનાનો હતો, પણ હું તેમની સચ્ચાઈથી, તેમની ઊભરાતી કાર્યશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિથી આકર્ષાયો હતો. તેમનામાં ચબરાક વાક્પટુતા હતી, પણ ઘણીવાર તેમના ફકરામાં કટાક્ષથી ઘણાના દિલ દુભાતા, અને તેમણે ઘણા મિત્રો એથી જ ખોયા. કોઈ પણ તીખી તમતમી ટીકા એમને સૂઝી કે પછી તે એમના પેટમાં રહી જ ન શકે, ભલેને તેને પરિણામે નગોદ વળતું હોય.

એમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન, અનેક નજીવા મતભેદો છતાં અમારું બન્નેનું ગાઢ સરસ રીતે ચાલ્યું. મેં મહાસમિતિના કાર્યાલયમાં સભ્યોને કાગળ લખતાં તેમના નામની આગળ કે પાછળ કશા માનના કે બીજા પદ લગાડવાનો રિવાજ બંધ કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં આવા અનેક માનવાચક શબ્દો વપરાય છે — મહાત્મા, મૌલાના, પંડિત, શેખ, સૈયદ, મુનશી, મૌલવી અને હમણાં હમણાં શ્રીયુત અને શ્રી. અલબત્ત મિસ્ટર અને એસ્કવાયર તો ખરા જ. ઘણીવાર આ બધા કશીયે જરૂર વિના અને એટલા બધા વપરાય છે કે મને એમ થયું કે મારે તો સારો જ દાખલો બેસાડવો જોઈએ. પણ મારું કશું ન વળ્યું. મહમદઅલીએ અકળાઈને મારા ઉપર પ્રમુખ તરીકે તારથી હુકમ મોકલ્યો કે ચાલતા આવ્યા છીએ તેમ જ ચાલુ રાખવું, અને ખાસ કરીને ગાંધીજીને હમેશાં 'મહાત્મા' કહેવા.

અમારી વચ્ચે વારવાર ચર્ચાનો બીજો એક વિષય હતો તે ઈશ્વર વિષેનો. મહમદઅલીને કોઈ ને કોઈ બહાને મહાસભાના ઠરાવોમાં પણ ઈશ્વરને આણવાની મહા વિચિત્ર

ટેવ હતી, કોઈકવાર ઈશ્વરનુ આત્મા-દર્શન હોય તો કોઈકવાર ઈશ્વરને કંઈક પ્રાર્થના હોય હુ આનો વિરોધ કરુ, એટલે પછી તે મને ધર્મશૂન્ય કહીને બખાળા કાઢે અને છતા વિચિત્ર વાત છે કે પછળથી તેઓ મને કહેતા કે મારા ઉપરચોટિયા વર્તન છતા, અથવા તો હુ ગમે તેમ બોલુ તે છતા મૂળમા હુ ધર્મનિષ્ઠ જ હતો એવી તેમને ખાતરી હતી. એમના આ વચનમા કેટલુ સત્ય હશે એ વિષે મને અનેકવાર વિચાર થયા છે, કદાચ ઘણો આધાર ‘ધર્મ’ અને ‘ધાર્મિક’ શબ્દની આપણે શી વ્યાખ્યા કરીએ છીએ તેની ઉપર રહે છે

હુ ધર્મના વિષયની ચર્ચા જાણીજોઈને ન છેડતો, કારણ મને ખાતરી હતી કે એથી અમે એકબીજાને ચીડવ્યા વિના ન રહીએ, અને એમનુ કદાચ દિલ દુભાય અમુક ધર્મસિદ્ધાતના ચુસ્ત માનનારાઓ સાથે ધર્મ વિષે ચર્ચા કરવી એ કઠણ કામ છે ઘણાખરા મુસલમાનો માટે તો ધર્મની ચર્ચા એ વિશેષે કઠણ છે, કારણ કે એમના ધર્મમા સ્વતત્રતાથી વિચાર દર્શાવવાની છૂટ નથી. સિદ્ધાતની દૃષ્ટિએ તેમનો માર્ગ સીધો અને સાકડો છે, અને ધર્મનિષ્ઠ માણસે એ માર્ગને છોડી આમ કે તેમ ન ચસવુ જોઈએ. હિંદુઓ કઈક જુદા છે, જો કે હમેશા તો નહિ જ આચારમા તેઓ બહુ સનાતની જડ હોય, અતિશય જૂના પુરાણા, પ્રગતિવિરોધક અને દુષ્ટ રિવાજો તેઓ પાળતા હોય અને પાળે છે, છતા સામાન્ય રીતે ધર્મને વિષે અતિશય મૂળોચ્છેદક વિચારો પણ ચર્ચવાને માટે તેઓ તૈયાર થશે આજના આર્યસમાજીઓમા બુદ્ધિની આટલી વિશાળ ઉદારતા સામાન્ય રીતે નથી જોવામા આવતી એમ હુ ધારુ છુ મુસલમાનોની જેમ તેઓ પણ પોતાની સીધી અને સાકડી લકીરને વળગી રહે છે પણ વિચારવત હિંદુઓમા એક પ્રકારની દાર્શનિક પ્રથા એવી પડેલી છે કે જેને તેમના આચારમા તેથી કશો ફેર ન પડે તો પણ કોઈ પણ ધાર્મિક પ્રશ્નને વિષે તેઓ ઠડે પેટે વિચાર અને ચર્ચા કરી શકે છે હુ ધારુ છુ કે કદાચ થોડે અશે આનુ કારણ એ હોય કે હિંદુધર્મમા અનેક ભિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી વિચારોનો સમાવેશ થાય છે અને કેટલીકવાર એવી ટીકા થઈ છે કે ધર્મના સામાન્ય અર્થમા હિંદુધર્મ એ ધર્મ જ નથી. અને છતા એ ધર્મના મૂળ કેટલા આશ્ચર્યકારક ઊડાણમા ખાડેલા હશે કે જેથી અનેક હુમલાઓ છતા એ આજે ટકી રહ્યો છે માણસ પ્રાચીન ચાર્વાકની જેમ હાડહડતો નાસ્તિક હોય તો પણ તે હિંદુ મટ્યો છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત ન ચાલે હિંદુધર્મ પોતાના સતાનોને તેમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ પણ વળગી રહે છે હુ બ્રાહ્મણ જન્મેલો હતો અને ધર્મને વિષે અથવા સામાજિક રીતરસમમા મારુ ગમે તેવુ વર્તન હોય તો પણ હુ હજુ બ્રાહ્મણ જ મનાતો લાગુ છુ હિંદી જગત મને, મારા નામની આગળ પાછળ કશુય પદ વાપરવાની મારી અનિચ્છા છતા, પડિત ફલાણા ફલાણા તરીકે જ બોલાવે છે એક વાર સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમા હુ એક તુર્કી આલિમને મળ્યો હતો મારી ઓળખાણ માટે મે તેમને એક પત્ર મોકલ્યો હતો તેમા મારુ નામ ‘પડિત જવાહરલાલ’ લખવામા આવ્યુ હતુ હુ જ્યારે તેમને મળ્યો ત્યારે તેમને જરા આશ્ચર્ય થયુ, અને

કંઈક અસંતોષ પણ થયો કારણ તેમણે મને કહ્યું કે મારું પંડિત નામ વાંચીને તેમણે તો કોઈ વયોવૃદ્ધ અને પૂજ્ય શાસ્ત્રી કે પંડિતને જોવાની આશા રાખી હતી

આમ મહમદઅલી અને હું ધર્મની ચર્ચા નહિ કરતા, પણ મૌનનો ગુણ એમનામા ન હતો, એટલે થોડાક વર્ષ પછી (હું ધારું છું કે ૧૯૨૫ અથવા ૧૯૨૬ના આરંભમા) એમણે એ વિષય પાછો બરોબર ઉખેડયો એક દિવસ દિલ્હીમા એમને ઘેર હું ગયા હતો ત્યારે મને કહ્યુ મારે તો આજે તમારી સાથે ધર્મની ચર્ચા કરવી જ છે, તમે ઇચ્છો કે ન ઇચ્છો' મે તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યુ 'ભલા માણસ આપણી દૃષ્ટિ સાવ જુદી છે, અને આપણે એકબીજાના ઉપર કશીય અસર કરી શકવાના નથી' પણ એ એકના બે થાય એમ ન હતુ તેઓ બોલ્યા નહિ આપણે એકવાર હિસાબ કરી લેવો છે તમે માનો છો કે હું ધર્માન્ધ છુ મારે તમને બતાવવુ છે કે હું ધર્માંધ નથી. તેમણે મને કહ્યુ, 'ધર્મના વિષય ઉપર મે પુષ્કળ વાચ્યુ છે અને મનન કર્યું છે અનેક ધર્મ વિષેના ખાસ કરીને ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષેના પુસ્તકોથી ભરેલા પોતાના ચોપડીના ઘોડા બતાવ્યા તેમા એચ જી વેલ્સના અને બીજા આધુનિક ધર્મચર્ચાના પુસ્તકો પણ હતા તેમણે એમ પણ કહ્યુ કે લડાઈ દરમ્યાન તેમની નજરકેદની લાંબી મુદતમા તેમણે કુરાન અનેકવાર વાંચીને તેના ઉપરની બધી ટીકાઓ જોઈ નાખી હતી આ અભ્યાસને પરિણામે તેમને એમ લાગેલુ કે કુરાનમા લખેલી ૯૭ ટકા ચીજો સાવ વાજબી હતી અને તેમને કુરાનનો ટેકો ન હોય તો પણ તેનો બચાવ થઈ શકે બાકીની ત્રણ ટકા ચીજો દેખીતી રીતે એમની બુદ્ધિમા ઊતરતી ન હતી 'પણ એમ ન બને કે મારી અલ્પ બુદ્ધિ સાચી છે અને કુરાનેશરીફ ખોટુ છે એમ માનવા કરતા ૯૭ ટકા ચીજોમા સાવ સાચુ એવુ કુરાન એ બાકીની ૩ ટકાની ચીજોમા પણ સાચુ છે એમ માનવુ બહેતર છે? આ ઉપરથી તેમણે એવુ અનુમાન કાઢયુ કે કુરાનેશરીફનો જ પક્ષ બહુ વધારે સબળ છે એટલે એમણે માની લીધુ કે કુરાન સોયે ટકા સાચુ છે

આ દલીલમા વજૂદ તો ન હતુ પણ મારે સામે દલીલ કરવી ન હતી પણ આ પછી તેમણે જે વાત કહી તેથી મને આશ્ચર્ય થયુ તેઓ બોલ્યા મને ખાતરી છે કે કુરાનેશરીફ જો કોઈ પણ ખુલ્લી આંખે અને ખુલ્લા દિલે વાચે તો તેને તેનુ સત્ય ગળે ઊતર્યા વિના રહે નહિ બાપુએ (ગાધીજીએ) તો કુરાનેશરીફ કાળજીપૂર્વક વાચ્યુ છે એ હુ જાણુ છુ એટલે એમને ઇસ્લામ સાચો છે એની ખાતરી થયા વિના નહિ જ રહી હોય પણ એમના હૃદયમા અભિમાન છે તે એમને એ વસ્તુ જાહેર નથી કરવા દેતુ

મુખ્યત પછીના વર્ષ પછી મહમદઅલી મહાસભાથી ધીમે ધીમે હઠતા ગયા અથવા તો કદાચ એઓ એમ કહેત કે મહાસભા એમનાથી હઠતી ગઈ આ ક્રિયા બહુ ધીમી હતી કેટલાક વર્ષો સુધી મહાસભા અને મહાસભા સમિતિની બેઠકોમા તેઓ હાજરી આપતા અને તેમા ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા પણ તડ વધતી જ ગઈ અને એઓ વધારે ને વધારે અળગા થતા ગયા આને માટે કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનો દોષ હતો એમ

સેવાદળ — નો પાયો આ મહાસભામાં નંખાયો. આ પહેલાં પણ સ્વયંસેવક સંસ્થાઓ તો પુષ્કળ હતી જ, અને તે દ્વારા સંસ્થાઓની સેવા થતી અને જેલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ ચાલુ રાખી શકાતો, પણ તે સંસ્થાઓમાં તાલીમ ન હતી. સંઘશક્તિ ન હતી. મહાસભાની સામાન્ય રૂપરેખ તળે રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરવાને માટે કેળવાયેલા સ્વયંસેવકોની એક નિયમબદ્ધ અખિલ ભારતીય સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર ડૉ. હાર્ડીકરને આવ્યો. આમાં તેને સાથ દેવાનો તેણે મને આગ્રહ કર્યો. એ વિચાર મને ગમ્યો. એટલે ખુશીથી મેં સાથ દીધો. સંસ્થાનો આરંભ કોકનાડામાં થયો. પાછળથી મુખ્ય મુખ્ય મહાસભાવાદીઓમાં પણ સેવાદળની વિરુદ્ધ એટલી બધી લાગણી જોવામાં આવી કે અમને આશ્ચર્ય થયું કેટલાકે કહ્યું કે મહાસભામાં લશ્કરી તત્ત્વ દાખલ થવાથી એક નવું જોખમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ લશ્કરી અંગ બિનલશ્કરી અંગને વશ કરશે. બીજાઓ એવું ધારતા લાગતા હતા કે સ્વયંસેવકને માટે એટલી જ તાલીમ બસ છે કે તે ઉપરથી આવતા હુકમોનું પાલન કરે, એક સાથે કદમમાં ચાલવાના જેવી તાલીમબાલીમની એમને કશી જરૂર નથી. કેટલાકના મનમાં એવો પણ વિચાર હતો કે નિયમબદ્ધ અને કવાયત કરનારા સ્વયંસેવકો રાખવાનો વિચાર એ મહાસભાના અહિંસાના તત્ત્વની સાથે અસંગત છે. પણ હાર્ડીકરે તો પોતાનું કાર્ય બરોબર ઉપાડ્યું, અને અનેક વર્ષ ખંતથી ને ધીરજથી મહેનત કરીને તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આપણા નિયમબદ્ધ સ્વયંસેવકો તાલીમ વિનાના સ્વયંસેવકો કરતાં બહુ વધારે કુશળ અને વધારે અહિંસક પણ હોઈ શકે છે.

કોકનાડાથી પાછા ફરીને તરત જ એટલે ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીમાં અલ્લાહાબાદમાં મને એક નવો જ અનુભવ મળ્યો. હું સ્મરણથી લખી રહ્યો છું એટલે કદાચ તારીખોનો કંઈક ગોટાળો થવાનો સંભવ છે, પણ હું માનું છું કે એ વર્ષ કુંભ અથવા અર્ધકુંભનું હતું. આ પ્રસંગે પ્રયાગમાં ગંગાને કિનારે લાખો યાત્રાળુઓનો મેળો ભરાય છે. અને તેમાંના ઘણાખરા ગંગાયમુના અને કાલ્પનિક સરસ્વતીના સંગમથી થતી ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરે છે. ગંગાનો પટ લગભગ એક માઈલ જેટલો છે. પણ શિયાળામાં પાણી ઘટીને નદી સાંકડી થઈ જાય છે, એટલે રેતીનો મોટો વિસ્તાર યાત્રાળુઓની રાવટીઓ નાંખવાને માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ પટમાં ઘણીવાર ગંગાનો પ્રવાહ બદલાય છે પણ ખરો. ૧૯૨૪માં પ્રવાહ એવો હતો કે ત્રિવેણીમાં મોટા જનસમૂહને નાહવું જોખમકારક હતું. અમુક સાવચેતી લેવાય અને એકી સાથે નાહનારાંની સંખ્યા ઉપર અંકુશ મુકાય તો આ જોખમ ઘણું ઓછું થઈ શકે એમ હતું.

આ પ્રસંગમાં મને બહુ રસ ન હતો, કારણ કે સપરવ દિવસે નદીમાં નાહીને પુણ્ય મેળવવાનો મારો ઇરાદો ન હતો, પણ વર્તમાનપત્રોમાં મેં જોયું કે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને સ્થાનિક સરકારની વચ્ચે, સ્થાનિક સરકારે ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાની મનાઈનો હુકમ કાઢ્યો હોવાથી, વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ હુકમની સામે માલવીયજીએ વાંધો લીધો હતો, કારણ કે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો કુંભમેળો

એ ત્રિવેણીસ્નાનને માગ જ ભગતો હતો અકસ્માતથી અને માણસો ડૂબવાથી થતી હોનારત અટકાવવાને માટે સાવચેતીના પગલા લેવાનો સરકારનો સંપૂર્ણ હક હતો પણ સરકારે પોતાની રીત પ્રમાણે અતિશય જડતાથી અને ત્રાસ ઉપજાવે એવી રીતે કામ લીધુ હતુ

કુભને મુખ્ય દિવસે હુ સવારના પહોરમા મેળો જોવા, સ્નાન કરવાના જરાય ઇરાદા વિના, નદી ઉપર ગયો નદીકિનારે પહોચતા મે જાણ્યુ કે માલવીયજીએ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને નમ્રતાથી કહેણ મોકલ્યુ હતુ કે ત્રિવેણીમા સ્નાન કરવાની મને રજા આપો ન આપો તો પણ હું નાહીશ માલવીયજી અકળાયા હતા, અને વાતાવરણ ગરમ થયુ હતુ મેજિસ્ટ્રેટે પરવાનગી ન આપી, એટલે માલવીયજીએ સત્યાગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લગભગ બસો સાથીઓને લઈને ત્રિવેણી તરફ કૂચ કરી આ બધી ઘટનામા મને રસ પડ્યો, અને આ ક્ષણિક વખતે હુ પણ સત્યાગ્રહીઓમા જોડાયો ત્રિવેણી સામેના ખુલ્લા મેદાનમા એક મોટી જબરદસ્ત વાડ ઊભી કરવામા આવી હતી કે જેથી લોકો ત્રિવેણી ઉપર ન જઈ શકે અમે આ લાબી વાડ આગળ પહોચ્યા કે તરત જ પોલીસે અમને અટકાવ્યા અને વાડ ઉપરથી ટપી જવાને માટે અમે જે નિસરણી લઈ ગયા હતા તે અમારા હાથમાથી ઝૂટવી લીધી અહિંસક સત્યાગ્રહીઓ હોવાને લીધે અમે વાડ આગળ શાતિથી રેતમા બેસી ગયા આખી સવાર અને લગભગ પાછલા પહોર સુધી અમે ત્યા બેસી રહ્યા એક પછી એક કલાક પસાર થતો જતો હતો માથા ઉપર સૂરજ તપતો જતો હતો રેત ધગતી જતી હતી, અને અમે સૌ ભૂખ્યા થતા જતા હતા પાયદળ અને ઘોડેસવાર પોલીસ અમને બન્ને બાજુએથી ઘેરીને ઊભા હતા હુ ધારુ છુ કે લશ્કરી ઘોડેસવારો પણ હતા અમારામાના ઘણાખરા અધીરા થવા લાગ્યા હતા અને કહેતા હતા કે કઈક તો નિકાલ લાવવો જ જોઈએ હું ધારુ છુ કે સરકારીવર્ગ પણ અધીરો થયો હતો અને તડ કે ફડ કઈક કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો લશ્કરી ઘોડેસવારોને કઈક હુકમ આપવામા આવ્યો, એટલે તે ઘોડે ચડી સજ્જ થયા મને લાગ્યુ (મને ખબર નથી કે કેટલે અશે મારી ધારણા બરાબર હતી) કે આ લોકો અમારા ઉપર ઘોડા દોડાવી અમને ભગાડવા માગે છે ઘોડેસવાર સિપાઈઓ મારા ઉપર પોતાના ઘોડા દોડાવે એ મને પસદ ન હતુ, અને હુ ત્યા બેઠો બેઠો કટાળ્યો તો હતો જ એટલે મે મારી આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યુ, 'વાડ ચઢીએ તો શું?' મે પહેલ કરી એટલે તો ઢગલાબધ લોકોએ મારુ અનુકરણ કર્યું કેટલાકે તો વાડના થાભલા પણ હલાવીને ઉખેડી કાઢ્યા, અને ખાસો રસ્તો બનાવ્યો કોઈકે મને રાષ્ટ્રીય ઝડો આપ્યો એ મે વાડ ઉપર ચડાવ્યો અને હુ તો વાડ ઉપર

લાઠી વીંઝી લોકોને ખસેડતા હતા, પણ બહુ ઈજા કરતા ન હતા બળવા વખતની વાડોનુ મને ઝાખુ સ્મરણ થયુ

આખરે હુ બીજી બાજુએ કૂદ્યો, અને આટલા બધા ઉધમાત પછી શરીરમા બહુ ગરમી થઈ હતી એટલે નદીમા ડૂબકી મારી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હુ નાહીને આવ્યો તોયે માલવીયજી અને બીજા ઘણા તો વાડની પેલી બાજુએ પ્રથમની જેમ બેઠા હતા એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયુ, પણ હવે ઘોડેસવાર સિપાઈઓ અને પાયદળ પોલીસ જોડાજોડ સત્યાગ્રહીઓ અને વાડની વચ્ચે ઊભા હતા, એટલે હુ એક આડઅવળે રસ્તે જઈને માલવીયજી પાસે પેસી ગયો કેટલોક સમય અમે બેઠા રહ્યા, મે જોયુ કે માલવીયજી ખૂબ અકળાયા હતા, અને ભારે રોષ રોકી રહ્યા હતા એકાએક, કોઈને પણ કશી ખબર આપ્યા વિના પોલીસ અને ઘોડાની વચ્ચેથી નીકળી, નદીમા જઈ એમણે ડૂબકી મારી કોઈ પણ મનુષ્યને માટે આવી રીતે ડૂબકી મારવી આશ્ચર્યકારક કહેવાય, પણ માલવીયજી જેવા વૃદ્ધ અને દુર્બળ શરીરના માણસ માટે તો એ અવધિ હતી થયુ, અમે સૌ એમની પાછળ ગયા, અને સૌ ડૂબકી મારી આવ્યા અમને રોકવાનો થોડોક પ્રયત્ન કરી ઘોડેસવારો અને પોલીસ પણ ઠડા થયા થોડો વખત પછી તેમને ત્યાથી ખસી જવાનો હુકમ મળ્યો

અમારી સામે કઈક પગલા સરકાર તરફથી લેવાશે એવુ અમને સહેજસાજ લાગતુ તો હતુ પણ એવુ કશુ ન બન્યુ કદાચ સરકારની માલવીયજી જેવા મોટા માણસ સામે કશું પગલુ લેવાની ઇચ્છા ન હોય, એટલે નાના માણસો પણ બચી ગયા

૧૮. મારા પિતા અને ગાંધીજી

૧૯૨૪ના આરભમા એક અચાનક ખબર બહાર પડી ગાધીજી જેલમા ગભીર રીતે બીમાર છે, એટલે તેમને ઇસ્પિતાલમા ખસેડવામા આવ્યા છે, અને શસ્ત્રક્રિયા કરવામા આવી છે હિદુસ્તાન ચિતાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયુ અમે સૌ બેબાકળા થઈ ભયભીત બની તેમને વિષેની ખબરની રાહ જોતા હતા, પણ તેઓ જોખમમાથી બચ્યા, અને દેશની બધી દિશાઓથી લોકોના ટોળેટોળા તેમને જોવા પૂના જવા લાગ્યા તેઓ હજી તો ઇસ્પિતાલમા પોલીસચોકી તળે કેદી હતા, પણ થોડા મિત્રોને તેમને મળવાની રજા હતી મારા પિતા અને હુ તેમને ઇસ્પિતાલમા મળ્યા

ઇસ્પિતાલમાથી પાછા તેમને જેલમા લઈ જવામા ન આવ્યા તેમની સારા થવાની શરૂઆત થતા જ સરકારે તેમની બાકીની સજા રદ કરી અને તેમને છોડ્યા છ વર્ષની સજામાથી બે વર્ષ તેઓ ભોગવી ચૂક્યા હતા છૂટ્યા પછી મુબઈની પાસે દરિયાકિનારે આવેલા જુહુ નામના સ્થાને તેઓ શક્તિ મેળવવા માટે આરામ લેવા ગયા

અમારુ કુટુબ પણ જુહુ પહોચ્યુ અને દરિયાકિનારે આવેલા એક નાનકડા સરખા બગલામા ધામા નાખ્યા અમે ત્યા કેટલાક અઠવાડિયા રહ્યા, અને કેટલાય લાબા ગાળા

પછી મને મનગમતી રજા મળી કાશ્મીર જવાની અને કિનારાની રેતના દોડવાની અને ઘોડાની સવારી કરવાની ખૂબ મજા હતી પણ આમ મજા કરવાને માટે અમે ત્યાં નહોતા ગયા અમારા ત્યાં જવાનું મુખ્ય કારણ તો ગાંધીજીની સાથે ચર્ચા કરવાનું હતું મારા પિતા તેમને સ્વરાજ પક્ષનો કેમ સમજાવવા માગતા હતા અને તેમની સક્રિય સહાનુભૂતિ ન મળે તો કાંઈ નહિ તો તેમનો અક્રિય સહકાર મેળવવાની તેઓ ઇચ્છા હતા મારી પોતાની મને જે પ્રશ્નો મૂંઝવી રહ્યા હતા તેના ઉપર પ્રકાશ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેમનો ભાવી કાર્યક્રમ હું જાણવા ઇચ્છતો હતો

જુહુની વાતચીતોના પરિણામે સ્વરાજ્યવાદીઓ ગાંધીજીને ન પોતાના પક્ષમાં લઈ શક્યા ન તેમના ઉપર કશી અસર પાડી શક્યા મિત્રતાભરી વાતો અને પુષ્કળ વિનય વિવેક હતા એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સમાધાન થઈ શકે એમ ન હતું મતભેદ હોવા છતાં એકમત કરીને તેઓ છૂટા પડ્યા અને તે મુજબના નિવેદનો છાપામાં જાહેર થયા

હું પણ જુહુથી કંઈક અસંતુષ્ટ થઈને પાછો ફર્યો કારણ ગાંધીજીએ મારી એક પણ શંકાનું નિવારણ ન કર્યું પોતાની રીત પ્રમાણે તેમણે ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની ના પાડી તેમ જ લાંબો કાર્યક્રમ ઘડવાની પણ ના પાડી તેમની સલાહ એવી હતી કે ધીરજથી લોકોની સેવા કરતા રહેવું મહાસભાના રચનાત્મક અને સમાજસુધારાના કાર્યક્રમનો અમલ કરવો અને લડત માટે અનુકૂળ સમયની રાહ જોવી ખરી મુશ્કેલીઓ તો એ હતી કે ધારો કે એવો અનુકૂળ સમય આવ્યો પણ ખરો તો વળી સૌરીચૌરા જેવી કોઈ ઘટના બનતા લડત બંધ નહિ થાય અને લડત આગળ નહિ વધે? આનો તેમની પાસેથી કશો જવાબ મળતો ન હતો તેમ જ ધ્યેયને વિષે પણ તેમને કંઈ સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હતો અમારામાંના ઘણા પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ રીતે ધ્યેય નક્કી કરવા ઇચ્છતા હતા અમારો એવો આગ્રહ ન હતો કે મહાસભા એ વિષે તુરત કંઈ જાહેરનામું બહાર પાડે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને યોગ્ય સામાજિક પરિવર્તનનો આગ્રહ રાખવો કે આપણા નેતાઓની જેમ ગોળ ગોળ વાતો કરતા શબ્દો વાપરીને જ સંતોષ માની રહેવું? થોડા જ મહિના ઉપર મેં તો સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના મારા ભાષણમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય રૂપ ભાર મૂક્યો હતો આ પરિષદ નાતાલમાંથી છૂટીને આવ્યો ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં ૧૯૨૩ના શિયાળામાં ભરાઈ હતી હું તો નાના જેલમાંથી જે માનસિક ભેજ લઈને નીકળ્યો હતો તેમાંથી હજી મુક્ત થયો ન હતો એટલે પરિષદમાં હું કશો ઝાઝો ફાળો આપી શક્યો ન હતો પણ તાવમાં પથારીમાં પડ્યા પડ્યા લખાવેલું મારું ભાષણ પરિષદમાં વંચાવવામાં આવ્યું હતું એક તરફથી અમારામાંના કેટલાક સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન મહાસભાની આગળ સ્પષ્ટ રીતે લાવવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે બીજી તરફથી આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો આપણાથી ખસતા ખસતા એટલે સુધી ગયા હતા કે સામ્રાજ્યના દમન અને શક્તિના તેઓ જાહેરમાં વખાણ કરતા — પછી ભલેને સામ્રાજ્ય આપણા દેશબંધુઓને ઘસડવાની ભારી બરાબર ગણતું હોય અને

સામ્રાજ્યના સંસ્થાનો આપણા દેશબંધુઓને ગુલામ તરીકે રાખતા હોય અથવા તો પેસવા પણ ન દેતા હોય. શ્રી શાસ્ત્રી તો સામ્રાજ્યના એલચી પણ બન્યા હતા અને સર તેજબહાદુર સપ્રુ લંડનમાં ૧૯૨૩માં ભરાયેલી સામ્રાજ્ય પરિષદમાં અભિમાનથી બોલ્યા હતા: 'મને કહેતાં અભિમાન થાય છે કે સામ્રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવનાર મારો દેશ છે.'

આવા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ અને આપણી વચ્ચે આસમાનજમીનનું અંતર દેખાતું હતું. આપણે જુદી દુનિયામાં રહેતા હતા, જુદી ભાષા બોલતા હતા અને જો તેઓ આપણી માફક ભૂલેચૂકે પણ કોઈ સ્વપ્નાં સેવતા તો તેમનાં સ્વપ્નાંમાં અને આપણાંમાં ઉત્તરદક્ષિણનું અંતર હતું. આ સંજોગોમાં ધ્યેય સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કરવાની આવશ્યકતા ન હતી?

પણ તે વખતે આવા વિચારો બહુ થોડાને જ આવતા. ઘણાખરા લોકોને સ્પષ્ટતા બહુ ગમતી નથી. તેમાં વળી જ્યારે અસ્પષ્ટ અને કંઈક ધાર્મિક રંગની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે તો પૂછવું જ શું? ૧૯૨૪ના આરંભમાં વડી ધારાસભામાં અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં ગયેલા સ્વરાજ્યવાદીઓના ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખાસ ચોંટયું હતું. અંદર જઈને વિરોધ કરવાની અને ધારાસભા તોડવાની બડીબડી વાતો કરનારા આ લોકો ત્યાં જઈને શું કરવાના હતા? કેટલીક વસ્તુઓ તો ધ્યાન ખેંચે એવી બની ખરી. વડી ધારાસભાએ તે વર્ષનું બજેટ ફેંકી દીધું. હિંદના સ્વરાજ્યની શરતો નક્કી કરવાને માટે ગોળમેજી પરિષદ ભરવાની માગણી કરનારો ઠરાવ પસાર થયો હતો. દેશબંધુના નેતૃત્વ નીચે બંગાળની ધારાસભાએ પણ બહાદુરીથી બજેટને ફગાવી દીધું હતું. પણ વડી ધારાસભામાં અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં વાઇસરૉય અને ગવર્નરે આ બજેટને સર્ટિફિકેટ આપ્યાં હતાં એટલે તે કાયદો બન્યાં હતાં. થોડાંક ભાષણો થયાં, ધારાસભાઓમાં થોડી ધમાલ થઈ, સ્વરાજવાદીઓને વિજય મેળવવાનો ક્ષણિક આનંદ મળ્યો, છાપાંઓમાં મોટા મોટા મથાળાં આવ્યાં. એ ઉપરાંત કશું નહિ. એ ઉપરાંત કશું કરવાનું એમના હાથમાં જ ક્યાં હતું? એની એ જ વસ્તુઓ તેઓ ફરી ફરીને કરી શકતા હતા, પણ પાછી તેમાં નવીનતા ન રહી, ધમાલ પણ ઝાઝી ન રહી, અને બજેટ અને કાયદાને વાઇસરૉય અને ગવર્નર સર્ટિફિકેટ આપતા જાય તેથી લોકો ટેવાઈ ગયા. એથી આગળનું પગલું તો ધારાસભામાં ગયેલા સ્વરાજવાદીઓની શક્તિની બહાર હતું. એ તો ધારાસભાની બહાર જ લઈ શકાય એમ હતું.

એ વર્ષના મધ્યભાગમાં મહાસભા સમિતિની એક બેઠક અમદાવાદમાં થઈ. આ બેઠકમાં ગાંધીજી અને સ્વરાજવાદીઓની વચ્ચે તીખો મતભેદ અણધારી રીતે પ્રકટ થયો અને કેટલાક અવનવાં દૃશ્યો રજૂ થયાં. મતભેદનો આરંભ ગાંધીજી તરફથી થયો. તેમણે મહાસભાના બંધારણમાં મતાધિકારના નિયમો અને સભ્ય થવાના નિયમમાં તાત્ત્વિક ફેરફારો સૂચવ્યા. આજ સુધી તો મહાસભાના બંધારણના પહેલા નિયમમાં દર્શાવેલું સ્વરાજ્યનું ધ્યેય અને અહિંસા અને સત્યના સાધન જે સ્વીકારે અને ચાર

આના ફી ભરે તે સભ્ય થઈ શકતા હતા ગાધીજી આમા ફેરફાર કરી ચાર આનાને બદલે અમુક વાર હાથે કાંતેલુ સૂતર આપનારા જ સભ્ય થઈ શકે એમ ઇચ્છતા હતા આથી મતાધિકાર અતિશય મર્યાદિત થતો હતો, અને આમ કરવાનો મહાસમિતિને કશો જ અધિકાર ન હતો, પણ બધારણનો અક્ષર જ્યારે પોતાની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે ભાગ્યે જ ગાધીજીએ બધારણની દરકાર કરી છે આમ બધારણના ઉપર અત્યાચાર થતો જોઈને મને આઘાત પહોચ્યો અને મે કાર્યવાહક સમિતિને મત્રી તરીકેનુ મારુ રાજીનામુ આપ્યુ પણ ત્યાર પછી કેટલીક નવી ઘટનાઓ બની અને મે મારો આગ્રહ છોડયો મહાસભા સમિતિમા ગાધીજીની દરખાસ્તનો મારા પિતા અને દેશબધુ દાસે ઘોર વિરોધ કર્યો, અને છેવટે પોતાની સંપૂર્ણ નાપસદગી દર્શાવવાને માટે પોતાના અનુયાયીઓમાના ઘણાખરાને લઈને મત લેવાયા તે પહેલા તેઓ સભા છોડી ગયા આ પછી પણ ઠરાવની વિરુદ્ધ હતા એવા કેટલાક લોકો સમિતિમા બેઠા હતા ઠરાવ બહુમતીથી પસાર થયો પણ છેવટે તે ખેંચી લેવામા આવ્યો કારણ ગાધીજીના મન ઉપર સ્વરાજ્યવાદીઓ ચાલ્યા ગયા તેની અને દેશબધુ દાસની અને મારા પિતાની આ બાબતમા જરાય નમતુ ન આપવાની વૃત્તિની અસર થઈ હતી તેમને તો એટલુ બધુ લાગી આવ્યુ હતુ કે કોઈક સભ્યે કઈક ટીકા કરી એટલે તેઓ રડી પડ્યા તેમને અતિશય દુ ખ થયુ હતુ એ સ્પષ્ટ હતુ સમિતિ આગળ તેમણે અતિશય લાગણીભર્યા શબ્દોમા ભાષણ આપ્યુ અને ઘણાકને રડાવ્યા આ દૃશ્ય હૃદય હલાવનારુ અને અપૂર્વ હતુ*

---

* [આ વર્ણનમા અનેક સ્મૃતિદોષો છે એક તો પડિત જવાહરલાલે પોતાની આ પાન ઉપરની નોધમા સુધારી લીધો છે સુધારતા તેમણે લખ્યુ છે]

'ઉપરનુ વર્ણન જેલમા સ્મૃતિમાંથી લખવામા આવેલુ હવે મને ખબર પડે છે કે એમાં મારી સ્મૃતિનો દોષ હતો, અને સમિતિના કામકાજનો મે ખોટો ખ્યાલ આપ્યો હતો ગાધીજીને દુ ખ થયુ અને તેઓ ગળગળા થઈ ગયા તે ઉપરના ઠરાવથી નહિ પણ બીજા એક ઠરાવથી એ ઠરાવ બગાળી ત્રાસવાદી ગોપીનાથ શાહ વિષેનો હતો એ ઠરાવ સમિતિમા રજૂ થયો અને આખરે ઊડી ગયો મને યાદ છે ત્યાં સુધી ઠરાવમા એના કૃત્ય (મિ ડેના ખૂન) માટે તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો પણ એના હેતુની સ્તુતિ કરવામા આવી હતી ઠરાવના કર્તા ઠરાવ ઉપર થયેલા ભાષણોથી ગાધીજીને અપાર દુ ખ થયુ અને ઘણા મહાસભાવાદીઓ અહિંસાની વાત કરતા છતાં અહિંસામા માનનારા ન હતા એવી એમને છાપ પડી એથી એઓ અકળાઈ ગયા હતા 'યગ ઈડિયા'માં આ પ્રસગ વિષે લખતા એમણે લખેલુ મારે ઠરાવોને માટે મને જૂજ જેવી બહુમતી મળી હતી પણ એને બહુમતી કહેવા કરતા અલ્પમતી જ માનવી જોઈએ મત લગભગ સરખા વહેંચાઈ ગયા હતા ગોપીનાથ શાહના ઠરાવથી આખો પ્રશ્ન સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ભાષણો, ઠરાવ ઉપરના મતો અને તે પછી થયેલાં દૃશ્યોથી મારી આખ ઉઘડી ગઈ ગોપીનાથ શાહના ઠરાવ પછી સભામા ગાભીર્ય જ ન રહ્યુ મારો છેલ્લો ઠરાવ મારે આવી સભા આગળ મૂકવાનો હતો જેમ જેમ કામ આગળ ચાલતુ ગયુ તેમ તેમ એ ત્રાસદાયક દૃશ્યમાંથી નીકળીને ભાગી જવાનુ મને મન થયુ મારી પાસે જે ઠરાવ

મતાધિકાર કાંતનારાઓ માટે જ હોય એવો તે વેળા આગ્રહ રાખવાનું એમને શું કારણ હશે એ હું કદી સમજી શક્યો નથી, કારણ એનો સખત વિરોધ થશે એ તો એઓ જાણતા જ હોવા જોઈએ કદાચ મહાસભામાં ખાદી અને બીજા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનનારાઓ જ રહે એમ એઓ ઇચ્છતા હતા, અને બીજાઓને કાઢી મૂકવાને માટે અથવા પોતાના મતને અનુકૂળ કરાવવાને માટે તેઓ તૈયાર હતા પણ તેમને બહુમતી મળી તો પણ પોતાના નિશ્ચયમાં તેઓ ઢીલા પડ્યા અને બીજાઓની

હતો તે રજૂ કરતાં પણ હું ડર્યો એમ વક્તાને મારા પ્રતિ દ્વેષ તો નહોતો જ મારા મન ઉપર ઊંડી અસર તો એ વાતની થઈ હતી કે મહાસભાના અહિંસાના ધ્યેય વિષે અજાણી રીતે પણ લોકોએ બેજવાબદારી અને અનાદર બતાવ્યા હતા ૭૦ સભ્યો ઠરાવને માટે મત આપનારા મળ્યા એ ચોંકાવનારી વાત જ આંખ ઉઘાડી દે એવી હતી" આ ઘટના અને ગાંધીજીની એની ઉપરની ટીકા બહુ સાર્થ છે, કારણ એમાંથી ગાંધીજી અહિંસાને કેટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે અને તેનો વિરોધ કરવાના અજાણતાં અને પરોક્ષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પણ તેમના ઉપર તેની કેવી અસર થાય છે એ જાણવાનું મળે છે પાછળના વર્ષોમાં એમણે લીધેલાં ઘણાંખરાં પગલાં કદાચ અહિંસા વિશેની એમની આ વૃત્તિને લીધે જ મુખ્યત્વે હશે એમની નીતિ અને એમના કામકાજનો પાયો હમેશ અહિંસા જ હતો, અને આજે પણ છે"

[પંડિત જવાહરલાલે આટલો સુધારો કર્યો છતાં હજી આ પ્રસંગના વર્ણનમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે એ સુધારું ?

(૧) સ્વરાજવાદીઓ ગાંધીજીના મતાધિકારમાં સૂચવેલા ફેરફારથી ચિડાઈને સભા નહોતા છોડી ગયા, કે ગાંધીજીએ મતાધિકારના ફેરફારનો ઠરાવ પાછો નહોતો ખેંચી લીધો મતાધિકારના ફેરફારના ઠરાવમાં એક ભાગ સજાનો હતો—કોઈ સભ્ય અમુક સૂતર ન કાંતે તો સભ્ય તરીકે તેનું નામ રદ કરવામાં આવે આ સજાવાળો ભાગ તેમને સૌને વસમો લાગેલો આ ભાગની સામે વિરોધ બતાવવાને માટે તેઓ સભા છોડી ગયેલા એમના સભા છોડી ગયા પછી આ ભાગની ઉપર મતો લેવામાં આવ્યા, પક્ષમાં ૬૭ મત મળ્યા અને વિરોધમાં ૩૭ મત મળ્યા એટલે ગાંધીજીએ બીજો ઠરાવ રજૂ કર્યો—એવી મતલબનો કે સ્વરાજવાદીઓ ન ચાલ્યા ગયા હોત તો તેમના મતો વિરુદ્ધ પડત જ અને ઠરાવનો આ ભાગ તો ઊડી જાત જ એટલે સજાવાળો ભાગ પ્રથમ ઠરાવમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે આમ મૂળ મતાધિકારના ફેરફારનો ઠરાવ તો કાયમ રહ્યો, તે ગાંધીજીએ ખેંચી નહોતો લીધો, પણ મૂળ ઠરાવમાં સજાનો ભાગ હતો તે ખેંચી લેવામાં આવ્યો

(૨) ગોપીનાથ શાહ વિષેનો મૂળ ઠરાવ ઊડી નહોતો ગયો મૂળ ઠરાવ ગોપીનાથે કરેલા ખૂનની નિંદા કરનારો ગાંધીજીએ રજૂ કર્યો હતો એની ઉપર દેશબંધુ દાસે સુધારો મૂક્યો, તેમાંયે નિંદા તો હતી પણ તે નિંદા ગોપીનાથે ફાંસીએ ચડી દેશભક્તિ બતાવી એવી સ્તુતિથી ધોવાઈ જતી હતી આ સુધારાનો ગાંધીજીએ અહિંસાના તત્ત્વનો એ ઉચ્છેદક છે એમ કહીને વિરોધ કરેલો ગાંધીજીના મૂળ ઠરાવને ૭૮ મત અને દેશબંધુના સુધારાને ૭૦ મતો મળેલા ૧૪૮ મત આપનારાઓમાં ૭૦ જેટલા સભ્યો અહિંસાના નામના જ હિમાયતી હતા એ વાતથી ગાંધીજીને અતિશય દુઃખ લાગેલું —બા. ક.]

સાથે બાંધછોડ કરી* પછીના ત્રણ કે ચાર માસ દરમ્યાન આ પ્રશ્ન ઉપર એમણે અનેક વાર મત બદલ્યો એથી મને આશ્ચર્ય થયું કેમ જાણે જાતે ભર દરિયામાં હોય અને ક્યાં છે એની ખબર ન પડે એવી એમની સ્થિતિ થઈ હતી. આવી સ્થિતિ એમની થાય એ મારી કલ્પનામાં આવી શકે એમ ન હતું એટલે જ મને આશ્ચર્ય થયેલું પ્રશ્ન મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ મહત્ત્વનો ન હતો મતાધિકારને માટે મજૂરીની શરત નાખવામાં આવે એ ઇષ્ટ હતું પણ બગાડ કાં એ રાખવી એમાં બહુ અર્થ રહેતો ન હતો

એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો કે ગાંધીજીની મુશ્કેલીઓનું કારણ એ છે કે તેઓ અપરિચિત વાતાવરણમાં વિચરી રહ્યા છે સત્યાગ્રહના પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં સ્વભાવે જ તેમના બધા પગલાં સવળાં પડે છે વળી સમાજસુધારાને માટે શાંતિથી કામ કરવામાં અને બીજાઓની પાસે કામ કરાવવામાં એઓ એક્કા છે કાં તો સાવ લડાઈ કાં તો સાવ શાંતિ એ બેમાંથી એક વસ્તુ એમને ગમે છે એની વચ્ચેની સ્થિતિ એમને પરવડે જ નહિ ધારાસભામાં જઈને ખળભળાટ મચાવવાના અને વિરોધ કરવાના સ્વરાજવાદીઓના કાર્યક્રમ વિશે એમને ઉત્સાહ ન હતો ધારાસભામાં જવું તો સરકાર સાથે સહકાર કરી કાયદામાં સુધારા કરાવવા કે કાંઈ લોક-હિતના કામ કરાવવા જવું, પણ કેવળ વિરોધ કરવાને જવામાં એમને કશો અર્થ લાગતો ન હતો જો સહકાર ન કરવો હોય તો બહેતર છે કે ધારાસભામાં ન જવું સ્વરાજવાદીઓને તો બેમાંથી એકે વાત પસંદ ન હતી. એટલે તેમની સાથે કામ લેવું એમને મુશ્કેલ લાગતું હતું

પણ છેવટે તેમની સાથે પણ એમણે ચલાવી લીધું કાંતવાનું ઐચ્છિક રાખવામાં આવ્યું, જેમને ચાર આના આપવા હોય તે ચાર આના આપે જેને તેને બદલે સૂતર આપવું હોય તે સૂતર આપે સ્વરાજવાદીઓના ધારાસભાના કામને એમણે લગભગ આશીર્વાદ આપ્યો પણ પોતે તેનાથી તદ્દન અળગા રહ્યા રાજકાજમાંથી એઓ નિવૃત્ત થયા છે એમ કહેવામાં આવતું અને બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અમલદારો માનતા કે તેમની લોકપ્રિયતા ઝાંખી થવા લાગી છે અને તેમનામાં કસ રહ્યો નથી એમ પણ કહેવાતું કે દાસ અને નેહરુએ ગાંધીને રંગભૂમિ ઉપરથી હઠાવ્યા છે અને પોતે નાયક થઈ બેઠા છે ગયાં પંદર વર્ષમાં આ અથવા એવા જ પ્રકારની ટીકા અનેકવાર થઈ છે પણ દરેકવાર હિંદના લોકોની લાગણી વિષેનું આપણા રાજકર્તાઓનું અજ્ઞાન જ સિદ્ધ થયું છે ગાંધીજી રાજકીય રંગભૂમિ ઉપર જ્યારથી ઊતર્યા છે ત્યારથી તેમની લોકપ્રિયતા આમવર્ગમાં તો કદી ઘટી જ નથી ઉત્તરોત્તર એ વધતી જ ગઈ છે અને હજી એ વધતી જ જાય છે લોકો એમની ઇચ્છાનો અમલ કરે ન કરે — કારણ મનુષ્યસ્વભાવમાં નબળાઈ તો રહેલી જ છે — પણ તેમના હૃદયમાં એમને માટે સન્માન ભરેલું છે જ્યારે આસપાસની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે લોકો જબરદસ્ત લડતમાં ભાગ લે છે નહિ તો તેઓ શાંત બેઠા રહે છે આમવર્ગની હિલચાલ ગમે તેટલો

* જુઓ આ ગ્રંથના પાના ૯૫ ની નોંધ —અનુ.

મહાન નેતા કેમ ન હોય તો પણ તે શૂન્યમાંથી નથી ઊભા કરી શકતો. એ કાંઈ જાદુગરના ખેલ નથી. પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે તેનો લાભ લઈ શકે છે, તેને માટે તે તૈયાર રહી શકે છે, તેને તે ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો.

પણ સુશિક્ષિત લોકોમાં ગાંધીજીની લોકપ્રિયતા કદી કદી ઓછી થતી જાય છે, તો કદી કદી વધતી જાય છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. જ્યારે લડતના જુવાળ ચડતા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમને અનુસરે છે, પણ જ્યારે પાણી ઓસરવા માંડે છે ત્યારે તેઓ વિમાસણમાં પડે છે અને આનાકાની કરવા લાગે છે. આમ છતાં પણ આ લોકોમાંના ઘણા તેમની આગળ નમી જાય છે. આનું કંઈક કારણ એ છે કે દેશની આગળ ગાંધીજીના કાર્યક્રમ સિવાય બીજો કાર્યસાધક કાર્યક્રમ નથી. મધ્યમમાર્ગીઓ અને તેમના જેવા બીજા પક્ષના લોકોની કશી કિંમત રહી નથી, દગાવીધમકાવીને ખુનામરકીથી કામ લેનારાઓનું આધુનિક જગતમાં કોઈ સાંભળે એમ નથી, તેમની રીતો નિષ્ફળ છે અને આજે તેમનું સ્થાન રહ્યું નથી એમ મનાય છે. સમાજવાદીઓનો કાર્યક્રમ હજી બહુ ઓછો જાણીતો થયો છે, અને મહાસભાના ઉપલા વર્ગના સભ્યો તેનાથી ભડકે છે.

૧૯૨૪ના મચમાં રાજકાજને અંગે મારા પિતા અને ગાંધીજીના મન કંઈક ઊંચા થયા હતા ખરા, પણ તે ક્ષણવાર જ. તુરત પાછો જૂનો સંબંધ બંધાયો, અને પ્રથમના કરતાં પણ તે ગાઢો થયો. તેમની વચ્ચે ગમે તેટલો મતભેદ હોવા છતાં પણ એકને બીજા માટે ગાઢ સદ્ભાવ અને આદર હતો. એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેને લઈને તેઓ એકબીજાનો આદર કરતા હતા? ગાંધીજીના લેખમાંથી કેટલાક ચૂંટેલા લેખોના નાનકડા સંગ્રહના 'વિચારપ્રવાહો' નામના એક પુસ્તકને માટે મારા પિતાએ લખેલા આમુખમાં પિતાની મનોદશાની કંઈક ઝાંખી મળે છે:

'સાધુસંતો અને અલૌકિક પુરુષો વિષે મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ તેવા કોઈને મળવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું નથી, અને મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેમના અસ્તિત્વ વિષે પણ મને શંકા છે. હું તો મર્દોમાં અને મર્દાનગીના કામોમાં માનનારો છું. આ પુસ્તકમાં જે 'વિચારપ્રવાહો' એકઠા કરવામાં આવ્યા છે તે એક મર્દના છે અને તેમાં મર્દાનગી ભરી છે. માનવસ્વભાવના બે મુખ્ય ગુણો — શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ — ના એ લેખો એક ઉદાહરણ છે.

"શ્રદ્ધા કે પુરુષાર્થ વિનાનો માણસ પૂછે છે : આ બધાનું પરિણામ શું આવશે? 'કાં તો વિજય કે મૃત્યુ' એ જવાબ એને ગળે ઊતરતો નથી. ... પણ અડગ શ્રદ્ધા અને અજેય પુરુષાર્થના પાકા પાયા ઉપર ટટાર ઊભેલ એ નમ્ર અને નિરભિમાન મૂર્તિ માતૃભૂમિ માટે ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાના સંદેશ પોતાના દેશબંધુઓને આપે જાય છે. એ સંદેશનો લાખોના હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિ પડે છે."

અને આ 'આમુખ'નો તેઓ સ્વિનબર્ન કવિની કડીઓથી ઉપસંહાર કરે છે.

"નથી શું આપણી વચ્ચે નરો કંઈ રાજવી જેવા
ન વશ થાતા જમાનાને, જમાનો વશ થતો જેને?"

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ ગાંધીજીનો ગત કે મહન્ત તરીકે આદર કરતા ન હતા પણ એક વીર પુરુષ તરીકે આદર કરતા હતા પોતે સમર્થ અને અણનમ હતા, એટલે ગાંધીજીના સમર્થ પુરુષાર્થને માટે તેમને માન હતુ કારણ એ તો નોખ્યુ હતુ કે મૂઠી હાડકાના આ નાનકડા માનવીમા કઈંક વજ્ર જેવુ રહેલુ હતુ, ભૌતિક શક્તિઓ ગમે તેવી સમર્થ કેમ ન હોય તો પણ તેને ન ગણકારે એવી અદમ્ય આત્મશક્તિ તેમનામા હતી, અને ઉપરથી કશી અસર ન કરે એવો દેખાવ છતા, તેમના લગોટ અને ઉઘાડા શરીર છતા તેમનામા કઈંક એવુ પુરુષસિંહપણુ હતુ, રાજવીપણુ હતુ કે જેને લીધે બીજાઓ આપોઆપ તેમની આગળ પ્રણિપાત કરતા હતા તેનાેા જ્ઞાનપૂર્વક નમ્રતા અને નિરભિમાન કેળવ્યા હતા, પણ તેમનામા સત્તા અને અધિકારનો પાર ન હતો આ વાત તેઓ પોતે પણ જાણતા હતા, અને ઘણીવાર તેઓ બાદશાહની જેમ હુકમ કરતા કે જેનો ઇનકાર કરવાની કોઈની મગદૂર ન હતી તેમની શાત ઊડી આંખો સામાને પકડી લેતી અને તેના હૃદય સોંસરવી અજાણી રીતે ઊતરી જતી, તેમની સ્પષ્ટ અને કોમળ વાણી હૃદયને ચોરી લેતી અને પ્રતિધ્વનિ મેળવતી તેમના શ્રોતાઓ એક હોય કે હજાર, દરેક તેમનાથી મત્રમુગ્ધ થતા, અને દરેક તેમની સાથે અનુસધાન અનુભવતા આ લાગણીને મનની સાથે કશો સબધ ન હતો, જો કે મનની ઉપર પણ તેઓ અસર કરવા ન ઇચ્છતા એમ નહિ, પણ હૃદયની આગળ મન અને બુદ્ધિ ગૌણ સ્થાન લેતા તેમની મત્રમુગ્ધ કરવાની આ શક્તિ એ વાક્ચાતુર્ય અથવા મોહક શબ્દજાળનુ પરિણામ ન હતી કારણ તેમની ભાષા તો હમેશા સાદી અને મુદ્દાસર હતી અને તેમા નિરર્થક શબ્દનો ભાગ્યે જ પ્રયોગ થતો એટલે તેમની આ મોહિની પારદર્શક સચ્ચાઈની હતી તેમના અતરમા અપાર શક્તિઓનો સચય કરી રાખ્યો હોય એવી સામાને છાપ પડતી સભવ છે કે તેમની આસપાસ એક પ્રકારની પ્રથા જ એવી ઊભી થઈ છે કે જેથી અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રથા ન જાણનાર અને વાતાવરણમા ન ભળી શકે એવો ત્રાહિત માણસ ભાગ્યે આ મોહિનીને વશ ન પણ થાય, અથવા સાવ બીજાના જેટલો વશ ન થાય અને છતા ગાંધીજીને વિષે એક વસ્તુ ખાસ જાણવા જેવી હતી અને છે, તે એ કે તેઓ વિરોધીઓને જીતી લઈ શકે છે અથવા કાંઈ નહિ તો તેમના હથિયાર હેઠા પાડી શકે છે

ગાંધીજીમા કૃત્રિમ વસ્તુઓમા સૌદર્ય અથવા કળા જોવાની દૃષ્ટિ નથી જો કે સૃષ્ટિસૌંદર્ય તેમને મુગ્ધ કરે છે તાજમહાલને જોઈને તેમને એક વેઠથી ચણેલી ઇમારતનો ખ્યાલ આવે છે, સૌદર્યનો નહિ તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય નબળી છે, અને છતા જીવનની કળા પોતાની રીતે પોતે શોધી કાઢી છે અને તેને પરિણામે તેમનુ જીવન એક સંપૂર્ણ કલાકૃતિ બની ગયુ છે તેમના દરેક હલનચલનમા અર્થ છે, લાલિત્ય છે કૃત્રિમતાની ગધ નથી. કર્કશતા કે સકુચિતતાનુ નામ નથી અશિષ્ટતા કે પ્રાકૃતતાનો અશ નથી દુર્ભાગ્યે આ વસ્તુઓ આપણા મધ્યમ વર્ગના લોકોમા મોટે અશે જોવામા

આવે છે. અંતરની શાંતિ એમને લાધી છે. અને તેનો તે બીજાઓમાં સંચાર કરે છે અને સંસારના અટપટા માર્ગમાં તેઓ દૃઢતાથી અને નીડરતાથી પંથ કાપતા ચાલ્યા જાય છે.

મારા પિતા આથી કેટલા જુદા હતા! અને છતાં તેમનામાં પણ એક પ્રકારનું પુરુષસિંહપણું અને રાજવીપણું હતું, અને સ્વિનબર્નની તેમણે જ ટાંકેલી પંક્તિઓ તેમને પણ લાગુ પડી શકતી હતી. કોઈ પણ મંડળમાં એઓ બેઠા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે બધા એમની આસપાસ જ વીંટળાતા. એક અંગ્રેજ ન્યાયાધીશે એમને વિષે પાછળથી કહ્યું હતું તેમ ટેબલને ગમે તે સ્થાને તેઓ બેઠા હોય તો પણ તેમનું સ્થાન ટેબલનું કેન્દ્ર બનતું. તેઓ ન નમ્ર હતા ન સૌમ્ય હતા, અને પોતાનાથી મતભેદ બતાવનારાઓની, ગાંધીજીની જેમ તેઓ કદી દયા ન રાખતા. તેઓ ઇરાદાપૂર્વક બાદશાહી મિજાજના હતા એટલે તેમના અનુયાયીઓ તેમને ભારે વફાદાર હતા અને તેમના વિરોધીઓ તેમનો સખત વિરોધ કરતા. તેમને વિષે તટસ્થતા રાખવી અશક્ય હતી; તેમના તરફ કાં તો આકર્ષણ થાય કે તિરસ્કાર થાય. તેમના વિશાળ કપાળ, તંગ હોઠ અને દૃઢતાસૂચક હડપચીથી ઇટલીનાં સંગ્રહસ્થાનોમાંના રોમન બાદશાહોના પૂતળાંઓની યાદ આવતી. ઇટલીના ઘણા મિત્રોએ અમારી પાસેની તેમની તસવીર જોઈને આ પ્રકારની તુલના કરી હતી. મારા માથા ઉપર તો વાળ રહ્યા નથી, પણ એમને માથે આખર સુધી વાળ હતા. ઉત્તરાવસ્થામાં એ રૂપેરી વાળવાળું એમનું માથું જે મહત્તા અને ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપતું તે આજના જગતમાં દુર્લભ છે. પિતાને માટે પુત્રને પક્ષપાત તો હોવાનો સંભવ છે, પણ સંકુચિતતા અને દુર્બલતાના આ જગતમાં તેમની મહાનુભાવ મૂર્તિની ખોટ મને પગલે પગલે જણાય છે. તેમની બાદશાહી રીતભાત અને તેમનું ભવ્ય સામર્થ્ય ક્યાંયે શોધ્યું જડતું નથી.

૧૯૨૪ની સાલમાં એક વખત મારા પિતાની તસવીર ગાંધીજીને બતાવ્યાનું મને યાદ આવે છે. સ્વરાજ પક્ષની સાથે આ વેળા ગાંધીજીની ઝપાઝપી ચાલી રહી હતી. આ તસવીરમાં મારા પિતા મૂછ વિનાના હતા, જ્યારે ત્યાં સુધી ગાંધીજીએ હમેશાં એમને સુંદર મૂછવાળા જ જોયા હતા. આ તસવીર જોતાં જ ગાંધીજી લગભગ ચોંક્યા, અને ઘણો વખત તેની સામે નિહાળીને જોઈ રહ્યા. કારણ મૂછ જવાથી તેમના મુખ અને હડપચીની કઠોરતા પ્રગટી આવતી હતી. ફિક્કું સ્મિત કરી ગાંધીજી બોલ્યા, "હવે હું સમજી શકું છું કે મારે કોની સાથે બાથ ભીડવાની છે." પણ મુખની આ કઠોરતા આંખોની સૌમ્યતાથી અને વારંવાર થતાં હાસ્યથી પડેલી રેખાથી હળવી થતી હતી. પણ કેટલીકવાર એ આંખો પણ ચમકતી.

પિતાને વડી ધારાસભાનું કાર્ય તો માછલીને જળની જેમ સ્વાભાવિક થઈ પડ્યું હતું. તેમની કાયદાની અને રાજ્યબંધારણની તાલીમને એ કાર્ય અનુકૂળ હતું. અને જ્યારે સત્યાગ્રહ અને સત્યાગ્રહમાંથી ઉત્પન્ન થતી બીજી વસ્તુઓમાં તેઓ ગૂંચવાતા ત્યારે આ કામની રમત તેમને હસ્તામલકવત્ હતી. પોતાના પક્ષની પાસે તેઓ કડક

તાલીમ પામેલા અને બીજા પક્ષો અને વ્યક્તિઓનો ટેકો ધરાવનાર તેઓ મેળવતા પણ તુરત જ તેમના પોતાના માણસોની સાથે તેમને મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ સ્વરાજ્ય પક્ષના પ્રથમના દિવસોમાં તેમને મહાસભાના નાફેરવાદીઓ સાથે ઝૂઝવું પડ્યું હતું અને પક્ષનું મહાસભાનું બળ વધારવાને માટે ઘણા અનિષ્ટ માણસોને પણ લેવા પડ્યા હતા આ પછી ચૂંટણી આવી અને એને માટે પૈસાની જરૂર પડી પૈસા તો પૈસાવાળા પાસે જ મળી શકે એટલે પૈસાવાળાઓને રીઝવેલા રાખવા પડતા અને કેટલાકને તો સ્વરાજવાદી ઉમેદવારો પણ થવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સે એક અમેરિકન સમાજવાદીનું વચન ટાંક્યું છે કે રાજકાજ એટલે ગરીબ અને તવંગરને એકબીજાની સામે રક્ષણ આપવાનું વચન આપી ગરીબની પાસેથી મત મેળવવાની અને તવંગરની પાસેથી પૈસા મેળવવાની કુશળ કળા

આવા આવા માણસો ઘૂસવાથી પ્રથમથી જ સ્વરાજ પક્ષ નબળો પડ્યો ધારાસભાઓમાંનું કામ એવું હતું કે તેને લીધે દરરોજ બીજા વધારે મધ્યમમાર્ગી જૂથોની સાથે કંઈક સમજૂતી અને બાંધછોડ કરવી જ પડે અને આને પરિણામે લડતનું જોશ અને તત્ત્વનિષ્ઠા ટકી રહી ન શકે એટલે ધીમે ધીમે પક્ષની તાલીમ અને તેજ ઓછાં પડવા લાગ્યાં અને પક્ષના નબળા માણસો અને સમયસાધુઓ તકલીફ આપવા લાગ્યા સ્વરાજ પક્ષ ધારાસભામાં જઈને અંદરથી લડાઈ લડવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ જાહેર કરી ધારાસભામાં દાખલ થયો હતો પણ આ રમત તો બંને પક્ષ રમી શકે એમ હતું એટલે સરકારે સ્વરાજવાદીઓના મંડળમાં જ વિરોધ અને ફાટફૂટનાં તત્ત્વો દાખલ કરી સામી બાજી ખેલવા માંડી નબળાઓની આગળ ઊંચા હોદ્દા અને બીજા અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનો મૂકવામાં આવ્યાં. તે મેળવવામાં કશી મહેનત કરવાપણું ન હતું તેમની શક્તિ અને તેમની રાજ્યકાર્યકુશળતા ને તેમની મધુર સામબુદ્ધિની સ્તુતિ કરવામાં આવતી તેમની આસપાસ મજાનું અને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું જે વાતાવરણની લડતના તોફાનમાં અને સંઘર્ષ દરમ્યાન સોસ કરવાની ધમધમામાં ન્યૂનતા રહેતી

સ્વરાજવાદીઓનો પારો ઊતરી ગયો છૂટાછવાયા માણસો પક્ષમાંથી ખસીને સામા પક્ષમાં ભળવા લાગ્યા મારા પિતા આની સામે ચિડાઈ જઈ ઊકળતા અને કહેતા કે સડેલ ભાગ કાપીને ફેંકી દેવો પડે પણ સડેલા ભાગને જ ભાગી જવું હોય ત્યાં આ ધમકી શા કામની? કેટલાક સ્વરાજવાદીઓ પ્રધાન બન્યા અને કેટલા પાછળથી પ્રાંતોના સરકારી કારોબારી મંડળમાં સભ્યો થયા કેટલાક છૂટા પડી પોતાને રિસ્પૉન્સિવિસ્ટ અથવા તો સગવડે સહકાર કરનારા કહેવા લાગ્યા લોકમાન્ય તિલકે સાવ જુદા જ મંતવ્યોમાં મૂળ આ નામનો પ્રયોગ કર્યો હતો હાલ આ શબ્દનો ઉપયોગ આ અર્થમાં થતો જ્યારે તક મળે ત્યારે પ્રધાનપદ લેવું અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવો આમ અનેક માણસો ખરવા છતાં સ્વરાજ પક્ષ ચાલુ રહ્યો પણ મારા પિતા અને દેશબંધુ દાસ ઘટનાઓએ જે ઢંગ લીધો હતો તેથી કંટાળ્યા અને ધારાસભાના પક્ષની

વશીકરણ જેવા કામથી કંઈક થાક્યા. આ ગાળામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વધતા જતા હિંદુમુસ્લિમ અણબનાવથી અને વખતોવખત થતાં હુલ્લડોથી વધારે થયો.

અમારી સાથે ૧૯૨૧-૨૨માં જેલમાં હતા એવા કેટલાક મહાસભાવાદીઓ હવે પ્રધાનો થયા હતા, અને સરકારમાં મોટા હોદ્દા ભોગવતા હતા. ૧૯૨૧માં જે સરકારે અમને બહારવટિયા ઠરાવી જેલમાં મોકલ્યા હતા તે સરકારમાં કેટલાક અમારા મહાસભાવાદી કહેવાતા એવા મધ્યમમાર્ગી સભ્યો હતા. ભવિષ્યમાં અમારા પોતાના કેટલાક જૂના સાથીઓ તરફથી કેટલાક પ્રાંતોમાં તો અમને જેલ જવાનું અને બહિષ્કૃત થવાનું માન મળવાનું હતું. આ નવા પ્રધાનો અને કારભારી મંડળના સભ્યો મધ્યમ માર્ગીઓના કરતાં આ કામને માટે બહુ કુશળ હતા. તેઓ અમને જાણતા અને અમારી નબળાઈઓ પણ જાણતા એટલે તેનો દુરુપયોગ કરવો એ તેમને માટે સહેલું હતું. તેમને અમારી રીતભાતની પણ ખબર હતી, અને દાવપેચોનો અને આમવર્ગની લાગણીનો પણ કંઈક અનુભવ હતો. પક્ષ છોડ્યા પહેલાં તેમણે ક્રાંતિવાદીઓની રીત સાથે પણ, નાત્સી* લોકોની જેમ, રમત કરી લીધી હતી, એટલે તેઓ પોતાના આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી મહાસભાના પોતાના પુરાણા સાથીઓને સરકારી નોકરશાહીના કરતાં, અથવા તો મધ્યમમાર્ગી પ્રધાનોના કરતાં વધારે સહેલાઈથી દબાવી શકતા હતા.

૧૯૨૪ના ડિસેંબરમાં મહાસભાની બેઠક બેલગામમાં થઈ ત્યાં ગાંધીજી પ્રમુખ હતા. તેમને માટે મહાસભાના પ્રમુખ થવું એ ઊંચે માથે ઊતરી રહેવા જેવું હતું, કારણ તેઓ તો અનેક વર્ષો થયાં પ્રમુખોના પણ પ્રમુખનું કાયમનું પદ ભોગવી રહ્યા હતા. મને તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ ન ગમ્યું, અને બહુ નિષ્પ્રાણ લાગ્યું. મહાસભા પૂરી થઈ ત્યારે ગાંધીજીની ઇચ્છાથી આવતા વર્ષને માટે પણ હું મહાસભા સમિતિના કાર્યવાહક મંત્રી તરીકે ચૂંટાયો. મારી પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આમ ધીમે ધીમે મહાસભાનો હું લગભગ કાયમનો મંત્રી બનતો જતો હતો.

૧૯૨૫ના ઉનાળામાં મારા પિતા દમના વ્યાધિથી બહુ પીડાયા. પરિવારને લઈને હિમાલયમાં ડેલહાઉસી નામના સ્થાને તેઓ ગયા. થોડા વખત પછી હું પણ તેમની સાથે જોડાયો. ડેલહાઉસીથી હિમાલયના અંદરના ભાગમાં ચંબા સુધી અમે મુસાફરી કરી. જૂન મહિનામાં અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા અને આ પહાડી રસ્તાઓ ઉપર ચાલી ચાલીને અમે થાક્યા હતા. ત્યાં અમને એક તાર મળ્યો — ચિત્તરંજન દાસના મરણનો. લાંબો સમય અત્યંત ખિન્ન ચિત્તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના મારા પિતા બેસી રહ્યા. એમને માટે એ ભયાનક ફટકો હતો, અને એમને આટલા બધા ગળગળા થતા મેં ભાગ્યે જ જોયા હતા. બીજા કોઈના કરતા પણ વધારે અંગત અને વધારે પ્રિય સાથી થઈ બેઠા હતા એવા એકમાત્ર પુરુષ આમ એકાએક છોડીને ચાલ્યા ગયા અને

* નાત્સી લોકો એ હિટલરના અનુયાયીઓ યહૂદીઓનું અને જેને પોતે અનાર્યો માને છે તેનું નિકંદન કરવા ઇચ્છનારા, ગુંડાબાજીવાળી સરમુખત્યારશાહીના પૂજારીઓ. આ લોકો એકવાર ક્રાંતિકારીઓ પણ હતા, પાછળથી ક્રાંતિકારીઓના દુશ્મન બન્યા. —ભા. ક.

મારા પિતાને કાર્યને બોજે એકલા વહેવાનુ રહ્યુ એ બોજે વવતો જતો હતો અને પિતા અને દેશબંધુ બન્ને એ બોજાથી અને પોતાના દેશબંધુઓની નબળાઈથી કંટાળ્યા હતા ફરીદપુરમા બંગાળાની પ્રાંતિક પરિષદ થઈ હતી તેના પ્રમુખ તરીકેનુ દેશબંધુનુ ભાષણ વાચતા જ કોઈકને થાય કે એ કંઈક થાકેલા માણસનુ ભાષણ છે

બીજે જ દિવસે ચબા છોડી પહાડોમા ચાલતા ડેલહાઉસી પહોચ્યા, ત્યાથી મોટર લઈ દૂરના રેલ્વે સ્ટેશને પહોચ્યા, અને ત્યાથી અલ્લાહાબાદ થઈને અમે કલકત્તા ગયા

૧૯. કોમવાદની મરકી

૧૯૨૩ના શિયાળામા નાભા જેલમાથી છૂટ્યા પછી મને ટાઈફોઇડ તાવ લાગુ પડ્યો હતો એમ હુ જાણી ગયો આ માદગી મારે માટે એક નવીન અનુભવ હતી, માદગી અથવા તાવ લઈને અથવા કાઈક પણ શારીરિક નબળાઈ લઈને પથારીએ પડવુ એ મારે માટે સ્વાભાવિક ન હતુ મને મારી તદુરસ્તી વિષે કઈક અભિમાન હતુ, અને સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનમા જ્યા ત્યા માદગીની અને નબળાઈની ફરિયાદ થયા કરે છે તેની હુ વિરુદ્ધ હતો મારી યુવાવસ્થા અને શરીરના મજબૂત બાધાને લીધે હુ આ ઝેરી તાવમાથી ઊગર્યો તો ખરો, પણ તાવ ઊતર્યા પછી પણ શક્તિ આવતા બહુ વાર લાગી અને લાબો સમય અશક્ત અવસ્થામા મારે બિછાને પડ્યા રહેવુ પડયુ આ સમયમા મારી આસપાસના સંજોગો અને મારા રોજના કામથી એક વિચિત્ર પ્રકારની અનાસક્તિ મે અનુભવી અને એ બધા તરફ હુ તટસ્થતાથી જોવા લાગ્યો આખા વનના તરુઓમાનુ એક હુ પણ હતો છતા જાણે તરુઓથી અલગ થઈને હુ વનનુ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો મારા મનમા અગાઉ કદી ન હતી એવી સ્પષ્ટતા અને શાતિ વાગતી હતી લાબી માદગીમાથી પસાર થનારા બધાને આ અથવા આવો કઈક અનુભવ થાય છે એમ હુ માનુ છુ, પણ મારે માટે તો એ અનુભવ એક 'આધ્યાત્મિક' અનુભવ હતો, અને તેની મારા ઉપર પુષ્કળ અસર થઈ 'આધ્યાત્મિક' શબ્દ હુ સકુચિત ધાર્મિક અર્થમા નથી વાપરતો અમારા રાજકાજના લાગણીપ્રધાન વાતાવરણમાથી હુ નીકળી ગયો હોઉ એમ મને લાગ્યુ, અને જે જે ધ્યેયો અને હેતુથી મે આજ સુધી કામ લીધુ હતુ તે હેતુઓ હુ તટસ્થ રીતે જોવા લાગ્યો આ ચોખવટ થવાની સાથે જ નવુ આત્મમથન શરૂ થયુ, પણ મારી ગૂચોનો સતોષકારક ઉકેલ મને ન મળ્યો જીવન અને રાજકાજ તરફ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જોવાની વૃત્તિથી હુ દૂરદૂર ખસતો ગયો આ મારા અનુભવ વિષે હુ ઝાઝુ લખી શકુ એમ નથી એ લાગણી વર્ણવવી સહેલી નથી અગિયાર વર્ષની એ વાત છે, એટલે મનમા એની માત્ર ઝાખી છાપ રહેલી છે, પણ મને એટલુ તો સ્પષ્ટ યાદ છે કે એ અનુભવની મારા

ઉપર અને મારી દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ ઉપર ચિરસ્થાયી અસર થઈ અને તે પછીનાં બે કે વધારે વર્ષ સુધી હું મારું કામ કંઈક એ જ તટસ્થતાથી કરતો.

આનું કાંઈક કારણ નવા ઊભા થયેલા કેટલાક સંજોગો હતા એ વિષે શક નથી એ સંજોગોમાં મારો ક્યાંય બંધ બેસે એમ ન હતું. કેટલાક રાજકીય ફેરફારોનો તો હું અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ગયો છું, પણ એના કરતાં ઘણી વધારે અગત્યની તો હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોમાં—ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં—દિનપ્રતિદિન વધતી જતી ખરાબી હતી. મોટાં શહેરોમાં અનેક જંગલી અને અતિશય ઘાતકી હુલ્લડો થયાં અવિશ્વાસ અને રોષના વાતાવરણથી લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં, જેને વિષે અમે અગાઉ કદી સાંભળ્યું ન હતું અગાઉના વખતમાં બકરી ઈદને દિવસે ગાયનો વધ કરવાના પ્રશ્નો ઉપર સારી પેઠે મારામારી થતી. વળી જ્યારે હિંદુ અને મુસ્લિમ ઉત્સવો એકી વખતે આવતા ત્યારે આવા ઝઘડા થતા. દાખલા તરીકે રામલીલા ચાલતી હોય ત્યારે મુહર્રમ આવે. હવે મુહર્રમથી એક પ્રસિદ્ધ કુરબાનીની સ્મૃતિ જાગૃત થતી અને શોક અને અશ્રુપાતનો અવસર ઊભો થતો; જ્યારે રામલીલા એ તો શુદ્ધ આનંદનો ઉત્સવ હતો, અધર્મના ઉપર ધર્મના વિજયનો ઉત્સવ હતો, આમ શોકનો અને આનંદનો એમ બે ઉત્સવોનો શી રીતે મેળ ખાય ? સુભાગ્યે એ ઉત્સવો લગભગ ત્રીસ વર્ષમાં માત્ર બે વાર જ સાથે આવ્યા છે, કારણ કે રામલીલા સૌર પંચાંગ પ્રમાણે વર્ષને અમુક નિશ્ચિત સમયે આવે છે, જ્યારે મુહર્રમ એ ચાંદ્ર સંવત્સર પ્રમાણે ઋતુ અનુસાર જુદે જુદે સમયે આવે છે

પણ હવે લડાઈનાં નવાં કારણો ઉત્પન્ન થયાં મસ્જિદની આગળ વાજાં વગાડવાનો સવાલ એ કંઈ નવો ન હતો હમેશાં એ પ્રસંગ આવ્યા કરતો, પણ હવે મુસલમાનોએ તેમની નમાજમાં વિઘ્ન નાખે એવાં વાજાં કે સંગીત કે કોઈપણ પ્રકારના અવાજની સામે વાંધો ઉઠાવવા માંડ્યો. દરેક શહેરમાં અનેક ઠેકાણે મસ્જિદો હોય, અને દરરોજ મુસલમાનોને પાંચ વખત નમાજ પઢવાની હોય, અને શહેરમાં લગ્નપ્રસંગે કે મરણ-પ્રસંગે થનારા ઘોંઘાટો અને સરઘસોના અવાજોની તો ખોટ જ શી ? એટલે ખળભળાટના પ્રસંગ હમેશાં આવે જ ખાસ કરીને મસ્જિદમાં જ્યારે સાંજે મગરિબની નમાજ ચાલતી હોય ત્યારે નીકળતા સરઘસો અને થતા ઘોંઘાટોની સામે ખાસ વાંધો લેવામાં આવ્યો હવે બને છે એમ કે આ જ વખતે હિંદુ મંદિરોમાં પૂજા થાય અને ઘંટો, શંખો આદિનો અવાજ થાય આમ આરતી અને નમાજમાંથી થતા ઝઘડાએ હવે ભયંકર સ્વરૂપ લીધું

જે પ્રશ્નનું એકબીજાની લાગણીનો વિચાર કરીને, થોડી આપલે કરીને, અથવા બાંધછોડથી નિરાકરણ થઈ શકે તે પ્રશ્નમાંથી ભારે વિખવાદ અને હુલ્લડો ઉત્પન્ન થાય એ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ ધાર્મિક ઝનૂનની સાથે બુદ્ધિને કે સામાની લાગણીને કે બાંધછોડને લેવાદેવા નથી, અને જ્યારે કોઈ ત્રીજો જ પક્ષ બે પક્ષોને એકબીજાની સામે લડાવી શકે છે ત્યારે એ ઝનૂન વધારે વેગથી ભભૂકી ઊઠે છે ઉત્તરનાં થોડાં

શહેરોમા થતા આ હુલ્લડોને વધારે પડતુ વજન અપાવાના સબબ છે થોડા જેટલા શહેરોમા જ્યારે હુલ્લડ થતા ત્યારે બીજા નાના શહેરોમા અને તમામ ગામડાઓમા તો સપૂર્ણ શાતિ રહેતી પણ વર્તમાનપત્રોએ જરાક સરખુ છમકલુ થાય તેને સ્વાભાવિક રીતે મોટુ સ્વરૂપ આપવાનુ શરૂ કર્યું હા એટલુ સાચુ છે ખરુ કે શહેરના આમવર્ગમા કોમી અણબનાવ અને વિખવાદ વધતા ગયા છે કોમી વૃત્તિવાળા નેતાઓએ મામા બળતામા ઘી હોમ્યુ છે અને તેનુ પરિણામ એ થયુ છે કે કોમોની રાજકીય માગણીઓ કડવુ ને કડણ બનતી ચાલી છે કોમી વૈમનસ્યને લીધે અસહકારના વર્ષોમા જેમનો કોઈ ભાવ પણ નહોતુ પૂછતુ એવા પ્રગતિવિરોધી મુસ્લિમ નેતાઓ આગળ આવ્યા અને તેમને આગળ લાવવામા બ્રિટિશ સરકારે મદદ કરી દિવસે દિવસે વધતી ને વધતી જતી કોમી માગણીઓ તેઓ રજૂ કરતા ગયા અને રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને સ્વાતન્ત્ર્યના મૂળમા કુહાડા દેતા ગયા હિંદીઓ તરફથી પણ પ્રગતિવિરોધક રાજકીય નેતાઓ કોમના આગેવાનો થઈ પડ્યા અને હિંદુ હિત જાળવવાને બહાને તેઓ સરકારના હાથમા હથિયાર બન્યા જે વસ્તુની તેઓ ખાસ માગણી કરતા હતા તે વસ્તુ મેળવવામા તેઓ ન ફાવ્યા તેમણે ગ્રહણ કરેલી રીતે પ્રમાણે ફાવવાનો સભવ જ ન હતો તેઓ તો માત્ર દેશમા કોમી ઝેર ફેલાવવામા ફાવ્યા

મહાસભા મૂઝાઈ ગઈ તે રાષ્ટ્રની લાગણીને માન આપનાર અને તેની પ્રતિનિધિ હતી તો પણ આ કોમી વિખવાદની તેના ઉપર અસર થયા વગર રહી નહિ ઘણા મહાસભાવાદીઓ રાષ્ટ્રીય વેષધારી છતા ખરી રીતે કોમવાદી બન્યા હતા પણ મહાસભાના નેતાઓ અડગ રહ્યા અને તેમણે એકદર રીતે કોઈ પણ કોમી પક્ષ કે કોમી સમૂહ સાથે જોડાવાનો ઇનકાર કર્યો સમૂહ એટલા માટે કહુ છુ કે હવે શીખો અને બીજી નાની નાની કોમો પણ પોતપોતાની માગણી પોકારવા લાગી હતી આથી બને બાજુના અતિમાર્ગીઓ મહાસભાને વખોડવા લાગ્યા

ઘણા સમય ઉપર ઠેઠ અસહકાર શરૂ થયો ત્યારે અથવા તો તેથીયે પહેલા ગાધીજીએ કોમી પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે પોતાનો સિદ્ધાત નક્કી કર્યો હતો તેમણે એમ કહેલુ કે મોટા પક્ષના સદ્ભાવ અને ઉદારતાથી જ એ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થાય એટલે તેઓ તો મુસલમાનો જે માગે તે આપવાનુ કબૂલ કરવાને તૈયાર હતા તેઓ તો મુસલમાનોને જીતી લેવા માગતા હતા તેમની સાથે સોદો કરવા ઇચ્છતા ન હતા વ્યવહારુ દૃષ્ટિથી અને કઈ વસ્તુનુ કેટલુ મહત્ત્વ છે તેના સાચા જ્ઞાનથી તેમણે તો ખરી વસ્તુને પકડી લીધી હતી પણ દરેક વસ્તુના બજારભાવ જાણવાનો ફાંકો રાખનારા અને એટલે જ એકે વસ્તુની સાચી કિંમત ન સમજનારા તો બજારુ રીતને જ વળગી રહ્યા કેટલી કિંમત આપવી પડશે એની ગણતરી કરતા તેઓ દુખી થતા હતા પણ ગમે તે કિંમતે પણ કેવી અમૂલખ વસ્તુ મળશે તેનુ તેમને ભાન ન હતુ

બીજાઓની ટીકા કરવી અને બીજાઓને દોષ દેવો એ સહેલુ છે અને પોતાની યોજનાની નિષ્ફળતાને માટે ગમે તે બહાનુ શોધવાની લાલચ માણસ માત્રને જ થોડી

શકે છે. સહેજે તે પોતાના મનને મનાવે છે કે તેની નિષ્ફળતા બીજાઓએ ઇરાદાપૂર્વક તેની દુશ્મની કરી તેને લીધે જ થઈ છે, તેના પોતાના વિચાર અથવા વર્તનની ભૂલને લીધે નથી થઈ. આપણે સરકારને અને કોમવાદીઓને દોષ દઈએ છીએ, કોમવાદીઓ મહાસભાને દોષ દે છે. અલબત, સરકાર અને સરકારના મળતિયાઓએ ઇરાદાપૂર્વક અને મનત આપણી યોજનાને ફોક કરી છે અલબત, ભૂતકાળમાં અને આજે બ્રિટિશ સરકારે હમેશાં આપણી વચ્ચે ફાટફૂટ પડાવવા ઉપર જ પોતાના રાજવહીવટનું ધોરણ બાંધ્યું છે. ફૂટ પાડીને રાજ્ય કરવાની ભેદનીતિ તો સામ્રાજ્યોની ચાલતી આવી છે, અને એ નીતિમાં તેમને જે સફળતા મળી છે તે ઉપરથી જેમને તેઓએ ગુલામ બનાવી રાખ્યા છે તેમના કરતાં તેઓ કેટલા શ્રેષ્ઠ છે તેનું માપ મળે છે આની સામે આપણે ફરિયાદ કરી શકતા નથી, અથવા એમ કહીએ કે એથી આશ્ચર્ય થવાપણું તો નથી જ. એની સામે આંખ મીચી એનો ઉપાય ન કરવામાં જ આપણો વિચારદોષ રહેલો છે

એનો ઉપાય શી રીતે થાય ? સોદા કરવાથી અને બજારુ રીતે રકઝક કર્યાથી નહિ જ થાય. કારણકે આપણે ગમે તેટલી ઊંચી માગણી કરીએ અને ગમે તેટલું ચડીએ, પેલો ત્રીજો આપણા કરતાં વધારે ચડવાને માટે તૈયાર બેઠો જ છે અને પોતે કહે તેનો અમલ કરવાની પણ તેની પાસે શક્તિ છે. જો સામાન્ય એક રાષ્ટ્રની અથવા એક સમાજની દૃષ્ટિ ન હોય તો શત્રુની સામે ઐક્યથી કશું પગલું ન લઈ શકાય જો આપણે ચાલુ રાજકીય અને આર્થિક રચનાનો જ વિચાર કરીએ અને તેમાં અહીંતહીં થીગડાં દઈ સુધારો કરવા ઇચ્છીએ, અને ગોરાઓને ખસેડી હિંદીઓને દાખલ કરીને સંતોષ માનીએ તો એકત્ર કાર્યને માટે ખરું પ્રેરકબળ નથી જ રહેવાનું. કારણકે ત્યારે તો લૂંટાલૂંટમાં કોને વધારે ભાગ મળે એનો જ ખ્યાલ રહેશે, એટલે જે પેલો ત્રીજો છે અને જેના હાથમાં ત્રાજવાની દાંડી છે તે પોતાની ઇચ્છા પડે તેમ તોળશે અને પોતાના માનીતાઓને નમતું આપશે આખું રાજકીય ચોકઠું જ બદલવાનો — એના કરતાંય વિશેષ આખી સામાજિક રચના જ બદલવાનો — આપણે વિચાર ન કરીએ ત્યા સુધી એકસંપી કાર્યને માટે પાકો પાયો આપણે નથી રચી શકતા. સંપૂર્ણ સ્વરાજને માટેની માગણીના મૂળમાં જે મુખ્ય હેતુ રહેલો હતો તે આ હતો : લોકોને એ વસ્તુનું ભાન કરાવવું કે આપણે ચાલુ તંત્ર બદલીને ગોરાઓને બદલે કાળા અધિકારીઓનું પણ પાછળથી બ્રિટિશ સત્તાને બળે ચાલતું તંત્ર નથી જોઈતું, આપણે તો સાવ ભિન્ન તંત્ર જ જોઈએ છે. સાંસ્થાનિક દરજ્જામા તો બ્રિટિશ સત્તાનું સર્વોપરીપણું ગૃહીત ધરવામા આવે છે રાજકીય સ્વતંત્રતા એટલે અલબત્ત રાજકીય પરાધીનતા નહિ એટલું જ, તેમાં કાંઈ સામાજિક પરિવર્તનનો અથવા આમ વર્ગની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થતો નથી, પણ અવશ્ય એનો એટલો અર્થ તો થાય જ છે કે આજે આપણી નાણાંનીતિ અને આર્થિક નીતિ એ બેંક ઑફ ઇંગ્લંડની જ ઠરાવેલી થાય છે તે સ્થિતિ મટી જાય અને તેની ગુલામીમાથી આપણે છૂટીએ આને પરિણામે સમાજતંત્ર બદલવું પણ આપણે માટે વધારે સહેલું થઈ પડે

આમ હું તે વખતે માનતો. આજે હું એમાં એટલું ઉમેરવા ઇચ્છું કે સાચું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું જ નહિ આવે, તેની સાથે સાથે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય પણ આવવાનું જ.

પણ આપણા ઘણાખરા નેતાઓ ચાલુ રાજકીય તંત્રનું પોતાની ચોકઠું સ્વીકારી લઈને જ બધા વિચાર કરતા હતા. સમાજના ચોકઠાનો તો તેમને વિચાર હોય જ શાનો? કોમી અથવા તો રાજબંધારણનો દરેક પ્રશ્ન આ વસ્તુ સ્વીકારી લઈને તેઓ ઉકેલવા મથતા. એટલે એ ચોકઠાની ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખનાર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં તેઓ અચૂક રીતે પ્યાદાં બની જતા હતા. બીજો તેમની પાસે રસ્તો ન હતો. કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ શુદ્ધ સુધારકની હતી, ક્રાંતિકારની ન હતી. જો કે વખતોવખત તેઓ સત્યાગ્રહના પ્રયોગો કરી લેતા. પણ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ રાજકીય અથવા આર્થિક અથવા કોમી પ્રશ્નનું નિરાકરણ સુધારકની રીતે સંતોષકારક રીતે કરવાના દહાડા હવે રહ્યા ન હતા. હવેની પરિસ્થિતિ ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ અને કાર્યક્રમ તેમજ ક્રાંતિકારી નિરાકરણો માગતી હતી. પણ નેતાઓમાંના કોઈની પાસેથી આ મળવાની આશા ન હતી.

આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સ્પષ્ટ આદર્શો અને રચનાના અભાવને લીધે કોમવાદ ફાલવામાં મદદ થઈ એ વિષે શંકા નથી. આમવર્ગને તેઓ રોજરોજ જે દુઃખ સહન કરતા હતા તેની અને સ્વરાજના યુદ્ધની વચ્ચે કશો સ્પષ્ટ સંબંધ દેખાતો ન હતો. કોઈ કોઈવાર તેઓ સ્વાભાવિક લાગણીને વશ થઈને સારી પેઠે લડી લેતા. પણ તેમનું એ શસ્ત્ર એટલું નબળું હતું કે સહેલાઈથી તેની ધાર બુઠ્ઠી થઈ શકે અથવા તો કોઈ બીજા કામને માટે પણ વાળી લઈ શકાય. એની પાછળ બુદ્ધિ ન હતી. અને પ્રગતિ વિરોધના જમાનામાં કોમવાદીઓને તેમની આ લાગણીનો હલકી ધર્મને નામે તેનો દુરુપયોગ કરવા મુશ્કેલી આવતી ન હતી. ખરે એ વિચિત્ર વાત છે કે હિંદુઓ ને મુસલમાનોનો મધ્યમવર્ગ ધર્મના પવિત્ર નામે આમવર્ગની એવા કાર્યક્રમ અને માગણીને માટે સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવી શકતો હતો કે જેને આમવર્ગની સાથે અથવા તો નીચલા વર્ગના મધ્યમવર્ગની સાથે કશી લેવાદેવા ન હતી. કોઈ પણ કોમી મંડળી જે માગણી કરે છે તે માગણી આખરે નોકરીઓ અને હોદ્દાઓ માટેની જ હોય છે અને આ કંઈ આમવર્ગને મળતા નથી પણ ખોબા જેટલા ઉપલા મધ્યમ વર્ગના માણસ માટે જ હોય છે. અલબત્ત, ધારાસભાઓમાં ખાસ અને વધારાની બેઠકો મેળવવાની પણ માગણી થાય છે અને આ રાજકીય સત્તા મેળવવા માટે હોય છે. પણ આ સત્તાનો પણ ઉપયોગ મુખ્યત્વે સગાવહાલાં અને મિત્રમંડળોને જગ્યા કે હોદ્દાઓ આપવામાં જ થાય છે. આવી સંકુચિત રાષ્ટ્રીય માગણીઓ જેનો લાભ ઉપલા મધ્યમવર્ગના ખોબા જેટલા માણસો જ લઈ શકે છે અને જેને લીધે રાષ્ટ્રીય ઐક્ય અને ઉન્નતિમાં અંતરાયો ઊભા થાય છે તે માગણીઓને તે તે ધર્મના આમ વર્ગની માગણીઓ તરીકે ચાલાકીથી બનાવવામાં આવતી હતી. આ માગણીઓની

નિષ્ફળતા ઢાંકવાને માટે જેટલા ધાર્મિક આવેશથી તે રજૂ કરી શકાય તેટલા ધાર્મિક આવેશનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો

આ રીતે રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ કોમી નેતાઓના વેશમાં પાછા રાજકીય ક્ષેત્રમાં દાખલ થયા, અને તેમણે જે જે પગલાં લીધાં તેનો ખરો ખુલાસો તેમના કોમી પક્ષપાતમાં નહિ, પણ રાજકીય પ્રગતિને રોકવાની તેમની ઇચ્છામાં મળી આવે છે. રાજકીય રીતે તેમની પાસેથી કેવળ વિરોધની જ આશા રાખી શકાય, પણ આ દિશામાં તેઓ કેટલી હદ સુધી નીચે ઊતરવા તૈયાર હતા તેનું દુઃખદ સ્વરૂપ આમાં જોવાનું મળતું હતું. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ અતિશય વિચિત્ર વાતો કહેતા અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતા અથવા હિંદી સ્વાતંત્ર્યને માટે તેઓ કશી પરવા ન બતાવતા; હિંદુ કોમવાદી નેતાઓ, હંમેશાં રાષ્ટ્રીયતાનું નામ લઈને વાતો કરવાનો દાવો કરતા, પણ વ્યવહારમાં તેમને રાષ્ટ્રીયતાની સાથે કશો સંબંધ ન હતો અને કાંઈ પણ કાર્યસાધક પગલું લેવાની અશક્તિને લીધે સરકારની ખુશામત કરતા, અને તે પણ સાવ નિરર્થક. સમાજવાદી અને એવી જ સમાજને ઉખેડનારી પ્રવૃત્તિઓને વખોડવામાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને કોમવાદી નેતાઓ એક થતા; જ્યારે અમુક વર્ગોના જ કબજામાં આવ્યા આવતા ખાસ હકો ઓછા કરવાની કોઈ પણ દરખાસ્ત આવે ત્યાં આ મંડળો ભેદભાવ ભૂલી કેવાં એકમત થઈ જતા હતાં એ જોઈને હેરત થતી. મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ રાજકીય અને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યને નુકસાન પહોંચાડનારી અનેક વસ્તુઓ કહેતા અને કરતા, પણ મંડળ તરીકે અને વ્યક્તિ તરીકે તેઓ સરકાર અને લોકોની આગળ કંઈક શાનથી વર્તતા. હિંદુ કોમવાદી નેતાઓને વિષે આ ભાગ્યે જ કહી શકાય એમ હતું.

મહાસભામાં અનેક મુસલમાનો હતા. તેમની સંખ્યા મોટી હતી, અને તેમનામાં ઘણા સમર્થ માણસો પણ હતા, અને તેમાં હિંદુસ્તાનના સુપ્રસિદ્ધ અને અતિશય લોકપ્રિય મુસલમાન નેતાઓનો સમાવેશ થતો હતો આમાંના ઘણા મહાસભાવાદી મુસલમાનોએ 'નૅશનૅલિસ્ટ મુસ્લિમ પાર્ટી' બનાવી, અને કોમવાદી મુસ્લિમ નેતાઓનો તેમણે વિરોધ કર્યો. આરંભમાં તો આ કામમા તેમને કંઈક ફતેહ મળી, અને મુસ્લિમ સુશિક્ષિતોના મોટા ભાગનો સાથ તેમને હોય એમ લાગતુ, પણ તેઓ સહુ ઉપલા મધ્યમવર્ગના હતા, અને તેમનામા વેગવત કામ કરનાર કોઈ ન હતુ. તેઓ પોતાના ધંધા અને કામકાજમા પડેલા હોઈ, આમવર્ગની સાથે તેમને કશો સંબંધ ન રહેતો, અરે, આમવર્ગમા તેઓ કદી જતા જ નહિ. આલેશાન મકાનોમા ખુરશીમા બેસી આરામથી સભાઓ કરવી અને એકબીજાની સાથે વાટાઘાટ અને સમજૂતીઓ કરવી એ એમનું કામ હતુ, અને આ કામમા તેમના હરીફો એટલે કોમવાદી નેતાઓ વધારે કુશળ હતા એટલે એ કોમવાદી નેતાઓ ધીમેધીમે રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓને પાછળ ધકેલતા ગયા, અને એક પછી એક રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતો તેમની પાસેથી છોડાવતા ગયા હંમેશાં રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો વધારે પીછેહઠ કરવી ન પડે એની જ પેરવીમા રહેતા અને મોટી બલાને બદલે નાની બલા સ્વીકારી લઈ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાનો

પ્રયત્ન કરતા, પણ દરેકમાં આનું પરિણામ વધારે પીછેહઠમાં આવતું ને વળી કોઈ નવી નાની બાબત તેમને સ્વીકારી લેવી પડતી. આખરે એક વખત એવો આવ્યો કે જ્યારે તેમની પાસે પોતાનો કહેવાનો એક પણ મૂળ સિદ્ધાંત રહ્યો નહિ, સિવાય કે સંયુક્ત મતદારમંડળોનો સિદ્ધાંત જે તેમના મંડળનો આધારભૂત સ્થંભ કહી શકાય. પણ વળી પાછી નાની બાબત વહોરવાની નીતિથી તેઓ પાછા પકડાયા અને અંતે આ આધારસ્થંભનો પણ તેમને ત્યાગ કરવો પડ્યો, એટલે આજે જે મૂળ સિદ્ધાંત અને જે કાર્યક્રમના આધારે તેમનું મંડળ બનાવવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી એકે સિદ્ધાંત કે કાર્યક્રમ આજે તેમનો રહ્યો નથી, માત્ર તેઓ રાષ્ટ્રવાદી નામનો વાવટો હજી ફરકાવે છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોનું મંડળ કેવી રીતે પડી ભાંગ્યું અને નેસ્તોનાબૂદ થયું તેની કથા કરુણાજનક છે. (તેમાંના કહેવાતા માણસો હજી મહાસભાના મહત્ત્વના નેતાઓ છે એ વાત સાચી) આ કથા લાંબી છે, અને એનું છેવટનું પ્રકરણ ૧૯૩૪માં લખાયું છે ૧૯૨૩ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તેમનું એક બળવાન મંડળ હતું, અને તેઓ કોમવાદી મુસલમાનોની સામે બરોબર ટક્કર ઝીલતા રહેતા, તે એટલે સુધી કે અનેક પ્રસંગે જ્યારે ગાંધીજી કોમવાદી મુસલમાનોની કેટલીક માગણીઓ સ્વીકારવાને માટે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ તૈયાર થતા, ત્યારે તેમના પોતાના સાથીઓ એટલે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ નેતાઓ આનો સબળ વિરોધ કરી તેમને અટકાવતા.

સને ૧૯૨૫-૨૬મા કોમી પ્રશ્નનો પરસ્પર વાતો અને ચર્ચાઓથી નિકાલ લાવવાને માટે ઘણા પ્રયત્ન થયા આ પ્રયત્નોનું નામ ઐક્યપરિષદો રખાતું આમાંની સૌથી વધારે જાણીતી પરિષદ ૧૯૨૪માં મહાસભાના પ્રમુખ મૌ મહમદઅલીએ બોલાવી હતી, અને તે ગાંધીજી જ્યારે પોતાના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરતા હતા તે દરમ્યાન મળી હતી આ પરિષદોમાં ઘણા સાચા દિલના અને શુભ હેતુથી કામ કરનારા લોકો હતા, અને સમજૂતી લાવવાને માટે તેમણે ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરિણામે કેટલાક ઠાવકા ઠરાવો પસાર થયા, પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો એ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ પરિષદો લાવી શકે એમ ન હતું, કારણ કે નિકાલ લાવવો એ અમુક બહુમતીથી થઈ શકે એવું ન હતુ, પણ એકમતીથી જ થઈ શકે એમ હતું; અને હમેશાં દરેક મંડળમાં અંતિમમાર્ગીઓ તો હોવાના જ, અને તેઓ પોતાના વિચારને સૌને સંપૂર્ણ રીતે વંશ કરીને પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરવા ઇચ્છતા, તે એટલે સુધી કે સહેજે કોઈકને શંકા થાય કે કોમવાદીઓમાંના મુખ્ય માણસો પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઇચ્છે છે ખરા! આમાંના ઘણા રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ હતા, અને તેમની અને સંપૂર્ણ રાજકીય પરિવર્તન ઇચ્છનારાઓની વચ્ચે કશો મેળ ન હતો

પણ ખરી મુશ્કેલીઓ તો ઊંડી હતી, અને તે એક એક માણસ ખસતા ગયા તેટલી જ વાતમાં જ રહેલી ન હતી શીખો હવે પોતાની કોમી માગણીઓ જોરથી રજૂ કરવા લાગ્યા હતા, એટલે હવે પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાનની સાથે બાથ ભીડનારા ત્રીજા નીકળ્યા અને કોકડું ત્રેવડું ગૂંચવાયુ આખા પ્રશ્નના ઉકેલમાં પંજાબની જ

ચૂચ અટપટી થઈ પડી અને એક મંડળની બીજાઓને વિષેની ભીતિથી રાગદ્વેષની ભૂમિકા રચાઈ કેટલાક પ્રાંતોમાં જમીનદારો અને ખેડૂતો વચ્ચેના ઝઘડા કોમી સ્વરૂપ લેવા લાગ્યા દાખલા તરીકે બંગાળમાં એ ઝઘડો કોમી બન્યો કારણ ત્યાં જમીનદારો હિંદુઓ છે અને ખેડૂતો મુસલમાનો છે પંજાબમાં અને સિંધમાં શરાફ અને ધનિક વર્ગ સામાન્ય રીતે હિંદુ રહ્યા અને કરજે નાણાં લેનાર મુસલમાન ખેડૂતો રહ્યા એટલે લોહીતરસ્યા લેણદારોના વિરુદ્ધની તારાજ થયેલ દેણદારોની બધી ચીડ કોમી ઝેર વધારવા લાગી સામાન્ય રીતે મુસલમાન કોમ ગરીબ કોમ રહી અને મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ નિર્ધનોના ધનિકોની સામેના વિરોધનો કોમી ઝેરવેર કરાવવા માટે દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા જો કે આ ઝેરવેરને નિર્ધનોની સ્થિતિ સુધારવાની સાથે કશો સંબંધ ન હતો આમ મુસલમાન કોમવાદી નેતાઓ પોતાના કોમી સ્વાર્થને સારુ નિર્ધનોની વહારે ધાયા એટલે તેમનામાંના ઘણાના તેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા અને તેમ કરીને તેમણે બળ મેળવ્યું આર્થિક દૃષ્ટિએ હિંદુ કોમવાદી નેતાઓ શરાફો અને ધંધા ધાપાવાળા વર્ગોના પ્રતિનિધિઓ હતા હિંદુ આમવર્ગની કોઈકવાર તેમને સહાનુભૂતિ મળતી પણ તેમનો ટેકો તો નહિ જેવો હતો એમ કહેવાય •

તેનું સ્મરણ હજી પણ મને કેવું તાજું છે! એમાં અમને કેવી ગમ્મત પડતી! અને આખા જિલ્લામાંથી અને બીજાં શહેરોમાંથી રામલીલા જોવાને માટે ઊભરાતી માનવમેદની? નમતી તો હતી તો હિંદુઓની પણ ખુલ્લામાં ભજવાતી એને મુસલમાનો પણ એ જોવા ઊભરાતા અને ઠેર ઠેર આનંદ અને ગમ્મતમશ્કરી જણાતાં. વેપારવણજ ખૂબ વધતો. ઘણાં વર્ષો પછી મોટી ઉંમરે મેં રામલીલા જોઈ ત્યારે એમાં મને કાંઈ ભારે મજા ન આવી, અને સરઘસ અને પાત્રો જોઈને તો મને કંટાળો ઊપજ્યો. કળા અને મનોરંજનનું મારું ધોરણ તે વેળા ઊંચું થયું હતું. પણ ત્યારે પણ હું એ તો જોઈ શકતો કે જનસમૂહને આખો મેળો બહુ ગમતો હતો અને તેમાંથી સૌ મજા મેળવતા હતા. એમને માટે એ દશેરા દિવાળી હતી. પણ હવે? આઠ કે નવ વર્ષ થયાં અલ્લાહાબાદનાં બાળકોને — મોટાંની તો વાત જ શી કરવી? — પણ આ રામલીલા જોવાની તક નથી મળી અને પોતાના જીવનની નીરસ ઘટમાળમાં એક ઉત્સવ આનંદ અને ગમતગમતનો દિવસ નથી મળ્યો. અને એ બધું કેવળ નજીવી તકરારો અને ઝઘડાઓને લીધે! ધર્મ અને ધર્મનું ઝનૂન આને માટે જવાબદાર છે એ વિશે મને શંકા નથી. એ બેએ આનંદનું કેવું સત્યાનાશ વાળ્યું છે!

૨૭. મ્યુનિસિપલ કામ

બે વર્ષ સુધી મેં અલ્લાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખનું કામ ચલાવ્યા કીધું, પણ એને વિષેની મારી અનિચ્છા વધતી જતી હતી. હું પ્રમુખ ત્રણ વર્ષને માટે હતો. પણ બીજું વર્ષ શરૂ થયું ન હતું ત્યાં હું મારી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કામ મને ગમ્યું હતું અને મેં તેની પાછળ પુષ્કળ સમય અને વિચાર આપ્યો હતો. મને ઠીક ઠીક સફળતા પણ મળી હતી અને મારા સાથીઓનો સદ્ભાવ પણ મેં પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રાંતિક સરકારને મારા રાજકીય વિચારો વિષે અણગમો હતો તે ભૂલી મારાં કેટલાંક મ્યુનિસિપલ કામોની તેણે પ્રશંસા સુધ્ધાં કરી હતી. પણ કોણ જાણે કેમ મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈ વાડામાં બંધાઈ ગયો છું અને કંઈ સંગીન કાર્ય કરવા જતાં રસ્તામાં અંતરાયો અને બંધીઓ ઊભી જ છે.

કોઈ ઇરાદાપૂર્વક અંતરાય નાખતું હતું એમ ન હતું. ઊલટો મને તો આશ્ચર્ય પમાડે એટલો હાર્દિક સહકાર મળી રહ્યો હતો. પણ એક બાજુએ સરકારી યંત્ર અને બીજી બાજુએ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોની તેમજ જનતાની બેપરવાઈ આ બે પડની વચ્ચે મારા ભૂકા થઈ જતા હતા. મ્યુનિસિપલ વહીવટનું સરકારે ઘડેલું પોતાનું ચોકઠું આખું એવું હતું કે તેમાં મૂળગામી વૃદ્ધિ અથવા સુધારા થઈ શકે જ નહિ. નાણાંની નીતિ એવી હતી કે મ્યુનિસિપાલિટીને હમેશાં સરકારના ઉપર આધાર રાખવો પડતો. ચાલુ મ્યુનિસિપલ કાયદો એવો હતો કે કર નાખવાની અથવા સામાજિક વિકાસની મૂળગામી યોજનાઓમાંની ઘણીખરી મંજૂર જ ન થઈ શકતી. વળી જે યોજનાઓને

કાયદાનો વાંધો ન હતો તેને માટે પણ સરકારની મંજૂરી મેળવવી પડતી, અને એ મંજૂરી માગીને તેને માટે અનેક વર્ષ સુધી રાહ જોવાની જેને ધીરજ હોય એવા આશાવાદીઓને જ એ માગવામાં શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે સામાજિક સુધારાનું અથવા રાષ્ટ્રરચનાનું કોઈ પણ કામ કરવાનું હોય ત્યારે સરકારનું યંત્ર કેટલું બધું ધીમે, મહાકષ્ટે, અને ગેંડિયાળ રીતે આગળ ચાલતું એ જોઈને હું તો આશ્ચર્યચકિત થતો. પણ જ્યારે કોઈ રાજકીય વિરોધીને કાબૂમાં રાખવો હોય અથવા તોડી પાડવો હોય ત્યારે તેનું ધીમાપણું અને રેઢિયાળપણું ક્યાંયે ઊડી જતાં. આ વિરોધ આંખે ઊડીને વળગે એવો હતો.

સ્થાનિક સ્વરાજનું સરકારીખાતું પ્રાંતિક સરકારના પ્રધાનના પ્રમુખપણા નીચે ચાલતું, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રધાન મહાશય મ્યુનિસિપલ કામકાજથી અથવા તો બીજે જાહેર કામકાજથી અદ્ભુત રીતે અજાણ હતા. વસ્તુતઃ તેની કશી કિંમત ન હતી, તેનું પોતાનું ખાતું તેની ઘણીખરી અવગણના કરતું, કારણ કે તે ચલાવનારા ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના કાયમી અમલદારો હતા. હિંદુસ્તાનમાં ઊંચો હોદ્દો ભોગવનારા અમલદારોમાં એવો ખ્યાલ ભરાઈ ગયેલો હતો કે સરકારનું કામ મુખ્યત્વે કરીને પોલીસનું કામ હતું. આ અમલદારો ઉપર પણ આ ખ્યાલની અસર થયા વગર રહેતી નહિ. સત્તાવાદી માબાપપણાનો કંઈક ખ્યાલ આ ખ્યાલમાં રહેતો હતો, પણ સામાજિક સેવા મોટા પાયા પર બજાવવાની જરૂરિયાત ભાગ્યે જ કોઈને જણાતી.

સરકાર હમેશાં મ્યુનિસિપાલિટીઓની લેણદાર હોય છે. અને પોલીસની રીતે કામ કરવાના ખ્યાલ પછી લેણદારની રીતે કામ લેવાનો તેને ખ્યાલ રહે છે. કરજના હફતા નિયમિત રીતે પાછા ભરાય છે કે નહિ? મ્યુનિસિપાલિટી પૂરેપૂરી સધ્ધર છે કે નહિ, અને એના હાથ ઉપર સારી પેઠે સિલક છે કે નહિ? આ પ્રશ્નો અનાવશ્યક છે કે અપ્રસ્તુત છે એમ નથી પણ ઘણી વાર એ ભુલાઈ જાય છે કે મ્યુનિસિપાલિટીને શિક્ષણ, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય વગેરે પ્રત્યક્ષ કામો કરવાનાં રહે છે, તે માત્ર પૈસા કરજે લઈને નિયમિત મુદતે પાછા ભરનારી સંસ્થામાત્ર નથી. હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે સામાજિક સેવા કરે છે તે બહુ જૂજ છે, પણ જ્યારે નાણાંની તંગી હોય છે ત્યારે તેટલી જૂજ સેવામાં પણ કાપકૂપ થાય છે, અને સામાન્ય રીતે પહેલો કાપ શિક્ષણ ઉપર પડે છે. રાજકર્તા વર્ગને મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં કાંઈ અંગત રસ લેવાનું કારણ હોતું નથી, કારણ તેમનાં છોકરાઓ તો વધારે નવી પદ્ધતિની અને ખર્ચાળ ખાનગી શાળાઓમાં જાય છે, અને આ શાળાઓને સરકાર તરફથી ઘણી વાર ગ્રાંટ મળતી હોય છે.

ઘણાખરા હિંદી શહેરોના બે ભાગ પાડી શકાય — શહેરનો ગીચ વસ્તીવાળો મુખ્ય ભાગ, અને અંગ્રેજો જેને સામાન્ય રીતે 'સિવિલ લાઈન્સ' કહે છે તે આલેશાન કમ્પાઉન્ડ અને બાગવાળા બંગલાઓ અને ઘરોવાળો વિશાળ વિભાગ. આ સિવિલ લાઈન્સમાં અંગ્રેજ અમલદારો અને વેપારીવર્ગ તેમજ મધ્યમવર્ગના ઉપલા થરના ઘણા ખરા હિંદીઓ, વકીલ દાક્તર અને અમલદારો વગેરે રહે છે. મ્યુનિસિપાલિટીની આવક આ સિવિલ લાઈન્સના કરતાં શહેરના મુખ્ય વિભાગમાંથી જ વધારે થાય છે, પણ

ખરચની વાત ઊલટી છે. ખરચ શહેરના મુખ્ય વિભાગના કરતાં સિવિલ લાઈન્સ ઉપર વધારે થાય છે. કારણ કે સિવિલ લાઈન્સ જે વિશાળ ભાગમાં આવેલી હોય છે ત્યાં વધારે રસ્તાઓની જરૂર હોય, તે રસ્તાઓને સુધારવાની, જાળવવાની, પાણી છાંટવાની અને તેના ઉપર બત્તી મૂકવાની જરૂર હોય, અને એ ઉપરાંત પાણીના નિકાસમાર્ગ, પાણીના નળો અને શૌચાદિની વ્યવસ્થા પણ વધારે વિસ્તૃત પાયા ઉપર રાખવી પડે છે. શહેરના ભાગ વિષે હંમેશાં ભયંકર બેદરકારી રાખવામાં આવે છે, અને ગરીબ લત્તાઓની સામે તો કોઈ નજર સરખી ભાગ્યે જ કરે છે; સારા લત્તાઓનું ત્યાં નામ ન મળે, અને સાંકડી ગલીઓમાં બત્તીઓ કે ગટરો કે પાયખાનાનું ભાગ્યું પૂછવું. આ ભાગમાં રહેનારા લોકો આ બધી અગવડો ધીરજથી સહન કરે છે, અને ભાગ્યે જ એને વિષે ફરિયાદ કરે છે; ફરિયાદ જ્યારે કરે જ છે ત્યારે ભાગ્યે જ કશું પરિણામ આવે છે. ઘણાખરા બડેખાંઓ અને છોટેખાંઓ તો સિવિલ લાઈન્સમાં જ રહે છે.

બધા વર્ગોના ઉપર પડતા કરોનું પ્રમાણ કંઈક સરખું કરવાને માટે અને સુધારાને કંઈક ઉત્તેજન મળે તે માટે જમીનની કિંમત ઉપર નું એક કર દાખલ કરાવવા ઇચ્છતો હતો, પણ આ સૂચના હું કરું નહિ તેટલામાં તો એક સરકારી અમલદારે — હું ધારું છું કે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે — એનો વિરોધ કર્યો, અને કહ્યું કે એ કર અનેક કાયદાઓની અને જમીનભોગવટાદારની શરતોની વિરુદ્ધ ગણાય. આ કર અલબત્ત સિવિલ લાઈન્સના બંગલાના માલિકો ઉપર વિશેષ કરીને પડ્યો હોત એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ એવા કરનો સરકાર વિરોધ કરે છે ત્યારે વેપારવણજને તોડનારા, વસ્તુઓની કિંમત વધારનારા, ખાસ કરીને ખાદ્યપદાર્થોની કિંમત વધારનારા વેરા જે ખાસ કરીને ગરીબના ઉપર જ પડે છે તેને સરકાર સંપૂર્ણ પરવાનગી આપે છે. અને આ સમાજદ્રોહી અને અતિશય નુકસાનકારક વેરામાંથી જ ઘણીખરી હિંદી મ્યુનિસિપાલિટીઓની આવક થાય છે. (હું માનું છું કે હવે મોટા શહેરોમાં આ પ્રથા ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી છે.)

આમ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે મારે એક તરફથી સત્તાવાદી સરકારની નોકરશાહીના ગાડા સાથે કામ લેવાનું હતું, — આ રગશિયું ગાડું જૂને ચીલે જ ચાલનારું હતું અને તેની ગતિ અને દિશા બદલાવવી એ અશક્ય હતું; બીજી તરફથી મારા સાથી મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો જોડે મારે કામ લેવાનું હતું, અને આમાંના ઘણાખરા પણ એટલા જ જૂને ચીલે ચાલનારા હતા. એમાંના કેટલાક આદર્શવાદી હતા અને પોતાનું કામ ઉત્સાહથી ઉપાડી લેતા, પણ એકંદર રીતે જોતાં તેમનામાં દૂરદૃષ્ટિ ન હતી, બદલવાને માટે કે સુધરવા માટે ધગશ ન હતી. જે રસ્તે ચાલતા આવ્યા છીએ તે રસ્તો કાંઈ ખોટો નથી, સફળ ન થાય એવા નવા પ્રયોગોમાં શા સારુ પડવું? આદર્શવાદી અને ઉત્સાહી સભ્યો પણ ધીમે ધીમે જડ ચીલે ચાલવાથી ઉત્પન્ન થતા પ્રમાદના કેફને વશ થતા. માત્ર એક વિષય એવો હતો કે જેની ચર્ચા ઊભી થતાં સભ્યોમાં નવું ચેતન આવવાની ખાતરી રહેતી — સગાંવહાલાંઓને ઠેકાણે પાડવાનો અને નિમણૂકોનો વિષય. આ વિષયમાં તેઓ રસ લેતા તેથી હમેશાં મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ સુધરે એમ તો ન જ બનતું.

દર વર્ષે સરકાર ઠરાવો કરીને, અને અમલદારો અને કેટલાંક છાપાંઓ લેખો લખીને મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડોની ટીકા કરે છે અને તેમની અનેક ખામીઓ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને તેમાંથી સાર એ ખેંચવામાં આવે છે કે આવી લોકતંત્ર સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનને ફાવે એમ નથી તેમની ખામીઓ તો સાવ દેખીતી છે, પણ જે ચોકઠામાં રહીને તેમને કામ કરવાનું છે તે ચોકઠું સુધારવા તરફ કશું ધ્યાન અપાતું નથી. આ ચોકઠું નથી લોકસત્તાધીન કે નથી સરકાર સત્તાધીન; બેનો એમાં વર્ણસંકર થાય છે એટલે બંનેના દોષો એમાં રહેલા છે. ઉપરી સરકારને દેખરેખ અને અંકુશની કેટલીક સત્તા હોય એમ કબૂલ રાખીએ, પણ તેનો સ્થાનિક સાર્વજનિક સંસ્થા સાથે મેળ ત્યારે જ ખાય કે સરકાર પોતે લોકસત્તાધીન હોય અને લોકોની જરૂરિયાતો ઓળખનાર હોય. આમ નથી હોતું ત્યાં બંનેની વચ્ચે ઝઘડો ચાલ્યા કરે અથવા તો સાર્વજનિક સંસ્થા સરકારની મરજીને મૂંગી મૂંગી વશ થાય અને સરકાર સત્તા ચલાવ્યા કરે પણ કોઈ પણ રીતે જવાબદારી ન લે. આ તો સ્પષ્ટ રીતે અસંતોષકારક છે, અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં લોકના અંકુશ જેવુ કશુ રહેતુ નથી મ્યુનિસિપલ બોર્ડના સભ્યો પોતાને ચૂંટનાર મતદારોની ઇચ્છાનો વિચાર કરવાને બદલે સરકારની જ ઇચ્છાનો વિચાર કરે છે અને લોકો પણ ઘણીવાર બોર્ડની અવગણના કરે છે. ખરા સમાજહિતના પ્રશ્નો બોર્ડની આગળ ભાગ્યે જ આવે છે, એનું મુખ્ય કારણ તો એ કે બોર્ડનાં કામોમાં એનો સમાવેશ થતો નથી. તેનું એક જ દેખીતુ કામ કર વસૂલ કરવાનું હોય છે. આ કામ કાંઈ ખાસ લોકપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરે એવું તો મળે જ નહિ!

સ્થાનિક મંડળોને માટે મતાધિકાર પણ સંકુચિત હોય છે, તેનું ધોરણ ઘણું ઉતારવું જોઈએ અને તેને વધારે વ્યાપક બનાવવો જોઈએ મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી પણ, મારા માનવા પ્રમાણે, બહુ સંકુચિત મતાધિકારથી થાય છે. થોડા સમય ઉપર વિશેષ ઉદાર મતાધિકાર માગનારો એક ઠરાવ એ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ ઊડી ગયો હતો. કારણ ઘણાખરા સભ્યોને પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ હતો, તેને બદલવાનું અથવા તો પોતાને ચૂંટવાની સત્તા વધારે મતદારોને આપી પોતાની સ્થિતિ જોખમમાં નાંખવાનું તેમને કશુ કારણ ન લાગેલુ.

ગમે તે કારણો હોય, એટલી વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સફળતા કે કાર્યસાધકતાના ઉજ્જ્વળ નમૂનાઓ તો નહિ જ લેખાય, જો કે તેમ છતા પણ આગળ વધેલા લોકશાસનવાળા દેશોની કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે સરખામણી કરીએ તો આપણી સંસ્થા કાંઈ ઊતરે નહિ સામાન્ય રીતે આપણી સંસ્થાઓમાં લાંચરિશવત હોતી નથી; બાકી તેમનો વહીવટ રેઢિયાળ હોય છે, તેમાં કાકામામાનુ ઘણુ થાય છે એ તેમની એક ખોડ છે, અને તેમની દૃષ્ટિ હંમેશાં ખોટી હોય છે આ બધું સ્વાભાવિક છે; કારણ લોકશાસન સફળ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે તેની પાછળ જ્ઞાનયુક્ત લોકમત હોય અને જવાબદારીનું ભાન હોય આને બદલે

આપણે ત્યાં તો સર્વત્ર સત્તાધારીપણાનું સામ્રાજ્ય છે, અને લોકશાસનની સાથે આવશ્યક વસ્તુઓ જોઈએ તેનો અભાવ છે આપણે ત્યાં સાર્વત્રિક શિક્ષણપ્રચારની પ્રથા નથી, જ્ઞાન ઉપર બંધાયેલો લોકમત ઘડવાનો પ્રયત્ન નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે લોકોનું ધ્યાન અંગત અથવા કોમી અથવા એવા જ ટૂંકા સ્વાર્થો તરફ અચૂક રીતે વળે છે

મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં સરકારને મુખ્ય એટલી વાત પૂરતો રસ રહે છે કે એમાં રાજકાજ ભળી જતું અટકાવવામાં આવે. રાષ્ટ્રીય લડત માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા કોઈ પણ ઠરાવ ઉપર સરકારની ખફાનજર જ થાય છે, રાષ્ટ્રીય રંગઢંગનાં લાગતાં હોય એવાં પુસ્તકોની મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં પરવાનગી નથી મળતી, અને રાષ્ટ્રીય નેતાઓના ચિત્રો પણ આ શાળાઓમાં નિષિદ્ધ ગણાય છે. રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવ્યો હોય તે ન ઉતારે તો મ્યુનિસિપાલિટીને બંધ થવાની સજા થાય છે. હમણાં હમણાં અનેક પ્રાંતિક સરકારોએ મ્યુનિસિપાલિટીની અને લોકલબોર્ડોની નોકરીમાંથી સત્યાગ્રહીઓને કઢાવવાની ઝુંબેશ ઉપાડી હોય એમ લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ પરિણામ લાવવાને માટે થોડું દબાણ પૂરતું હતું, કારણ દબાણની સાથે મ્યુનિસિપાલિટીને શિક્ષણ માટે અને બીજાં કામો માટે જે સરકારી ગ્રાંટ (મદદ) મળે છે તે બંધ થવાની ધમકી તો હોય જ છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે — કલકત્તા કોર્પોરેશનનો દાખલો મશહૂર થઈ ગયો છે — તો સવિનય કાયદાભંગની લડતમાં અને સરકાર સામેની એવી જ બીજી ચળવળમાં ભાગ લેવાને માટે જેલમાં ગયા હોય તેવા સઘળા લોકોને બહાર નાખવાને માટે ખાસ કાયદો કરવાની પેરવી થઈ છે આનો હેતુ તો શુદ્ધ રાજકીય જ હતો; કારણ નોકરી માટે અયોગ્યતા કે નાલાયકીનો તો પ્રશ્ન જ ન હતો.

આપણી મ્યુનિસિપલ અને જિલ્લાબોર્ડની સંસ્થાઓને કેટલી ઓછી સ્વતંત્રતા છે, અને તેમાં લોકશાસનનું તત્ત્વ કેટલું અલ્પ છે એ આટલા થોડા દાખલાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. રાજકીય વિરોધીઓને સૌ મ્યુનિસિપલ અને સ્થાનિક સંસ્થાઓમાંથી કાઢવાના પ્રયત્ન વિષે કંઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે આ લોકો સીધી સરકારી નોકરી શોધવા તો ગયા હોતા નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ. છેલ્લાં ૧૪ વર્ષમાં લગભગ ૩ લાખ માણસો જુદે જુદે વખતે જેલમાં ગયા હશે એવી અટકળ થાય છે, અને એ વિષે શંકા નથી કે એમનાં રાજકાજ બાદ કરીએ તો એ ત્રણ લાખમાં હિંદુસ્તાનના કેટલાક અતિશય ચેતનવંત અને આદર્શદર્શી, અતિશય સમાજવાદી અને નિઃસ્વાર્થ પુરુષો હતા તેઓ ગહુર અને શક્તિથી અને એકનિષ્ઠ સેવાના આદર્શથી પ્રેરાયા હતા કોઈ પણ જાહેર ખાતું કે સમાજહિતનું ખાતું ચલાવવા માટે આના કરતાં વધારે લાયક નોકરો મળવા અશક્ય છે છતાં સરકારે આ લોકોને આ સેવામાંથી દૂર રાખવાને માટે, અને તેમ કરી તેમને તથા તેમને માટે સહાનુભૂતિ રાખનારાઓને સજા કરવાને માટે, દરેક પગલું લીધું છે, અને હેઠ કાયદો કરતાં ચૂકી નથી. એ લાલચુ અને ખુશામતિયા જનને વધુ પસંદગી આપે છે અને ભંગાણ ધપાવે

છે અને પછી ફરિયાદ કરે છે કે આપણી સ્થાનિક સંસ્થાઓ રેઢિયાળ રીતે ચાલે છે અને રાજપ્રકરણ સ્થાનિક સંસ્થાઓના ક્ષેત્રની બહાર ગણાય છે, તો પણ સરકારને પોતાની મદદને માટે રાજપ્રકરણનો આશ્રય લેતાં જરાય વાંધો આવતો નથી. અનેક લોકલબોર્ડની શાળાના શિક્ષકોને પોતાની નોકરી ખોવાની બીકે સરકાર તરફથી પ્રચાર કાર્ય કરવાને માટે પરાણે ગામડાંમાં નીકળવું પડ્યું છે.

છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને અનેક કઠણ સંજોગોનો મુકાબલો કરવો પડ્યો છે. તેમણે ભારે જવાબદારીઓ ઉઠાવી છે અને કાંઈ નહિ તો તેમણે એક બળવાન અને અડ્ડો જમાવી બેઠેલી સરકારની સાથે ઠીકઠીક સફળતા સાથે બાથ ભીડી છે. આ કઠણ તાલીમને લીધે તેમનામાં સ્વાશ્રય, કાર્યકુશળતા અને ઉદ્યમશીલતાના ગુણ ખીલ્યા છે. નિરંકુશ સત્તાથી કામ લેનાર સરકારની નીચે લાંબો સમય નામર્દાઈની તાલીમ લેવાથી લોકો જે ગુણો ખોઈ બેઠા હતા તે ગુણો આ કઠણ તાલીમથી તેમને મળ્યા છે. અલબત બીજી સામુદાયિક ચળવળોની માફક મહાસભાની ચળવળમાં પણ અનેક કુપાત્રો — મૂર્ખાઓ, રેઢિયાળો અને નાલાયકો — ઘૂસ્યા હતા અને હજી છે. પણ મને જરાય શક નથી કે એકંદર રીતે જોતાં મહાસભાનો એક કાર્યકર્તા એના જ જેવી લાયકાતવાળા બીજા કોઈ પણ માણસ કરતાં વધારે કાર્યકુશળ અને શક્તિવાળો હોવાનો સંભવ છે.

આ બાબતનું એક પાસું એવું છે કે જેનો સરકાર અને તેના સલાહકારો કદાચ મુદ્દલ ખ્યાલ રાખતા નથી. મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને માટે દરેક પ્રકારની નોકરીનાં બારણાં બંધ કરવાના પ્રયત્નને ખરો ક્રાંતિવાદી વધાવી લે છે. સામાન્ય મહાસભાવાદી દુર્ભાગ્યે ક્રાંતિવાદી હોતો નથી અને અર્ધું ક્રાંતિના કાર્યમાં અમુક સમય ભાગ લીધા પછી તે બિચારો રોજની ઘટમાળમાં પડે છે. તે કાં તો પોતાના વેપારધંધામાં પાછો ગૂંચવાઈ જાય છે અથવા તો સ્થાનિક રાજપ્રકરણની જાળમાં ફસાય છે. તેના ચિત્તમાંથી વધારે વિશાળ પ્રશ્નો ખસી જતા જણાય છે અને એની પૂર્વની ક્રાંતિની ધગશ શમી જાય છે. શરીર ઉપર સ્નાયુઓ બંધાવાને બદલે ચરબી બાઝવા માંડે છે અને સમર્પણધર્મનું સ્થાન દેહરક્ષા ધર્મ લે છે. મધ્યમ વર્ગના કાર્યકર્તાઓની આ અનિવાર્ય વૃત્તિને લીધે આગળ વધેલા અને ક્રાંતિશીલ મહાસભાવાદીઓ પોતાના સાથીઓને ધારાસભા અને સ્થાનિક સંસ્થાઓની જાળમાં ફસાતા અથવા કાયમની નોકરીમાં જોડાતા અટકાવવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. કારણ આવી રીતે એઓ ફસાયા કે પછી અણીને વખતે તેઓ કામમાં આવતા નથી. પણ સરકાર હવે મહાસભાના કાર્યકર્તાને નોકરી મેળવવી કંઈક વધારે કઠણ કરી મૂકીને એ ક્રાંતિવાદી મિત્રોની મદદે આવી છે. એટલે મહાસભાનો કાર્યકર્તા પણ હવે એની મૂળની ક્રાંતિશીલ ધગશ જાગતી રાખી શકશે અથવા એમાં કંઈક વધારો પણ કરશે એવો સંભવ છે.

મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ એક બે વર્ષ કર્યા પછી મને લાગ્યું કે હું મારી શક્તિઓનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. બહુ બહુ તો હું ત્યાં કામને કંઈ વેગ

આપી શકતો અથવા એમાં વધારે કુશળતા લાવી શકતો. પણ હું કોઈ મહત્ત્વ જેવો સુધારો તો દાખલ કરાવી શકું એમ હતું જ નહિ. મારે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવું હતું, પણ બોર્ડના બધા સભ્યોએ મને ચાલુ રહેવાનું દબાણ કર્યું. તેમની પાસેથી એકસરખી માયા અને સદ્ભાવનો મેં અનુભવ કર્યો હતો, એટલે તેમને ના પાડવી કઠણ હતી, પણ બીજા વર્ષની આખરે મેં રાજીનામું આપ્યું.

આ ૧૯૨૫ની સાલમાં બન્યું. એ સાલના શિયાળામાં મારી પત્ની સખત બીમાર પડી અને ઘણા મહિના સુધી તેને લખનૌની એક ઇસ્પિતાલમાં રહેવું પડ્યું. એ વર્ષે મહાસભા કાનપુરમાં હતી એટલે કંઈક વ્યાકુળ ચિત્તે અલ્લાહાબાદ, કાનપુર અને લખનૌ વચ્ચે મારે દોડાદોડ કરવી પડી હતી, કારણ મહાસભાનો તો મહામંત્રી હું હજી પણ હતો.

મારી પત્નીને સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાં વધારે ઉપચારને માટે લઈ જવાની ભલામણ કરવામાં આવી. મને એ સૂચના ગમી, કારણ હિંદુસ્તાન બહાર જવાનું મને પણ કંઈક બહાનું જોઈતું હતું. મારું મન આજે ધૂમસથી ઘેરાયેલું હતું. મને સ્પષ્ટ માર્ગ સૂઝતો ન હતો, અને મને લાગ્યું કે [illegible] હું હિંદુસ્તાનથી દૂર જાઉં તો વસ્તુસ્થિતિ મને વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં સૂઝે અને મારા મન ઉપરનું ધૂમસ ખસી જઈ તેમાં અજવાળું પડે.

૧૯૨૬ના માર્ચમાં મારી પત્ની, મારી પુત્રી અને હું મુંબઈથી વેનીસ જવા નીકળ્યા. અમારી સાથે એ જ સ્ટીમર ઉપર મારી બહેન અને બનેવી રણજિત પંડિત પણ હતા. તેમણે તો અમારું જવાનું ઉપસ્થિત થયું તેના ઘણા સમય પહેલાંથી યુરોપના પ્રવાસે નીકળવાનું ઠરાવી રાખ્યું હતું.

૨૧. યુરોપમાં

૧૩ વર્ષથીયે વધારે સમય પછી હું યુરોપ જવા નીકળ્યો હતો. આ ૧૩ વર્ષમાં તો યુરોપમાં યુદ્ધ, ક્રાંતિ અને વિપુલ પરિવર્તન થઈ ચૂક્યાં હતાં. હું જે જગતથી પરિચિત હતો તે જગત મહાયુદ્ધના રુધિર અને ભીષણતામાં નાશ પામી નવો અવતાર લઈને ઊભેલું જોવામાં આવ્યું. યુરોપમાં મારી છ કે સાત મહિના રહેવાની અથવા તો વધારેમાં વધારે વર્ષની આખર સુધી રહેવાની ધારણા હતી. પણ એના કરતાં તો અમારો સમય બહુ લંબાયો. અમે પોણા બે વર્ષ ત્યાં રહ્યા.

મારા મન અને શરીરને માટે એ સમય શાંતિ અને આરામનો હતો. અમે મુખ્યત્વે એ સમય સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાં જીનીવા અને મોન્ટાનાના એક પહાડી આરોગ્ય ભવનમાં ગાળ્યો. મારી નાની બહેન કૃષ્ણા હિંદુસ્તાનથી આવી અને ૧૯૨૬ના ઉનાળાના અમારી સાથે થઈ અને યુરોપમાં અમે રહ્યા ત્યાં સુધી અમારી સાથે જ રહી. હું મારી પત્નીને લાંબો સમય છોડી શકતો ન હતો, એટલે બીજી જગ્યાઓની તો હું ટૂંકી મુલાકાત જ લઈ શક્યો. પણ પછી જ્યારે મારી પત્નીની તબિયત સુધરી ત્યારે અમે

ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીમાં થોડું ફર્યાં. શિયાળાના બરફથી ઢંકાયલા અમારા ગિરિશૃંગ ઉપર હું હિંદુસ્તાનથી તેમજ યુરોપીય જગતથી સાવ અલગ થઈ ગયેલો હોઉં એમ મને લાગતું. તેમાં હિંદ અને હિંદની ઘટનાઓ તો કોઈ દૂર દૂરના જગતમાં બનતી હોય એમ લાગતું. હું તો એક દૂરના પ્રેક્ષક તરીકે રોજ રોજ બનતી ઘટનાઓ વાંચતો, અવલોકતો અને સમજતો, નવા યુરોપને નિહાળતો, તેનાં રાજકાજ, અર્થશાસ્ત્ર અને ત્યાંના લોકોના આપણા દેશના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતાયુક્ત અન્યોન્ય સંબંધ જોતો અને તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. અમે જીનીવામાં હતાં ત્યારે હું સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં આવેલા રાષ્ટ્રસંઘના અને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી કાર્યાલયના કામકાજમાં રસ લેતો.

પણ શિયાળો આવ્યો એટલે શિયાળાની રમતગમતોમાં મારું મન ખૂંચ્યું; કેટલાક મહિના સુધી એ જ મારો મુખ્ય વ્યવસાય અને મનોરંજન થઈ પડી. અગાઉ બરફ ઉપર 'સ્કેટિંગ'[૧] મેં કર્યું હતું, પણ 'સ્કાઈંગ'[૨] મારે માટે નવો અનુભવ હતો, અને હું એના મોહને વશ થયો. લાંબો વખત સુધી તો એ કષ્ટમય અનુભવ હતો, પણ અનેકવાર પટવાઆખડવા છતાં હું બહાદુરીથી તેમાં મંડી રહ્યો અને આખરે એની મજા માણતો થયો.

જીવન એકંદર રીતે સાવ ઘટનારહિત હતું. દિવસો વીતતા જતા હતા અને મારી પત્ની ધીમે ધીમે શક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય મેળવતી જતી હતી. અમે જવલ્લે જ કોઈ હિંદીઓને મળતાં; બલકે તે પહાડી નિવાસમાં વસનારી થોડી વસતી ઉપરાંત ભાગ્યે જ કોઈને અમે મળતાં પણ યુરોપમાં અમે પોણા બે વર્ષ ગાળ્યાં તે દરમિયાન કેટલાક હિંદી બહિષ્કૃતો અને પુરાણા ક્રાંતિકારોને મળવાનું થયું આ લોકોને હું નામે તો ઓળખતો જ હતો

આમાંના પ્રથમ તો શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા હતા. તે પોતાની માંદી સ્ત્રી સાથે જીનીવાના એક મકાનને છેક છેલ્લે મજલે રહેતા હતા આ વૃદ્ધ દંપતી કોઈ પણ કાયમ નોકર-ચાકર વિના એકલાં રહેતાં, અને તેમના ઓરડા જૂનાપુરાણા, ગૂંગળાવી નાંખે એવા, હવાઅજવાળા વિનાના હતા, અને દરેક વસ્તુની ઉપર જમાનાની ધૂળના થર જામ્યા હતા. શ્યામજીની પાસે પૈસો તો પુષ્કળ હતો, પણ તે તેમને હાથેથી છૂટતો ન હતો. ટ્રામમાં જવાને બદલે ચાલીને બે પૈસા બચાવવાની તેમની હમેશાં વૃત્તિ રહેતી જે કોઈ અજાણ્યા એમને મળવા આવતા તેમના તરફ વહેમની જ નજરે તે જોતા, અને વિશ્વાસપાત્ર ખબર ન મળે ત્યા લગી તેમને કાં તો બ્રિટિશ સરકારના જાસૂસ અથવા તો તેની દોલતની પાછળ પડેલા માનતા. તેના ખીસા તેના જૂના સાપ્તાહિક 'ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ'ના જૂનાપુરાણા અંકોથી ફાટુંફાટું થતાં લાગતાં અને વાતવાતમા તે આખું પડીકું ખેંચી કાઢતા અને બાર વર્ષ પહેલાં પોતે લખેલા

૧ ૨ 'સ્કેટ' અને 'સ્કાઈ' બને એક પ્રકારની લપસપાવડીઓ કહી શકાય. 'સ્કાઈ' એ લાંબા જોડાના ઘાટની હોય છે, 'સ્કેટ'ની નીચે પૈડાં હોય છે અને કોઈ પણ ચીકણી સપાટી ઉપર લપસવાની કસરત માટે એ વપરાય છે 'સ્કાઈ' તો માત્ર બરફ ઉપર સરવાને માટે જ હોય છે
—ભા. ક.

એકાદ લેખ હરખભેર બતાવતા. એમની વાતો પણ બધી જૂના જમાનાની: હેમ્પસ્ટેડમાં ઇન્ડિયા હાઉસ હતું ત્યારે આમ થયેલું, બ્રિટિશ સરકારે મારા ઉપર નજર રાખવા માટે ફલાણા ફલાણાને જાસૂસ તરીકે મોકલ્યા હતા, પણ મેં તેમને ઓળખી,કાઢેલા અને તે સૌને હું માથાનો મળ્યો હતો ઇ૦ ઇ૦. એમના ઓરડાઓની દીવાલો ચોપડીઓના ઘોડાઓથી ઢંકાયલી હતી, આ ઘોડા ઉપરથી લટકતાં, ધૂળ ઢંકાયલાં, અને રેઢાં જેવાં પડેલાં પુસ્તકો ઓચિંતો પ્રવેશ કરનાર ઉપર જાણે કરુણાભરી દૃષ્ટિ કરતાં જમીન ઉપર પણ પુસ્તકો અને કાગળોના ઢગલા પડ્યા હતા; દિવસોના દિવસો અને મહિનાના મહિના થયાં જાણે એ પથારો ત્યાં જેમનો તેમ પડ્યો હોય એમ લાગતું. આખા સ્થાન ઉપર અંધકારનું વાતાવરણ ઝઝૂમી રહેલું લાગતું, તેને જોઈને કોઈ જૂના ખંડિયેરનો ખ્યાલ આવતો; જીવનનો બિચારાનો ત્યાં કોઈ ભાવ પૂછતું ન હોય એમ જણાતું, અને બહારની અંધારી અને નિઃશબ્દ પરસાળોમાંથી પાછા વળતાં ઘડીકવાર મનમાં થઈ જતું કે રખેને ખૂણામાં ક્યાંક યમરાજનો ભેટો થઈ જાય તો ? એ મકાનમાંથી નીકળતાં અને બહારની હવા લેતાં 'હાશ' કરીને નિરાંત વળતી.

પોતાના પૈસા વિષે કાંઈક વ્યવસ્થા કરવાની, કોઈક સાર્વજનિક કાર્ય માટે, બની શકે તો પરદેશમાં હિંદીઓને કેળવવાને માટે, કાંઈક ટ્રસ્ટ કરવાની શ્યામજીની ઇચ્છા હતી. તેમણે મને ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી થવાનું સૂચવ્યું, પણ આ જવાબદારી લેવાને માટે મેં તત્પરતા ન બતાવી. એના નાણાંના વહીવટમાં પડવાની મારી જરાય ઇચ્છા ન હતી; અને એ ઉપરાંત મને એમ પણ થયેલું કે હું એ વાતમાં વધારે પડતો રસ લઉં તો કદાચ એને એમ વહેમ આવે કે આ મારી દોલત હોઇયાં કરવા આવ્યો છે. તેની પાસે કેટલી મતા હતી તેની કોઈને ખબર ન હતી. જર્મનીમાં લડાઈ દરમ્યાન પુષ્કળ નોટો કાઢવામાં આવી એટલે માર્કના ભાવ છેક ગગડી ગયા હતા અને તેને ભારે ખોટ ગઈ હતી એવી અફવા મેં સાંભળેલી.

કોઈ કોઈ વાર જાણીતા હિંદીઓ જીનીવામાંથી પસાર થતા. તેઓ રાષ્ટ્રસંઘમાં આવનારા સરકારી માણસો હતા, અને શ્યામજી તો કોઈ પણ સંજોગોમાં તેમનો પડછાયો સરખો ન લે. પણ શ્યામજીની કાર્યાલયમાં કેટલીકવાર જાણીતા લોકનાયકો અને જાણીતા મહાસભાવાદીઓ પણ આવતા ખરા, અને તે લોકોને મળવાનો શ્યામજી પ્રયત્ન કરતા. આ મુલાકાત કરનારાઓ ઉપર એમની કેવી છાપ પડતી તે જાણવા જેવું હતું. તેઓમાંથી કોઈ એવા ન હતા કે જે તેમને મળવા ઇચ્છતા, જાહેરમાં તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા, અને ખાનગીમાં બની શકે તો તેને ટાળતા. આવા માણસની સાથે સંબંધ રાખશું અથવા તો એની સાથે જોવામાં આવશું તો ક્યાંક ભરાઈ તો નહિ પડીએ એમ સૌને લાગતું.

આમ શ્યામજી અને તેની પત્ની કશા સંતાન વિના, સગાં વહાલાં કે મિત્રો વિના, ભાગ્યે જ કોઈ બીજા માનવીનું મુખ જોયા વિના એકાકી જીવન ગાળતાં હતાં. શ્યામજી બિચારા ભૂતકાળના અવશેષરૂપ હતા, અને હવે તેનો સમય વીતી ગયો હતો.

વર્તમાનની સાથે તેની કેમે કરી ગડ બેસે એમ નહતું, અને જગત તેના તરફ નજર કર્યા વિના તેની આગળથી પસાર થતું હતું અને છતાં તેની આંખો જૂના અંગારથી કંઈક ચળકતી હતી, અને જો કે તેની અને મારી વચ્ચે કશું જ સામાન્ય ન હતું, તો પણ તેના તરફ મને સહાનુભૂતિ અને આદર થયા વિના ન રહ્યાં.

થોડા વખત ઉપર છાપાંઓમાં તેના મૃત્યુના ખબર આવ્યા હતા, અને તરત જ તે પછી પરદેશમાં આખો સમય તેની જીવનસંગી થઈને રહેલી તે પ્રેમળ ગુજરાતી ડોશી પણ સિધાવ્યાં. એમ સાંભળ્યું છે કે પરદેશમાં શીખનારી હિંદી સ્ત્રીઓની મદદ માટે તે મોટી રકમ મૂકી ગયાં છે.

બીજા જાણીતા પુરુષ જેનું નામ મેં ઘણીવાર સાંભળ્યું હતું, પણ જેને સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાં જ હું પહેલીવાર મળ્યો તે રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ એ અજબ આશાવાદી હતા, અને હજી પણ છે એમ માનું છું — સદાય આકાશમાં ઊડનારા અને આંખ આગળથી વસ્તુને કદી ન જોનારા મેં સદા એને જાણ્યા છે. મેં પ્રથમ એને જોયા ત્યારે હું જરા ચોંકેલો. એનો પોશાક અજબ બેઢંગો અને મિશ્ર હતો. ટિબેટના ઊંચા પ્રદેશમાં અથવા સાઈબીરિયાના મેદાનોમાં પહેરવા લાયક ગરમ પોશાક તેણે મોંતરૈમાં ઉનાળાની ઋતુમાં પહેર્યો હતો. એ અર્ધલશ્કરી ઢબનો હતો. ઊંચાં રશિયન બૂટ પહેરેલાં હતાં, અને તેના અસંખ્ય ખીસાંઓમાંથી કાગળો, તસવીરો જેવી વસ્તુઓ ડોકિયાં કરી રહી હતી. આમાં જર્મનીના નાણાંમંત્રી બેથમેન હોલવેગનો એક પત્ર હતો, કૈસરે પોતે સહી કરીને આપેલી તેની તસવીર હતી, ટિબેટના ડલાઈ લામાએ આપેલ સુંદર ટીપણું હતું, અને બીજા એવા એવા અનેક દસ્તાવેજો અને ચિત્રો હતાં. આ વિશાળ ખીસાંઓમાં સમાવેલા સંગ્રહસ્થાનથી હું હેરત પામ્યો. તેની પાસેથી અમે સાંભળ્યું કે એકવાર ચીનમાં ફરતાં તેણે પોતાના કીમતી કાગળોની પેટી ખોઈ ત્યારથી બધા જ કાગળો ખીસામાં રાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો! પછી અસંખ્ય ખિસ્સાં ન રાખે તો શું કરે?

મહેન્દ્રપ્રતાપની પાસે જપાન, ચીન, ટિબેટ અને અફઘાનિસ્તાનના પોતાના પ્રવાસ અને પરાક્રમો વિષેની વાતોનો ભંડાર હતો તેણે અનેકરંગી જીવન ગાળ્યું હતું અને તેની 'કથા બહુ રસિક હતી તેની છેલ્લામાં છેલ્લી ધૂન પોતે સ્થાપેલી 'હૅપિનેસ સોસાયટી' (સુખસમાજ) વિષે હતી એનો મુદ્રાલેખ 'સુખી થાઓ' એ હતો, આ સમાજને ભારે સફળતા લૅટવિયામાં મળી હતી એમ તેની પાસેથી સાંભળ્યું — લૅટવિયા કે લિથ્યુએનિયા એ તો હું ભૂલી ગયો!

પ્રચારનો એનો ખ્યાલ એવો હતો કે સમયે સમયે પોતાના તરફથી સંદેશા છાપીને પુષ્કળ પોસ્ટકાર્ડો જુદીજુદા અને બીજે સ્થળોએ મળનારી અનેક પરિષદોના સભ્યોને મોકલતા રહેવું. આ સંદેશા ઉપર એની સહી હતી, પણ સહી માટે કંઈક અજબ લાંબુ અને વિવિધતાવાળું નામ હતું 'મહેન્દ્રપ્રતાપ'ને બદલે મ અને પ હતા, પણ એ પછી અનેક નામો ઉમેરાયા હતા જે નામો પોતાના પ્રવાસમાં પોતાને ગમ્યાં એવા દેશોની યાદ આપનારા હોય એમ લાગતું હતું. આ રીતે પોતે પોતાનું

હતા, અને એકબીજાને દગાખોર માનતા થઈ ગયા હતા રાજકીય બહિષ્કૃતોની સર્વત્ર આ જ દશા થયેલી દેખાય છે બર્લિનમાં રહેલા હિંદીઓમાંથી ઘણા તો મધ્યમવર્ગને શોભે એવા શાંત ધંધા કોકવાર મળી આવે તો કરી લેતા અને કોઈ પણ રીતે ક્રાંતિકારી રહ્યા ન હતા (આવા ધંધા યુદ્ધ પછીના જર્મનીમા ઝાઝા મળતા નહિ) તેઓ રાજકાજથી પણ ભાગતા

યુદ્ધ સમયના આ પુરાણા મંડળની કથા બહુ જાણવા જેવી છે આમાના ઘણા ૧૯૧૪ના ઇતિહાસપૂર્ણ ઉનાળામા જર્મનીની જુદી જુદી વિદ્યાપીઠોમા વિદ્યાર્થીઓ હતા જર્મન વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેઓ તેમનું જ જીવન ગાળતા, તેમના ગીતો ગાતા, તેમની રમતો રમતા, તેમની સાથે બીયર દારૂ પીતા, અને તેમની સંસ્કૃતિ માટે સહાનુભૂતિ અને આદર ધરાવતા મહાયુદ્ધની સાથે તેમને કશી પડી ન હતી, પણ આખા જર્મની ઉપર રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું જે મોજુ ફરી વળ્યુ તેમા તણાયા વિના તેઓ પણ રહી ન શક્યા તેમનામા જર્મનીને માટે કાંઈ પ્રેમ હતો એમ નહિ પણ બ્રિટિશને માટે દ્વેષ હતો, એટલે તેમની હિંદી રાષ્ટ્રભાવનાને લઈને તેઓ બ્રિટનના શત્રુઓના પક્ષમા સહેજે ભળ્યા મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી તુરત જ, જેઓ બીજાઓ કરતાં વધારે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રાંતિવાદીઓ હતા એવા થોડા હિંદીઓ સ્વિટ્ઝરલૅંડમાથી જર્મનીમા ઊતર્યા આ લોકોએ એક સમિતિ બનાવી, અને હરદયાળને બોલાવ્યો. હરદયાળ તે વેળા અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારે ક્યાંક હતો થોડા માસ પછી એ આવ્યો, પણ દરમ્યાન સમિતિએ ,બહુ મહત્ત્વ મેળવી લીધુ હતુ આ મહત્ત્વ એના ઉપર જર્મન સરકારે પરાણે દમાવ્યુ હતુ, કારણ સ્વાભાવિક રીતે જ બ્રિટિશ વિરુદ્ધ લાગણી જ્યા જ્યા મળી આવે ત્યાં ત્યા પોતાના લાભ માટે તેને વટાવી લેવાની જર્મન સરકારની સદા તત્પરતા રહેતી બીજી બાજુએ હિંદીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો પોતાના રાષ્ટ્રના હિત માટે ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખતા, અને કેવળ જર્મનીના જ હિતની ખાતર જર્મની તેમને વટાવી ખાય એ તેમને મુદ્દલ પરવડે એમ ન હતુ આ બાબતમા પોતે જે ઇચ્છે તે કરી શકવાની તક તો તેમને બહુ ન હતી, પણ તેમને એમ લાગતુ કે આપણે કંઈક એવુ આપી શકીએ છીએ કે જેની જર્મનીને ગરજ છે, એટલે એના વડે તેમને સોદો કરવાનુ સૂઝ્યુ હિંદી સ્વાતંત્ર્ય માટે ખાતરી આપવાની અને વચનથી બંધાવાની તેમણે જર્મની પાસેથી માગણી કરી જર્મનીના પરદેશખાતાએ તેમની સાથે પાકા કરાર પણ કર્યા હતા એમ લાગે છે આ કરારથી જર્મનીએ પોતે જીતે તો હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવાનુ વચન આપ્યુ હતુ, અને એ અને બીજી અનેક નાની નાની શરતોને બદલે હિંદી મંડળે લડાઈમા જર્મનીને ટેકો આપવાનુ વચન આપ્યુ હતુ આમ હિંદી સમિતિને દરેક રીતે બાકાયદા માન મળ્યુ, અને તેના પ્રતિનિધિઓને પરદેશી એલચીઓની કોટીના જ લગભગ ગણવામા આવતા

મુખ્યત્વે અનુભવહીન યુવકોના બનેલા આ નાના મંડળને આમ અચાનક મહત્ત્વ મળી ગયુ તેથી તેમનામાના ઘણાને ખુમારી ચડી અને તેમના માથા ફરી ગયા તેમને

લાગ્યુ કે તેઓ કોઈ ઐતિહાસિક ભાગ ભજવી રહ્યા છે અને મહાન અને યુગપરિવર્તક કારભારમા તેઓ હિસ્સો લઈ રહ્યા છે, તેમનામાના ઘણાઓએ રોમાચક સાહસોનો લ્હાવો લીધો અને મરતા મરતા બચ્યા યુદ્ધની ઉત્તરાવસ્થામા તેમનુ મહત્ત્વ દેખીતી રીતે ઓછુ થવા લાગ્યુ, અને તેમની અવગણના થવા લાગી અમેરિકાથી આવેલ હરદયાળને તો કેટલાય સમય થયા સૌએ પડતો મૂક્યો હતો તેનો સમિતિમા ક્યાર ઘાટ ન બેઠો, અને સમિતિ તથા જર્મન સરકાર બન્નેએ તેને વિશ્વાસપાત્ર ન ગણી ધક્કો દીધો ઘણા વર્ષો પછી જ્યારે ૧૯૨૬-૨૭મા મારુ યુરોપમા જવાનુ થયુ ત્યારે યુરોપમા વસનારા જૂના હિદીઓમાના ઘણાખરા હરદયાળને માટે કેટલી કડુતા અને રોષની લાગણી ધરાવતા હતા તે જોઈને મને આશ્ચર્ય થયુ તે વેળા તે સ્વીડનમા હતો. ૬ તેને મળ્યો ન હતો

મહાયુદ્ધનો અત આવતાની સાથે જ બર્લિનની હિદી સમિતિનો પણ અત આવ્યો તેમની બધી આશાઓ તૂટી પડી, એટલે જીવન તેમને માટે લૂખુ થઈ પડ્યુ તેમણે હોડ બહુ ભારે બકી હતી, અને બાજી ખોઈ ગમે તેમ થયુ હોત તો પણ યુદ્ધના વર્ષોના મહાસાહસ અને મહત્ત્વ ઓછા થઈ ગયા એટલે જીવન તો ઠીક અને કટાળાભરેલુ લાગત જ પણ ભલેને નીરસ જીવન પણ હોય, છતા તે યોગક્ષેમયુક્ત હોય તો તો ચાલે પણ યોગક્ષેમના સાસા હતા, હિદુસ્તાન પાછા ફરી શકાય એમ ન હતુ અને હારેલા જર્મનીના હાડમારી ભરેલા જીવનની તો વાત જ શી પૂછવી? પાછળથી કેટલાકને બ્રિટિશ સરકારે હિદુસ્તાન આવવા દીધા, પણ ઘણાને તો જર્મનીમા જ રહી જવુ પડ્યુ તેમની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પણ રાજ્યના નાગરિક ન હતા તેમની પાસે યોગ્ય પાસપોર્ટ ન હતા, જર્મનીની બહાર તેઓ ભાગ્યે જ પ્રવાસ કરી શકતા અને જર્મનીમા રહેવુ એ પણ ભારે મુશ્કેલીથી ભરેલુ હતુ, અને જ્યા રહેતા હોય ત્યાની પોલીસની દયા ઉપર જ જીવવાનુ હતુ એ જીવન અનેક અગવડ અને હાડમારીથી ભરેલુ હતુ અન્ન અને દાતને સદાય વેર રહેતા અને સવાર પડશે ને શુ ખાશુ અને ક્યા રહેશુ એની સદૈવ ચિંતા રહેતી

તેમા ૧૯૩૩થી તો નાઝીઓનુ રાજ થયુ એટલે તેમની કમબખ્તી વધી વધી ગઈ છે હા, નાઝીના બધા સિદ્ધાતોને તેઓ વેદવાક્ય માને તો જુદી વાત! અનાર્ય અને ખાસ કરીને એશિયાથી આવનારા પરદેશીઓને જર્મનીમા આવકાર નથી મળતો જ્યા સુધી સરખી રીતે રહે ત્યા સુધી તેમને પડી રહેવા દેવામા આવે છે હિટલરે તો સાફ સાફ જાહેર કર્યું છે કે તે પોતે હિદુસ્તાનમા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પક્ષમા છે કારણ તેને બ્રિટનની મહેરબાની મેળવવી છે, અને બ્રિટિશ સરકારની ઇતરાજી મેળવી હોય એવા હિદીઓને તે ઉત્તેજન આપવા ઇચ્છતો નથી

બર્લિનમા બીજા એક બહિષ્કૃત હિદીને અમે મળ્યા હતા—ચપકરામન પિલ્લે એ જૂના યુદ્ધકાળના હિદી મડળમા આગેવાન હતા પોતે જરા બડાઈખોર હતા, એટલે હિદી યુવાન વિદ્યાર્થીઓ એને ભૂડુ ઉપનામ આપી ઠેકડી કરતા કોઈ પણ

પ્રશ્નનો કેવળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એ વિચાર કરતા, સામાજિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એ ડરતા. જર્મનીના રાષ્ટ્રવાદીઓની સાથે એની ખૂબ બનતી, અને નાઝીઓની સાથે પણ જેમને ફાવી ગયું હતું એવા ગણ્યાગાંઠ્યા હિંદીઓમાંના એ એક હતા. થોડા જ મહિના ઉપર જેલમાં મેં સાંભળ્યું કે બર્લિનમાં એ મરણ પામ્યા.

આથી જુદી જ ઢબના માણસ હતા વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય એ હતા હિંદુસ્તાનના એક પ્રસિદ્ધ કુટુંબના. સૌ એને 'ચટ્ટો'ના ટૂંકા નામથી ઓળખે શક્તિશાળી અને બહુ મજાના માણસ હંમેશાં ખીસાં ખાલી, કપડાં ઘસાઈ ઘસાઈને ચિરાઈ ગયેલાં, અને ઘણીવાર ખાવાનું મેળવવાના પણ સાંસા પણ તેની વિનોદવૃત્તિ અને ખુશમિજાજ તમામ સ્થિતિમાં એવાં ને એવાં. વિલાયતના મારા અભ્યાસકાળ દરમ્યાન એ મારાથી કેટલાંક વર્ષ આગળ હતા. હું હેરો ગયો ત્યારે એ ઑક્સફર્ડમાં હતા. ત્યાર પછી તે કદી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ન હતા અને કેટલીકવાર તેને ઘર સાંભરી આવતું અને હિંદુસ્તાન પાછા ફરવાને તે ઝંખતા. ઘરના બધા સંબંધો તો તૂટી ગયા હતા, એટલે એ વિષે પણ શંકા નથી કે હિંદુસ્તાનમાં તે આવે તો પણ તેને અડવું અડવું લાગે અને ચેન ન પડે. પણ આટલાં આટલાં વર્ષો પરદેશમાં ગાળ્યા છતાં અને ભટકતા રહ્યા છતાં વતનનું ખેંચાણ તેનામાં હજુ કાયમ રહ્યું છે. દેશવટો ભોગવતો કોણ એ રોગમાંથી મુક્ત રહી શકે? મેઝિનીએ એને આત્માને ખાઈ જનાર ક્ષય રોગ કહ્યો છે.

મારે જણાવવું જોઈએ કે રાજકીય કારણે દેશવટો ભોગવનારા જેટલા હિંદી ભાઈઓને હું મળ્યો તેમાંના ઘણાખરાની મારા ઉપર બહુ છાપ ન પડી. જો કે તેમના ત્યાગને માટે મને આદર હતો, અને ખરેખર તેઓ જે સંકટો અને હાડમારીઓ ભોગવી રહ્યા છે તે માટે મને તેમની સાથે સહાનુભૂતિ હતી હું ઘણાને તો નહોતો મળી શક્યો. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમા કેટલાય વહેંચાઈ ગયેલા છે થોડાને જ આપણે નામથી પણ જાણીએ છીએ, અને બાકીનાનું હિંદી જગતમાં નામનિશાન રહ્યું નથી, અને તેઓ પોતાના જે દેશબંધુઓની સેવા કરવાને માટે દેશવટે નીકળેલા તે જ દેશબંધુઓ તેમને ભૂલી ગયા છે હું જે થોડાને મળ્યો તેમાંના માત્ર બેની મને બુદ્ધિના બળિયા તરીકે છાપ પડી — વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને એમ એન રોય રોયને મૉસ્કોમાં હું અર્ધોક કલાક મળ્યો હતો તે વેળા તે અગ્રગણ્ય સામ્યવાદી હતા, જો કે પાછળથી તેમનો સામ્યવાદ શુદ્ધ 'કૉમિન્ટર્ન'* સામ્યવાદથી અલગ થઈ ગયો ચટ્ટો હું ધારું છું

* 'કૉમિન્ટર્ન' એ કૉમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનૅશનલ — સામ્યવાદીઓની મુખ્ય સંસ્થા, જેનું કેન્દ્ર રશિયામાં છે માનવેન્દ્ર રોય મૂળ એક બંગાળી ક્રાંતિકારી હતા અનેક વર્ષો ઉપર દેશથી ભાગીને ખૂબ રખડી રશિયામા વસેલા અને ત્યા આ સંસ્થામા એને અગ્રગણ્ય સ્થાન મળેલું. પાછળથી એ મુખ્ય સસ્થા બહારના દેશોની સસ્થા પાસે ત્યાના સ્થાનિક સંજોગો ધ્યાનમા લીધા વિના પોતાની નીતિનું કડક પાલન માગતી એથી એમ એન રોય એમાથી નીકળ્યા. ચીનમા પણ એ જ સંસ્થા તરફથી એ ગયેલ આ પછી એ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા અને પકડાયા. માનવેન્દ્રનાથ રોય એ એનું સાચું નામ નથી, ધારણ કરેલું નામ છે — ભા. ક.

– બાકાયદા સામ્યવાદી ન હતા, પણ તેનુ વલણ સામ્યવાદ તરફ હતુ ગયા ત્રણ વર્ષ થયા રોય એક હિંદી જેલમા છે¹

યુરોપમા જ્યા ત્યા ભટકી આવતા બીજા ઘણા હિંદીઓ એવા છે કે જે ક્રાંતિવાદી ભાષા બોલે છે, હિંમત ભરવાને એવી અને હડપચી યોજનાઓ રજૂ કરે છે, અને વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછે છે આ બધા બ્રિટિશ છૂપી પોલીસના આડતિયાઓ હોય એવી મારા ઉપર છાપ પડી

અમારા યુરોપવાસ દરમ્યાન ઘણા યુરોપિયનો અને અમેરિકનોને પણ અમે મળ્યા હતા જીનીવાથી ઘણીવાર અમે વીલનોવ નામના ગામડામા રોમે રોલાંને તેમના વિલા ઓલ્ગા નામના ઘરમા મળવા જતા પહેલીવાર ગાંધીજીનો પરિચયપત્ર લઈને ગયા હતા બીજો એક અમેરિકન પરિચય અમને અર્ન્સ્ટ ટોલરનો થયો આ યુવક એક જર્મન કવિ અને નાટકકાર છે અને હવે નાઝીઓના પ્રતાપે તે જર્મન રહ્યો નથી બીજો એવો જ પરિચય ન્યૂયૉર્કના 'સિવિલ લિબર્ટીઝ યુનિયન'ના રોજર બૉલ્ડવિનનો થયો હતો જીનીવામા અમારી ધનગોપાલ મુકર્જી નામના લેખકની સાથે મૈત્રી થઈ એ અમેરિકામા વસનાર છે²

યુરોપ જતા પહેલા 'ઑક્સફર્ડ ગ્રુપ મુવમેન્ટ'ના નેતા ફ્રાંક બુકમેનને હુ હિંદુસ્તાનમા મળ્યો હતો તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનુ થોડુ સાહિત્ય મને આપ્યુ હતુ અને તે વાચીને મને આશ્ચર્ય થયુ હતુ માણસો પોતાના પાપોના એકરાર કરે અને એકાએક શેતાન મટી સાધુ થઈ જાય અને માણસોના ટોળેટોળા ભગવાનનો સદેશો ઝીલવાને તૈયાર થઈ જાય એવો દાવો કરનારી ચળવળ જ મને બુદ્ધિમત્તાને પ્રતિકૂળ લાગતી હોવાથી રીતે બુદ્ધિમાન દેખાતા માણસો કેમ એકાએક વિચિત્ર લાગણી અનુભવતા અને તેની અસર તળે આવી જતા હશે એ મારી સમજની બહાર હતુ મને કુતૂહલ થયુ જીનીવામા હુ પાછો ફ્રાંક બુકમેનને મળ્યો અને તેણે મને તેમનુ એક આંતરરાષ્ટ્રીય ગૃહસ મેળાવ (હાઉસપાર્ટી) રોમાનિયામા ક્યાક ભરવાનુ હતુ ત્યા નોતર્યો અફસોસ છે કે હુ ત્યા ન જઈ શક્યો આ લાગણીના આવિર્ભાવનુ આ નવ દર્શન મને પ્રત્યક્ષ જોવાનુ મળત તે મે ખોયુ આમ મારુ કુતૂહલ અતૃપ્ત રહી ગયુ, અને જેમ જેમ હુ 'ઑક્સફર્ડ ગ્રુપ મુવમેન્ટ'ની વૃદ્ધિ વિષે સાભળતો જાઉ છુ તેમ તેમ મારા આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ વધતા જાય છે

---

૧ ફૈઝપુર મહાસભાના થોડા દિવસ આગમચ એ છૂટ્યા

૨ ગયા મે માસમા અમેરિકામા એનુ કમનસીબ સજોગોમા મૃત્યુ થયુ પોતાના અનેક પુસ્તકોમાં એણે હિંદની સસ્કૃતિના ઉજ્જ્વળ ચિત્રો રજૂ કર્યાં છે અંગ્રેજી ભાષાની ઉપર એનુ પ્રભુત્વ આશ્ચર્યકારક હતુ — અનુ૦ ક

૨૨. હિંદમાં પક્ષભેદો અને ચર્ચાઓ

અમે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ પહોંચ્યાં પછી થોડા જ સમયમાં ઇંગ્લંડમાં સામુદાયિક હડતાલ ફાટી નીકળી. મારી લાગણીઓ એ સમાચારથી સારી પેઠે ઉત્તેજિત થઈ, અને સ્વાભાવિક રીતે જ મારી બધી સહાનુભૂતિ હડતાળિયાઓના પક્ષમાં હતી. થોડા દિવસો પછી હડતાળ તૂટી પડી તેથી મારો મને અંગત ફટકો પડ્યો. કેટલાક મહિના પછી થોડા દિવસને માટે મારે ઇંગ્લંડ જવાનું થયું. ખાણોના મજૂરોની લડત તે વખતે પણ ચાલુ જ હતી અને લંડનમાં રાત્રે અરધું અંધારું જ રહેતું હતું. ખાણોના એક પ્રદેશની હું મુલાકાત લઈ આવ્યો — ઘણું ખરું ડરબીશાયરમાં ક્યાંક એ જગ્યા હતી. મેં ત્યાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં ભૂખમરાથી બિહામણાં લાગતાં અને કરમાયેલાં મુખ જોયાં અને પરિસ્થિતિનું વિશેષ સાચું દર્શન તો હડતાળિયાઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ પર સ્થાનિક એટલે ગામડી અદાલતોમાં ચાલતા મુકદ્દમાઓ પરથી થતું હતું. ખુદ મૅજિસ્ટ્રેટો ખાણોના માલિકો અને વ્યવસ્થાપકો હતા, અને કેટલાક કામચલાઉ કરવામાં આવેલા કાનૂનોને આધારે હડતાળિયાઓ ઉપર કેસ ચલાવી નજીવા ગુનાઓને માટે તેઓ તેમને સજા કરતા. એક મુકદ્દમો જોઈને મને ખાસ રોષ ચડેલો. કેડમાં બાળકવાળી ત્રણ કે ચાર સ્ત્રીઓને હડતાળ તોડનારા મજૂરોની ઠેકડી કરવાના ગુના માટે અદાલત સમક્ષ ખડી કરવામાં આવી હતી. તે યુવાન માતાઓ અને તેમનાં બાળકો દેખીતાં જ દુઃખી અને અર્ધ ભૂખ્યાં હતાં; બહુ લંબાયલી લડતથી તેમનાં શરીરો નંખાઈ ગયાં હતાં, બધાં છેક નબળાં પડી ગયાં હતાં અને જાણે તેમનાં મોંમાંથી રોટલો ખૂંચવી લેનારા બહારથી આવીને કામે ચડેલા બામટાઓ સામે તેમના દિલમાં ઊંડો રોષ પ્રજળી રહ્યો હતો.

'વર્ગ-ન્યાય' (અથવા એક વર્ગને હાથે થતા બીજા વર્ગના અન્યાય) વિષે મેં ઘણીવાર વાંચ્યું હતું; હિંદમાં તો એ વસ્તુ સામાન્ય થઈ પડી છે પરંતુ કોણ જાણે કેમ ઇંગ્લંડમાં તેનું આવું હડહડતું ઉદાહરણ જોવાની મેં અપેક્ષા રાખી નહોતી. તે જોઈને મારા હૃદયને આઘાત પહોંચ્યો, હડતાળિયાઓમાં ફેલાયેલા ભયના વાતાવરણની હકીકત નજરે ચડવાથી પણ મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું. પોલીસ અને બીજા અધિકારીઓએ તેમને ત્રાસથી ધ્રુજાવી દીધા હતા, અને મને એમ પણ થયું કે કેટલીક જે વાંધાભરેલી વર્તણૂક સહન ન કરી લેવી જોઈએ તે તેઓ મૂંગે મોઢે સાંખી લેતા હતા. એ સાચું કે લાંબી લડતને અંતે તે બધા છેક થાકી ગયા હતા, તેમનો જુસ્સો લગભગ તૂટવાની અણી પર આવી ગયો હતો, અને બીજા મજૂરસંઘોના તેમના સાથીઓ લાંબા સમય પૂર્વે જ તેમને છેહ દઈને લડતમાંથી ભાગી નીકળ્યા હતા. પરંતુ તેમ છતાં હિંદના ગરીબ મજૂરની સરખામણીએ તેમની પરિસ્થિતિમાં જમીન-આસમાન જેટલું અંતર હતું. તે વખતે પણ બ્રિટિશ ખાણોના મજૂરો એક સમર્થ

સંસ્થા દ્વારા સંગઠિત હતા. સમસ્ત બ્રિટિશ પ્રજાના અને આખી દુનિયાના મજૂર સંઘોની તેમના પ્રત્યે મહાનુભૂતિ હતી. તેમની લડતને સારી પેઠે જાહેરાત મળી હતી અને બીજાં પણ અનેક સાધનો તેમની પાસે મોજૂદ હતાં. હિંદના કામદારો પાસે આમાંનું કશું નહોતું. અને છતાં એ બન્નેની ભયગ્રસ્ત આંખોમાં એક અજબ પ્રકારનું સામ્ય જણાતું હતું.

હિંદમાં તે વરસે મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની ત્રિવાર્ષિક ચૂંટણીઓ હતી. મને તેમાં એમાં ઝાઝો રસ નહોતો. પરંતુ એને અંગેના કેટલાક પક્ષભેદો તથા ચર્ચાઓના પડઘા મારે માટે ઠેઠ સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ સુધી પહોંચ્યા હતા. જૂના સ્વરાજ પક્ષ અથવા તે વખતના ધારાસભાઓમાંના મહાસભાના પક્ષનો વિરોધ કરવાને માટે પંડિત મદનમોહન માલવીય અને લાલા લાજપતરાયે નવો પક્ષ સ્થાપ્યાના સમાચાર મને મળ્યા. આ નવો પક્ષ નૅશનૅલિસ્ટ પાર્ટી (રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ)ને નામે ઓળખાયો. જૂના અને નવા પક્ષ વચ્ચે તાત્વિક અથવા સિદ્ધાંતના ભેદ શ્યા હતા તે શોધી નહિ શકો. આજે પણ મને તેની ખબર નથી. સાચે જ આજકાલના હિંદમાંના રાજકીય પક્ષો માત્ર નામનો જ ભેદ ધરાવે છે. એ બધા વચ્ચે ખરેખર તત્ત્વનો નહીં જેવો એવો ઝાઝો ભેદ હોતો નથી. સ્વરાજ પક્ષે પ્રથમ જ ધારાસભાઓમાં નવું આક્રમણનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું અને તેણે બીજા પક્ષો કરતાં વધારે ઉદ્દામ નીતિનો પુરસ્કાર કર્યા છતાં એ બધા ભેદ માત્ર એ જાતનો હતો. એકથી બીજા તત્ત્વતઃ ભિન્ન ન હતા.

નવા રચવાની પક્ષ વિશેષ વિનીત વર્ગનો પ્રતિનિધિ અને સ્વતંત્ર પણ નરમ નીતિવાળો હતો. વળી હિંદુ મહાસભા સાથે અત્યંત નિકટનો સહકાર જાળવતો હોઈ એ માત્ર હિંદુઓનો પક્ષ હતો. પંડિત માલવીયજી એના અગ્રણી હોય એ સહેજે સમજી શકાય એવું હતું. કેમકે તેમનું પોતાનું રાજકીય વલણ તેમાં લગભગ પૂર્ણપણે વ્યક્ત થતું હતું. જૂના સંબંધો અને સ્મૃતિઓને કારણે તે મહાસભામાં જોડાયેલા રહ્યા હતા ખરા પણ તેમની અને મહાસભાના આગેવાનોની વિચારદૃષ્ટિ એક જ જાતની હતી. મહાસભાની અસહકાર અને સત્યાગ્રહની રીત તેમને બહુ રુચતી ન હતી. તેમ જ મહાસભાની નીતિ ઘડવામાં તેમનો કશો ફાળો નહોતો. જોકે મહાસભા હમેશાં તેમનું બહુમાન તેમ જ સ્વાગત કરતી છતાં મહાસભાની નીતિરીતિને તેના પ્રત્યક્ષ આચરણમાં નહોતી. તેના કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકનારી નાની કાર્યવાહક સમિતિના તે સભ્ય પણ નહોતા. એકંદરે અને ખાસ કરીને ધારાસભાઓને અંગેની મહાસભાની આજ્ઞાઓનો તે અમલ કરતા નહોતા. વળી હિંદુ મહાસભાના તે સૌથી લોકપ્રિય નેતા હોઈ કોમી વિષયોમાં તેમની નીતિ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની નીતિથી ભિન્ન હતી. લગભગ શરૂઆતથી જેની સાથે પોતાનો સંબંધ હતો એવી સંસ્થા તરીકે મહાસભા પ્રત્યે તેમને ભાવનાત્મક મમતા હતી. સ્વતંત્રતાની લડત પ્રત્યેના તેમના ભાવનાના ખેંચાણને કારણે પણ કંઈક એ મમતા જળવાઈ રહી હતી. કેમકે એ માટે કંઈ પણ અસરકારક કાર્ય કરનારી

મહાસભા એકલી જ સંસ્થા હતી એમ તેમણે જોયું. આમ તેમનું હૃદય ઘણીવાર અને ખાસ કરીને લડતના પ્રસંગોએ મહાસભાની છાવણીમાં રહેતું, પરંતુ તેમની બુદ્ધિ બીજી છાવણીઓમાં રહેતી. આને પરિણામે તેમના અંતરમાં અનિવાર્ય એવો સતત સંગ્રામ મચી રહેતો અને પ્રસંગોપાત્ત એક વખતે બે વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનો તેમનો પ્રયત્ન જણાતો. જાહેર જીવનમાં એથી ગૂંચવાડો નીપજતો. પરંતુ રાષ્ટ્રવાદમાં ઘણાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો ભરેલાં છે. માલવીયજી કેવળ રાષ્ટ્રવાદી જ છે અને સામાજિક અથવા આર્થિક ફેરફારોની સાથે તેમને ઝાઝી લેવાદેવા નથી. સંસ્કૃતિ, સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિથી તેઓ જૂની સ્થિતિચુસ્ત સમાજરચનાના પુરસ્કર્તા હતા અને હજીયે છે; હિંદના રાજામહારાજાઓ, તાલુકદારો અને મોટા જમીનદારો તેમને પોતાના ઉપકારક મિત્ર ગણે છે તે યોગ્ય જ છે. તેમને જે ફેરફાર જોઈએ છે, અને સાથે જ જેને માટે તેઓ આગ્રહપૂર્વક ઝંખે છે, તે માત્ર હિંદ પરનો પરદેશી કાબૂ વહેલ નીકળી જાય એટલો જ છે. જુવાનીના સમયના તેમના રાજકીય વાચનની અને તેમના રાજકીય ઘડતરની તેમના પર હજી ભારે અસર છે, અને આ વીસમી સદીની વિશ્વયુદ્ધ પછીની, તીવ્ર ગતિશીલ અને ક્રાન્તિશીલ દુનિયાને તે રી એચ. ગ્રીન અને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ તથા ગ્લેડસ્ટન અને મોરલીની ઓગણીસમી સદીની અર્ધ સ્થિતિશીલ દૃષ્ટિએ તેમજ ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષનાં પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિ અને સમાજશાસ્ત્રની ભૂમિકામાં ગોઠવીને જુએ છે. આ એક ચિત્રવિચિત્ર અને વિરોધોથી ઊભરાતું મિશ્રણ છે, પરંતુ આંતરિક વિરોધોનું નિરાકરણ કરવાની પોતાની શક્તિ વિષે માલવીયજીને અજબ પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ છે. જુવાનીની શરૂઆતથી આજ સુધી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે બજાવેલી સેવા, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી મહાન સંસ્થા સ્થાપવામાં તેમણે મેળવેલી સફળતા, તેમની પારદર્શક સચ્ચાદિલી અને ધગશ, તેમનું અસરકારક અને ગંભીર વક્તૃત્વ, તેમનો નમ્ર સ્વભાવ અને મોહન મૂર્તિ એ બધાંથી તે હિંદી અને ખાસ કરીને હિંદુ જનતાને પ્રિય થયા છે, અને તેમની સાથે રાજકારણમાં મતભેદને કારણે લોકો તેમને અનુસરતા ન હોય તો પણ તેમના તરફ સન્માન અને પ્રીતિ રાખે છે. તેમની લાંબા કાળની સેવા અને તેમની વયોવૃદ્ધ અવસ્થાને કારણે તે હિંદી રાજકારણના ભીષ્મપિતામહ જેવા છે; પરંતુ એ ભીષ્મપિતામહ સમયથી થોડા પાછળ પડી ગયેલા હોઈ તેમનો આધુનિક દુનિયા સાથેનો સંપર્ક છેક જતો રહેલો છે. તેમની વાણી ધ્યાન ખેંચે છે ખરી, પરંતુ તેમની ભાષા હવે સમજાતી નથી અને ઘણા તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે

એટલે રાજકારણી નીતિમાં તેમના ધોરણથી અતિશય આગળ વધી ગયેલા અને મહાસભાની નીતિનું કડક શિસ્તબદ્ધ પાલન માગનારા સ્વરાજ પક્ષમાં માલવીયજી ન બંધાયા એ સ્વાભાવિક હતું તેમને રાજકારણની અને કોમી બાબતોમાં એનાથી કંઈક વધારે નરમ વલણ જોઈતું હતું અને વર્તનની છૂટછાટની પણ વિશેષ અપેક્ષા હતી. પોતે જેના સંસ્થાપક અને અગ્રણી હતા એવા નવા પક્ષમાં તેમને એ વસ્તુઓ મળી રહી

લાલા લાજપતરાયનુ વલણ પણ કઈક નરમ તો ખરુ જ, અને તેમનો ઇરાદો પણ રાજકારણને કઈક કોમી વલણ આપવાનો ખરો, છતા આ નવા પક્ષને તે શા માટે વળગ્યા તે સમજવુ જરા મુશ્કેલ છે તે વરસના ઉનાળામા હુ લાલાજીને જીનીવામા મળ્યો હતો અને અમારે થયેલી વાતચીત પરથી મહાત્મા પક્ષની ઉપર હુમલો કરવાનો તેમનો ઇરાદો હોય એવો ખ્યાલ મને નહોતો થયો આમ કેમ બન્યુ એનો હજી પણ હુ ખ્યાલ કરી શકતો નથી પરતુ ચૂટણીની લડત દરમિયાન તેમણે કરેલા કેટલાક મોઘમ આક્ષેપો પરથી તેમનુ મન કઈ દિશામા કામ કરતુ હતુ એ સમજાય છે મહાસભાના નેતાઓ હિંદ બહારના લોકો સાથે કાવાદાવા કરે છે એવો તેમનો આરોપ હતો કાબુલમા મહાસભાની શાખા કાઢવામા એવી જ રમત રમાતી હતી એવો વિશેષ આક્ષેપ પણ મહાસભાના નેતાઓ સામે તેમણે કર્યો પરતુ તેમના આક્ષેપો દાખલા આપીને વધારે સ્પષ્ટતાથી અથવા વિગતવાર રજૂ કરવાની તેમને અનેકવાર વિનતી કરવામા આવી હતી છતા તેમણે કદી એવુ કર્યું હોય એમ મને લાગતુ નથી

મને સ્મરણ છે કે લાલાજીએ કરેલા આક્ષેપો વિષે સ્વિટ્ઝરલેંડમા મળતા હિંદી વર્તમાનપત્રોમા મે વાચ્યુ ત્યારે હુ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો હતો મહાસભાના મંત્રી તરીકે મને આપણી સસ્થાના તત્ર વિષે બધી જ માહિતી હતી કાબુલની સમિતિને માન્ય કરાવવામા હુ જાતે જ સાધનભૂત થયો હતો (દેશબન્ધુ દાસે એ પ્રશ્નની શરૂઆત કરેલી.) તે વખતે એ આક્ષેપોની વિગતોની મને ખબર નહોતી (અને અત્યારે પણ નથી) છતા તેમનો સામાન્ય પ્રકાર જોઈને હુ કહી શકુ છું કે મહાસભાને લાગેવળગે છે ત્યા સુધી તેમા કશો જ પાયો નહોતો આ બાબતમા લાલાજી કેમ પીછે રસ્તે દોરવાઈ ગયા તેની મને ખબર નથી એમણે કદાચ તે સમયે ચાલતી અનેક અફવાઓને માની લીધી હશે અને મને લાગે છે કે તે વખતે તરતમા જ તેમણે મોલવી ઓબેદુલ્લા સાથે કરેલી વાતચીત પરથી પણ તેમના મન પર કઈક અસર થઈ હશે પરતુ તે વાતચીતમા મને કશુ જ અસામાન્ય મને લાગ્યુ નહોતુ પણ ચૂટણી ચીજ જ અજબ છે ચૂટણી આવી કે કોણ જાણે કેમ માણસો મિજાજ ખોઈ બેસે છે, અને સારાસારનો વિવેક ભૂલે છે જેમ જેમ હુ ચૂટણીઓને વધારે વધારે જોતો જાઉં છું તેમ તેમ મારુ આશ્ચર્ય વધતુ જ જાય છે અને મારા મનમા તેમને વિષે લોકશાસનવાદીને જરાયે ન શોભે એવો અણગમો પણ ઊગતો જાય છે

પરતુ વ્યક્તિઓને બાજુએ રાખીએ તો પણ દેશમા વધતા જતા કોમી વાતાવરણને લીધે રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ અથવા એવા જ બીજા પક્ષનો ઉગમ થાય એ અનિવાર્ય હતુ એક તરફથી મુસલમાનોને હિંદુ બહુમતીનો ભય હતો બીજી તરફથી પોતે જેને મુસલમાનોની ગુડાઈ અથવા દાદાગીરી સમજતા તેની વિરુદ્ધ હિંદુઓનો સખત રોષ હતો ઘણા હિંદુઓને એમ લાગતુ કે મુસલમાનોના વલણમા 'ચડો પર દો' નુ તત્ત્વ ખૂબ હતુ સામા પક્ષ (સરકાર) સાથે ભળી જવાની ધમકીથી ડરાવીને ખાસ હકો ઝૂટવી લેવાનો પ્રયત્ન વધારે પડતો હતો આ કારણે હિંદુમહાસભા હિંદુઓના રાષ્ટ્રવાદની પ્રતિનિધિ

બની મુસ્લિમ કોમવાદની સામે ટક્કર ઝીલનાર હિંદુ કોમવાદની પ્રતિનિધિ બની, અને તેથી તે સંસ્થાને કંઈક મહત્ત્વ મળ્યું. હિંદુ મહાસભાની ઝપાટાબંધ પ્રવૃત્તિના અસરથી મુસ્લિમ કોમી વલણ વિશેષ ઉત્તેજિત થયું. આમ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની પરંપરાથી દેશના કોમી મિજાજની ગરમીનો પારો ઊંચે ચડતો જ ગયો. ખરી રીતે આ પ્રશ્ન દેશની એક બહુસંખ્યક કોમ અને એક મોટી અલ્પસંખ્યક કોમ વચ્ચેનો હતો. પરંતુ કંઈક વિચિત્ર રીતે દેશના કેટલાક ભાગોમાં પરિસ્થિતિ ઊલટી જ બની હતી. પંજાબમાં અને સિંધમાં હિંદુઓ તેમજ શીખો લઘુમતીમાં હતા, અને આખા હિંદમાં બહુસંખ્યક હિંદુ કોમથી કચડાઈ જવાનો જે ધાક મુસલમાનોને હતો તેવો જ ધાક આ પ્રાન્તિક અલ્પસંખ્યક કોમોને પોતાના પ્રાન્તોમાં હતો. અથવા વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો પ્રત્યેક કોમના મધ્યમવર્ગના નોકરીઓ ખોળનારાઓને બીજી કોમનો તે જ વર્ગ હાંકી કાઢે એનો ભય હતો; અને અમુક વિશેષ હકોનો કબજો કરી બેઠેલા વર્ગોને તે હકોનાં મૂળ ઉખેડી નાંખે એવા ફેરફારો થવાનો ધાક પેસી ગયો હતો.

આ પ્રકારના કોમવાદના ઉગમથી સ્વરાજ પક્ષને નુકસાન થયું. તેના કેટલાક મુસ્લિમ સભ્યો ખરી જઈને કોમી સંસ્થાઓમાં ભળી ગયા અને હિંદુ સભ્યો રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ તરફ વળી ગયા. હિંદુ મતતરમંડળનું સામર્થ્ય માલવીયજી અને લાલા લાજપતરાયના એકત્ર થવાથી ખૂબ વધી ગયું, અને કોમી ઝઘડાના કેન્દ્ર સમા પંજાબમાં લાલાજીની લાગવગ ભારે હતી. સ્વરાજ પક્ષ અથવા મહાસભા તરફથી ચૂંટણીની લડત લડવાનો બધો બોજો મારા પિતાશ્રીને માથે પડ્યો. એ બોજો હળવો કરવાને ચિત્તરંજન દાસ હવે નહોતા. પિતાશ્રીને કોઈ પણ પ્રકારની લડત લડવામાં રસ આવતો, કંઈ નહિ તો લડતથી તે કદી ભાગતા તો નહોતા જ, અને વિરોધીઓના વધતા જતા બળને લીધે પોતાની બધી ભારે શક્તિ ચૂંટણીની લડતમાં તેમને રેડવી પડી. એ લડતમાં તેમણે આકરા ઘા કર્યા અને આકરા ઘા ઝીલ્યા; એકે પક્ષે બીજાને ઝાઝી દયા ન બતાવી કે ન કરવાનું કેકાણું રહેવા દીધું. એ ચૂંટણીની પાછળ ઘણાં કડવાં સ્મરણોનો લિસોટો રહી ગયો છે.

રાષ્ટ્રવાદી પક્ષને ઠીક ઠીક સફળતા મળી પરંતુ તેને લીધે વડી ધારાસભાનું રાજનૈતિક પાણી સ્પષ્ટ રીતે ઊતરી ગયું. લડતનું કેન્દ્ર ખસીને નરમ વલણ તરફ ગયું. આમ તો સ્વરાજ પક્ષ પોતે જ મહાસભાના નરમ વલણવાળા લોકોનો પક્ષ હતો. વધારે બળ મેળવવાના લોભથી એ પક્ષે ઘણા શંકાસ્પદ માણસોને પોતામાં દાખલ થવા દીધા હતા, અને એ કારણે તેનું મૂળ પોતને ઠીક ઠીક બગાડ્યું હતું. રાષ્ટ્રવાદી પક્ષે પણ, ઊતરતી કક્ષાએ રહી, એ જ નીતિ ધારણ કરી, અને તેથી કેટલાયે ખિતાબધારીઓ, મોટા જમીનદારો, ઉદ્યોગપતિઓ અને બીજા એવાઓનું સેળભેળિયું ટોળું તેના અનુયાયીઓમાં દાખલ થઈ ગયું.

૧૯૨૬ના તે વર્ષના અંતમાં સમસ્ત ભારતવર્ષને ત્રાસના અરેરાટીથી ભરી દેતી એક મહાન કરુણ ઘટનાથી દેશભરમાં શોકની છાયા ફરી વળી. કોમી આવેશથી

અને બની શકે ત્યાં ભેગા રહીને કાર્ય કરવું ઇષ્ટ છે સંસ્થાનો ધરાવતા રાજ્યો — એટલે કે ઇગ્લંડ, ફ્રાન્સ, ઇટલી વગેરે સ્વાભાવિક જ આવો કોઈ પણ પ્રયાસ થાય તેના વિરુદ્ધ હતાં, પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મની પાસે સંસ્થાનો રહ્યાં નહોતાં અને બીજાં રાજ્યોનાં સંસ્થાનોમાં તેમજ તેમને આધીન પ્રદેશોમાં મુક્તિની ચળવળનો વિકાસ થાય તે પ્રત્યે જર્મન સરકાર સહાનુભૂતિભરી તટસ્થતાથી જોતી હતી બર્લિન, પરદેશોમાંનાં ઉદ્દામ અને અસંતુષ્ટ તત્ત્વોને આકર્ષણ કેન્દ્ર બન્યુ તેનું આ પણ એક કારણ હતુ આવી રીતે બર્લિનમાં ભેગા થયેલા લોકોમા ચીનના કુઓ-મીન-ટાંગ પક્ષની ઉદ્દામ શાખાના ચીનાઓ સૌથી વધારે પ્રવૃત્તિમાન અને પ્રમુખ હતા. આ કુઓ-મીન-ટાગ પક્ષનો પ્રભાવ તે સમયે આખા ચીન પર ફરી વળેલો હતો, અને તેના અદમ્ય પૂર આગળ ચીનના જૂના જાગીરદારી તત્ત્વો ટકી શકતા હોય એમ લાગતું હતુ આ નવીન ઘટનાથી સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો પણ પોતાની હુમલા કરવાની અને દમદાટી આપવાની ટેવ ભૂલી ગયા સામાન્ય ખાસ એવો થવા લાગ્યો કે ચીનની એકતા અને મુક્તિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ હવે ઝાઝો સમય ઠેલી શકાય એમ નથી. આટલી સિદ્ધિથી કુઓ-મીન ટાંગને પોતાના વિજયનો કંઈક ઉન્માદ ઊપજ્યો હતો પરંતુ પોતાના માર્ગમાં રહેલી અડચણોનો ખ્યાલ હોવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચારથી પોતાની સ્થિતિ વધારે બળવાન કરવાની તેની અભિલાષા હતી એવો પણ સંભવ છે કે આ પ્રકારના પ્રચારનો આગ્રહ કુઓ મીન ટાગનું આખુ મંડળ નહિ રાખતુ હોય પણ પરદેશી સામ્યવાદીઓ અને અર્ધ સામ્યવાદીઓ સાથે સહકાર કરનારા કુઓ મીન ટાગના ઉદ્દામ સભ્યો એ આગ્રહ રાખનારા હતા આમ કરવામા તેમનો હેતુ પરરાષ્ટ્રોમા ચીની રાષ્ટ્રની સ્થિતિ અને પોતાની સંસ્થાઓના અનુયાયીઓમા પોતાની સ્થિતિ બળવાન બનાવવાનો હતો કુઓ મીન ટાગ પણ હજી આદોમાદ્દ હરીફાઈ કરનારા અને ઉગ્ર વિરોધ કરનારા એક કે અનેક પક્ષોમા વહેંચાઈ ગયો નહોતો, અને ઉપરથી તો બધાને તે એક સંગઠિત સંપથી લડત ચલાવનાર મંડળ લાગતુ હતુ.

આમ કુઓ મીન ટાગના યુરોપી પ્રતિનિધિઓએ પીડિત પ્રજાઓની પરિષદના ખ્યાલને વધાવી લીધો, કદાચ બીજા કેટલાક લોકો સાથે મળીને તેમણે જ એ વિચારની શરૂઆત કરી હોય એમ પણ બન્યુ હોય કેટલાક સામ્યવાદીઓ અને તેમની વિચારસરણી સુધી લગભગ પહોચી ગયેલા બીજા કેટલાક લોકો આ યોજનાના આરંભથી જ તેના સમર્થનમા હતા, પરંતુ એક દરે સામ્યવાદી તત્ત્વ પાછળ રહીને કામ કરતુ હતુ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોના આર્થિક શોષણયુક્ત સામ્રાજ્યવાદથી પિડાતાં લેટિન અમેરિકાના રાજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સક્રિય અનુમોદન અને સહાય મળ્યા. રાજ્યવ્યવસ્થામા મૂળગત ફેરફારો કરવાની નીતિ સ્વીકારનારું અને તેવી જ વિચારસરણી ધરાવતા પ્રમુખવાળુ મેક્સિકો પણ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોની ... ...

ઘણા માસ પછી આઈનસ્ટાઈને રાજીનામું આપ્યું કેમકે પેલેસ્ટાઈનમાંના આરબ અને યહૂદી લોકોની તકરારોમાં સંઘની આરબોની તરફેણ કરવાની નીતિ સાથે તે સંમત ન થઈ શક્યા.

મને એ પરિષદ અને સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘની સમિતિની જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે સ્થળે મળેલી સભાઓમાંથી મજૂરસંસ્થાઓના તેમજ પરાધીન દેશોના પ્રશ્ન સમજવામાં મને ખૂબ મદદ થઈ. તે ઉપરથી જ પશ્ચિમની મજૂરદુનિયામાંના આંતર ઝઘડાઓમાં ઊંડે ઊતરવાની દૃષ્ટિ પણ મને મળી. એ ઝઘડાઓની મને કંઈક માહિતી તો હતી જ, તે વિષે મારા વાંચવામાં પણ આવેલું, પરંતુ મારા મનમાં વાસ્તવિક સંપર્કની ભૂખ હતી અને મારો વ્યક્તિગત સંપર્ક સમૂળગો નહોતો. પરિષદ પછી એ વ્યક્તિગત સંપર્ક મેં ચાલુ રાખ્યો અને કેટલીક વખત આ આંતરકલહોનું કારણ બનતા પ્રશ્નોના નિરાકરણમાં મારે ભાગ લેવો પડતો. બીજા* આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ અને ત્રીજા* આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ પૈકી મારી સહાનુભૂતિ ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘને માટે હતી. વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને ત્યાર પછીની બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘની કાર્યવાહીથી મને તેના પ્રત્યે ભારે અરુચિ પેદા થઈ હતી, અને તેના એક પ્રમુખ આધારસ્તંભ (એટલે કે બ્રિટિશ મજૂરપક્ષ)ની નીતિરીતિનો અમને હિંદમાં ઠીક ઠીક અંગત અનુભવ પણ હતો. એટલે અનિવાર્ય રીતે મારી ભાવના સામ્યવાદ તરફ થઈ કેમકે તેના બીજા ગમે તે દોષો હોય તો પણ તેમાં દંભ નહોતો અને સામ્રાજ્યવાદ નહોતો. મારું સામ્યવાદ તરફનું અનુસરણ આમ તેના સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને નહોતું કેમકે તે સિદ્ધાન્તોની બારીકીઓ અથવા તેના સૂક્ષ્મ મુદ્દાઓનું મને ઝાઝું જ્ઞાન નહોતું. તે સમયે તો સામ્યવાદના બાહ્ય સ્વરૂપ પૂરતો જ મારો તેની સાથેનો પરિચય હતો. આ બાહ્ય સ્વરૂપથી અને રશિયામાં થતા જબરદસ્ત પરિવર્તનોથી હું તેના તરફ આકર્ષાયો. પરંતુ સામ્યવાદીઓનું આપખુદ વર્તન, તેમની ઝઘડા વહોરવાની અને કંઈક અંશે અશિષ્ટ રીતિઓ અને તેમની સાથે અસંમત થનાર સૌની નિંદા કરવાની તેમની ટેવ એ બધાથી મને ઘણીવાર ચીડ ચડતી. મારું આ વલણ સામ્યવાદીઓને તો બેશક તેમનો શબ્દ વાપરું તો મારી 'બૂર્ઝ્વા' (મધ્યમ વર્ગીય) કેળવણી અને વાતાવરણનું પરિણામ લાગ્યું હશે.

---

*આખા યુરોપના શ્રમજીવીઓના થયેલા સંઘના આ નામો છે. પ્રથમ સંઘ (માર્ક્સે સ્થાપેલો) તો નામનો જ હતો. બીજો સંઘ ૧૮૮૯માં સ્થપાયો. તે બળવાન દાવો કરતો, પણ હકીકતોના અમલ આવ્યે જ ઘણા મૂડીવાદી રાજ્યોના તરફથી તેમના રાજ્યતંત્રમાં તેમજ લડાઈમાં કદી ભાગ ન લેવાના તેના ઠરાવ ૧૯૧૪-૧૮ના વિશ્વયુદ્ધમાં હવાઈ ઊડી ગયા. એટલે ૧૯૧૯માં બોલ્શેવિક લોકોએ ત્રીજો આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘની કાર્યપ્રણાલી ક્રાંતિકારક છે, અને એના હેતુઓમાં જગતમાં મૂડીવાદનું નિકંદન અને શ્રમજીવીઓની સરમુખત્યારી સ્થાપવાનો હેતુ મુખ્ય છે. બીજો સંઘ જ્યારે સુધારક મનાતો ત્યારે આ ત્રીજો એ ક્રાંતિકારક મનાય છે.

—ભા. ક.

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સ ઘની અમારી સમિતિઓની સભાઓમા દલીલોની નાની નાની બાબતોમા હુ ઘણુખરુ અ ગ્રેજઅમેરિ ન સભ્યોને પક્ષે રહેતો એ વિચિત્ર વાત કઈક નોધવા જેવી છે કઈ નહિ તો મ ર્યની પદ્ધતિની બાબતમા અમારા વલણમા એક પ્રકારનુ સામ્ય જણાતુ ટાહેલા જેવા લાગતા, આડ બરી, અને મોગ ત્નહેરનામા જેવા ઠરાવો સામે અમે વાધો ઉઠાવતા અમારી રુચિ કઈક વધારે સાદા અને ટૂ કા ઠરાવોની પદ્ધતિ પ્રત્યે હતી પરતુ ઇગ્લ ડ સિવાયના બીજા યુરોપિયન લોકોની પર પરા એથી ભિન્ન હતી તે ઉપરાત સમિતિમાના સામ્યવાદી અને બિનસામ્યવાદી તત્ત્વો વચ્ચે પણ વાર વાર મતભેદ પડતો. ઘણુખરુ અમે સમાધાન કરવામા સ મત થતા પાછળથી અમારામાના કેટલાક સૌ સૌને વતન પાછા ફર્યા એટલે ત્યાર પછીની સમિતિની સભાઓમા હાજર નહોતા રહી શ ક્યા •

સામ્રાજ્યવાદી પ્રજાઓની સારયાનિક ચોરીઓ અને પરદેશખાતાની ચોરીઓ બ્રસેલ્સ પરિષદને કઈક ગભરાટથી જોતી બ્રિટિશ પરદેશ ખાતાના પ્રસિદ્ધ લેખક ‘ગ ગરે’ પોતાના એક પુસ્તકમા એ પરિષદનો કઈક ચમ્પલે એવો મ્યાક મ્યાઉ ઠેકરી કરનારો હેવાલ આપ્યો છે ખુ પરિષદમા અનેક આતર ાષ્ટ્રીય જાસૂસો હાજર રહ્યા હોય એવો સ ભવ છે, અરે પરિષદના પ્રતિનિધિઓમાથી પણ અનેક જાસૂસી ખાતાઓના પરિષદના પ્રતિનિધિઓ હશે આનુ મને એક રમૂજી ઉદાહરણ જોવાને મળેલુ પેરિસમા રહેતા મારા એક અમેરિકન મિત્રની ફ્રેંચ જાસૂસી ખાતાના એક ફ્રેંચ નાગરિકે મુલાકાત લીધી કેટલીક બાબતોની તપાસ કરવાને માટે લેવાયેલી આ એક તદ્દન મિત્રાચારી મુલાકાત હતી. તપાસ પૂરી થયા પછી પેલા ફ્રેંચે મારા અમેરિકન મિત્રને કહ્યુ કે આપણે પહેલા મળ્યા છીએ એટલે તમે મને ઓળખી તો શ ક્યા હશો જ અમેરિ કન મિત્રે ખૂબ તાકીતાકીને જોયુ પરતુ તેઓ ક્યા અને ક્યારે મળેલા તે કઈ તે યાદ ન કરી શક્યો એટલે તે ફ્રેંચ જાસૂસે તેને જણાવ્યુ કે આપણે બને બ્રસેલ્સ પરિષદમા મળેલા હુ ત્યા મારુ મો હાથપ ગ વગેરે બધુ કાળુ કરીને હબસી પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહ્યો હતો।

સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સ ઘની સમિતિની એક સભા કોલનમા મળેલી અને મે તેમા હાજરી આપી હતી સમિતિની સભા પૂરી થયા પછી સાકો વાન્ઝેટી* વિષેની એક સભામા હાજર રહેવાને ડુસેલડૉર્ફ નામના એક પાસેના શહેરે જવાનુ અમને નિમ ત્રણ મળ્યુ ત્યા ઘણાખરા લોકોના પાસપોર્ટો તેમની પાસે જ હતા પણ મારો પાસપોર્ટ હુ કોલનમા મારી હોટેલમા જ મૂકી આવ્યો હતો અને અમે ડુસેલડૉર્ફ થોડા કલાકને માટે જ ગયેલા પણ મને એટલા ખાતર પોલીસચોકીએ લઈ ગયા. સારે નસીબે આ વિટ બણામા ભાગ ભરવાને માટે સાથે એક અ ગ્રેજ અને તેની પત્ની મારા સાથી થયા હતા તેમણે પણ તેમના પાસપોર્ટ કોલનમા રહેવા દીધા હતા અમને ત્યા

• બે ઇટલિયન મજૂર મર્યકર્તાઓ જેમને અમેરિકન સરકારે ખોટા કેસ કરીને ફાસીની સજા ફરમાવેલી આખી મજૂર દુનિયામા આ ઘટનાથી ભારે ખળભળાટ થયેલો —ભા ક

એકાદ કલાક રોકી ઘણુંખરું તે દરમિયાન ટેલિફોનથી તપાસ કરીને પોલીસના વડાએ છોડી દેવાની મહેરબાની કરી

પાછળનાં વર્ષોમાં સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ સામ્યવાદ તરફ વિશેષ વળી ગયો. પરંતુ મને જે માહિતી છે તે પરથી હું કહી શકું કે તેની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ અને લક્ષણ તેણે કદી છોડી દીધાં નથી. હું માત્ર પત્રવહેવાર દ્વારા તેની સાથે જરા દૂરનો સંપર્ક જ રાખી શક્યો. ૧૯૩૧માં, સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે થયેલી દિલ્હીની સંધિમાં મેં જે ભાગ લીધેલો તેને કારણે સંઘ મારા પર ખૂબ રોષે ભરાયો અને તેણે મને સંપૂર્ણ વિધિપુરઃસર ન્યાતબહાર ઠરાવી મારી સાથેનો વહેવાર છેક બંધ કરી દીધો —અથવા વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં વર્ણન કરું તો કંઈક ઠરાવ કરીને મને સંઘમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે સંઘને આવું પગલું લેવાને અને મારા પર ગુસ્સે થવાને ઠીક ઠીક કારણ મળ્યું હતું, પરંતુ મારી પરિસ્થિતિનો ખુલાસો કરવાની એકાદ પણ તક મને આપવામાં આવી હોત તો કંઈ ખોટું નહોતું

૧૯૨૭ના ઉનાળામાં. મારા પિતાશ્રી યુરોપ આવ્યા. હું તેમને વેનિસમાં મળ્યો અને તે પછીના થોડા માસ દરમ્યાન અમે ઘણી વખત સાથે રહ્યા નવેમ્બર માસમાં, સોવિયેટ સરકારના દશમા જયન્તી ઉત્સવને પ્રસંગે અમે બધાં એટલે હું, પિતાશ્રી, મારી પત્ની અને મારી નાની બહેન, મોસ્કોની ટૂંકી મુલાકાત લઈ આવ્યાં એ મુલાકાત ખૂબ જ ટૂંકી હતી, મોસ્કોમાં અમે માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ રહ્યાં હોઈશું; જવાનું પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ નક્કી કરેલું પરંતુ અમે ગયાં એથી અમને બહુ જ આનંદ થયો, કારણ એટલી ઝાંખી પણ મેળવવા જેવી હતી એટલી ઝાંખીથી નૂતન રશિયા વિષે અમને બહુ જાણવાનું ન મળ્યું, મળી શકે એમ પણ નહોતું, પરંતુ અમારા વાચનને માટે જે સમજની ભૂમિકા આવશ્યક હતી તે તો જરૂર મળી રહી મારા પિતાશ્રીને તો આવા સોવિયેટ અને સમૂહવાદી ખ્યાલો તદ્દન નવા જ હતા તેમનું આખું ઘડતર કાયદાશાસ્ત્રીનું અને બંધારણવાદીનું હતું એ ઘડતરના ચોકઠામાંથી બહાર નીકળવું તેમને માટે મુશ્કેલ હતું પરંતુ મોસ્કોમાં તેમણે જે જોયું તેનાથી તેમના મન પર ચોક્કસ પ્રબળ છાપ પડી હતી

સાઈમન કમિશન વિષેની પ્રથમ જાહેરાત થઈ ત્યારે અમે મોસ્કોમાં હતાં ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને સર જોન સાઈમનના સામમાં પિતાશ્રીને પ્રિવી કાઉન્સિલ સમક્ષ એક અપીલને માટે ઊભા રહેવાનું હતું આ અપીલ એક જૂના જમીનદારી મુકદ્દમાને અંગે હતી એ મુકદ્દમાની શરૂઆતમાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે હું પણ કોર્ટમાં વકીલ તરીકે ઊભો રહેલો મને તે મુકદ્દમામાં એથી વિશેષ કશો ખાસ રસ નહોતો પરંતુ સર જોન સાઈમનની સૂચનાથી એક પ્રસંગે મસલતને માટે મારે તેની કચેરીમાં પિતાશ્રીની સાથે જવાનું થયેલું

આમ ૧૯૨૭નો અંત પાસે આવી પહોંચ્યો અમારું યુરોપમાં રહેવાનું વધારે પડતું લંબાયું હતું પિતાશ્રીનું યુરોપ આવવાનું ન થયું હોત તો અમે વતન વહેલા

પાછા ફર્યા હોત પાછા ફરતા યુરોપના અગ્નિખૂણાના વિભાગમા તુર્કસ્તાનમા અને ઇજિપ્તમા થોડો સમય ગાળવાનો અમારો ઇરાદો હતો પરંતુ હવે તે માટે સમય જો નહોતો અને નાતાલમા મદ્રાસમા મળનારા મહાસભાના અધિવેશનમા વખતસર પહોચી જવાની મને આતુરતા હતી એટલે હું, મારી પત્ની મારી બહેન અને મારી પુત્રી ડિસેમ્બરમા માર્સેલ્સથી કોલબો જવાને આગબોટ પર ચડ્યા ચિતાથી યુરોપમા ત્યાર પછી બીજા ત્રણ માસને માટે રોકાયા

૨૪. ફિર આવીને પાછા રાજકારણમા

યુરોપથી હું સરસ માનસિક અને શારીરિક તબિયત મેળવીને પાછો ફર્યો મારી પત્નીની પ્રકૃતિ હજી તદ્દન સુધરી નહોતી પરંતુ પહેલાના કરતા તેમા ઘણો સુધારો થયેલો હોવાથી તે વિષેની મારી ચિન્તામાથી હું મુક્ત થયો હતો હું સંપૂર્ણ શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ અનુભવતો હતો તેમજ પૂર્વે વારવાર મથન અને નિષ્ફળતાની જે ભાવનાથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થતુ તે હવે તરતને માટે તો અદશ્ય થઈ હતી મારી દૃષ્ટિનો વિસ્તાર વધ્યો હોઈ રાષ્ટ્રવાદનો ધર્મ મને ચોક્કસપણે અપૂર્ણ અને સંકુચિત લાગવા માડ્યો રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ સ્વરાજ આવશ્યક તો ખરા જ પરંતુ તે એક દિશા તરફના પ્રસ્થાન તરીકે જ પરંતુ સામાજિક મુક્તિ અને સમાજની તેમજ રાજ્યસસ્થાની સમાજવાદને અનુસરતી રચના વિના વ્યક્તિનો અથવા દેશનો વિકાસ શક્ય નથી એવી મારી ભાવના થઈ હતી દુનિયાનુ રાજકારણ અને તેની પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહોની મારી સમજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ હતી અને સતત પરિવર્તનશીલ જગત પરની મારી બુદ્ધિની પકડ વધારે દૃઢ બની હતી પ્રચલિત રાજકારણ અને ઇતિહાસ જ નહિ પરંતુ બીજા સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનના મને રસ આપતા વિષયોનું મારું વાચન પણ ઘણુ વધ્યુ હતુ યુરોપ અને અમેરિકામા થતા રાષ્ટ્રીય આર્થિક અને સંસ્કૃતિના વિશાળ પરિવર્તનોનો અભ્યાસ મને આકર્ષક થઈ પડ્યો કેટલીક આઘાત ઉપજાવે એવી તેની બાજુઓ હોવા છતા સોવિયેટ રશિયાએ મને પુષ્કળ આકર્ષ્યો અને જગત સમક્ષ એ આશાનો એક સદેશ રજૂ કરે છે એમ પણ મને લાગ્યુ વીસમી સદીના બીજા દસકાના વચગાળાના વર્ષોમા યુરોપ એક રીતે ઠરીઠામ થવાના પ્રયાસો કર્યા હતા પાછળથી આવેલી આર્થિક મદીનો પાછાયો હજી તેના ઉપર પડ્યો નહોતો પરંતુ હુ એવી દૃઢ માન્યતા લઈને પાછો ફર્યો કે આ પ્રયાસો માત્ર ઉપર ઉપરના જ છે અને નજીકના ભવિષ્યમા જ યુરોપના તેમજ જગતના ભાવીમા મોટા મોટા સકટ અને ભારે પરિવર્તનો નિર્માણ થયેલા છે

આ ભવિષ્યની જગદ્વ્યાપી ઘટનાઓ માટે આપણા દેશને કેળવવો તેમજ તૈયાર કરવો — બની શકે ત્યાંસુધી તેમને માટે તૈયાર થઈ રહેવુ એ તત્કાળનુ પ્રથમ કાર્ય છે એમ મને થયુ આ તૈયારી બેશક ઘણે અંશે વિશિષ્ટ વિચારસરણી કેળવવાને

આ જ હોઈ શકે. સૌથી પ્રથમ તો રાજકીય પૂર્ણસ્વરાજ્યના ધ્યેય વિષે કોઈપણ જાતની શરમ ન રહેવી જોઈએ. એ ધ્યેય સાંસ્થાનિક દરજ્જા (ડોમિનિયન સ્ટેટસ)ના સ્વરાજની મોઘમ અને ભ્રમજનક વાતોથી તદ્દન ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈએ. ત્યાર પછી રહ્યું સામાજિક પુનર્ઘટનાનું ધ્યેય. તરતમાં મહાસભા એ દિશામાં બહુ આગળ વધે એવી અપેક્ષા વધારે પડતી છે એમ મને લાગ્યું. મહાસભા કેવળ રાજકીય અને રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા હોઈ બીજી દિશાઓમાં વિચાર કરવાનો તેને અનુભવ નહોતો. પરંતુ આ દિશામાં પણ કંઈક પ્રારંભ તો કરી શકાય એમ હતું. મહાસભાની બહાર મજૂરમંડળોમાં અને યુવકોમાં સામાજિક પુનર્ઘટનાની વિચારસરણીને ઠીક ઠીક ગતિ આપી શકાય એવી સ્થિતિ હતી. આ હેતુથી મહાસભાના કોઈ પણ અધિકારના સ્થાનથી અળગા રહેવાનો મેં ઇરાદો રાખ્યો હતો. એ ઉપરાંત દૂરનાં ગામડાંઓમાં જઈને તેમની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાને માટે થોડોક સમય કાઢવાનો પણ કંઈક ઝાંખો ખ્યાલ મેં કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ 'મનકી મન હી માહિં રહી' અને એક પછી એક બનતા બનાવો મને ફરી પાછા મહાસભાના રાજકારણના વમળમાં ખેંચી ગયા.

મદ્રાસ મહાસભાની સાથે જ હું એ વમળમાં ખેંચાયો. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ ઠરાવો — પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, ભાવી યુદ્ધનો ભય, સામ્રાજ્યવાદવિરોધી સંઘ સાથેનો સંબંધ વગેરે વિષે અનેક ઠરાવો — નો નાનો સરખો એક ભારો મેં રજૂ કર્યો. એમાંના લગભગ બધા જ ઠરાવોનો સ્વીકાર કરીને સમિતિએ તેમને પોતાના વિધિપુરઃસરના ઠરાવો બનાવ્યા. મહાસભાના જાહેર અધિવેશન સમક્ષ એ બધા મારે જ રજૂ કરવા પડ્યા અને મને આશ્ચર્ય એ થયું કે તે બધાનો લગભગ એકમતે સ્વીકાર થયો. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ઠરાવનું તો ખુદ શ્રીમતી બેસન્ટે સમર્થન કર્યું. આમ ચારે તરફથી મળતા સમર્થનથી મને સંતોષ ઊપજે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ મને વસવસો રહ્યા કરતો હતો કે કાં તો આ ઠરાવોનો સાચો જે અર્થ છે તે સમજાયો નથી અથવા લોકોએ તેના શબ્દોનો પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરી લીધો છે. મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી તરત જ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ઠરાવના અર્થ વિષે ઊભા થયેલા ઊહાપોહ ઉપરથી એ પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ થઈ.

મહાસભા સમક્ષ સામાન્ય રીતે રજૂ થતા ઠરાવો કરતાં મારા ઠરાવો કંઈક ભિન્ન પ્રકારના હતા. તે બધામાં એક નવીન દૃષ્ટિ સમાયેલી હતી. ઘણા મહાસભાવાદીઓને એ ઠરાવો બેશક પસંદ પડ્યા. બીજા કેટલાકને તેમના પ્રત્યે કંઈક મોઘમ અણગમો પણ થયો. પરંતુ એ અણગમો એટલો બધો નહોતો કે તેમને વિરોધ કરવાને પ્રેરે. આ ઠરાવોને નાપસંદ કરનારા વર્ગોનો કંઈક એવો ખ્યાલ હોવો જોઈએ કે એ ઠરાવો માત્ર તત્ત્વચર્ચા પૂરતા જ છે અને એમનો નિકાલ કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે તેમને માન્ય રાખી લઈને વધારે ઉપયોગી બાબતોમાં પડી જવું. આમ પાછળથી એક બે વર્ષ પછી મહાસભાની જે એક જીવન્ત અને અદમ્ય પ્રેરણા પૂર્ણ સ્વરાજના ઠરાવથી

વ્યક્ત થઈ તે આ સમયે એ ઠરાવમાં સમાઈ નહોતી. મદ્રાસમાં તો એ ઠરાવથી માત્ર એક વિસ્તૃત અને વધતી જતી ભાવના જ વ્યક્ત થઈ.

ગાંધીજી મદ્રાસ આવ્યા હતા અને મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં હાજરી પણ આપતા, પરંતુ તેની નીતિ ઘડવામાં તેમણે કશો ભાગ નહોતો લીધો. કાર્યવાહક સમિતિના તે સભ્ય હતા છતાં તેમણે તેની સભાઓમાં હાજરી આપી નહોતી. સ્વરાજપક્ષનો પ્રભાવ વધ્યા પછી મહાસભાના રાજકારણ પ્રત્યે તેમનું સામાન્ય વલણ એ જ પ્રકારનું રહ્યું હતું પરંતુ તેમની સલાહ વારંવાર લેવામાં આવતી અને તેમની ખાસ બહાર ભાગ્યે જ કોઈ અગત્યની બાબત બનતી. મેં રજૂ કરેલા ઠરાવો તેમને પસંદ પડયા હતા કે નહિ તેની મને બરાબર માહિતી નથી. ઠરાવોમાં જે બાબતો સમાવવામાં આવી હતી તે માટે નહિ પરંતુ તે બધામાંથી વ્યક્ત થતા વલણ અને દૃષ્ટિને કારણે તેમને તે નાપસંદ પડ્યા હોય એવો મને કંઈક ભાસ છે. પરંતુ તેમણે તે ઠરાવોની કોઈ પણ પ્રસંગે ટીકા કરી નથી. મારા પિતાશ્રી તો તે વખતે દૂર યુરોપમાં હતા.

સાઈમન કમિશનને વખોડી કાઢનારો અને તેના બહિષ્કારની હાકલ કરનારો ઠરાવ મહાસભાએ ચર્ચ્યો ત્યારે તે જ બેઠકમાં થયેલા પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ઠરાવમાં રહેલી અવાસ્તવિકતા તરી આવી. એ બહિષ્કારના ઠરાવમાંથી જ નિષ્પન્ન થનારો હિંદને માટે એક રાજ્યબંધારણ ઘડવાને માટે સર્વપક્ષી પરિષદ યોજવાની દરખાસ્ત રજૂ કરનારો ઠરાવ મૂકવામાં આવ્યો. એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે મધ્યમમાર્ગી લોકો જેમની સાથે એ ઠરાવને અનુસરીને સહકાર સાધવાની આવશ્યકતા હતી તેઓ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાષામાં વિચાર કરી શકે એમ નહોતું. બહુ થાય તો તેમની ગતિ કંઈક પ્રકારના સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજ સુધી પહોંચતી.

વળી પાછો હું મહાસભાના મંત્રીપદે આવી ગયો. આને માટે કેટલાક અંશે કારણો હતાં. તે વર્ષના પ્રમુખ ડૉ. મુખ્તાર અહમદ અન્સારી મારા જૂના અને પ્રિય મિત્ર હતા. તેની પોતાની ઇચ્છા એ એક કારણ અને બીજું કારણ એ કે મેં રજૂ કરેલા ઘણાખરા ઠરાવો માન્ય થયા હતા એટલે તેમનો અમલ કરાવવામાં મારે ભાગ જવાબદારી લેવી જ જોઈએ એ સાચું. કે સર્વપક્ષીય પરિષદ વિષેના ઠરાવથી મારા ઠરાવોની અસર કંઈક અંશે મારી ગઈ હતી. આમ છતાં કરવાનું શેષ ઘણું રહેતું હતું. પણ મેં મહાસભાના મંત્રીમંડળમાં અધિકારનું સ્થાન પાછું સ્વીકાર્યું તેનું વાસ્તવિક કારણ બીજું જ હતું — મને ભય એ હતો કે સર્વપક્ષીય પરિષદની અસરથી અગર બીજા કોઈક કારણથી મહાસભાની વૃત્તિ નરમ બની જશે અથવા તે પોતાની ટેક મોળી પડે એવી પરિસ્થિતિમાં ધકેલાઈ જશે. મને એની વૃત્તિ ચંચળ લાગતી હતી. કોઈકવાર તે એક છેડે જઈને બેસતી તો કોઈવાર બીજે છેડે બની શકે તેટલા પ્રયાસથી મારો પોતાનો આશય મહાસભાને મધ્યમમાર્ગી નીતિ તરફ જતી અટકાવી તે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયને વળગી રહે એમ કરવાનો હતો.

દર વર્ષે રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ટાણે તેની છાયામાં બીજાં અનેક પ્રકારનાં ઉપગ મેળવનો થાય છે. મદ્રાસમાં આવું એક ઉપસંમેલન તે વરસે પોતાનું પહેલું (અને છેલ્લું) અધિવેશન ભરનાર 'લોકતંત્રવાદી પરિષદ' (રિપબ્લિકન કૉન્ફરન્સ)નું હતું અને તે અધિવેશનના પ્રમુખ થવાને નિમંત્રણ મળ્યું. હું પોતાને પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિનો અનુયાયી સમજતો હતો એટલે મને એ કલ્પના પસંદ પડી. પરંતુ આ નવા સાહસની પાછળ કોણ હતું એની મને જાણ ન હોવાથી મને એ સ્થાન સ્વીકારતાં કંઈક સંકોચ થતો હતો, કેમકે ચોમાસામાં કાગડાની ટોપીની જેમ એકાએક ઊગી આવતી અને તુરત લુપ્ત થઈ જતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાવાનો મારો જરા પણ આશય નહોતો. આખરે એ પરિષદનો પ્રમુખ તો હું થયો ખરો, પરંતુ તે માટે મને પાછળથી પસ્તાવો થયો, કારણ કે બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓની માફક આ પરિષદ પણ પરિણામશૂન્ય નીવડી. કેટલાયે મહિના સુધી પરિષદે પસાર કરેલા ઠરાવોના મુસદ્દા મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મારો પ્રયાસ સાવ નિષ્ફળ ગયો. આપણા લોકોને નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવાનો કેવો શોખ છે અને પાછળથી તે પ્રવૃત્તિઓ વિસારી મૂકી આપણે તેમનું શું થાય છે તે જોવાને પણ થોભતા નથી એ જોઈને ખરેખર મોટું અચરજ ઊપજે છે. દીર્ઘ ઉદ્યોગ-પૂર્વક આપણે કોઈ વસ્તુની પાછળ મંડી રહેતા નથી એવી જે આપણી સામે ટીકા થાય છે તે ઘણે અંશે વાસ્તવિક છે.

મહાસભાનું અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી અમે બધા સૌ સૌને સ્થાને પહોંચવાને વેરાઈ જઈએ તે પહેલાં જ હકીમ અજમલખાનનું દિલ્લીમાં અવસાન થયાના સમાચાર મળ્યા. મહાસભાના એક સમયના પ્રમુખ તરીકે તે તેના વડીલ મુત્સદ્દીઓ પૈકીના એક હતા, બલકે તે મહાસભાને માટે એથી પણ કંઈક વિશેષ હતા, અને મહાસભાની આગેવાની કરનારા મંડળમાં તેમનું સ્થાન અનન્ય હતું. આધુનિકતાના જરા પણ સ્પર્શ વિનાની જૂની રૂઢિચુસ્ત લઢણમાં ઊછરેલા, અને મોગલ જમાનાના શાહી દિલ્લીના સંસ્કારોથી તરબોળ હકીમજીની સુંદર અદબભરી રીતભાત જોઈને, તેમનો ધીર ગંભીર સ્વર સાંભળીને, તેમજ તેમના વાર્તાલાપમાં રહેલા સૂક્ષ્મ વિનોદથી હૃદય ખૂબ પ્રસન્ન થતું. રીતભાતમાં તે જૂની સમાજવ્યવસ્થાના, દરબારી દેખાવના અને દરબારી રીત ભાતવાળા ઉમરાવજાદા હતા, અને મોગલ શહેનશાહોની છબીઓમાં અને તેમની મુખમુદ્રામાં સ્પષ્ટ સામ્ય દેખાતું. પ્રચલિત રાજકારણની તોફાની રમતમાં આવો પુરુષ સામાન્ય સંજોગોમાં દાખલ થાય એ સંભવિત નહોતું, અને નવી પ્રકૃતિના ચળવળિયાઓથી હેરાન થઈને બ્રિટિશ લોકોએ આવા જૂના નમૂનાના ધીર ગંભીર મુત્સદ્દીઓ હવે રહ્યા નથી એનો વારંવાર બળાપો પણ કર્યો છે. પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં હકીમ સાહેબને પણ રાજકારણ સાથે ઝાઝો સંબંધ નહોતો. તેઓ જુનાની હકીમોના મોટા કુટુંબના વડા હતા, એટલે તેમનો બધો સમય પોતાનો બહોળો ધંધો સંભાળવામાં જતો. પરંતુ છેક વિશ્વયુદ્ધના છેવટના ભાગમાં જે જે ઘટનાઓ બની તેથી, તેમજ તેમના પુરાણા મિત્ર અને સાથી ડૉ. અનસારીની અસરથી તેઓ મહાસભાના દળમાં

ખેચાયા હતા; ત્યાર પછીના બનાવોથી એટલે કે પંજાબમાંના લશ્કરી કાયદાના અમલથી અને ખિલાફતના પ્રશ્નથી તેમનું હૃદય ઘવાયું અને તેમણે ગાંધીજીની અસહકારની નવીન પદ્ધતિને પોતાનું અનુમોદન આપ્યું. મહાસભામાં તેઓ કોઈક અનેરી ખૂબી અને અમૂલ્ય શક્તિઓ લઈને આવ્યા — જૂના અને નવા સમાજ વચ્ચેના અંકોડારૂપ બન્યા, અને તેમની મારફતે જૂના સમાજનો રાષ્ટ્રીય હિલચાલને ટેકો મળ્યો. આમ તેમના આવવાથી જૂનાનવા વચ્ચે એકરાગ ઉત્પન્ન થયો અને રાષ્ટ્રીય હિલચાલના મોખરાના દળને એક પ્રકારનું વજનદારપણું અને બળ પ્રાપ્ત થયાં. હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તેમણે ખૂબ નજીક આણ્યા કેમકે બન્ને તેમનો આદર કરતા અને તેમના ઉદાહરણને અનુસરતા હતા. ગાંધીજીના તો તે પરમ વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર બની રહ્યા, હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નની બાબતોમાં તેમની સલાહ ગાંધીજીને મન ઉકેલના નિર્ણયરૂપ રહેતી. મારા પિતાશ્રી અને હકીમજી તો સ્વાભાવિક રીતે જ દિલોજાન દોસ્તો બન્યા હતા.

ગયે વરસે હિંદુ મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ મારી સામે એવો આક્ષેપ કર્યો હતો કે હિંદુઓની લાગણીઓનું મને કશું ભાન નથી, કેમકે મારી કેળવણીમાં એની ખામી રહી ગઈ છે અને મારા સંસ્કારોની સામાન્ય ભૂમિકા ફારસી સંસ્કારિતાની છે. મારી સંસ્કારિતા કઈ છે અથવા મારે કોઈ સંસ્કારિતા છે કે કેમ એ કહેવું મારે માટે જરા મુશ્કેલ છે. ફારસી ભાષાનો કમનસીબે મને જરા પણ પરિચય નથી. પરંતુ એ સાચું છે કે મારા પિતાશ્રી હિંદી–ફારસી સંસ્કારિતાના વાતાવરણમાં ઊછર્યા હતા. દિલ્લીના જૂના શાહી દરબારનો ઉત્તર હિંદને એ વારસો મળેલો છે. અને આજના ભ્રષ્ટ દિવસોમાં પણ દિલ્હી અને લખનૌ એ સંસ્કારિતાનાં કેન્દ્રો છે. કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોમાં વાતાવરણને અનુકૂળ થઈ જવાની શક્તિ અજબ પ્રકારની છે. હિંદનાં મેદાનોમાં ઊતરી આવ્યા પછી ત્યાં તે સમયે આ હિન્દી-ફારસી સંસ્કારિતાનો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ જોઈને તેમણે તેને અપનાવી લીધી, તેમજ તેઓ પૈકી ત્યાર પછી ફારસી અને ઉર્દૂના અનેક ઉત્તમ પંડિતો ઉત્પન્ન થયા. પાછળથી જ્યારે પ્રચલિત વ્યવસ્થામાં ઝપાટાબંધ પરિવર્તન થયું અને અંગ્રેજીના તથા યુરોપીય સંસ્કારિતાનાં તત્ત્વોના જ્ઞાનની આવશ્યકતા ઊભી થઈ ત્યારે તેને પણ તેઓ એટલી જ ત્વરાથી અનુકૂળ થઈ ગયા. પરંતુ આજે પણ હિંદમાં કાશ્મીરીઓમાં ફારસીના અનેક વિખ્યાત પંડિતો પડ્યા છે. તેમના પૈકી ફક્ત બે જણનો જ ઉલ્લેખ કરીશ — સર તેજ બહાદુર સપ્રુ અને રાજા નરેન્દ્રનાથ.

હકીમ સાહેબ અને મારા પિતાશ્રી વચ્ચે આમ અનેક વસ્તુઓ સામાન્ય નીકળી. અને તે બન્નેએ કંઈક જૂના વખતના એકબીજાના કુટુંબોના સંબંધો પણ શોધી કાઢ્યા. તે બન્ને ભારે મિત્રો બની ગયા હતા અને એકબીજાને 'ભાઈ સાહેબ' કહીને સંબોધતા. તેમને સાંકળી રાખનાર અનેક વસ્તુઓમાં રાજકારણ તો છેક નજીવી બાબત હતી. પોતાના ઘરના રીતરિવાજોમાં હકીમજી અસામાન્ય રીતે રૂઢિચુસ્ત હતા, તે પોતે અથવા તેમના કુટુંબીજનો જૂની ટેવોના ચીલામાંથી બહાર નીકળી શકતાં નહોતાં. તેમના કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની બાબતમાં જે એકાન્તવાસ અને પરદાની આશ્ચર્યજનક સખતાઈ મેં

જોઈ છે તેની બીજે કોઈ ઠેકાણે જોઈ નથી. અને છતાં હકીમજીની દૃઢ માન્યતા થઈ હતી કે જે દેશની સ્ત્રીઓ પોતાની મુક્તિ ન મેળવે તે દેશની પ્રજાની પ્રગતિ થતી નથી. આ વાત તેમણે મારા મગજ પર સારી રીતે ઠસાવી હતી, અને તુર્કીની સ્ત્રીઓએ તુર્કીની મુક્તિની લડતમાં જે ફાળો આપ્યો હતો તેના પોતે કેટલા પ્રશંસક હતા તેની વાત પણ તેઓ કરતા. તેઓ કહેતા કે કમાલપાશા સફળ થઈ શક્યો તે મુખ્યત્વે તુર્ક સ્ત્રીઓને લીધે જ.

હકીમ અજમલખાનના અવસાનથી મહાસભાને ભારે ફટકો પડ્યો, તેથી તેનો એક મજબૂતમાં મજબૂત સ્તંભ તૂટી પડ્યો. તેમના અવસાન પછી અમે બધા જ્યારે જ્યારે દિલ્હી જઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે ત્યાંની મુલાકાતમાં કંઈક અધૂરું લાગ્યા કરે છે, કેમકે દિલ્હીની સાથે અમારા હૃદયમાં હકીમજી અને તેમના બિલ્લીમારાંના ઘરનો ગાઢ સંબંધ જોડાઈ ગયો છે.

રાજકારણની દૃષ્ટિએ ૧૯૨૮નું વર્ષ ભરપૂર ગયું. દેશભરમાં તે વરસે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહી. પ્રજાને જાણે કોઈ નવીન પ્રેરણા આગળ પ્રેરી રહી હતી. કોઈ એક નવો પ્રાણ ભાતભાતનાં મંડળોમાં સરખી રીતે સંચાર કરતો દેખાતો હતો. કદાચ આ ફેરફાર હું દેશમાંથી ગેરહાજર હતો તે દરમિયાન ધીમે ધીમે થતો રહ્યો હશે, અને હું પાછો ફર્યો ત્યારે તાજી આંખે મને તે બહુ ભારે લાગ્યો હશે. ૧૯૨૬ના આરંભમાં હિંદ સુપ્ત અને નિષ્ક્રિય લાગતું હતું, સંભવ છે કે ૧૯૨૧–૨૨ની લડતનો તેનો થાક હજી ઊતર્યો ન હતો; ૧૯૨૮માં તે નવી તાજગીથી ઊભરાતું, પ્રવૃત્તિથી થરથરતું અને ઢંકાઈ રહેલી શક્તિથી ભરેલું હોય એમ દેખાયું. જ્યાં જુઓ ત્યાં — ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓના કામદારોમાં, ખેડૂતોમાં, મધ્યમવર્ગના યુવકોમાં અને બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં સામાન્ય રીતે આ નૂતન સંચારના ચિહ્નો જણાતા હતા.

મજૂરસંઘોની હિલચાલ સારી પેઠે વિકાસ પામી હતી. સાત કે આઠ વર્ષ પૂર્વે સ્થપાયેલી અખિલ હિંદ મજૂરસંઘ મહાસભા સામર્થ્યવાન અને મજૂરોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા બની ગઈ હતી. સંગઠન અને સંખ્યાબળમાં તેનો વિકાસ થયો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ તેની વિચારસરણી વધારે વધારે ઉદ્દામ અને લડાક થતી જતી હતી. હડતાલો સામાન્ય થઈ પડી હતી અને મજૂરોમાં પોતે એક વર્ગના લોકો હોઈ, મજૂરમાત્રના હિતો સામાન્ય છે એવા ભાનવાળી વર્ગજાગૃતિ વધતી જતી હતી. સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગના અને રેલવેના મજૂરોનું સંગઠન સૌથી શ્રેષ્ઠ હતું અને તેમના સંઘો પૈકી સૌથી સમર્થ અને સૌથી આગળ વધેલા બે હતા: એક મુંબઈનો 'ગિરણી કામગારસંઘ' અને બીજો 'જી આઈ પી રેલવે કામગારસંઘ'. મજૂર સંગઠનના વિકાસની સાથે સાથે જ પશ્ચિમમાંથી મજૂરદુનિયાના આંતરકલહનાં અને ભેદના બીજો અનિવાર્ય રીતે તેમાં પ્રવેશ પામ્યા હતાં અને હિંદની મજૂરસંઘોની હિલચાલ પૂરેપૂરી સ્થિર થાય તેટલામાં જ તેના બે હરીફ અને વિરોધી ભાગલા પડી જાય એવો

બધ ઉપસ્થિત થયો હતો. જો હિન્દમાં કોઈ *બીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘના અનુયાયીઓ હતા તો બીજા વળી *ત્રીજા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવીસંઘનો પક્ષપાત કરતા, કેટલાક નમ્ર વલણ ધારણ કરી આસ્તે આસ્તે સુધારો કરવાની તરફેણ કરતા હતા, તો બીજા ક્રાન્તિની અને સમાજરચનામાં મૂળગામી પરિવર્તન કરવાની સાફ વાતો કરતા હતા. આ બે છેડાની વચ્ચે ભિન્ન ભિન્ન છાયાવાળા અને ઉદ્દામપણાની ભિન્ન ભિન્ન માત્રાવાળા અભિપ્રાયના અનેક મતો હતા અને સાથે સાથે આમજનતાના સંગઠનની બધી હિલચાલોમાં કમનસીબે બને છે તેમ એમાં સમયસાધુઓ પણ ઘૂસેલા હતા.

કિસાનોમાં પણ નવો સંચાર જણાતો હતો. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં અને ખાસ કરીને અયોધ્યામાં એ નવી જાગૃતિ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતી. ત્યાં પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરતા ખેડૂતોનાં સંમેલનો સામાન્ય થઈ પડ્યાં હતાં. ખેડૂતોને અને બીજાઓને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ ગઈ હતી કે જમીન ધારણ કરવાનો કાયમી હક આપનારા તેમજ બીજી અનેક બાબતોની ભારે આશા આપનારા અયોધ્યાના નવા ગણોતને લગતા કાયદાથી ખેડૂતની ખરી સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેર પડતો નહોતો.

ગુજરાતમાં સરકારે એક સ્થળે મહેસૂલ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી ત્યાંના ખેડૂતો અને તેની વચ્ચે મોટા પાયા પર લડત જાગી. ગુજરાતમાં ખેડૂતોની લડત સરકાર સાથે સીધી જામી તેનું કારણ એ કે ત્યાં ખેડૂતો જ જમીનના માલિકો હોઈને સરકારનો અને તેમનો સીધો વહેવાર હોય છે. આ લડત તે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની સરદારી હેઠળ થયેલો બારડોલી સત્યાગ્રહ. એ લડતમાં ખેડૂતો પગભર થઈ ઝૂઝ્યા અને સમસ્ત હિંદની પ્રશંસા પામ્યા. બારડોલીના ખેડૂતોને લડતમાં ઘણે અંશે સફળતા મળી. પરંતુ એ લડતનો સાચો વિજય તો આખા હિંદભરમાં ખેડૂતો પર એની જે અસર થઈ તેમાં સમાયેલો હતો. હિંદના ખેડૂતના હૃદયમાં બારડોલી આશા, સામર્થ્ય અને વિજયનું પ્રતીક અને ચિહ્ન બની ગયું.

૧૯૨૮ના વર્ષના હિંદમાં બીજી નજરે ચડી આવતી હકીકત યુવક પ્રવૃત્તિના વિકાસની હતી. જ્યાં ને ત્યાં યુવકસંઘો રચાતા હતા અને યુવકપરિષદો મળતી હતી. આ સંઘો અને પરિષદોમાં અર્ધ ધાર્મિક મંડળોથી માંડીને ક્રાન્તિની વિચારપદ્ધતિ અને તેનાં સાધનોની ચર્ચા કરતાં મંડળો સુધીના વિધવિધ પ્રકારો જોવાના મળતા. પરંતુ ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય અને ગમે તેના આશ્રયે મળ્યા હોય તો પણ એ સંઘો અને પરિષદો હમેશાં જીવન્ત સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા ઉપાડી લેતા અને સામાન્ય રીતે તેમનું વલણ ધરમૂળથી કરવાના પરિવર્તન તરફ રહેતું.

શુદ્ધ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં એ વર્ષ સાઈમન કમિશનના બહિષ્કારને માટે અને એ બહિષ્કારના રચનાત્મક સ્વરૂપ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી એવી સર્વપક્ષી પરિષદને માટે પ્રસિદ્ધ થયું. મધ્યમમાર્ગી દળો પણ આ બહિષ્કારમાં મહાસભાની સાથે સામેલ થયાં અને તે બહિષ્કારને નોંધવા યોગ્ય સફળતા મળી. જ્યાં જ્યાં

* ગયા પ્રકરણમાં આ સંસ્થા વિષેની નોંધ જુઓ પા. ૧૬૭ — અનુ.

સાઈમન કમિશન ગયું ત્યાં ત્યાં તેને વિરોધી ટોળાઓએ 'સાઈમન ગો બૅક' (સાઈમન ! પાછા જાઓ !)ની મીઠાશ સંભળાવી. એ રીતે હિંદની આમજનતાના અસંખ્ય લોકોને સર જૉન સાઈમનના નામનો પરિચય તો થયો જ, પણ સાથે સાથે તેમને અંગ્રેજી ભાષાના બે શબ્દોની પણ ઓળખ થઈ — માત્ર એ એની જ કમિશનના સભ્યોને તો એ બે શબ્દોનો વળગાડ જ થયો હોતો જોઈએ એવી એક વાર્તા પ્રચલિત થઈ છે કે જ્યારે તે બધા ન્યુ દિલ્હીની 'વેસ્ટર્ન હોસ્ટેલ'માં રહેતા હતા ત્યારે રાત્રીના અંધકારમાંથી પણ એ પીછાણાના સૂરો આવતા હોય એમ તેમને ભાસ થતો આમ પીછો પકડીને રાત્રે પણ તેમને જંપવા ન દીધા તેથી તેઓ ખૂબ રોષે ભરાયા હતા સાચી વાત એ છે કે જે સૂરોથી તેમની નિદ્રામાં ખલેલ પડી હતી તે તો સામ્રાજ્યના પાયતખ્તની આસપાસના વેરાન મેદાનમાંના શિયાળોના હતા

રાજ્યબંધારણના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઘડી કાઢવામાં સર્વપક્ષીય પરિષદને ભારે મુશ્કેલી ન પડી એ મુદ્દાઓ લોકશાસનવાદી પાર્લમેન્ટની પદ્ધતિના હોવાને લીધે ગમે તે માણસ તે ઘડી કાઢી શકે એમ હતું પરિષદની સાચી અને એકમાત્ર મુશ્કેલી કોમી પ્રશ્નમાંથી — ખાસ કરીને નાની નાની કોમોના પ્રશ્નમાંથી — ઉપસ્થિત થઈ પરિષદના હૉલમાં બધા જ ઉદ્દામ કોમી મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દાખલ થયેલા હોવાથી સર્વ પક્ષોને માન્ય થાય એવું સમાધાન ઉપજાવવાનું કામ અસાધારણ મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું પૂર્વે પરિણામશૂન્ય નીવડેલી ઐક્ય પરિષદોની જ આ પુનરાવૃત્તિ હતી વસંત ઋતુ દરમિયાન યુરોપથી પાછા આવેલા મારા પિતાશ્રીએ આ પરિષદમાં ખૂબ રસ લીધો આખરે છેવટના ઉપાય તરીકે રાજ્યબંધારણનો ખરડો ઘડવાને તેમજ કોમી પ્રશ્ન ઉપર સંપૂર્ણ નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે પિતાશ્રીના પ્રમુખપદે એક નાની સમિતિની યોજના કરવામાં આવી આ સમિતિ પાછળથી નેહરુ સમિતિને નામે ઓળખાઈ અને તેનું નિવેદન નેહરુ રિપોર્ટને નામે ઓળખાયું સર તેજબહાદુર સપ્રુ પણ એ સમિતિના સભ્ય હતા અને રિપોર્ટનો કેટલોક ભાગ તેમણે ઘડ્યો હતો

હું એ સમિતિનો સભ્ય નહોતો પરંતુ મહાસભાના મંત્રી તરીકે મારો એની સાથે ઘણો સંબંધ રહેતો મારે માટે એ કઢંગી પરિસ્થિતિ હતી કેમકે જ્યારે સાચો પ્રશ્ન સત્તા કબજે કરવાનો હતો ત્યારે કાગળ ઉપર વિગતવાર બંધારણો ઘડી કાઢવામાં કશો અર્થ નહોતો એવું હું માનતો હતો તે ઉપરાંત અનેક વિભિન્ન તત્ત્વોના મિશ્રણથી બનેલી આ સમિતિને હાથે અમારું લક્ષ્ય અનિવાર્ય રીતે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને નામે ઓળખાતી અને હકીકતમાં તેથીયે સંકુચિત મર્યાદામાં મુકાઈ જતું હતું એ મારી બીજી મુશ્કેલી હતી મને તો આ સમિતિની સાચી ઉપયુક્તતા તેની મારફતે ગૂંચવાઈ ગયેલા કોમી કોકડાનો કંઈક ઉકેલ નીકળી શકે તો તે કાઢવામાં દેખાતી હતી કોઈક પ્રકારના કરાર અથવા સમાધાનથી આ પ્રશ્નનો છેવટનો નિકાલ આવી જશે એવી મારી અપેક્ષા નહોતી એ છેવટનો સાચો નિકાલ તો પ્રજાની દૃષ્ટિને સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો તરફ વાળવાથી જ થઈ શકે પરંતુ કોઈક પ્રકારનો કામચલાઉ કરાર શક્ય થાય અને લોકોની

પૂરતી સંખ્યા તેને માન્ય રાખે તો તેનાથી પરિસ્થિતિ કંઈક અનુકૂળ બને અને પછી બીજા મહત્ત્વના પ્રશ્નોમાં તેમને રસ લેતા કરી શકાય. એટલે સમિતિના કામમાં આડે આવવાનો મારો ઇરાદો નહોતો અને મેં તેના કામમાં મારાથી થઈ શકે તેટલી મદદ કરી.

આ પ્રશ્નમાં સમિતિને લગભગ પૂરી સફળતા મળેલી દેખાઈ. માત્ર બે કે ત્રણ મુદ્દાઓનો નિકાલ કરવાનો બાકી હતો. એ મુદ્દાઓ પૈકી ખરેખર અગત્યનો પ્રશ્ન પંજાબનો હતો. ત્યાં કોમી કોકડાના હિંદુ, મુસ્લિમ અને શીખ એવા ત્રણ છેડા ઉકેલવાના હતા. સમિતિએ પોતાના હેવાલમાં પંજાબના પ્રશ્નનો એક નવીન વિશિષ્ટ રીતે જ વિચાર કર્યો અને તેને અંગે કરેલી ભલામણોના સમર્થનમાં પંજાબની વસ્તીની વહેંચણીના કેટલાક પરિસ્થિતિ પર નવો જ પ્રકાશ નાખનારા આંકડાઓ રજૂ કર્યા. પરંતુ એ બધું એળે ગયું. ઉભય પક્ષે ભય અને અવિશ્વાસ કાયમ રહ્યા, અને જે જરા જેટલું અંતર કાપવાને માટે એક નાનું સરખું પગલું ભરવાનું હતું તે ન ભરાયું તે ન જ ભરાયું.

નેહરુ કમિટીના રિપોર્ટની ચર્ચા કરવાને માટે સર્વપક્ષીય પરિષદ લખનૌમાં મળી. વળી પાછું મારા જેવા કેટલાકને માટે ધર્મસંકટ ઉપસ્થિત થયું, કેમકે કોમી પ્રશ્નનો ઉકેલ નીકળી શકતો હોય તો તેની આડે આવવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અને છતાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના પ્રશ્ન વિષે ધરણેથી જરી નમતું આપવાની પણ અમારી તૈયારી નહોતી. અમે પરિષદને એવી નમ્ર સૂચના કરી કે આ પ્રશ્ન પર કશો નિર્ણય ન કરતાં તેને એમ ને એમ જ રહેવા દેવો કે જેથી તેને વિષે પક્ષના જે વર્ગને જે કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો હોય તે માટેની સ્વતંત્રતા રહી શકે — મહાસભા પોતાના સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને વળગી રહી શકે અને બીજા મધ્યમમાર્ગી દળો સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજનો પુરસ્કાર કરી શકે. પરંતુ મારા પિતાશ્રી તો પોતાના હેવાલને માન્ય રખાવવાનો જ આગ્રહ લઈને બેઠા હતા અને તેમણે જરા પણ નમતું આપવાની ના પાડી. કદાચ ત્યારની પરિસ્થિતિમાં તેમનાથી નમતું આપી શકાય એવી સ્થિતિ જ નહોતી. એટલે પરિષદમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવાદી વર્ગે — એ વર્ગ કંઈ નાનો નહોતો — પોતાના તરફથી એ પ્રકારનું એક નિવેદન કરવાની મને સૂચના કરી કે પૂર્ણ સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને સંકુચિત કરી નાખે એવી કોઈ પણ બાબત સાથે અમે જોડાવા ઇચ્છતા નથી. પરંતુ સાથે સાથે અમે એ પણ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી કે કોમી પ્રશ્નના ઉકેલમાં અડચણ નાખવાનો અમારો ઇરાદો ન હોવાથી અમે પરિષદના માર્ગમાં વિઘ્ન નાખવાના નથી.

આવા મહત્ત્વના મુદ્દા પર આવા પ્રકારનું વલણ અખત્યાર કરવાથી ઝાઝો અર્થ સરે એમ નહોતું. બહુ બહુ તો અમારા પક્ષનો વિરોધ દર્શાવતું એ એક અક્રિય પગલું હતું. તે જ દિવસે અખિલ હિંદ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સ્થાપના કરીને અમારા વલણને અમે સક્રિય સ્વરૂપ આપ્યું.

પરિષદે સૂચવેલા નવીન બંધારણમાંના હકોની યાદીમાં અવધના તાલુકદારોને આગળથી તેમની જમીનોમાં તેમના ચાલતા આવેલા હકો જાળવવાની બાંહેધરી

આપનારી એક કલમ ઉમેરીને સર્વપક્ષી પરિષદે મને એક બીજો અને વિશેષ ઊંડો આઘાત પહોંચાડ્યો. આખું બંધારણ બેશક ખાનગી મિલકતની સંસ્થાના પાયા પર રચાયું હતું, પરંતુ મોટા મોટા અર્ધ જાગીરદારી મિલકતના માલકીહકને નવીન રાજબંધારણના પાયાનું એક સ્થાયી અંગ બનાવવું એમાં સાચે જ મને ભારે અનર્થ દેખાયો. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું કે મહાસભાની દોરવણી કરનાર વર્ગને અને વિશેષે કરીને બિનમહાસભાવાદીઓને, મહાસભાના અનુયાયીઓ પૈકીના સામાજિક રચનાના વિચારોમાં આગળ વધેલા વર્ગોની સોબતના કરતાં મોટા મોટા જમીનદારોની સોબત વધારે પ્રિય હતી એ પણ સ્પષ્ટ દેખાયું કે અમારા અનેક આગેવાનો અને અમારી વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું હતું. અને આવી પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે ચાલુ રહેવું એ મને અસંગત અને અર્થશૂન્ય લાગ્યું. હિંદી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો હું એક સંસ્થાપક છું એ કારણ રજૂ કરીને મેં એ સ્થાનનું રાજીનામું આપ્યું પરંતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એ મંજૂર ન કર્યું અને મને તેમજ સુભાષ બોઝ જેણે પણ એ જ કારણ આપીને પોતાનું રાજીનામું આપ્યું હતું તેને પણ જણાવ્યું કે મહાસભાની નીતિ સામે કોઈ પણ પ્રકારની અથડામણમાં આવ્યા વિના તમે એ સંઘનું કાર્ય ચલાવી શકશો ખુદ મહાસભાએ તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે! એટલે વળી પાછો હું સમિતિ સાથે સંમત થયો. મારું પોતાનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવામાં મારી સંમતિ કેટલી સહેલાઈથી મળી શકી એ જોઈને ખરે જ અચરજ થાય છે આવું તો અનેક પ્રસંગોએ બન્યું, અને ઉભય પૈકી એકે પક્ષને એકબીજાથી છૂટા પડવાનો વિચાર ગમતો જ નહોતો એટલે એ અળખામણો પ્રસંગ ટાળવાને અમે કોઈ પણ બહાનાને પકડી લેતા

આ સર્વપક્ષી પરિષદ અથવા તેની સમિતિની સભાઓમા ગાંધીજીએ કશો ભાગ લીધો નહોતો. પરિષદની લખનૌની બેઠકમા તો તેઓ હાજર પણ નહોતા

દરમિયાનમાં કાળા વાવટાઓથી સ્વાગત પામતું અને વિરોધી મેદનીઓની 'ગો બેક' ની ઘોષણાઓ સાંભળતું સાઈમન કમિશન દેશમા આમથી તેમ ફરતું હતું પ્રસંગોપાત્ત વિરોધના દેખાવો કરનારા ટોળાઓ અને પોલીસ વચ્ચે નાની નાની અથડામણો થતી આખરે લાહોરમા વાત વીફરી અને એકાએક સમસ્ત દેશમા રોષની એક પ્રકારની સનસનાટી પ્રસરી ગઈ લાહોરમા સાઈમન કમિશન સામે વિરોધનો દેખાવ કરનાર મેદનીના આગેવાન લાલા લાજપતરાય હતા, અને હજારોની મેદનીને મોખરે રસ્તાની બાજુ પર જ્યાં તેઓ ઊભા હતા, ત્યા એક યુવાન અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારીએ તેમના પર હુમલો કરી તેમના વક્ષ:સ્થળ પર પોતાના દંડાના ઘા કર્યા કોઈ પણ તોફાની અથવા હિંસક પ્રવૃત્તિ કરવાનો તે મેદનીએ અને ખાસ કરીને લાલાજીએ જરા પણ પ્રયાસ કર્યો નહોતો આમ છતાં તેઓ બાજુમા શાંતિથી ઊભા હતા ત્યા તેમને અને તેમના સાથીઓને પોલીસે સખત માર માર્યો રસ્તા પરના દેખાવોમા ભાગ લેનાર દરેક જણ પોલીસ સાથે અથડામણમા આવવાનું જોખમ વહોરી જ લે છે, અને વિરોધનો

દેખાવ કરનારા આપણા લોકો લગભગ હંમેશા સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવતા છતાં લાલાજીએ પોતાને એ જાતના જોખમનો ખ્યાલ હશે જ અને તેમણે તે બુદ્ધિપૂર્વક જ માથે લીધું હશે છતાં એ હુમલાની રીત અને તેની અનાવશ્યક નિષ્ઠુરતા, એ બધાથી હિંદી જનતાના અસંખ્ય લોકોને આશ્ચર્યકારક આઘાત લાગ્યો. તે દિવસોમાં પોલીસ તરફથી થતા લાઠીના હુમલાઓથી આપણે ટેવાયા નહોતા; વારંવાર જંગલીપણાનો અનુભવ કરીને આપણે રીઢા બન્યા નહોતા. અને તેથી આપણા સૌથી શ્રેષ્ઠ આગેવાન, પંજાબના સૌથી અગ્રણી અને લોકપ્રિય પુરુષની ઉપરનો આવો હુમલો શુદ્ર રાક્ષસી હુમલો હતો એમ સૌને લાગ્યું, તેમજ તેને પરિણામે દેશભરમાં અને ખાસ કરીને ઉત્તર હિંદમાં એક પ્રકારનો મૂઢ રોષ પ્રસરી ગયો. આપણે કેટલા નિરાધાર છીએ, આપણે કેવા તુચ્છ છીએ કે આપણા અતિ પ્રિય નેતાઓના મોભાનું પણ આપણે રક્ષણ કરી શક્યા નહોતા!

લાલાજી ઘણા સમયથી હૃદયના રોગથી પીડાતા હતા અને તેમને છાતી પર માર પડ્યો હતો એટલે તેમને પહોંચેલી શારીરિક ઈજા તો ગંભીર હતી જ. કદાચ કોઈ તંદુરસ્ત યુવાનને એટલી બધી ઈજા ન પણ પહોંચી હોત, પરંતુ લાલાજી તંદુરસ્ત પણ નહોતા, યુવાન પણ નહોતા. થોડા અઠવાડિયાં પછી તેમનું અવસાન થયું તેમાં આ ઈજાની કેટલી અસર પહોંચી હશે એ ચોકસાઈથી કહેવું લગભગ અશક્ય છે; જો કે તેમના ડાક્ટરોનો અભિપ્રાય એવો થયો હતો કે એ ઈજાથી તેમનું મૃત્યુ વહેલું થયું પરંતુ મારો ખ્યાલ એ છે કે આ શારીરિક ઈજાની સાથે સાથે તેમને જે માનસિક આઘાત પહોંચ્યો તેની તેમના પર ભારે અસર થઈ હતી એમ નિ:શંક કહી શકાય પોતાની અંગત નામોશી થઈ છે, એમ માનીને નહિ પરંતુ આ હુમલામાં રહેલા રાષ્ટ્રીય અપમાનથી તેમને ખૂબ રોષ ચઢ્યો હતો અને તેમના હૃદયમાં કડવાશ આવી ગઈ હતી.

આ રાષ્ટ્રીય તેજોભંગની અસરથી હિંદનું હૈયું ભારે થયું હતું, તે જ અરસામાં થોડા સમય પછી લાલાજીનું અવસાન થયું એટલે સ્વાભાવિક અનિવાર્ય રીતે જ તેને તેમના પર થયેલા હુમલાનું પરિણામ માની લેવાયું, અને પ્રજાના હૃદયમાં શોકને સ્થાને રોષ અને પ્રકોપ વ્યાપ્યો. આ વાત બરાબર ઝીણવટથી સમજી લેવાની જરૂર છે, કેમકે તો જ આપણે ત્યાર પછી બનેલા બનાવો, ભગતસિંહની ઘટના અને ઉત્તર હિંદમાં તેને એકાએક પ્રાપ્ત થયેલી આશ્ચર્યજનક લોકપ્રિયતાનું કંઈક આકલન કરી શકીશું. મનુષ્યોનાં કાર્યોની પાછળ રહેલી પ્રેરણા અને તેના પાયામાં રહેલાં કારણોની પૂરી ખોજ કર્યા વિના કોઈ પણ કૃત્યોને અથવા વ્યક્તિઓને વખોડી કાઢવાનું કામ જેટલું સહેલું છે તેટલું જ ભ્રામક છે. આ સમય પહેલાં ભગતસિંહને બહુ લોકો ઓળખતા ન હતા. ત્યારે શું એકાદ હિંસાના અથવા ત્રાસ ફેલાવનારા કૃત્યને લીધે તે લોકપ્રિય થયો? નહિ, કંઈ નહિ તો ગયાં ત્રીશ વર્ષના ગાળામાં કોઈ ને કોઈ સમયે હિંસાવાદીઓનું જોર હિંદમાં વધ્યું છે; પરંતુ બંગાળામાંના શરૂઆતના દિવસો બાદ કરતાં તેઓ પૈકી એકેને ભગતસિંહને પ્રાપ્ત થયેલી લોકપ્રિયતાનો નાનોસરખો અંશ પણ મળ્યો નથી. આ એક તદ્દન દીવા જેવી ચોખ્ખી હકીકત છે, તેનો અસ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી;

એનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો અને બીજી એક હકીકત એટલી જ સ્પષ્ટ છે કે ત્રાસનો પથ વખતોવખત દેખા દે છે છતા હવે હિંદના યુવકોને તે પથ પ્રત્યે સાચુ આકર્ષણ રહ્યુ નથી ગયા પદર વર્ષથી અહિંસાના તત્ત્વ પર જે ભાર દેવાયો છે તેથી હિંદમા એ પ્રશ્નની આખી ભૂમિકામા ભારે પરિવર્તન થઈ ગયુ છે, અને રાજકીય ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ તરીકે હિંસાવાદ પ્રત્યે હિંદની આમજનતા પહેલાના કરતા પણ વિશેષ ઉદાસીનતાથી જુએ છે અને તેનો વિરોધ પણ કરે છે સમાજના જે વર્ગોમાથી હિંસાવાદીઓની સામાન્ય રીતે ભરતી થાય છે તેના નીચના મધ્યમવર્ગ તેમજ બુદ્ધિજીવી વર્ગ ઉપર પણ હિંસાની પદ્ધતિની વિરુદ્ધના મહાસભાના પ્રચારની પ્રબળ અસર થઈ છે ક્રાન્તિની ભાષામા વિચાર કરનારા એ વર્ગોના પ્રવૃત્તિમાન અધીરા લોકોને પણ હવે સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે કે હિંસાના છૂટાછવાયા કૃત્યોથી ક્રાન્તિ કદી આવતી નથી અને એ પદ્ધતિ ક્રાન્તિના સાચા કાર્યમા આડે આવે છે તેમજ અનેક વખતના અમલ પછી નિરર્થક જણાઈ છે સરકારના દમનથી હિંસાવાદ દબાઈને રુંધાતો હશે પણ તેની જડ નીકળતી નથી એટલે દમનને કારણે નહિ પરતુ કેટલાક મૂળ તત્ત્વોને સ્પર્શ કરતા કારણો તેમજ જગતના રાજકારણની બીજી ઘટનાઓને લીધે હિંદમા તેમજ બીજા સ્થળોએ તે મૃતપ્રાય થતો જાય છે કોઈ પણ દેશમા હિંસાવાદ એ ક્રાન્તિની ભાવનાનો બાલ્યકાળ સૂચવે છે એ અવસ્થા પૂરી થતા જ તેની સાથે હિંસાવાદના ઉપાયનુ મહત્ત્વ પણ અસ્ત થાય છે ત્યાર પછી કોઈક સ્થાનિક કારણોને લીધે અથવા વ્યક્તિઓના દમનને કારણ પ્રસગોપાત્ત હિંસાના કૃત્યો અવારનવાર ફાટી નીકળે એમ બને પરતુ હિંદ હવે એ બાલ્યાવસ્થાને વટાવી ગયુ છે, અને એ નિ શક વાત છે કે પ્રસંગોપાત્ત ફાટી નીકળતા હિંસાના કૃત્યો પણ હવે ક્રમશ નામશેષ થઈ જશે પરતુ આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે હિંદના બધા જ લોકોએ હિંસાની પદ્ધતિ વિષેની પોતાની શ્રદ્ધા છોડી દીધી છે એ શ્રદ્ધાવાળા પૈકી ઘણા લોકોની વ્યક્તિગત હિંસા વિષેની અથવા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે છૂટાછવાયા ખૂના કરવાની પદ્ધતિ વિષેની શ્રદ્ધા જતી રહી છે ખરી પરતુ તેઓ બેશક હજી એમ તો માને જ છે કે બીજા દેશોમા જેમ વારવાર જરૂરી જણાયુ છે તેમ એવો એક કાળ આવે પણ ખરો કે સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને માટે સુસગઠિત હિંસાની પદ્ધતિ આવશ્યક થઈ પડે આ જો કે આજની ઘડીએ માત્ર પોથીનો જ પ્રશ્ન છે અને એની વાસ્તવિક કસોટી તો ભાવિન હાથ છે પરતુ ત્રાસવાદીઓની પદ્ધતિની સાથે એને કશી લેવાદેવા નથી

આમ પોતાના હિંસાના કૃત્યને પરિણામે નહિ પરતુ લાલા લાજપતરાયનુ અને તેથી જ સમસ્ત રાષ્ટ્રનુ થયેલુ અપમાન ઘડીભર તો ભગતસિંહે ધોઈ નાખ્યુ એવો ભાસ થવો તે કારણે તે લોકપ્રિય બન્યો ભગતસિંહ એક પ્રતીક બની ગયો તેનુ કૃત્ય વિસારે પડ્યુ અને પ્રતીકની ભાવનામાત્ર શેષ રહી ગઈ ત્યાર પછીના થોડા જ માસમા પંજાબના અને તેનાથી સહેજ થોડે અશે ઉત્તર હિંદના ગામડે ગામડે અને કસબે કસબે ભગતસિંહનુ નામ ગાજી રહ્યુ તેના નામની આસપાસ અનેક ગીતો

સ્થાઈને પ્રચાર પામ્યા અને તેને લોકહૃદયમાં જે સ્થાન મળ્યું તે એક આશ્ચર્યઘટના જ કહેવાય.

સાઈમન કમિશનનો વિરોધ કરતી વેળા લાલા લાજપતરાયને માર પડ્યો ત્યાર પછી થોડે વખતે દિલ્હીમાં અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની સભામાં તેમણે હાજરી આપી હતી. તેમના શરીર પર તે વખતે પણ તેમને થયેલી ઈજાના સોળ દેખાતા હતા, અને મારથી થતું કળતર તે વખતે પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા હતા. સમિતિની આ સભા લખનૌની સર્વપક્ષી પરિષદની બેઠક પછી તરત જ મળી હતી તેથી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન એક અથવા બીજે સ્વરૂપે સભા સમક્ષ ચર્ચાને માટે ઉપસ્થિત થયો હતો. ક્યા ચોક્કસ મુદ્દા ઉપર ચર્ચા ચાલેલી તે મને અત્યારે યાદ નથી, પરંતુ મેં ત્યાં કંઈક વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું એમ મને સ્મરણ છે. મેં એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેને પરિણામે આપણી રાજ્યવ્યવસ્થા તથા સમાજવ્યવસ્થાના પાયામાં મૂળગત પરિવર્તનો થાય એવા ક્રાન્તિકારી વલણ અને આસ્તે આસ્તે સુધારો કરવાના લક્ષ્ય તથા પદ્ધતિ, એ બે વચ્ચે પસંદગી કરી લેવાનો સમય મહાસભાને માટે આવી પહોંચ્યો છે. મારા એ ભાષણનું ખાસ કશું મહત્ત્વ નહોતું અને સમિતિની સભામાં લાલાજીએ તેનો ઉત્તર વાળતાં તેના કેટલાક ભાગોની ટીકા કરી ન હોત તો તેનું મને વિસ્મરણ થઈ જાત. તેમણે એ ચેતવણી આપી હતી કે બ્રિટિશ મજૂરપક્ષ તરફથી કશી અપેક્ષા ન રાખશો. મને પોતાને એ ચેતવણીની કશી જરૂર નહોતી, કેમ કે બ્રિટિશ મજૂર હિલચાલના અધિકારયુક્ત નેતાવર્ગ પ્રત્યે મને ખાસ આદર નહોતો, તેના તરફથી હિંદની મુક્તિની લડતને ટેકો મળે અથવા સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ કે સમાજવાદની દિશામાં લઈ જનારું કંઈક અસરકારક પગલું તે ભરે તો તે જોઈને જ ઊલટું મને આશ્ચર્ય થાત.

લાહોર પાછા ગયા પછી લાલાજીએ અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિની સભા સમક્ષના મારા ભાષણના વિષયને પાછો હાથમાં લીધો, અને પોતાના સાપ્તાહિક 'ધી પીપલ'માં તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા અનેક ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ વિષે એક લેખમાળા શરૂ કરી. તે પૈકીનો માત્ર પહેલો જ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યાર પછીના બીજા અંકમાં તેમનો બીજો લેખ પ્રસિદ્ધ થાય તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું. એમના પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાં આ ઉલ્લેખ હતો. એ તેમના અધૂરા રહી ગયેલા લેખનું મને કરુણ સ્મરણ રહી ગયું છે.

૨૫. લાઠીમારનો અનુભવ

લાલા લાજપતરાય ઉપરના હુમલાથી અને તેની પછી થયેલા તેમના અવસાનથી ત્યાર પછી જે જે સ્થળે સાઈમન કમિશન ગયું ત્યાં ત્યાં તેની સામે વિરોધપ્રદર્શન વધારે ઉગ્ર થયું. લખનૌમાં હવે તેનું આગમન થવાનું હતું અને ત્યાંની સ્થાનિક (એટલે નગર) સમિતિએ તેના 'સ્વાગત' માટેની ભારે તૈયારીઓ કરી રાખી. પ્રચારને માટે અને પૂર્વતૈયારી તરીકે ઘણા દિવસ આગાઉથી મોટા મોટા સરઘસો તથા સભાઓ

અને સમાંરંભો યોજવામાં આવતા. હું પણ લખનૌ ગયો હતો અને આમાંના કેટલાક પ્રસંગોએ હાજર રહ્યો હતો. પ્રાથમિક તૈયારીના આ દેખાવો તદ્દન વ્યવસ્થિત અને શાંત હતા, અને તેમને મળેલી સફળતાથી અધિકારીવર્ગ સારી પેઠે ચિડાયો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. તેણે કેટલાક વિભાગોમાં સરઘસો કાઢવાના મનાઈ હુકમો કાઢયા અને કેટલાક વિભાગોમાં સરઘસો અટકાવ્યાં. આ પ્રસંગોમાંથી મને એક નવો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો અને મારા શરીરને પોલીસની લાઠી તેમજ તેમના દંડાનો પરિચય થયો.

રસ્તાના વહેવારમાં ખલેલ થાય છે તે અટકાવવાને બહાને સરઘસો કાઢવાની મનાઈ થઈ હતી, એટલે આ બહાને કશી ફરિયાદનું કારણ ન જ આપવું એવો અમે નિર્ણય કર્યો. તેથી મને યાદ છે ત્યા સુધી સોળ સોળની ટુકડી બાંધી માણસોની અવરજવર વિનાના રસ્તાઓ પરથી સભાસ્થાને છૂટા છૂટા જવાની અમે યોજના કરી કાયદાની પરિભાષામાં તો આ પણ સરકારી હુકમનો ભંગ જ થયો, કેમકે ધ્વજ ધારણ કરીને સોળ માણસોની ટુકડી ફરે એ એક સરઘસ જ ગણાય આવી એક સોળની ટુકડીની આગેવાની મેં લીધી અને ત્યાર પછી ઘણું અંતર છોડીને મારા સાથી ગોવિંદ વલ્લભ પંતની આગેવાની નીચે એક બીજી સોળની ટુકડી નીકળી મારી ટુકડીએ લગભગ બસો વારનું અંતર કાપ્યુ હશે, અને અમારા રસ્તા પર બીજું કોઈ માણસ જણાતું નહોતું એવામાં અમારી પાછળથી ઘોડાના ડાબડાનો અવાજ અમારે કાને પડયો. પાછા ફરીને જોતાં લગભગ વીશથી ત્રીશ ઘોડેસવાર પોલીસની ટુકડી ઝડપભેર અમારા પર ધસી આવતી દેખાઈ જોતજોતામાં તો તે ઠેઠ અમારા પર ધસી આવ્યા, અને તેમના ઘોડાઓના ધસારાથી અમારી નાની કતાર તૂટી ગઈ ઘોડેસવાર પોલીસોએ તે પછી મોટા મોટા દંડા અને લાઠીઓથી અમારા સ્વયંસેવકોને ઝૂડવાનું શરૂ કર્યું, અને કુદરતી રીતે જ એ સ્વયંસેવકોમાંના કેટલાક બચાવને માટે રસ્તાની બાજુએ પર ખસી ગયા અને કેટલાક તો નાની દુકાનોમા પણ ભરાઈ ગયા ઘોડાઓને ધસી આવતા જોઈને મને પણ પહેલી સ્વાભાવિક પ્રેરણા તો કોઈક રક્ષણ શોધી લેવાની જ થયેલી; એ દેખાવ જ ભલભલાની હિંમત છૂટી જાય એવો હતો પરંતુ ત્યાર પછી મને લાગે છે કે બીજી કોઈક પ્રેરણાએ મને મારે સ્થાને સ્થિર કરી દીધો; પરિણામે મારી પાછળના સ્વયંસેવકોએ અટકાવેલા પહેલા ધસારામાંથી હુ બચી ગયો. પછી એકાએક મેં જોયુ કે રસ્તાની વચ્ચે હું એકલો જ ઊભો છું; અને મારા સ્થાનથી થોડા જ અંતર ઉપર બધી દિશામા સ્વયંસેવકોને મારીને ભોંય ભેગા કરતા પોલીસો દેખાતા હતા. યંત્રવત્, તરત જ નજરે ન ચડી જાઉં તે માટે હુ આસ્તેથી રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હુ થોભ્યો અને મારા મન સાથે દલીલ કરી; અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે આમ ખસી જવું એ મારે માટે શોભાસ્પદ નથી આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડી ક્ષણ ચાલ્યા હશે, પરંતુ બે લાગણીનું મને સ્પષ્ટ સ્મરણ છે: એક તો તે અવસરે મારા હૃદયમાં ચાલેલું મંથન; અને મારે સ્થાને અડગ રહેવાનો મારો નિશ્ચય — મારું નામર્દના જેવું વર્તન ન સાંખી શકનાર અભિમાનજનિત નિશ્ચય. આમ છતાં શૌર્ય અને

કાયરતાની વચ્ચેની મર્યાદાની રેખા બહુ જ સૂક્ષ્મ હતી, અને હુ કદાચ મર્દને બદલે નામર્દ પણ બની ગયો હોત મારો આ નિર્ણય થયો ન થયો એટલામા જ ફરીને જોતા પોતાની નવી લાબી લાઠી ઉછાળતો એક ઘોડેસવાર મારા તરફ સવારી કરતો આવતો મને દેખાયો મે તેને આગળ જવાને જણાવ્યુ અને મારુ માથુ બીજી દિશામા ફેરવી દીધુ — આ પણ મારુ માથુ અને મોઢુ બચાવવાને કરેલુ સ્વાભાવિક પ્રેરણાનુ જ બીજુ કાર્ય હતુ તેણે મારી પીઠ પર બે ફટકા ધમધમાવ્યા હુ દિગ્મૂઢ બની ગયો, અને મારા આખા શરીરે કપ વ્યાપી ગયો, પરતુ આશ્ચર્ય સાથે મે સતોષ અનુભવ્યો કે આટલુ થયુ છતા હુ સ્થિર ઊભો રહી શક્યો હતો આ પછી તરત જ પોલીસની ટુકડીને પાછી વાળી લઈને અમારી સામેનો માર્ગ રોકીને ઊભી કરવામા આવી. અમારા સ્વયસેવકો પાછા ટોળે વળી ગયા, તેમના પૈકી ઘણાને લોહી વહેતુ હતુ, કેટલાકના માથા ફાટી ગયા હતા પત અને તેમની ટુકડી પણ એ અરસામા અમારી સાથે ભળી ગઈ તે બધાને પણ માર પડ્યો હતો આખરે અમે બધા ટોળે વળીને પોલીસની સામે મો રાખીને રસ્તા પર બેસી ગયા આમ અમે કલાકેક બેઠા હશુ એટલે અધારુ થવા આવ્યુ એક બાજુ સરકારના મોટા મોટા અધિકારીઓ ભેળા મળ્યા, બીજી બાજુ આ સમાચાર ફેલાતા ગયા તેમ તેમ લોકોના મોટા ટોળા જમા થતા ગયા આખરે મૂળથી ધારી રાખેલ અમારે રસ્તેથી અમને જવા દેવાની અધિકારીઓએ રજા આપી, અને અમારા પર ધસારો કરનારા તેમજ અમને માર મારનારા ઘોડેસવાર પોલીસો અમારુ રક્ષણ કરવાને અમારી આગળ ચાલતા હોય તેમ તેમની સાથે અમે તેમની પાછળ પાછળ તે રસ્તે ચાલતા થયા

આ નજીવા બનાવનુ મે વિગતવાર વર્ણન કર્યુ છે તે એટલા માટે કે મારા ઉપર તેનાથી થયેલી અસર હુ દર્શાવી શકુ લાઠીના ઘા ઝીલવા જેટલુ મારુ શરીર બળવાન છે એ ભાનના આહ્લાદમા મારી શારીરિક વ્યથા તો ભૂલી જ ગયો બીજી એક વસ્તુથી પણ મને આશ્ચર્ય થયુ એ આખા બનાવ દરમિયાન, મને માર પડતો હતો તે ક્ષણોએ પણ, મારુ મન તદ્દન જાગૃત રહ્યુ હતુ અને હુ બુદ્ધિપૂર્વક મારી લાગણીઓ તેમજ ભાવનાઓનુ નિરીક્ષણ કરી શકતો હતો બીજે દિવસે સવારે આનાથી પણ આકરી કસોટી અમારે માટે નિર્માણ થઈ હતી અને તે માટે આગલા દિવસની આ તાલીમ ખૂબ કામ આવી બીજે દિવસે સવારે સાઈમન કમિશનના આગમનનો સમય મુકરર થયો હતો અને તેને અગે અમારો વિરોધનો મહાન સમારભ થવાનો હતો

મારા પિતાશ્રી આ સમયે અલ્લાહાબાદમા હતા મને ભય એ હતો કે બીજી સવારના વર્તમાનપત્રોમા મારા ઉપરના હુમલાના સમાચાર વાચીને તેઓ અને કુટુબના બીજા માણસો અસ્વસ્થ બની જશે એટલે મે રાત્રે મોડેથી તેમને ટેલિફોનથી ખબર આપી કે હુ તદ્દન કુશળ છુ અને મારી ચિતા ન કરશો પરતુ ચિતાથી તેઓ સ્વસ્થ ન રહી શક્યા, અને નિરાતવાળી ઊઘ લેવી અશક્ય હતી એટલે મધરાતને શુમારે તેમણે લખનૌ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો ઉતાવળી ગાડી તે વખતે અલ્લાહાબાદથી નીકળી

ગઈ હતી એટલે તે મોટરકારમાં ઊપડ્યા. રસ્તામાં તેમને કંઈક મુશ્કેલી નડી અને અલ્લાહાબાદથી ૧૪૬ માઈલની મુસાફરી પૂરી કરીને તે છેક સવારના પાંચને શુમારે કંટાળેલા અને થાકી ગયેલા લખનૌ આવી પહોંચ્યા.

સ્ટેશન ઉપર સરઘસના રૂપમાં જવાને નીકળવાની અમે લગભગ તે જ વખતે તૈયારી કરતા હતા. આગલી સાંજના બનાવોથી લખનૌ એટલું તો ખળભળી ઊઠ્યું હતું કે બીજી કોઈ રીતે તેને એટલું જાગૃત ન કરી શકાત. અને રોહ ફાટે તે પહેલાંથી જ લોકોના ટોળેટોળાં સ્ટેશનને રસ્તે નીકળી પડ્યાં. શહેરના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી નાનાં નાનાં અસંખ્ય સરઘસો નીકળ્યાં અને મહાસભાની કચેરીએથી હજારો માણસોનું બનેલું ચારચારની હારમાં ચાલતું મુખ્ય સરઘસ નીકળ્યું. અમે બધા આ મુખ્ય સરઘસમાં હતા. સ્ટેશનની પાસે પહોંચતાં પોલીસે અમને રોકી લીધા. સ્ટેશનની સામે લગભગ અર્ધો માઈલ સમચોરસ એક મોટી વિસ્તૃત જગ્યા હતી (આ જગ્યા હવે નવા સ્ટેશનના બાંધકામથી પુરાઈ ગઈ છે). અમને બધાને આ મેદાનની એક બાજુ પર હારમાં ઊભા રાખવામાં આવ્યા. આગળ વધવાનો કંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના અમારું સરઘસ ત્યાં જ થોભ્યું. આખું મેદાન પાયદળ અને ઘોડેસવાર પોલીસ તેમજ લશ્કરના સિપાઈઓથી ઊભરાતું હતું. સહાનુભૂતિપૂર્વક આ ઘટના નિહાળનારાઓની મેદની વધતી જ જતી હતી અને તેમાંના ઘણા માણસો બબ્બે ત્રણત્રણની ટુકડીમાં કોઈ ને કોઈ રસ્તે એ મેદાનમાં દાખલ થઈને પ્રસરી ગયા. એકાએક ઘણા અંતર પર અમે એક સામો ધસી આવતો સમૂહ જોયો. એ સમૂહ આખા મેદાનની લંબાઈ સુધી પ્રસરેલી અમારા તરફ મારતે ઘોડે ધસી આવતી અને મેદાનમાં છૂટાછવાયા ફરતા અસંખ્ય લોકોને મારતા તેમજ આડકમાં આવનારાને પાડી નાખતા ઘોડેસવાર પોલીસની અથવા લશ્કરની બે કે ત્રણ લાંબી કતારો હતી. ઘોડાઓની એ કૂચમાં આવતા તદ્દન નિર્દોષ અને ગભરાઈ ગયેલા પ્રેક્ષકો ઘોડાની ખરીઓ નીચે ચગદાઈ ગયા. એ કરુણ દૃશ્ય હતું. બાકી ખરી રીતે તો ઘોડેસવારનો આ ધસારો એ ખરેખર એક સુંદર દૃશ્ય હતું. ધસારો કરતી આ હારોની પાછળ આ ઘવાયેલા લોકો પથરાઈને પડ્યા હતા. તે પૈકી કેટલાક હલનચલન કરવાને પણ અશક્ત થઈ ગયા હતા. બીજાઓ કષ્ટથી પીડાતા હતા અને આખા મેદાનનો દેખાવ એક રણક્ષેત્ર જેવો થઈ ગયો હતો. પરંતુ એ દૃશ્યને જોવાને અથવા તે વિષે વિચારો કરવાને ઝાઝો સમય અમારે માટે પણ હતો નહોતો. થોડી જ ક્ષણો પછી ઘોડેસવારો અમારા પર ધસી આવ્યા અને તેમની પહેલી હાર લગભગ મારતે ઘોડે અમારા સરઘસવાળા લોકોની ખીચોખીચ મેદની ઉપર આવી પડી. આમ છતાં અમે અમારે સ્થાને સ્થિર ઊભા રહ્યા અને અમે ભાગી જઈએ એવું ન લાગ્યું એટલે છેક છેલ્લી ક્ષણે ઘોડાઓને થોભાવીને રોકાઈ જવું પડ્યું અને અમારા માથાઓ પર અધ્ધર હવામાં તેમની ખરીઓ લટકતી રાખી તે પાછલા પગો પર ઊભા થઈ ગયા. ત્યાર પછી અમને માર પડવો શરૂ થયો. પાયદળ અને ઘોડેસવાર બન્ને પોલીસોએ લાઠીઓ અને લાંબા દંડાઓથી અમને ઝૂડવા શરૂ કર્યા. આ વખતનો માર ભયાનક હતો અને આગલી

માંજે હું જે સાફ દૃષ્ટિ અને સ્થિર મગજ રાખી શક્યો હતો તે હું જાળવી ન શક્યો. મને માત્ર એક જ ભાન રહ્યું કે મારે હું જ્યાં છું ત્યાં જ રહેવું જોઈએ અને ન તો નમતું જોઈએ, ન તો પાછા ફરવું જોઈએ. લાઠીના ફટકાઓથી હું અરધો અંધ જેવો બની ગયો અને વચ્ચે વચ્ચે મૂઢ રોષથી મારું હૃદય વ્યાકુળ થઈ જતું અને સામો પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા ઊભરાઈ આવતી. સામે ઊભેલા પોલીસ અધિકારીને તેના ઘોડા પરથી ખેંચી પાડીને તેના પર જાતે જ સવારી કરવા ધારું તો સહેલાઈથી કરી શકું એમ હું એવો ખ્યાલ પણ મને આવ્યો, પરંતુ લાંબા સમયનાં ઘડતર અને તાલીમ આખરે વિજયી નીવડ્યાં અને એમાં ફટકાથી મારું માથું બચાવવાને માટે હાથ ઉઠાવ્યો હશે તે સિવાય મેં એક હાથ સરખો ન ઉગામ્યો. આ ઉપરાંત મને એ ભાન પણ હતું કે અમારા પક્ષ તરફથી જરા પણ આક્રમણ થશે તો તેનું પરિણામ ભયાનક આવશે, બંદૂકની ગોળીઓ છૂટશે અને અમારાં અનેક માણસો વીંધાઈને પડશે.

ત્યાર પછી જાણે અતિશય લાંબે ગાળે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે થોડીક જ મિનિટો પછી અમારી હાર ધીમે ધીમે, તૂટ્યા વિના, એક એક ડગલું હઠવા લાગી. આથી હું કંઈક એકલો પડી ગયો અને મારી બાજુઓ ખુલ્લી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી વળી ફટકાઓ પડ્યા, અને મારા બારે અણગમા વચ્ચે પાછળથી અધ્ધર ઊંચકીને મને દૂર ઉપાડી લઈ જવામાં આવ્યો. મારા કેટલાક જુવાન સાથીઓને એમ લાગ્યું કે મારી સામે નિશ્ચયપૂર્વક મરણિયો હુમલો થાય છે, એટલે તેમણે મને બચાવી લેવાનો આ ઓસરો રસ્તો લીધો.

મૂળ જગ્યાએથી હઠીને અમારા સરઘસના માણસો ગોએક ફૂટ પાછળ ફરી હાર બાંધીને ઊભા રહ્યા. પોલીસના માણસો પણ પાછા હઠીને અમારાથી પચાસેક ફૂટને અંતરે એક હારમાં ઊભા રહ્યા. અમે આ જ સ્થિતિમાં હતા તે દરમિયાન આ બધી પીડાનું કારણ — પેલું સાઈમન કમિશન — અમારાથી અડધો માઈલ દૂર આવેલા સ્ટેશન પરથી છાનુંમાનું ચુપચાપ સરકી ગયું. પરંતુ તેમ છતાં વિરોધના દેખાવો કરનારાઓ કે કાળા વાવટાઓથી તે બચી ન જ શક્યું. આ પછી તરત જ આખા સરઘસના રૂપમાં અમે મહાસભાની કચેરીએ પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી વેરાઈ ગયા. હું પિતાશ્રી જ્યાં મારી આતુરતાથી વાટ જોતા હતા ત્યાં પહોંચ્યો.

પ્રસંગની ઉત્તેજના જતી રહી એટલે હવે મને આખા શરીરે કળતર થવા લાગ્યું તેમજ અતિશય થાક ચડ્યો. મારાં એકેએક અંગને જાણે અલગ અલગ કળતર થતું હતું, અને મારે આખે શરીરે સૂઝી ગયેલા ઘા અને ફટકાના સોળ પડ્યા હતા. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે મને કોઈ મર્મને સ્થાને ઈજા થઈ નહોતી. અમારા સાથીઓ પૈકી ઘણાનું નસીબ એટલું પાંસરું નહોતું. તેમને ભારે ઈજાઓ થઈ હતી. હુમલા દરમ્યાન મારી બાજુમાં ગોવિંદ વલ્લભ પંત ઊભા હતા. છ ફૂટથી પણ વધારે ઊંચા હોવાથી તેમના શરીર પર લાઠીઓને વરસવાને વિસ્તૃત ક્ષેત્ર મળ્યું હતું. તે સમયે થયેલી ઈજાને પરિણામે તેમને એક કષ્ટમય અને હઠીલો રોગ વળગ્યો, જેને લીધે તેઓ લાંબા

વખત સુધી કેડમાંથી ટટાર રહેવાની શક્તિ તેમજ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ ખોઈ બેઠા. હું એ પ્રસંગમાંથી મારી શારીરિક સ્થિતિ અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ વિષે કંઈક ગર્વ અનુભવતો બહાર આવ્યો. પરંતુ તે પ્રસંગની જે સ્મૃતિ મારા હૃદયમાં વસી ગઈ છે તે તે વખતના મારની એટલી નથી જેટલી માર મારનારા પોલીસ સિપાઈઓની અને ખાસ કરીને તેમના અધિકારીઓ પૈકી ઘણાઓની મુખમુદ્રાની છે. એ હુમલા વખતે ઘણીખરી સાચી મારઝૂડ તો યુરોપિયન સારજન્ટોએ કરી હતી. તેમના હિન્દી અનુયાયીઓનો હાથ કંઈક નરમાશથી પડતો હતો. અહો શી તે તિરસ્કાર અને લોહીની તરસથી ભરેલી, પાગલ જેવી, સહાનુભૂતિ અથવા માનવતાના જરા પણ સ્પર્શ વિનાની મુખમુદ્રાઓ! આજે પણ મને તેમનું તાદશ સ્મરણ છે. કદાચ તે જ ક્ષણે અમારા લોકોની મુખમુદ્રાઓ પણ એટલી જ તિરસ્કારજનક બની ગઈ હશે! અમે ઘણે મોટે અંશે અહિંસક રહ્યા હતા એટલે કંઈ અમારાં હૃદયોમાં અમારા વિરોધીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો અથવા તો અમારી મુદ્રાઓ ઉપર સદ્‌ભાવ ઝલકતો હતો એમ ન હતું અને તેમ છતાં તેમની અને અમારી વચ્ચે ફરિયાદનું કશું કારણ નહોતું, કશી વ્યક્તિગત તકરાર નહોતી, પરસ્પર કશો દ્વેષ નહોતો. અમે તો માત્ર તેટલા સમય પૂરતા કોઈ અગમ્ય અને સમર્થ બળોના પ્રતિનિધિમાત્ર હતા. તેમણે અમને પોતાના સકંજામાં પકડ્યા હતા, તેમના કે કેલા અમે આમથી તેમ અથડાતા હતા, અને તે બળોએ જ અમારાં હૃદય તથા બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ રીતે પોતાની પકડમાં લઈ, અમારી કામનાઓ અને રાગદ્વેષોને જાગ્રત કરી અમને પોતાનાં આંધળાં હથિયાર બનાવી લીધા હતા. વગર સમજ્યે અમે તરફડ્યા. શા કારણે અમે તરફડ્યા તેની અમને સમજ નહોતી, અમે ક્યાં જતા હતા એ અમે જાણતા નહોતા. પ્રવૃત્તિના નશાને અમે વશ હતા. પરંતુ એ નશો ઊતરી ગયો એટલે તરત જ પ્રશ્ન ઊઠ્યો: આ બધું શાને માટે હતું? શાને માટે હતું?

૨૬. મજૂરસંઘ મહાસભા

રાજકારણની બાબતોમાં સાઈમન કમિશન અને સર્વપક્ષી પરિષદે તે વરસે દેશનું લક્ષ મુખ્યત્વે રોકલ્યું હતું, પરંતુ મારો રસ અને પ્રવૃત્તિ વિશેષે કરીને બીજી દિશાઓમાં વળ્યાં હતાં. મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે તેનું તંત્ર સંભાળવામાં અને તેને સુસંગઠિત કરવામાં મારો ઘણો સમય રોકાતો અને પ્રજાનું લક્ષ સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનના પ્રશ્નો તરફ વાળવામાં હું ખાસ કરીને રસ લેતો. સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં મહાસભાએ પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર કરીને સાચવવાની આવશ્યકતા હતી. ખાસ કરીને એટલા કારણસર કે સર્વપક્ષીય પરિષદનું વલણ એ વિષયમાંથી અમને પાછા ખેંચી જવાનું હતું. આ હેતુ સાધવાને માટે મેં ખૂબ મુસાફરી કરી ને અનેક મહત્ત્વની સભાઓ આગળ ભાષણો કર્યાં. મને યાદ છે કે ૧૯૨૮માં મેં ચાર પ્રાંતિક

પરિષદો — એક પંજાબમાં, બીજી દક્ષિણમાં મલબારમાં, ત્રીજી દિલ્હીના અને ચોથી સંયુક્ત પ્રાંતમાં — નું તેમજ મુંબઈ અને બંગાળમાં યુવક અને વિદ્યાર્થી પરિષદોનું પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. વચ્ચે વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતના ગામડાંઓમાં પણ મારું જવાનું થતું અને પ્રસંગોપાત્ત ઔદ્યોગિક કારખાનાઓના મજૂરોની આગળ પણ મારે ભાષણો આપવાં પડતાં. મારાં ભાષણોનો ભાવાર્થ સર્વ સ્થળે એક જ હતો. જો કે જુદાં જુદાં સ્થળોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિને અંગે મારી ભાષામાં ફેર પડતો અને જુદાં જુદાં શ્રોતાવર્ગને ધ્યાનમાં લઈને હું જુદી જુદી બાબતો પર ભાર મૂકતો હતો. બધા જ સ્થળોએ હું સંપૂર્ણ રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક મુક્તિ વિષે બોલતો અને એમાંની પ્રથમ વસ્તુ બીજીને માટેનું શરૂઆતનું પગથિયું છે એમ પ્રતિપાદન કરતો. ખાસ કરીને મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાં તેમજ બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં સમાજવાદની વિચારસરણીનો પ્રચાર કરવાની મારી ખાહેશ હતી. કેમકે રાષ્ટ્રીય હિલચાલના આધારરૂપ આ વર્ગ ઘણુંખરું અતિશય સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદની ભાષામાં જ વિચાર કરતા. પ્રાચીન સમયની આપણી જાહોજલાલી, પરદેશી રાજસત્તાથી આપણને પહોંચેલી આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક હાનિ, આપણા લોકોને ભોગવવાં પડતાં કષ્ટો, પરતંત્ર નીચે જીવવામાં રહેલો તેજોભંગ તેમજ આપણું રાષ્ટ્રીય સ્વમાન જાળવવાને માટે તેમાંથી મુક્ત થવાની આવશ્યકતા, માતૃભૂમિને ચરણે સર્વસ્વનો ભોગ ધરી દેવાની જરૂર એવી એવી બાબતો પર આ લોકોનાં ભાષણોમાં ભાર દેવાતો. આ બધા પરિચિત વિષયો દરેક હિંદીના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતા અને મારું રાષ્ટ્રનું હૃદય એ ભાવનાઓને ઝીલતું તેમજ તેમનાથી હાલી ઊઠતું. જો કે હિંદના કે બીજા દેશોના પ્રાચીન સમયનો હું કદી પણ અંધભક્ત તો નહોતો જ. આ ભાવનાઓમાં રહેલું તથ્ય તો કાયમ હતું જ, પરંતુ ઘણા લાંબા સમયથી એકની એક વસ્તુ ઉપર ટોક પાડ્યા કરવાથી તે બધી ઘસાઈને જર્જરિત થઈ ગઈ હતી અને તેની તે જ બાબતોનો એકધારો પુનરુચ્ચાર થયા કરવાથી આપણી લડતના બીજા જીવન્ત અને મર્મના પ્રશ્નોના વિચારને અવકાશ ન રહેતો. આ બાબતો પર ભાર દેવાથી લાગણી ઉશ્કેરાતી પરંતુ વિચારને ઉત્તેજન મળતું નહોતું.

હિંદમાં સમાજવાદના ક્ષેત્રમાંના અગ્રગામીઓ પૈકીનો એક તો હું બેશક નહોતો — સાચું કહું તો હું કંઈક પછાત હતો અને જેમાંના બીજા અનેક પોતાની પાછળ ઝગઝગતા પ્રકાશનો લિસોટો મૂકતા ત્વરિત ગતિથી આગળ પહોંચી ગયા હતા તેમાં હું મહાપરાણે એક એક ડગલું ભરતો આગળ વધતો હતો. કામદારોની મજૂરસંઘની હિલચાલની તેમજ યુવકસંઘના ઘણા મોટા ભાગની વિચારસરણી તત્ત્વતઃ સમાજવાદી હતી. ૧૯૨૭ના ડિસેમ્બરમાં હું યુરોપથી પાછો ફર્યો ત્યારે એક પ્રકારનો અસ્પષ્ટ અને અવ્યવસ્થિત સમાજવાદ હિંદના વાતાવરણનું એક અંગ બની ગયો હતો અને તે સમય પૂર્વે પણ અનેક છૂટાછવાયા સમાજવાદીઓ હિંદમાં મોજૂદ હતા. એ બધા મોટે ભાગે કાલ્પનિક આદર્શ સમાજવ્યવસ્થાને ધોરણે વિચારો કરતા પરંતુ તેમનાં ચિત્ત ઉપર

*માર્ક્સના સિદ્ધાન્તની અસર વધતી જતી હોઈને તેઓ પૈકી કેટલાક થોડા તો પોતાને સોએ સો ટકા માર્ક્સવાદીઓ સમજતા સોવિયેટ યુનિયનમાં એક પછી એક બનતી જતી ઘટનાઓ અને ખાસ કરીને તેની પંચવાર્ષિક યોજના (ફાઈવ ઈયર પ્લેન) ને પરિણામે યુરોપ અને અમેરિકાની જેમ હિંદમા પણ આ વૃત્તિ બલવત્તર થતી જતી હતી

સમાજવાદી કાર્યકર્તા તરીકે મારુ જો કંઈ વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તે એ હકીકતને કારણે હતું કે હુ મહાસભામાં અગત્યનાં અધિકારસ્થાનો ધારણ કરનાર એક આગેવાન મહાસભાવાદી હતો મારા સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રમુખ અને પ્રસિદ્ધ મહાસભા વાદીઓ એ ધોરણે વિચાર કરતા થયા હતા. સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિમાં આવા વિચારવાળા મહાસભાવાદીઓ સૌથી વધારે પ્રમાણમા જણાતા હતા, અને એ સમિતિમાં છેક ૧૯૨૬ની સાલમાં કંઈક મોળો અને નરમ સમાજવાદી કાર્યક્રમ ઘડવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો હતો અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તમા જમીનની જમીનદારી અને તાલુકદારી પ્રથા છે તેથી શરૂઆતમા જે સવાલનો અમારે પહેલવહેલો સામનો કરવો પડ્યો તે જમીનનો મહા પ્રશ્ન હતો. અમે એવું જાહેર કર્યું કે જમીનદારી પદ્ધતિ નાબૂદ કરીને રાજ્ય અને ખેડૂતની વચ્ચેના બીજા દલાલોને રુખસદ આપવી જોઈએ. જે વાતાવરણમાં અમારે આગળ વધવાનું હતુ તેમા તે સમયે આ વિચારો તદ્દન નવા જેવા જ હોવાથી અમારે સાવધાનીથી પગલા ભરવાનાં હતાં

બીજે વરસે એટલે ૧૯૨૯માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિએ એક ડગલું આગળ વધી મહાસભા સમિતિને ચોક્કસ સમાજવાદી ધોરણે એક ઠરાવની ભલામણ કરી ૧૯૨૯ના ઉનાળામા મળેલી મહાસભા સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાન્તિક સમિતિના ઠરાવની પ્રસ્તાવના માન્ય રાખીને તે આખા ઠરાવની પાછળ રહેલા સમાજવાદના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હતો સંયુક્ત પ્રાંતના ઠરાવમા રજૂ કરવામાં આવેલા વિગતવાર કાર્યક્રમની વિચારણા મહાસમિતિએ ભવિષ્ય પર મુલતવી રાખી મહાસભા સમિતિના આ ઠરાવોનુ ઘણા લોકોને વિસ્મરણ થયુ લાગે છે, અને તેઓ એવો ખ્યાલ કરે છે કે સમાજવાદનો પ્રશ્ન એકાદ વર્ષ દરમ્યાન જ મહાસભામા એકાએક ઉપસ્થિત થયો છે એટલુ માત્ર સાચું છે કે મહાસમિતિએ ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના જ એ ઠરાવ માન્ય રાખેલો અને ઘણાખરા સભ્યોને કદાચ પોતે શુ કરે છે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ પણ નહિ હોય

* જીવદયા અને માનવદયાની દૃષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થા સુધારવા ઇચ્છનારા તો દરેક યુગમા હોય છે, માર્ક્સના પહેલા પણ હતા જ તેઓ એમ કહેતા કે ગરીબવર્ગના તરફ રહેમ રાખવાનુ તવંગરનું કર્તવ્ય છે, કારણ ઈશ્વરે તેમને સંપત્તિ આપી છે માર્ક્સે કહ્યુ ગરીબવર્ગની ગરીબીમા જ ક્રાંતિના બીજ છે, એની ગરીબી મૂડીવાદ અને થોડા જેટલાઓના ધનને અન્યાયથી ઠરાવે છે. એની ગરીબી એ ઈશ્વરદત્ત નથી, પણ ચોક્કસ સામાજિક પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. એ પરિસ્થિતિમા ક્રાંતિ ગરીબવર્ગનો અગ્રેસર કરીને જ લાવી શકાય પેલા જૂના સમાજસુધારકો આદર્શવાદી સમાજસુધારકો કહેવાય છે, માર્ક્સ અને તેના અનુયાયી શાસ્ત્રીય સમાજવાદીઓ કહેવાય છે.

— ભા. ક.

હિંદી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘની સંયુક્ત પ્રાંતની શાખા (આ પ્રાંતિક શાખા પ્રાંતમાંના મહાસભાના પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓની જ બનેલી હતી) તો સાફ સાફ સમાજવાદી જ હતી, અને મહાસભા સમિતિ જેવું મિશ્ર મંડળ જઈ શકે તેના કરતાં તે આગળ વધી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘનો એક આશય તો સામાજિક મુક્તિનો જ રાખવામાં આવ્યો હતો આ સંઘનું એક મજબૂત અને સુવ્યવસ્થિત તંત્ર હિંદભરમાં ગોઠવી તેનો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા માટે ઉપયોગ કરવાની અમે આશા રાખી હતી કમનસીબે, અને માગી નિરાશા વચ્ચે, કંઈક અંશે સંયુક્ત પ્રાંત સિવાય બીજા ભાગોમાં સંઘનું ગાડું જરા પણ આગળ ન ચાલ્યું આનું કારણ એ ન હતું કે દેશમાં એ પ્રવૃત્તિને માટે ટેકાનો અભાવ હતો પરંતુ અમારા સંઘના મોટા ભાગના કાર્યકર્તાઓ મહાસભાના પણ પ્રમુખ કાર્યકરો હતા અને મહાસભાએ કંઈ નહિ તો સિદ્ધાંતમાં તો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો સ્વીકાર કર્યો જ હતો એટલે તે બધા મહાસભાના તંત્ર દ્વારા પણ હંમેશા કાર્ય કરી શકતા વળી સંઘના પુરસ્કર્તાઓ પૈકી કેટલાકે તો સંઘને ખીલવવો એ એવો ખ્યાલ ગંભીરપણે રાખ્યો ન હતો મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળ ઉપર દબાણ લાવવા માટે, અથવા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી પર અસર પહોંચાડવા પૂરતો જ એનો ઉપયોગ કરવાનો તેમનો ખ્યાલ હતો આમ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ મંદ પડતો ગયો, અને જેમ જેમ મહાસભા વિશેષ લડાયક કાર્યક્રમ ગોઠવતી ગઈ, તેમ તેમ તેના તરફ બધાં ગતિમાન તત્ત્વોને તે ખેંચતી ગઈ, અને સંઘ ક્ષીણ થતો ગયો ૧૯૩૦મા સવિનયભંગની લડત આવી પહોંચતાં સંઘ મહાસભામાં સમાઈ જઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો

૧૯૨૮ના પાછલા અર્ધ ભાગમાં અને ૧૯૨૯મા હું પકડાઈશ એવી વાતો વારંવાર ચાલેલી વર્તમાનપત્રોમાં આવતા ઉલ્લેખોમાં અથવા જાણકાર મિત્રો તરફથી મને મળેલી અસંખ્ય ખાનગી ચેતવણીઓમાં કેટલું તથ્ય હતું તેની મને ખબર નથી, પરંતુ એ ચેતવણીઓને લીધે મારા હૃદયમાં અનિશ્ચિતતાની ભાવના ઉદ્ભવી એને હું જાણે આજે પકડાઈશ કાલ પકડાઈશ એમ મને થયા કરતું આ અનિશ્ચિતતાની મને પરવા ન હતી, એનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે ભાવીના ગર્ભમાં મારે માટે ગમે તે નિર્માણ થયું હશે, પરંતુ સ્થિર ક્રમબદ્ધ જીવન મારા નસીબમાં નથી જ એની મને ખાતરી હતી આ અનિશ્ચિતતાને એકાએક કરવા પડતા ફેરફારોને અને ફરી ફરી જેલ જવાને હું જેટલો વહેલો ટેવાઉં તેટલું મારે માટે બહેતર હતું મન લાગે છે કે આવા પ્રકારની માનસિક પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક બનાવી દેવામાં મને એકંદરે ઠીક સફળતા મળી (મારાથી ઘણે થોડે અંશે મારા સ્વજનો પણ એમાં સફળ થયા) એને લીધે જ્યારે જ્યારે મને પકડાવાના પ્રસંગ આવતા ત્યારે ત્યારે હવે હું તે પ્રસંગોને પ્રથમના કરતાં વધારે સ્વાભાવિક માની લેવા લાગ્યો આ નવી મનોદશા વિના એ અશક્ય થઈ પડત એને લીધે મારા પકડાઈ જવાની અફવાઓ છેક નિરર્થક તો ન જ નીવડી, તેમનામાંથી મારા નિત્યજીવનમાં એક પ્રકારનો ઉલ્લાસ દાખલ થયો અને વહેજત આવવા લાગી છૂટા ફરવાનો એકેએક

દિવસ મહામૂલો બન્યો, જાણે રોજ એક નવો દહાડો મુક્ત જીવનમા ઉમેરાતો હતો હકીકતમા તો ૧૯૨૮ અને ૧૯૨૯મા મને છૂટનો બહુ મોટો ગાળો મળી ગયો અને આખરે ફરી જેલમા તો છેક ૧૯૩૦ના એપ્રિલમા જ જવાનુ થયુ, ત્યાર પછી જેલ બહાર મળેલી ટૂકી ટૂકી રજાઓમા મને કઈક અવાસ્તવિકતા લાગતી મારા પોતાના ઘરમા હુ કોઈ અજાણ્યો પરોણો થઈને થોડા દહાડાને માટે ફરવા આવ્યો છુ એમ મને થતુ, બીજી સવારે મારુ શુ થવાનુ છે તેની હુ કલ્પના પણ કરી શકતો નહિ અને પાછા જેલમા જવાનુ નિમત્રણ ગમે તે ક્ષણે આવી પહોચશે એવી હમેશ અપેક્ષા રહેતી

૧૯૨૮નો અત પાસે આવતો ગયો તેની સાથે કલકત્તાની મહાસભા પણ નજદીક આવતી ગઈ તેના પ્રમુખસ્થાને મારા પિતાશ્રી આવવાના હતા તેમના દિલમા માત્ર સર્વપક્ષી પરિષદ અને તેની સમક્ષ તેમણે રજૂ કરેલા હેવાલનો જ એક ખ્યાલ ભરેલો હતો, અને તેમને એ હેવાલ મહાસભામા પસાર કરાવવો હતો સપૂર્ણ સ્વાતત્ર્યના મુદ્દા વિષે હુ ઘરછોડ કરવા તૈયાર નથી અને તેથી એ વાત મને પસદ નથી એ તેઓ જાણતા હતા મારી નાપસદગીને લીધે તેમને રોષ પણ થયો આ બાબતમા અમે ઝાઝી દલીલો ન કરી, પરતુ અમારી બન્નેની વચ્ચે માનસિક કલહની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને અમે બન્ને જાણે ઊલટી દિશાઓમા ખેચવાનો પ્રયાસ કરતા હતા અગાઉ અનેકવાર મતભેદો તો અમારી વચ્ચે પડયા હતા, અને તે પણ એવા મહત્ત્વના કે તેને લીધે જુદા જુદા પક્ષમા અમારે વહેચાવુ પડયુ હતુ પરતુ આ પ્રસગે લાગણીઓ જેટલી તગ થઈ તેટલી આગળ કે આ પછીના કોઈ પણ પ્રસગે થઈ ન હતી આ પરિસ્થિતિને કારણે અમે બન્ને કઈક દુખી રહેતા કલકત્તામા તો વાત છેક છેવટની હદે પહોચી ગઈ પિતાશ્રીએ એ વાત સાફ જાહેર કરી કે મહાસભાના અધિવેશનમા તેમનુ ધારેલુ નહિ થાય — એટલે કે સર્વપક્ષી પરિષદના હેવાલનો સ્વીકાર કરનારો ઠરાવ બહુમતીથી પસાર ન થાય તો — પોતે મહાસભાનુ પ્રમુખપદ નહિ લે આ તદ્દન સમજી શકાય એવો અને બધારણને અનુસરતો માર્ગ હતો તેમ છતા આ મુદ્દાને આટલી હદ સુધી ખેચી જવાને નારાજ એવા તેમના અનેક વિરોધીઓ તેમના આ વલણથી ભારે સકડામણમા આવી ગયા મહાસભામા, અને મને લાગે છે કે બીજા સ્થળોએ પણ, ટીકા કરીને વખોડવાની અને જતા જવાબદારીમાથી છટકી જવાની વૃત્તિ હમેશ રહી છે, હમેશા એવી આશા સેવવામા આવે છે કે ટીકાથી દબાઈને સામો પક્ષ આપણને ગમે એવી રીતે પોતાનો ક્રમ બદલશે, અને પરિણામે નાવડુ યોગ્ય દિશાએ હકારવાની જવાબદારીનો ભાર આપણે માથે નહિ પડે હિંદી સરકારની વ્યવસ્થામા આજે છે તે પ્રમાણે, જ્યારે જવાબદારી ઉપાડી લેવાના પ્રસગોથી આપણને વચિત રાખવામા આવે છે અને પદભ્રષ્ટ ન કરી શકાય તેવુ તેમજ આપણી સત્તાથી ઉપરવટ જનારુ કાર્યવાહક મડળ માથે હોય છે ત્યારે, આપણે માટે ટીકા કરવાનો એક માત્ર માર્ગ જ બાકી રહી જાય છે, (બેશક બહારથી સીધી લડત આપીને રીતુ કાર્ય ઉકેલી લેવાનો રસ્તો તો હમેશા ખુલ્લો જ હોય છે) અને તે ટીકાઓ સ્વાભાવિક રીતે

ખડનાત્મક જ હોય એ સાચુ તેમ છતા એ ખડનાત્મક ટીકાઓને પણ જો કાર્યસાધક બનાવવી હોય તો તેમની પાછળ જ્યારે પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તત્રનો પૂરો કબજો લઈ લેવાની અને તેની બધી જવાબદારી ઉઠાવવાની માનસિક તત્પરતા અને તૈયારી હોવી જોઈએ રાજતત્રના દરેકેદરેક મુલકી અને લશ્કરી આંતર વ્યવસ્થાના તથા બાહ્ય સબધોના ખાતાઓ પરનો અધિકાર સભાળી લેવાની શક્તિ પણ તે ટીકાની પાછળ હોવી જોઈએ હિદના મવાળમાર્ગીઓ જેમ લશ્કરની બાબતમા માગણી કરે છે તેમ માત્ર અશત. અધિકારની માગણી કરવી એનો અર્થ તો એટલો જ કે આપણે આખુ તત્ર ચલાવવાને અસમર્થ છીએ એમ આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ અને તેથી આપણી ટીકાની ધાર બુઠ્ઠી થઈ જાય છે

ટીકા કરવાની અને વખોડવાની અને છતા તે ટીકાના સ્વાભાવિક પરિણામોમાથી જાતને બચાવી લેવાની આ વૃત્તિ ગાધીજીના ટીકાકારોમા ઘણીવાર જણાઈ છે મહાસભામા એવા સખ્યાબધ લોકો છે જેમને ગાધીજીની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ પસદ નથી તેમજ તેઓ તેમની કડક ટીકાઓ કરે છે પરતુ મહાસભામાથી ગાધીજીને હાકી કાઢવાની એ લોકોની તૈયારી નથી. આ વલણ સમજવામા તો બહુ મુશ્કેલી નથી પરતુ એથી બન્નેમાથી એકે પક્ષને ન્યાય થતો નથી

આવા જ પ્રકારની કેટલીક મુશ્કેલીઓ કલકત્તા મહાસભા વખતે ઊભી થઈ બન્ને વિરોધી પક્ષો વચ્ચે મત્રણાઓ ચાલી અને તેને પરિણામે સમાધાનનો એક મુસદ્દો જાહેર કરવામા આવ્યો પરતુ પાછળથી એ બધુ તૂટી પડ્યુ આ બધા પ્રસગોથી ઠીક ઠીક ગોટાળો ઊભો થયો અને એમા બહુ શોભા તો નહોતી જ આખરે ઉભયને માન્ય થયેલા મહાસભાના મુખ્ય ઠરાવથી સર્વપક્ષી પરિષદનો રિપોર્ટ બહાલ રાખી સ્વીકારવામા આવ્યો પરતુ સાથે સાથે એવી જાહેરાત કરવામા આવી કે જો તે રિપોર્ટમાના બધારણને બ્રિટિશ સરકાર એક વર્ષની મુદતની અદર પોતાની સમતિ નહિ આપે તો મહાસભા સપૂર્ણ સ્વાતત્ર્યના ધ્યેય તરફ પાછી વળી જશે આ ઠરાવથી સરકારને એક વર્ષની મુદત આપીને વિવેકભરેલી રીતે છેવટનુ આહ્વાન આપવામા આવ્યુ સપૂર્ણ સ્વાતત્ર્યના ધ્યેય પરથી આ ઠરાવમા બેશક પીછેહઠ હતી કેમકે સર્વપક્ષી પરિષદના રિપોર્ટમા સપૂર્ણ સાસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજની માગણી પણ રજૂ થતી નહોતી તેમ છતા મહાસભામા બે તડ પાડવાની કોઈની પણ તૈયારી નહોતી. તે સમયે મહાસભામા બે ભાગ પડતા એ ઠરાવથી અટક્યા તેમજ ૧૯૩૦મા શરૂ થનારી લડતને માટે મહાસભાનો મોટો સમૂહ તે ઠરાવથી એકત્ર રહી શક્યો એ વાતનો ખ્યાલ કરતા એ ઠરાવ એકદરે ડહાપણભરેલો જ થયો હતો એમ લાગે છે એ તો સ્પષ્ટ જ હતુ કે સર્વપક્ષી પરિષદે રજૂ કરેલુ બધારણ એક વર્ષની મુદતમા બ્રિટિશ સરકાર સ્વીકારી લેવાની નહોતી લડત તો હવે અનિવાર્ય હતી અને દેશમા તે સમયે જે પરિસ્થિતિ હતી તે જોતા ગાધીજીના નેતૃત્વ વિના એવી કોઈ પણ લડત કાર્યસાધક

મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં મેં એ ઠરાવનો લૂખો લૂખો વિરોધ કર્યો હતો અને તેમ છતાં મને ફરી પાછો સામાન્ય મંત્રી ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યો! ગમે તેમ થાય પણ મહાસભાના મંત્રીપદની કંબલ બાબાને છોડતી નહોતી. મહાસભાની દુનિયામાં હું જાણે પેલા પ્રસિદ્ધ 'વિકાર ઓફ બ્રે'* ની ભૂમિકા ભજવતો હતો. મહાસભાની ગાદીએ પ્રમુખ ગમે તે વિરાજે તો પણ તેના તંત્રનો અખત્યાર ધારણ કરનારો મંત્રી તો હું જ રહેતો.

કલકત્તામાં મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું, તેના થોડા દિવસ પૂર્વે, કોલસાની ખાણોના પ્રદેશના કેન્દ્ર ઝરિયામાં અખિલ હિંદ મજૂરસંઘ મહાસભા મળી હતી. મેં પ્રથમના બે દિવસોએ હાજરી આપીને તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો. પરંતુ તે પછી મારે કલકત્તા જવું પડેલું. મજૂરસંઘોની મહાસભામાં આ હું પહેલી જ વાર ગયો હતો, અને કિસાનોમાંની મારી પ્રવૃત્તિએ તેમજ તાજેતરમાં કામદારોમાં કરેલી મારી પ્રવૃત્તિઓથી મજૂરોના આમવર્ગમાં મને કંઈક લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં આ મહાસભાના મંડળમાં હું પરાયા જેવો જ હતો. આસ્તે આસ્તે સુધારો કરવાના પક્ષના સુધારકો અને તેમનાથી વધારે ઉદ્દામ તથા ક્રાન્તિવાદી લોકો વચ્ચેનો પુરાણો ઝઘડો અહીં પણ મારી નજરે પડ્યો. મજૂર આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળો પૈકી કોની સાથે જોડાવું, સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી સંઘ સાથે જોડાવું કે નહિ, 'પૈન-પેસિફિક' સંઘ સાથે જોડાવું કે નહિ, અને જીનીવાની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવા ઇષ્ટ છે કે નહિ એ બધા ચર્ચાના અને મતભેદના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. આ બધા પ્રશ્નો કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનો તો મહાસભાના બે વિભાગો વચ્ચે રહેલો ઊંડો દૃષ્ટિભેદ હતો. એક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં મધ્યમમાર્ગી વલણનો, બલકે ખરી રીતે ઔદ્યોગિક બાબતમાં રાજકારણની દખલગીરી પ્રત્યે શંકાની દૃષ્ટિથી જોનાર મજૂરસંઘોના જૂના કાર્યકર્તાઓનો સમૂહ હતો. એકલા ઔદ્યોગિક મજૂરોએ અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમ વિષે, અને તે પણ સાવચેતીથી કરવા વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, અને મજૂરોની સ્થિતિમાં ક્રમશઃ સુધારો કરાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો. આ વિભાગના આગેવાન શ્રી ના. મ. જોશી હતા. હિંદી મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે તે અનેક વાર જીનીવા જઈ આવ્યા હતા. બીજો પક્ષ વધારે ઉદ્દામ, વધારે લડાયક તેમજ રાજકીય કાર્યક્રમ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવનારો હતો અને તે પોતાના ક્રાન્તિના વલણને સાફ શબ્દોમાં જાહેર કરતો હતો.

* પોતાની જ મશ્કરી કરીને વિનોદ મેળવવાની પંડિતજીની શક્તિનો આ નમૂનો છે. 'વિકાર ઓફ બ્રે' એક ૧૬મા સૈકાનું ઐતિહાસિક પાત્ર છે. એના 'વિકાર'નું પોતાનું પદ કાયમ રહે એટલી શરતે ગમે તે વિચાર ધરાવનાર એ રમૂજી 'વિકાર' વિષે અંગ્રેજી ભાષામાં પવાડો લખાયો છે. હેન્રી ૮મા, એડવર્ડ ૬ઠ્ઠા, મેરી અને ઇલીઝાબેથના એમ ચાર રાજ્યમાં એ 'વિકાર' રહ્યો, પણ ચાર વખત એણે પોતાની માન્યતા બદલી, બે વખત એ રોમન કેથલિક થયો, બે વખત પ્રોટેસ્ટન્ટ થયો. વિકારને તો 'વિકાર' નું પદ ગમે તે ભોગે છોડવું નહોતું, શીરાને માટે શ્રાવક થવાને તે સદા તૈયાર હતો. પંડિતજીને મંત્રીપદ જોઈતું નહોતું. પણ તે, મહાસભાની નીતિ અને પરિસ્થિતિ છતાં, અને મહાસભાના પ્રમુખો છતાં, તેમને છોડતું નહોતું. —ભા. ક.

સામ્યવાદીઓ અને તેમના જેવી જ વિચારસરણીવાળા બીજા લોકોની સીધી હકૂમત હેઠળ તે કાર્ય કરતો નહોતો છતાં તેમની તેના પર ઠીક ઠીક અસર હતી. મુંબઈના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગના મજૂરવર્ગ પર એ પક્ષે પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ સ્થાપિત કર્યો હતો, અને તેની આગેવાની હેઠળ મુંબઈની કાપડની મિલોના મજૂરોએ એક મોટી અને કંઈક અંશે સફળ નીવડેલી હડતાળ પાડી હતી. મુંબઈમાં તેની આગેવાની હેઠળ કાપડની મિલોના કામદારોનો 'ગિરની કામગાર સંઘ' નામનો નવો અને સમર્થ સંઘ ઊભો થયો હોઈ તેનો પ્રભાવ મુંબઈની સમસ્ત મજૂરદુનિયા પર પડતો હતો. એ જ ઉદ્દામ પક્ષની અસર નીચે બીજો સમર્થ મજૂરસંઘ 'જી. આઈ. પી. રેલવે સંઘ' હતો.

મજૂરસંઘ મહાસભાની છેક શરૂઆતથી જ તેનું કાર્યવાહક મંડળ અને તેની કચેરી શ્રી ના. મ. જોશી અને તેમના નિકટના સાથીઓના અંકુશમાં હતાં. જેથીને હાથે જ આખી હિલચાલનું ઘડતર થયું હતું. મહાસભાના અનુયાયીવર્ગમાં વધારે વજન ધરાવનારો હોવા છતાં ઉદ્દામ પક્ષને મરજી નીતિ ઘડવામાં બહુ ઓછી તક મળતી. આ પરિસ્થિતિ એકંદરે અસંતોષકારક હોઈ તેમાં આખી હિલચાલની વાસ્તવિક સ્થિતિ બરાબર વ્યક્ત થતી નહોતી. પરિણામે અસંતોષ અને ઘર્ષણ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયાં હતાં તેમજ મજૂરસંઘ મહાસભામાં સત્તાનું સ્થાન કબજે કરવાની ઉદ્દામ પક્ષની મંછા હતી. સાથે સાથે ઝઘડો ઠેઠ અંત સુધી લઈ જવાની સૌની નામરજી હતી કેમકે તેને પરિણામે આખી મહાસભામાં ભંગાણ પડી જવાનો ભય જણાતો હતો. હિંદી મજૂરસંઘોની હિલચાલ તે સમયે હજી કિશોર અવસ્થામાં જ હતી, તે પૂર્ણ સામર્થ્યવાળી નહોતી અને તેનું સંચાલન મુખ્યત્વે બિનમજૂર નેતાઓ જ કરતા હતા. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં, મજૂરોની દુનિયાની બહારના લોકોમાં મજૂરોનો ઉપયોગ કરી લેવાની વૃત્તિ હમેશાં જણાય છે. હિંદી મજૂરસંઘ મહાસભા અને બીજા કામદારસંઘોમાં આ વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. એ બધી વાત સાચી હતી છતાં પોતાના અનેક વર્ષોના કાર્યથી શ્રી. ના. મ. જોશી એક સંગીન, સાચા અને મૂલ્યપૂર્ણ કાર્ય કરનાર મજૂરસંઘવાદી પુરવાર થયા હતા, અને તેમને રાજકીય બાબતોમાં પછાત અને મવાળ માની ગણનાર લોકો પણ હિંદની મજૂરહિલચાલની તેમણે કરેલી સેવાનું મૂલ્ય સ્વીકારતા. નરમ કે ગરમ બીજા ભાગ્યે જ બહુ લોકોને વિષે આટલું પણ કહી શકાય એમ હતું.

ઝરિયામાં મારી સહાનુભૂતિ ઉદ્દામ વિભાગને પક્ષે હતી પરંતુ હું નવો જ આવેલો હોવાથી મજૂરસંઘ મહાસભાના આ ઘરના ઝઘડાઓમાં મને ઝાઝી સમજ પડતી નહોતી. એટલે મેં એ બધામાંથી અલગ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. મેં ઝરિયા છોડ્યું પછી મહાસભાના અધિકારીઓની વાર્ષિક ચૂંટણી થઈ અને ગેરહાજરીમાં મને ખબર પડી કે આવતા વર્ષને માટે પ્રમુખ તરીકે મારી વરણી થઈ છે. નરમ વલણવાળાઓએ મારું નામ રજૂ કર્યું હતું. કદાચ તેમને એમ લાગ્યું હશે કે મારી મારફતે પ્રમુખપદ માટેના બીજા ઉમેદવારને હરાવી શકાશે. એ બીજો ઉમેદવાર [illegible]

કરનો એક મજૂર હતો અને ઉદ્દામ પક્ષે તેનું નામ સૂચવ્યું હતું. ચૂંટણીને દિવસે હું ઝરિયામાં હાજર હોત તો આ કામદાર ઉમેદવારની તરફેણમાં હું મારી ઉમેદવારી જરૂર પાછી ખેંચી લેત. મારા જેવા એક નવીન આગંતુકને તેમજ બિનકામદારને આમ એકાએક પ્રમુખને સ્થાને ઠોકી બેસાડવામાં સ્પષ્ટ અવિવેક હતો એમ મને લાગતું. આ એક હકીકત ઉપરથી જ હિંદમાંની મજૂરસંઘ ચિલવળની બાલ્યાવસ્થા તેમજ દુર્બલતાનું માપ મળી રહેતું હતું.

મજૂરોના ઝઘડાઓ અને તેમની હડતાલોથી ૧૯૨૮નું વર્ષ ભરપૂર ગયું હતું ૧૯૨૯ની સાલમાં પણ એનું એ જ ચાલુ રહ્યું. મુંબઈના કાપડઉદ્યોગના આપદ્‌ગ્રસ્ત અને લડાયક મજૂરોએ એ હડતાલોની આગેવાની લીધી. બંગાળની શણની મિલોમાં પણ એક મોટી સર્વસામુદાયિક હડતાલ પડી. જમશેદપુરનાં પોલાદનાં કારખાનાંઓમાં અને મને સ્મરણ છે કે રેલવેઓ ઉપર પણ હડતાલો થયેલી. જમશેદપુરના કલઈનાં પતરાંના કારખાનામાં એક બહુ લંબાયલી, અને ઘણા માસ ચાલી છતાં બહાદુરીથી લડાયેલી, લડત થઈ હતી. જાહેર જનતાની ભારે સહાનુભૂતિ છતાં તે કારખાનાની માલકી ધરાવતી, અને બરમા ઑઈલ કંપની સાથે સંબંધ ધરાવતી ગમર્થ કંપનીએ ત્યાંના કામદારોને કચરી નાંખ્યા હતા

એકંદરે એ બે વર્ષો દરમિયાન મજૂરદુનિયામાં ભારે અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો, અને મજૂરોની સ્થિતિ બગડતી જતી હતી. લડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં હિંદી ઉદ્યોગના આબાદીમાં અસાધારણ ઉછાળો આવ્યો હતો, અને તેને પરિણામે કારખાનાંના માલિકોએ હેરત ઉપજાવે એટલો ભારે નફો કર્યો હતો પાંચ કે છ વર્ષ સુધી શણ અને કાપડની મિલોએ સરેરાશ સો ટકાથી ઉપરનું વ્યાજ વહેંચ્યું હતુ, અને અનેક ઠેકાણે તે દર સાલ દોઢસો ટકા સુધી પહોંચ્યુ હતુ. આ બધો અણધારેલો ભારે નફો માલિકો અને શેરહોલ્ડરોના ગજવામાં પહોંચ્યો અને મજૂરો જ્યાંના ત્યાં રહ્યા તેમના પગારોમા સહેજસાજ વધારો થયો હશે તે ઘણુંખરું જરૂરી વસ્તુઓના ભાવો વધવાથી ઘસડાઈ જતો આમ જ્યારે ટંકશાળ પડી ગઈ હતી ત્યારે લગભગ બધા જ કામદારોના ભાગ્યમાં તેનાં તે તદ્દન દળદરી ઘોલકાઓમા રહેવાનું લખાયુ હતુ, અને તેમની સ્ત્રીઓને પણ ભાગ્યે જ પૂરતાં કપડાં પહેરવાને મળતા મુબઈના મજૂરોની સ્થિતિમા પણ કશો ભલીવાર ન હતો, પરંતુ તેમનાથીયે બૂરી દશા તો કલકત્તાના મહેલોથી એક કલાકની મુસાફરીને અંતરે કામ કરનારા શણના કારખાનાંના કામદારોની હતી જ્યાંથી ગંગા અને ઠેઠ સુધી દ્રવ્યની એક અવિરત વિશાળ નદી વહ્યાં કરે અને હિંદના ખોબા જેટલા ઉદ્યોગપતિઓનાં ગજવાં તેનાથી તર થાય તેટલા સારુ શરીરની સંભાળ વિના જંગલી અને કૂવડ દેખાતી અર્ધનગ્ન સ્ત્રીઓ માત્ર પેટ પૂરતુ મેળવવાને માટે જાત ઘસી રહી હતી

આ અસાધારણ આબાદીનાં વર્ષોમાં ઉદ્યોગ તો ઠીક ઠીક ચાલ્યો, પરંતુ મજૂરો તો જ્યાંના ત્યા જ રહ્યા અને તેમને નહિ જેવો જ ફાયદો થયો. પરંતુ એ ઉછાળો જતો રહ્યો એટલે મોટો નફો કરવાનું કામ મુશ્કેલ બની ગયુ, અને તેનો આખો ભાર,

બેશક મજૂરોને માથે પડ્યો પડેલો બધો નફો ભુલાઈ ગયો, કારણ તે તો બધો હજમ થઈ ગયો હતો. અને હવે જો પૂરતો નફો ન મળી રહે તો ઉદ્યોગ ચાલે શી રીતે? એટલે પાછી ઔદ્યોગિક અશાંતિ વધી ગઈ અને મજૂરોના ઝઘડા ઊભા થયા. મુંબઈમાં મોટી મોટી હડતાલો પડી અને તેનાથી બધા તાજુબ થઈ ગયા તેમ જ કારખાનાના માલિકો અને સરકાર ભયભીત બની ગયાં. વિચારસરણી અને સંગઠનના મજૂર હિલચાલ વર્ગજાગૃત લડાયક અને ભયજનક બનતી ચાલી. દેશમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ ઝપાટાબંધ બગડતી જતી હતી અને આ બન્ને હિલચાલો જો કે અલગ અલગ અને પરસ્પર સંબંધ વિનાની હતી છતાં તેમનો પ્રવાહ કંઈક સમાન્તરે વહેતો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં સરકાર ભવિષ્યની કલ્પના સમતા જાળવીને કરી શકે એમ નહોતું.

૧૯૨૯ના માર્ચ માસમાં ઉદ્દામ સમૂહમાંના કેટલાક પ્રમુખમાં પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓને પકડીને સરકારે સંગઠિત મજૂર હિલચાલ પર એકાએક ઘા કર્યો. મુંબઈની ગિરણી કામગાર સંઘના આગેવાનોને ઝડપી લેવામાં આવ્યા તે જ પ્રમાણે બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને પંજાબના મજૂર આગેવાનોને પણ પકડી લીધા. આમાંના કેટલાક સામ્યવાદીઓ હતા, કેટલાક સિદ્ધાન્તોની માન્યતામાં લગભગ તેમની નજદીક જઈ પહોંચેલા હતા, વળી બીજા કેટલાક માત્ર મજૂરસંઘોની હિલચાલના જ હિમાયતી હતા. આ તે જ પ્રસિદ્ધ મેરઠ કેસની શરૂઆત હતી જે એક દરે સાડા ચાર વર્ષ સુધી ચાલ્યો.

મેરઠના આરોપીઓના બચાવને માટે એક સમિતિ રચવામાં આવી. મારા પિતાશ્રી તેના પ્રમુખ હતા અને ડૉ. અનસારી, હું તથા બીજા કેટલાક તેના સભ્યો હતા. અમારી સમક્ષ આવી પડેલું કાર્ય મહા મુશ્કેલ હતું. પૈસા ઉઘરાવીને ભેગા કરવાનું કામ કઠણ હતું. અમને એમ દેખાયું કે પૈસાવાળા લોકોને સામ્યવાદીઓ, સમાજવાદીઓ કે મજૂર હિલચાલ ચલાવનારાઓ પ્રત્યે ઝાઝી સહાનુભૂતિ નથી. અને વકીલો તો કોઈના માંસનો પૂરો રતલ જોખી લઈને તેના બદલામાં જ પોતાની કામગીરી વેચવાને તૈયાર થતા. મારા પિતાશ્રી અને બીજા કેટલાક ઉચ્ચ કક્ષાના વકીલો અમારી સમિતિમાં હતા અને સામાન્ય સલાહ અથવા દોરવણીને માટે તેમનો ઉપયોગ જ્યારે જોઈએ ત્યારે થઈ શકતો. એની અમને કશી કિંમત આપવી પડે એમ નહોતું. પરંતુ તે બધાથી એકી વખતે મહિનાઓ સુધી મેરઠમાં રહી શકાય એમ નહોતું. બીજા જે કોઈ વકીલોને અમે મળ્યા તે તો બધા આ કેસને બની શકે તેટલી કમાણી કરી લેવાનું સાધન જ માનતા.

મેરઠ કેસ સિવાય બીજી કેટલીક બચાવ સમિતિઓ સાથે મારે સંબંધ થયો છે — એમ. એન. રોયના કેસમાં તેમ જ એવા બીજામાં. એ બધા પ્રસંગોએ મારા ધંધાભાઈઓનો દ્રવ્યલોભ જોઈ મને ભારે અચંબો ઊપજ્યો છે. ૧૯૧૯માં પંજાબના લશ્કરી કાયદાને અંગેના મુકદ્દમાઓને પ્રસંગે મને પ્રથમ ભારે અચંબો લાગ્યો. તે સમયે વકીલાતના ધંધાના એક અગ્રણીએ લશ્કરી કાયદાના ભોગ બનેલા લોકો પાસે

પોતાની પૂરેપૂરી ફી વસૂલ કરવાનો આગ્રહ રાખેલો; આ બિચારાઓમાંનો એક તો તેનો ધંધાભાઈ વકીલ હતો; ફી પણ દમ બાંધીને કઢાવેલી, એટલે ઘણાખરાને તો તે ફી આપવાને પૈસા ઉછીના લાવવા પડેલા અથવા મિલકતો વેચવી પડેલી. મને પાછળથી થયેલા અનુભવો તો આથી પણ વિશેષ દુઃખદ હતા. ગરીબ કામદારો પાસેથી પૈસો પૈસો લઈને અમારે ફાળો એકઠો કરવો પડતો અને તેમાંથી વકીલોને મોટા મોટા ચેક આપી દેવા પડતા. આ બધું મારા હૃદયને જરાયે રુચતું નહોતું. અને આખરે આ બધી કડાકૂટ તદ્દન નિરર્થક જણાતી, કારણ કે રાજકીય અથવા મજૂર હિલચાલને અંગેના કોઈ કેસમાં તમે બચાવ કરો કે ન કરો પરિણામ તો લગભગ તેનું તે જ આવતું. બેશક મેરઠ કેસ જેવા મુકદ્દમામાં તો ઘણાં સ્પષ્ટ કારણોસર બચાવ કરવો જરૂરી હતો જ.

મેરઠ કેસ બચાવ સમિતિનું આરોપીઓ સાથેનું કામ પણ સહેલું નહોતું. એમાં જાતજાતના લોકો હતા, તે બધાના બચાવો પણ જુદી જુદી જાતના કરવાના હતા અને ઘણી વખત તે બધામાં એકરાગનો છેક જ અભાવ જણાતો. આખરે કેટલાક માસ પછી અમે વિધિપુરઃસરની રચેલી સમિતિ સંકેલી લીધી પરંતુ અંગત રીતે અમે મદદ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રાજકીય પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારો અને તેના વિકાસથી અમારું લક્ષ વધારે ને વધારે રોકાતું જતું હોવાને લીધે ૧૯૩૦માં તો અમે બધા જાતે જ જેલમાં પહોંચી ગયા.

૨૭. વાતાવરણમાં ગાજવીજ

૧૯૨૯માં મહાસભા લાહોરમાં ભરાવાની હતી. દસ વર્ષે મહાસભા ફરી પંજાબમાં આવી, એટલે લોકોનાં મન તે ગાળો ફરીને ૧૯૧૯ના જલિયાંવાલા બાગ, લશ્કરી કાયદાનો અમલ અને તેને અંગે થયેલાં અપમાનો ને નામોશીઓ, અમૃતસરની મહાસભાની બેઠક અને તે પછી થનારો અસહકારનો આરંભ — વગેરે બનાવોનો પાછો વિચાર કરવા લાગ્યાં. આ એક દસકા દરમિયાન અનેક ઘટનાઓ બની ગઈ હતી, અને હિંદની સૂરત સાવ પલટાઈ ગઈ હતી, પરંતુ બંને દસકાઓ વચ્ચે સમાન ઘટનાઓ પણ ઓછી જણાતી નહોતી. રાજકીય પરિસ્થિતિ તંગ થતી જતી હતી, અને લડતનું વાતાવરણ ઝપાટાભેર જામતું જતું હતું. ભાવીમાં આવનારા વાવાઝોડાની ધૂજના ગોરંભો દેશમાં જ્યાં ત્યાં દેખાઈ રહ્યા હતા.

વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ચોકઠામાં બંધાઈ પડેલા થોડા મુઠ્ઠીભર લોકો સિવાય બીજા કોઈને તેમના કામકાજમાં રસ રહ્યો નહોતો. આ ધારાસભાઓનો ચીલો હંમેશની જેમ ચાલ્યા કરતો હતો, અને તેમને લીધે સત્તાનું સર્વોપરીપણું બતાવનાર અને જહાંગીરી ચલાવનાર સરકારનું એ ઉઘાડું સ્વરૂપ કંઈક ઢંકાતું — જો કે એ ઢાંકણ પણ ફાટીતૂટીને જીર્ણ થઈ ગયેલું હતું — અને કેટલાક

લોકોને હિંદુસ્તાનની પાર્લમેન્ટની વાતો કરવાનું તેમ જ તેમાં બિનજવાબદાર સભ્યોને બાળમથ્થા મેળવવાનું બહાનું મળતું ૧૯૨૮માં સાઈમન કમિશનને પોતાનો સહકાર ન આપવાનો ઠરાવ વડી ધારાસભાએ કર્યો તે પ્રસંગે તે છેતવેલ્લી પોતાના તરફ દેશનું ધ્યાન ખેંચવામાં સફળ થઈ હતી

પાછળથી સરકાર અને વડી ધારાસભાના પ્રમુખ વચ્ચે એક ઝઘડો ઊભો થયો હતો. વડી ધારાસભાના સ્વરાજવાદી પ્રમુખ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ સરકારથી સ્વતંત્ર રહીને કામ લેવાની પોતાની પદ્ધતિથી સરકારની જાડી ચામડીમાં શલ્યની જેમ ખૂંચતા હતા અને તેમની પાંખ કાપી નાખવાના પ્રયાસો થયા કરતા હતા આવા કેટલાક બનાવોથી વળી કોઈ વાર ધારાસભાઓ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાતું પરંતુ એકંદરે જનતાનું લક્ષ બહાર બનતા બનાવો પર એકાગ્ર થયું હતું ધારાસભાના કાર્ય વિષે મારા પિતાશ્રીનો વિશ્વાસ તદ્દન ઊડી ગયો હતો, અને તેઓ ઘણીવાર પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતા કે હવે એ તંત્રમાં વધુ તેલ રહ્યું નથી તક મળે તો તે પોતે ધારાસભામાંથી નીકળી જવાને તત્પર હતા બંધારણવાદી માનસ ધરાવતા હોવા છતાં તેમજ કાયદાની પદ્ધતિ અને તેના વહીવટથી ટેવાયેલા હોવા છતાં સંજોગોનું બળ એવું હતું કે પરાણે તેમની ખાતરી થઈ ગઈ કે હિંદમાં આ નામધારી બંધારણ મુજબના ઉપાયો નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે આ તેમના અનુમાનને તેમનું કાયદામાં કેળવાયેલું મન આ પ્રમાણેની દલીલથી વાજબી ઠરાવતું એકાદ આપખુદ માણસ કે ટોળીના હુકમથી જાદુગરની ઝોળીમાંથી નીકળતા સસલાની જેમ જ્યારે ઓર્ડિનન્સના રૂપમાં અને એવા જ બીજા રૂપમાં એક પછી એક કાયદા નીકળતા જાય ત્યારે બંધારણ ક્યાં રહ્યું ? અને શુદ્ધ ન્યાયતંત્ર ક્યાં રહ્યું ?

પ્રકૃતિ અને ટેવથી તેઓ જરાયે ક્રાન્તિવાદી નહોતા અને હિંદમાં જો મધ્યમ વર્ગના લોકશાસન જેવું કંઈક રાજ્યબંધારણ હોત તો નિઃશંક તેઓ તે બંધારણના મોટા આધારસ્તંભ બન્યા હોત પરંતુ અહીં તો હતો નામની પાર્લમેન્ટનો ઢોંગ એટલે રાજમાન્ય માર્ગે લડવાની લડતની વાતથી તેમને વધારે ને વધારે ચીડ ચડતી

કલકત્તાની મહાસભા વખતે ગાંધીજીએ જે ભાગ લીધેલો તે બાદ કરતાં તેઓ હજી રાજકારણથી અલગ જ રહેતા હતા તેમ છતાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં બનતા બધા બનાવોથી તેઓ વાકેફ રહેતા અને મહાસભાના આગેવાનો અનેક પ્રસંગોએ તેમની સલાહ લેતા છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ખાદીપ્રચાર એ તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી અને માટે આખા હિંદમાં તેમણે અનેક લાંબા પ્રવાસો કર્યા એક પછી એક પ્રાન્ત લઈને તે દરેક પ્રાંતના દરેકે દરેક જિલ્લામાં જરાય જાણીતા હોય તેવા દરેક શહેર કસબામાં તેમજ દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં તેઓ પહોંચી વળ્યા હતા જ્યાં જતા ત્યાં લોકોનાં જંગી ટોળાંઓ તેમના તરફ આકર્ષાઈ આવતાં અને તેમનો કાર્યક્રમ બરાબર પાર પાડવાને માટે તેના યોજકોને અગાઉથી ખૂબ તૈયારી કરી રાખવી પડતી આવી રીતે તેમણે સમસ્ત હિંદના વારંવાર પ્રવાસો કર્યા છે અને પરિણામે ઉત્તરની હિમાલયથી માંડીને તે

દક્ષિણના છેક છેડા સુધી અને પૂર્વના પર્વતોથી પશ્ચિમના સમુદ્ર સુધીના આ વિસ્તીર્ણ દેશના જરાયે જરા ભાગના તેઓ ભોમિયા થયા છે મને નથી લાગતું કે કોઈ બીજા માનવીએ તેમણે હિંદમાં જેટલો પ્રવાસ ખેડ્યો છે તેટલો કોઈ પણ સમયે કર્યો હોય

પૂર્વે ભૂતકાળમાં પર્યટનભૂખ્યા યાત્રાળુ જીવો, સતત ભ્રમણ કરનારા મહાન પરિવ્રાજકો અનેક થઈ ગયા છે, પરંતુ તેમના પ્રવાસના સાધનો ધીમા હતા એ સાધનોથી થતું જીવનભરનું ભ્રમણ રેલવે અથવા મોટરકારથી થતા એકાદ વર્ષના ભ્રમણ સાથે પણ ભાગ્યે જ મુકાબલો કરી શકે ગાંધીજી રેલવે અને મોટરકારમાં પ્રવાસ કરતા ખરા, પરંતુ કેવળ એ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને જ બેસી રહેતા નહોતા તેઓ પગપાળા પણ ફરતા આ રીતે તેમણે હિંદ અને તેની જનતા વિષેનું પોતાનું અપ્રતિમ જ્ઞાન એકઠું કર્યું અને એ જ રીતે કરોડો લોકો તેમના દર્શન કરીને તેમના અંગત સંપર્કમાં આવ્યા

ખાદીપ્રચારના પ્રવાસને અંગે ૧૯૨૯માં ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવ્યા હતા અને વરસની ગરમમાં ગરમ ઋતુ દરમિયાન તેમણે આખા પ્રાંતમાં ફરીને ઘણા અઠવાડિયાં ગાળ્યાં હતાં વચ્ચે વચ્ચે એકી સાથે થોડા દિવસો હું પણ તેમની સાથે જતો અને ભૂતકાળમાં અનુભવ થયેલો છતાં તેમનાથી આકર્ષાતી અફાટ મેદનીઓ જોઈને મને તાજુબી થયા સિવાય રહેતી નહિ અમારા પૂર્વ તરફના ગોરખપુર જેવા જિલ્લાઓમાં આ વસ્તુ ખાસ નજરે ચડતી ત્યાંના લોકોના ટોળાઓ જોઈને મહેરામણનાં ટોળાઓનું સ્મરણ થતું ગામડાના પ્રદેશોમાં મોટરથી ફરતા ફરતા થોડા થોડા માઈલને અંતરે દસ હજારથી પચીસ હજારની સભાઓ થતી અને દિવસની મુખ્ય સભામાં સ્થાનિક મોટી થતી મેદની તો લાખની સંખ્યા પણ વટાવી જતી કોઈક મોટા શહેરોમાં ક્વચિત્ મળી રહેતી તે સિવાય રેડિયોથી ભાષણો કરવાની સગવડ જરાયે નહોતી અને આવડાં મોટાં ટોળાઓ કોઈ પણ વક્તાને સાંભળી શકે એ દેખીતી રીતે જ અશક્ય હતું સંભવ છે કે એ લાખો લોકો કાંઈ પણ સાંભળવાની અપેક્ષાથી આવતા જ નહોતા તેમને તો મહાત્માના દર્શનમાત્રથી જ સમાધાન થતું ગાંધીજી પોતાની શક્તિને વધારો પડતી બિનજરૂરી તાણ ન પહોંચે એવી રીતે તેમની આગળ ટૂંકાં ભાષણો કરતા એમ શક્તિસંચય ન કરવામાં આવત તો આ રીતે દિવસોના દિવસો અને કલાકોના કલાકો સુધી કામ ચાલુ રાખવું તદ્દન અશક્ય થઈ જાત

તેમની સંયુક્ત પ્રાંતની મુસાફરી દરમિયાન હું હમેશાં તેમની સાથે નહોતો રહ્યો કેમકે તેમને ખાસ ઉપયોગી થઈ શકું એમ નહોતું અને તેમની સાથે પ્રવાસ કરતા મંડળમાં એકની સંખ્યાનો વધારો કરવાથી ખાસ કશો અર્થ સરે એમ પણ નહોતું મને લોકોના ટોળાઓનો કશો વાંધો નહોતો પરંતુ ટોળાઓને ધક્કે ચડવામાં અથવા લોકોના જોડા તળે પગ કચરવામાં ખાસ મજા ન હતી ગાંધીજીની સોબતમાં ફરનાર લોકોના ભાગ્યમાં હમેશાં આટલું તો હોય જ છે મારે બીજું પુષ્કળ કામ રહેતું અને ઉત્તરોત્તર તંગ બનતી જતી રાજકીય પરિસ્થિતિ જોતાં તેને મુકાબલે મને ગૌણ લાગતી

ખાદીપ્રચારની પ્રવૃત્તિમા પુરાઈ રહેવાની મારી ઇચ્છા નહોતી. બિનરાજકીય પ્રશ્નો પર ગાધીજીને પોતાનુ સમગ્ર ધ્યાન રોકતા જોઈને મને કઈક અકળામણ પણ થતી અને તેમની વિચારણાની ભૂમિકા મને જરા પણ અમલની નહોતી. તે દિવસોમા તેઓ ખાદીકાર્યને માટે ફાળો એકઠો કરતા હતા અને વારવાર કહેતા કે 'મારે દરિદ્રનારાયણને માટે પૈસા જોઈએ છે' દરિદ્રનારાયણ એટલે 'દરિદ્રોના ઈશ્વર,' અથવા 'દરિદ્રોમા વસતો ઈશ્વર!' એમના કહેવાનુ તાત્પર્ય મારા માનવા પ્રમાણે એ હતુ કે ગરીબોને ગૃહઉદ્યોગોમા રોકી તેમને માટે રોજગાર અને કામ શોધી આપવામા સહાય કરવાને માટે તેઓ નાણા ઉઘરાવતા હતા પરતુ 'દરિદ્રનારાયણ' શબ્દની પાછળ દારિદ્રયનુ ગુણગાન થતુ હોય એવો ખ્યાલ થતો. ઈશ્વર વિશેષરૂપે દરિદ્રોનો જ નારાયણ છે, દરિદ્રો જ તેના માનીતા લોકો છે એવી ભાવના આ શબ્દ પાછળ હતી મારી સમજ પ્રમાણે બધે સ્થળે સામાન્ય ધાર્મિક વલણ આવુ જ હોય છે આ ભાવનાની મને કશી કિંમત ન હતી, કેમકે દારિદ્રય એ મારે મન અતિશય હીન વસ્તુ હતી તેની સામે તો જ્યા હોય ત્યા સતત યુદ્ધ આદરીને તેની જડ ઉખેડી નાખવી જોઈએ, તેને કોઈ પણ રીતે અથવા કોઈ પણ સ્વરૂપમા ઉત્તેજન ન મળવુ જોઈએ આ પ્રકારની ભાવનાને પરિણામે ગરીબીની હસ્તીને નભાવી લેનાર બલ્કે તેને ઉત્પન્ન કરનાર અર્થવ્યવસ્થા સામે હુમલો કરવાનુ અનિવાર્ય થઈ પડે છે, અને એ હાલતમાથી જે લોકો અળગા રહેવા માગતા હતા તેમને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ગરીબીનુ સમર્થન કરવાની ફરજ પડતી હતી આ પ્રકારના લોકો જીવન માટે જરૂરી વસ્તુઓના ટુકાળની કલ્પના કરીને જ વિચાર કરે છે, અને જીવનની જરૂરિયાતના સાધનો જ્યા છૂટે હાથે મળી શકે એવી દુનિયાની કલ્પના જ કરી શકતા નથી સભવ છે કે તેમના ખ્યાલ પ્રમાણે દુનિયામા ગરીબ ને તવગર એ બે વિભાગો કાયમના રહેવાના છે

જ્યારે જ્યારે ગાધીજી સાથે મારે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થતો ત્યારે તવગરોએ પોતાની દોલતને પ્રજાને માટે સાચવવા મળેલી થાપણ સમજવાની છે એ વાત પર તેઓ ભાર દેતા ગરીબી તેમજ ગરીબ અને તવગરના ભેદ વિષેની આ એક અતિ પ્રાચીન દૃષ્ટિ છે, અને મધ્યકાલીન યુરોપ તેમજ હિંદમા એનુ વારવાર દર્શન થાય છે તવગરો પોતાની મિલકતને આમ ગરીબોને માટે અનામત માનતા થઈ જાય એવી અપેક્ષા કોઈ પણ માણસ સમજપૂર્વક કેમ રાખી શકે અથવા એમ થી જ આપણા ફૂટ સામાજિક પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થઈ જશે એમ કોઈ પણ વ્યક્તિ કેમ કલ્પી શકે છે એ મારે સાચે જ કબૂલ કરવુ જોઈએ કે મને કદી સમજાયુ નથી

મે પૂર્વે જણાવ્યુ છે તે મુજબ વડી ધારાસભા નુકસાનિમા પડી હતી અને બહુ જ થોડા લોકો તેની નીરસ પ્રવૃત્તિઓમા રસ લેતા હતા. પરતુ ભગતસિંહે અને બ. કે. દત્તે નિરીક્ષકોની બેઠક ઉપરથી નીચે બેઠેલા સભ્યો ઉપર બે બોબ ફેક્યા ત્યારે તે દિવસ તે એકાએક હાલી ઊઠીને જાગૃત થઈ ગઈ આથી કોઈને કશી ગભીર ઈજા નહોતી થઈ પાછળથી આરોપીઓએ જાહેર કર્યું હતુ તે પ્રમાણે આ બોબથી કોઈને ઈજા

કરવાનો નહિ, પરંતુ એક ધડાકો કરીને બધાને જાગ્રત કરી મૂકવાનો જ ઘણું કરીને આશય રાખવામાં આવ્યો હતો.

ધારાસભાની અંદર અને બહાર એ બન્નેએ બધું હલાવી તો મૂક્યું જ. હિંસાનાં કૃત્યો દ્વારા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવાની ફિલસૂફીવાળા લોકોની બીજી પ્રવૃત્તિઓ આટલી નિરુપદ્રવી નહોતી.

લાલા લાજપતરાયને જેણે ફટકો માર્યાનું કહેવાતું હતું તે યુવાન અંગ્રેજ પોલીસ અધિકારીને ગોળીથી વીંધીને લાહોરમાં મારી નાખવામાં આવ્યો. બંગાળમાં અને બીજાં સ્થળોએ ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિ ફરી પાછી ફાટી નીકળી હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પરિણામે કાવતરાઓના અસંખ્ય મુકદ્દમાઓ માંડવામાં આવ્યા અને નજર-કેદીઓ — કેસ ચલાવ્યા વિના અથવા ગુનો પુરવાર કર્યા વિના જેલમાં અથવા બીજી રીતે અટકમાં રાખવામાં આવતા લોકો — ની સંખ્યા ઝડપથી વધી ગઈ.

લાહોર કાવતરા કેસ દરમિયાન કોર્ટમાં પોલીસે કેટલાક અસાધારણ દેખાવો કર્યા, અને તેથી તે મુકદ્દમા પ્રત્યે પ્રજાનું ધ્યાન ખૂબ ખેંચાયું. કોર્ટમાં અને જેલમાં આરોપીઓ સાથે ચલાવવામાં આવેલી વર્તણૂક સામે વિરોધ દર્શાવવાને માટે ઘણાખરા કેદીઓએ અન્નનો ત્યાગ કર્યો. આ ઉપવાસો ચોક્કસ કયા મુદ્દા પર શરૂ થયા હતા તેનું મને વિસ્મરણ થયું છે, પરંતુ આખરે તે મુદ્દો વિસ્તાર પામીને બધા કેદીઓ અને ખાસ કરીને રાજદ્વારી કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો વધારે મોટો પ્રશ્ન બની ગયો. આ ઉપવાસો અઠવાડિયાંઓ સુધી લંબાયા અને તેથી દેશમાં ખળભળાટ થયો. આરોપીઓનાં શરીર નબળાં પડી જવાથી તેમને કોર્ટમાં લઈ જઈને ખડા કરવાનું અશક્ય બની ગયું અને તેથી કેસ વારવાર મુલતવી રાખવો પડતો. આથી હિંદી સરકારે આરોપીઓ અથવા તેમના વકીલની ગેરહાજરીમાં પણ કોર્ટનું કામ ચાલુ રાખવાની પરવાનગી આપતો કાયદો ઘડ્યો. જેલમાં કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનના પ્રશ્નનો પણ સરકારને વિચાર કરવો પડ્યો.

ઉપવાસને મહિનો થઈ ગયો હશે તે જ અરસામાં મારે લાહોર જવાનું થયું. જેલમાં જઈને કેટલાક કેદીઓની મુલાકાત લેવાની મને પરવાનગી આપવામાં આવી એટલે મેં તેનો ઉપયોગ કર્યો. ત્યાં મેં ભગતસિંહને પ્રથમવાર જોયો. તેમજ જતીન્દ્રનાથ દાસ અને બીજા થોડા કેદીઓને પણ હું મળ્યો. તે બધા છેક નબળા પડી ગયા હતા અને પથારીવશ હતા, અને તેમની સાથે ઝાઝી વાતચીત કરવાનું બની શકે એમ નહોતું. ભગતસિંહની મુખમુદ્રા આકર્ષક અને બુદ્ધિમાન હતી અને તેના પર અદ્ભુત શાંતિ તેમજ સમાધાન દેખાતાં હતાં. તેના ચહેરા પર ક્રોધની જરા પણ છાયા નહોતી. તેની આંખોમાં અને વાતચીતમાં પણ ખૂબ નરમાશ જણાતી હતી, પરંતુ મને લાગે છે કે એક આખા મહિનાના ઉપવાસ કર્યા પછી તો ગમે તેનો દેખાવ આ સાત્ત્વિક અને નમ્ર બની જતો હશે. જતીન દાસ તો એનાથીયે નરમ, એક નાની છોકરીના જેવો સુકુમાર અને નમ્ર દેખાતો હતો. હું તેને મળ્યો ત્યારે તેને અતિશય વેદના થતી હતી. પાછળથી અન્નત્યાગને પરિણામે ઉપવાસને એકસઠમે દિવસે તેનું અવસાન થયું.

ભગતસિંહની મુખ્ય આકાંક્ષા, ૧૯૦૭માં લાલા લાજપતરાય સાથે દેશપાર થયેલા પોતાના કાકા સરદાર અજિતસિંહનું દર્શન કરવાની અને કંઈ નહિ તો તેના કંઈક સમાચાર મેળવવાની હોય એમ મને લાગ્યું. ઘણાં વર્ષોથી આ અજિતસિંહે દેશવટો લીધેલો હતો. એવી કંઈક ઊડતી ખબરો મળતી હતી કે તે દક્ષિણ અમેરિકામાં ઠરીઠામ થઈને રહ્યા છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તેમને વિષે કશી ચોક્કસ માહિતી મળી નથી. તે જીવે છે કે અવસાન પામ્યા છે તેની પણ મને ખબર નથી.

જતીન દાસના મૃત્યુથી દેશભરમાં ભારે ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો. તેને લીધે રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેના વર્તનનો પ્રશ્ન આગળ આવ્યો, અને સરકારે તેની વિચારણા કરવાને એક સમિતિ નીમી. આ સમિતિની મંત્રણાઓને પરિણામે કેદીઓના ત્રણ વર્ગ કરવાના નિયમો જાહેર થયા. રાજકીય કેદીઓનો ખાસ અલગ વર્ગ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. આ નિયમોથી ઇષ્ટ ફેરફારો થશે એવી આશા ઊભી થઈ ખરી, પરંતુ સાચું જોતાં તેમનાથી કશો ફરક ન પડ્યો, અને મૂળની પરિસ્થિતિ હતી એવી જ રહી, અને આજે પણ તેવી ને તેવી અતિ અસંતોષજનક રહી છે.

વર્ષા પૂરી થઈ અને હેમંતનો પ્રારંભ થયો એટલે પ્રાન્તિક સમિતિઓ મહાસભાની લાહોરની બેઠકને માટે પ્રમુખની ચૂંટણી કરવામાં રોકાઈ. આ ચૂંટણીનો વિધિ બહુ લાંબો છે, અને ઑગસ્ટથી ઑક્ટોબર સુધી લંબાય છે. ૧૯૨૯માં ગાંધીજીની ચૂંટણીની તરફેણમાં લગભગ એકમતી હતી. તેમને બીજી વખત મહાસભાને પ્રમુખપદે લેવાની દેશની ઇચ્છાથી ગાંધીજી મહાસભાના અધિકારી મંડળમાં કંઈ વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એમ ન હતું, કેમકે વર્ષોથી તેઓ એક પ્રકારના પ્રમુખોના પ્રમુખ જેવા જ હતા. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ મનાતું હતું કે લડત ઝઝૂમી રહી છે, અને ગાંધીજી તેના સાચા આગેવાન બનવાના છે તો પછી તે પ્રસંગે તેઓ મહાસભાના વિધિપૂર્વક વડા અધિકારી બને એ જ બરાબર છે. આ ઉપરાંત તે વરસે પ્રમુખપદને માટે બીજી કોઈ આગળ પડતી અથવા સ્વાભાવિક જ તે સ્થાનને માટે લાયક લાગતી વ્યક્તિ જણાતી નહોતી.

એટલે પ્રાન્તિક સમિતિઓએ પ્રમુખપદને માટે ગાંધીજીના નામની ભલામણ કરી પરંતુ તેમણે તો એ માટે ઘસીને ના જ પાડી. તેમણે ભારપૂર્વક અસ્વીકાર જાહેર કરેલો હોવા છતાં હજી કંઈક સમજાવટને અવકાશ છે એવો ભાસ રહી ગયો હતો અને એવી આશા સેવવામાં આવતી હતી કે તેઓ એ વિષે કદાચ ફરી વિચાર કરે. છેવટનો નિર્ણય કરવાને માટે લખનૌમાં મહાસભા સમિતિની બેઠક થઈ અને તેમાં એક છેલ્લી ઘડી સુધી અમે બધા ધારતા હતા કે ગાંધીજી પોતાના નામની પસંદગીમાં સંમત થશે પરંતુ એવું કશું જ ન કરતાં છેક છેવટની ઘડીએ તેમણે મારું નામ આગળ કર્યું. મહાસભા સમિતિ તેમના આ છેવટના અસ્વીકારથી કંઈક આજી બની ગઈ, અને મુશ્કેલ તેમજ મૂંઝની પરિસ્થિતિમાં મુકાવાને લીધે તેને સહેજ ગુસ્સો પણ આવ્યો. બીજા કોઈ ઉમેદવારને અભાવે આખરે સમિતિએ મત આપીને મારી ચૂંટણી કરી.

આ ચૂંટણીને પ્રસંગે મને જે ક્લેશ અને હીણપતની લાગણી થઈ છે તેવી ભાગ્યે જ કોઈ બીજે પ્રસંગે થઈ હશે એ ચૂંટણીથી થયેલું મારું અપમાન હું સમજી નહોતો શકતો એમ તો નહોતું જ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રમુખસ્થાન સાચે જ એક બહુમાનનું સ્થાન છે, અને સાધારણ સંજોગોમાં મારી ચૂંટણી થઈ હોત તો તેથી મને અત્યંત આનંદ થાત પરંતુ રંગભૂમિ પરનો મારો પ્રવેશ મુખ્ય દ્વારથી થતો નહોતો, અથવા એકાદ બાજુ પરના દ્વારમાંથી પણ થયો નહોતો, મેં તો કોઈ ચોર દરવાજેથી એકાએક ઉપસ્થિત થઈ જઈ પ્રેક્ષકવર્ગને ભ્રમણામાં નાખી મારો સ્વીકાર કરાવી લીધો હતો તેમણે તો કશું જ બન્યું ન હોય એવો દેખાવ કરી કડવી ગોળીની જેમ મને ગળે ઉતારી લીધો, પરંતુ મારું અભિમાન ખંડિત થયું અને આ અપમાન પાછું સોંપી દઉં એમ મને થઈ ગયું સારે નસીબે મારી જાત પર કાબૂ રાખીને મેં કોઈ પણ પ્રકારનું લાગણીનું પ્રદર્શન ન કર્યું અને ભારે હૈયે હું ત્યાંથી સરકી ગયો .

આ નિર્ણયથી જો કોઈને અત્યંત આનંદ થયો હોય તો તે મારા પિતાશ્રીને મારું રાજકારણ તેમને બહુ પસંદ નહોતું, પરંતુ તે મારા પર અત્યંત ખુશ હતા, અને મને ક્યાંયે સારી વસ્તુ મળે તો તેથી તેઓ રાજી થતા મારી તેઓ ઘણીવાર ટીકા કરતા અને કોઈકવાર મારી સાથે જરા અકડ થઈને પણ બોલતા પરંતુ તેમની મહેરબાની જાળવી રાખવાની ઇચ્છાવાળા કોઈ પણ માણસથી તેમની હાજરીમાં મને ઉતારી પાડવાની હિંમત થાય એમ નહોતું

પ્રમુખપદને માટે થયેલી મારી ચૂંટણી ખરેખર જ મારે માટે એક ભારે સન્માનરૂપ હતી, અને તેથી મારી જવાબદારી પણ વધી ગઈ હતી એ ચૂંટણીમાં અસામાન્યતા પણ હતી, કારણ પ્રમુખને સ્થાને પિતાની પાછળ પુત્ર આવતો હતો તે સમયે એમ વારંવાર જણાવવામાં આવતું કે મહાસભાના પ્રમુખોમાં હું ઉંમરે નાનામાં નાનો હતો — હું પ્રમુખ થયો ત્યારે મારી ઉંમર બરાબર ચાળીશ હતી પરંતુ એ હકીકત સાચી નથી મને લાગે છે કે ગોખલેની ઉંમર તેઓ પ્રમુખ થયા ત્યારે લગભગ એટલી જ હતી અને મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ જેમની ઉંમર મારા કરતાં સહેજ વધારે છે, તેઓ પ્રમુખ થયેલા ત્યારે તેમની ઉંમર ઘણે ભાગે ચાળીશથી પણ ઓછી હતી પરંતુ ગોખલે તો તેમની ચાળીશ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યે તે પહેલાં જ મહાસભાના વડીલ મુત્સદ્દીઓ પૈકીના એક ગણાતા થઈ ગયા હતા અને અબુલ કલામ આઝાદે તો પોતાની ભારે વિદ્વત્તાને યોગ્ય ભૂમિકા આપવાને માટે આદરયોગ્ય વયનો દેખાવ ખાસ કરીને કેળવ્યો છે મુત્સદ્દીગીરીના ગુણની ભાગ્યે જ મારા ગુણોમાં ગણતરી થઈ છે અને વધારે પડતા પાંડિત્યનો આક્ષેપ મારે વિષે કોઈએ કર્યો નથી, એટલે મારા વાળ ધોળા થવા લાગ્યા છે અને મારા મોઢા પર ઉંમરનાં ચિહ્નો જણાય છે છતાં હું આજ સુધી વયોવૃદ્ધ થવાનું મહેણું ટાળી શક્યો છું

લાહોરની મહાસભા નજદીક આવતી જતી હતી દરમિયાનમાં બનાવો એક એક ડગલું કરીને આગેકૂચ કરતા હતા જાણે કે તેમના અંતરમાં જ વસેલા કોઈ પ્રેરક

બળથી અનિવાર્ય રીતે આગળ તેઓ ધકેલાતા હતા પુરુષાર્થનો ગમે તેવો શૂરો દેખાવ કરતા છતા વ્યક્તિઓ બહુ ગૌણ ભાગ ભજવતી લાગતી હતી કાળની જેમ નિષ્ઠુરપણે આગળને આગળ ધસ્યા જતા કોઈ મહાયંત્રનુ નાનકડુ ચક્ર હોવા ઉપરાંત આપણે કશુ નથી એમ સૌને લાગતુ

કાળની આ આગેકૂચને રોકવાની આશાથી બ્રિટિશ સરકારે એક આગળ પગલુ ભર્યું હિંદના વાઈસરૉય લૉર્ડ અર્વિને ભવિષ્યમા મળનારી એક ગોળમેજી પરિષદ વિષે જાહેરાત કરી જેમાથી ખૂબ અર્થ ખેચી શકાય અથવા કશો ઝાઝો અર્થ ન નીકળે એવી આ જાહેરાતના શબ્દોની યોજના બહુ ચતુરાઈથી કરવામા આવી હતી અમારા પૈકી અનેકને તો સ્પષ્ટ લાગ્યુ હતુ કે ઝાઝો અર્થ ન નીકળે એ જ સંભાવના મોટી છે એ ગમે તેમ હોય અને એ જાહેરાતમાથી ખરેખર કંઈ વિશેષ ઘટાવી શકાય એમ હોત તો પણ અમારે જે જોઈતુ હતુ તેની તો તે જરાયે નજદીક આવી શકે એમ નહોતુ વાઈસરૉયના મુખમાથી આ જાહેરાત બહાર પડી ન પડી એટલામા જ સુરુચિનો ભંગ થતો લાગે એટલી ઉતાવળથી દિલ્હીમા એક 'નેતાઓની પરિષદ' યોજવામા આવી અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના રાજકીય સમૂહોમાથી લોકોને તેને માટે નોતરવામા આવ્યા એ પરિષદમા ગાંધીજી હતા, તેવી જ રીતે પિતાશ્રી પણ હતા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ (જેઓ હજી વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા) તેમજ સર તેજબહાદુર સપ્રુ જેવા મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ અને બીજાઓ પણ ત્યા જ હતા આ પરિષદે એક સર્વમાન્ય ઠરાવ અથવા જાહેરનામુ તૈયાર કર્યું તેનાથી કેટલીક શરતો મૂકીને વાઈસરૉયની જાહેરાતનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો, સાથે સાથે એવુ પણ નિવેદન કરવામા આવ્યુ કે એ શરતો તદ્દન આવશ્યક હોઈને તે પૂર્ણપણે પળાવી જ જોઈએ સરકાર જો એ શરતોનો* સ્વીકાર કરે તો જ તેને સહકાર આપવાનો હતો આ શરતો સારી પેઠે સબળ શરતો હતી અને તેનો સ્વીકાર થાત તો જાહેરનામાના અર્થમા જરૂર ફેરફાર થઈ જાત

મધ્યમમાર્ગી અને પ્રગતિશીલ બધા પ્રકારના રાજકીય સમૂહોના પ્રતિનિધિઓની આવી જાતના ઠરાવને માટે સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ શકી એ એક મોટો વિજય હતો મહાસભા માટે એ ઠરાવ સ્વીકારવામા પોતાને સ્થાનેથી નીચે ઊતરવાપણુ હતુ પરંતુ સર્વ પક્ષોની સામાન્ય સંમતિ મળી હતી તે દૃષ્ટિએ એ ઠરાવ નાનોસૂનો ન હતો

---

* એ શરતો આ હતી

(૧) વાઈસરૉયે જાહેર કરેલી ગોળમેજી પરિષદમા બધી ચર્ચાઓ હિંદ માટે સંપૂર્ણ સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજને આધારે થવી જોઈએ

(૨) એ પરિષદમા મહાસભાવાદીઓનુ પ્રતિનિધિત્વ પ્રમુખપણે હોવુ જોઈએ

(૩) બધા રાજકીય કેદીઓને એકસામટા છોડી દેવા જોઈએ

(૪) આજની પરિસ્થિતિમા જેટલે અંશે બની શકે તેટલે અંશે આજથી જ હિંદી સરકારનુ તંત્ર સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સરકારના તંત્રને ધોરણે ચલાવવુ જોઈએ

પરંતુ તેમાં એક જીવલેણ ફાંસો હતો. ઠરાવમાં જણાવેલી શરતો પ્રત્યે કંઈ નહિ તો બે તદ્દન ભિન્ન દૃષ્ટિઓ હતી. મહાસભાના લોકો તેને તદ્દન અનિવાર્ય સમજતા હતા, જેના પાલન વિના સહકાર હોઈ જ ન શકે, અને તેમાં મનોભાવનો ફેરફાર કરવાની પણ વાત તેઓ સાંખે એમ ન હતું. પાછળથી મળેલી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ આ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ કરી અને તેણે વધારામાં એવું નિવેદન કર્યું કે રજૂ કરવામાં આવેલી શરતોની મુદત મહાસભાની બેઠકની તારીખ સુધીની જ છે. મધ્યમમાર્ગી મંડળોની દૃષ્ટિએ આ શરતો ઓછામાં ઓછી નહિ પણ વધારેમાં વધારે મૂકી શકાય એવી હતી. એટલે તે બધી ન સ્વીકારાય તો અસહકાર કરવાની હદ સુધી જવાની તેમને આવશ્યકતા લાગતી ન હતી. તેમને માટે આ શરતો આવશ્યક કહેવાતી છતાં તેમની તે અનિવાર્ય ‘શરતો’ નહોતી.

એટલે પાછળથી એવું બન્યું કે આ પૈકી એકે શરતનો સ્વીકાર ન થયો. અને અમારા પૈકી ઘણાખરા બીજા હજારોની સાથે જેલમાં જઈને બેઠા હતા. અમારી સાથે નેતાઓની પરિષદ’ના એ જાહેરનામા પર પોતાની સહીઓ મૂકનાર આપણા મધ્યમ માર્ગી અને પ્રતિસહકારવાદી મિત્રોએ અમને જેલમાં પૂરનારાઓને પોતાનો સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો.

અમારા પૈકી ઘણાઓને તો શંકા હતી જ કે બધું આમ જ બનવાનું છે — જો કે જેટલી હદે એ વાત પહોંચી તેટલી હદે પહોંચવાની છે એવું કોઈને લાગ્યું નહોતું. પરંતુ મહાસભાના લોકોએ ખાસ સંયમ રાખીને આવું સામુદાયિક પગલું લીધું છે એથી કદાચ મધ્યમમાર્ગીઓ અને બીજાઓને બ્રિટિશ સરકારને લગભગ હરહંમેશ વિવેકશૂન્ય સહકાર આપવાની જે કુટેવ પડી હતી તે ઉપર પણ કંઈક અંકુશ મુકાશે એવી એક આશા પણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આ સમાધાનના ઠરાવને હૃદયથી નાપસંદ કરનારા અમારા પૈકીના બીજા કેટલાકનો તેને સંમતિ આપવામાં એક બીજો પણ પ્રબળ હેતુ હતો. અમારે મહાસભાના તમામ અનુયાયીઓને સુસંગઠિત અને એકત્રિત રાખવા હતા. મોટી લડત લડવાને ટાંકણે મહાસભાના બે ભાગ પાડી નાખવાનું પરવડે એમ નહોતું. આપણે રજૂ કરેલી શરતો સરકાર સ્વીકારે એવો સંભવ બહુ ઓછો જ હતો એ વાત સુવિદિત હતી. એટલે તે પછી અમારી સ્થિતિ બળવાન બને એમ હતું. તેમજ મહાસભાના મોટા લોકોને અમે બહુ સહેલાઈથી અમારી સાથે ખેંચી શકીએ એમ હતું. થોડા અઠવાડિયાનો જ માત્ર સવાલ હતો. ડિસેમ્બર મહિનો અને લાહોર મહાસભા પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં.

એ બધી વાતો સાચી હોવા છતાં તે સર્વસ્વીકૃત જાહેરનામું અમારા પૈકી ઘણાને માટે એક કડવો ઘૂંટડો નીવડ્યો. સિદ્ધાન્તમાં અને થોડા સમયને માટે પણ પૂરું સ્વાતંત્ર્યની માગણી છોડી દેવી એ અયોગ્ય અને જોખમકારક હતું. એનો અર્થ એ થયો કે એ માગણી એક લડતના વ્યૂહ પૂરતી જ હતી, એકાદ સોદો કરી લેવા પૂરતી જ કરવામાં આવી હતી. એનો અર્થ એ પણ ખરો કે અમારે માટે

અતિ આવશ્યક અને જેની પ્રાપ્તિ વિના અમને કદી પણ સમાધાન ન થાય એવી વસ્તુ એ નહોતી એટલે પ્રથમ તો અચકાઈને મે તે જાહેરનામા પર સહી કરવાની ના પાડી, (સુભાષ બોઝે તો સહી કરવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી.) પરંતુ મારી બાબતમા જેમ હમેશ બનતુ તેમ દલીલો સાભળી સાભળીને આખરે સહી કરવા હુ કબૂલ થયો આમ છતા દિલ્હીથી હુ પાછો ફર્યો ત્યારે મારા અતરમા ખૂબ ક્લેશ થતો હતો, અને બીજે જ દિવસે મહાસભાના પ્રમુખપદેથી નીકળી જવાનો વિચાર કરીને મે તે બાબત ગાધીજીને લખી પણ દીધુ મારી સમતા મે છેક ગુમાવી દીધી હતી છતા ખરેખર ગંભીરપણે પ્રમુખપદ છોડી દેવાનો ખ્યાલ મે કર્યો હશે એમ મને લાગતુ નથી ગાધીજીના એક શાન્તિ આપતા પત્રથી અને ત્રણ દિવસના ચિતનથી મે મારી સમતા પાછી મેળવી

લાહોર મહાસભાના થોડા જ દિવસ પહેલા મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે કઈક સમાધાનનો આધાર શોધવાનો છેવટનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો હતો વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિનની સાથે એક મુલાકાત ગોઠવવામા આવી આ મુલાકાત ગોઠવવામા શરૂઆતનુ પગલુ કોણે ભર્યું હતુ તેની મને માહિતી નથી, પરતુ મારી કલ્પના એવી છે કે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ એની શરૂઆત કરવામા પ્રમુખ હતા મહાસભાનુ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવાને ગાધીજી અને મારા પિતાશ્રી એ મુલાકાતમા હાજર રહ્યા હતા અને મને યાદ છે કે મિ ઝીણા, સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને પ્રમુખ પટેલ ત્યા હાજર રહ્યા હતા એ મુલાકાતમાથી સરવાળે કશુ નિષ્પન્ન ન થયુ બેગા થવાનો એકે સામાન્ય મુદ્દો જ ન હતો અને બે મુખ્ય પક્ષો — સરકાર અને મહાસભા — વચ્ચે હજાર દૃષ્ટિબિંદુનુ અતર હતુ એટલે હવે મહાસભાને માટે આગળ વધવા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહોતો કલકત્તામા આપવામા આવેલી એક વર્ષની મહેતલ પૂરી થવા આવી હતી, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને મહાસભાના કાયમના ધ્યેય તરીકે જાહેર કરવાનુ અને તે પ્રાપ્ત કરવાને લડત ચલાવવાને માટે જરૂરી પગલા લેવાનુ જ બાકી હતુ

લાહોર મહાસભા પૂર્વેના આ છેવટના અઠવાડિયા દરમિયાન બીજા ક્ષેત્રમાના એક અગત્યના કામ પર મારે ધ્યાન આપવાનુ હતુ અખિલ હિંદ મજૂરસંઘ મહાસભા નાગપુરમા ભરાવાની હતી અને તે વરસના પ્રમુખ તરીકે મારે તેનુ પ્રમુખસ્થાન સભાળવાનુ હતુ એક એકથી થોડા અઠવાડિયાને અતરે જ રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને મજૂરસંઘ મહાસભા એમ બન્નેને પ્રમુખપદે તેની તે જ વ્યક્તિને આવવાનુ થાય એ અતિશય અસામાન્ય ઘટના હતી મે એવી આશા રાખી હતી કે હુ એ બન્ને વચ્ચેની સાકળ જેવો બનીને તેમને એકબીજાની વધારે પાસે ખેચી શકીશ — એ રીતે કે રાષ્ટ્રીય મહાસભા વિશેષ સમાજવાદી બને ઔદ્યોગિક મજૂરોનુ વિરોધ તત્ત્વ પોતાનામા સામેલ કરે, અને તત્સબદ્ધ મજૂર હિલચાલ રાષ્ટ્રીય લડતમા સાથ આપે

આ કદાચ એક મિથ્યા આશા હતી કારણ કે રાષ્ટ્રવાદ પોતાનુ રાષ્ટ્રવાદીપણુ મિટાવીને જ સમાજવાદની અથવા ઔદ્યોગિક મજૂરોની લડતની દિશામા દૂર સુધી

જઈ શકે પરંતુ મને એમ લાગતું હતું કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું ,વલણ 'બુર્ઝ્વા' (મધ્યમવર્ગીય) હતું તે છતાં દેશમાંની એક પૂરી કાર્યસાધક ક્રાન્તિકારી શક્તિની તે પ્રતિનિધિ હતી એને તે તરીકે, મજૂર હિલચાલે પોતાના સ્વત્વ તેમજ વિચારસરણી સ્પષ્ટ રીતે અલગ રાખીને તેમજ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખીને રાષ્ટ્રીય મહાસભાને સહાય કરવી જોઈએ, તેને તેણે પોતાનો સહકાર આપવો જોઈએ, અને તેના પર તેણે પોતાની અસર પાડવી જોઈએ મને એવી આશા હતી કે ઇતિહાસના ક્રમને લીધે અને સીધી લડતમાં ભાગ લેવાને કારણે મહાસભા અનિવાર્ય રીતે મૂળગત ફેરફારો કરવાની વિચારસરણી તરફ વધારે ખેંચાશે અને તેને સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણા કરવી પડશે તે વખતના વરસો દરમિયાન મહાસભાનો વિકાસ ગામડાં અને ખેડૂતના પ્રશ્નોની દિશામાં થયો હતો એ વિકાસનો ક્રમ જો જળવાઈ રહે તો મહાસભા કાળક્રમે ખેડૂતોની એક વિસ્તીર્ણ તંત્રબદ્ધ સંસ્થા, અથવા કંઈ નહિ તો ખેડૂતોના તત્ત્વનો જેમાં મુખ્ય પ્રભાવ હોય એવી સંસ્થા બની જાય એમ હતું અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તની ઘણીએક જિલ્લા સમિતિઓમાં તો ખેડૂતોનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રબળ થયું જ હતું જો કે તેમની આગેવાની તો મધ્યમવર્ગના બુદ્ધિજીવી લોકોના હાથમાં જ રહી હતી

આ રીતે ગામડાં અને શહેર વચ્ચે સતત ચાલતી આવેલી અથડામણની અસર રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને મજૂરસંઘ મહાસભાના સંબંધ ઉપર પહોંચે એવો સંભવ હતો આ સંભવનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થવાનો કાળ હજી ઘણે દૂર હતો, કેમકે હાલની રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું તંત્ર મધ્યમવર્ગના લોકો ચલાવે છે અને તેના ઉપર શહેરોનો કાબૂ છે, તેમજ જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નનો ઉકેલ થયો નથી ત્યાં સુધી તેના રાષ્ટ્રવાદનો પ્રભાવ દેશના સમસ્ત સમાજક્ષેત્ર પર રહેવાનો જ, અને દેશમાં પ્રબળમાં પ્રબળ ભાવના રાષ્ટ્રવાદની જ રહેવાની તે છતાં મહાસભાને સંગઠિત મજૂર હિલચાલની વધારે નજીક લઈ જવાનું મને સ્પષ્ટ રીતે જ ઇષ્ટ લાગ્યું અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તો અમે પ્રાન્તિક સમિતિમાં આવવાને મજૂરસંઘ મહાસભાની પ્રાન્તિક શાખાના પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રણ પણ આપ્યું ઘણા મહાસભાવાદીઓ પણ મજૂર હિલચાલની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા થયા

પરંતુ મજૂર હિલચાલના આગળ વધેલા ઉદ્દામ વિભાગો રાષ્ટ્રીય મહાસભાથી ભડકતા જ રહ્યા તેમને મહાસભાના આગેવાનોનો વિશ્વાસ નહોતો, અને તેની વિચારસરણીને તેઓ 'બુર્ઝ્વા' (મધ્યમવર્ગીય) તેમજ પ્રગતિવિરોધી ગણતા મજૂર હિલચાલની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેમની એ વાત સાચી હતી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નામ ઉપરથી જ જોઈ શકાય એમ હતું કે તે એક રાષ્ટ્રીય સંસ્થા છે

૧૯૨૯ના આખા વરસ દરમિયાન હિંદના મજૂરસંઘોમાં એક નવા જ મુદ્દા ઉપર ઊહાપોહ જાગ્યો હતો હિંદના મજૂરપ્રશ્નની વિચારણા કરવાને વ્હિટલી કમિશનને નામે ઓળખાયેલું એક શાહી કમિશન નિમાયું હતું ઉદ્દામપક્ષે એ કમિશનનો બહિષ્કાર

કરવાની તરફદારી કરતો હતો અને નરમ પક્ષ સહકાર કરવાની. નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોને આ કમિશનના સભ્ય બનવાને નોતરવામાં આવ્યા એટલે વળી આ મતભેદમાં અંગત તત્ત્વ ઉમેરાયું બીજી અનેક બાબતોની જેમ આ બાબતમાં પણ મારી સહાનુભૂતિ ઉદ્દામ પક્ષની સાથે હતી, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પણ એ જ નીતિ હતી તે કારણે તો વળી વિશેષ જે સમયે આપણે સરકાર સાથે સીધી લડત ચલાવતા હોઈએ અથવા તેમ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા હોઈએ તે વખતે સરકારનિયુક્ત કમિશનો સાથે સહકાર કરવો એ બેહૂદું લાગતું હતુ

નાગપુરની મજૂરસંઘ મહાસભાની બેઠકમાં વ્હિટલી કમિશનના બહિષ્કારનો આ પ્રશ્ન મતભેદ અને ચર્ચાનો એક પ્રધાન મુદ્દો બની ગયો. એની બાબતમાં તેમજ બીજી ચર્ચાસ્પદ બાબતોમાં ઉદ્દામ પક્ષને ફતેહ મળી. આ બેઠકમાં મેં બહુ સામાન્ય ભાગ ભજવ્યો મજૂર હિલચાલના ક્ષેત્રમાં નવો જ દાખલ થયેલો હોવાથી તેમજ હજી મારો રસ્તો શોધતો હોવાથી હું જરા ખંચકાતો ખંચકાતો કામ લેતો હતો. સામાન્ય રીતે હું આગળ પડતા વિચારોવાળા સમૂહોની તરફેણમાં મારા વિચારો વ્યક્ત કરતો, પરંતુ કોઈ પણ સમૂહની સાથે રહીને કાર્ય કરવામાંથી હું અળગ રહ્યો, અને કાર્યક્રમ અથવા નીતિનું ઘડતર કરવામાં દોરવણી કરનાર આગેવાન પ્રમુખના કરતાં સભાસંચાલન કરનાર નિષ્પક્ષપાત સભાપ્રમુખનું કાર્ય મેં વિશેષ બજાવ્યું. મજૂરસંઘ મહાસભામાં પડેલી ફાટફૂટનો તેમજ એક નવી નરમ વલણની સંસ્થાની રચનાનો હું આ રીતે એક લગભગ નિષ્ક્રિય સાક્ષી જ રહી શક્યો અંગત રીતે મને લાગેલું કે નરમ વલણના સમૂહોને મહાસભામાંથી છૂટા પડી જવાને કોઈ પણ વાજબી કારણ નહોતુ, અને છતાં ઉદ્દામ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કેટલાક મુદ્દાઓ વિષે વધારે મમત કરીને તેમને અળગ પડી જવાને અનેક બહાનાં આપ્યાં હતાં એ વાત પણ સાચી હતી ઉદ્દામ અને નરમ પક્ષની આ તકરારોમાં એક મોટો મધ્યસ્થ સમૂહ જરા નિરાધાર જેવો થઈ ગયો હતો. એ સમૂહને યોગ્ય દોરવણી મળી હોત તો કદાચ તે બંનેને કાબૂમાં રાખીને મજૂરસંઘ મહાસભામાં પડેલી ફાટફૂટ તે અટકાવી શકત, અને કદાચ ભાગલા પડયા જ હોત તો પણ તેમાંથી જે અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં તે ન આવત.

એ તો ઠીક, પરંતુ આખરે હિંદની મજૂરસંઘ હિલચાલને એક ભયાનક ફટકો પડ્યો, તેની અસરમાંથી હજી તેને કળ વળી નથી સરકારે તો મજૂર હિલચાલના ઉદ્દામ પક્ષો સામેનો પોતાનો હુમલો શરૂ કરી જ દીધો હતો, અને મેરઠનો મુકદ્દમો એ તેના પ્રથમનાં ફળોમાનું એક હતું આ હુમલો ચાલુ જ રહ્યો કારખાનાંના માલિકોને પણ પોતાની બાજુ સાધી લેવાને માટે આ તક બરાબર મળી ગઈ ૧૯૨૯–૩૦ના શિયાળામાં દુનિયા પર પ્રસરી ગયેલી મંદીની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી તેનાથી કુટાઈ ગયેલા, ચારે બાજુથી હુમલાઓ ખમતા અને પોતાની મજૂરસંઘ સંસ્થાઓનું બળ છેક ઓસરી ગયેલું જોઈ રહેલા હિંદના મજૂરોની સ્થિતિ બહુ કફોડી થઈ પડી ક્રમશઃ બગડતી જતી પોતાની સ્થિતિ તરફ તેમને નિરાધારપણે જોઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાર પછીનાં એકાદ

બે વર્ષમાં જ્યારે એક નવો સામ્યવાદી પક્ષ બનીને સંઘમાંથી છૂટો થયો ત્યારે મજૂરસંઘ મહાસભાના વળી એક તડ પડ્યું આમ વિચારભેદની દૃષ્ટિએ હિંદમાં તે સમયે મજૂરસંઘોના ત્રણ મંડળો હતા — નરમ વલણવાળો વર્ગ, મૂળની મજૂરસંઘ મહાસભા, અને એક સામ્યવાદી પક્ષ કાર્યમાં એ બધા જ દીન હતા અને કશું માર્ગ સાધી શકતા નહોતા, અને તેમના પરસ્પર ઝઘડાથી સામાન્ય કામગારો કંટાળ્યા હતા ૧૯૩૦ પછી હું આ બધામાંથી અળગ રહ્યો હતો કેમકે ઘણુંખરું તો હું જેલમાં જ હતો વચ્ચે વચ્ચે થોડી મુદતને માટે મારે બહાર નીકળવાનું થતું ત્યારે એકીકરણના પ્રયાસ થાય છે એવા સમાચાર મને મળતા એ પ્રયાસો સફળ ન થયા[1]

રેલવેના કામદારો નરમ વલણવાળા સંઘોને વળગી રહ્યા હતા એટલે તે પક્ષનું બળ વધ્યું એ પક્ષને બીજા સંઘો કરતા વળી બીજો એક મોટો લાભ હતો સરકારે તેમને માન્ય કર્યા હતા અને જીનીવાની મજૂર પરિષદોને માટે તેમની ભલામણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો જીનીવાની એવાદ મુલાકાતના લોભથી ખેંચાઈને કેટલાક મજૂરનેતાઓ પણ આ સમૂહના બન્યા અને તે બધા તેમના સંઘોને પોતાની સાથે એ પક્ષમાં લેતા આવ્યા

૨૮. પૂર્ણ સ્વરાજ અને તે પછી

લાહોર મહાસભા મારી સ્મૃતિમાં તાજી જ રહી છે — કોઈ સૂકા પ્રદેશના દર્શનમાં તેમાંના એકાદ હરિયાળા ટુકડાની તાદૃશ સ્મૃતિ રહી જાય તેમ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે કેમકે તેમાં મેં આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો અને એક ક્ષણ પૂરતું તો રંગભૂમિમાં મેં મધ્યવર્તી સ્થાન લીધું હતું અને અતિશય કામથી ભરેલા તે દિવસો દરમિયાન મારા હૃદયમાં જે ભાવો ઊઠ્યા હતા તે ગઈ કોઈ વખત ફરી યાદ કરવાનું મને ગમે છે લાહોરની પ્રજાએ અણગણ્યા જનસમૂહો દ્વારા અને હૃદયના અતિશય ઊંડા ભાવથી કરેલું મારું ભવ્ય સ્વાગત હું કદી ભૂલી શકું એમ નથી મને બરાબર ભાન હતું કે આ ઊભરાઈ જતો ઉત્સાહ અંગત મારે માટે નહોતો એક પ્રતીકને માટે હતો, એક આદર્શ કલ્પનાને માટે હતો અને છતાં થોડા સમયને માટે કેમ ન હોય પરંતુ અસંખ્ય લોકોની આંખોમાં તેમજ હૃદયમાં પોતે તેવા પ્રતીક બની રહેવું એ એક વ્યક્તિને માટે નાનીસૂની વાત નહોતી પરિણામે મારું હૃદય આનંદની છોળો અનુભવતું મારા વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગીને બહાર નીકળ્યું હોય એમ મને લાગ્યું પરંતુ મારી જાત પર થયેલી અસરનું ખાસ કશું મહત્ત્વ નહોતું કેમકે લાહોરમાં મહાન પ્રશ્નોનું ભાવી તોળાઈ રહ્યું હતું ત્યાંના વાતાવરણના અણુએઅણુમાં જાણે પ્રસંગના ગાંભીર્યનો વિદ્યુત્સંચાર થયો હતો અમારે હાથે થનારા નિર્ણયો આ વખતે માત્ર

1. મજૂરસંઘોના એકીકરણના ત્યાર પછી થયેલા પ્રયાસો વધારે સફળ નીવડ્યા છે, અને એ બધા ભિન્ન ભિન્ન પક્ષો હવે કાંઈક પ્રકારે સહકારથી કાર્ય કરે છે

ટીકારૂપ, કે વિરોધરૂપ ક અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા પૂરતા જ રહેવાના નહોતા તે ઘાત એવી એક ઘણુહા વાગવાની હતી કે જેનાથી દેશ સમસ્ત હાની ઊડવાનો હતો અને કરોડોના જીવન પર અસર પહોચવાની હતી

દૂરના ભવિષ્યમા આપણે માટે અથવા અમારા દેશને માટે શુ ભર્યું હતુ તે વિષે ભવિષ્ય ભાખવાની કોઈની હિંમત નહોતી, પરંતુ નજીકનુ ભવિષ્ય તો સ્પષ્ટ જ હતુ આપણે માટે તેમજ આપણને પ્રિય એવા આપણા સ્વજનોને માટે લડતનો મોરચો અને કષ્ટો જ તેમા લખાયના હતા આ વિચાર અમારા હૃદયના આવેગોને મર્યાદામા રાખતો અને અમારી જવાબદારી વિષે અમને જાગ્રત રાખતો અમે આપેલા એક એક મતની સાથે સુખસગવડને કૌટુમ્બિક શાંતિને અને મિત્રોના સહવાસને જાણે અમે વિદાય દીધી હતી, અને એકાન્ત નિર્જન દિવસો અને રાત્રીઓને તથા શારીરિક અને માનસિક કષ્ટને નોતરતા હતા

પૂર્ણ સ્વરાજ તેમજ આપણી મુક્તિની લડત આગળ ધપાવવાને લવાના ઉપાયો વિષેનો મુખ્ય ઠરાવ લગભગ એકમતે મંજૂર થયો — હજારોમાથી ભાગ્યે જ ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોએ તેની વિરુદ્ધ મત આપ્યો હશે એ ઠરાવ પરની વાસ્તવિક મતગણતરી સુધારારૂપે સૂચવાયેલા એક ગૌણ મુદ્દા ઉપર થઈ આ સુધારો ઊડી ગયો, અને મૂળ ઠરાવના પક્ષમા અને વિરોધમા મતો જાહેર થઈ તે પસાર થયેલો જાહેર કરવામા આવ્યો તે ઘડીએ જ જાણે અજબ મેળ સધાયો હોય તેમ ડફમી ડિસેમ્બરની મધરાતે ૧૨ના ટકોરા થયા અને જૂના વર્ષે નવા વર્ષને સ્થાન દીધુ આ રીતે કલકત્તાની મહાસભાએ મુકરર કરેલી મહેતલની મુદત બરાબર એક વર્ષ પૂરું થયુ કે તરત જ નવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો અને લડતની તૈયારીના ઉદ્દેશ મંડાયા કાળના ચક્રોને ગતિમાન તો કર્યાં, પરંતુ કેવી રીતે અને ક્યારે લડતનો પ્રારંભ કરવાનો હતો એનો અમારામાથી કોઈને ખ્યાલ નહોતો લડતની યોજના અને સચાલન કરવાને માટે મહાસભા સમિતિને સર્વ સત્તા આપવામા આવી હતી પરંતુ બધા જ જાણતા હતા કે સાચો નિર્ણય તો ગાંધીજીના હાથમા હતો

પાસે આવેલા સરહદના પ્રાન્તમાથી લાહોર મહાસભામા સંખ્યાબંધ લોકો હાજર રહ્યા હતા મહાસભાની બેઠકમા એ પ્રાન્તમાથી ચૂંટાઈ આવેલા પ્રતિનિધિઓ તો હમેશ આવતા હતા, અને છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ખાન અબ્દુલ ગફારખા હાજર રહીને અમારી મંત્રણાઓમા ભાગ લેતા હતા પરંતુ લાહોરમા પહેલી જ વાર સરહદના ધગધગતા યુવકોની એક મોટી ટોળી અખિલ હિંદના રાજકારણી પ્રવાહોના સંપર્કમા આવી તેમના ચોખ્ખા દિલ પર તેથી ઊંડી અસર પડી અને મુક્તિની લડતમા હિંદના બીજા ભાગો સાથે એકતાની ભાવના તેમ જ તેને માટેનો ઉત્સાહ પોતાના હૃદયમા ભરીને તેઓ પાછા ગયા એ બધા સરળ હૃદયના પરંતુ કાર્યકુશળ માણસો હતા અને હિંદના બીજા કોઈ પણ પ્રાન્તના લોકો કરતા વાતો તેમ જ શબ્દોની રમતો કરવાની તેમને બહુ ઓછી ટેવ હતી એટલે તેમણે પોતાના પ્રાન્તમા પહોચતાની સાથે જ નવા

વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો તેમ જ પ્રજાને સંગઠિત કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો આ પ્રવાસમાં તેમને ભારે સફળતા મળી અને હિંદની મુક્તિની લડતમાં એક ઉમદા પ્રવેશ કરનારા આ સંઘના પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ તેમાં ૧૯૩૦ ૩૧ આગળ પડતો અને નોંધવા યોગ્ય ભાગ લીધો

લાહોર મહાસભા પછી તરત જ તેની આજ્ઞાને અનુસરીને મારા પિતાશ્રીએ વડી તેમ જ પ્રાન્તિક ધારાસભાઓના મહાસભાવાદી સભ્યોને પોતપોતાની જગ્યાના રાજીનામા આપી દેવાની હાકલ કરી તેમના પૈકી લગભગ બધા એકી વખતે બહાર આવી ગયા અને માત્ર થોડા જ જણા નૂતન સમયે આપેલા વચનોનો ભંગ કરીને પણ પોતાને સ્થાને ચોંટી રહ્યા

આમ છતાં ભવિષ્યને વિષે અમારા કોઈના મનમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો મહાસભાની બેઠકમાં બતાવાયેલ ઉત્સાહ છતાં લડતના કાર્યક્રમને દેશ તરફથી કેવો જવાબ મળશે એની કોઈને જ કલ્પના નહોતી પણ કરવાના બધા સાધનોનો નાશ કરીને આપણે ભાગ નક્કી કરી મૂકાવ્યું હતું એટલે પાછા ફરવાપણું રહ્યું નહોતું પરંતુ આપણી સામે પડેલો મુકામ લગભગ તદ્દન અજાણ્યો અને અજાણ્યો હતો આપણી લડતની શરૂઆત કરવાને માટે અને સાથે સાથે કંઈક અંશે દેશના મિજાજનું માપ કાઢવાને માટે છવ્વીસમી જાન્યુઆરીનો દિવસ 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન' તરીકે ઊજવવાને મુકરર કરવામાં આવ્યો તે દિવસે સમસ્ત દેશમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા માટેની પ્રતિજ્ઞા લેવાની હતી

આમ અમારા કાર્યક્રમ વિષે શંકાથી ભરેલે હૃદયે પરંતુ કંઈક કરી બતાવવાના અભિલાષ તથા ઉત્સાહથી અમે ભાવીની ઘટનાઓની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા જાન્યુઆરીના શરૂઆતના દિવસોમાં હું અલ્લાહાબાદમાં હતો મારા પિતાશ્રી ઘણુંખરું બહાર જ રહેતા વાર્ષિક માઘ મેળાની મોટી યાત્રાનો એ સમય હતો ઘણું કરીને એ કુંભ મેળાનું વર્ષ હોવું જોઈએ એટલે રોજ રોજ અને હજારો સ્ત્રીપુરુષોનો પ્રવાહ અલ્લાહાબાદ તરફ અથવા યાત્રાળુઓને મન જે પ્રયાગનું પવિત્ર તીર્થધામ હતું તેના તરફ સતત વહેતો હતો આ પ્રવાહમાં મુખ્યત્વે ખેડૂતો પરંતુ સાથે સાથે મજૂરો દુકાનદારો કારીગરો નાના મોટા વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ એમ સર્વ પ્રકારના લોકો હતા સાચેસાચ હિંદની હિંદુ જનતાનું આમાં સમાગમપૂર્ણ દર્શન થતું હતું આ મેદનીમેં નીરખો તથા નદી પર જતાઆવતા લોકોના એકસરખા અનંત પ્રવાહનું નિરીક્ષણ કરતા કરતા સવિનય ભંગ તેમજ અહિંસક સત્યાગ્રહની સીધી લડતની હાકલનો એ બધા લોકો કેવો જવાબ વાળશે તે વિષે હું તર્કવિતર્ક કરતો અમારા કોંગ્રેસના લાહોરના નિર્ણયની ખબર હતી? અથવા કેટલાને તે વિષે જરી પણ પડી હતી? પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાને હિંદના ખૂણેખૂણામાંથી એ બધાને તેમજ હજારો વર્ષોથી તેમના વડવાઓને ખેંચી લાવનાર આ શ્રદ્ધાનું સામર્થ્ય અદ્ભુત હોવું જોઈએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને રાજકીય તેમજ આર્થિક લડતો લડવા તરફ આ મહાભારત શક્તિમાંથી થોડીક આ લોકો વાળી શકતા હોત તો? અથવા તેમના ચિત્તમાં ધર્મના બાહ્ય આચાર અને

રૂઢિનિષ્ઠાએ એવું ઘર કીધું હતું કે તેમાં બીજા કોઈ વિચારને માટે સ્થાન જ રહ્યું ન હતું કે શું? બેશક હું જાણતો હતો કે જમાનાઓની નિષ્ક્રિય શાન્તિમાં હલનચલન ઉપજાવનારા આ બીજા નવા વિચારો વાતાવરણમાં સંચાર કરી રહ્યા હતા અને જનતાના હૃદયમાં જાગેલા આ અસ્પષ્ટ નવીન વિચારો અને આકાંક્ષાઓનો સંચાર જ છેલ્લા દસ પંદર વર્ષમાં હિંદમાં થયેલી ઊથલપાથલના મૂળરૂપ હતો અને તેને લીધે જ હિન્દની સૂરત બદલાઈ ગઈ હતી. એ નવા વિચારોની તેમજ નવા અભિલાષાઓની દુનિયા વિષે તથા તેની પાછળ રહેલી વેગવંત શક્તિ વિષે કશી જ શંકા નહોતી પરંતુ તેમ છતાં શંકાઓ ઊઠતી અને તર્કવિતર્કો થતા જેનો તાત્કાલિક કોઈ જવાબ મળતો નહોતો. આ નવીન વિચારો કેટલા પ્રમાણમાં ફેલાયા હશે? તેમની પાછળ કેટલું સામર્થ્ય હશે? એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા માટે સંગઠિત કાર્યની અને દીર્ઘ કાળ સુધી સંકટ સહન કરવાની આપણી કેટલી શક્તિ હશે?

અમારા ઘર તરફ યાત્રાળુઓના ટોળેટોળાં ખેંચાતાં. અમારા ઘરની છેક નજીક યાત્રાનું એક સ્થળ ભારદ્વાજ આશ્રમ હતું, જ્યાં પ્રાચીન સમયમાં એક અસલી ઢબની વિદ્યાપીઠ ચાલતી. આ સ્થળને લીધે મેળાના દિવસોમાં સવારથી સાંજ સુધી યાત્રાળુઓનો એક અનંત પ્રવાહ અમને મળવાને ચાલી આવતો. એમાંના ઘણાખરા લોકો તો મને લાગે છે કે કુતૂહલથી અને જેમને વિષે તેમણે ઘણું સાંભળ્યું હતું એવા લોકોને (ખાસ કરીને મારા પિતાશ્રીને) જોવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને આવતા. પરંતુ આવનારાઓમાંના ઘણાઓને રાજકારણમાં રસ જાગતો અને તેઓ મહાસભા વિષે, તેમાં શા નિર્ણયો થયા હતા તે વિષે તેમજ ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે વિષે પ્રશ્નો કરતા. વળી તેમના મનમાં પોતાની આર્થિક વિટંબણાના પ્રશ્નો પણ ભરેલા હતા અને તે માટે શું કરવું જોઈએ તે વિષે પણ તેઓ સલાહ માગતા. મહાસભાની રાજકીય જયઘોષણાઓનો તેમને પૂરેપૂરો પરિચય હતો. એટલે આખો દિવસ ઘર તેના પોકારોથી ગાજી રહેતું. વીસ પચીસ કે સોની સંખ્યામાં એક પછી એક આવતાં તેમનાં ટોળાંને ટૂંકું ભાષણ આપીને હું મારા દિવસનો આરંભ કરતો. પરંતુ થોડા જ સમયમાં ભીડ વધવાથી એ કામ અશક્ય થઈ ગયું. એટલે પછી તો કંઈ પણ બોલ્યા વિના માત્ર તેમને નમસ્કાર કરીને જ ચલાવી લેવું પડતું. આમ આખો દિવસ નમસ્કાર કર્યા કરવાને પણ કંઈક મર્યાદા તો હોય જ. એટલે થાકીને પછી હું ક્યાંક ભરાઈ જવાનો પ્રયાસ કરતો. પરંતુ એ બધો પ્રયાસ વ્યર્થ જતો. તેમની ઘોષણાઓનો ધ્વનિ વધતો જ જતો. આ અમારા મહેમાનોથી અમારા ઘરના ઓરડા ભરચક રહેતા, અને ઘરની બારીએ બારીએ ને બારણે બારણે જિજ્ઞાસાથી ભરેલી આંખોના ઝૂમખાં વળી રહેતાં. પરિણામે કામ કરવાનું કે વાતચીત કરવાનું કે ખાવાનું બલકે કંઈ પણ કરવાનું અશક્ય થઈ પડતું. આનાથી એકલી મૂંઝવણ જ નહોતી થતી, કંટાળો પણ ઊપજતો અને ચીડ પણ ચડતી. છતાં એ ભાવ હૃદયમાંથી ખસતો નહોતો કે સ્નેહભીની તેજસ્વી આંખો વડે જોઈ રહેતા અનેક પેઢીથી ગરીબી અને કષ્ટોનો ભાર વહન કરતા અને તેમ છતાં

અમારા ઉપર ઉપકારની લાગણી અને ઊંડો પ્રેમ વર્ષાવતા આ લોકોને મૈત્રી અને સહાનુભૂતિ સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા નહોતી. ભાવ અને પ્રેમના આ પ્રચંડ પૂરના પ્રભાવથી અભિભૂત થઈને હૃદય અરપતાનો અનુભવ ન કરે એ અશક્ય હતુ

અમારી સાથે તે સમયે એક નિકટનાં સ્ત્રી મિત્ર રહેતાં હતાં. તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનું પણ વારંવાર અશક્ય બની જતું કેમકે ઘર બહાર ટોળે મળતા લોકોને બે શબ્દ કહેવાને માટે પાંચ પાંચ મિનિટને અથવા તેથી પણ થોડે અંતરે મારે બહાર જવું પડતુ, અને વચગાળાના સમયમાં બહાર થતી જયઘોષણાઓના અવાજો અને બીજા અવાજો કાન ભરી દેતા. મારી દશા જોઈને એ બહેનને કંઈક ગમ્મત ઊપજી અને મને લાગે છે કે તેમણે જેને આમ જનતાનો મારા તરફનો પ્રેમ ગણી લીધો હશે તે જોઈને મારી લોકપ્રિયતાની પણ કંઈક છાપ તેમના મન પર પડી (સાચું જોતાં આ બધા લોકોનું મુખ્ય આકર્ષણ તો મારા પિતાશ્રી હતા પરંતુ તેઓ બહાર હતા એટલે મારે એ બધો ભાર ઉઠાવવો પડતો હતો.) તેમણે એકાએક મને પૂછ્યું કે આ બધી વીરપૂજા તમને કેવીક ગમે છે? તમને એનાથી ગૌરવ નથી લાગતુ? આનો જવાબ આપતાં પહેલાં હું કંઈક અચકાયો અને તેથી તેમણે એમ માની લીધું કે આવા અતિશય અંગત સવાલથી હું કદાચ મૂંઝાયો હોઈશ. એટલે તેમણે મારી માફી માગી. તેમના સવાલથી હું જરાયે મૂંઝાયો તો નહોતો, પરંતુ એ સવાલનો જવાબ આપવાનું મને કઠણ લાગ્યુ હતુ. તેમના સવાલથી મારુ મન મારી લાગણીઓ અને આ બધા દેખાવોની મારા હૃદય પર થતી અસરનું પૃથક્કરણ કરવામાં પડી ગયું હોવાથી તેના પર એકાગ્ર થઈ શક્યું નહોતુ. અને સાથે જ મારી લાગણીઓ અને મારા હૃદય ઉપર થયેલી અસરો બહુ મિશ્ર હતી

એ વાત સાચી હતી કે જાણે એકાએક આમ જનતાના હૃદયમાં મેં અસાધારણ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધુ હતુ; દેશનો શિક્ષિતવર્ગ મારી કદર કરતો થયો હતો; અને દેશનાં યુવાન સ્ત્રીપુરુષોને મન હું કંઈક અંશે વીર બની ગયો હતો તેમજ તેમની નજરે મારી આસપાસ એક પ્રકારની વીરતાની આભા દેખાતી મારે વિષે ગીતો રચાયાં હતાં, અને અનેક તદ્દન અશક્ય તેમજ હાસ્યાસ્પદ દંતકથાઓ મારી આસપાસ ઊભી થઈ હતી મારા વિરોધીઓ પણ ઘણીવાર મારે વિષે બે સારી વાત કહીને મુરબ્બીપણાના ભાવથી કબૂલ કરતા કે મારામાં કાર્યકુશળતાનો તેમજ હૃદયની સચ્ચાઈનો અભાવ નહોતો

કોઈ સાધુ કે પછી કોઈ માનવતાશૂન્ય શેતાન જ આ બધાથી સાવ છલનાથી વિના કે મિથ્યાભિમાની થયા વિના ઊગરી શક્યો હોત અને હું તો નહોતો સાધુ કે નહોતો શેતાન. એટલે આ બધાની મારા મગજ પર અસર પહોંચી હતી, મને કંઈક નશો ચડ્યો હતો, અને તેથી મને આત્મવિશ્વાસ તેમજ સામર્થ્ય પણ મળ્યા હતા મારા વહેવારમાં હું કંઈક આપખુદ બન્યો, સહેજ સરમુખત્યારની છટાથી કામ લેતો થયો (મારે વિષેની આ મારી કલ્પના છે, કેમકે તટસ્થ રહીને પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે) અને છતા મને લાગે છે કે મારું મિથ્યાભિમાન કંઈ

ખાસ વધી ગયું નહોતું. મને લાગતું કે મારી શક્તિઓનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક છે, અને તેમને વિષે મને અભિમાન ન હતું એમ પણ નહિ. પરંતુ હું એ બરાબર સમજતો હતો કે એ શક્તિઓમાં અસાધારણ એવું કશું જ નથી, અને મારી ઊણપોનું મને તીવ્રપણે ભાન હતું. અંતરપરીક્ષણની ટેવથી ઘણુંખરું મારી સમતા જાળવવાની મને મદદ મળી રહેતી, અને તે ટેવથી જ હું મારા સંબંધમાં બનતી ઘણી ઘટનાઓ પ્રત્યે તાટસ્થ્યપણે જોઈ શકતો. જાહેરજીવનના અનુભવ પરથી હું શીખ્યો હતો કે લોકપ્રિયતા એ ઘણી વખત અનિષ્ટ પ્રકારના લોકોની સહચારિણી હોય છે. સદ્ગુણ અથવા બુદ્ધિમત્તાનું અનિવાર્ય લક્ષણ તો એ નથી જ, તો પછી હું મારી ઊણપને લીધે લોકપ્રિય થયો હતો કે મારા પુરુષાર્થને લીધે? સાચેસાચ હું શાથી લોકપ્રિય બન્યો હતો?

મારી બુદ્ધિશક્તિને કારણે હું લોકપ્રિય નહોતો બન્યો, કારણ કે તે અસામાન્ય નહોતી અને બીજું એ કે બુદ્ધિશક્તિથી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થાય છે જ એવું નથી. મારા કહેવાતા ત્યાગને લીધે પણ મને લોકપ્રિયતા નહોતી મળી, કેમકે એ તો સ્પષ્ટ હકીકત છે કે હિંદમાં આ જમાનામાં સેંકડો અને હજારો લોકોએ મારા કરતાં અનહદ વધારે સહન કર્યું છે, અને ત્યાગ તો તેમનો સર્વાર્પણની સીમા સુધી ગયો છે. એ વીર પુરુષ તરીકેની મારી ખ્યાતિ તદ્દન પોકળ છે, હું કોઈ વીર હોઉં એવું મને જ પણ લાગતું નથી, અને સામાન્ય રીતે વીરતાનો ડોળ કરવો – વીર તરીકે મહાલવું મને મૂર્ખાઈભરેલું લાગે છે. પ્રેમશૌર્યની અદ્ભુતતાનો મારામાં અંશ નથી. એ વાત સાચી છે કે મારામાં કંઈક શરીરની અને હૃદયની નિર્ભયતા છે, પરંતુ તેની પાછળ મારું અભિમાન રહેલું છે — અંગત અભિમાન, ખાનદાનનું અભિમાન, અને રાષ્ટ્રીય અભિમાન, અને મોટા માથાનાથી પણ દબાઈને કશું ન કરવાની વૃત્તિ.

એટલે મને મૂંઝવતા સવાલનો મને કશો સમાધાનકારક ઉત્તર ન મળી શક્યો. તે પછી મેં પૃથક્કરણની જુદી જ દિશા લીધી. મેં એ જોયું કે મારા પિતાશ્રી તેમજ મારે વિષે પ્રચલિત થયેલી દંતકથાઓ પૈકી સૌથી વધારે જડ ઘાલી ગયેલી એક વાર્તા એ છે કે અમે અમારાં કપડાં ધોવડાવવાને દર અઠવાડિયે હિંદથી પૅરિસની કોઈ લૉન્ડ્રી કંપનીમાં મોકલતા. આ વાત સાવ ખોટી છે, એમ ફરી ફરી જણાવવા છતાં એ દંતકથા એવી ને એવી પ્રચલિત રહી છે. આના કરતાં વધારે તરંગવાળી અથવા બેહૂદી વાતની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. અને છતાં આ પ્રકારની ઉડાઉ મોટાઈ રાખવા જેટલો કોઈ મૂર્ખ હોય તો મને લાગે છે કે તેને તો મૂર્ખશિરોમણિનો ખાસ ઇલકાબ મળે.

વારંવાર ખોટી ટોવાનું જણાવવા છતાં ફરી ફરીને કહેવામાં આવતી બીજી આવી જ એક દંતકથા એ છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાટવી અને હું બંને સાથે એક નિશાળે ભણ્યા છીએ. વાર્તા આગળ વધીને એમ જણાવે છે કે ૧૯૨૨માં પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે મારે વિષે પૂછપરછ કરી હતી, હું તે વખતે જેલમાં હતો. હકીકતમાં હું તેમની સાથે એક નિશાળે ભણ્યો તો નથી જ, પરંતુ મને તેમને મળવાનો અથવા તેમની સાથે વાત કરવાનો લાભ પણ કદી મળ્યો નથી.

આ વાતોથી મારો એમ કહેવાનો આશય નથી કે મારી કીર્તિ અથવા મારી લોકપ્રિયતા જેવા છે તેના આ અથવા આવી જ બીજી દંતકથાઓ પર અવલંબે છે સંભવ છે કે એમનો પાયો વધારે પાકો હશે, પરંતુ આ દંતકથાઓમાંથી ધ્વનિત થાય છે તે પ્રમાણે એ પાયા ઉપરની ઇમારત ઉપર બડેખાપણાનું ઘાડું આવરણ જામેલું છે કંઈ નહિ તો એવી કંઈક કલ્પના તો છે જ કે પહેલાં હું ઊંચા સમાજમાં હરતો ફરતો મોજમજાનું જીવન ગાળતો અને પાછળથી એ બધું મેં છોડી દીધું, હિંદી જનતાને આવા પ્રકારના ત્યાગની વાતો બહુ ભાવી જાય છે મારી પણ કીર્તિનો પાયો આવો હોય એ વાત મને રુચતી નથી, હું નિષ્ક્રિય સદ્ગુણોના કરતાં સક્રિય સદ્ગુણોને વધારે પસંદ કરું છું, અને કેવળ ત્યાગ કે એકલું આત્મબલિદાન મારા હૃદયને ભાવતી વસ્તુ નથી બીજી એક દૃષ્ટિથી હું જરૂર એ બંને વસ્તુઓને મૂલ્યવાન સમજું છું એ દૃષ્ટિ ઘડતરની, જેમ કોઈ કસરતબાજને પોતાનું શરીર સુદૃઢ રાખવા માટે સાદા અને નિયમિત જીવનની જરૂર છે, તેમ માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઘડતરને માટે ત્યાગ અને આત્મબલિદાન આવશ્યક છે આ ઉપરાંત આકરા ઘા પડે છતાં તે વેઠી લેવાની અને દીર્ઘ ઉદ્યોગપૂર્વક ધારેલી વાત પર મંડી રહેવાની શક્તિ મોટા મોટા કામોના બોજા ઉઠાવનારને માટે આવશ્યક છે પરંતુ તપસ્વી જીવનનો આદર્શ મને જરા પણ ગમતો કે આકર્ષતો નથી. એમાં જીવનના આનંદો અને તેની સંવેદનાઓથી ડરીને દૂર ભાગવાપણું સમાયેલું છે, એ દૃષ્ટિ ખુદ જીવનને જ નકારવા સમાન છે મારે મન જેનું કંઈક પણ સાચું મૂલ્ય છે એવી કોઈ પણ વસ્તુનો મેં જાણીબૂજીને ત્યાગ કર્યો નથી, પણ એટલું ખરું કે સૌ વસ્તુનું મૂલ્ય સર્વ કાળે સમાન રહેતું નથી.

આ બધા પૃથક્કરણ છતાં મને પેલા બહેને પૂછેલો પ્રશ્ન ઉત્તર વિનાનો જ રહ્યો આ સમૂહ જે તમારી વીરપૂજા કરે છે તેથી તમને ગૌરવનું ભાન થાય છે કે નહિ? મને એ પૂજા નહોતી ગમતી તેમજ હું તેનાથી દૂર ભાગી જવા ઇચ્છતો હતો અને છતાં મને તેની ટેવ પડી ગઈ હતી અને જ્યારે તેનો બિલકુલ અભાવ જણાતો ત્યારે કંઈક અધૂરું અધૂરું લાગતું એમાંથી એકે રસ્તે સમાધાન નહોતું પરંતુ મારે એમ કહેવું જોઈએ કે એકંદરે આ લોકસમૂહ મારી એક અંતરની ભૂખને શમાવતો હતો હું તેમના પરના મારા પ્રભાવથી તેમને કાર્યમાં પ્રેરી શકું છું એ ખ્યાલથી મારો તેમનાં બુદ્ધિ અને હૃદય પર કંઈક અધિકાર છે એવું મને ભાન રહેતું ભાનથી કંઈક અંશે મારી સત્તાની ભૂખ સંતોષાતી તેમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે લોકસમૂહ મારા પર એક સૂક્ષ્મ અધિકાર જમાવી બેઠો હતો કેમકે તે લોકોનો મારા વિષેનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મારા અંતરના ઊંડાણને હલાવતો અને મારું હૃદય તેમની ભાવનાનો એવી જ ઊંડી ભાવનાથી પ્રત્યુત્તર વાળતું વ્યક્તિત્વની વાડને માનનારો હતો કોઈ કોઈવાર મારા વ્યક્તિત્વની વાડ સાવ ધોવાઈ જતી અને મને એમ થઈ આવતું કે એકલા રહીને તરી જવાના કરતાં આ દુખિયારા લોકોની સાથે ડૂબવું એ

બહુતર છે પરંતુ વ્યક્તિત્વની વાર્નિશ એટલી બધી મજબૂત હોય છે કે તે એકાએક ધોવાઈ જતી નથી અને એ વાડ ઉપરથી ટોકિયુ કરીને તાજુબી ભરેલી આંખોથી આ અગમ્ય ઘટનાને જોયા કરનો.

શરીર પર ચરબીના થર જેવી અજાણી રીતે જામતા જાય છે તેવી જ રીતે અહંતા પણ વધતી જાય છે, અને તે રોજ રોજ વધવાનું ભાન આપણને નથી રહેતું સદ્ભાગ્યે મારી દુનિયાના કઠોર ઘાથી એ અભિમાન કોઈક રીતે છે અથવા તેના ચૂરેચૂરા પણ થઈ જાય છે, અને ચાલુ વરસો દરમિયાન આવા નિષ્ઠુર ઘા હિંદમાં આપણે માથે કંઈ ઓછા પડ્યા નથી આપણા બધાને માટે જીવનની શાળા કઠોર નીવડી છે અને સંકટસહન એ તાવે જ એક નિષ્ઠુર ક્રમ લેનાર છે

બીજી પણ એક રીતે હુ નસીબદાર છું — જીવનનું સપ્રમાણ દર્શન કરવામાં અને મારા મગજનું સમતોલપણું જાળવી રાખવામાં સહાય કરનાર સ્વજનો મિત્રો અને સાથીઓ મને મળ્યા છે જાહેર સમારંભો મ્યુનિસિપાલિટીઓ લોકલબોર્ડો તેમ જ બીજી જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી મળતા માનપત્રો સરઘસો અને એવા જ બીજા પ્રસંગોથી મારા જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર, મારી વિનોદની વૃત્તિ ઉપર તેમજ મારા વાસ્તવિકતાના ભાન ઉપર બહુ તાણ પહોંચતી. આ પ્રસંગોએ વિશેષણોથી ભરેલી અને આડંબરી ભાષા વપરાતી અને દરેકેદરેક જણ એવું બધું નાટકીય ભજવતું તેમજ ગંભીરતાનો એવો દેખાવ કરતું કે એ બધી હાવકાઈને આઘાત પહોંચાડીને આ મોઢેરાર બનાવને જોનાર રહેનારાઓના ચહેરાઓ પર જે ભાવ ઊઠે તે જોવાની મોજ માણવાને ખાતર જ ખડખડાટ હસવાની અથવા જીભ બહાર કાઢી ચાળા પાડવાની અથવા ઊંધે માથે પગ ઊંચા કરીને ઊભા રહેવાની ન રોકી શકાય એવી ઇચ્છા થઈ આવતી. મારી પોતાની શાખના તેમજ હિંદના જાહેર જીવનના હિતની ખાતર મારા વિચારને વશ થઈને મારી આ વાહિયાત ઇચ્છાને દબાવી રાખીને સામાન્યપણે વિવેકપૂર્ણ વર્તન કરી શક્યો છું પરંતુ એ હમેશ તો નહિ જ કોઈક વાર વાણી સંયમના અથવા તેથી વિશેષ તો સરઘસોમાં — જેનાથી મને આપણામાં આકરી કસોટી થાય છે — મેં કેટલીક વખત મારી લાગણીના પ્રવાહ સાથે ગુમાવી મિજાજનું પ્રદર્શન કર્યું છે અમારા માનમાં ગોઠવવામાં આવેલા એવા સરઘસમાંથી નાસી છૂટી અથવા બીજા કોઈ મિત્રને મોટરમાં અથવા તો ગાડીમાં એકલા બેસાડીને સરઘસ પૂરું કરવાનું સોંપીને હું એકાએક જઈ લોકોના ટોળામાં અદૃશ્ય થઈ ગયો છું

પોતાની લાગણીઓને લગામમાં રાખવાના તેમજ સમાજમાં હાસ્યાસ્પદ થતા બચવાના સતત પ્રયાસથી મનને થોડીક તાણ પહોંચે છે અને તેનું સામાન્ય પરિણામ એ આવે છે કે જાહેર સમારંભોમાં આપણે ગંભીર અને જડ મુદ્રા ધારણ કરીને બેસીએ છીએ. આ જ કારણે કદાચ એક હિંદુ પત્રના એક લેખમાં હું કોઈક હિંદુ વિધવાના જેવો દેખાઉં છું એવું મારું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું’ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પ્રાચીન નમૂનાની હિંદુ વિધવાઓનો હું આદર કરું છું છતાં મારું આ પ્રકારનું વર્ણન વાંચીને

મને આઘાત લાગી ગયો. લેખકનો તો બિચારાનો મારે વિષે પોતે માની લીધેલા કોઈક સદ્ગુણો વર્ણવવાનો જ આશય હશે, જેવા કે નમ્રતાભર્યો વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને ડોકું નીચું ઘાલીને કાર્ય કરવાનો અનુરાગ પરંતુ હું તો માનતો હતો કે મારામાં આવા ઢીલાપોચા ગુણો નહિ, પણ કંઈક વીરતાના અને કંઈક મારકણા ગુણો, તેમજ વિનોદ કરવાની અને હસવાની શક્તિ છે — આપણી હિંદુ વિધવાઓમાં પણ આ હોય તો કેવું સારું! ગાંધીજીએ એક વાર કોઈ મુલાકાત લેનારને કહ્યું હતું કે 'મારામાં વિનોદશક્તિ ન હોત તો હું આપઘાત કરીને મરી ગયો હોત' અથવા એવા જ અર્થનું કંઈક. એટલી બધી હદે જવાની ધૃષ્ટતા તો હું નથી કરતો, પરંતુ જીવનમાં કેટલાક લોકો જે હળવી મોજ અને વિનોદ પૂરાં પાડે છે તે ન મળતાં હોત તો જીવન મારે માટે અસહ્ય થઈ જાત.

મારી આ લોકપ્રિયતા, તેમજ ચૂંટીને એકઠાં કરેલાં ભભકભર્યાં વિશેષણો અને અતિશયોક્તિભર્યાં અલંકારોથી પ્રચુર ભાષામાં લખાયેલાં મારે નસીબે આવતાં વાણીશૂરાં માનપત્રો (આવાં માનપત્રો એવી જ ભાષામાં ઘડવાનો હિંદમાં રિવાજ પડી ગયો છે.) એ બંને મારાં સ્વજનો તેમજ નિકટનાં મિત્રમંડળમાં મજાક અને ઠઠ્ઠાના વિષયો બની રહેતાં. રાષ્ટ્રીય હિલચાલના બધા જ પ્રમુખ લોકોને માટે વારંવાર વપરાતાં મોટાં મોટાં અને ભભકદાર વિશેષણો વીણી લઈને મારી પત્ની, બહેનો તથા બીજાઓ તે આખો વખત ગમે તેમ વાપરતાં. ઘરમાં 'ત્યાગમૂર્તિ' અને 'ભારતભૂષણ' જેવાં સંબોધનો મને હમેશાં મળતાં અને એ મજાકથી મને આરામ મળતો, તેમજ પેલાં હાલકાં, ગંભીર અને જ્યાં મારે મારું ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્તન બતાવવું પડતું તેવાં જાહેર સંમેલનને લીધે પહોંચતી તાણ પણ ધીમે ધીમે નરમ પડતી. મારી નાની પુત્રી પણ આ મજાકોમાં ભળતી. માત્ર એક મારાં મા આગ્રહપૂર્વક બધું ગંભીરપણે લેતાં અને તેના લાડકા દીકરાને ભોગે કોઈ કટાક્ષ કરે અથવા મજાક ઉડાવે એ તેને કદી ગમતું નહિ. પિતાશ્રીને તો મોજ પડતી; મારા પ્રત્યેની તેમની સહાનુભૂતિ અને મારી પરિસ્થિતિની તેમની ઊંડી સમજ શાંત રીતે વ્યક્ત કરવાની તેમની રીત વિરલ હતી.

પરંતુ શોરબકોર મચાવતાં આ બધાં ટોળાં, નીરસ અને થકવી નાખે એવા જાહેર સમારંભો, કદી અંત ન આવે એવી ચર્ચાઓ અને રાજકારણની તોફાની રમતમાં ઊડતી ધૂળ, એ બધું મને કેવળ ઉપરથી જ સ્પર્શતું. જો કે એ સ્પર્શ કોઈક વખત તીખો અને અણિયાર માલૂમ પડતો. પરંતુ મારું સાચું મંથન તો અંતરનું હતું — આદર્શો, આકાંક્ષાઓ અને ભિન્નભિન્ન નિષ્ઠાઓનું ઘર્ષણ, બાહ્ય સંજોગો અને ગુપ્ત ચિત્તના ઊંડાણમાંથી ઊઠતાં બળોની અથડામણ, અંતરની નહિ શમેલી ઊંડી ભૂખ, એ બધાંનું યુદ્ધ તો અંતરમાં ચાલતું હતું જેમાં અનેક સંપત્તિઓ એકબીજા ઉપર અધિકાર જમાવવાને મથતી હોય એવું ક્ષેત્ર હું બની ગયો. આ ક્ષેત્રમાંથી હું ભાગી છૂટવા માગતો હતો; મારે સમતા અને એકરાગ જોઈતા હતા, અને એ મેળવવાના પ્રયાસમાં હું ઉત્કટ કાર્યમાં પડ્યો. એમાંથી મને કંઈક શાન્તિ મળી, બહારની લડતથી અંતરમાં થયેલો કલહ કંઈક નરમ પડ્યો.

ઉપાય યોગ્ય રીતે અનુસરવામાં આવે તો તે એક અમોઘ ઉપાય હતો. તો પછી એમ કહી શકાય ખરું કે એ શસ્ત્રના પ્રયોગ તેમજ તેની સફળતાને માટે ખાસ અનુકૂળ વાતાવરણની આવશ્યકતા રહે છે? અને એમ કહી શકાય કે બાહ્ય પરિસ્થિતિ સાનુકૂળ ન હોય તો તેનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ? એ ઉપરથી તો એમ ફલિત થાય કે ઉપસ્થિત થતા દરેક પ્રસંગને માટે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ઉપયોગી નથી અને એ રીતે એને ન તો સાર્વત્રિક કહી શકાય કે ન અમોઘ કહી શકાય. ગાંધીજીને મન આ પ્રકારનું અનુમાન અસહ્ય હતું; કેમકે તેમની તો એ દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે અહિંસક લડતની પદ્ધતિ અથવા સત્યાગ્રહ એ સાર્વત્રિક અને અમોઘ શસ્ત્ર છે એટલે બાહ્ય સંજોગો પ્રતિકૂળ હોય તો પણ, અને મારામારી અને હિંસાના વાતાવરણમાં પણ એનો અમલ થઈ જ શકવો જોઈએ. ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ અનુસાર એના અમલનો પ્રકાર ભલે બદલાય, પરંતુ અમુક સંજોગો ઊભા થતાં લડત અટકાવી દેવાનો અર્થ તો સત્યાગ્રહની નિષ્ફળતાનો સ્વીકાર કરવા બરાબર થાય.

ગાંધીજીના વિચારોનો ક્રમ કંઈક આ પ્રકારનો હોવો જોઈએ, પરંતુ એ વિષે હું ચોક્કસપણે કશું ન કહી શકું. તેમણે અમારા મન પર એવી છાપ તો પાડી જ હતી કે તેમની વિચારણાનું સ્વરૂપ કંઈક બદલાયું છે, અને સવિનયભંગ એક વાર શરૂ થયા પછી કોઈક સ્થળે હિંસાનું છમકલું થાય તેથી તેને અટકાવવાની કશી જરૂર નથી પરંતુ, જો એ હિંસા સત્યાગ્રહની લડતનું કોઈ પ્રકારે એક અંગ જ બની જાય તો પછી એ લડત અહિંસક સવિનયભંગની લડત મટી જાય, અને તો તો જે રીતે ચાલતી હોય તે રીતે તે ન જ ચાલી શકે, તેને મર્યાદિત કરવી પડે કે બદલવી પડે આ પ્રકારનું આશ્વાસન તેમના તરફથી મળવાથી અમારા જેવા ઘણાનું ઘણે અંશે સમાધાન થયું હવે જે પ્રશ્ન ઊભો હતો તે એટલો જ — લડાઈ કરવી કેવી રીતે? આરંભ કરવો કેવી રીતે? અસરકારક નીવડે, સંજોગોને અનુકૂળ હોય, અને આમજનતા હરખથી ઉઠાવી લે એવો સવિનયભંગ તે કયો ઉપાડી શકાય? એટલામાં મહાત્માએ ઇશારો કર્યો

એમના ઇશારાની સાથે જ 'નિમક' શબ્દમાં કોઈક અજબ અર્થ લોકોને લાગવા માંડ્યો, એ શબ્દ ચમત્કારિક થઈ પડ્યો નિમકના વેરા પર હુમલો કરવાનો હતો, નિમકના કાયદાનો ભંગ કરવાનો હતો અમે બધા દિગ્મૂઢ બન્યા, સામાન્ય નિમકનો રાષ્ટ્રીય લડત સાથે મેળ ન બેસાડી શક્યા આવી જ આશ્ચર્યકારક ઘટના એક બીજી બની લડત તો જાહેર થઈ ચૂકી હતી, છતાં ગાંધીજીએ તો સરકારની સાથે સુલેહ કરવાના 'અગિયાર મુદ્દા' * બહાર પાડ્યા ત્યારે આપણે પૂર્ણ સ્વરાજની ભાષામાં

---

* સવિનયભંગની લડત શરૂ થઈ તે પહેલાં લૉર્ડ અર્વિને એક ભાષણ આપ્યું હતું, તેના જવાબમાં ગાંધીજીએ 'યંગ ઇંડિયા'માં લેખ લખીને જણાવેલું કે સરકાર કેટલીક શરતોનું પાલન કરે તો પ્રજાને સવિનયભંગ કરવાનું કારણ ન રહે એ શરતો તે આ અગિયાર મુદ્દા·

૧ સંપૂર્ણ દારૂબંધી

વાતો કરી રહ્યા હતા તે સમયે કેટલાક સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓની — (ભલેને ગમે તેટલા આવશ્યક સુધારાઓની) — એક યાદી કરી તેની માગણી કરવાથી કયો મુદ્દો સધાતો હતો? પૂર્ણ સ્વરાજ શબ્દનો ઉપયોગ કરતી વખતે અમે તેનો જે અર્થ કરતા હતા તે જ અર્થ ગાંધીજી પણ કરતા હતા કે અમારા મનમાં જુદા જુદા ભાવો હતા? પરંતુ દલીલો કે તર્ક કરવાનો કોઈને સમય ન હતો, કેમકે ઘટનાઓ એક પછી એક બનવા લાગી હતી. અહીં હિંદના રાજકારણમાં રોજ રોજ અમારી આંખ આગળ અને જગતમાં પણ અનેક ઘટનાઓ અમે ન જાણીએ ન સમજીએ એવી રીતે ઝપાટાબંધ બનતી જતી હતી અને જગતને ભયાનક મંદીના પંજામાં પકડતી જતી હતી. વસ્તુઓના ભાવ બેસતા જતા હતા અને શાહુકારોએ એને ભવિષ્યની આબાદીનું લક્ષણ સમજીને ખુશ થતા હતા પરંતુ ખેડૂતો અને જમીનદારો ભયભીત થઈ વિચારતા હતા કે શું થવા બેઠું છે.

આ પછી ગાંધીજીએ વાઈસરૉય સાથે પત્રવહેવાર ચલાવ્યો અને એ પછી તરત સાબરમતી આશ્રમથી દાંડીકૂચનો પ્રારંભ થયો. આ પગપાળા કૂચ કરતા યાત્રાળુઓની ટુકડીની યાત્રાની કથા નિત્યપ્રતિદિન લોકો વાંચતા ગયા તેમ તેમ દેશમાં વાતાવરણ ગરમ થતું ગયું. આગળથી માનીને કાયદાની લડતને અંગેની છેવટની વ્યવસ્થા કરવાને માટે અમદાવાદમાં મહાસભા સમિતિની બેઠક થઈ. લડતનો કર્ણધાર ત્યાં હાજર નહોતો, કેમકે તે તો પોતાની ટુકડીને લઈને સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો અને તેણે પાછા ફરવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી. પકડાપકડી થાય તો શું કરવું તેની મહાસભા સમિતિએ વ્યવસ્થા કરી અને તે મુજબ પ્રમુખને પુષ્કળ સત્તાઓ આપવામાં આવી — કાર્યવાહક સમિતિ મળી ન શકે તો તેની વતી કાર્ય કરવાની સત્તા કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો

---

૨ રૂપિયાનો દર દેઢ શિલિંગને બદલે એક શિલિંગ ચાર પેન્સ કરવો.

૩ જમીનમહેસૂલ ૫૦ ટકા ઘટાડી તેને ધારાસભાના સંપૂર્ણ અંકુશ નીચે મૂકવું.

૪ મીઠા ના કાયદો રદ કરવો.

૫ લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડી ઓછામાં ઓછું ચાલુ ખર્ચના અડધા જેટલું કરી નાખવું.

૬ ઘટેલા મહેસૂલના પ્રમાણમાં મોટા મોટા અમલદારોના પગાર ૫૦ ટકા કાપી નાખવા.

૭ પરદેશી કાપડ ઉપર બહિષ્કારની જકાત.

૮ હિંદના કિનારાનું વહાણવટું દેશી વહાણવટીઓને માટે જ અનામત રાખવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવે.

૯ ખૂનના કે ખૂનના પ્રયત્નના સાબિત થયેલા ગુના હોય તે સિવાયના બધા રાજકીય કેદીઓને છોડી મૂકવા, બધા રાજકીય ગુનાઓને લગતા કેસ પાછા ખેંચી લેવા, ૧૨૪ અ કલમ અને ૧૮૧૮નો ત્રીજો કાયદો રદ કરવો અને બહિષ્કૃતોને પાછા આવવા છૂટા મૂકવા.

૧૦ સી. આઈ. ડી. ખાતું નાબૂદ કરવું અથવા લોકોના અંકુશ તળે મૂકવું.

૧૧ સ્વરક્ષણને માટે બંદૂક વગેરે હથિયાર રાખવા પરવાના આપવા અને લોકોને આધીન અંકુશ રાખવો.

—ભા.

પકડાતા જાય તો તેમને સ્થાને નવી સમિતિ નીમી લેવાની, તેમજ પોતાના જેટલી જ સત્તાવાળો પોતાનો અનુગામી નીમી લેવાની અને એવી એવી અનેક સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવી પ્રાન્તિક અને સ્થાનિક સમિતિઓએ એવા જ પ્રકારની સત્તા પોતપોતાના પ્રમુખોને આપી દીધી

આ રીતે મહાસભાની વતી લડત ચલાવી લેનાર કહેવાતા 'સરમુખત્યારો' નો યુગ મહાસભાના ઇતિહાસમાં શરૂ થયો બ્રિટિશ સરકારના હિંદ ખાતાના રાજ્યસચિવે, વાઈસરૉયે અને ગવર્નરોએ આથી પ્હોંચા કરડ્યા છે, અને પોકાર કરી કહ્યું છે કે મહાસભા કેટલી અધોગતિએ ઊતરી શકે છે તેનું પ્રમાણ આમ સરમુખત્યારોની પ્રથાની ઉપર તેણે મહોર દીધી તેથી મળી રહે છે શા માટે બખાળા ન કાઢે? એ બધા મહાશયો લોકશાસનના તત્વનિષ્ઠ અનુયાયી ખરા ને! પ્રસંગોપાત્ત હિંદનાં મધ્યમમાર્ગી છાપાંઓ પણ આપણને લોકશાસનના શુભ ગુણો વિષે પ્રવચનો આપતાં હતાં આ બધું તે વખતે આપણે મૂંગે મોઢે સાંભળી લેતા (કેમકે આપણે જેલમાં પડ્યા હતા) અને એમની એ વાતોથી ભારે આશ્ચર્ય થતું નિર્લજ્જ દાંભિકતાનો આવો બીજો નમૂનો શોધ્યો જડે એમ નથી નિરંકુશ સરમુખત્યારીના તંત્ર હેઠળ, દરેક પ્રકારની નાગરિક સ્વતંત્રતાને કચરી નાખીને અને ઑર્ડિનન્સોના મનસ્વી કાનૂનોથી પ્રત્યક્ષ આખી હિંદ પર બળજબરીથી હકૂમત ચલાવવામાં આવતી હતી, અને છતાં આપણા રાજકર્તાઓ લોકશાસનની ચોપડી ચોપડી વાતો કરતા હતા પણ લડતના કાળની વાત જવા દઈએ; લડત નથી હોતી ત્યારે પણ આપણે ત્યાં લોકશાસનનું નામ સરખું પણ ક્યાં હોય છે? પોતાની સત્તાનું અને હિંદમાંના પોતે કબજે કરેલા આર્થિક લાભોનું બ્રિટિશ સરકાર રક્ષણ કરે અને પોતાની સત્તાની સામે માથું ઊંચકનારને દબાવી દે એ તો સાવ સ્વાભાવિક છે પરંતુ એ જ બ્રિટિશ સરકારના સ્તંભો જ્યારે એમ જણાવવા નીકળી પડે છે કે આ બધું લોકશાસનના તત્ત્વ ઉપર ચાલે છે, ત્યારે તો ભવિષ્યની પ્રજા એમની એ ઘેલપણાનું ચિંતન કરે અને તેના ગુણ ગાય તે સારુ તેની નોંધ કરી રાખવી જોઈએ!

હવે મહાસભાની આગળ વિષમ પરિસ્થિતિ આવીને ઊભી રહેવાની હતી— પોતાનુ કામકાજ હમેશાની મુજબ કરવાનો અવકાશ રહેવાનો ન હતો, કારણ તે ગેરકાયદા સંસ્થા જાહેર કરવામા આવે, અને તેની સમિતિઓ મંત્રણા અથવા કશું કાર્ય કરવાને મળી ન શકે અથવા મળી શકે તો છૂપી રીતે જ મળી શકે તો શું થાય? ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરવાની પદ્ધતિને આપણે ઉત્તેજન આપતા નહોતા, કેમકે આપણે તો ખુલ્લમખુલ્લા લડવું હતુ, અને તેમ કરીને આપણી લડતને ઊંચી કક્ષાએ રાખવી હતી અને આમવર્ગની ઉપર પ્રભાવ પાડવો હતો વળી ગુપ્ત કાર્યપદ્ધતિથી પણ આપણુ બહુ વળે એમ પણ નહોતુ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના, તેમજ પ્રાંતિક અને સ્થાનિક પ્રદેશમાના આપણા સૌ આગેવાન કાર્યકર્તા તો પકડાયા વિના રહેવાના ન હતા તો તે પછી લડત કોણે ચાલુ રાખવી? એટલે આપણી પાસે તો માત્ર એક જ રસ્તો હતો, તે એ કે યુદ્ધે ચડેલા લશ્કરની માફક જૂના સેનાનીઓ

પકડાતા જાય તેમ તેમ તેમનુ સ્થાન નવા લેતા જાય એવી યોજના કરી રાખતી. જેલમા બેસીને સમિતિની સભાઓ આપણે ભરી શકીએ એમ નહોતુ. હા, એવી સભાઓ આપણે જરૂર કરતા ખરા પરંતુ તે તે આખી સમિતિ એકી સાથે પકડાઈ જવાના હેતુથી જ, અને એ સભાઓનુ અનિવાર્ય પરિણામ પણ એ જ આવતુ. નાશિક જેલમાં બેઠાં બેઠાં જોખમની હદની બહાર રહેલાં કારોબારી સમિતિની બેઠક અથવા યુદ્ધની યોજના અને દોરવણી કરનાર વડકરી અધિકારીઓનું મંડળ પણ આપણી પાસે નહોતુ. અથવા એનાથી પણ વધારે સુરક્ષિત એવું સ્થાને રહીને લડાઈ અને યુદ્ધની નીતિ ઘડનાર ભિન્નરૂપી પ્રધાનમંડળ પણ આપણી પાસે નહોતુ. આપણી લડત જ એવા પ્રકારની હતી કે આપણા લશ્કરી અધિકારીઓ અને પ્રધાનમંડળોને તે સૌથી આગળને મોખરે અને સૌથી મોટા જોખમને સ્થાને હોય છે. અને તે બધાને લડતની શરૂઆતમા જ પકડીને પૂરી દેવામા આવતા. અને વળી આપણા 'સરમુખત્યારો'ને આપણે કઈ અને કેટલીક સત્તા આપી દીધી હતી? નેતૃત્વ ચાલુ રાખવાના અને નિર્ધારના પ્રતીક તરીકે સૌથી મોખરાને સ્થાને મૂકવામા તેમનુ ભારે સન્માન થયુ હતુ. પરંતુ તેમને મળેલી સત્તા તો મુખ્યત્વે પોતાની જાતને જેલ જવાનો હુકમ છોડવા પૂરતી જ હતી. આ સરમુખત્યારો જે સમિતિઓના પ્રતિનિધિ હોય તે સમિતિ કાયદાના પ્રતિબંધને કારણે મળી ન શકે એમ હોય ત્યારે જ તેમને મળેલી સત્તાનો તેઓ કંઈક અમલ કરી શકતા. અને જે કોઈ વખતે અને જે કોઈ સ્થળે સમિતિ મળી શકતી ત્યારે અને ત્યા તેમની જે કંઈ અંગત સત્તા હતી તે તેમને છોડી દેવી પડતી. એ સરમુખત્યાર સ્ત્રી કે પુરુષને મહાસભાની નીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તો અથવા તેને અંગેના પ્રશ્નો ઉકેલવાની કશી જ સત્તા ન હતી. તેઓ બહુ તો લડતની કોઈ ગૌણ અને બાહ્ય બાબત પર અસર કરી શકતા. મહાસભાની સરમુખત્યારી તો ખરી રીતે માત્ર જેલમા જવાના પગથિયા જેવી જ હતી. અને રોજને રોજ જેલમાં પકડાતા જાય અને તેમનુ સ્થાન નવા લેતા જાય એ પરંપરા ચાલુ રહેતી.

અને એ પ્રમાણે અમે ટૂંકમા અમારી ઉપરની તૈયારીઓ પૂરી કરીને અને અમારા મહાસભા સમિતિના સાથીઓની વિદાય લીધી. અમે પાછા ક્યારે અને કેવા સંજોગોમા મળીશુ એની કોઈને ખબર નહોતી. અને ફરી પાછા એકબીજાને મળીશુ કે કેમ એની પણ કોઈને ખબર નહોતી. મહાસભા સમિતિની નવીન સૂચનાએ પ્રમાણે અમારી સ્થાનિક વ્યવસ્થામા ઉપરના જરૂરોમા ફેરફારો કરી લેવાને તેમજ સરદાર વલ્લભભાઈએ કહ્યુ હતુ તેમ જેલની મુસાફરીને માટે અમારી દાન પાત્રાની પોટલીઓ બાંધી રાખવાને અને દવાવો સૌ સૌને સ્થાને પહોંચી ગયા.

પાછા ફરતી વખતે રસ્તામાં હુ અને મારા પિતા ગાંધીજીને મળવા જઈ આવ્યા. પોતાના સંઘ સાથે તે વખતે તેઓ જંબુસરમા હતા. અમે તેમની સાથે ત્યા એક દિવસ ગાળ્યો અને પછી નિયમના વિધિએ પ્રયાણ કરતા તેમના સંઘ સાથે કૂચના આગળના

પ્રયાણ તરફ નીકળતા તેમને અમે વિદાય દીધી. હાથમાં દંડ ધારણ કરીને દૃઢ પગલે અને પ્રશાન્ત છતાં નિર્ભય મુખમુદ્રા ધારણ કરીને પોતાના અનુયાયીઓને મોખરે કૂચ કરતા ગાંધીજીને મેં જોયા એ મારું તે સમયનું તેમનું છેવટનું દર્શન હતું. એ રોમહર્ષણ દૃશ્ય હતું.

મારા પિતાએ જંબુસરમાં ગાંધીજી સાથે મસલત કરીને અલાહાબાદનું અમારું જૂનું ઘર રાષ્ટ્રને અર્પણ કરવાનો અને તેનું નામ સ્વરાજભવન રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. અલાહાબાદ આવીને તેમણે એ બાબત પ્રગટ કરી અને મહાસભાના અધિકારીઓને તેનો કબજો સોંપી દીધો. એ મોટા ઘરના એક વિભાગમાં એક ઇસ્પિતાલ ગોઠવવામાં આવી. આ અર્પણને અંગે કરવાના કાયદા મુજબના વિધિ પૂરા કરવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહોતું એટલે દોઢ વર્ષ પછી મેં એ મિલકતનું તેમણે વ્યક્ત કરેલી ઇચ્છા મુજબ એનું ટ્રસ્ટ બનાવ્યું.

આમ એપ્રિલ મહિનો આવી પહોંચ્યો. ગાંધીજી સમુદ્રની લગભગ પહોંચી ગયા હતા અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરીને સવિનયભંગનો પ્રારંભ કરવાને માટે તેમની સૂચનાની અમે વાટ જોઈ રહ્યા હતા. છેલ્લા કેટલાયે મહિનાથી અમે અમારા સ્વયંસેવકોને કવાયત શીખવતા હતા. મારી પત્ની કમલા અને મારી બહેન કૃષ્ણા બંને સ્વયંસેવકદળમાં દાખલ થઈ ગયાં હતાં અને કવાયતને માટે તે બન્ને પુરુષનો પોશાક પહેરતાં. આ સ્વયંસેવકો પાસે કોઈ જાતનાં હથિયાર તો નહોતાં જ; લાકડીઓ પણ નહોતી. તેમને કવાયત શીખવવામાં તેમનાં કામમાં તે બધા વધારે કુશળ બને અને મોટાં ટોળાંઓને કાબૂમાં રાખવાની શક્તિ ખીલવે એટલો જ હેતુ હતો. ૧૯૧૯માં સત્યાગ્રહદિનથી જલિયાંવાલા બાગની કતલના દિવસ સુધીના એક અઠવાડિયામાં બની ગયેલા બનાવોની સ્મૃતિ માટે દર સાલ ઊજવવામાં આવતા રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો છઠ્ઠી એપ્રિલ એ પ્રથમ દિવસ હોય છે. તે દિવસે દાંડીના સમુદ્રકિનારે ગાંધીજીએ મીઠાના કાયદાના ભંગની શરૂઆત કરી અને ત્યાર પછી ત્રણ કે ચાર દિવસ રહીને એ જ પ્રમાણે કરીને પોતપોતાના વિભાગોમાં સવિનયભંગની શરૂઆત કરવાની બધાં મહાસભાનાં મંડળોને પરવાનગી આપવામાં આવી.

કોઈ દાબી રાખેલી કમાન એકાએક છોડી દેવામાં આવે ને તે છટકે તેવો સૌને અનુભવ થયો. દેશભરમાં જ્યાં ને ત્યાં શહેરમાં ને ગામડાંમાં મીઠું કેમ બનાવવું એ જ એકમાત્ર વાતનો વિષય બની ગયો અને મીઠું પેદા કરવાને માટે તરેહવાર ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. અમને એ બાબતની કશી જ માહિતી નહોતી એટલે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી અમે એની વિગતો વાંચી લીધી અને તેની સૂચનાઓથી ભરેલી પત્રિકાઓ વહેંચી. આમતેમથી વાસણો ભેગાં કર્યાં અને આખરે કંઈક અપથ્ય પદાર્થ પેદા કરવામાં સફળ થયા. એ પદાર્થ અમે રોફથી આમથી તેમ બતાવતા ફરતા અને ઘણીવાર મોટી મોટી કિંમતે તેની હરાજી કરતા. પરંતુ અમે પેદા કરેલો એ પદાર્થ સારો હતો કે નરસો એ બહુ મહત્ત્વની બીના નહોતી. મુખ્ય વસ્તુ તો મીઠાના બૂરા કાયદાનો

ભંગ કરવાની હતી અને અમે બનાવેલા નિમકની જાત ગમે તેવી ઊતરતી હોય તો પણ કાયદાનો ભંગ કરવામાં તો અમે પૂરેપૂરા સફળ થયા લોકોમાં ફેલાઈ રહેલા ઉત્સાહની પ્રચંડ લાગણી તેમજ સૂકા ઘાસના બીડમાં દવ ફેલાઈ જાય તેમ મીઠું બનાવવાનો પ્રચાર ફેલાતો જોઈને, ગાંધીજીએ કાનૂનભંગને માટે એ ઉપાયની પ્રથમ સૂચના કરેલી ત્યારે તેની કાર્યસાધકતા વિષે અમે શંકાકુશંકા કરી હતી તે બદલ અમને શરમ ઊપજી, અને અમે કંઈક આભા બન્યા જનસમૂહ પર અસર પાડવાની તેમજ તેને વ્યવસ્થિત માર્ગમાં પ્રેરવાની એ પુરુષની અદ્ભુત કળા જોઈને અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા

મધ્ય પ્રાન્તોમાં આવેલા રાયપુરમાં ભરાનાર એક પરિષદમાં જવાને માટે હું ગાડીમાં બેસવા જતો હતો ત્યાં એપ્રિલની ૧૪મી તારીખે મને પકડવામાં આવ્યો તે જ દિવસે મીઠાના કાયદાની કલમોની રૂએ જેલમાં કામ ચલાવીને મને છ માસની કેદની સજા કરવામાં આવી હું ગમે ત્યારે પકડાઉં એનો ખ્યાલ રાખીને મારી ગેરહાજરીમાં મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાને માટે (મહાસભા સમિતિએ મને આપેલા નવા અધિકારને અનુસરીને) મેં ગાંધીજીની નિમણૂક કરી રાખી હતી પરંતુ તેઓ કદાચ એ સ્થાન સ્વીકારવાની ના પાડશે એવા ભયથી બીજું નામ મેં મારા પિતાનું સૂચવી રાખ્યું હતું મેં અપેક્ષા રાખેલી તે જ પ્રમાણે ગાંધીજી પોતાની નિમણૂકમાં સંમત ન થયા એટલે પિતાશ્રી મહાસભાના અનિચ્છ પ્રમુખ બન્યા તેમની તબિયત નરમ જ ચાલ્યા કરતી હતી છતાં ભારે ઉત્સાહ અને જોમથી તેમણે લડતમાં ઝંપલાવ્યું, અને એ શરૂઆતના મહિનાઓ દરમિયાન તેમના કડક નેતૃત્વ અને શિસ્તપાલનના આગ્રહથી હિલચાલને ભારે ફાયદો થયો આ રીતે લડતને ભારે લાભ થયો એ ખરું, પરંતુ તેને માટે તેમની રહીસહી તંદુરસ્તી અને શારીરિક શક્તિ ખરચાઈ ગઈ

દિલ હલમલાવી મૂકે એવા સમાચારોના તે દિવસો હતા —— સરઘસો, લાઠીના હુમલાઓ, અને બંદૂકની ગોળીઓ છૂટ્યાના, પ્રસિદ્ધ કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ ઊજવવાને વારંવાર પડતી હડતાલોના અને પેશાવરદિન, ગઢવાલીદિન વગેરે ખાસ ઉજવણીઓના સમાચારો એક પછી એક આવ્યા જ જતા તેવા સમય પૂરતો પરદેશી કાપડ અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર લગભગ સંપૂર્ણપણે થયો હતો જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે મારાં વયોવૃદ્ધ મા (અને મારી બહેનો સાથે) પરદેશી કાપડની દુકાનો આગળ ચોકી કરવાને ઉનાળાના ધગધગતા તાપમાં ખડે પગે ઊભાં રહે છે, ત્યારે મારું હૃદય ખૂબ હાલી ઊઠ્યું કમલા પણ ચોકીમાં પહેરો ભરતી અને તે ઉપરાંત પણ તેણે ઘણું કાર્ય બજાવ્યું અલ્લાહાબાદ શહેર અને જિલ્લાના પ્રદેશમાં તેણે જે જુસ્સાથી અને નિશ્ચયથી લડતમાં ઝંપલાવ્યું તેનાથી મને અચંબો ઊપજ્યો મને એવો ખ્યાલ હતો કે કમલાને હું વરસો થયાં બરાબર ઓળખું છું, પરંતુ તેની આ શક્તિનો મને જરા જેટલો પણ ખ્યાલ નહોતો થયો પોતાની નબળી તબિયતનું ભાન ભૂલી જઈને તે આખો દિવસ તડકામાં ભટકતી અને તેણે અજબ વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવી જેલમાં મને આ બધાની

ઊડતી ખબર મળેલી. પાછળથી જ્યારે પિતાશ્રી મારી સાથે થયા ત્યારે કમનાના માર્ગથી અને ખાસ કરીને તેની વ્યવસ્થાશક્તિથી તે પોતે કેટલા પ્રસન્ન થયા હતા તેની તેમણે મને વાત કરી મારી મા અથવા તેમની વહુદીકરીઓ તડકામા આમથી તેમ દોડાદોડ કરે એ તેમને જરા પણ રુચતુ નહોતુ પરતુ કોઈકવાર તેમને રોકવાના પ્રયત્ન ઉપરાત તેમના કાર્યમા તેઓ વચ્ચે પડતા નહોતા

એ આરભના દિવસોમા અમને જે સમાચારો મળેલા તેમા સૌથી ભારે સમાચાર ૨૩મી એપ્રિલે પેશાવરમા અને તે પછીના દિવસોમા આખા સરહદના પ્રાન્તમા ઠેર ઠેર બનેલા બનાવોના હતા હિદમા કોઈ પણ સ્થળે મશીનગનોમાથી છૂટતી ગોળીઓની સામે આવી શાત અહિસક અને દૃઢ હિમતનુ ભવ્ય દર્શન થાત તો તેનાથી આખો દેશ જરૂર હાલી ઊઠત પરતુ સરહદના પ્રાન્તમા એવી અહિસક હિમતનુ દર્શન થયુ એમા વિશિષ્ટ અર્થ સમાયો હતો સરહદના પઠાણો તેમની હિમતને માટે મશહૂર છે પરતુ તેમની અહિસકવૃત્તિ માટે તે એટલા બધા જાણીતા નહોતા, એ પઠાણોએ હિદને માટે અહિસક શૌર્યનુ અપ્રતિમ દૃષ્ટાન્ત રજૂ કર્યું એ જ સરહદના પ્રાન્તમા ગઢવાલી સિપાઈઓએ નાગરિકો ઉપર ગોળી છોડવાની ના પાડ્યાની પ્રસિદ્ધ ઘટના બની હતી આ સિપાઈઓએ ગોળી છોડવાનો ઇનકાર કર્યો, તેનુ એક કારણ એ હતુ કે તેમનામા નિશસ્ત્ર જનસમૂહ ઉપર ગોળી છોડવાનો ક્ષત્રિયોચિત અણગમો હતો, અને બીજુ કારણ બેશક લોકો પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનુ હતુ પરતુ સામાન્ય સજોગોમા પોતાના ઉપરી અમલદારના હુકમનો ભગ કરવાનુ ગભીર પગલુ ભરવાને માટે કોઈ પણ સિપાઈ કેવળ સહાનુભૂતિના કારણે તૈયાર ન થાય હુકમનો અમલ ન કરવાના પરિણામો દરેક સિપાઈ બરાબર જાણે છે એટલે હિદમાની બ્રિટિશ સત્તા ભાગી પડતી જાય છે એવા કોઈક ભૂલભરેલા ખ્યાલથી ગઢવાલીઓએ આવુ છેવટનુ પગલુ ઘણુ કરીને લીધુ હોવુ જોઈએ બીજે ઠેકાણે પણ પલટણોએ આવુ પગલુ લીધેલુ અને તેની દેખાદેખીથી આ લોકોએ આમ કર્યું હશે — જો કે પેલી બીજી પલટણોની વાત જાહેરમા આવી નથી આવો કોઈક ખ્યાલ સિપાઈના મગજમા ભરાઈ બેસે તો જ તે પોતાની સહાનુભૂતિ અને હૃદયને અનુસરીને વર્તવાની હિમત કરી શકે છે સભવ છે કે થોડાક દિવસો અથવા અઠવાડિયા દરમિયાન દેશમા દેખાતા સાર્વત્રિક સક્ષોભ તેમજ સવિનયભગને લીધે કેટલાક લોકોને એમ ભાસ થયો હોવો જોઈએ કે બ્રિટિશ સત્તાના છેવટના દિવસો આવી પહોચ્યા છે અને એની અસર હિદી લશ્કર ઉપર પણ પહોચી હોવાનો સભવ છે પરતુ તરત જ સ્પષ્ટ જણાયુ કે નજીકના ભવિષ્યમા તો એવુ કશુ બનવાનુ નથી એટલે તે પછી લશ્કરમા ફરી હુકમના ઇનકાર થયાના દાખલાઓ બન્યા નથી તે ઉપરાત આ પ્રકારનુ જોખમ જણાય તેવા સ્થળોએ લશ્કરી સિપાઈઓને ન મોકલવાની સરકારે પાકુ કાળજી રાખી હતી

તે દિવસોમા અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ બની પરતુ રાષ્ટ્રીય લડતમા સ્ત્રીઓએ ભજવેલો ભાગ એ સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેચનારી ઘટના હતી પોતાના ઘરના

એકાન્તવાસમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ બહાર નીકળી પડી, અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો કશો પૂર્વ અનુભવ ન હોવા છતાં તેમણે લડતમાં પૂરેપૂરું ઝંપલાવ્યું. પરદેશી કાપડની અને દારૂની દુકાનો ઉપર પહેરો ભરવાનું કાર્ય તો તેમણે પોતાનું અલગ જ બનાવી દીધું. બધાં શહેરોમાં માત્ર સ્ત્રીઓનાં જ બનેલાં મોટાં મોટાં સરઘસો કાઢવામાં આવતાં. અને એકંદરે પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓનું વલણ વધારે અણનમ રહેતું. પ્રાન્તોની અને જિલ્લાઓની સમિતિઓની સરમુખત્યારી અનેક વખતે સ્ત્રીઓએ લીધી હતી.

થોડા જ સમયમાં મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિની સાથે બીજી અનેક ભળી, અને સવિનયભંગ બીજાં ક્ષેત્રોમાં પ્રસરવા લાગ્યો. વાઇસરૉયે જાહેર કરેલા અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓની મનાઈ ફરમાવતા જુદા જુદા ઑર્ડિનન્સોને લીધે એ પ્રસરવું સહેલું થઈ ગયું. આ મનાઈઓ અને ઑર્ડિનન્સોનું પ્રમાણ વધતું ગયું તેમ તેમ તેનો ભંગ કરવાના પ્રસંગો પણ વધતા ગયા, અને ઑર્ડિનન્સો જે પ્રવૃત્તિ અટકાવવાના આશયથી કાઢવામાં આવ્યા હોય તે જ કરવી એ સવિનયભંગનું સ્વરૂપ બન્યું. હંમેશાં હુમલો લઈ જવાનું મહાસભા અને લોકોના તરફથી જ થતું. એટલે સરકારની દૃષ્ટિથી પરિસ્થિતિ પર કાબૂ મેળવવામાં જેમ જેમ એક એક ઑર્ડિનન્સ નિષ્ફળ નીવડતો ગયો તેમ તેમ વાઇસરૉયે નવા નવા ઑર્ડિનન્સો બહાર પાડવા માંડ્યા. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના ઘણાખરા સભ્યો પકડાઈ ગયા હતા. પરંતુ નવા નવા સભ્યો ઉમેરી લઈને તેણે પોતાનું કાર્ય સતત ચલાવ્યે રાખ્યું હતું. જેમ જેમ ઑર્ડિનન્સ નીકળતા જતા તેમ તેમ તેનો મુકાબલો કરવાની સૂચના આપનારા કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવથી તેનો જવાબ વાળવામાં આવતો. આ સૂચનાઓનો દેશભરમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી એકધારી રીતે અમલ કરવામાં આવતો. આમાં માત્ર એક જ અપવાદ હતો. વર્તમાનપત્રોની પ્રસિદ્ધિની બાબતની કાર્યવાહક સમિતિની સૂચનાઓનો અમલ ન થયો.

વર્તમાનપત્રો પર વધારે અંકુશ મૂકવાને માટે તેમ જ તેમની પાસે જામીનગીરીઓ માગી શકાય તે માટે જ્યારે નવું ઑર્ડિનન્સ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ રાષ્ટ્રવાદી વર્તમાનપત્રોને કોઈ પણ પ્રકારની જામીનગીરી આપવાનો ઇનકાર કરવાની તેમ જ તેને બદલે પોતાની પ્રસિદ્ધિ અટકાવી દેવાની હાકલ કરી. વર્તમાનપત્રકારોને માટે આ ઘૂંટડો ગળવાનું મુશ્કેલ હતું, કેમકે આ જ દિવસોમાં જાહેર જનતાની સમાચાર જાણવાની ભૂખ ખૂબ ઊઘડી હતી. તેમ છતાં વર્તમાનપત્રોના મોટા ભાગે — કેટલાક મધ્યમમાર્ગી વર્તમાનપત્રો સિવાય — પોતાની પ્રસિદ્ધિ બંધ કરી દીધી. પરિણામે અનેક પ્રકારની અફવાઓ ફેલાવા લાગી. પરંતુ આ વર્તમાનપત્રકારો ઝાઝો સમય પોતાના નિર્ણયને ટકાવી ન શક્યા, કેમકે તેમની સમક્ષ આવી પડેલું પ્રલોભન બહુ મોટું હતું અને પોતાના મધ્યમમાર્ગી હરીફોને પોતાનો ધંધો હરી લેતા જોઈને તેમને ખૂબ બળતરા થતી. આખરે તેમાંના ઘણાખરા પાછા પ્રસિદ્ધિ તરફ વળ્યા.

ગાંધીજીને પમી મેને દિવસે પકડવામાં આવ્યા ત્યાર પછી મીઠાના સરકારી અગરો અને ભંડારોમાંથી મીઠું લૂંટી લાવવાને મોટા દરોડાઓ પાડવાની યોજના પશ્ચિમ કિનારા પર કરવામાં આવી આ દરોડાઓ દરમિયાન પોલીસની પશુતાની ઘણી કષ્ટદાયક ઘટનાઓ બની ગનવર હડતાલો, સરઘસો અને લાઠીના હુમલાઓને લીધે મુંબઈ તે વખતે લડતનું કેન્દ્ર બન્યું હતું લાઠીમારથી ઘવાયેલાઓની સારવાર માટે અનેક તાત્કાલિક ઇસ્પિતાલો ખોલવામાં આવી ત્યાં ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયક અનેક વસ્તુઓ બની ગઈ અને મોટું શહેર હોવાથી ત્યાં જે જે બનાવો બનતા તેને ખૂબ જાહેરાત મળી રહેતી, નાના નાના કસબાઓમાં તેમજ ગામડાંના પ્રદેશમાં બનતા એવા જ મહત્ત્વના બનાવોને કોઈ પણ પ્રકારની જાહેરાત મળતી નહોતી

જૂનના પાછલા પખવાડિયામાં મારા પિતાશ્રી મુંબઈ ગયા અને તેમની સાથે મારાં માતુશ્રી ને કમલા પણ ત્યાં ગયાં મુંબઈની પ્રજાએ તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું અને તેમના ત્યાંના વસવાટ દરમિયાન કેટલાક અતિશય ઝનૂનીમાં ઝનૂની લાઠીમારો થયા મુંબઈમાં તો આ લાઠીમારો જાણે વખતોવખત બનનારી ઘટના થઈ પડી હતી ત્યાર પછી એમાંદ પખવાડિયામાં આખી રાત લંબાયેલો આકરી કસોટીનો એક અસાધારણ બનાવ બન્યો પોતાનો રસ્તો રોકીને ઊભેલા પોલીસોની સામે એક ગંજાવર મેદનીને મોખરે માલવીયજી અને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોએ રસ્તા પર જાગરણ કરતા બેસી રહીને આખી રાત પસાર કરી હતી

મુંબઈથી પાછા ફર્યા પછી પિતાશ્રી અને તેમની સાથે સૈયદ મહમદ જૂનની ૩૦મીને દિવસે પકડાયા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ ગેરકાયદા જાહેર કરવામાં આવી હતી, અને તેના અવેજી પ્રમુખ અને મંત્રી તરીકે તેમને બન્નેને પકડવામાં આવ્યા હતા બન્નેને છ છ મહિનાની સજા થઈ બિનલશ્કરી વસ્તી ઉપર ગોળી છોડવાનો હુકમ આપવામાં આવે તે પ્રસંગે લશ્કરના અથવા પોલીસના સિપાઈની શી શી ફરજો હોય છે, તે વિષે એક નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ઘણુંકરીને પિતાશ્રીને પકડવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ એ નિવેદનમાં પ્રચલિત કાયદાના ધોરણની બહાર કશું જ નહોતું તેમાં એ વિષય પરનો ચાલુ બ્રિટિશ હિંદનો કાયદો જણાવવામાં આવ્યો હતો તેમ છતાં તેમના નિવેદનને એક ઉશ્કેરણી કરનારું તેમ જ ભયંકર લખાણ ગણી લેવામાં આવ્યું હતું

મુંબઈની મુલાકાત દરમ્યાન પિતાશ્રીને ખૂબ પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો વહેલી સવારથી છેક મોડી રાત સુધી તેમને કામમાં રોકાઈ રહેવું પડતું અને દરેક મહત્ત્વના નિર્ણયની જવાબદારી પણ તેમને જ ઉઠાવવી પડતી ઘણા સમયથી તેમની તબિયત નાદુરસ્ત રહેતી હતી પરંતુ મુંબઈથી પાછા ફર્યા પછી તે છેક લથડી પડ્યા એટલે પોતાના દાક્તરોની આગ્રહભરી સલાહથી તેમણે સંપૂર્ણ આરામ લેવાનો નિર્ણય કર્યો તે માટે તેમણે મસૂરી જઈને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં જવા માટે સરસામાન પણ બાંધ્યો હતો પરંતુ મસૂરી જે દિવસે પહોંચવાના હતા તેને આગલે દિવસે નૈની સેન્ટ્રલ જેલના અમારા બૅરેકમાં અમારી સમક્ષ તેઓ આવી ઊભા

૩૦. નૈની જેલમાં

લગભગ સાત વર્ષના ગાળા પછી હું પાછો જેલ ગયો એટલે જેલજીવનનાં નાનાં સ્મરણો કંઈક ઝાંખાં થઈ ગયાં હતાં. પ્રાન્તમાંની સૌથી મોટી જેલમાંની એક નૈની સેન્ટ્રલ પ્રિઝનમાં મને રાખવામાં આવ્યો અને આ વખતે જાતે એકલા જ રહેવાનો તદ્દન નવીન અનુભવ મારે લેવાનો હતો. ૨૨૦૦થી ૨૩૦૦ કેદીઓની વસ્તી માટે જેલના મોટા વાડાથી મારે રહેવાનો વાડો અલગ હતો. મારો વાડો નાનો હોઈ તેનો આકાર ગોળ હતો. સોએક ફૂટનો એ ગોળનો વ્યાસ હશે અને તેને ફરતી ગોળાકાર એક લગભગ પંદર ફૂટ ઊંચી દીવાલ હતી. આ વાડાની વચ્ચોવચ ચાર નાની નાની ખોલીઓવાળું એક જૂનું ભૂત જેવું મકાન હતું. મને આમાંની બે ખોલીઓ મળી. એ બન્ને એકમાંથી બીજીમાં જઈ શકાય એવી હતી અને તેમાંની એકનો નાહવા તથા જાજરૂને માટે ઉપયોગ કરવાનો હતો. બાકીની બે ખોલીઓ કેટલોક સમય ખાલી પડી રહી હતી.

બહાર ગાળેલા અતિશય ધમાલિયા અને કામઢા જીવન પછી મને અહીં જરા એકલવાયું લાગ્યું અને મારા મનમાં કંઈક નિરાશા છવાઈ. હું ઠીક જ થાકી ગયો હતો એટલે પહેલા બે ત્રણ દહાડા તો મેં ખૂબ ઊંઘી કાઢ્યા. ઉનાળો શરૂ થઈ ગયો હતો એટલે મને મારી ઓરડીની બહાર અંદરના મકાન અને વાડાની દીવાલની વચ્ચે આવેલી સાંકડી જગ્યામાં રાત્રે ખુલ્લામાં સૂવાની પરવાનગી મળી. મારી ચારપાઈને હું ઉપાડીને ચાલતો ન થઈ જાઉં તેટલા માટે તેને ભારે સાંકળોથી જડી લેવામાં આવી હતી. અથવા ઘણુંકરીને વાડાની દીવાલ પર ચડી જવાને માટે તેનો નિસરણી તરીકે ઉપયોગ ન કરી શકાય તે હેતુથી તેને જકડી લીધી હશે. આખી રાત તરેહતરેહના અવાજો સંભળાયા કરતા. જેલની મુખ્ય દીવાલ આગળ પહેરો ભરતા ચોકીદારો વારંવાર એકબીજાને કોઈવાર ઊંચે કોઈવાર નીચે અવાજે ઘાંટો પાડી સાદ દેતા અને કેટલીકવાર પોતાનો સાદ એટલો બધો લંબાવતા કે જાણે દૂર વાતા પવનનો કરુણ સુસવાટો થતો હોય એવો ભાસ થતો. બેરેકોમાં ફરતા રહીને પહેરો ભરતા ચોકીદારો પોતાને સોંપવામાં આવેલા કેદીઓની મોટે અવાજે 'ગિનતી' કર્યા કરતા અને બૂમો પાડીને જણાવતા કે 'બધું બરાબર છે' અને એક રાતમાં અનેકવેળા પોતાની તપાસનો ફેરો મારી જતો કોઈક ને કોઈક જેલનો અમલદાર અમારા વાડા આગળ આવી જતો અને પહેરો ભરતા સિપાઈને બૂમ પાડીને બધું બરાબર છે કે કેમ એ પૂછી જતો. બીજા વાડાઓથી મારો વાડો કંઈક દૂર હતો એટલે આ બધા અવાજો સ્પષ્ટ રીતે મારે કાને પડતા નહોતા અને શરૂ શરૂમાં હું એ બધા શાના અવાજો છે તે બરાબર પારખી શકતો નહોતો. કોઈ કોઈવાર રાત્રીમાં મને એવો ભાસ થતો કે હું જાણે કોઈ જંગલની કોર ઉપર છું અને ખેડૂતો પોતાનાં ખેતરોથી જંગલી જાનવરોને દૂર હાંકવાને શોર

પાડે છે, કોઈ કોઈ વાર જાણે એમ લાગતુ કે હુ જ ગમમા જ છુ અને નિશાચર પશુઓ પોતાનુ સ્વરગીત ચલાવે છે

ફરતી ચોરસ અથવા લબચોરસ દીવાલવાળા વાડા કરતા ગોળ દીવાલવાળો વાડો કેદખાનાનુ વધારે ભાન કરાવે છે એમ મને લાગતુ આ મારી એક કલ્પના જ છે કે સાચી હકીકત, એનો હુ નિર્ણય કરી શક્યો નથી ખાચાઓ અને ખૂણાઓના અભાવને લીધે "જાણે કોઈ ફાસામા ભીસાઈ જતા હોઈએ એવુ ભાન વિશેષ રહે છે' દિવસ દરમ્યાન એ દીવાલ આકાશને પણ ઘેરી રાખતી, અને તેથી ચારે તરફથી બધાઈ ગયેલા આકાશના નાના સરખા અશમાત્રનુ દર્શન થતુ અને સજલ સતૃષ્ણ નેત્રે હુ જોઈ રહેતો—

નાનકડા એ નીલવર્ણના તબૂને,
કેદીઓ કહેતા જેને આકાશ જો,
ને જે જે વાદળી નૌકાસમ સરી જતી,
રૂપેરી સઢ ચડાવીને ગોપાસ જો*

આખી જેલમા મારો વાડો અને તેમા આવેલી બેરેક જેલની કેદી ભાષામા 'કુત્તાઘર' (કૂતરાઓનુ ઘર) ને નામે ઓળખાતા આ એક જૂના વખતથી ચાલતુ આવેલુ નામ હતુ અને મારો તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ નહોતો જેમને અલગ રાખવાની જરૂર જણાય એવા ખાસ ભયકર કેદીઓને માટે બીજી બેરેકોથી દૂર જુદી પાડીને આ નાની બેરેક મૂળ બાધવામા આવેલી પાછળથી, બાકીની જેલથી અલગ રાખી શકાય એ હેતુથી રાજકીય કેદીઓ, નજરકેદીઓ અથવા એવા જ બીજા કેદીઓને માટે એ બેરેકનો ઉપયોગ કરવામા આવતો મારા વાડાથી થોડે જ અતરે તેની બરાબર સામે આવેલુ એક મકાન મારી બેરેકમાથી મે પહેલવહેલુ જોયુ ત્યારે મને ભારે આઘાત થયો તેનો દેખાવ એક મોટા પીજરા જેવો હતો અને તેની અદર માણસો ગોળ ગોળ ફરતા દેખાતા પાછળથી મને ખબર પડી કે કેદી મજૂરોથી ચલાવવામા આવતો એ એક પાણીનો પપ હતો એકી વખતે તેના પર સોળ સોળ માણસોને કામે લગાડવામા આવતા માણસને જેમ બીજી અનેક વસ્તુઓની ટેવ પડીને તે રીઢો થઈ જાય છે તેમ આ દેખાવથી પણ હુ રીઢો થઈ ગયો પરતુ માણસની મજૂરીનો ઉપયોગ કરવાની અતિશય મૂર્ખાઈ ભરેલી તેમજ જગલી રીતોમાની આ એક છે એમ મને હમેશ લાગતુ અને જ્યારે જ્યારે હુ તેની પાસેથી જતો ત્યારે મારા મનમા પ્રાણીસગ્રહાલયનો ખ્યાલ આવ્યા સિવાય રહેતો નહિ

કસરતને માટે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણસર મારા વાડામાથી બહાર જવાની મને થોડા દિવસ સુધી પરવાનગી નહોતી પાછળથી લગભગ અધારુ હોય તે વખતે મગસકામા અરધા કલાકને માટે બહાર જવાની તેમજ તે સમય દરમિયાન જેલની મુખ્ય દીવાલની લગોલગ દોડવાની કે ફરવાની મને રજા આપવામા આવી બીજા

---

* ઓસ્કાર વાઈલ્ડે પોતાની કેદ દરમ્યાન 'રેડિંગ જેલનો પવાડો' નામનુ કાવ્ય લખ્યુ છે તેમાથી પડિતજીએ ટાંકેલી પક્તિનો અનુવાદ — ભા. ક

કેદીઓને હું મળી ન શકું અથવા તેઓ મને જોઈ ન શકે એટલા માટે આ મળવાનો વખત મારે માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આટલું રોજ બહાર નીકળવાનું મળતું તે મને બહુ ગમતું, અને તેનાથી મને ખૂબ તાજગી મળતી. મને મળતા ટૂંકા ગાળામાં ખુલ્લી હવામાંથી જેટલી કસરત મળી શકે તેટલી મેળવી લેવાને માટે મેં દોડવાનું શરૂ કર્યું, અને ક્રમે ક્રમે વધારીને હું બે માઈલ જેટલું દોડતો.

છેક અંધારું હોય ત્યારનો એટલે લગભગ ચાર વાગ્યે અને કોઈ કોઈ વાર સાડાત્રણ વાગ્યાનો હું ઊઠી પડતો. મને આપવામાં આવેલો દીવો વાંચવા માટે બહુ કામનો ન હતો તેથી હું બહુ વહેલો સૂઈ જતો અને કંઈક અંશે તેથી હું આટલો બધો વહેલો ઊઠતો. તારાઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું મને ગમતું અને કેટલાક પ્રસિદ્ધ નક્ષત્રોના સ્થાન પરથી હું સમયની ઠીકઠીક અટકળ કરી શકતો. હું જે જગ્યાએ સૂઈ રહેતો ત્યાંથી બરાબર દીવાલની કોર પરથી ધ્રુવના તારાને ડોકિયું કરતો હું જોઈ શકતો અને તે હંમેશ એકના એક સ્થાને જોવાનો મળતો તેથી મારા જીવને અતિશય સુખ થતું. સતત ફર્યા કરતા આકાશની વચ્ચે નિશ્ચલ રહેતો એ ધ્રુવ તારો પ્રસન્ન નિષ્ઠા અને દીર્ઘ ઉદ્યોગનું એક પ્રતીક હોય એવો લાગતો.

એક મહિના સુધી મને કોઈ સાથી ન હતો, પણ હું છેક એકલો નહોતો, કારણ એક જેલનો સિપાઈ, કેટલાક કેદી મુકાદમો, એક કેદી રસોઇયો અને એક કેદી ઝાડુવાળો એટલા કાયમ મારા વાડાના સાથી હતા. પ્રસંગોપાત્ત કામસર બીજા કેદીઓ પણ ત્યાં આવતા. તેમાંના ઘણાખરા પોતાને થયેલી લાંબી સજાઓ ભોગવતા કેદીઓમાંથી મુકરદમ બનેલા (સી.઼ઓ.) હતા.* જન્મટીપવાળા કેદીઓ પણ ઘણા હતા. સામાન્ય રીતે જિંદગી સુધીની કેદની સજા વીસ વરસે અથવા કોઈવાર તેથી પણ ઓછે કાળે પૂરી થતી ગણાતી, પરંતુ તે વખતે સજાના વીસ વરસ ભોગવી કાઢ્યા હોય એવા ઘણા કેદીઓ તે જેલમાં હતા. નૈનીમાં મેં આનો એક બહુ વિલક્ષણ દાખલો જોયેલો. પહેરવાના કપડાં પર વળગાડીને ખભા આગળ કાયમ લટકાવી રાખવાને માટે કેદીઓને લાકડાની નાની ટિકિટ આપવામાં આવે છે. તે ઉપર તેમની સજાની મુદત વગેરેની વિગતો ઉપરાંત તેમનો છુટકારો જે તારીખે થવાનો હોય તે તારીખ પણ કોતરી રાખવામાં આવે છે. એક કેદીની આવી ટિકિટ ઉપર મેં વાંચ્યું કે તેના છૂટવાની તારીખ ૧૯૯૬ હતી! ૧૯૩૦ સુધીમાં તેણે સજાના ઘણાં વર્ષો ભોગવી કાઢ્યાં હતાં, અને તે સમયે તે આધેડ વયનો દેખાતો હતો. સંભવ છે કે તેને એક પછી એક ઘણી સજાઓ થઈ હશે અને તે બધી તેની મૂળ સજામાં ઉમેરી દેવામાં આવી હશે, તેની કુલ સજાનો સરવાળો મને યાદ છે કે પંચોતેર વર્ષ થતો હતો.

વરસોના વરસો સુધી આ જન્મટીપવાળાઓને બાળક કે સ્ત્રી કે પશુનું દર્શન પણ થતું નથી. બહારની દુનિયા સાથેનો તેમનો બધો સંબંધ તૂટી જાય છે, અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો માનવસંપર્ક રહેતો નથી. તેમના મનમાં એમની એક વાતો

* આને ગુજરાતની અને મુંબાઈની જેલમાં 'પકા' કહે છે. —અનુ.

ઘેળાયા કરે છે, અને તેમના હૃદયની આસપાસ ભય અને વેર અને દ્વેષનું આવરણ જામી જાય છે, જગતમા રહેલી ભલમનસાઈનુ તેઓને વિસ્મરણ થઈ જાય છે, જીવનમાં રહેલા માયા અને આનંદ તેઓ વીસરી જાય છે અને એવી આસુરી સંપતથી ઘેરાયેલુ તેમનુ જીવન જાય છે, કે ક્રમે ક્રમે તેમના વેર અને દ્વેષ પણ બુઠ્ઠાં થઈ જાય છે, અને તેમનું જીવન ચેતન વિનાનું જડ બની જઈ યંત્રની એકધારી મૂઢ ગતિ ધારણ કરે છે. એક પછી એક આવતા એક જ પ્રકારના દિવસો ગાળતા, આપોઆપ ચાલતા યંત્રોની માફક તેઓ જીવન વિતાવે છે, અને તેમના હૃદયમા એક ભય સિવાય બીજી કોઈ લાગણી પણ થતી નથી વખતોવખત કેદીના શરીરનુ માપ અને તોલ કરવામા આવે છે, પરંતુ જુલમના ભયાનક વાતાવરણમાં કરમાતા જતા, રૂંધાતાં જતા, અને આખરે ચીમળાઈ જતા તેમના પ્રાણ અને હૃદયનુ માપ અથવા તોલ શી રીતે કાઢી શકાય ? અનેક લોકો ફાસીની શિક્ષાઓ સામે દલીલો કરે છે, અને તે બધી મારા હૃદયને સ્વીકાર્ય છે, પરંતુ જેલની ચાર દીવાલોની અંદર વ્યતીત થતાં જીવનની દીર્ઘ વેદના હુ જોઉં છુ ત્યારે મને લાગે છે કે કોઈ પણ માણસને આસ્તે આસ્તે રીબીરીબીને મારવો તેના કરતા તેને દેહાતદંડની શિક્ષા કરવી એ બહેતર છે ' જન્મટીપવાળા આ કેદીઓમાના એકે એક વખત મારી પાસે આવીને મને પૂછ્યુ, 'અમારા જન્મટીપવાળાઓનું શું ? સ્વરાજ અમને આ નરકમાથી ઉગારશે ?'

આ જન્મટીપવાળા કેદીઓ કોણ હોય છે ? એમાના ઘણા ધાડ પાડનારી ટોળીઓને અંગે થતા કેસોમા સજા પામીને આવે છે એ જાતના મુકદ્દમાઓમા આરોપીઓને મોટી સંખ્યામા, કોઈ કોઈ વાર તો પચાસ પચાસ કે સો સોની સંખ્યામા એક જથે સજા થાય છે એમાના કેટલાક ઘણુ કરીને ગુનેગાર હોય છે પરંતુ આમ સજા પામતા ઘણાખરાના ગુનેગાર હોવા વિષે મને પોતાને શંકા છે, આવા પ્રકારના કેસોમા લોકોને નાહક સંડોવી દેવાનુ સહેલુ હોય છે તાજ તરફના એકાદ સાક્ષીની જુબાની, અને થોડીક સાબિતી, એટલુ જ ગુનો પુરવાર કરવાને માટે પૂરતુ હોય છે આજકાલ ટોળાબંધ ધાડ પાડવાના કિસ્સા વધતા જાય છે, અને જેલમા કેદીઓની સંખ્યા વરસોવરસ વધતી જાય છે ભૂખે મરે પછી લોકોએ કરવુ શુ ? ન્યાયાધીશો અને મેજિસ્ટ્રેટો ગુનાના પ્રમાણમા થતા વધારા વિષે છટાદાર ભાષણો આપે છે, અને તેના સ્પષ્ટ દેખાતા આર્થિક કારણો તેઓ છતી આખે જોઈ શકતા નથી

એ પછી રહ્યા ખેડૂત કેદીઓ તેઓ જમીનને અંગેની એકાદ તકરારમાથી ગામમા એકાદ નાનુ સરખુ હુલ્લડ કરી બેસે છે, લાઠીઓ ઉછળે છે, તેમનામાંનો એકાદ મરી જાય છે, અને પરિણામમા અનેક લોકો જિંદગીભરની અથવા ઘણી લાંબી સજા પામીને જેલમા જાય છે ઘણીવાર કુટુબમાંનો બધો મરદવર્ગ સ્ત્રીઓને જેમતેમ દહાડા કાઢવાને મૂકીને જેલમા જઈને બેસે છે આમાનો એકે કેદી સ્વભાવસિદ્ધ અપરાધી હોતો નથી સામાન્ય રીતે તો એ બધા ઉત્તમ પ્રકારના જુવાનો હોય છે, અને શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓમા સામાન્ય ગામડિયા કરતા ઉચ્ચ કક્ષાના હોય છે થોડીક

કેળવણી, અને તેમના રોજના કપાળકૂટમાંથી તેમના મનને ખેંચી લેનાર બીજા વિષયો અથવા ધંધાઓ માટે તેમને જરા રસ લગાડવામાં આવે તો આ લોકો દેશની મૂલ્યવાન સંપત્તિ બની શકે

બેશક, હિંદની જેલોમાં રીઢા થઈ ગયેલા ગુનેગારો હોય છે, આ લોકો જાણી બૂઝીને સમાજના શત્રુ બનીને સમાજને ભયંકર થઈ પડે છે પરંતુ જેલમાં જેમની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં જરા પણ સંકોચ ન થાય એવા ઉત્તમ પ્રકારના જુવાનો અને પુરુષોની મોટી સંખ્યા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું છે સાચા ગુનેગારોનું બિનગુનેગાર નમૂનાઓ સાથેની સરખામણીમાં કેટલું પ્રમાણ હોય છે તેની મને માહિતી નથી, અને જેલખાતામાં કોઈએ ઘણું કરીને આ જાતના ભેદનો ખ્યાલ કદી પણ કર્યો નહિ હોય. ન્યુયૉર્કની સીંગસીંગ જેલના વૉર્ડન લુઈ ઈ લૉઝે આ વિષય પર કેટલાય રસપ્રદ આંકડાઓ રજૂ કર્યા છે પોતાની જેલની વસતીની વાત કરતાં તે કહે છે કે મારી સમજ પ્રમાણે પચાસ ટકા લોકો તો જરા પણ અપરાધશીલ હોતા નથી - પચીસ ટકા લોકો સંજોગો અને આસપાસની પરિસ્થિતિને કારણે ગુનેગાર બને છે, અને બાકી રહેલા પચીસ ટકામાંથી અર્ધા ભાગના જ એટલે માત્ર સાડાબાર ટકા લોકો જ વૈરભાવે સમાજવિરોધી હોય છે એ એક સુવિદિત હકીકત છે કે સાચી અપરાધવૃત્તિ ઓછા વિકાસ પામેલા દેશો કરતાં મોટાં શહેરોમાં અને આધુનિક સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રોમાં વધારે ફાલે છે અમેરિકામાં ચાલતી સોનેરી ટોળીઓનાં કારસ્તાન જગપ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, અને ખરાબમાં ખરાબ ગુનેગારોને માટે સીંગસીંગ ખાસ પંકાયેલી જેલ છે અને તેમ છતાં ખુદ સીંગસીંગના વૉર્ડનના મત પ્રમાણે તેના કેદીઓ પૈકી માત્ર સાડાબાર ટકા કેદીઓ જ ખરેખર ખરાબ હોય છે મને લાગે છે કે હિંદની જેલોમાં આ પ્રમાણ એનાથી પણ ઘણું ઓછું છે એમ સુખેથી કહી શકાય સમાજની અર્થવ્યવસ્થા વિશેષ સમજપૂર્વક યોજવામાં આવે, તેમજ વિશેષ પ્રમાણમાં કામ અને કેળવણી આપવામાં આવે તો થોડા જ સમયમાં હિંદની જેલો ખાલી થઈ જાય. પરંતુ બેશક, એ કાર્યક્રમનો અમલ સફળ કરવાને માટે આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં મૂળગત ફેરફાર કરનારી યોજના આવશ્યક છે એ સિવાયનો એકમાત્ર બીજો સાચો માર્ગ બ્રિટિશ સરકાર જે કરે છે તે કરવાનો છે, તે હિંદમાં પોતાના પોલીસખાતાના માણસોની સંખ્યામાં અને સરકારી કેદખાનાઓનાં કદમાં વધારો કરે છે હિંદમાં જેલમાં મોકલવામાં આવતી જનસંખ્યા ખરેખર ભયાનક છે ઑલ ઇન્ડિયા પ્રિઝનર્સ એઈડ સોસાયટીના મંત્રીએ હાલમાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે એકલા મુંબઈ ઇલાકામાં જ ૧૯૩૩ની સાલમાં ૧,૨૮,૦૦૦ માણસોને જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા, અને એ જ વર્ષની બંગાળની સંખ્યા ૧,૨૪,૦૦૦ હતી.* બધા પ્રાંતો વિષેની સંખ્યાની મને માહિતી નથી, પરંતુ બે પ્રાંતોની સંખ્યા જો અઢી લાખના આંકડાને વટાવી જતી હોય તો આખા હિંદનો કુલ સરવાળો દશ લાખના આંક પર પહોંચી જતો હોય એ તદ્દન શક્ય છે આ આંકડો અલબત્ત

* સ્ટેટ્સમૅન, ડિસેમ્બર ૧૧, ૧૯૩૪

જેલોની કાયમની વસ્તી બતાવતો નથી કેમકે ઘણા લોકોને ટૂંકી સજાઓ મળે છે, કાયમની વસ્તીની સંખ્યા એનાથી ઘણી ઓછી હશે, પરંતુ તેમ છતાં તે ગંજાવર હોવી જોઈએ કહેવાય છે કે હિંદના કેટલાક મોટા પ્રાન્તોમાંના જેલખાતાઓ દુનિયામાં સૌથી મોટા છે આ પ્રકારની અપકીર્તિ મેળવનારા પ્રાંતોમાં સંયુક્ત પ્રાંત પણ આવી જાય છે, અને ઘણુંકરીને તેના જેલખાતાનો કારભાર સૌથી વધારે પછાત અને વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી છે, અથવા હતો એ કારભારમાં કેદીને એક વ્યક્તિ, એક માનવ તરીકે ગણવાનો અને તેના મનની માવજત કરવાનો, તેને સુધારવાનો જરા પણ પ્રયાસ કરવામાં આવતો નથી સંયુક્ત પ્રાંતનું જેલખાતું માત્ર એક કામ અતિશય કુશળતાપૂર્વક બજાવે છે, અને તે પોતાના કેદીઓને જેલમાં પૂરી રાખવાનું ત્યાં જેલમાંથી નાસી જવાના બહુ જ ઓછા પ્રયાસો થાય છે, અને મને શંકા છે કે દશ હજારે એક કેદી પણ નાસી જવામાં ફાવતો નહિ હોય

જેલોની સૌથી વિશેષ ખેદ ઉપજાવનારી વસ્તુ એ તેમાં મળી આવતા પંદર અને તેનાથી વધારે ઉંમરના છોકરાઓની મોટી સંખ્યા છે એમાંના ઘણાખરા બુદ્ધિમાન દેખાવના અને તક મળે તો સહેલાઈથી સુધરી શકે એવા હોય છે હમણાં હમણાં તેમને સહેજસાજ વાચતા લખતા શીખવવાની કંઈક શરૂઆત થઈ છે, પરંતુ જેલખાતામાં હમેશ બને છે તેમ એ સગવડ એટલી બધી અપૂરી અને અણઘડ છે કે તેમાંથી કશું નીપજે એમ લાગતું નથી રમતો અથવા મનોરંજનની બહુ જ ઓછી તક તેમને મળે છે, અને કોઈ પણ જાતના વર્તમાનપત્રો કે સામયિકો વાચવાની તેમને રજા મળતી નથી, તેમજ પુસ્તકોના વાચનને બહુ ઉત્તેજન આપવામાં આવતું નથી રાતના પહેલા બે પહોર દરમ્યાન કશું ન થઈ શકે એવી રીતે કેદીઓને પોતપોતાની ખોલીઓમાં અથવા બેરેકોમાં બાર કે તેથી પણ વધારે કલાકો સુધી તાળાની અંદર પૂરી રાખવામાં આવે છે

મુલાકાતો અને તેની જ રીતે પત્રોની ત્રણ મહિનામાં એક જ વખત પરવાનગી આપવામાં આવે છે — આ ગાળો કંઈ ભારી છૂટ એટલો લાંબો છે એમ છતાં ઘણા કેદીઓ એટલી સગવડનો પણ લાભ ઉઠાવી શકતા નથી તેઓમાંના ઘણાખરા અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત હોય છે, એટલે તે બધાને કાગળ લખાવવાને માટે કોઈક જેલના અમલદાર પર આધાર રાખવો પડે છે, અને એ અમલદારને પોતાના બીજા કામમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી એટલે સામાન્ય રીતે તે એ લપમાં પડતો જ નથી અને છેવટે કાગળ લખાવવાનું બને તો તેના પરનું સરનામું બરાબર આપવામાં આવતું નથી એટલે તે બરોબર પહોંચતો નથી મુલાકાતોની મુશ્કેલી તો આથી પણ મોટી હોય છે એને માટે કોઈ ને કોઈ જેલઅમલદારને ભેટ ધરાવવાનો લગભગ શિરસ્તો જ પડી ગયો છે ઘણીવાર કેદીઓની જેલબદલી થાય છે અને તેમના સંબંધીઓ તેમનો પત્તો મેળવી શકતા નથી હું એવા ઘણા કેદીઓને મળ્યો છું જેમનો પોતાના કુટુંબો સાથેનો સંબંધ વરસોથી તૂટી ગયો હતો અને જેમને તેમનું શું થયું છે તેની

પણ ખબર નહોતી. ત્રણ મહિના કે તેથીયે વધારે લાંબે ગાળે જ્યારે મુલાકાતો થાય છે ત્યારે તે કેવી વિચિત્ર રીતે થાય છે! એક તરફ કેદીઓનું ટોળું, અને બીજી તરફ તેમની મુલાકાત લેનારાઓનું ટોળું. બન્નેની વચ્ચે આડમાં કંઈક રાખીને સૌને એક સામટા ઊભા કરવામાં આવે છે અને તે બધા એકી વખતે વાતો કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. અનેક બોલતા હોવાને લીધે કાન પડ્યો બોલ સંભળાતો નથી અને સારી પેઠે શોરબકોર મચી રહે છે, અને પરિણામે આ મુલાકાતમાંથી કેદીના જીવનમાં જે કંઈક માનવતાના સંપર્કનો પ્રવેશ થવાનો સંભવ હોય છે તે ઊડી જાય છે.

યુરોપિયન કેદીઓ જેમની સંખ્યા સામાન્ય સંજોગોમાં માંડ હજારે એકની હશે તેમને બાદ કરતાં બહુ જ ગણતર કેદીઓને વિશેષ સારો ખોરાક, વધારે મુલાકાતો અને વધારે પત્રોના સ્વરૂપમાં કેટલીક વધારાની સગવડનો હક મળે છે. એકાદ મોટી રાજકીય સવિનયભંગની લડત દરમ્યાન જ્યારે હજારો રાજકીય કેદીઓ જેલમાં જાય છે ત્યારે ખાસ વર્ગના કેદીઓની આ સંખ્યામાં સહેજ વધારો થાય છે તેમ છતાં તે છેક નજીવો રહે છે. આ રાજકીય કેદીઓ જેમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બન્ને હોય છે તે પૈકી પંચાણું ટકાને સામાન્ય કેદીઓની માફક જ રાખવામાં આવે છે અને તેમને આ ખાસ સગવડો આપવામાં આવતી નથી.

ક્રાન્તિકારી ચળવળની પ્રવૃત્તિઓ કરવાને માટે જિંદગીભરની અથવા લાંબી મુદતની કેદની સજા પામેલા કેટલાક માણસોને ઘણીવાર લાંબા સમયને માટે એકાંતવાસમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં મારું માનવું છે કે આવા બધા જ લોકોને અંધારી ઓરડીઓમાં પૂરવાનો સ્વાભાવિક રિવાજ જ પડી ગયો છે. સાધારણ રીતે આવી અંધારી ઓરડીમાં ગોંધી રાખવાની સજા જેલના કોઈક ગુનાને માટે કરવામાં આવે છે. પરંતુ ક્રાન્તિમાર્ગી ચળવળને અંગે સજા પામેલા લોકો—જેમાંના ઘણાખરા તો કાચી વયના છોકરાઓ જ હોય છે તેવાઓ—ને તેમની જેલમાંની વર્તણૂક ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો પણ એકાન્તમાં જ રાખવામાં આવે છે. આ રીતે અદાલતે ફરમાવેલી સજામાં જેલખાતું કશા પણ કારણ વિના એક અતિશય ભયાનક સજા ઉમેરી આપે છે. આ વસ્તુ અસાધારણ છે અને ન્યાયના કોઈ પણ નિયમની સાથે જરાયે સુસંગત નથી. બહુ થોડા વખત માટેની એકાન્તવાસની સજા પણ અતિશય કષ્ટદાયી હોય છે. વરસો સુધી તેની મુદત લંબાવવામાં આવે એ તો ભયાનક જ છે. એનાથી મગજ ક્રમશઃ સતત નબળું પડતું પડતું ગાંડપણની હદ સુધી જઈ પહોંચે છે અને કેદીની મુદ્રા શૂન્ય તેમજ કોઈ ભડકેલા જાનવરના જેવી બની જાય છે. આ પ્રકારે આના આસ્તે આસ્તે હણાય છે. જીવંત પ્રભુને કટકે કટકે કાપવામાં આવે છે. આમાંથી કોઈક માણસ ઊગરી જાય તો તેની પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક રહેતી નથી અને દુનિયામાં ક્યાંય તે સમાઈ શકતો નથી. અને પ્રશ્ન એ સતત ઊભો રહે છે જ — આ માણસે નાઈંસાફી કરી ગુનો કર્યો હતો ખરો?

મારા પોતાની બાબતમાં નીતિરીતિ અનેક વર્ષો થયાં વાઘ જેવી ... રનાની તો આવી છે જ

તેના નાજુક્રીય માણુસો સાથે તેમને કામ પડે ત્યાં તો તે એવડી રીતે વાઘાબંધેલી હોય છે

આથી ઊલટી યુરોપિયન અને યુરેશિયન કેદીઓની વાત જુઓ તે લોકોએ ગમે તેવો ગુનો કર્યો હોય અને સમાજમા તેનો દરજ્જો ગમે તેટલો નીચો હોય તો પણ તેમને સીધા ઉપના વર્ગમા મૂકી દેવામા આવે છે, અને તેમને સારો ખોરાક, હળવુ કામ અને વિશેષ પ્રમાણમા પત્રોનો તેમજ મુલાકાતનો હક મળે છે દર અઠવાડિયે થતી પાદરીની મુલાકાતથી તેમને બહારની દુનિયાના સમાચાર મળી રહે છે, અને તેથી તેની સાથેનો તેમનો સબધ લાગતો રહે છે એ પાદરી તેમને માટે ચિત્રોવાળા તેમજ વિનોદના સામયિકો લેતો આવે છે અને જરૂર હોય તો તેમના કુટુબીઓને ખબરો પણ પહોચાડે છે

યુરોપિયન કેદીઓને મળતી આટલી સગવડોનો કોઈને દ્વેષ નથી કેમકે એ પણ બહુ ઓછી છે પરતુ બીજા કેદીઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, સાથેના વર્તનમા કોઈ પણ પ્રકારના માણસાઈના વેરાણનો તદ્દન અભાવ જોઈને હુ-યને ખરેખર કષ્ટ થાય છે કેદી એ એક મનુષ્ય છે એવો ખ્યાલ રાખવામા આવતો જ નથી અને તેથી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ તેની સાથે માનવી તરીકે વર્તન પણ ભાગ્યે જ રાખવામા આવે છે કનિષ્ટમા કનિષ્ટ પ્રકારના વહીવટી જુનમવાળા રાજ્યતત્રના સાધનોની માનવતાશૂન્ય બાજુનુ જેલમા બરાબર દર્શન થાય છે હૃદય અને બુદ્ધિને વેગળા રાખીને કામ કરતુ એ એક યત્ર છે, તેના સકજામા સપડાઈ જનાર દરેકનો તે ભૂકો કરી નાખે છે, અને જેલોના વહીવટના નિયમો હેતુપૂર્વક એવી રીતે યોજવામા આવ્યા છે કે જેથી ઉપર કહેલા યત્રનુ સૌને સદૈવ ભાન રહે હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોની કેળવણીમા સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને આ હૃદયશૂન્ય વહીવટનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેમના મનને પારાવાર કષ્ટ અને દારુણ વેદના થાય છે એ બધાની ભાવહીનતાથી વ્યાકુળ બની જઈને નાના બાળકોની માફક રોતા લાબી મુદતની સજા પામેલા કેદીઓને મે જોયા છે, અને ત્યાના વાતાવરણમા દુર્લભ એવા એકાદ સહાનુભૂતિના અથવા ઉત્તેજનના શબ્દમાત્રથી તેમના ચહેરા ઉપર એકાએક ચમકી ઊઠતી ઊંડા ઉપકારની અને આનદની લાગણીનુ મે દર્શન કર્યું છે

આ બધી હકીકત સાચી હોવા છતા ખુદ કેદીઓની માહોમાહે ઔદાર્ય અને મૈત્રીના ઘણા હૃદયદ્રાવક ઉદાહરણો મળી આવે છે એક વખતે એક આધેડ 'કાળા ટોપી' * તેર વર્ષની મુદત પછી છૂટ્યા કશા પણ ગુજરાનના સાધન વિનાનો અને આખી દુનિયામા એકે સાથી સબધી વિનાનો આટલે લાબે ગાળે તે પાછો બહાર જતો હતો તેની સાથેના કેદીઓ તેને સહાય કરવા માગતા હતા પરતુ તેમનાથી ઝાઝુ કઈ થઈ શકે એમ નહોતુ એકે તેને જેલની ચોરીમા મૂકી રાખેલુ પોતાનુ પહેરણ આપ્યુ બીજાએ વળી કઈ બીજુ વસ્ત્ર આપ્યુ ત્રીજા એકને માટે તે જ સવારે તદ્દન નવી ચપલની જોડ બહારથી આવી હતી અને તેણે મને તે ગર્વપૂર્વક બતાવી

* અનેકવાર ગુનાઓ કરનાર કેદીને આપણી જેલોમા કાળા ટોપી કહે છે —ભા ક

હતી. જેલમાં આ પણ એક મોટી મીરાત હોય છે. પરંતુ પોતાના અનેક વર્ષોના આધળા સાથીને ઉઘાડે પગે જેલની બહાર જતો જોઈને તેણે પોતાની નવી ચંપો તેને ખુશીથી આપી દીધી. તે વખતે મને એમ લાગ્યું કે બહારના કરતાં જેલની અંદર વધારે ઔદાર્ય જોવાનું મળે છે.

૧૯૩૦નું તે વરસ રંગભૂમિ પર બનતી હોય તેવી અનેક નાટ્યાત્મક ઘટનાઓથી ભરપૂર થયું. સૌથી આશ્ચર્યજનક તો આખી એક પ્રજાના સમસ્ત સમુદાયને પ્રેરણા આપીને પ્રોત્સાહિત કરવાની ગાંધીજીની અદ્ભુત શક્તિ હતી. તેમની એ શક્તિમાં કંઈક વશીકરણ જેવું હોય એવો ભાસ થતો, અને તેમને વિષે ગોખલેએ વાપરેલા શબ્દોનું અમને સ્મરણ થતું કે 'એ માણસમાં માટીમાંથી વીરો ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય છે.' વિશાળ રાષ્ટ્રીય હેતુઓની સિદ્ધિને માટે સત્યાગ્રહ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે એમ સિદ્ધ થયું, અને આખા દેશમાં શત્રુ તેમજ મિત્ર સૌને એવો સ્થિર આત્મવિશ્વાસ બેસી ગયો કે આપણે વિજય તરફ કૂચ કરી રહ્યા છીએ. લડતમાં પ્રવૃત્તિમય ભાગ લેનારાઓના હૃદયમાં એક પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્તેજના ઊભરાતી હતી અને તેમાંની થોડીક જેલની દીવાલોની અંદર પણ પેસી ગઈ. સામાન્ય કેદીઓ પણ કહેતા થઈ ગયા કે 'સ્વરાજ આવે છે!' અને તે બધા પોતાને પણ તેનાથી કંઈક લાભ થશે એવી સ્વાર્થી આશાથી તેની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યા. બજારની ગપો સાંભળી આવતા જેલના સિપાઈઓ પણ અપેક્ષા રાખતા થઈ ગયા કે સ્વરાજ પાસે આવી રહ્યું છે અને જેલના નાના નાના અમલદારો જરા વધારે ગભરાવા લાગ્યા.

જેલમાં અમને દૈનિક વર્તમાનપત્રો મળતાં નહોતાં, પરંતુ એક હિંદી સાપ્તાહિકમાંથી અમને થોડાક સમાચાર મળી જતા. એટલી ખબરથી અમારી કલ્પનાના ઘોડા તોફાને ચડી જતા. રોજના લાઠીના હુમલાઓના, કોઈ કોઈ વાર ગોળીઓ છૂટવાના, સોલાપુરના લશ્કરી કાયદાના અમલના અને તેને અંગે રાષ્ટ્રીય ધ્વજ લઈને ફરવાના ગુના માટે દશ દશ વર્ષની લાંબી સજાઓના એમ અનેક પ્રકારના સમાચારો આવતા. અમને આપણા લોકોને માટે અને ખાસ કરીને આપણા આખા દેશના સ્ત્રીવર્ગને માટે સાત્ત્વિક અભિમાન ઉત્પન્ન થતું. મારી મા, મારી પત્ની અને મારી બહેનો તેમજ કેટલીક ભત્રીજીઓ તથા સ્ત્રી મિત્રોની પ્રવૃત્તિઓ વિષે જાણીને હું વિશેષ હરખાતો અને તેમનાથી અલગ પડીને જેલમાં પુરાયો હતો તોપણ એક ઉદાર આશયને માટે સાથે રહીને કાર્ય કરીએ છીએ એ સાથીપણાના ભાનથી હું તેમની વધારે નિકટ થતો જતો હતો. મારું કુટુંબ પોતાના વાતાવરણની અસલ સુવાસ અને નિકટતા જાળવીને એક મોટા સમુદાયમાં ભળી જતું હોય એમ મને લાગ્યું. કમલાનું તો મને આશ્ચર્ય જ થયું. તેની શક્તિ અને ઉત્સાહે તેની નબળી તબિયત ઉપર પણ એક વાર વિજય મેળવ્યો, અને યોગ્ય સમયને માટે તનતોડ મહેનત કરવા છતાં તેની તબિયત સચવાઈ રહી હતી.

જ્યારે બીજા લોકો ભયનો સામનો કરીને કષ્ટ સહન કરતા હતા ત્યારે તેમની સરખામણીના પ્રમાણમાં હું જેલમાં આરામથી રહેતો હતો એ વિચાર મને કઠવા લાગ્યો.

અને કેદી મુકાદમોને નંબરદાર નામે ઓળખવામાં આવે છે તેમને આકર્ષક અને ભવ્ય નામો મળે છે, તેમજ અમલદારીના તેમના પોશાક વધારે દબદબાભરેલા હોય છે અને જેલની માફક જ તેમની પાઘડીઓ હથિયારબંધ પહેરેગીરો નિયમપાલન કરાવવાને માટે ગન્નો તૈયાર રાખીને ઊભા હોય છે

ખરેખર આધુનિક રાજસત્તાને જેલ કરતી બધી ઉપયોગી અને આવશ્યક છે! કંઈ નહિ તો કેદીને તો એવો જ ખ્યાલ થવા માંડે છે અને તેની નજરે ગામ્યતંત્રના જેવ, પોલીસ અને લશ્કરના મૂળ કાર્યોને મુકાબલે વહીવટના અને બીજા અનેક કાર્યો લગભગ બિનજરૂરી દેખાય છે રાજતંત્ર એ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રાજ્યવહીવટ પર કાબૂ રાખનાર એક નાનકડા સમુદાય અથવા વર્ગની મરજીનો અમલ કરાવવાનું જબરદસ્તીનું સાધન છે, એ માર્ક્સવાદીઓના સિદ્ધાન્તની પ્રતીતિ જેલમાં થવા માંડે છે

બે મહિના સુધી હું મારી બેરેકમાં એકલો જ હતો તે પછી એક સાથી— નર્મદાપ્રસાદ સિંહ— આવ્યા અને તેમના આવવાથી મને ખૂબ રાહત મળી ત્યાર પછી અઢી મહિના વીતીને ૧૯૩૦ના જૂન મહિનાને છેલ્લે દિવસે અમારા નાના વાડામાં અસાધારણ ખળભળાટ મચી ગયો એકાએક પરોઢિયે મારા પિતાશ્રી અને ડાક્ટર સૈયદ મહમુદને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા તે જ દહાડે સવારે મળસકામાં બન્ને હજી તો પથારીમાં સૂતા હતા ત્યાં તેમને આનંદભવનમાંથી પકડવામાં આવ્યા હતા

૩૧. યેરવડાની મસલતો

પિતાશ્રી પકડાયા તેની સાથે જ અથવા તે પછી તરત જ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને ગેરકાયદે સંસ્થા જાહેર કરવામાં આવી. બહારની પરિસ્થિતિમાં આથી એક નવો જ પલટો થયો હવે સમિતિની સભા મળે તો તેના બધા સભ્યોને એકી સાથે પકડી લઈ શકાય એમ હતું તેથી ચાલુ પ્રમુખોને આપવામાં આવેલા અધિકારની રૂએ ગેરહાજર સભ્યોની અવેજીમાં કામ કરવાને નવા સભ્યો સમિતિમાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા અને એ રીતે અનેક સ્ત્રીઓ પણ કાર્યવાહક સમિતિની અવેજી સભ્યો બની કમલા પણ આવી એક સભ્ય બની હતી.

પિતાશ્રી જેલમાં આવ્યા ત્યારે તેમની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી અને તેમને જે સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા તે બહુ અગવડ ભરેલી હતી સરકારે આમ જાણીબૂજીને કર્યું નહોતું કેમકે એ અગવડ ઓછી કરવાને પોતાનાથી બની શકે તેટલું કરવાને તે તત્પર હતી પરંતુ નૈની જેલમાં તેમનાથી ઝાઝી સગવડ આપવાનું બની શકે એમ નહોતું મારી બેરેકની ચાર નાની નાની ઓરડીઓમાં હવે અમે ચાર જણા ભીડ ભોગવીને રહેતા હતા જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એવી મતલબની સૂચના કરી કે કંઈક વધારે જગ્યા વાપરવાની મળે એવા જેલના બીજા કોઈક વિભાગમાં મારા પિતાને રાખવામાં આવે પરંતુ તેમની સેવામાં અમારામાંથી કોઈ તો જાતે હાજર રહીને તેમની સગવડ સાચવી શકીએ એ હેતુથી અમે સાથે જ રહેવાનું પસંદ કર્યું

ચોમાસાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, એટલે ઓસરીઓને અંદરના ભાગમાં પણ તદ્દન સૂકી રાખવાનું કંઈ મહેનતુ નહોતુ, કેમકે વરસાદનું પાણી વચ્ચે વચ્ચે છાપરામાંથી અંદર આવતુ અને ઘણે ઠેકાણે ટપક ટપક ગળતું હતુ અમારી ઓસરીઓની સાથેના દશ ફૂટ લાંબા અને પાંચ ફૂટ પહોળા ઓટલા પર માત્ર પિતાની પથારી રાત્રે વરસાદ ન લાગે એવી રીતે કર્યા કરતી એની અમને હમેશ મૂંઝવણ થતી કેટલીક વાર તેમને તાવ ભરાતો જેલના અધિકારીઓએ આખરે અમારી ઓરડીઓની હારનો બીજો એક સુન્દર વિશાળ ઓટલો બાંધવાનું નક્કી કર્યું. આ ઓટલો બંધાયો અને તેથી પહેલાની સ્થિતિમાં ખૂબ સુધારો થયો, પરંતુ પિતાશ્રીને તેનો લાભ ઝાઝો ન મળ્યો કેમકે તે પૂરો બંધાઈ રહ્યા પછી થોડા જ સમયમાં તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પણ ત્યારથી એ બૅરેકમાં અમે જેટલા લોકો રહ્યા તે સૌએ તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો

જુલાઈ મહિનાની આખરના અરસામાં સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને શ્રી મુ રા જયકર મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરાવવાના પ્રયાસો કરે છે એવી ખૂબ વાતો ચાલવા લાગી પિતાશ્રીને ખાસ છૂટ તરીકે આપવામાં આવતા એક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં અમે એ વિષેના સમાચાર વાંચ્યા એ જ વર્તમાનપત્રમાં વાઈસરૉય લૉર્ડ અર્વિન અને શ્રી સપ્રુ તથા જયકર વચ્ચે થયેલો પત્રવહેવાર પણ અમે વાંચ્યો, અને તે પછી અમને ખબર મળી કે 'શાંતિના દૂતો' તરીકે જાણીતા થયેલા આ સજ્જનો ગાંધીજીને પણ મળ્યા છે આ પ્રકારના પ્રયાસો શરૂ કરવાનું એ લોકોને શાથી સૂઝ્યું અથવા એમનું એકંદર શું પ્રયોજન હતુ તેની અમને કશી જ ખબર નહોતી પાછળથી તેમણે અમને જણાવેલુ કે પિતાશ્રી પકડાયા તે પહેલા થોડા દિવસ આગમચ મુંબઈમાં પિતાશ્રીએ જે એક ટૂંકું નિવેદન પોતાની સહીથી પ્રગટ થવા દીધુ હતુ તેથી આ બાબતમા પ્રયાસ કરવાનું તેમને સૂઝ્યુ હતુ આ નિવેદનનો ખરડો મિ સ્લોકોમ્બે ઘડ્યો હતો મિ સ્લોકોમ્બ તે સમયે લંડનના 'ડેલી હેરલ્ડ'ના ખબરપત્રી તરીકે હિંદમાં પ્રવાસ કરતા હતા, અને પિતાશ્રીની મુલાકાત લીધા પછી તેમણે એ ખરડો ઘડ્યો હતો, અને પિતાશ્રીએ તેને સંમતિ આપી હતી આ નિવેદનમાં* જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે અમુક

* પંડિત મોતીલાલ નેહરુની સંમતિથી પ્રગટ થયેલુ નિવેદન મુંબઈ, તા ૨૫ જૂન, ૧૯૩૦ "જો કે ગોળમેજી પરિષદ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી જે ભલામણો કરે તે વિષે, અથવા બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ એ ભલામણો વિષે કેવુ વલણ લેશે તે વિષે બ્રિટિશ સરકાર કે હિંદુસ્તાન સરકાર આજે કશુ પણ કહી શકતી નથી છતા જો અમુક ચોક્કસ સંજોગોમા બ્રિટિશ સરકાર અને હિંદી સરકાર એવા પ્રકારની ખાનગી ખોળાધરી આપવાને તૈયાર થાય કે એ બન્ને સરકારો, હિંદની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતોને કારણે, તેમજ તેના ગ્રેટબ્રિટન સાથેના લાંબા સંબંધને કારણે, આવશ્યક હોય તેવી તથા ગોળમેજી પરિષદ નક્કી કરે તેવી પરસ્પર કરી લેવાની સમજૂતી અને બ્રિટનની સત્તા હિંદને સોંપવાની શરતો ધ્યાનમા રાખીને હિંદ માટે પૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર સ્થાપવાની માગણીને ટેકો આપશે

"તો પંડિત મોતીલાલ નેહરુ — એવા પ્રકારની ખોળાધરી અથવા કોઈ જવાબદાર ખાત્રિન

અમુક શરતો પાળવાને સરકાર સંમત થાય તો મહાસભા પોતાની સવિનયભંગની લડત ખેંચી લઈ શકે એમ છે. આ એક અસ્પષ્ટ અને તત્કાળપૂરતો મુસદ્દો ખરડો હતો, પણ તેમાં પણ એટલું તો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે તેમાં જણાવેલી મોઘમ શરતોનો પણ પૂરો વિચાર મારા પિતા ગાંધીજીને અને મને મળે નહિ ત્યાં સુધી નહિ થઈ શકે. મારું નામ તેમાં હું તે વરસનો મહાસભાનો પ્રમુખ હતો તેથી દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. પિતાશ્રી પકડાઈને નૈનીમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે આ નિવેદનનો ઉલ્લેખ કરેલો મને યાદ છે, અને તે વિષે વાત કરતી વખતે તેમણે એમ પણ જણાવેલું કે, ‘ઉતાવળમાં આવું અસ્પષ્ટ નિવેદન પ્રગટ કરવા દેવાને આપી દીધું માટે મને દિલગીરી થાય છે, કેમકે તેના અર્થ વિષે ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે.’ અને ખરે જ એ નિવેદનના અર્થનો અનર્થ થયો હતો. તદ્દન ભિન્ન રીતે વિચાર કરનારા લોકો ચોકસમાં ચોકસ શબ્દોમાં કરવામાં આવેલાં અને સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ અર્થવાળાં નિવેદનોના અર્થનો પણ અનર્થ કરી બેસે છે, તો પછી આ નિવેદનના અર્થ વિષે એવો અનર્થ થાય એ બહુ સ્વાભાવિક હતું.

જુલાઈ મહિનાની ૨૭મી તારીખે સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને શ્રી. જયકર ગાંધીજીની એક ચિઠ્ઠી લઈને નૈની જેલમાં અમારા પર એકાએક હુમલો લઈ આવ્યા. તે અને તેને બીજે દિવસે અમારે તેમની સાથે લાંબી વાતચીતો થઈ. એ મુલાકાતોથી પિતાશ્રીને ખૂબ શ્રમ પડ્યો, કેમકે તે દરમ્યાન તેમના શરીરમાં તાવ ભરેલો હતો. અમે પુષ્કળ વાતો કરી અને ફરીફરીને તેની તે દલીલો કરી, છતાં અમારા બન્ને પક્ષના રાજકીય વલણમાં એટલો ઊંડો ભેદ હતો કે અમે ભાગ્યે જ એકબીજાની ભાષા અથવા વિચારો સમજી શક્યા. અમને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે ચાલુ સંજોગોમાં સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે કોઈ પણ જાતની સમાધાની થવાનો જરા જેટલો પણ સંભવ નહોતો. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અમારા સાથીઓને, અને ખાસ કરીને ગાંધીજીને પહેલાં મળીને તેમની સાથે મસલત કર્યા વિના અમે કોઈ પણ પ્રકારની સૂચનાઓ કરવાનો ઇનકાર કર્યો. આવી જ મતલબનું કંઈક અમે ગાંધીજીને લખી મોકલ્યું.

અગિયાર દિવસ પછી ઑગસ્ટની ૮મી તારીખે વાઈસરૉયનો જવાબ લઈને ડૉ. સપ્રુ અમને પાછા મળવા આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે ‘પૂનામાં યરવડા જેલમાં

[*] મ તરફથી એવું સૂચન કરવામાં આવે કે એ જાતની ખોળાધરીઓ નહીં રહેશે, તો તે સૂચન — શ્રી ગાંધી અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને મળે પહોંચાડવા વધુ ખુશી થશે. આવા પ્રકારની ખોળાધરી આપવામાં આવે તેમ જ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેનાથી પરસ્પર સમજૂતી બહુ મોટા પ્રમાણમાં શક્ય થશે અને તેનું પરિણામ એ આવશે કે એક જ સમયે આરંભી વસ્તુ કરવામાં આવે.

"સવિનયભંગની ચળવળ બંધ થાય, સરકારની ચાલુ દમનનીતિ બંધ થાય, તમામ રાજકીય કેદીઓને છોડી દેવામાં આવે અને તે પછી બન્ને પક્ષને પરસ્પર માન્ય હોય એવી શરતોથી મહાસભા ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લે."

ગાંધીજીને તમે મળો તે સામે વાઈસરૉયને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી. પરંતુ જેલની બહાર આ ઘડીએ સરકાર સામે લડત ચલાવી રહેલા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ અને બીજા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને મળવાની વાઈસરૉય અને તેમની કાઉન્સિલ તમને પરવાનગી આપી શકે એમ નથી.' આ સંજોગોમાં અમે યેરવડા જવા ખુશી છીએ કે કેમ એવો પ્રશ્ન અમને ડૉ. સપ્રુએ પૂછ્યો. અમે તેમને જણાવ્યું કે ગાંધીજીને કોઈ પણ સમયે મળવા જવાને અમને વાંધો નથી, ન હોઈ શકે, પરંતુ અમે અમારા બીજા સાથીઓને મળી શકીએ એમ નથી એટલે છેવટનો કોઈ પણ નિર્ણય અમે કરીએ એવો જરા પણ સંભવ નથી તે જ દિવસના (અથવા કદાચ આગલા દિવસના) વર્તમાનપત્રમાં મુંબઈમાં થયેલા એક ખૂનખાર લાઠીના હુમલાના તેમજ કાર્યવાહક સમિતિના અસલ અથવા એવજી સભ્યો તરીકે વલ્લભભાઈ પટેલ, માલવીયજી, તસદ્દુક શેરવાની અને બીજાઓ ત્યાં પકડાયાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ડૉ. સપ્રુનું અમે એ ઘટના તરફ ધ્યાન ખેંચીને કહ્યું કે એથી પરિસ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડશે, અને એ તમે વાઈસરૉયને ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાવજો. આમ છતાં ડૉ. સપ્રુએ કહ્યું કે જેમ બને તેમ જલદી અમે ગાંધીજીને મળીએ એમાં કશું નુકસાન નથી. આ બધી વાતચીત થઈ તે પહેલાં જ અમે તેમને ખબર આપી હતી કે અમારું યેરવડા જવાનું થાય તો અમારી સાથે નૈનીમાં રહેતા અમારા સાથી ડા. સૈયદ મહમુદ પણ મહાસભાના મંત્રી છે એટલે ત્યાં અમારી સાથે આવશે.

બે દિવસ પછી ઑગસ્ટની ૧૦મીએ પિતાશ્રી, ડા. મહમુદ અને હુ એમ અમને ત્રણેને એક સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં નૈનીથી પૂના મોકલવામાં આવ્યા. અમારી ગાડી મોટાં સ્ટેશનોએ થોભતી નહોતી; અમે તેમને છોડીને નાનાં નાનાં બાજુ પરનાં સ્ટેશનોએ થોભતા થોભતા આગળ ધસ્યા જતા હતા. આમ છતાં અમારા સમાચાર અમારી આગળ ફરી વળ્યા હતા અને અમે જે સ્ટેશને થોભતા ત્યાં તેમજ નહોતા થોભતા ત્યાં પણ લોકોનાં મોટાં ટોળાં જમા થયાં હતાં. પૂનાની પાસેના ખડકી સ્ટેશને અમે ૧૧મી તારીખની મોડી રાતે પહોંચ્યા.

ગાંધીજી જ્યાં રહેતા હતા તે જ બૅરેકમાં અમને રાખવામાં આવશે અથવા અમે તેમને તરત જ મળી શકીશું એવી અપેક્ષા અમે રાખી હતી. યેરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પણ એ જ જાતની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી, પરંતુ નૈનીથી અમારી સાથે આવેલા એક પોલીસ અમલદારની મારફતે મળેલી સૂચનાને લીધે છેક છેલ્લી ઘડીએ તેને પોતાની ગોઠવણમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ માર્ટિન અમને આમાં સમાયેલો ભેદ જણાવે એમ નહોતું, પરંતુ પિતાશ્રીએ ચતુરાઈથી પૂછી લીધેલા થોડાક સવાલોના જવાબમાંથી અમને સ્પષ્ટ સમજાયું કે શ્રી સપ્રુ અને જયકરની ગેરહાજરીમાં અમે ગાંધીજીને ન મળીએ (કંઈ નહિ તો પહેલી વખતે તો નહિ જ મળીએ) એવી પેરવી હતી. એવો ભય રાખવામાં આવતો હતો કે આગળથી

અમારી મુલાકાત થઈ હોય તો તેથી અમારું વલણ સખત બની જશે અથવા મળ્યા વિના કેટલા મળીને અમે એકબીજાને વધારે સમજપૂર્વક વર્તી શકીશું એમ ન હતું. તે રાત્રે અને ત્યાર પછીના બીજા આખા દિવસે તેમજ રાતે અમને જુદી બેઠકમાં ગાંધીજીથી અલગ રાખવામાં આવ્યા. પિતાશ્રીને આથી અતિશય ચીડ ચડી હતી, કેમકે તેઓ ગાંધીજીને મળવા ખાસ આવ્યા હતા અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી તેમને મળવાની રજા ન આપવી અને ટળવળાવતા રાખવા એ ગેરવાજબી હતું. ચર્ચા વિના રહે એમ ન હતું. ૧૩મીને દિવસે બપોર પહેલાં અમને જણાવવામાં આવ્યું કે સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને મિ. જયકર આવી પહોંચ્યા છે તેમજ ગાંધીજી પણ જેલની ઓફિસમાં તેમની સાથે છે અને અમારે પણ ત્યાં જવાનું છે. પિતાશ્રીએ તો ત્યાં જવાનો સાફ ઇનકાર જ કર્યો અને આખરે જ્યારે અનેક પ્રકારના ખુલાસા કરવામાં આવ્યા અને તેમની માફી માગવામાં આવી ત્યાર પછી અમે ગાંધીજીને પ્રથમ એકલા મળી લઈએ એવી શરત કબૂલી લઈને જ તેઓ જવાને તૈયાર થયા. વલ્લભભાઈ પટેલ તથા જયરામદાસ પણ તરત જ પકડાઈને યેરવડા આવેલા હતા. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ પણ સામે જ આવેલી સ્ત્રીઓની જેલમાં હતાં. આ ત્રણેને અમારી મંત્રણામાં ભાગ લેવા નોતરવામાં આવે એવી અમે સૌએ માગણી કરી અને તે માગણી સ્વીકારવામાં આવી. તે જ રાત્રે પિતાશ્રીને, મહમૂદને અને મને ગાંધીજીના વાડામાં લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી યેરવડામાં અમારો મુકામ રહ્યો ત્યાં સુધી અમે ત્યાં જ રહ્યા. અમે બધા સાથે મળીને મસલત કરી શકીએ તેટલા સારુ તે થોડા દિવસો માટે વલ્લભભાઈ પટેલ અને જયરામદાસ દોલતરામને પણ ત્યાં જ લાવીને રાખવામાં આવ્યા.

શ્રી. સપ્રુ અને જયકર સાથેની જેલની ઓફિસમાંની અમારી મસલતનો કાર્યક્રમ ૧૩મી, ૧૪મી અને ૧૫મી એમ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યો અને અમારા અભિપ્રાયોને વ્યક્ત કરતા તેમજ અમે સવિનયભંગ પાછો ખેંચી લઈ શકીએ અને સરકારને સહકાર આપી શકીએ તે માટેની આવશ્યક ઓછામાં ઓછી શરતોનું સૂચન કરતા પત્રો પરસ્પરને સંબોધીને અમે લખ્યા. પાછળથી આ પત્રો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.[1]

આ મંત્રણાઓના શ્રમની અસર પિતાશ્રીની તબિયત ઉપર જણાઈ અને ૧૫મીએ તેમને એકાએક ખૂબ તાવ ચડયો. આથી અમારું પાછા ફરવાનું કંઈ ગૂંચવણમાં પડયું અને નૈની પાછા જવાને ફરી પાછા સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં ૧૯મીની રાત્રે અમે નીકળી શક્યા. પિતાશ્રીને મુસાફરીમાં પૂરતી સગવડ મળે તે માટે મુંબઈ સરકારે બધા પ્રયાસો કર્યા હતા અને યેરવડામાંના અમારા થોડા દિવસના મુકામ દરમિયાન પણ તેમની સગવડો પર ચીવટથી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. જે રાત્રે અમે ત્યાં પહોંચ્યા હતા તે રાત્રે બનેલા એક રમૂજી બનાવ મને યાદ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કર્નલ માર્ટિને પિતાશ્રીને પૂછ્યું કે તમને કયા પ્રકારનો ખોરાક ગમશે? પિતાશ્રીએ તેમને જણાવ્યું કે બહુ સાદો ખોરાક લઉં છું અને તે પછી તેમણે પથારીમાં લેવાની વહેલી સવારની ચાથી

[1] આ આવશ્યક ઓછામાં ઓછી શરતો વાળો પત્ર પુરવણી (૨)માં આપવામાં આવ્યો છે.

માંડીને રાતના ખાણા સુધીની પોતાની બધી જરૂરિયાતો જણાવી (જેનીમાં અમે તેમને માટેનો બધો ખોરાક રોજ ઘેરથી મંગાવતા) તદ્દન નિર્દોષ અને સરળ ભાવે પિતાશ્રીએ ગણાવેલી યાદીમાં હલકા ખોરાકની વાનગીઓનો જ સમાવેશ થતો હતો, પરંતુ તે યાદી જરા ભડકાવી મૂકે એવી હતી. રિટ્ઝ અથવા સેવોય હોટેલમાં એ યાદીમાં ગણાવેલા ખોરાકને ઘણુંખરું સાદો અને સામાન્ય જ ગણવામાં આવત, અને પિતાશ્રીને તો ખાતરી હતી કે એ બધો સાદો જ ખોરાક હતો પરંતુ યેરવડા જેલમાં તે બધો ખોરાક તરેહવાર, કોઈ જુદી જ દુનિયાનો હોય તેવો, અને તદ્દન અનુચિત જેવો લાગ્યો. પિતાશ્રી પોતાને નિયમિત લેવાના ખોરાકની અસંખ્ય મોંઘી વસ્તુઓ ગણાવતા હતા તે સાંભળતાં, કર્નલ માર્ટિનના ચહેરા ઉપર થતા ભાવ જોઈને મને અને મહમુદને ખૂબ રમૂજ પડી ઘણા લાંબા વખતથી તેની સંભાળ હેઠળ હિંદનો સર્વથી મહાન અને સર્વથી પ્રસિદ્ધ આગેવાન રહેતો હતો, અને તેના ખોરાકને માટે તેને બકરીનું દૂધ, ખજૂર અને બહુ થાય તો વચ્ચે વચ્ચે મોસંબીની જરૂર પડતી આ વખતે તેની પાસે આગેવાનનો જે નવો નમૂનો આવી ચડ્યો હતો તેની જાત સાવ જુદી હતી

પૂનાથી નૈનીના અમારી વળતી મુસાફરી દરમિયાન પણ અમારી ગાડી મોટાં સ્ટેશનો વટાવી દેતી અને સાવ અજાણ્યાં સ્થળોએ ઊભી રહેતી જતી હતી પરંતુ આ વખતે જમા થયેલાં ટોળાંઓ પહેલાંના કરતાં પણ મોટાં હતાં. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો તેમનાં ટોળેટોળાં પ્લેટફૉર્મ જ નહિ પણ રેલવેના પાટા સુધ્ધાં ઢાંકી દેતાં; ખાસ કરીને, હરદા, ઇટારસી અને સોહાગપુર ઉપર આ જોવામા આવ્યુ હતુ આને લીધે રસ્તામાં અકસ્માત થતા થતા સહેજમા રહી ગયા

પિતાશ્રીની તબિયત ઝપાટાબંધ કથળતી જતી હતી. તેમના પોતાના અને પ્રાંતિક સરકારની વતી મોકલવામા આવેલા પણ ડૉક્ટરો તેમને તપાસવાને આવી ગયા એ તો સ્પષ્ટ જ હતુ કે જેલ એ તેમને માટે સૌથી પ્રતિકૂળ સ્થળ હતુ અને ત્યા તેમને જરૂરી સારવાર અથવા ઉપચાર વગેરે પણ મળી શકે એમ નહોતુ અને તેમ છતા કોઈક મિત્રે વર્તમાનપત્રોમા એવી સૂચના જાહેર કરી કે તેમની નબળી તબિયતને કારણે તેમને છોડી મૂકવા જોઈએ ત્યારે તેમને ગુસ્સો ચડ્યો, કેમકે તેમને એમ લાગ્યુ કે તેમણે જાતે જ આ સૂચના કરાવી છે એવો લોકો ખ્યાલ કરશે ખાસ મહેરબાનીની રાહે મારે છૂટવુ નથી એવી મતલબનો એક તાર સુધ્ધા લૉર્ડ અર્વિનને તેમણે કરી દીધો પરતુ તેમની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી; તેમનુ વજન અપારમેર ઓછુ થતુ જતુ હતુ; અને તેમનુ શરીર તેમની અસલ મૂર્તિના અલ્પ અવશેષ જેવું લાગતુ હતુ બરાબર દશ અઠવાડિયાની જેલ ભોગવ્યા પછી ૮મી સપ્ટેમ્બરે તેમને છોડી દેવામા આવ્યા

તેમના ગયા પછી અમારી બૅરેક છેક નીરસ અને ચેતન વગરની જગ્યા બની ગઈ તેઓ અમારી સાથે હતા ત્યારે તેમની સગવડ અને સુખને માટે ઝીણી ઝીણી

મેવાઓ રૂપે ઘણું ધ્યાન આપવાનું રહેતું, અને હું, નર્મદાપ્રસાદ અને મહમૂદ ત્રણેના દિવસો આ આનંદજનક સેવાથી ભરેલા રહેતા. પાટી વણવાનું મેં છોડી દીધું હતું. કાંતવાનું પણ ઓછું થઈ ગયું હતું અને પુસ્તકોને માટે પણ મને બહુ થોડો વખત મળતો. અને હવે પિતાશ્રી ગયા એટલે ભારે હૈયે અને કોઈ પણ પ્રકારના આનંદ વિના અમે અમારો જૂનો ક્રમ પાછો શરૂ કર્યો. પિતાશ્રીના છૂટકારા પછી પેલું રોજ આવતું છાપું પણ બંધ થઈ ગયું. ચાર કે પાંચ દિવસ પછી મારા બનેવી રણજિત પંડિત પકડાયા અને તે અમારી બૅરેકમાં અમારી સાથે જોડાયા.

ત્યાર પછી એક મહિનો રહીને ઑક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે મારી છ મહિનાની મુદત પૂરી થઈ એટલે મને છોડી દેવામાં આવ્યો. મને ખબર હતી કે મારી સ્વતંત્રતા બહુ થોડો સમય નભવાની છે, કેમકે અમારી લડત ચાલુ જ હતી બલકે વિશેષ ઉગ્ર બનતી જતી હતી. પેલા 'શાંતિના દૂતો' સપ્રુ અને જયકરના પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. હું જે દિવસે છૂટ્યો તે જ દિવસે વધારાના એક કે બે નવા ઑર્ડિનન્સો બહાર પડ્યા હતા. બહાર નીકળવાથી મને આનંદ થયો હતો અને મારી મુક્તિના ટૂંકા ગાળા દરમિયાન કંઈક અસરકારક કાર્ય કરવાને હું આતુર હતો.

કમલા તે વખતે અલ્લાહાબાદમાં પોતાના મહાસભાના કાર્યમાં મશગૂલ હતી. પિતાશ્રી મસૂરીમાં ઔષધોપચાર કરાવતા હતા અને મારી મા તથા બહેનો તેમની સાથે હતાં. કમલાની સાથે મસૂરી જતાં પહેલાં અલ્લાહાબાદમાં મેં દોઢ દહાડો ખૂબ કામમાં ગાળ્યો. ગામડાંના પ્રદેશોમાં નાકરની લડત શરૂ કરવી કે ન કરવી એ મહાન પ્રશ્ન તે સમયે અમારી સમક્ષ આવી ઊભો હતો. ગણોત ઉઘરાવવાનો અને મહેસૂલ ભરવાનો સમય છેક નજીક આવી પહોંચ્યો હતો, અને ખેતીની પેદાશની કિંમતના ભાવની ભારે મંદીને લીધે લડત ન હોત તો પણ આ વખતનો હપ્તો ઉઘરાવવાનું બહુ મુશ્કેલ થાય એમ હતું. દુનિયાભરમાં ભાવોની મંદી હિંદમાં પણ સ્પષ્ટ જણાતી હતી.

સામાન્ય સવિનયભંગની લડતના એક અંગ તરીકે અને સ્વતંત્ર રીતે તેના પોતાના જ ગુણદોષનો વિચાર કરતાં એમ બન્ને રીતે નાકરની લડત શરૂ કરવાની આ સમયે આદર્શ તક દેખાતી હતી. જમીનદારો અને ગણોતિયાઓ બન્ને માટે ચાલુ વરસની ઊપજમાંથી પૂરેપૂરો હપ્તો ભરી દેવાનું દેખીતી રીતે જ અશક્ય હતું. ને અગાઉ કંઈ સંઘરી રાખેલું હોય તો તેના ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય અથવા તેને અભાવે નાણાં કરજે કાઢ્યા સિવાય બીજો આરો ન હતો. જમીનદારો પાસે સાધારણ રીતે આવા પ્રસંગે છેવટના આધાર તરીકે કામ લાગે એટલી બચત રહેતી અને તેમને સહેલાઈથી નાણાં કરજે મળી શકતાં. તંગી અને ભૂખમરાને આરે પહોંચેલા સામાન્ય ગણોતિયાને કોઈ પણ પ્રકારનો આધાર નહોતો. કોઈ પણ લોકશાસનવાળા દેશમાં અથવા જ્યાં ખેડૂતો યોગ્ય રીતે સંગઠિત થયા હોય અને લાગવગ ધરાવતા હોય ત્યાં તે વખતના જેવા સંજોગોમાં તેમની પાસેથી ગણોત મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું તદ્દન અશક્ય થાત. દેશના કોઈ કોઈ ભાગમાં મહાસભા જેટલા પ્રમાણમાં ખેડૂતોને પક્ષે ઊભી

રહેતી તે બાદ કરતા અને બેશક ખેડૂતોને માટે સ્થિતિ છેક અસહ્ય બની જાય ત્યારે ફાટી નીકળતા તેમના હુલ્લડોનો કાયમનો ભય બાદ કરતા હિંદમા તેમની વાંગવગ નહિ જેવી જ હતી પરંતુ ફરિયાદનો શબ્દો ગણગણાટ કર્યા વિના લગભગ ગમે તે આવી પડે તે સહન કરી લેવાને તેઓ અનેક પેઢીઓથી ટેવાઈ ગયા છે

આ વખતે ગુજરાતમા અને બીજા કેટલાક ભાગોમા નાકરની લડતો ચાલુ હતી, પરંતુ તે બધી સવિનયભગના અગ તરીકે શરૂ કરવામા આવેલી લગભગ સંપૂર્ણ પણે રાજકીય લડતો હતી એ બધા ભાગોમા જમીનમહેસૂલની રૈયતવારી પદ્ધતિ ચાલે છે, અને ત્યા જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો સરકાર સાથે સીધો વહેવાર રાખે છે એ લોકો જમીનમહેસૂલ અરકારે ગોટને તેની રાજ્યતંત્ર પર સીધી અસર પહોચે છે સયુક્ત પ્રાન્તની સ્થિતિ જુદી છે, કેમકે અમારો પ્રદેશ જમીનદારી અને તાલુકદારી છે અને અહી જમીન ખેડનાર અને રાજ્યતંત્રની વચ્ચે બીજા દાવાો હોય છે અહીં જો ખેડૂતો અથવા ગણોતિયાઓ ગણોત આપવાનુ બધ કરે તો જમીનદારને તેથી સીધુ નુકસાન પહોચે છે આ પ્રકારે વર્ગવિગ્રહનો પણ એક મુદ્દો ઉપસ્થિત થતો હતો મહાસભા એકદરે શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થા હતી અને તેના અનુયાયીમા ઘણા મધ્યમ દરજ્જાના જમીનદારો હતા અને મોટા જમીનદારો પૈકીના પણ થોડા તેમા સામેલ થયા હતા મહાસભાના નેતાઓ આ વર્ગવિગ્રહનો મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય અથવા જમીનદારોની લાગણી ચામડી છછેડાય એવુ કઈ પણ કરવાથી અતિશય ડરતા હતા એટલે સવિનયભગની લડતના પહેલા છ મહિના દરમિયાન મને જો કે ગામડાના પ્રદેશોમા સામાન્ય નાકરની લડત ઉપાડવાની હાકલ કરવાને માટેની સ્થિતિ તૈયાર થઈ ગયેલી લાગી હતી તોપણ બીજાઓ તેનાથી અળગા રહ્યા હતા મને પોતાને આ રીતે અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે વર્ગવિગ્રહનો મુદ્દો ઉપસ્થિત થાય તેનો જરા પણ ડર નહોતો પરંતુ હુ એ સ્વીકારતો હતો કે મહાસભા જેવી છે તેવી રહીને વર્ગ વર્ગ વચ્ચેની અથડામણને આશ્રય આપી શકે એમ નહોતુ પરંતુ મહાસભા બને પક્ષોને, એટલે જમીનદારો અને ગણોતિયાઓ બન્નેને પોતપોતાનુ મહેસૂલ ન ભરવાનુ કહી શકત સામાન્ય જમીનદારો એ સંજોગોમા ઘણુ કરીને તેમની પાસે સરકાર તરફથી માગવામા આવતુ મહેસૂલ ભરી દેત પરંતુ તેનો દોષ તેમને જ લાગત

ઓક્ટોબરમા હુ જ્યારે જેલમાથી બહાર આવ્યો ત્યારે રાજકીય અને આર્થિક બન્ને પરિસ્થિતિ જાણે બૂમ પાડીને ગામડાના પ્રદેશોમા નાકરની લડત શરૂ કરવાને માટે માગણી કરી રહી હોય એમ મને લાગ્યુ ખેડૂતોની આર્થિક મુશ્કેલીઓ તો સ્પષ્ટ જ દેખાતી હતી રાજકીય દૃષ્ટિથી અમારી સવિનયભગની પ્રવૃત્તિઓ સર્વત્ર ધમધોકાર ચાલતી હતી છતા લોકોને હવે તેની નવાઈ બહુ રહી ન હતી નાની નાની સખ્યામા લોકો જેલ જતા હતા અને કોઈકવાર મોટા મોટા સમૂહોમા પણ જતા હતા પરંતુ વાતાવરણમા જે ગરમી હતી તે રહી નહોતી શહેરોના અને મધ્યમ વર્ગના લોકો હડતાળો અને સરઘસોથી કઈક કટાળી ગયા હતા લડતમા પ્રાણ નવુ

પહોંચી જવાય તે માટે હું અને કમલા ૧૭મીએ મસૂરીથી નીકળવાનાં હતાં. પિતાશ્રીએ બાકીનાં બધાંને લઈને હું નીકળ્યો તેને બીજે દિવસે એટલે ૧૮મી ઓક્ટોબરે નીકળવાની ગોઠવણ કરી

કમલા અને હું પાછાં ફર્યાં તે વખતની અમારી મુસાફરી કંઈક અંશે ઘટનાપૂર્ણ નીવડી દહેરાદૂનમાં, હું ત્યાંથી લગભગ નીકળવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડની ૧૪૪મી કલમ પ્રમાણેનો એક હુકમ મારા પર બજાવવામાં આવ્યો લખનૌમા અમે થોડોક વખત ગાળવાને ઊતરેલાં, અને મને ખબર મળી કે ૧૪૪મી કલમ મુજબનો બીજો એક હુકમ અહીં પણ તૈયાર છે. પરંતુ તેની મારા પર બજવણી થઈ શકી ન હતી કેમકે લોકોનાં મોટાં ટોળાંને ચીરીને પોલીસનો અમલદાર મને પહોંચી શક્યો નહોતો અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ મને માનપત્ર અર્પણ કર્યું, અને તે પછી મોટરમાં બેસીને, રસ્તામાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ખેડૂતોનાં ટોળાં આગળ ભાષણો કરવા માટે થોભતાં થોભતાં, અમે અલ્લાહાબાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૧૮મીની રાત્રે અમે અલ્લાહાબાદ પહોંચી ગયાં

૧૯મીની સવારે ૧૪૪ની કલમ પ્રમાણેનો વળી એક બીજો હુકમ મને મળ્યો ! સાચે જ સરકારે મારો બરાબર પીછો પકડ્યો હોય એમ દેખાતું હતું, અને મારી ઘડીઓ ગણાતી હતી હું ફરી પકડાઈ જાઉં તે પહેલાં કિસાન પરિષદમાં હાજર રહેવાને હું આતુર હતો કેવળ પ્રતિનિધિઓની બનેલી આ પરિષદ ખાનગી છે એમ અમે જાહેર કર્યું હતું અને તે ખાનગી જ રહી, કેમકે બહારના કોઈ પણ માણસને અમે તેમાં આવવા દીધો નહોતો અલ્લાહાબાદ જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ તેમાં બરાબર જળવાયું હતું, અને મને સ્મરણ છે કે લગભગ ૧૬૦૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા પરિષદે ભારે ઉત્સાહથી જિલ્લામાં નાકરની લડતનો પ્રારંભ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અમારા મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આ છેવટનું પગલું ભરવાને કંઈક અચકાતા હતા તેમને એ સાહસની સફળતા વિષે કંઈક અંશે શંકા રહેતી હતી કેમકે મોટા જમીનદારોની લાગવગ તેમજ ત્રાસ વર્તાવવાની શક્તિ સરકારના પીઠબળને લીધે બહુ મોટી હતી, અને ખેડૂતો તેની સામે ટકી શકશે કે કેમ એ વિષે તેમના મનમાં શંકા હતી પરંતુ પરિષદમાં ગેરતાળસો અને તેથી સહેજ વધારેની સંખ્યામાં હાજર રહેલા બધી જ પંક્તિના ખેડૂતોના હૃદયમાં કોઈ પ્રકારનો સંકોચ કે આશંકા નહોતાં, અથવા કંઈ નહિ તો તે બહાર તો નહોતા જ જણાયા પરિષદમાં ભાષણ કરનારાઓમાં હું પણ એક હતો જાહેરમાં ભાષણ કરવાની મનાઈ ફરમાવતા કલમ ૧૪૪ પ્રમાણેના હુકમનો આ રીતે મેં ભંગ કર્યો હતો કે કેમ તેની મને બરાબર ખબર નથી

પરિષદમાંથી સીધો હું પિતાશ્રી અને બીજા સ્વજનોને લેવાને માટે સ્ટેશન પર પહોંચ્યો ગાડી તે દિવસે મોડી થઈ હતી એટલે તે બધાં પહોંચ્યાં કે તરત જ આસ-પાસના ગામડાંમાંથી આવેલા ખેડૂતો અને શહેરના લોકોની એક સંયુક્ત સભામાં હાજર રહેવાને હું તેમને છોડીને ત્યાંથી નીકળી ગયો રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી હું અને કમલા

છેક થાકેલા આ હાલમાંથી પાછા ફરતા હતા. પિતાશ્રી સાથે વાત કરવાને હું ઉત્કંઠિત થઈ ગયો હતો. વળી પિતાશ્રી પાછા આવ્યા ત્યાર પછી અમે એકબીજાની સાથે ભાગ્યે જ બોલ્યા હોઈશું, એટલે તેઓ પણ મારી વાટ જોતા હતા એની મને ખબર હતી. પાછા ફરતા અમારી મોટર ને લગભગ અમારા ઘરમાંથી જોઈ શકાય એટલે અંતરે રોકવામાં આવી, અને મને પકડીને જમના પાર નૈનીના મારા અસલ મુકામ તરફ ઉપાડી લઈ ગયા. અમારી વાટ જોઈ રહેલાં સ્વજનોને આ નવા બનાવની ખબર આપવાને કમલા એકલી આનંદભવન તરફ ગઈ અને બરાબર નવને ટકોરે નૈનીના મધ્યસ્થ દરવાજાના મેં વળી પાછો પ્રવેશ કર્યો.

દૃઢતાથી પણ તેમના શરીરને કોરી ખાતો તેમજ તેમના હાડમાં ઊતરી ગયેલો રોગ વશ થાય એમ નહોતું. છતાં આસપાસના લોકોને આશ્ચર્ય થાય એ રીતે તેમના આ દૃઢ સંકલ્પથી તેમની તબિયતમાં સહેજે જણાઈ આવે એવો સુધારો થોડા દિવસને માટે જણાયો. યેરવડા જઈ આવ્યા પછી છેલ્લા કેટલાક માસથી તેમને ગળફામાં લોહી જતું હતું. તેમના આ સંકલ્પ પછી તે એકાએક બંધ થઈ ગયું, અને થોડા દિવસ સુધી પાછું ન જણાયું. તેઓ આથી ખૂબ રાજી થયા અને મને જેલમાં મળવા આવીને તેમણે મને આ હકીકત કંઈક અભિમાનપૂર્વક જણાવી. પરંતુ કમનસીબે આ આરામ ટૂંકો નીવડ્યો, કેમકે પાછળથી લોહી વિશેષ પ્રમાણમાં જવા લાગ્યું અને રોગનું જોર પાછું વધ્યું. તેમને જણાયેલા આરામના આ ટૂંકા ગાળા દરમ્યાન પણ તેમણે પોતાના અસલ સામર્થ્યથી કાર્ય કર્યું અને આખા હિંદભરમાં સવિનયભંગની લડતને જોરથી એક ધક્કો દીધો. ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએથી આવેલા અનેક લોકો સાથે તેમણે મસલતો કરી, અને ઠેર ઠેર વિગતવાર સૂચનાઓ મોકલી. આખા દેશમાં ઊજવવાને માટે તેમણે એક દિવસ મુકરર કર્યો (નવેમ્બરમાં આવતી મારી વરસગાંઠનો એ દિવસ હતો!) અને તે ઉજવણીને અંગે જાહેરસભાઓ કરીને મારા ભાષણમાંના જે ભાગો માટે મને સજા થઈ હતી તે તેમાં વાંચવાની તેમણે સૂચના કરી તે દિવસે અસંખ્ય લાઠીના હુમલાઓ થયા, ઠેર ઠેર જબરદસ્તીથી સભાઓ અને સરઘસો વિખેરી નાખવામાં આવ્યાં અને એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે કે તે એક જ દિવસે આખા દેશભરમાંથી લગભગ પાંચ હજાર માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હશે વરસગાંઠની આ એક અપ્રતિમ ઉજવણી હતી

માંદા તો હતા જ, તેમાં આમ જવાબદારી ઉઠાવવાથી અને શક્તિ ખરચી નાખવાથી પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ પર બહુ માઠી અસર પહોંચતી હતી, એટલે મેં તેમને તદ્દન આરામ લેવાની યાચના કરી મને એવી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હિંદમાં તેમને આ પ્રકારનો પૂરેપૂરો આરામ મળી શકે એમ નથી, કેમકે તેમનુ મન અમારી લડતના આરોહઅવરોહથી સતત રોકાયેલું જ રહેશે, અને લોકો તેમની પાસે સલાહસૂચનાને માટે આવતા રહેશે તે રોક્યા રોકાવાના નથી એટલે મેં તેમને રંગૂન, સીંગાપોર અને ડચ ઇન્ડીઝ તરફ એકાદ દરિયાઈ મુસાફરી કરી આવવાની વિનંતી કરી, અને એ વિચાર તેમને કંઈક અંશે ગમ્યો પણ ખરો. એક દાક્તર મિત્ર આ સફરમાં તેમની સાથે રહે એવી ગોઠવણ કરવામા આવી આ સફરના હેતુથી તેઓ કલકત્તા ગયા, પરંતુ તેમની સ્થિતિ હમેશાં બગડતી જતી હોવાથી તેઓ આગળ ન જઈ શક્યા કલકત્તાના એક પરામા તેઓ સાત અઠવાડિયા રોકાયા, અને અમારુ આખું કુટુંબ પણ ત્યાં તેમની સાથે રહેવાને ગયુ માત્ર એક કમલા ન ગઈ તે મહાસભાનુ કાર્ય સંભાળવાને અલ્લાહાબાદમા જ ઘણોખરો વખત રોકાઈ રહી

નાકરની લડતને અંગેની મારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે જ મને જલદી ફરી ફતાવળે પકડ્યો હોવો જોઈએ કિસાન પરિષદ પછી તરત જ તેના ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ હજી તો અલ્લાહાબાદમાં જ હતા તે જ દિવસે હું પકડાયો એટલે ખરી રીતે મારું પકડાવું

તો લડતને માટે ઉત્તમ શુકન થઈ પડ્યું. તેને કારણે તેમનો ઉત્સાહ વધી ગયો, અને તેમણે પરિષદના નિર્ણયોના સમાચાર જિલ્લાના લગભગ દરેક ગામના પહોંચાડી દીધા. બે જ દિવસમાં આખા જિલ્લાને ખબર થઈ ગઈ કે નાકરની લડતનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે, અને દરેક સ્થળે તેને ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક વધાવી લેવામાં આવી.

તે દિવસોમાં અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી સમાચારના વહેવારના સાધનોને અંગે હતી. અમે પોતે શું કરીએ છીએ તેમજ અમે લોકો પાસે શું કરાવવા માગીએ છીએ તેની તેમને ખબરો મોકલવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું. વર્તમાનપત્રો અમારા સમાચાર છાપતાં નહિ, કારણ સરકારની સજાનો, અથવા બંધ થવાનો તેમને ડર રહેતો. છાપખાનાવાળાઓ અમારી પત્રિકાઓ તેમજ જાહેરાતો છાપવાને તૈયાર રહેતા નહોતા. પત્રો અને તારો પર આકરી ચોકી રાખવામાં આવતી અને ઘણીવાર તેમને અટકાવવામાં આવતા. અમારે માટે બાકી રહેલો સમાચારો મોકલવાનો એક માત્ર ભરોસો રાખી શકાય એવો ઉપાય કાસદોને સંદેશા લઈને મોકલવાનો હતો, અને એ રીતમાં પણ અમારા કાસદો કેટલીક વાર પકડાઈ જતા. વળી આ પદ્ધતિ ખરચાળ હતી અને તેને માટે ખૂબ વ્યવસ્થિત યોજના કરવાની આવશ્યકતા રહેતી. પરંતુ એ પદ્ધતિની યોજના ઠીક ઠીક સંતોષપૂર્વક થઈ શકી અને પ્રાંતિક સમિતિ, મધ્યવર્તી કચેરી અને પોતપોતાના જિલ્લાના મુખ્ય સ્થળો સાથે સતત સંપર્કમાં રહી શકતાં. શહેરોમાં તો કોઈ પણ ખબર ફેલાવવામાં જરા પણ મુશ્કેલી ન આવતી. ઘણાખરા શહેરોમાં એકાદ સમાચાર પત્રિકાઓ સામાન્ય રીતે સાઈક્લોસ્ટાઈલથી છાપીને, રોજ અથવા દર અઠવાડિયે પ્રસિદ્ધ થતી અને તેમને માટે હમેશ ખૂબ માગ રહેતી. શહેરોમાં સામુદાયિક જાહેરાત કરવાની એક રીત નગારું વગાડીને દાંડી પીટવાની હતી, પરિણામે ઘણુંખરું ન ગારું વગાડનારને પકડી લેવામાં આવતો. એની કોઈને પડી નહોતી કેમકે પકડાવાનું તો અમે શોધતા હતા. ટાળતા ન હતા. આ બધી પદ્ધતિઓ શહેરોને માફક આવી જતી પરંતુ તે ગામડાના પ્રદેશોમાં સહેલાઈથી અમલ થઈ શકે એવી નહોતી. કાસદો મારફતે અને સાઈક્લોસ્ટાઈલથી છાપેલી પત્રિકાઓ વડે મુખ્ય મુખ્ય ગામડાના સ્થળો સાથે એક પ્રકારનો સંબંધ ચાલુ રાખવામાં આવતો. પરંતુ એનાથી જોઈએ તેટલું કામ નીકળતું નહોતું અને દૂરનાં ગામડાંઓ સુધી અમારી સૂચનાઓને પહોંચતા ઘણો વખત નીકળી જતો.

અલ્લાહાબાદની કિસાન પરિષદ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢી શકી. જિલ્લાના લગભગ દરેક મહત્ત્વના ગામમાંથી તેમાં પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા એટલે વેરાઈ ગયા ત્યારે ખેડૂતોના અંગેના નવા નિર્ણયો, અને તેને લીધે મારા પકડાયાના સમાચાર તેઓ જિલ્લાના દરેકે દરેક ભાગમાં લેતા ગયા. એ સોળસોએ સોળસો બધા, નાકરની લડતના કાર્યસાધક અને ઉત્સાહી પ્રચારકો બની ગયા. આ રીતે એ હિલચાલની પ્રારંભની સફળતાની તો ખાતરી થઈ ગઈ, અને શરૂઆતમાં એ વિભાગનો આખો ખેડૂતસમુદાય પોતાનું ગણોત નહિ ભરે, તેમજ ભરવાને માટે ઉતાવળ કરવામાં ન આવે

તો અનુગ્રહ નહિ જ બને એ ચોક્કસ થઈ ગયું. સરકારના અને જમીનદારોના જુલમ તેમજ ત્રાસની સામે ટકી રહેવાની તેમની કેટલી શક્તિ હતી એ બેશક કોઈ કહી શકે એમ નહોતું.

મહેસૂલ ન ભરવાનો અમારો સંદેશ અમે જમીનદારો અને ગણોતિયાઓ બન્નેને ઉદ્દેશીને આપ્યો હતો, સિદ્ધાંતમાં એ અર્થવ્યવસ્થાને અંગે નીપજતા એકે ખાસ વર્ગને ઉદ્દેશીને આપવામાં આવેલો સંદેશ નહોતો. અમલની દૃષ્ટિથી ઘણાખરા જમીનદારોએ અને તેઓ પૈકી રાષ્ટ્રીય લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખનારાઓમાંના કેટલાકે પણ પોતપોતાનું મહેસૂલ ભરી દીધું. તેમના પરનું દબાણ ભારે હતું અને તેમને ગુમાવવાનું પણ વિશેષ. ગણોતિયાઓ તેમ છતાં દૃઢતાપૂર્વક ટકી રહ્યા અને તેમણે પૈસા ન જ ભર્યા, અને પરિણામે આ રીતે અમારી લડત જમીનમહેસૂલ ન ભરવાની લડતને બદલે લગભગ ગણોત ન ભરવાની લડત બની. અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાંથી તે સંયુક્ત પ્રાંતના બીજા કેટલાક જિલ્લાઓમાં પણ ફેલાઈ. ઘણા જિલ્લાઓમાં લડતનો વિધિપુરઃસર અંગીકાર કરીને તેની જાહેરાત કરવામાં આવી નહોતી, પરંતુ હકીકતમાં ગણોતિયાઓએ ગણોત ભરવાનું અટકાવી રાખ્યું, અથવા ઘણા દાખલાઓમાં ભાવોમાં આવેલી મંદીને લીધે તેમની ગણોત ભરવાની જરા પણ શક્તિ રહી નહોતી. બન્યું એવું કે ઘણા માસ સુધી આ બીકણ ગણોતિયાઓ પર ત્રાસ વર્તાવવાનું કોઈ પણ પ્રકારનું તાત્કાલિક પગલું સરકાર અથવા મોટા જમીનદારો બેમાંથી એકેએ ન લીધું. પોતાની પરિસ્થિતિની બાબતમાં તે બન્નેને કશું ચોક્કસ સૂઝતું નહોતું. એક બાજુથી સવિનયભંગવાળી રાજકીય લડત ચાલતી હતી અને બીજી બાજુથી ખેડૂતોને તંગીમાં મૂકી દેતી આર્થિક મંદી આવી ઊભી હતી. આ બન્ને એકબીજામાં ભળી ગયાં હતાં અને ખેડૂતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આંદોલન ફાટી નીકળે તેનાથી સરકાર હંમેશા ડરતી રહેતી. વળી લંડનમાં તે સમયે ગોળમેજી પરિષદની બેઠક ચાલતી હતી અને તે દરમિયાન હિંદમાં પોતાની મુશ્કેલીઓમાં ઉમેરો કરવાને અથવા 'કડક' દમનનું બીજું આકર્ષક દર્શન કરાવવાને સરકારને ખાસ ઇંતેજારી નહોતી.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં તો નાકરની હિલચાલનું એક મહત્ત્વનું એ પરિણામ આવ્યું કે તેનાથી અમારી લડતનું ગુરુત્વમધ્યબિંદુ શહેરોમાંથી ખસીને ગામડાંના પ્રદેશોમાં ગયું, અને એ રીતે નાકરની લડતથી સવિનયભંગની લડતમાં નવા ચેતનનો સંચાર થયો, અને તે વધારે વિસ્તૃત અને સ્થિર પાયા પર મુકાઈ. અમારા શહેરોના લોકો કંટાળીને થાકી ગયા હતા અને અમારા મધ્યમવર્ગના કાર્યકર્તાઓ દેખીતી રીતે જ કંઈક ઢીલા પડી ગયા હતા, તો પણ સંયુક્ત પ્રાંતમાં અમારી લડત બીજા કોઈ પણ સમયે હતી તેવી જ સબળ રહી હતી અથવા તેનાથી પણ વિશેષ સબળ બની હતી. બીજા પ્રાંતોમાં શહેરોમાંથી ગામડાંના પ્રદેશોમાં અને રાજકીય મુદ્દાઓ પરથી આર્થિક મુદ્દાઓ ઉપર લડતનું ક્ષેત્રપરિવર્તન આટલા પ્રમાણમાં થયું નહોતું અને પરિણામે તે સ્થળોએ લડતની ઉપર શહેરોનો પ્રભાવ કાયમ રહ્યો હતો અને તેમાં જોડાયેલા મધ્યમવર્ગના

લોકોને ચડેલા થાકથી તે વધારે વધારે ક્ષીણ થતી જતી હતી. શરૂઆતથી જ લડતમાં અગ્રસ્થાને રહેલું મુંબઈ શહેર પણ કંઈક અંશે ઠંડું પડતું જતું હતું. ત્યાં અને બીજાં સ્થળોએ સરકારની સત્તાની સામે થવાનું ચાલુ જ હતું અને પકડાપકડી પણ થતી હતી, પરંતુ એ બધામાં કંઈક કૃત્રિમતા દાખલ થઈ ગઈ હતી. લડતમાં રહેલું સ્વ વિમસનું જીવન્ત તત્ત્વ અદૃશ્ય થયું હતું. આમ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કેમકે લાંબી મુદત સુધી ક્રાન્તિકારી ઉત્સાહની ઊંચી ગરમી ઉપર આમસમુદાયને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય અશક્ય છે. સામાન્ય રીતે તો ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસો સુધી જ એ ઉત્સાહનો પારો ઊંચો રહે છે, પરંતુ ઘણા માસ સુધી એને એટલો ઊંચો રાખવાની અને ત્યાર પછી પણ ઘણા લાંબા ગાળા સુધી તેનાથી જરા ઊતરતે અંશે તેને નભાવી રાખવાની સવિનયભંગમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે.

સરકારનું દમન વધતું ચાલ્યું. અત્યાર સુધી આશ્ચર્ય થાય એવી રીતે નભી ગયેલાં સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓ, યુવકસંઘો વગેરેને ગેરકાયદે જાહેર કરીને દબાવી દેવામાં આવ્યાં. જેલમાં રાજકીય કેદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન બગડતું જતું હતું. પહેલી વખત છૂટી ગયા પછી તરત જ બીજી સજા લઈને લોકો જેલમાં પાછા ફરતા ત્યારે સરકારને ખાસ ચીડ ચડતી. સજા કરવા છતાં લોકોને નમાવવામાં મળતી આ નિષ્ફળતાથી રાજ્યકર્તાઓનું નૈતિક તેજ હણાતું હતું. ૧૯૩૦ના નવેમ્બરમાં અથવા ડિસેમ્બર માસની શરૂઆતમાં બાહ્ય દર્શને જેલના નિયમોના ભંગના ગુનાને માટે સજા કરીને રાજકીય કેદીઓને ફટકા મારવાના કેટલાક બનાવો સંયુક્ત પ્રાન્તની જેલોમાં બન્યા. નૈની જેલમાં અમને તેના સમાચાર મળ્યા એટલે તેનાથી અમે અકળાઈ ગયા — જો કે ત્યાર પછી આ અને એનાથી પણ વધારે અનિષ્ટ એવી હિંદમાં બનેલી અનેક ઘટનાઓથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ — કેમકે રીઢા થઈ ગયેલા ગુનેગારોમાંના ખરાબમાં ખરાબને માટે પણ ફટકાની સજા મને બહુ અનિષ્ટ લાગતી હતી. કોમળ હૃદયના જુવાન છોકરાઓને નિયમભંગના નામના ગુનાઓને માટે તો એ સજા ખસૂસ જંગલી પ્રકારની જ હતી. એ વિષયમાં અમારી બૅરેકના અમે ચારે જણાએ સરકારને લખાણ કર્યું, પણ બે અઠવાડિયાં સુધી અમને એનો કશો જવાબ ન મળ્યો. એટલે આ ફટકાની સજાની સામે અમારો વિરોધ નોંધાવવાના તથા એ જંગલીપણાનો ભોગ બનેલા લોકો સાથેની અમારી સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાના હેતુથી અમે કંઈક ચોક્કસ ઉપાય યોજવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્રણ દિવસ — ૭૨ કલાક — સુધી અન્નનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું અમે નક્કી કર્યું. ઉપવાસ તરીકે આ કંઈ બહુ મોટી વાત નહોતી, પરંતુ અમારા પૈકી કોઈને ઉપવાસનો અનુભવ નહોતો અને ભૂખ્યા રહેવાથી કેટલું વેઠવું પડશે એનો અમને કશો જ ખ્યાલ નહોતો. આ પહેલાંના મારા ઉપવાસો ભાગ્યે જ ૨૪ કલાકથી વધારે લાંબા હશે.

કશી ખાસ મુશ્કેલી વિના અમે એ ઉપવાસ પાર પાડી શક્યા અને મને ભય હતો તેટલી બધી આકરી કસોટી એમાં નથી એ શોધ કરીને હું રાજી થયો. દોડવાની કૂદવાની તેમજ અંગોને આંચકા આપવાની વગેરે મારી પરિશ્રમયુક્ત કસરતો મેં

આખા ઉપવાસ દરમ્યાન ચાલુ રાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. ઉપવાસની આગળથી જ મારું સ્વાસ્થ્ય બરાબર ચાલતું નહોતું એટલે ખાસ કરીને આમ શ્રમ ચાલુ રાખવાથી મને બહુ ફાયદો થયો હોય એમ મને લાગતું નથી. એ ત્રણ દિવસ દરમ્યાન અમે દરેક જણે સાતથી આઠ રતલ વજન ગુમાવ્યું. નૈનીની જેલમાં ગાળેલા આગલા મહિનાઓ દરમ્યાન દરેકે ગુમાવેલા પંદરથી છવ્વીસ રતલમાં આટલો વધારો થયો હતો.

અમારા ઉપવાસો ઉપરાંત બહાર પણ ફટકાની સજાઓની સામે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આંદોલન થયું હતું, અને સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે પોતાના જેલખાતાને ભવિષ્યમાં એ પ્રકારની સજા ન કરવાના હુકમો આપ્યા. પરંતુ આ હુકમો લાંબા સમયને માટે કાયમ રહેવાના નહોતા, અને ત્યાર બાદ એક વરસથી સહેજ વધારે સમય પછી સંયુક્ત તેમજ બીજા પ્રાંતોની જેલોમાં ફટકાની સજાની વાણુ રહેવાની નહોતી.

આવા પ્રકારના અકસ્માત ઉપસ્થિત થતા ભયના પ્રસંગો બાદ કરતાં અમે જેલમાં શાંતિભર્યું જીવન ગાળતા હતા. ઋતુ બહુ અનુકૂળ હતી કેમકે અલ્લાહાબાદમાં શિયાળો ખૂબ ખુશનુમા હોય છે રણજિત પંડિતની હાજરીથી અમારી બૅરેકને ખૂબ લાભ થયો, કેમકે તેને બાગબગીચાનું બહુ સારું જ્ઞાન હતું. થોડા જ વખતમાં અમારો વેરાન વાડો તેને હાથે ભાતભાતનાં ફૂલો અને રંગોથી હસી ઊઠ્યો તેટલી સાંકડી અને મર્યાદિત જગ્યામાં તેણે ગોલ્ફની રમત માટે વપરાતા હરિયાળા મેદાનનો એક નાનકડો નમૂનો પણ ગોઠવી દીધો !

અમારાં માથાં ઉપર થઈને પસાર થતાં એરોપ્લેનો એ અમારા નૈનીના જેલ-જીવનની અનેક મોજમાંની એક હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના બધા હવાઈ માર્ગોથી જતાં એરોપ્લેનોને થોભવાનું અલ્લાહાબાદ એક સ્થળ છે, અને તેથી ઑસ્ટ્રેલિયા, જાવા, અને ફ્રેન્ચ હિંદી-ચીન તરફ જતાં ગંજાવર કદનાં વિમાનો નૈનીમાં લગભગ સીધાં અમારાં માથાં પર રહીને પસાર થતા તે બધાંમાં બટેવિયા તરફથી આવતાં અને તે તરફ જતાં ડચ વિમાનો સૌથી ભવ્ય હતાં કોઈ કોઈ વાર અમારું નસીબ ખૂલી જતું તો અંધારું હોય અને તારાઓ દેખાતા હોય ત્યારે શિયાળાના દિવસોના મળસકામા એકાદુ વિમાન ઊડીને જતુ અમને જોવાનું મળતુ એવા મોટા મુસાફરીના વિમાનમા ઝગઝગતી રોશની કરવામા આવે છે અને તેને બને છેડે લાલ દીવાઓ હોય છે મળસકાના આકાશની અધારી ધરતી ઉપર ઊડીને જતુ આવું રોશનીથી ઝગઝગતુ વિમાન બહુ સુન્દર લાગતુ

બીજી જેલમાથી જેલબદલી કરીને પંડિત મદનમોહન માલવીયને પણ નૈનીમા લાવવામાં આવ્યા હતા તેમને અમારી બૅરેકમા નહિ પણ અમારાથી અલગ જુદા વિભાગમા રાખ્યા હતા, પરંતુ અમે તેમને રોજ મળતા, અને બહાર તેમને મળવાનું થતુ તેના કરતાં કદાચ અહીં અંદર મારુ તેમને મળવાનુ વધારે થયુ હશે તેઓ ચેતનથી ઊભરાતા અને હરેક વસ્તુમા જુવાનીના જોમથી રસ બતાવતા હોઈને તેમની સોબત બહુ આનંદજનક હતી. રણજિતની મદદથી તેમણે જર્મન ભાષા શીખવાનું

પણ ગરૂ કર્યું અને પોતાના અભ્યાસમા તેઓ આશ્ચર્યજનક સ્મરણશક્તિનુ દર્શન કરાવતા ગજકાય હાથીઓને ટૂંકા પડ્યાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેઓ નૈનીમા હતા, અને તેનાથી તેઓ બહુ ઉશ્કેરાઈ જઈને સમતા ગુમાવી બેઠા હતા અને પ્રાંતના અંગ્રેજ ગવર્નરને તેમણે તે વિષે લખાણ પણ કર્યું હતુ ત્યાર પછી તરત જ તેઓ માંદા પડેલા જેલમા જે જાતની રહેવાની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી તેમા તેમનાથી ટાઢ સહન થઈ શકતી નહોતી તેમની માંદગી ગંભીર બની એટલે તેમને શહેરની ઇસ્પિતાલમા ખસેડવા પડ્યા અને પછીથી તેમની સજાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલા જ તેમને છોડી મૂકવા પડ્યા ઇસ્પિતાલમા તેઓ સાજા થયા અને તેથી અમે બધુ રાજી થયા

બેસતા વર્ષને દિવસે જ ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે અમને કમલા પકડાયાના સમાચાર મળ્યા એથી હું રાજી થયો કેમકે પોતાના સાથીઓ પેઠે ધરપકડ પામી જેલ જવાની તેની ખૂબ ઉત્કંઠા હતી સામાન્ય સંજોગોમા તો કમલાને મારી બહેનને તેમજ બીજી સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓને તેઓ પુરુષ હોત તો બહુ વહેલા પકડી લીધા હોત પરંતુ તે સમયે સરકાર બની શકે તેટલા પ્રમાણમા સ્ત્રીઓને પકડવાનુ ટાળતી હતી અને તેથી જ તે બધા આટલા બધા સમય સુધી બચી ગયા હતા હવે કમલાના અંતરની ઊંડી ઇચ્છા તૃપ્ત થઈ હતી મને થયુ તે કેટલી રાજી થઈ હશે પરંતુ મને કંઈક ભય પણ લાગતો હતો કેમકે તેની તબિયત હમેશા નબળી રહેતી હતી અને લાગતી હતી કે જેલમાની રહેણીથી તેને ખૂબ [illegible] થશે

તે પકડાઈ તે જ વખતે ત્યા એક વર્તમાનપત્રનો પ્રતિનિધિ ઊભો હતો તેણે તેને એક સંદેશો આપવાની વિનંતી કરી એટલે તે જ ક્ષણે લગભગ સહેજ પણ વિચાર કર્યા વિના તેણે જે સંદેશો આપ્યો તેમા તેની પ્રકૃતિ બરાબર વ્યક્ત થાય છે , મારા પતિને પગલે જતા મને ગર્વ ઊપજે છે અને પારાવાર સુખ થાય છે મને આશા છે કે લોકો આપણો ઝંડો ફરકતો રાખશે તેને જો સહેજે વિચાર કરવાનો સમય મળ્યો હોત તો ઘણુંખરું તે આવો ભાવ વ્યક્ત ન કરત કેમકે તે પોતાને પુરુષની જુલમગારી સામે સ્ત્રીના હકની રક્ષા કરનાર એક યોદ્ધા ગણતી હતી. પરંતુ તે ક્ષણે તેનામા વસી રહેલા હિંદુ પત્નીના હૃદયે તેને પુરુષની જુલમગારીનુ પણ વિસ્મરણ કરાવી દીધુ

મારા પિતાશ્રી તે વખતે કલકત્તામા હતા અને તેમની તબિયત સહેજ પણ સુધરી નહોતી પરંતુ કમલા પકડાયાના અને તેને સજા થયાના સમાચારે તેમને હલાવી દીધા અને તેમણે અલ્લાહાબાદ પાછા ફરવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો તેમણે મારી બહેન કૃષ્ણાને તરત જ અલ્લાહાબાદ આગળથી મોકલી દીધી અને પોતે થોડા દિવસ રહીને બાકીના ઘરનાંને લઈને તેની પાછળ આવ્યા જાન્યુઆરીના ૧૨માએ તેઓ મને જેલમા મળવા આવ્યા મેં તેમને લગભગ બે મહિનાના ગાળા પછી જોયા અને તેમને જોઈને મને જે આઘાત થયો તે હું મહા મુશ્કેલીએ છુપાવી શક્યો તેમના દેખાવથી મારા હૃદયમા થયેલા દુઃખનો તેમને ખ્યાલ નહિ

હોય એટલે તેમણે મને જણાવ્યું કે 'છેલ્લે છેલ્લે કલકત્તામાં રહેતી હતી તેના કરતા મારી તબિયત હમણા બહુ સારી છે' તેમના ચહેરા પર સોજા આવી ગયેલા જણાતા હતા પણ તેમને એવો ખ્યાલ હતો કે એનું માત્ર કંઈક તાત્કાલિક કારણ છે

તેમના ચહેરાનો તે વખતનો દેખાવ મારા મનમાથી કેમે કરીને ખસતો નહોતો તેમના અસલ દેખાવથી તે કેટલો બધો ભિન્ન હતો! પ્રથમ જ મારા હૃદયમા એવી ધાસ્તીએ પ્રવેશ કર્યો કે હવે તેમની જિંદગી જોખમમા છે મે તેમને વિષે હમેશા તંદુરસ્તી અને શક્તિની જ કલ્પના કરી હતી, અને તેમના સંબંધમા મૃત્યુની કલ્પના હુ કરી શકતો નહોતો મૃત્યુના ખ્યાલને તેઓ હમેશ હસી કાઢતા, તેનો ઠઠ્ઠો ઉડાવતા અને કહેતા કે હજી તો મારે બહુ વરસ જીવવુ છે પરંતુ ત્યાર પછી મે જોયુ હતુ કે જ્યારે જ્યારે તેમની જુવાનીના કોઈ જૂના મિત્રનુ અવસાન થતુ ત્યારે ત્યારે જાણે પોતે એકલા પડી ગયા છે, કોઈક અજાણ્યા સાથીઓ વચ્ચે પોતે એકલા પડી ગયા છે, અને જાણે પોતાનો અંત પણ પાસે આવતો જતો હોય એવી એમને આશંકા થતી પરંતુ આ પ્રકારની મનઃસ્થિતિ પસાર થઈ જતી, અને તેમની ઊભરાઈ જતી જીવનશક્તિ પુનઃ પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપિત કરી દેતી વળી તેમના સમૃદ્ધ હૃદયનો તેમજ સર્વને આવરી લેતી તેમના સ્નેહની હૂંફનો સહવાસ અમને તેમના બધા સ્વજનોને એટલો બધો સ્વાભાવિક થઈ ગયો હતો કે અમે તેમના વિનાની દુનિયાની કલ્પના જ કરી શકતા નહોતા

મને તેમના તે સમયના દેખાવથી ચિંતા થવા લાગી અને મારુ હૃદય ભયની આશંકાઓથી ઘેરાઈ ગયુ છતા નજીકના ભવિષ્યમા જ તેમને કાંઈ ભય છે એમ મને લાગતુ નહોતુ કોઈક ન સમજી શકાય એવા કારણથી મારી પોતાની તંદુરસ્તી પણ નબળી રહેતી

તે વખતે પહેલી ગોળમેજી પરિષદ સમાપ્ત થવા આવી હતી, અને છેલ્લે છેલ્લે તેમા જે આલંકારિક ભાષણો થયા તેમજ આડંબરયુક્ત ભાવો વ્યક્ત કરવામા આવ્યા તેથી અમને કંઈક ગમ્મત ઊપજી, અને મને ભય છે કે એ ગમ્મતમા કંઈક તુચ્છકારની છટા પણ હશે તે બધા ભાષણો, વારવાર ઉચ્ચારાતી મોટી મોટી સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તની વાતો અને ચર્ચાઓ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ લાગતા હતા પરંતુ તે બધામાથી એક વાસ્તવિકતા સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી; તે એ કે આપણા દેશની આકરામા આકરી કસોટીની ઘડીએ, જ્યારે આપણી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અદ્‌ભુત પરાક્રમ દાખવી રહ્યા હતા તે સમયે આપણા એવા પણ દેશબંધુઓ હતા કે જે આપણી લડતને સાવ ભૂલીને આપણા વિરોધીઓને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપવાને તત્પર હતા વળી એ વાતની પણ અમને પહેલાના કરતા વિશેષ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે રાષ્ટ્રવાદના ભ્રામક ઢાંકપિછોડા નીચે સમાજની અર્થવ્યવસ્થામાથી ઉત્પન્ન થતા ભિન્ન ભિન્ન આર્થિક-લાભોવાળા વર્ગોનો જ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો, અને ખુદ એ જ રાષ્ટ્રવાદને નામે એ આર્થિક લાભોમાના અમુક વિશિષ્ટ લાભોનો કબજો કરી બેઠેલા વર્ગો ભવિષ્યમાં પણ

તે હકો જળવાઈ રહે તે માટે પેલા ક ના હતા એ પણ સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ. ગોળમેજી પરિષદ એ આ વિશિષ્ટ હકોનો કબજો કરી બેઠેલા લોકોનો જ મેળો હતો. તેમાના ઘણાએ અમારી લડતનો વિરોધ કર્યો હતો, બીજા વળી શાન્તિ પકડીને તટસ્થ ઊભા રહ્યા હતા જો કે તેઓ આપણને વારવાર યાદ આપતા કે 'શાંત ઊભા રહીને વાટ જોનારા લોકો પણ સેવાનુ જ કાર્ય કરે છે.' પરંતુ લડતથી નોતરા મગાવાની જ વાર હતી. એ મગતાની સાથે જ 'શાન્ત ઊભા રહીને વાટ જોવાના' સંયમનો એકાએક અંત આવી ગયો અને પોતપોતાના વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોના હકોને કાયમના કરી લેવાને તેમજ આ પરિષદને પરિણામે જે કઈ નવી લૂટ કરવાની મળે તેમા ભાગ ભરવાને તે બધાએ ત્યા દોટ મૂકી.

લંડનમા જઈ આ બધા હકદારો 'એક કતારમા હોશિયાર' થઈને ઊભા રહેવા એટલા બધા ઉતાવળા થઈ ગયા તેનુ કારણ એ હતુ કે મહાસભા ઉત્તરોત્તર નવીન અર્થવ્યવસ્થા કરવાની દિશામા ઉદ્દામ વલણ ધારણ કરતી જાય છે, અને આમસમુદાયની તેના પર વિશેષ ને વિશેષ અસર પડતી જાય છે એવુ તેમને ભાન થયુ હતુ. તે બધાને આપોઆપ એવુ લાગી ગયુ કે હિંદમા જો મૂલોચ્છેદક રાજકીય ક્રાન્તિ થશે તો તેને પરિણામે આમવર્ગના ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનો પ્રભાવ રાજ્યતંત્રમા સર્વોપરી થશે કઈ નહિ તો તેમનુ મહત્ત્વ તો વધશે જ વધશે અને તે બધા અચૂક રીતે સમાજવ્યવસ્થામા ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાનો આગ્રહ રાખીને અત્યાર સુધીના ભોગવાતા આવેલા આર્થિક લાભોના હકોને નુકસાન પહોચાડશે. હિંદમા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો કબજો કરી બેઠેલા એ બધા વર્ગો આ ભયંકર ભવિષ્યની કલ્પનાથી ડરી ગયા અને તેથી તેમણે કોઈ પણ પ્રકારના દીર્ઘપરિણામકારી રાજકીય પરિવર્તનોનો વિરોધ કર્યો. પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થાની રચનાના ચોકઠાને તેમ જ તેમા જામી પડેલા વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોને સુરક્ષિત રાખવા માટે એ સર્વોપરી સત્તા તરીકે બ્રિટિશ લોકો હિંદમા રહે એવુ તે બધા ઇચ્છતા હતા. સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજ માગના આગ્રહના મૂળમા વસ્તુતઃ આ જ વિચાર રહેલો હતો. ઇંગ્લંડ સાથેના સમાધાનના એક આવશ્યક અંગ તરીકે હિંદમાથી બ્રિટિશ લશ્કરને તાબડતોબ ઉઠાવી લેવુ જોઈએ અને હિંદી લશ્કરને હિંદી પ્રજામતના કાબૂમા મૂકી દેવુ જોઈએ એ પ્રકારનો મારો આગ્રહ જોઈને એક પ્રસિદ્ધ હિંદી મધ્યમમાર્ગી આગેવાનને ગુસ્સો ચડી ગયો હતો. અને તેમણે તો એટલે સુધી કહેલુ કે આવી રચનામા ખુદ બ્રિટિશ સરકાર સમ્મત થાય તો પણ હુ તો એ વાતનો વિરોધ કરવામા મારુ સઘળુ બળ ખરચી નાખીશ. કોઈ પણ દેશને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે લશ્કરનો કબજો એ તો સ્પષ્ટ અને આવશ્યક પૂર્વતૈયારી હોવી જોઈએ. પણ આ દીવા જેવી વાતનો એ વિરોધ કરતા તે એ કારણે નહિ કે વર્તમાન સંજોગોમા એ વસ્તુની સિદ્ધિ મુશ્કેલ છે પણ એ કારણે કે એ અનિષ્ટ છે એમ કહી શકાય. તેમના આ અભિપ્રાયનુ કારણ કઈક અંશે એવો ભય હોય કે બહારથી કોઈ રાજ્ય હુમલો કરે તો બ્રિટિશ લશ્કર સિવાય આપણો બચાવ કોણ કરે? આ પ્રકારના હુમલાની

રા ખતા અથવા અરાજકતાની વાત બાજુએ રાખીએ તો પણ કોઈ પણ બહારની પ્રજાનું રક્ષણ માગવાનો વિચાર કોઈ પણ દાઝવાળા હિંદીને માટે નામોશીભરેલો છે પરંતુ બ્રિટિશ લોકોના સમર્થ બાહુને હિંદમાં રાખવાની ઇચ્છાની પાછળ રહેલું આ સાચું કારણ છે એમ મને લાગતું નથી બ્રિટિશ લોકોની જરૂર તો ખોબા જેટલા હિંદીઓ અત્યાર સુધી જે આર્થિક હકો ભોગવતા આવ્યા છે તેના રક્ષણ માટે હતી, અને એ હકોનું રક્ષણ ખુદ હિંદીઓના હુમલા સામે શુદ્ધ લોકશાસનપદ્ધતિના હુમલા સામે, અને આમવર્ગમાં થઈ રહેલી પ્રચંડ જાગૃતિની સામે કરવાનું હતું

ગોળમેજી પરિષદના પ્રગતિવિરોધી સભ્યોને જ નહિ એટલે કેવળ જાણીતા કોમવાદીઓને જ નહિ પરંતુ પોતાને પ્રગતિપોષકો અને રાષ્ટ્રવાદીઓ તરીકે ઓળખાવનારા સભ્યોને પણ પોતાની અને બ્રિટિશ સરકારની વચ્ચે ઘણું સામાન્ય જડી આવ્યું જો 'રાષ્ટ્રવાદી'ની વ્યાખ્યામાં મુક્તિની લડતને આગળ ધપવવાને હિંદમાં જે લોકો જેલમાં જઈને બેઠા હતા તે પણ આવે અને અમને જેલમાં પૂરનારાઓની સાથે હાથ મેળવી તેમની સાથે એક સામાન્ય રાજ્યનીતિની ચર્ચા કરવાને માટે તેમની હારમાં ઊભા રહે એવા પણ આવી જતા હોય, તો 'રાષ્ટ્રવાદ' સંજ્ઞાનો વ્યાપ કંઈક અજબ વિસ્તૃત હોવો જોઈએ અને તેની વ્યાખ્યામાં હાથી ઘોડા સૌ સમાઈ જતા હોવા જોઈએ એમ મને લાગ્યું આપણા દેશમાં પાલીશરા વીર રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ હતા. તેઓ દરેક પ્રકારે સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપતા હતા અને પોતાના દેશબંધુઓને શીખવતા હતા કે સ્વદેશી એ જ સ્વરાજનો આત્મા છે માટે ભોગ આપીને પણ તેને આગળ ધપાવો સદ્ભાગ્યે લડતથી તેમને કશો ભોગ આપવો પડ્યો નહિ, તેમને તો ઊલટા લડતથી વેપારવણજ વધ્યા અને તેમના શેરો ઉપરના વ્યાજ વધ્યા, અને જ્યારે અનેક જેલ જઈને બેઠા અથવા અનેક લાઠીના સપાટા ઝીલ્યા ત્યારે આ વીરો પોતાની પેઢીઓ પર પોતાના રૂપિયા ખણખણાવતા બેઠા હતા પાછળથી જ્યારે રાષ્ટ્રવાદની મોજ જરા જોખમભરેલી અને મોંઘી બની ત્યારે તેમણે પોતાના ભાષણોનો સૂર જરા નીચે ઉતાર્યો અંતિમમાર્ગીઓને તેમણે વખોડી કાઢ્યા, અને સામા પક્ષની સાથે કરારો અને સાટાઓ કર્યા

ગોળમેજી પરિષદે શું કર્યું તેની ખરે જ અમને દરકાર નહોતી કશી પડી નહોતી તે તો ત્યાં દૂર અવાસ્તવિક અને પડછાયા જેવી ભાસતી હતી અને વાસ્તવિક લડત તો અહીં આપણાં કસબાઓમાં અને ગામડાંઓમાં હતી આપણી લડત ઝટ ઝટ પૂરી થઈ જશે એવો ભ્રમ અમને ન હતો ભાવી મુસીબતો અને જોખમોનો અમને ખ્યાલ ન હતો એમ નહિ પણ ૧૯૩૦ની ઘટનાઓથી આપણા રાષ્ટ્રના સામર્થ્ય અને સહનશક્તિ વિષે અમને એક પ્રકારનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે વિશ્વાસથી અમે ભવિષ્યનો મુકાબલો કરવા તૈયાર હતા

ડિસેમ્બરમાં અથવા જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં બનેલા એક બનાવથી અમને બહુ દુઃખ થયું શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એડિનબરોમાં (જ્યાં મને લાગે છે તેમને

'રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા'ની ભેટ કરવામાં આવી હતી ત્યાં) એક ભાષણમાં હિંદમાં સવિનયભંગની લડતમાં જેલ જનારાઓ વિષે કંઈક તિરસ્કારયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે ભાષણથી, અને ખાસ કરીને જે અવસરે એ કરવામાં આવ્યું હતું તેથી અમારું મર્મ ઘવાયું તેનું વિશેષ કારણ એ કે રાજકારણમાં અમારી અને શ્રી શાસ્ત્રી વચ્ચે ઊંડો મતભેદ હોવા છતાં અમે તેમને વિષે આદર રાખતા હતા.

મિ. રૅમસે મૅકડોનાલ્ડે પોતાની હમેશાની પદ્ધતિ પ્રમાણેના એક બંધુભાવભર્યા ભાષણથી ગોળમેજી પરિષદની પૂર્ણાહુતિ કરી. તેમાં ગર્ભિત રીતે મહાસભાને પોતાના ઊંધા રસ્તા છોડીને અમે તેની છત્રછાયામાં સુખ માનનારા ટોળામાં ભળી જવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. લગભગ તે જ અરસામાં — ૧૯૩૧ના જાન્યુઆરીના વચગાળામાં — મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભા અલ્લાહાબાદમાં મળી હતી, અને તેમાં બીજી અનેક બાબતોની સાથે આ ભાષણ અને તેમાંના ગર્ભિત નિમંત્રણની પણ વિચારણા કરવામાં આવી હતી. હું તે વખતે નૈની જેલમાં હતો અને આ સભાની કાર્યવાહી વિષે મારો છુટકારો થયા પછી મેં સાંભળેલું. પિતાશ્રી તે વખતે તરત જ કલકત્તાથી યાત્રા કર્યા હતા, અને તે અતિશય અસ્વસ્થ હતા તોપણ સમિતિના સભ્યો પોતાની પથારીની આસપાસ મળીને જ આ વિષયનો વિચાર કરે એવો તેમણે આગ્રહ રાખ્યો હતો. ત્યાં ભેગા થયેલાઓમાંના એકે મિ. મૅકડોનાલ્ડને પ્રતિઉત્તરમાં કંઈક ઉદારભાવ દાખવવાની અને સવિનયભંગને મોળો કરવાની સૂચના કરી હતી, એથી પિતાશ્રી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા અને પથારીમાં એમ ને એમ બેઠા થઈ જઈને તેમણે જાહેર કર્યું કે 'રાષ્ટ્રનું ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી હું કોઈ પણ પ્રકારનું સમાધાન કરવાનો નથી અને લડતાં લડતાં હું એકલો રહી જઈશ તો પણ હું લડત ચલાવ્યે રાખીશ.' આવી રીતે ઉશ્કેરાવું તેમની તબિયતને માટે સારું ન હતું. તેમનો તાવ એકદમ વધી ગયો. એટલે દાક્તરોએ આખરે અતિથિઓને ત્યાંથી વિદાય કર્યા અને પિતાને એકાન્ત અપાવી.

મુખ્યત્વે તેમના જ આગ્રહથી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તદ્દન અણનમ વલણવાળો ઠરાવ કર્યો. એ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં સર તેજબહાદુર સપ્રુ અને શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તરફથી પિતાશ્રીની ઉપર એક તાર આવ્યો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે 'અમને બંનેને આપની સાથે ચર્ચા કરવાની તક ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય ન કરવાની અમે મહાસભાને આપની મારફતે વિનંતિ કરીએ છીએ.' તેઓ તો લંડનથી હિંદ આવવાને નીકળી ચૂક્યા હતા. એ તારનો એવી મતલબનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો કે 'મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એક ઠરાવ તો પસાર કરી દીધો છે, પરંતુ આપ બંને આવીને ચર્ચા કરો ત્યાં સુધી તે વર્તમાનપત્રોમાં આપવામાં આવશે નહિ.'

બહાર બની રહેલા આ બનાવોની અમને અંદર જેલમાં ખબર પડી નહોતી પરંતુ કંઈક ચાલી રહ્યું છે એની અમને ખબર હતી અને તેથી અમારાં મન કંઈ

વ્યગ્ર રહેતાં હતાં જાન્યુઆરી ૨૬મીએ પૂર્ણ સ્વરાજ દિન પાસે આવતો હતો, અને તેની ઉજવણી કેવી અને કેમ થશે તેના તર્કવિતર્કો અમારાં મનને વિશેષ રોકી રહ્યા હતા પાછળથી અમને ખબર થઈ હતી કે દેશભરમાં ગંભીર સામુદાયિક સભાઓ ભરીને તે પાળવામાં આવ્યો હતો. એ સભાઓમાં પૂર્ણ સ્વરાજનો ઠરાવ ફરીથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો, અને 'સ્મૃતિનો ઠરાવ'[1] એ નામે ઓળખાયેલો તેનો તે જ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો

આ ઉજવણીની યોજના એ બહુ સ્મરણીય સાહસ હતું, કેમકે વર્તમાનપત્રો અથવા છાપખાનાંઓનો ઉપયોગ તો મળી શકે એમ નહોતું, અને ટપાલ અથવા તારનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે એમ નહોતું અને તેમ છતાં દરેક પ્રાન્તની પોતપોતાની ભાષામાં ઘડવામાં આવેલો એકનો એક જ ઠરાવ દેશભરમાં લગભગ એક જ સમયે, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં અસંખ્ય સ્થળોએ મળેલી મોટી મોટી સભાઓમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાંની ઘણીખરી સભાઓ કાયદાની સામે થઈને ભરવામાં આવી હતી અને પોલીસે તેમને જબરદસ્તીથી વિખેરી નાખી હતી.

જાન્યુઆરી ૨૬મીને દિને અમે ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગયેલા જૂના સંવત્સર વિષે અને ભવિષ્યમાં આવી રહેલા નૂતન વર્ષ વિષે ચિંતન કરી રહ્યા હતા બપોર પછી મને એકાએક ખબર આપવામાં આવી કે મારા પિતાશ્રીની સ્થિતિ ગંભીર છે અને મારે એકદમ ઘેર જવાનું છે. તપાસ કરતાં મને ખબર પડી કે મને છોડી મૂકવામાં આવે છે રણજિત પણ મારી સાથે જ આવ્યા.

તે જ દિવસે રાત્રે બીજા ઘણા માણસોને હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી જેલોમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા એ બધા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અસલ તેમજ અવેજી સભ્યો હતા સરકાર અમને ભેગા મળીને પરિસ્થિતિ વિષે વિચાર કરવાની તક આપવા માગતી હતી. એટલે મને આ રીતે પણ તે જ દિવસે રાત્રે છોડ્યો તો હોત જ પિતાશ્રીની સ્થિતિને લીધે મારી મુક્તિ થોડાક કલાક વહેલી થઈ હતી. ૨૬ દિવસના ટૂંકા જેલના અનુભવ પછી કમલા પણ તે દિવસે લખનૌની જેલમાંથી છૂટીને આવી પહોંચી તે પણ કાર્યવાહક સમિતિની એક અવેજી સભ્ય હતી

૩૩. પિતાશ્રીનું અવસાન

પિતાશ્રીને મે બરાબર બે અઠવાડિયાં પછી જોયા કેમકે નૈનીમાં મને તેઓ ૧૨મી જાન્યુઆરીને દિવસે મળી ગયા હતા, અને તે વખતે તેમના દેખાવથી મને આઘાત પહોંચ્યો હતો હવે તેમની સ્થિતિ વિશેષ બગડી હતી અને તેમના ચહેરા પર વધારે સોજા જણાતા હતા તેમને બોલવામાં પણ કંઈક મુશ્કેલી જણાતી હતી,

[1] આ ઠરાવ પરિશિષ્ટ નં. ૩માં આપવામાં આવ્યો છે

અને તેમનુ મગજ હમેશા સાફ રહેતુ નહોતુ પરતુ તેમની અમલ ન૬ પ્રશક્તિ મયન હતી અને અસલની જ દૃઢતાથી ટકી રહીને તે શરીર અને મગજ પાસે કામ લેની હતી

મને અને રણજિતને જોઈને તેઓ રાજી થયા. એક બે દિવસ પછી રણજિતને (તે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય તરીકે નહોતા આવ્યા એટલે) નૈની જેલમા પાછા લઈ જવામા આવ્યા આથી પિતાશ્રી અકળાયા સતત તેઓ રણજિત વિષે પૂછતા અને ફરિયાદ કર્યા કરતા કે હિંદના દૂર દૂરના ભાગોમાથી કેટલાયે લોકો મને મળવાને આવી શકે છે છતા મુ મારા જમાઈને મારાથી દૂર રાખવામા આવે છે દાક્તરોને તેમની આ મમતથી ચિંતા થતી અને એ સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ કે તેથી એમના પર માઠી અસર થતી હતી ત્રણ કે ચાર દિવસ પછી મને લાગે છે કે દાક્તરોની સૂચનાથી સયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે રણજિતને મુક્ત કર્યા

જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ એટલે હુ છૂટ્યો તે જ દિવસે ગાધીજીને પણ યેરવડા જેલમાથી છોડી દેવામા આવ્યા. તેઓ અલ્લાહાબાદમા આવી રહે તે માટે હુ આતુર હતો અને તેમના છૂટવાની મે પિતાશ્રીને વાત કરી ત્યારે તેમણે પણ ગાધીજીને મળવાની ઉત્કંઠા બતાવી બીજે જ દિવસે ગાધીજી મુબઈથી નીકળ્યા તેમનુ સ્વાગત કરવાને મુબઈમા એવડી મોટી વિરાટ સભા થઈ હતી કે જેવડી મુબઈમા પણ અગાઉ થઈ નહોતી અલ્લાહાબાદ તેઓ મોડી રાત્રે આવી પહોચ્યા પરતુ પિતાશ્રી તે વખતે પણ તેમની વાટ જોતા જાગતા જ હતા અને તેમની હાજરી તથા તેમણે ઉચ્ચારેલા શોગ જ શબ્દોની પિતાશ્રી ઉપર સહેજે દેખાઈ આવે એવી સુખદ અસર થઈ મારી માને પણ તેમના આવવાથી આશ્વાસન અને રાહત મળ્યા

દરમ્યાનમા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના અસલ અને અવેજી એમ બન્ને પ્રકારના જેલમાથી છૂટેલા બધા સભ્યોને શું કરવુ તે સૂઝતુ નહોતુ અને તે બધા સભા મેળવવાની સૂચનાની વાટ જોતા હતા તેમાના ઘણા પિતાશ્રીની બાબતમા ચિન્તાતુર બનીને તરત જ અલ્લાહાબાદ આવવાને ઇચ્છતા હતા તેથી અલ્લાહાબાદમા સભા ગોઠવીને તેને માટે તે બધાને એકદમ બોલાવવામા આવ્યા બે દિવસ પછી ત્રીસ કે ચાળીસ સભ્યો આવી પહોચ્યા અને અમારા ઘરની પાસે જ સ્વરાજભવનમા તેમની સભાઓ થઈ હુ તે સભાઓમા વખતોવખત જતો પરતુ મારુ મન એટલુ બધુ વ્યગ્ર રહેતુ હતુ કે તેમા કોઈ પણ પ્રકારનો અસરકારક ભાગ લઈ શક્યો નહોતો અને અત્યારે તે સભાઓમા શા નિર્ણયો થયા હતા તેનુ હુ જરા રે સ્મરણ કરી શકતો નથી મારુ માનવુ છે કે તે બધા સવિનયભંગની હિલચાલ ચાલુ રાખવાના પક્ષમા હતા

ત્યા ભેગા મળેલા આ જૂના મિત્રો અને સાથીઓ પૈકી ઘણાખરા તરતના જ જેલમાથી છૂટીને આવેલા હતા અને ત્યા પાછા તરત જ જવાની અપેક્ષા રાખતા હતા તે બધા કદાચ પિતાશ્રીનુ છેવટનુ જ નીવડનારુ દર્શન કરી લેવાની અને તેવા જ પ્રકારની વિદાય લેવાની ઇચ્છા રાખતા હતા બબ્બે અને ત્રણ ત્રણની ટુકડીમા તે બધા વખતોવખત સવારે અને સાજે આવી જતા પિતાશ્રી તેમના આ જૂના સાથીઓનુ એક

આરામખુરશીમાં બેઠા થઈને જ સ્વાગત કરવાનો આગ્રહ રાખતા હતા. ભગ્નપણે અને કંઈક અંશે ભાવશૂન્યપણે તેઓ ત્યાં બેઠેલા દેખાતા કેમકે હૃદયમાં ઊઠતા ભાવો તેમના ચહેરા પરના સોજાને લીધે બરાબર વ્યક્ત થતા નહોતા. પરંતુ એક પછી એક જૂના સાથીઓ અને મિત્રો વારાફરતી તેમની નજરે પડતા તેમ તેમ તેમની આંખો ચમકતી અને તેમને દરેકને ઓળખી કાઢયાનો ભાવ સ્પષ્ટ ઝળકી ઊઠતો, તેમનું મસ્તક સહેજ નીચું નમતું અને તેમના હાથ નમસ્કારના હેતુથી ભેગા થતા. અને જોકે ઝાઝું બોલી શકતા નહોતા છતાં કોઈક વખત તેઓ થોડાક શબ્દોમાં કંઈક કહેતા અને તેટલામાં પણ તેમનો અસલ વિનોદ ઝળકી ઊઠતો. છવ્વેલેણ઼ુ ઘાથી પીડાતા કોઈ વૃદ્ધ સિંહ સમા તેઓ ત્યાં બેઠા હતા, અને તેમની શારીરિક શક્તિ લગભગ બધી ઓસરી ગઈ હતી તોયે તેઓ હજી પણ સિંહસમા તેમજ કોઈ રાજવી જેવા દેખાતા હતા. હું તેમને જોતો જોતો વિચાર કરતો હતો કે આ ક્ષણે તેમના મગજમાં શા વિચારો ચાલતા હશે? કે અમારી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવાની સ્થિતિથી તેઓ પર થઈ ગયા છે? એ તો સ્પષ્ટ જ દેખાતુ હતું કે તેમના અંતરમાં મંથન ચાલી રહ્યુ હતું; પોતાના કાબૂમાંથી સરી જતી વસ્તુઓ પર પોતાની પકડ કાયમ રાખવાના પ્રયાસો કર્યા કરતા હતા. અંતકાળ સુધી તેમનું આ મંથન ચાલુ રહ્યું, અને છેક છેવટની ક્ષણ સુધી તેમણે નમતું ન આપ્યું. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ અમારી સાથે તદ્દન સ્પષ્ટતાથી વાતો કરતા અને જ્યારે તેમનું ગળું પકડાઈ ગયું અને તેથી પોતાને કહેવાની વાત અમને બરાબર સમજાવવાની તેમને મુશ્કેલી પડવા લાગી ત્યારે પોતાની વાતો કાગળની ચિઠ્ઠીઓ પર લખીને તેમણે આપવા માંડી.

પડોશના મકાનમાં ચાલી રહેલી કાર્યવાહક સમિતિની સભાઓમાં તેઓ લગભગ નહિ જેવો જ રસ લેતા. એક પખવાડિયા અગાઉ એ સભાઓના કામકાજમાં તેમને બહુ રસ પડત, પરંતુ હવે તેમને લાગતુ હતું કે આવા પ્રકારના બનાવોથી પોતે ક્યારના દૂર નીકળી ગયા છે. ગાંધીજીને તેમણે જણાવ્યું કે, "મહાત્માજી, હું તો હવે તુરતમાં ચાલ્યો. સ્વરાજ જોવાનુ મારા નસીબમાં નથી પરંતુ હુ જાણું છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને થોડા જ સમયમાં તે તમારા હાથમા આવશે."

બીજા શહેરો અને પ્રાન્તોમાથી આવેલા ઘણાખરા લોકો પોતપોતાને સ્થળે પહોંચવાને ઊપડી ગયા હતા ગાંધીજી અને કેટલાક નિકટના મિત્રો તેમજ પાસેના સંબંધીઓ તથા ત્રણ પ્રસિદ્ધ દાક્તરો રહ્યા હતા એ ત્રણે મુખ્તાર અહમદ અનસારી, બિધાનચંદ્ર રાય, અને જીવરાજ મહેતા, તેમના જૂના મિત્રો હતા, અને પિતાશ્રી હમેશ કહેતા કે એમને પોતાનું શરીર તેમણે સાચવી રાખવાને સોંપી દીધુ છે ફેબ્રુઆરીની ૪થીની સવારે તેમની સ્થિતિ કંઈક સુધરેલી લાગી, અને તેનો લાભ લઈને તેમને લખનૌ ખસેડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો ત્યાં એક્સ-રેનો ઊંડો ઉપચાર કરી શકાય એવા સાધનો હતાં, જે અલ્લાહાબાદમા નહોતાં તે જ દિવસે અમે તેમને મોટરમાં લઈને નીકળ્યા ગાંધીજી અને બાકીનું મોટું મંડળ અમારી પાછળ આવ્યુ અમે બહુ

ધીમેથી મુસાફરી કરી હતી તોપણ તેમને ખૂબ શ્રમ પહોંચ્યો. બીજે દિવસે તેમનો થાક ઊતરી જતો હોય એમ લાગ્યું પરંતુ બીજાં કેટલાંક ભય ઉપજાવે એવાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. ફેબ્રુઆરીની ૬ઠ્ઠીએ એટલે બીજે દિવસે વહેલી સવારમાં હું તેમની પથારી પાસે જાગરણ કરતો બેઠો હતો. આગલી રાત તેમણે ખૂબ કષ્ટમાં ઊંઘ અથવા આરામ વગર કાઢી હતી; એકાએક મેં જોયું કે તેમનો ચહેરો શાંત થઈ ગયો છે, અને તેના ઉપરનો મંથનનો ભાવ અદૃશ્ય થઈ ગયો છે. મને લાગ્યું કે તેઓ ઊંઘમાં પડ્યા છે અને તેથી હું રાજી થયો. પરંતુ પાસે બેઠેલી મારી માતાની આંખ વધારે દેખતી હતી. એટલે તેણે એક ચીસ પાડી પિતાશ્રી ઊંઘી ગયા છે માટે તું એમાં ખલેલ ન કર એવી મેં તેને આજીજી કરી. પરંતુ એ નિદ્રા તેમની છેવટની શાશ્વત નિદ્રા હતી, તેમાંથી જાગીને ઊઠવાપણું રહ્યું નહોતું.

તે જ દિવસે મોટરથી અમે તેમનો મૃત દેહ અલ્લાહાબાદ લઈ આવ્યા, હું તે જ મોટરમાં બેઠો હતો, રણજિત તેને ચલાવતા હતા અને અમારી સાથે પિતાશ્રીનો માનીતો અંગત સેવક હરિ બેઠો હતો. અમારી પાછળની ગાડીમાં મારી મા અને ગાંધીજી આવતાં હતાં, અને તેમની પાછળ વળી બીજી મોટરો આવતી હતી. તે દિવસે આખો વખત મારું મન છેક જ સૂન મારી ગયું હતું, શું બની ગયું છે તેનું મને બરાબર ભાન નહોતું, અને એક પછી એક ઝપાટાબંધ બનતા બનાવોને લીધે તેમજ મોટાં ટોળાંઓને લીધે હું વિચાર કરી શકતો નહોતો. પિતાશ્રીના અવસાનના ખબર પહોંચ્યા પછી બહુ થોડા સમયમાં લખનૌમાં જંગાવર મેદનીઓ ટોળે વળી હતી. લખનૌથી અલ્લાહાબાદ ઝપાટાબંધ ધસતી જતી મોટરમાં રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં વીંટાળેલા પિતાશ્રીના મૃત દેહની પાસે હું બેઠો હતો, એક મોટો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ અમારી મોટર પર ઊડતો હતો, અને અલ્લાહાબાદ અમે આવી પહોંચ્યા, તેમજ ત્યાં પિતાશ્રીના અવશેષને બહુમાન કરવાને અનેક ગાઉ દૂરથી લોકોનાં જંગાવર ટોળાં ભેળાં થયાં હતાં, એ બધાનું માત્ર મને તાદૃશ સ્મરણ રહી ગયું છે. ઘેર પહોંચ્યા પછી, ત્યાં કંઈક વિધિઓ કરવામાં આવી, અને તે પછી વિરાટ માનવસમુદાયની સાથે છેવટે ગંગા તરફ કરેલા પ્રયાણનું પણ મને તેવું જ સ્મરણ છે. શિયાળાની ઋતુના તે ટૂંકા દિવસની રાત્રીનો અંધકાર ભાગીરથીના તટ ઉપર ઊતરવા લાગ્યો. તે સમયે ચિતાની મહાન જ્વાળાઓએ પિતાશ્રીના દેહને પોતાની અંદર સમાવી દીધો. એ દેહમાં ચેતન વિરાજ્યું હતું ત્યારે તે અમને તેમનાં નિકટનાં સ્વજનોને તેમજ હિંદના કરોડો લોકોને કેટલો મહામૂલો હતો! ગાંધીજીએ ભેગા મળેલા સમુદાયને એક ટૂંકું હૃદયદ્રાવક ભાષણ કર્યું અને પછી અમે બધા ચુપચાપ ઘેર જવાને પાછા ફર્યા. વહાલામાં વહાલાને વળાવી એકલા એકલવાયા અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તારાઓ આકાશમાં ચમકી રહ્યા હતા.

મારી માતાને અને મને સહાનુભૂતિના હજારો હજાર સંદેશાઓ મળ્યા. લૉર્ડ અને લેડી અર્વિને પણ મારી માતાને ઉદ્દેશીને એક સદ્‌ભાવ ભરેલો સંદેશો મોકલ્યો. સહાનુભૂતિ અને શુભેચ્છાના આ વિશાળ પ્રવાહમાં અમારા દુઃખની વેદના કંઈક અંશે

શાંત થઈ, પરંતુ સૌથી વિશેષ તો ગાંધીજીની અદ્ભુત શાંતિ આપનારી અને દુઃખના ઘા રૂઝવનારી સહાયથી જ મારી મા અને અમે બધાં અમારા જીવનની પરમ વેદનાને સહન કરી શક્યાં.

પિતાશ્રી કાયમને માટે ચાલી ગયા છે એ વાત મારું મન કેમે કરીને માનતું નહોતું. ત્રણ માસ પછી મારી પત્ની અને પુત્રીની સાથે હું લંકામાં હતો, અને ત્યાં ન્યુરેલિયામાં અમે થોડાક શાન્ત અને આરામના દિવસો ગાળતાં હતાં ત્યારની આ વાત છે. મને એ જગ્યા બહુ ગમી ગઈ, અને મને ક્ષણભર એમ થઈ આવ્યું કે પિતાશ્રીને એ બહુ ફાવશે તો પછી ચાલો ત્યારે તેમને બોલાવી કેમ ન લઈએ? તેઓ ઊક થાકી ગયા હશે અને અહીંના આરામથી તેમને બહુ લાભ થશે. આ વેળા હું એવું તો ભાન ભૂલ્યો હતો કે અલ્લાહાબાદ તાર કરવાની તૈયારીમાં હતો!

લંકાથી અમે અલ્લાહાબાદ પાછાં ફર્યાં ત્યારે ટપાલ મારફતે મને એક વિલક્ષણ પત્ર મળ્યો. તેના પાકીટ ઉપર પિતાશ્રીના હસ્તાક્ષરમાં મારું સરનામું કરેલું હતું, તેમજ ટપાલની જુદી જુદી અનેક ઑફિસની છાપ પડેલી હતી. ભારે તાજુબીથી મેં તે પાકીટ ખોલ્યું તો ખરે જ પિતાશ્રીએ મારા પર લખેલો પત્ર તેમાંથી નીકળ્યો, પરંતુ તેના પર તારીખ માત્ર ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ હતી. ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં તે મને પહોંચાડવામાં આવ્યો એટલે તે પત્રે સાડાપાંચ વર્ષની મુસાફરી કરી હોવી જોઈએ. હું અને કમલા ૧૯૨૬માં યુરોપ જવાને નીકળવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યારે અમદાવાદથી પિતાશ્રીએ તે પત્ર લખ્યો હતો. ઇટૅલિયન લૉઇડ કંપનીની જે આગબોટ પર અમે મુસાફરી કરવાનાં હતાં તેના પર પહોંચે એ રીતે મુંબઈને મારે સરનામે તેને રવાના કરવામાં આવ્યો હતો. એમ લાગે છે કે ત્યાં અમને તે જરાક સારુ મળતો રહી ગયેલો, અને ત્યાર પછી કોઈક ઉત્સાહી માણસને તેને મારા તરફ મોકલી આપવાનું સૂઝી આવ્યું ત્યાં સુધી તેણે અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોની મુલાકાત કરી હોવી જોઈએ અને કદાચ ઘણુંએક ટપાલનાં ખાનાઓમાં તે પડ્યો રહ્યો હશે. સૌથી મોટું કૌતુક તો એ હતું કે એ પત્ર વિદાયનો હતો.

૩૪. દિલ્લીનો કરાર

પિતાશ્રીના અવસાનને દિવસે અને લગભગ તે જ ઘડીએ ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિઓનું એક મોટું મંડળ મુંબઈને કિનારે ઊતર્યું. શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી અને સર તેજબહાદુર સપ્રુ, તેમજ જેમનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી એવા બીજા પણ કેટલાક ઘણુ કરીને તેમની સાથે, સીધા અલ્લાહાબાદ આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજી અને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યો તો ત્યાં હતા જ. અમારા ઘરમાં એ બધાની કેટલીક ખાનગી વાતચીતો થઈ અને તેમાં ગોળમેજી પરિષદે શું કર્યું હતું તેનો હેવાલ આપવામાં આવ્યો. પણ આ બધું શરૂ થાય તે પહેલાં જ એક નાની સરખી ઘટના

બની. શ્રી. શાસ્ત્રીએ, સાવ સ્વેચ્છાએ પોતે એડિનબરોમાં જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા હતા તે વિષે ખેદ દર્શાવ્યો. અને તેમ કરતાં જણાવ્યું કે, "મારા પર આસપાસના વાતાવરણની અસર બહુ થઈ જાય છે, અને તેને વખતે મારી 'ઊભરાતી વાચાળતા' મને ગમે ત્યાં ખેંચી જાય છે."

ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિઓએ પરિષદ વિષે અમે અગાઉથી જે જાણતા હતા તેના કરતાં વિશેષ મહત્ત્વનું કશું જણાવ્યું નહિ. બહાર જે બન્યું હતું તેની પાછળ થયેલા અનેક પ્રકારના કાવાદાવા વિષે, અને ખાનગીમાં લૉર્ડ ફલાણાએ શું કહ્યું હતું અથવા સર ફલાણાએ શું કર્યું હતું તેની બેશક તેમણે ઘણી વાતો કરી મને હમેશ લાગ્યું છે કે હિંદમાંના આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો સિદ્ધાંતોની અથવા હિંદની પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતાના કરતાં મોટા અધિકારીઓ સાથેની તેમજ તેમને વિષેની ખાનગી વાતો અને ગપસપને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. આ મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ સાથેની અમારી આ ખાનગી વાતચીતમાંથી કશું નિષ્પન્ન ન થયું, અને ગોળમેજી પરિષદના નિર્ણયો તદ્દન માલ વગરના હતા એ અમારો અગાઉ બંધાયેલો અભિપ્રાય માત્ર કાયમનો રહ્યો તે પછી કોઈ કે (કોણે તે હું ભૂલી ગયો) સૂચના કરી કે ગાંધીજીએ વાઈસરૉયને કાગળ લખીને એક મુલાકાતની માગણી કરવી જોઈએ, અને તેમની સાથે ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરવી જોઈએ. ગાંધીજીએ એ વાત માન્ય રાખી, જોકે એમાંથી ખાસ કશું પરિણામ આવે એવી તેમણે અપેક્ષા રાખી હોય એમ મને લાગતું ન હતું. પરંતુ પોતાની કાર્યપદ્ધતિના એક સિદ્ધાંત મુજબ પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મળીને તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારની ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી ગમે તેટલી હદે જવાને તત્પર હોય છે. પોતે ધારણ કરેલા વલણની સચ્ચાઈ વિષે તેમને ખાતરી હોવાથી સામા પક્ષને પણ તેની ખાતરી કરાવી આપવાની તેમને આશા હોય છે, પરંતુ તેમનો આશય ઘણુંકરીને માત્ર સામા પક્ષની બુદ્ધિને સંતોષવાનો જ નથી હોતો. તેમનું લક્ષ હમેશ સામા પક્ષના માનસનો પલટો કરાવવા પર, બે પક્ષ વચ્ચેના રાગદ્વેષ તેમજ અવિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા અંતરાયો દૂર કરવા પર, અને સામાની સદ્‌વૃત્તિ તેમજ શુભ સંસ્કારને જાગ્રત કરવા પર રહે છે. તેમને એ વિશ્વાસ હોય છે કે આટલું પરિવર્તન સિદ્ધ થઈ શકે તો સામા પક્ષની ખાતરી કરાવી આપવાનું બહુ સહેલું બની જાય છે, અથવા તેમ ન બની શકે તોપણ તેનો વિરોધ નરમ પડી જઈને પરસ્પરના વિરોધમાંથી ડંખ નીકળી જાય છે તેમની સાથે શત્રુવટ રાખનાર વ્યક્તિઓ સાથેના અંગત વહેવારમાં તેમણે અનેક દાખલાઓમાં આ પ્રકારે વિજય મેળવ્યો હતો; માત્ર વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી જ પોતાના પ્રતિપક્ષને તેઓ અદ્‌ભુત રીતે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેતા તેમના ટીકાકારો અને તેમનો ઉપહાસ કરનારાઓ પૈકી અનેક તેમના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી અભિભૂત થઈ જઈને તેમનો આદર કરતા થઈ ગયા હતા, અને તે પછી ટીકા ચાલુ રહેતી પણ તેમાં કદી ઉપહાસનો અંશ રહેતો નહિ

પોતાના આ સામર્થ્યના ભાનથી ગાંધીજી પોતાનો વિરોધ કરનારાઓની સાથે મુલાકાતના પ્રસંગોને વધાવી લે છે પરંતુ વ્યક્તિઓ સાથે કોઈક અંગત અથવા ગૌણ

મુદ્દાઓ વિષે વહેવાર કરવો એ એક વાત છે, વિજયોન્મત્ત સામ્રાજ્યવાદની પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ સરકાર જેવી અમૂર્ત વસ્તુ સાથે ભેટો કરવો એ તદ્દન જુદી વાત હતી આ વાતનો બરાબર ખ્યાલ હોવાથી ગાંધીજી લૉર્ડ અર્વિન સાથે મુલાકાત કરવાને ગયા પણ ઝાઝી અપેક્ષા રાખીને ગયા નહોતા સવિનય ભંગની લડત આ સમયે પણ ચાલુ હતી, પરંતુ સરકાર સાથે સંધિની મસલત ચાલી રહી છે એવી ઘણી વાતો આવતી હોવાથી તે મોળી પડી ગઈ હતી

જરા પણ ઢીલ વિના મુલાકાતની 'હા' આવી ગઈ, એટલે ગાંધીજી દિલ્લી ઊપડી ગયા અને અમને કહેતા ગયા કે કામચલાઉ સમાધાનની બાબતમાં વાઈસરૉય સાથે કોઈ પણ પ્રકારની મહત્ત્વની વાતચીત થશે તો હું મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને ત્યાં બોલાવી લઈશ થોડા દિવસ પછી અમને બધાને દિલ્લી જવાનું તેડું આવ્યું ત્યાં અમે ત્રણ અઠવાડિયા સુધી રહ્યા, અને રોજેરોજ ભેગા મળીને અતિશય પરિશ્રમ પહોંચે એવી ચર્ચાઓ કરી ગાંધીજીની લૉર્ડ અર્વિન સાથે વારંવાર મુલાકાત થતી, પણ ઘણું કરીને હિંદી સરકાર લંડન હિંદખાતાના રાજ્યસચિવ સાથે સંદેશાઓ ચલાવતી તેને લીધે વચ્ચે વચ્ચે ત્રણ ચાર દહાડાનો ગાળો પડી જતો કેટલીક વખતે દેખીતી રીતે નજીવી લાગતી બાબતો અથવા તો અમુક શબ્દોને લીધે પણ આ મમલત આવતી અટકી પડતી આવો એક શબ્દ સવિનય ભંગની 'સસ્પેન્શન' (મોકૂફી) નો હતો ગાંધીજીએ ચર્ચાઓ દરમ્યાન પહેલેથી જ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે સવિનય ભંગ કદી પણ છેવટને માટે આટોપી લઈ નહિ શકાય, અથવા છોડી દઈ નહિ શકાય, કેમકે પ્રજાના હાથમાં સત્યાગ્રહ એ એકમાત્ર લડતનું શસ્ત્ર છે, હા, તેને મોકૂફ રાખી શકાય લૉર્ડ અર્વિનને એ શબ્દ સામે વાંધો હતો, તેમને એમાં સમાપ્તિનો ભાવ જોઈતો હતો, અને ગાંધીજી તેમાં સંમત થતા નહોતા આખરે 'ડિસકન્ટિન્યુડ' ('ચાલુ રાખવામાં નહિ આવે') શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો પરદેશી કાપડની અને દારૂની દુકાનોની ચોકી વિષે પણ લાંબી ચર્ચાઓ ચાલી હતી સરકાર સાથેની કામચલાઉ સુલેહની યોજનાની વિચારણામાં જ અમારો ઘણો વખત ખરચાઈ જતો, અને લડતના આખા પ્રશ્નના મૂળમાં રહેલી બાબતો પર નજીવું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું કામ ચલાઉ સમાધાન થઈ જાય અને રોજેરોજ ચાલી રહેલું યુદ્ધ અટકે પછી વિશેષ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં પાછળથી આ મૂળગત બાબતોનો વિચાર થઈ શકશે એવો ઘણું કરીને સૌનો ખ્યાલ હતો આ ચર્ચાઓને પરિણામે યુદ્ધવિરામ જાહેર થશે અને તે પછી મતભેદના મૂળ સાચા મુદ્દાઓની વિગેરે ચર્ચા કરીશું એવું કંઈક આ ચર્ચાઓ વિષે અમારું વલણ હતું

દિલ્લીમાં તે સમયે સર્વ પ્રકારના લોકો આકર્ષાઈને આવ્યા હતા અનેક પરદેશી, વિશેષ કરીને અમેરિકન, પત્રકારો પણ ત્યાં રોજે વળગ્યા હતા અને અમે બધી વાતો વિષે ચૂપકી જાળવતા તેથી તે બધા કંઈક અકળાતા તેઓ અમને કહેતા કે ગાંધી અર્વિન ચર્ચાઓ વિષે ન્યુ દિલ્લીની સરકારી કચેરીમાંથી તમારા લોકો પાસેથી મળે છે તેના કરતાં અમને વધારે સમાચારો મળે છે અને આ વાત સાચી હતી વળી

ગાંધીજીનું દર્શન કરવાને ઘણા ઉચ્ચ પંક્તિના મહાનુભાવો પણ ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા કેમકે મહાત્માનો સિતારો તે વેળા ચમકી રહ્યો હતો ના? આજ સુધી ગાંધીજીથી તેમજ મહાસભાથી દોઢ ગાઉ દૂર ભાગતા ફરતા અને ઘણીવાર તે બન્નેને જેમલે અનેક પ્રસંગે નિંદી કાઢયા હતા, એવા આ મહાનુભાવોને પોતાના પૂર્વવર્તનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ઉતાવળમાં પડેલા જોઈને ખરેખર રમૂજ આવતી હતી. મહાસભા હવે નીવડેલી જણાતી હતી, અને કોને ખબર કે ભવિષ્યમાં શું થવાનું હતું? ગમે તેમ હો, હવે મહાસભા અને તેના આગેવાનો સાથે મીઠો સંબંધ રાખવામાં જ માલ હતો! એક વરસ પછી એ મહાનુભાવોની મનોવૃત્તિએ નવો પલટો ખાધો, તેઓ સૌ મહાસભા અને તેના બધા કારસ્તાનો વિષેની પોતાની ઊંડી સૂગ જાહેર કરતા થઈ ગયા, તેમજ તેમને એ બલાની સાથે કશી લેવાદેવા નથી એમ પોકારીને કહેતા થઈ ગયા

આ બધી નવીન ઘટનાઓથી કોમીવાદીઓને પણ ફાળ પડી, અને ભવિષ્યની વ્યવસ્થામાં પોતાનું સ્થાન બહુ આગળ પડતું નહિ રહે એ વાતની, કંઈક ભય સાથે તેમને ગંધ આવી. એટલે તેમના પૈકી પણ અનેક જણ મહાત્માજી પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને તેમને વિશ્વાસ આપવા લાગ્યા કે 'કોમીપ્રશ્ન વિષે સમાધાન કરવાને અમે આતુર છીએ, તેમજ આપ જાતે જો એ બાબતમાં પહેલ કરો તો સમાધાન વિષે કશી મુશ્કેલી આવવાની નથી.'

ગાંધીજી અને અમારામાંના ઘણાખરા ડૉ. અનસારીને ત્યાં રહેતા હતા, હવે ઉચ્ચ પંક્તિના મહાનુભાવો અને સામાન્ય પંક્તિના સજ્જનોનો એકસરખો પ્રવાહ આ ઘર તરફ ચાલતો જ રહેતો અને અમારા ફુરસદના વખતમાં તેમનું નિરીક્ષણ કરીને અમે જ્ઞાન તેમજ ગમ્મત મેળવતા છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી અમારો મુખ્ય વહેવાર ખેડૂતો અને શહેરોમાંના ગરીબ તેમજ જેલમાં જઈ બેસેલા તદ્દન નિરાધાર લોકો સાથે રહ્યો હતો. ગાંધીજીને મળવા આવનાર ખાટેપીટે સુખી અને અત્યંત તાલેવંત લાગતા લોકોએ અમને મનુષ્યપ્રકૃતિની બીજી બાજુનું — સમો પારખીને તેને તદ્દન અનુકૂળ થઈ જવાની વૃત્તિનું — દર્શન કરાવ્યું એ જાતને જ્યાં જ્યાં સફળતા અને સામર્થ્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાં ત્યાં અભિમુખ થઈને પોતાના સ્મિતહાસ્યના પ્રકાશથી તે તેનો સત્કાર કરે છે એમાંના ઘણા હિંદમાંના બ્રિટિશ સરકારના દૃઢ આધારસ્તંભો હતા. હિન્દમાં જે કોઈ બીજી સરકાર આબાદ થાય તેના પણ તેઓ એટલા જ દૃઢ આધારસ્તંભો થનાર છે એ જ્ઞાન થવાથી અમને નિરાંત વળતી હતી

તે સમયે ન્યૂ દિલ્હીમાં ગાંધીજી રોજ સવારે ફરવા જતા ત્યારે તેમની સાથે હું વારંવાર જતો. સામાન્ય રીતે તેમની સાથે વાતો કરવાને આ દરમ્યાન જ પ્રસંગ મળી જતો, કેમકે બાકી રહેલા દિવસના તો જાણે ઝીણા ઝીણા ટુકડા પાડીને તેમાંની એકેએક મિનિટ કોઈકને અથવા કોઈકને માટે મુકરર થઈ જતી. કોઈ કોઈવાર તો સવારના ફરવા જવા વખતનો સમય પણ ઘણુંખરું કોઈ પરદેશી મુલાકાત કરનારને અથવા અંગત સલાહ લેવાને આવેલા કોઈ મિત્રને આપી દેવો પડતો. અનેક જાતના તેમજ વર્તમાન

સમયની અને વિશેષે કરીને ભવિષ્યની એમ ઘણી બાબતોની અમે વાતો કરતા મહાસભાના ભવિષ્ય વિષેની તેમની એક કલ્પનાથી મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું તે મને બરાબર યાદ છે સ્વરાજ આવ્યું કે તુરત જ આજની મહાસભા તો આપોઆપ મટી જશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. તેમનો વિચાર એવો હતો કે મહાસભાની હસ્તી કાયમ રહેવી જોઈએ, પણ તે એક શરતે: તેણે પોતાની જાત ઉપર મર્યાદા મૂકનારો એક એવો ઠરાવ કરવો કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેના કોઈ સભ્યે પગારથી નોકરી સ્વીકારવી નહિ, અને તે પૈકી કોઈને રાજ્યતંત્રમાં એ પ્રકારનું સત્તાનું સ્થાન લેવું હોય તો તેણે મહાસભાનો ત્યાગ કરવો. આ કલ્પનાની વિગતો તેમણે કેવી રીતે વિચારી હતી તેનું મને અત્યારે સ્મરણ નથી, પરંતુ એ કલ્પનાની પાછળ રહેલો સમગ્ર વિચાર એ હતો કે મહાસભાને કશો સ્વાર્થ નહિ રહે એટલે પોતાની તટસ્થતાને કારણે સરકારના કાર્યવાહક મંડળ ઉપર તેમજ તેના બીજાં ખાતાઓ ઉપર તે પ્રબળ નૈતિક અસર પહોંચાડી શકશે, અને એ રીતે તે સરકારને સાચા માર્ગ પર રાખી શકશે.

હવે આ એક અસામાન્ય કલ્પના છે અને મને તો એ સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, તેમજ મારી સમજ પ્રમાણે તેને વહેવારમાં અમલમાં મૂકવાને અંગે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉપસ્થિત થાય છે. મને એમ લાગે છે કે આવા પ્રકારના કોઈ મંડળની હસ્તી કલ્પી શકીએ તો પણ તેનો કબજો પ્રજાનો કોઈ એક વિશિષ્ટ સમૂહ લીધા વિના ન રહે, અને પોતાના જ સ્વાર્થને માટે તેનો દુરુપયોગ કરતાં ન ચૂકે. પરંતુ એ કલ્પનાનો અમલ કેમ અને કેવો થશે તે વાત બાજુએ રાખીએ તો, એ કલ્પનાથી ગાંધીજીની વિચારણાની ભૂમિકાનું કંઈક અંશે આકલન કરવાનું સાધન મળી રહે છે.

આજકાલના રાજકીય પક્ષની કલ્પના લઈએ. આધુનિક રાજકીય પક્ષનો એક પ્રકાર તો એવો છે જેમાં અમુક ઠરાવેલા સિદ્ધાંતો પ્રમાણે સમાજની રાજકીય અને આર્થિક પુનર્ઘટના કરવાના હેતુથી રાજ્યસત્તા કબજે કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે, અથવા તો વર્તમાન સમયમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો બીજો પ્રકાર એવો હોય છે કે જેમાં, મિ. આર. એચ. ટોનીના શબ્દોમાં, વધારેમાં વધારે ગધેડાઓને વધારેમાં વધારે ગાજર પૂરાં પાડવાનો હેતુ હોય છે. આ બન્ને કલ્પનાથી ગાંધીજીની કલ્પના સાવ ઊલટી છે.

ગાંધીજીની લોકશાસનની કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે આધ્યાત્મિક છે. સામાન્ય રીતે મતસંખ્યા, અથવા બહુમતી, અથવા પ્રતિનિધિત્વનો જે અર્થ કરવામાં આવે છે તેની સાથે એનો કશો સંબંધ નથી. આ આધ્યાત્મિક લોકશાસનની રચના તો સેવા અને ત્યાગના પાયા પર થઈ છે, અને તેની સત્તાનું સાધન નૈતિકબળ છે. થોડા જ સમય ઉપર પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નિવેદનમાં[1] તેમણે લોકશાસનવાદની વ્યાખ્યા કરી છે. પોતે 'સ્વભાવથી જ લોકશાસનવાદી' છે એવો તેમનો દાવો છે. "માનવજાતિના અકિંચનમાં અકિંચન લોકો સાથે એક થઈ જવું, તેમની સ્થિતિથી જરાયે સારી સ્થિતિમાં રહેવાની આકાંક્ષા ન રાખવી, અને પોતાની હોય તેટલી સમગ્ર શક્તિથી એ આકાંક્ષાને અનુરૂપ

[1] ૧૭મી સપ્ટેંબર ૧૯૩૪ની તારીખના

રહેણીએ પહોંચવાનો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસ કરશે'—આટલાથી એ દાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તો મારે વિષે હું એ દાવો કરું છું' લોકશાસનની ચર્ચા કરતાં તેઓ વિશેષ કહે છે

"આપણે એટલી વસ્તુ કબૂલ કરી લેવી જોઈએ કે મહાસભા લોકતંત્રનાં લક્ષણોવાળી સંસ્થા છે તેમજ તેનો લોકો પર પ્રભાવ પડે છે એવી તેની જે કીર્તિ બંધાઈ છે તે તેના વાર્ષિક સમારંભમાં આકર્ષાઈ આવતા પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકોની સંખ્યાને લીધે નથી, પરંતુ તેણે બજાવેલી સેવામાં જે ઉત્તરોત્તર સતત વધારો થતો ગયો છે તેને લીધે છે પાશ્ચાત્ય લોકશાસન પદ્ધતિ અત્યાર સુધીમાં નિષ્ફળ ન નીવડી હોય તો પણ હવે તે કસોટીએ તો ચડી જ છે લોકશાસનના પ્રયોગની પ્રત્યક્ષ સફળતા પુરવાર કરીને તેનું સાચું શાસ્ત્ર ઘડવાનું કાર્ય હિંદના જ ભાગ્યમાં હોય એવી આપણે આશા રાખીએ'

'આજે તો લોકશાસનમાંથી નર્યાં લાંચરુશવત અને દાંભિકતા જ નીપજ્યાં હોય એમ લાગે છે, તેમ ન થવું જોઈએ અથવા લોકોના વધારેમાં વધારે મતથી પણ લોકશાસનની કિંમત અંકાતી નથી પોતે જેમના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતા હોય તેવા લોકોની ભાવના, આશા અને અભિલાષાઓ વ્યક્ત કરનારા થોડા જેટલા લોકો દ્વારા ચાલતું તંત્ર લોકશાસન સાથે અસંગત નથી. મારો એ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે સાચા લોકશાસનનો વિકાસ હિંસાને બળે થઈ શકવાનો નથી લોકશાસન બહારથી ઠોકી બેસાડેલું કદી હોઈ ન શકે, તેનો ઉદય તો અંતરમાંથી થવો જોઈએ'

ગાંધીજી જાતે જ કહે છે તેમ આ કાંઈ પાશ્ચાત્ય લોકશાસન નથી પરંતુ એ પણ એક આશ્ચર્યની વાત જ છે કે સામ્યવાદીઓની લોકશાસનની કલ્પના સાથે ગાંધીજીની કલ્પનામાં કેટલુંક સામ્ય રહેલું છે કેમકે સામ્યવાદીઓની કલ્પનામાં પણ કંઈક આધ્યાત્મિકતાની છટા રહેલી છે ગણ્યાગાંઠ્યા સામ્યવાદીઓ પણ આમજનતાની ખરી હાજતો અને ઇચ્છાઓના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છે જો કે જનતાને એ વાતનું જરાય ભાન નથી હોતું તેમને માટે આમજનતા એક આધ્યાત્મિક કલ્પના બની રહે છે અને તેમનો દાવો તે કાલ્પનિક વસ્તુના પ્રતિનિધિત્વનો છે પરંતુ ગાંધીજીની અને સામ્યવાદીઓની કલ્પના વચ્ચે સામ્ય બહુ અલ્પ છે, અને થોડે સુધી જઈને જ તે અટકે છે બંનેની દૃષ્ટિ અને પ્રેરણાની દિશામાં ખાસ કરીને સાધન અને હિંસાના વિષયમાં બંને વચ્ચે જણાતા ભેદ બહુ મોટા છે

ગાંધીજી લોકશાસનવાદી હોય કે ન હોય હિંદની ખેડૂત જનતાના તો તે સાચા પ્રતિનિધિ છે, એ કરોડોની જનતાની જાગ્રત અને સુપ્ત ઇચ્છાના તેઓ અર્ક છે ગાંધીજી માત્ર તેમની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓના પ્રતિનિધિ જ નથી, એથી પણ તેઓ વિશેષ છે એ કરોડોની વિરાટ જનસંખ્યા તેમનામાં મૂર્તિમંત થઈને આદર્શ ભાવને પામી છે બેશક ગાંધીજી સામાન્ય ખેડૂત તો નથી જ તેઓ તો અત્યંત કુશાગ્ર બુદ્ધિ, સુસંસ્કૃત હૃદય અને સુરુચિ તેમજ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા છે સંપૂર્ણ રીતે માનવી છતાં

રાગદ્વેષાદિ આવેગો તેમજ લાગણીઓને દાબીને તેને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિને માર્ગે વાળનાર યોગી છે, લોહચુંબકની જેમ પોતાના તરફ લોકોને આકર્ષી લેનાર તેમજ ઉગ્ર નિષ્ઠા અને ભક્તિ જાગ્રત કરનાર એ એક પ્રચંડ વિભૂતિ છે, — આ બધા લક્ષણો ખેડૂતના લક્ષણોથી અત્યંત ભિન્ન છે, ખેડૂતના ગજાઉપરવટ છે, પરંતુ તેમ છતાં તે એક પરમ ખેડૂત છે, જગતને તેમજ ઇતિહાસને તેઓ ખેડૂતની દૃષ્ટિથી જ જુએ છે, અને ખેડૂતને જેમ જીવનની કેટલીક બાજુઓ સૂઝતી નથી તેમ તેમને પણ સૂઝતી નથી પરંતુ હિંદ કિસાનોનું હિંદ છે, એટલે ગાંધીજી હિંદને બરાબર ઓળખે છે, તેમજ તેના ઝીણામાં ઝીણા કંપને ઝીલે છે, બરાબર ચોકસાઈથી અને લગભગ અંતપ્રેરણાથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિનું માપ તે મેળવી લે છે, અને ખરે ચોઘડિયે ખરું પગલું લેવાની તેમની હથોટી અજબ છે

એકલી બ્રિટિશ સરકારને માટે જ નહિ પરંતુ પોતાના જ લોકો અને પોતાના અતિ નિકટના સાથીઓ માટે પણ તેઓ કેવડી મોટી સમસ્યા છે! કદાચ જગતના બીજા કોઈ પણ દેશમાં તેઓ સમાયા ન હોત, પરંતુ હિંદ હજી પણ પાપ મુક્તિ અને અહિંસાની વાતો કરતા અવતારી ધાર્મિક પ્રકારના પુરુષને સમજી શકતું હોય અથવા કંઈ નહિ તો તેની કદર કરી શકતું હોય એમ લાગે છે ઉગ્ર તપ અને ત્યાગ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યના સંચયથી ઇંદ્ર જેવા દેવોના સિંહાસન ડોલાવનારા તેમજ પ્રચલિત સૃષ્ટિને ઊંધી વાળી તેને સ્થાને નવીન સૃષ્ટિ રચનારા મહાન તપસ્વીઓની કથાઓ હિંદના પુરાણોમાં ભરપૂર છે ગાંધીજીની આશ્ચર્યકારક શક્તિ અને કોઈ આધ્યાત્મિક ભંડારમાંથી પ્રગટ થતું તેમનું આંતરનું સામર્થ્ય જોઈને મને એ પૌરાણિક તપસ્વીઓનું ઘણીવાર સ્મરણ થાય છે ખરે જ જગતની સામાન્ય માટીમાંથી ગાંધીજી ઘડાયા નથી કોઈ ભિન્ન અને વિરલ પદાર્થમાં તેમનું ઘડતર થયું છે, અને અનેક પ્રસંગે એ તેમની આંખોમાંથી કોઈ અજ્ઞાત મૂર્તિનું આપણને દર્શન થાય છે

હિંદ, શહેરોમાં વસેલું હિંદ તેમજ ઉદ્યોગપ્રધાન નૂતન હિંદ પણ હજી કિસાનહિંદ જ છે એટલે પોતાના જેવા જ અને છતાં તદ્દન ભિન્ન એવા આ સ્વપુત્રને તેણે પૂજ્ય અને પ્રિય નેતાને સ્થાને સ્થાપ્યો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે ગાંધીજીએ હિંદની પુરાણી અને અરધી વીસરાઈ ગયેલી સ્મૃતિઓને જાગ્રત કરી અને તેના આત્માનું તેને દર્શન કરાવ્યું વર્તમાનની અંધકારમય દુર્દશાથી કચરાતા હિંદે અસહાય બડબડાટ અને ભૂતકાળના તેમજ ભવિષ્યકાળના અસ્પષ્ટ સ્વપ્નો જોવામાં શાન્તિ શોધી જોઈ પરંતુ ગાંધીજી આવ્યા તેમણે જ તેના હૃદયમાં ખરેખર આશા જાગ્રત કરી અને તેના ચગદાયના ચુરાયના દેહમાં નવું બળ પૂર્યું તેમના આગમન પછી જ ભવિષ્યનું દર્શન મોહક બન્યું દ્વિમુખી જેનસ*ની જેમ હિંદે પાછળ ભૂતકાળમાં અને આગળ ભવિષ્યમાં નજર નાખી તે બંનેનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો

---

* બે મોઢાવાળો એક રોમન પૌરાણિક દેવતા જે આગળ અને પાછળ બન્ને દિશામાં જોઈ શકે છે શાંતિના સમયમાં એનું મંદિર બંધ રાખવામાં આવતું — અા ક

અમારામાના ઘણા લોકો ઐહૂતની આ વિચારદૃષ્ટિથી અનાપરી ગયા હતા અને વિચાર રીતરિવાજ અને ધર્મની પુરાણી પદ્ધતિ અમારે માટે સાવ અપરિચિત થઈ ગઈ હતી અમે પોતાને 'આધુનિક' કહેતા તેમજ 'પ્રગતિ'ની પરિભાષામા વિચાર કરતા અને હિન્દને યંત્રોથી ચાલતા કારખાનાથી ભરી દેવાની જીવનનુ સામાન્ય ધોરણ ઊંચુ કરવાની ઉત્પત્તિના સાધન અથવા સમાજને હસ્તક હોવાની વાતો કરતા ઐહૂતની જીવનદૃષ્ટિને અમે પ્રગતિવિરોધી સમજતા અને અમારામાના કેટલાક રોજરોજ વધતા જતા લોકો સામ્યવાદ તેમજ સમાજવાદ પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા તો પછી રાજકારણમા અમે ગાધીજી સાથે શી રીતે જોડાયા? અને અમારામાના ઘણા તેમના એકનિષ્ઠ અનુયાયીઓ શી રીતે બન્યા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનુ કામ કઠણ છે અને ગાધીજીનો જેમને પરિચય નથી તેમનુ કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્તરથી સમાધાન કરી શકાય એમ નથી. વ્યક્તિત્વ એ એક એવી વસ્તુ છે કે જેની વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે માણસના હૃદયને વશ કરનાર એ એક અજબ શક્તિ છે અને ગાધીજીમા એ શક્તિ ભરપૂર છે તેમના સપર્કમા આવનાર દરેકને તેમનુ ભિન્ન ભિન્ન દર્શન થાય છે ગાધીજી લોકોને આકર્ષે છે ખરા પરન્તુ એટલુ ખરુ કે આખરે લોકોની બુદ્ધિમા અમુક વાત ઠસે છે ત્યારે જ તેઓ બધા તેમની પાસે આવે છે અને આવ્યા પછી ટકી રહે છે આવી રીતે તેમના તરફ આકર્ષાનારાઓ બધા જ તેમની જીવનની ફિલસૂફી અથવા તેમના ઘણા આદર્શો સ્વીકારતા હતા એમ નહિ ઘણી વાર તો તેઓ તેમને સમજતા પણ નહિ પરન્તુ ગાધીજી જે કાર્ય કરવાનું સૂચવતા તે કઈક પ્રત્યક્ષ હતુ અને બુદ્ધિ જેને સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે એવુ હતુ આપણા ઢીલાપોચા રાજકારણે પેદા કરેલી નિષ્ક્રિયતાની દીર્ઘ પરપરા પછી કોઈ પણ પ્રકારના કાર્યનો હોશથી સ્વીકાર થાય એમ હતુ પછી આ કાર્ય બહાદુરીનુ અને અસરકારક હોય અને તેની ઉપર નીતિનો ઓપ હોય એ તે તો તેનુ પૂછવુ જ શું? તે તો બુદ્ધિ અને હૃદય બન્નો બેધડક કબૂલ કરી લે છે ક્રમશ તેમણે તેમના કાર્યના સાચાપણાની અમને ખાતરી કરાવી અને અમે તેમની સાથે ચાલ્યા — જોકે અમે તેમની જીવનદૃષ્ટિ સ્વીકારી નહોતી કોઈ પણ કાર્ય પદ્ધતિની પાછળ રહેલી વિચારસરણીથી તેને અલગ પાડીને કાર્ય કરવાની રીત એક દરે બરાબર નથી તેને પરિણામે પાછળથી હૃદયમા મથન અને મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થવાના જ અમે કઈક એવા પ્રકારની ઝાખી ઝાખી આશા રાખી હતી કે ગાધીજી મૂળ સ્વભાવે કાર્યશૂરા છે અને પરિસ્થિતિમા થતા પરિવર્તનોને ઝટ ઝીલી શકે એવા છે એટલે અમે જેને યોગ્ય સમજતા હતા તે માર્ગે જ આખરે તેઓ પણ આગળ વધશે કઈ નહિ તો અત્યાર સુધી તેમણે જે માર્ગ લીધો હતો તે તો સાચો છે જ તો પછી ભવિષ્યમા કદાચ પગેને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો લેવા પડશે એવુ આગળથી માની લેવાની મૂર્ખાઈ શું કામ કરવી?

આ બધામાથી એટલુ તો સિદ્ધ થાય છે જ કે અમારી વિચારણા સ્પષ્ટ અથવા ચોક્કસ તો નહોતી જ અમને હમેશા એમ લાગતુ કે અમારી વિચારસરણી તર્કશુદ્ધ

ભને હોય, પરંતુ ગાંધીજી હિંદને અમારા કરતાં વધારે સારી રીતે ઓળખે છે, વળી અમને એમ પણ લાગતું કે જે પુરુષ આટલી અગાધ ભક્તિ અને નિષ્ઠા જાગ્રત કરી શકે છે, તેનામાં આમજનતાની આવશ્યકતાઓ અને અભિલાષાઓને અનુરૂપ કંઈ હોવું જ જોઈએ અમને એવો ભરોસો હતો કે જો ગાંધીજીને અમે સમજાવી શકીએ તો આમવર્ગને પણ અમારા વિચારના કરી શકીશું અને ગાંધીજીની બુદ્ધિને અમારા માર્ગના સાચાપણા વિષે ખાતરી કરાવવાનું શક્ય લાગતું હતું કારણ કે તેમની દૃષ્ટિ ખેડૂતની હોય છતાં તેમનું હાડ બંડખોરનું છે, પરિણામ ગમે તે આવે તેની ફિકર વિના સમાજમાં જબરજસ્ત ઊથલપાથલ કરવા ઇચ્છનાર ક્રાંતિકારનું છે, એવી અમારી ખાતરી હતી

હાડકાના હરામ અને હતાશ આપણા લોકોને તેમણે કેવી અજબ તાલીમ આપી અને હાડકા વાળતા કરી દીધા! અને તે પણ કેવી રીતે? કોઈ જાતની બળજબરીથી નહિ, કોઈ જાતની લાલચ આપીને નહિ પરંતુ આંખના એક મીઠા ઇશારાથી એક મધુરા શબ્દથી અને સૌથી વિશેષ તો પોતાના અનુપમ ઉદાહરણથી! છેક ૧૯૧૮માં જ્યારે હિંદમાં સત્યાગ્રહનું નામ સંભળાવા લાગ્યું ત્યારે મુંબઈના ઉમર સોબાનીએ તેમને પ્યારથી 'ગુલામોના મુકાદમ'નું નામ આપ્યું હતું ત્યાર પછીના બાર વર્ષો દરમ્યાન તો ઘણું બની ગયું ઉમર તો એ પરિવર્તન જોવાને ન જીવ્યા પરંતુ અમે જે તેની પાછળ રહેવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા તેમના હૈયામાં ૧૯૩૧ના તે પ્રારંભના દિવસો પરથી સિંહાવલોકન કરતાં આનંદ અને અભિમાન સમાતાં નહોતાં ૧૯૩૦નું વર્ષ તો સાચે જ આપણે માટે ચમત્કારિક વર્ષ નીવડયું, અને ગાંધીજીએ જાણે પોતાના ચમત્કારિક સ્પર્શથી આપણા દેશની સૂરત જ બદલી નાખી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર આપણે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી લીધો છે, એવું માની બેસવા જેટલા અમે કંઈ મૂર્ખ નહોતા અમારા હૃદયમાં ઊભરાતા અભિમાનનો સરકાર સાથે કશો સંબંધ નહોતો અમને તો અભિમાન થતું હતું આપણા લોકોએ આપણી બહેનોએ આપણા યુવકોએ અને આપણા બાળકોએ આપણી લડતમાં જે ભાગ ભજવ્યો હતો તેને માટે તે સમય દરમ્યાન આપણે મેળવેલો લાભ આધ્યાત્મિક હતો એ મૂડી કોઈ પણ પ્રજાને કોઈ પણ સમયે કીમતી થઈ પડે એવી હતી આપણા જેવી પરાધીન અને કચડાયેલી પ્રજાને માટે તે બેવડી કીમતી હતી અમારી ચિંતા હવે એટલી જ હતી કે આપણી એ સંપત્તિ કોઈ ઝૂંટવી લે એવું કશું બનવું ન જોઈએ

મારે પોતાને માટે ગાંધીજીએ હમેશ અસાધારણ માના અને માળજી બતાવી છે અને મારા પિતાશ્રીના અવસાનથી તો અમે બહુ નિકટ આવી ગયા હતા મારું કહેવું ગાંધીજી હમેશ ધીરજથી સાંભળતા અને મારી મરજી સાચવવાનો દરેક પ્રયાસ કરતા આથી ક્યારેક હું એમ માનતો થયો હતો કે હું અને બીજા સાથીઓ કદાચ તેમને સમાજવાદની દિશા તરફ ખેંચી શકીશું તેમણે જાતે જ મને કહ્યું હતું કે "મને મારો રસ્તો સૂઝતો જશે તેમ તેમ હું એક એક ડગલું આગળ ભરતો રહીશ સમાજવાદના

પાયામાં રહેલી દૃષ્ટિ આખરે ગાંધીજી સ્વીકાર્યા વિના નહિ જ રહે એમ મને લાગતું હતું કેમકે આજની સમાજવ્યવસ્થામાં રહેલાં હિંસા અને અન્યાય, અપવ્યય અને દારિદ્ર્યમાંથી નીકળવાનો બીજો માર્ગ મને દેખાતો નહોતો. ગાંધીજી કદાચ સાધનને વિષે સંમત ન થાય પરંતુ આદર્શ વિષે તો સંમત થશે જ એવી મારી માન્યતા હતી. પરંતુ હવે હું જોઉં છું કે ગાંધીજીના આદર્શો અને સમાજવાદના લક્ષ્ય વચ્ચે મૂળગામી ભેદો રહેલા છે.

હવે ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરીમાં બની રહેલી દિલ્હીની ઘટનાઓ તરફ પાછા વળીએ. ગાંધીજી અને લૉર્ડ અર્વિન વચ્ચેની મંત્રણાઓ વખતોવખત થયા કરતી હતી અને તે પછી તે એકાએક અટકી પડી. કેટલાક દિવસો સુધી વાઈસરૉય તરફથી ગાંધીજીને તેડું ન આવ્યું અને અમને એમ લાગ્યું કે મંત્રણાઓ ભાંગી પડી છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો પોતપોતાના પ્રાંતોમાં પાછા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. છૂટા પડતા પહેલાં અમે અમારી ભવિષ્યની યોજનાઓ અને સવિનય ભંગ વિષે મસલત કરી લીધી (કારણ સવિનય ભંગ વિચાર પરત્વે હજી ચાલુ હતો જ). અમને ચોક્કસ લાગતું હતું કે આ મસલત તૂટી પડ્યાની સ્પષ્ટપણે જાહેરાત થશે પછી અમને ભેગા મળવાની અથવા મસલત કરવાની બીજી તક મળવાની નથી. અમે ફરી પકડાઈ જવાની અપેક્ષા રાખતા હતા અને અમને ખબર મળી હતી તે મુજબ સરકાર મહાસભા ઉપર પ્રચંડ આક્રમણ — અત્યાર સુધી અમે અનુભવ્યું હતું તેનાથી પણ ઘણું વધારે ભયાનક આક્રમણ — કરશે એવો પૂરો સંભવ લાગતો હતો. એટલે અમને છેવટની લાગતી હતી એવી સભા અમે કરી લીધી અને ભવિષ્યના લડતને દોરવાને અંગે અનેક ઠરાવો કરી લીધા. એ બધા પૈકી એક ઠરાવમાં કંઈક વિશેષ અર્થ સમાયો હતો. અત્યાર સુધી પકડાઈ જતી વખતે દરેક અવેજી પ્રમુખ પોતાનો અનુગામી નીમી લે અને કાર્યવાહક સમિતિની ખાલી પડતી જગાઓ તે નવી નિમણૂકોથી પૂરી લે એવો રિવાજ ચાલતો હતો. આ અવેજી કાર્યવાહક સમિતિઓ ભાગ્યે જ કંઈ કાર્ય કરતી અને કોઈ પણ વિષયમાં નવો આરંભ કરવાની તેમને સત્તા નહોતી. એ સમિતિઓ માત્ર જેલ જઈ શકતી પરંતુ અવેજીમાં લેવાના સતત પ્રયોગથી મહાસભાની સ્થિતિ કોઈવાર કફોડી બની જાય એવું કાયમનું જોખમ રહેતું હતું. વળી એ પ્રયોગમાં કેટલાક બીજાં સ્પષ્ટ જોખમો પણ સમાયેલાં હતાં. તેથી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ દિલ્હીમાં એવો નિર્ણય કર્યો કે ભવિષ્યમાં આ પ્રકારના અવેજી પ્રમુખ અથવા અવેજી સભ્યોની નિમણૂક કરવી નહિ, અને જ્યાં સુધી મૂળ સમિતિના કોઈ પણ સભ્યો (અથવા એક પણ સભ્ય) જેલ બહાર હોય ત્યાંસુધી તેમણે પૂર્ણ સમિતિ તરીકે કાર્ય કરવું. જ્યારે એ બધા જ જેલમાં પુરાઈ જાય ત્યારે કાર્ય કરનારી કોઈ પણ સમિતિ રાખવી નહિ, પરંતુ, તે સમયે અમે વાપરેલી આડંબરયુક્ત ભાષામાં જણાવું તો, ત્યાર પછી કાર્યવાહક સમિતિના સર્વ અધિકારો દેશના દરેક સ્ત્રી અને દરેક પુરુષ ધારણ કરશે અને અમે તેમને અણનમ રહીને લડત ચલાવ્યે રાખવાની હાકલ પણ તૈયાર કરી

આ ઠરાવથી લડત ચાલુ રાખવાની હિંમતભરી દોરવણી મળી રહેતી હતી, અને છતાં તેમાં સમાધાનને માટે કોઈ પણ પ્રકારની બારી રહેતી નહોતી એ ઠરાવથી એ વાતનો પણ સ્વીકાર થઈ જતો હતો કે અમારી મધ્યવર્તી કચેરીને દેશના બધા ભાગો સાથે સંપર્કમાં રહેવાનું, તેમજ નિયમિતપણે સલાહસૂચના મોકલ્યા કરવાનું ઉત્તરોત્તર કઠણ થતું જતું હતું આમ બને એ અનિવાર્ય હતું કેમકે અમારા ઘણાખરા કાર્યકર્તાઓ પ્રસિદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો હતાં, અને તે બધાં જાહેર રીતે કાર્ય કરતાં હતાં તેમને ગમે તે વખતે પકડીને પૂરી શકાય એમ હતું ૧૯૩૦ દરમ્યાન સૂચનાઓ લઈ જવાને, લડતના હેવાલ લઈ આવવાને તેમજ સ્થળે સ્થળે જઈ નિરીક્ષણ કરવાને માટે ગુપ્ત કાસદોનું એક ખાતુ ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. તેનું કામ બરાબર ચાલતું અને તેનાથી અમને ખાતરી થઈ હતી કે આવા પ્રકારના છૂપી રીતે સમાચાર લાવવા લઈ જવાના કાર્યની બહુ સફળતાથી યોજના કરી શકાય છે. પરંતુ બધું ઉઘાડી રીતે કરવાની અમારી હિલચાલની પદ્ધતિ સાથે એ બધું કંઈક અંશે અસંગત હતું, અને ગાંધીજીને તે પસંદ નહોતું મધ્યસ્થળ તરફથી સૂચના ન આપી શકાય ત્યારે સ્થાનિક લોકો પર જ લડતનું કાર્ય ચાલુ રાખવાની જવાબદારી અમારે રાખવી પડતી, કેમકે નહિ તો મધ્યસ્થળ તરફથી સૂચનાઓની વાટ જોઈને તે બધા અસહાય થઈને કશું કર્યા વિના બેસી રહેત. બેશક એટલી જવાબદારી સોંપી દીધા પછી પણ બની શકતુ ત્યારે સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી.

એટલે અમે એ ઠરાવ તેમજ બીજા ઠરાવો પસાર કરીને ઊપડી જવાને માટે સરસામાન બાંધી લીધો, જો કે પાછળથી બનેલા બનાવોને લીધે એમાંનો એકે ઠરાવ જાહેર થયો નહોતો અથવા એકેનો અમલ થયો નહોતો એટલામાં તો લૉર્ડ અર્વિન તરફથી વળી એક તેડું આવ્યુ, અને મંત્રણાઓ અધૂરી રહી હતી ત્યાંથી પાછી ચાલુ થઈ

૪ થી માર્ચની રાત્રે વાઈસરૉયના મુકામથી ગાંધીજીના પાછા ફરવાની વાટ જોતા અમે મધરાત સુધી બેસી રહ્યા હતા મધરાત પછી લગભગ બે વાગ્યાના શુમારે તેઓ પાછા ફર્યાં, અને અમને જગાડીને તેમણે ખબર આપી કે સમાધાન થયું છે અમે કરારનો ખરડો જોયો મને તેની ઘણીખરી કલમોની ખબર હતી, કેમકે તે વિષે અનેક વખત ચર્ચાઓ થઈ ચૂકી હતી, પરંતુ ખરડાને છેક મથાળે મૂકવામાં આવેલી અપવાદો અને શરતી ગોઠવણો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરતી કલમ ૨ * જોઈને મને ભયાનક આઘાત

* દિલ્હીના કરારની બીજી કલમ (તા ૫ માર્ચ, ૧૯૩૧) "બંધારણના સવાલોની બાબતમા, નામદાર શહેનશાહની સરકારની સંમતિથી એમ કહેવામા આવ્યું છે કે હવે પછીની ચર્ચા ગોળમેજી પરિષદમા ચર્ચાયેલી હિંદી સરકારના બંધારણની યોજનાનો વિચાર આગળ ચલાવવાના હેતુથી કરવામા આવશે જે યોજનાની રૂપરેખા ત્યા આંકવામા આવી છે તેનું સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન) એ એક અનિવાર્ય અંગ છે એ જ પ્રમાણે હિંદીઓની જવાબદારી, તથા હિંદુસ્તાનના હિતને માટે કેટલીક બાબતોમાં, દાખલા તરીકે રક્ષણ, પરદેશ સાથેના સંબંધો, લઘુમતીવાળી કોમોની સ્થિતિ, હિંદની નાણાં સંબંધી શાખ, અને કરજોની ભરપાઈ વગેરે બાબતો વિષે, હિંદના હિતમાં ઠરાવવાના, અપવાદો અથવા શરતો યા ગોઠવણ એ પણ એનાં અનિવાર્ય અંગો છે."

લાગ્યો. હું એને માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. તે વખતે તો હું કશું ન બોલ્યો અને અમે બધા પાછા સૂઈ ગયા.

હવે કશું કહેવાનો અવકાશ નહોતો. થવાનું થઈ ચૂક્યું હતું અને અમારા આગેવાન તો તેને માટે બંધાઈ ચૂક્યા હતા. અને ધારો કે અમે તેનાથી જુદા પડત તો પણ અમે શું કરી શકીએ એમ હતું? તેમને ફેંકી દેત? તેમનાથી અલગ થઈ જાત? અમારો તેમની સાથેનો ભેદ જાહેર કરત? એનાથી કદાચ એકાદ વ્યક્તિને પોતાના મનનું સમાધાન મળત પરંતુ તેથી છેવટ થઈ ગયેલા નિર્ણયમાં કશો ફેર પડે એમ નહોતું. તરતને માટે તો સવિનય ભંગની લડત પૂરી થઈ અને હવે જ્યારે સરકાર જાહેર કરી શકે એમ હતું કે મિ. ગાંધીએ સમાધાન સ્વીકાર્યું છે તે પછી કાર્યવાહક સમિતિ પણ સવિનય ભંગ આગળ ચલાવી શકે એવું રહ્યું નહોતું. સવિનય ભંગ મુલતવી રાખીને સરકાર સાથે કામચલાઉ સમાધાન કરવાને હું તેમજ અમારા બીજા સાથીઓને પાછા જેલમાં ધકેલવાનું અથવા જેલમાં જ રહેલા હજારોને ત્યાંને ત્યાં રોકી રાખવામાં સાધન બનવાનું કાર્ય અમારામાંના કોઈને માટે સહેલી વાત નહોતી. અમારા પૈકી ઘણા જેલ જવાની તાલીમ લઈને રીઢા બન્યા છીએ અને તેના કૂચા કરી નાખનારા તંત્રને વિષે હલકે હૈયે વાતો કરીએ છીએ. પરંતુ દહાડાના દહાડા અને રાતની રાત જેલમાં ગાળવામાં કાંઈ ભારે આનંદ તો નથી જ. વળી ગાંધીજી અને લૉર્ડ અર્વિન વચ્ચે વાટાઘાટો ચાલી અને તેનાથી પણ વધારે સમય સુધી ચાલેલી વાતોથી આખા દેશમાં એવી અપેક્ષા ઊભી થઈ હતી કે સમાધાન આવી રહ્યું છે અને તેથી છેક છેવટે તોડી નાખવાથી ભારે નિરાશા ફેલાઈ જાત. એટલે કાર્યવાહક સમિતિનો અમે બધા સભ્યો કામચલાઉ સમાધાન (કાયમના સમાધાનની તો વાત જ ન હતી) કરવાના સ્પષ્ટ પક્ષમાં હતા — શરત માત્ર એ હતી કે તેનાથી અમારો એકે મહત્ત્વનો સિદ્ધાન્ત છોડવો ન પડે.

સમાધાનમાં જે બાબતો વિષે મોટી મોટી ચર્ચાઓ ચાલી હતી તેમાંની ઘણી વિષે મને પોતાને તો ઝાઝી પડી નહોતી. મને પોતાને તો બે જ બાબતો વિષે સૌથી વિશેષ રસ હતો. એક તો એ કે પૂર્ણ સ્વરાજનું આપણું ધ્યેય કોઈ પણ રીતે મોળું ન પડવું જોઈએ અને બીજી બાબત અમારા સંયુક્ત પ્રાન્તના ખેડૂતોની સ્થિતિ ઉપર પડનારી એ સમાધાનની અસર. અમારી નાકરની અથવા મહેસૂલ ન ભરવાની લડત ત્યાં સુધીમાં બહુ સફળ નીવડી હતી અને કેટલાક વિભાગોમાં તો ભાગ્યે જ વસૂલાત થઈ હતી. ખેડૂતો ખૂબ રંજમાં હતા અને દુનિયાની ખેતી અને ખેતીની પેદાશના ભાવોની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે તેમની સ્થિતિ હપ્તો ભરવા જેવી રહી ન હતી. અમારી નાકરની લડત રાજકીય અને આર્થિક બન્ને પ્રકારની હતી. સરકાર સાથે જો કામચલાઉ સમાધાન થાય તો સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવો પડે અને એ રીતે નાકરની લડતનું રાજકીય કારણ અદૃશ્ય થતું હતું. પરંતુ એ લડતના આર્થિક પાસાનું શું? ખેતીની પેદાશના ભાવમાં આવેલી ભયાનક મંદીનું શું? તેમજ

હકૂતાની રકમ જેટલી મોટી રકમ ભરવાની ઘણાખરા ખેડૂતોની શક્તિ જ નહોતી તેનું શું થાય? ગાંધીજીએ લૉર્ડ અર્વિન સાથે આ વિષે તદ્દન ચોખવટ કરી હતી તેમણે તેને જણાવ્યું હતું કે નાકરની લડત પાછી ખેંચી લેવામાં આવશે ખરી, પરંતુ ખેડૂતોને પોતાના ગજા ઉપરાંત પૈસા ભરવાની સલાહ અમે આપી શકીએ એમ નથી આ બાબત પ્રાન્તિક સરકારની હકૂમતની હોવાથી હિન્દી સરકાર સાથે તેની વિગતે ચર્ચા થઈ શકે એમ નહોતું, એટલે અમને એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે પ્રાન્તિક સરકાર ખુશીથી આ વિષયમાં અમારી સાથે મસલત કરશે, અને ખેડૂતોને રાહત આપવાને પોતાની સત્તાથી થઈ શકશે તેટલું બધું કરશે આ ખાતરી બહુ અસ્પષ્ટ હતી પરંતુ તે વખતના સંજોગોમાં એટલાથી વિશેષ ચોક્કસ ખાતરી મેળવવી મુશ્કેલ હતી એટલે એ વાતનો તો તે ઘડી માટે આમ નિકાલ થઈ ગયો

હવે રહી પહેલી બાબત, એટલે અમારા ધ્યેય વિષેનો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન, પૂર્ણ સ્વરાજનો પ્રશ્ન અને કરારની પેલી કલમ (૨)માં મેં જોયું કે એ પ્રશ્ન જોખમમાં પડ્યો હતો એક આખું વર્ષ આપણા લોકોએ જે શૂરાતનભરી લડત ચલાવી હતી તે આ કલમ (૨)ને માટે? આપણાં બધાં શૂરા કાર્યો અને શબ્દોનો શું આ જ અંત આવવાનો હતો? શું આટલાંને જ માટે મહાસભાના પૂર્ણ સ્વરાજના ઠરાવની, જાન્યુઆરી ૨૬ની પ્રતિજ્ઞાની વારંવાર પુનરુક્તિ કરવામાં આવી હતી? આવા આવા પ્રશ્નોનું રટણ કરતો હું તે માર્ચની રાતે પથારીમાં પડ્યો હતો, અને જાણે કંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ, ફરી ન મેળવી શકાય એવી રીતે, હાથમાંથી જતી રહી હોય તેવી ભાવનાથી મારા હૃદયમાં એક મહા શૂન્યતા છવાઈ હતી

અરે અફસોસ શું કરવો? જગતની રીત તો તેવી,
ભયાનક ધમપછાડાઓ રડી કકળી શમી જતા*

૩૫. કરાંચી મહાસભા

મને ઉપજેલા ક્લેશની ખબર ગાંધીજીને બારોબાર થઈ એટલે બીજે દિવસે સવારે હમેશના ફરવા જવાના સમયે મને તેમણે સાથે લીધો અમારે ઘણી લાંબી વાતચીત થઈ, અને આવશ્યક એવું કશું જ આપણે ગુમાવ્યું નથી તેમજ સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો નથી એવી મારા દિલની ખાતરી કરાવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો આપણી પૂર્ણ સ્વરાજની માગણી સાથે બંધ બેસે એવો (૨)જી કલમનો ખાસ અર્થ તેઓ કરતા હતા, અને તે અર્થને માટે તે કલમમાંના 'હિંદના હિતને માટે' એ શબ્દો પર તેઓ મુખ્ય આધાર રાખતા હતા મને તેમનો અર્થ શબ્દોને તાણીતોશીને કરેલો હોય એમ લાગ્યું અને મારું મન માનતું નહોતું, પરંતુ તેમની વાતોથી મારા દિલને કંઈક શાંતિ વળી સમાધાનના ગુણદોષની

* પંડિતજીએ ટાંકેલી અંગ્રેજી કડીનો ભાવાર્થ —ભાષાં ક

ચર્ચાની વાત નોખી રાખી, મેં તેમને જણાવ્યું 'એકાએક તદ્દન નવી વાત લાવીને અમારી સામે ખડી કરી દેવાની આપની પદ્ધતિનો મને બહુ ડર લાગે છે, આપનામાં એવું કંઈક અજ્ઞાત છે કે જેને હું છેલ્લાં ચૌદ વરસના નિકટના સહવાસ પછી પણ જરાયે ઓળખી શક્યો નથી, અને તેનો મને ભય રહ્યા કરે છે ' તેમણે પોતે પણ એ અજ્ઞાત તત્વ પોતાનામાં રહેલું છે એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને મને જણાવ્યું કે 'હું પોતે પણ એને માટે જવાબદાર નથી, અને તે મને ક્યાં દોરી જશે તે વિષે હું આગળથી કહી શકતો નથી

એક બે દિવસ હું તરફડતો રહ્યો, કારણ શું કરવું તે મને સૂઝતું નહોતું તે વખતે તે સમાધાન થતું અટકાવવાનો અથવા તેનો વિરોધ કરવાનો સવાલ નહોતો. તે વખત જતો રહ્યો હતો એટલે હકીકતમાં તેનો સ્વીકાર કરી લેવો રહ્યો, બહુ તો તાત્વિક રીતે તેની સાથેનો મારો સબંધનો ઇનકાર જાહેર કરું એટલું જ મારાથી બની શકે એમ હતું એમ કરવાથી મારું મિથ્યાભિમાન સંતોષાત, પરંતુ તેનાથી પૂર્ણ સ્વરાજના વિશાળ આશયને શી મદદ થવાની હતી? જે કંઈ થઈ ગયું છે તેનો શોભાભરેલી રીતે સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનો ગાંધીજીએ કર્યો હતો તેનો સૌથી અનુકૂળ અર્થ કરવો એ શું વધારે ઇષ્ટ ન હોય? સમાધાન થઈ ગયા પછી તરત જ વર્તમાનપત્રકારોને આપેલી એક મુલાકાતમાં તેમણે તે અર્થ પર, તેમજ પૂર્ણ સ્વરાજ જ અમારું ધ્યેય છે અને તેનું જ અમે પૂર્ણપણે સમર્થન કરવાના છીએ એ વાત પર ભાર દીધો હતો વળી લોર્ડ અર્વિનને મળીને પણ તેમણે એ વાતની ચોખવટ કરી કે જેથી તરત અથવા ભવિષ્યમાં કોઈ પ્રકારની ગેરસમજ ન થાય તેમણે વાઈસરૉયને જણાવ્યું કે ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભાનો કોઈ પ્રતિનિધિ જશે તો તે મહાસભાના પૂર્ણ સ્વરાજનો દાવો સ્વીકારીને જ અને તે રજૂ કરવાને માટે જ જશે લોર્ડ અર્વિને બેશક જાતે એ દાવો સ્વીકારી શકે એમ નહોતું પરંતુ મહાસભાનો એ દાવો રજૂ કરવાનો હક તેમણે માન્ય રાખ્યો

એટલે ભારે હૃદયમંથન અને શારીરિક ક્લેશ વેઠ્યા પછી સમાધાનનો સ્વીકાર કરવાનો તેમજ તેનો ખરા દિલથી અમલ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો વચ્ચેનો માર્ગ મને કોઈ દેખાતો નહોતો.

સમાધાન થયું તે પૂર્વે તેમજ પછી ગાંધીજીએ લોર્ડ અર્વિનની સાથે થયેલી પોતાની વાતચીતમાં સવિનયભંગને અંગે જેલ ગયેલા કેદીઓ સિવાયના બીજા રાજકીય કેદીઓને છોડવાની પણ વિનયપૂર્વક માગણી કરી હતી સવિનય ભંગના કેદીઓ તો સમાધાનની એક શરતને અંગે જ છૂટવાના હતા પરંતુ બીજા હજારો લોકો જેલમાં હતા તેમાંના કેટલાક રીતસર કામ ચાલ્યા પછી સજા પામેલા હતા, અને કેટલાક કોઈ પણ પ્રકારના આરોપ કેસ અથવા સજા વિના અટકમાં રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓ હતા આ નજરકેદીઓમાંના ઘણા તો વરસો થયાં જેલમાં પડેલા હતા કેસ ચલાવ્યા વિના માણસોને જેલમાં પૂરી દેવાના આ ઢંગ સામે આખા હિંદમાં,

અને બંગાળને એથી વધારેમાં વધારે વેઠવું પડયું હતું એટલે વિશેષે કરીને બંગાળમાં, ઘણા સમય થયાં કાયમ અતિશય રોષ રહેતો હતો. ‘પેનગ્વિન આઇલૅન્ડ’[1]માંના લશ્કરી કચેરીના વડાની માફક (કે પછી ડ્રેફસ[2] કેસની આ વાત છે?) હિન્દી સરકાર એમ માનતી હતી કે ‘નહિ પુરાવો’ એ જ ઉત્તમ પુરાવો છે. પુરાવો હોય જ નહિ તો પછી તેને ખોટો પાડવાની વાત જ ક્યાં રહી? સરકારનો આક્ષેપ એવો હતો કે આ બધા નજરકેદીઓ હિંસાવાદી ક્રાન્તિકારીઓ છે અથવા થશે. સમાધાનના એક અંગ તરીકે નહિ પરંતુ તંગ બની ગયેલી રાજકીય સ્થિતિમાંથી કંઈક રાહત મળે અને બંગાળમાં વધારે સ્વાભાવિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે માટે એક અત્યંત ઇષ્ટ ઉપાય તરીકે ગાંધીજીએ તેમની મુક્તિ માટે વકીલાત કરી હતી, પરંતુ સરકાર તેમાં સંમત ન થઈ.

ભગતસિંહની મોતની સજા ઓછી કરવાને માટે ગાંધીજીએ કરેલી આગ્રહભરી વકીલાત પણ સરકારે માન્ય ન રાખી. આને પણ સમાધાન સાથે કશો સંબંધ નહોતો, પણ એ બાબતમાં હિંદભરમાં ફેલાયેલી તીવ્ર લાગણીને કારણે અલગ રીતે ગાંધીજીએ એનો આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ તેમની વિનવણી મિથ્યા ગઈ

હિંદમાંના ત્રાસવાદી સમૂહના માનસને સમજવાને ઉપયોગી થયેલી એવી એક તે સમયે બનેલી વિચિત્ર ઘટનાનું મને સ્મરણ થાય છે. જેલમાંથી હું છૂટયો ત્યાર પછી પિતાશ્રીના અવસાન પહેલાં અથવા તે પછી થોડા દિવસ રહીને એ ઘટના બનેલી. મારે ઘેર મને એક અજાણ્યો માણસ મળવા આવ્યો હતો, અને મને ખબર આપવામાં આવી કે એ ચન્દ્રશેખર આઝાદ છે. હું તેને આ અગાઉ કદી મળ્યો નહોતો. ૧૯૨૧માં અસહકારની હિલચાલ દરમ્યાન શાળા છોડી દઈને તે જેલમાં ગયો હતો. ત્યારે દશ વર્ષ પહેલાં મેં તેને વિષે સાંભળ્યું હતું ખરું તે વખતે તેની ઉંમર પંદર કે સોળ વર્ષની હશે. જેલના કંઈક નિયમભંગના ગુનાને માટે તેને ત્યાં ફટકા મારવામાં આવ્યા હતા. પાછળથી તે ત્રાસવાદીઓ તરફ ખેંચાયો હતો, અને ઉત્તર હિંદમાં તેમનો એક આગેવાન બન્યો હતો આ બધું મેં કંઈક અસ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું હતું અને એ બધી

૧–૨ ‘પેનગ્વિન આઇલૅન્ડ’ એ અનાતોલ ફ્રાન્સ નામના પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ લેખકની કૃતિ છે, જેમા લોકશાસનહીન, પરાધીન રાજ્યનું ચિત્ર ખેંચવામા આવ્યું છે ડ્રેફસ નામનો એક ફ્રેંચ લશ્કરી અમલદાર હતો જેની ઉપર ગયા સૈકાની આખરે સરકારી ખબરો વેચવાનો ખોટો આરોપ મુકાયો હતો, અને લાંબી સજા થઈ હતી. એ આરોપ બેવાર ખોટો સિદ્ધ થયો, બેવાર એની ઉપર ફરી કામ ચાલ્યું, અને છેવટે અનેક વર્ષ કેદ ભોગવ્યા પછી બાપડો નિર્દોષ ઠર્યો પંડિતજી લખે છે એવું પાત્ર ‘પેનગ્વિન આઇલૅન્ડ’મા સંભવિત છે, પણ ‘નહિ પુરાવો’ એ જ ખરો પુરાવો એ વાત તો ડ્રેફસના કેસની જ યાદ આપે છે ડ્રેફસના હાથની સહીનો એક કાગળ મળતો ન હતો, એ બચાવની સામે કહેવામા આવતું હતું કે એ ‘નહિ પુરાવો’ એ જ ‘ખરો પુરાવો’ છે, કારણ પુરાવો હોય તો ખોટોખરો સાબિત કરવો પડેના? પુરાવો રાખ્યો જ નથી, એ બતાવે છે કે એની સામે ગુનો સાબિત છે —ભા. ક.

ાગોમા મે શસ્ત્રો ન્સ લીધા નહોતા. એટલે તેને જોઈને મને આશ્ચર્ય થયુ અમને ઊડી દેવામા આવ્યા હતા તેથી મહાત્મા અને સરકાર વચ્ચે કઈક સદેશાઓ ચાલશે એવી જે સર્વસામાન્ય અપેક્ષા ઉત્પન્ન થઈ હતી તેને કારણે મને મળવાનુ આઝાદને સૂઝ્યુ હતુ સમાધાન થાય તો તેના સમૂહના લોકોને કાઈ ઠરીને બેસવાનુ મળશે કે નહિ એ તેને જાણવુ હતુ “શું સમાધાન પછી પણ બહારવટિયાઓ ગણીને જ અમારી સાથે કામ લેવામા આવશે? અમને પકડવાને ઇનામો જાહેર કરીને અમે એકે ઠેકાણે ઠરીને રહી ન શકીએ તેમ અમારો પીછો પકડવામા આવશે? શુ અમારા ઉપર ફાસી જ હમેશા ઝઝૂમતી રહેશે? કે પછી ઠરીને શાન્તિથી બેસી કાઈ ધધો કરવાની તક આપવામા આવશે?” વળી તેણે મને જણાવ્યુ ‘મારે તેમજ મારા ઘણા સાથીઓને વિષે તો હુ કહી શકુ કે કેવળ હિસાથી ત્રાસ ફેલાવવાનો ઉપાય મિથ્યા છે અને તેમાથી કશું નીપજતુ નથી એવી અમારી ખાતરી થઈ છે, પરતુ તદ્દન અહિસાના શસ્ત્રથી હિન્દને મુક્તિ મળશે એમ હુ માની નથી શકતો મને એમ પણ લાગે છે કે ભવિષ્યમા કોઈક પ્રસગે સશસ્ત્ર લડત થશે, પરતુ તેમા અને ત્રાસવાદીઓની પદ્ધતિમા કશુ સામ્ય નહિ હોય હિદની મુક્તિના પ્રશ્નની બાબતમા ત્રાસવાદી પદ્ધતિનો મે કાકરો જ કાઢી નાખ્યો છે એ બધુ ખરુ પરતુ શિકારી શિકારનો પીછો પકડે તેમ કાયમ મારી પાછળ સરકાર પડી હોય, મને ઠરીને બેસવાની તક જ ન આપે, તો પછી મારે શું કરવુ?’ તેના કહેવા પ્રમાણે તે સમયે તરતમા જ બનેલા ઘણાખરા હિસાના કૃત્યો કેવળ સ્વરક્ષણને માટે જ કરવામા આવ્યા હતા

છૂટાછવાયા ખૂન કરીને ત્રાસ ફેલાવવાની પદ્ધતિ વિષેની શ્રદ્ધા ક્ષીણ થતી જાય છે એ વાત આઝાદ પાસેથી જાણીને મને આનદ થયો પાછળથી એ વાતનો બીજે પુરાવો પણ મને મળ્યો હતો એક આખા સમૂહના ખ્યાલ તરીકે તો ખરેખર તેનો લગભગ નાશ જ થયો હતો વ્યક્તિગત છૂટાછવાયા દાખલાઓ ઘણુખરુ કોઈક ખાસ કારણને લીધે વેર લેવાના હેતુથી, કે કોઈકના ચિત્તભ્રમને પરિણામે જ બનતા એક સામુદાયિક કલ્પનાને પરિણામે નહોતા બનતા બેશક આનો અર્થ એ નથી કે જૂના હિસાવાદીઓ અથવા તેમના નવા સાથીઓ અહિસાના અનુયાયીઓ અથવા બ્રિટિશ સરકારના પ્રશસકો બની ગયા હતા પરતુ એનો અર્થ એટલો તો છે જ કે પ્રથમ તેઓ હિંસાની પરિભાષામા જ વિચાર કરતા તેમ કરતા હવે તેઓ બધ થયા હતા મને એમ લાગે છે કે તેમાના ઘણાખરા સ્પષ્ટ રીતે ‘ફાસિસ્ટ’* માનસ ધરાવતા થઈ ગયા છે

* ફાસિસ્ટ પદ્ધતિ એ આજે મુસોલિનીની પદ્ધતિ છે પણ અહી ફાસિસ્ટ માનસનો અર્થ “હમેશ ભોગવનારા એક વર્ગના હિતને માટે બળજબરીનો સરમુખત્યારવાદ” થાય છે આવી સરમુખત્યારી આજે ઇટલીમા ચાલે છે અને જર્મનીમા પણ ચાલે છે હિંસાવાદીઓ પણ આ પ્રકારનો સરમુખત્યારવાદ લાવવાનુ માનસ કેળવતા થઈ ગયા છે એવું કહેવાનું કહેવુ છે

—અા. ક

ચંદ્રશેખર આઝાદને મેં રાજકીય કાર્યની મારી ફિલસૂફી સમજાવવાનો તેમજ મારી વિચારપદ્ધતિ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ 'હવે મારે કરવું શું?' એ તેના મૂળ સવાલનો મારી પાસે જવાબ નહોતો. તેને અથવા તેના જેવા બીજાઓને રાહત અથવા શાંતિ મળે એવું કંઈ પણ બનવાનો સંભવ જણાતો નહોતો. હું તેને એટલી જ સલાહ આપી શક્યો કે ભવિષ્યમાં હિંસાનાં કૃત્યો બનતાં અટકાવવાને માટે તમારે તમારી લાગવગ વાપરવી જોઈએ, કેમકે તેનાથી તમારા પોતાના સમૂહને તેમજ અંતિમ ધ્યેયને નુકસાન પહોંચે છે.

બે કે ત્રણ અઠવાડિયાં પછી ગાંધી–અર્વિન મસલતો ચાલતી હતી તે દરમ્યાન દિલ્હીમાં મને સમાચાર મળ્યા કે ચંદ્રશેખર આઝાદ અલ્લાહાબાદમાં પોલીસની ગોળીથી વીંધાઈને મરણ પામ્યો છે. એકવાર ધોળે દિવસે એક બાગમાં પોલીસે તેને ઓળખી કાઢ્યો હતો, અને તેમની એક મોટી ટુકડીએ તેને ઘેરી લીધો હતો. આઝાદે એક ઝાડની ઓથે રહીને પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. બાગમાં આઝાદ અને પોલીસ વચ્ચે ગોળીઓ ચાલી અને એક નાની સરખી ઝપાઝપી થઈ. મર્યા પહેલાં આઝાદે એક બે સિપાઈઓને ઘાયલ કર્યા હતા.

કામચલાઉ સંધિ થયા પછી તરત જ દિલ્હી છોડીને હું લખનૌ પહોંચ્યો. આખા દેશમાં સવિનય ભંગ થોભાવી દેવાને અમે તરત જ પગલાં લીધાં હતાં, અને મહાસભાના આખા તંત્રે અમારી નવી સૂચનાઓનો હેરત પમાડે એવી શિસ્તથી જવાબ વાળ્યો હતો. મહાસભાના અનુયાયીઓમાં અનેક અસંતુષ્ટ થયેલાઓ, ભેજાંના ગયેલાઓ હતા અને તેમની જૂની પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરવાની ફરજ પાડવાનો અમારી પાસે કોઈ ઉપાય નહોતો પરંતુ હું જાણું છું ત્યાં સુધી એક પણ અપવાદ વિના મહાસભાના વિશાળ તંત્રે પોતાની નવી ફરજનો અમલ કીધો (ઘણા આ નવી પરિસ્થિતિની ટીકા કરતા હતા એ અલગ વાત છે.) અમારા પોતાના પ્રાન્તમા આ સૂચનાઓની શી અસર પહોંચે છે તે જાણવાની મને ખાસ ઇન્તેજારી હતી, કેમકે તેના કેટલાક વિભાગોમાં નાકરની લડત જોરથી ચાલતી હતી. બધા સવિનય ભંગના કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે તે જોવાનું અમારું પહેલું કામ હતુ. રોજ રોજ એવા હજારો કેદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા અને થોડા સમય પછી તો કેટલાક ચર્ચાસ્પદ દાખલાઓ જ માત્ર જેલમાં રહ્યા બેશક મારામારી કે ખુનામરકી માટે સજા પામેલા તેમજ નજરકેદીઓનો આમાં સમાવેશ થતો નહોતો. તેમને છોડવામાં આવ્યા નહોતા

આ છૂટી ગયેલા કેદીઓ જ્યારે તેમને ઘેર પોતપોતાને ગામ અથવા શહેરમાં પહોંચ્યા ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના લોકોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું ઘણાં સ્થળોએ એ સ્વાગતને અંગે શણગારો કરવામાં આવ્યા, ધજાપતાકાઓ ઉડાવવામાં આવી, સરઘસો નીકળ્યાં, સભાઓ થઈ, ભાષણો થયાં અને સ્વાગતનાં માનપત્રો પણ અપાયાં. એ બધું બહુ જ સ્વાભાવિક હતું અને બનશે એમ સૌ ધારતા હતા પરંતુ અગાઉ જ્યાં ઠેર ઠેર પોલીસના લાઠીમાર ચાલતા, અને સરઘસો તેમજ સભાઓ જબરજસ્તીથી વિખેરી

નાખવામાં આવતા ત્યાં હવે થતા પ્રદર્શનોથી પરંતુ એકાએક પરિવર્તન આંખમાં ખૂંચે એવું હતું. પોલીસને આ નવી પરિસ્થિતિ જરા વસમી લાગી, અને ઘણુંખરું જેલમાંથી છૂટીને આવેલા આપણા લોકોમાંના ઘણાકના દિલમાં વિજયભાવ પણ હતો જ તો! વિજયોત્સવ માણવાનું કશું જ કારણ નહોતું, પરંતુ જેલમાંથી બહાર નીકળવાના પ્રસંગે જેલમાં જુસ્સો છેક જ મરી ન ગયો હોય તો, હમેશાં હૈયું ફુલાય છે, અને જથ્થાબંધ કેદીઓ જેલ બહાર નીકળે છે ત્યારે એ લાગણી ખૂબ વધી જાય છે.

આ હકીકત હું અહીં એટલા માટે જણાવું છું કે સંધિ પછીના મહિનાઓમાં સરકારે આ 'વિજયપ્રદર્શન,' સામે ખૂબ વાંધો લીધો હતો અને પાછળથી તો એને અમારી સામેનો એક આરોપ ગણી લેવામાં આવ્યો હતો! સત્તા મોટે તે પૂર્વદિશાના વાતાવરણમાં ઊછરેલા અને તેમાં જ હમેશાં રહેતા રાજ્યવહીવટ વિષે સરકારી ખ્યાલો ધરાવનારા, તેમજ પ્રજાના વિશ્વાસનો અંશમાત્ર પણ જેમની પાસે રહ્યો ન હતો એવા સરકારી અમલદારોથી પોતે જેને પોતાનો મોભો સમજે છે તે સહેજ પણ ઝાંખો પડે તે ખમાતું નથી. મને ખબર છે કે અમારામાંથી કોઈને આ વસ્તુનો ખ્યાલ પણ નહોતો. એટલે જ્યારે પાછળથી અમે જાણ્યું કે સિમલાને શિખરેથી નીચેના મેદાનો સુધીના બધા સરકારી અમલદારો પ્રજાની આ ઉદ્ધતાઈને લીધે ક્રોધથી તેમજ ઘવાયેલા અભિમાનથી સમસમી રહ્યા હતા ત્યારે અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. અમલદારોના વિચારોનો પડઘો પાડનારા વર્તમાનપત્રો તો હજી પણ એ ભૂલી શક્યા નથી, અને આજે સાડાચાર વર્ષના ગાળા પછી પણ તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે જ્યારે મહાસભાવાદીઓ મોટી જીત મેળવી હોય તેમ વિજયોન્મત્ત બનીને આમતેમ ઘૂમતા તે ભૂંડા બેશરમ જમાનાનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે તેમને લગભગ આંખે દેખી શકાય એવી કંપારી ચડે છે. સરકારી અમલદારો અને તેમના વર્તમાનપત્રકાર મિત્રોની બળતરાના આ ઊભરા અમારે માટે તો સાવ નવી જ વસ્તુ હતી. એ ઉપરથી બરાબર સમજાયું કે તેમના જ્ઞાનતંતુઓને કેટલી બધી તાણ પહોંચી હશે, તેમને પોતાના માનસિક આવેગોને કેટલા અટકાવવા પડ્યા હશે અને પરિણામે તેમના મગજમાં કેવી કેવી ગાંઠ પડી ગઈ હશે. અમારા સૈનિકોમાંના કેટલાકના થોડા ભાષણો અથવા થોડા સરઘસોથી તેઓ આટલા બધા અકળાઈ જાય એ ભારે આશ્ચર્યની વાત હતી.

સાચી હકીકત તો એ છે કે તે વખતે મહાસભાના અનુયાયીઓમાં કોઈને પણ બ્રિટિશ સરકારને મહાત કરી છે એવો ખ્યાલ ન હતો, આગેવાન માણસોમાં તો એથી પણ ઓછો. પરંતુ આપણા લોકોએ બતાવેલી આત્મભોગની શક્તિ તેમજ હિંમતને લીધે આપણામાં વિજયભાવ હતો ખરો. ૧૯૩૦માં દેશે જે કરી બતાવ્યું તેનાથી આપણને જરૂર કંઈક અભિમાન થયું હતું. તેને લીધે આપણા પોતાના મનની સાથે આપણી હિંમત વધી, આપણામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો, અને એ જ ખ્યાલથી આપણો નાનામાં નાનો સ્વયંસેવક પણ ટટાર બનીને પોતાનું માથું ઊંચું રાખતા શીખ્યો. આપણને એમ લાગેલું કે, આ મોટા પુરુષાર્થે આખા જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, તેમજ

તેનાથી બ્રિટિશ સરકાર પર બેહદ દબાણ પહોંચ્યુ હતુ અને આપણા ધ્યેયની વધારે નજીક આપણે પહોંચ્યા હતા આ બધી લાગણીઓમાં સરકારને હરાવવાપણાનો ભાવ લેશમાત્ર નહોતો, ઊલટું અમારામાંના ઘણાને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો કે દિલ્હીના કરારમાં સરકાર ઠીક ઠીક ફાવી ગઈ હતી આપણે આપણા ધ્યેયથી હજી બહુ દૂર છીએ, અને હજી તો આપણા માર્ગમાં મોટી મોટી અને આકરી લડતો ઊભી છે, એવું જે લોકો જણાવતા હતા તેમની સામે સરકારના હિતેચ્છુઓ ઉઘડાઈપણાનો અને દિલ્હીના કરારના આત્માનો ભંગ કરવાનો આક્ષેપ કરતા

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં હવે અમારી સામે ખેડૂતોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો હવે અમારી નીતિ બની શકે તેટલી હદે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની હતી, એટલે અમે તરત જ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકાર સાથે સંબંધ શરૂ કર્યો બહુ મોટા લાબા ગાળા પછી — બાર વર્ષથી સરકારી કામની રાહે અમારો ને તેમનો સંબધ થયો નહોતો — ખેડૂતોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાને અંગે હુ પ્રાન્તના કેટલાક મોટા અમલદારોને મળ્યો એ પ્રશ્ન વિષે તેમની સાથે અમે લાબો પત્રવહેવાર પણ ચલાવ્યો—અમારી પ્રાન્તિક સમિતિએ પ્રાતિક સરકાર સાથે સતત સપર્કમાં રહેવાને માટે અમારા એક પ્રમુખ કાર્યકર્તા ગોવિંદ વલ્લભ પતની સંધિ-અમલદાર તરીકે નિમણૂક કરી ખેડૂતોની પરિસ્થિતિમાં આવેલી કટોકટીની સ્થિતિની, ખેતીની પેદાશના ભાવોમાં આવેલી અસાધારણ મદીની, અને સામાન્ય ખેડૂત પાસેથી ઉઘરાવવામાં આવતા હફતાના પૈસા ભરવાની તેની અશક્તિની વાત સરકારે કબૂલ રાખી હતી પ્રશ્ન એ હતો કે ખેડૂતોને કેટલી રાહત આપવી જોઈએ, અને તે માટે કેટલુ ગણોત વસૂલ કરવાનું માફી વાળવું જોઈએ. અને આ વાત સરકારના હાથમા હતી સામાન્ય સંજોગોમા સરકાર એકલા જમીનદારો સાથે જ સીધો વહેવાર રાખતી, તેમના ગણોતિયાઓ સાથે સીધો સંબધ રાખતી નહોતી, અને જમીનદારો ગણોત માફી વાળતા કે મુલતવી રાખતા કે ઓછુ કરતા પરંતુ સરકાર જ્યા સુધી જમીનદારો પાસે લેવાનુ પોતાનુ મહેસૂલ ઓછુ ન કરે ત્યાં સુધી તેમણે પણ એ બાબતમા કઈ પણ કરવાનો ઇન્કાર કર્યો, કંઈ નહિ તો સામાન્ય રીતે પોતાના ગણોતિયાઓનુ ગણોત ઓછું કરવાને ઇન્તેજાર તો તેઓ હોતા જ નથી એટલે છેવટનો નિર્ણય સરકારના જ હાથમા હતો

પ્રાન્તિક સમિતિએ ખેડૂતોને જણાવી દીધુ હતુ કે નાકર લડત હવે બધ થઈ છે, અને તમારે બધાએ પોતાના ગજા પ્રમાણે ગણોત ભરી દેવુ પરતુ ખેડૂતોના પ્રતિનિધિ તરીકે સમિતિએ ભારે રાહતની અને ગણોત બહુ મોટા પ્રમાણમા ઘટાડવાની માગણી કરી હતી ઘણા સમય સુધી સરકારે કંઈ પગલુ ન લીધુ પ્રાન્તના ગવર્નર સર માલ્કમ હેલી રજા પર હતા કે પછી બીજા ખાસ કાર્યને માટે નિમાયા હતા એટલે હાજર નહોતા. તેથી ઘણુ કરીને સરકાર મૂઝવાતી હતી તાબડતોબ અને સગીન પગલુ ભરવાની જરૂર હતી, પરતુ અવેજી ગવર્નર અને તેના સાથીઓ એવા કશા પગલા માટે પોતે જવાબદારી લેવા ઇચ્છતા નહોતા, એટલે ઉનાળામા સર માલ્કમ

હેલી પાછા ફરે ત્યાં સુધી એ બાબતને લંબાવવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. આ સ્થિતિ મુશ્કેલ તો હતી જ; તે આ ઢાલગોળ અને ઢીલથી વધારે બગડી અને પરિણામે ખેડૂતોને બહુ ભોગવવું પડ્યું.

“દિલ્હીના કરાર થયા પછી તરત જ મારી તબિયત જરા લથડી હતી. જેલમાં જ મારી પ્રકૃતિ બરાબર રહેતી નહોતી. તે પછી પિતાશ્રીના અવસાનના આઘાત અને તેની પછી તરત જ આવેલી દિલ્હીની મંત્રણાઓનો દીર્ઘ પરિશ્રમ એ બધાને મારું શરીર પહોંચી ન શક્યું. કરાંચીની મહાસભાને માટે જવા જેટલી મારી તબિયત કંઈક સુધરી હતી ખરી.

કરાંચી હિંદના છેક વાયવ્ય ખૂણા તરફ આવેલું છે. ત્યાં પહોંચવાને કરવી પડતી મુસાફરી મુશ્કેલીભરેલી હોય છે અને દેશના બીજા ભાગોથી તે વચ્ચે પડેલા રણના પ્રદેશોને લીધે કંઈક અલગ પડી ગયેલું છે. પણ દૂરદૂરના ભાગોમાંથી આકર્ષાઈને આવેલા લોકોનું મહાન સંમેલન ત્યાં ભેગું થયું હતું અને તે ક્ષણે દેશમાં જે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તેનું સાચું પ્રતિબિંબ તેમાં જોવાને મળતું હતું. હિંદમાં રાષ્ટ્રીય હિલચાલનું વધતું જતું બળ જોઈને શાંત પણ ઊંડો સંતોષ સૌને થયો હતો. મહાસભાના તંત્રે તેની પાસેથી માગવામાં આવેલા ભારે ભોગોનો યોગ્યતાથી જવાબ વાળ્યો હતો તે જોઈને તેમજ પોતાના સુસંગઠિત આત્મભોગની શક્તિથી તેણે પોતાની હસ્તી વાજબી છે એમ પુરવાર કરી બતાવ્યું હતું તે જોઈને સૌ ગર્વની લાગણી અનુભવતા હતા. સૌને લોકો વિષે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો અને એને એક પ્રકારનો સંયમભર્યો ઉન્માદ જણાતો હતો. સાથે સાથે સામે આવી ઊભેલા ગંભીર પ્રશ્નો તેમ જ મોટા જોખમના ભાનથી ભારે જવાબદારીની ભાવના પણ જાગ્રત થઈ હતી અને સૌને બરાબર વસી ગયું હતું કે આ મહત્ત્વના શબ્દો અને ઠરાવો વગર વિચાર્યે ઉચ્ચારવાના કે પસાર કરવાના નથી, તેને તોળી તોળીને રજૂ કરવાના છે. કારણ આખો દેશ તેનું અક્ષરશઃ પાલન કરવાનો છે. બહુ મોટી બહુમતીથી દિલ્હીના કરારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. તોપણ તે લોકપ્રિય થયો નહોતો અને સૌને રુચ્યો નહોતો. અને એવો ભય લાગ્યા કરતો હતો કે એમાંથી અનેક પ્રકારની કઠણ પરિસ્થિતિમાં આપણે મુકાવાના છીએ. કોણ જાણે કેમ પણ સંધિને લીધે દેશ સમક્ષ પડેલા પ્રશ્નો વિષેની વિચારણા પહેલાં જેટલી સ્પષ્ટ અને સાફ હતી તેવી હવે રહી નથી એવો ભાસ થતો હતો. વળી મહાસભાની બેઠકના મુહૂર્તમાં જ [illegible] એક ઘટના બની હતી — ભગતસિંહને ફાંસી મળી હતી. આ રોષ અને દુઃખની લાગણી ઉત્તર હિંદમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાતી હતી અને કરાંચી ઉત્તરમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં પંજાબમાંથી સંખ્યાબંધ લોકો હાજરી આપતા હતા.

મહાસભાના કોઈ પણ આગલા અધિવેશન કરતાં કરાંચીની મહાસભા વધુ ગાંધીજીની એક મોટી અંગત જીત નીવડી. મહાસભાના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ હિંદની સૌથી લોકપ્રિય અને સમર્થ વ્યક્તિઓમાંના એક હતા અને ગુજરાતની

અનેક લડતોમાં વિજય મેળવનાર સરદાર તરીકે તેમણે યશ મેળવેલો હતો. પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર મુખ્ય સ્થાન તો મહાત્મા જ હતા. ખાન અબદુલ ગફારખાની સરદારી હેઠળ સરહદના પ્રાંતમાંથી લાલ ડગલીવાળા સ્વયંસેવકોનું એક મોટું દળ પણ મહાસભામાં હાજર હતું. આ સરહદના સ્વયંસેવકો અતિશય લોકપ્રિય થયા હતા અને તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં જયઘોષથી તેમનું સ્વાગત થતું કેમકે ૧૯૩૦ના એપ્રિલ પછી તેમને ખૂબ છછેડવામાં આવ્યા હતા તોપણ તેમણે અસાધારણ અહિંસક શૌર્ય દાખવીને હિંદને મુગ્ધ કર્યું હતું. 'લાલ ડગલીવાળા' નામથી કેટલાક લોકોને એવો ભાસ થતો હતો કે એ સ્વયંસેવકો સામ્યવાદીઓ અથવા ઉદ્દામ મજૂર પક્ષના છે પરંતુ એ ભાસ ખોટો હતો. તેમનું અસલ સાચું નામ તો 'ખુદાઈ ખિદમતગાર' હતું અને તેમનું મંડળ મહાસભા સાથે સહકાર કરતું હતું (પાછળથી ૧૯૩૧માં મહાસભાના તંત્રમાં તેમને તેના એક અંગ તરીકે દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા). 'લાલ ડગલીવાળા' તો તેમને એટલા માટે કહેતા હતા કે તેમણે પોતાના મંડળને માટે કંઈક જૂના જમાનાનો પહાડી લેબાસ પસંદ કર્યો હતો અને તેનો રંગ લાલ રાખ્યો હતો.

કરાંચી મહાસભાનો મુખ્ય ઠરાવ દિલ્લીની સંધિ અને ગોળમેજી પરિષદને અંગે હતો. કાર્યવાહક સમિતિનો ઠરાવ હોવાથી બેશક મેં તેનો સ્વીકાર તો કર્યો હતો પરંતુ મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં મારે જ તે રજૂ કરવાનો છે એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું ત્યારે મને સંકોચ થયો. મારા મનને એ રુચતો નહોતો. એટલે પ્રથમ તો મેં ના પાડી, પણ પછી મને એમ થયું કે આ વલણ નબળું અને ગેરવાજબી છે. કાં તો હું એ ઠરાવનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરું અથવા તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરું એ જ વાજબી થાય. પણ એમાં સંદિગ્ધ અથવા દ્વિઅર્થી વલણ લઈને તો લોકોને તર્કવિતર્ક કરવાની તક આપવા જેવું હતું, એ પણ યોગ્ય નહોતું. એટલે છેક છેલ્લી ઘડીએ, મહાસભામાં એ ઠરાવની ચર્ચા શરૂ થાય તેની થોડીક મિનિટ આગળ જ મેં તે જાતે જ રજૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે ભવ્ય સંમેલન સમક્ષના મારા ભાષણમાં તે ઠરાવને વિષેની મારી લાગણીઓ કેવી હતી, કયા કારણોને લીધે મેં તેનો હૃદયપૂર્વક અંગીકાર કર્યો હતો તેમજ કયા હેતુથી હું તેનો સ્વીકાર કરવાને તે લોકોને વિનવણી કરતો હતો તે બધું મેં ખુલ્લા દિલથી રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી વિના છેક છેવટની ક્ષણની પ્રેરણાથી હૃદયમાંથી નીસરું એ ભાષણ નીપજ્યું હતું અને તેની ભાષામાં ઝાઝા અલંકારો કે ચૂંટેલી શબ્દરચનાઓ નહોતી. તેથી વધારે ગંભીરતાપૂર્વક તૈયાર કરીને આપેલાં મારાં બીજાં અનેક ભાષણો કરતાં તે વધારે સફળ નીવડ્યું.

ખાસ કરીને તો ભગતસિંહ વિષેના ઠરાવ ઉપર તેમજ મૂળ હકોનું જાહેરનામું તથા આર્થિક નીતિ વિષેના ઠરાવોને અંગે અને બીજા પણ કેટલાક ઠરાવોને અંગે પણ મેં ભાષણો કર્યાં હતાં. તે પૈકી મૂળ હકોના ઠરાવ વિષે, કંઈક અંશે તેમાં સમાવેલા મુદ્દાઓને કારણે અને વિશેષે કરીને મહાસભામાં દાખલ થયેલી નવીન વિચારદૃષ્ટિ તેમાં વ્યક્ત થતી હતી તે કારણે મને ખાસ રસ હતો. અત્યાર સુધી મહાસભા શુદ્ધ રાષ્ટ્રવાની

ધોરણે જ વિચાર કરતી હતી, અને સામાન્ય રીતે સ્વદેશીને તથા ગૃહઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપતી તે બાદ કરતાં તે આર્થિક પ્રશ્નોની વિચારણાથી અલગ રહેતી હતી કરાચીના ઠરાવમાં દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં ચાવીરૂપ હોય તેવા ઉદ્યોગો અને લોકોપયોગી કામગીરીનાં ખાતાંઓને રાષ્ટ્રની માલિકીનાં બનાવીને તેમજ બીજા અનેક જુદા જુદા ઉપાયોથી ગરીબ જનતા ઉપરનો આર્થિક બોજો ઓછો કરી તેને શ્રીમંતોની પીઠ ઉપર નાખવાની હિમાયત કરવામાં આવી હતી આ પ્રકારે મહાસભાએ સમાજવાદની દિશામાં એક પગલું ભરેલું બહુ જ ટૂંકુ પગલું ભર્યું એ ઠરાવમાં શુદ્ધ સમાજવાદ જેવું કશું જ નહોતું અને કોઈ પણ મૂડીવાદી રાજ્ય તેમાં સમાવેલી બાબતોનો સહેલાઈથી સ્વીકાર કરી શકે એમ હતું

આ તદ્દન નરમ અને સીધા સાદા ઠરાવથી હિંદી સરકારના મોટા મોટા સાહેબોના મગજ ઝપાટાબંધ કામ કરતાં થઈ ગયાં સ્વાભાવિક રીતે તેઓ ચકોર તો રહ્યા જ, એટલે તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ તો કદાચ બોલ્શેવીકોનું સોનું કરાચીમાં છૂપી રીતે પ્રવેશીને મહાસભાના આગેવાનોને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યું છે એવું ચિત્ર પણ ખડું થઈ ગયું હશે તેઓ એક પ્રકારના રાજકીય એકાંતવાસમાં રહે છે, બહારની દુનિયા સાથે તેમનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી, અને તેમની આસપાસ હમેશ ગુપ્તતાનું વાતાવરણ હોય છે, એટલે તેમનાં હૃદયો હમેશાં રહસ્યમય તેમજ કલ્પનાઓથી ભરેલી કથાઓ સાંભળવાને અને સ્વીકારવાને તૈયાર હોય છે અને વળી આ વાર્તાઓ સરકારની ખાસ કૃપાને પાત્ર થયેલાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા કકડે કકડે ગૂઢ રહસ્યપૂર્ણ ભાષામાં બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તેમાં એવું ગર્ભિત સૂચન હોય છે કે આ તો ઠીક છે પણ એ વાત પરનો પરદો જો ઉઠાવી શકાય તો બીજું કેટલુંયે જોવાનું જડે એમ છે આ સર્વમાન્ય તેમજ બહોળા અનુભવથી ચાલતી પદ્ધતિ મુજબ કરાચીના મૂળ પ્રાથમિક હકો વગેરે વિષેના ઠરાવના વારંવાર ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે, અને તે ઉપરથી હું તો એટલું જ અનુમાન કાઢી શકું છું કે એ ઠરાવ વિષેના સરકારના વિચારો તે ઉલ્લેખોમાં વ્યક્ત થાય છે વાત તો એવી ચાલે છે કે સામ્યવાદી મંડળો સાથે જોડાયેલી કોઈ મોટી વ્યક્તિએ આ ઠરાવ અથવા તેનો ઘણો મોટો ભાગ ઘડ્યો, અને કરાચીમાં જવાહરલાલ નેહરુને ગળે તે ઉતારી દીધો, પછી નેહરુએ ગાંધીને પડકાર કરીને કહ્યું કે કાં તો આ ઠરાવને માન્ય કરો અથવા દિલ્હીની સંધિ સામે મારા વિરોધને માટે તૈયાર થઈ જાઓ, ગાંધીએ જવાહરલાલનું મોઢું બંધ કરવાને ખાતર તે ઠરાવનો સ્વીકાર કર્યો, અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકને છેલ્લે દહાડે થાકી ગયેલી વિષયવિચારિણી સમિતિ તેમજ કંટાળી ગયેલી આખી મહાસભાને માથે મારીને તેને પસાર કરાવી લીધો!

મને ખબર છે કે આ 'મોટી વ્યક્તિ'ના નામનો કદી પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ અનેક ગર્ભિત સૂચનો દ્વારા કોની વાત થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે મને પોતાને ભેદભરેલાં રહસ્યોનો અથવા ગોળ ગોળ ભાષા વાપરવાનો આવશ્યક નથી એટલે હું જણાવી દઉં તો ચાલશે કે આ 'મોટી વ્યક્તિ' [illegible]

રૉય* હોય એમ લાગે છે. કરાચીના એ સાવ નિર્દોષ ઠરાવને વિષે માનવેન્દ્રનાથ રૉય અથવા 'સામ્યવાદ તરફ વળેલો' બીજો કોઈ પણ માણસ શું ધારે છે તે જાણવું બહુ મનોરંજક થઈ પડે એમ છે, અને સિમલાના તેમજ દિલ્હીના મોટા સાહેબોને તે જ્ઞાન બહુ બોધપ્રદ થઈ પડશે તેમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે સામ્યવાદી વલણનો કોઈ પણ માણસ એ ઠરાવ તરફ કંઈક તુચ્છકારની નજરે જુએ છે કેમકે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે કરાંચીનો ઠરાવ સુધારક અને 'બુર્ઝ્વા' (મધ્યમવર્ગીય) માનસનો એક નમૂનો છે, એમાં ક્રાંતિનો અંશ નથી

ગાંધીજીને વિષે તો એટલું કહું કે ગયાં સત્તર વર્ષથી તેમના ઠીક ઠીક નિકટનો પરિચયનો લહાવો મને મળ્યો છે એટલે તેમની સાથે લડતનાં છેવટના કહેણ મોકલવાનો અથવા તેમની સાથે સાટાં કરવાનો કોઈ પણ ખ્યાલ મને ભયાનક લાગે છે. અમે એકબીજાને અનુકૂળ થતા હોઈશું, અથવા કોઈ એક મુદ્દા ઉપર અમે જુદો જુદો રસ્તો લઈએ એમ પણ બને, પરંતુ અમારા વહેવારમાં બજારુ રીતો દાખલ થાય એ અશક્ય છે

સાચી વાત તો એ છે કે આ પ્રકારનો ઠરાવ મહાસભા પાસે કરાવવાનો ખ્યાલ કરાચીથી પણ પહેલાનો છે કેટલાયે વરસથી સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ એ વિષયમાં હિલચાલ કરી રહી હતી, અને મહાસમિતિ પાસે એક સમાજવાદી ધોરણનો ઠરાવ પસાર કરાવવાનો તેણે પ્રયાસ પણ કર્યો હતો ૧૯૨૯માં મહાસમિતિ પાસે સમાજવાદના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરાવવામા સંયુક્ત પ્રાન્તની સમિતિને કંઈક અંશે સફળતા પણ મળી હતી પછીથી સવિનય ભંગની લડત આવી ૧૯૩૧ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ મહિનાઓમાં દિલ્હીમાં અમે મળસકામાં ફરવા જતા તે વખતની વાતચીત દરમ્યાન મે ગાંધીજીની આગળ આ બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, અને તેમણે આર્થિક બાબતો વિષેનો એક ઠરાવ થાય એ ખ્યાલને વધાવી લીધો હતો કરાચીમા એ વાત ઉપાડવાની તેમણે મને સલાહ આપી અને એક ઠરાવનો ખરડો તૈયાર કરીને બતાવવાની પણ મને સૂચના આપી કરાચીમા તે મુજબ મે ઠરાવનો ખરડો ગાધીજીને બતાવ્યો, અને તેમાં તેમણે અનેક પ્રકારના ફેરફારો કર્યા તેમજ બીજા સુધારાઓ સૂચવ્યા હતા. તેમની સલાહ એ હતી કે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની આગળ એ ઠરાવ વિચારણા માટે રજૂ થાય તે પહેલા અમારે બન્નેએ તેના શબ્દો વિષે એકમત થવું જોઈએ આથી મારે ઘણા મુસદ્દાઓ તૈયાર કરવા પડ્યા, અને તેથી થોડા દિવસની ઢીલ થઈ બીજી પણ અનેક બાબતોને લીધે તે દરમ્યાન ખૂબ રોકાણ અમને રહેતુ હતુ આખરે ગાધીજી અને હુ એક ખરડાને વિષે સંમત થયા, એટલે તેને કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરવામા આવ્યો અને પછીથી મહાસભાની વિષયવિચારિણી સમિતિ આગળ તે મૂકવામા આવ્યો. એ સાવ સાચી વાત છે કે વિષયવિચારિણી સમિતિને માટે આ એક નવીન જ વિષય હતો અને તેના કેટલાક સભ્યો તેનાથી એકાએક ચકિત થઈ ગયા હતા પરંતુ સમિતિમા તેમજ મહાસભાની બેઠકમા તે સહેલાઈથી પસાર

* જુઓ નોંધ પાનું ૧૫૭ (પ્રકરણ ૨૧).

થઈ ગો હતો અને વધારે સ્પષ્ટતા કરવાને માટે તેમજ તે ઠરાવમાં આપી આપેલા ધોરણે તેને વિકસાવવાને માટે મહાસમિતિને તે સોંપવામાં આવ્યો હતો.

આ ઠરાવનો ખરડો ઘડાતો હતો તે દરમ્યાન મારે મુકામે આવનારા ઘણા લોકોની એ બાબતમાં મેં સલાહ લીધી હતી. પરંતુ માનવેન્દ્રનાથ રાયને તે બાબતમાં કશો જ સંબંધ નહોતો અને મને એ બરાબર ખબર હતી કે તે તો એ ઠરાવને નાપસંદ કરીને હસી જ કાઢત.

કરાચી આવ્યો તે પહેલાં થોડા દિવસ આગળ અલ્હાહાબાદમાં મારો માનવેન્દ્રનાથ રૉય સાથે મેળાપ થયો હતો. એક રાત્રે તેઓ એકાએક અમારે ઘેર આવી પહોંચ્યા હતા અને તે હિંદમાં છે એવો મને જરા પણ ખ્યાલ નહોતો. છતાં મોસ્કોમાં મેં તેને ૧૯૨૭માં જોયા હતા એટલે મેં તેમને તરત જ ઓળખી કાઢ્યા. કરાચીમાં પણ તે મને મળેલા. પણ અમારી મુલાકાત પાંચ મિનિટથી ઘણું કરીને વધારે લાંબી ચાલી નહોતી. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષો દરમ્યાન રાજકીય દૃષ્ટિથી મને વખોડી કાઢનારું ઘણું લખાણ રૉયે કર્યું છે અને કેટલીકવાર તેથી તેણે મને અસ્વસ્થ પણ કર્યો છે. અમારા બન્નેની વચ્ચે ઘણો મોટો ભેદ હતો. છતાં તેના પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો અને પાછળથી જ્યારે તે પકડાયા અને તે મુશ્કેલીઓમાં આવી ગયા ત્યારે તેને સહાય કરવાને મારાથી જે કંઈ થોડું બની શકે તે કરવાની મારી ઇચ્છા હતી. ઝાઝું કરવાની તો મારી શક્તિ ન હતી. તેની અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ એ તેના તરફના મારા આકર્ષણનું એક કારણ હતું. તેના તરફના મારા આકર્ષણનું બીજું કારણ એ હતું કે મને તે સૌથી તરછોડાયેલા તદ્દન એકલવાયા લાગતા હતા. બ્રિટિશ સરકાર તેની પાછળ પડે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું. રાષ્ટ્રવાદી હિંદને તેને વિષે કશો રસ નહોતો અને હિંદમાં જે લોકો પોતાને સામ્યવાદીઓ કહેવડાવતા હતા તેઓ તેને સામ્યવાદદ્રોહી કહીને તિરસ્કાર કરતા હતા. મને એવી પણ માહિતી હતી કે રશિયામાં ઘણાં વર્ષોના વસવાટ દરમ્યાન કૉમિન્ટર્ન* સાથે ગાઢ સહકારમાં રહ્યા પછી તેઓ તેનાથી છૂટા પડી ગયા હતા અથવા કદાચ તેમને અલગ થવાની ફરજ પણ પાડવામાં આવી હોય.

આમ શા કારણે બન્યું તેની મને કશી ખબર નથી. અને હજી પણ તેમના શા વિચારો છે અથવા અસલ સામ્યવાદીઓ સાથે તેમનો શો મતભેદ છે તેની સવિસ્તર છણાવટ વાતની વાત કરતા મને કશી જ ખબર નથી. પરંતુ તેના જેવા માણસને આમ સૌથી તરછોડાયેલું પડે એથી મને દુઃખ થયું અને મારી સામાન્ય ટેવથી વિરુદ્ધ જઈને હું તેના કેસના બચાવ માટે રચવામાં આવેલી સમિતિમાં જોડાયો હતો. ૧ કરના તે બનાવ પછી આજે લગભગ ત્રણ વર્ષથી વધારે સમયથી તે જેલમાં પડ્યા છે. નાદુરસ્ત તબિયત ભોગવે છે અને લગભગ અંધારી કોટડીની સજા વેઠે છે.

મહાસભાની કરાચીની બેઠકના છેવટના કાર્યોમાંનું એક કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી કરવાનું હતું. એ સમિતિની ચૂંટણી મહાસમિતિ કરે છે. પરંતુ એક એવી

* જુઓ નોંધ પાનું ૧૫૭ (પ્રક. ૨૧)

પરંપરા પડી ગઈ છે કે તે તે વર્ષના પ્રમુખની (ગાંધીજીની તેમજ કેટલીક વાર બીજા સાથીઓની સાથે મસલત કરીને કરેલી) સૂચનાઓ મહાસમિતિ માન્ય રાખે છે કાર્યવાહક સમિતિની કરાચીમા થયેલી ચૂંટણીનુ એક કડવુ પરિણામ આવ્યુ એનો અમે કોઈ તે વખતે ખ્યાલ કરી શક્યા નહોતા મહાસમિતિના મુસ્લિમ સભ્યોએ એ ચૂંટણીની સામે અને ખાસ કરીને તેમા દાખલ કરેલા એક (મુસ્લિમ) નામ સામે વાધા ઉઠાવ્યો. તેમના સમૂહમાથી એકે નામની પસંદગી થઈ નહોતી તેથી કદાચ તેમની અવગણના થઈ છે એમ પણ તેમને લાગ્યુ હોય પંદર જ સભ્યોની બનેલી આખા હિંદની સમિતિમા બધા જ વર્ગોનુ પ્રતિનિધિત્વ દાખલ કરવાનુ દેખીતી રીતે જ મુશ્કેલ હતુ અને અમને જે વિષે જરા પણ ખબર નહોતી તે તકરાર તો ખરી રીતે તદ્દન અંગત અને પંજાબ પ્રાન્તની સ્થાનિક હતી પરિણામે આ વિરોધ કરનારુ મંડળ પંજાબમા આસ્તે આસ્તે મહાસભામાથી ખરી પડ્યુ, અને બીજાઓની સાથે મળીને તેમણે 'અહરાર પાર્ટી' * અથવા મજલિસ ઈ-અહરાર * નામનો નવો પક્ષ ઊભો કર્યો પંજાબના કેટલાક સૌથી લોકપ્રિય અને કાર્યકર્તા મુસ્લિમ મહાસભાવાદીઓ એ પક્ષમા જોડાયા અને તેમના તરફ પંજાબના બીજા પુષ્કળ મુસલમાનો ખેંચાયા તેમા મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગના નીચલા થરનુ પ્રતિનિધિત્વ સમાયુ હતુ અને મુસ્લિમ આમસમુદાય સાથે તેને ખૂબ સંપર્ક હતો આ રીતે એ પક્ષ એક સમર્થ મંડળ બન્યુ અને ઉપલા વર્ગોના લોકોના અધ્ધર હવામા અથવા વધારે સારુ કહીએ તો દીવાનખાનાઓમા અને સમિતિઓના ઓરડાઓમા બેસીને કાર્ય કરનારા ખખડી ગયેલા મુસ્લિમ કોમી મંડળોથી તો તે ખૂબ જ સમર્થ હતુ અનિવાર્ય રીતે જ અહરારો કોમવાદ તરફ ઘસડાયા પરંતુ મુસ્લિમ આમજનતા સાથેના સંપર્કને લીધે એક પ્રકારની સંદિગ્ધ આર્થિક વિચારદષ્ટિવાળુ જીવન્ત મંડળ તેઓ બની રહ્યા જ્યા આર્થિક ફરિયાદો અને કોમવાદ દુર્દૈવ વિચિત્ર રીતે ભેળાઈ ગયા હતા એવા દેશી રાજ્યોમા અને ખાસ કરીને કાશ્મીરમા થયેલી મુસ્લિમ હિલચાલોમા એમણે પાછળથી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. અહરાર પક્ષના કેટલાક આગેવાનો મહાસભામાથી ખરી પડ્યા તેથી પંજાબમા મહાસભાને બહુ નુકસાન પહોંચ્યુ પરંતુ કરાચીમા આ વિષે અમને કશી જ ખબર નહોતી ત્યાર પછીના થોડા માસ દરમ્યાન એ બધુ ભાન અમને ધીરેધીરે થયુ બેશક મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી સામેના વાંધાને કારણે એ બધા આગેવાનો મહાસભામાથી ખસી ગયા નહોતા એ તો પવનની દિશા બતાવનારુ એક તરણુ હતુ સાચા કારણો ઊંડા હતા

અમે કરાચીમા હતા તે દરમ્યાન જ કાનપુરના હિંદુમુસ્લિમ હુલ્લડના સમાચાર આવી પહોંચ્યા હતા તે પછી તરત જ ગણેશશંકર વિદ્યાર્થીનુ તે હુલ્લડમા ગાંડા ઝનૂનથી ઓચાવળા બનેલા લોકોના ટોળાને મદદ કરીને વારવા જતા તેમને હાથે જ ખૂન થયાના સમાચાર મળ્યા તે ભયાનક અને નિષ્ઠુર હુલ્લડો આમ તો બંધ થતા જ

* અહરાર એટલે સ્વમનવાઓઓ — ભા ક

પરંતુ ગણેશજીના ખૂનથી એ વાત અમારા હૃદયમાં જેવી સોંસરી ઊતરી ગઈ તેવી બીજી કોઈ પણ રીતે ન ઊતરત કરાચી મહાસભાની છાવણીમાં હજારો લોકો તેમને ઓળખતા હતા અને સંયુક્ત પ્રાંતના અમારા લોકોના ગૌરવ તો તેઓ. શૂરા અને નિર્ભય દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા તેમજ હમેશાં ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપનારા કદી નિરાશાને વશ ન થનારા અને પ્રસિદ્ધિ અથવા લોકપ્રિયતા અથવા અધિકારની પરવા કર્યા વિના શાંતિથી કાર્ય કર્યે જનારા પરમપ્રિય સાથી અને મિત્ર હતા જે કાર્યને તેઓ વર્યા હતા અને જેના પર તેમને અનહદ પ્રીતિ હતી તેને માટે તેમણે પોતાની જુવાનીના જોમમાં પોતાનું જીવન હોમી દઈ અર્પણ કર્યું કોઈ ઝેલમ્ક માણસના હાથે તેમના પર ઘા થયો અને કાનપુર અને સંયુક્ત પ્રાંતનું સૌથી તેજસ્વી રત્ન હરાઈ ગયું આ સમાચાર આવ્યા ત્યારે કરાચીની અમારી સંયુક્ત પ્રાંતની છાવણી પર શોકની છાયા પથરાઈ ગઈ ત્યાંનો પ્રકાશ જાણે બૂઝાઈ ગયો હતો અને છતાં ગણેશ શંકરને વિષે સૌને અભિમાન થતું હતું કે તેમણે આમ અડગ નિર્ભયતાથી મૃત્યુનો મુકાબલો કર્યો હતો અને યશસ્વી રીતે તેને શરણ થયા હતા

૩૬. લંકામાં એક માસ

મારા ડાક્ટરોએ મને થોડોક આરામ લેવાને અને હવાફેર કરવાને કોઈક સ્થળે થોડા સમયને માટે જઈ આવવાનો આગ્રહ કર્યો એટલે મેં લંકામાં એક માસ ગાળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હિંદ આવડો મોટો દેશ છે છતાં ત્યાં સ્થાન બદલવાનો કે માનસિક આરામનો ખરો લાભ મળી શકે એમ નહોતું કેમકે હું જ્યાં જાઉં ત્યાં જાઉં તોપણ ત્યાં રાજકીય સાથીઓ તો બનતા સુધી મળ્યા વિના રહે જ નહિ રોજના જ પ્રશ્નો પાછા મારો પીછો પકડે હિંદથી બહાર જઈ શકાય એવો પાસેમાં પાસેનો પ્રદેશ લંકા હતો એટલે અમે — હું કમલા અને ઇન્દિરા — ત્યાં ગયા ૧૯૨૭માં યુરોપથી પાછા ફર્યાં પછી કામમાંથી નિવૃત્તિનો આ મારો પહેલો જ પ્રસંગ હતો મેં મારી પત્ની તેમજ પુત્રીની સાથે રહીને શાન્તિથી તેમજ કોઈ પણ જાતના માનસિક વિક્ષેપ વિના નિવૃત્તિનો સમય ગાળ્યો હોય તો તે ૧૯૨૭ પછી આ પ્રથમ જ હતો ત્યાર પછી એવા જ અનુભવનો બીજો પ્રસંગ મળ્યો નથી અને મને કોઈકવાર એમ લાગે છે કે મળવાનો પણ નથી

અને તેમ છતાં ખરી રીતે ન્યૂરેલિયામાં ગાળેલા બે અઠવાડિયા બાદ કરતાં લંકામાં પણ અમે ઝાઝો આરામ ભોગવ્યો નથી ત્યાંના દરેક વર્ગના લોકોએ આગતાસ્વાગતા અને મૈત્રીભર્યા પ્રેમમાં જાણે અમને ડુબાવી દીધા આ બધી શુભેચ્છા જોઈને હૃદય ખૂબ પ્રસન્ન થતું પરંતુ તેનાથી ઘણીવાર મૂંઝવણ પણ થતી. ન્યૂરેલિયામાં મજૂરોના મંડળો ચાના બગીચામાં કામ કરનારાઓ અને બીજા લોકો દૂર દૂરથી ચાલીને રોજ અમારે ત્યાં આવતા અને જંગલી ફૂલો શાકભાજી ઘેર બનાવેલું માખણ વગેરે

અનેક પ્રકારની ભાવભરી ભેટો સાથે લાવતા અમે એ લોકો સાથે જરા પણ વાતચીત કરી શકતા નહિ, એક બીજાના દર્શન અને સ્મિતથી જ સતોષ માનતા તેમની ગરીમીમાથી લાવીને આપેલી આ કીમતી ભેટોથી અમારુ ઘર ઊભરાઈ જતુ અને અમે તે સ્થાનિક ઇસ્પિતાલો તેમજ અનાથાલયોમા મોકલી આપતા

લકાદ્વીપના ઘણાક પ્રસિદ્ધ દશ્યો અને ઐતિહાસિક ખડેરો, બૌદ્ધ મઠો, અને ત્યાના સમૃદ્ધ ઉષ્ણ પ્રદેશના જગલો અમે જોયા અનુરાધપુરમા બુદ્ધની એક પ્રાચીન આસનસ્થ મૂર્તિ મને ખૂબ ગમી ગઈ હતી આ પછી એક વર્ષ પછી હુ દહેરાદૂન જેલમા હતો ત્યારે લકાના એક મિત્રે મને તે મૂર્તિનુ એક ચિત્ર મોકલી આપ્યુ હતુ અને હુ તેને મારી ખોલીમાના નાનકડા મેજ ઉપર મૂકી રાખતો જેલની એકાન્ત ખોલીમા તે ચિત્રનો સહવાસ મને અમૂલ્ય થઈ પડ્યો હતો અને બુદ્ધની મૂર્તિની સ્થિર, ગભીર પ્રશાન્ત મુખમુદ્રાનુ દર્શન કરીને હું શાન્તિ તેમજ બળ પ્રાપ્ત કરતો, તેમજ તે દર્શનથી વિષાદના મારા અનેક સમયોમાથી ઊગરી જવામા મને મદદ મળતી

બુદ્ધને માટે મને હમેશા ભારે આકર્ષણ રહ્યુ છે એ આકર્ષણના કારણોનુ પૃથક્કરણ હુ સહેલાઈથી કરી શકતો નથી પરતુ એ આકર્ષણ ધાર્મિક નથી, અને બૌદ્ધ ધર્મની આસપાસ જામેલા મતાગ્રહોમા મને કશો રસ નથી મને જે આકર્ષણ થયુ છે તે બુદ્ધના વ્યક્તિત્વનુ છે એ જ રીતે ખ્રિસ્તના વ્યક્તિત્વે પણ મને ખૂબ આકર્ષ્યો છે

મઠોમા અને રસ્તાઓ પર મે ઘણા બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓને જોયા, તેઓ જ્યા જતા ત્યા તેમનુ સન્માન થતુ હતુ લગભગ તે બધાની મુખમુદ્રાનુ પ્રધાન લક્ષણ સમાધાન અને શાન્તિનુ જગતની ઉપાધિઓમાથી અજબ વિરક્તિનુ હતુ સામાન્ય રીતે તેઓમાથી કોઈની મુખમુદ્રા ઉપર બુદ્ધિનુ તેજ ન લાગતુ અને તેમના મુખ ઉપર ઉગ્ર હૃદય મથનોની રેખાઓ જરાયે જણાતી નહોતી તેમને માટે જીવન જાણે કોઈ મહાસાગર તરફ મદ ગતિથી વહી જતી શાત પ્રવાહવાળી નદી જેવુ હોય એમ દેખાતુ હતુ તેમને જોઈને ઠરવાના કોઈ ઠામની કિંચિત્ ઉત્કટાથી ભરેલો થોડો દ્વેષ મને થઈ આવતો પરતુ મને બરાબર ખબર હતી કે મારુ ભાગ્ય તેમનાથી જુદુ હતુ તેમા તોફાનો અને ઝઝાવાતો લખાયલા હતા મારે માટે આશ્રય શોધવાનુ વિરામસ્થાન ક્યાય નહોતુ કેમકે મારા હૃદયમા ઊઠતા ઝઝાવાતો બાહ્ય ઝઝાવાતો જેટલા જ તોફાની હતા અને ભાગ્યવશાત્ તોફાની પવનોના પ્રચડ આઘાતોમાથી બચી શકાય એવુ સુરક્ષિત આશ્રય સ્થાન કદાચ મળ્યુ તોયે શુ? ત્યા મને તૃપ્તિ કે આરામ પ્રાપ્ત થાત ખરા?

થોડા સમયને માટે તો મને મજેનુ આશ્રયસ્થાન સુખદ લાગ્યુ ત્યા પડ્યા પડ્યા સ્વપ્નાઓ જોવાનુ તેમજ ઉષ્ણકટિબધના શાન્તિદાયક અને ગાત્રોને શિથિલ કરનારા મોહક આકર્ષણને ધીરે ધીરે વશ થવાનુ મન થતુ મારા તે સમયના હૃદયના ભાવને લકા બરાબર અનુકૂળ હતુ, અને તે દ્વીપના સૌદર્યથી મને પારાવાર આનદ મળતો હતો પરતુ અમારો નિવૃત્તિનો મહિનો તુરત પૂરો થઈ ગયો અને ખરેખર ત્યાની વિદાય લેતા અમને દુખ થયુ લકાની અને ત્યાના લોકોની કેટલીયે સ્મૃતિઓ મારા

મનમા વારવાર પાછી આવે છે, જેતના લાબા સૂનકાર દિવસોમા એ સ્મૃતિઓ સુખ સાથી નીવડી છે એક નાનો સરખો બનાવ મારી સ્મૃતિમા વળગી રહ્યો છે મને લાગે છે તે મદુરાની આસપાસ ક્યાક બનેલો એક શાળાના શિક્ષકોએ અને વિદ્યાર્થીઓએ અમારી મોટર અટકાવીને અમને સત્કારના થોડાક શબ્દો કહ્યા આખા સમૂહ માથી વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સુક અને આતુર ચહેરાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતા હતા અને તે પછી તેમાનો એક એકાએક મારી પાસે આવ્યો, મારી સાથે તેણે હાથ મેળવ્યા, અને પછી કોઈ પણ પ્રકારના સવાલજવાબ અથવા વાતચીત વિના જ તે બોલ્યો હુ કદી ડગવાનો નથી તેજસ્વી આખોવાળુ દૃઢ નિશ્ચયથી દીપતુ તે નાનકડુ તેજસ્વી મુખ મારા મનમા કોતરાઈ ગયુ છે તે કોણ હતો તેની મને ખબર નથી તેનો પત્તો પણ મારી પાસે નથી પરતુ કોણ જાણે કેમ મને એવો વિશ્વાસ છે કે તે તેનુ વચન પાળશે અને જીવનના કઠણ પ્રશ્નો તેની સામે ઊભા થશે ત્યારે તે નહિ ડગે

લકાથી દક્ષિણ હિદમા છેક દક્ષિણની અણી કન્યાકુમારી સુધી અમે ગયા ત્યા આશ્ચર્યકારક શાન્તિ હતી પછી અમે ત્રાવણકોર કોચીન, મલબાર મૈસૂર હૈદરાબાદ થઈને નીકળ્યા એમાના ઘણાખરા હિદના દેશી રાજ્યો છે તેમાના કેટલાક સૌથી પ્રગતિમાન અને કેટલાક સૌથી પછાત રજવાડાઓ છે ત્રાવણકોર અને કોચીન કેળવણીમા બ્રિટિશ હિદથી પણ ખૂબ આગળ વધેલા છે મૈસૂર ઘણુ કરીને ઉદ્યોગોની ખિલવણીમા આગળ વધેલુ છે હૈદરાબાદ પ્રાચીન જમીનદારી પદ્ધતિનો સપૂર્ણ નમૂનો રહી ગયો હોય એવુ લાગે છે અમને દરેક સ્થળે પ્રજા અને રાજ્યાધિકારીઓ બન્ને તરફથી આદર અને સત્કાર મળ્યા પરતુ અમારી મુલાકાતથી પ્રજા કદાચ ભયજનક વિચારો કરતી થઈ જશે એવી ચિતા અમલદારોના સત્કારની પાછળ રહેલી હોય એમ જોઈ શકાતો તે સમયે મૈસૂર અને ત્રાવણકોર પોતાની પ્રજાને કેટલીક નાગરિક સ્વતત્રતા અને રાજકીય કાર્ય કરવાના પ્રસગો આપતા જણાતા હતા હૈદરાબાદમા તો આનુ પણ નામનિશાન નહોતુ અને તેથી અમારા ઉપર રેડવામા આવેલા સત્કાર છતા મને ગૂગળામણ અને અકળામણ થયા પાછળથી હમણા હમણા મૈસૂર અને ત્રાવણકોરની સરકારોએ પહેલા આપેલી થોડીઘણી નાગરિક અને રાજકીય કાર્ય કરવાની સ્વતત્રતા પણ પાછી લઈ લીધી છે

મૈસૂર રાજ્યના બેંગલોર શહેરમા એક ભવ્ય સમેલન સમક્ષ એક અતિ ઊંચા સ્તભ ઉપર મે રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકાવ્યો હતો હુ ત્યાથી નીકળી આવ્યો તે પછી થોડા જ સમય પછી એ સ્તભના ચૂરેચૂરા કરવામા આવ્યા અને મૈસૂરની સરકારે રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યને ગુનો ઠરાવ્યો મે ફરકાવેલા ધ્વજની આવી અવહેલના અને અપમાન થવાથી મને ભારે દુખ થયુ હતુ

ત્રાવણકોરમા તો આજે પણ મહાસભા એક ગેરકાયદે મડળ છે અને સવિનય ભગ પાછો ખેચી લેવાયો ત્યાર પછી ખુ બ્રિટિશ હિદમા મહાસભાના સામાન્ય સભ્યો નોંધવાનુ કાર્ય કાયદેસરનુ ગણાય છે તોપણ ત્રાવણકોરમા તેની સદંતર મનાઈ છે આ રીતે ત્રાવણકોર અને મૈસૂર બન્ને સામાન્ય પ્રકારની શાન્તિપૂર્વકની રાજકીય

પ્રવૃત્તિને ચડી ગયા છે, અને પહેલા આપેલી કેટલીક છૂટછાટ તેમણે લઈ લીધી છે તે બન્નેએ આ રીતે પીછેહઠ કરી છે હૈદરાબાદને તો પાછા હઠવાની કે કોઈ પ્રકારની છૂટછાટ પાછી લેવાની આવશ્યકતા જ નહોતી કેમકે તેણે તો જરાયે પ્રગતિ કરી નહોતી અથવા એ પ્રકારની સગવડ આપી નહોતી રાજકીય સભાઓ કેવી હોય છે એ હૈદરાબાદમા કોઈ જાણતુ નથી, અને સામાજિક અથવા ધાર્મિક સમેલનો તરફ પણ વક્રદષ્ટિ રાખવામા આવે છે, તેમજ તેમને માટે ખાસ પરવાનગી મેળવવી પડે છે વર્તમાનપત્રોનુ નામ આપી શકાય એવા કોઈ છાપાઓ ત્યા પ્રસિદ્ધ થતા નથી અને એને બહારથી રોગના જતુઓ દાખલ થઈ જાય એ ભયથી હિંદના મોટા ભાગોમા પ્રસિદ્ધ થતા ઘણા વર્તમાનપત્રોને રાજ્યની હદમા પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે આ બહિષ્કારનીતિ એટલી તો કડક છે કે મધ્યમમાર્ગી વર્તમાનપત્રોને પણ બહિષ્કૃત રાખવામા આવ્યા છે

કોચીનમા અમે સફેદ યહૂદીઓના નામથી ઓળખાતા લોકોના લત્તાની મુલાકાત કરી, અને અસલ પદ્ધતિના તેમના પ્રાચીન મદિરમા થતી સામુદાયિક ઉપાસના પણ અમે જોઈ આ નાનકડી કોમ બહુ પ્રાચીન છે અને બીજે કોઈ સ્થળે જોવાની મળતી નથી તેની સખ્યા ક્ષીણ થતી જાય છે અમને એમ જણાવવામા આવેલુ કે તે લોકો કોચીનના જે વિભાગમા રહે છે તે પ્રાચીન જેરુસેલમને મળતો આવે છે તે વિભાગનો દેખાવ તો ખરેખર જ પ્રાચીન લાગતો હતો

સિરિયન પથના ખ્રિસ્તીઓથી વસેલા મલબારની દરિયાઈ ખાડીઓને કિનારે આવેલા કેટલાક ગહેરોની પણ અમે મુલાકાત કરી. બહુ ઓછા લોકોને ખ્યાલ હશે કે યુરોપે ખ્રિસ્તીધર્મનો અગીકાર કર્યો તેનાથી પણ ઘણા સમય પહેલા એટલે ખ્રિસ્તના ઠેઠ પહેલા સૈકામા ખ્રિસ્તીધર્મે હિંદમા પ્રવેશ કર્યો હતો, અને દક્ષિણ હિંદમા દઢપણે પોતાનો પ્રભાવ તેણે જમાવ્યો હતો આ ખ્રિસ્તીઓનો વડો ધર્માધિકારી એન્ટિઓક અથવા સિરિયામા બીજે કોઈક સ્થળે વસે છે, તો પણ તેમનો ખ્રિસ્તીધર્મ લગભગ સ્વદેશી છે અને તેને બહારનો સપર્ક બહુ ઓછો છે

નેસ્ટોરિયનોનુ એક સ્થળ પણ અમારા રસ્તામા આવી ગયુ અને તેનાથી મને નવાઈ ઊપજી, તેમના બિશપે મને જણાવ્યુ હતુ કે તેમની સખ્યા દશ હજારની છે મને કઈક એવો ખ્યાલ રહી ગયો હતો કે નેસ્ટોરિયનો તો ક્યારના બીજા સપ્રદાયોમા ભળી ગયા છે, અને મને એ પણ ખબર નહોતી કે તેઓ હિંદમા એક સમયે આબાદ થયેલા હતા પરતુ મને જણાવવામા આવ્યુ કે એક જમાનામા હિંદમા તેમના અનુયાયીઓ બહુ મોટા પ્રમાણમા હતા અને ઉત્તરે છેક કાશી સુધી તેમનો સપ્રદાય ફેલાયો હતો હૈદરાબાદ અમે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ અને તેમની બે પુત્રીઓ, પદ્મજા અને લીલામણિને મળવાના ખાસ હેતુથી ગયા હતા અમે તેમની સાથે રહ્યા તે દરમ્યાન તેમને ઘેર મારી પત્નીને મળવાને સ્ત્રીઓનુ એક નાનુ સરખુ 'પરદાનશીન' સમેલન મળ્યુ હતુ અને એમ લાગે છે કે કમલાએ તેમને સબોધીને બે શબ્દો ત્યા હશે

ઘણું કરીને તેણે પુરુષોએ બનાવેલા કાયદાઓ તેમજ રિવાજો સામેની સ્ત્રીઓની મુક્તિની લડતની વાતો કરીને ત્યાં ભેગી મળેલી સ્ત્રીઓને પોતાના પુરુષવર્ગથી તદ્દન દબાઈ ન જવાનો આગ્રહ કર્યો હશે (એ એનો પ્રિય વિષય હતો) બે કે ત્રણ અઠવાડિયાં પછી એનું એક રમૂજી પરિણામ આવ્યું હૈદરાબાદથી એક બીચારા હેરાન થઈ ગયેલા પતિએ કમલા ઉપર કાગળ લખી જણાવ્યું હતું "તમારી આ શહેરની મુલાકાત પછી મારી પત્નીની રીતભાત તરેહવાર બની ગઈ છે, મારું કહેવું તો જરા સાંભળતી નથી, ને પહેલાં મારી મરજી સંભાળતી હતી પરંતુ હવે તો તેને જરા પણ લેખવતી નથી, ઊલટી હવે મારી સાથે દલીલમાં ઊતરીને ઝઘડો કરે છે અને મારી સાથે ઝઘડા શોધે છે'

મુંબઈથી લંકા જવાને અમે નીકળ્યા હતા તે પછી બરાબર સાત અઠવાડિયાં પછી અમે ત્યાં પાછા આવ્યા, અને તરત જ મહાસભાના રાજકારણના વમળમાં મેં પાછું ઝંપલાવ્યું હિંદમાં ઝપાટાબંધ બદલાતી જતી તેમજ વિકાસ પામતી જતી રાજકીય પરિસ્થિતિ, સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ખેડૂતોની હિલચાલને અંગે ઊભી થયેલી વિકટ સ્થિતિ, સરહદના પ્રાંતમાં ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાનની આગેવાની હેઠળ 'લાલ ડગલીવાળાઓ'ની હિલચાલની આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ, બંગાળાની અતિશય તંગ બનવી, રૂંધાયેલા રોષથી સમસમતી અને ક્ષોભની કટોકટીની સ્થિતિ, કોમી પ્રશ્નનું કાયમનું ગૂંચાયલું કોકડું, અને મહાસભાવાદીઓ તથા સરકારી અમલદારો વચ્ચે, દિલ્હીની સંધિના ભંગના પરસ્પર આક્ષેપોના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરતી જુદા જુદા મુદ્દાઓ વિષેની નાની નાની સ્થાનિક અથડામણો — આ બધા મહત્ત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા માટે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભાઓ થઈ હતી. અને તે ઉપરાંત ફરી ફરી ઊઠતો પ્રશ્ન તો ઊભો હતો જ બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિઓએ જવું ખરું? મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્યાં જવું ખરું?

૩૭. સંધિ દરમ્યાન ઘર્ષણ

બીજી ગોળમેજી પરિષદને માટે ગાંધીજીએ લંડન જવું કે ન જવું? ફરીફરીને આ સવાલ ઊઠતો, અને તેનો કશો ચોક્કસ જવાબ મળતો નહોતો છેક છેવટની ક્ષણ સુધી કોઈને એની ખબર નહોતી — મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ નહોતી, ખુદ ગાંધીજીને નહોતી કારણ એ હતું કે એ સવાલનો જવાબ અનેક બાબતો પર આધાર રાખતો હતો, અને નવા નવા બનાવોથી પરિસ્થિતિમાં સતત નવો પલટો થયા કરતો હતો એ સવાલ અને એના જવાબની પાછળ સાચા અને મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઊભા હતા

બ્રિટિશ સરકાર અને તેના મિત્રોને નામે આપણને ફરી ફરીને જણાવવામાં આવતું હતું કે ગોળમેજી પરિષદે બંધારણનું ચોકઠું તૈયાર કરી રાખેલું છે, ચિત્રની મુખ્ય રેખાઓ અંકિત થઈ ગઈ છે, અને હવે જે કામ શેષ રહ્યું છે તે તો માત્ર એ ચિત્રમાં રંગો પૂરવાનું જ છે પરંતુ મહાસભાનો ખ્યાલ એ નહોતો તેને સંબંધ

હતો તેટલા પ્રમાણમાં તો લગભગ કોરા પટ ઉપર ચિત્રની રેખાઓ દોરવાનો અથવા તેને ચીતરવાનો પ્રારંભ કરવાનો પણ બાકી હતો એ વાત સાચી હતી કે દિલ્હીના કરારથી "ફેડરેશન" (સ્વતંત્ર પ્રાંતોના એકત્રિત રાજ્યતંત્ર)ને બંધારણના પાયા તરીકે માન્ય રાખવામાં આવ્યું હતું અને અપવાદો અને સાવચેતી દાખલ રાખેલી શરતોની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી. પરંતુ ફેડરેશનની વાત અમારે માટે નવી ન હતી; અમારામાંના ઘણા પહેલેથી જ માનતા હતા કે હિન્દના બંધારણનો પ્રશ્ન ફેડરેશનથી સૌથી સારી રીતે ઉકલશે, પણ અમે એ કલ્પનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનો અર્થ એ નહોતો કે પહેલી ગોળમેજી પરિષદે પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલા ફેડરેશનના નમૂનાનો અમે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. રાજકીય સ્વતંત્રતા એટલે પૂર્ણ સ્વરાજ અને સામાજિક પરિવર્તનની સાથે ફેડરેશન પૂર્ણપણે બંધ બેસતુ છે. પરંતુ અપવાદો અને સાવચેતી માટે રાખેલી શરતો પૂર્ણ સ્વરાજની તેમજ સામાજિક પરિવર્તનની સાથે બંધ બેસતી કરવાનું કામ ઘણું કઠણ હતું. સામાન્ય રીતે એવી શરતોનો અર્થ એ થાય કે હિંદીઓની-સાર્વભૌમ સત્તામાંથી સારી પેઠે સત્તા લઈ લેવામાં આવી છે, પરંતુ કરારમાંના "હિંદના હિતને માટે આવશ્યક એવી," એ શરતોની વ્યાખ્યા કરનારા વિશેષણથી તે મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવામાં કંઈક અંશે સહાય થતી હતી — જોકે બહુ સફળતાપૂર્વક તો નહિ જ. એ બધું ગમે તેમ હોય, પરંતુ કરાંચી મહાસભાએ એ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે મહાસભાને સ્વીકાર્ય થાય એવા બંધારણમાં આટલી વસ્તુઓનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ : લશ્કર ઉપર, પરદેશ સાથેના સંબંધો ઉપર, તેમજ નાણાંવિષયક તથા આર્થિક નીતિ ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ; અને નવી હિંદી સરકાર જૂનીએ કરેલા દેવાં અદા કરવાનું માથે લે તે પૂર્વે પરદેશીઓનાં (અર્થાત્ મુખ્યત્વે બ્રિટિશ લોકોનાં) હિંદ પાસેના લેણાંના પ્રશ્નની તપાસ; વળી મૂળ હકો વિષેના ઠરાવમાં ઇષ્ટ એવા કેટલાક રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોની દિશા પણ આંકી દેવામાં આવી હતી આ બધાનો ગોળમેજી પરિષદે અત્યાર પહેલાં કરી લીધેલા નિર્ણયો સાથે તેમજ હિંદના રાજવહીવટની ચાલુ રચના સાથે મેળ બેસતો નહોતો.

મહાસભાની દૃષ્ટિ અને સરકારની દૃષ્ટિ વચ્ચે આમ બહુ મોટું અંતર હતું, અને આ ટાંકણે તે બે વચ્ચે મેળ ખાય એવો સંભવ અત્યંત ઓછો જણાતો હતો. ઘણા થોડા મહાસભાવાદીઓ, ગોળમેજી પરિષદમાં સરકાર અને મહાસભા સાથે ઝાઝો મેળ ખાય એવી અપેક્ષા રાખતા હતા, અને હંમેશ આશાવાદી એવા ખુદ ગાંધીજીને પણ ઝાઝી આશા નહોતી અને છતાં તેઓ કદી આશા છોડી બેઠા નહોતા, અને છેક છેવટની હદ સુધી પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓ બેઠા હતા અમને બધાને જ એમ લાગતુ હતુ કે સફળતા મળે કે ન મળે, દિલ્હીના કરારના અનુસંધાનમાં કાયમના સમાધાન માટેનો પ્રયાસ તો કરી જોવો જ જોઈએ પરંતુ બે મહત્ત્વની બાબતો એવી હતી કે જેથી મહાસભાના બીજી ગોળમેજી પરિષદમા જોડાવામાં અંતરાય ઊભો થવાનો સંભવ હતો જો ગોળમેજી પરિષદ સમક્ષ મહાસભાને પોતાની સમગ્ર વિચારદૃષ્ટિ રજૂ

કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય, અને એ બાબતનો તો નિર્ણય થઈ ગયો છે એમ જણાવીને અથવા બીજા કોઈ પણ કારણસર તેને તેમ કરતાં અટકાવવામાં ન આવે એવું હોય તો જ મહાસભા ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લઈ શકે. હિંદમાંની પરિસ્થિતિને કારણે પણ ગોળમેજી પરિષદમાં આપણે આપણો પ્રતિનિધિ ન મોકલી શકીએ એવું બને એમ હતું, જેથી સરકાર સાથે તરત જ અથડામણમાં આવી જવું પડે અથવા દમનનો સામનો કરવો પડે એવી કટોકટીની સ્થિતિ હિંદમાં ઊભી થાય. પણ ખરી રીતે એવું બને અને અહીં આપણું ઘર સળગ્યું હોય તે વખતે એ આગ જાણે લાગી જ નથી એમ આંખ આડા કાન કરીને આપણો કોઈ પ્રતિનિધિ બંધારણોની અથવા એવી જ બીજી પંડિતાઈભરી વાતો લંડનમાં કરતો હોય એ અત્યંત બેહૂદું જ ગણાય.

હિંદમાં સ્થિતિ ઝપાટાબંધ તંગ બનતી જતી હતી. આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને સરહદના પ્રાન્તમાં એનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. બંગાળમાં દિલ્હીની સંધિથી કશો જ ફરક પડ્યો નહોતો અને ત્યાં તે પૂર્વે સ્થિતિ જેવી તંગ હતી તેવી ચાલુ રહીને ઊલટી વિશેષ બગડતી જતી હતી. સવિનય ભંગની લડતને અંગેના કેટલાક કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા હતા ખરા, પણ બીજા હજારો રાજકીય કેદીઓ જેઓ કાયદાની પરિભાષામાં શુદ્ધ સવિનય ભંગના કેદીઓ નહોતા તેઓ હજી જેલમાં જ રહ્યા હતા. નજરકેદીઓ પણ જેલમાં જ અથવા તેમને માટેની ખાસ છાવણીઓમાં પુરાયેલા હતા. ‘રાજદ્રોહી’ ભાષણોને માટે અથવા બીજી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાના ગુનાને માટે નવી પકડાપકડી થયે જ જતી હતી અને સામાન્ય રીતે સૌને એમ લાગતું હતું કે સરકારનો પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિ ઉપરનો હુમલો જરા પણ નરમ પડ્યા વિના ચાલુ જ રહ્યો છે. ત્રાસવાદીઓનાં કૃત્યોની હસ્તીને લીધે મહાસભાને માટે બંગાળનો પ્રશ્ન હમેશ અસાધારણ મુશ્કેલીથી ભરેલો જ રહ્યો છે. સામાન્ય પ્રકારની મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓ તથા સવિનય ભંગના પ્રમાણમાં આ ત્રાસવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ તેના વિસ્તાર અને મહત્ત્વની દૃષ્ટિથી બહુ થોડી હતી. પરંતુ તેટલાથી પણ શોર બહુ મચી જતો અને બધાનું ધ્યાન પણ ખૂબ ખેંચાતું. એ પ્રવૃત્તિઓને લીધે બીજા ઘણાખરા પ્રાન્તોમાં જેટલી સહેલાઈથી મહાસભાના કાર્યનું ચણતર થઈ શકતું તેટલી સહેલાઈથી બંગાળમાં થઈ શકતું નહોતું. કેમકે ત્રાસવાદીઓનાં કૃત્યોથી ઉત્પન્ન થતું વાતાવરણ સીધી અહિંસક લડત અથવા સત્યાગ્રહને અનુકૂળ નહોતું. એ પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય રીતે જ સરકારનું ઉગ્ર દમન વહોરી લેતી અને તેને સપાટો કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાત વિના ત્રાસવાદી અને બિનત્રાસવાદીને સરખી રીતે લાગતો.

(મૂળ ત્રાસવાદીઓને માટે) ખાસ કરવામાં આવેલા કાયદાઓ અને ઑર્ડિનન્સોનો ઉપયોગ મહાસભાવાદીઓ, મજૂરો અને કિસાન કાર્યકર્તાઓ અને બીજા જેમની પ્રવૃત્તિઓ પોલીસને નાપસંદ પડતી હોય તે સર્વેને માટે ન કરવાનું પોલીસ તેમ જ ધારાસભાના વકીલો અમલદારોને માટે કઠણ હતું. એનો સંભવ છે કે કંઈ પણ પ્રકારના

આરોપ કે કેસ કે સજા વિના જ વરસોથી જેલમાં રાખવામાં આવેલા નજરકેદીઓનો સાચો ગુનો હિંસાનાં કૃત્યો કરવાનો નહિ પરંતુ બીજી અસરકારક રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરવાનો જ હતો. તેમને કદી કોઈ વાત સાચી છે કે ખોટી છે એમ પુરવાર કરવાની, અરે તેમનો વાંક શો છે તે જાણવાની પણ, તક આપવામાં આવી નથી. એ એક સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે રાજ્યની સામેના ગુનાઓ વિષેના બ્રિટિશ હિંદના કાયદાઓ એટલા બધા કાર્યસાધક અને સર્વગ્રાહી છે કે તેની તગ જાળમાથી છટકવું મુશ્કેલ છે; છતા નજરકેદીઓ પર, તેમની સામે ગુનો પુરવાર કરવા જેટલો પૂરતો પુરાવો પોલીસ પાસે નથી એમ માની લઈને ખુલ્લી અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવતું નથી. વળી એમ ઘણીવાર બને છે કે કાયદાની અદાલતો એક માણસને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂકે છે. અને તે પછી તેને તરત પાછો પકડી લઈને નજરકેદી તરીકે રાખવામાં આવે છે.

બંગાળના આ ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નની બાબતમાં મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ છેક જ અસહાય થઈ ગઈ હતી. તેના દિલ પર એનો હમેશ ભાર રહેતો હતો અને કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે બંગાળની કોઈ બાબત તેની સમક્ષ આવીને ઊભી જ રહેતી. એ બાબત પૂરતો તેનાથી બની શકે તેવા પ્રકારનો સમિતિ નિકાલ કાઢતી પરંતુ આખા પ્રશ્નનો સળંગ ઉકેલ તેનાથી થતો નથી એનું તેને બરાબર ભાન હતું. એટલે કંઈક અસહાય બનીને બંગાળના મામલાને જેમ ગબડે તેમ તેણે ગબડવા દીધો; સમિતિની જે સ્થિતિ હતી તેમાં તે બીજું શું કરી શકત એ કહેવું જરા કઠણ છે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના આ વલણથી બંગાળમાં ખૂબ રોષ જાગ્યો હતો, અને ત્યાં એક એવી માન્યતા જડ ઘાલી ગઈ હતી કે મહાસભાનું કાર્યવાહક મંડળ તેમજ બીજા પ્રાંતો બંગાળની ઉપેક્ષા કરે છે. બંગાળની આકરી કસોટીની ઘડીએ સૌ તેને છોડી ગયા હોય એવું તેમને લાગતું હતું. આ માન્યતા સાવ પાયા વગરની હતી, કેમકે બંગાળના લોકો પ્રત્યે સમસ્ત હિંદની સહાનુભૂતિ હતી, પરંતુ એ સહાનુભૂતિને અસરકારક સક્રિય સહાયમાં કેમ ઉતારવી તે તેને સૂઝતું નહોતું વળી હિંદના દરેકેદરેક વિભાગને પોતપોતાની પીડાઓ તો વળગેલી જ હતી.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ખેડૂતોની સ્થિતિને અંગેની પરિસ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી જતી હતી ત્યાંની પ્રાંતિક સરકાર આ આખા પ્રશ્નની બાબતમાં ટાલમટોલ કર્યા કરતી હતી, અને ગણોત તેમજ મહેસૂલમાં આપવાની રાહત માટેનો નિર્ણય કરવામાં ઢીલ કર્યા કરતી હતી વળી જબરદસ્તીથી ગણોત વસૂલ કરવાનું શરૂ થઈ ગયું હતું જ્યાં ને ત્યાં ગણોતિયાઓના આખા સમૂહો ને સમૂહો પાસે જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવતો હતો અને એક સામટી જપ્તીઓ થતી હતી અમે જ્યારે લંકામાં હતાં ત્યારે જબરદસ્તીથી ગણોત વસૂલ કરતાં ખેડૂતોના બે કે ત્રણ હુલ્લડો થયા હતા. આમ તો હુલ્લડો નજીવાં જ હતા પરંતુ દુર્દૈવે તે બધામાં જમીનદારના કે પછી તેના માણસના પ્રાણ જતા હતા. સંયુક્ત પ્રાન્તના ગવર્નર સર માલ્કમ હેલી સાથે ખેડૂતોની પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવાને ગાંધીજી પણ નૈનીતાલ જઈ આવ્યા હતા, (એ સમયે પણ હું લંકામાં જ

હતો) પરંતુ તેમાંથી ઝાઝું કંઈ ન નીપજ્યું જ્યારે સરકારે પોતે આપવા ધારેલી રાહતની જાહેરાત કરી ત્યારે તે અપેક્ષા રાખેલી તેના કરતાં બહુ ઓછી જણાઈ, અને પરિણામે ગામડાંમાં ઘુમાટો થતો રહ્યો ને વધતો ગયો. ખેડૂતો પર જેમ જેમ જમીનદાર અને સરકારનું બેવડું દબાણ વધતું ગયું, અને ગણોતિયાઓ પાસે ખેતરોનો કબજો છોડાવીને તેમની નાની નાની મિલકતો જપ્ત થતી ગઈ, તેમ તેમ એક એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ કે બીજા દેશોમાં તો તેને પરિણામે ખેડૂતોનો મોટો બળવો જ ફાટી નીકળત. હું માનું છું કે મહાસભાના પ્રયાસોને લીધે જ ઘણે મોટે અંશે ગણોતિયાઓ કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાની તોફાની પ્રવૃત્તિ કરતા અટકી ગયા તેમના પર તો બેશક જોઈએ તેટલો હિંસાત્મક જુલમ થતો હતો

ખેડૂતોની આ ઊથલપાથલ અને તેનના આ હાલહવાલની એક ઉજળી બાજુ પણ હતી. ખેતીની ઊપજના અતિશય ઊતરી ગયેલા ભાવોને લીધે, પ્રજાના ગરીબ વર્ગોને, તેમજ જો જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો ન હોય તો ખેડૂતોને અગાઉ ઘણા સમયથી પૂરતું ખાવાનું નહોતું મળતું તેને બદલે આ વખતે બરાબર મળતું હતું

બંગાળની જેમ સરહદના પ્રાંતમાં પણ દિલ્હીના કરારથી શાંતિ ન આવી. ત્યાંનું વાતાવરણ કાયમ તંગ રહેતું હતું, અને ખાસ કાયદાઓ તેમજ ઑર્ડિનન્સો, તેમજ નજીવા ગુનાઓ માટેની આકરી સજાઓ — આ બધું મળીને રાજદ્રોહક લશ્કરી કાયદાના અમલ જેવો થઈ ગયો હતો આ પરિસ્થિતિનો વિરોધ કરવાને માટે ખાન અબ્દુલ ગફ્ફારખાને મોટી હિલચાલ ઉપાડી અને પરિણામે થોડા જ વખતમાં સરકારને તેમનો ખોફ ભડકાવવા લાગ્યો. પોતાના છ ફૂટ ત્રણ ઇંચ ઊંચા કદાવર કદના પઠાણ બદનની જવાંમર્દી સાથે તેમણે ગામડે ગામડે ઘૂમવા માંડ્યું, અને લાલ ડગલીવાળાઓના થાણાં ઊભાં કરવા માંડ્યાં. જે જે રસ્તે તેઓ જાતે અથવા તેમના મુખ્ય નાયબ કપ્તાનો જતા ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ લાલ ડગલીવાળાઓની હારની હાર ખડી થઈ જતી અને થોડા જ વખતમાં આખો સરહદનો મુલક 'ખુદાઈ ખિદમતગારો'નાં થાણાંઓથી છવાઈ ગયો એ બધા પૂર્ણપણે અહિંસક હતા, અને તેમની વિરુદ્ધ કેટલાક મોઘમ આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે છતાં હિંસાનો એક પણ ચોક્કસ આક્ષેપ તેમની સામે પુરવાર થયો નથી. પરંતુ તેઓ અહિંસક હોય કે ન હોય તેમના નામની સાથે હિંસાની અને લડાઈઓની એક આખી ઐતિહાસિક પરંપરા સંકળાયેલી હતી બ્રિટિશ હિંદની તોફાની સરહદ પર તેઓ વસતા હતા, એટલે હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલની સાથે ગાઢો સંબંધ ધરાવતી આવી તાલીમબદ્ધ હિલચાલ ફેલાતી જતી જોઈને સરકાર પોતાના મગજ પરનો કાબૂ ખોઈ બેઠી. મને નથી લાગતું કે સરકારે કદી પઠાણોની અહિંસાનો અથવા શાન્તિનો દાવો સાચો માન્યો હોય પરંતુ સાચો માન્યો હોત તોપણ તેની અસર તો તેના પર ભયની અને અસ્વસ્થતાની જ થાત. એ હિલચાલમાં એટલું બધું વર્તમાન તેમજ ભાવી સામર્થ્ય ભર્યું પડ્યું હતું કે સરકાર તેને જોઈને સમતા જાળવી શકે એ અશક્ય હતું

આ જબરદસ્ત હિલચાલના સર્વમાન્ય મુખી 'ફખ્ર-એ-અફઘાન'[૧] 'ફખ્ર-એ પઠાણ' 'ગાંધી એ સરહદ',[૨] વગેરે નામોથી ઓળખાયેલા ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાન હતા મુશ્કેલીઓથી અથવા સરકારથી નીડર રહીને મૂગુ અને ખંતીલુ કામ કર્યા કરીને સરહદ પ્રાન્તમા તેમણે લોકોની અજબ મહોબત મેળવી હતી સામાન્ય અર્થમા રાજદ્વારીઓ ઓળખાય છે તેવા રાજદ્વારી પુરુષ તેઓ કદી નહોતા, અને નથી, રાજકારણની કુનેહો અને ચાલબાજીઓથી તેઓ સાવ અજાણ છે તેઓ ઊંચા, ટટ્ટાર — શરીરથીયે ટટ્ટાર અને મનથીયે ટટ્ટાર — મર્દ છે, ધાંધલ અને ઝાઝી વાતો તેમને પસંદ નથી, હિંદી પૂર્ણ સ્વરાજના ચોકઠામા રહીને પોતાના સરહદના પ્રાન્તની પ્રજાની મુક્તિને માટે તેઓ ઝંખે છે, પરંતુ બંધારણની અને કાયદાની ઝીણી ઝીણી વાતોની તેમને ગમ નથી, તેમને તેમા જરાયે રસ નથી કોઈ પણ વસ્તુની સિદ્ધિને માટે કાર્યની આવશ્યકતા રહે છે, અને મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસક કાર્યની અથવા સત્યાગ્રહની આશ્ચર્યકારક પદ્ધતિ શીખવી હતી તે તેમને ગમી ગઈ કાર્યને માટે, લડતને માટે સંગઠનની આવશ્યકતા રહે છે, એટલે બીજી દલીલો કર્યા વિના અથવા પોતાના મંડળને માટે નિયમો અને બંધારણોની ભાજગડમા પડ્યા વિના તેમણે સીધો જ સંગઠનનો પ્રારંભ કરી દીધો — અને ખરે જ તેમા તેમણે આશ્ચર્યકારક સફળતા મેળવી

ગાંધીજી પ્રત્યે તેઓ ખાસ આકર્ષાયા હતા પ્રથમ તો તેમના શરમાળ સ્વભાવને કારણે અને પાછળ રહીને કામ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ગાંધીજીથી દૂર જ રહ્યા પાછળથી અનેક પ્રકારની બાબતોની ચર્ચા કરવાને તે બન્નેનુ મળવાનુ થવા લાગ્યુ અને તેમનો સંબંધ વધ્યો અહિંસાનુ તત્ત્વ અમારામાના ઘણાના કરતા વિશેષે, સિદ્ધાન્ત તરીકે, સ્વીકારવાનુ આ પઠાણને કેમ સૂઝ્યુ હશે એ વિચારથી આશ્ચર્ય થાય છે અને એ સિદ્ધાન્ત વિષે તેમને દૃઢ શ્રદ્ધા હતી તેથી જ, છંછેડવામા આવે તો પણ અહિંસક અને શાન્ત રહેવાનુ મહત્ત્વ પોતાના પઠાણ ભાઈઓના હૃદયમા તેઓ ઉતારી શક્યા સરહદના પ્રાંતના લોકોએ હિંસાનો ખ્યાલ હંમેશને માટે છોડી દીધો છે એમ કહેવુ સાવ નિરર્થક છે — જેમ બીજા કોઈ પણ પ્રાંતના લોકોને વિષે પણ આવુ સામાન્ય વિધાન કરવુ એ નિરર્થક ગણાય આમવર્ગ ભાવનાઓના પૂરમા તણાય છે અને તેઓ એમ તણાય છે ત્યારે તેઓ શું કરશે એ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી પરંતુ ૧૯૩૦ના વર્ષ દરમ્યાન અને પછીના વરસોમા સરહદના લોકોએ જે આત્મસંયમ દાખવ્યો છે તે ખરે જ એક અદ્ભુત ઘટના છે

સરકારી અમલદારો અને આપણા કેટલાક અતિશય ભીરુ દેશબંધુઓ 'સરહદના ગાંધી' તરફ વક્ર દૃષ્ટિથી જુએ છે તેમને એમના શબ્દ ઉપર ભરોસો નથી અને ઊંડા કાવાદાવાની જ તેઓ કલ્પના કરી શકે છે પરંતુ હમણાના વર્ષો દરમ્યાન તેઓ જાતે તેમજ બીજા સરહદના સાથીઓ હિંદના બીજા વિભાગમાના મહાસભાના

૧–૨ 'ફખ્ર' એટલે અભિમાન અફઘાનો અને પઠાણો જેને માટે અભિમાન લઈ શકે છે એવા તે 'ફખ્ર-એ-અફઘાન', 'ફખ્ર-એ-પઠાણ' ૨ સરહદના ગાંધી —ભા. ક

કાર્યકર્તાઓની સાથે બહુ નિકટ સબંધમા આવ્યા છે અને તેમની વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી અને અન્યોન્ય આદર તેમ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા છે મહાસભાના મડળોમા અબદુલ ગફ્ફારખા વરસોથી પરિચિત તેમજ પ્રિય થયા છે પરંતુ માત્ર અગત સાથી ન રહેતા તેઓ કઈક વિશેષ થતા ગયા છે હિંદના બાકીના લોકોની દૃષ્ટિમા એક શૂરી અને નીડર અનુપમ પ્રજાની આપણી સદ્ધિયારી લડતના આપણા સાથીઓના ત્યાગ અને શૌર્યનુ અબદુલ ગફ્ફારખા ઉત્તરોત્તર પ્રતીક બનતા ગયા છે

અબદુલ ગફ્ફારખા વિષે મે સાભળ્યુ તે પહેલા ઘણા સમય આગળથી તેમના ભાઈ ડા ખાનસાહેબને હુ ઓળખતો હતો હુ જ્યારે કેમ્બ્રિજમા હતો ત્યારે તેઓ લડનની સેટ ટોમસ ઇસ્પિતાલમા વિદ્યાર્થી હતા પાછળથી જ્યારે ઇનર ટેમ્પલની કાયદાની સસ્થામા હુ બૅરિસ્ટરની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે અમે બને નિકટના મિત્રો બન્યા હતા અને લડનમા હુ જાઉ અને અમે ન મળીએ એવો દિવસ ભાગ્યે જ જતો હું તેમને ઘણા મા છોડીને હિંદ પાછો આવ્યો ડાક્તર તો ત્યા ત્યાર પછી ઘણા વરસ રહ્યા યુદ્ધના સમય દરમ્યાન તેમણે ડાક્તર વગેરે નોકરી પણ કરી ત્યાર પછી પાછા અમે નૈની જેલમા મળ્યા

સરહદના લાલ કુડતીવાળાઓ મહાસભા સાથે સહકાર કરતા ખરા, પરંતુ તેમનુ મડળ મહાસભાના તંત્રથી અલગ હતુ એ એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી બંનેને સાધનાર અકોડો ખાન અબદુલ ગફ્ફારખાન હતા ૧૯૩૧ના ઉનાળામા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ સરહદ પ્રાતના આગેવાનો સાથે મસલત કરીને આ પ્રશ્નનો પૂરતો વિચાર કરી લીધો અને લાલ કુડતીવાળાઓને મહાસભામા સમાવી લેવાનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો આ પ્રકારે સરહદ પ્રાતમા લાલ કુડતીવાળાઓની હિલચાલ મહાસભાનુ એક અગ બની

કરાચી મહાસભા પછી તરત જ ગાધીજીની સરહદના પ્રાતમા જવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ સરકારે એ વાતને જરા પણ ઉત્તેજન ન આપ્યુ ત્યાર પછીના મહિનાઓ દરમ્યાન લાલ કુડતીવાળાઓના કૃત્યો વિષે સરકારી અમલદારો ફરિયાદ ઉપર ફરિયાદ કરતા હતા ત્યારે ત્યા જઈને સાચી હકીકત શી છે તે જાતે જોઈ આવવાની પરવાનગીને માટે ગાધીજીએ ફરીફરીને આગ્રહ કર્યો પરંતુ તેમા પણ કશુ વળ્યુ નહિ હુ ત્યા જાઉ એ વાત પણ સરકારને ન રુચી દિલ્હીના કરાર તરફ જોતા સરકારે સ્પષ્ટ જાહેર કરેલી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઈને સરહદના પ્રાતમા પ્રવેશ કરવાનુ અમને વાજબી લાગતુ નહોતુ

મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોમા બીજો એક પ્રશ્ન કોમી પ્રશ્ન પણ હતો એમા કશું નવીન તો નહોતુ જ પરંતુ નવા નવા અને તરેહવાર વેશમા ફરીફરીને રજૂ થવાની કોમી પ્રશ્નની એક ખાસિયત જ છે આ વખતે ગોળમેજી પરિષદે એનુ મહત્ત્વ વધારી દીધુ હતુ કેમકે એ સ્પષ્ટ હતુ કે બ્રિટિશ સરકારની દાનત એને આ ઊભી કરીને બીજા મુદ્દાઓને તેને મુકાબલે ગૌણ બનાવી દેવાની હતી પરિષદના બધા જ સભ્યોને સરકારે નીમેલા હતા. તેમની બધાની પસદગી મુખ્યત્વે એવો હેતુ લક્ષમા રાખીને કરવામા આવી હતી કે તેઓ અમુક અમુક કોમોના

અને અમુક નાનકડા વિભાગોનાં હિતોને જ મહત્ત્વ આપે, આ હિતોનો એકબીજાની સાથેનો વિરોધ મોટો કરી બતાવે, અને રાષ્ટ્રનું પરમ હિત બાજુએ રાખીને જ વાતો કરે સરકારે જાણીબૂઝીને અને રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનોને દુઃખ લગાડવાની ખાતર તેમના કોઈ પણ આગેવાનની સભ્ય તરીકે નિમણુક કરવાનો પણ નન્નો વાચ્યો હતો ગાંધીજીને લાગતુ હતુ કે બ્રિટિશ સરકારની પ્રેરણાથી પ્રારંભમા જ જો પરિષદ કોમી સવાલની ભુલભુલામણીમાં ચકરાવે ચડી જશે તો સાચા રાજકીય અને આર્થિક મુદ્દાઓને યોગ્ય સ્થાન નહિ મળે એ સંજોગોમાં તેઓ પરિષદમાં જાય તેથી બહુ વળે એમ નહોતુ એટલે તેમણે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને જણાવ્યુ કે જે જે પક્ષને સંબંધ છે તે બધા મળીને અગાઉથી કોમી સવાલ વિષે કંઈક સમજૂતી પર આવે તો જ તેમણે લંડન જવું ગાંધીજીની અંતઃપ્રેરણા તદ્દન વાજબી હતી, પરંતુ તેમ છતાં સમિતિએ તેમની વાતને ન ગણકારીને નિર્ણય આપ્યો કે આપણે કોમી પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામા નિષ્ફળ જઈએ એટલા જ કારણસર તેમણે લંડન જવાનો ઇનકાર ન કરવો. જુદી જુદી કોમોના પ્રતિનિધિઓ સાથે મસલત કરીને સમિતિએ એક નિરાકરણની યોજના તૈયાર કરીને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને ઝાઝી સફળતા ન મળી

૧૯૩૧ના ઉનાળામા અમારી આગળ પડેલા મોટા મોટા પ્રશ્નોમા આવા કેટલાક હતા. તે ઉપરાંત બીજા ઘણાયે ગૌણ તો હતા જ. દેશભરમાંથી સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓની, સ્થાનિક સરકારી અમલદારોએ કરેલા દિલ્લીના કરારના ભંગ જણાવનારી અનેક ફરિયાદો અમારી પાસે ચાલી આવતી હતી આમાની વધારે મહત્ત્વની ફરિયાદો અમે સરકાર ઉપર મોકલી આપતા, અને બીજી તરફથી સરકાર મહાસભાવાદીઓ સામે કરારના ભંગના આરોપો કરતી આમ આરોપો અને પ્રતિ–આરોપો ચાલી રહ્યા હતા, અને પાછળથી તે બધા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયા કહેવાની જરૂર નથી કે આને પરિણામે સરકાર અને મહાસભા વચ્ચેનો સંબંધ સુધર્યો તો નહિ જ

અને છતા નજીની બાબતો વિષેના આ ઘર્ષણનુ પોતાનુ કાંઈ મહત્ત્વ નહોતુ મહત્ત્વ તો એનુ એક મૂળગામી ઘર્ષણ વધતુ જતુ હતુ તેનુ દર્શન કરાવી આપવામા રહેલુ હતુ, આ ઘર્ષણનો વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ નહોતો, પરંતુ તે આપણી રાષ્ટ્રીય લડતના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાથી તેમજ આપણા ખેડૂતોની સાથે સંબંધ ધરાવતી આર્થિક વ્યવસ્થાના અસમતોલપણામાંથી ઉત્પન્ન થતુ હતુ, અને સમાજવ્યવસ્થામા મૂળગામી પરિવર્તન કર્યા સિવાય આ ઘર્ષણને ધોઈ નાખી શકાય કે તેની આડવાળ થઈ શકે એમ ન હતુ. આપણા ઉપલા મધ્યમવર્ગના લોકોની પોતાનો વિકાસ સાધવાની તેમજ પોતાની જાતને પુરુષાર્થ દ્વારા પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવાની આકાંક્ષામાથી આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલનો મૂળ પ્રારંભ થયો હતો, અને તેની પાછળ રાજકીય અને આર્થિક પ્રેરણા હતી નીચલા મધ્યમવર્ગના લોકોમા તે ફેલાઈ એટલે તે દેશમા એક સમર્થ શક્તિરૂપ બની, પરિણામે તેણે ગામડાના આમવર્ગમા જાગૃતિ આણવા માડી, કારણ પરિસ્થિતિ એવી આવી હતી કે તેમને માટે એકદર રીતે તેમનુ અતિશય કનિષ્ઠ પંક્તિનુ રહેણી–

કરણીનું ધોરણ પણ ટકાવી રાખવાનું નિવસે નિર્મે મુકરેલ થતું જતું હતું પોતાની બધી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉત્પન્ન કરી લેવાની પદ્ધતિ ઉપર રચાયેલી ગામડાની જૂની અર્થવ્યવસ્થા લાંબા વખતથી નાશ પામી હતી જમીનની પેદાશ ઉપરના બોજામાંથી કંઈક રાહત આપતા ખેતીની સાથે સાથે ચાલતા સહાયક ગૃહઉદ્યોગો કંઈક અંશે રાજ્યની આર્થિક નીતિને કારણે અને મુખ્યત્વે વધતા જતા યાંત્રિક ઉદ્યોગોની સાથે હરીફાઈમાં ટકી ન શકવાને કારણે પડી ભાગ્યા હતા આમ ખેતી ઉપરનો બોજો વધતો જતો હતો અને હિંદી કારખાનાઓના ઉદ્યોગનો વિકાસ એટલો બધો ધીમેથી થતો હતો કે તેથી તે બોજામાં કશો ઘટાડો ન થયો. કોઈ પણ પ્રકારના યોગ્ય સાધનો વિના, અને લગભગ ઓચિંતુ અનેક આર્થિક બોજાથી કચડાતું હિંદનું ગામડું દુનિયાના બજારની હરીફાઈમાં અથડાઈ પડ્યું, અને આમાંથી તેમ અકળાવા લાગ્યું સમાન કક્ષાએ રહીને તે આ હરીફાઈમાં ટકી શકે એમ નહોતું કારણ માલ પેદા કરવાની તેની પદ્ધતિ અસલી અને પછાત હતી અને તેની જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિને લીધે ખેતરોના ટુકડાઓ ઉત્તરોત્તર નાના ને નાના થતા કરતા હતા અને તે પદ્ધતિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મૂળગામી સુધારો કરવાનું કામ અશક્ય હતું અને ખેતી કરનારા વર્ગો — જમીનના માલિકો તેમજ ગણોતે ખેતી કરનારા ખેડૂતો અને — ભાવોના ઉછાળાના દૂર કાળાઓ બના કરતા હેઠા ને હેઠા પડતા જતા હતા જમીનના માલિકોએ પોતાનો બોજો પોતાને માથેથી ઉતારીને ગણોતિયાઓ ઉપર લાદવા માંડ્યો એટલે ખેડૂતો — થોડી થોડી જમીન ધારણ કરનારા નાના ખેડૂતો અને કેવળ ગણોતે જમીન રાખીને ખેતી કરતા ગણોતિયાઓ — પોતાની વધતી જતી ગરીબીને કારણે રાષ્ટ્રીય હિલચાલ તરફ ખેંચાયા ખેતીના શ્રમજીવીઓ અને કે ખેતીને અંગેની મજૂરી ઉપર નિર્વાહ કરનારા જમીન વિનાના ગામડાના વિભાગોમાંના મજૂરો પણ તેમાં ખેંચાયા, અને આ બધા ગામડાના વર્ગોને મન રાષ્ટ્રવાદ અથવા સ્વરાજનો એક જ અર્થ હતો તે એ કે તેમનો બોજો હળવો કરે અથવા તેમાંથી કંઈક રાહત આપે અને જમીન વિનાના લોકોને ખેડવાને જમીન પૂરી પાડે એવા મૂળગામી ફેરફાર ખેતીની તેમજ જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં થાય આ બધી આકાંક્ષાઓ ખેડૂતોને મુખે અથવા રાષ્ટ્રીય હિલચાલના મધ્યમવર્ગના આગેવાનોને મુખે સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ નહોતી

૧૯૩૦ની અવિનય ભંગની લડત ઉદ્યોગ અને ખેતીમાં દુનિયાભરમાં આવી ગયેલી મંદીની સાથે જાણે ખરે ટાકડે જ શરૂ થઈ એના આગેવાનોને આ વાતની આરંભમાં તો ખબર નહોતી ગામડાના આમવર્ગ ઉપર આ મંદીની બહુ પ્રબળ અસર પહોંચી હતી એટલે તે મહાસભા અને તેની અવિનય ભંગની લડત તરફ વળ્યો એ વર્ગને મન લડતમાં કે બીજે કોઈ સ્થળે ઘડી કાઢવામાં આવેલા આલીશુદ્ધ બંધ રસની આ બાબત નહોતી પરંતુ સર્વ સ્થળે અને ખાસ કરીને જમીનદારી પદ્ધતિવાળા વિભાગોમાં જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિમાં મૂળગામી પરિવર્તન થાય એ તેમને મન આ લડતનો અર્થ હતો જમીનદારી પદ્ધતિના દિવસો હવે ખરેખર પૂરા થવા લાગ્યા

હતા અને તેમા કશી નભવાની શક્તિ રહી નહોતી પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પોતે જે પરિસ્થિતિમા મુકાઈ હતી તેમા તે જમીન ધારણ કરવાની આ પદ્ધતિમા ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવાનુ સાહસ ખેડી શકે એમ નહોતુ ખેતીના પ્રશ્નોની વિચારણા કરીને નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે તેણે નીમેલા બાદશાહી ખેતીવાડી કમિશનને ચર્ચવાના મુદ્દાઓની જે યાદી આપવામા આવી હતી તેમા જમીનની માલકી અથવા જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધતિ વિષેની ચર્ચા કરવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામા આવી હતી

આ રીતે ઘર્ષણ તો તે સમયની હિંદની પરિસ્થિતિના મૂળમા જ રહેલુ હતુ અને કોઈ પણ પ્રકારના સમાધાન અથવા શબ્દરચનાના જાદુથી તે દૂર કરી શકાય એમ નહોતુ બીજા મહત્ત્વના રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વાત જવા દઈએ તો પણ, જમીનના મૂળ પ્રશ્નોના ઉકેલથી જ માત્ર આ ઘર્ષણ મટી શકે એમ હતુ અને બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા એ ઉકેલ થવો અશક્ય હતો કામચલાઉ ઉપાયોથી લોકોની વિટંબણામા કંઈક રાહત મળે એમ બને, ઉગ્ર દમન વડે લોકો ડરી જાય અને દુઃખ જાહેરમા પ્રગટ કરતા અટકે એમ પણ બને, પરંતુ એ બેમાથી એકે ઉપાયથી મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ થાય એમ નહોતુ

બ્રિટિશ સરકારને એવો ખ્યાલ છે, અને હુ ધારુ છુ કે બીજી ઘણીખરી સરકારોને પણ એવો જ ખ્યાલ હોય છે કે હિંદમાની ઘણીખરી અશાંતિ 'ચળવળિયાઓ'ને લીધે છે આ એક અતિશય બેહૂદો ખ્યાલ છે ગયા પંદર વર્ષથી હિંદને ભાગ્યે એક એવો મહાન નેતા મળી ગયો છે કે જેણે હિંદના કરોડોની જનતાનો પ્રેમ અરે, તેમની ભક્તિ પણ સંપાદન કરી છે, અને હિંદ પાસે અનેક બાબતોમા પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ લીધુ હોય એમ લાગે છે હિંદના આધુનિક ઇતિહાસમા તેણે ગૌરવ ભરેલો ભાગ ભજવ્યો છે, પરંતુ તેમ છતા તેની આજ્ઞાઓને અંધપણે અનુસરતો દેખાતો લોકસમુદાય જ તે નેતા કરતા પણ વધારે મહત્ત્વનો છે લોકસમુદાય જ ઇતિહાસનાટકનો મુખ્ય નટ છે, અને તેની પાછળ તેને આગળ ને આગળ ધકેલતા ઐતિહાસિક ઘટનાઓના મહાબળો છે એ બળોની પ્રેરણાઓએ જ લોકોને તૈયાર કરીને તેમના નેતાની મુરલી સાંભળીને તેની ધૂનમા નાચવાને તત્પર બનાવ્યા એ ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિના અને રાજકીય તેમજ સામાજિક પ્રેરકબળો વિના કોઈ 'ચળવળિયા'ની કે કોઈ નેતાની લોકોને કાર્યમા પ્રેરવાની શક્તિ હોતી નથી નેતા તરીકે ગાંધીજીનો મુખ્ય ગુણ એ છે કે લોકસમુદાયની નાડ તેઓ સહજ પારખી શકે છે અને લોકો ક્યારે તૈયાર છે અને કાર્ય કરવાનુ ચોઘડિયુ ક્યારે આવે છે તે તેઓ જાણે છે

૧૯૩૦મા હિંદની રાષ્ટ્રીય હિલચાલનો થોડા સમયને માટે દેશના વિકાસ પામતા જતા સામાજિક બળો સાથે મેળ બેસી ગયો તે કારણે તેને ભવ્ય સામર્થ્ય આવી ગયુ, તેને યથાર્થતા મળી અને ખરેખર જાણે તે ઇતિહાસની સાથે કદમ મિલાવીને આગે કૂચ કરતી થઈ રાષ્ટ્રીય મહાસભા એ રાષ્ટ્રીય હિલચાલની પ્રતિનિધિ હતી, અને તેના સામર્થ્ય અને તેની શક્તિનુ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાના વિકાસમા પ્રતિબિમ્બ પડ્યુ,

તે પ્રતિજ્ઞા દ્વારા તેમનું દર્શન થયું. મહાસભાની આ પ્રતિજ્ઞા કંઈક અંશે પણ અમેય અશક્ય વસ્તુ હતી પરંતુ તે ખરેખર હતી એ વિષે કશી જ શંકા નથી. ખેડૂતો બેશક મહાસભા તરફ વળ્યા અને તેમનાથી મહાસભાને સારું બળ મળી રહ્યું. નીચલા મધ્યમવર્ગના લોકો તેના લડત લડનારા દળના મુખ્ય આધાર હતા. આ નવીન વાતાવરણથી મૂંઝાયેલા ઉપલા થરના મધ્યમવર્ગવાળાઓને ('બુર્ઝવા') પણ મહાસભાની મૈત્રીમાં સુરક્ષિતપણું દેખાયું. હિંદની ઘણા મોટા ભાગની કાપડની મિલોના માલિકોએ મહાસભાએ આણી આપેલા પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર સહી કરી હતી અને મહાસભાની નારાજી ઊતરે એવી વસ્તુઓ કરવાથી તેઓ ડરતા રહેતા. જે સમયે લંડનમાં પહેલી ગોળમેજી પરિષદમાં ભેગા મળીને થોડા કાગળના ઝીણા મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ કરતા હતા ત્યારે સત્તાનું સત્ત્વ ધીરે ધીરે અને સૂક્ષ્મ રીતે લોકસમુદાયની પ્રતિનિધિરૂપ મહાસભા તરફ વહી રહ્યું હોય એવો ભાસ થતો હતો. દિલ્હીની સંધિ પછી આ ભાસ દૃઢ થતો ગયો. તે શૂર ભાષણોના બણગાંને લીધે નહિ પરંતુ ૧૯૩૦ના અને તે પછીના બનાવોને લીધે. પરંતુ ખરે જ માર્ગમાં આવી ઊભેલી મુશ્કેલીઓ અને જોખમોનું સૌથી વધારે ભાન તો તે સમયે પણ એ મહાસભાના આગેવાનોને જ હતું અને તે મુશ્કેલીઓ તેમજ જોખમોને અલ્પ ન ગણી કાઢવાની તેમણે પૂરેપૂરી ખબરદારી રાખી હતી.

આમ દેશમાં વધી રહેલી બે સમાન સત્તાની હસ્તીનું અસ્પષ્ટ ભાન સ્વાભાવિક રીતે સરકારના દિલમાં બહુ ખટકતું હતું. આ ડરને ખરો આધાર કશો જ નહોતો કેમકે બાહ્ય સત્તા સંપૂર્ણપણે સત્તાધારીઓના હાથમાં જ હતી. પરંતુ પ્રજાના માનસમાં આ બીજી સત્તાનું ભાન વિદ્યમાન હતું એ વાત નિર્વિવાદ હતી. પોતે ભારે તે પૂર્વદિશા સમજનારી તેમજ પ્રજામતને અવગણીને પણ પોતાને સ્થાને વળગી રહેવાને સમર્થ સરકારને માટે આ એક અસહ્ય પરિસ્થિતિ હતી અને તેના અમલદારો ગભરાટમાં પડી ગયા હતા તે આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણને લીધે જ, નહિ કે પાછળથી તેમણે ફરિયાદ કરી હતી તે મુજબ જ્યાં ત્યાં ગામોમાં નીકળેલાં થોડાંક સરઘસો અથવા ત્યાં થયેલાં કોઈ કોઈ ભાષણોને લીધે. એટલે બંને વચ્ચે — પ્રજાના માનસમાં વસેલી મહાસભા અને બાહ્ય સત્તા ધરાવનાર સરકારની વચ્ચે — અથડામણ અનિવાર્ય હતી કેમકે મહાસભા પોતાની મેળે આપઘાત કરી શકે એમ નહોતું અને સરકારથી આ બે સમાન સત્તાનું વાતાવરણ સહન થતું ન હોવાથી તે મહાસભાને કચડી નાખવાને દૃઢ નિશ્ચય કરીને બેઠી હતી. બીજી ગોળમેજી પરિષદને લીધે આ અથડામણ આવતી જરા લંબાઈ ગઈ તે કારણસર બ્રિટિશ સરકાર ગાંધીજી લંડન જાય તે માટે બહુ જ આતુર હતી અને તેથી તેઓ જતા અટકી જાય એવું કંઈ પણ કરવાથી બની શકે ત્યાં સુધી તે બચી જવા માગતી હતી.

અને તેમ છતાં બે સત્તાની અથડામણનું ભાન વધતું જતું હતું અને વારંવાર પ્રગટ થતું જતું એવું અમે અનુભવતા હતા. દિલ્હીના કરાર પછી થોડા જ

સમયમા લોર્ડ અર્વિન હિંદમાથી વિદાય થયા હતા અને તેને સ્થાને વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ વિલિંગ્ડન આવ્યા હતા એક એવી મતલબની દંતકથા ઊભી થઈ હતી કે નવા વાઈસરોય ગયા વાઈસરોય જેવા ઢીલાપોચા અને સમાધાનો કર્યા કરે એવા નથી પણ બહુ કઠણ અને કડક માણસ છે આપણા ઘણા રાજદ્વારીઓને રાજકારણ વિષે સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાને બદલે વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની 'મધ્યમમાર્ગી' ટેવનો વારસો મળ્યો છે તેમને એ વાતનો ખ્યાલ રહેતો નથી કે બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યવાદી નીતિની રૂપરેખા તેના વાઈસરોયના અંગત વિચારો પર અવલંબીને રહેતી નથી એટલે વાઈસરોયની ફેરબદલીથી કશો ફેર પડે એમ નહોતુ પરતુ જેમ સાચી રીતે બન્યુ હતુ તે મુજબ પરિસ્થિતિમા આવેલા પરિવર્તનોને કારણે સરકારની નીતિ ક્રમશ બદલાઈ સિવિલ સર્વિસના અધિકારી મડળને મહાસભા સાથે સરકાર વહેવાર રાખે તેમજ કરારો કરે એ પસદ પડ્યુ નહોતુ, તેમનુ બધુ ઘડતર અને નિરકુશ સત્તાથી રાજ્ય ચલાવવાના ખ્યાલો એ વસ્તુના વિરોધી હતા તેમની કઈક એવી કલ્પના હતી કે ગાધીજી સાથે લગભગ સમાન દરજ્જે વર્તન રાખ્યુ તેથી તેમણે મહાસભાના પ્રભાવમા ઉમેરો કર્યો છે અને ગાધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધારી દીધી છે એટલે હવે તેને એકાદ બે પગથિયા પાછા ઉતારી દેવાનો સમય થઈ ગયો છે આ ખ્યાલ બહુ જ મૂર્ખાઈભરેલો હતો પરતુ હિંદની સિવિલ સર્વિસ પોતાની કલ્પનાઓની બુદ્ધિમત્તા માટે પ્રસિદ્ધ નથી ગમે તે કારણ હોય પરતુ નવી સરકારે ખૂખારો કરીને પોતાની પકડ સખત કરી અને પ્રાચીન પેગમ્બરના શબ્દોમા જાણે આપણને કહેવા લાગી કે 'મારા બાપની કેડ કરતા મારી ટચલી આગળી જાડી છે, મારા બાપે તમને ચાબુકથી ફટકાવ્યા હતા, હુ તો તમને જેરબધનો માર મારીશ *

પરતુ જેરબધના ફટકાનો સમય હજી આવ્યો નહોતો બની શકે ત્યા સુધી મહાસભાના પ્રતિનિધિને બીજી ગોળમેજી પરિષદમા મોકલવાના હતા વાઈસરોય અને બીજા સરકારી અમલદારો સાથે લબાણથી વાતચીત કરવાને ગાધીજી બે વખત જઈ આવ્યા મતભેદના અનેક મુદ્દાઓની ખાસ કરીને સરહદ પ્રાતમાની લાલ ડગલીવાળાઓની હિલચાલની

* આ શબ્દો બાઈબલના જૂના કરાર (૧ કિંગ્ઝ ૧૨ ૧૦) માથી લેવામા આવ્યા છે એ શબ્દો કોઈ પેગમ્બરના નથી પણ પ્રાચીન યહૂદી બાદશાહના સલાહકારના છે સોલોમન બાદશાહનો દીકરો ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેમની પાસે તેની પ્રજાએ જઈને વિનતી કરી 'અમે તમને વફાદાર છીએ જ મહેરબાની કરી તમારા પિતાના અમલમા અમારે ગળે ભારી ધૂસરી હતી તેને બદલે તેને જરા હળવી કરજો' બા શાહના પિતાના વૃદ્ધ સલાહકારોએ આ માગણી સ્વીકારવાની સલાહ આપી પણ તેના યુવક સલાહકારોએ કહ્યુ 'એ લોકો એમ પાસરા ન થાય એને તમે કહો મારા પિતાની કેડના કરતા મારી ટચલી આગળી વધારે જાડી છે મારા પિતાની ધૂસરી ભારે હતી હુ તેને વધારે ભારે કરીશ તેણે તમને ચાબુકથી ફટકાવ્યા હતા હુ તમને જેરબધનો માર મારીશ' —અા ક

અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાંની ખેડૂતોને અંગેની પરિસ્થિતિની તેમણે ચર્ચા કરી, બંગાળનો પ્રશ્ન બાદ કરતાં આ બે પ્રશ્નોની સરકારને સૌથી વધારે ફિકર રહેતી હોય એમ લાગતું હતું.

સિમલાથી ગાંધીજીએ મને ત્યાં બોલાવ્યો હતો, એટલે હિંદી સરકારના કેટલાક અધિકારીઓને મળવાનો મને પણ પ્રસંગ મળ્યો હતો. મારી વાતો સંયુક્ત પ્રાંત પૂરતી જ હતી. એ વાતો ખુલ્લા દિલથી થઈ હતી અને નજીવા આરોપો અને પ્રત્યારોપો પાછળ રહેલી સાચી અથડામણો વિષે ચર્ચા થઈ મને જણાવવામાં આવેલું તે મને યાદ છે કે ૧૯૩૨ના ફેબ્રુઆરી માસમાં જ, બહુ થાત તો, ત્યાર પછી ત્રણ મહિનાની અંદર સવિનય ભંગની લડતને સમૂળગી કચરી નાખવાને સરકાર સમર્થ હતી. સરકારે દમનના પોતાના સાધનોની ચોક્કસાનું યંત્ર પૂર્ણપણે તૈયાર કરી રાખ્યું હતું અને તેને માત્ર એક જરા સરખા ધક્કાની જ જરૂર હતી, એક કળ દબાવવાની જ બાકી હતી. પણ બની શકે તો જબરદસ્તીથી લાદેલા સમાધાન કરતાં પરસ્પર સંમતિથી કંઈ સમાધાન થાય તે પસંદ કરીને સરકારે પરસ્પર વાતચીત કરવાનો પ્રયોગ કરી જોયો હતો અને તેમાંથી દિલ્હીનું સમાધાન થયું હતું. સમાધાન ન થયું હોત તો પેલી કળ તૈયાર જ હતી અને એક ક્ષણમાં દાબી શકાતી હતી. સાથે સાથે ચર્ચામાં એક નવું પણ અર્પિત સૂચન હતું કે આપણે જો હજી પણ બાધા થઈને નહિ વર્તીએ તો નજીકના ભવિષ્યમાં જ તે કળને દાબવી પડશે. આ બધું તદ્દન ખુલ્લા દિલથી અને બહુ વિવેકથી કહેવામાં આવ્યું હતું અને ચર્ચા કરનાર અમને બન્ને પક્ષને ખબર હતી કે અમારી વ્યક્તિગત વાતો અને અમે ગમે તે કહીએ અગર કરીએ તે બાજુએ રાખીને પણ અથડામણ અનિવાર્ય હતી.

બીજા એક ઊંચી પંક્તિના અમલદારે મહાસભાની સ્તુતિ કરી. તે અને અમે અ-રાજકીય એવા બીજા વધારે વિશાળ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા હતા. તેણે મને જણાવ્યું કે રાજકારણની વાત બાજુએ રાખો તો મહાસભાએ હિંદની એક ભારે સેવા બજાવી હતી. હિંદીઓની સામે એક એવો આક્ષેપ હંમેશ કરવામાં આવે છે કે તેમને સંગઠિત કાર્ય કરતાં બરાબર આવડતું નથી. પરંતુ ૧૯૩૦ના વરસ દરમિયાન ભારે મુશ્કેલી અને વિરોધ છતાં મહાસભાએ સંગઠનના કાર્યનો એક અદ્ભુત નમૂનો રજૂ કર્યો હતો.

ગોળમેજી પરિષદમાં જવાની વાતને સંબંધ હતો ત્યાં સુધી પ્રમાણમાં ગાંધીજીની સિમલાની* પહેલી મુલાકાત અધૂરી નીવડી. *બીજી મુલાકાત ઑગસ્ટ મહિનાના છેવટના અઠવાડિયામાં થઈ તે સમયે આમ કે તેમ છેવટનો નિર્ણય કરી નાખવાની જરૂર હતી. તોફાનું હિંદ છોડીને જવા વિષે તેમનું મન પાછું પડતું હતું. બંગાળમાં સરહદના પ્રાંતમાં અને યુક્ત પ્રાંતોમાં તેમણે બધને ઝઝૂમતો જોયો અને હિંદમાં શાંતિ રહેશે એવી કાંઈક બાંહેધરી ન મળી રહે ત્યાં સુધી તેમની જવાની મરજી નહોતી. *આખરે સરકાર સાથે કંઈક પ્રકારનું સમાધાન થઈ શક્યું, અને તેનો એક

* સંધિ પછી સંધિના બંધારણ વિષે ગાંધીજી અનેકવાર સિમલા ગયા હતા. સિમલાની બીજી મુલાકાત પછી ગાંધીજીએ લંડન જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સંધિના કરારોનો ભંગ થયો હતો

નિવેદન તથા પરસ્પર મોકલાવેલા કેટલાક પત્રોમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો ગોળમેજી પરિષદના પ્રતિનિધિઓને લઈ જતી આગબોટમા તેઓ મુસાફરી કરવાને પહોચી શકે એવી રીતે છેક છેવટની ઘડીએ એ સમાધાન થયુ એમ કહેવુ જોઈએ, કેમકે ઊપડવા માટેની છેક છેલ્લી ગાડી નીકળી ગઈ હતી સિમલાથી કાલકાની મુસાફરીને માટે એક સ્પેશિયલ ટ્રેન દોડાવવી પડી અને તેનો સબધ જળવાય તે માટે બીજી ગાડીઓને દરેક સ્થળે જરા જરા રોકી લેવી પડી હતી

સિમલાથી મુબઈ સુધી હુ તેમની સાથે ગયો હતો અને ત્યાથી ઓગસ્ટ મહિનાના અતમા એક ઊજળી સવારે અરબી સમુદ્ર તરફ અને દૂર પશ્ચિમ તરફ આગબોટ તેમને લઈ ગઈ ત્યારે મે તેમને વિદાયના પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી બે વરસ સુધી મને તેમનુ દર્શન થવાનુ ન હતુ

૩૮. બીજી ગોળમેજી પરિષદ

હિદમા તેમજ ગોળમેજી પરિષદને પ્રસગે લડનમા ગાધીજીનુ પોતે ખૂબ નિરીક્ષણ કર્યુ છે એવો દાવો રાખનાર એક અગ્રેજ પત્રકારે થોડા જ વખત ઉપર એક પુસ્તક લખ્યુ છે તેમા તે લખે છે

"'મુલતાન' ઉપર મુસાફરી કરતા હિદી આગેવાનો જાણતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમા મિ ગાધીની સામે કાવતરુ રચાયુ છે તેમને એ પણ ખબર હતી કે સમય પાકશે એટલે મિ ગાધીને મહાસભામાથી હાકી કાઢવામા આવે એવો સભવ છે પરતુ મહાસભા મિ ગાધીને હાકી કાઢે તેની સાથે તેના અરધા સભ્યો પણ તે ગુમાવી બેસે એવો પૂરો સભવ હતો, અને એ જ અરધા ભાગને મધ્યમમાર્ગી રાજકારણમા ભેળવી દેવાની સર તેજ બહાદુર સપ્રુ અને મિ જયકરની મુરાદ હતી તેમના જ શબ્દોમા જણાવુ તો તેઓ માનતા કે મિ ગાધીના 'મગજમા ગોટાળો' છે એમ તેઓ માનતા અને પોતાની એ માન્યતા તેમણે કદી છાની રાખી ન હતી પરતુ 'ગોટાળાથી ભરેલા મગજ'વાળા દશ લાખ અનુયાયીઓને

પણ તે ભંગ થયો છે કે નહિ તે ઠરાવનાર કોઈ નિષ્પક્ષ અદાલત તો હતી નહિ ભંગ થયો હોય ત્યા સુધારો કરવામા આવે અથવા તો એવી અદાલત નીમવામા આવે એ ગાધીજીની માગણી હતી મહેસૂલ સધિના કરાર વિરુદ્ધ વસૂલ કરવાનુ સયુક્ત પ્રાત અને બારડોલીમાં ચાલુ રહ્યુ હતુ બન્ને ઠેકાણે અન્યાય અને અત્યાચારોના અનેક દાખલા બન્યા હતા આખરે સિમલાની ત્રીજી મુલાકાત વખતે સરકારે બારડોલીમા બનેલા કિસ્સાઓ વિષે એક કમિટી નીમી, અને ભવિષ્યમા જ્યા જ્યા એવા કિસ્સાઓ બને તેની સામે પગલા લેવાની મહાસભાને સ્વતત્રતા આપી આ સમાધાનને અગે થયેલા પત્રવ્યવહાર માટે જુઓ પાન ૩૨૧ —ભા કુ

સાથે લઈને આવે ગેલા''ગોટાળાથી ભરેલા ભગજ'વાળા આગેવાનને પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવામા સરવાળે લાભ જ હતો.''*

---

* એોરની બ્રેબ્જનના પુસ્તક 'ધી ટ્રેજેડી ઑફ ગાંધી'માંથી મેં આ ઉતારા એ પુસ્તકના એક અવલોકનમાંથી લીધા છે, કેમકે અત્યાર સુધી મૂળ પુસ્તક વાચવાની તક મને મળી નથી અને આશા છે કે એથી પુસ્તકના કર્તાને તેમજ અવતરણમા જેમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે સજ્જનોને હું અન્યાય નથી કરતો. ઉપરનું લખાણ કર્યા પછી મૂળ પુસ્તક મેં વાચ્યું મિ બ્રોસ્ટનના ઘણા વિધાનો તેમજ તેણે તારવેલા ઘણાં અનુમાનો મારી મતિ પ્રમાણે તદ્દન આધાર વિનાના હોવાથી ગેરવાજબી છે પુસ્તકમા તે ઉપરાંત હકીકતો, ખાસ કરીને દિલ્હીના કરારની મંત્રણાઓ દરમ્યાન મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ શું શું કર્યું અને શું શું ન કર્યું તેને અગેની હકીકતો ખોટી રજૂ થયેલી છે વળી તેમાં નવાઈભરેલી એક વાત એવી માની લેવામા આવી છે કે ૧૯૩૧મા શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મહાસભાનું પ્રમુખપદ, અને તે દ્વારા મહાસભાની આગેવાની ગાંધીજીની પાસેથી હરીફાઈમા છીનવીને મેળવ્યા હતા. સાચી હકીકત એ છે કે ગયા પંદર વર્ષ દરમિયાન મહાસભામા (એટલે દેશમા તો અવશ્ય જ) ગાંધીજી, મહાસભાનો કોઈ પણ પ્રમુખ કદી હોઈ શકે એના કરતા પણ અતિશય વધારે પ્રભાવશાળી મહાજનનું સ્થાન ભોગવતા આવ્યા છે તેઓ જ મહાસભાના પ્રમુખોના સ્રષ્ટા રહ્યા છે, અને હમેશા તેમની સૂચનાઓનું પાલન થયું છે ફરીફરીને તેમણે પ્રમુખપદનો ઇનકાર કર્યો છે, અને તેમના સાથીઓ અને તેમના હાથ નીચે કાર્ય કરતા બીજા આગેવાનો તે સ્થાને આવે એ તેમણે પસંદ કર્યું છે હું જાતે પણ મહાસભાનો પ્રમુખ મુખ્યત્વે તેમને લીધે જ થયો હતો તેમની ચૂંટણી થઈ ગઈ હતી પરંતુ પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લઈને મારી ચૂંટણી કરવાની તેમણે સમિતિને ફરજ પાડી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ચૂંટણી પણ સામાન્ય સંજોગોમા થઈ નહોતી અમે બધા તરતના જ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા અને પ્રાન્તોની સમિતિઓ હજુ ભેગી થઈ શકી નહોતી તેથી હમેશા મુજબ તે પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નહોતી એટલે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ જ કરાચી મહાસભાને માટે પ્રમુખ ચૂંટવાનું કામ પોતાને માથે લઈ લીધું શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ સુધ્ધાં આખી સમિતિએ ગાંધીજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારીને જેમ મહાસભાના પોતે સાચા મુખી હતા તેમ આવતા કપરા વર્ષ દરમ્યાન અધિકારયુક્ત મુખી પણ થવાની વિનવણી કરી. પરંતુ એ વાતમાં તેઓ સંમત ન થયા, અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રમુખપદ સ્વીકારે એવો તેમણે આગ્રહ રાખ્યો મને યાદ છે કે તે વખતે તેમને એમ પણ કહેવામા આવ્યું હતું કે તમારે આખો વખત મુસોલિની રહેવું છે અને બીજાઓને કામચલાઉ રાજાઓ અને નામધારી પૂતળાઓ બનાવી રાખવા છે

મિ બ્રોસ્ટને ધારી લીધેલી બીજી જાતજાતની અને ખોટી હકીકતોનો નિકાલ કરવનું પુસ્તકની એક નાનકડી નોંધમાં શક્ય નથી પરંતુ એક કઈક અંગત બાબતનો ઉલ્લેખ હું કરી લઉં તે ખાતરીપૂર્વક માનતો હોય એમ જણાય છે કે મારા પિતાશ્રીની રાજકીય કારકિર્દીમા પરિવર્તન થવાનું કારણ એક યુરોપિયન 'ક્લબે તેમને પોતાના સભ્ય તરીકે ન ચૂંટયા તે હતું, અને તે કારણે તેઓ અતિમાર્ગી કાર્યક્રમ તરફ ખેંચાયા એટલું જ નહિ પણ તે પછી તેમણે અંગ્રેજોની સોબત પણ છોડી દીધી ' ફરીફરીને આ કથા કહેવામા આવે

આ અવતરણમાં સર તેજ બહાદુર સપ્રુ, શ્રી જયકર અથવા ૧૯૩૧માં લંડનની મુસાફરી કરતા બીજા ગોળમેજી પરિષદના સભ્યોના વિચારો કેટલે અંશે વ્યક્ત થાય છે તે હું જાણતો નથી. પરંતુ હિંદી રાજકારણ સાથે જેને જરા જેટલો પણ પરિચય હોય એવો કોઈ પણ માણસ, પત્રકાર, અથવા, 'આગેવાન' આવું વિધાન કરી શકે એ ખરેખર મને આશ્ચર્યકારક વસ્તુ લાગે છે. હું તો એ વાંચીને દિઙ્મૂઢ જ થઈ ગયો હતો; એ વાતનો જરાયે ઇશારો પણ આ પહેલાં કોઈ ઠેકાણે મારે કાને પડ્યો નહોતો, પરંતુ એ તો સ્વાભાવિક છે કે એવી વાત મારે કાને ન આવે, કેમકે તે પછી ઘણો ખરો વખત મેં જેલમાં જ કાઢ્યો છે.

ત્યારે આ કાવતરાંખોરો હતા કોણ અને તેમને જોઈતું શું હતું? કોઈ કોઈ વખત એવી વાત કરવામાં આવતી હતી કે, પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના ઉદ્દામ લોકો પૈકીના છીએ, એટલે હું ધારું છું કે અમારા બેની આ કાવતરાના આગેવાનોમાં ગણતરી કરી લેવામાં આવી હશે. પરંતુ, પોતાના કામમાં આગ્રહી અને સખત છતાં ગાંધીજી પ્રત્યે અંગત તેમજ તેમના આદર્શો અને કાર્યપદ્ધતિ

છે, પરંતુ તે સદંતર ખોટી છે. એને અંગેની સાચી હકીકતોનું ઝાઝું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ રહસ્યનો સ્ફોટ કરવાના હેતુથી હું તે બધી આપી દઉં છું. પિતાશ્રીના વકીલાતના પ્રથમના પ્રારંભના દિવસોમાં, અલ્લાહાબાદની હાઈકોર્ટના તે વખતના વડા જજ સર જોન એજના તેઓ માનીતા થયા હતા. સર જોને તેમને એવી સૂચના કરી કે 'તમારે અલ્લાહાબાદ (યુરોપિયન) ક્લબમાં જોડાવું, અને હું જાતે જ તમારા નામની ભલામણ કરીશ.' મારા પિતાશ્રીએ તેમના આ ભાવભરી સૂચનાને માટે સર જોનનો ઉપકાર માન્યો, પરંતુ સાથે સાથે તેમને જણાવ્યું કે 'આથી નાહક મુશ્કેલી ઊભી થશે, કેમકે હું હિન્દી હોવાથી ઘણા અંગ્રેજો મારી સામે વાંધો લેશે અને મારી વિરુદ્ધ મત આપશે. ગમે તે એક નાનો સરખો લશ્કરી અમલદાર પણ મારી વિરુદ્ધ મત આપી શકે છે. અને તેથી આ સંજોગોમાં હું ચૂંટણીને માટે મારું નામ રજૂ ન કરું એ જ ઠીક થશે.' સર જોને તો આગળ વધીને એવું પણ સૂચન કર્યું કે મારી ભલામણને હું અલ્લાહાબાદ વિભાગના સૌથી વડા લશ્કરી અમલદાર, બ્રિગેડિયર જનરલ પાસે ટેકો અપાવીશ.' પણ આખરે એ વાત પડતી મૂકવામાં આવી. અને પિતાશ્રીના નામની ભલામણ કરવામાં ન આવી, કેમકે તેમણે સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું કે અપમાનનો પ્રસંગ આવે એ જોખમ વહોરવાને હું તૈયાર નથી. આ બનાવથી અંગ્રેજો પ્રત્યે તેમના મનમાં કડવાશ ઉત્પન્ન થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ તેઓ સર જોન એજ તરફ ખૂબ આકર્ષાયા, અને તેમની અંગ્રેજો સાથેની મૈત્રીઓ તેમજ સંબંધો ત્યાર પછીના વરસોમાં વધ્યા. આ બન્યું ગયા સૈકાના છેલ્લા દશકામાં, અને તેઓ ઉદ્દામ રાજદ્વારી તેમજ અસહકારી તો બન્યા ત્યાર પછી લગભગ ૨૫ વર્ષનો ગાળો વહી ગયા પછી. એ પરિવર્તન પણ એકાએક તો નહોતું જ થયું, પરંતુ પંજાબમાંના લશ્કરી કાયદાના અમલથી તે વહેલું થયું અને બરાબર તક પર ગાંધીજીની અસર પડી તેથી પણ બહુ ફેર પડી ગયો. ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજો સાથેના સામાજિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરવાનો તેમનો કદી ઇરાદો નહોતો. પરંતુ જ્યાં અંગ્રેજો ઘણે ભાગે ભાગે સરકારી અમલદારો જ હોય ત્યાં અસહકાર અને સવિનય ભંગ અનિવાર્ય રીતે એવા સામાજિક વ્યવહારની આડે આવે છે.

પ્રત્યે અત્યંત ભક્તિ ધરાવનાર વલ્લભભાઈની જોડનો ગાંધીજીનો બીજો વફાદાર સાથી હિંદભરમાં નહિ હોય. મેં પોતે આ આદર્શોને એ જ રીતે સ્વીકાર્યા હતા એવો દાવો મારાથી થાય એમ નથી, પરંતુ ગાંધીજીની સાથે અત્યંત નિકટમાં રહીને કાર્ય કરવાનો લહાવો મેં પણ લીધો છે, અને તેમની સામે કોઈ પણ પ્રકારના કાવાદાવા કરવાનો ખ્યાલ મને રાક્ષસી લાગે છે. અને, કાર્યવાહક સમિતિના તમામ સભ્યો વિષે આવું જ કહી શકાય. એ સમિતિ આખી લગભગ તેમની જ રચના હતી; થોડાક સાથીઓ સાથે મસલત કરીને તેમણે જ તેના સભ્યોની નિમણૂક કરી હતી, અને તેની ચૂંટણી તો માત્ર એક ઔપચારિક બાબત હતી. એ સમિતિમાં રહીને જેમણે ઘણાં વર્ષો કાર્ય કર્યું હતું. અને જેઓ સમિતિના લગભગ કાયમના સભ્ય જ મનાતા એવા તો એના આધારસ્તંભો હતા. તેમની વચ્ચે રાજકીય મતભેદો નહોતા અથવા વિચારદૃષ્ટિના તેમજ સ્વભાવના ભેદો નહોતા, એમ કહેવાનો જરા પણ આશય નથી, પરંતુ વરસોના સહવાસને લીધે, તેમજ સર્વેએ અનેક પ્રકારનો બોજ સાથે મળીને વહ્યો હતો અને સર્વે માટે સામાન્ય એવો જોખમોનો સામનો કર્યો હતો તેથી તે બધા ઘડાઈને એકરૂપ થઈ ગયા હતા. તેમની વચ્ચે પરસ્પર મૈત્રી, બંધુભાવ અને આદર જામ્યાં હતાં. તે બધાનું મંડળ એ એક કામચલાઉ સહિયારી પેઢી ન હતી, એ તો એક કુટુંબ હતું અથવા તો એક જીવન્ત શરીર બન્યું હતું, એટલે તેનાં અંગો એકબીજાની સામે પ્રપંચ કરે એવી કલ્પના સરખી અસંભવિત લાગે છે. ગાંધીજીનો પ્રભાવ તો સમિતિમાં સર્વોપરી હતો અને દરેક જણ દોરવણીને માટે તેમની પાસે જ જતા. ઘણાં વરસથી આ જ સ્થિતિ ચાલી આવતી હતી, પરંતુ ૧૯૩૯માં, ૧૯૩૦ની આપણી લડતને મળેલી સફળતા પછી તો, એ કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવે એવી વાત હતી.

વળી કાર્યવાહક સમિતિના 'ઉદ્દામ' લોકોનો ગાંધીજીને 'હાંકી કાઢવા'નો પ્રયત્ન કરવાનો હેતુ શો હશે? શું એમ માનવામાં આવતું હતું કે, ગાંધીજી વધારે પડતી સમાધાનવૃત્તિના માણસ છે, એટલે એ 'ઉદ્દામ લોકોને' બાધરૂપ થતા હતા? પણ ભલા માણસ! તેમના વિના લડત ક્યાં હતી, સવિનય ભંગ ક્યાં હતો? સત્યાગ્રહ ક્યાં હતો? આખી જીવન્ત પ્રવૃત્તિના ગાંધીજી એક અંગ હતા; અરે, તેઓ પોતે જ એ પ્રવૃત્તિ હતા. એ લડતની જ વાત કરીએ તો બધો જ આધાર તેમના ઉપર હતો. હિંદી પ્રજાની રાષ્ટ્રીય હિલચાલ, બેશક તેમણે ઊભી કરેલી રચના નહોતી, અથવા તેનો આધાર કોઈ એક વ્યક્તિ ઉપર નહોતો; તેનાં મૂળ એથી ઘણાં ઊંડાં હતાં. પરંતુ રાષ્ટ્રની લડતના તે સમયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો — જેનું સવિનય ભંગ અથવા સત્યાગ્રહ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતીક હતું તેનો — તો સંપૂર્ણ રીતે તેમના ઉપર જ આધાર હતો. ગાંધીજીથી અલગ થવાનો અર્થ તો એટલો જ થાય કે હિલચાલને સંકેલી લેવી, અને નવા પાયા ઉપર ફરીથી આખી રાષ્ટ્રીય લડતનું ચણતર શરૂ કરવું. કોઈ પણ સમયે એ પ્રકારની યોજનાનું કાર્ય દુર્ઘટ વાત, ૧૯૩૯માં તો કોઈથી એવો વિચાર સરખો પણ થઈ શકે એમ ન હતું.

કેટલાક લોકોના વિચાર પ્રમાણે અમારામાંના કેટલાક ભેગા મળીને ૧૯૩૦માં ગાંધીજીને મહાસભામાંથી હાંકી કાઢવાનું કાવતરું રચીને બેઠા હતા, એ વાતનો જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને હસવું આવે છે. ગાંધીજીને વિદાય થવાનો ઇશારો સરખો કરવાથી અમારું કામ થાય એમ હતું, તો અમે કાવતરું રચવાના પ્રપંચમાં શા સારુ પડીએ? 'હવે હું નિવૃત્ત થઈશ' એવી મતલબના ગાંધીજીના એક ઇશારામાત્રથી જ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ તેમજ આખો દેશ હમેશ ખળભળી ઊઠે છે. અમારી લડતના તેઓ એટલા બધા પ્રમાણમાં અંગભૂત થઈ ગયા હતા કે તેઓ અમને છોડી જાય એ વિચાર પણ અસહ્ય હતો. અમે તેમને લંડન મોકલવાની આનાકાની કરતા હતા તેનું કારણ પણ એ હતું કે તેમની ગેરહાજરીમાં હિંદમાંના કાર્યનો બધો બોજો અમારે શિરે આવી પડે એ વાત જ અમને રુચતી ન હતી. ખરે જ, બધો બોજો તેમને શિરે નાંખી દેવાનું અમને કેટલું બધું સ્વાભાવિક થઈ ગયું હતું! મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની અંદરના તેમજ તેની બહારના અમારામાંના કેટલાયે લોકો ગાંધીજીની સાથે એવાં તો દૃઢ બંધનોથી બંધાયલા હતા કે તેમનાથી જુદા પડીને એકાદ તાત્કાલિક લાભ મેળવવાના કરતાં તેમની સાથે રહીને બધું ખોવું તેઓ વધારે પસંદ કરત.

ગાંધીજીના 'મગજમાં ગોટાળો ભરેલો છે' કે નથી તેનો નિર્ણય કરવાનું આપણે આપણા ગ્રંથમમાર્ગી રાજદ્વારી મિત્રોને જ સોંપીશું એ વાત નિઃશંક સાચી છે કે ગાંધીજીનું રાજકારણ કેટલીકવાર અતિશય આધ્યાત્મિક હોય છે, અને તેને સમજવું અઘરું થઈ પડે છે પરંતુ તેમણે તો તેમની કાર્યશક્તિનો, અદ્‌ભુત નીડરતાનો, અને દેશના તરફથી આપેલાં વચનો પાળવાની શક્તિનો આપણને સૌને પરિચય આપ્યો હતો; અને સાથે જ 'ગોટાળાભરેલા મગજ'માંથી જો આવાં કાર્યસાધક પરિણામો આવતાં હોય તો, અભ્યાસનાં ફુરાહ દીવાનખાનાંઓમાં તેમજ વાણીવાણીને ભેળા કરેલા મહાનુભાવોનાં શિષ્ટ મંડળોમાં ઉદ્‌ભવીને ત્યાં જ વિરામ પામી જતાં 'વહેવારુ રાજકારણ'ની સાથે સરખામણી કરતા તે 'ગોટાળાભરેલું મગજ' કંઈ ઊતરતું તો નથી જ લાગતું. હવે રહ્યા ગાંધીજીના 'ગોટાળાથી ભરેલા મગજે' વાળા કરોડો અનુયાયીઓ. ખરેખર તેમના મગજોમાં તો ગોટાળો જ હતો; કેમકે તેમને રાજકારણ કે રાજ્યતંત્રના બંધારણોની કશી ગમ નહોતી; તેમને તો પડી હતી કેવળ માણસને જીવવાને જોઈતી જરૂરી વસ્તુઓની — અન્નની, માથે છાપરાની, શરીરને ઢાંકવાનાં વસ્ત્રોની, અને એ બધું આપનારી ધરતીની

માનવસ્વભાવના નિરીક્ષણમાં કાબેલ એવા ઉચ્ચ કક્ષાના પરદેશી પત્રકારો હિંદ વિષે આવું ઊંધુ વેતરી શકે છે તે જોઈને મને હમેશ નવાઈ ઊપજે છે એનું કારણ શું એ હશે કે પૂર્વ એ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની દુનિયા છે, અને તેથી તેને વિષેના નિર્ણયો બાંધવામા સામાન્ય ધોરણો કામ આપતા નથી એવી જાતનો બાળપણમાંથી પડી ગયેલો સંસ્કાર તેઓ દૂર કરી શકતા નથી? કે અંગ્રેજોની બાબતમાં શું એમ

નાખ્યુ છે, અને મહાસભા એ પૈસાની પાછળ પડી છે તેને (મહાસભાને) એવો ડર છે કે ગાધીજી જો મહાસભામાંથી ખસી જાય તો આ બધુ દલિતુ ધન પણ તેની (મહાસભાની) પાસેથી જતુ રહેશે આ વાત પણ સાભળતાવેત બેહૂદી લાગે એવી છે એક ગાધીજી પોતાની પાસે અથવા છૂપી રીતે કોઈ ફાળો રાખતા નથી, અને તેઓ જે કઈ ભેગુ કરે છે તે તરત જ કોઈ જાહેર મડળ કે સસ્થાને સોપી દે છે, પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખવાની બીવટમા તો તેઓ અસલ વાણિયા જ છે, અને તેમણે ભેગા કરેલા બધા ફાળાઓના હિસાબો બરાબર તપાસણી પછી પ્રસિદ્ધ થાય છે

૧૯૨૧મા મહાસભાએ પૈસા પ્રસિદ્ધ કરોડ રૂપિયા એકઠા કરેલા તે વાર્તાના પાયા ઉપર આ જાપટો ઘણુ કરીને ચલાવવામા આવ્યો લાગે છે આ સાભળવામા બહુ મોટી લાગતી પણ આખા હિંદમા વહેચી નાખવામા આવે તો ઝાઝી નહિ એવી આ રકમ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોને માટે ગૃહઉદ્યોગો અને તેમા ખાસ કરીને ખાદીને ઉત્તેજન આપવાને માટે અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાર્યને માટે તેમજ બીજી અનેક પ્રકારની રચનાત્મક કાર્યની યોજનાઓ અમલમા મૂકવાને માટે વપરાઈ હતી એ ફાળાનો મોટો ભાગ તો વિશિષ્ટ કાર્યોને માટે વાપરવાની શરતે અપાયેલા ફડોમા જ રોકાઈ ગયો હતો તે બધા ફડો હજી હયાત છે અને તેમના વિશિષ્ટ હેતુઓને માટે વપરાય છે પછી બાકી રહેલા ઘણાખરા તે તે સ્થાનની સ્થાનિક સમિતિઓને જ સોપવામા આવ્યા હતા અને મહાસભાના સગઠનના કાર્યમા તેમજ બીજા રાજકીય કાર્યમા વપરાના હતા અસહકારની આખી હિલચાલનો ખર્ચ પણ એમાથી જ થયો હતો, અને ત્યાર પછી કેટલાયે વર્ષો સુધી મહાસભાનુ કાર્ય પણ એમાથી જ ચાલ્યુ હતુ ગાધીજીએ તેમજ આપણા દેશની ગરીબીએ અત્યત મર્યાદિત સાધનો દ્વારા આપણી રાજકીય હિલચાલ ચલાવતા આપણને શીખવ્યુ છે આપણુ ઘણુખરુ કામ તો કાર્યકર્તાઓ પોતાને ખરચે જ ચલાવી લે છે અને જ્યા કઈક વેતન આપવામા આવે છે તે તદ્દન ઉદરનિર્વાહ પૂરતુ થાય એટલુ જ હોય છે વિદ્યાપીઠોના સ્નાતકો તેમજ જેમને કુટુબનો નિર્વાહ કરવાનો હોય છે એવા આપણા ઉત્તમમા ઉત્તમ કાર્યકર્તાઓને આપણે ઇગ્લડમા બેકારોને અપાતા ભથ્થાના ધોરણ કરતા પણ ઊતરતા ધોરણે પગાર આપીએ છીએ ગયા ૧૬ર વર્ષ દરમ્યાન જેટલા ઓછા ખરચથી મહાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવામા આવી છે તેટલા જ પૈસાથી મોટી વિસ્તૃત રાજકીય અથવા મજૂર હિલચાલો બીજે કોઈ સ્થળે ચલાવવામા આવી હોય એ વિષે મન શક છે અને મહાસભાના ફાળાઓના બધા હિસાબો વરસોવરસ જાહેર રીતે તપાસવામા આવ્યા છે, તેમજ સાર ડવિનય ભગની લડતના સમય દરમિયાન જ્યારે મહાસભા ગેરકાયદા મડળ તરીકે જાહેર થઈ હતી તે વખતે બાદ કરતા તેના નાણાનો કોઈ પણ ભાગ છુપાવીને નાખવામા આવ્યો નથી

ગોળમેજી પરિષદમા મહાસભાના એકલા એકમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાધીજી લડન ગયા હતા લાબી ચર્ચા કર્યા પછી એકથી વધારે પ્રતિનિધિઓ ન મોકલવાનો એમે

નિર્ણય કર્યો હતો અત્યંત કુશળતાપૂર્વક અને ડહાપણથી કામ લેવું પડે એવા વિકટ સમયમાં અમારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ માણસોને હિંદમાં જ રાખવાની અમારી ઇચ્છા, એ આ નિર્ણયનું કંઈક અંશે કારણ હતું અમને એમ લાગતું હતું કે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદની સભા ભલે થાય પરંતુ પરિસ્થિતિનું ગુરુત્વમધ્યબિન્દુ તો હિંદમાં જ હતું અને હિંદમાં જે કંઈ બને તેની અસર લંડન પહોંચ્યા વિના રહેવાની નહોતી કોઈ પણ પ્રકારના કઢંગા પ્રસંગો ઊભા થતા અટકાવવાનો અમારો ઇરાદો હતો, અને અમારું તંત્ર અમારે સુવ્યવસ્થિત, તૈયાર રાખવું હતું પરંતુ માત્ર એક જ પ્રતિનિધિ અમે મોકલ્યો તેનું આ મૂળ સાચું કારણ નહોતું અમને જો સલાહભરેલું અને જરૂરી જણાયુ હોત તો જરૂર અમે બીજા પ્રતિનિધિઓ પણ મોકલ્યા હોત, પરંતુ મુદ્દામ વિચારપૂર્વક અમે તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું

રાજ્યતંત્રના બંધારણની નજીની વિગતો વિષે કદી પૂરી ન થાય એવી વાતો કરવાને અમે ગોળમેજી પરિષદમાં દાખલ થયા નહોતા મંત્રણાઓની તે મજલે અમને એ બધી વિગતોમાં રસ નહોતો; બ્રિટિશ સરકાર સાથે મૂળ મુદ્દાઓ વિષે કંઈક સમજૂતી થાય પછી જ તેમનો વિચાર કરવાનો હોય સાચો સવાલ તો એ હતો કે હિન્દી પ્રજામતના હાથમાં કેટલી સત્તા સોંપાવાની છે વિગતો નક્કી કરીને તેનો ખરડો તૈયાર કરવાનું તો પછી ગમે તે સોલીસીટર પણ કરી આપે એમ હતું આ મૂળ પાયાના મુદ્દાઓ વિષે મહાસભાની સ્થિતિ બહુ સાફ હતી, અને તેના ઉપર ઝાઝી દલીલો કે ચર્ચા કરવાનો બહુ અવકાશ નહોતો અમારો એક જ પ્રતિનિધિ, અને તે પણ અમારો આગેવાન, ત્યાં જાય અને તે અમારો પક્ષ સમજાવીને રજૂ કરે, તે પક્ષનું વાજબીપણું જણાવે અને તેના સિવાય બીજો માર્ગ હિન્દની પરિસ્થિતિના ઉકેલને માટે નથી એ હકીકત દર્શાવે, અને બની શકે તો બ્રિટિશ સરકારને એ પક્ષ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કરે, એ અમારે માટે સૌથી ગૌરવભરેલો માર્ગ છે એમ અમે માન્યું પરંતુ બ્રિટિશ સરકારને ગળે અમારો પક્ષ ઉતારવાની વાત બહુ કઠણ હતી તેનું અમને ભાન હતું, એકંદરે તો તે વખતના સંજોગોમાં લગભગ અશક્ય જ હતું એમ કહેવામાં પણ વાંધો નથી, પરંતુ અમારી પાસે બીજો કશો ઉપાય નહોતો અમે ગ્રહણ કરેલો પક્ષ, અને અમારા આદર્શો તેમજ અમારા સિદ્ધાંતો, જે બધાને વિષે અમે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા હતા, અને જે બધાને વિષે અમારી દૃઢ શ્રદ્ધા હતી, તેનો અમે ત્યાગ કરી શકીએ એમ નહોતું કોઈક અદ્ભુત અકસ્માતથી એ મૂળ પાયાની બાબતો ઉપર સમજૂતી થઈ જાય તો બાકી તો બધું બહુ સહેલું હતું અને ખરેખર, અમે તો એવો પણ નિર્ણય કરી રાખ્યો હતો કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે આ પ્રકારનું સમાધાન થાય તો ગાંધીજીએ તરત જ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક અને જરૂર પડે તો બધા જ સભ્યોને લંડન બોલાવી લેવા, કે જેથી અમે પણ ત્યાર પછીની વિગતવાર મંત્રણામાં ભાગ લઈ શકીએ અમારે ગાંધીજીના તેડાને માટે તૈયાર થઈ રહેવાનું હતું, અને જરૂર જણાય તો વિમાનથી લંડન પહોંચી જવાની પણ તૈયારી રાખવાની હતી, કે જેથી તેડું આવ્યું કે દશ દિવસમાં ત્યાં પહોંચી જઈએ

પરંતુ મૂળ પાયાના સિદ્ધાન્તો ઉપર પ્રથમ સમજૂતી ન થાય તો પછી વિગતવાર મંત્રણાઓ કરવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જ થતો નહોતો, અને પરિણામે મહાસભાના વધારાના પ્રતિનિધિઓને ગોળમેજી પરિષદમાં જવાપણું રહેતું નહોતું આમ અમે ગાંધીજીને એકલાને જ મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિના બીજા એક સભ્ય શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ પણ ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપી હતી, પરંતુ તે મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયાં નહોતાં હિંદના સ્ત્રીવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમને આમંત્રણ મળ્યું હતું, અને એ અધિકારે ત્યાં જવાને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ તેમને પરવાનગી આપી હતી

પરંતુ મૂળ મુદ્દાઓની પ્રથમ ચર્ચા કરી લેવાની બાબતમાં અમારી ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનો બ્રિટિશ સરકારનો જરાયે ઇરાદો નહોતો તેની કાર્યપદ્ધતિ તો ગૌણ અને નિર્માલ્ય બાબતો ઉપર ચર્ચાઓ કરી કરીને પરિષદ લગભગ થાકી જાય ત્યાં સુધી મૂળ પ્રધાન મુદ્દાઓની વિચારણા મુલતવી રાખ્યા કરવાની હતી પ્રધાન મુદ્દાઓની ચર્ચા તેમ છતાં આવી જતી તો સરકાર તે બાબત પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કરતી નહોતી, કોઈ પણ પક્ષે બંધાઈ જવાનો સાફ ઇનકાર કરતી હતી, અને પાછળથી પુખ્ત વિચારણા કર્યા પછી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાના વચનો આગળ ધર્યા કરતી હતી આખી રમતની બાજીમાં કોમી સવાલ એ તેમના હાથમાનું સન્દૂકમનું પત્તું હતું, અને તેનો તેમણે લઈ શકાય તેટલો બધો લાભ લીધો આખી પરિષદમાં એ જ પ્રશ્ન સર્વોપરી થઈ પડ્યો હતો

પરિષદના હિંદી સભ્યોમાંના ઘણાખરા, કેટલાક રાજીખુશીથી, અને બાકીના કેટલાક નછૂટકે, સરકારના આ વ્યૂહને અનુકૂળ થઈ ગયા પરિષદમાંના હિંદી સભ્યો રંગબેરંગી લોકોનું ટોળું હતું તેમાંના થોડાક તો કેવળ પોતાના સિવાય બીજા કોઈનો પ્રતિનિધિ નહોતા કેટલાક કુશળ અને આદરયોગ્ય લોકો હતા, બીજા ઘણાને વિષે તો આટલું પણ કહી શકાય એવું નહોતું એકંદરે રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં હિંદના સૌથી પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વોના આ લોકો પ્રતિનિધિ હતા તે બધા એટલા બધા પ્રગતિવિરોધી અને પછાત હતા કે હિંદમાં અતિશય નરમ અને સાવધાન રહીને ચાલનારા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમની સોબતમાં પ્રગતિવાદીઓ તરીકે પંકાયા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને પૂરેપૂરે બંધાઈ ગયેલા અને હરેક પ્રસંગે આગળ વધવાને માટે અથવા રક્ષણને માટે તેનો આશ્રય શોધતા હિંદમાંના વિશિષ્ટ આર્થિક હકો કબજે કરી બેઠેલા, કેટલાક સમૂહોના તે બધા પ્રતિનિધિઓ હતા કોમી સવાલ પર 'લઘુમતી કોમો' અને 'બહુમતી કોમો' નો પક્ષ કરનારા સમૂહોમાંથી આવેલું પ્રતિનિધિમંડળ એ સોદાગામાં સૌથી પ્રમુખ હતું સમાજના ઉપલા વર્ગમાંથી આવેલા આગ્રહી અને જિદ્દી લોકોનું એ મંડળ બનેલું હતું અને એ એક સર્વવિદિત હકીકત હતી કે એમનો કદી પરસ્પર મેળ બેસતો નહોતો રાજકીય દૃષ્ટિથી તેઓ પૂરેપૂરા પ્રગતિવિરોધીઓ હતા અને રાજકીય પ્રગતિને પડતી મૂકીને પણ પોતપોતાની કોમને માટે

જે કાંઈ મેળવાય તે મેળવી લેવાનો જ જાણે તેમનો એકમાત્ર સ્વાર્થ હોય એમ દેખાતુ હતુ અરે તેમણે ખરી પીઠીને જાહેર કર્યું હતુ કે અમારી કોમી માગણીઓને સ્વીકારવામા ન આવે તો અને ત્યા સુધી રાજકીય સ્વતંત્રતા વિશેષ પ્રમાણમા મળતી હોય તોય તે અમારે જોઈતી નથી ખરે જ આ એક અતિ વિલક્ષણ દૃશ્ય હતુ અને એક પરાધીન પ્રજા ભ્રષ્ટ થઈને અવનતિના કેટલા ઊંડાણમા ઊતરી શકે છે તેમજ સામ્રાજ્યસત્તાએ ગોઠવેલી બાજીમા એ કોમવાદીઓનો પ્યાદા તરીકે કેટલી હદ સુધી ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનુ એ દૃશ્ય ખરેખર પણ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવતુ હતુ એ વાત સાચી હતી કે ત્યા ભરાયેલા રાજામહારાજાઓ અમીરો સર સાહેબો અને બીજા ઊંચા દરજ્જા ભોગવનારાઓના આ ટોળા દ્વારા હિંદની પ્રજાને પ્રતિનિધિત્વ મળતુ હતુ એમ ન કહી શકાય ગોળમેજી પરિષદના સભ્યોને બ્રિટિશ સરકારે નીમ્યા હતા અને સરકારે તેની પોતાની દૃષ્ટિએ તો સરસ પસંદગી કરી હતી એ બધુ સાચુ છતા બ્રિટિશ સત્તાધારીઓ આપણો આમ દુરુપયોગ કરી આપણને વટાવી શકે એ હકીકત ઉપરથી જ આપણા લોકોની નબળાઈનુ માપ મળી રહેતુ હતુ અને આપણા લોકોને મૂળ હેતુ ભુલાવી ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ તરફ વાળી એકબીજાનુ કરેલુ ધોઈ નાખવામા કેટલી બધી અજબ સહેલાઈથી પ્રેરી શકાય છે તે સમજાતુ હતુ આપણા ઉપલા વર્ગોને હજી પણ આપણા સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યકર્તાઓની વિચારસરણીની મોહિની લાગેલી હતી અને તેઓ તેમની જ બાજી રમત રમતા હતા શુ તે વર્ગોને એ મોહિનીનુ ખરુ સ્વરૂપ દેખાતુ ન હતુ ? પછી તેઓએ તેનુ સાચુ સ્વરૂપ જાણ્યા છતા હિંદમા લોકશાસન અને પણ સ્વરાજ આવે તો શું થઈ જશે એવા ગભરાટમા એ મોહિનીથી મુગ્ધ થવાનુ સ્વીકારી લીધુ હતુ ?

એ તો ઉચિત જ હતુ કે સામ્રાજ્યવાદી તથા બીજી આર્થિક ઔદ્યોગિક ધાર્મિક અને કોમી વિશેષ હકોના કબજો કરી બેઠેલા લોકોની એ સભામા બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓ તરીકે આગેવાની લેવાનુ સામાન્ય રીતે આગાખાનને માથે આવતુ ઘણુ ખરુ ઓછેવત્તે અંશે એ બધા જ પ્રકારના હકો તેમના જીવનમા એકત્રિત થતા હતા એક પેઢીથી પણ વધારે સમયથી બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની સાથે આગાખાનનો નિકટનો સંબંધ રહ્યા હતો તેમજ તેમનુ ઘણુખરુ જીવન વિલાયતમા જ ગયુ હોવાથી આ પણા રાજકર્તાઓનુ હિત અને તેમની વિચારસરણી તેઓ સંપૂર્ણ સમજી ગ્રહણ કરી શકે એમ હતુ ગોળમેજી પરિષદમા સામ્રાજ્યવાદી ઇંગ્લેંડના તેઓ ઉત્તમ વકીલ થઈ શક્યા હોત પરંતુ અવળી વાત તો એ હતી કે તે હિન્દના પ્રતિનિધિ લેખાતા હતા

તે પરિષદના વિષમ વાતાવરણમા આપણી સામેના પલ્લામા ગયાનઃ વજન મૂકવામા આવેલ હતુ અને તેની પાસેથી અમે બહુ જ ઓછી અપેક્ષા રાખી હતી તો પણ તેની રોજરોજની કાર્યવાહી જોઈને અમે આભા બની ગયા તેમજ તેના પ્રત્યેની અમારી ઘૃણા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ અમારા જોવામા શુ શુ આવતુ ? રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક પ્રશ્નોના બાહ્ય ઉપરછલ્લા ભાગને સ્પર્શ કરતા તેમના ક્ષેત્ર ન દેખાતા નહોતા

કરી પણ અર્થસિદ્ધિ ન થાય એટલા અધૂરા, અને દયાજનક પ્રયાગો થતા હતા; પરિષદના સભ્યો અંદર અંદર અનેક પ્રકારના કરારો ગોઠવતા હતા, અનેક પ્રકારના નાચાદાવાઓ કરતા હતા, અનેક પ્રકારના દાવપેચ રમતા હતા, બ્રિટિશ સુધારાવિરોધી પક્ષના વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી સભ્યો સાથે આપણા કેટલાક દેશબંધુઓ હાથ મિલાવીને ચાલતા હતા; નજીવા મુદ્દાઓ ઉપર અનંત ચર્ચાઓ ચાલતી હતી, જે મોટી મુદ્દાની બાબતો હતી તેમને જાણીજોઈને બાજુએ નાખવામાં આવતી હતી; વિશિષ્ટ આર્થિક લાભોનો કબજો કરી બેઠેલા સમૂહોના અને વિશેષે કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના હાથમાં આપણા લોકો કાયમ ફસાતા જતા હતા; વચ્ચે વચ્ચે મિજબાનીઓ અને પરસ્પરની પ્રશંસાથી રંગબેરંગી બનતા નજીવા ઠરાવો અંદર અંદર ઊડતા હતા, ખરે જ, એ આખી સ્વાર્થની હીન રમત હતી, હિંદુઓ, મુસલમાનો, શિખો, ઍંગ્લો ઇન્ડિયનો, યુરોપિયનો સૌ સૌને પોતપોતાની પડી હતી; મોટી નોકરીઓ, નાની નોકરીઓ, સૌને બસ નોકરીઓ અને ધારાસભાની બેઠકો જોઈતી હતી એ સિવાય બીજી વાત નહોતી, પરંતુ બધી નોકરીઓ અને બેઠકો આ બધી કોમોના ઉપલા વર્ગોને વહેંચી લેવી હતી, હિંદની આમજનતાને ત્યાં કોઈ ઢૂંકવા દે એમ ન હતું સમયમાણુઓનો રાફડો ફાટ્યો હતો, જુદા જુદા વર્ગો નવા બંધારણમાંથી મેળવવાની લૂંટ ઉપર, શિકાર ઉપર તરાપ મારવાને ભૂખ્યા વરુનાં ટોળાંઓની જેમ લાગ ગોધતા તલપી રહ્યા હતા ખુદ સ્વરાજની કલ્પના પણ નોકરીઓ મેળવવાની એક વિસ્તૃત યોજનાના હીન સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી તેને કહેતા હતા 'ઇન્ડિયેનિઝેશન'; રાજતંત્રનું 'હિંદીકરણ' એટલે કે હિન્દીઓને માટે લશ્કરમાં, મુલકી સરકારી નોકરીના ખાતાઓમાં અને એવાં જ બીજાં સ્થળોમાં વધારે ને વધારે નોકરીઓ પૂર્ણ સ્વરાજની, સ્વતંત્રતાની, શુદ્ધ હિંદી લોકતંત્રને આખી સત્તા સોંપવાની કોઈ વાત કરતું ન હતું, હિંદી પ્રજાને મૂંઝવી રહેલા તત્કાળ ઉકેલ માગતા, મર્મના અને આર્થિક પ્રશ્નોમાંના એકેના નિરાકરણની બાબતમાં કોઈ વિચાર કરતું નહોતું ગાંધી જ, શું આને માટે હિંદ મરદાનગીથી ઝૂઝ્યું હતું? ઉજ્જવળ આદર્શોના અને ત્યાગના સ્વચ્છ વાતાવરણને છોડીને શું આ બધાંની સેવી હવા આપણે પસંદ કરવાની હતી?

ઝગઝગાટ ભરેલા અને માણસોની ભીડથી ઊભરાતા તે દીવાનેખાસમાં ગાંધીજી એકલા એકલવાયા જેવા લાગતા તેમનો પોશાક અથવા તેના અભાવથી તો તેઓ બીજા બધામાંથી જુદા તરી આવતા જ, પરંતુ તેમની અને તેમની આસપાસ સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈને બેઠેલા લોકોની વચ્ચે પોશાકના ભેદ કરતાં અતિશય વધારે વિશાળ ભેદ તો તેમના વિચારો અને વિચારદૃષ્ટિનો હતો તે પરિષદમાં તેમની સ્થિતિ અસાધારણ રીતે વસમી હતી, અને દૂર રહ્યે રહ્યે અમને થતું કે એ સ્થિતિ એઓ કેવી રીતે બરદાસ્ત કરી શકતા હશે પરંતુ અદ્ભુત ધીરજથી તેમણે નભાવ્યે રાખ્યું, અને સમાધાનીને માટે કાંઈ આધાર કાઢવાના એક પછી એક એમ અનેક પ્રયાસો તેમણે કર્યા તેમની પ્રકૃતિને અનુરૂપ એવું એક પગલું તેમણે તે દરમ્યાન લીધું, જેને

પરિણામે રાજકીય પ્રગતિવિરોધ કોમવાદનો વેશ ઓઢીને કેવી રીતે ફરે છે તે એકાએક જાહેર થઈ પડ્યું પરિષદમાં હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી કોમી માગણીઓ પૈકીની ઘણી તેમને પસંદ નહોતી તેમને અને તેમના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ સાથીઓને પણ એમ લાગતું હતું કે એ માગણીઓમાંની કેટલીક સ્વરાજ અને લોકશાસન તંત્રના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે તેમ છતાં ત્યાં હાજર રહેલા મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ જો રાજકીય મુદ્દા ઉપર એટલે કે પૂર્ણ સ્વરાજની માગણીને વિષે તેમને તેમજ મહાસભાને સાથ આપવા તૈયાર થાય તો કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્નો કે દલીલો કર્યા વિના તેમની બધી માગણીઓનો સ્વીકાર કરવાનું તેમણે કબૂલ્યું

આ કબૂલાત ગાંધીજીએ પોતાની અંગત જવાબદારી ઉપર કરી હતી કેમકે તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તેઓ મહાસભાના વતી બાંયધરી આપી શકે એમ નહોતું પરંતુ આ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાને મહાસભા ઉપર પોતે દબાણ કરશે એવી કબૂલાત પણ તેમણે આપી મહાસભામાં ગાંધીજીનું સ્થાન જાણનાર કોઈ પણ માણસ નિરાંતે કલ્પી શકે કે મહાસભાની સંમતિ મેળવવામાં તેઓ જરૂર સફળ થાત પરંતુ ગાંધીજીની માગણીનો સ્વીકાર ન થયો અને માત્ર જ આગાખાનને હિંદના પૂર્ણ સ્વરાજનો પુરસ્કાર કરતા કલ્પવાનું જરા મુશ્કેલ પણ છે જ આ આખી ઘટનાથી એ સ્પષ્ટ પુરવાર થઈ ગયું કે પરિષદની આગળ કોમી સવાલનો ફેંસલો બહુ ભીષણ ભાસતો હતો તોપણ સાચી મુશ્કેલી તેને અંગે ઊભી થઈ નહોતી આખી પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ તો ખરી રીતે રાજકીય પ્રગતિવિરોધ જ હતો માત્ર તેણે કોમી સવાલનો આશ્રય શોધ્યો હતો પરિષદને માટે બ્રિટિશ સરકારે બહુ કાળજીથી પ્રગતિવિરોધીઓને વીણી વીણીને શોધ્યા હતા અને નીમ્યા હતા અને પરિષદની કાર્યવાહી ઉપર કાબૂ રાખીને તેણે જ કોમી સમાધાનના મુદ્દાને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું હતું સરકારને બરાબર ખબર હતી કે પરિષદમાં ભેગા મળેલા આટલા કોમી પ્રતિનિધિઓ કદી એ પ્રશ્ન ઉપર એકમત થઈ શકવાના જ નથી.

બ્રિટિશ સરકાર પોતાના પ્રયાસમાં બરાબર સફળ થઈ સફળતાથી બરાબર પુરવાર થયું કે પોતાના સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવાને પૂરતું શસ્ત્રસામર્થ્ય ધરાવવા ઉપરાંત હજી લાંબા સમયને માટે સામ્રાજ્યની સત્તાની પરંપરા નભાવી રાખવાને જરૂરની ખંધાઈ અને રાજકાર્યકુશળતા પણ તેની પાસે છે ગોળમેજી પરિષદ હિંદી પ્રજાની પ્રતિનિધિ નહોતી ન તો તેની રચના ઉપરથી હિંદી પ્રજાના સામર્થ્યનું માપ નીકળતું હતું છતાં હિંદી લોકો હાર્યા હિંદીઓ ન ફાવ્યા કેમકે પોતે જે હેતુને માટે મથી રહ્યા હતા તેને માટેની યોગ્ય વિચારસરણીની ભૂમિકા તેમણે જાણી ન હતી અને તેથી તેમને મૂળ વાતથી આડે રસ્તે ચડાવી દેવાનું સહેલું થઈ પડ્યું હિંદી લોકો હાર્યા કારણ કે પોતાની પ્રગતિમાં બાધરૂપ બનેલા વિશિષ્ટ અધિકારવાળાઓનો કબજો કરી બેઠેલા વર્ગોને ફોરે મૂકી વધવાનું સામર્થ્ય તેમની પાસે ન હતું હિંદના લોકો હારી ગયા કેમકે હિંદમાં

ધર્મતત્ત્વને વધારે પડતુ મહત્ત્વ અપાય છે, અને કોમી લાગણીઓને સહેલાઈથી ઉશ્કેરી મૂકવાનુ બની શકે છે ટૂકમા, તેઓ હાર્યા, કારણકે સફળ થવાને માટે જોઈતી પ્રગતિ તેમણે સાધી નહોતી, તેટલુ સામર્થ્ય તેમણે કેળવ્યુ નહોતુ

ખુદ ગોળમેજી પરિષદની અદર સફળ થવાનો કે નિષ્ફળ જવાનો તો કોઈ સવાલ નહોતો તેની પાસેથી કોઈએ ઝાઝી અપેક્ષા રાખી નહોતી, અને હતા આ બાહ્ય નિષ્ફળતાથી થોડો ફેર પડતો હતો આના પહેલા થયેલી પરિષદ — જે હિંદી-બ્રિટિશ ગઠબધના ઇતિહાસના એ પ્રકારની પ્રથમ જ ઘટના હતી તેના — તરફ હિંદના અથવા બહારના બીજા લોકોનુ બહુ ઓછુ લક્ષ ગયુ હતુ, કેમકે સવિનય ભગની લડતે બધુ ધ્યાન રોકી લીધુ હતુ ૧૯૩૦ની પરિષદમા ગયેલા બ્રિટિશ સરકારના નીમેલા સભ્યોને કાળા વાવટાઓ અને તિરસ્કારજનક ઘોષણાઓથી વિદાય આપવામા આવી હતી પરતુ ૧૯૩૧મા પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ હતી, અને પલટાઈ હતી તેનુ કારણ એ હતુ કે ગાધીજી મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા, અને જેમને કરોડો લોકો અનુસરતા હતા એવા આગેવાન તરીકે ગયા હતા આથી બીજી પરિષદને પ્રતિષ્ઠા મળી અને હિંદે પરિષદના કામકાજની ઉપર બહુ વધારે રસપૂર્વક લક્ષ આપ્યુ, અને તેથી પરિષદને જે કઈ નિષ્ફળતા મળી તેને પરિણામે હિન્દની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોચી બીજી ગોળમેજી પરિષદમા ગાધીજી ભાગ લે એ બાબતને બ્રિટિશ સરકાર આટલુ બધુ મહત્ત્વ કેમ આપતી હતી એ હવે અમને સમજાયુ

ખુદ પરિષદ, તેના બધા કાવાદાવા, તેનુ સમયસાધુપણુ, અને તેના આડાઅવળા કારસ્તાનો એ બધામા હિંદને હારવાપણુ કશુ જ નહોતુ પરિષદની રચના જ તે નિષ્ફળ જાય એવા હેતુને લક્ષમા રાખીને થઈ હતી, અને તેની નિષ્ફળતાને માટે હિંદી પ્રજાને જવાબદાર બનાવી ન શકાય પરતુ હિંદના મૂળ સાચા પ્રશ્નો પરથી દુનિયાનુ લક્ષ બીજી દિશાએ વાળવામા તે સફળ નીવડી, અને ખુદ હિંદમા તેણે મૂઢતા ઉત્સાહભગ અને નાસીપાસીની લાગણી પેદા કર્યા પ્રગતિવિરોધી બળોને ફરી માથુ ઊચુ કરવાને તેનાથી એક સાધન મળી ગયુ

સાચો વિજય કે પરાજય તો હિંદના લોકોને ખુદ હિંદમા ઘડાતા ઇતિહાસથી જ મળવાનો હતો દૂર લડનમા રચાતા વ્યૂહો અને કાવાદાવાઓથી હિંદની શક્તિશાળી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ ક્ષીણ થઈ જવાની નહોતી રાષ્ટ્રવાદમા હિંદના મધ્યમવર્ગની તેમજ તેના ખેડૂતોની સાચી અને તત્કાળ નિરાકરણ માગતી જરૂરિયાતો વ્યક્ત થતી હતી, અને તે રાષ્ટ્રીય લડત દ્વારા તેઓ પોતાના પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ શોધતા હતા આ રીતે કા તો રાષ્ટ્રીય હિલચાલ સફળ થઈને પોતાનો હેતુ પાર પાડે અને પ્રગતિ અને મુક્તિને માર્ગે પ્રજાને દોરી જતી બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપે અગર થોડા વખતને માટે જબરદસ્તીથી તેને દાબી દેવામા આવે ક્ષીણ થઈને અદૃશ્ય થઈ જવાનો ત્રીજો માર્ગ તેને માટે નહોતો એ બીજી લડત બહુ જ થોડા સમયમા હિંદમા આવવાની હતી,

રન તેના પરિણામે થોડા સમય માટે તેની શક્તિ કુંઠિત થવાની હતી. આ બીક લત ઉપર બીજી ગોળમેજી પરિષદની અસર ઝાઝી પણ નહિ, પરંતુ તેનાથી વસ્તને કંઈક અંશે પ્રતિકૂળ એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું ખરું.

૩૯. સંયુક્ત પ્રાન્તના કિસાનોમાં અશાન્તિ

મહાસભાના એક સામાન્ય મંત્રી તરીકે તેમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિનો સભ્ય હતો તેથી અખિલ હિંદના સામાન્ય રાજકારણ સાથે મારે સંપર્ક રહેતો અને પ્રસંગોપાત્ત મારે કટોકટ પ્રવાસ પણ કરવો પડતો. જોકે બને ત્યાં સુધી હું તે પ્રાન્તનો કાર્યવાહક સમિતિનો એ જ રીતે ગણે જવાબદારી જેમ જેમ વધતા ગયા તેમ તેમ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની સભાઓ લાંબી ને લાંબી ચાલવા લાગી અને છેવટે એટલી હદે વાત પહોંચી કે એક જ સભાની બેઠક અઠવાડિયાં લંબાતી. માત્ર ટીકાના ઠરાવો પસાર કરીને બેસી રહેવાનો જ સવાલ હવે હતો નહોતો. હવે તો મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને માથે અતિ વિશાળ તેમજ વિવિધ દિશામાં કાર્ય કરનારી એક સંસ્થાની અસંખ્ય તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું તંત્ર સંભાળવાની જવાબદારી હતી અને રોજ રોજ એવા મુશ્કેલ પ્રશ્નોના નિકાલ કરવાનું એની સામે આવતું કે જેના નિર્ણય ઉપર લાખો લોકોને અંત ઉપાડવાનો કે ન ઉપાડવાનો આધાર રહેતો.

સામ છતાં મારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સંયુક્ત પ્રાંતમાં જ મર્યાદિત થતી હતી. ત્યાં મહાસભાને બધું લક્ષ ખેડૂતોની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવામાં રોકાયું હતું. સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિમાં હોદ્દેદારો ઉપરાંત સંસ્થાના સભ્યો હતા અને તેની બેઠક બે કે ત્રણ મહિને થતી. તેનું કાર્યવાહક મંડળ જેમાં લગભગ પંદર સભ્યો હતા તે વારંવાર મળતું અને તેના જ અધિકારમાં સમિતિનું ખેડૂતોની હિલચાલને અંગેનું ખાતું હતું.

૧૯૩૧ની સાલના પહેલા છ મહિના દરમ્યાન કાર્યવાહક મંડળે એક ખાસ કિસાનસમિતિ નીમી એ એક નોંધવા જેવી બાબત છે કે આ સમિતિએ કાર્ય કર્યું તે બધા સમય દરમ્યાન તેની સાથે તેમજ પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળ સાથે કેટલાક જમીનદારો પ્રમુખપણે સંબંધ ધરાવતા હતા અને તેમની સંમતિ લઈને જ બધાં પગલાં ભરવામાં આવતાં. અરે અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના તે વરસના ખુદ પ્રમુખ (અને પરિણામે પોતાના એ હોદ્દાની રૂએ કાર્યવાહક મંડળ તેમજ કિસાન સમિતિના પણ પ્રમુખ) તસદ્દુક અહમદ ખાન શેરવાની એક પ્રસિદ્ધ જમીનદારી ખાનદાનના નબીરા હતા. સમિતિના મહામંત્રી શ્રીપ્રકાશ તેમજ કાર્યવાહક મંડળના કેટલાક આગેવાન સભ્યો પણ જમીનદારો જ હતા અથવા જમીનદારી કુટુંબમાંથી

ગણાતા હતા. બાકીના બીજા સભ્યો મધ્યમવર્ગના ધંધાદારી લોકો હતા. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળમાં જાતે ખેતી કરનાર ગણોતિયો અથવા ગરીબ ખેડૂત હોય એવો એકે પ્રતિનિધિ નહોતો. અમારી જિલ્લા સમિતિઓમાં ખેડૂતો મળી આવતા ખરા પરંતુ જે અનેક ચૂંટણીઓને પરિણામે આખરે અમારા પ્રાન્તનું કાર્યવાહક મંડળ રચાતું તેમાંથી તેઓ ભાગ્યે જ પસાર થઈ શકતા. આ કાર્યવાહક મંડળ ઉપર મધ્યમવર્ગના બુદ્ધિજીવી લોકોનો જ ખરો પ્રભાવ હતો. તે ઉપરાંત તેમાં જમીનદારી તત્ત્વોનું પણ ઠીકઠીક પ્રમાણ રહેતું. આ રીતે આ મંડળ કોઈ પણ અર્થમાં ઉદ્દામ કહી શકાય એવું નહોતું અને કિસાનોના પ્રશ્ન પરત્વે તો વિશેષ કરીને ઉદ્દામ નહોતું.

પ્રાન્તમાં મારું સ્થાન કાર્યવાહક મંડળના તેમજ તેની કિસાનસમિતિના એક સભ્ય તરીકેનું હતું. તેથી વિશેષ જરા પણ નહોતું. અમારી મસલતોમાં તેમજ અમારાં બીજાં કામોમાં હું પ્રમુખપણે ભાગ લેતો. પણ કોઈ પણ રીતે આગેવાન કહેવાઉં એવું મારું કામ નહોતું. ખરી રીતે અમારા પ્રાન્તમાં અમુક એક વ્યક્તિ આગેવાન છે એમ કહી શકાય એવું જ નથી. સહકારયુક્ત એકત્ર કાર્ય કરવાને અમે લાંબા સમયથી ટેવાયા છીએ અને અમારે ત્યાં હમેશાં કોઈ વ્યક્તિને નહિ પરંતુ સંસ્થાને જ સૌ કોઈ પૂછે છે. તે તે વરસનો પ્રમુખ અમારો તેટલા સમય પૂરતો મુખી બનતો. અમારો પ્રતિનિધિ ગણાતો પણ તેને કશો ખાસ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નહોતો.

અલાહાબાદ જિલ્લા સમિતિના સભ્ય તરીકે હું સ્થાનિક કાર્ય પણ કરતો. આ સમિતિએ એના પ્રમુખ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની આગેવાની હેઠળ કિસાન હિલચાલને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. ૧૯૩૦માં કર ન ભરવાની લડતનો પ્રારંભ કરવામાં તેણે પહેલ કરી હતી એનું કારણ એ નહોતું કે ખેતીને અંગેની મંદીની અસર અલાહાબાદ જિલ્લાના પ્રદેશ ઉપર સૌથી વધારે પહોંચી હતી. સાચું જોતાં તો અવધના તાલુકદારી જિલ્લાઓની સ્થિતિ તેના કરતાં અનેક ગણી વધારે ખરાબ હતી. પરંતુ અલાહાબાદ જિલ્લો વિશેષ સંગઠિત હતો. તેમજ તેમાં રાજકીય જાગૃતિ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં હતી. કારણકે અલાહાબાદ શહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હતું અને અને પ્રમુખ કાર્યકર્તાઓ તેની આસપાસના ગામડાંઓમાં વારંવાર જતા આવતા રહેતા.

૧૯૩૧ના માર્ચના દિલ્હીના કરાર થયા પછી તરત જ અમે ગામડાંના પ્રદેશોમાં ઉતાવળે કાર્યકર્તાઓને મોકલી આપ્યા હતા અને પત્રિકાઓ પણ છપાવી દીધી હતી અને તેમના દ્વારા ખેડૂતોને ખબર આપી દીધી હતી કે સવિનય ભંગના કાર્યક્રમ અને તેની સાથે કરબંધી બંધ કરવામાં આવ્યાં છે. રાજકીય કારણોને અંગે હવે તેમને મહેસૂલ ભરી દેવામાં કશો વાંધો નથી. અને અમે પણ તેમને પૈસા ભરી દેવાની સલાહ આપી હતી. પરંતુ સાથે સાથે અમે એમ પણ જણાવ્યું કે ઊપજના ભાવોમાં આવેલી ભારે મંદી તરફ જોતાં અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ખેડૂતોને બહુ મોટા પ્રમાણમાં ગણોતની માફી મળવી જોઈએ અને એ મેળવવાનો આપણે સૌ ભેગા મળીને પ્રયત્ન કરશું.

સામાન્ય વરસોમા પણ ખેડૂતોને ભરવાના ગણોતનો બોજો પ રિવાર સનસગ તેમ્ન ગત કપરાતનો જ થતો, પરતુ ખેતીની ઊપજના ભાવોમા આવેલી મદી પછી તો ગણોતના પૂરા પૈસા અથવા લગભગ તેટલા પૈસા ભરવ નુ છેક અશક્ય થઈ ગયુ હ્ક કિસાનોના પ્રતિનિધિઓ સાથે અમે મસલતો કરી અને પ્રયોગ દાખલ સામાન્ય પચાસ ટકા, તેમજ કોઈ કોઈ દાખલાઓમા તેનાથી પણ વધારે ગણોત માફ વાળવાની અમે સૂચના કરી

કિસાનોના પ્રશ્નને સવિનય ભ ગના પ્રશ્નથી તદ્દન અલગ રાખવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો. કઈ નહિ તો ૧૯૩૧ના વરસ દરમ્યાન રાજકીય ક્ષેત્રથી તદ્દન અલગ રાખીને તેનો આર્થિક રીતે જ વિચાર કરવાની અમારી ઇચ્છા હતી. આ એક મુશ્કેલ કાર્ય હતુ કેમકે એ બન્ને પ્રશ્નો ગમે તે કારણે પણ એકબીજામા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા, અને ભૂતકાળમા તો એકબીજા સાથે બહુ ભેળાઈ ગયા હતા જ મહાસભાના મડળ તરીકે પણ અમારી સ સ્થા સ્પષ્ટ રીતે રાજકીય હતી તત્કાળ પૂરતો અમે એક પ્રકારના ખેડૂતસઘ (બિનખેડૂતો અને તેયે વળી જમીનદારોની દેખરેખ નીચે ચાલતા ખેડૂતસઘ !) તરીકે કાર્ય કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પરતુ અમે અમારો રાજકીય ચોકો છોડી દેવા ઇચ્છતા ન હતા, અને સરકાર તો અમે જે કઈ કરીએ તેને રાજકીય કાર્ય જ લેખતી. ભવિષ્યની સવિનય ભ ગની લડતનો પડછાયો પણ અમારી આખ સામે દેખાતો હતો, અને તે જો આવીને ઊભી જ રહી તો તો પછી કોઈ શ કા જ નહોતી કે અર્થકારણ અને રાજકારણ હાથમા હાથ મેળવીને એક હારે કૂચ કરવાના

આ સ્પષ્ટ દેખાતી બધી અડચણો છતા, દિલ્હીના કરાર પછીના બધા સમય દરમ્યાન, કિસાન પ્રવૃત્તિને રાજકીય લડતથી અલગ રાખવાનો અમારો પ્રયાસ કાયમ હતો. આમ પ્રયાસ ચાલુ રાખવાનુ સાચુ કારણ તો એ હતુ કે દિલ્હીના કરારથી કિસાનોની પ્રવૃત્તિ બધ થતી નહોતી, તેમજ એ વાત અમારે સરકારને અને પ્રજાને પૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવવી હતી દિલ્હીની મત્રણાઓ દરમ્યાન હુ માનુ છુ કે ગાધીજીએ લૉર્ડ અર્વિનને ખાતરી આપી હતી કે 'હુ પોતે ગોળમેજી પરિષદમા નહિ જાઉ તોપણ પરિષદની બેઠક ચાલતી હોય તે દરમ્યાન હુ સવિનય ભગની લડત પાછી શરૂ નહિ કરુ હુ પરિષદને એક વખત પૂરતી તક આપવાને તેમ , તેના પરિણામની વાટ જોવાને મહાસભાને આગ્રહ કરીશ' પરતુ તે સમયે પણ ગાધીજીએ ચોખવટ કરી હતી કે આર્થિક કારણોને અગેની કોઈ સ્થાનિક લડત અમ માથે આવી પડે તો તેનો આ બાંહેધરીમા સમાવેશ થતો નથી. દિલ્હીની મત્રણાઓ દરમ્યાન અમારી સૌની નજર સનક્ષ સયુક્ત પ્રાતની કિસાનપ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ હતી કેમકે ત્યા ખેડૂતોએ એક વખત સામુદાયિક લડત કરી બતાવી હતી, સાચી વાત તો એ છે કે આખા દેશના ખેડૂતો સરખી જ સકટામણમા હતા. સિમલામા સરકાર અને ગાધીજી વચ્ચે થયેલી વાતચીત દરમ્યાન ગાધીજીએ આ જ મુદ્દો ફરીથી રજૂ કર્યો હતો, અને તે વાતચીતને પરિણામે જાહેર થયેલા પત્રવહેવારમા તેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો

હતો.[1] યુરોપ જવા નીકળ્યા તે વખતે છેક છેલ્લી ઘડીએ પણ તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે ‘ગોળમેજી પરિષદ તેમજ રાજકીય મતભેદોના મુદ્દાઓ બાજુ રાખીને પણ આર્થિક

૧ અહીં નીચે આપેલા પત્રો સરકાર અને ગાંધીજી વચ્ચે થયેલા તા. ૨૭ ઑગસ્ટ, ૧૯૩૧ના સિમલાના સમાધાનના કરારના અગત્યના ભાગો છે

હિંદી સરકારના હોમ ડિપાર્ટમેંટના સેક્રેટરી મિ. ઇમર્સનને લખેલો ગાંધીજીનો પત્ર

સિમલા,

ઑગસ્ટ ૨૭ ૧૯૩૧

“પ્રિય મિ. ઇમર્સન

આજની તારીખના આપના કાગળ અને તેની સાથે બીડેલા નવા મુસદ્દાની પહોંચ હું આભાર સાથે સ્વીકારું છું. સર કાવસજીએ તમે સૂચવેલ સુધારા પણ મને જણાવવાની કૃપા કરી છે. સુધારેલા મુસદ્દા ઉપર મેં અને મારા સાથીઓએ કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યો છે અને તે અમે નીચે જણાવેલી શરતે સ્વીકારવાને તૈયાર છીએ.

ચોથા પેરેગ્રાફમાં સરકારે જે શરત મૂકી છે તેનો હું મહાસભાની વતી સ્વીકાર કરી શકું એમ નથી, કેમકે અમને એમ લાગે છે કે જ્યાં સંધિના અમલને કારણે ઊભી થયેલી ફરિયાદ દૂર કરવામાં ન આવી હોય ત્યાં એ મુદ્દાને વિષે તપાસ આવશ્યક થઈ પડે છે, અને તે એ જ કારણે કે જ્યાંનું કરારનામું ચાલે છે ત્યાં સુધી સવિનય ભંગ મુલતવી રહેલો છે. પરંતુ હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો જો તપાસ આપવા તૈયાર ન હોય તો મને અને મારા સાથીઓને એ વાક્ય રહે તેની સામે વાંધો નથી. પરિણામ એ થશે કે મહાસભા પોતા તરફથી ‘અત્યાર સુધીમાં ઉઠાવેલી બીજી બાબતોની તપાસ માટે આગ્રહ નહિ કરે. પણ જો કોઈ ફરિયાદ એટલી બધી અસહ્ય થઈ પડે કે તપાસને અભાવે તેને દૂર કરવા સારુ આત્મરક્ષાનો કોઈ લડતનો ઉપાય શોધવાનો મહાસભાનો ધર્મ થઈ પડે તો સવિનય ભંગ મુલતવી હોવા છતાં તે તેવો ઉપાય લેવાને સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ.

“મારે સરકારને ભાગ્યે જ ખાતરી આપવાની જરૂર હોય કે મહાસભા લડતનો ઉપાય ટાળીને ચર્ચા સમજૂતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી રાહત મેળવવાનો સતત પ્રયત્ન કરશે. ભવિષ્યમાં કોઈ ગેરસમજૂતી ઊભી થાય તો તે અને મહાસભા ઉપર વિશ્વાસભંગનો આરોપ આવે તો તે ટાળવા સારુ મહાસભાની સ્થિતિ વિષેનું આ નિવેદન અહીં આપવું આવશ્યક છે. આપણી હાલની ચર્ચા સફળ થાય તો હું માની લઉં છું કે સરકારી યાદી, આ કાગળ અને આપનો જવાબ એક સાથે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

આપનો વિશ્વાસુ

મો. ક. ગાંધી

ગાંધીજીને મિ. ઇમર્સને લખેલો પત્ર

સિમલા

ઑગસ્ટ ૨૭ ૧૯૩૧

પ્રિય મિ. ગાંધી

આજના આપના કાગળને સારુ હું આપનો આભાર માનું છું, કે જેમાં આપે આપના કાગળમાં જણાવેલી શરતે સરકારી યાદીના મુસદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ગવર્નર જનરલ અને

બીડને પ્રસંગે, લોકોના અને ખાસ કરીને ખેડૂતોના હકોના રક્ષણ માટે મહાસભાને
લડી લેવું પડે પણ ખરું, એવા પ્રકારની લડત નકામી વહોરી લેવાની મારી ઇચ્છા
નથી, મારી ઇચ્છા તો એવી લડતને ટાળવાની છે, પરંતુ ન જ ચાલ્યું તો તો છૂટી
લીધે જ છૂટકો. અમે કોઈ પણ સંજોગોમાં આમસભા બેને બેવફા થઈ ન શકીએ
ગાંધીજીનો મુદ્દો એ હતો કે દિલ્હીનો કરાર માત્ર સામુદાયિક તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિ
ઉપાડેલા સત્યાગ્રહને અનુલક્ષીને જ થયેલો છે આવશ્યક સ્થાનિક સત્યાગ્રહની લડતે
ઉપર તેનાથી પ્રતિબંધ મુકાતો નથી.

સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ અને તેના આગેવાનો સામે એવા એક આરોપ
ફરીફરીને કરવામાં આવ્યો છે કે તેમણે કર ન ભરવાની લડત ફરીથી શરૂ કરીને દિલ્હીના
કરારનો ભંગ કર્યો હતો. તેટલા માટે આ વાતનો મારે આટલા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ
કરવો પડ્યો છે આ આરોપ મૂકવાનું સરકારને તે ટાણે ફાવતું પડ્યું હવે સ્પષ્ટ
જેમના ઉપર આ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને જેઓ એનો ખુલાસાવાર જવાબ
વાળી શકતા હતા તે બધા તો તે વેળા જેલની દીવાલોની પાછળ પુરાયા હતા અને
તે વખતે હરેક પ્રકારના વર્તમાનપત્રો તેમજ છાપખાનાઓ ઉપર સખત ચોકી ચાલતી
હતી ૧૯૩૧માં સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિએ કોઈ પણ પ્રકારની નાકરની લડત
શરૂ કરી નહોતી એ હકીકત તો વળી અલગ રાખીએ પણ મારે જે મુદ્દાની ચોખવટ
કરવી છે તે એ છે કે આર્થિક ફરિયાદો દૂર કરવાને માટે, સામુદાયિક સવિનયભંગનું
નામ ન લેતાં એ પ્રકારની મર્યાદિત લડત શરૂ કરવામાં આવી હોત તોપણ દિલ્હીના
કરારનો ભંગ થયો ન હોત તેના પોતાના ગુણદોષની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એવી લડત
કરવી વાજબી હતી કે કેમ એ વાત જુદી છે, પરંતુ કોઈ આર્થિક ફરિયાદ દૂર કરવાના
હેતુથી એકાદ હડતાળ પર જવાનો કોઈ કારખાનાના મજૂરોને જેટલો અધિકાર રહેતો
હતો તેટલો જ અધિકાર ખેડૂતોને આ પ્રકારની લડત ઉપાડવાનો રહેતો હતો. દિલ્હીના
કરારના સમયથી ઠેઠ સિમલાનું સમાધાન થયું તે અવા સમય દરમ્યાન અમે આ જ

તેમની કાઉન્સિલ એ વસ્તુની નોંધ લે છે કે અત્યાર સુધી ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓને વિષે
મહાસભા તપાસ ઉપર ભાર મૂકે કે ના નહિ મૂકે પરંતુ આપ ખાતરી આપો કે લડતનો ઉપયોગ
અનામત રાખીને આપનો ચર્ચા સમજૂતી અને એવા બીજા ઉપાયોથી રાહત મેળવવાનો સતત
પ્રયત્ન રહેશે છતાં આપ મહાસભા ભવિષ્યમાં જે કાંઈ તે પગલું લે તે વાતની ચોખવટ
કરવા ઇચ્છો તો ગવર્નર જનરલ અને કાઉન્સિલ આપની પાસે આશા રાખે છે કે ... પણ
લડતના ઉપાયનો આશરો લેવામાં નહિ આવે આ બાબતમાં સરકારની સામાન્ય નીતિ વિષે
ના વાઇસરૉયે તા. ૧૯મી ઑગસ્ટે આપને લખેલા કાગળનો ઉલ્લેખ કરવાની મને આજ્ઞા થઈ
છે અને એમ જણાવવાની પણ આજ્ઞા થઈ છે કે સરકારી યાદી આજની તારીખનો આપનો કાગળ
અને આ જવાબ એક સાથે સરકાર તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવશે

આપનો વિશ્વાસુ
એચ. ડબલ્યુ. ઇમર્સન"

સ્થિતિ ગ્રહણ કરી હતી, અને સરકાર તે બરાબર સમજતી હતી એટલું જ નહિ પણ તેને તે વાજબી લાગતી હતી

ખેડૂતની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર એકસરખી રીતે બગડતી જતી હતી, તે ૧૯૨૯ અને તે પછીના સમય દરમિયાન ખેતીની પેદાશના ભાવોમા આવેલી અસાધારણ મદીથી મદીની પરાકાષ્ઠાએ પહોચી તે પૂર્વે ઘણા વરસોથી ખેતીની પેદાશના ભાવોનુ વલણ ઊચે ચડવા તરફ હતુ અને દુનિયાના બજારની સાથે હિંદની ખેતીના પણ છેડા ગઠાયલા હતા એટલે આપણે ત્યા ભાવો ચડતા જતા હતા આખી દુનિયામા યંત્રોથી ચાલતા ઉદ્યોગો એટલા બધા વધવા માડયા હતા કે ખેતી તેની સાથેસાથે રહી શકી ન હતી એટલે દરેક સ્થળે ખેતીની પેદાશના ભાવો ઊચા ચડી ગયા હતા હિંદમા જેમ જેમ આ ભાવો ઊચા ચડતા ગયા તેમ તેમ સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોતના દરો પણ ચડતા ગયા, એટલે તેને લીધે ખેતરો ખેડનાર ખેડૂતને આ ઊચા જતા ભાવોનો નહિ જેવો જ લાભ મળ્યો એક દરે તો, કેટલાક ભાગ્યશાળી વિભાગોને બાદ કરતા, બધે જ ખેડૂતોની સ્થિતિ બગડતી જતી હતી સંયુક્ત પ્રાન્તમા સરકારી મહેસૂલના કરતા જમીનદારોના ગણોતનો દર બહુ ઝપાટાબધ વધી ગયો મને યાદ છે તે પ્રમાણે ચાલુ સૈકાના પહેલા ત્રીસ વરસ દરમ્યાન, સરકારી મહેસૂલ અને જમીનદારોના ગણોતના વધારાનુ પ્રમાણ એક ને પાચનુ થવા જતુ હતુ આ રીતે જમીનમહેસૂલમાથી થતી સરકારી આવકમા જ્યારે સંગીન વધારો થયો ત્યારે તેની સાથે જમીનદારની ઊપજ તો તેનાથી પણ અનેકગણી વધી ગઈ, અને ખેડૂત તો હતો ત્યાંનો ત્યા જ, માડ પેટપૂરતુ પેદા કરવાની સ્થિતિમા જ રહ્યો, અને જ્યારે ભાવો ઊતરી ગયા, અથવા કોઈક સ્થળે કુદરતી આફતો — દુકાળ રેલ, તીડોના ટોળા, હિમ વગેરે — આવી પડતી તો પણ ગણોત અને મહેસૂલના દરો તો તેના તે જ રહ્યા, અને થોડીઘણી રાહત આપવામા આવી તો તે બહુ આનાકાનીથી અને માત્ર તે મોસમ પૂરતુ મહેસૂલ કે ગણોત મુલતવી રાખવા પૂરતી જ વધારેમા વધારે આબાદીના વરસોમા પણ, આમ ગણોતના દરનુ ધોરણ અતિશય ઊચુ રહેતુ હતુ બાકીના બીજા સમય દરમ્યાન તો શાહુકારના નાણા લીધા સિવાય ગણોત ભરી જ ન શકાય એટલુ ગજા ઉપરાતનુ થઈ જતુ પરિણામે ખેડૂતોનુ દેવુ વધ્યુ

બધા જ ખેતીની ઊપજ ઉપર નિર્વાહ કરનારા વર્ગો — જમીનના માલિકો, જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો, અને ગણોતિયાઓ — શાહુકારના પાશમા ફસાયા અને શાહુકાર તો આજે આપણી જૂના જમાનાની ગામડાની અર્થવ્યવસ્થામા એક એવુ કામ બજાવે છે કે તેનુ શરણ લીધા વિના કોઈનો છૂટકો જ ન મળે પોતાની આ સ્થિતિનો તેણે પોતાના અગત લાભને માટે પૂરતો ઉપયોગ કરી લીધો, અને પરિણામે જમીન ઉપર તેમજ જમીન સાથે સબધ ધરાવતા બધા વર્ગો ઉપર તેણે નાખેલો ફાસો તગ થતો ગયો તેના ઉપર નહિ જેવા અકુશો હતા કાયદો તેના લાભમા હતો, અને તેથી તે પોતાના દસ્તાવેજના શબ્દને વળગી રહીને તે 'રતલ

માસ'નો પોતાનો દાવો કરતો, અને મેળવીને જ જંપતો. એટલે ધીમે ધીમે ઘણાખરા નાના નાના જમીનના માલિકો અને જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતો એમ બન્નેના હાથમાંથી જમીન શાહુકારના હાથમાં જવા લાગી, અને આખરે મૂળ જે વ્યાજના ધંધા ઉપર જીવનારો હતો તે ફાલીફૂલીને મોટા પ્રમાણમાં જમીનની માલકી ધરાવનારો, મોટો જમીનદાર બન્યો. જમીનની બેઠી આવક ભોગવતા ગૃહસ્થ મનાતાઓમાં તેની ગણતરી થવા લાગી. જમીન ધારણ કરનાર ખેડૂત, જે અત્યાર સુધી પોતાની માલિકીની જમીન ખેડતો હતો તે હવે, આ જમીનદાર બની બેઠેલા વાણિયા અથવા શાહુકારનો લગભગ ખેડવાયો ગુલામ બની ગયો. ગણોતે જમીન રાખીને ખેતી કરનાર ગણોતિયાની સ્થિતિ ખરાબ હતી તે વધારે ખરાબ થઈ તે પણ કાં તો શાહુકારનો ખેડૂતગુલામ બન્યો અથવા જમીનનો કબજો તેમના પાસે છોડાવી લેવામાં આવેલો હોવાથી જમીન વિનાના રઝળતા બની ગયેલા શ્રમજીવીઓના ઊભરાતા જતા ટોળામાં ભળી ગયો. આ પ્રમાણે જમીનના માલિક બનેલા શાહુકાર અથવા શરાફને જમીન અથવા તેના ખેડનારાઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો જીવતો સંપર્ક નહોતો. ઘણુંખરું તો તેનો વસવાટ શહેરનો જ હોય, અને ત્યાં જ તેનો શરાફી અને વ્યાજનો ધંધો ચાલતો હોય એટલે ગણોતની ઉઘરાણીનું કામ તેને આડતિયાઓને સોંપી દેવું પડતું. આ આડતિયાઓ ગણોતની ઉઘરાણીનું કામ નિર્દય થઈને અસાધારણ નિષ્ઠુરતાથી કરતા.

ખેડૂતોના દેવામાં થતો જતો વધારો એ જ જમીન ધારણ કરવાની પ્રચલિત પદ્ધતિમાં રહેલા સડાનો તેમજ તેમાં રહેલી અસ્થિરતાનો પૂરતો પુરાવો હતો. દેશના મોટા ભાગની વસ્તીની પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો, શરીરબળનો કે બીજા સાધનોના સંઘરો નહોતો. આફતની સામે ટકવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું, અને તે લગભગ ભૂખમરાની અણી પર દહાડા કાઢતી હતી. કોઈ પણ જાતની આસમાનીસુલતાની અથવા બીજા પ્રતિકૂળ બનાવો તેમનાથી ખમાય એમ નહોતું. એકાદ રોગચાળામાં જ લાખોની વસ્તી સાફ થઈ જતી. સરકારે નીમેલી પ્રોવિન્શિયલ બૅંકિંગ ઇન્ક્વાયરી કમિટી (નાણાંની ધીરધારની સ્થિતિ સંબંધે તપાસ કરનારી સમિતિ) એ ૧૯૨૯ અને ૧૯૩૦ના વરસોમાં એવો અંદાજ કાઢ્યો હતો કે (બ્રહ્મદેશ સુધ્ધાં) હિંદમાં ખેતીને અંગેનું દેવું ૯૦૦ કરોડ રૂપિયાનું છે. આ આંકડામાં જમીનના માલિકોના, જમીન ધારણ કરનારા ખેડૂતોના અને ગણોતિયાઓના દેવાનો સમાવેશ થતો હતો. પણ એ દેવું મુખ્યત્વે ખુદ જમીન ખેડનારા લોકોનું જ હતું. સરકારની ચલણની નીતિ કેવળ શાહુકાર વર્ગના જ લાભમાં રહી છે, અને તેને પરિણામે આ દેવાનો બોજો અતિશય વધી ગયો છે. જેમકે હિંદી પ્રજાના અતિશય આગ્રહપૂર્વકના વિરોધ છતાં વટાવનો દર એક રૂપિયાની સોળ પેન્સ રાખવાને બદલે એક રૂપિયાની અઢાર પેન્સ મુકરર કરવામાં આવ્યો. તેથી, ખેતીને અંગેનું દેવું ૧૨½ ટકા એટલે કે લગભગ ૧૦૭ કરોડ રૂપિયા આપોઆપ વધી ગયું.[1]

[1] હિંદના ખેતીને અંગેના દેવાનો ૯૦૦ કરોડ રૂપિયાનો આંકડો એ તો બહુ હળવો ગણાય એટલે કે બહુ જ ઓછો અંદાજ છે અને કંઈ નહિ તો છેલ્લાં પાંચ વરસ દરમિયાન

*

મહાયુદ્ધ પછીનાં વરસોમા ભાવોમાં થયેલો ટૂંકી મુદતનો ઉછાળો બેસી ગયા પછી, તેમાં ધીરે ધીરે પણ ચાલુ મંદી આવી હતી, અને પરિણામે ખેતીની અને ખેડૂતોની સ્થિતિ વધારે બગડી હતી તેમના માથા ઉપર વળી ૧૯૨૯ અને તે પછીનાં વરસ દરમ્યાન આવેલી મંદીની આફત આવી.

૧૯૩૧માં સંયુક્ત પ્રાંતમાં અમારી તકરારનો મુદ્દો એ હતો કે ગણોતના દર ખેતીની પેદાશના ભાવોને અનુસરીને નક્કી થવા જોઈએ, એટલે કે પહેલાંનાં જે વરસોમાં ૧૯૩૧ના વરસ જેટલા જ ઓછા ભાવો હતા, તે વરસોમાં ચાલતા ગણોતના દરને ધોરણે ચાલુ ગણોતનો દર ઉતારી નાખવો જોઈએ. અંદાજે તેવો વખત ત્રીસ વરસ પહેલાં એટલે ૧૯૦૧ની સાલના અરસામાં હતો આ તો એક લોકિયા હિસાબ હતો, પરંતુ તે ધોરણે બધા જ દરોનો નિકાલ કરવાનું કાર્ય સહેલું નહોતું કેમકે ગણોત ભરનારા લોકોના પ્રકારો અનેક હતા — જમીન પર કાયમના કબજાનો હક ધરાવનારા, વરસોવરસ નવો પટો કરનારા, અને વળી ગણોતિયા પાસેથી ગણોતે જમીન રાખી ખેતી કરનારા પેટા ગણોતિયાઓ, અને સૌથી વધુ હાડમારી તો છેવટે જેમને ભાગે જમીન ગણોતે રાખવાનું આવતું તે ખેડવાયાઓને પડતી. એ સિવાયનું બીજું એક ધોરણ, અને વધારેમાં વધારે વાજબી, એ હતું કે ખેતીનો ખરચ અને ગણોતિયાને જીવનનિર્વાહ કરવાને પૂરતી થાય એટલી તેની મજૂરીની ગણતરી કરી તે બન્નેનો આંકડો બાદ કરતાં જે બચત રહે તેમાંથી કેટલું ગણોત તે ભરી શકે તે નક્કી કરવું પરંતુ આ બીજા ધોરણે ગણતરી કરતાં, જીવનના નિર્વાહને અંગેનો ખર્ચ ગમે તેટલો ઓછો મૂકવામાં આવે તો પણ હિંદમાંનાં ઘણી મોટી સંખ્યાનાં જમીનનાં ખાતાં તદ્દન ખોટમાં ખેતી કરતાં જણાતા હતા, અને ૧૯૩૧માં યુક્ત પ્રાંતમાં કેટલાક દાખલાઓ પરથી અમે બતાવી આપ્યું હતુ તે મુજબ ઘણા ખાતાંઓની પેદાશમાંથી મિલકત (જો વેચવાની કશી બાકી રહી હોય તો) વેચી નાંખ્યા વિના, અથવા ઘણા આકરા વ્યાજના દરથી કરજે પૈસા કાઢ્યા વિના જરા પણ ગણોત આપી શકાય એમ નહોતું

અમારી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ પ્રથમ અને પ્રયોગ દાખલની કરેલી

એ આકડો બહુ વધી ગયો હોવો જોઈએ પંજાબ પ્રોવિન્શિયલ બૅંકિંગ ઇન્ક્વાયરી કમિટી (નાણાની ધીરધારની સ્થિતિ તપાસવાને પંજાબની સરકારે નીમેલી સમિતિ) ના ૧૯૨૯ની સાલના અંદાજ મુજબ એ આકડાનો પંજાબ પૂરતો ભાગ જ ૧૩૫ કરોડનો હતો (ઓકટોબર ૧૯૩૪માં) પંજાબની ધારાસભામા મંજૂર થયેલા 'પંજાબ રિલીફ ફ્રોમ ઇન્ડેટેડનેસ બિલ' (પંજાબ દેવાંની રાહતને અંગેના કાયદાના ખરડા) ઉપરના ધારાસભાની સિલેક્ટ કમિટીના હેવાલમા જણાવવામા આવ્યુ છે કે "ખેડૂતોને માથેનો દેવાનો બોજો ઉત્તેજિત પમાડે એટલો ભારે છે, બહુ બીના બીના અંદાજ કરવામા આવે તો પણ તે ૨૦૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો થવા જાય છે" બૅંકિંગ ઇન્ક્વાયરી કમિટીના અંદાજ કરતા આ નવો આકડો લગભગ ૫૦ ટકા વધારે છે વધારાનું આ જ ધોરણ જો બીજા પ્રાન્તોમા પણ રહ્યું હોય તો આખા હિંદનો ખેડૂતોના દેવાનો આજનો (૧૯૩૪નો) આકડો ૧૨૦૦ કરોડ રૂપિયા ઉપર હોવો જોઈએ

સૂચના એ હતી કે જમીનનો કબજો ધરાવનાર બધા જ ગણોતિયાઓને ૫૦ ટકાની સામાન્ય રાહત આપવી અને તેમનાથી પણ વધારે કફોડી સ્થિતિના બીજા ગણોતિયાઓને ૫૦થી પણ વધારે ટકા રાહત આપવી. ૧૯૩૧ના મે માસમાં ગાંધીજી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવ્યા અને ત્યાંના ગવર્નર સર માલકમ હેલીની તેમણે મુલાકાત કરી. ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે કંઈક મતભેદ ઉપસ્થિત થવાથી તે બન્ને એકમત પર આવી ન શક્યા. ત્યાર પછી તરત જ તેમણે (ગાંધીજીએ) સંયુક્ત પ્રાંતના ગણોતિયાઓ અને જમીનદારોને ઉદ્દેશીને જુદી જુદી વિનંતિઓ બહાર પાડી હતી. ગણોતિયાઓને કરેલી વિનંતિમાં તેમણે તેમને બની શકે તેટલા બધા પૈસા ભરી દેવાને જણાવ્યું, અને તેમાં તેમણે ભરવાના ગણોતનો કંઈક આંકડો પણ સૂચવ્યો. અમે આ પહેલાં સૂચવેલા આંકડાથી આ આંકડો કંઈક વધારે હતો. છતાં અમારી પ્રાંતિક સમિતિએ એ આંકડો મંજૂર રાખ્યો. પરંતુ તેમાંથી પણ કશો અર્થ ન સર્યો, કેમકે સરકારને તે આંકડો પણ મંજૂર નહોતો.

પ્રાંતિક સરકારની સ્થિતિ પણ કફોડી હતી. તેની આવકનું મુખ્ય સાધન જમીન મહેસૂલ જ હતું, અને દેવાળું કાઢવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાયા વિના એ આવક જતી કરવાનું અથવા બહુ ઓછી કરી નાખવાનું તેનાથી બની શકે એમ નહોતું. બીજી બાજુથી ખેડૂતસમુદાયમાં કોઈક પ્રકારનું તોફાન સળગી ઊઠે એનો તેને ભારે ડર હતો. એટલે ગણોતમાં બની શકે તેટલી સંગીન રાહત આપીને ખેડૂતોને ટાઢા પાડવાની પણ તેની દાનત હતી. પરંતુ એ વાત સાથે બની શકે એમ નહોતું. રાજ્ય અને ખેડૂતની વચ્ચે વળી જમીનદાર ઊભો હતો. આર્થિક દૃષ્ટિથી તેની હસ્તી તદ્દન બિનઉપયોગી અને બિનજરૂરી હતી. અને તેને ભોગે એક બાજુથી રાજ્ય અને બીજી બાજુથી ખેડૂત એમ બંનેને રક્ષણ તેમજ સહાય આપી શકાય એવો સંભવ હતો. પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર પોતે જે રીતે હિંદમાં નભી રહી હતી તેનો વિચાર કરતાં પોતાને વળગી રહેનારા ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ગોમાંના આ એકની દરકાર રાજકીય દૃષ્ટિએ ન કરવાની સ્થિતિમાં તે નહોતી.

આખરે જમીનના માલિકો અને ગણોતિયાઓ બન્નેને આપવાની રાહત પ્રાંતિક સરકારે જાહેર કરી. આ રાહતનું ધોરણ આંટીઘૂંટીથી ભરેલી કોઈક પદ્ધતિથી ઠરાવવામાં આવ્યું હતું અને શરૂઆતમાં ખબર જ નહોતી પડી શકતી કે કેટલી માફી જાહેર થઈ છે. પરંતુ એક વાત ચોખ્ખી હતી કે આપવામાં આવેલી રાહત જરા યે પૂરતી નહોતી. વળી એ રાહત માત્ર ચાલુ સાલના હપ્તા પૂરતી જ જાહેર કરવામાં આવી હતી અને રાહતની જાહેરાતમાં ગણોતિયા પાસેથી વસૂલ લેવાની પાછલી બાકી અથવા તેના દેવા વિષે કશો ઉલ્લેખ નહોતો. એ તો સ્પષ્ટ જ હતું કે ચાલુ અરધા સાલનો ગણોતનો હપ્તો ભરવાની ગણોતિયાની સ્થિતિ નહોતી તો પાછલા બાકી હપ્તા અથવા જૂના દેવા પતાવવાની તો વાત જ ક્યાંથી હોય? સામાન્ય નિયમ તરીકે જમીનદારોએ એવો રિવાજ પાડ્યો હતો કે ગણોતિયા પાસેથી આવતી બધી વસૂલાત પાછલી બાકીમાં

જમા આપવી આ રિવાજ ગણોતિયાને માટે બહુ જોખમભરેલો હતો કેમકે એ રીતે તેની પાસે કંઈક ને કંઈક નીકળતી રકમને બહાને, તેના પર કામ ચલાવીને તેની જમીનનો કબજો છોડાવવાનું હમેશા ગમે તે વખતે બની શકતું

પ્રાંતિક સમિતિનું કાર્યવાહક મંડળ વળી અસાધારણ કફોડી પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યું અમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ગણોતિયાઓને અતિશય અન્યાય થઈ રહ્યો છે, છતાં એ બાબતમાં અમારી પાસે શો ઉપાય નહોતો ગણોતિયાઓને પૈસા ન ભરવાની સલાહ આપવાની જવાબદારી વહોરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમે ફરી ફરીને એકની એક વાત કહ્યા કરતા કે તેમણે તેમનાથી બની શકે તેટલા પૈસા ભરી દેવા સાથે સાથે તેમનાં દુઃખમાં સામાન્ય રીતે સહાનુભૂતિ દાખવીને અમે તેમને હિંમત આપવાનો પ્રયાસ કર્યા કરતા અમને તેમની એ વાત કબૂલ હતી કે રાહત મળ્યા પછી તેમની પાસે માગવામાં આવતું ગણોત ભરવાનું તેમના ગજા બહારનું હતું

પછી, બાકાયદા અને બેકાયદા જબરદસ્તીનું રોલર ચાલવા માંડ્યું — હજારોની સામે જમીનનો કબજો છોડાવવાના કેસ કરવામાં આવ્યા, ગાય, બળદ, બીજા ઢોર અને બીજી અંગત મિલકત ઉપર જપ્તીઓ થઈ, જમીનદારોના વસૂલાત કરનારા માણસોએ મારપીટ શરૂ કરી ઘણા ગણોતિયાઓએ પોતાને ભરવાના ગણોતનો થોડોક ભાગ ભરી દીધો, તમણે જણાવ્યા પ્રમાણે તે વખતે તેમનાથી ભરી શકાય તેટલું બધું ગણોત તેમણે ભર્યું હતું બહુ સંભવ છે કે કેટલાક જણ કદાચ એનાથી વધારે પૈસા ભરી શકે એવા હતા, પરંતુ એટલું તો સાફ દેખાતું હતું કે તેમના ઘણા મોટા ભાગને માટે આ બોજો બહુ ભારે હતો આટલા અધૂરા પૈસા ભરીને પણ તેઓ બચી જાય એમ તો નહોતું જ કાયદાનું સ્ટીમરોલર આગળ વધ્યે જ ગયું, અને તેના રસ્તામાં જે કંઈ આવ્યું તેને નિષ્ઠુરપણે કચડતું ગયું ગણોતના હક્કાનો થોડોક ભાગ ભરી દેવામાં આવ્યો હતો તો પણ કબજો છોડાવવાના કેસોમાં હુકમનામા થતા જ ગયા, ઢોર અને અંગત મિલકત ઉપરની જપ્તીઓ તેમજ તે બધાની હરાજીઓ ચાલુ જ રહી ગણોતિયાઓએ ગણોતના પૈસા બિલકુલ ન ભર્યા હોત તો પણ તેમની સ્થિતિ આનાથી વધારે ખરાબ થવાની નહોતી અરે, તેમ તો ઊલટું તેમની સ્થિતિ જરા સારી રહેત, કેમકે ભરી દીધેલા પૈસા કંઈ નહિ તો બચી જાત

અનેમની સંખ્યામાં એ ગણોતિયાઓ અમારી પાસે આવ્યા, અનેક કડવી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા, અમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી સલાહે ચાલીને બની શકે તેટલા બધા પૈસા ભરી દીધા, અને પરિણામ આખરે આ આવ્યું એકલા અલ્લાહાબાદ જિલ્લાના જ હજારો ગણોતિયાઓ પાસેથી જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો, અને બીજા અનેક હજારોની સામે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું જિલ્લા સમિતિની કચેરીની આસપાસ આખો દહાડો વ્યાકુળ બની ગયેલા લોકોનું ટોળું જામી રહેતું મારા પોતાના ઘરને પણ એવો જ ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો હતો, અને ઘણીવાર મને થતું કે આ વિષમ સંકટમાંથી ઊગરવાને માટે ક્યાંક ભાગી

જઈને સતાઈ નક અમારી પાસે આવનારા ઘણુ ગણોતિયાઓના શરીરો પર અમે રોજ ઊંડેલા અથવા ઘા પડેલા જોતા અને અમને એમ જણાવવામા આવતુ કે એ બધા જમીનદારોના માણસોએ મારેલા મારના નિશાન હતા તેવા બધાને દવાખાનામા મોકલાવીને અમે તેના ઉપચાર કરાવતા પણ હવે ? ગણોતિયાઓએ શું કરવુ ? અમારે શું કરવુ ? અમે સયુક્ત પ્રાતની સરકારને લાબા લખાણ મોકલ્યા નૈનીતાલ અથવા લખનૌ જ્યા હોય ત્યા પ્રાતિક સરકારની સાથે સપર્કમા રહેવાને માટે ગોવિન્દ વલ્લભ પન્તને અમારી સમિતિએ સધિઅમલદાર નીમ્યા હતા તે તો સરકારને હમેશ લખાણ કર્યા જ કરતા હતા. અમારી પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ તસદ્દુક અહમદખાન શેરવાનીએ પણ વખતોવખત કાગળો લખ્યા અને મે પણ લખ્યા

જૂન અને જુલાઈ માસમા ચોમાસુ પાસે આવ્યુ એટલે વળી એક મુશ્કેલી ઊભી થઈ એ હતી ખેડ કરવાની અને વાવણીની મોસમ જેમના જમીનોનો કબજો છોડાવી લેવામા આવ્યો હતો તેવા ગણોતિયાઓએ શું હાથપગ જોડીને બેસી રહેવુ અને પોતાની સગી આખે પોતાની જમીન પડતર પડી રહે તે જોઈ રહેવુ ? ખેડૂતને માટે એ બહુ કઠણ વાત છે તેની પ્રકૃતિ જ એ સાખી શકે એમ નથી. ઘણા દાખલાઓમા કબજો છોડવાનુ માત્ર કાયદાનો શબ્દ જાળવવા પૂરતુ અને ઔપચારિક જ હતુ તેનો અર્થ ખુદ જમીન છોડીને નીકળી જવાનો નહોતો થતો. માત્ર કોર્ટમા એક હુકમનામુ થયુ હોય તે જ, બીજુ કશું પગલુ લેવાયુ નહોતુ તો પછી શું તેમણે એ જમીન ખેડવી ને તેમ કરીને શું સાપરાધ કબજાપ્રવેશનો ગુનો કરવો અને તેમાથી નાનુ સરખુ તોફાન થવા દેવુ ? બીજા કોઈ પોતાની અસલ જમીન ખેડી જાય એ જોઈને બેસી રહેવુ પણ ખેડૂત માટે ભારે વસમુ હતુ એટલે તે બધા સલાહને માટે પાછા અમારી પાસે આવતા અમે તે તેમને શી સલાહ આપીએ ?

તે વરસના ઉનાળામા હુ ગાધીજી સાથે સિમલા ગયો હતો ત્યા હિ. સરકારના એક ઊંચા હોદ્દા પરના અમલદાર સમક્ષ મે આ મુશ્કેલી રજૂ કરી અને મે તેને પૂછ્યુ કે અમારી સ્થિતિમા હોત તો તમે શી સલાહ આપત ? તેણે આપેલા જવાબમાથી પરિસ્થિતિ પર ખૂબ પ્રકાશ પડતો હતો તેણે કહ્યુ, જેની જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામા આવ્યો હોય એવો કોઈ ખેડૂત મને આવો સવાલ પૂછે તો હુ તો તેનો જવાબ આપવાની જ સાફ ના પાડુ ત્યારે ખેડૂત પાસે કાયદેસર જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામા આવ્યો હોય છતા એ સરકારી અમલદાર પણ ખેડૂતને તરત જ સીધેસીધુ જણાવી દેવા તૈયાર નહોતો કે તારે એ જમીન ન ખેડવી ! સિમલાની ઊંચી ટેકરીએ બેસીને ગણિતના કોઈક તાત્ત્વિક સિદ્ધાતોનો ઉકેલ કરતા હોય તેની માફક પોતાના હુમારો પર હુકમો ઘસી નાખવાનુ તેને તો સહેલુ હતુ તેને અથવા નૈનીતાલની ટેકરીઓ પર હવા ખાતા પ્રાતિક સરકારના બડા સાહેબોને આખા પ્રશ્નમા સડોવાયેલા માનવીઓની કશી પડી નહોતી માનવીઓને પડનારી વિટબણા તેમને ભાન ન હતુ

સિમલામાં અમને એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે અમારે ખેડૂતોને બસ એક જ સલાહ આપવી: 'તમારે તમારી પાસેથી નીકળતો પૂરો હક્કો ભરી દેવો અથવા તમારાથી ભરી શકાય તેટલા બધા પૈસા ભરી દેવા' એટલે કે અમારે લગભગ જમીનદારોના આડતિયાઓનું કામ જ કરવું રહ્યું સાચી વાત તો એ હતી કે શરૂઆતમાં અમે જ્યારે ખેડૂતોને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૈસા ભરી દેવાનું જણાવ્યું હતું ત્યારે આવી જ કંઈક વાત અમે કરી હતી. અલબત એક વાત અમે તેની સાથે ઉમેરી હતી કે પૈસા ભરવાને માટે ખેડૂતોએ પોતાનાં ઢોર ન વેચવાં કે બીજા દેવા ન કરવાં, એટલો ફેર હતો ખરો અને તે સલાહનું પરિણામ કેવું આવ્યું હતું તે પણ અમે જોયું હતું

અમારે બધાને જ માટે તે ઉનાળો અતિશય વિકટ ગયો, અને તે દરમ્યાન અમને તાણ પણ અતિશય પહોંચી. હિંદના ખેડૂતની કષ્ટ સહન કરી લેવાની શક્તિ આશ્ચર્યકારક છે. દુનિયાની એકંદર આપત્તિઓમાંથી તેને ફાળે આવવાં જોઈએ તેના કરતાં અતિ મોટા પ્રમાણમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો તેને માથે પડે છે દુકાળ, રેલ, રોગચાળો, ઉશાની તેને નવાઈ નથી, અને તે બધાં ઉપરાંત તેને પીસી નાંખતી કાયમી ગરીબી તો ખરી જ. અને જ્યારે એ બધું તેના ગજા ઉપરાંતનું થઈ જાય છે ત્યારે શાંતિથી અને લગભગ કોઈ પણ પ્રકારના બડબડાટ વગર હજારો કે લાખોની સંખ્યામા તેઓ હારી જઈને મરણને શરણ થાય છે આપત્તિમાથી મુક્ત થવાનો તેનો હમેશનો માર્ગ જ એ છે તેને માથે વારવાર ઊતરતી ભારે આફતોની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું જ ૧૯૩૧ની સાલમા નહોતુ બન્યુ પરતુ, કોણ જાણે કેમ ૧૯૩૧ના બનાવો કુદરતની અગમ્ય યોજનાના એક અંગ જેવા, અને તેથી શાન્તિથી સહન કરી લેવા યોગ્ય તેને નહોતા લાગ્યા તેણે જોયુ કે એ બધા બનાવો માણસે યોજેલી રચનામાથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તેથી પોતાની અસલ ટેવથી વિરુદ્ધ જઈને તેણે તેમની સામે રોષપૂર્વક વિરોધ ઉઠાવ્યો તેને મળેલી નવીન રાજકીય કેળવણી ફળવા લાગી હતી અમને પણ ૧૯૩૧ના એ બનાવોથી વિશેષે કરીને કષ્ટ થયુ, કારણ કે તેમને માટે અમે અમારી જાતને કંઈક અંશે જવાબદાર સમજતા હતા આ બાબતોમા શુ ખેડૂતો ઘણે અંશે અમારી સલાહ મુજબ નહોતા ચાલ્યા? અને તેમ છતા મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે અમારી સતત મદદ વિના ખેડૂતસમુદાયની દશા તે વખતે થઈ હતી તેના કરતા પણ અતિશય વધારે કફોડી થઈ જાત અમે તેમને એકત્ર સાંકળી રાખ્યા હતા, અને તેથી તેમના સઘબળની અવગણના ન થઈ શકી, અને એ જ કારણે બીજે કોઈ પણ પ્રસંગે મળી હોત તેના કરતા વધારે રાહત તેમણે મેળવી હતી તેમના ઉપર જે જબરદસ્તી ગુજારવામા આવી હતી અને તેમની જે કનડગત થઈ હતી તે આમ તો ભૂંડી હતી જ, પરતુ આ દુર્ભાગી લોકોને તેની નવાઈ નહોતી જે ફેર હતો તે કંઈક અંશે વત્તાઓછા પ્રમાણનો હતો (આ વખતે તેમને વધારે પ્રમાણમાં જબરદસ્તી અને કનડગત વેઠવી પડેલી) અને તે કંઈક અંશે તેને મળેલી જાહેરાતથી

પડ્યો હતો. સામાન્ય રીતે ગામડામાં જમીનદારના માણસને હાથે થતી ગણોતિયાની ખૂનખરાબીને અંગે તેમના પર વર્તાવવામાં આવતો ત્રાસ પણ એક સ્વાભાવિક બનાવ ગણાય છે અને તેને પરિણામે ગણોતિયાનું મોત નીપજે તો બહાર તેની કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. અમારા સંગઠિત તંત્રને લીધે તેમજ ખેડૂતોમાં આવેલી નવી જાગૃતિ જેને પરિણામે તેઓ સંપ રાખતા અને જે કંઈ આફત આવી પડે તેની ખબર મહાસભાની કચેરીમાં પહોંચાડતા શીખ્યા હતા તેને પરિણામે હવે બધું બદલાઈ ગયું હતું.

ઉનાળો જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ વસૂલાત માટેના આકરા પગલાં નરમ પડતાં ગયાં અને જબરદસ્તીના ઉપાયો ઓછા થવા લાગ્યા પરંતુ જમીન પરથી હાંકી કાઢવામાં આવેલા ગણોતિયાઓનો સવાલ હવે અમને મૂંઝવવા લાગ્યો. તેમનું હવે શું કરવું? તેમના આસવ ખાતાંઓ પૈકીની ઘણા મોટા ભાગની જમીન હજી એમ ને એમ વગર ખેડી પડી રહી હતી અને તે તેમને પાછી મેળવી આપવામાં સહાય કરવાને અમે સરકાર પર દબાણ કરી રહ્યા હતા. એથીયે વધારે મોટો અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો ભવિષ્યનો હતો. અત્યાર સુધી આપવામાં આવેલી રાહત માત્ર આ છેલ્લી મોસમ પૂરતી જ હતી અને નવી મોસમને માટે કશો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો નહોતો. ઑક્ટોબર મહિનામાં પડી વસૂલાતનો બીજો નવો હપ્તો ઉઘરાવવાની મોસમ આવતી હતી. ત્યારે વળી શું થશે? શું ફરીને આ જ ભયાનક ચકરાવામાં અમારે પડવા ભમવાનું રહેશે? આ વાતનો વિચાર કરવાને પોતાના અમલદારો અને સ્થાનિક ધારાસભાના કેટલાક જમીનદાર સભ્યોની બનેલી એક સમિતિ પ્રાંતિક સરકારે નીમી. તેમાં ખેડૂતોનો કોઈ પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યો નહોતો. છેક છેવટની ઘડીએ જ્યારે કમિટીનું કામકાજ તો શરૂ પણ થઈ ગયું હતું ત્યારે અમારી વતી તે કમિટીમાં જોડાવાનું સરકારે ગોવિંદ વલ્લભ પંતને નિમંત્રણ આપ્યું. મહત્ત્વના નિર્ણયો તો કમિટીએ કરી લીધા હતા એટલે છેક આ મોડે ટાંકણે જઈને તેમાં દાખલ થવાનું પંતજીને નિરર્થક લાગ્યું.

ખેતી અને ખેડૂતને અંગેની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આગળની અને અત્યારની સ્થિતિને લગતી હકીકતો એકઠી કરવાને તેમજ ચાલુ પરિસ્થિતિ વિષે એક નિવેદન તૈયાર કરવાને માટે સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતિક સમિતિએ પણ એક નાની સમિતિ નીમી હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ખેડૂતની અને ખેતીની સ્થિતિનું કુશળતાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તે વિષેનું તેમજ ખેતીની ઊપજના ભાવોમાં આવેલી મંદીને કારણે થયેલા ભયાનક નુકસાનના પૃથક્કરણનું એક લાંબું નિવેદન એ સમિતિએ તૈયાર કર્યું. સમિતિએ પોતાના નિવેદનમાં કરેલી સૂચનાઓ ખાસ કરીને પરિણામે ઉપજાવનારી હતી. પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયેલા આ નિવેદન ઉપર ગોવિંદ વલ્લભ પંત રફી અહમદ કિદવાઈ અને વેંકટેશનારાયણ તિવારીએ સહીઓ કરી હતી.

આ નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયું તેનાથી ઘણા સમય પૂર્વે જ ગોળમેજી પરિષદને માટે ગાંધીજી સાથે ઇંગ્લંડ ગયા હતા. ત્યાં જવામાં તેમણે ખૂબ આનાકાની કરી હતી અને તેમની આનાકાનીનું મુખ્ય કારણ સંયુક્ત પ્રાંતના કિસાનોની પરિસ્થિતિ એ એક કારણ હતું. ગાંધીજી

પરિષદને માટે લંડન જવાનું ન થાય તો સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આવીને આ અટપટા પ્રશ્નને પોતાનો બધો સમય આપવાનો તેમણે નિર્ણય પણ કરી રાખ્યો હતો. સિમલામાં સરકારની સાથે થયેલી છેવટની વાતચીત બીજી અનેક બાબતો ઉપરાંત સંયુક્ત પ્રાન્તના પ્રશ્નને વિષે પણ હતી. તેઓ લંડન જવા ઊપડી ગયા પછી પરિસ્થિતિમાં થતા નવા નવા પરિવર્તનોની પૂરેપૂરી વિગતોથી અમે તેમને વાકેફ રાખ્યા હતા. પહેલાં એક અથવા બે માસ દરમ્યાન, આગબોટની સામાન્ય અને વિમાની ટપાલથી હું તેમને દર અઠવાડિયે પત્રો મોકલતો. લંડનના તેમના પાછલા ભાગના વસવાટ દરમ્યાન મેં એટલી નિયમિતતાથી તેમને પત્રો મોકલ્યા નહોતા, કેમકે હવે તેઓ તરતમાં જ પાછા આવશે એવી અમારી અપેક્ષા હતી. તેમણે અમને એવી સમજ આપી હતી કે બહુ મોડું થશે તોપણ ત્રણ મહિનામાં એટલે ક્યાંક નવેમ્બર માસ દરમિયાન તો તેઓ પાછા આવી જ જશે. અમને એવી આશા હતી કે હિંદમાં તેટલામાં તો કાંઈ કટોકટીનો મામલો ઊભો થવાનો નથી. સૌથી વિશેષ મહત્વની વાત તો એ હતી કે તેમની ગેરહાજરીમાં કટોકટીની પરિસ્થિતિમાંથી અને સરકાર સાથે અથડામણમાં આવી જવાની સ્થિતિમાંથી અમારે દૂર રહેવું હતું. પરંતુ જ્યારે તેમનું પાછા ફરવાનું ઢીલમાં પડ્યું અને કિસાનોની હિલચાલને અંગેની પરિસ્થિતિ ઝપાટાબંધ તંગ થવા લાગી ત્યારે છેક છેવટના ભાગમાં બનેલા બનાવોની ખબરનો એક લાંબો તારનો સંદેશો અમે તેમને મોકલ્યો. એક દરે હવે લડત લડી લેવા સિવાય બીજો ઉપાય અમારે માટે નથી એટલે અશે વાત વીફરી હતી એ હકીકત પણ અમે એ જ સંદેશામાં તેમને દર્શાવી. તેમણે પણ તારથી જ જવાબ વાળ્યો કે "આ બાબતમાં હું છેક જ નિરુપાય છું અને તમને સહાય કરવાને કશું કરી શકું એવી મારી સ્થિતિ રહી નથી. એટલે તમને સૂઝે તે મુજબ તમે કામ ચાલુ રાખો."

પ્રાન્તિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને પણ બધી હકીકતોથી પૂરેપૂરી વાકેફ રાખી હતી. પ્રત્યક્ષ જોઈતી હકીકતો ઉપરથી સમિતિને જે જોઈએ તે ખબરો આપવાને હું તો તેમાં કાયમ હતો જ, પરંતુ વાતનું સ્વરૂપ ગંભીર બનતું જોઈને સમિતિએ અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ તસદ્દુક શેરવાણીની સાથે તેમજ અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિના પ્રમુખ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનની સાથે પણ મસલતો કરી.

સરકારે નીમેલી ખેતીવિષયક કમિટીએ પણ પોતાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેમાં કેટલીક ભલામણો રજૂ કરી. એ ભલામણો ગૂંચવાડાભરેલી અને મોઘમ હતી અને તેમાં સ્થાનિક અધિકારીઓ પર ઘણી બાબતો છોડી દેવામાં આવી હતી. એક દરે એ હેવાલમાં સૂચવવામાં આવેલી ગણોતમાફી, પાછલી મોસમમાં આપવામાં આવેલી માફીના કરતાં વધારે હતી. પરંતુ અમને એમ લાગ્યું કે એટલી રાહત પણ પૂરતી નથી. ભલામણો જે સિદ્ધાંતો ઉપર કરવામાં આવી હતી તે સિદ્ધાંતો અને તે સિદ્ધાંતો જે રીતે લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા તે પદ્ધતિ, એ બન્નેની સામે અમારો વાંધો હતો.

નવી હેવાલમા માત્ર ભવિષ્યનો જ વિચાર કરવામા આવ્યો હતો, અને પાછલી બાકી, રેના તેમજ જેમની પાસે જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામા આવ્યો હતો તેવા અસંખ્ય ગણોતિયાઓના સવાલની તેમા વાત જ ન હતી ત્યારે આ સંજોગોમા અમારે શુ કરવુ? ગઈ વસંતઋતુમા તેમજ ઉનાળામા બની શકે તેટલુ ગણોત ભરી દેવાની જેવી સલાહ અમે ખેડૂતોને આપી હતી તેવી સલાહ આ વખતે પણ આપીને બેસી રહેવુ? અને તેના તે વખતે જે પરિણામો આવ્યા હતા તે વળી પાછા ભોગવવા? તે વખતે આપેલી સલાહ અતિશય મૂર્ખાઈભરેલી હતી એ વાતનો અમને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે તે વાત તો ફરી કરી પોસાય એમ નહોતી રહ્યા બીજા બે માર્ગ કા તો ખેડૂતોએ ભારે મહેનત કરીને સુધરીને આવેલો ગણોતનો હપ્તો પૂરેપૂરો ભરી દેવો — બેશક જો તેમ તેમનાથી થઈ શકતુ હોય તો અથવા તો તરત બિલકુલ પૈસા ન ભરવા અને શુ થાય છે તે જોવુ માગવામા આવેલા હપ્તાનો થોડોક ભાગ ભરવાથી ગણોતિયાઓની સ્થિતિ ધોબીના કૂતરાના જેવી થઈ જતી હતી, પૈસાના તેમના સ્વલ્પ સાધનોમાથી તેઓ પરવારી જતા અને આખરે જમીન ગુમાવવાના તે નફામા

પ્રાંતિક સમિતિના અમારા કાર્યવાહક મંડળે આ આખી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનપૂર્વક તેમજ લાબા સમય સુધી વિચાર કર્યો અને આખરે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ઉનાળામા આપવામા આવેલી છૂટ કરતા આ વખતે આપવામા આવેલી રાહત કંઈક સારી છે તો પણ સરકારની ભલામણો જેવા છે તેવા જ સ્વરૂપમા સ્વીકારી લેવાં જેવી સારી નથી. હજી પણ ખેડૂતોના લાભમા એ ભલામણોમા સુધારો થવાનો સારી પેઠે અવકાશ હતો એટલે તેનો ફેરફાર કરવાને સરકારને અમે આગ્રહ કર્યો પરંતુ અમને લાગ્યા કરતુ હતુ કે એમાથી ઝાઝી આશા રાખવી તે નકામુ છે અને અમે જે અથડામણ ટાળવાને મથ્યા કરતા હતા તે ક્રમાગમે પાસે આવતી જાય છે એ પણ અમે જોઈ શક્યા પ્રાંતિક સરકારનુ તેમજ હિંદી સરકારનુ મહાસભા તરફનુ વલણ ઉત્તરોત્તર બદલાતુ જઈને વધારે ને વધારે અક્કડ થતુ જતુ હતુ અમારા લાબા પત્રોના અમને ટૂંકા જવાબો મળ્યા હતા અને તેમા સ્થાનિક અધિકારીઓનો અમને હવાલો આપવામા આવતો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ કે અમને કોઈ પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એવુ કશું ન કરવાની સરકારની નીતિ હતી — સરકારની એક મુશ્કેલી એ હતી અને એ વાત તેને સાલતી હતી કે ખેડૂતોને છૂટ આપવાને કારણે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધી જવાનો સંભવ રહેતો હતો લાબા વખતથી પડેલી ટેવને લીધે સરકાર કેવળ પ્રતિષ્ઠાની ભાષામા જ બધુ વિચારી શકતી પ્રજાનો આમસમુદાય રાહતને માટેનુ શ્રેય મહાસભાને આપે એ ખ્યાલ તેને ખૂંચતો હતો, અને બની શકે તેટલી હદે જઈને એ વાત તેને ટાળવી હતી

દરમ્યાન દિલ્હી તેમજ બીજા સ્થળોએથી અમને એવા સમાચાર મળ્યા કરતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની આખી હિલચાલની સામે હિંદી સરકાર મોટો હલ્લો કરવાની અણી પર છે એથી પ્રસિદ્ધ થયેલી હકીકત પ્રમાણે સરકારની નાનાવિધ આગલી

હવે પૂર જોસથી કાર્ય કરવાની હતી, અને અમને ઠેકાણે કરવાને માટે જેરબ થો તૈયાર હતા. સરકાર કેવા ઉપાયો લેવા માગતી હતી તેની ઘણી વિગતો પણ અમને મળી હતી અમને પહેલાં મળેલા ઘણાખરા સમાચારને પુષ્ટિ આપતો,-તેમજ સરહદના તથા સંયુક્ત પ્રાંતને માટે યોજવામાં આવેલાં ઑર્ડિનન્સોની વિશેષે કરીને વિગતો આપતો એક સંદેશો મને (તેમજ અલગ રીતે મહાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને) શેરવાનીએ, મને લાગે છે કે નવેમ્બર મહિનામાં, મોકલ્યો હતો બંગાળને તો મારું માનવું છે કે એક નવા ઑર્ડિનન્સની ભેટ મળી ચૂકી હતી, અથવા કદાચ મળવાની અણી પર હતી પાછળથી ઘણા અઠવાડિયાં પછી, જાણે કોઈ નવી જ પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો હોય તેમ નવાં ઑર્ડિનન્સો એક પછી એક બહાર પડયા, ત્યારે શેરવાનીનો સંદેશો અને તેમાંની વિગતો પણ સાચી હતી એ વાતની પૂરેપૂરી સાબિતી મળી સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવતુ હતુ કે ગોળમેજી પરિષદની બેઠક અણધારેલી રીતે લંબાવાથી સરકારે હુમલો શરૂ કરવાનું મુલતવી રાખ્યુ હતુ. ગોળમેજી પરિષદના સભ્યો એકબીજાને મધુરી મધુરી પોકળ વાતો સંભળાવતા હોય ત્યારે હિંદમાં સામુદાયિક દમનનો શોર મચાવીને સરકારને તેમાં ખલેલ પહોંચાડવી નહોતી

આમ પરિસ્થિતિ તંગ થતી ગઈ અમને બધાને એમ લાગવા માંડયું કે અમારા જેવા ક્ષુદ્ર જીવોની પરવા કર્યા વિના કાળ હવે આગળ ધસતો હતો; તેના નિર્મિત માર્ગમાંથી તેને ચ્યુત કરવાને હવે કોઈ સમર્થ નહોતુ એકલા એકલા, અને જોઈએ તો બધા ભેગા રહીને જીવનનાટકમાં, કાળે આરંભેલા નૃત્યમાં કહો કે તેના ભીષણ તાંડવમાં, અમારે માટે નિર્માણ થયેલા સ્થાન સંભાળવાને સજ્જ થઈ રહીએ એટલુ જ બહુ તો અમારે કરવાનું બાકી રહ્યુ હતુ પરંતુ, પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓના સંઘર્ષણ ઉપરનો પરદો ખૂલે તે પહેલાં ગાંધીજી આવી રહેશે, અને યુદ્ધ અથવા શાંતિની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેશે એવી આશા અમે હજી રાખી રહ્યા હતા અમારા પૈકી કોઈ તેમની ગેરહાજરીમાં એ ભાર ઉપાડવાને તત્પર નહોતુ

સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે વળી એક બીજુ એવુ પગલુ ભર્યું કે જેથી ગામડાના વિભાગોમાં ખળભળાટ થઈ ગયો. ગણોતિયાઓને છૂટને અંગેની કાગળની કાપલીઓ વહેંચવામાં આવી તેમા તેમને દરેકને કેટલી છૂટ આપવામાં આવી છે તે જણાવવામાં આવ્યુ હતુ અને સાથે તેમાં એવી ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, આ નોટિસમાં જણાવેલો ગણોતનો આકડો એક મહિનાની અંદર (કેટલીક ચિઠ્ઠીઓમાં તો એથી પણ ઓછી મુદત જણાવવામાં આવી હતી) ચૂકતે કરવામાં નહિ આવે તો આપવામાં આવેલી છૂટ રદ કરવામાં આવશે, અને કાયદેસરના ઇલાજો, એટલે કે, જમીનનો કબજો છોડાવીને, માલમિલકત જપ્ત કરીને વગેરેથી, ગણોતનો પૂરો હફતો વસૂલ કરવામાં આવશે સામાન્ય વરસોમાં ગણોતિયાઓ હમેશાં બે ત્રણ મહિને હફતે હફતે પોતાનું પૂરુ ગણોત ભરી દેતા આટલી હમેશાની મુદત પણ આ વરસે આપવામાં ન આવી ગામડાંઓના આખાયે વિભાગના લોકોની સામે એકાએક કટોકટીનો મામલો

વળી લેણાંમાં માત્ર ભવિષ્યનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને પાછલી બાકી રહેલાં તેમજ જેમના પાસે જમીનનો કબજો છોડાવી લેવામાં આવ્યો હતો તેવા અસંખ્ય ગણોતિયાઓના સવાલની તેમાં વાત જ ન હતી. ત્યારે આ સંજોગોમાં અમારે શું કરવું? ગઈ વસંતઋતુમાં તેમજ ઉનાળામાં બની શકે તેટલું ગણોત ભરી દેવાની જેવી સલાહ અમે ખેડૂતોને આપી હતી તેવી સલાહ આ વખતે પણ આપીને બેસી રહેવું? અને તેનાં તે વખતે જે પરિણામો આવ્યાં હતાં તે વળી પાછાં ભોગવવાં? તે વખતે આપેલી સલાહ અતિશય મૂર્ખાઈભરેલી હતી એ વાતનો અમને અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. એટલે તે વાત તો ફરી કરવી પોસાય એમ નહોતી. રહ્યા બીજા બે માર્ગ: કાં તો ખેડૂતોએ ભારે કોશિશ કરીને સુધરીને આવેલો ગણોતનો હફતો પૂરેપૂરો ભરી દેવો — બેશક જો તેમ તેમનાથી થઈ શકતું હોય તો; અથવા તો તરત બિલકુલ પૈસા ન ભરવા અને શું થાય છે તે જોવા. માગવામાં આવેલા હફતાનો થોડોક ભાગ ભરવાથી ગણોતિયાઓની સ્થિતિ ધોબીના કૂતરાના જેવી થઈ જતી હતી. પૈસાના તેમના રહ્યાસહ્યાં સાધનોમાંથી તેઓ પરવારી જતા અને આખરે જમીન ગુમાવતા તે નફામાં.

પ્રાંતિક સમિતિના અમારા કાર્યવાહક મંડળે આ આખી પરિસ્થિતિનો ધ્યાનપૂર્વક તેમજ લાંબા સમય સુધી વિચાર કર્યો અને આખરે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ઉનાળામાં આપવામાં આવેલી છૂટ કરતાં આ વખતે આપવામાં આવેલી રાહત કંઈક સારી છે તો પણ સરકારની ભલામણો જેવી છે તેવા જ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લેવા જેવી સારી નથી. હજી પણ ખેડૂતોના લાભમાં એ ભલામણોમાં સુધારો થવાનો સારી પેઠે અવકાશ હતો. એને તેવો ફેરફાર કરવાને સરકારને અમે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ અમને લાગ્યા કરતું હતું કે એમાંથી ઝાઝી આશા રાખવી તે નકામું છે અને અમે જે અથડામણ ટાળવાને મથ્યા કરતા હતા તે ઝપાટાબંધ પાસે આવતી જાય છે એ પણ અમે જોઈ શક્યા. પ્રાંતિક સરકારનું તેમજ હિંદી સરકારનું મહાસભા તરફનું વલણ ઉત્તરોત્તર બગડતું જઈને વધારે ને વધારે આક્રમક થતું જતું હતું. અમારા કાગળ-પત્રોના અમને ટૂંકા જવાબો મળતા હતા અને તેમાં સ્થાનિક અધિકારીઓનો અમને હવાલો આપવામાં આવતો હતો. એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે અમને કોઈ પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એવું કશું ન કરવાની સરકારની નીતિ હતી — સરકારની એક મુશ્કેલી એ હતી અને એ વાત તેને સાલતી હતી કે ખેડૂતોને છૂટ આપવાને કારણે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધી જવાનો સંભવ રહેતો હતો. લાંબા વખતથી પડેલી ટેવને લીધે સરકાર કેવળ પ્રતિષ્ઠાની ભાષામાં જ બધું વિચારી શકતી. પ્રજાનો આમસમુદાય રાહતને માટેનું શ્રેય મહાસભાને આપે એ વાત તેને ખૂંચતી હતી અને બની શકે તેટલી હદે જઈને એ વાત તેને ટાળવી હતી.

દરમ્યાન દિલ્હી તેમજ બીજાં સ્થળોએથી અમને એવા સમાચાર મળ્યા કરતા હતા કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાની આખી હિલચાલની સામે હિંદી સરકાર મોટો હુમલો કરવાની અણી પર છે. તેની પ્રસિદ્ધ થયેલી ઉક્તિ પ્રમાણે સરકારની નાનકડી આંગળી

હવે પૂર જોસથી કાર્ય કરવાની હતી, અને અમને ઠેકાણે કરવાને માટે જેરબંધે તૈયાર હતા. સરકાર કેવા ઉપાયો લેવા માગતી હતી તેની ઘણી વિગતો પણ અમને મળી હતી. અમને પહેલાં મળેલા ઘણાખરા સમાચારને પુષ્ટિ આપતો, તેમજ સરહદના તથા સંયુક્ત પ્રાંતને માટે યોજવામાં આવેલાં ઓર્ડિનન્સોની વિશેષ કરીને વિગતો આપતો એક સંદેશો મને (તેમજ અલગ રીતે મહાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને) ડૉ. અનસારીએ, મને લાગે છે કે નવેમ્બર મહિનામાં, મોકલ્યો હતો. બંગાળને તો મારું માનવું છે કે એક નવા ઓર્ડિનન્સની ભેટ મળી ચૂકી હતી, અથવા કદાચ મળવાની અણી પર હતી. પાછળથી ઘણાં અઠવાડિયાં પછી, જાણે કોઈ નવી જ પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનો હોય તેમ નવાં ઓર્ડિનન્સો એક પછી એક બહાર પડ્યાં, ત્યારે ડૉ. અનસારીનો સંદેશો અને તેમાંની વિગતો પણ સાચી હતી એ વાતની પૂરેપૂરી સાબિતી મળી. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવતું હતું કે ગોળમેજી પરિષદની બેઠક અણધારેલી રીતે લંબાવાથી સરકારે હુમલો શરૂ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું. ગોળમેજી પરિષદના સભ્યો એકબીજાને મધુરી મધુરી પોકળ વાતો સંભળાવતા હોય ત્યારે હિંદમાં સામુદાયિક દમનનો શોર મચાવીને સરકારને તેમાં ખલેલ પહોંચાડવી નહોતી.

આમ પરિસ્થિતિ તંગ થતી ગઈ. અમને બધાને એમ લાગવા માંડ્યું કે અમારા જેવા ક્ષુદ્ર જીવોની પરવા કર્યા વિના કાળ હવે આગળ ધસતો હતો; તેના નિર્મિત માર્ગમાંથી તેને ચ્યુત કરવાને હવે કોઈ સમર્થ નહોતું. એકલા એકલા, અને જોઈએ તો બધા ભેગા રહીને જીવનનાટકમાં, કાળે આરંભેલા નૃત્યમાં કહો કે તેના ભીષણ તાંડવમાં, અમારે માટે નિર્માણ થયેલાં સ્થાન સંભાળવાને સજ્જ થઈ રહીએ એટલું જ બહુ તો અમારે કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. પરંતુ, પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓના સંઘર્ષણ ઉપરનો પરદો ખૂલે તે પહેલાં ગાંધીજી આવી પહોંચશે, અને યુદ્ધ અથવા શાંતિની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેશે એવી આશા અમે હજી રાખી રહ્યા હતા. અમારા પૈકી કોઈ તેમની ગેરહાજરીમાં એ ભાર ઉપાડવાને તત્પર નહોતું.

સંયુક્ત પ્રાંતમાં સરકારે વળી એક બીજું એવું પગલું ભર્યું કે જેથી ગામડાંના વિભાગોમા ખળભળાટ થઈ ગયો. ગણોતિયાઓને છૂટને અંગેની કાગળની કાપલીઓ વહેંચવામાં આવી. તેમાં તેમને દરેકને કેટલી છૂટ આપવામાં આવી છે તે જણાવવામાં આવ્યું હતું. અને સાથે તેમાં એવી ધમકી આપવામાં આવી હતી કે, આ નોટિસમાં જણાવેલો ગણોતનો આંકડો એક મહિનાની અંદર (કેટલીક ચિઠ્ઠીઓમાં તો એથી પણ ઓછી મુદ્દત જણાવવામાં આવી હતી) ચૂકતે કરવામાં નહિ આવે તો આપવામાં આવેલી છૂટ રદ કરવામાં આવશે, અને કાયદેસરના ઇલાજો, એટલે કે, જમીનનો કબજો છોડાવીને, માલમિલકત જપ્ત કરીને વગેરેથી, ગણોતનો પૂરો હફ્તો વસૂલ કરવામાં આવશે. સામાન્ય વરસોમાં ગણોતિયાઓ હમેશાં બે ત્રણ મહિને હફ્તે હફ્તે પોતાનું પૂરું ગણોત ભરી દેતા. આટલી હમેશની મુદ્દત પણ આ વરસે આપવામાં ન આવી. ગામડાંઓના આખાયે વિભાગના લોકોની સામે એકાએક કટોકટીનો મામલો

આવીને ઊભા અને જ્યા ને ત્યા ગરોતિયાઓ હાથમા આ કાગળની કાપલી રાખીને વિરોધ દર્શાવતા અને ફરિયાદો કરતા તેમજ સાનદ રહેતા આમથી તેમ ફ઼ાં ઊભરાતા હતા. સરકાર અથવા તેના સ્થાનિક અમલદારોની આ પ્રકારની ધમકી મૂખાઈ ભરેલી હતી અને પાછળથી અમને એમ જણાવવામા આવ્યુ કે એનો અમલ કરવાનો ઇરાદો રાખવામા આવ્યો નહોતો.' પરંતુ એનાથી શાંતિપૂર્વક સમજાવટથી સમાધાન કરવાના સંજોગો બહુ ઓછા થઈ ગયા અને પરિણામે એક એક ડગલુ ભરીને અનિવાર્ય રીતે અથડામણ પાસે આવવા લાગી.

ખેડૂતોએ અને મહાસભાએ હવે આમ કે તેમ પોતાની પસંદગી તરત જ કરવી રહી હવે ગાંધીજીના પાછા આવવા સુધી નિર્ણય કરવાનુ અમારાથી ઠેલી શકાય એમ નહોતુ. વળી પાછો તેનો તે સવાલ આવી ઊભો હવે અમારે શું કરવુ? ખેડૂતોને હવે શી સલાહ આપવી? તેમને આપવામા આવેલી ટૂંકી મુદતની અંદર તેમની પાસેથી માગવામા આવેલી રકમ ભરી દેવાની સલાહ આપવી? અમે ચોક્કસ જાણતા હતા કે ઘણા ખેડૂતોની એટલુ ભરવાની શક્તિ નથી તો એ સંજોગોમા શું એવી સલાહ આપવાનુ વાજબી હતુ? ચિઠ્ઠીઓમા માગવામા આવેલી રકમનો મોટો ભાગ અરે જોઈએ તો આખો પૂરો હપ્તો તેઓ ભરી દે અને પછી તે પછીની બાકીમા જ જમા આપવામા આવે તો? તો પછી જમીનનો કબજો જતો રહે એ જોખમ શું નહોતુ ઊભુ થતુ?

ખેડૂતોના મજબૂત પ્રતિનિધિત્વવાળી અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિએ લડી લેવાની તૈયારી બતાવી. તેણે એવો ઠરાવ કર્યો કે ખેડૂતોને પૈસા ભરી દેવાની સલાહ આપી શકાય એમ નથી. તે સમિતિને જણાવવામા આવ્યુ કે એ ખરું પરંતુ પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહક મંડળની તેમજ મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની રીતસરની પરવાનગી વિના તેનાથી લડતનુ પગલુ ન ભરી શકાય એટલે એ બાબત મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ નિર્ણયને માટે રજૂ કરવામા આવી અને તસદ્દુક શેરવાની તથા પુરુષોત્તમદાસ ટંડન પ્રાંતના તેમજ જિલ્લાઓના પક્ષ રજૂ કરવાને સમિતિની સભામા હાજર થયા. અમારી અખિલ હિંદ કાર્યવાહક સમિતિ સમક્ષ રજૂ થયેલો પ્રશ્ન માત્ર અલ્લાહાબાદ જિલ્લા પૂરતો જ હતો અને તેમા કેવળ આર્થિક મુદ્દો જ સમાયેલો હતો પરંતુ અમને સમિતિના સભ્યોને ભાન હતુ કે તે સમયની તંગ રાજકીય પરિસ્થિતિમા આ મુદ્દા ઉપર જે નિર્ણય થશે તેના પરિણામો બહુ દૂર દૂર સુધી પહોંચી જશે. અમારી સમક્ષ નિર્ણયને માટે રજૂ થયેલો મુદ્દો સ્પષ્ટ અને મર્યાદિત હતો. તરતને માટે અને નવી મંત્રણાઓ ચાલતી હોય તે દરમ્યાન અને વધારે છૂટછાટ મળે ત્યા સુધી અલ્લાહાબાદ જિલ્લાના ખેડૂતોને જમીન મહેસૂલ અથવા ગણોત ભરવાનુ અટકાવી રાખવાની સલાહ આપવાની પરવાનગી અલ્લાહાબાદ જિલ્લા મહાસભા સમિતિને આપવી કે ન આપવી? અમારે એ મર્યાદાથી બહાર જવુ નહોતુ પરંતુ અમારો નિર્ણય એ મર્યાદામા જ રહેત ખરો? ગાંધીજી પાછા ફરે તે પહેલા સરકાર સાથે તૂટી ન જાય

એ સંભાળવાને કાર્યવાહક સમિતિ પોતાનાથી બનતો બધો પ્રયાસ કરવા ઇચ્છતી હતી, વળી જે મુદ્દા ઉપરથી વાત વધીને આગળ જતા બે ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચે લડતના પ્રશ્ન ઊભા થાય એવા મુદ્દા ઉપર સરકાર સાથે ન તૂટી જાય એની તો સમિતિને વિશેષ ઇન્તેજારી હતી કાર્યવાહક સમિતિ રાજકીય દૃષ્ટિથી આગળ વધેલી હોવા છતા સામાજિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિથી પછાત હતી અને ગણોતિયા કિસાન વિરુદ્ધ જમીનદારનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એ તેને રુચતુ ન હતુ

મારુ પોતાનુ વલણ સમાજવાદ તરફનુ હોવાથી આર્થિક અને સામાજિક રચનાના પ્રશ્નો વિષે સલાહ આપવાની બાબતમા મારો બહુ ભરોસો રાખવામા આવતો નહોતો સંયુક્ત પ્રાતની પરિસ્થિતિ એવી હદે પહોચી હતી કે પોતાને બિલકુલ રુચતુ નહોતુ છતા અમારા મધ્યમ વિચારના અને નરમ વલણના લોકોને પણ બનતા જતા બનાવોને લીધે લડત ઉપાડવાની ફરજ પડતી હતી એ વાતની કાર્યવાહક સમિતિને પ્રતીતિ થવી જોઈએ એમ મને લાગતુ હતુ, તેથી અમારી કાર્યવાહક સમિતિની સભામા શેરવાણી તેમજ અમારા પ્રાતના બીજા લોકોની હાજરીને મે વધાવી લીધી, કેમકે શેરવાણી (અમારી પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ) ને કોઈ પણ અર્થમા ઉબાડિયુ કરનારા કહેવાય એમ નહોતુ સ્વભાવથી તેઓ રાજકીય અને આર્થિક બંને બાબતોમા નરમ વલણના હતા અને આ વર્ષની શરૂઆતમા સંયુક્ત પ્રાતની પ્રાતિક મહાસભા સમિતિની કિસાનોની પ્રવૃત્તિને અને તેની નીતિ વિરુદ્ધ તેમને પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો હતો પરતુ ખુદ તેઓ જ જ્યારે તે સમિતિના વડા બન્યા અને તેમને પોતાને માથે બધો બોજો ઉપાડવાનો આવ્યો ત્યારે તેમને પણ પ્રતીતિ થઈ હતી કે અમે લીધો હતો તે વિના બીજો કોઈ માર્ગ અમારે માટે રહ્યો નહોતો તેમના પ્રમુખ થયા પછી પ્રાતિક સમિતિએ જે જે પગલા લીધા તે બધા તેમના ગાઢ સહકારથી લેવામા આવ્યા હતા અને ખરે જ પ્રમુખ તરીકે તેમની મારફતે જ તેમનો અમલ કરવામા આવ્યો હતો

એટલે તદ્દન શેરવાણીની વકીલાતથી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો ઉપર ભારે અસર પડી — મારી વકીલાતથી પડત તેના કરતા ઘણા વધારે પ્રમાણમા પડી અતિશય આનાકાનીથી પરતુ ઇનકાર થઈ શકે એમ નથી એવુ લાગવાથી સમિતિએ ગણોત અને મહેસૂલ ભરવાનુ મુલતવી રાખવાની કોઈ પણ વિભાગને પરવાનગી આપવાનો અધિકાર સંયુક્ત પ્રાતની પ્રાતિક સમિતિને આપ્યો પરતુ સાથે સાથે સમિતિએ સંયુક્ત પ્રાતના લોકોને બની શકે ત્યા સુધી એવુ પગલુ લેવાનુ ટાળવાને તેમજ પ્રાતિ સરકાર સાથે સમજૂતીના સંદેશાઓ ચલાવવાને આગ્રહ કર્યો

આ પ્રકારના સંદેશાઓ થોડા સમયને માટે ચલાવવામા આવ્યા પણ ખરા પરતુ તેમાથી ઝાઝુ નીપજ્યુ નહિ મારુ માનવુ છે કે અલ્લાહાબાદ જિલ્લામા ગણોતમાફીના આકડાઓમા કંઈક સુધારો કરવામા આવ્યો હતો સામાન્ય સંજોગોમા કોઈક પ્રકારનુ સમાધાન થઈ શકત કંઈ નહિ તો છેવટે અથડામણ તો ટાળી જ શકાત સરકાર અને ખેડૂતો વચ્ચેના મતભેદોની મર્યાદા સંકુચિત થતી જતી હતી પરતુ તે

સમયના સંજોગો અસાધારણ હતા બંને પક્ષો — સરકાર અને મહાસભા — ને પાસે આવતી જતી અથડામણ અનિવાર્ય છે એવું લાગ્યા કરતું હતું અને અમારી નજરોમાં ફરી વાસ્તવતા રહી નહોતી બન્ને પક્ષ જે પગલું લેતા તે લાંબે વખતના કોઈ સુરક્ષિત વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ જવાના હેતુથી લેતા હોય એમ બન્નેને લાગતું આને માટેની સરકારની તૈયારીઓ તદ્દન છૂપી રીતે થઈ શકતી હતી અને સાથેસાથે તે જ રીતે તે પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી અમારું તો બધું જ બળ લોકોના નૈતિક બળ ઉપર અવલંબેલું હતું અને કોઈ પણ પ્રકારની છૂપી પ્રવૃત્તિથી તેને તૈયાર કરી શકાય અથવા તેમાં વધારો કરી શકાય એમ નહોતું અમારા પૈકી કેટલાક — અને હું પણ એ અપરાધી લોકોમાં એક હતો — જાહેર ભાષણોમાં ફરી ફરીને જણાવ્યું હતું કે મુક્તિ માટેની લડતનો પંથ હજી ઘણો કાપવાનો બાકી છે અને નજીકના ભવિષ્યમાં જ આપણે અનેક મુશ્કેલીઓ અને આકરી કસોટીઓમાંથી પસાર થવાનું છે અમે અમારા લોકોને તે બધાને માટે સજ્જ થઈ રહેવાને જણાવ્યું હતું અને તે કારણે અમને બધાને લડાઈ સળગાવનારાઓ તરીકે નિંદી કાઢવામાં આવ્યા હતા સાચી વાત એ હતી કે વસ્તુસ્થિતિને બરાબર ઓળખી લેવાની મધ્યમવર્ગના અમારા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની આનાકાની સ્પષ્ટ દેખાતી હતી અને તેમને એવી આશા હતી કે યેન કેન પ્રકારેણ લડતનો પ્રસંગ ટાળવામાં આવશે ગાંધીજી લંડન ન હોવાને લીધે વર્તમાનપત્રો વાંચનારાઓના મનમાં પણ ભ્રમ રહ્યો હતો તોપણ બુદ્ધિજીવી વર્ગોની આ નિષ્ક્રિયતા છતાં ઘટનાઓ — ખાસ કરીને બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંતો અને સરહદના પ્રાંતમાં — આગળ વધતી જ જતી હતી અને નવેમ્બર માસમાં તો ઘણા લોકોને ભાન થવા લાગ્યું કે વળી એક કટોકટીની ઘડી આવી રહી છે

સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિએ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવામાં પાછળ પડી જવાશે એ ભયથી લડત આવી જ પડે તે પ્રસંગને માટે કેટલીક અંદર અંદરની તૈયારી કરી રાખી અલ્લાહાબાદ જિલ્લા સમિતિએ એક મોટી કિસાન પરિષદ ભરી અને તેમાં એક એવું સૂચન કરતો ઠરાવ કર્યો કે ખેડૂતો માટેની છૂટછાટની વધારે અનુકૂળ શરતો ન મેળવી શકાય તો ગણોત અને મહેસૂલ ભરવાનું મુલતવી રાખવાની સલાહ ખેડૂતોને આપ્યા વિના છૂટકો નથી. પ્રાન્તિક સરકાર આ ઠરાવથી ખૂબ રીસે ચડી અને તેને યુદ્ધનું એક હથિયાર ગણીને અમારી સાથે આગળ વહેવાર ચાલુ રાખવાનો તેણે ઇનકાર કર્યો સરકારના આ વલણની પ્રાન્તિક સમિતિના ઉપર વળી જુદી જ અસર થઈ અને તેને આવી રહેલા તોફાનનું એક ચિહ્ન ગણીને તેણે પોતાની તૈયારી પૂરી કરવાની ઉતાવળ કરવા માંડી અલ્લાહાબાદમાં વળી એક બીજી પરિષદ થઈ અને તેમાં આગળ મસલત ચાલે તે દરમ્યાન તેનાથી છૂટછાટની વધારે સારી શરતો ન મળે ત્યાં સુધી પૈસા ન ભરવાને ખેડૂતોને જણાવવાનો વધારે આકરો અને વધારે ચોક્કસ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો આ વખતે પણ જે વલણ લેવામાં આવ્યું હતું તે ગણોત બિલકુલ ન ભરવાની લડતનું નહોતું પરંતુ વાજબી ગણોત ઠરાવવા માટેની

લડતનું હતું, અને સરકારે જો કે ખટારામાં ને ખાડામાં મંત્રણાઓ કરવાની ના પાડી હતી તોપણ અમે મસલત ચાલુ રાખવાની માગણી જારી રાખી અલ્લાહાબાદની પરિષદનો ઠરાવ જમીનદાર અને ગણોતિયાઓ બન્નેને લાગુ પડતો હતો, પરંતુ અમને ખબર હતી કે આખરે વસ્તુતઃ એનો અમલ એકલા ગણોતિયાઓ અને કેટલાક નાના જમીનદારો પૂરતો જ થવાનો હતો

નવેમ્બરના અંતમાં અને ડિસેમ્બરના આરંભમા સંયુક્ત પ્રાંતમાં આ સ્થિતિ હતી. દરમ્યાન બંગાળમાં અને સરહદના પ્રાંતમાં પણ વાત આગળ વધીને વીફરી. હતી, અને બંગાળમાં તો એક નવા અને ભયાનક સર્વગ્રાહી ઑર્ડિનન્સનો અમલ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. આ બધાં યુદ્ધનાં લક્ષણો હતા, શાન્તિનાં નહોતાં; એટલે સવાલ ઊઠ્યો: ગાંધીજી ક્યારે પાછા આવશે? સરકારે જેને માટે લાંબા સમય આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી તે તેની મોટી ચડાઈ શરૂ થાય તે પહેલા તેઓ હિંદમાં આવી પહોંચશે ખરા? કે પછી પોતાના ઘણાખરા સાથીઓ જેલમા પહોંચી ગયા હોય અને લડતનું મંડાણ થઈ ચૂક્યું હોય તે પછી તેઓ પહોંચશે? તેઓ લંડનથી ઊપડી ચૂક્યા છે અને વરસના છેલ્લા અઠવાડિયામાં આવી પહોંચશે એવા સમાચાર અમને મળ્યા. અમારામાંનો દરેક જણ, મહાસભાની મધ્યસ્થ કચેરીમાંનો તેમજ પ્રાંતોમાંનો દરેક પ્રમુખ કાર્યકર્તા, તેઓ પાછા આવી જાય ત્યાં સુધી લડત ટાળવાને આતુર હતો. અરે, લડતની દૃષ્ટિથી જોતા પણ અમે તેમને મળી શકીએ, તેમની સલાહ અને તેમની સૂચનાઓ મેળવીએ એ ઇષ્ટ હતું પરંતુ કાળ સાથેની આ શરતમાં અમારું વળે એમ ન હતું લડતનો આરંભ કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને હાથ હતું

૪૦. યુદ્ધવિરામની સમાપ્તિ

સંયુક્ત પ્રાંતમા મારી પાસે ઢગલામોઢે કામ પડેલું હોવા છતા, સરહદ પ્રાંત અને બંગાળ એ બે ભારે ખળભળાટવાળા પ્રાંતોની મુલાકાત લેવા બહુ વખતથી હું આતુર હતો. એ સ્થળોએ જઈને પરિસ્થિતિનો મારે અભ્યાસ કરવો હતો અને જૂના સાથીઓ, જેમનામાંના ઘણાને લગભગ બે વરસ થયા મેં જોયા નહોતા, તેમને મારે મળવું હતું પરંતુ તેથીયે વિશેષ તો એ હતું કે આ બે પ્રાંતના લોકોએ રાષ્ટ્રીય લડતમાં જે જોશ અને હિંમત બતાવ્યા હતા તથા જે બલિદાનો આપ્યા હતા તે પ્રત્યેનો મારો આદરભાવ મારે દર્શાવવો હતો. તે વખતે સરહદ પ્રાંતમા તો જઈ શકાય એમ હતું જ નહિ, કારણ કોઈ પણ આગેવાન મહાસભાવાદી ત્યા જાય એ હિંદ સરકારને મંજૂર નહોતું અને તેની નામંજૂરી હોવા છતા ત્યા જવાનું કરી વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી.

બંગાળમા પરિસ્થિતિ બગડતી જતી હતી. અને એ પ્રાંત પ્રત્યે મારું પુષ્કળ આકર્ષણ હોવા છતા, ત્યા જતા હું બહુ અચકાતો હતો. મને લાગતું હતું કે ત્યાં જઈ

હુ કશુ કરી શકીશ નહિ એને જવામા કશો લાભ નથી ત્યાના મહાગમાવાદીઓમા બે તડ પડી ગયા હતા અને તેમની વચ્ચ વાળા વખતથી દુઃખદ ઝઘડો ચાલ્યા કરતો હતો બહુભાગના મહાસભાવાદીઓ આ ઝઘડાથી ગભરાઈને દૂર રહેતા હતા કારણ તેમને એવો ભય હતો કે તેમા વચ્ચે પડવા જતા એક યા બીજા તડમા તેઓ ખેંચાઈ જાય આ નીતિમા ડરપોકપણુ હતુ અને આત્મપ્રતારણા હતી અને તેથી બંગાળને કાઈ કરાર થાય અથવા તેના પ્રશ્નોના ઉકેલમા મદદ થાય એમ નહોતુ. ગાધીજી વિલાયત ગયા ત્યાર પછી થોડા જ વખતમા બગાળમા બે બનાવો એવા બન્યા કે જેથી આખા દેશનુ ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયુ આ હિજલી અને ચિત્તાગોગમા બનેલી ઘટનાઓ.

હિજલીમા નજરકેદી (ડેટિન્યુ) ઓને રાખવા માટે ખાસ કામચલાઉ જેલ ઊભી કરેલી હતી સરકાર તરફથી જાહેર કરવામા આવ્યુ કે એ જેલમા દગો થયો નજરકેદીઓએ અમલદારો ઉપર હુમલો કર્યો અને તેથી અમલદારોને તેમના ઉપર ગોળીબાર કરવાની ફરજ પડી આ ગોળીબારથી એક નજરકેદી માર્યો ગયો અને ઘણા ઘાયલ થયા બનાવ પછી તરત જ સ્થાનિક અમલદારોની એક તપાસસમિતિ નિમાઈ તેમણે જેલના અમલદારોને ગોળીબાર તથા તેના પરિણામો માટે નિર્દોષ જાહેર કર્યા પરતુ આખી ઘટના બહુ અજબ હતી અને તેની કેટલીક છપી રાખેલી એવી હકીકતો બહાર આવી કે જેની સાથે સત્તાવાળાએ કરેલા વિધાનો બધબેસતા ન આવ્યા વધારે વિગતપૂર્ણ તપાસને માટે જોરશોરથી માગ થઈ થવા માડી સરકારના સામાન્ય રિવાજની વિરુદ્ધ, બગાળ સરકારે એક તપાસસમિતિ નીમી તેમા ન્યાયખાતાના મોટા મોટા અમલદારોને તેણે નીમ્યા એ બધા સરકારી નોકરો હતા છતા તેમણે પુરાવો લીધો આખી ઘટનાની ઝીણવટથી તપાસ કરી અને તેમના નિર્ણયો જેલના અમલદારોની વિરુદ્ધ આવ્યા તેમનો સઘળો ચુકાદો માગ્યો વગર મુખ્યત્વે કરીને અમલદારોનો હતો અને ગોળીબારને માટે કશો જ બચાવ ન હતો એટલે આ બાબતમા સરકારે બહાર પાડેલા પહેલાના નિવેદનો સાવ જૂઠા પડ્યા

હિજલીની ઘટનામા એવુ બહુ અસાધારણ તો કશુ જ નહોતુ કમનસીબે આપણા દેશમા આવી ઘટનાઓ અથવા આવા અકસ્માતો વિરલ નથી જેલોમા દગા થયાનુ તેમજ નિઃશસ્ત્ર તથા લાચાર કેદીઓને સશસ્ત્ર સિપાઈઓ તથા બીજાઓ તરફથી બહાદુરીપૂર્વક દબાવી દેવામા આવ્યાનુ આપણે છાપાઓમા ઘણીયે વાર વાચીએ છીએ હિજલીની અસાધારણતા એટલી જ કે તેમા આવી ઘટનાઓ પરત્વે અમલદારો માટેના નથા પક્ષપાત ઉપરાત સરકારી નિવેદનોનુ જૂઠાણુ પણ બહાર પડ્યુ અને તે વળી સરકારી સમિતિ દ્વારા બહાર પડ્યુ ભૂતકાળમા આવા નિવેદનોને ભાગ્યે જ કોઈ માનતુ પણ હવે તો તેનુ જૂઠાણુ પૂરેપૂરુ બહાર આવ્યુ

હિજલી પછી પણ જેલોમા આવી કેટલી ઘટનાઓ બનતી આવી છે તેમા કોઈવાર ગોળીબાર થયા હોય તો કોઈવાર સત્તાવાળાઓએ બીજા પ્રકારની બળજબરી વાપરી હોય વિચિત્ર વાત એ છે કે આવા જેલમા ગયેલા ફક્ત કેદીઓને

જ દાખલ થાય છે લગભગ હમેશા કેદીઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારના કસૂરનો આરોપ મૂકનાર અને જેલના અમલદારોને નિર્દોષ જાહેર કરનારા સરકારી નિવેદનો બહાર પડે છે ક્વચિત જ જેલના કોઈ અમલદારને ખાતા તરફથી કાઈક સજા કરવામા આવે છે પૂરેપૂરી તપાસની માગણીઓ થાય છે તો તેના તોછડાઈથી ટૂકા અને રુચ ઇનકારના જવાબ આપવામા આવે છે, કારણ ખાતા તરફથી થયેલી તપાસ પૂરતી માનવામા આવે છે યોગ્ય અને નિષ્પક્ષ તપાસસમિતિ બિનસલામત છે અને આરોપ મૂકનાર પોતે જ ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છે, એ પાઠ હિજલીના પ્રકરણમાથી સરકાર સારી પેઠે શીખી ગઈ એમા કશુ આશ્ચર્ય છે ? લોકો પણ હિજલી પ્રકરણમાથી પાઠ શીખ્યા કે સરકારી નિવેદનોમા સરકારને આપણી પાસે જે મનાવવુ હોય તે જ કહેવામા આવે છે, અને ખરેખરી હકીકત જણાવવામા આવતી નથી ?

ચિત્તાગોગનુ પ્રકરણ આના કરતા ઘણુ વધારે ગભીર ગણાય એક ત્રાસવાદીએ એક મુસલમાન પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર ઉપર ગોળી ચલાવી તેને ઠાર કર્યો પછી હિંદુ મુસ્લિમ રમખાણ થયુ, અથવા એને રમખાણ કહેવામા આવ્યુ હકીકતમા તો એ વસ્તુ સાધારણ રીતે જેને કોમી રમખાણ કહેવામા આવે છે તેથી તદ્દન જુદી જ અને ઘણી ભારે હતી એ વસ્તુ ઉઘાડી છે કે ત્રાસવાદીના કૃત્યને કોમવાદ સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી પેલા ત્રાસવાદીનુ નિશાન તો પોલીસ અમલદાર હતો, તે હિંદુ કે મુસલમાન હોય તે સાથે તેને કશો સબધ ન હતો છતા એ વસ્તુ સાચી છે કે પાછળથી હિંદુ મુસ્લિમ રમખાણ થયેલુ એ કેવી રીતે ઊપડ્યુ અને એનુ કારણ શુ હતુ તેની ચોખવટ થઈ જ નથી, જોકે જવાબદાર આગેવાનો તરફથી બહુ ગભીર આક્ષેપો કરવામા આવ્યા છે આ રમખાણોની બીજી એક વિશેષતા તો એ હતી કે તેમા એગ્લોઇંડિયનો (મુખ્યત્વે રેલવેના નોકરો)એ, તથા બીજા સરકારી નોકરોએ ભાગ લીધાનુ અને વેર વાળવા માટે મોટા પાયા ઉપર અત્યાચારો કર્યાનુ કહેવામા આવે છે જતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્ત અને બગાળના બીજા પ્રસિદ્ધ નેતાઓએ ચિત્તાગોગના બનાવો વિષે ચોક્કસ આક્ષેપો કર્યા અને તે આક્ષેપોના સબધમા તપાસ કરવા માટે અથવા એ આક્ષેપો કરવા માટે બદનક્ષીની ફરિયાદ કરવી હોય તો કરવા માટે સરકારને પડકાર કર્યો પરતુ સરકારે આવુ કોઈ પગલુ ન લેવાનુ જ પસદ કર્યું

ચિત્તાગોગના આ કાઈક અસાધારણ બનાવમાથી નીવા જેવુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યુ કે એવી ઘટનાના બે ભયાનક પરિણામો નીપજવાનો પૂરો સભવ છે ત્રાસનીતિ અનેક દૃષ્ટિએ વખોડી કાઢવામા આવી હતી ક્રાતિકારીઓનુ શાસ્ત્ર પણ તેને વખોડતુ હતુ પરતુ મને ખાસ ડર એ છે કે ત્રાસનીતિને પરિણામ હિંદુસ્તાનમા ક્યાયના કોમી ખુનામરકી ફેલાવાનો સભવ છે હુ કાઈ એવો 'પોચો હિંદુ' નથી કે હિંસાના નામથી જ ગભરાઈ જાઉ હિંસા મને જરૂર ગમતી નથી પરતુ મને લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમા ફાટફૂટ પડાવનારા બળો હજી ઘણા મોટા છે, અને આવા છૂટાછવાયા હિંસાના કૃત્યોથી એ બળોને જરૂર વેગ મળે અને રાષ્ટ્રને સગઠિત અને તાલીમબદ્ધ બનાવવાનુ કામ

અત્યારે છે તે કરતાં વધુ મુશ્કેલ બને ત્યાં ધર્મને નામે અથવા તો સ્વર્ગમાં પોતાની જગ્યા નોંધાવી લેવા માટે લોકો ખૂન કરવા તૈયાર હોય ત્યાં લોકોને ખુનામરકીભરી ત્રાસનીતિની આદત પાડવી એ ભયંકર વસ્તુ છે. રાજદ્વારી હેતુ માટે ખૂન કરવું એ ખરાબ તો છે જ. પરંતુ રાજદ્વારી હેતુથી ખુનામરકીને માર્ગે જનાર સામે દલીલ પણ કરી શકાય અને એ માર્ગેથી વાળી તેને બીજે માર્ગે ચલાવી પણ શકાય, કારણ કે દેખીતી રીતે જે હેતુ તે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તે ઐહિક છે, અંગત નથી પણ રાષ્ટ્રીય છે. પણ ધર્મના હેતુથી કરવામાં આવતી ખુનામરકી વધારે ખરાબ છે, કારણ તેનો હેતુ ઐહિક નથી પણ પરલોકમાં સદ્ગતિ મેળવવાનો હોય છે અને એની બાબતમાં તો દલીલ કરવાનો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે. કેટલીક વાર આ બે હેતુઓનો ભેદ પાડનારી રેખા બહુ ઝાંખી હોય છે, લગભગ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને કોઈક આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાથી રાજદ્વારી ખૂન એ અડધું ધાર્મિક થઈ જાય છે.

કોઈ ત્રાસવાદીએ ચિત્તાગોંગમાં કરેલા પોલીસ અમલદારના ખૂને અને તેના પરિણામોએ ત્રાસવાદી પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજનારા ભયંકર પરિણામોનો તથા હિંદુસ્તાનની એકતા અને સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ માટે તેમાં રહેલા ભારે જોખમોનો ઝબકે ચિતાર નજર સામે ખડો કર્યો. ચિત્તાગોંગની ઘટનાનું વેર વાળવા માટે જે અત્યાચારો થયા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયું કે હિંદુસ્તાનમાં ફાસિસ્ટ* પદ્ધતિએ પગલાં ભર્યાં હતાં ત્યારપછી ખાસ કરીને બંગાળમાં, આવા વેરમૂલક અત્યાચારોના દાખલા ઘણા બન્યા. યુરોપિયન અને એંગ્લોઇન્ડિયન કોમોમાં ફાસિસ્ટ વૃત્તિ ફેલાઈ છે તે વિષે શંકા નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના કેટલાક હિંદી હજૂરિયાઓમાં પણ એ વૃત્તિ ઊતરી છે.

વસ્તુ વિચિત્ર છે, પરંતુ આ ત્રાસવાદીઓમાં પણ અથવા તેમનામાંના ઘણામાં ફાસિસ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ આવી ગયું છે, જોકે તેની દિશા જુદી છે. તેમનું રાષ્ટ્રીય ફાસિઝમ એ યુરોપિયનો, એંગ્લો-ઇંડિયનો અને ઉપલા વર્ગના હિંદીઓના સામ્રાજ્યપૂજક ફાસિઝમનો જવાબ છે.

જેમનામાં તણખલું તોડીને બે કટકા કરવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તેમના પ્રત્યે પેલા માણસો કાંઈક વધુ તિરસ્કાર રોવતા થઈ જાય છે.

સમીસાંજનો વખત હતો અને કલકત્તાથી ઊપડી જવા માટે સ્ટેશને જવાની મારે થોડી જ વાર હતી, એટલામાં બે નવજવાનો મને મળવા આવ્યા. ઉંમરે બહુ નાના હતા, વીસની આસપાસના હશે. તેમના ચહેરા ફિક્કા અને લાગણીવાળા તથા આંખો ચમકતી હતી. તેઓ કોણ હતા તે હું જાણતો નહોતો, પણ તેમનો હેતુ હું તરત કળી ગયો ત્રાસવાદીઓની ખુનામરકી સામે હું જે બોલ્યો હતો તેથી તેઓ મારી ઉપર ક્રોધે ભરાયલા હતા તેમનું કહેવું એ હતું કે મારા આમ બોલવાની જુવાન માણસો ઉપર ખરાબ અસર થતી હતી, અને મારી આ દખલગીરી તેઓ સહી શકતા નહોતા અમે થોડીક ચર્ચામાં ઊતર્યા. પરંતુ મારે સ્ટેશને જવાનો સમય થવા આવ્યો હતો એટલે હું ઉતાવળમાં હતો. મને ખ્યાલ છે કે અમારા અવાજ તેમજ મિજાજ તપ્યા, અને મેં તેમને કેટલાંક આકરાં વેણ કહ્યાં. છૂટા પડતી વખતે તેમણે મને છેવટની ચેતવણી આપી કે ભવિષ્યમાં તમે આવું જ બોલતું બાળતા રહેશો તો બીજાની અમે જે વલે કરી હતી તે જ વલે તમારી કરશું એમ માનજો

મેં કલકત્તા છોડયું. ટ્રેનમાં રાતે સૂતો ત્યારે એ બે છોકરાઓના લાગણીથી ફરફેરાયેલા ચહેરા મારી નજર સામે બહુ વખત સુધી રહ્યા ચેતન અને શક્તિ તેમનામાં ઊભરાતાં હતાં જો તેઓ સાચે માર્ગે વળે તો તેઓ ઉત્તમ સેવકો થઈ શકે એમ હતું તેમની સાથે હું આકળો થયો અને કાંઈક તોછડાઈ પણ કરી તે માટે મને દુઃખ થયું. અને તેમની સાથે વધારે વાતો કરવાની તક મળી હોત તો સારું થાત એમ થયું તેમનાં ઉજ્જ્વળ યુવાન જીવનને બીજે માર્ગે વાળવાનું હું કદાચ સમજાવી શક્યો હોત, તેમને બતાવી શક્યો હોત કે દેશની સેવા અને મુક્તિના માર્ગમાં સાહસ અને બલિદાન માટે તકો કાંઈ ઓછી નથી ત્યારપછી પણ તેમના વિચાર મને ઘણીવાર આવ્યા છે તેમનાં નામ હું નથી મેળવી શક્યો, તેમ તેમનો બીજો કશો પત્તો પણ મને નથી મળ્યો ઘણીવાર તો એવો વિચાર આવે છે કે તેઓ બિચારા મરી ગયા હશે અથવા આંદામાનની જેલની કોઈક કોટડીમાં સડતા હશે.

ડિસેમ્બર મહિનો હતો અલ્લાહાબાદમાં બીજી ખેડૂત પરિષદ ભરાઈ ગઈ પછી હું દક્ષિણમાં કર્ણાટક જવા ઊપડયો કારણ હિંદુસ્તાની સેવાદળના મારા જૂના સાથી ડૉ હાર્ડીકરને બહુ વખત થયા મેં ત્યાં જવા વચન આપેલું હતું રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાંનો સ્વયંસેવક વિભાગ તે સેવાદળ તે કેટલાક વખતથી મહાસભાનું એક અંગ બન્યું હતું, જોકે તેનું તંત્ર તદ્દન અલગ હતું ૧૯૩૧ના ઉનાળામાં કાર્યવાહક સમિતિએ તેને મહાસભાના તંત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે જોડી દેવાનું અને તેને મહાસભાનો સ્વયંસેવક વિભાગ બનાવવાનું ઠરાવ્યું. આ ઠરાવનો અમલ થયો, અને ડૉ હાર્ડીકરને તથા મને એ વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો દળનું મુખ્ય મથક કર્ણાટક પ્રાન્તમાં હુબળી શહેરમાં જ રાખવામાં આવ્યું હતું, અને દળને લગતા વિવિધ સમારંભો માટે ત્યાંની મુલાકાત લેવા ડૉ હાર્ડીકરે

તેને બોલાવ્યો હતો. તેમણે મલબારના મારો થોડા દિવસનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો. સર્વત્ર લોકોનો ભારે ઉત્સાહ જોઈને હું ચકિત થઈ ગયો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં 'માર્શલ લૉ'ની મ્યાનિવાળા મોપલાઓની મુલાકાત લીધી.

કર્ણાટકનો આ પ્રવાસ મારે માટે નિત્યના મેળાવડાઓ જેવો થઈ ગયો. મારાં ભાષણો વિદાયગીતો જેવાં થયાં, જોકે તેમાં સંગીતને બદલે લગાઈ ભરી હતી. સંયુક્ત પ્રાન્તમાંથી મળતા સમાચાર સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા. સરકારે પૂર જોશથી કોરડો વીંઝવા માંડ્યો હતો. અલ્લાહાબાદથી કર્ણાટક જવા હું કમલાની સાથે મુંબઈ ગયો હતો. તે ફરી માંદી પડી હતી એટલે મુંબઈ લઈ જઈ મેં તેની સારવારની વ્યવસ્થા કરી. અલ્લાહાબાદથી મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તરત જ અમને સમાચાર મળ્યા હતા કે હિંદની સરકારે સંયુક્ત પ્રાંત માટે ખાસ 'ઑર્ડિનન્સ' કાઢ્યું છે. ગાંધીજી આવે ત્યાંસુધી રાહ નહિ જોવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો હતો. જોકે ગાંધીજી તે વખતે મધદરિયે હતા અને બીજે જ દિવસે મુંબઈ ઊતરવાના હતા. આ ઑર્ડિનન્સ કિસાનોની ચળવળને પહોંચી વળવા માટે કાઢવામાં આવ્યાનું કહેવામાં આવતું હતું, પરંતુ તેનો વ્યાપ એટલો અસાધારણ વિશાળ અને દૂરગામી હતો કે તમામ જાતની રાજકીય અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને તે અશક્ય કરી મૂકે. છોકરાઓ અને સગીરોના ગુના માટે માબાપો અને વાલીઓને સજા કરવાની પણ કલમો તેમાં હતી. આ તો ઑર્ડિનન્સની જૂની પ્રથાનો [illegible] ક્રમ થયો.*

હું તો અલ્લાહાબાદ પાછો જવા અને કર્ણાટકનો પ્રવાસ જતો કરવા આતુર હતો મને લાગ્યા કરતું હતું કે સંયુક્ત પ્રાંતના મારા સાથીઓ સાથે અત્યારે મારું સ્થાન છે ઘરઆંગણે આટઆટલું બની રહ્યું હતું તે વખતે ત્યાંથી દૂર હોવું એ મારે કસોટી હતી છતાં કર્ણાટકના પ્રવાસને વળગી રહેવાનો છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો મુંબઈ પાછો ફર્યો ત્યારે મિત્રોએ સલાહ આપી કે ગાંધીજી આવે ત્યાંસુધી મારે રોકાઈ જવું તેમને આવી પહોંચવાને એક અઠવાડિયાની જ વાર હતી પણ તેમ કરવું મારે માટે અશક્ય હતું અલ્લાહાબાદથી પુરુષોત્તમદાસ ટંડન અને બીજાઓની ગિરફતારીના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરાંત મેં જ અઠવાડિયામાં ઇટાવા મુકામે અમારી પ્રાન્તિક પરિષદની બેઠક થવાની હતી એટલે મેં અલ્લાહાબાદ જવાનો અને બે છટ્ઠો ર તા છ દિવસ પછી ગાંધીજીને મળવા અને કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકમાં ભાગ લેવા મુંબઈ આવવાનો ઠરાવ કર્યો કમલાને મુંબઈમાં પથારીવશ છોડી

અલ્લાહાબાદ હું પહોંચ્યું તેનીયે પહેલાં છેવટી સ્ટેશને નવા ઓર્ડિનન્સ મુજબ એક હુકમ મારી ઉપર બજાવવામાં આવ્યો અલ્લાહાબાદ સ્ટેશને તે જ હુકમની બીજી નકલ મારી ઉપર બજાવવાનો પ્રયત્ન થયો ગાન મારે ઘેર એક ત્રીજી વ્યક્તિએ એ જ હુકમ ત્રીજીવાર બજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો સરકાર કશું જ જોખમ ખેડવા તૈયાર નહોતી એ ઉપાડું હતું હુકમ એવો હતો કે મારે અલ્લાહાબાદની મ્યુનિસિપલ હદમાં જ રહેવું કોઈ પણ જાહેર સભા કે મળાવ ામાં ભાગ નહિ લેવો જાહેરમાં કશું બોલવું નહિ તેમ છાપામાં કે પત્રિકામાં કશું લખવું નહિ આ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા પ્રતિબંધો હતા આવા જ હુકમો મારા બીજા ઘણા સાથીઓ ઉપર બજાવવામાં આવ્યા હતા આમાં તસદ્દુક શેરવાણી પણ હતા ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટે એ હુકમ કાઢેલો હતો તેમને મેં બીજે દિવસે હુકમની પહોંચનો કાગળ લખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે મારે શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિષેના તમારા હુકમ મુજબ વર્તવાનો મારો વિચાર નથી મારું સામાન્ય કામકાજ હું મારા સામાન્ય ક્રમ મુજબ કર્યે જઈશ અને મારા કામકાજને જ અંગે ગાંધીજીને મળવા તથા મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિ જેનો હું મંત્રી છું તેની બેઠકમાં ભાગ લેવા હું તુરતમાં મુંબઈ જવાનો વિચાર રાખું છું

અમારી સામે એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો ર૬ અઠવાડિયામાં ઇટાવા મુકામે અમારી પ્રાન્તિક પરિષદ મળવાની હતી ગાંધીજીના આગમનની તારીખ અને પરિષદની તારીખ એક આવતી હોવાથી પરિષદ મુલતવી રાખવાની અને સરકાર સાથે ઝઘડો ન વહોરવાની સૂચના કરવાના ઇરાદાથી હું મુંબઈથી આવ્યો હતો પરંતુ અલ્લાહાબાદ પહોંચ્યું તે પહેલાં જ સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર તરફથી અમારા પ્રમુખ શેરવાણીને જહાંગીરી સૂચના મળી હતી તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે પરિષદમાં કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવનાર છે કે કેમ? જો ચર્ચા કરવાની હશે તો સરકાર પરિષદ ભરાતી જ અટકાવશે આખા પ્રાંતને અકળાવી રહેલા કિસાનોના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી એ તો પરિષદનો મુખ્ય હેતુ હતો પરિષદ ભરવી અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા

ન કરવી એ તો બેહૂદુ અને પોતાનો ઠઠ્ઠો કરવા સમાન હતુ વળી અમારા પ્રમુખને કે બીજા કોઈને પણ પરિષદને એ રીતે બાધી દેવાની સત્તા ન હોય સરકારની ધમકી સિવાય પણ અમારામાના કેટલાકનો ઇરાદો પરિષદને મુલતવી રાખવાનો હતો પરતુ આ ધમકીથી આખી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અમારામાના ઘણા આવી બાબતમા બહુ આગ્રહી હતા, અને સરકાર ફરમાવે તેમ કરવુ એ વિચાર કોઈને ગમે એવો તો નહોતો જ ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી અમે આ સ્ટવો ઘૂટડો ગળી જઈ પરિષદ મુલતવી રાખવાના ઠરાવ ઉપર આવ્યા આમ કરવાનુ કારણ એ હતુ કે સરકાર તરફથી શરૂ થઈ ચૂકેલા ઝઘડાને કોઈ પણ ભોગે, ગાધીજી આવી પહોચે ત્યા સુધી, આગળ વધતો અટકાવવા અમે ઇચ્છતા હતા તેઓ પોતે જેનુ નુકસાન ધારણ કરવા અસમર્થ થઈ જાય એવી સ્થિતિ તેમને માટે તૈયાર કરી મૂકવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમે પ્રાતિક પરિષદ મુલતવી રાખી તે છતા ઇટાવામા પોલીસ અને લશ્કરનુ સારુ પ્રદર્શન થયુ, છૂટાછવાયા આવી ચડેલા પ્રતિનિધિઓને પકડવામા આવ્યા, અને ત્યા એક સ્વદેશી પ્રદર્શન ગોઠવવામા આવ્યુ હતુ તેનો લશ્કરે કબજો લીધો

શેરવાણીએ તથા મે ૨૬મી ડિસેમ્બરની સવારે મુબઈ જવા નીકળવાનો વિચાર રાખ્યો સયુક્ત પ્રાતની પરિસ્થિતિ વિષે સલાહમસલત કરવા માટે કાર્યવાહક સમિતિએ શેરવાણીને ખાસ આમત્રણ આપ્યુ હતુ અમારા બન્ને ઉપર ઓર્ડિનન્સની રૂએ અલ્લાહાબાદ શહેર નહિ છોડવાના હુકમો હતા જ અલ્લાહાબાદ તથા સયુક્ત પ્રાતના બીજા જિલ્લાઓના ગામોમા ગણોત નહિ ભરવાની જે ચળવળ ચાલતી હતી તેની સામે આ ઓર્ડિનન્સ કાઢયાનુ કહેવામા આવતુ હતુ આ ગામડાઓની મુલાકાત લેતા અમને સરકાર અટકાવે એ સમજી શકાય એવુ હતુ પરતુ આ કિસાનોની ચળવળ અમે મુબઈ શહેરમા જઈને તો નહોતા જ ચલાવી શકવાના એ ઉઘાડુ હતુ અને ઓર્ડિનન્સ જો કિસાનોની ચળવળ માટે જ હોય તો તો પ્રાત છોડીને અમારુ જવુ આવકારપાત્ર લેખાવુ જોઈતુ હતુ ઓર્ડિનન્સ કાઢવામા આવ્યુ ત્યારથી જ અમારી નીતિ હુમલો કરવાને બદલે હુમલો ઝીલવા તરફ રહી હતી હુકમભગના થોડાક છૂટક દાખલા બન્યા હતા ખરા, છતા એકદરે ઓર્ડિનન્સ સાથે અથડામણમા આવવાનુ અમે ટાળ્યુ જ હતુ સયુક્ત પ્રાતની સમિતિનો ઇરાદો તો તત્કાળપૂરતો સરકાર સાથે ઝઘડો ટાળવાનો અથવા મુલતવી રાખવાનો હતો એ સ્પષ્ટ હતુ શેરવાણી અને હુ મુબઈ જતા હતા ત્યા ગાધીજી સાથે કાર્યવાહક સમિતિ આ બાબતોનો વિચાર કરવાની હતી અને તેમના છેવટના નિર્ણયો શા થશે તે કોઈ જાણતુ નહોતુ મને પોતાને તો તે વિષે કશી ખાતરી નહોતી જ

આવી આવી ગણતરી ઉપરથી મે વિચાર કર્યો કે અમને જવા દેવામા આવશે અને હદબધીના હુકમના અક્ષરનો ભગ કાઈ નહિ તો તે વખત પૂરતો, સરકાર જતો કરશે પણ મારા અતરમા તો મને એથી વિરુદ્ધ પ્રતીતિ જ થતી હતી.

આગગાડીમાં બેઠા ત્યાં સવારનાં છાપાંમાં સરહદ પ્રાંતના નવા ઑર્ડિનન્સનાં તથા અબદુલ ગફ્ફારખાન, ડૉ. ખાનસાહેબ તથા બીજાઓની ગિરફ્તારીના સમાચાર અમે વાંચ્યા. થોડા જ વખતમાં અમારી ગાડી, મુંબઈ મેલ, ઈરાદતગંજ નામના નાના સ્ટેશન આગળ થોભી. ત્યાં મેલ સામાન્ય રીતે થોભતી નથી. પોલીસ અમલદારો અમને પકડવા માટે ગાડીમાં ચડ્યા. રેલવે લાઈનની બાજુએ જેલની મોટર તૈયાર હતી. કેદીઓ માટેની એ બંધ ગાડીમાં શેરવાણી અને હું બેઠા અને મોટર નૈની હંકારાઈ. અંગ્રેજ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેણે અમને નાતાલની ભેટો આપવાના તહેવારને દિવસે વહેલી સવારે પકડ્યા હતા તે ગમગીન અને દુઃખી દેખાતો હતો. એની નાતાલ અમે બગાડી હતી.

ચાલ્યા પાછા જેલમાં !

સુખની ક્ષણવાર વિદાય લઈ,
કંઈ કાળ હું દુઃખની સાસ જ લે.*

૪૧. ઑર્ડિનન્સો, પકડાપકડી, જપ્તીઓ

અમારા પકડાયા પછી બે દિવસે ગાંધીજી મુંબઈ ઊતર્યા. આ બધી નવી બનેલી ઘટનાઓની એમને અહીં આવ્યા ત્યારે જ ખબર પડી. લંડનમાં તેમણે બંગાળના ઑર્ડિનન્સ વિષે સાંભળ્યું હતું, અને તેથી તેઓ ખૂબ અસ્વસ્થ થયા હતા. અહીં આવતાં વેંત તેમણે જોયું કે સંયુક્ત પ્રાંત અને સરહદ પ્રાંતના ઑર્ડિનન્સોરૂપી નાતાલની નવી ભેટો તેમને માટે તૈયાર છે, અને બન્ને પ્રાંતોના પોતાના અતિ નિકટના સાથીઓ પકડાઈ ચૂક્યા છે. પાસો ફેંકાઈ ચૂક્યો હતો અને સુલેહની કશી આશા રહી નહોતી, એ સ્પષ્ટ હતું. છતાં કંઈક માર્ગ કાઢવાનો તેમણે એક પ્રયત્ન કર્યો, અને તે માટે વાઈસરૉય લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની મુલાકાત માગી. નવી દિલ્લીથી તેમને ખબર આપવામાં આવી કે અમુક શરતોએ જ તેમને મુલાકાત મળી શકશે: મુલાકાતમાં તેમણે બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા સરહદ પ્રાંતમાં બનેલી તાજી ઘટનાઓ વિષે, નવા ઑર્ડિનન્સો વિષે, તેમજ તેની રૂએ થયેલી પકડાપકડી વિષે વાત કરવી નહિ. (આ મેં મારી યાદદાસ્ત ઉપરથી લખ્યુ છે. વાઈસરૉયના જવાબનો અસલ દસ્તાવેજ મારી પાસે અત્યારે નથી.) ગાંધીજીને અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતાને,' દેશને ખળભળાવી મૂકનારી આ બાબતો સિવાય બીજી શી વાતો વાઈસરૉય સાથે કરવાની હોય તે કોઈની પણ સમજમાં આવે એમ નથી. પણ એટલી વાત સ્પષ્ટ હતી કે હિંદ સરકારે મહાસભાને છૂંદી નાખવાનો નિરધાર કર્યો હતો, અને તેની સાથે તેને કાંઈ પણ મસલત કરવાની ઇચ્છા જ નહોતી. સવિનય ભંગનો આશ્રય લેવા સિવાય કાર્ય-વાહક સમિતિ પાસે બીજો રસ્તો નહોતો. કોઈ પણ ક્ષણે સમિતિના બધા સભ્યો

* પંડિતજીએ ટાંકેલી શેક્સપિયરની પંક્તિ ઉપરથી —ભા. ક.

પકડાઈ જશે એવું વાતાવરણ હતું. તેમને ફરજિયાત વિદાય લેવી પડે તે પહેલાં દેશને ચોક્કસ દિશાસૂચન તેઓ આપવા ઇચ્છતા હતા. એટલે આવી પડે તો ઉપયોગ કરવા માટે સવિનય ભંગનો ઠરાવ તેમણે પસાર કરી મૂક્યો અને વાઈસરૉયની મુલાકાત મેળવવાનો ગાંધીજીએ બીજો પ્રયત્ન કર્યો. કાંઈ પણ શરત વિના મુલાકાતની માગણી કરનારો બીજો તાર તેમણે વાઈસરૉયને કર્યો. તેના જવાબમાં ગાંધીજીને અને મહાસભાના પ્રમુખને પકડવામાં આવ્યા. ચાપ દબાવવામાં આવી અને દેશભરમાં ઝનૂની દમનના દાર છૂટા મુકાયા. બીજી કાંઈ ન લડાઈ જોઈતી હોય કે નહિ, પણ સરકારને તો ક્યારે લડું ક્યારે લડું એમ થઈ જ રહ્યું હતું.

અમે તો જેલમાં પડેલા હતા ત્યાં આ બધા સમાચાર છૂટાછવાયા અને તૂટક તૂટક મળ્યા. અમારો મુકદ્દમો નવા વરસના દિવસ ઉપર મુલતવી રહ્યો. એટલે અમે હજી કાચા કેદી રહ્યા અને સજા પામેલા કેદી કરતાં અમને વધારે મુલાકાતો મળતી. વાઈસરૉયે મુલાકાત આપવી જોઈતી હતી કે નહિ તે વિષય આની બાબતે ચર્ચા વિષે પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું. જાણે કે એ મુલાકાતથી કશો ફેર પડવાનો હોય! મુલાકાતની આ ચર્ચાએ બીજી બધી બાબતોને ધરાર તો ઢાંકી દીધી. એમ કહેવામાં આવતું હતું કે લૉર્ડ અર્વિન જો વાઈસરૉય હોત તો તેણે મુલાકાત આપી હોત અને તે તથા ગાંધીજી મળ્યા હોત તો બધું સરખું થઈ જાત. હિંદુસ્તાનના છાપાંઓએ આવા ઉપરછલ્લા વિચાર કેમ કર્યા હશે અને મુદ્દાની વાત કેમ વીસરી ગયા હશે તેની મને તાજુબી લાગતી. હિંદી રાષ્ટ્રહિત અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યહિત એ બેનું પૂરેપૂરું પૃથક્કરણ કરીએ તો એ બેનો કદી મેળ ન ખાય. એ તરત જણાઈ આવે એવું છે. એ બે વચ્ચેનો અનિવાર્ય સંઘર્ષ તે શું બે વ્યક્તિઓની અંગત ધૂન ઉપર આવીને અટકે? ઇતિહાસમાં પરસ્પર વિરોધી દળો વચ્ચેનો ઝઘડો શું સ્મિતવિનિમય અને શિષ્ટાચારના ચાર મીઠા શબ્દોથી પતી જઈ શકે? ગાંધીજીને અમુક પગલું લીધા વિના છૂટકો જ નહોતો. કાગળ ઉપર હિંદી ગરીબ આ પેટ ચીરીને આપઘાત કરી શકે એમ નહોતું. અથવા જીવનમરણની બાબતોમાં પરદેશી જોહુકમીને મૂંગે મોઢે વશ થઈ શકે એમ પણ નહોતું. બીજી તરફથી હિંદના બ્રિટિશ વાઈસરૉયને આ રાષ્ટ્રીયતાના પડકારને પહોંચી વળવા અમુક રીતે જ કામ લીધે છૂટકો હતો. બ્રિટિશ હિતસંબંધોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના તેને કેમ ચાલે? એટલે આ પ્રસંગે વાઈસરૉય કુલાણા હોય કે ઢીકણા હોય તેથી ઝાઝો ફેર પડવાનો ન હતો. લૉર્ડ વિલિંગ્ડને જે કર્યું તે જ લૉર્ડ અર્વિને કર્યું હોત, કારણ તેઓ બંને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદી નીતિના હથિયાર હોઈ તેમને આંકી આપેલી હદમાં જ રહેવું પડત અને કાંઈ ફેરફાર કરવા ધારે તો પણ બહુ નજીવા ફેરફાર તેઓ કરી શકત. પાછળથી લૉર્ડ અર્વિન બ્રિટિશ સરકારના સભ્ય હતા જ ને? હિંદુસ્તાન સરકારે જે જે પગલાં લીધાં તેમાં ટેકો પૂરી રીતે હામાં હા ભણવા સિવાય તેમણે શું કરેલું? હિંદુસ્તાનમાંની રાજનીતિ માટે અમુક વાઈસરૉયને વખાણવા કે વખોડવા એ મને તો તદ્દન

બાધાઈ લાગે છે. આવી મિથ્યા ચર્ચામાં વખત ગુમાવવાની આપણને ટેવ પડી છે તે કાં તો ખરા મુદ્દાના અજ્ઞાનને કારણે હોય કે પછી આપણે ઇરાદાપૂર્વક એ મુદ્દા ઉડાવી દેવા ઇચ્છતા હોઈએ તે કારણે હોય.

૧૯૩૨ના જાન્યુઆરીની ૪થી તારીખ જે ઇતિહાસમાં લખાઈ ગઈ છે તે દિવસે દલીલો અને ચર્ચાઓની સમાપ્તિ થઈ. તે પુણ્ય પ્રભાતે ગાંધીજી અને મહાસભાના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ પટેલને પકડ્યા અને મુકદ્દમો ચલાવ્યા વિના રાજકેદી તરીકે જેલમાં પૂરી દીધા. ચાર નવા ઑર્ડિનન્સો બહાર પડ્યા. તેમાં મૅજિસ્ટ્રેટો અને પોલીસ અમલદારોને હદ શુમાર વિનાની સત્તાઓ આપવામાં આવી. નાગરિકના સ્વાભાવિક સ્વાતંત્ર્યનો અંત આવ્યો. કોઈ પણ માણસ કે મિલકતનો અમલદારો ગમે ત્યારે કબજો લઈ શકતા. આખા દેશ ઉપર જાણે એક પ્રકારનો ઘેરો જાહેર થયો. એ ઘેરાનો અમલ કેટલા વિસ્તારમાં અને કેટલી સખતાઈથી કરવો એ સ્થાનિક અમલદારોની મુનસફી ઉપર છોડવામાં આવ્યું.*

તે જ જાન્યુઆરીની ૪થી તારીખે નૈની જેલમાં સંયુક્ત પ્રાંતના ઇમર્જન્સી પાવર્સ ઑર્ડિનન્સની રૂએ અમારી ઉપર કામ ચાલ્યું. શેરવાણીને છ મહિનાની સખત કેદ અને રૂ. ૧૫૦) દંડની સજા થઈ અને મને બે વરસની સખત કેદ અને રૂ. ૫૦૦) દંડની સજા થઈ (દંડ ન ભરાય તો છ મહિના કેદ વધારે). અમારા બંનેના ગુના તો એક જ હતા, અલ્લાહાબાદ શહેરમાં અટકાયતના એકસરખા હુકમો જ અમારી બંને ઉપર બજાવવામાં આવ્યા હતા, સાથે જ મુંબઈ જવાનો પ્રયત્ન કરીને અમે બંનેએ એક જ રીતે હુકમનો ભંગ કર્યો હતો, એક જ કલમ નીચે અમને બંનેને પકડવામાં આવ્યા હતા અને અમારી ઉપર કામ ચાલ્યું હતું છતાં અમારી બેની સજામાં આવડો મોટો ફેર. હા, અમારા ગુનામાં એક તફાવત હતો ખરો. મેં જિલ્લા મૅજિસ્ટ્રેટને કાગળ લખ્યો હતો અને હુકમનો અનાદર કરી મુંબઈ જવાનો મારો ઇરાદો તેને જણાવ્યો હતો. શેરવાણીએ આવી કશી રીતસરની નોટિસ આપી નહોતી. પરંતુ તેમનું જવાનું તો મારા જેટલું જ જાહેર હતું. છાપાઓમાં પણ તે આવી ગયું હતું. સજા ફરમાવવામાં આવી કે તરત શેરવાણીએ મુકદ્દમો ચલાવનાર મૅજિસ્ટ્રેટને પૂછ્યું, "મને ઓછી સજા કરવામાં આવી છે તે હું મુસલમાન છું એ કારણે તો નથી ને?" ત્યાં હાજર હતા તેમને બધાને આથી રમૂજ આવ્યું અને મૅજિસ્ટ્રેટ બિચારો મૂંઝાયો.

૪થી જાન્યુઆરીના તે ઇતિહાસવિધાયક દિવસે, દેશભરમાં ઘણા ઘણા બનાવો બન્યા. અમે હતા ત્યાંથી થોડે જ દૂર અલ્લાહાબાદ શહેરમાં લોકોના મોટા ટોળા પોલીસ અને લશ્કર સાથે અથડામણમાં આવ્યાં, અને હમેશ મુજબના લાઠીપ્રહારો થયા તેને

* હિંદ માટેના રાજ્યસચિવ સર સૅમ્યુઅલ હોરે ૧૯૩૨ના માર્ચની ૨૪મી તારીખે વિલાયતની આમની સભામાં કહ્યું હતું: 'હું કબૂલ કરું છું કે અમે જે ઑર્ડિનન્સોને મંજૂરી આપી છે તે બહુ જબરદસ્ત અને આકરા છે. આખા દેશમાં જીવનની લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિ તેના વ્યાપમાં આવી જાય છે.'

પરિણામે અનેક ઘાયલ થયા અને કેટલાક મરી ગયા. સવિનય ભંગવાળા કેદીઓથી જેલો ઊભરાવા માંડી. શરૂઆતમાં તો કેદીઓને જિલ્લા જેલોમાં લઈ જતા અને નૈની તથા બીજી મોટી સેન્ટ્રલ જેલોમાં તો ત્યાં ન સમાઈ શકે તેમ તેમ કેદીઓ લઈ જવામાં આવતા. પરંતુ થોડીવારમાં તો બધી જ જેલો ભરાઈ ગઈ, એટલે મોટી કામચલાઉ કાચી જેલો ઊભી કરવી પડી.

નૈનીના અમારા નાના વાડામાં તો બહુ થોડા આવ્યા. મારા જૂના સાથી નર્મદાપ્રસાદ મારી સાથે જોડાયા પછી રણજિત પંડિત અને મારા પિતરાઈ મોહનલાલ નેહરુ આવ્યા. બરાક નં. ૬ની અમારી નાની મંડળીમાં બર્નાર્ડ આલુવિહારી નામના ભાઈનો એક આશ્ચર્યકારી વધારો થયો એ જુવાન મિત્ર લંકાના હતા અને બૅરિસ્ટર થઈ તાજા જ ઇંગ્લંડથી પાછા ફર્યા હતા મોટા કાર્યક્રમો થાય તેમા ન સંડોવાવાનુ મારી બહેને તેમને કહી રાખેલુ હતુ; પરંતુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ તેઓ સરઘસમાં જોડાયા અને કેદીગાડી તેમને જેલમાં લઈ આવી.

મહાસભા ગેરકાયદે જાહેર કરવામાં આવી છેક ઉપર મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિથી માંડીને બધી પ્રાંતિક સમિતિઓ અને અસંખ્ય સ્થાનિક સમિતિઓ ગેરકાયદે જાહેર થઈ.

મહાસભાની સાથે સંબંધ તથા સહાનુભૂતિ ધરાવતી વિવિધ પ્રકારની અનેક સંસ્થાઓ — કિસાનસભાઓ, ખેડૂતમંડળો, યુવકસંઘો, વિદ્યાર્થીમંડળો, કાંઈક ગરમ વિચારો ધરાવતી રાજદ્વારી સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો અને શાળાઓ, ઇસ્પિતાલો. સ્વદેશી સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો,—એ બધાં ગેરકાયદા જાહેર થયાં. યાદીઓ બહુ મોટી મોટી હતી અને દરેક મોટા પ્રાંતમા સેંકડો નામો જાહેર થયાં હતાં આખા દેશની ગેરકાયદે જાહેર થયેલી સંસ્થાઓનો સરવાળો કરીએ તો આંકડો ઘણા હજારનો થવા જાય. ગેરકાયદે જાહેર થયેલી સંસ્થાઓની આ સંખ્યા જ મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને ગૌરવ આપે એવી હતી

મારી પત્ની મુંબઈમાં બીમારીથી પથારીવશ પડી હતી. સવિનય ભંગમાં ભાગ ન લઈ શકવાને કારણે તે પૂંધવાયાં કરતી હતી. મારાં માતુશ્રી અને મારી બન્ને બહેનો ઉત્સાહભેર લડતમાં પડયાં, અને બંને બહેનો થોડા જ વખતમાં એક એક વરસની સજા લઈને જેલમાં પહોંચી ગઈ. જેલમાં નવા આવનારાઓ પાસેથી તથા અમને જે સ્થાનિક સાપ્તાહિક પત્ર વાંચવા મળતુ હતુ તેમાંથી ભાંગ્યાતૂટ્યા સમાચારો અમને મળ્યાં કરતા શું બનતુ હતું તેની વિશેષે કરીને તો અમારે અટકળ જ કરવી પડતી. કારણ છાપાં ઉપરની ચોકી બહુ સખત હતી, અને વર્તમાનપત્રોને તથા સમાચાર પૂરા પાડનારી પેઢીઓને માથે હમેશ ભારે દંડનો ભય ઝઝૂમતો રહેતો કેટલાક પ્રાન્તોમાં તો પકડાયેલ અથવા સજા પામેલ વ્યક્તિનું નામ છાપવું એ પણ ગુનો ગણાતો.

આમ નૈની જેલમાં કેદ થઈ બહારની લડતથી અમે અળગા તો પડી ગયા હતા, પરંતુ સેંકડો રીતે તેમાં ઓતપ્રોત હતા; કાંતવાનું, વાંચવાનું, અને બીજું કામકાજ

કરતા તથા બીજી વાતોની ચર્ચા કરતા પણ તેમ છતા અમને વિચારો તો હમેશા જેલની દીવાલોની બહાર જે બનતુ હતુ તેના જ આવતા હતા આમ અમે બહારની દુનિયાથી અળગા હતા છતા અદર જ હતા કેટલીકવાર તો ઉત્કઠા અને આકાક્ષાની તાણ મન ઉપર બહુ ભારે પડતી બહાર કાઈ પણ વસ્તુ અયોગ્ય રીતે કરવામા આવે તે માટે ગુસ્સો ચડતો, કોઈ નબળાઈ બતાવે કે શાન ન સાચવે તો તે અંગે તિરસ્કાર છૂટતો પણ કોઈ કોઈ વાર અમે કાઈ અજબ રીતે અનાસક્ત વૃત્તિમા આવી જતા, અને શાતિથી અને રાગરહિત દૃષ્ટિએ આખી લડત નિહાળી શકતા અમને એમ લાગતુ કે વિશાળ બળો જ્યા કામ કરી રહ્યા છે જ્યા વિરાટ ચક્રો ચાલી રહ્યા છે, ત્યા વ્યક્તિઓની નાની નાની ભૂલો અને નબળાઈઓ શી વિસાતમા ગણાય? આ લડત અને તેનો ખળભળાટ લોકોનો વીરોચિત ઉત્સાહ સરકારનુ ક્રૂર દમન કેટલાકની તિરસ્કારયોગ્ય કાયરતા — એ બધામાથી આવતી કાલે શું નીપજશે તેના જ વિચારો અમને આવ્યા કરતા હતા અને આ બધુ ક્યા દોરી જાય છે? આપણે ક્યા જઈ રહ્યા છીએ? ભવિષ્ય અમારી આગળથી ઢકાયેલુ હતુ અને એ ઢકાયેલુ હતુ એ જ ઠીક હતુ અત્યારે માટે તો વર્તમાન ઉપર પણ પડદો જ હતો પરતુ અમે આટલુ જાણતા હતા કે જેમ વર્તમાન તેમજ ભાવી લડત કષ્ટસહન અને બલિદાનથી ભરેલી હતી

ફરી ઊતરશે રણે સુભટ ગ્રીસ ને ટ્રૉયના
અને રુધિરથી થશે સલિલ રક્ત ઝેન્થસતણા
થશે દુસ્તર દ્વદ્વ દારુણ એલેક્સ હેક્ટર તણા
હેલન નીરખશે બધુ નગરની દીવાલે ઊભી
અમે સજશું શસ્ત્ર કે સહશુ દીન આલસ્યમા
ભજત મહી અધ આશા કદીક અધ નૈરાશ્યને
અને વદશું અતરે, દઈ ચૂક્યા અમારુ બધુ
પરતુ નથી જાણતા પરમશ્રેય સાધ્યુ કઈ *

૪૨. બણગાબાજી

૧૯૩૨ના એ શરૂઆતના મહિના બહુ યાદગાર હતા બીજી અનેક વસ્તુઓ તે વખતે બની ગઈ પણ ખાસ નોંધવા જેવી તો બ્રિટિશ અમલદારોએ પોતાની ભાટાઈનુ અસાધારણ પ્રદર્શન કર્યું એ હતી મોટા નાના અમલદારો બણગા ફૂકી ફૂકીને

---

* અર્થ્યુ આનલ્ડના એક કાવ્યમાથી એલેક્સ હેક્ટર હેલન એ ઇલિયડના પાત્રો છે હેલન (ગ્રીસની સુદરી)ના હરણ્_ની ટ્રૉયની ઉપર ગ્રીસે ચડાઈ કરની અને દસ વર્ષ ટ્રૉયનો ઘેરો ઘાલેલા હેક્ટર ટ્રૉયનો બળવીર યોદ્ધો હતો એલેક્સ ગ્રીસનો આ પદ્યેથી નામો વૃત્તમાધુર્યમા ક્ષતિ કરે છે તે વાચક ક્ષમા કરશે ઝેન્થસ ટ્રૉયની નદીનુ નામ છે —બા ક

કહેવા લાગ્યા 'અમે કેવા ભલા અને શાંતિ ચાહનારા છીએ, મહાસભાવાળા કેવા દુષ્ટ અને ઝનૂની છે! અમે લોકશાહીના હિમાયતી છીએ, અને મહાસભાવાળા સરમુખત્યારશાહીના હિમાયતી છે નહિ તો મહાસભાના પ્રમુખ શું કામ સરમુખત્યાર કહેવાય?' તમામ જાતની સ્વતંત્રતાને દાબી દેનારા, વર્તમાનપત્રો અને છાપખાનાઓને મોઢે ડૂચો દેનારા, તમામ કેસ ચલાવ્યા વિના લોકોને જેલમાં પૂરનારા અને લોકોની માલમિલકત અને જતાનો કબજો કરનારા, તથા એવી જ બીજી રોજ રોજ બનતી અનેક નાનીમોટી લીલા કરનારા ઑર્ડિનન્સોને તેઓ પોતાની પુણ્યપ્રવૃત્તિના ઉત્સાહમાં નજીવા ગણીને ભૂલી ગયા. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું અસલ સ્વરૂપ કેવું છે તે પણ તેઓ ભૂલી ગયા. મહાસભાવાળાઓ (જેલમાં પડવા પડ્યા) કેવા પોતાના તડિયા તાણ્યા કરે છે અને અમે મહિને માત્ર થોડાક જ હજાર રૂપિયાના દરમાયા પગારે સાર્વજનિક હિતને માટે કેવું વૈતરું કરીએ છીએ એમ સરકારના પ્રધાનો (આપણા પોતાના જ દેશબંધુઓ) બહુ છટાથી વર્ણવવા લાગ્યા. નાના મૅજિસ્ટ્રેટો અમને ભારે સજાઓ ઠોકતા, એટલું જ નહિ પણ સજા કરતાં કરતાં ઉપદેશ પણ દેતા અને મહાસભાને તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોને ગાળો પણ આપતા. હિંદખાતાના બ્રિટિશ રાજ્યસચિવ સર સૅમ્યુઅલ હોર પણ પોતાના ઉચ્ચ પદથી પ્રાપ્ત થતા ગાંભીર્ય સાથે વધારે કૂતરા ભસ્યા કરતા, અમારો કાર્યક્રમ તો કચરામાં જ જાય છે. કમનસીબે તેઓ વીસરી ગયા કે કૂતરા તો જેલમાં પડ્યા હતા ત્યાં તેઓ ભસી શકે એમ નહોતું અને જે બહાર રહી ગયા હતા તેમને મોઢે ડૂચા દેવાયા હતા.

આ બધામાં સૌથી મજાની તો એ છે કે કાનપુરમાં થયેલા કોમી રમખાણોનો ટોપલો પણ મહાસભાને માથે ઓઢાડવામાં આવ્યો. કમકમાટી છૂટે એવા આ રમખાણોની ઉશ્કેરણી કરે એવી કહાણીઓ બહાર પાડવામાં આવી અને વખતોવખત એમ જ કહેવામાં આવ્યું કે તે માટે મહાસભા જવાબદાર હતી. સાચી વાત તો એ હતી કે એ ભૂંડા પ્રકરણમાં કોઈએ ઉમદો ભાગ ભજવ્યો હોય તો તે મહાસભાએ જ ભજવ્યો હતો. તેના એક ગરવામાં ગરવા પુત્રે ત્યાં પોતાના પ્રાણ પાથર્યા હતા અને તેના આ બલિદાને કાનપુરની દરેક કોમ અને દરેક પક્ષના માણસો પાસે આંસુ પડાવ્યાં હતાં. આ રમખાણોના સમાચાર સાંભળતાં જ મહાસભાની કારોબારીની બેઠકમાં એક તપાસ સમિતિ નિમાઈ હતી અને એ સમિતિએ બહુ વિગતોમાં ઊતરીને તપાસ કરી હતી. ઘણા મહિનાની મહેનત પછી તેણે મોટો અહેવાલ બહાર પાડ્યો. તે સરકાર તરફથી તાબડતોબ જપ્ત થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો. તેની છાપેલી નકલોનો જપ્ત કરીને મને લાગે છે કે નાશ કરવામાં આવ્યો. તપાસનું પરિણામ આવી રીતે દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં આપણા સરકારી ટીકાકારો અને બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો તો વખતોવખત બોલતા જ રહ્યા કે રમખાણો મહાસભાની પ્રવૃત્તિને લીધે થયાં હતાં. જરૂર આખર અને આવી બીજી બાબતોમાં છેવટે તો સત્યનો જ વિજય છે. છતાં ઘણીવાર સત્યનો પ્રચાર થાય તે પહેલાં અસત્યનો લાંબા વખત સુધી પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હોય છે.

કરી પોતાનુ નામ ગરાય મળશે મૂગમા
સત્યનુ મોગ નામ મન જાગશે મર્દા
પણ તેની એ જીત થશે માત્ર એની મણે—
હાર થઈ ક જીત પરવા કાઈને ના રહે*

મને લાગે છે કે યુદ્ધમાનસના આવા ઉશ્કેરાયેલા પ્રદર્શનમા આ બધુ સ્વાભાવિક ગણાય આવા સજોગોમા સરકાર પાસેથી સત્ય અથવા સયમની આશા કોઈ ન જ રાખે પરતુ આ બધુ ધારેલી હદને પણ વટાવી જતુ લાગતુ હતુ અને તેમા જોવામા આવતુ ઝનૂન અને નફટાઈ ખરેખર અજબ હતા હિંદુસ્તાનના અધિકારી વર્ગના જ્ઞાનતતુઓ કેવા તગ રહે છે અને ભૂતકાળમા તેઓએ પોતાની જાત ઉપર કેવો ભય દાબ રાખ્યો હશે તેનુ કાઈક દર્શન આમાથી મળતુ હતુ તેમના આ ક્રોધને આપણા કાઈ કરવા કે કહેવા સાથે સબધ હતો એમ તો નથી લાગતુ પણ સામ્રાજ્ય ખોઈ બેસવાની તેમની જૂની બીકનો સાક્ષાત્કાર એ તેમના પ્રકોપનુ કારણ હતુ જે સત્તાધારીઓને પોતાના બળનો વિશ્વાસ હોય છે તેઓ આમ ભાન ભૂલતા નથી એક તરફથી આ ચિત્ર અને બીજુ એની સામેનુ આપણુ ચિત્ર એ બેની વચ્ચેનો ભેદ બહુ ધ્યાન ખેચે એવો હતો કારણ એક બાજુએ એમના બણગા ફૂકાતા હતા ત્યારે બીજી બાજુએ મૌનનુ સામ્રાજ્ય હતુ—સ્વેચ્છા અને ગૌરવયુક્ત સયમનુ મૌન નહિ પણ જેલ ત્રાસ અને સર્વવ્યાપી ચોકી કરનારનુ ભયનુ એ મૌન હતુ આમ જબરદસ્તીથી મોઢા બધ ન કરેલા હોત તો બીજી બાજુ પણ ઉશ્કેરાયેલા ગુમગશ । અતિશયોક્તિ અને ગાળાગાળીમા પાછી હઠત નહિ લોકલાગણી વ્યક્ત કરવાનો માત્ર એક માર્ગ હતો ખેડાયેલા પત્રિકાઓ ઘણા શહેરોમા આવી પત્રિકાઓ વખતોવખત નીકળતી

હિંદુસ્તાનમાના બ્રિટિશ માલકીના એંગ્લોઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો પણ આ ભાગગાબાજીમા બહુ રસભેર જોડાયા અને કદાચ ઘણા ભાગથી એવેના અનુકરણીને ગુપ્ત રાખેલા એવા અભિપ્રાય વિચારીને તેમણે ઉચ્ચારણ કર્યું અને તેને જાહેરાત આપી સાધારણ રીતે તમને માફક સાવધાન રહીને લખવુ પડે છે કારણ તેમના ઘણા વાચકો હિંદીઓ હોય છે પરતુ જમાનાની લત તથી તમની ઉપરના આ અકુશો વાવાઈ ગયા અને અગ્રેજ તેમ જ હિંદી લોકોના અતરની તમામ ઝાંખી કરાવી હવે તો હિંદુસ્તાનમા બહુ થોડા એંગ્લોઇન્ડિયન પત્રો રહ્યા છે એક પછી એક બધ થવા લાગ્યા છે રહેલામાના ઘણાખરા તેઓ જે સમાચાર પૂરા પાડે છે એ દૃષ્ટિએ તેમજ તેમના સામાન્ય બાહ્ય દેખાવની દૃષ્ટિએ ઊંચી કોટિના છે દુનિયાની ઘટનાઓ વિશેના તેમના અભિપ્રાયો જોકે હમેશા પ્રગતિવિરોધી દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરનારા હોય છે છતા સમર્થ સાચી માહિતીવાળા તથા વસ્તુસ્થિતિની સમજ બતાવનારા હોય છે વર્તમાનપત્રો તરીકે તો જરૂર આખા હિંદુસ્તાનમા તેમનુ સ્થાન ઊચુ છે માત્ર પરતુ હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી પ્રશ્નો જ્યા આવ્યા ત્યા તેમનો એકાએક અધઃપાત થાય છે એ પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ

* પડિતજીએ ટાંકેલી અંગ્રેજી પંક્તિઓનો અનુવાદ —ભા ક

તેઓ કાંઈક અજબ એકતરફીથી કરે છે આવી લડતના પ્રસંગે તો આ પક્ષપાત પણીનાર બકવાદ અને જંગલીપણાનું રૂપ ધારણ કરે છે હિંદની સરકારનો પક્ષ તેઓ વફાદારીથી તાણે છે, અને તેને માટે જે સતત પ્રચાર તેઓ કરે છે તે આડંબર અને ધમાલ વિનાનો તો હોતો જ નથી

આ થોડા પસંદ કરેલા એંગ્લોઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રોની સરખામણીમાં હિંદી પત્રો સાધારણ રીતે માલ વિનાના ગણાય. તેમની પાસે નાણાનું સાધન પૂરતું હોતું નથી. અને તેના માલિકો તેને સુધારવાનો ઝાઝો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. મુશ્કેલીથી તેઓ પોતાના દહાડા કાઢે છે, અને તેમના દુખી બિચારા તંત્રીમંડળને મદદ સુખ હોતી નથી તેમનો બાહ્ય દેખાવ રેઢિયાળ હોય છે, તેમની જાહેરખબરો ઘણે ભાગે અતિશય વાંધાભરેલી હોય છે, અને જીવન તથા રાજ્યપ્રકરણ વિષેનું તેમનું સામાન્ય વલણ માંદુ અને લવરીખોર હોય છે આનું કારણ તો મને એ લાગે છે કે આપણે લાગણીવશ પ્રજા છીએ બીજું કારણ એ છે કે આપણા અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોને પરદેશી ભાષામાં લખવાનું હોય છે, તેથી સાદી છતાં જોરદાર ભાષામાં લખવું મુશ્કેલ પડે છે પરંતુ ખરું કારણ તો એ છે કે લાંબા કાળના દમન અને પારતંત્ર્યને લીધે આપણા બધાના મનમાં અનેક પ્રકારની ગાંઠ પડી ગયેલી છે, એટલે મને તે વિષય વિષે કેમ ન લખવા હોઈએ, લાગણીનો ઉભરો આપણે દાબી જ શકતા નથી.

હિંદી માલિકીના અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં મદ્રાસનું 'હિંદુ' બાહ્ય દેખાવ તેમજ સમાચારની દૃષ્ટિએ કદાચ સર્વોત્તમ ગણાય તે જોતા મને હમેશા કોઈ અવિવાહિત વૃદ્ધા યાદ આવે છે — અજબ અને શિષ્ટાચારનો આબાદ નમૂનો, જેની હાજરીમાં એકાદ અશોભનીય શબ્દ બોલાઈ જાય તો તેને ભારે આઘાત પહોંચે નિરાંતે સુખી જીવન ગાળતા ઉજળિયાત મધ્યમવર્ગનું એ પત્ર છે ઊતરતા ગણાતા વર્ગોના જીવનને માટે અને જીવનની અથડામણી અને હાડમારીઓ અને ઝઘડાઓને માટે એમાં સ્થાન જ નથી. નરમ વિચારના બીજા ઘણા પત્રોનું વલણ પણ આ 'અવિવાહિત વૃદ્ધા'નું જ છે પણ બીજી બાબતોમાં 'હિંદુ'ની ઉચ્ચ કક્ષાએ તે નથી પહોંચી શકતા, એટલે તેઓ તો બધી જ રીતે ઊંચ જ મોળા લાગે છે

સરકારે ઘા કરવાની તૈયારી બહુ વખતથી કરી રાખી હતી એ સ્પષ્ટ હતું ઘા શરૂમાં જ બને તેટલા જોરથી અને રોગ હેબત ઈ જાય તેવી રીતે કરવાની તેની ઇચ્છા હતી ૧૯૩૦માં તો સ્થિતિ વધારેપડતી બગડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન નવા નવા ઑર્ડિનન્સો કાઢીને તે કરતી. તે વખતે નવા પગલા બધા મહાસભા તરફથી લેવાતા. ૧૯૩૨ની પદ્ધતિ જુદી જ હતી. હુમલો ટેન્ડેર સરકાર તરફથી જ થયો. અખિલ ભારતીય તેમજ પ્રાન્તિક ઑર્ડિનન્સો મારફત અમલદારોને જેટલી કલ્પી શકાય તેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી, સંસ્થાઓને ગેરકાયદા ઠરાવવામાં આવી, મકાનો, મિલ્કતો, મોટરો બેન્કના ખાતાઓ, એ બધા ઉપર પોલીસ તરી પડી, જાહેર સભાઓ અને સરઘસોની મનાઈ કરવામાં આવી અને વર્તમાનપત્રો અને છાપખાના ઉપર પૂરેપૂરો

અંકુશ મુકાયો. બીજી તરફથી, ૧૯૩૦થી ઊલટું, ગાંધીજી તાત્કાલિક સવિનય ભંગ ટાળવાને માટે ચોક્કસ રીતે ઇન્તેજાર હતા, અને કાર્યવાહક સમિતિના ઘણાખરા સભ્યો પણ એ જ વિચારના હતા. તેમાંના મારા ઉપરાંત બીજા કેટલાક એમ માનતા કે આપણી અનિચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ લડત અનિવાર્ય છે અને આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા સરહદ પ્રાંતમાં સ્થિતિ વધારે વધારે તંગ થતી જવાને લીધે લોકોનાં મન નજીક આવતા યુદ્ધ તરફ દોરાયાં હતાં. પરંતુ એકંદરે મધ્યમ વર્ગ તથા શિક્ષિતવર્ગ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતો નહોતો, જોકે તેની શક્યતાની તેઓ છેક જ અવગણના કરી શકે એમ તો નહોતું જ. કોણ જાણે કેમ તેઓ એવી આશા બાંધીને બેઠા હતા કે ગાંધીજીના પાછા ફર્યા પછી કોઈને કોઈ રીતે લડત ટાળવામાં આવશે. આ તેમની ઇચ્છામાંથી તેમના વિચારનો જન્મ થયો હતો.

આમ ૧૯૩૨ના આરંભમાં તો શરૂઆત બરાબર સરકારે જ કરી. મહાસભા હંમેશાં બચાવની બાજુએ રહી. સ્થિતિ બહુ ઝપાટામાં બદલાઈ ગઈ. ઑર્ડિનન્સો આવતાંની સાથે સવિનય ભંગની ફરજ આવી પડી અને આ બધું કેટલીક જગ્યાના મહાસભાના નેતાઓ માટે તો જાણે અણધાર્યું થઈ પડ્યું. આમ છતાં મહાસભાની હાકને બહુ સુંદર જવાબ મળ્યો અને સવિનય ભંગ કરનારાઓની ખોટ ન પડી.

... માનું છું કે ૧૯૩૨માં બ્રિટિશ સરકારનો જે સામનો થયો તે ૧૯૩૦ને મુકાબલે ઘણો સખત હતો એ વિષે છાટાભાર શંકા નથી. જોકે ૧૯૩૦માં ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમાં દેખાવ અને જાહેરાત વધારે હતી. ૧૯૩૨માં લોકોએ સહનશક્તિ વધારે બતાવી અને અપાર શાન્તિ જાળવી. તેમ છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે આ તરની ઊલટ અને ઉમંગ ૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨માં ઘણી ઓછી હતી. જાણે નારાજીથી આપણે યુદ્ધમાં ઊતર્યા હોઈએ એવું હતું. ૧૯૩૦ના યુદ્ધમાં જે ઝલક હતી તે બે વરસ પછી કાંઈક ઝાંખી પડી ગઈ હતી. પોતાની પાસે જેટલાં સાધનો હતાં તે બધાંનો સરકારે મહાસભા સામે ઉપયોગ કર્યો. આખો દેશ જાણે લશ્કરી કાયદા નીચે જ હતો. અને મહાસભાને કોઈ પણ રીતે હુમલો ગોઠવવાની કે પોતાનું ધાર્યું કરવાની તક ફરી મળી જ નહિ. મહાસભા અને એના ઘણાખરા મધ્યમ વર્ગના અનુયાયીઓ જે આજ સુધી તેના મુખ્ય સહાયકો હતા તે પહેલે જ ઘાએ મૂછિત થઈ ગયા. તેમના ગજવા ઉપર તડી આવી, અને એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે સવિનય ભંગની ચળવળમાં જોડાનારા તેમજ તેને કોઈ પણ રીતે મદદ કરનારા પોતાનું છાપણું ખોઈ બેસવાના. એટલું જ નહિ પણ કદાચ પોતાની તમામ માલમિલક્ત ખોઈ બેસવાના. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મહાસભા ગરીબ લોકની જ છે એટલે ત્યાં અમને આ વસ્તુ ઝાઝી નડે એમ નહોતી. પરંતુ મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં તો આને લીધે ભારે ફેર પડી ગયો. ત્યાં તો વેપારી વર્ગનો જે માણસ લડતમાં પડે તે પૂરેપૂરો ખુવાર થઈ જાય અને વકીલ દાક્તર હોય તો તેને ભારે આર્થિક નુકસાન પહોંચે આટલી ધમકીથી જ (અને આ ધમકીનો કેટલીક વાર અમલ પણ થયો હતો) શહેરનો માલ સુખી વર્ગ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પાછળથી મારા જાણવામાં આવેલો એક બીમણું પણ

શ્રીમંત વેપારીનો કિસ્સો કહ્યું. આ માણસને રાજ્યપ્રકરણ સાથે કશી લેવાદેવા નહોતી, બહુ તો કોકવાર તે કાંઈ નાણાંની મદદ કરે. પરંતુ પોલીસે તેને લાંબી જેલની અને પાંચ લાખ રૂપિયા દંડની ધમકી આપી હતી. આવી ધમકીઓ તો બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી અને તે ખાલી ધમકીઓ નહોતી. કારણ તે કાળે પોલીસ સર્વશક્તિમાન હતી, અને ધમકી અમલમાં મુકાયાના દાખલા પણ રોજ બનતા હતા.

મને નથી લાગતું કે સરકારે જે ધોરણે કામ લેવા માંડ્યું હતું તેની સામે વાંધો ઉઠાવવાનો મહાસભાવાદીઓને કશો અધિકાર હતો. જોકે આવડા મોટા પાયા ઉપર અહિંસક ઢબે ચાલતી ચળવળની સામે સરકાર જે હિંસા અને દમન ચલાવી રહી હતી તે કોઈ પણ સુધરેલા ધોરણે જરૂર ખૂબ જ વાંધાભરેલું ગણાય. આપણે ક્રાંતિકારી આક્રમણ કરવાનું નક્કી કરીએ, તો પછી આપણું આક્રમણ ભલે તદ્દન અહિંસામય હોય છતાં તેની સામેના હરકોઈ પ્રકારના વિરોધને માટે આપણે તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. દીવાનખાનામાં બેસીને ક્રાંતિના ખેલ ન ખેલાય, છતાં ઘણા લોકોને દીવાનખાનું અને ક્રાંતિ બંને જોઈએ છે. પણ ક્રાંતિકારી ચળવળમાં માથું મારે તેણે તો સર્વસ્વ ગુમાવવા તૈયાર હોવું જોઈએ. તેથી જ સુખી અને શ્રીમંત માણસો ભાગ્યે જ ક્રાંતિકારી હોય છે. જોકે એવામાંના કોક રડ્યાખડ્યા આવી ચળવળમાં સામેલ થઈ જાય છે અને દુનિયાદારીની નજરે તે મૂરખમાં ખપે છે અને પોતાના વર્ગ પ્રત્યે દ્રોહી ગણાય છે.

પરંતુ આમવર્ગના લોકો જેમની પાસે મોટરકારો કે બેન્કનાં ખાતાં કે જપ્તી કરવા લાયક એવી બીજી મિલકત ન હોય અને જેમના ઉપર લડતનો ખરો ભાર પડ્યો હતો, તેમને માટે સરકારને બીજા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સરકારે ચોમેરથી જે નિષ્ઠુર ઉપાયો યોજ્યા તેનું એક રમૂજી પરિણામ એ આવ્યું કે પેલું ટોળું, જેને માટે 'રાજદરબારી' શબ્દ વાપરી શકાય, તેને આગળ આવવાનો ચટકો લાગ્યો. તેમનામાંના કેટલાક ભવિષ્યમાં કેવી દશા થશે તેનો વિચાર કર્યા વિના થોડોક વખત થયા મહાસભા સાથે નખરાંબાજી કરવા લાગ્યા હતા. પરંતુ સરકાર આ સાંખી રહે, એમ નહોતું. એને નિષ્ક્રિય વફાદારીથી સંતોષ નહોતો. બગવા વખતે નામચીન થયેલા ફ્રેડરિક કુપરના શબ્દોમાં કહીએ તો રાજાધીશો "નિર્મળ, સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ વફાદારી કરતાં રજ પણ ઓછાથી સંતોષાય એમ નહોતું. રૈયતની મરજી ઉપર જીવવા જેટલી હેઠી પડવા સરકાર તૈયાર નહોતી." એક વર્ષ ઉપર મિ. લોઈડ જ્યોર્જે પોતાના સાથીઓ — લિબરલ પાર્ટીના અગ્રણીઓ, જેઓ નેશનલ ગવર્નમેન્ટમાં જોડાયા હતા તેમને વિષે કહ્યું હતું કે તેઓ તો "પોતાની આસપાસના સંજોગો પ્રમાણે રંગ બદલનારા કાચીંડાના જેવા હતા." હિંદુસ્તાનની નવી પરિસ્થિતિ ફિક્કા કે આછા રંગોને નિભાવી લે એમ નહોતું એટલે આપણા કેટલાક દેશબાન્ધવોએ સરકારમાન્ય રંગોમાંના વધારેમાં વધારે ભડકામણા રંગ ધારણ કર્યા, અને જલસા તથા મિજબાનીઓમાં આપણા રાજકર્તાઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રશંસા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. આ બધાં ઑર્ડિનન્સો, સંખ્યાબંધ પ્રતિબંધો, અટકાયતો, દીવાબંધીના અને સુરજ આથમ્યા

પછી બહાર નહિ નીકળવાનાં હુકમો — એમાંના કશાથી તેમને ડરવાપણુ નહોતુ કારણ ગત્તાવાર રીતે કર્યાં નહોતું જાહેર થયુ કે આ બધુ તો બેવફાઓ અને રાજ્યદ્રોહીઓ માટે હતું, વફાદારોને તેનાથી ડરવાની જરૂર નહોતી? એટલે એ લોકો તો પોતાની આસપાસની લડત અને ધમાલને ઠીક ઠીક સમતાથી જોઈ શકતા હતા તેમના ઘણા દેશબંધુઓ જે ભયમાં ઘેરાયેલા હતા તે ભય તેમને બાધા કરતો નહોતો. 'પતિવ્રતા લવાઉણ' નામના કાવ્યમા કલોના નીચેના શબ્દોની સાથે તેઓ કદાચ સંમત થાત:

ભયનું કારણ એક કદી મને રહ્યું નથી,
— બળાત્કાર માહરો તો કોઈ ના કરી શકે;
બળાત્કાર થાય માત્ર ખુશી જ્યારે નહિ હોય,
સો ટકા ખુશી ત્યાં બળાત્કાર કો કહી શકે?*

કોણ જાણે શાથી સરકારના મગજમાં એવું ભરાયું હતુ કે આ લડતમાં મહાસભા સ્ત્રીઓનો લાભ ઉઠાવવા ઇચ્છે છે — એવી આશાથી કે સ્ત્રીઓને જેલમાં મોકલવામાં આવશે તો ત્યાં તેમના પ્રત્યે સારુ વર્તન રાખવામાં આવશે અને તેમને સજાઓ પણ ઓછી કરવામાં આવશે સરકારનો આ ખ્યાલ ઢંગધડા વિનાનો હતો જાણે કે કોઈને પણ પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓને જેલમાં ધકેલવાનુ ગમતું હોય ના! સાધારણ રીતે કન્યાઓએ કે સ્ત્રીઓએ તો તેમના પિતાઓ, ભાઈઓ કે પતિઓની ઉપરવટ થઈને જ લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે, કાંઈ નહિ તો તેમાં તેમના સંબંધી પુરુષવર્ગનો પૂર્ણ સહકાર તો નહોતો જ પરંતુ લાંબી સજાઓ કરીને અને જેલમાં ખરાબ વર્તન ચલાવીને સરકારે સ્ત્રીઓને પાછી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો મારી બહેન પકડાઈ અને તેને સજા થઈ કે તુરત જ અલ્લાહાબાદમાં કેટલીયે નાની છોકરીઓ મોટે ભાગે પંદર સોળ વર્ષની, ભેગી થઈ અને પોતે શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવા લાગી તેમને અનુભવ નહોતો પણ તેમનો ઉત્સાહ માતો નહોતો અને તેમને માર્ગદર્શનની જરૂર હતી એક ખાનગી ઘરમાં તેઓ ભેગી થઈ હતી ત્યાં તેમને પકડવામા આવી અને દરેકને બબ્બે વરસની સખત કેદની સજા થઈ આ તો દેશભરમા રોજને રોજ પાર વિનાની બનતી તેમાંની એક નાની ઘટના હતી સજા પામેલી ઘણીખરી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓના જેલમા પુરુષો કરતા પણ વધારે ખરાબ હાલ થયા હતા ઘણા દુખદ દૃષ્ટાંતો મારા સાંભળવામા આવ્યા છે, પરંતુ મીરા બહેને (મિસ મેડલીન સ્લેડ) પોતાના અને મુંબઈની જેલમાં પોતાની સાથેની સવિનય ભંગવાળી બીજી બહેનોના અનુભવોનું જે વર્ણન આપ્યુ છે તે બધાને ટપી જાય એવુ છે

સંયુક્ત પ્રાંતમા અમારી લડત ગ્રામપ્રદેશમા કેન્દ્રિત થઈ હતી કિસાનો માટે મહાસભાએ જે સતત આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો હતો તેને લીધે તેમને ગણોતમા ઠીકઠીક મારીના વચનો મળ્યા હતાં, જોકે અમે તે પૂરતા ગણતા નહોતા અમને પકડયા પછી તરત જ વધારાની માફીઓ પણ જાહેર કરવામાં આવી આ જાહેરાત વહેલી ન કરવામાં

* ફ્લેચરના એક રમૂજી કાવ્યની પંક્તિઓનો અનુવાદ — ભા. ક

આપી એ જરા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. ઘણું કરીને જો તેમ થયું હોત તો પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફરક પડી જાત. નવું વિચાર કર્યા વિના તેનો અસ્વીકાર કરવાનું અમારે માટે પણ મુશ્કેલ થઈ પડત પણ તે વખતે તો સરકારનો હેતુ એ હતો કે આ માફીઓ મેળવી આપવાનું માન મહાસભાને ન મળે સરકારને એક તરફથી મહાસભાને કચરી નાખવી હતી અને બીજી તરફથી કિસાનોને શાન્ત પાડવા માટે બને તેટલી વધારે માફીઓ આપવી હતી એ તો ચોખ્ખું દેખાઈ શકે એવું હતું કે જ્યાં મહાસભાનું દબાણ ભારેમાં ભારે હતું ત્યાં માફી પણ વધારેમાં વધારે હતી

આ માફીઓ ઠીક ઠીક હોવા છતાં કિસાનોના પ્રશ્નનો ઉકેલ તેથી ન આવ્યો પણ તેથી પરિસ્થિતિ ઘણે દરજ્જે હળવી થઈ ખરી તેને લીધે કિસાનોના વિરોધની ધાર કાંઈક બુઠ્ઠી થઈ અને આપણી મોટી લડતની દૃષ્ટિએ તો ક્ષણભર અમે નબળા પડ્યા અમારી લડતને લીધે યુક્ત પ્રાન્તના હજારો કિસાનોને વેઠવું પડ્યું અને ઘણા તો છેક જ પાયમાલ થઈ ગયા. પરંતુ એ લડતના દબાણને લીધે જ લાખો કિસાનોને ચાલુ નિયમો પ્રમાણે વધુમાં વધુ મળી શકે એટલી માફી મળી અને (સવિનયભંગના તથા તેમાંથી ફૂટેલા ઝઘડાઓના પરિણામને બાદ રાખતાં) પાર વિનાની હેરાનગતિમાંથી તેઓ બચી ગયા કિસાનોને વખતોવખત આવા નાના લાભો મળે તેની કિંમત બહુ ન ગણાય પરંતુ જે કાંઈ મળ્યું તે વિષે મને શંકા નથી કે કિસાનો માટે સંયુક્ત પ્રાન્તની મહાસભા સમિતિએ જે સતત પ્રયાસો કર્યા, તેનું એ ફળ હતું કિસાનોના સમુદાયને તાત્કાલિક લાભ થયો પરંતુ તેમનામાંના ખરા બહાદુરો તો એ લડતમાં ખપી ગયા

સને ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં સંયુક્ત પ્રાન્તનું ખાસ ઑર્ડિનન્સ કાઢવામાં આવ્યું ત્યાર તેની સાથે ખુલાસાનું એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું આ ચાલીસ તેમજ બીજા ઑર્ડિનન્સો સાથે બહાર પાડવામાં આવેલા નિવેદનમાં ઘણાં અર્ધસત્યો અને અસત્યો હતાં એક જાતના પ્રચારનો તેમાં હેતુ હતો આરંભની બાજુગાળાના જ એક આગ્રહ એ બહુ હતું અને તેમાં રહેલી ઊણપને આપે વગણે એવી ભૂલનો જવાબ આપવાની કે ઇનકાર કરવાની અમને તક ન હતી. એવો એક ચાન ઐન એવો પ્રયત્ન જેમાં શેરવાની ઉપર એક જૂઠાણું ઓઢાડવામાં આવેલું હતું તે તેમને પોતાના પકડાવા પહેલાં જ સુધાર્યું હતું આ બધી યાદીઓ અને સરકારના બચાવો વાંચતાં નવાઈ ઊપજે છે સરકાર કેટલી ભડકેલી હતી અને કેટલી હશિયારોવાળી હતી તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે સ્પેનના પુરુમોત રાજા જીન ચાર્લ્સે પોતાના રાજ્યમાંથી જેસ્યુઇટ લોકોને હદપાર કરવાનો જે હુકમ કાઢેલો તે થોડા વખત ઉપર મારા વાંચવામાં આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકારના આ હુકમો અને ઑર્ડિનન્સો તથા તેમને માટે આપેલા કારણો મને યાદ આવ્યા વિના રહ્યા નહિ. સને ૧૬૦૪ના ફેબ્રુઆરીમાં કાઢેલા પોતાના હુકમમાં રાજા પોતાના કૃત્યનું સમર્થન આ શબ્દોમાં કરે છે ' મારી રૈયતમાં તાબેદારી શાન્તિ અને ન્યાય ટકાવી રાખવાની મારી ફરજને

અને ઘણા ગભીર કારણોને લઈને તથા બીજા જરૂરી વાજબી અને આવશ્યક કારણો જે મે મારા રાજવી હૃદયમા મધરી રાખ્યા છે તેને લઈને ”

આ જ પ્રમાણે આ ઓર્ડિનન્સોના પણ ખરા કારણો વાઈસરૉયના હૃદયમા અથવા તો તેના મત્રીઓના સામ્રાજ્યહિતેચ્છુ હૃદયોમા પુરાઈ રહ્યા, જો કે આમ તો કારણો દીવા જેવા સ્પષ્ટ હતા સરકારી રાહે જે કારણો આપવામા આવ્યા તે ઉપરથી અમે સમજી શક્યા કે હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર પ્રચારનુ એક નવુ શાસ્ત્ર સાગો પાગ ઘડી રહી છે થોડાક મહિના પછી અર્ધ સરકારી પત્રિકાઓ અને પતાકડા ગામમા છૂટે હાથે વહેચાયાના સમાચાર અમને મળ્યા તેમા કેટલીયે વાતો અજબ વિકૃત સ્વરૂપમા આપવામા આવી હતી ખાસ કરીને તેમા એ વસ્તુ સૂચવવામા આવેલી કે ખેતીના પાકના ભાવમા જે મદી આવી હતી અને જેને લીધે ખેડૂતોને ભારે નુકસાન પહોચ્યુ હતુ તે બધુ મહાસભાને કારણે થવા પામ્યુ હતુ મહાસભા જો દુનિયાના ભાવોમા મદી આણી શકે તો તેનુ સામર્થ્ય ભારે ગણાય આના જેવુ મહાસભાનુ બહુમાન બીજુ કયુ ! છતા આ જૂઠાણાનો સતત ખતપૂર્વક પ્રચાર ચાલુ જ રહ્યો, એવી આશાથી કે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો પહોચે

આટલુ છતા સયુક્ત પ્રાન્તના કેટલાક મુખ્ય જિલ્લાઓમા સવિનય ભગની ચળવળમા કિસાનોએ સારો ભાગ લીધો વાજબી ગણોત અને મારી બાબતની તકરાર અચૂક રીતે સવિનય ભગની લડત સાથે ભળી ગઈ ૧૯૩૦ કરતા આ વખતનો લોકોનો જવાબ ઘણો વધારે સારો અને ઘણો વધારે વ્યવસ્થિત હતો તેમા ઠીકઠીક રમૂજી કિસ્સાઓ પણ બનતા રાયબરેલી જિલ્લામા બકુલિયા ગામે પોલીસપાર્ટી પહોચેલી તેની બહુ ગમ્મત પડે એવી વાત અમારા સાભળવામા આવી આ લોકો ગણોત નહિ ભરવા બદલ મિલકત જપ્ત કરવા ગયા હતા ગામ બીજા ગામોને મુકાબલે સુખી હતુ અને ત્યાના રહેવાસીઓ કઈક જુસ્સાવાળા હતા રેવન્યુ અને પોલીસ અમલદારોનો તેમણે ઠીક સત્કાર કર્યો અને તમામ ઘરોના બારણા ખુલ્લા મૂકી દઈ અદર જ્યા જવુ હોય ત્યા જવા તેમને કહ્યુ ઢોર વગેરેની કેટલીક જપ્તીઓ થઈ પછી ગામલોકોએ પોલીસ અને મુલકી અમલદારોને પાનસોપારી આપ્યા પેલાઓ બિચારા શરમના માર્યા લમણે હાથ દઈને ચાલ્યા ગયા, જો કે આ તો વિરલ અને અસાધારણ બનાવ ગણાય પરતુ થોડા જ વખતમા આવી રમૂજ, ઉદારતા કે માનવ લાગણી જોવા જડે એવુ ન રહ્યુ બિચારા બકુલિયાએ આ ગમ્મત કરી પણ તેને લીધે પોતાની બહુ રીતની સજામાથી તે બચવા પામ્યુ નહિ

ખાસ કરીને આ જિલ્લાઓમા ઘણા મહિના સુધી કિસાનોએ ગણોત ન ભર્યું અને છેક ઉનાળાના આરભમા કઈક વસૂલાત થવા માડી અનમત્ત સખ્યાબધ પકડાપકડી થઈ પરતુ આ તો વધારે પડતી પકડાપકડી ન કરવાની સરકારની નીતિની લગભગ વિરુદ્ધ હતુ સામાન્ય રીતે ખાસ કાર્યકર્તાઓ અને ગામના આગેવાનોને જ પકડવાની

સરકારની નીતિ હતી. બીજાઓને તો માત્ર મારવામાં જ આવતા. જેલ તેમજ ગોળીબાર કરતાં પણ મારવાનું આ શસ્ત્ર વધારે ચડિયાતું માલૂમ પડ્યું હતું. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેનો આશ્રય લઈ શકાતો અને દૂરનાં ગામડાંમાં તેનો પ્રયોગ થતો હોવાથી બહારની દુનિયાનું ધ્યાન તે તરફ ઓછું ખેંચાતું, વળી કેદીઓની ઊભરાઈ જતી સંખ્યામાં તેથી વધારો થતો નહિ. લોકોને ઘર બહાર કાઢવાના તથા ઢોર અને મિલકત જપ્ત કરી વેચી નાખવાના કેસો તો ઘણા જ બનતા. પોતાની પાસે જૂજજાજ જે કાંઈ હોય તે આમ લૂંટી લેવાતું અને પાણીને મૂલે વેચી નખાતું કિસાનો બિચારા લાચાર વેદનાથી જોઈ રહેતા.

દેશભરમાં સંખ્યાબંધ મકાનો સરકારે કબજે લીધાં હતાં. તેમાં સ્વરાજભવન પણ હતું. ત્યાં ચાલતી કોંગ્રેસ હૉસ્પિટલનો કીમતી સાધનસરંજામ પણ સરકારે જપ્ત કર્યો. થોડા દિવસ તો હૉસ્પિટાલ બિલકુલ બંધ પડી, પરંતુ પાછળથી પાસેના બાગમાં તદ્દન ખુલ્લી જગ્યામાં એક દવાખાનું શરૂ થયું. પાછળથી હૉસ્પિટાલ અથવા તો એ દવાખાનું સ્વરાજભવનની નજીકના જ નાના મકાનમાં આણવામાં આવ્યું અને ત્યાં લગભગ અઢી વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

અમારા રહેઠાણનું મકાન આનંદભવન સરકાર કબજે કરવાની છે એવી વાત પણ કાંઈક ચાલી. કારણ આવકવેરાની મોટી રકમ મેં ભરવા ના પાડી હતી. આ વેરો સને ૧૯૩૦ની પિતાશ્રીની આવક ઉપરનો હતો અને તે વખતે સવિનય ભંગની લડતને લીધે તેમણે તે ભર્યો નહોતો. સને ૧૯૩૧માં દિલ્હીના તહનામા પછી તે વિષે ઇન્કમટૅક્સ અમલદારો સાથે મારે વાટાઘાટ ચાલેલી અને છેવટે મેં વેરો ભરવા કબૂલ કરેલું તથા તેનો એક હફતો ભરેલો પણ ખરો. એટલામાં ઑર્ડિનન્સો આવ્યા, અને બાકીનો વેરો ન ભરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. કિસાનોને હું સલાહ આપું કે તમે ગણોત અને મહેસૂલ ન ભરશો અને હું પોતે જઈને આવકવેરો ભરું, એ મને તદ્દન ખોટું અને દગા જેવું લાગ્યું. એટલે મેં તો ધાર્યું જ હતું કે અમારું ઘર પણ સરકાર જપ્ત કરશે. આ મને ગમતું તો જરાયે નહોતું, કારણ એનો અર્થ એ થાય કે માતુશ્રીને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે, અમારી ચોપડીઓ, કાગળિયાં, સરસામાન અને બીજી અનેક વસ્તુઓ જે અમે અંગત અને લાગણીને કારણે બહુ કીમતી ગણતા તે ગમે તેવા માણસોના હાથમાં જઈ પડે અને રફેદફે થઈ જાય, આપણો રાષ્ટ્રીય ઝંડો ઉતારી પાડવામાં આવે અને તેની જગ્યાએ યુનિયન જૅક ચડે. બીજી તરફથી ઘર ગુમાવવાનો વિચાર મને બહુ આકર્ષક પણ લાગતો. મને એમ થતું કે એવું થાય તો જે કિસાનો ઘરબાર વિનાના થયા હતા તેમની અમે વધુ નજીક આવીએ અને તેથી તેઓને હિંમત પણ આવે. આપણી લડતની દૃષ્ટિએ તો એમ બને એ બહુ જ ઇચ્છવા જેવું હતું. પરંતુ સરકારે જુદો જ નિર્ણય કર્યો અને ઘરને હાથ ન લગાડ્યો. કદાચ મારી માતાની ખાતર તેમ કર્યું હોય. કદાચ તેથી સવિનય ભંગની લડતને વધારે જોર મળે એમ જાણીને પણ એમ કર્યું હોય. ત્યારપછી ઘણે મહિને મારા નામના કોઈક રેલવેના શેરોનો તેને પત્તો

લાગ્યો અને આવકવેરો નહિ ભરવા બદલ તે જપ્ત કરવામા આવ્યા મારી તેમજ મારા બનેવીની મોટરો તો પહેલા જ જપ્ત કરીને વેચી નાખવામા આવી હતી

આ શરૂઆતના મહિનાઓમા બનેલી એક વસ્તુથી મને ખૂબ જ દુ ખ થયુ ઘણી મ્યુનિસિપાલિટીઓએ અને સાર્વજનિક સ સ્થાઓએ, ખાસ કરીને કલકત્તા કોર્પોરેશન ત્યા મહાસભાવાદી સભ્યોની બહુમતી હતી તેમણે પણ, રાષ્ટ્રીય ઝ ડા ઉતારી નાખ્યા સરકારે ધમકી આપી કે જો ઝ ડા ઉતારવામા ન આવે તો સખત પગલા લેવામા આવશે સરકારના અને પોલીસના આ દબાણને લીધે ઝ ડા નીચે ઊતર્યા આ સખત પગલા એટલે કદાચ મ્યુનિસિપાલિટીને ‘સસ્પેન્ડ’ કરે અને તેના સભ્યોને સજા કરે લાબા કાળથી ભોગવાતા આવેલા હકોવાળી આ સ સ્થાઓ બીકણ હોય છે, એટલે તેઓએ જેમ કર્યું તેમ કર્યા વિના તેમનો છૂટકો નહોતો છતા દુ ખ તો થયુ જ જેને આપણે પ્રિયમા પ્રિય ગણીએ છીએ એવી ઘણી વસ્તુઓનુ એ ઝ ડો પ્રતીક બન્યો હતો અને તેના છત્ર નીચે તેની આબરૂ સાચવવાની કેટલીયે પ્રતિજ્ઞાઓ આપણે લીધી હતી આપણે પોતાને હાથે તેને ઉતારી નાખવો અથવા આપણી મરજીથી તેને બીજા પાસે ઉતરાવવો તેમા એ પ્રતિજ્ઞાનો ભ ગ લાગતો હતો એટલુ જ નહિ પણ તેમા એક પવિત્ર વસ્તુ ઉપર લગભગ બળાત્કાર કર્યા જેવુ લાગતુ હતુ તેમા આત્મા હણાતો હોય, સત્યનો દ્રોહ કરતા હોઈએ, એમ લાગતુ હતુ અને મોટા શરીરબળ આગળ અસત્યનો સ્વીકાર કરવા જેવુ લાગતુ હતુ જેઓ આ રીતે તાબે થયા તેમણે રાષ્ટ્રનો જુસ્સો નરમ પાડ્યો અને રાષ્ટ્રની આબરૂ હલકી પાડી

બધા જ પરાક્રમી વીરની માફક વર્તે અને આગમા કૂદી પડે એવી આશા કોઈ ન જ રાખે આગળની હરોળમા ન રહેવા માટે અને જેલ અથવા બીજુ કાઈ નુકસાન કે દુ ખ ન વહોરી લેવા માટે કોઈને પણ ઠપકો આપવો એ ખોટુ અને બેહૂદુ ગણાય દરેકને પોતપોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓનો ખ્યાલ હોય તેમા બીજાને તેના કાજી બનવાનો અધિકાર નથી. પરતુ પાછળ રહેવુ અથવા પાછળ રહીને કામ કરવુ એ એક વસ્તુ છે, અને સત્યને અથવા પોતે જેને સત્ય માન્યુ હોય તેનો દ્રોહ કરવો એ જુદી વસ્તુ છે મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોને રાષ્ટ્રહિતની વિરુદ્ધ કાઈ પણ કરવાનુ કહેવામા આવતુ ત્યારે તેઓ રાજીનામુ આપી શકતા હતા પરતુ તેઓએ તો પોતાના સ્થાનને વળગી રહેવાનુ જ પસદ કર્યું

ફૂલે બેસતુ મળતા, ભમરાઓ ગણુગણાટ પણ ભૂલતા,
તેમ પદો પર ચડતા, મધ્યમમાર્ગી મૂગા થાતા *

માણસને મૂઝવી નાખે તેવો બારીક પ્રસગ એકાએક આવી પડે તે વખતના માણસના વર્તન ઉપર ટીકા કરવી એ કદાચ અન્યાય ગણાય ગયા મહાયુદ્ધમા કેટલીયે વાર જોવામા આવ્યુ હતુ કે બહાદુરમા બહાદુર માણસ પણ અણીને પ્રસગે પાછો

* ટોમસ મૂરની પંક્તિઓનો અનુવાદ — મા ક

પડી જાય છે એ પહેલાં સને ૧૯૧૨માં ટાઈટૅનિક સ્ટીમરની[1] હોનારતને પ્રસંગે ઘણાંએ વિખ્યાત માણસો જેઓ બાચવા બને એવો બચાવ પણ ન આવે તેઓ બીજાઓને ડૂબતા મૂકી ખલાસીઓને લાંચ આપી ભાગી છૂટેલા તાજેતરમાં જ 'મોરોકૅસલ' આગબોટની આગ વખતે શરમભરેલા બનાવો બનેલા માણસનો અસલ સ્વભાવ જે વખતે તેના વિવેક અને સંયમને પરાભૂત કરે એવા કટોકટીના પ્રસંગમાં કોણ કેવી રીતે વર્તશે એ શું કહી શકાય? એટલે આપણે કોઈને દોષ ન દઈએ પરંતુ જે વિપથગમન થયું તેની નોંધ તો લેવી જ જોઈએ તેમજ ખરે વખતે જેમના હાથ ધ્રૂજી જાય એવા માણસોના હાથમાં રાષ્ટ્રના જહાજનું સુકાન ભવિષ્યમાં ન મુકાય તેની કાળજી રાખવાનું સૂચન પણ કરવું જ જોઈએ આવા પતનનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેને સાચું વર્તન ગણાવવું એ તો એથીયે ખરાબ છે ખુ પતન કરતાં એ મોટો ગુનો ગણાય

પ્રતિસ્પર્ધી બળો વચ્ચેના તમામ મુકાબલાનો આધાર મોટે ભાગે શિસ્તપાલન અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે ખૂનખાર જંગોમાં પણ એ જ વસ્તુ કામ કરે છે માર્શલ ફૉશે કહ્યું છે કે 'યુદ્ધમાં વિજયનો આધાર તો છેવટે હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર રહે છે અહિંસક લડતમાં તો હિંમત આત્મવિશ્વાસ અને શિસ્ત વધારે મહત્ત્વનાં છે અને આ આત્મવિશ્વાસ અને શિસ્તને હાનિ પહોંચે તથા રાષ્ટ્રની હિંમત જેથી ઓછી પડે એવું પોતાના વર્તનથી કોઈ પણ માણસ કરે તો તે આપણા કાર્યની ભારે અસેવા કરે છે

રોજ સારા તેમજ માઠા સમાચાર સાંભળતાં મહિના જવા લાગ્યા પોતપોતાની જેલમાં અમારા એકધારા અને નીરસ કાર્યક્રમને અમે અનુકૂળ થઈ ગયા. એટલામાં છઠ્ઠીથી ૧૩મી એપ્રિલનું રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ આવ્યું અમે જાણતા હતા કે આ સપ્તાહ દરમ્યાન અસાધારણ બનાવો બનશે એ દિવસોમાં થયું તો ઘણુંયે પરંતુ એક ઘટના આગળ મારે મન તો એ બધું ઝાંખું લાગ્યું અલ્લાહાબાદમાં એક સરઘસ જેમાં મારાં માતુશ્રી હતાં તે પોલીસ તરફથી અટકાવવામાં આવ્યું અને તેના ઉપર લાઠી ચાલી સરઘસને રોકવામાં આવ્યું ત્યારે કોઈક ખુરશી લઈ આવ્યું તેની ઉપર રસ્તામાં સરઘસને મોખરે મારાં માતુશ્રી બેઠાં હતાં જે લોકો તેની સંભાળ રાખવામાં હતા જેમાં મારા મંત્રી પણ હતા તેઓને પકડવામાં અને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યા ત્યારપછી પોલીસનો હુમલો થયો મારાં માતુશ્રીને ખુરશીએથી હેઠાં પાડવામાં આવ્યાં અને તેમના માથામાં નેતરની સોટીના કેટલાયે ફટકા પડ્યા માથામાં પડેલા ઘામાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું તેમને મૂર્છા આવી ગઈ અને રસ્તા ઉપર તે પડી રહ્યાં રસ્તા ઉપરથી સરઘસવાળાઓને તથા લોકોને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. થોડીવાર પછી એક પોલીસ અમલદારે એમને ઊંચકી લીધાં અને પોતાની ગાડીમાં તે એમને આનંદભવન પહોંચાડી ગયો

૧ વિલાયતની એક જબરજસ્ત આગબોટ પેતની અમેરિકાની પહેલી જ સફરે બરફના ખડક સાથે અથડાઈને તૂટી હતી—૧૪ એપ્રિલ ૧૯૧૨ ૨૦૦૦ ઉતારુઓમાંથી માત્ર ૭૦૬ બચવા પામ્યા હતા
—ભા. ક.

તે રાત્રે અલાહાબાદમાં એક ખોટી ગપ ઊડી કે મારાં માતુશ્રી ગુજરી ગયાં. ક્રોધે ભરાયેલાં ટોળાં ભેગાં થયાં, શાંતિ અને અહિંસા ભૂલી ગયાં અને પોલીસ ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો. પોલીસે ગોળીબાર કર્યો અને તેમાં કેટલાક માણસો માર્યા ગયા.

એ દિવસોમાં અમને એક અઠવાડિક પત્ર મળતું, એટલે આ બનાવ બની ગયા પછી થોડાક દિવસે અમને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે મારાં ઘરડાં નબળાં માતુશ્રી ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર લોહીચૂતાં કેવાં પડ્યાં હશે એ વિચારથી મારું મગજ ઘેરાઈ ગયું અને હું ત્યાં હોત તો શું કરત એ જ વિચાર મને આવ્યા કર્યો. મારી અહિંસા કેટલી ટકી રહી હોત? મને લાગે છે કે બહુ ટકી ન હોત. બાર બાર વરસ પર્યંત જે પાઠ ભણવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે હું ધારું છું એ દૃશ્ય આગળ ભુલાઈ જાત, અને અંગત કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તેનાં કેવાં પરિણામો આવે તેની ગણતરી મેં ન કરી હોત.

ધીરે ધીરે મા સાજા થયાં; બીજે મહિને બરેલી જેલમાં જ્યારે એ મને મળવા આવ્યાં ત્યારે પણ પાટા તો બાંધેલા હતા જ, પરંતુ આપણા સ્વયંસેવક છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે નેતરના અને લાઠીના ફટકાનો જે લહાવો ભોગવવાનો તેમને મળ્યો તેના આનંદ અને અભિમાનથી તે ઊભરાતાં હતાં. પરંતુ તેમનું સાજા થવું ખરું નહોતું, કારણ કે આવડી ઉંમરે તેમને જે ભયંકર હુમલો વેઠવો પડ્યો તેથી તેમની તબિયત આખી જ કથળી ગઈ અને તેમાંથી ઊંડા વ્યાધિઓએ ઘર ઘાલ્યું, અને એક વરસ પછી તેણે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

૪૩. બરેલી અને દહેરાદૂનની જેલોમાં

નૈની જેલમાં છ અઠવાડિયાં રાખ્યા પછી મને બરેલીની જિલ્લા જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. મારી તબિયત પાછી લથડી હતી અને દરરોજ ઝીણો તાવ રહેતો હતો, તેનો મને ભારે કંટાળો આવતો હતો. મને બરેલીમાં ચાર મહિના રાખ્યો, પછી જ્યારે ઉનાળાની ગરમી વધારેમાં વધારે હતી ત્યારે મને ઠંડી જગ્યાએ, હિમાલયની તળેટીમાં દહેરાદૂનની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં મારી બે વરસની સજા પૂરી થતાં સુધી સાડા ચૌદ મહિના કશી ફેરબદલી વિના મારું રહેવાનું થયું. મુલાકાતો તથા કાગળો દ્વારા તેમજ પસંદ કરીને આપવામાં આવતાં વર્તમાનપત્રો દ્વારા મને સમાચાર તો મળતા રહેતા હતા, છતાં જે ચાલી રહ્યું હતું તેમાંની ઘણી વસ્તુઓથી હું તદ્દન અજાણ હતો, અને મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનો કેવળ ઝાંખો ખ્યાલ મને હતો.

છૂટ્યા પછી મારાં અંગત કામકાજમાં તેમજ તે વખતે જે રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ હતી તેને લગતાં કામોમાં હું રોકાયેલો રહ્યો. પાંચ મહિનાથી કંઈક વધારે સમય છૂટો રહ્યા પછી ફરી મને જેલમાં નાખવામાં આવ્યો અને હજી અહીં જ છું એટલે છેલ્લાં ત્રણ વરસના ગાળામાં મોટે ભાગે હું જેલમાં જ અને ચાલુ ઘટનાઓથી અજાણ રહ્યો છું. આ સમય દરમ્યાન જે બની ગયું તેની વિગતોથી પરિચિત થવાની મને બહુ થોડી

તક મળી છે ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં ગયા ત્યાં પડદા પાછળ શું શું બન્યું તેનો અત્યારે પણ મને બહુ ઝાંખો જ ખ્યાલ છે એ વિષય ઉપર તેમની સાથે વાતચીત કરવાની અથવા ત્યારપછી જે બન્યું તે વિષે તેમની સાથે કે બીજાઓ સાથે ચર્ચા કરવાની મને તક જ મળી નથી

આપણી રાષ્ટ્રીય લડત કેવી રીતે આગળ વધી તેનો ઇતિહાસ આપવા માટે મને ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩ના વર્ષોના બનાવોની મને પૂરતી માહિતી નથી. પરંતુ તેની રંગભૂમિ અને તેની પાછળની ભૂમિકાનું મને બરાબર જ્ઞાન છે તેના પાત્રોને પણ બરાબર ઓળખું છું એટલે બની ગયેલી મોટી મોટી બાબતોનું પણ આંતરિક પ્રેરણાથી હું આકલન કરી શકું છું એટલે લડતના મુખ્ય ક્રમનો ઠીકઠીક ખ્યાલ હું બાંધી શક્યો છું પહેલા ચાર મહિના સવિનય ભંગ જોરથી ચાલ્યો અને બધા હુમલા આપણા તરફથી થતા રહ્યા પણ પછીથી પ્રસંગોપાત્ત આવી જતા ઊભરા બાદ કરતાં સતત આસ્તે આસ્તે નરમ પડતી ચાલી પ્રત્યક્ષ લડતમાં ક્રાંતિનો આવેશ થોડો જ કાળ રહી શકે તે સ્થિર તો રહી જ ન શકે કાં તો તે વધતો જાય કાં તો ઘટતો જાય પહેલા જુસ્સા પછી સવિનય ભંગ ધીમે ધીમે ઊતરતો ગયો પરંતુ કોઈ રીતે બહુ લાંબો કાળ તે ચાલ્યા કર્યો એકાએક કર્યું હોવા છતાં અખિલ ભારતીય મહાસભાનું તંત્ર ઠીકઠીક સફળ રીતે ચાલુ રહ્યું પ્રાંતિક કાર્યકર્તાઓ સાથે મુખ્ય દફતરનો સંબંધ અતૂટ રહ્યો મુખ્ય દફતર તરફથી સૂચનાઓ મોકલાતી રહી ખબરના હેવાલ મેળવાતા રહ્યા અને પ્રસંગોપાત્ત નાણાંની મદદ પણ અપાતી રહી

પ્રાન્તિક તંત્રો પણ ઓછીવત્તી સફળતાપૂર્વક ચાલુ રહ્યા. હું જેલમાં હતો તે ગાળાની બીજા પ્રાન્તોની પ્રવૃત્તિ વિષે હું નથી જાણતો પણ છૂટયા પછી સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રવૃત્તિઓ વિષે મેં માહિતી એકઠી કરી લીધી છે સંયુક્ત પ્રાંતની મહાસભાનું દફતર ૧૯૩૨ની આખી સાલ અને ૧૯૩૩ના મધ્ય સુધી નિયમિત ચાલુ રહ્યું હતું ૧૯૩૩ના મધ્યમાં ગાંધીજીની સલાહથી તે વખતના મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી અણેના ... જ પ્રમુખે સવિનય ભંગ પ્રથમ મુલતવી રાખ્યો આ દોઢ વરસના ગાળામાં જિલ્લાઓને વખતે વખત સૂચનાઓ મોકલવામાં આવતી છાપેલી અથવા સાઈક્લોસ્ટાઈલ કરેલી પત્રિકાઓ કાઢવામાં આવતી જિલ્લાઓના કામકાજનું વખતોવખત નિરીક્ષણ થતું અને કાયમી રાષ્ટ્રીય સેવકોને તેમનું મહેનતાણું પણ આપવામાં આવતું આમાંનું ઘણું કામ નાછૂટકે ગુપ્તપણે કરવામાં આવતું પરંતુ પ્રાન્તિક સમિતિનો મંત્રી જેને હવાલે દફતર રહેતું તે જ્યાંસુધી તેને પકડીને લઈ જવામાં ન આવે ત્યાંસુધી હમેશા ખુલ્લી રીતે કામ કરતો તે પકડાય એટલે તેનું સ્થાન બીજો માણસ લેતો

૧૯૩૦ અને ૧૯૩૨ના અમારા અનુભવ ઉપરથી અમને લાગ્યું કે આખા દેશમાં ખબર પહોંચાડવાનું ગુપ્ત તંત્ર ગોઠવવાનું કામ આપણે માટે બહુ સહેલું છે આ બાબતમાં વિશેષ પ્રયત્ન વિના અને થોડોક વિરોધ હોવા છતાં સારા પરિણામ લાવી શકાતાં હતાં પરંતુ અમારામાંના ઘણાને એમ લાગતું હતું કે સવિનય ભંગના તત્ત્વ

સાથે ગુપ્તતાનો મેળ નથી બેસતો, અને લોકમાનસ ઉપર તેની નિરાશાજનક અસર થાય છે મોટી અને ખુલ્લી લોકલડત ચાલે તેના એક નાના વિભાગ તરીકે અમુક ગુપ્તતા કદાચ ઉપયોગી નીવડે, પરતુ, જ્યારે લડતના જુવાળ ઓસરતા હોય ત્યારે તો ખાસ કરીને, લોકલડતનુ સ્થાન વધતા ઓછા પ્રમાણમા બિનઅસરકારક એવા ગુપ્ત મડળો અને તેમની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓ લઈ લે એવો ભય તેમા હમેશા રહેલો છે ૧૯૩૩ના જુલાઈમા ગાધીજીએ તમામ પ્રકારની ગુપ્તતાને વખોડી કાઢી

સયુક્ત પ્રાન્ત ઉપરાત, ગુજરાત અને કર્ણાટકમા થોડો વખત ખેડૂતોની નાકરની ચળવળ ચાલી હતી એ બન્ને પ્રાન્તોમા ખેડૂતોએ સરકારને મહેસૂલ ભરવાની ના પાડી અને તે કારણે તેમને ખૂબ જ વેઠવુ પડ્યુ મિલકત જપ્ત થવાને કારણે તથા ઘરમાથી અને જમીન ઉપરથી હાંકી કાઢવાને કારણે ખેડૂતો ઉપર જે આફત આવી તેમા કાઈક રાહત આપવા માટે તથા ખુવાર થયેલાઓને મદદ કરવા માટે મહાસભા તરફથી થોડાઘણા પ્રયત્નો થયા પરતુ મકાનને પૂરતા પહોચી વળે એવા તે ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે સયુક્ત પ્રાન્તના જે કિસાનોની જમીન લઈ લેવામા આવી હતી તેમને મદદ કરવાના કશા પ્રયત્ન પ્રાન્તિક સમિતિ તરફથી નહિ થયેલા અમારો પ્રશ્ન ઘણો મોટો હતો (કારણ માલિક ખેડૂતો કરતા ગણોતિયાની સખ્યા ઘણી જ મોટી હતી) પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો અને પ્રાન્તિક સાધનો બહુ ટૂકા હતા લડતને લીધે જેઓને વેઠવુ પડેલુ એવા હજારોને મદદ કરવી અમારે માટે અશક્ય હતુ, અને આમ લડતમા પડવાને લીધે ખુવાર થયેલા અને હમેશા જ ભૂખમરાની અણી ઉપર હોય છે તેવા એ બેની વચ્ચે કશો ભેદ પાડવો એ પણ એટલુ જ મુશ્કેલ હતુ થોડાને મદદ કરવા જતા મુશ્કેલીઓ અને કકાસ ઊભો થાય એટલે કોઈને પણ મદદ નહિ આપવાનુ અમે નક્કી કર્યુ અને એ વસ્તુ શરૂઆતમા જ અમે સારી પેઠે જાહેર કરી કિસાનો અમારુ કહેવુ બરાબર સમજી ગયા કશી પણ ફરિયાદ કે બબડાટ વિના તેમણે આપવુ બધુ વેઠયુ એ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે છે અલબત્ત જ્યા બની શક્યુ ત્યા વ્યક્તિઓને મદદ કરવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો — ખાસ કરીને જેલમા ગયેલા કાર્યકર્તાઓની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને અમે મદદ પહોચાડી આપણા દુખી દેશમા ગરીબી એટલી છે કે મહિને રૂપિયો પણ આશીર્વાદ સમાન થઈ પડતો

આ બધો વખત, સયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિ (અલબત્ત, એ ગેરકાયદે સસ્થા હતી) પોતાના કાયમી સેવકોને તેમનુ આનુષગિક મહેનતાણુ આપતી જ રહી તેમજ તેમનામાના જેઓ જેલ ગયા — અને વારાફરતી બધા જ ગયા — તેમના કુટુબોને પોષવાનુ પણ તેણે ચાલુ રાખ્યુ તેના અદાજપત્રમા ખર્ચની આ રકમ મુખ્ય રહેતી પત્રિકાઓ અને ચોપાનિયા છાપવાનુ તથા તેની નકલો કાઢવાનુ ખર્ચ બીજે નબરે આવતુ આ ખર્ચ પણ મોટુ હતુ ત્રીજુ મોટુ ખર્ચ મુસાફરીનુ હતુ વળી ગરીબ જિલ્લાઓને આ બધા કામ માટે મદદ પણ આપવી પડતી. આ તથા બીજા ખર્ચો છતા, આવી બળવાન અને કિલ્લેબદી કરી બેઠેલી સરકાર સામે આટલી સખત

લોકલ તમા સને ૧૯૩૦ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટની આખર સુધીના વીસ મહિનાના સંયુક્ત પ્રાન્તની પ્રાન્તિક સમિતિનું કુલ ખર્ચ લગભગ રૂ ૬૦૦૦૦ થયું એટલે મહિને રૂ ૩૧૫૦ થયા. આ રકમમાં અલ્હાબાદ, આગ્રા કાનપુર અને લખનૌ જેવા વધારે જબરા અને વધારે સાધનસંપન્ન જિલ્લાઓની જિલ્લા સમિતિઓના ખર્ચનો સમાવેશ નથી કરેલો ૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨ના બન્ને વર્ષમા સંયુક્ત પ્રાન્ત ચળવળમાં મોખરે રહ્યો છે પરિણામો જોતા તો આટલે ઓછે ખર્ચે અમે કેવી રીતે નભાવ્યું એ જ જોવા જેવું છે બીજી તરફથી સવિનય ભંગની લડતને કચડી નાખવા માટે પ્રાન્તિક સરકારે જે વિશેષ ખર્ચ કર્યું તે આ નાની રકમની સાથે સરખાવવા જેવું છે મારી કલ્પના એવી છે (જોકે મારી પાસે માહિતી નથી) કે બીજા મોટા પ્રાન્તોની સમિતિઓએ ઘણું વધારે ખર્ચ કર્યું હશે પરંતુ મહાસભાની દૃષ્ટિએ બિહાર તો એના પાડોશી સંયુક્ત પ્રાન્તના જેવું જ ગરીબ ગણાય હતા લડતમાં તેના નાગ પણ સુંદર હતો

અસ્તુ ધીમે ધીમે સવિનય ભંગની લડત નરમ પડવા માંડી છતાં તે ચાલુ તો રહી જ અને તે પણ ઠીક ઠીક ચરામ્વી રીતે. વખત જતા એ સોકલત ન રહી. સરકારી દમનની સખતાઈ ઉપરાંત સને ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમાં હરિજનના મુદ્દા ઉપર ગાંધીજીએ જ્યારે પહેલીવાર ઉપવાસ આદર્યા ત્યારે લડતને સખત ફટકો પડ્યો એ ઉપવાસથી લોકજાગૃતિ ખૂબ જ થઈ પરંતુ એ બીજી દિશામાં વળી ૧૯૩૩ના મેમાં લડત મુલતવી રાખવામાં આવી તેથી તો સવિનય ભંગ આખરે ચોક્કસ રીતે મરી જ ગયો. ત્યારપછી તો તાત્વિક રીતે જ તે ચાલુ રહ્યો ગણાય એ વાત જરૂર સાચી છે કે આ પ્રમાણેની મોકૂફી વિના પણ લડત ધીમે ધીમે ખલાસ થઈ જાત દમનની સખતાઈ અને જબરદસ્તીથી દેશ થાક્યો હતો ગયો હતો દેશની ચેતનાશક્તિ તત્કાળ પૂરતી ખલાસ થઈ ગઈ હતી અને તેના ફરી પુનઃસંચાર થયેલ નહોતો આમ તે વખતે ઘણા માણસો હતા કે જેઓ સવિનય ભંગ ચાલુ રાખી શક્યા હતા પરંતુ તેઓને કાંઈ કૃત્રિમ વાતાવરણમાં કામ કરવું પડતું હતું

આ મહાન લડત આમ ધીમે ધીમે મરી જાય છે એ સમાચારનો જેલમાં સાંભળવા એ આનંદકર નહોતું હોય જોકે અમને કોઈ ક્ષણિકની આશા અમારામાંના ઘણાએ જ રાખી હશે લોકોનું અમનીય ઉત્થાન થાય તો તેમાથી કાંઈક ચમત્કારી પરિણામ આવે એવી કોઈ અગમ્ય ઘટનાની આશા હમેશાં મનમાં રહ્યા કરતી ખરી પરંતુ તેના ઉપર મદાર બાંધી શકાય નહિ. એ વખત તો પૂરેપૂરી નાજુકાઈ રાખી હતી કે લડતમાં પછી ભાગીદારી અને વચગાળામાં બહુ સારા અસરકારક યોગે પણ તેમાંથી લોકોની ફરી સંગઠિત કાર્યશક્તિ અને વિચારશક્તિમાં ઉત્તેજન આપનારાં જાગૃતિ એમ બનતાં હતાં ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં અને પછીથી ચોક્કસ વખતમાં આપણે એવા વિજયનો ભય રહ્યા કરતો હતો તેમાં તો નથી એવું છે કાર્યક્રમ પણ ગાળામાં પણ રાજકારણની અને સમજણની રીતે ઉપર રહે

૧૯૩૦નો અનુભવ આંખ ઉઘાડનારો હતો. કારણ કે નક્કર વિજય તો ત્યારે જ થાય ત્યારે તેનો લાભ ઉઠાવી શકવા જેટલા લોકો બળવાન બનેલા હોય અને તેમના વિચારો બરાબર સ્પષ્ટ થયેલા હોય. નહિ તો બને એવું કે લડે અને ભોગ આપે લોકો, અને પછી ખરે ટાણે બીજાઓ લટકમટક કરતા આવીને તૈયાર પતરાળી ઉપર બેસી જાય. આ પ્રકારનો ભય બહુ ભારે હતો, કારણ આપણે કેવા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર જોઈએ છે અને સમાજની નવી રચના આપણે કેવી કરવા ઇચ્છીએ એ વિષે ખુદ મહાસભાના ડામાં જ બહુ ઢંગધડા વિનાના વિચારો અને અસ્પષ્ટ ખ્યાલો પ્રચલિત હતા. કેટલાક મહાસભાવાદીઓ તો સરકારના ચાલુ તંત્રમાં બહુ ફેરફાર કરવા જોઈએ એવો વિચાર જ નહોતા કરતા. તેમને તો બ્રિટિશ અથવા પરદેશીને સ્થાને સ્વદેશી છાપ આવે એટલે બસ હતું.

શુદ્ધ પ્રગતિના 'રાજદરબારી' વર્ગની પણ બહુ ચિંતા નહોતી. કારણ કે તેમનું તો પ્રથમ અને મુખ્ય સૂત્ર જ એ રહ્યું કે જે યંત્ર સત્તારૂઢ હોય તેની હાજી હા કરવી. પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓ અને પ્રતિસહયોગીઓ પણ બ્રિટિશ સરકારની વિચારસરણી લગભગ સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારતા હતા. એટલે તેઓ સરકાર ઉપર પ્રસંગોપાત્ત કાંઈક ટીકા કરતા ખરા તોપણ તેની કશી અસર થતી નહોતી અને તે નકામી ગણાતી. કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેઓ કાયદાધીન રહેનારા છે એટલે તેઓ સવિનય ભંગને કદી સત્કારે નહિ એ વાત તો જગજાહેર હતી. પરંતુ તેઓ તો એથીયે આગળ ગયા અને વધતાઓછા પ્રમાણમાં સરકારના પક્ષમાં જઈને બેઠા. તેઓ દરેક પ્રકારની નાગરિક સ્વતંત્રતાને સંપૂર્ણ દાબી દેવાતી મૂંગે મોઢે અને ભયભીત થઈને જોઈ રહ્યા. સરકાર તે વખતે કેવળ સવિનય ભંગનો વિરોધ અને દમન નહોતી કરી રહી. સમગ્ર રાજદ્વારી જીવન અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિને તે ગૂંગળાવી રહી હતી. તેની સામે આ લોકોએ ચૂં કે ચાં ન કર્યું. જેઓ સામાન્ય રીતે આવી છૂટોના આગ્રહી હોય તેઓ તો લડતમાં પડેલા હતા અને સરકારના દમનને વશ થવાનો ઇનકાર કરવા માટે સજાઓ ભોગવી રહ્યા હતા. અને બીજાઓ ગરીબ ગાય જેવા થઈ ગમે તેવી તાબેદારી ઉઠાવવા તૈયાર થઈ ગયા હતા, અને ટીકારૂપે મોમાંથી એક હરફ પણ કાઢતા નહોતા. કોઈક કાંઈક નરમ ટીકા કરવા જતા તો તે પણ બહુ રાંક થઈને બોલતા અને પોતાની મોળી મોળી ટીકા સાથે તેઓ મહાસભાની તથા જેઓ લડત ચલાવતા હતા તેની સખત ઝાટકણી કાઢવાનું ચૂકતા નહિ.

પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રજાની કાયદામાન્ય છૂટોની તરફેણમાં બળવાન લોકમત બંધાયેલો છે. તેના ઉપર જરા પણ તરાપ આવે તો તે સાંખી લેવાતી નથી અને તેનો વિરોધ થાય છે. (કદાચ આ તો હવે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ગણાય.) ત્યાં એવા ઘણા માણસો પડેલા છે જેઓ ભલે પ્રત્યક્ષ અને આકરી લડતમાં ભાગ લેવા તૈયાર ન હોય, છતાં વાણીના અને લેખનના, સભાના અને સંસ્થાના, વ્યક્તિના તેમજ છાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ એટલા બધા ચિંતા રાખનાર હોય છે કે તેને માટે તેઓ સતત ચળવળ ચલાવ્યા કરે છે અને જેમ કરી તેની ઉપર તરાપ મારવાના સરકારના વલણને અંકુશમાં

જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આગ સળગી રહી હતી અને લોકોની ધીરજ તથા હિંમતની કસોટી થઈ રહી હતી ત્યારે દૂર લંડનમાં આપણે ત્યાંથી સરકારે વીણીવીણીને બોલાવેલા માણસો હિંદુસ્તાન માટે બંધારણ ઘડવા ભેગા થયા હતા. ૧૯૩૨માં ત્રીજી ગોળમેજી પરિષદ અને તેમની કેટલીયે કમિટીઓ બેઠી. વડી ધારાસભાના કેટલાયે સભ્યોએ આ કમિટીઓમાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે હવાતિયાં માર્યાં. સાર્વજનિક ફરજ બજાવવાની સાથે મોજમજા માણી લેવાનો આ ખરો લાગ હતો. આ લોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં પ્રજાને પૈસે ઊપડ્યું. પછી ૧૯૩૩માં હિંદી મદદનીશોવાળી સંયુક્ત કમિટી (જોઇન્ટ કમિટી)ની બેઠક થઈ અને તેની આગળ જુબાની આપવા જનારાઓને આ પરોપકારી સરકારે ભાડાંભથ્થાં આપ્યાં. વળી પાછા હિંદુસ્તાનની સેવા કરવાની ધગશથી પ્રજાને પૈસે ઘણાએ દરિયાઈ સફર ખેડી, અને સાંભળ્યું છે કે કેટલાકોએ તો વધારે ભાડાંભથ્થાં માટે રકઝક પણ કરી

કેટલાય કાળથી ભોગવાતા આવેલા હકોના આ પ્રતિનિધિઓ હિંદુસ્તાનમાં ચાલેલી લોકલડતથી ભડકી જઈને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે લંડનમાં ભેગા મળે એમાં નવાઈ કશી નથી. પરંતુ જે વખતે માતૃભૂમિ જીવસટોસટની આવી લડતમાં ઘેરાયેલી હોય તે વખતે કોઈ પણ હિંદી આવી રીતે વર્તે તે જોઈને અમારી રાષ્ટ્રપ્રેમની વૃત્તિને આઘાત લાગતો હતો. અને તેમ છતાં અમારામાંના કેટલાકને તો લાગ્યું કે જે થયું તે ઠીક જ થયું, કારણ અમે ધારતા હતા કે આમ થવાથી દેશમાંનાં પ્રગતિવિરોધી અને પ્રગતિકારી તત્ત્વો એકબીજાથી હમેશાને માટે અલગ થઈ જશે (પણ અમારી ધારણા ખોટી નીવડી.) અમને લાગતું હતું કે આ ચાળણીથી લોકોને રાજદ્વારી કેળવણી મળશે અને લાગતાવળગતા સૌને વધુ સ્પષ્ટ થશે કે કેવળ સ્વાતંત્ર્યથી જ આપણા સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાની અને લોકો ઉપરનો બોજો ખસેડી નાખવાની આપણે આશા રાખી શકીએ

આ લોકો, તેમની રહેણીકરણીમા જ નહિ, પણ વિચારમા તથા લાગણીઓમા પણ, હિંદી જનતાથી કેવા અળગા થઈ ગયા હતા તે પણ આ પ્રસંગે આબાદ જણાઈ આવ્યું. જનતાની સાથે આમને કશુ સાધારણ જ નહોતુ રહ્યુ. જનતાને, અથવા તેમની આંતરિક વૃત્તિઓ જે તેમને બલિદાન આપવા અને કષ્ટ સહન કરવા પ્રેરી રહી હતી તેને તેઓ સમજી જ શકતા નહોતા — આ વિલક્ષણ રાજપુરુષો આગળ એક જ વસ્તુ સત્ય હતી — તે એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસત્તાનો સફળ વિરોધ થઈ શકે એમ નથી, માટે તેનો મને કે કમને સ્વીકાર કરવો. હિંદુસ્તાનના સવાલનો ઉકેલ આણવો અથવા તો જીવંત બંધારણ ઘડી કાઢવું, એ હિંદી જનતાના સદ્ભાવ વિના તદ્દન અશક્ય છે એ વાતનો આ લોકોને ખ્યાલ જ નહોતો આવતો. આપણા સમયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (શોર્ટ હિસ્ટરી ઑફ અવર ટાઇમ્સ) એ નામના પોતાના નવા પુસ્તકમાં મિ. જે. એ. સ્પેન્ડર સને ૧૯૧૦ની આઇરિશ જોઇન્ટ કૉન્ફરન્સ, જેણે બંધારણીય ઝઘડાનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કરેલો, તેનો ઉલ્લેખ કરે છે તે કહે છે કે લડત ચાલતી હોય

ત્યારે ભવિષ્યનું નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રાજદ્વારી નેતાઓ તો ઘરને આગ લાગી હોય ત્યારે તેનો વીમો ઉતરાવવા જતા માણસો જેવા ગણાય ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માંની હિંદુસ્તાનમાંની આગ ૧૯૨૦ની આયર્લૅન્ડની આગ કરતા ઘણી ભારે હતી તેના ભડકા આજે ભલે શમી ગયા હોય પણ તેના અંગારા તો દેશને મુક્ત કરવાના સંકલ્પના રૂપમાં ધગધગતા અને ન હોલવાય એવા બળતા જ રહેશે

હિંદુસ્તાનના અમલદારવર્ગમાં હિંસાની વૃત્તિ આશ્ચર્યકારક રીતે વધી ગઈ હતી એમની એ પરંપરા તો જૂની છે બ્રિટિશો પોતાનું રાજ્ય એક પોલીસ રાજ્ય તરીકે ચલાવી રહ્યા હતા દીવાની અમલદારોની આગળ પણ લશ્કરી દૃષ્ટિ સિવાય બીજી દૃષ્ટિ રહી નહોતી દુશ્મન સૈન્ય પરદેશી અને જીતેલી ભૂમિનો કબજો કરીને બેઠું હોય એવું જાણે લાગ્યા કરતું હતું વર્તમાન તંત્ર નાબૂદ કરવાનો સખત પડકાર થયો હતો તેથી આ માનસમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી બંગાળમાં તથા બીજે છૂટાછવાયા ત્રાસવાદીઓના કૃત્યો થયા તેથી અમલદારોની હિંસાવૃત્તિને પોષણ મળ્યું અને પોતાના કૃત્ય માટે તેમને કાંઈ સમર્થન મળ્યું એટલું જ વિવિધ ઑર્ડિનન્સોથી તથા સરકારની નીતિથી કારોબારી અમલદારો તથા પોલીસને એટલી બધી સત્તા મળી કે દેશમાં વસ્તુતઃ પોલીસરાજ્ય ચાલ્યું તેના ઉપર ભાગ્યે જ કશો અંકુશ હતો

ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનના બધા જ પ્રાન્તો આ આગ અને જૂની દમનના ભોગ બન્યા હતા, પણ સરહદ પ્રાન્ત અને બંગાળને સૌથી વધારે સહન કરવું પડ્યું સરહદ પ્રાન્ત તો પહેલેથી જ મોટે ભાગે લશ્કરી પ્રદેશ જેવો હતો તેનું તંત્ર અર્ધ લશ્કરી ઢબે જ ચાલતું લશ્કરી દૃષ્ટિએ એ પ્રાન્તનો પ્રદેશ બહુ મહત્ત્વનો છે એટલે 'લાલ ડગલીવાળાઓ'ની ચળવળથી ત્યાંની સરકાર તદ્દન ગભરાઈ ગઈ હતી. એ પ્રાન્તને 'શાન્ત' રાખવા માટે તથા 'તોફાની ગામડાંને' સજા કરવા માટે લશ્કરી ટુકડીઓનો ત્યાં ઠીક ઉપયોગ થયો આખા દેશમાં ગામડા ઉપર ભારે દંડ નાખવાની પ્રથા સામાન્ય થઈ પડી હતી કેટલીક વાર (ખાસ કરીને બંગાળમાં) તો શહેરો પણ આવી રીતે દંડાતા ઘણીવાર વધારાની પોલીસ મૂકવામાં આવતી પોલીસની પાસે અનગળ સત્તા હોય, કશા જ અંકુશ ન હોય, ત્યારે પોલીસના અત્યાચારો અનિવાર્ય થઈ પડે છે કાયદા અને વ્યવસ્થાને નામે ચાલતા બેકાયદાપણા અને અવ્યવસ્થાના નમૂનેદાર દાખલા જ્યાંત્યાં જોવામાં આવતા

બંગાળના કેટલાક ભાગોમાં તો દશા અસાધારણ દુઃસહ થઈ પડી હતી આખી વસ્તીને (અથવા વધુ ચોક્કસ કહેવું હોય તો હિંદુ વસ્તીને) સરકાર દુશ્મન લેખતી અને સ્ત્રી પુરુષ છોકરો કે છોકરી — બારથી પચીસ વર્ષના દરેક માણસને પોતાની ઓળખાણનું પત્ર લઈને ફરવું પડતું આખી વસ્તી ને વસ્તી ઉપર દરબારી અથવા હદબંધીના હુકમ થતા, પોશાક અમુક જ નક્કી કર્યા પ્રમાણે પહેરવો પડતો સિવાય પોલીસના હુકમ અનુસાર ચાલુ રહી શકતી અથવા બંધ કરવી પડતી બાઇસિકલ વાપરવાની મનાઈ હતી કાંઈ જવુરાનવું હોય તો પોલીસને ખબર આપવી પડતી.

દીવાબ ધી, સૂર્યાસ્ત પછી બહાર નહિ નીકળવાનો કાયદો, લશ્કરી કૂચ, વધારાની પોલીસ, સામુદાયિક દંડો અને બીજા અનેક નિયમો અને હુકમોનો ત્યા રાફડો ફાટયો હતો વિશાળ પ્રદેશો મધ્યમના ઘેરાની દશામા આવી પડ્યા હતા અને ત્યાની વસ્તી સખત ચોકીપહેરા નીચે રહેતા રાકદાર સ્ત્રીપુરુષોની દશા ભોગવતી હતી બ્રિટિશ સરકારની દૃષ્ટિએ આ બધા અજબ હુકમો અને મનાઈઓ આવશ્યક હતા કે નહિ તેનો ન્યાય હુ ન કરી શકુ જો તે અનાવશ્યક હતા તો મોટા વિશાળ પ્રદેશોના લોકોને દબાવવાના, અપમાન પહોચાડવાના તથા આર્થિક હાનિ કરવાના ગભીર ગુના માટે સરકારને તકસીરવાન ઠરાવવી જોઈએ જો તે આવશ્યક હતા તો હિ દુસ્તાનમાના બ્રિટિશ અમલની કિંમત હમેશને માટે અકાઈ જાય છે

અમલદારોની આ હિમાયવૃત્તિએ જેલોમા પણ આપણા લોકોનો પીછો પકડ્યો કેદીઓને વર્ગ આપવામા આવતા તે તો એક ફારસ જ હતુ જેઓ ઉપરના વર્ગમા મુકાતા તેમને માટે તો તે એક ત્રાસ જ હતો બહુ થોડાને ઉપરના વર્ગમા મૂકવામા આવતા અને નાજુક લાગણીવાળા ઘણા સ્ત્રીપુરુષોને એને લીધે એવી દશામા રહેવુ પડ્યુ, જેમા સતત બળવાનુ જ હોય સરકારનો ઇરાદો સ્પષ્ટ એવો જણાતો હતો કે સામાન્ય કેદીઓ કરતા પણ રાજદ્વારી કેદીઓના હાલ ભૂડા કરવા એક ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઓફ પ્રિઝન્સ તો એટલી હદ સુધી ગયેલો કે તેણે બધી જેલોના અધિકારીઓ ઉપર એક ખાનગી પરિપત્ર કાઢેલો, તેમા જણાવ્યુ હતુ કે સવિનય ભગના કેદીઓ સાથે "કડામણો વર્તાવ રાખવો * જેલની સજા તરીકે ફટકા મારવાનુ વખતોવખત બનતુ ૧૯૩૩ના એપ્રિલની ૨૭મીએ હાઉસ ઓફ કોમન્સમા હિ દુસ્તાનના ઉપમત્રીએ જણાવ્યુ 'સવિનયભગને લગતી ચળવળને લગતા ગુનાઓ માટે ૧૯૩૨મા ૫૦૦ નાગરોને ફટકા મારવામા આવેલા તે સર સેમ્યુઅલ હોરને વિદિત છે" જેલની શિસ્તના ભગ માટે જેલમા ફટકા મારવાના ઘણા કેસો બનેલા તેનો સમાવેશ આ આકડામા થાય છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ નથી ૧૯૩૨મા ફટકા મારવાના કેસો વારવાર બનવાના સમાચાર અમને મળતા ત્યારે ફટકાના એક કે બે છૂટાછવાયા દાખલા માટે ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરમા અમે જેલમા વિરોધ ઉઠાવેલો અને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કરેલા તે મને યાદ આવતુ તે વખતે ફટકાના ઘાતકીપણાથી મને આઘાત લાગેલો આ વખતે પણ આઘાત લાગ્યો અને અતરમા બળબળ થયા જ કર્યુ પરતુ મારે ફરી વિરોધ ઉઠાવવો અને ઉપવાસ કરવા એમ આ વખતે મને લાગ્યુ નહિ આ વખતે મને ખૂબ જ લાચારીનો અનુભવ થયો ઘણો વખત પછી ઘાતકીપણા વિષે પણ મન રીઢુ થઈ જાય છે ખરાબ વસ્તુ પણ લાબો વખત ચાલે તો દુનિયા તેથી ટેવાઈ જાય છે

* આ પરિપત્રની તારીખ જૂન ૩૦ ૧૯૩૨ છે તેમા નીચે પ્રમાણે હતુ જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટો તથા બીજા હાથ નીચના અધિકારીઓને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઠસાવવા ઇચ્છે છે કે સવિનય ભગની ચળવળમા આવેલા કેદીઓ તરફ નરમ વર્તન રાખવાનુ કશુ કારણ નથી આ વર્ગને એમને સ્થાને રાખવાની તથા તેમની સાથે કડામણો વર્તાવ રાખવાની જરૂર છે'

અમારા લોકોને જેલમાં ચક્કી (ઘંટી) વગેરેનું સખતમાં સખત કામ ગણવામાં આવતું. કેદીઓ પાસે માફી મગાવીને અને લડતમાં ફરી ભાગ નહિ લેવાનું વચન લઈને છોડવા માટે તેમની દશા થઈ શકે તેટલી અસહ્ય કરવામાં આવતી. કોઈ માફી માગે એ જેલના અધિકારીઓનો મોટો વિજય થયો ગણાતો.

જેલની સજા મેળવનારાઓનો મોટો ભાગ છોકરાઓ અને જુવાનિયાઓનો હતો. તેઓ દબાણ અને અપમાન સાંખી લે તેવા નહોતા. મગરૂર અને જુસ્સાદાર ખમીરના એ છોકરાઓ હતા. સ્વમાનવાળા, તેજસ્વી અને સાહસી હતા. ઇંગ્લંડની સાર્વજનિક શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં જે પ્રકારના છોકરાઓ વિશેષ ઉત્તેજન અને પ્રશંસાને પાત્ર ગણાય છે એ કોટિના તેઓ હતા. અહીં હિંદમાં તેમના યુવાનોચિત આ ગુણ અને સ્વાભિમાને તેમને બીજાઓ એકાંતકેદ અને સખત માર ખમવા પ્રેર્યા.

જેલમાં સ્ત્રીઓની જે દશા થઈ તે વધારે કઠણ અને તેનો વિચાર કરતાં દુઃખ થાય એવી હતી. ઘણીખરી બહેનો મધ્યમવર્ગની હતી. સુરક્ષિત જીવનને ટેવાયેલી તથા પુરુષના આધિપત્યવાળા સમાજે ઊભા કરેલા અનેક બંધનો અને રિવાજોનો ભોગ થઈ પડેલી એવી તેઓ હતી. આ મુક્તિસંગ્રામનો તેમને માટે તો બેવડો અર્થ હતો. જે હોંશ અને ઉત્સાહથી આ લડતમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું તેના મૂળ ઘરની ગુલામીમાંથી પણ છૂટવાની તેમની અસ્પષ્ટ અને ભાગ્યે જ ભાનપૂર્વકની છતાં અતિશય તીવ્ર એવી ઇચ્છામાં જરૂર રહેલાં હતાં. બહુ જ થોડા અપવાદ બાદ કરતાં તેમને બધીને સામાન્ય વર્ગમાં જ મૂકવામાં આવી હતી. ત્યાં અતિશય અધમ દશાએ પહોંચેલી ગુનેગાર સાથે તથા ઘણી વાર ગંદકી ચીતરી ચડે એવી સ્થિતિમાં તેમને રહેવાનું હતું. એક વાર સ્ત્રીઓના વૉર્ડની નજીકની જ બરાકમાં — વચ્ચે માત્ર એક દીવાલ એવી રીતે — મને રાખવામાં આવ્યો હતો. એ વૉર્ડમાં બીજી કેદી સ્ત્રીઓ સાથે કેટલીક રાજદ્વારી કેદીઓ પણ હતી. તેમાં એક તો એક વખતની મારી મેજબાન, જેના ઘરમાં હું રહેલો તે બહેન હતી. અમારી વચ્ચે એક ઊંચી દીવાલ હતી. પરંતુ અમારી બહેનોને કેદી સ્ત્રી-રોગાઓની જે ગાળો અને અપમાનભરી ભાષા સાંખી લેવી પડતી તે મારાથી સ્પષ્ટ સંભળાતી અને મને કમકમાટી છૂટતી.

૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨ અને ૧૯૩૩માં રાજદ્વારી કેદીઓ પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું ખરાબ હતું. દેખીતી રીતે આ ફેરફાર અમુક ઉપર વ્યક્તિઓની કેવળ ધૂનને કારણે તો નહોતો જ. એટલે એક જ અનુમાન નીકળે છે કે સરકારનો ઇરાદાપૂર્વકનો ઇરાદો એવો હતો.

રાજદ્વારી કેદીઓનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ. સંયુક્ત પ્રાંતના જેલખાનાની તો તે વખતમાં ખાસ જ એવી હતી કે જેમાં માનવતાની સુવાસ આવે એવું કશું જ કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ હતા. જેની આપણે શંકા ન ઉઠાવી શકાય એવા એક ઠેકાણેથી આનો એક સ્મૃતિ દાખલો અમારા જાણવામાં આવ્યો હતો. અમારા જેવા બાળવાળોને અને રજળતી નહિ પણ જેમને સરકારે આનંદપૂર્વક ગાર નો લક્કાબ એનાયત કર્યો હતો એવા એક સન્માનિત ... એક દિવસ જેલની મુલાકાતે આવ્યા

અને અમને મળ્યા તેમણે અમને કહ્યુ કે થોડાક મહિના પહેલા પોતે એ બીજી જેલમા ગયેલા અને પોતાના નિરીક્ષણની નોધમા જેલર વિષે તેમણે લખ્યુ કે તે શિસ્તનો આગ્રહી પણ દયાળુ છે પેલા જેલરે તેને વિનતી કરી કે મારા દયાળુપણા વિષે મહેરબાની કરીને કશુ નોધશો નહિ, કારણ જેલના ઉપરી અધિકારી વર્ગમા એ ગુણ ખરાબ ગણાય છે પેલા 'સર'ને તો લાગુ કે જેલરના પોતે કરેલા આ વર્ણનથી તેને કશુ નુકસાન થાય એ કલ્પના બહારની વાત છે એટલે તેણે આગ્રહ કરીને એ શબ્દો રાખ્યા પરિણામ શુ આવ્યુ? થોડા જ વખતમા દૂરની એતાણ જગ્યાએ પેલા જેલરની બદલી કરવામા આવી તેને આ એક પ્રકારની સજા જ થઈ

કેટલાક જેલરો જે ખાસ કરીને ઝનૂની અને વિધિનિષેધ વિનાના ગણાતા હતા તેમના પગાર વધ્યા અને તેમને ઇલકાબો મળ્યા મારી ખાતાનુ તો જેલમા એટલુ બધુ સાર્વત્રિક છે કે ભાગ્યે જ કોઈ ચોખ્ખુ હોય મારો પોતાનો અનુભવ અને મા। ઘણા મિત્રોનો અનુભવ એવો છે કે જેઓ શિસ્તના આગ્રહનો દેખાવ વધારે કરનાર હોય છે તે જ અમલદારો આ બાબતમા પૂરામા પૂરા ગુનેગારો હોય છે

જેલમા તેમજ બહાર ‌ તો નસીબદાર છુ જેમના સબધમા મારે આવવુ પડયુ તે સૌ મારી સાથે કદાચ હુ તે માટે યોગ્ય ન હોઉ ત્યારે પણ વિવેક અને વિનયથી વર્ત્યા છે જેલમાના કેવળ એક જ પ્રસગથી મને અને મારા સ્વજનોને બહુ દુખ થયેલુ મારા માતુશ્રી કમલા તથા મારી દીકરી ઇન્દિરા એકવાર મારા બનેવી રણજિત પડિતને મળવા અલ્લાહાબાદની જિલ્લા જેલમા ગયેલા તેમના મુલાકાતના વિના જેલરે તેમનુ અપમાન કર્યું અને તેમને બહાર ધકેલી મૂકયા ગયા મે જાણ્યુ ત્યારે મને દુખ થયુ વળી તે બાબતમા પ્રાતિક સરકારના વલણથી મને વિશેષ આઘાત પહોચ્યો જેલના અમલદારોને હાથે મારા માતુશ્રીનુ અપમાન થઈ એવે એ ભીતિ ટાળવા માટે મે બધી મુલાકાતો જ છોડી દેવાનુ નક્કી કર્યું ત્યારપછી લગભગ સાત મહિના સુધી દહેરાદૂન જેલમા હતો ત્યા મે એકે મુલાકાત ન લીધી

૪૪. જેલમા બદલાતી મનોવૃત્તિઓ

શ્રી ગોવિદ વલ્લભ પતની તથા મારી બરેલીની જિલ્લા જેલમાથી દહેરાદૂનની જેલમા સાથે બદલી કરવામા આવી વખતે લોકો તરફથી કાઈ દેખાવો થાય તે ટાળવા માટે બરેલીથી અમને ટ્રેનમા ન બેસાડતા ત્યાથી પચાસ માઈલ દૂરના નાના સ્ટેશનેથી બેસાડવામા આવ્યા રાતે છૂપી રીતે અમને મોટરકારમા લઈ જવામા આવ્યા ઘણા મહિના સુધી બધીમા રહ્યા પછી રાતની ઠડી હવામા મોટરની એ સહેલ વિઘ્ન આહ્લાદજનક લાગી

બરેલી જેલ છોડતા પડેલા એક પ્રસગ બનેલો તેની મારી ઉપર બહુ અસર પડી હતી આજે પણ તેની સ્મૃતિ તાજી જ છે બરેલીના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ

અંગ્રેજ હતો. તે ત્યા હાજર હતો. હુ મોટરમા બેસતો હતો તે વખતે તેણે કંઈક સંકોચથી મને એક પાકીટ આપ્યુ. તેણે મને કહ્યુ કે તેમા જૂના જર્મન સચિત્ર સામયિકો છે. મે સાભળ્યુ છે કે તમે જર્મન શીખો છો એટલે તમારે માટે આ પત્રો હુ લાવ્યો છુ. હુ એને પહેલા કદી મળ્યો ન હતો, તેમ ત્યાર પછી પણ મળ્યો નથી. તેનુ નામ પણ હુ જાણતો નથી. આપમેળે બતાવેલી આ સભ્યતા અને તેની પાછળ રહેલી માયાળુ વૃત્તિ એણે મારા હૃદયને સ્પર્શ કર્યો અને મે ઊડા આભારની લાગણી અનુભવી.

મધ્યરાત્રિની તે લાંબી સફર દરમ્યાન અંગ્રેજો અને હિંદીઓ, રાજ્યકર્તા અને પ્રજા, સરકારી અમલદાર અને બિનસરકારી, સભ્ય સત્તાધારકો અને આજ્ઞાધારકો એ બધા વચ્ચેના સબધો વિષે હુ વિચાર કરતો. બે પ્રજાઓ વચ્ચે કેવડુ મોટુ અતર! પરસ્પર કેટલો અવિશ્વાસ અને કેટલો અણગમો! પરંતુ આ અવિશ્વાસ અને અણગમા કરતા પણ વધારે તો એકબીજા વિષેનુ કેટલુ બધુ અજ્ઞાન! આને લીધે જ એક પક્ષ બીજાથી કંઈક બીતો રહે છે અને બીજાની હાજરીમા હમેશા સાવધાન રહે છે. દરેકને બીજો ઉદ્ધત અને ન ગમે તેવો લાગે છે. પરંતુ બેમાંથી એકે જોતા નથી કે ઉપરના મુખવટાની નીચે સભ્યતા અને માયાળુપણુ બેઉમા છે. દેશના રાજ્યકર્તાઓ તરીકે અંગ્રેજો પાસે મહેરબાની બતાવવાની તકો પાર વિનાની પડેલી છે. એટલે તેમની આસપાસ ખુશામતિયા નોકરી શોધનારા તથા બીજી રીતે કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ સાધવા ફરનારાનુ ટોળુ જામે છે. આ અણગમતા નમૂનાઓ ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્તાન વિષે ખ્યાલ બાધે છે. હિંદીઓ અંગ્રેજોને માત્ર અમલદારો તરીકે જ કામ કરતા જુએ છે અને તેમનામા યંત્રની બધી અમાનવતા અને પોતાના સ્થાપિત હિતસબધો જાળવી રાખવાની ભારે ધગશ ભરેલી હોય છે. પરંતુ અમલદાર તરીકેના અથવા લશ્કરના એક અગ તરીકેના વર્તનમા અને માનવી એક વ્યક્તિ તરીકે પોતાની સહજ વૃત્તિઓ પ્રમાણે વર્તતો હોય ત્યારના તેના વર્તનમા કેટલો બધો ફેર પડી જાય છે! કવાયતના હુકમોથી અક્કડ બનેલો સિપાઈ પોતાની માનવતા વીસરી જાય છે અને આપમેળે ચાલતા યંત્ર જેવો બની જઈ પોતાનુ જેમણે કશુ જ ન બગાડ્યુ હોય એવા નિર્દોષ અને શાન્ત માણસો ઉપર ગોળી ચલાવે છે અને તેમને મારી નાખે છે. તે જ પ્રમાણે હરકોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે કઠોર થતા જેને સંકોચ થાય એવા સ્વભાવવાળો પોલીસ અમલદાર પણ બીજે જ દિવસે નિર્દોષ ટોળા ઉપર લાઠી ચલાવવાનો હુકમ છોડે છે. પોતાનો એક વ્યક્તિ તરીકે તે વિચાર નથી કરતો, તેમ જેમને એ મારે છે અથવા જેમના ઉપર ગોળી ચલાવે છે તે ટોળાઓ પણ વ્યક્તિઓના જ બનેલા છે એમ તે નથી ગણતો.

એક પક્ષ બીજા પક્ષને એક ટોળુ અથવા સમુદાય ગણવા માડે કે તરત જ બે વચ્ચેનો માનવસંબંધ જતો રહે છે. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે ટોળા પણ વ્યક્તિઓના જ બને છે, તેમા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે. તેમનામા પ્રેમની અને દ્વેષની લાગણી હોય છે અને તેમને સુખદુ:ખનુ સવેદન થાય છે. સાલસ અંગ્રેજ જો તે નિખાલસ હશે તો કદાચ કબૂલ કરશે કે પોતે ઘણા સારા હિંદીઓના પરિચયમા આવેલ

છે, પરંતુ તેઓ અપવાદરૂપ છે અને સામાન્ય રીતે તો હિંદીઓનો સમુદાય તિરસ્કાર પાત્ર જ છે સરાસરી હિંદી જરૂર સ્વીકારશે કે પોતે થોડાક અંગ્રેજોને ઓળખે છે જેઓ પ્રશંસાપાત્ર છે પરંતુ એ થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં અંગ્રેજો બહુ તુચ્છમિજાજી, નિર્દય અને તદ્દન ખરાબ હોય છે પોતે જેના સંબંધમાં આવ્યા હોય તે વ્યક્તિઓ ઉપરથી નહિ પણ બીજાઓ, જેમને વિષે પોતે બહુ ઓછું અથવા કશું જ ન જાણતા હોય તેમના ઉપરથી દરેક માણસ બીજી પ્રજા વિષે અભિપ્રાય બાંધે છે એ પણ બહુ જોવા જેવું છે

હું પોતે બહુ નસીબદાર છું મારા પ્રત્યે તો મારા પોતાના દેશબાંધવો તેમજ અંગ્રેજો હમેશાં સભ્યતાથી વર્ત્યા છે મારા જેલરો તેમજ મને પકડવા આવનારા તથા એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જનારા પોલીસના માણસો મારા પ્રત્યે હમેશાં માયાથી વર્ત્યા છે આ માનવસંબંધને લીધે જ આ લડતની કડવાશ તથા જેલજીવનનો ઘણોખરો ત્રાસ ઓછો થયો છે મારા પોતાના દેશબાંધવો મારી સાથે સારી રીતે વર્તે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કારણ તેમનામાં મને ઠીકઠીક પ્રસિદ્ધિ મળેલી છે અને હું તેમનો પ્રીતિપાત્ર બનેલો છું અંગ્રેજોમાં પણ મારી ગણના એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે થઈ છે ટોળામાંનો હું એક નથી ગણાતો મને લાગે છે કે ઇંગ્લંડમાં મેં કેળવણી લીધી છે અને ખાસ કરીને તો હું ઇંગ્લંડની સાર્વજનિક શાળામાં ભણ્યો છું તેને લીધે હું તેમની વધુ નજીક પહોંચી શક્યો છું આને કારણે જ, મારી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ તેમને ગમે તેટલી ઊંધી લાગે તોપણ તેમના જેવો હું પણ એક સુધરેલો માણસ છું એમ માન્યા વિના તેમને ચાલતું નહિ મારા પ્રત્યે જે ખાસ વર્તન રાખવામાં આવતું તેની મારા ઘણા સાથીઓ પ્રત્યેના વર્તન સાથે સરખામણી કરતાં મને ઘણીવાર મૂંઝવણ થતી અને મારે માટે કાંઈક નીચાજોણું પણ મને લાગતું

આટઆટલા લાભ હોવા છતાં જેલ તે જેલ જ ત્યાંનું ત્રાસદાયી વાતાવરણ ઘણી વાર અસહ્ય થઈ પડતું ત્યાંની આખી હવા જ બળજબરી, હલકટપણું, માગીખાવાપણું અને જૂઠાપણાથી ભરેલી હતી ત્યાં કાં તો ખુશામત જોવામાં આવે કાં તો ધમકી જેની લાગણીઓ જરા પણ આળી હોય તેને તો સતત તંગ દશામાં રહેવું પડતું નાના નાના બનાવોથી તે અસ્વસ્થ થઈ જાય, કાગળમાં કાંઈક માઠા સમાચાર આવે, વર્તમાનપત્રમાં કાંઈક ન ગમે એવું આવે એટલે તે ચિંતાથી લગભગ માંદા જેવો અથવા ક્ષણભર ક્રોધાવિષ્ટ થઈ જાય બહાર તો કામને લીધે મનને હમેશાં કરાર રહે છે અને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા રસ પડે તેવા વ્યવસાયોને લીધે મન અને શરીરની સમતા જળવાય છે જેલમાં તો કોઈ જાતની મોકળાશ જ ન મળે, આપણને જાણે શીશામાં ઉતાર્યાં હોય અને દાટી નાખ્યા હોય એવું લાગે એટલે જે કાંઈ બને તેનું હમેશાં એકતરફી અને કાંઈક વિકૃત આકલન થાય જેલમાં માંદગી આવે એ તો ખાસ દુઃખદાયક લાગે

છતાં જેલની ઘરમાળ સાથે ગોઠવાઈ જવાનું હું કરી શક્યો કસરત તથા ઠીકઠીક વખત માનસિક કામથી મેં શરીરને બરાબર સાચવ્યું કામ તથા કસરતની કિંમત બહાર ગમે તેટલી હોય પણ જેલમાં તો તે અત્યંત આવશ્યક છે તે વિના ત્યાં

માણસના ભુક્કા જ થઈ જાય. નિયમપત્રક બનાવી તેનું મેં ચીવટાઈથી પાલન કરવા માંડ્યું અને [illegible] તજી દેવા માટે મારી રોજની ટેવોમાંની ઘણીખરી મેં ચાલુ રાખી. દાખલા તરીકે હું દરરોજ હજામત કરતો (મને સેફ્ટી અસ્ત્રો આપવામાં આવ્યો હતો). આવી નાની બાબતનો ઉલ્લેખ મેં એટલા જ માટે કર્યો છે કે સામાન્ય રીતે માણસો આવી ટેવો છોડી દે છે અને બીજી પણ અનેક બાબતોમાં શિથિલ થઈ જાય છે. દિવસના સખત કામ પછી સાંજે મને રુચિકર થાક લાગતો અને નિદ્રાનું મારી ઉપર આક્રમણ થતું.

આમ દિવસો અઠવાડિયાં અને મહિના વીતતા ચાલ્યા. પરંતુ કોઈ કોઈ વાર મહિનો જાણે ખેંચાતો જ જાય, એ કદી પૂરો જ ન થાય અથવા પૂરો નથી થતો એમ લાગે. કોઈ કોઈ વાર મને બહુ અણગમો થઈ આવતો અને કંટાળો લાગતો. પછી લગભગ દરેક વસ્તુ અને દરેક જણ સાથે ચિડાતો — જેલમાંના સાથીઓ સાથે, જેલના અમલદારો સાથે, ઝઘડો કરી બેસવા અથવા કંઈ જોઈએ તે ન કરવા માટે બહારના માણસો સાથે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે (જોકે એ તો કાયમની લાગણી હતી) અને સૌથી વિશેષ મારી પોતાની સાથે. હું આખો જાણે લાગણીઓનું પોટલું બની જતો અને જેલજીવનમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ વૃત્તિઓની અસર નીચે હું [illegible] જતો. સદ્ભાગ્યે આ વૃત્તિઓમાંથી હું જલદી મુક્ત થઈ જતો.

મુલાકાતનો દિવસ એટલે તો જેલમાં ભારે ઉત્સાહનો દિવસ. તેની ભારે મહત્તા હતી અને તેના દિવસો ગણાતા! મુલાકાતની ધમાલ પછી તેનો અનિવાર્ય પ્રત્યાઘાત આવતો અને પછી સૂનું સૂનું તથા એકલું એકલું લાગતું. કોઈ વાર બનતું તેમ મુલાકાત જો યશસ્વી ન નીવડે — અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા માઠા સમાચારથી કે બીજા કોઈ કારણે — તો પછીથી હું બહુ દુખી રહેતો. મુલાકાત વખતે જેલના અમલદારો તો હાજર હોય જ, પરંતુ બરેલીમાં તો બે ત્રણ વખત એવું બન્યું કે તે વખતે છૂપી પોલીસનો માણસ પણ કાગળ અને પેન્સિલ લઈને વાતચીતનો શબ્દેશબ્દ આતુરતાથી ટપકાવી લેતો ત્યાં હાજર હોય. મને આથી બહુ જ ચીડ ચડતી. આવી મુલાકાતો પૂરેપૂરી નિષ્ફળ નીવડતી.

પછી તો અલ્લાહાબાદ જેલમાં અને પાછળથી સરકાર તરફથી મારાં માતુશ્રી તથા પત્ની પ્રત્યે જે વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું તે કારણે આખરે મુલાકાતો લેવાનું જ મેં છોડી દીધું. લગભગ સાત મહિના સુધી મેં એકે મુલાકાત ન લીધી. એ કાળ મને બહુ સૂનકાર લાગ્યો. સાત મહિના પછી મેં મુલાકાત લેવાનું ફરી પાછું નક્કી કર્યું અને મારાં માણસો મને મળવા આવ્યાં ત્યારે આનંદથી હું લગભગ ઉન્મત્ત થઈ ગયો. મારી બહેનનાં નાનાં છોકરાં પણ મને મળવા આવ્યાં હતાં અને એક નાના બાળકને પોતાની રીતે પ્રેમથી મારા ખભા ઉપર ચડવાનું મન થઈ આવ્યું ત્યારે મારી લાગણીનો ઊભરો મારાથી રોકી શકાયો નહિ. માનવસંસર્ગની આટલી લાંબી ઝંખના પછી કૌટુમ્બિક જીવનના આ સ્પર્શથી હું અસ્વસ્થ થઈ ગયો.

મુલાકાતો બંધ કરી હતી ત્યારે ઘેરથી અથવા કેટલીક વાર જેલમાંથી (મારી બન્ને બહેનો જેલમાં હતી) જે પખવાડિક કાગળો આવતા તે વિશેષ મૂલ્યવાન થઈ પડતા અને તેમની હુ ઉત્કંઠાથી રાહ જોતો. જો નક્કી થયેલે દિવસે કાગળ ન આવે તો મને ચિંતા થતી છતાં જ્યારે કાગળ આવતો ત્યારે તે ઉઘાડતાં હુ લગભગ અચકાતો. જેનો ઉપભોગ નક્કી આનંદદાયી હોય તેનો ઉપભોગ કરતાં પહેલાં માણસ તેની સાથે જેમ ગેલ કરી લે છે તેમ હુ કાગળને હાથમાં કેટલીયેવાર સુધી રમાડ્યા કરતો. તે વખતે મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે ભીતિનો પણ અંશ રહેતો કે રખેને કાગળમાં કાંઈ એવા સમાચાર કે એવો ઉલ્લેખ હોય જે દુખદાયી હોય. જેલમાં કાગળ લખવા અને કાગળ મેળવવા એ, ત્યાંના શાન્તિમય અને અક્ષુબ્ધ જીવનમાં, હમેશાં ભારે અન્તરાય પાડનારી વસ્તુઓ બનતી તેને લીધે લાગણીવશ દશા અનુભવાતી અને તેથી ચિત્તને વિક્ષેપ થતો, કારણ ત્યારપછી એક બે દિવસ સુધી મન ભટકવા કરતું અને રોજના કામમાં તેને એકાગ્ર કરવુ મુશ્કેલ થઈ પડતું.

નૈની તથા બરેલીમાં મારે ઘણા સોબતીઓ હતા. દહેરાદૂનમાં શરૂઆતમાં અમે ત્રણ જણ હતા — ગોવિંદ વલ્લભ પંત, કાશીપુરના કુવર આનંદસિંહ અને હુ. પરંતુ પંતજી તો તેમની છ માસની સજા પૂરી થઈ એટલે બે મહિનામાં જ ત્યાંથી છૂટ્યા. પાછળથી બીજા બે અમારી સાથે જોડાયા. ૧૯૩૩ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં મારા બધા જ સોબતીઓ મને છોડી ગયા, અને હુ એકલો પડ્યો. ઑગસ્ટની આખરે હુ છૂટ્યો ત્યાંસુધી એટલે લગભગ આઠ મહિના દહેરાદૂન જેલમાં મે એકાન્તવાસ ગાળ્યો. જેલના અમલદારો સાથે રોજ થોડીક મિનિટ વાતચીત થાય તે સિવાય ભાગ્યે જ બીજા કોઈની સાથે વાત કરવાનુ મને મળતુ. કાયદેસર આ એમનન્ત સજા ન કહેવાય, પરંતુ હતુ તો તેના જેવુ જ. મને બહુ સૂનકાર લાગતુ. સુભાગ્યે મે મુલાકાત લેવાનુ પાછુ શરૂ કર્યું હતુ, અને તેથી કાંઈ સમાધાન મળ્યુ. હુ ધારુ છુ ખાસ મહેરબાની તરીકે મને બહારથી તાજા ફૂલ મેળવવા દેવામાં આવતાં તથા થોડાક ફોટોગ્રાફ રાખવા દેવામાં આવતા. તેથી મને ઘણો આનંદ રહેતો. સામાન્ય રીતે ફૂલો અને છબિઓ આપવામાં આવતાં નથી અને ઘણી વખત મારે માટે મોકલવામાં આવેલાં ફૂલ મને લેવા દેવામાં નહિ આવેલાં એવુ પણ બનેલુ. પોતાની કોટડીને ખુશનુમા બનાવવાનુ કોઈ કરે, તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતુ નહિ. મારા એક સોબતી, જેની કોટડી મારી લગોલગ હતી, તેણે પોતાની શરીરસંસ્કારની વસ્તુઓ કોટડીમાં અમુક રીતે ગોઠવી હતી, તે સામે જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વાંધો ઉઠાવેલો એ મને યાદ છે. તેને એમ કહેવામાં આવેલુ કે તમારી કોટડી આકર્ષક અને 'વૈભવી' દેખાય એવુ તમારે ન કરવુ જોઈએ. વસ્તુઓ આ હતી: દૂથબ્રશ, દૂથપેસ્ટ, ફાઉન્ટન પેનની શાહી, માથામાં નાખવાના તેલની શીશી, બ્રશ, કાસકો, અને ઉપરાંત કદાચ એક બે બીજી નાની વસ્તુઓ.

જીવનના ઉપયોગની નાની નાની ચીજોની કિંમત માણસને જેલમાં સમજાય છે. આપણી પાસે એટલી થોડી વસ્તુઓ હોય છે અને તેમાં વધારો કરવાનુ કે બદલીને

બીજી લાવવાનુ એટલુ મુશ્કેલ હોય છે કે આપણે એ વસ્તુઓને વળગી રહીએ છીએ. વળી નજીવી વસ્તુઓ જે બહાર તો કચરાટોપલીમા જ જાય તે પણ જેલમા સઘરી રાખવાનુ મન થાય છે પરિગ્રહ કરવા જેવુ અને રાખી મૂકવા જેવુ ખાસ કશુ નથી હોતુ ત્યા પણ પરિગ્રહભાવના છૂટતી નથી.

કોઈ કોઈ વાર જીવનની સુખસગવડો માટે એક જાતની શારીરિક તૃષ્ણા જાગી ઊઠતી કાઈક શારીરિક સગવડ, આનદદાયક પરિવેષ્ટન, મિત્રોની ગોષ્ઠિ રસ પડે એવો વાર્તાલાપ, બાળકો સાથે રમત, એવા એવા માટે વર્તમાનપત્રોમાનુ કોઈક ચિત્ર કે એકાદ કડિકા જુવાનીના બેફિકરાઈના જૂના દિવસો સ્મૃતિ સામે તાદશ ખડા કરે, પછી ઘર યાદ આવે અને આખો દિવસ બેચેનીમા જાય

૯ દરરોજ થોડુ કાતતો, કારણ આવા થોડાક શારીરિક કામથી મનને ચેન રહેતો અને વધારેપડતા બૌદ્ધિક કામમા તેથી રાહત રહેતી પરતુ મારો મુખ્ય વ્યવસાય તો વાચવાલખવાનો જ હતો મારે જોઈએ એટલી ચોપડીઓ તો ન મળતા, કારણ અનેક પ્રતિબધો હતા અને ચોપડીઓ ઉપર ચોકી હતી વળી એ ચોકીદારો હમેશા કાઈ પોતાના કામને માટે લાયકાત ધરાવનારા નહોતા સ્પેન્ગ્લરની ‘પશ્ચિમની પડતી’ (‘ડિક્લાઈન ઓફ ધી વેસ્ટ’) એ પુસ્તક રોકવામા આવ્યુ, કારણ તેનુ નામ ભયકર અને રાજદ્રોહી લાગ્યુ પરતુ મારે ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ, કારણ મારી પાસે ઠીકઠીક વિવિધ વિષયના પુસ્તકો હતા વળી હુ તો કાઈક માનીતો કેદી ગણાતો હતો મારા ઘણા ‘એ’ વર્ગના સાથીઓને ચાલુ ઘટનાઓ ઉપરના પુસ્તકો મેળવવામા ઘણી મુશ્કેલી પડતી મારા સાભળવામા આવ્યુ છે કે બનારસ જેલમા સરકારી ‘વ્હાઈટ પેપર’ જેમા બ્રિટિશ સરકારની આપણા બધારણને લગતી દરખાસ્તો હતી તે આપવામા નહિ આવેલો કારણ તેમા રાજદ્વારી વિષયની ચર્ચા હતી. બ્રિટિશ અમલદારો ધાર્મિક પુસ્તકો અને નવલકથાઓ તરત જ આપતા, ધર્મનો વિષય બ્રિટિશ સરકારના દિલમા કેટલો બધો પ્યારો છે અને સઘળા જ સપ્રદાયોને કેવી નિષ્પક્ષ રીતે તે ઉત્તેજન આપે છે!

દેશમા જ્યારે કાયદામાન્ય એવી સાધારણ છૂટો પણ ઘણીખરી લઈ લેવામા આવી હોય ત્યારે કેદીઓના હકની વાત કરવી ભાગ્યે જ ઉચિત ગણાય છતા એ વિષય વિચાર કરવા જેવો તો છે જ જ્યારે કાયદાની અદાલત માણસને કેદની સજા કરે, ત્યારે શુ તેનો એ અર્થ હોય છે કે તેના શરીરની સાથે મનને પણ કેદમા પૂરવાનુ છે? કેદીઓના શરીર ભલે બધનમા હોય પણ તેમના મન શા માટે મુક્ત ન હોવા જોઈએ? આવો સવાલ સાભળી આપણા દેશમા તો જેલોના વ્યવસ્થાપકો જરૂર ચોકી ઊઠશે, કારણ નવા વિચારો ગ્રહણ કરવાની અને લાબો વિચાર કરવાની તેમની શક્તિ સામાન્ય રીતે મર્યાદિત હોય છે કોઈ પણ કાળે વાચનના સાધનોની ચોકીદારી એ ખરાબ વસ્તુ જ છે, તેમા હમેશા પક્ષપાત અને મૂર્ખાઈ હોય છે એને લીધે ઘણુ આધુનિક સાહિત્ય અને પ્રામાણિક પત્રો તથા છાપા આપણા દેશમા આપણને મળી

શકતાં નથી. જપ્ત થયેલી ચોપડીઓની યાદી મોટી છે અને તેમાં વધારો થયે જ જાય છે. આ બધાની ઉપર કેદીને તો વધારાની અને જુદી ચોકીદારીના ભોગ થવું પડે છે. બહાર જે ચોપડીઓ અને છાપાં કાયદેસર ખરીદી શકાય અને વાંચી શકાય તે બધાં કેદીને મળી શકતાં નથી.

થોડા વખત ઉપર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ન્યુયૉર્કની સિંગ સિંગ જેલમાં આ સવાલ ઊઠ્યો હતો. કેટલાંક સામ્યવાદી છાપાંનો ત્યાં બહિષ્કાર થયો હતો. અમેરિકામાં અમલદાર વર્ગમાં સામ્યવાદીઓ સામે ભારે વિરોધની લાગણી છે છતાં જેલના સત્તાવાળાઓ કબૂલ થયા કે કેદીઓને જે જોઈએ તે પ્રકારનો, સામ્યવાદી છાપાં તથા સામયિકો પણ મળવાં જોઈએ. તેના પ્રમુખે એક જ અપવાદ કર્યો અને તે ઉપહાસ-ચિત્રો (કાર્ટૂનો)ની બાબતમાં; તેણે એ ચિત્રોને ઉશ્કેરનારાં ગણ્યાં

આપણા દેશમાં મનના આ સ્વાતંત્ર્યની ચર્ચા કરવી એ કાંઈક બેહૂદું છે. હકીકત તો એ છે કે મોટા ભાગના કેદીઓને તો વર્તમાનપત્રો કે લેખનસાહિત્ય બિલકુલ આપવામાં જ આવતા નથી આમા કેવળ ચોકીદારીની વાત નથી, પણ પૂર્ણ ઇનકારની વાત છે. માત્ર 'એ' વર્ગના (અથવા બંગાળમા પહેલા વિભાગના) કેદીઓને જ શિરસ્તાની રૂએ લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે. અને એમને પણ બધાને દૈનિક છાપાં આપવામાં આવતાં નથી વળી જે દૈનિક છાપું આપવામાં આવે તે સરકારની પસંદગીનું હોય છે 'બી' અને 'સી' વર્ગના કેદીઓ, રાજદ્વારી તેમજ બીજા, તેમને લેખનસાહિત્ય મળે જ એવું નથી 'બી' વર્ગના કેદીઓને ખાસ છૂટ તરીકે ઘણીવાર લેખનસાહિત્ય આપવામાં આવે છે, પણ તે વખતોવખત પાછું લઈ લેવામાં પણ આવે છે. 'એ' વર્ગના કેદીઓ તો હજારે એક હશે એટલે હિંદુસ્તાનના કેદીઓની સ્થિતિનો વિચાર કરવામા તેમને તો બાતલ જ રાખવા જોઈએ છતા એટલુ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આ 'એ' વર્ગના માનીતા કેદીઓને પણ બીજા સુધરેલા દેશોમા સામાન્ય કેદીઓને હોય છે તેના કરતા પણ ઓછી છૂટો, ચોપડીઓ અને વર્તમાનપત્રોની બાબતમાં હોય છે.

બાકીના કેદીઓને એટલે હજારમાના નવસો નવ્વાણુને એકી સાથે બે કે ત્રણ ચોપડીઓ આપવામા આવે છે પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી હોય છે કે આ છૂટનો તેઓ હમેશાં લાભ લઈ શકતા નથી લખવુ અથવા વાચેલી ચોપડીઓમાથી નોધ કરી લેવી એ બહુ ભયંકર મોજ ગણાય છે, એમા કેદીઓથી પડાય કે ? બૌદ્ધિક વિકાસને આમ ઇરાદાપૂર્વક દાબવો એ વિચિત્ર અને સરકારના માનસને ઉઘાડું પાડનારુ છે. કેદીને સુધારવાની દૃષ્ટિએ અથવા તેને સભ્ય બનાવવા માટે તેના મન ઉપર અસર પાડવી જોઈએ, તેના મનને જુદી દિશામા વાળવુ જોઈએ, તેને ભણાવવો જોઈએ, અને કાંઈ હુન્નરધંધો શીખવવો જોઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમા જેલસત્તાધીશોને આ દૃષ્ટિબિન્દુ સૂઝ્યું હોય એમ લાગતુ નથી સંયુક્ત પ્રાન્તમા તો તેના સદંતર અભાવને લીધે તે આપણા ધ્યાન ઉપર વધારે આવે છે હમણા હમણા જેલના નાના છોકરાઓને તથા

જુવાનિયાઓને લખતાંવાંચતાં શીખવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. પરંતુ તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. જે માણસોને એ કામ સોંપવામાં આવે છે તેમનામાં એ કામની લાયકાત નથી હોતી. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓને ભણવાનું ગમતું નથી. મારો પોતાનો અનુભવ તેથી તદ્દન જ ઊલટો છે. મારી પાસે જેઓ ભણવા આવતા તેનામાં ઘણામાં તો વાંચવાલખવાનું શીખવાની ભારે હોંશ મારા જોવામાં આવી. જે કેદીઓ અમારા પરિચયમાં આવતા તેમને અમે ભણાવતા. તેઓ ખૂબ મહેનત કરતા અને કોઈ વાર જ્યારે મધરાતે જાગી જતો ત્યારે મને જોઈને નવાઈ લાગતી કે પોતાની બરાકમાં એક બે કેદીઓ દીવાના ઝાંખા પ્રકાશ આગળ બેસી તેમનો બીજા દિવસના પાઠ તૈયાર કરતા હોય.

હું મારી ચોપડીઓમાં મશગૂલ રહેતો. પુસ્તકોના પ્રકાર બદલતો રહેતો. પરંતુ સામાન્ય રીતે ભારે ચોપડીઓ જ વાંચતો. નવલકથાઓથી માનસિક શિથિલતા આવી જાય છે અને હું બહુ નવલકથાઓ વાંચતો નહિ. કેટલીક વાર ઘણું વાંચીને હું થાકી જતો એટલે પછી લખવા માંડતો. મારી દીકરીને મેં ઇતિહાસ ઉપર જે પત્રો લખ્યા છે તેમાં મારી બે વરસની સજાનો ઘણો ભાગ ગયો. મારું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખવામાં એનાથી મદદ મને ઘણી થઈ. કાંઈક અંશે હું જે ભૂતકાળને વિષે લખતો તેમાં મગ્ન થતો અને જેલના મારા પરિવેષ્ટનોને લગભગ વીસરી જતો.

પ્રવાસના પુસ્તકો મને હમેશાં ગમતાં. હ્યુએનસંગ અને માર્કોપોલો, ઇબ્નબતુતા અને બીજા જૂના પ્રવાસીઓના વૃત્તાન્તો તેમજ આધુનિક પ્રવાસીઓમાં સ્વેન હેડિનની મધ્ય એશિયાના રણોમાંની મુસાફરીઓ તથા રોરિકના તિબેટમાંના વિચિત્ર સાહસો એ મને બહુ આકર્ષતાં. ચિત્રોની ચોપડીઓ, ખાસ કરીને પહાડો, હિમનદો તથા રણોનાં ચિત્રોમાં મને બહુ રસ પડતો. કારણ જેલમાં વિશાળ અવકાશ અને સમુદ્રો તથા પહાડોને માટે દિલ ઝંખે છે. મારી પાસે મોટા આલ્પ્સ તથા હિમાલયનાં ચિત્રોની કેટલીક સુંદર ચોપડીઓ હતી. તે હું વારંવાર કાઢતો અને મારી કોટડી અથવા બરાકની ગરમી ૧૧૫ અંશ અથવા તેથીયે વધારે હોય ત્યારે ચિત્રોમાંના હિમનદો નિહાળ્યા કરતો. એટલાસ પણ મનમાં બહુ લાગણીઓ પેદા કરનારી વસ્તુ છે. ભૂતકાળની ઘણીયે સ્મૃતિઓ તે જાગૃત કરે છે તથા આપણે જોયાં હોય તે સ્થળોના તથા જોવા ઇચ્છા હોઈએ તે સ્થળોના સ્વપ્નાં તે અનુભવાવે છે. જૂના વખતનાં પરિચિત સ્થળોએ ફરી જવાની, મોટાં શહેરોનું સૂચન કરતાં ટપકાં અને નિશાનો ઉપરથી તેમની ફરીને મુલાકાત લેવાની, ઘેરા રંગથી દર્શાવેલા પહાડો તથા ભૂરા ધાબાથી દર્શાવેલ સમુદ્રો ઓળંગવાની, દુનિયાની સુંદરતાઓ નીરખવાની તથા પલટાતી જતી દુનિયાના માણસની લડાઈઓ અને ધર્ષણો નિહાળવાની ઝંખના તે જગાડે છે. આવું બધું કરવાની લાલસા દિલમાં બરાબર અમને ખોંચીથી પકડે એટલે અમે એટલાસને ઉતાવળો ઉતાવળો અને ગમગીની સાથે પાછો મૂકી દેતા અને ફરી પાછા અમને ઘેરીને ઊભી રહેલી તે અતિપરિચિત દીવાલો જોવામાં તથા અમારા નસીબમાં લખેલા રોજના નીરસ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ જતા.

૪૫. જેલમાં મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ

દેહરાદૂન જેલમાં મારી નાની કોટડી અથવા ઓરડીમાં હું સાડાચૌદ મહિના રહ્યો. મને એમ લાગવા માંડ્યું કે હું જાણે તેનું એક અંગ બની ગયો છું. તેના ખૂણેખૂણાથી હું પરિચિત થઈ ગયો હતો. તેની ચૂનાથી ધોળેલી દીવાલો પરના, તેની ખરબચડી ભોંય પરના તથા ઊધઈએ ખાધેલી વળીઓવાળા છાપરાના એકેએક ડાઘ અને ખાડાને હું ઓળખતો થઈ ગયો હતો. બહાર નાના વાડામાં ઘાસના નાના જડિયાંને તથા આડાંઅવળાં પડેલા નાના નાના પથ્થરોને હું જૂના મિત્રો તરીકે સંભારતો થયો હતો. મારી કોટડીમાં હું એકલો નહોતો. ભમરા અને નાની ભમરીઓની ત્યાં ઘણી વસાહતો હતી, અને વળીઓની પાછળ ઘણી ગરોળીઓએ ઘર કર્યાં હતાં. તેમાંથી તે સાંજે શિકારની શોધમાં બહાર ફરવા નીકળી પડતી. જો વિચારો અને લાગણીઓ આસપાસના સ્થૂળ પદાર્થો ઉપર પોતાના સંસ્કાર રાખી જતાં હોય તો તો એ કોટડીની આખી હવા તેથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી અને એ સાંકડી જગ્યાના એકેએક પદાર્થને એ સંસ્કારો વળગી ગયા હતા.

કોટડીઓ તો બીજી જેલોમાં મને વધારે સારી મળેલી, પરંતુ દેહરાદૂનમાં મને એક ખાસ લાભ હતો અને તે મારે મન બહુ મૂલ્યવાન હતો. ત્યાંની જેલ ઘણી જ નાની હતી. તેમાંય વળી અમને તો જેલના જ કંપાઉંડની પાસે જેલની દીવાલોની બહાર જૂની હવાલાતમાં રાખ્યા હતા. આ હવાલાત એટલી નાની હતી કે ત્યાં હરવાફરવાની જગ્યા જ નહોતી. તેથી સવારસાંજ અમને બહાર કાઢવામાં આવતા. જેલના દરવાજા આગળ સો વાર જેટલી જગ્યામાં આંટા મારવાની અમને રજા મળી હતી. અમારે રહેવું પડતું તો જેલના કંપાઉંડમાં જ, પરંતુ તે જેલની મુખ્ય દીવાલોની બહાર હોઈ પહાડો અને ખેતરો તથા થોડે છેટે આવેલી એક મોટી સડક અમને જોવાને મળતાં. આ કાંઈ મને ખાસ આપેલી છૂટ નહોતી. દહેરાદૂનની જેલમાં રાખેલા બધા 'એ' અને 'બી' વર્ગના કેદીઓને આ છૂટ હતી. કંપાઉંડની અંદર જ પરંતુ જેલની દીવાલોની બહાર એક બીજું મકાન હતું. તેને 'યુરોપિયન લૉકઅપ' કહેતા. તેની આસપાસ વંડી કે એવું કાંઈ નહોતું એટલે ઓરડામાં રહ્યે રહ્યે પણ કેદી પહાડો તથા બહારનું જીવન બહુ સુંદર રીતે જોઈ શકતો. અહીં રાખવામાં આવતા યુરોપિયન કેદીઓ તથા બીજાઓને પણ જેલના દરવાજા આગળ સવારસાંજ આંટા મારવાની રજા હતી.

ઊંચી દીવાલોની પાછળ બહુ લાંબા વખત સુધી જે કેદી પુરાઈ રહ્યો હોય તેને જ આ બહાર આંટા મારવાનું તથા ખુલ્લાં દૃશ્યો દેખાવાનું અસાધારણ માનસિક મૂલ્ય સમજાય. મને આમ બહાર ફરવાનું બહુ જ ગમતું અને ચોમાસામાં દિવસો સુધી મૂશળધાર વરસાદ પડતો હોય અને ઘૂંટણપૂર પાણીમાં ફરવાનું હોય ત્યારે પણ હું બહાર ફરવાનું જતું કરતો નહિ. કોઈ પણ જગ્યાએ હોઉં ત્યાં બહાર નીકળવાનું મને ગમે જ, પણ

અહીં તો ઉત્તુંગ હિમાલયના દર્શન એ એક વધારાનો આનંદ હતો અને તેને લીધે મારો જેલજીવનનો કંટાળો ઘણો ઓછો થતો. લાંબા વખત સુધી મેં સુનાં તન્ નીરી અને લાંબા વખત સુધી મારે તદ્દન એકલા રહેવાનું થયું ત્યારે આ જ એક મારું સદ્ભાગ્ય હતું કે આ મારા માનીતા ગિરિરાજને હું નિહાળી શકતો. મારી કોટડીમાંથી હું એ પર્વતોને જોઈ શકતો નહિ પરંતુ મારું મન તેમનાથી ભરેલું રહેતું અને તેમના સાનિધ્યનું મને હમેશાં ભાન રહેતું અને જાણે અમારી વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી વધતી જતી.

પંખી ટોળું ઊડી ગયું ઊંચે દૂર આકાશમાં રે,
ને ઊડી ગઈ નડીખડી હતી વાદળી એકલી જે
સાથી મારો ગિરિ થઈ રહ્યો એક ઉત્તુંગ રે
હું થાકું ના ગિરિથી નીરખી ગિરિ થકી ના

મને ભય છે કે ચીનના આ પ્રાચીન કવિ લિ તાઈ પોની માફક હું ન કહી શકું કે હું પર્વતથી કદી થાકતો નહોતો. પરંતુ એવો કંટાળો ક્વચિત જ આવતો. જો કદી આવે તો તેના સાનિધ્યથી મને વિરલ એવો આરામ જ મળતો. તેની ઘનતા અને તેની અક્ષુબ્ધતા લાખો વર્ષોના જ્ઞાનવાળી દૃષ્ટિથી નીચે ઊભેલા મને જોતી અને મારી બદલાતી જતી મનોવૃત્તિઓનો ઉપહાસ કરતી તથા મારા તપ્ત ચિત્તને શાન્તિ આપતી.

દહેરાદૂનમાં વસન્ત બહુ આહ્લાદક હોય છે અને મેદાનો કરતાં બહુ લાંબો વખત તે રહે છે. પાનખરે લગભગ બધાં જ ઝાડનાં પાંદડાં ખેરવી નાખ્યાં હતાં અને તે બધાં ખુલ્લાં અને નગ્ન દેખાતાં હતાં. જેલના દરવાજા સામે ઊભેલા ચાર ભવ્ય પીપળાનાં ઝાડ પણ લગભગ પોતાનાં બધાં જ પાંદડાં ગુમાવી બેઠાં. તે જોઈ મને બહુ અજાયબી થઈ. બિચારા પીપળા ચીમળાઈ ગયેલા અને ગમગીન દીસતા હતા. પણ વસન્ત આવતાં હવાએ તેમનામાં ઉત્સાહ રેડ્યો અને તેમના અન્તરતમ કોષને જીવનનો સંદેશો આપ્યો. પીપળામાં તેમજ બીજાં ઝાડોમાં એકાએક પ્રાણનો સંચાર થયો અને જાણે કોઈ છૂપી ક્રિયાઓ ચાલી રહી હોય તેમ તેમની આસપાસ કાંઈક ગૂઢતાનું વાતાવરણ છવાયું. દરેક ઝાડ ઉપર લીલી નાની નાની કૂંપળોને ફૂટતી જતી જોઈ હું ચકિત થઈ ગયો. એ બહુ હર્ષપ્રદ અને પ્રસન્ન દૃશ્ય હતું. જોતજોતામાં તો લાખો નવાં પાંદડાં આવી ગયાં અને સૂર્યના પ્રકાશમાં તે ચળકવા લાગ્યાં અને હવાની લહરી આવતાં તેમાં ખેલવા લાગ્યાં. કૂંપળમાંથી પાંદડામાં એકાએક થતું રૂપાન્તર કેવું આશ્ચર્ય છે! પહેલાં કદી મારા ધ્યાન પર નહિ આવેલું કે આંબાનાં તાજાં પાંદડાં લાલાશ પડતાં તપખીરિયા રંગનાં હોય છે — કાશ્મીરની ટેકરીઓમાં શરદ ઋતુમાં જે રંગ દેખાય છે તેવાં. પરંતુ તેમનો રંગ જલદી બદલાઈને લીલો થઈ જાય છે.

ચોમાસાનો વરસાદ તો હમેશાં આવકારદાયક લાગતો. કારણ કે ઉનાળાની ગરમી તે આવતાં ખતમ થાય છે. પણ સારી વસ્તુ પણ વધારે પડતી હોય તો અકારી થાય છે. તેમ દહેરાદૂનમાં થતું. ત્યાં તો મેઘરાજ વરસી વરસીને પડે છે. ચોમાસું શરૂ થયા પછી પહેલા અઠવાડિયામાં તો ૫૦થી ૬૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડી જાય. છાપરામાંથી

પાણી ચૂતું હોય અથવા બારીમાંથી વાછટ આવતી હોય તેને નિવારવા કાફા માગવા એમ સાંકડી જગ્યામાં ભરાઈ રહેવું પડે એ તે કોને ગમે?

શરદ પણ આહ્લાદક હતી અને શિયાળો પણ પણ શિયાળામાં વરસાદ આવે ત્યારે ન ગમે. ગાજવીજ થતી હોય, વરસાદ પડતો હોય અને ઠરેલ પવન ગલીમાં ગોંગરો પેસી જતો હોય ત્યારે કાંઈક મારા રહેઠાણની તરફ માંડી ગરમી અને અજવાળાની ઇચ્છા થઈ આવતી. ઘણીવાર કરા પડતા, લખોટીઓ કરતા મોટા કરા પતરાના છાપરા ઉપર ભયંકર અવાજ કરતા પડતા હોય ત્યારે દારૂગોળો ફૂટતો હોય એવું લાગતું.

મને એક દિવસનું ખાસ સ્મરણ છે. ૧૯૩૨ની ૨૯મી ડિસેમ્બરના એ દિવસ હતો. ગાજવીજનું તોફાન હતું, વરસાદ આખો દિવસ પડ્યો હતો અને કડકડતી ટાઢ હતી. જેલમાંના મારા બધા દિવસોમાં શરીરની દૃષ્ટિએ એ દિવસ મારો સૌથી ખરાબ નીવડ્યો. પણ સાંજે એકાએક આકાશ સ્વચ્છ થઈ ગયું અને મારી પડોશના બધા પહાડો અને ટેકરીઓને બરફના ગાઢ આચ્છાદનથી છવાયેલા જોઈ મારું બધું દુઃખ ભાગી ગયું. બીજો દિવસ એટલે નાતાલનો દિવસ, એ તો સ્વચ્છ અને સુંદર હતો. હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાનું સુંદર દૃશ્ય નીકળ્યું હતું.

જેને અમારી રાજની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ કરતા અમને અટકાવ્યા એટલે કુદરતનું અમે વધુ નિરીક્ષણ કરતા થયા. અમારા જોવામાં આવતા જુદી જુદી જાતના પશુઓ તથા જીવજન્તુઓનું પણ અમે નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા. મારું નિરીક્ષણ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ મારી કોટડીમાં અથવા તેની આગળના નાના વાડામાં રહેતા જાતજાતના જંતુઓ મને નજરે પડવા લાગ્યા. મને સમજાયું કે હું જોકે એકાન્તની ફરિયાદ કરતો હતો છતાં એ નાનો વાડો જે ખાલી અને સૂનો સૂનો લાગતો હતો તે તો જીવસૃષ્ટિથી ઊભરાઈ રહ્યો હતો. આ બધા પેટે ચાલતા, પગે ચાલતા કે ઊડતા જંતુઓ કોઈ પણ રીતે મારી આડે આવ્યા વિના પોતપોતાના જીવન ગુજારતા હતા. મારે પણ તેમની આડે આવવાનું કશું કારણ નહોતું. પરંતુ માંકડ, મચ્છર તથા કાંઈક અંશે માખીઓ સાથે તો મારે સતત યુદ્ધ ચાલતું. ભમરા તથા ભમરીઓની તો હું દરકાર કરતો નહિ. મારી કોટડીમાં એ સેંકડો હતા. એક વખત એક ભમરીએ હું ધારું છું અજાણતાં મને ડંખ માર્યો ત્યારે અમારી વચ્ચે એક નાનો ઝઘડો થયેલો. ક્રોધે ભરાઈને મેં એ તમામને નાબૂદ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમણે તો પોતાના ઘરોના બચાવમાં (કદાચ તેમાં તેમનાં ઈંડાં હશે) બહાદુરીથી લડત ચલાવી અને પાછો પડ્યો. મેં નક્કી કર્યું કે જો ફરી તેઓ મને દખલ ન કરે તો મારે શાન્તિથી રહેવું. ત્યાર પછી તો આ ભમરાઓ તથા ભમરીઓથી વીંટળાયેલો એ કોટડીમાં હું એક વરસ રહ્યો પણ તેમણે મારી ઉપર કદી હુમલો ન કર્યો અને અમે પરસ્પર આદર કેળવ્યો.

ચામાચીડિયાં મને બિલકુલ ગમતાં નહોતાં પણ મારે તેમને વેઠી લેવાં પડ્યાં. સાંજે અંધારું થતાં અવાજ કર્યા વિના ઊડવા માંડે. અંધકારથી છવાતા આકાશમાં તેઓ ઝાંખાં ઝાંખાં દેખાય. એ ભમરાળાં પ્રાણીઓને જોતાં મને ભારે ત્રાસ થતો. મોટા

પ નેથી એક જ હાથ છેટે [illegible] પસાર થઈ જાય અને હમેશાં [illegible] ક્યાં ફરે [illegible] તેમની આંખોના [illegible] [illegible] ચામાચીડિયાં અથવા વનવાગોળાં [illegible] [illegible]

કીડીઓ, ઉધઈ તથા બીજા જંતુઓની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ તો હું કલાકો સુધી કરતો. તે જ પ્રમાણે ગરોળીઓને શિકાર પકડતી જોવાની તથા એક બીજીની પાછળ પડતી અને આખરે ઊછળતી એવી રીતે પોતાની પૂંછડી હલાવતી જોવાની મજા આવતી. સાધારણ રીતે તેઓ ભમરીને પકડતી નહિ પણ બેચાર અતિશય કાળજીથી તેનો પણ શિકાર કરતાં અને બરાબર આગળથી પકડતાં મેં જોઈ. ભમરીના ડંખથી તે બચી ગઈ તે બુદ્ધિપૂર્વક હતું કે અકસ્માત હતું તે હું જાણતો નથી.

ત્યાં ખિસકોલીઓ પણ હતી — પાસે ઝાડ હોય ત્યાં તો ઢગલાબંધ. તેઓ ઘણી ધૃષ્ટ થઈને અમારી છેક નજીક આવતી. લખનૌ જેલમાં બહુ વાર સુધી બિલકુલ હાલ્યાચાલ્યા વિના હું વાંચતો બેસતો. ખિસકોલી મારા પગ ઉપર ચડતી અને મારા ઘૂંટણ ઉપર બેસીને આમતેમ જોતી. પણ તે મારી આંખ સામે તાકતી ત્યારે તેને ભાન થતું કે હું કોઈ ઝાડ અથવા તો તેણે બીજું જે માની લીધું હોય તે નહોતો. ક્ષણભર ભયથી તે સ્તબ્ધ થઈ જતી અને પછી ભાગતી. ખિસકોલીનાં બચ્ચાં કોઈ વાર ઝાડ ઉપરથી પડી જતાં. તેમની પાછળ મા આવે, બચ્ચાને વાળી નાનો દડો બનાવે અને તેને સહીસલામત ઉપાડી જાય. કોઈ વાર બચ્ચું ખોવાઈ પણ જતું. આવાં ખોવાયેલાં ત્રણ બચ્ચાંને મારા એક સાથીએ સંભાળ્યાં હતાં. તે એટલાં નાનાં હતાં કે તેમને ખવડાવવું શી રીતે એ સવાલ થઈ પડ્યો. તેનો ઉકેલ કરવા અમે એક યુક્તિ રચી. ફાઉન્ટન પેનમાં શાહી પૂરવાની નળી આગળ થોડું રૂ લગાડ્યું એટલે તે એક દૂધ પાવાની સુંદર શીશી બની ગઈ.

અલમોડાની પહાડી જેલ સિવાય બીજી જે જે જેલમાં હું રહ્યો ત્યાં ત્યાં કબૂતર ખૂબ હતાં. હજારો કબૂતર. એટલે સાંજે તો આકાશ તેમનાથી છવાઈ જાય. કેટલીક વાર જેલના અમલદારો તેમનો શિકાર કરી તે આરોગતા.

મેનાઓ તો સર્વત્ર જોવામાં આવતી. દહેરાદૂનમાં મારી કોટડીના બારણા ઉપર તેમના એક જોડાએ માળો બાંધેલો અને હું તેમને ખવડાવતો. બંને બહુ હળી ગયાં હતાં અને સવારના કે સાંજના ખાણામાં જરા પણ વિલંબ થાય તો મારી છેક નજીક બેસીને મોટેથી ખાવાનું માગતાં. તેમના સંકેતો જોવાની અને તેમની અધીરાઈના અવાજો સાંભળવાની મજા પડતી.

નૈનીમાં હજારો પોપટ હતા. મારા બરાકની દીવાલની બખોલોમાં ઘણા રહેતા. તેમના લગ્નનનું અને પ્રેમારાધનનું દૃશ્ય અતિશય ચિત્તાકર્ષક હોય છે. કોઈ વાર એક માદા પોપટ માટે બે નર પોપટ વચ્ચે ઝનૂની લડાઈ થતી. પેલી માદા પોપટ લડાઈના પરિણામની શાંતિથી રાહ જુએ અને વિજયી વીરને પોતાના નમથી ન [illegible] સ્વાગત પર રહે

દેહરાદૂનમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ હતાં. તેમના ગાયન અને કૂજનનું તાલ મેળ વિનાનું છતાં મધુર વૃંદસંગીત ચાલતું. તે બધામાંથી કોયલના દર્દભર્યા ટહુકા અલગ તરી આવતા. ચોમાસામાં તથા તેના થોડા વખત જ આગમચ દેવતરસ્યો અથવા પપૈયો આવી ચડતો. તેનું આવું નામ કેમ પડ્યું હશે તે મને ત્યાં સમજાયું. દિવસે અને રાતે, તડકામાં અને ધોધમાર વરસાદમાં એ 'દેવ-તરસ્યો,' અથવા 'પીઉ, પીઉ' લગાતાર પોકાર્યા જ કરતો. આમાંના ઘણાખરાં પક્ષીઓને અમે જોઈ શકતા નહિ, અમે તેમનો અવાજ જ સાંભળી શકતા. અમારા નાના વાડામાં એકે ઝાડ નહોતું જેના ઉપર આવીને પક્ષીઓ બેસે. પરંતુ આકાશમાં ઊંચે છટાથી ઊડતા, કેટલીક વાર નીચે ઝડપ મારીને આવતા તથા વળી પાછાં હવાના સપાટા સાથે ઊંચે ચડી જતાં સમડીઓ અને ગરુડો હું નિહાળતો. કેટલીકવાર જંગલી બતકોનાં ટોળેટોળાં અમારા માથા ઉપર થઈને ઊડી જતાં.

બરેલી જેલમાં વાંદરાની મોટી વસાહત હતી. તેમનાં તોફાનો અને ચાળા જોવાની હમેશાં મજા પડતી. એક પ્રસંગની છાપ મારી ઉપર ખાસ રહી ગઈ છે. એક વાંદરાનું બચ્ચું અમારી બરાકના કમ્પાઉન્ડમાં આવી ચડ્યું. તે દીવાલ ઉપર પાછું ચડી શકતું નહોતું. સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો અને કેદીઓએ તેને પકડ્યું અને તેને ગળે દોરી બાંધી દીધી. દીવાલ ઉપર ઊંચે બેઠેલાં તેના માબાપે — માબાપ જ હશે તો — આ જોયું અને તેમને ગુસ્સો ચડ્યો. એકાએક તેમાંથી એક મોટો ઘરડિયો ધડ દઈ કૂદી પડ્યો અને પેલા બચ્ચાંને વીંટળાઈ વળેલા ટોળામાં ધસી ગયો. આ કામ અસાધારણ બહાદુરીનું હતું, કારણ સરકારી મુકાદમ તથા કેદી મુકાદમો પાસે લાકડીઓ અને લાઠીઓ હતી, અને તેઓ તે આમતેમ વીંઝતા હતા, અને વળી તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. પરંતુ તેની આ બેપરવા હિંમતનો વિજય થયો. નરોનું ટોળું, પોતાની લાકડીઓ અને લાઠીઓ છતાં, વાનરથી બીને ભાગ્યું! નાના બચ્ચાનો છુટકારો થયો.

એવાં પ્રાણીઓ પણ અમારી મુલાકાત લેતાં, જેમનો સત્કાર કરવા અમે તૈયાર નહોતા. અમારી કોટડીઓમાં વીંછી ઘણી વાર નીકળતા. ખાસ કરીને ગાજવીજના તોફાન પછી. વીંછીના ડંખમાંથી હું બચી ગયો તે આશ્ચર્ય જ કહેવાય, કારણ ન ધારેલી જગ્યાઓએથી, કોઈ વાર પથારીમાંથી, તો કોઈ વાર હાથમાં લીધેલી ચોપડી ઉપરથી ઘણી વાર વીંછી નીકળ્યા હતા. એક ખાસ કાળો અને ઝેરી દેખાતો વીંછી પકડીને મેં થોડાક દિવસ એક શીશીમાં ભરી રાખ્યો હતો, અને તેને હું માખીઓ વગેરે ખવડાવતો. પછી એક દોરીથી બાંધીને મેં તેને ભીંતે ટીંગાડી રાખ્યો પણ ત્યાંથી એ નાસી છૂટ્યો. છૂટી સ્થિતિમાં ફરી પાછો મને એ મળે એવી મારી ઇચ્છા નહોતી એટલે આખી કોટડી મેં સાફ કરી અને તેની બધે શોધ ચલાવી પણ ભાઈસાહેબ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા.

મારી કોટડીમાં અથવા તેની નજીક ત્રણ ચાર વખત સાપોએ પણ દર્શન દીધેલાં. એક વખત એ સર્પના ખબર બહાર પહોંચ્યા અને છાપામાં મોટા અક્ષરવાળાં મથાળાં છપાયાં. વસ્તુતઃ મને તો એવું દર્શન મનોરંજક થઈ પડેલું. જેલજીવન મૂળ તો નીરસ

હોય છે એટલે તેના અજ્ઞાન જીવનમાં જે ગોઈ મ હાથી ફૂગ પડે તે મિ છે તેનો અર્થ એ નથી કે મને સર્પનો શોખ છે અથવા તેનને હુ સંકાવા તૈયાર છુ કેટ કેટલાક લોકો તેમને જોઈ જેટલા ડરી જાય છે તેટલો હુ ડરી જતો નથી સર્પ કરડવાનો તો મને જરૂર ડર છે અને હુ સર્પને જોઉ તો મારુ રક્ષણ કરવાની સભાન જરૂ ખુ પરતુ તેને જોતા કમકમાટી છૂટે કે ગાત્રેગાત્ર ઢીલા થઈ જાય એવુ મને નથી થતુ કાનખજૂરાથી હુ વધારે ત્રાસ પામુ છુ તેમા પણ ભય કરતા તેના પ્રત્યેનો સહજ અણગમો એ કારણ વધારે છે કલકત્તામા અલિપુર જેલમા એકવાર હુ નબરાને લગી ગઠયો અને મારા પગ ઉપર કંઈ સળવળતુ મને લાગ્યુ મારી પાસે 'ટોર્ચ' (ખીસાબત્તી) હતી તે મે સળગાવી તો મારી પથારીમા કાનખજૂરો હતો સહસા જ અજબ ઝડપથી હુ પથારીમાથી બહાર કૂદી પડ્યો અને કોટડીની દીવાલ સાથે અથડાતો રહી ગયો પાવલોવનો માનસિક પ્રતિક્રિયાનો સિદ્ધાન્ત તે વખતે હુ પૂરેપૂરો સમજ્યો

દહેરાદૂનમા મે એક નવુ જ પ્રાણી જોયુ અથવા તો એ પ્રાણી મારે માટે નવુ હતુ જમાદારની સાથે વાતો કરતો જેલના દરવાજા આગળ હુ ઊભો હતો તેટલામા એક માણસ કોઈ વિચિત્ર પ્રાણીને લઈને જતો અમારા જોવામા આવ્યો જેણે એને બોલાવ્યો ગરોળી અને મગરના મધ્યક વચલા વાળાનુ એ પ્રાણી હતુ બે ફીટ લાબી એ ઘો હતી તેને મોટા નહોર હતા અને તેની પીઠ ભીંગડાંભીંગડાંવાળી લાગી હતી આ કઢગુ પ્રાણી જીવતુ હતુ છતા તેને કંઈક વિચિત્ર રીતે બેવડ કરી ગાડની જેમ વાળી નાખ્યુ હતુ અને એ નાકના વચલા ભાગમા લાકડી ભરવી પેલો માણસ તેને ઉપાડીને મોજથી ચાલ્યો જતો હતો તેણે એનુ નામ 'બો' કહ્યુ તેનુ શુ કરીશ એમ જેલરે પેલાને પૂછ્યુ ત્યારે ખરખરાટ હસીને તેણે જવાબ આપ્યો એની બનાવશુ ભાજી અથવા સાલન' એ વનવાસી હતો પાછળથી એફ. સ્પેન્સર ચેપ્મનની જંગલ ધૂપમા અને છાયામા (ધી જંગલ ઇન સનશાઈન એન્ડ શેડો) એ નામની ચોપડીમાથી મે શોધી કાઢ્યુ કે આ પ્રાણી 'પેન્ગોલિન' હતુ.

કેદીઓમા ખાસ કરીને લાબી સજાવાળા કેદીઓમા લાગણીની અથવા પ્રેમની ભૂખ અસંતોષાયેલી બહુ રહે છે તેઓ આ ભૂખને સતોષવાનો પ્રયત્ન જાનવરો પાળીને કરે છે સામાન્ય કેદી તો જાનવર ન રાખી શકે પરતુ કેદી મુકાદમોને વધારે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે અને જેલ અમલદારો આ બાબતમા વાધો લેતા નથી. પાળવામા આવતા જાનવરોમા મોટે ભાગે ખિસકોલીઓ અને વિચિત્ર લાગે છે પણ નોળિયા હોય છે, કૂતરાને જેલમા આવવા દેવા નથી પણ બિલાડીઓને ઉત્તેજન મળતુ હોય એમ લાગે છે બિલાડીનુ એક નાનુ બચ્ચુ એક વાર મારી સાથ હળી ગયુ હતુ. જેલના એક અમલદારનુ એ હતુ અને તેની બદલી થઈ ત્યારે એને પોતાની સાથે એ ગયો. મને એનો વિયોગ સાલ્યો કૂતરાની પરવાનગી નથી છતા દહેરાદૂનમા અકસ્માત ઘણાક કૂતરા સાથે મારે દોસ્તી થઈ ગઈ હતી. જેલનો અમલદાર એક કૂતરી લાવ્યો તેની બદલી થઈ ત્યારે તેને એ છોડી ગયો ગરીબ બિચારી કૂતરી ઘણીવાર વિન

લટકતી થઈ ગઈ ગમે ત્યાં પડી રહે. કોઈ તેને ત્યાંથી કટકો બટકો મળે તે વીણી ખાય, પરંતુ મોટે ભાગે ભૂખે મરે. હું મુખ્ય જેલની બહાર કાચી જેલની ઓરડીઓમાં રહેતો એટલે તે મારી પાસે ખોરાકની ભીખ માગતી આવતી. મેં તેને નિયમિત ખવડાવવા માંડ્યું. પછી તો પાણી જવાના એક ગરનાળા નીચે તેણે કુરકુરિયાંને જન્મ આપ્યો. આમાંથી ઘણાં તો બીજાઓ લઈ ગયા પણ ત્રણ રહી ગયાં અને તેમને હું ખવડાવતો. એક કુરકુરિયું ખૂબ માંદું પડ્યું અને તેણે મને ઠીક તકલીફ આપી. મેં તેની કાળજીથી સારવાર કરવા માંડી અને કોઈ કોઈ વાર તો રાતે મારે તેને જોવા દસબાર વખત ઊઠવું પડતું. છેવટે તે બચ્યું અને મારી મહેનત કારગત આવ્યાનો મને આનંદ થયો.

બહાર કરતાં જેલમાં હું જાનવરોની સાથે વધુ સંબંધમાં આવ્યો. મને કૂતરાનો શોખ છે અને મેં કૂતરા પાળેલા પણ છે પણ બીજાં કામની આડે હું તેમની જોઈએ તેવી સંભાળ રાખી શક્યો નથી. જેલમાં તેમણે મને સાથ આપ્યો તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. સાધારણ રીતે હિંદીઓને ઘરમાં જાનવર રાખવાં ગમતાં નથી. પ્રાણીઓ પ્રતિ અહિંસાની તેમની ફિલસૂફી હોવા છતાં તેમના પ્રત્યે તેઓ તદ્દન બેદરકાર અને માયા વિનાના હોય છે એ નોંધવા જેવું છે. ગાય તો એમનું માનીતું જાનવર ગણાય. ઘણા હિંદુઓ તેના પ્રત્યે બહુ આદર રાખે છે અને તેની પૂજા પણ કરે છે. ઘણી વાર એ હુલ્લડનું કારણ પણ બની છે. છતાં હિંદુઓ ગાયને સારી રીતે રાખતા નથી. પૂજા અને દયા હમેશાં કાંઈ સાથે જોવામાં આવતાં નથી.

જુદા જુદા દેશોએ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અથવા ચારિત્ર્યના પ્રતીક તરીકે જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ પસંદ કર્યાં છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તથા જર્મનીએ ગરુડ પસંદ કર્યું છે, ઇંગ્લંડે સિંહ તથા ઝઘડિયો કૂતરો (બુલડૉગ) પસંદ કર્યા છે, ફ્રાન્સે લડાયક કૂકડો પસંદ કર્યો છે અને જૂના રશિયાએ રીંછ પસંદ કર્યું હતું. આવાં રાષ્ટ્રમાન્ય પશુઓ રાષ્ટ્રના ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં કેટલો ફાળો આપે છે! તેમાંનાં ઘણાં તો આક્રમણકારી, લડાયક અને શિકારી પ્રાણીઓ છે. પોતાની નજર સામે આવાં દૃષ્ટાન્તો રાખીને જે પ્રજા ઊછરે તેનું ઘડતર જ્ઞાનપૂર્વક એ જાનવરોના સ્વભાવને અનુસરતું થાય અને આક્રમણકારી વૃત્તિઓ ધારણ કરે, તથા મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરે અને બીજાઓનો શિકાર કરે એમાં કશી નવાઈ નથી. હિંદુ લોકોનું આરાધ્ય પશુ ગાય છે એટલે તેઓ નરમ અને અહિંસક થાય એમાં પણ નવાઈ નથી.

૪૬. મંથન

બહાર લડત ચાલુ જ હતી બહાદુર સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જબરજસ્ત અને જડ જમાવી બેઠેલી સરકારનો શાંતિથી સામનો કરી રહ્યા હતા, જોકે તેઓ જાણતા હતા કે તુરતમાં અથવા તો નજીકના ભવિષ્યમાં તેમના ભાગ્યમાં તો યશ નથી જ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યઅમલનો પાયો શેના ઉપર મંડાયેલો છે તેની પ્રતીતિ સતત અને અખંડ વધતા જતા દમનથી થતી હતી હવે તેમાં ત્રોઢાંકપિછોડો ચાને એમ નહોતું અમને જે કાંઈ પણ સંતોષ હતો તે એ જ વાતનો હતો બંદૂક અને સંગીનનો વિજય દેખાતો હતો પણ એક મહાન યોદ્ધાએ કહ્યું છે તેમ "સંગીનથી તમે જે કાંઈ કરવું હોય તે કરી શકો, પણ તેના ઉપર કરીને બેસી શકો નહિ" અમને લાગતું કે અમારા આત્મા અમે વેચીએ અને અમારા હૃદય વેશ્યાવૃત્તિને વશ થાય તેના કરતાં અમારી ઉપર આવી રીતે રાજ્ય ચાલે એ જ સારું છે જેલમાં અમારાં શરીર લાચાર હતાં, છતાં અમને લાગતું કે બહાર ઘણા કરે છે તે કરતાં ત્યાં રહીને અમે દેશની વધારે સેવા કરતા હતા. શું અમારી નબળાઈને લીધે, અમારી જાન બચાવવા ખાતર દેશના ભવિષ્યને અમે બગાડીએ? માનવ બળ અને માનવ જીવનશક્તિ બહુ મર્યાદિત છે એ સાચું લડત દરમ્યાન ઘણાં શરીરે ભાંગી ગયાં, મરી ગયાં લડતમાંથી નીકળી ગયાં અને દેશને દ્રોહી પણ નીવડ્યાં પરંતુ આવી પીછેહઠ છતાં લડત તો ચાલુ જ રહી જ્યાં આદર્શો જીવંત રહે અને હૈયાં અડગ હોય ત્યાં નિષ્ફળતા હોય જ નહિ ખરી નિષ્ફળતા તો સિદ્ધાંતના ત્યાગમાં પોતાના હકને જતો કરવામાં અને અન્યાયને ભૂંડી રીતે વશ થવામાં છે વિરોધીઓએ કરેલા ઘા કરતાં જાતે કરેલા ઘા રુઝાતાં હંમેશાં વાર લાગે છે

ઘણીવાર આપણા લોકોની નબળાઈઓ અને દુનિયાની કુટિલતા જોઈ કંટાળો પણ આવતો છતાં આપણે જે સિદ્ધ કરી શક્યા હતા તે માટે અમને ગર્વ પણ થતો ખરે જ આપણા લોકોએ સુંદર જવાબ આપ્યો હતો અને એ બહાદુર દળના એક સિપાહી હોવાનું સારું લાગતું

સવિનય ભંગના એ વર્ષો દરમ્યાન મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકો ભરવાના બે પ્રયત્નો થયા હતા — એક દિલ્હીમાં અને એક કલકત્તામાં. ગેરકાયદે સંસ્થા હંમેશાની રીત મુજબ અને શાન્તિપૂર્વક ન મળી શકે એ તો ઉઘાડું જ હતું ખુલ્લી બેઠક ભરવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં પોલીસની સાથે અથડામણ થાય જ પોલીસે લાઠીની મદદ વડે બળજબરીથી સભાઓ વિખેરી નાખી અને ઘણા લોકોને પકડવામાં આવ્યા. આ બેઠકોની અસાધારણતા એ હતી કે તે ગેરકાયદે હોવા છતાં તેમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે દેશના બધા ભાગોમાંથી હજારો માણસો ગયા હતા આ બન્ને બેઠકોમાં સંયુક્ત પ્રાન્તના લોકોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો એ જાણીને મને આનંદ થયો ૧૯૩૩ના માર્ચની

આખરે ભરાયેલી કલકત્તાની બેઠકમાં જવાનો મારા માતુશ્રીએ પણ આગ્રહ રાખ્યો હતો. પરંતુ પંડિત માલવીયજી તથા બીજાઓની સાથે એમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને કલકત્તા જતાં રસ્તામાં જ આસનસોલની જેલમાં થોડા દિવસ રાખવામાં આવ્યા. નબળાં અને માંદા હોવા છતાં તેમણે જે ઉત્સાહ અને શક્તિ બતાવ્યાં તેથી હું દિંગ થઈ ગયો. જેલ કાંઈ તેમને માટે બહુ મોટી વાત નહોતી. તેના કરતાં વધારે કઠણ કસોટીમાંથી તેઓ પસાર થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેમના લાડકા દીકરાદીકરીઓ અને બીજાં ઘણાં જેલમાં લાંબી સજાઓ ભોગવતાં હતાં. અને જે સૂના ઘરમાં તેઓ રહેતાં તે તેમને ખાવા ધાતું હતું.

જેમ જેમ આપણી લડતનો પારો ઊતરતો ગયો અને તે નીચેની કક્ષા ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ, તેમ તેમાં જોશ જેવું બહુ રહ્યું નહિ. બહુ લાંબે ગાળે ઉત્સાહવર્ધક કોઈક પ્રસંગ બનતો. એટલે મારા વિચારો બીજા દેશો તરફ વધુ ને વધુ વળતા ગયા અને ભારે મંદીના પંજામાં સપડાયેલી દુનિયાની પરિસ્થિતિનું જેલમાં રહીને બની શકે તેટલું નિરીક્ષણ અને અભ્યાસ મેં કરવા માંડ્યાં. એ વિષય ઉપર મળી શકી તેટલી ચોપડીઓ મેં વાંચી અને જેમ જેમ હું વધુ વાંચતો ગયો, તેમ તેમ એના તરફ વધુ આકર્ષાતો ગયો. રાજદ્વારી અને આર્થિક બળોના રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ઢબે સર્વત્ર ચાલી રહેલા ભારે ઘર્ષણના આ મહાન વિશ્વનાટકનું હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો અને ઝઘડા તો એક અંગ હતું. આ સંઘર્ષમાં મારો સમભાવ વધુ ને વધુ સામ્યવાદ તરફ ઢળવા લાગ્યો.

સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તરફ તો હું બહુ વખત પહેલાંનો વળેલો હતો. રશિયા દેશ મને ખેંચી રહ્યો હતો. જોકે સોવિયેટ રશિયામાં ચાલતું ઘણું મને નથી ગમતું — વિરોધી મત ધરાવનારાઓને નિષ્ઠુર રીતે દાબી દેવા, તમામ કામ લશ્કરી ઢબે લેવું, અને વિવિધ કાર્યક્રમોનો અમલ કરવામાં (મારે મતે) અનાવશ્યક હિંસાનો પ્રયોગ કરવો એ બધું મને નથી રુચતું. પરંતુ મૂડીવાદી દેશોમાં પણ હિંસા અને દમન કાંઈ ઓછાં નથી. આપણા ધનલોલુપ સમાજની રચનાના અને માલકીહકના મૂળમાં, પાયામાં, હિંસા રહેલી છે તે મને વધુ ને વધુ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યું. હિંસા વિના એ વસ્તુઓ થોડા દિવસ પણ ટકી શકે નહિ. સમાજમાં થોડીક રાજદ્વારી છૂટો જોવામાં આવે છે, પણ જ્યાં ભૂખમરાના ભયને કારણે વિશાળ જનતાને થોડાકની મરજીને તાબે થવું પડતું હોય અને એ થોડાનું જ હિત વધારે સધાતું હોય અને તેમની જ વધારે જાહોજલાલી થતી હોય ત્યાં એ છૂટોનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

એટલે હિંસા તો બન્નેમાં સામાન્ય છે. પણ મૂડીવાદી સમાજમાં હિંસા મૂળમાં જ રહેલી લાગે છે, જ્યારે રશિયાની હિંસા જોકે ખરાબ તો ખરી જ તોપણ, શાંતિ, સહકાર અને જનતાના સાચા સ્વાતંત્ર્ય ઉપર મંડાયેલી એવી નવી સમાજવ્યવસ્થાને લાવવા મથે છે. સોવિયેટ રશિયાએ તેની બધી ભૂલો છતાં ભારે મુશ્કેલીઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને નવી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવાની દિશામાં મોટી ફાળો

ભરી છે. જ્યારે આખી દુનિયા મંદીના સપાટામાં સપડાયેલી હતી અને કેટલીયે બાબતોમાં પાછાં પગલાં ભરી રહી હતી ત્યારે સોવિયેટ મુલકમાં આપણી નજર સામે નવી જ દુનિયા રચાઈ રહી હતી. મહાન લેનિનને પગલે ચાલીને રશિયા હમેશા ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાખતું, શું થવાનું છે તેનો વિચાર કરતું ગયું હતું; ત્યારે બીજા દેશો ભૂતકાળના મૃત પંજા નીચે તમ્મર ખાઈને પડ્યા હતા અને વીતી ગયેલા જમાનાના નકામા અવશેષો સંઘરી રાખવામા પોતાની શક્તિ ખર્ચી રહ્યા હતા. ખાસ કરીને સોવિયેટ અમલ નીચે મધ્ય એશિયાના પછાત પ્રદેશોએ જે ભારે પ્રગતિ કરી હતી તેના અહેવાલોની મારી ઉપર બહુ છાપ પડી એટલે એક રીતે, હું રશિયાની તરફેણમાં હતો. સોવિયેટ મંડળોનું અસ્તિત્વ અને દૃષ્ટાન્ત આ અંધકારમય અને ભેંકાર લાગતી દુનિયામાં પ્રકાશ અને આશ્વાસન આપનારી ઘટના હતી

પરંતુ સોવિયેટ રશિયાનો પ્રયોગ એક સામ્યવાદી રાજ્યના સ્થાપનના વ્યાવહારિક પ્રયોગ તરીકે બહુ વ્યાપક મહત્ત્વનો હોવા છતાં, તેની સફળતા અથવા નિષ્ફળતા સામ્યવાદના સિદ્ધાંતના ખરાપણાને બાધા કરી શકતી નથી બોલ્શેવિકો ભૂલો કરે અથવા રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય કારણોને લઈને કદાચ નિષ્ફળ પણ જાય છતાં સામ્યવાદી સિદ્ધાંત સાચો હોઈ શકે એ સિદ્ધાંત જ આપણને શીખવે છે કે રશિયામાં જે જે થયું તેનું અંધ અનુકરણ કરવું એ મૂર્ખાઈ છે કારણ એ દેશમાં જે પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી અને ઐતિહાસિક વિકાસની જે કક્ષાએ એ દેશ પહોંચેલો હતો, તેને અનુસરીને એ સિદ્ધાંત ત્યાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો વળી બોલ્શેવિકોએ જે વિજયો મેળવ્યા તથા અચૂક ભૂલો કરી તે ઉપરથી હિંદુસ્તાને તેમજ બીજા દેશોએ ધડો લઈ લાભ ઉઠાવવો જોઈએ સંભવ છે કે બોલ્શેવિકોએ વધારે પડતી ઉતાવળ કરી હોય, કારણ તેઓ ચોમેરના દુશ્મનોથી ઘેરાઈ પડ્યા હતા અને બહારના આક્રમણનો તેમને બહુ ભય હતો; તેનાં ગામડાંને જે દુઃખો પડ્યાં તેમાંનાં ઘણાં કાંઈક ધીમી ગતિએ કામ લીધું હોત તો ટાળી શકાય એવાં હતાં, પરંતુ પછી સવાલ એ ઊભો થાય છે કે જો પરિવર્તનનો વેગ ધીમો પાડી નાખવામાં આવે તો સાચાં મૂળ સુધી પહોંચનારાં પરિણામો લાવી શકાય કે કેમ? જેમાં પાયામાંથી રચના ફેરવવાની હોય એવા કટોકટીના પ્રસંગે કોઈ પણ જીવત લગતા પ્રશ્નનું નિરાકરણ ધીમા ધીમા સુધારા કરીને લાવવું અશક્ય છે જે વર્તમાન અવસ્થાનું કામ સમાપ્ત થઈ ગયું છે અને જે ભવિષ્યની પ્રગતિમા હવે માત્ર બોજારૂપ જ રહી છે તેનો સંપૂર્ણ અંત આણવો એ જ પહેલું કાર્ય હોવું જોઈએ પછીની પ્રગતિ ભલે ધીમી હોય.

આપણા દેશમાં, જમીન અને ઉદ્યોગના એકબીજા સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નોનો તેમજ દેશના બીજા મોટા પ્રશ્નોનો નિકાલ ક્રાંતિકારી યોજનાથી જ આવી શકાય એમ છે ગયા યુદ્ધનાં પોતાનાં સંસ્મરણોમા મિ લૉઈડ જ્યોર્જ લખે છે કે: "ખાઈ બે હપ્તે પાર કરવાના જેવું મૂર્ખાઈભરેલું બીજું કશું નથી."

રશિયાની વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ, માર્ક્સની ફિલસૂફીએ મારા દિલની ઘણીયે ગૂંચોનો ઉકેલ મને બતાવ્યો ઇતિહાસને હું નવા અર્થમાં [illegible] શીખ્યો

માકર્સના ભાષ્યથી તેના ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડ્યો ઇતિહાસ એ ભલેને અચેત હોય, પણ તે કાંઈક વ્યવસ્થા અને હેતુવાળુ તથા એક પછી એક ઉકેલાતી જતી ઘટનાઓવાળુ એક નાટક છે એમ મને સમજાયુ ભૂતકાળમા થઈ ગયેલ અને વર્તમાનમા ચાલી રહેલ ભયકર બગાડ તથા દુ ખો છતા, તથા હજી ઘણા ભયો વચમા પડેલા હોવા છતા, ભવિષ્ય આશાથી ઉજળુ જણાયુ માર્કસની ફિલસૂફી કોઈ પણ પૂર્વગ્રહીત વાદથી મુક્ત છે, તથા તેનુ આખુ દૃષ્ટિબિંદુ શાસ્ત્રીય છે, એ વસ્તુએ તેના તરફ મને ખેચ્યો રશિયાના સરકારી સામ્યવાદમા તથા બીજે ઠેકાણે ઘણાયે પૂર્વગ્રહીત વાદો છે અને ઘણીવાર તેના વિરોધીઓનો વ્યવસ્થિતપણે કેડો લેવામા આવે છે, એ વાત સાચી છે અને દુ ખદ છે છતા સોવિયેટ દેશોમા જે ઝપાટાથી મોટા ફેરફારો કરવામા આવે છે તેમા જો વિરોધને અસરકારક થવા દેવામા આવે તો બધુ જ કડડભૂસ થઈ જાય એ વસ્તુ ધ્યાનમા લેતા તેમની વિરોધીઓ પ્રતિ ઉગ્ર નીતિ સમજી શકાય એવી છે

દુનિયામા ઊભા થયેલા બારીક મામલાએ તથા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી મદીએ માકર્સનુ પૃથક્કરણ સાચુ ઠરાવ્યુ જ્યારે બીજી બધી પદ્ધતિઓ અને વાદો અંધારામા ફાફા મારતા હતા ત્યારે માર્ક્સવાદ એકલો ઓછીવત્તી સતોષકારક રીતે આનો ખુલાસો આપતો હતો અને તેનુ સાચુ નિરાકરણ બતાવતો હતો

આ વાત મારા દિલમા ઠસતી ગઈ તેમ તેમ મારામા નવો ઉત્સાહ વ્યાપતો ગયો, અને સવિનય ભગની નિષ્ફળતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી મારી ગમગીની પણ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ જગત શુ ઇષ્ટ સિદ્ધિને પથે ઝપાટાભેર જતુ નથી? યુદ્ધો અને આપત્તિઓના ગભીર જોખમો વચમા હોવા છતા, કાંઈ નહિ તો આપણે ગતિમાન તો છીએ જ, સ્થિર નથી થઈ ગયા આ લાબા પ્રવાસમા, આપણી રાષ્ટ્રીય લડત એ એક મજલ હતી વળી દમન અને દુ ખથી ભવિષ્યની લડત માટે લોકો ઘડાતા હતા અને દુનિયાને વલોવી રહેલા નવા વિચારો વિચારવાની તેમને ફરજ પાડતા હતા આપણામાથી નબળા તત્ત્વો ખરી પડે તેથી તો આપણે વધારે મજબૂત, વધારે તાલીમવાળા અને વધારે કઠણ થવાના સમય આપણને અનુકૂળ હતો

આમ, રશિયા, જર્મની, ઇગ્લડ, અમેરિકા, જાપાન, ચીન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઇટલી તથા મધ્ય યુરોપમા જે બની રહ્યુ હતુ તેનો હુ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતો હતો, અને ચાલુ ઘટનાઓની ગૂચવાયેલી જાળ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો દરેક દેશ અલગ રીતે, તેમજ બધા દેશો સાથે મળીને, આ તોફાનને પહોચી વળવાને જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તે હુ રસપૂર્વક જોવા લાગ્યો રાજદ્વારી તથા અર્થપ્રકરણી અનિષ્ટોનુ તથા શસ્ત્રબધીના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ લાવવા માટે આતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો મળતી અને નિષ્ફળ નીવડતી, તે ઉપરથી મને આપણા નાના પણ સારી પેઠે ત્રાસ આપનારા કોમી પ્રશ્નનુ સ્મરણ થતુ ઢગલેઢગલા સદ્ભાવ છતા આપણે એ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી લાવી શક્યા પોતે નિષ્ફળ જશે તો આખી દુનિયા સકટમા સપડાશે એમ સૌ માને છે છતા યુરોપ અને અમેરિકાના મોટા રાજપુરુષો હળીમળીને નિકાલ લાવી શકતા નથી

બંને ઠેકાણે રસ્તો જ ખોટો પકડવામાં આવે છે આ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવતા લોકોની ખરે રસ્તે જવાની હિંમત ચાલતી નથી.

દુનિયાની આપત્તિઓ અને જગતના વિચાર કરવામાં કાંઈક દરજ્જે હું મારા પોતાના અંગત તથા રાષ્ટ્રના દુ ખો વીસરી ગયો. કોઈ કોઈ વાર તો હું બહુ ઉત્સાહ અનુભવવા લાગ્યો કે દુનિયાના ઇતિહાસના આ એક મહાવિપ્લવકારી યુગમાં હું જીવુ છુ જે મહાન ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તેને અંગે, દુનિયાના જે ખૂણામાં હું પડ્યો છુ ત્યાં કદાચ મારો નાનો સરખો ભાગ ભજવવાનો પણ વારો આવશે કોઈ કોઈ વાર આખી દુનિયામાં વ્યાપી રહેલા સઘર્ષ અને હિંસાના વાતાવરણથી મારામાં બહુ નાઉમેદી આવી જતી વળી માનવ અધમતા અને ગુલામીને ટેવાઈ ગયેલા બુદ્ધિમાન સ્ત્રીપુરુષોનું દૃશ્ય તો તેથીયે ખરાબ હતુ એ લોકોના દિલ એવા જડ થઈ ગયા છે કે દુ ખ, ગરીબાઈ અને અમાનુષીપણાનો તેઓને વિરોધ કરવાનુ પણ સૂઝતુ નથી આ ગૂગળાવી નાખે એવા વાતાવરણમાં અસસ્કારિતા સુખરિત બની છે અને ઘાતિક વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યા છે સારા માણસો મૌન ધારણ કરીને બેઠા છે હિટલરની ફતેહ અને હિટલરના અનુયાયીઓએ વર્તાવેલા ત્રાસથી દિલ બહુ દુભાયુ, પરંતુ મે મનને આશ્વાસન આપ્યુ કે આ બહુ અલ્પ કાળ માટે છે છતાં માનવ પુરુષાર્થ જાણે વ્યર્થ છે એવી લાગણી લગભગ થઈ આવી મોટું યંત્ર ઘણુંખરુ ચાલી રહ્યું હોય ત્યાં એક નાના ચક્કરનું શું ચાલે?

છતાં સામ્યવાદી ફિલસૂફીથી મારામાં આશા અને ઉત્સાહનો સચાર થયો તેનો પ્રયોગ હિંદુસ્તાનમાં શી રીતે કરવો? હજી રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યના આપણા પ્રશ્નનો ઉકેલ તો ઊભો જ હતો અને અમારાં મગજ રાષ્ટ્રભાવનાથી ભરેલાં હતાં એકી સાથ જ આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન ઉપર આપણે કૂદી પડવુ કે વચગાળાનો સમય ભલે બહુ ટૂંકો હોય તો પણ એ બે પ્રશ્નોને એક પછી એક હાથમાં લેવા? દુનિયામાં ચાલી રહેલી ઘટનાઓ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જે બની રહ્યુ હતુ તે આખા સમાજના પ્રશ્નને આગળ આણવાની ફરજ પાડતા હતા અને એમ લાગતુ હતુ કે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક પ્રશ્ન, એ બેને હવે છૂટા પાડી જ નહિ શકાય

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારની નીતિનું પરિણામ એ આવ્યુ હતુ કે સામાજિક બાબતોમાં જે વર્ગ પ્રગતિવિરોધી હતો તે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની પણ વિરુદ્ધ થઈ ગયો હતો એ વસ્તુ અનિવાર્ય હતી, અને દેશમાંના વિવિધ વર્ગો અને મંડળો વચ્ચેના ભેદ વધુ સ્પષ્ટ થાય એ મને આવકારપાત્ર લાગતુ હતુ પરંતુ બીજાઓ આ વસ્તુનુ મહત્ત્વ એટલું આંકતા હતા ખરા? ઘણા નહિ આંકતા હોય એમ દેખાતુ હતુ એ વાત સાચી હતી કે મોટા શહેરોમાં મૂઠીભર સનાતની સામ્યવાદીઓ પડેલા હતા તેઓ રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના વિરોધી હતા અને તેના ઉપર બહુ કડવી ટીકાઓ કરતા હતા. મજૂરસગઠન, ખાસ કરીને મુંબઈમાં અને તેથી થોડે અંશે કલકત્તામાં બહુ અસ્પષ્ટ રીતે સમાજવાદી સ્વરૂપનું હતુ ખરુ, પરંતુ તેના નાના નાના જૂથો પડી ગયેલા હતા

અને તેઓ મન્દોત્સાહ થઈ ગયેલા હતા બુદ્ધિજીવી વર્ગમા અને બુદ્ધિમાન સરકારી અમલદારોમા પણ ઝાખા ઝાખા સામ્યવાદી અને સમાજવાદી વિચારો ફેલાયા હતા મહાસભામાના યુવાન સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ પહેલા બ્રાઈસનુ પ્રેન્નત ન વિષેનુ તેમજ મોરલી કીથ અને મેઝિનીના પુસ્તકો વાચતા હતા તેઓ હવે સમાજવાદ અને સામ્યવાદ તથા રશિયા ઉપરના જે પુસ્તકો ગળી આવે તે વાચતા થયા હતા મેરઠ કાવતરા કેસને લીધે આ નવા વિચારો તરફ લોકોના ચિત્ત ઠીક દોરાયા હતા વળી જગત ઉપર ઝઝૂમી રહેલી આફતે એ તરફ ધ્યાન આપવાની ફરજ પાડી હતી સર્વત્ર સ શય, જિજ્ઞાસા અને વર્તમાન સ સ્થાઓના વિરોધનો નવો જુસ્સો જોવામા આવતો હતો લોકોના મનના પવનની સર્વસામાન્ય દિશા સ્પષ્ટ હતી પણ તેનો વેગ હજી ધીમો હતો, ચોક્કસ નહોતો કેટલાક લોકો વળી 'ફાસિસ્ટ' વિચારો સાથે નખરા કરતા હતા બન્ને જ વિચારસરણીમા સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈનો અભાવ હતો રાષ્ટ્રવાદ જ હજી આધિપત્ય ભોગવતો હતો

મને ચોખ્ખુ લાગ્યુ કે જ્યા સુધી રાજદ્વારી સ્વાતન્ત્ર્ય થોડુ ઘણુ પણ મળ્યુ નથી ત્યા સુધી પ્રધાન પ્રેરક બળ તો રાષ્ટ્રવાદનુ જ રહેશે એને લીધે જ મહાસભા (થોડાક મજૂરમ ડળો બાદ કરતા) આખા દેશમા સૌથી વિશેષ પ્રગતિશીલ અને સૌથી વિશેષ બળવાન સ સ્થા હતી ગાધીજીના નેતૃત્વ નીચે છેલ્લા તેર વર્ષમા તેણે લોકોમા અદ્ભુત જાગૃતિ આણી હતી અને તેની વિચારસરણી અસ્પષ્ટ અને મધ્યમવર્ગને અનુકૂળ હોવા છતા, તેણે ક્રાતિસાધક કામ કર્યુ હતુ હજી તેની ઉપયોગિતા પૂરી થઈ નહોતી અને જ્યાસુધી પ્રેરક બળ રાષ્ટ્રવાદી મટીને સમાજવાદી ન થાય ત્યાસુધી તેની ઉપયોગિતા મટે એમ નહોતુ એટલે ભવિષ્યની પ્રગતિ, વિચારમા તેમજ કાર્યમા, મોટે ભાગે મહાસભાની મારફત જ સાધી શકાય એમ હતુ જો કે બીજા સાધનોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે એમ હતુ ખરુ

એ ગે મને લાગ્યુ કે મહાસભાનો ત્યાગ કરવાથી તો રાષ્ટ્રના જીવનબળથી દૂર જ ઘસડાઈ જવાનુ થાય આપણી પાસે જે વધુમા વધુ બળવાન શસ્ત્ર છે તેને આપણે બુઠ્ઠુ કરી નાખીએ અને કદાચ શક્તિનો વ્યર્થ સાહસોમા દુર્વ્યય થાય બીજી તરફથી એ વિચાર આવતો હતો કે મહાસભા, જે રીતે તે રચાયેલી છે એ રીતે, શુ કોઈ પણ કાળે મૂળભૂત ફેરફાર કરનારો સમાજવાદી કાર્યક્રમ સ્વીકારવાની હતી? જો તેની આગળ સમાજવાદી કાર્યક્રમ મૂકવામા આવે તો પરિણામ એ જ આવે કે તેના બે અથવા તેથી વધુ ભાગના પડી જાય અથવા કાઈ નહિ તો ઘણા માણસો તેમાથી નીકળી જાય એમ કરવાથી જો મુદ્દા વધારે સ્પષ્ટ થતા હોય અને મહાસભાની અ દર બહુમતી યા તો લઘુમતીવાળુ એક સુસ ગઠિત મ ડળ હસ્તીમા આવતુ હોય, અને તે ધરમૂળથી પરિવર્તન કરનારા એવા સમાજવાદી કાર્યક્રમનો પુરસ્કાર કરવા તૈયાર હોય, તો તો એ વસ્તુ અનિષ્ટ અથવા આવકારને અપાત્ર ન ગણાય

પર તુ અત્યારે તો મહાસભા એટલે ગાધીજી તેઓ શુ કરવા ઇચ્છે છે? વિચાર સરણીમા એઓ ઘણી વાર નવાઈ લાગે એટલા પછાત હોય છે, છતા આચરણમા તો

આપણા દેશમાં આ જમાનાના એઓ મોટામાં મોટા ક્રાંતિકારી છે. એઓ એક અનન્ય વ્યક્તિ છે અને સામાન્ય ગજથી તેમને માપવા અથવા તો તર્કશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો તેમને લાગુ પાડવા એ શક્ય નથી પરંતુ એઓ હાડે ક્રાંતિકારી છે, અને હિંદુસ્તાનના રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની લડતને વરેલા છે એટલે જ્યાંસુધી સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ નથી થતું ત્યાંસુધી અણનમ રહી એઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવ્યે જ જવાના. પોતાની આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ જબરદસ્ત લોકશક્તિ પણ તેઓ ઉત્પન્ન કરવાના અને મેં તો અરધી એવી પણ આશા રાખી હતી કે તેઓ પોતે જ ક્રમેક્રમે સમાજવાદના ધ્યેય તરફ પ્રગતિ કરવાના

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ બહાર સનાતની સામ્યવાદીઓ ગાંધીજી ઉપર તેમજ મહાસભા ઉપર બહુ સખત હુમલા ઘણાં વર્ષો થયાં કરતા આવ્યા છે. મહાસભાના નેતાઓ ઉપર પણ તેમણે જાતજાતના નીચ હેતુનું આરોપણ કર્યું છે મહાસભાની વિચારસરણી ઉપરની તેમની કેટલીક તાત્ત્વિક ટીકાઓ સમર્થ અને અભિયાળી હતી, અને પછીથી બનેલા બનાવોએ એ ટીકાઓને કેટલેક દરજ્જે સાચી પણ પાડી છે હિંદુસ્તાનની સર્વસામાન્ય રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનું સામ્યવાદીઓએ શરૂઆતમાં કરેલું કેટલુંક પૃથક્કરણ બહુ સચોટ અને સારું નીવડ્યું છે પરંતુ તેઓ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તો છોડી વિગતોમાં ઊતરે છે અને ખાસ કરીને મહાસભાએ કરેલા કાર્યનું તેઓ વિવેચન કરવા બેસે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ જ આડા ઊતરી જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદીઓ સંખ્યામા તથા લાગવગમાં નબળા રહ્યા છે તેનું એક કારણ એ પણ છે કે સામ્યવાદનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ફેલાવવાનો તથા લોકોના વિચારો બદલવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ બીજાઓને ગાળો દેવામાં જ વધારે મચ્યા રહ્યા છે આની તેમના પોતાના ઉપર પણ ખરાબ અસર થઈ છે અને તેમને તેથી બહુ નુકસાન થયું છે. તેમનામાના ઘણા ખરા મજૂરોમાં કામ કરે છે ત્યાં તો તમે થોડીક બડીબડી વાતો કરો એટલે કામદારો તમારી પાસે આવે પરંતુ કેવળ આવા પોકારો બુદ્ધિમાનો માટે ન ચાલે, અને આજે હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના બુદ્ધિમાનોનો વર્ગ એ જ મોટામાં મોટું ક્રાંતિકારી બળ છે એ તેઓ સમજી શકતા નથી સનાતની સામ્યવાદીઓની અનિચ્છા છતાં નાણે પણા બુદ્ધિમાનો સામ્યવાદ તરફ ખેંચાયા છે છતાં એ બેની વચ્ચે અંતર તો છે જ.

સામ્યવાદીઓનું કહેવુ એવું છે કે મહાસભાના નેતાઓનું ધ્યેય સરકાર ઉપર લોકમતનું દબાણ આણીને હિંદુસ્તાનના મૂડીદારો અને જમીનદારોનું હિત સધાય એ રીતે વેપારઉદ્યોગની બાબતમાં સરકાર પાસેથી છૂટો મેળવવાનું છે "ખેડૂતોના, નીચલા મધ્યમવર્ગના તથા કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોના આર્થિક અને રાજદ્વારી અસંતોષને મુંબઈ, અમદાવાદ તથા કલકત્તાના મિલમાલિકો અને શરાફોના શ્રેયે ભોડવાનું" કામ મહાસભા કરી રહી છે એવું માનવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાનના મૂડીદારો પાછા પાછળ બેસીને મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને હુકમ છોડે છે કે એક વાર તમે મોટી લોકલડત ઉપાડો અને જ્યારે એ બહુ વિશાળ અથવા ભયંકર થઈ જાય ત્યારે તે મોકૂફ રાખો અથવા તેને બાજુએ ચોરે ચડાવી દો. વળી, તેઓ એમ પણ કહે છે કે

મહાસભાના નેતાઓ એમ તો ઇચ્છતા જ નથી કે અંગ્રેજો અહીંથી જતા રહે; કારણ ભૂખે મરતા લોકોને અંકુશમાં રાખવાનું અને તેમની મજૂરી ઉપર તાગડધિન્ના કરવાનું અંગ્રેજોની મદદ વિના બને નહિ, અને મધ્યમવર્ગનું તો એટલી વેતરણ કરવાનું ગજું ન મળે.

સમર્થ સામ્યવાદીઓ આવું વાહિયાત પૃથક્કરણ માની લે એ નવાઈ ઉપજાવે એવું છે; પરંતુ તેઓ માની લેતા દેખાય છે ખરા. એટલે હિંદુસ્તાનમાં તેઓ કેમ છેક જ નિષ્ફળ નીવડે છે તે વિષે નવાઈ લાગતી નથી, ખાટલે ખોટ જ એ વાતની છે કે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને યુરોપની મજૂરપ્રવૃત્તિના ગજથી તેઓ માપવા જાય છે. યુરોપમાં મજૂરનેતાઓએ મજૂરપ્રવૃત્તિને વારંવાર દગો દીધો છે એ તેઓએ જોયું છે અને એની સરખામણી તેઓ હિંદુસ્તાન સાથે કરવા જાય છે હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ચળવળ એ કાંઈ મજૂરવર્ગની અથવા તો બિન-માલિકવર્ગની ચળવળ નથી તેનું નામ જ ખાતરી આપે છે કે એ મધ્યમવર્ગની અથવા ઉજળિયાત લોકોની ચળવળ છે અને અત્યારસુધી તેનું ધ્યેય સમાજમાં પરિવર્તન કરવાનું નહિ પણ રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું છે. આ ધ્યેયને વિષે તમે એવી ટીકા જરૂર કરી શકો કે તે પૂરતું દૂરગામી નથી. રાષ્ટ્રભાવનાને પણ ગયા જમાનાની વસ્તુ કહી તમે જરૂર વખોડી શકો પરંતુ ચળવળનો મૂળ હેતુ જો સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તેના નેતાઓ જમીનદારી પદ્ધતિ કે મૂડીદારી પદ્ધતિ ઉથલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા માટે તેઓ આમવર્ગનો દ્રોહ કરે છે, એમ કહેવું એ બેહૂદું છે તેમણે એવો ઉદ્દેશ રાખવાનો દાવો જ કર્યો ન હતો મહાસભામાં જ કેટલાક માણસો એવા છે, અને તેમની સંખ્યા વધતી જાય છે, જેઓ જમીનદારી અને મૂડીદારી પદ્ધતિમાં ફેરફાર ઇચ્છે છે; પરંતુ તેઓ એ વાત મહાસભાને નામે ન કરી શકે

બ્રિટિશ તથા પરદેશી માલના બહિષ્કારને લીધે તથા સ્વદેશીને મળેલા વેગને લીધે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાંથી (મોટા જમીનદારો તથા તાલુકદારો સિવાયના) હિંદુસ્તાનના મૂડીદારવર્ગને લાભ થયો છે એ વાત સાચી છે આ અનિવાર્ય હતું કારણ દરેક રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવામાં આવે જ છે, તેમ જ બહિષ્કારનો પણ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે હકીકત તો એ છે કે મુંબઈના મિલોવાળાઓએ, જ્યારે સવિનય ભંગની લડત ચાલતી હતી અને આપણે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર પોકાર્યો હતો ત્યારે પણ લેન્કેશાયરની સાથે કોલકરાર કરવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી મહાસભાની દૃષ્ટિએ આ રાષ્ટ્રનો ચોખ્ખો દ્રોહ જ કહેવાય અને તે પ્રમાણે જ તે વર્ણવાયો પણ હતો વળી આપણામાંના ઘણાખરા જેલમાં હતા ત્યારે મુંબઈના મિલમાલિકોના પ્રતિનિધિએ વડી ધારાસભામાં મહાસભાને તથા બીજા ગરમ વિચારના માણસોને ઉતારી પાડવાનો રીતસર ધંધો જ આદર્યો હતો

ગયાં થોડાં વરસોમાં હિંદુસ્તાનમાં મૂડીદારવર્ગે જે ભાગ ભજવ્યો છે તે મહાસભાની તેમજ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ બહુ નાલેશી ભરેલો છે એટલાને લીધે થોડાંક નાનાં

છે અને સંભવ છે કે ભવિષ્યમાં શહેરો વિરુદ્ધ ગામડાં તથા ઔદ્યોગિક મજૂરો વિરુદ્ધ ખેડૂતોનો સામાન્ય પ્રશ્ન હિંદુસ્તાનમાં પણ ઊભો થાય

મહાસભાના ઘણા નેતાઓ તથા કાર્યકર્તાઓ સાથે અતિ નિકટ સંબંધમાં આવવાનો મને લાભ મળેલો છે એમના કરતાં વધારે સારાં સાથી ભાઈબહેનોની અપેક્ષા કોઈ ન રાખે છતાં જીવન્ત મુદ્દાઓ ઉપર મારો તેમની સાથે મતભેદ રહ્યો છે અને મને જે દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તેઓ કેમ નહિ સમજી શકતા હોય અને તેની તેઓ કેમ કદર નહિ કરી શકતા હોય એ જોઈ મને કાંઈક કંટાળો પણ આવેલો છે બુદ્ધિના અભાવને લીધે તો એમ નથી જ થયેલું અમે ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવીએ છીએ એ જ કારણ છે અમારી વચ્ચેના ભેદોની સીમા એકાએક ઓળંગવી કેટલી મુશ્કેલ છે એ હું જોઈ શકું છું કારણ અમારી જીવનની ફિલસૂફીઓ જ ભિન્ન ભિન્ન છે અને ફિલસૂફી તો ધીમે ધીમે આપણે ન જાણીએ તેમ ઘડાય છે બીજા પક્ષને દોષ દેવો એ વ્યર્થ છે જીવન તથા તેના પ્રશ્નો વિષે સમાજવાદનું એક વિશિષ્ટ માનસ છે કેવળ તર્કથી એ નિરાળી જ વસ્તુ છે તે જ પ્રમાણે વંશપરંપરા ઉછેર ભૂતકાળના તથા વર્તમાન પરિવેષ્ટનોની અદૃશ્ય અસરો એ બધા ઉપરથી જે માનસ ઘડાય છે તે પણ વિશિષ્ટ હોય છે કેવળ જીવન અને તેના કટુ અનુભવો જ આપણને નવા રસ્તા ગ્રહણ કરવા ફરજ પાડે છે અને અન્તે, જે બહુ કઠણ છે તે વસ્તુ એટલે કે જુદી રીતે વિચાર કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થાય છે આ ક્રિયામાં આપણે જ્ઞાનપૂર્વક કદાચ કાંઈક મદદ કરી શકતા હોઈએ તો કરીએ નહિ તો નાછૂટકે તો કરવી જ પડશે કારણ લા ફોંતેન નામનો ફ્રેંચ લેખક કહે છે તેમ 'માણસ જે રસ્તે પોતાની ભવિતવ્યતાથી ભાગવા માગે છે તે જ રસ્તે ત્યાં જઈ પહોંચે છે

૪૭. ધર્મચર્ચા

જેલના અમારા શાન્ત અને એકધારા કાર્યક્રમમાં ૧૯૩૨ના સપ્ટેમ્બરમાં એકાએક જાણે બૉમ્બ પડ્યો મિ રૅમ્સે મેકડોનલ્ડે આપેલા કોમી ચુકાદામાં દલિત કોમોના અલગ મતદારમંડળો બનાવ્યાં હતાં તેના વિરોધ માટે ગાંધીજીએ 'આમરણ ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યાના સમાચાર અમને મળ્યા લોકોને આઘાત પહોંચાડવાની એમનામાં કેટલી અદ્ભુત શક્તિ છે! મારા મગજમાં એકાએક જાતજાતના વિચારો ઊભરાવા લાગ્યા આમાંથી શાં શાં પરિણામો નીપજે એનો ચિતાર મારી સન્મુખ ખડો થયો અને હું સમતા પૂરેપૂરી ખોઈ બેઠો બે દિવસ સુધી મારી સામે અંધકાર રહ્યો માર્ગ સુઝાડનાર કોઈ જ પ્રકાશ ન મળે ગાંધીજીના કૃત્યનાં કેટલાંક પરિણામોના વિચારે તો મારું હૈયું ઠંડુંગાર થઈ ગયું આ વિચારોમાં અંગત તત્ત્વ બહુ જોરાવર હતું હું એમને ફરી જોઈ શકીશ નહિ એ વિચારે મારું હૃદય ચિરાવા માંડ્યું તેઓ ઇંગ્લંડ ગયા ત્યારે વહાણ

પર જોરેશા તેને એક વરસ કરતા વધુ સમય થઈ ગયો હતો શું એ મારું એમનું છેલ્લુ દર્શન હશે?

પછી વળી આવા અન્તિમ બલિદાન માટે મનોહરમ ડળ જોવો ઊંસુ પ્રશ્ન પસંદ કરવા માટે હું તેમના ઉપર ચિડાયો. આપણા સ્વાતન્ત્ર્યયુદ્ધ ઉપર આનું શું પરિણામ આવે? મુખ્ય સૂત્રો ખાઈ નહિ તો થોડા વખત માટે, પણ તો નહિ પડી જાય? અને એમનો તાત્કાલિક ઉદ્દેશ સવાલો અને દલિત વર્ગો માટે સંયુક્ત મતદારમંડળો ક્યાં તોપણ તેને પરિણામે લ તને ધક્કો નહિ પહોંચે? એવી લાગણી ન ફેલાય કે આપણને હવે કાંઈક મળી ગયું અને હાલ તુરત વધુ માગ કરવાની જરૂર નથી? વળી તેમના આ કૃત્યથી કોમી ચુકાદાનો તથા સરકારે રજૂ કરેલી બીજી બધી યોજનાઓનો કેટલે અંશે સ્વીકાર થતો ન હતો? આ શું અસહકાર અને સવિનય ભંગ સાથે સંગત કહેવાય? આવા બધા બલિદાન પછી અને વીરતાભર્યા પુરુષાર્થ પછી આપણી લડતનો શું આવો નજીવો અંત આવશે?

ગાંધીજી રાજદ્વારી પ્રશ્નને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અને લાગણીવશ થઈને જુએ છે તથા વખતોવખત ઈશ્વરને વચ્ચે આણે છે તે માટે તેમના ઉપર મને ગુસ્સો આવ્યો. તેમના નિવેદનમાં એવો ધ્વનિ પણ હતો કે ઉપવાસની તારીખ પણ જાણે ઈશ્વરે સૂચવી છે આથી બીજાઓની આગળ કેવો ભયંકર દાખલો બેસે!

અને ન કરે નારાયણ ને બાપુનો દેહ છૂટી ગયો તો! હિંદુસ્તાનની શી દશા થાય? તેનું રાજ્યપ્રકરણ કેવું ચાલે? ભવિષ્ય વેરાન અને ભયંકર દેખાવા લાગ્યું, અને એનો વિચાર કરતા મારું હૃદય નિરાશાથી ઘેરાઈ ગયું

મેં બહુ વિચારો કર્યા. મારા મગજમાં ખળભળાટ મચ્યો. મારા દિલમાં એક તરફથી ક્રોધ અને નિરાશા તથા બીજી તરફથી આ બધા ઉત્પાતના વિધાતા પ્રત્યે પ્રેમ એવી મિશ્ર લાગણીઓ ઊભરાઈ શું કરવું એ કશું જ સૂઝે નહિ બધાની સાથે પણ સૌથી વિશેષ તો મારી પોતાની જાત ઉપર, હું ચિડાવા અને ઘડીકમાં ચિન્તા ખોઈ બેસવા લાગ્યો

એટલામાં મારામાં વિચિત્ર ફેરફાર થયો લાગણીનો આવેશ ઊતરી ગયો અને તેને અન્તે હું વધુ શાન્ત થયો ભવિષ્ય મને એટલું અંધકારમય ન દેખાવા લાગ્યું ખરે ટાણે ખરી વસ્તુ કરવાની અદ્ભુત કળા બાપુમાં છે એવું બને કે મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી તેમના કૃત્યનો બચાવ કરવો અશક્ય હોય છતાં તેમાંથી મહાન પરિણામો નીપજે એ કૃત્ય જે હેતુને માટે હતું તેટલા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ આપણી રાષ્ટ્રીય લડતના વિશાળ ક્ષેત્રમાં પણ. અને બાપુ અવસાન પામે તોપણ સ્વાતંત્ર્યની આપણી લડત તો ચાલુ જ રહેવાની એટલે ગમે તે પરિણામ આવે આપણે તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. ગાંધીજીના અવસાન માટે પણ મારા મનને દૃઢતાપૂર્વક તૈયાર કરી નાખ્યા પછી હું શાંત અને સ્વસ્થ બન્યો તથા જે કાંઈ આવી પડે તે માટે તૈયાર થઈ ગયો

પછી, આખા દેશમાં ફેલાયેલી જબરજસ્ત ઊથલપાથલના તથા હિંદુ સમાજમાં ફેલાઈ વળેલા ઉત્સાહના ચમત્કારી પૂરના સમાચાર મળવા લાગ્યા. અસ્પૃશ્યતાના દિવસો ભરાઈ ચૂકેલા દેખાવા લાગ્યા મને વિચાર આવ્યો કે યેરવડા જેલમાં બેઠેલો આ નાનકડો માનવી કેવો જબરો જાદુગર છે! લોકોનાં હૃદયને જે તાર હલાવી શકે છે તે જ તાર ઉપર અચૂક આંગળી મૂકતાં તેને કેવી સુંદર રીતે આવડે છે!

મારી ઉપર તેમનો તાર આવ્યો. મને સજા થયા પછી તેમનો આ પહેલો જ સંદેશો મને મળ્યો હતો આટલા લાંબા ગાળા પછી તેમના તરફથી ખબર મળ્યા તે મને સારું લાગ્યું તારના શબ્દો આ હતા:

"વેદનાના આ બધા દિવસોમાં તમે મારાં મનચક્ષુ સામે રહ્યા છો. તમારો અભિપ્રાય જાણવા હું બહુ ઇન્તેજાર છું. તમારા અભિપ્રાયને હું કેટલો કીમતી ગણું છું એ તમે જાણો છો સરૂપનાં બાળકો અને ઇન્દુ મળી ગયાં ઇન્દુ આનંદમાં દેખાતી હતી. તેનું શરીર પણ કાંઈક ભરાયુ છે મારી તબિયત સુંદર છે તારથી જવાબ આપો. પ્રેમાશિષ"

ઉપવાસની આ વેદનામાં અને કામની આટલી ધમાલમાં મારી દીકરી તથા મારી બહેનનાં બાળકોની મુલાકાતનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે અને ઇન્દિરા કાંઈક જાડી થયાના પણ સમાચાર આપે એ અસાધારણ હતું; પણ એ જ ગાંધીજીની વિલક્ષણતા છે. (મારી બહેન તે વખતે જેલમાં હતી અને તેનાં બાળકો પૂનાની શાળામાં ભણતાં હતાં.) જીવનની નાની દેખાતી, છતાં વાસ્તવિક રીતે બહુ મહત્ત્વની વસ્તુઓ, તેઓ કદી ભૂલતા જ નથી.

એ જ વખતે મને સમાચાર મળ્યા કે મતદારમંડળના મુદ્દા ઉપર કાંઈક સમાધાન થઈ ગયુ હતુ જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ગાંધીજીને જવાબ મોકલવા દેવાની ભલમનસાઈ બતાવી એટલે મેં નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો:

"આપના તારથી તથા કાંઈક સમાધાન થઈ ગયુ છે એવા ટૂંકા સમાચારથી હુ નિશ્ચિંત અને બહુ રાજી થયો છુ ઉપવાસના આપના નિર્ણયના સમાચાર મળતાં પ્રથમ મને મનોવેદના અને ગભરામણ થયેલી પરંતુ અંતે આશાનો વિજય થયો અને મેં મનની શાન્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી દલિત અને પાદાક્રાન્ત કોમોને માટે જેટલો ભોગ આપવામાં આવે તેટલો ઓછો છે આપણા સ્વાતંત્ર્યની કસોટી સૌથી નીચે પડેલાના સ્વાતંત્ર્ય ઉપરથી જ થઈ શકે પરંતુ બીજા મુદ્દાઓ આપણા એકમાત્ર ધ્યેયને ઢાંકી દેશે એવો ભય રહ્યા કરે છે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા હુ અશક્ત છું આપની પદ્ધતિનો બીજાઓ દુરુપયોગ કરે એવો ભય છે પરંતુ જાદુગરને સલાહ આપવાની ધૃષ્ટતા હું કેમ કરુ? પ્રેમવંદન"

પૂનામાં એકઠા થયેલા અનેક લોકોએ કરારનામા ઉપર સહી કરી અસાધારણ ત્વરાથી બ્રિટિશ મુખ્ય પ્રધાને તેનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનો મૂળ ચુકાદો કરારનામાની કલમો પ્રમાણે ફેરવ્યો. ગાંધીજીના ઉપવાસ છૂટયા આવા કરારનામા અને સમજૂતીઓનો મને ભારે અણગમો છે પરંતુ પૂનાના કરારનામાની શરતોનો વિચાર ન કરતાં મે તેનું સ્વાગત કર્યુ

ખરો ખળભળાટ શમી ગયો અને અમે પાછા અમારી જેલની ઘટમાળમા પડી ગયા હરિજન ચળવળના તથા જેલમાથી ગાધીજીની પ્રવૃત્તિના સમાચાર મળતા રહેતા હતા એ મને બહુ ગમતા નહિ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની તથા દુખી દલિત કોમોના ઉદ્ધારની ચળવળને જબરો વેગ મળ્યો હતો એ વાત નિ શક હતી તેનુ કારણ કાઈ આ કરારનામુ નહોતુ પણ દેશભરમા અસ્પૃશ્યતા સામે જેહાદ ઉપાડી હતી એ હતુ વસ્તુ આવકારપાત્ર હતી પરતુ તેથી સવિનય ભગને હાનિ પહોચી હતી એ પણ એટલુ જ સ્પષ્ટ હતુ દેશનુ ધ્યાન બીજા મુદ્દાઓ ઉપર ખેચાયુ અને મહાસભાના ઘણા કાર્યકર્તાઓ પણ હરિજન પ્રવૃત્તિમા પડી ગયા એમાના ઘણાને તો વધુ સલામત પ્રવૃત્તિમા, જેમા જેલ જવાનુ અથવા તેથીયે વિશેષ લાઠી ખાવાનુ કે મિલકત ગુમાવવાનુ જોખમ ન હોય તેમા પડવાનુ બહાનુ જ જોઈતુ હતુ એ સ્વાભાવિક પણ ગણાય આપણા હજારો કાર્યકર્તાઓ સખત કષ્ટો માટે અને પોતાના ઘરબારના વિનાશ માટે હમેશા તત્પર રહે એવી આશા રાખવી વાજબી ન ગણાય છતા આપણી મહાન લડત આમ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતી જતી હતી એ જોઈને દુખ તો થતુ જ હતુ હજી સવિનય ભગની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ હતી અને પ્રસગોપાત્ત, ૧૯૩૩ના માર્ચની કલકત્તાની મહાસભાની બેઠક જેવા વિરાટ પ્રદર્શનો પણ થતા હતા ગાધીજી યેરવડા જેલમા હતા પણ જેલમા રહીને હરિજન પ્રવૃત્તિને માટે લોકોને મળવાની તથા સૂચનાઓ આપવાની કેટલીક છૂટો તેમને આપવામા આવી હતી આ છૂટોને લીધે તેમના જેલમા રહેવા વિષે લોકોના હૃદયમા જે અરેરાટી હતી તે નીકળી ગઈ આ બધી વસ્તુઓએ મને નાઉમેદ કરી નાખ્યો

થોડાક મહિના પછી ૧૯૩૩ના મેની શરૂઆતમા ગાધીજીએ એકવીસ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા આ સમાચાર મળતા પણ પ્રથમ તો મને આઘાત જ લાગ્યો પરતુ એક અનિવાર્ય ઘટના તરીકે મે તે સ્વીકારી લીધી અને તેને વિષે સમાધાન કેળવ્યુ એટલુ જ નહિ પણ તેમણે એકવાર જે વિષે સકલ્પ કરી લીધો અને જાહેર પણ કરી દીધો, તે વસ્તુ છોડવાનો લોકો આગ્રહ કરતા હતા તેથી મને ચીડ ચઢતી હતી મારે માટે તો આ ઉપવાસનુ રહસ્ય અગમ્ય જ હતુ અને નિર્ણય કરતા પહેલા મને જો પૂછવામા આવ્યુ હોત તો હુ તેનો સખત વિરોધ કરત પરતુ ગાધીજીના વચનની કિમત મારે મન બહુ મોટી હતી અને પોતે જેને સર્વોપરી મહત્ત્વની વસ્તુ ગણે એવી અગત બાબતમા તેમનો સકલ્પભગ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મને ખોટુ લાગતુ હતુ એટલે મને દુખ ઘણુયે થયુ, છતા મે મન વાળ્યુ

પોતાના ઉપવાસના થોડા જ દિવસ અગાઉ તેમણે મને એક દિલસોજ કાગળ લખ્યો હતો તેની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ હતી તેમણે જવાબ માગ્યો હતો એટલે મે નીચે પ્રમાણે તાર કર્યો

‘આપનો કાગળ મળ્યો હુ સમજતો નથી એવી બાબતો વિષે શુ કહી શકુ? વિચિત્ર મુલકમા ભૂલો પડ્યો હોઉ એવુ લાગે છે તેમા આપ જ માત્ર એક

પરિચિત સીમાચિહ્ન છે. અંધારામાં માર્ગ શોધવા ફાંફાં મારું છું પરંતુ અત્યારે તો ગમે તે થાઓ મારો પ્રેમ અને મારા વિચારો સદા આપની સાથે જ રહેશે '

એક તરફથી મારું મન તેમના કાર્યને સખત રીતે નાપસંદ કરતું હતું, બીજી તરફથી તેમને દુઃખ ન લગાડવાની મને ઇચ્છા હતી. આ બે લાગણી સાથે મારે ભારે મંથન કરવું પડ્યું હતું છતાં મને લાગ્યું કે મેં જે તારો તેમને મોકલ્યો તે ઉત્સાહપ્રેરક નહોતો. જેમાંથી તેમનું મૃત્યુ પણ નીપજે એવી ભયંકર કસોટીમાંથી પસાર થવાનો તેમણે જ્યારે સંકલ્પ જ કર્યો છે, ત્યારે મારાથી બની શકે તેટલું પ્રોત્સાહન મારે તેમને આપવું જોઈએ. નાની નાની વસ્તુઓ પણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના પરિણામ લાવનારી હોય છે, અને ઉપવાસમાંથી ઊગરવાને માટે તેમને પોતાની રજેરજ શક્તિનો ખપ પડવાનો હતો. મને એમ પણ લાગ્યું કે જે કાંઈ થાય, ન કરે નારાયણ ને તેમનું મરણ નીપજે, તો તે પણ રાજી ખુશીથી સ્વીકારવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એટલે મેં તેમને બીજો તાર કર્યો

"આપે આપની મહાન તપશ્ચર્યા હવે જ્યારે આદરી છે ત્યારે મારો પ્રેમ અને મારાં વંદન આપને પાઠવવાની હું રજા લઉં છું. આપને હું ખાતરી આપું છું કે હવે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે જે થાય છે તે સારું જ થાય છે અને ગમે તે થાઓ, વિજય આપનો જ છે."

ઉપવાસમાંથી તેઓ ઊગર્યા. ઉપવાસના પહેલે જ દિવસે તેમને જેલમાંથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા અને તેમની સલાહથી સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયા માટે મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો હતો.

ઉપવાસ દરમ્યાન દેશમાં લાગણીનાં પૂર ફરી પાછાં રેલાતાં મેં જોયાં અને રાજ્યપ્રકરણમાં આવી પદ્ધતિ સાચી હોઈ શકે કે કેમ તે વિષે હું વધુ ને વધુ વિચાર કરવા લાગ્યો. મને આ ચોખ્ખો ધાર્મિક ઊભરો લાગ્યો અને તેમાં સુસ્પષ્ટ બુદ્ધિને માટે છાંટોભાર અવકાશ ન દેખાયો. આખો દેશ અથવા દેશનો મોટો ભાગ મહાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવપૂર્વક મીટ માંડીને બેઠો હતો કે તેઓ જ એક પછી એક ચમત્કાર કરીને અસ્પૃશ્યતાનો અંત આણશે અને સ્વરાજ પણ આણી આપશે અને બીજું બધું કરશે — આપણે તો તણખલું તોડીને તેના બે પણ કરવાના નથી! અને ગાંધીજીએ પણ બીજાઓને વિચાર કરવાનું ઉત્તેજન આપ્યું નહિ. તેમણે તો આત્મશુદ્ધિ અને બલિદાન ઉપર જ ભાર મૂક્યા કર્યો. જોકે તેમની સાથેનો મારો પ્રેમસંબંધ બહુ ઘનિષ્ઠ છે, છતાં મને લાગ્યું કે બુદ્ધિથી તેમની અને મારી વચ્ચે વધુ ને વધુ અંતર પડતું જાય છે. રાજદ્વારી કાર્યોમાં તેમને દોરતી તેમની અંતરવૃત્તિ ઘણીવાર નિર્ભ્રાંત નીવડતી. કયે વખતે કયું કામ કરવું એની સૂઝ તેમનામાં ભારે હતી. પરંતુ એ બધું છતાં, શ્રદ્ધાનો માર્ગ એ શું રાષ્ટ્રને કેળવવાનો સાચો માર્ગ હોઈ શકે? તેનાથી તત્કાળ લાભ પણ થાય, પરંતુ છેવટે?

વળી હિંસા અને ધર્ષણ ઉપર મંડાયેલી વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર તેઓ શી રીતે કરી શકતા હતા, — તેઓ કરતા હોય એમ દેખાતું હતું, — એ મારે મન એક કોયડો હતો. મારા અંતરમાં તુમુલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું અને વ્યક્તિનિષ્ઠા અને તત્ત્વનિષ્ઠાની હરીફાઈમાં ખેંચાઈને હું ચિરાતો હતો. જેલમાં જે ફરજિયાત રક્ષણ મળી ગયું હતું તે જતું રહેતાં મારી સામે મુશ્કેલી આવીને ઊભી રહેશે એ હું જાણતો હતો. હું સાવ એકલો, અટૂલો અને ઘરબાર વિનાનો હોઉં એવું લાગવા માંડ્યું. જે હિંદુસ્તાનને મેં મારો પ્રેમ સમર્પણ કર્યો હતો, અને જેને માટે મેં આટલી જહેમત ઉઠાવી હતી તે ભૂમિ મને વિચિત્ર અને વ્યાકુળ કરનારી લાગવા માંડી. મારા દેશબાંધવોની વૃત્તિ તથા વિચાર કરવાની રીતમાં હું પ્રવેશ નહોતો કરી શકતો એ શું મારો વાંક? મારા નિકટતમ સાથીઓને વિષે પણ મને લાગવા માંડ્યું કે અમારી વચ્ચે એક અદૃશ્ય અંતરાય આવીને પડ્યો છે. તે ઓળંગવાની મારી અશક્તિને કારણે દુઃખી થઈને હું મારા કોચલામાં પાછો ઘૂસી ગયો. જૂની દુનિયા, — ભૂતકાળની વિચારસરણીઓ, આશાઓ અને આકાંક્ષાઓવાળી જૂની દુનિયા તેમની આસપાસ વીંટળાયેલી મને દેખાઈ. નવી દુનિયા તો હજી બહુ દૂર હતી.

> બે લોકોની વચ્ચે, અથડાતો શાંતિસ્થાન ના દીસે
> એક લોક તો મૃત છે, બીજો તો જન્મશે ક્યારે?[1]

બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં ધર્મનું પ્રાધાન્ય હિંદુસ્તાનમાં વિશેષ મનાય છે. હિંદુઓ, મુસલમાનો, શીખો અને બીજાઓ પોતપોતાના ધર્મનું અભિમાન ધરાવે છે અને એકબીજાનાં માથાં ફોડીને પોતાનું સત્ય સ્થાપવા મથે છે. જેને ધર્મ, અથવા વધારે ચોક્કસ કહું તો તંત્રબદ્ધ ધર્મ કહેવામાં આવે છે — પછી તે હિંદુસ્તાનનો હો કે બીજે ક્યાંકનો — તેની દશા જોઈ મને ત્રાસ ઉપજે છે. મેં અનેક વાર એ વસ્તુને વખોડી કાઢી છે અને એ તદ્દન સાફ થઈ જાય એમ મેં ઇચ્છયું છે. હંમેશાં એ ધર્મે અંધશ્રદ્ધા અને પ્રગતિવિરોધ, પ્રમાણરહિત શાસ્ત્રવચનોનો સ્વીકાર અને ધર્માંધતા, વહેમ અને શોષણનીતિ તથા ન્યાયે અન્યાયે ભોગવાતા આવતા હક્કોનું સંરક્ષણ એ વસ્તુઓનો જ પક્ષ તાણ્યો છે. તેની સાથે એ પણ હું બરાબર જાણું છું કે ધર્મમાં આ બધી વસ્તુઓ કરતાં કંઈ બીજું જ રહેલું છે, જે મનુષ્યોની ઊંડી આંતરિક તૃષ્ણાને સંતોષ આપે છે. તેમ ન હોય તો અસંખ્ય પીડિત આત્માઓને સુખ અને શાંતિ આપનારી જબરદસ્ત શક્તિ તે શી રીતે હોય? આ શાંતિ તે શું અંધશ્રદ્ધા અને જિજ્ઞાસાનો અભાવ છુપાવનારું આવરણ હતી? ખુલ્લા સમુદ્રના તોફાનથી સુરક્ષિત એવી બંદરમાંની સલામતીની જે શાન્તિ રહે છે તે આ શાંતિ છે કે તેના કરતાં કંઈક વિશેષ છે? કેટલાક જણ તો જરૂર જ આના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની શાંતિ ભોગવે છે.

પરંતુ ધર્મસંસ્થાઓ, એમનો ભૂતકાળ ગમે તેવો હોય તો પણ આજે તો કશી સત્ય વસ્તુ વિનાનાં ખાલી ખોખાં જ, થઈ પડેલી છે. મિ. જી. કે. ચેસ્ટર્ટને આવાં

---

[1] પંડિતજીએ ટાંકેલી અંગ્રેજી કડીનો અનુવાદ —અનુ.

ધર્મને — પોતાના[1] ધર્મને નહિ હોં! બીજા ધર્મને — કોઈ પ્રાણી કે અવયવીના પ્રાણરહિત અવશેષ સાથે સરખાવ્યો છે; આ અવશેષ ઉપર એ પ્રાણી કે અવયવીનો આકાર તો રહ્યો છે, કારણ કે તેમાંથી સઘળાં સત્ત્વ તરી ગયાં છતાં તેને બદલે કોઈ બીજાનો જ પદાર્થ ભરીને તેને ટકાવી રાખવામાં આવે છે; અને ક્યાંક ભૂલેચૂકે સત્ત્વ રહ્યું હોય તોપણ તેની આસપાસ બીજી અને નુકસાનકારક વસ્તુઓ વીંટળાઈ વળેલી હોય છે.

જેમ પાશ્ચાત્ય તેમજ આપણા પૌરસ્ત્ય ધર્મોમાં આ પ્રમાણે બનેલું જણાય છે. ઇંગ્લંડનો રાજમાન્ય ધર્મસંપ્રદાય (ધી ચર્ચ ઑફ ઇંગ્લંડ), એ કદાચ આ પ્રાણહીન ધર્મનું એક સ્પષ્ટ ઉદાહરણ હોય. 'પ્રૉટેસ્ટન્ટ' સંપ્રદાયની બધી સંસ્થાઓને આ ટીકા અંશતઃ લાગુ પડે છે, પણ ઇંગ્લંડનું ચર્ચ તેમાં સૌથી મોખરે છે. કારણ ઘણાં વર્ષોથી તે રાજ્યનું એક રાજ્યપ્રકરણી ખાતું બની ગયેલ છે.[2]

---

૧. એ કૅથલિક સંપ્રદાયનો હતો. — ભા. ક.

૨ હિંદુસ્તાનમાં તો ઇંગ્લંડનું 'ચર્ચ' સરકારથી ભાગ્યે જ અલગ પાડી શકાય. હિંદી નાણામાંથી પાદરીઓ અને ધર્મોપદેશકોને સરકાર તરફથી પગાર મળે છે અને બીજા મોટા અમલદારો જેમ સરકારના પ્રતીકરૂપ છે તેવા જ આ લોકો પણ છે હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણમાં એ એકંદરે રૂઢિપરાયણ અને પ્રગતિવિરોધી બળ છે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સુધારા કે પ્રગતિની તે વિરુદ્ધ હોય છે. સામાન્ય મિશનરી (ધર્મપ્રચારક) હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળના ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિથી અજ્ઞાન હોય છે, અને એ વિષે કશું જાણવાની તે બિલકુલ તસદી લેતો જ નથી. અખ્રિસ્તીઓનાં પાપો અને ત્રુટીઓ દર્શાવવાનો રસ તેને વધારે હોય છે, અલબત્ત કેટલાક સુંદર અપવાદો તેમાં છે જ. ચાર્લી ઍન્ડ્રુઝ કરતાં વધારે નૈષ્ઠિક મિત્ર હિંદુસ્તાનને ન મળે. તેનો અગાધ પ્રેમ, તેની સેવાવૃત્તિ, તેની ઉદારતાઈ જતી મૈત્રી આપણને મળ્યાં એ તે તો એક લહાવો જ છે. પૂનાના ખ્રિસ્ત સેવા સંઘમાં પણ કેટલાક સુંદર અંગ્રેજો છે. તેમનો ધર્મ તેમને વિશેષ જાણવાનું અને સેવા કરવાનું શીખવે છે, મુરબ્બીપણું કરવાનું નહિ તેમણે પોતાની મહાન શક્તિઓનો વિનિયોગ હિંદી લોકની નિઃસ્વાર્થ સેવામાં કર્યો છે બીજા પણ ઘણા અંગ્રેજ પાદરીઓ છે જેમનાં સ્મરણ હિંદે સંઘરી રાખ્યાં છે

સને ૧૯૩૪ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે ઉમરાવસભામાં બોલતાં કેન્ટરબરીના આર્ચ-બિશપે સને ૧૯૧૯ના મૉન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાની પ્રસ્તાવનાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું: "મને ઘણીવાર એમ લાગે છે કે આ મહાન જાહેરનામું કાંઈક ઉતાવળે કરી નાખવામાં આવ્યું છે લડાઈ પછી કેટલાંક ઉતાવળિયાં અને ઉદાર પગલાં ભરી દેવામાં આવ્યાં, તેમાનું આ એક મને લાગે છે, પણ જે ધ્યેય આપણે રાખ્યું છે તે હવે પાછું ન ખેંચી લેવાય" હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણ વિષે ઇંગ્લંડના ચર્ચનો વડો આટલો બધો જુનવાણી વિચાર ધરાવે એ નોંધવા જેવું છે. હિંદી લોકમત જે કૃત્યને તદ્દન અપર્યાપ્ત ગણે છે અને જેને કારણે અસહકાર અને બીજાં પરિણામો ઉદ્ભવ્યાં એ કૃત્ય આર્ચબિશપને 'ઉતાવળિયું અને ઉદાર' લાગે છે. અંગ્રેજ અમલદારવર્ગને તો આ વાત બહુ સંતોષજનક લાગતી હશે, અને પોતાની ઉદારતા વિષેની, અવિચારીપણાની હદ સુધી જતી આ પ્રતીતિને લીધે તેમનામાં આત્મસંતોષની પુણ્ય જ્યોત પ્રગટ્યા વિના નહિ રહેતી હોય

એ ચર્ચના ઘણા અનુયાયીઓ જરૂર બહુ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ધરાવનારા છે પરંતુ તેણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સેવા કેવી રીતે કરી છે, અને મૂડીવાદ તેમજ સામ્રાજ્યવાદને તેણે નૈતિક અને ખ્રિસ્તી સ્વાંગ કેવી રીતે અર્પ્યો છે, એ જોવા જેવુ છે એશિયા તથા આફ્રિકામા બ્રિટિશ લોકોની લૂટારી નીતિનો ઊંચામા ઊંચા નૈતિક ધોરણોથી બચાવ કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો છે વળી પોતે હમેશા ખરા છે એવી અસાધારણ અને ઈર્ષા કરવા જેવી લાગણી તેણે અંગ્રેજોમા પેદા કરી છે આવી જાતના ખરાપણાની દભી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામા 'ચર્ચે' મદદ કરી છે કે પછી તે પોતે જ આ વૃત્તિની પેદાશ છે, એ હુ જાણતો નથી. યુરોપના તથા અમેરિકાના બીજા ઓછા ભાગ્યશાળી દેશો અંગ્રેજો ઉપર ઘણી વાર દભીપણાનો આરોપ મૂકે છે — 'દગાબાજ ઇગ્લડ' એ તો એક જૂનુ મહેણુ છે પરંતુ આ આરોપ બ્રિટિશ લોકોની ફતેહ પ્રત્યે ઈર્ષાનુ પરિણામ પણ કદાચ હોય બીજી કોઈ સામ્રાજ્યસત્તાને ઇગ્લડ તરફ પથરા નાખવા પોસાય એમ નથી, કારણ તેમની પોતાની તવારીખ પણ એટલી જ મેલી છે બ્રિટિશોએ વખતો વખત જે શક્તિસચય બતાવ્યો છે તે, જે પ્રજા જાણી જોઈને દભ કરતી હોય તેનામ હોઈ જ ન શકે જે જાતના ધર્મનો અંગ્રેજ પ્રજાએ સ્વીકાર કર્યો છે તેણે જ્યા પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે ત્યા નીતિની લાગણી બુઠ્ઠી કરી દેવામા તેને બેભીતી રીતે મદદ કરી છે બીજી પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો અંગ્રેજો કરતા ઘણી વધારે ખરાબ રીતે અનેકવાર વર્ત્યાં છે પરંતુ જેથી તેમને લાભ થાય તે વસ્તુને પોતાનો સદ્ગુણ બનાવવાની બાબતમા અંગ્રેજોના જેટલા તેઓ કદી ફાવ્યા નથી બીજાના રજ દોષનો ગજ કરી બતાવવાનુ અને આપણા ગજ જેવા દોષને રજ કરી બતાવી તેને દરગુજર કરવાનુ અમ પણને સૌને બહુ સહેલુ લાગે છે, પરંતુ આ કળામા બ્રિટિશ લોકો કદાચ સૌને ટપી જાય*

પ્રૉટેસ્ટન્ટ સપ્રદાયે નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવાનો અને આ લોક તેમજ પરલોક બન્ને જગ્યાએ વધારેમા વધારે લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે આ લોક પરત્વે તો તે આબાદ ફાવ્યો. પરંતુ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, એક તત્રબદ્ધ ધર્મ તરીકે એ અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થયેલો ગણાય તેમા ધર્મને ઠેકાણે લાગણીનો ડોળ અને બાજકથદારમ્ પેસ છે રોમન કૅથલિક સપ્રદાયની આવી દશા નથી થઈ, કારણ તે પોતાના જૂના બાજઠ

* ઇગ્લડનુ 'ચર્ચ' હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણ ઉપર પરાક્ષ રીતે કેવી અસર પાડે છે તેનો એક તાજો દાખલો મારી જાણમા આવ્યો છે સને ૧૯૩૪ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે કાનપુરમા મળેલી સયુક્ત પ્રાન્તના દેશી ખ્રિસ્તીઓની પ્રાન્તિક પરિષદમા સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ મિ ઈ વી. ડેવિડ બોલ્યા હતા "ખ્રિસ્તીઓ તરીકે આપણા ધર્મથી આપણે રાજને વફાદાર રહેવાને બધાયેલા છીએ કારણ તે આપણા ધર્મના રક્ષક છે" આનો ચોખ્ખો અર્થ એ જ થયો કે ખ્રિસ્તીઓએ હિંદુસ્તાનમાના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને ટેકો આપવો વળી હિંદુસ્તાનની સનદી નોકરી, પોલીસ તથા નવા બધારણને લગતા ઇગ્લડના કટ્ટર રૂઢિપરાયણ પક્ષના કેટલાક વિચારો પ્રત્યે પણ મિ ડેવિડે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેમને મતે તો નવા બધારણથી હિંદુસ્તાનમાના ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો જોખમમાં આવી પડવાનો ભય છે

ઉપર ગોઠીને બેસી રહ્યો છે અને જ્યાંસુધી જૂનું બાજક સાબૂત છે ત્યાંસુધી એ સંપ્રદાય આબાદ રહેશે. આજે ધર્મ શબ્દના મર્યાદિત અર્થમાં તો પશ્ચિમમાં એ જ એક ધર્મસંપ્રદાય જીવન્ત જણાય છે. એક રોમન્ કૅથલિક મિત્રે જેલમાં મને કૅથલિક સંપ્રદાય ઉપરનાં કેટલાંક પુસ્તકો તથા પોપની પ્રચારપત્રિકાઓ મોકલ્યાં હતાં. હું તે રસપૂર્વક વાંચી ગયો. તેનો અભ્યાસ કરતાં આ સંપ્રદાયનો કેટલા બધા લોકો ઉપર કાબૂ છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ઇસ્લામ તથા લૌકિક હિંદુધર્મની માફક આ સંપ્રદાય પણ સંશય તથા ધર્મસંકટમાંથી ઉગારી લઈ એક સલામત ઓરડો (લંગર નાખવાની જગા) બતાવે છે તથા ઇહલોકમાંની ઊણપોનું સાટું વાળી નાખે એવા પરલોકની બાંહેધરી આપે છે.

આવી રીતે તોફાનોથી શાંત બંદરની સલામતી શોધવી એ મારે માટે અશક્ય છે. મને તો ઝંઝાવાત અને તોફાનોવાળો ખુલ્લો સમુદ્ર જ વધારે પસંદ છે. વળી મને પરલોકનો, મરણ પછી શું થશે તેનો, બહુ રસ નથી. આ લોકના જ પ્રશ્નો મારા ચિત્તને ભરી દેવા માટે મને પૂરતા લાગે છે. ચીના લોકોનું એક પરંપરાગત દર્શન છે. તે નીતિના પાયા ઉપર મંડાયેલું હોવા છતાં ધર્મનિરપેક્ષ અથવા તો ધાર્મિક નાસ્તિકતાની છાયાવાળું છે. એ મને તો આકર્ષક લાગે છે, જો કે જીવનમાં તેને જે રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે તેની સાથે હું મળતો ન થાઉં. 'તાઓ' એટલે જે માર્ગે જવાનું તે અને જીવનની પદ્ધતિ, એમાં મને રસ છે; સંસારને કેમ સમજવો, તેનો ઇનકાર ન કરતાં તેનો સ્વીકાર કરવો, તેના રસ્તા રહેવું અને તેને સુધારવો, એ મને પસંદ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ દુનિયા સાથે લેવાદેવા જ નથી રાખતી. મને એ દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ વિચારની વિરોધી લાગે છે કારણ તેના પાયામાં કેવળ અમુક મુકરર કરેલા અને ફેરફાર ન થઈ શકે એવા સિદ્ધાંતો અને વાદોનો ચૂપચાપ સ્વીકાર કરવાપણું જ નથી, પરંતુ લાગણી, આવેશ અને મનોવિકાર પણ છે જેને હું આધ્યાત્મિક અને આત્માને લગતી વસ્તુઓ સમજું છું તેનાથી એ બહુ જુદી જ વસ્તુ છે. એ જાણીજોઈને કે પછી અજાણતાં વાસ્તવિકતા આગળ આંખ મીંચી જાય છે, રખેને વાસ્તવિકતા પૂર્વનિર્ધારિત ખ્યાલો સાથે બંધબેસતી ન થાય વળી એ દૃષ્ટિ સંકુચિત છે અને બીજા મતો તથા વિચારો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છે એ દૃષ્ટિ આત્મકેન્દ્રિત અને અહમ્પરાયણ છે અને સ્વાર્થી તથા સમયસાધુ લોકો તેનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

આ ઉપરથી હું એ વાતનો ઇનકાર કરતો નથી કે ધાર્મિક માણસો ઘણીવાર ઊંચામાં ઊંચા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કોટિના થઈ ગયા છે અને ઘણીવાર આજે પણ મળી આવે છે. પરંતુ હું એમ તો જરૂર કહેવા ઇચ્છું છું કે ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુ જીવનમાં મદદરૂપ નથી થતું વળી જો નીતિ અને અધ્યાત્મની કસોટી પરલોકના ધોરણથી નહિ, પણ આ લોકના ધોરણથી કરીએ, તો તો એ પરીક્ષામાં એમ ઠરશે કે ધર્મ લોકોની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અટકાવે પણ છે સાધારણ રીતે ઈશ્વર અથવા તો પરમાત્મતત્ત્વ માટેની સમાજનિરપેક્ષ ખોજ એને ધર્મ માનવામાં

આવે છે ધાર્મિક માણસને સમાજના હિત કરતાં પોતાના મોક્ષની વધારે પડી હોય છે ગૂઢવાદી અહંમાંથી વધુ ને વધુ દૂર ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમ કરવા જતાં એ તેમાં જ ભરાઈ પડે છે નૈતિક ધોરણોને સામાજિક જરૂરિયાતો સાથે કશો સંબંધ રહેતો નથી અને પછી પાપની અતિશય ગૂઢ કલ્પનાઓ મને વાદો ઉપર નીતિનું મંડાણ થાય છે ધર્મસંસ્થા હમેશાં સ્થાપિત હિતસંબંધોવાળી થઈ જાય છે અને તેથી અનિવાર્ય રીતે ફેરફાર અને પ્રગતિનો વિરોધ કરતું રોધસ્થાન એ બની જાય છે

ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રે (ચર્ચે) તેના આરંભના દિવસોમાં ગુલામોને તેમનો સામાજિક દરજ્જો સુધારવામાં મદદ નહોતી કરી એ સુવિખ્યાત છે ગુલામો યુરોપના મધ્યકાળમાં જમીનદારોના કિસાનો બન્યા તે આર્થિક મારોને લીધે છેક બસો વર્ષ પહેલાં સુધી (ઈ. સ. ૧૭૨૭માં) 'ચર્ચ'નું વલણ કેવું હતું તે અમેરિકાની દક્ષિણની વસાહતોના ગુલામોના માલિકોને લંડનના બિશપે લખેલા કાગળ* ઉપરથી બરાબર દેખાઈ આવે છે બિશપે લખ્યું છે

ખ્રિસ્તીધર્મથી તથા તેના સ્વીકારથી કાયદેસર માલકી અથવા કાયદેસર સંબંધોથી ઊભી થતી ફરજોની બાબતમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી આ બાબતોમાં જે સ્થિતિમાં માણસો પડેલા હોય તે જ સ્થિતિમાં ખ્રિસ્તીધર્મમાં દાખલ થયા પછી પણ રહે છે ખ્રિસ્તીધર્મ જે સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પાપના અને શયતાનના અને લોકોના વિકારો અને વિચારો અને નિરંકુશ વાસનાઓના બંધનમાંથી મુક્તિનું છે પરંતુ તેમની બાહ્ય સ્થિતિની બાબતમાં પહેલાં તેમની જે સ્થિતિ હોય — બદ્ધ કે મુક્ત — એ સ્થિતિમાં ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા લેવાથી અને ખ્રિસ્તી થવાથી કશો ફેર પડતો નથી

આજે કોઈ પણ ધર્મતંત્ર આટલું નિખાલસપણે આમ કહેશે નહિ છતાં મિલકત અને વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થાની બાબતમાં તત્ત્વતઃ તેનું વલણ તો એનું એ જ છે

ભાષા એ વિચારવ્યવહારનું બહુ અપૂર્ણ સાધન છે એ વસ્તુ સુવિખ્યાત છે શબ્દોના અનેક અર્થો થાય છે ધર્મ શબ્દ (અથવા તેના અર્થના બીજી ભાષાઓના બીજા શબ્દો)નો જુદા જુદા લોકો જુદી જુદી રીતે અર્થ કરે છે કોઈ પણ ભાષામાં આટલા અર્થો બીજા શબ્દના નહિ થતા હોય આ શબ્દ સાંભળતાં અથવા વાંચતાં કોઈ પણ બે માણસના ચિત્તમાં એક જ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓનો ઉદય નહિ થાય આ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓમાં કેટલીક વિધિ અને ક્રિયાકાંડને લગતી હશે કેટલીક શાસ્ત્રોને લગતી હશે કેટલીક કોમને લગતી કેટલીક ગૃહીતવાદોને લગતી, તો કેટલીક નીતિ ભક્તિ પ્રેમ ભય દ્વેષ દયા બલિદાન તપસ્યા ઉપવાસ પ્રાર્થના, પ્રાચીન ઇતિહાસ લગ્ન મરણ પરલોક હુલ્લડ અને માથાં ભાંગવાં, વગેરે વગેરેને લગતી હશે આવી વિવિધ કલ્પનાઓ તથા અર્થોને લીધે જે ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરાંત લગભગ હમેશાં એક પ્રબળ આવેશ

* આ કાગળ તે વખતે ડૉ. નાઇબરના 'નીતિમાન માણસ અને અનીતિમાન સમાજ' (મૉરલ મૅન ઍન્ડ ઇમ્મૉરલ સોસાયટી) એ નામના પુસ્તકમાં પા. ૭૮મે ઉતારેલો છે આ પુસ્તક અતિશય રોચક અને પ્રેરણાદાયક છે

તેમાંથી પ્રગટ છે, તેને લીધે શાંતિથી વિચાર કરવાનું અશક્ય થઈ જાય છે. ધર્મ શબ્દનો કદી કોઈ ચોક્કસ અર્થ હતો તો તે આજે ખોવાઈ ગયો છે, અને તે ગોટાળો જ ઊભો કરે છે તથા અનંત ચર્ચાઓ અને દલીલોને જન્મ આપે છે. બને છે એવું કે બંને પક્ષના દિલમાં એકબીજાથી તદ્દન જુદા જ અર્થો રહેલા હોય છે. એ શબ્દ જો વપરાતો બંધ થઈ જાય તો બહુ સારું થાય. તેના અર્થોમાં વધારે મર્યાદિત અને ચોક્કસ અર્થવાળા બીજા શબ્દોમાંથી કોઈ પસંદ કરવામાં આવે તો સારું. દાખલા તરીકે, ઈશ્વરશાસ્ત્ર, ફિલસૂફી, નીતિ, અધ્યાત્મ, કર્મકાંડ વગેરે. આ શબ્દો પણ પૂરતા અસ્પષ્ટ તો છે જ, પરંતુ 'ધર્મ' શબ્દ કરતાં તેમનો અર્થ વિશેષ મર્યાદિત છે. મોટો લાભ એ થશે કે 'ધર્મ' શબ્દની આસપાસ જે આવેશો અને મનોવિકારો વીંટળાઈ વળ્યા છે તે એટલે દરજ્જે આ શબ્દોને વળગેલા નથી.

આમ 'ધર્મ' શબ્દપ્રયોગના ચોખ્ખા ગેરલાભો છતાં એ જ શબ્દ વાપરીને હું પૂછું છું કે 'ધર્મ' એ શું છે? કદાચ વ્યક્તિનો આંતરિક વિકાસ, અમુક સારી મનાતી દિશામાં તેની જાગૃતિની વૃદ્ધિ, એ હોય. એ દિશા કઈ તે વળી પાછો ચર્ચાનો વિષય રહેશે. પણ હું સમજું છું તે પ્રમાણે ધર્મ આંતરિક પરિવર્તન ઉપર ભાર મૂકે છે અને બહારના પરિવર્તનને આંતરિક વિકાસના એક બાહ્ય આવિર્ભાવ તરીકે ગણે છે. આંતરિક વિકાસ બાહ્ય પરિવેષ્ટનો ઉપર જબરી અસર પાડે છે એ વિષે તો શંકા જ નથી, પણ તેની સાથે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે બાહ્ય પરિવેષ્ટનો આંતરિક વિકાસ ઉપર પણ અસર પાડે છે. બંનેની અસર પરસ્પર પડે છે. એ તો સર્વસાધારણ કહેતી થઈ પડી છે કે આધુનિક યંત્રઉદ્યોગી પશ્ચિમમાં બાહ્ય વિકાસ આંતરિક વિકાસ કરતાં ઘણો આગળ વધી ગયો છે, પરંતુ પૂર્વમાં ઘણા માણસો કલ્પી લેતા દેખાય છે, તે વસ્તુ તો તેમાંથી નથી જ ફલિત થતી કે આપણે યંત્રોદ્યોગમાં પછાત છીએ અને આપણો બાહ્ય વિકાસ ધીમો છે, તેથી આપણો આંતરિક વિકાસ વધુ થયેલો છે. એ એક ભ્રમ છે કે જેનો આશ્રય લઈ આપણે નિશ્ચિંત થવા અને લઘુતાની આપણી લાગણી ઢાંકી દેવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એમ બની શકે કે વ્યક્તિઓ સંજોગો અને પરિવેષ્ટનોથી પર થઈ શકે અને ભારે આંતરિક ઉચ્ચતાને પામે. પરંતુ મોટા સમૂહો અને પ્રજાઓ માટે તો તેમનો આંતરિક વિકાસ થઈ શકે તે પહેલાં અમુક બાહ્ય વિકાસ થવો અનિવાર્ય છે. જે માણસ આર્થિક સંજોગોનો ભોગ થઈ પડ્યો હોય અને જીવનકલહથી ચોમેર ઘેરાયેલો અને બંધાયેલો હોય તે કોઈ પણ ઊંચા પ્રકારની આંતરિક જાગૃતિ ભાગ્યે જ પામી શકે. પદદલિત અને શોષિત વર્ગનો આંતરિક અભ્યુદય ન જ થઈ શકે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાના આર્થિક અને રાજદ્વારી આધિપત્ય નીચે હોય અને જે ચોમેરથી બંધાયેલી ઘેરાયેલી અને ગૂંગળાતી હોય તેનો આંતરિક વિકાસ ન જ થઈ શકે. આમ આંતરિક વિકાસ માટે પણ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય અને અનુકૂળ પરિવેષ્ટન આવશ્યક થઈ પડે છે. આ બાહ્ય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના તથા આંતરિક વિકાસના બધા અંતરાયો નાબૂદ થઈ શકે એટલા ખાતર પરિવેષ્ટનમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયત્નોમાં એ ભય છે કે સાધન

એવુ હોવુ જોઈએ જેથી નજર સામે રાખેલુ સાધ્ય ભૂલાઈ ન જાય ગાંધીજી જ્યારે કહે છે કે સાધ્ય કરતા સાધન વધારે મહત્ત્વનુ છે ત્યારે હું એમ જ સમજુ છુ કે આવુ જ કાંઈક તેમના મનમા હશે સાધન એવા હોવા જોઈએ જે આપણને સાધ્ય તરફ દોરી જાય, નહિ તો બધા પ્રયત્ન મિથ્યા થાય અને તેમાથી વધુ ભારે અધઃપાત —બાહ્ય તેમજ આંતરિક—પરિણમે એવુ બને

ગાંધીજીએ ક્યાંક લખ્યુ છે કે ધર્મ વિના કોઈ માણસ જીવી શકે નહિ કેટલાક એવા હોય છે જેઓ પોતાની બુદ્ધિના ગુમાનમા એમ કહે છે કે ધર્મ સાથે અમારે કશી લેવાદેવા નથી. પરંતુ એ તો એમ કહેવા સમાન છે કે ‘હું શ્વાસ લઉ છુ પણ મારે નાક નથી.’ વળી તેઓ કહે છે સત્યની મારી ઉપાસનાએ મને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમા ખેંચ્યો છે હુ લેશ પણ સંકોચ વિના, છતા અતિશય નમ્રતાપૂર્વક કહુ છુ કે જેઓ એમ કહે છે કે ધર્મને રાજકારણ સાથે કશી લેવાદેવા નથી તેઓ ધર્મ શુ છે એ સમજતા જ નથી. તેમણે જો એમ કહ્યુ હોત તો એ કદાચ વધારે સારુ થાત કે જેઓ જીવન અને રાજ્યપ્રકરણથી ધર્મને અલગ રાખવા ઇચ્છે છે તેમાના ઘણા ધર્મ શબ્દનો અર્થ તેઓ (ગાંધીજી) કરે છે તે કરતા ઘણો જુદો કરે છે એ સ્પષ્ટ છે કે ગાંધીજી ધર્મ શબ્દને ધર્મના બાહ્યકારો કરતા જુદા જ અર્થમા વિશેષે કરીને નૈતિક અર્થમા, વાપરે છે ભિન્ન ભિન્ન અર્થોવાળા એક જ શબ્દનો આ રીતનો પ્રયોગ પરસ્પર સમજૂતીનુ કામ વધારે કઠણ બનાવી મૂકે છે

ધર્મની બહુ આધુનિક વ્યાખ્યા પ્રોફેસર જોન ડયૂઈની છે ધર્મપ્રકરણી માણસો તેની સાથે સંમત નહિ થાય તેને મતે ધર્મ એ છે “જે જીવનની ટૂંક ટૂંક અને રોજ બદલાતી જતી ઘટનાઓને સાચા સ્વરૂપમા જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે’ અથવા ‘અંગત નુકસાનની ધમકીઓ છતા અને વિઘ્નોની સામે થઈને કોઈ આદર્શ સાધ્યને માટે કરવામા આવતી પ્રવૃત્તિ જેની પાછળ એવી પ્રતીતિ હોય કે એ પ્રવૃત્તિ સાર્વજનિક અને શાશ્વત ઉપયોગિતાવાળી છે તે પ્રવૃત્તિમા ધર્મના લક્ષણ છે’ જો આ ધર્મ હોય તો તો તેની સામે કોઈને જરા પણ વાંધો ન હોઈ શકે

રોમે રોલાંએ પણ ધર્મનો જે વિશાળ અર્થ કર્યો છે તેથી ધર્મનિષ્ઠાવાળા રૂઢિપરાયણો તો કદાચ ભડકી જ ઊઠે. રામકૃષ્ણના જીવનચરિત્રમા તેઓ કહે છે

ઘણા જીવો એવા હોય છે અથવા એમ માને છે કે પોતે કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતાઓથી મુક્ત છે પરંતુ વાસ્તવમા તેઓ બુદ્ધિથી પર એવી કોઈ ને કોઈ માન્યતા જેને તેઓ સમાજવાદ સામ્યવાદ માનવહિતવાદ રાષ્ટ્રવાદ અથવા બુદ્ધિવાદ પણ કહે છે તેમા ખૂંચેલા રહે છે વિચારની વસ્તુ ઉપરથી નહિ પણ વિચારના પ્રકાર ઉપરથી તેના મૂળનો નિર્ણય કરી શકાય છે વિચારના પ્રકાર ઉપરથી જ તેનો ઉદ્ભવ ધર્મમાથી છે કે કેમ તે આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કોઈ પણ ભોગે ગમે તેવુ બલિદાન આપવાની તૈયારી સાથે એકનિષ્ઠ પરમાર્થચિંતથી વિચાર જો સત્યની શોધ તરફ નિર્ભયપણે વળે તો હુ કહુ કે એ વિચાર ધાર્મિક છે

કારણ કે વર્તમાન સમાજના જીવન કરતાં અને આખી માનવતાના જીવન કરતાં પણ માનવ પુરુષાર્થનું સાધ્ય વિશેષ ઉચ્ચ હોવા વિષે તેને પહેલાંના જેવી શ્રદ્ધા છે. ‘જ્યાં નાસ્તિકતા પણ જો રૂપે રૂપે સાચી એવી પ્રબળ પ્રકૃતિઓમાંથી નીપજતી હોય, તો એને નબળાઈ નો નહિ પણ બળનો આવિર્ભાવ હોય તો તે પણ ધર્માત્માના ભાગ્ય સૈન્યની કૂચમાં જોડાય છે.’

રોમે રોલાં જે શરતો મૂકે છે તે હું પૂરી પાડું છું એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા હું નથી જ કરતો. પણ આ શરતોએ એ ભવ્ય સૈન્યનો ગૌણ આ નાનો સૈનિક થવાને હું તૈયાર છું.

૪૮. બ્રિટિશ સરકારની ‘ દ્વિમુખી રાજનીતિ ’

યેરવડા જેલમાંથી અને પછીથી બહારથી ગાંધીજીની દોરવણી નીચે હરિજન પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. મંદિરપ્રવેશનો પ્રતિબંધ દૂર કરવાને માટે જબરી ચળવળ ઊપડી હતી. વળી ધારાસભામાં તે માટે કાયદાનો ખરડો રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ બાબતમાં એક વિલક્ષણ દૃશ્ય જોવામાં આવ્યું. ધારાસભાના સભ્યોને મળવા માટે અને મંદિરપ્રવેશના કાયદાની તરફેણમાં તેમના મતો મેળવવા માટે મહાસભાના એક પ્રમુખ આગેવાન દિલ્હીમાં ઘેર ઘેર ફરતા હતા. ગાંધીજીએ પોતે વળી ધારાસભાના સભ્યોને તેમની મારફત અપીલ કરી હતી. એક તરફથી સવિનય ભંગ તો ચાલુ જ હતો. લોકો જેલમાં જતા હતા. ધારાસભાઓનો મહાસભાએ બહિષ્કાર કરેલો હતો અને આપણા બધા મંત્રો તેમાંથી નીકળી ગયા હતા. બાકી રહેલાઓએ અને ખાલી પડેલી જગ્યાઓએ નવા આવેલાઓએ આ કટોકટીના ગાળામાં મહાસભાનો વિરોધ કરીને તથા સરકારને ટેકો આપીને એક પ્રકારની નામના મેળવી હતી. વાઈસરૉયના ઑર્ડિનન્સોની અસાધારણ કલમોને કાંઈક કાયમી સ્વરૂપ આપનારા જુલમી કાયદાઓ પસાર કરવામાં તેમનામાંના ઘણાએ સરકારને મદદ કરી હતી. ઓટાવાનું કરારનામું તેઓ ગળી ગયા હતા. દિલ્હી, સિમલા અને લંડનમાં મોટા માણસોને તેઓ મિજબાનીઓ આપતા હતા અને તેમને ત્યાં મિજબાનીઓમાં જતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલની ઓળખાણ કરાવવામાં તેઓ જોડાયા હતા અને હિંદુસ્તાનમાં જેને દ્વિમુખી રાજનીતિ કહેવામાં આવતી હતી તેની ફતેહ માટે તેઓએ પ્રાર્થના કરી હતી.

આના સંજોગમાં ગાંધીજીની અપીલથી અને તેથીયે વધારે તો રાજગોપાલાચાર્ય જેઓ થોડા જ અઠવાડિયા પહેલાં મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ હતા તેમના તનતોડ પ્રયત્નોથી મને ભારે આશ્ચર્ય થયું. અલબત્ત આ પ્રયત્નોની સવિનય ભંગ ઉપર માઠી જ અસર થતી હતી. પરંતુ મને તો નૈતિક દૃષ્ટિએ દુઃખ થતું હતું. ગાંધીજી અથવા તો મહાસભાના બીજા કોઈ પણ નેતા આવી પ્રવૃત્તિએ ને ટેકો આપે એ મને અનીતિમય અને જે હજારો લોકો જેલમાં પડેલા હતા અથવા લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેમના લગભગ વિશ્વાસઘાત જેવું લાગતું હતું. પરંતુ હું જાણતો હતો કે ગાંધીજીની વિચાર પદ્ધતિ ન્યારી જ છે.

આ મંદિરપ્રવેશ બિલ પ્રત્યેનું સરકારનું વલણ તે વખતનું અને પાછળનું, બહુ આંખ ઉઘાડનારું હતું. બિલ રજૂ કરનારાઓના માર્ગમાં બની તેટલી મુશ્કેલીઓ તેણે નાખી, બિલને લંબાવ્યે જ ગઈ તથા તેના વિરોધને ઉત્તેજન આપ્યા કર્યું અને છેવટે તેની સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો અને બિલને ઉડાડી મૂક્યું. હરકોઈ સામાજિક સુધારા પ્રત્યે હિંદુસ્તાનમાં સરકારનું વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આવું જ વલણ હોય છે. ધર્મની બાબતમાં તટસ્થ રહેવાને બહાને તેણે સામાજિક પ્રગતિને રોકી છે. પરંતુ તેથી આપણાં સામાજિક અનિષ્ટોની ટીકા કરવાનું તથા બીજાઓને તેમ કરવાનું ઉત્તેજન આપવાનું તેણે છોડયું નથી. ટી. બ. હરબિલાસ સારડાનું બાળલગ્ન નિષેધક બિલ પસાર થઈ ગયું તે એક અકસ્માત હતો. આ કમનસીબ કાયદાના પછીના ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થયું કે આવા કોઈ કાયદાનો અમલ કરવામાં સરકાર કેટલી બધી પ્રતિકૂળ છે. જે સરકાર એક રાતમાં આટઆટલા ઑર્ડિનન્સો કાઢી શકે, નવા ગુનાઓ નિર્માણ કરી શકે અને એકની અવેજીમાં બીજાને સજા કરવાની પણ વ્યવસ્થા કરી શકે, અને પોતાના આવા કાયદાઓના ભંગ માટે હજારો માણસોને જેલમાં ગોંધી શકે તે સરકાર સારડાના કાયદા જેવા પોતાના જ રીતસર પસાર થયેલા કાયદાનો અમલ કરવા પરિણામથી બી ગઈ. આ કાયદાની પ્રથમ અસર તો એ થઈ કે જે અનિષ્ટ નાબૂદ કરવાનો તેનો હેતુ હતો તે ઊલટું વધી પડ્યું. કારણ એ કાયદામાં મૂર્ખાઈ તો એ કરી હતી કે તે પસાર થયા પછી અમલમાં આવતાં વચમાં છ મહિનાનો ગાળો રાખવામાં આવેલો હતો. એટલે લોકો એ ગાળાનો લાભ લેવા દોડયા. પાછળથી તો એ પણ માલૂમ પડયું કે આ કાયદો તો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં મશ્કરી જેવો હતો. તેનો અમલ કરવા સરકાર કશાં પગલાં લેતી નહોતી અને તેમાંથી છટકી જવું સહેલું હતું. સરકાર તરફથી તેના પ્રચાર માટે કશો જ પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો. ગામડાંમાં ઘણા લોકો તો એ કાયદો કેવો છે એ પણ જાણતા નહોતા. ગામડાંના હિંદુ તેમજ મુસલમાન ઉપદેશકો, જેઓ પોતે જ ખરી હકીકત બહુ થોડી જાણતા હતા તેમની પાસેથી વિકૃત વૃત્તાન્ત લોકોને સાંભળવા મળતા.

હિંદુસ્તાનમાં સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે બ્રિટિશ સરકાર સહિષ્ણુતાની અસાધારણ વૃત્તિ બતાવે છે તેનું કારણ એ નથી કે તે અનિષ્ટો સરકારને ગમે છે. બીજી તરફથી એ પણ સાચું છે કે આ અનિષ્ટો નાબૂદ કરવાની એને કશી પડી નથી. કારણ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાના તથા હિંદુસ્તાનની સાધનસંપત્તિ લૂંટવાના તેના કામમાં એ આડે આવતાં નથી. વળી સામાજિક સુધારા કરવા જતાં અનેક લોકોને નાખુશ કરવાનો ભય પણ હંમેશાં રહે છે, અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પૂરતા ક્રોધ અને નારાજીનો સામનો તેને કરવાનો હોય જ છે. એટલે પોતાની મુશ્કેલીઓમાં કશો વધારો કરવા સરકાર ઇચ્છતી નથી હોતી. પરંતુ હમણાં હમણાં સમાજસુધારકને માટે વસ્તુસ્થિતિ વધારે બગડી છે. કારણ બ્રિટિશ લોકો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આ અનિષ્ટોના મૂક સમર્થકો બનતા જાય છે. આનું કારણ એ છે કે હિંદુસ્તાનમાંના વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી

પક્ષો સાથે તેમના સંબંધો ગાઢા થતા જાય છે જેમ જેમ તેમના રાજ્ય પ્રત્યે વિરોધ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેમને બહુ વિચિત્ર મિત્રતાઓ શોધવા પડે છે આજે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યના મજબૂતમાં મજબૂત હિમાયતીઓ તે જહાલ કોમવાદીઓ રૂઢિધર્મીઓ અને અજ્ઞાનના પૂજકો એ છે મુસલમાનોની કોમી સંસ્થાઓ દરેક બાબતમાં — રાજકીય આર્થિક તેમજ સામાજિક — પ્રગતિવિરોધી તરીકે નામચીન છે હિંદુ મહાસભા તેની હરીફાઈ કરી રહી છે પરંતુ પછાત રહેવાની આ શરતમાં સનાતનીઓને તો કોઈ જ પહોંચી શકે એમ નથી. તેમનું પોતાના ધર્મવિષયક ઘોર અજ્ઞાનની સાથે બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યેની ઉમળકાભરી અથવા કાંઈ નહિ તો જોરશોરથી પ્રગટ કરવામાં આવતી વફાદારી બેવડી છે

પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે બેસી રહીને સારાં એ ઠને લોકપ્રિય કરવા તથા તેનો અમલ કરવા કાંઈ પગલાં ન લીધાં તોપણ મહાસભાએ અને બીજી બિનસરકારી સંસ્થાઓએ તેની તરફેણમાં પ્રચાર કેમ ન ચલાવ્યો? બ્રિટિશ તેમજ બીજા પરદેશી ટીકાકારો આ સવાલ વારંવાર પૂછે છે મહાસભા આ પંદર વર્ષથી અને ૧૯૩૦ પછી તો ખાસ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ સાથે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના તીખા અને જીવસટોસટના ઝઘડામાં રોકાઈ પડેલી છે બીજી સંસ્થાઓમાં સાચું બળ નથી તથા તેમને લોકો સાથે સંબંધ નથી આદર્શો તથા ચારિત્ર્યવાળા અને લોકોમાં લાગવગ ધરાવનારા એવા સ્ત્રીપુરુષો મહાસભામાં આવી ગયા છે અને પોતાનો ઘણોખરો સમય સરકારની જેલોમાં ગાળે છે

બીજી સંસ્થાઓ તો લોકસંપર્કથી ડરતા એવા થોડા માણસોની સભાઓમાં ઠરાવ પસાર કરવા ઉપરાંત ભાગ્યે જ કશું કરી શકે એમ હતું શેઠિયાશાહી રીતે તેમનું કામ ચાલે અથવા અખિલ ભારતીય સ્ત્રીમંડળની માફક શેઠાણીઓની રીતે ચાલે જબરદસ્ત પ્રચારનો જુસ્સો તેમનામાં ક્યાંથી હોય? વળી સરકારી ઑર્ડિનન્સો તથા પાછળથી પસાર થયેલા કાયદાઓ મારફત તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનું જે ભયંકર દમન ચાલી રહ્યું તેની કુંઠનકારી અસર તેમના ઉપર પણ પડી સરકારી કાયદો વિપ્લવકારી પ્રવૃત્તિને રૂંધી નાખે છે પણ તેની સાથે સંસ્કૃતિને અને ઘણીખરી સહકારી પ્રવૃત્તિઓને પણ કુંઠિત કરી નાખે છે

પરંતુ મહાસભા તથા બીજી બિનસરકારી સંસ્થાઓ સમાજસુધારાની બાબતમાં ઝાઝું કરી શકતી નથી તેનાં સાચાં કારણો વધારે ઊંડાં છે આપણે રાષ્ટ્રવાદના રોગથી પીડાઈએ છીએ આપણું બધું ધ્યાન એમાં જ રોકાઈ રહે છે અને જ્યાંસુધી આપણે રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય મેળવીએ ત્યાંસુધી તેમજ ચાલવાનું બર્નાર્ડ શૉએ કહ્યું છે કે પરાજિત પ્રજા કૅન્સરના રોગવાળા માણસ જેવી છે તેને બીજા કશાનો વિચાર જ ન આવી શકે રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ એ બીજું કશું નહિ પણ પ્રજાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને દબાવી દીધાનું માત્ર વેદનામય લક્ષણ છે કોઈ પણ પ્રજાને માટે આના જેવું શાપરૂપ બીજું કશું નથી પરાજિત પ્રજાઓ દુનિયાની કૂચમાં પોતાનું સ્થાન ગુમાવે છે કારણ

પોતાનુ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરીને સાંકડી ચળવળોમાંથી છૂટી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય બીજુ કશુ તેમનાથી થઈ શકતુ નથી ’

લોકનિયુક્ત પ્રધાનોને કેટલાક ખાતા ઉપરના રીતે સોંપાયેલા છે, છતા વર્તમાન પરિસ્થિતિમા આપણે બહુ થોડી સામાજિક પ્રગતિ કરી શકીએ છીએ એમ ભૂતકાળના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે સરકારની જબરદસ્ત જડતા રૂઢિપરાયણ વર્ગોને હમેશા મદદગાર થઈ છે પેઢીઓ થયા બ્રિટિશ સરકારે નવા કામનો આરંભ કરવાની પ્રજાની શક્તિ હણી નાખી છે, અને આપખુદીથી અથવા તો પોતે કહે છે તેમ માબાપ બનીને રાજ્ય ચલાવ્યુ છે બિનસરકારી માણસો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરી કોઈ પણ મોટુ કામ ઉપાડે તે એને પસંદ નથી. તેમા એને ભયંકર જ હેતુઓની ગંધ આવે છે હરિજન પ્રવૃત્તિના વ્યવસ્થાપકોએ અત્યંત સાવચેતી રાખ્યા છતા તે પ્રવૃત્તિ અમલદારો સાથે ઘણીવાર અથડામણમા આવી પડી છે મારી તો ખાતરી છે કે મહાસભા જો વધારે સારુ વાપરવાનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રચાર શરૂ કરે તો તેમા પણ અનેક સ્થળે તે સરકાર સાથે અથડામણમા આવી પડે

જો સરકાર સમાજસુધારાની વાત હાથ ધરે તો તે બાબતમા લોકોના વિચાર ફેરવી નાખવા એ બહુ અઘરુ નથી એમ મને લાગે છે પરંતુ પરદેશી સરકાર પર હમેશા શંકા રાખવામા આવે છે, અને તે પ્રજાનુ વિચારપરિવર્તન કરાવી શકતી નથી. જો પરદેશી તત્ત્વ ખસેડી નાખવામા આવે અને આર્થિક ફેરફારોને પ્રાધાન્ય આપવામા આવે તો કોઈ પણ મધ્યસ્થ તંત્ર દૂરગામી સમાજસુધારા જલદી દાખલ કરાવી શકે

પરંતુ જેલમા અમારા ચિત્ત સમાજસુધારા અને સાચું જોતાં અને હરિજન પ્રવૃત્તિમા ચોંટતા નહિ, સિવાય કે મારા મનમા હરિજન પ્રવૃત્તિ વિષે થોડીક ચીડ હતી, કારણ એ સવિનય ભંગના માર્ગમા આવતી હતી ૧૯૩૩ના મેની શરૂઆતમા સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયા માટે મુલતવી રાખવામા આવ્યો હતો અને તેમાથી બીજા શા ફણગા ફૂટશે તેની અમે આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા એ મોકૂફીથી ચળવળને છેવટનો ફટકો પડ્યો હતો કારણ રાષ્ટ્રીય લડતની સાથે આમ ઉઘાડબંધકની રમત રમી શકાય નહિ તેમ મરજીમા આવે ત્યારે તે ચલાવવામા આવે અને મરજીમા આવે ત્યારે તે બંધ કરવામા આવે એમ બની શકે નહિ આ મોકૂફી પહેલા પણ લડત નબળી અને અસર ન પાડી શકે એવા નેતાઓના હાથમા જઈ પડી હતી. નાની નાની પરિષદો મળતી અને જાતજાતના ગપાટા ચાલતા તે ખરા કામની આડે આવતા. મહાસભાના કેટલાક કારોબારી પ્રમુખો બહુ સજ્જન હતા, પરંતુ તેમને આવી સંગીન લડતના સરદાર બનાવવા એ તેમના પ્રત્યે નિર્દય થવા સમાન હતુ તેમનામા કેટલાકનો અને આ ગૂંચવણ પરિસ્થિતિમાથી છૂટવાની ઇચ્છાનો નાશ થયો છેક ઉપરના સ્તરોમા આ જાતનુ ઢચુપચુપણુ અને અનિર્ણય જોઈ સૈનિકોમા કાંઈક અસંતોષ પણ હતો પરંતુ તે વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત કરવાનુ શક્ય નહોતુ કારણ મહાસભાની બધી સંસ્થાઓ ગેરકાયદે હતી

ત્યારપછી ગાંધીજીનો એકવીસ દિવસનો ઉપવાસ આવ્યો. જેલમાંથી તેમનો છુટકારો થયો અને સવિનય ભંગ છ અઠવાડિયાં મોકૂફ રહ્યો. ઉપવાસ પૂરા થયા અને તેમાંથી તેઓ બહુ ધીમે ધીમે સાજા થયા. જૂનની અધવચમાં સવિનય ભંગની મોકૂફીની મુદત બીજાં છ અઠવાડિયાં લંબાવવામાં આવી. તે દરમ્યાન સરકારે પોતાનું આક્રમણ જરાયે નરમ પાડ્યું નહોતું. આંદામાનમાં રાજદ્વારી કેદીઓ (વિપ્લવકારી હિંસાને માટે બંગાળમાં જેમને સજા થયેથી તેમને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા) પોતા પ્રત્યેના ખરાબ વર્તન માટે અનશન ઉપર હતા, અને એક બે તો મરી પણ ગયા — ભૂખે જ મૂઆ. બીજા મરવા પડ્યા હતા. આંદામાનમાં જે બની રહ્યું હતું તેના વિરોધની સભામાં જેઓ ભાષણ કરતા તેમને પકડવામાં આવતા અને સજા કરવામાં આવતી. આપણે કેવળ સહન કરવાનું ન હતું, આપણે ફરિયાદ પણ ન કરવી જોઈએ, પછી ભલેને કેદીઓ વિરોધનો બીજો કોઈ ઉપાય તેમની પાસે ન હોવાથી અનશનની ભયંકર તાવણીમાં મરી જતા હોય. કેટલાક મહિના બાદ ૧૯૩૭ના સપ્ટેમ્બરમાં (જ્યારે હું જેલની બહાર હતો ત્યારે) ઘણાની સહીઓ સાથે એક અપીલ કાઢવામાં આવી હતી. સહી કરનારાઓમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝ અને બીજા ઘણા નામાંકિત માણસો હતા. તેમાંના ઘણાને મહાસભા સાથે કશો સંબંધ નહોતો, અને તેઓની માગણી એટલી જ હતી કે આંદામાનના કેદીઓ પ્રત્યે માનવતાભર્યું વર્તન રાખવામાં આવે અને હિંદુસ્તાનની જેલોમાં તેમની બદલી કરવામાં આવે. હિંદી સરકારના ગૃહસચિવે આ અપીલ વિષે પોતાની સખત નાપસંદગી દર્શાવી અને કેદીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવવા માટે સહી કરનારાઓ ઉપર આકરી ટીકા કરી. મને યાદ છે તે પ્રમાણે આગળ ઉપર આવી જાતની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવી તે બંગાળમાં સજાયોગ્ય ગુનો ગણવામાં આવ્યો હતો.

સવિનય ભંગની મોકૂફીનાં બીજાં છ અઠવાડિયાં પૂરાં થતા પહેલાં દહેરાદૂન જેલમાં અમને સમાચાર મળ્યા કે ગાંધીજીએ પૂનામાં એક અવૈધ પરિષદ બોલાવી છે. તેમાં બસો-ત્રણસો માણસો એકઠા થયા અને ગાંધીજીની સલાહથી સામુદાયિક સવિનય ભંગ મુલતવી રાખવામાં આવ્યો, પરંતુ વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની છૂટ રાખવામાં આવી અને તમામ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આ નિર્ણયો કાંઈ બહુ પ્રોત્સાહક નહોતા પરંતુ મને તેમાં કાંઈ વાંધો ઉઠાવવા જેવું લાગેલું નહિ. સામુદાયિક સવિનય ભંગ બંધ કરવો એનો અર્થ એ જ હતો કે વર્તમાન પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવી અને તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરવો, કારણ તે વખતે વાસ્તવમાં સામુદાયિક સવિનય ભંગ રહ્યો જ નહોતો. ગુપ્ત કાર્ય તો આપણે કાંઈક કરીએ છીએ એમ મનાવવાનું બહાનું જ હતું, અને આપણી લડતનું સ્વરૂપ જોતાં તેથી સડો પેસી જતો હતો. સૂચનાઓ મોકલવા પૂરતી તથા પરસ્પર સંબંધો જાળવી રાખવા પૂરતી ગુપ્ત પદ્ધતિઓ આવશ્યક હતી, પરંતુ સવિનય ભંગ તો ગુપ્ત ન જ હોઈ શકે.

મને જેથી આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું તે તો એ હતું કે વર્તમાન સ્થિતિ વિષે તથા આપણા ધ્યેયો વિષે પૂનામાં કશી ચર્ચા જ ન થઈ. બે વરસની તીવ્ર લડત અને

દમન પછી મહાસભાના માણસો એકઠા થયા હતા. તે દરમ્યાન હિન્દુસ્તાનમાં અને બહાર દુનિયામાં ઘણું વધુ બની ગયું હતું. બંધારણમાંના ફેરફારોની સૂચનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી એક શ્વેતપત્રમાં બહાર પડી હતી. અત્યાર સુધી તો અમારે ફરજિયાત મૌન સેવવું પડયું હતું. જ્યારે બીજી તરફથી મૂળ મુદ્દાઓને ટાળી દેવા માટે ગંદો પ્રચાર સતત ચાલી રહ્યો હતો. કેટલાક સરકારના ખાંધિયા જ નહિ પણ મવાળમાર્ગીઓ તથા બીજા પણ વખતોવખત એમ બોલતા હતા કે મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય છોડી દીધું છે. મને લાગ્યું કે એ બાબતમાં એટલું એકનું તો કરવું જ જોઈતું હતું કે આપણા રાજકીય ધ્યેય ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તે ફરી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે અને જો શક્ય હોય તો તેમાં આર્થિક અને સામાજિક ધ્યેયો પણ ઉમેરવામાં આવે. તેમ કરવાને બદલે વચ્ચે કેટલાક સામુદાયિક સવિનય ભંગ અને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગની સરખામણી કરવામાં તથા ગુપ્તતાની ઇષ્ટતા-અનિષ્ટતાના જ ઝમેલા થઈ સરકાર સાથે 'સુલેહ'ની પણ કંઈક વિચિત્ર વાતો થઈ અને પછી તે પ્રમાણે ગાંધીજીએ વાઇસરૉયને તાર કર્યો અને મુલાકાતની માગણી કરી. તેનો વાઇસરૉયે નકારમાં જવાબ આપ્યો પછી માનભરી સુલેહનો ઉલ્લેખ કરતો બીજો તાર ગાંધીજીએ મોકલ્યો. જ્યાં સરકાર વિજયમત્ત થઈને પ્રજાને દરેક રીતે કચડી નાખવા તત્પર થઈ હતી અને આ દમનમાં લોકો ભૂખે મરતા હતા ત્યાં આ માયાળી સુલેહની શી વાત કરવાની હોય? પરંતુ હું જાણતો હતો કે ગમે તે થાય તોપણ ગાંધીજીનો માર્ગ હમેશાં સુલેહ માટે સામા પક્ષને તક આપવાનો હતો.

દમનનો કોરડો પૂરજોરથી વીંઝાતો હતો. તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓને દાબી નાખનારા કાયદા ચાલુ હતા. ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીમાં મારા પિતાશ્રીની સંવત્સરીના સ્મારકમાં એક ખાનગી સભાની પણ પોલીસે બંધી કરી. લોકો એ સભા બિનમહાસભાવાદીઓની હતી અને સર તેજબહાદુર સપ્રુ જેવા જાણીતા મધ્યમમાર્ગી તેના પ્રમુખ થવાના હતા. અને ભવિષ્યમાં આપણા ઉપર જે કૃપાઓ વરસવાની હતી તેની સાખી તરીકે આપણને શ્વેતપત્રની ભેટ મળી હતી.

એ દસ્તાવેજ બહુ વિલક્ષણ હતો. તે વાંચતાં જ માણસ નો મકીને જોઈ રહે એવું હતું. હિંદુસ્તાનને એક બનાવટી હિંદી રાજ્ય બનાવવાનું હતું. તેના સમૂહતંત્ર (ફેડરેશન)માં દેશી રાજ્યોના જવાડી પ્રતિનિધિઓ અધિપતિ સામંતો એવી વ્યવસ્થા હતી પરંતુ એ દેશી રાજ્યોમાં બહારની દરમ્યાનગીરી બિલકુલ ન ચાલી શકે. ત્યાં તો નિર્મળ આપઅખત્યારી પહેલાંની માફક ચાલુ જ રહે એવી યોજના હતી. સામ્રાજ્ય સાથે આપણને જોડનારી ખરી સાંકળો—આપવી દેવાની બેડીઓ—તે તો આપણને બેંક ઑફ ઇંગ્લંડની મધ્યસ્થાન માટે જોડી રાખવાની હતી, વળી નાણાં તથા ચલણ સંબંધી નીતિ ઉપર પણ બેંક ઑફ ઇંગ્લંડનો નિર્ણય જ મરજી મુજબ રહેવાનો હતો. અત્યાર સુધી ભોગવતા આવેલા તમામ હકોનું એવું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે તેની ઉપર કોઈ હુમલો ન કરી શકે અને તે ઉપરાંત એવા જ વધારાના હકો

ઉત્પન્ન કરવામાં આવવાના હતા આ સ્થાપિત હિતસંબંધોના લાભાર્થે દેશની ઊપજ લગભગ આખી જ ગીરો મુકાઈ હતી વળી એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે મોંઘી શાહી નોકરીઓ, જેના ઉપર આપણે બહુ આશંક છીએ, તે તો અંકુશરહિત અને અસ્પૃષ્ટ પૂર્વવત્ ચાલુ રહે, કે જેથી સ્વરાજ્યના બીજા વધારે હકૂમતો માટે આપણને તાલીમ મળે વળી પ્રાન્તિક સ્વરાજ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આપણને સખણા રાખવા માટે ગવર્નરને એક પરોપકારી અને સર્વસત્તાધારી સરમુખત્યારની સત્તા આપવામાં આવી હતી અને એ બધાની ઊંચે પરમ પદ ઉપર સર્વોપરી સરમુખત્યાર વાઈસરોય સાહેબ બિરાજમાન થવાના હતા कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं સઘળી સત્તાઓ તેને અપાઈ હતી સાથે જ, સાસ્થાનિક સ્વરાજ ગોઠવવાની બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની પ્રતિભા આટલી તેજસ્વી રીતે પહેલાં કદી ઝળકી ઊઠી નહિ હોય, પછી હિટલરો અને મુસોલિનીઓ બ્રિટિશ રાજકર્તાઓની ઈર્ષ્યા કરે અને હિંદના વાઈસરોયની અદેખાઈ કરે જ ના!

હિંદુસ્તાનને હાથે ને પગે બાંધી લે એવું બંધારણ ઉપજાવી કાઢ્યા પછી ‘ખાસ જવાબદારીઓ’ અને શરતો અને અપવાદોનો એક ઢગ વધારાની બેડીઓ તરીકે તેમાં ઉમેરવામાં આવ્યો આ દુઃખી દેશ હાલીચાલી ન શકે એવો બંદી થઈ પડ્યો મિ નેવિલ ચેમ્બરલેને કહ્યું છે તેમ “માનવ બુદ્ધિ યોજી શકે એટલી શરતો અને અપવાદોથી પોતાની દરખાસ્તોને વીંટી લેવાને તેમણે શક્ય તેટલું કર્યું હતું”

વળી આપણને જણાવવામાં આવ્યું કે આ મહેરબાનીઓ માટે આપણે ભારે દામ આપવું પડશે — શરૂઆતમાં જ થોડાક કરોડ રૂપિયાની ઉચ્ચક રકમ આપવાની અને પછી દર વર્ષે ભરણું ભર્યે જવાનું સ્વરાજના સુખ, પૂરતું દામ આપ્યા વિના આપણને શી રીતે મળી શકે? આપણે તો એ ભ્રમમાં જ પડેલા હતા કે હિંદુસ્તાન દેશ ગરીબાઈમાં સબડે છે અને તેના ઉપર જે બોજો છે તે બહુ ભારે છે, તે ઘટાડવાનું સ્વાતંત્ર્ય આપણને મળશે આમવર્ગને સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે પ્રેરણા આપનારું બળ એ જ હતું પણ હવે આપણને જણાયું કે બોજો તો વધારે ભારે થવાનો હતો.

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનું આ અસ્પષ્ટ નિરાકરણ સાચી બ્રિટિશ મહેરબાનીથી આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યું, અને આપણા રાજ્યકર્તાઓ કેટલા બધા ઉદાર છે એમ આપણને કહેવામાં આવ્યું કોઈ પણ સામ્રાજ્યસત્તાએ પોતાની સ્વેચ્છાએ પરાધીન પ્રજાને આટલી સત્તા અને આટલી તકો પૂર્વે કદી આપી નહોતી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું પછી ઇંગ્લંડમાં આપણા દાતાઓ અને તેમની આટલી બધી ઉદારતાથી જેઓ ભયગ્રસ્ત થઈ જઈ તેની સામે વાંધા ઉઠાવતા હતા તેમની વચ્ચે એક મોટો વાદ ચાલ્યો ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આટઆટલા આંટાફેરા થયા, ત્રણ ત્રણ ગોળમેજી પરિષદો થઈ અને અસંખ્ય સમિતિઓ અને મસલતો થઈ તેમાંથી નીકળ્યું આ!

પણ હજી ઇંગ્લંડની સફરો કાંઈ પૂરી નહોતી થઈ હજી તો બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની જૉઇન્ટ સિલેક્ટ કમિટી શ્વેતપત્ર ઉપર વિચાર કરવાને બેસવાની હતી અને તેમાં

હિંદીઓ મદદનીશો તથા સાક્ષીઓ તરીકે જવાના હતા આ ઉપરાંત પણ લંડનમાં ઘણી કમિટીઓ બેઠી હતી અને તેમાંની એકાદ કમિટીના સભ્ય નિમાવા માટે પડાપડી ન થાય એવી પડાપડી ચાલી હતી કારણ કોઈ પણ કમિટીના સભ્ય થવું એટલે હિંદ જવાઆવવાનું ભાડું અને સામ્રાજ્યના પાટનગરમાં રહેવાનું ખર્ચ મફતનું મળે શ્વેતપત્રની ઠરાવ બનાવી દે એવી કલમોથી જરાયે ઠંડા પડ્યા વિના તેમાં ફેરફાર કરાવવા માટે પોતાની તમામ વક્તૃત્વશક્તિ અને સામશક્તિ ખર્ચી નાખવાને આપણા બહાદુરોએ દરિયાઈ અથવા તો હવાઈ સફરના સંકટો ઉઠાવવાને, અથવા તો તેથી પણ વધારે જોખમકારક લંડનના વાસની જહેમત ઉઠાવવાને કમર કસી તેઓ જાણતા હતા અને કહેતા પણ હતા કે તેમનું કશું વળવાનું નથી પણ લીધેલું કામ તેમનાથી છોડાય ? કોઈ જ સાંભળનાર ન મળે તોપણ પોતાનું કહેવું ચાલુ રાખે એવા તેઓ અડગ હતા તેમાંના એક, પ્રતિસહયોગીઓના નેતા, તો બીજા બધા ચાલ્યા ગયા છતાં છેક છેવટ સુધી વળગી રહ્યા લંડનમાંના સત્તાધારીઓની સાથે તેમણે મુલાકાત પર મુલાકાત અને ખાણા ઉપર ખાણા લીધા, જેથી કરીને પોતાને કેવા રાજદ્વારી ફેરફારો ઇષ્ટ હતા તેની ખાતરી તેમને તેઓ કરાવી શકે છેવટે જ્યારે તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની રાહ જોઈ રહેલા લોકોને મરાઠાઓના સુવિખ્યાત ચીવટપણા સાથે તેમણે જાહેર કર્યું 'મેં તો મારું કામ ન જ છોડ્યું, અને છેવટ સુધી મારે જે કહેવાનું હતું તે કહેતા રહેવાને હું તો લંડનમાં રહ્યો'

મને યાદ છે કે મારા પિતાશ્રી ઘણીવાર ફરિયાદ કરતા કે તેમના પ્રતિસહયોગી મિત્રોમાં વિનોદ સમજવાની બુદ્ધિ જ નહોતી પોતાની વિનોદભરી ટીકાઓને લીધે તેમને ઘણીવાર એ મિત્રો સાથે મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી પેલાઓ વિનોદ બિલકુલ સમજી જ ન શકે એટલે પછી બધું સમજાવવું પડે અને તેમને શાન્ત પાડવા પડે આના જેવું કંટાળાભર્યું કામ બીજું શું હોઈ શકે ? તે વખતે મને મરાઠાઓના સુદૃઢ લડાયક જુસ્સાના વિચારો આવતા કેવળ ભૂતકાળમાં જ નહિ પણ વર્તમાનમાં પણ આપણી રાષ્ટ્રીય લડતોમાં એ જુસ્સો તેમણે બતાવ્યો છે, કટકા થઈ પડે પણ નમે નહિ એવા પ્રતાપી અને અદમ્ય તિલક મહારાજનો મને વિચાર આવતો

મધ્યમમાર્ગીઓ શ્વેતપત્રને તદ્દન નાપસંદ કરતા હતા હિંદુસ્તાનમાં જે સતત દમન ચાલી રહ્યું હતું તે પણ તેમને ગમતું નહોતું અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેની સામે તેઓ વિરોધ પણ ઉઠાવતા, જોકે તેની સાથે એટલું સ્પષ્ટ કરવાનું ચૂકતા નહિ કે મહાસભા તથા તેની બધી પ્રવૃત્તિઓ પણ તેમને નાપસંદ છે આગેવાન મહાસભાવાદીઓને જેલમાંથી છોડવાનું પણ તેઓ સરકારને પ્રસંગોપાત્ત સૂચવતા પોતે જેમને ઓળખતા હોય તેમનો જ વિચાર તેઓ કરી શકે ના ! મધ્યમમાર્ગીઓ તેમજ પ્રતિસહયોગીઓ એ દલીલ રજૂ કરતા કે અમુક અમુક માણસને મુક્ત કરવા જોઈએ કારણકે હવે સાર્વજનિક શાન્તિ કોઈ પ્રકારે ભયમાં નથી જો એ માણસ ગેરવર્તન કરે તો સરકાર તેને ફરી પકડી શકે છે, અને તેમ કરે તો સરકારનું કૃત્ય વધારે વાજબી

ગણાશે. ઇંગ્લંડમાં પણ કેટલાક ભલા માણસો પડ્યા હતા જેઓ કાર્યવાહક સમિતિના કેટલાક સભ્યોને અથવા અમુક ખાસ વ્યક્તિઓને આવાં જ કારણોસર છોડવા માટે હિમાયત કરતા હતા. અમે જેલમાં પડ્યા હતા ત્યારે અમારી પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનારા આ માણસોનો આભાર અમારે માનવો જ જોઈએ; પરંતુ અમને ઘણીવાર એમ લાગતું કે અમારા આ સદ્ભાવવાળા મિત્રોથી અમે બચીએ તો સારું. તેમના શુદ્ધ ઇરાદા વિષે અમને શંકા નહોતી, પરંતુ તેમની મનોરચના સંપૂર્ણ રીતે બ્રિટિશ સરકારના જેવી જ થઈ ગયેલી હતી; તેમની અને અમારી વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું એ વિષે કશી શંકા નહોતી.

હિંદુસ્તાનમાં જે બની રહ્યું હતું તેમાંનું ઘણું મધ્યમમાર્ગીઓને ગમતું નહોતું તેમને તેનું દુઃખ પણ લાગતું, પરંતુ તેઓ કરી શું શકે? સરકારની સામે કાંઈ પણ અસરકારક પગલું લેવું એ તો તેમને માટે અકલ્પ્ય હતું. પોતાના મંડળને અલગ પાડીને સાચવી રાખવા માટે આમવર્ગથી અને કાંઈ પણ કામ કરનારા લોકોથી તેઓને વધુ ને વધુ દૂર ખસતા જવું પડ્યું; તેઓ એટલા તો મધ્યમમાર્ગી થઈ ગયા કે તેમની વિચારસરણી સરકારનાથી ભાગ્યે જ જુદી પાડીને ઓળખી શકાય એવી રહી. તેમની સંખ્યા બહુ નાની હતી, અને લોકોમાં તેમની કશી લાગવગ નહોતી એટલે સામુદાયિક લડતમાં તેમને કારણે કશો ફેર પડે એમ નહોતું. પરંતુ તેમનામાં કેટલાક નામાંકિત અને સુવિખ્યાત પુરુષો હતા. તેઓ વ્યક્તિ તરીકે માન પામતા હતા. આ નેતાઓએ, તેમજ એકંદરે આખાં મધ્યમમાર્ગી તથા પ્રતિસહયોગી મંડળોએ સરકારની નીતિને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપીને ખરી અણીને વખતે બ્રિટિશ સરકારની અમૂલ્ય સેવા કરી. અસરકારક ટીકાને અભાવે અને મધ્યમમાર્ગી તરફથી પ્રસંગોપાત્ત મળતી સંમતિ અને પસંદગીને કારણે સરકારના જુલમને અને બેકાયદેપણાને છૂટો દોર મળ્યો. દેશમાં જે ઝનૂની અને અભૂતપૂર્વ જુલમ ચાલી રહ્યો હતો તેનો બચાવ કરવો સરકારને પોતાને તો ભારે થઈ પડ્યો હતો; પણ તે જુલમને મધ્યમમાર્ગીઓ તથા પ્રતિસહયોગીઓની નૈતિક મંજૂરી મળી.

મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ કહેતા હતા કે શ્વેતપત્ર ખરાબ છે, બહુ ખરાબ છે. પણ તેનું કરવું શું? ૧૯૩૩ના એપ્રિલ મહિનામાં કલકત્તામાં મળેલી લિબરલોની સભામાં, લિબરલોના સૌથી નામાંકિત નેતા શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદન કર્યું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ આપણે તેનો અમલ કરવામાં ભાગ લેવો જોઈએ. તેમણે કહ્યું: "આ સમય એવો નથી જ્યારે આપણે ઊભા ઊભા જોયાં કરીએ." તેમને સૂઝે એવો એકમાત્ર ઉપાય એ હતો કે જે આપવામાં આવે તે સ્વીકારી લેવું અને તેનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરવો આનો વિકલ્પ એ હતો કે કશું જ ન કરવું. તેમણે વળી ઉમેર્યું: "જો આપણામાં ડહાપણ, અનુભવ, વિનય, સામશક્તિ મળી લાગવગ, અને ખરી બહાદુરી — આ સદ્ગુણો હોય તો પૂરેપૂરા જોરથી તે બતાવી આપવાનો આ પ્રસંગ છે." આ છટાદાર અપીલનું કલકત્તાના સ્ટેટ્સમેને આ વર્ણન આપ્યું હતું: "ચમકતા શબ્દો."

શ્રી શાસ્ત્રી હમેશાં છટાથી બોલે છે. સુંદર શબ્દો અને તેના સંગીતમય પ્રયોગોનો જે શોખ વક્તાઓને હોય છે તે તેમનામાં છે. પરંતુ પોતાના ઉત્સાહમાં તેઓ ગમે ત્યાં ઘસડાઈ જાય છે, અને શબ્દનું જે ઇન્દ્રજાળ તેઓ રચે છે તેથી તેમના કહેવાનો અર્થ બીજાઓ માટે અને કદાચ તેમને પોતાને માટે પણ ઝાંખો થઈ જાય છે. ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં જે વખતે સવિનય ભંગની લડત ચાલી રહી હતી તે વખતે કલકત્તામાં તેમણે જે અપીલ કરી તેનું પૃથક્કરણ કરવા જેવું છે. મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને ધ્યેયો બાજુએ રાખતાં બે મુદ્દા નોંધવા જેવા જણાઈ આવે છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગમે તે થાય તોપણ, એટલે કે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી આપણું ગમે તેટલું અપમાન થાય, આપણે ગમે તેટલા છૂંદાઈએ, આપણને ગમે તેટલા હીણા પાડવામાં આવે અને ગમે તેટલા ચૂસવામાં આવે તોપણ આપણે તેને તાબે રહેવું આપણે માટે એવી એકે મર્યાદા જ ન મળે કે જેથી આગળ ન જવાય ક્ષુદ્ર કીડો પણ પગ તળે આવતાં અમળાય, પરંતુ શ્રી. શાસ્ત્રીની સલાહ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના લોક ચાલે તો તેમનાથી તો ચૂં કે ચાં ન થાય તેમના કહેવા પ્રમાણે તો બીજો કશો માર્ગ જ નથી. એમના કહેવાનો અર્થ એ થયો કે બ્રિટિશ સરકારના નિર્ણયોને તાબે થવું અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ એક ધર્મ (એ અળખામણો શબ્દ વાપરું તો) થઈ પડે છે, એ આપણું કિસ્મત છે, તેને આપણે સૌએ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ નમવું જ જોઈએ

એ નોંધવા જેવું છે કે તેઓ કોઈ ચોક્કસ અને જાણીતી વાત ઉપર સલાહ નહોતા આપી રહ્યા. બંધારણના ફેરફારો તો હજી ઘડતરની દશામા હતા; જોકે તે બહુ ખરાબ થવાના છે એનો ઠીકઠીક ખ્યાલ આવી ગયો હતો એમણે જો એમ કહ્યું હોત કે શ્વેતપત્રની ભલામણો ખરાબ તો છે જ, પરંતુ જો એ પસાર થાય તો બધા મંજૂર જોતાં હું તેનો અમલ કરવામાં ભાગ લેવાની તરફેણમાં છું, તો તેમની સલાહ, ભલે સારી હો કે ખરાબ, પણ તે પ્રવર્તી રહેલી હકીકતોને ખ્યાલમાં રાખીને આપેલી ગણાત. પરંતુ શ્રી શાસ્ત્રી તો બહુ આગળ ગયા, અને તેમણે કહી દીધું કે બંધારણના ફેરફારો ગમે તેટલા અસંતોષકારક હોય તોપણ તેમની સલાહ તો એ જ પડે રાષ્ટ્રના બહુ જીવસટોસટના પ્રશ્નની બાબતમા બ્રિટિશ સરકારને તેઓ કોરી હૂંડી લખી આપવા તૈયાર થયા હતા અજાણ્યા ભવિષ્યની બાબતમા કોઈ પણ વ્યક્તિ, મંડળ કે પક્ષ પહેલેથી આવી રીતે બંધાઈ જવાનું વચન કેમ લઈ શકે તે સમજવું મારે માટે મુશ્કેલ હતું — સિવાય કે તેના કોઈ સિદ્ધાન્તો જ ન હોય તેમ તેનું કોઈ નૈતિક કે રાજદ્વારી ધોરણ જ ન હોય, અને તેનો એકમાત્ર સિદ્ધાન્ત અને ધોરણ એ જ હોય કે રાજ્યકર્તાનાં ફરમાનને હમેશાં માથે ચડાવવા.

બીજો મુદ્દો મને સૂઝે છે તે શુદ્ધ યુદ્ધનીતિનો છે નવા સુધારા પસાર થવાની લાંબી સફરમા શ્વેતપત્ર તો એક મજલ જ હતી સરકારના દૃષ્ટિબિન્દુથી એ બહુ મહત્ત્વની મજલ હતી, પરંતુ હજી ઘણી મજલો કાપવાની બાકી હતી, અને તેની આગળ ની સફરમાં તેમાં સારા તેમજ નરસા ફેરફાર થાય એ શક્ય હતું. વિવિધ

હિતસંબંધવાળાઓ બ્રિટિશ સરકાર અને પાર્લમેન્ટ ઉપર કેટલું દબાણ લાવે છે તેના ઉપર આ ફેરફારનો આધાર રહે એ સ્પષ્ટ હતું. એ કલ્પી શકાય એવું છે કે આ ગજગ્રાહમાં હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લેવાની ખાતર સરકાર પોતાની ભલામણો વધુ ઉદાર કરવા અથવા તો એ ભલામણો ઉપર કાપ મુકતા રોકવા જરૂર પ્રેરાય. પરંતુ નવા સુધારાના સ્વીકારઅસ્વીકારનો અથવા તેનો અમલ કરવા ન કરવાનો પ્રશ્ન ઊઠે તેની કેટલીયે વખત અગાઉ શ્રી. શાસ્ત્રીએ સ્પષ્ટ જાહેરાત કરી દીધી એટલે સરકારને તો દીવા જેવું દેખાઈ ગયું કે હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓની તે સંપૂર્ણ અવજ્ઞા કરી શકે છે. તેમને મેળવી લેવાનો કશો પ્રશ્ન રહ્યો જ ન હતો. તેમને ધક્કા મારીને હાંકી કાઢવામાં આવે તોયે સરકારને છોડીને તેઓ જવાના નથી એની તેને ખાતરી હતી. હું જોઈ શકું છું તેટલે દરજ્જે મધ્યમમાર્ગી દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં પણ કલકત્તાનું શ્રી. શાસ્ત્રીનું ભાષણ મને અસાધારણ રીતે ખરાબ યુદ્ધનીતિવાળું અને મધ્યમમાર્ગીઓના હિતને નુકસાન કરનારું લાગ્યું

શ્રી શાસ્ત્રીના એક જૂના ભાષણ ઉપર મેં આટલું બધું લખ્યું તેનું કારણ એ નથી કે એ ભાષણ અથવા તો મધ્યમમાર્ગી મંડળની એ સભા ખાસ જીવવાળાં હતાં. મેં તો મધ્યમમાર્ગી નેતાઓનાં દિલ અને મનોરચના સમજવાની ઇચ્છાથી આટલું વિવરણ કર્યું છે. તેઓ બહુ શક્તિશાળી અને સન્માન્ય લોકો છે, છતાં તેમના પ્રત્યે રાખી શકાય તેટલો સદ્ભાવ રાખીને પણ કહું છું કે તેઓ કેમ આવી રીતે વર્તતા હશે તે હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી શ્રી. શાસ્ત્રીનું એક બીજું ભાષણ પણ જેલમાં મારા વાંચવામાં આવેલું તેથી પણ હું અસ્વસ્થ થયો હતો. ૧૯૩૩ના જૂનમાં ભારત સેવક સમાજના પ્રમુખ તરીકે સમાજના સભ્યો આગળ તેઓ બોલ્યા હતા તેમના ભાષણનો છપાયેલો અહેવાલ એવો હતો કે દેશમાંથી બ્રિટિશ સત્તા એકાએક ખસી જાય તો રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ પક્ષો વચ્ચે તીવ્ર દ્વેષ ફેલાય, એકબીજાની પજવણી થાય, અને એકબીજા ઉપર અત્યાચાર થાય, એવો ભય હિંદુસ્તાનની આગળ આવી પડે. બીજી તરફથી બ્રિટિશ રાજદ્વારી જીવનનું કાયમી લક્ષણ સહિષ્ણુતાનું હોઈ હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્ય બ્રિટિશ સાથેના સહકારથી જેમ વધારે ઘડાય તેમ હિંદુસ્તાનમાં સહિષ્ણુતા ફેલાવાનો સંભવ વધારે છે હું જેલમાં હોવાથી કલકત્તાના 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રે શ્રી શાસ્ત્રીના ભાષણનો જે સાર છાપેલો તે ઉપર જ મારે આધાર રાખવો પડ્યો છે સ્ટેટ્સમેને ઉમેર્યું છે કે: "આ સિદ્ધાંત બહુ આનંદદાયી છે અને અમે નોંધીએ છીએ કે હોં મુંજે પણ એ જ અર્થનું કહે છે." વળી શ્રી શાસ્ત્રીના ભાષણના અહેવાલમા રશિયા, ઇટલી તથા જર્મનીમાં ચાલી રહેલા સ્વાતંત્ર્યદમન તથા ત્યાં થયેલા ઘાતકીપણા અને જંગલીપણા વિષે તેઓ બોલ્યા હોવાનું છપાયુ છે.

આ વાંચ્યુ ત્યારે મને તરત જ લાગ્યુ કે બ્રિટન અને હિંદની બાબતમાં કટ્ટર બ્રિટિશ પ્રગતિવિરોધીઓ અને શ્રી. શાસ્ત્રીના વિચારોમાં કેટલું બધું અસાધારણ સામ્ય છે! વિગતોની બાબતમાં તફાવતો છે એ વિષે શંકા નથી પણ વિચારસરણી મૂળે

બન્નેની એક જ છે. પોતાની માન્યતાઓને જરા પણ આઘાત પહોંચાડ્યા વિના મિ. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ બરાબર આ જ ભાષામાં બોલ્યા હોત. છતાં શ્રી શાસ્ત્રી મધ્યમમાર્ગી મંડળમાં ગરમ વિચારના ગણાય છે અને તેના નેતાઓમાં સૌથી સમર્થ છે.

શ્રી શાસ્ત્રી ઇતિહાસનો જે અર્થ કરે છે અથવા તો જગતના બનાવો વિષે અને ખાસ કરીને બ્રિટન અને હિંદ વિષે જે વિચારો ધરાવે છે તે ભાગ્યે જ મુદ્દલ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અંગ્રેજ ન હોય તેવો કોઈ પરદેશી પણ કદાચ તેમના વિચારો ન સ્વીકારે. એ શક્ય છે કે પ્રાગતિક વિચારના ઘણા અંગ્રેજો પણ તેમની સાથે મળતા ન થાય. બ્રિટિશ રાજ્યકર્તા વર્ગના રંગીન ચશ્માથી દુનિયાને અને પોતાના દેશને નિહાળવાની આ અજબ શક્તિ એમને મળેલી છે. છતાં છેલ્લા અઢાર મહિનામાં રોજ ને રોજ જે અસાધારણ બનાવો હિંદુસ્તાનમાં બનતા હતા અને જ્યારે તેઓ ભાષણ કરતા હતા ત્યારે બની રહ્યા હતા તે બનાવોની પોતાના ભાષણમાં તેઓ અવજ્ઞા કરી શક્યા એ નોંધવા જેવું છે. તેમણે રશિયા, ઇટલી અને જર્મનીનો ઉલ્લેખ કર્યો પણ પોતાને બારણાગળે જે જંગલી દમન ચાલી રહ્યું હતું અને દરેક જાતના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જે તરાપ પડી હતી તે તેઓ ભૂલી જ ગયા. જે બધું બનતું હતું તે લોકશાહીના ખાને પડદા નીચે ઢાંકી દેવામાં આવેલું. કોઈ બંગાળ તથા સરહદના પ્રાન્તોમાં જે ભયંકર ઘટનાઓ બની ગઈ તે તેમના જાણવામાં નહિ આવી હોય. મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેના પોતાના ભાષણમાં બંગાળની ઘટનાને તો રાજેન્દ્રબાબુએ 'બંગાળ ઉપર બળાત્કાર' કહીને વર્ણવી છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનની વેદનાથી તથા એક બળવાન દુશ્મન સામે તેના લોકો જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જે લડત ચલાવી રહ્યા હતા તેનાથી તેઓ શું અજ્ઞાન હતા? વિશાળ પ્રદેશો ઉપર પોલીસરાજ ચાલી રહ્યું હતું, લશ્કરી કાયદાને મળતી આવતી દશા વર્તી રહી હતી, ઓર્ડિનન્સનો અમલ ચાલતો હતો, જેલમાં અનશનો થતા હતા અને પોતાના દેશબાંધવો દુઃખો વેઠી રહ્યા હતા, તે બધું શું તેઓ જાણતા ન હતા? જે સહિષ્ણુતા અને સ્વાતંત્ર્ય માટે તેઓ બ્રિટનના વખાણ કરતા હતા એ જ બ્રિટન એ સહિષ્ણુતા અને સ્વાતંત્ર્યને હિંદમાં કચડી રહ્યું હતું તે શું તેઓ સમજતા ન હતા?

તેઓ મહાસભા સાથે મળતા ન થાય એ જુદી વાત છે. મહાસભાની નીતિ ઉપર ટીકા કરવાનો અને તેને વખોડી કાઢવાનો તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. પરંતુ એક હિંદી તરીકે, સ્વાતંત્ર્યના એક પ્રેમી તરીકે, એક સહૃદય માણસ તરીકે, પોતાના દેશી ભાઈઓ અને બહેનોએ જે અદ્ભુત હિંમત બતાવી હતી અને જે ભોગ આપ્યા હતા, તેની તેમના ઉપર શી અસર થઈ હતી? સરકાર હિંદના હૃદય ઉપર કુહાડો ચલાવી રહી હતી તેનું તેમને કશું દુઃખ કે વેદના ન થઈ? આ ગર્વિષ્ઠ સામ્રાજ્યના પાશવી બળોની આગળ હરગિજ માણસો નમવાની ના પાડતા હતા અને પોતાના શરીર ભલે તૂટી જાય, ઘરબાર ભલે ફના થઈ જાય, પોતાના સગાંવહાલાં હાલહવાલ ભલે થાય પણ અમે તો ન જ વેચીએ એમ કહેતા હતા, તેનું શું તેમને મન કાંઈ જ ન હતું? જેલમાં તથા બહાર એમને ચહેરા પ્રફુલ્લિત રાખતા, સ્મિત કરતા અને

હસતા પરંતુ અમારા સ્મિતમાં અમારાં આંસુ છુપાયેલાં હતાં અને અમારું હસવું ફેંગીકનાર રડવા જેવું હતું

પણ બહાદુર અને ઉદાર અંગ્રેજ મિ. વેરિંગ મેવિન ૧૯૩૦માં પોતાના ઉપર શી અસર પડેલી તે વર્ણવે છે 'આખી પ્રજાને ગુલામીના માનસિક બંધન ફેંકી દેતી અને પોતાના નિર્ણય સંકલ્પના સાચા ગૌરવે પહોંચતી નિહાળવી, એ એક અદ્ભુત અનુભવ હતો "સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન મહાસભાના ઘણાખરા સ્વયંસેવકોએ અજબ શિસ્ત બતાવી એ શિસ્તની તો એક પ્રાન્તિક ગવર્નરે પણ ઉદારતાપૂર્વક સાખ પૂરી છે '

શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી એક સમર્થ અને સહૃદય માણસ છે દેશમાં તેમનું બહુ માન છે આવી લડત દરમ્યાન પોતાના દેશબાંધવો માટે તેમને લાગણી ન થાય અને તેમના ઉપર અસર ન પડે એ મને અશક્ય લાગે છે સરકાર તમામ પ્રકારની કાયદેસર છૂટ તથા સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ દાબી દીધી તેને વખોડી કાઢવા માટે તેઓ પોતાનો અવાજ ઉઠાવે એવી તેમની પાસેથી આશા રખાય તેથી આગળ જઈને એવી પણ આશા રખાય કે તેઓ તથા તેમના સાથીઓ બંગાળ તેમ જ નરહદ પ્રાન્ત જેવા સૌથી વધુ પીડિત પ્રાન્તોની જાતે મુલાકાત લે મહાસભાને અથવા સવિનય ભંગને કોઈ પણ રીતે મદદ કરવા માટે નહિ પણ અમલદારો તથા પોલીસના અત્યાચારો ઉઘાડા પાડવા અને તેમ કરી તેના ઉપર અંકુશ આણવા ખાતર સ્વાતંત્ર્ય અને કાયદામાન્ય છૂટના પ્રેમીઓ બીજા દેશોમાં સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે કરે છે પરંતુ તેમ કરવાને બદલે, તથા અમલદારો હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીપુરુષોને કચડી રહ્યા હતા તથા તેમની સામાન્ય છૂટો પણ છીનવી રહ્યા હતા તેમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે કાંઈ નહિ તો શું બનતું હતું તે શોધી કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ બ્રિટિશ લોકોને સહિષ્ણુતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ માટે પ્રમાણપત્ર આપવા નીકળ્યા ! અને તે પણ એવે વખતે જ્યારે આ બન્ને સદ્‌ગુણોનો હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા બ્રિટિશ રાજ્યમાં સંપૂર્ણ અભાવ વર્તી રહ્યો હતો તેમણે તેને પોતાનો નૈતિક ટેકો આપ્યો અને તેમ કરીને તેના દમનના કામમાં પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજન આપ્યાં

મારી ખાતરી છે કે તેમણે આમાંનું કશું ધારીને તો નહિ જ કર્યું હોય અથવા પોતાના કૃત્યનું શું પરિણામ આવશે તેનો તેમને ખ્યાલ નહિ હોય પરંતુ તેમનાં ભાષણોની અસર આ જ થાય એ વિષે કશી શંકા નથી ત્યારે શા માટે તેમણે આવા વિચાર દર્શાવવા જોઈએ અને આવું આચરણ કરવું જોઈએ ?

આ સવાલનો વાજબી જવાબ મને નથી મળતો સિવાય કે મધ્યમમાર્ગી નેતાઓ પોતાના દેશબાંધવોથી તેમ જ વર્તમાન વિચારપ્રણાલિકાથી સાવ જ અળગા પડી ગયા છે તેઓ જે જૂનાં થોથાં વાંચ્યા કરે છે તેને લઈને હિંદુસ્તાનના લોકો તેમની નજર આગળથી ખસી ગયા છે અને એક પ્રકારની આત્મપૂજાની વૃત્તિ તેમણે કેળવી છે અમે જેલમાં ગયા અને અમારાં શરીર કોટડીઓમાં પુરાઈ ગયાં પરંતુ અમારાં ચિત્ત

સ્વતંત્રતાથી વિચર્યા અને અમારો જુસ્સો અખંડિત રહ્યો પરંતુ એ લોકોએ તો પોતાની મેળે જ પોતાને માટે માનસિક કેદખાનાં રચ્યાં, જેની અંદર ને અંદર તેઓ અટવાયા અને બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન સૂઝ્યો. જેવી દેખાય છે તેવી વસ્તુઓના દેવને તેમણે આરાધ્યો, પણ આ પરિવર્તી સંસારમાં બને છે તેમ એ વસ્તુઓ બદલાઈ ગઈ ત્યારે તેઓ સઢ કે સુકાન વિનાના, આદર્શો કે નૈતિક ધોરણો વિનાના, મનથી અને શરીરથી લાચાર થઈ પડ્યા. આપણી દરેકની આગળ હંમેશા એક જ પસંદગી હોય છે, કાં તો તમે આગળ વધો કે પાછા ધકેલાઓ આ ચાલતી દુનિયામાં કોઈ સ્થિર ન રહી શકે. પરંતુ ફેરફાર અને ગતિથી ગભરાયેલા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમની આસપાસ ઘૂઘવતા તોફાનથી ડરી ગયા અપંગ બની ગયેલા તેઓ આગળ વધી શકતા નહોતા. એટલે પછી તેઓ આમતેમ અફળાવા લાગ્યા અને માર્ગમાં જે તણખલું હાથમાં આવ્યું તેને ઝાલવા ગયા. હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણી નાટકના તેઓ હેમલેટ બન્યા — ચિંતાની ઘેરી છાયાથી સદા રુગ્ણ, સદા સંશયગ્રસ્ત, સદા ડચૂપચુ, અને નિશ્ચય વિનાના હેમલેટ બન્યા.

બાજી બધી બગડી ગઈ! કેવી શરમની વાત કે
બગડેલી એ સુધારવી મુજ ભાગ્યમાં આવી પડી![1]

મધ્યમમાર્ગીઓના સાપ્તાહિક પત્ર 'સર્વન્ટ ઑફ ઇન્ડિયા'એ સવિનય ભંગના પાછલા દિવસોમાં મહાસભાવાદીઓ ઉપર આક્ષેપ કર્યો હતો કે તેઓ જેલમાં જવા ઇચ્છે છે, અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી બહાર આવવાની ઇન્તેજારી રાખે છે તેણે કાંઈક ચીડ સાથે કહ્યું હતું કે મહાસભાની આખી નીતિ એ જ છે મધ્યમમાર્ગી પાસે તેના વિકલ્પમાં દેખીતી રીતે એ હતુ કે બ્રિટિશ પ્રધાનોની તહેનાતમાં ડેપ્યુટેશનો પ્રતિનિધિ મંડળો મોકલવા અને ઇંગ્લંડમાં સત્તારૂઢ પક્ષની ફેરબદલી થાય તે માટે રાહ જોવી અને પ્રાર્થના કરવી.

એ વાત કેટલેક દરજ્જે સાચી છે કે તે વખતે મહાસભાની નીતિ મુખ્યત્વે કરીને એ હતી કે ઑર્ડિનન્સના કાયદાઓ થયા હતા તથા બીજા દમનકારી ઉપાયો યોજવામા આવ્યા હતા તેનો વિરોધ કરવો આને લીધે જેલ આવતી હતી. એ પણ સાચું છે કે લાંબી લડત પછી મહાસભા અને પ્રજા થાકી ગઈ હતી અને સરકાર ઉપર કશું અસરકારક દબાણ લાવી શકતી નહોતી. પરંતુ એક વ્યવહારોચિત અને નૈતિક વિચાર તેની પાછળ રહેલો છે.

હિંદુસ્તાન જેનો સ્વાદ ચાખી રહ્યું હતું એવો નગ્ન જુલમ રાજ્યકર્તાઓને બહુ મોંઘો થઈ પડે છે તેમને માટે પણ એ દુઃખદ અને શાંતવૃત્તિઓને દબાવી નાખે

---

1. શેક્સપિયરના હેમલેટ નાટકમાંથી લીધેલી કડીનો અનુવાદ. સતત તર્કગ્રસ્ત, કાર્યને વિરે આક્ષમ, એવા હેમલેટની સાથે મધ્યમમાર્ગીઓને સરખાવ્યા છે. હેમલેટ પોતે કહે છે કે મારા જેવા અભાગીને આ બાજી સુધારવાનું ક્યાંથી આવ્યું'!
— અનુ.

એની કરોડી છે તેઓ બરાબર જાણે છે કે અંતે તો તેથી તેમના પાયા નબળા જ થાય છે તેથી કરીને જે લોકો ઉપર જુલમ ગુજારવામાં આવે તેમની આગળ તથા આખી દુનિયાની આગળ પોતાના રાજ્યતંત્રનું સાચું સ્વરૂપ સતત ઉઘાડું પડે છે. લોખંડી મુક્કો છુપાવવા ખાતર ઉપર મખમલનું મોજું પહેરવાનું મન તો તેમને બહુ જ હોય છે ગમે તે પરિણામ આવે પણ જે લોકો સરકારી ઇચ્છાને વશ ન થાય તેવા લોકો સાથે કામ પાડવું, તેના જેવું ચીડ ચડે એવું અને ઊલટું અંતે સરકારને નુકસાનકારક એવું બીજું કશું નથી તેથી દમનકારી કાયદાઓનો પ્રસંગોપાત્ત વિરોધ થાય તેની પણ કિંમત છે તેથી લોકોમાં બળ આવે છે અને સરકારની આબરૂ ઘટવા પડે છે

અને નૈતિક વિચાર તો આના કરતાં પણ મહત્ત્વનો છે. પેલા સુવિખ્યાત ફકરામાં થોરોએ કહ્યું છે કે: ‘જે સમયે સ્ત્રીપુરુષોને અન્યાયથી જેલમાં નાખવામાં આવતાં હોય, તે વખતે ન્યાયી સ્ત્રીપુરુષોનું સ્થાન જેલમાં જ છે’ આ સલાહ સંયમમાર્ગી તથા બીજાઓને માન્ય નહિ થાય, પરંતુ આપણામાંના ઘણાને તો એમ લાગે છે કે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જીવન અસહ્ય છે સવિનય ભંગનો પ્રશ્ન બાજુએ રાખતાં પણ, આપણા ઘણા સાથીઓ હંમેશાં જેલમાં હોય છે, સરકારનું દમનતંત્ર આપણને સતત દબાવી દેવા અને અપમાન પહોંચાડવા તથા આપણા લોકોને ચૂસવામાં મદદ કરવા મથી રહ્યું છે, આપણા પોતાના જ દેશમાં આપણે લાચાર થઈને ચોકીપહેરા અથવા જાપ્તા નીચે ફરવું પડે છે, આપણે બોલીએ તે લખી લેવામાં આવે છે, રખેને સર્વ-વ્યાપી રાજદ્રોહના કાયદાનું આપણે અતિક્રમણ કરી બેસીએ. આપણી ટપાલ ઉઘાડવામાં આવે છે તથા આપણી ગિરફતારીનો અથવા આપણી ઉપર કોઈ પણ પ્રતિબંધ મુકાવાનો સંભવ હરદમનો જ હોય છે. આપણી આગળ પસંદગી આ છે: કાં તો સરકારની સત્તાને સંપૂર્ણ તાબે થવું, આધ્યાત્મિક અધઃપતન સ્વીકારી લેવો, આપણામાં રહેલા સત્યનો ઇનકાર કરવો અને આપણે જેને અધમ ગણતા હોઈએ એવા હેતુઓને માટે આપણી જાત વેચવી; અથવા તો તેના ગમે તે પરિણામો આવે પણ આ બધાનો વિરોધ કરવો. કોઈને જેલમાં જવાનું અથવા દુઃખ વહોરી લેવાનું ગમતું નથી, પરંતુ પેલા બીજા વિકલ્પ કરતાં જેલ ઘણીવાર પસંદ કરવા લાયક હોય છે બર્નાર્ડ શોએ લખ્યું છે કે: “જીવનની એકમાત્ર અને સાચી કરુણ ઘટના એ છે કે તમે જેને અધમ ગણતા હો એવા હેતુઓને માટે સ્વાર્થી માણસોના હાથા બનવું બાકીનું બધું ખરાબમાં ખરાબ હોય તોપણ તેમાં માત્ર કમનસીબી અને મરવાનું હોય છે પણ એકમાત્ર દુઃખ, ગુલામી, પૃથ્વી ઉપરનું નરક તો આ જ છે”

૪૯ લાંબા કારાવાસનો અન્ત

મારે જેલમાંથી છૂટવાનો સમય નજીક આવતો હતો. સારી ચાલચલગત માટે સાધારણ રીતે અમુક દિવસ માફી મળે છે તે મને મળી હતી અને તેથી મારી બે વરસની સજામાં સાડા ત્રણ મહિના કપાયા હતા. મારી મનશાન્તિમાં, અથવા વધારે સાચું કહું તો જેલજીવન જે મનોજડતા પેદા કરે છે તેમાં છૂટવાના વિચારથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષોભને લીધે વિક્ષેપ પડવા માંડ્યો હતો. મારે બહાર જઈને શું કરવું એ પ્રશ્ન અઘરો હતો અને તેનો ઉત્તર શોધતાં મુશ્કેલી પડતી હતી. તેને લીધે બહાર નીકળવાને કારણે થતો આનંદ ઓસરી જતો હતો. પરંતુ એ મનોભાવ પણ ક્ષણિક જ હતો. લાંબા વખતથી દબાઈ રહેલી મારી શક્તિ ઉછાળા મારી રહી હતી અને હું બહાર નીકળવા આતુર હતો.

૧૯૩૩ના જુલાઈના અંતમાં બહુ દુઃખદ અને અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા સમાચાર મળ્યા. જ્યોતીન્દ્ર મોહન સેનગુપ્ત એકાએક ગુજરી ગયા. ઘણાં વર્ષો સુધી મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિમાં અમે નિકટના સાથી હતા. એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથેનો મારો સંબંધ તો હું કેમ્બ્રિજમાં ભણતો ત્યારનો હતો. અમે કેમ્બ્રિજમાં પ્રથમ મળેલા. હું તદ્દન નવો હતો અને તેમણે તરતમાં જ પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

સેનગુપ્ત પોતાની અટકાયત દરમ્યાન જ ગુજરી ગયા. ૧૯૩૨ની શરૂઆતમાં યુરોપથી તેઓ પાછા ફર્યા અને મુંબઈ આવી વહાણમાંથી ઊતરે તે પહેલાં તેમને રાજકેદી બનાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યારથી એ જેલકેદી અથવા તો નજરકેદી રહ્યા હતા અને તેમનું શરીર ઘસાઈ ગયું હતું. સરકારે તેમને અનેક પ્રકારની સગવડો આપી હતી. પરંતુ તેથી રોગ વધતો અટકી શક્યો નહિ. કલકત્તામાં તેમની સ્મશાનયાત્રામાં લાખોએ તેમના પ્રત્યે પોતાનો આદર અને પ્રેમ વિલક્ષણ રીતે દર્શાવ્યાં. જાણે એમ દેખાતું હતું કે લાંબા વખતથી અંદર ને અંદર સમસમી રહેલા બંગાળના પીડિત હૃદયને કાંઈ નહિ તો થોડા વખત માટે પણ પોતાનો ઊભરો કાઢવાની મોકળાશ મળી.

સેનગુપ્ત આમ ચાલ્યા ગયા. બીજા રાજકેદી સુભાષ બોઝ. એમનું શરીર પણ જેલકેદ અને નજરકેદને કારણે લથડી ગયું હતું. તેમને છેવટે સારવાર માટે યુરોપ જવાની પરવાનગી મળી હતી. ભડવીર વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ પણ યુરોપમાં માંદગીને બિછાને હતા. અને જેલજીવનની હાડમારીથી અથવા તો શરીરની કાળજી ન રાખી શકાય એટલી બહારની પ્રવૃત્તિને લીધે પડતી તાણ ન વેઠી શકવાથી બીજા કેટલાય શરીરે ભાંગી ગયા હતા અથવા મરી પરવાર્યા હતા. વળી બીજા કેટલાય એમને પોતાના રોજના જીવન કરતાં ભિન્ન પ્રકારનું જીવન ગાળવાની ફરજ પડી હતી. તેઓમાં જોકે બહુ કે મરેલા જણાતા નહોતા, તોપણ તેમના મન ઉપર વધારે ઊંડી અસર થઈ હતી અને માનસિક વ્યાધિઓએ તેમનામાં ઘર ઘાલ્યું હતું.

સેનગુપ્તના મરણથી, આખા દેશમાં ચાલી રહેલી આ ભયંકર અને મૂક હાડમારીનો તાદૃશ ચિતાર મારા ચિત્ત આગળ ખડો થયો. મને થાક અને નાઉમેદીની લાગણીઓ થઈ આવી. આ બધું શા હેતુને માટે ? શા હેતુને માટે ?

મારી પોતાની તબિયતની બાબતમાં હું નસીબદાર ગણાઉં. મહાસભાની પ્રવૃત્તિની તાણ તથા જીવનની અનિયમિતતા છતાં એકંદરે મારું શરીર ઠીક રહ્યું હતું. મને લાગે છે આનું એક કારણ તો એ છે કે વારસામાં જ મને મારું શરીર મળ્યું છે. બીજું કારણ એ છે કે હું શરીરની ઠીક સંભાળ લઉં છું. માંદગી, નબળી તબિયત અથવા તો વધારાપડતી ચરબી એ મને ભારે શરમભરેલી વસ્તુઓ લાગે છે. એટલે કસરત, ખુલ્લી હવા અને સાદા ખોરાકથી એ વસ્તુઓને મેં પ્રયત્નપૂર્વક દૂર રાખી છે. મારો પોતાનો અનુભવ એવો છે કે હિંદુસ્તાનમાં મધ્યમવર્ગના લોકોનાં બહુ મોટા ભાગનાં દરદો ખોટી રીતના ખોરાકને કારણે નીપજે છે એ લોકો વધુ પ્રમાણમાં અને બહુ ભારે ખોરાક ખાય છે (અલબત્ત જે લોકોને આવો દુર્વ્યય કરવાની ટેવો રાખવી પોસાય તેમની જ આ વાત છે) હેતઘેલી મા પોતાના બાળકને મીઠાઈ તથા એવી બીજી વાનીઓ વધારે પડતી ખવડાવીને આજીવન અજીર્ણનો મજબૂત પાયો નાંખે છે. વળી બાળકને ખૂબ કપડાંથી ઢબૂરવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકો પણ વધારેપડતું ખાતા હોય એમ જણાય છે, જોકે તેમનો ખોરાક ઓછો ભારે હોય છે. પહેલાંના અંગ્રેજો કરતા હાલના કાંઈક સુધર્યા લાગે છે. પહેલાંના અંગ્રેજો તો તીખોતમતમતો અને જલદ ખોરાક ખૂબ જ પ્રમાણમાં ઉડાવતા

ખાવાની બાબતમાં અનેક પ્રયોગો કરવાની ચીકાશ મેં રાખી નથી ભારે પદાર્થો તથા ભોજનમાં અતિક્રાન્તિ, એ બે વાતથી હું દૂર રહ્યો છું લગભગ બધા કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની માફક અમારું કુટુંબ માંસાહારી હતું, એટલે બાળપણથી હું માંસ ખાતો આવેલો, જોકે મને તેનો બહુ શોખ કદી ન હતો ૧૯૨૦માં અસહકાર આવ્યો ત્યારે મે માંસ છોડી દીધું અને હું નિરામિષાહારી બન્યો છ વર્ષ પછી યુરોપ જવાનું થયું ત્યાંસુધી હું નિરામિષાહારી જ રહ્યો, પણ યુરોપમાં માંસ પાછું શરૂ કર્યું હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા પછી ફરી પાછો નિરામિષાહારી થયો અને ત્યારથી ઘણુંખરો નિરામિષાહારી રહ્યો છું માંસાહાર મને ઠીક માફક આવે છે, પરંતુ હવે મને તેનો અણગમો થયો છે, અને હવે એમાં જડતાની લાગણી અનુભવાય છે

મારી માંદગીના ગાળામાં, મુખ્યત્વે કરીને ૧૯૩૨માં, જેલમાં જ્યારે ઘણા મહિના સુધી દરરોજ મને તાવ ચડતો ત્યારે હું બહુ અકળાતો, કારણ સુંદર તબિયતના મારા અભિમાનને તેથી આઘાત પહોંચતો. જીવનનો જે ઊભરાતો ઉલ્લાસ અને શક્તિ હું પહેલાં અનુભવતો તેમાં પહેલી જ વાર અંતરાય પડ્યો. હવે શરીર ધીમે ધીમે ઘસાશે અને નરમ પડશે એવો બાઉ મારી સામે ઊભો થયો અને તે મને ભયભીત કરવા લાગ્યો. મને નથી લાગતું કે મોતથી હું ખાસ ડરું છું. પરંતુ ધીમે ધીમે મન અને શરીર ક્ષીણ થતાં જાય એ જુદી જ વસ્તુ છે. પરંતુ હું વધારેપડતો બીધો હતો એમ

ચલાવવાની મજેલા પોતાને જે સગવડો હતી તે બધી સગવડોની ગાંધીજીએ માગણી કરી સરકારે તે આપવા ના પાડી અમે અચાનક સાંભળ્યું કે આ મુદ્દા ઉપર ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે આવું જબરું પગલું લેવા માટે આ તો અસાધારણ નજીવી બાબત ગણાય તેમના નિર્ણયને સમજવાનું મારે માટે તદ્દન અશક્ય હતું, જોકે સરકાર સાથેની તેમની દલીલ સંપૂર્ણ સાચી હતી અમે કાંઈ ન કરી શક્યા અને લાચાર બનીને જોઈ રહ્યા

ઉપવાસને એક અઠવાડિયું થયું અને તેમની તબિયત ઝપાટાબંધ બગડવા માંડી તેમને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યા પણ હજી તેઓ કેદી જ હતા અને હરિજન કામ માટે સગવડો આપવા સરકાર તૈયાર નહોતી તેમણે જિજીવિષા છોડી દીધી (જે પહેલાના ઉપવાસો દરમ્યાન હતી), અને મરણોન્મુખ બન્યા અન્ત નજીક આવતો જણાયો સૌની તેમણે વિદાય લીધી અને પોતાની આસપાસ જે થોડી અંગત વસ્તુઓ પડી હતી તેનો પણ નિકાલ કરવા માંડ્યો, અને કેટલીક નર્સોને વહેંચી દીધી પરંતુ સરકારનો ઇરાદો ગાંધીજીને પોતાને ત્યાં મરવા દેવાનો નહોતો એટલે તે સાંજે તેમને અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યા સરકારે અણી ચુકાવી દીધી એક દિવસ જો વધુ રાખ્યા હોત તો બાજી હાથમાંથી જાત તેમને બચાવવાનો ઘણોખરો યશ મિ૰ સી એફ એન્ડ્રુઝને ઘટે છે, ગાંધીજીની સૂચનાની ઉપરવટ થઈને તેઓ હિંદુસ્તાન દોડી આવ્યા હતા

દરમ્યાન ૨૩મી ઓગસ્ટે દહેરાદૂન જેલમાંથી મને ખસેડવામાં આવ્યો દોઢ વરસ કરતાં વધુ વખત બીજી જેલોમાં રહીને હું નૈની પાછો આવ્યો એટલામાં જ મારા માતુશ્રીની એકાએક માંદગીના અને તેમને ઇસ્પિતાલમાં ખસેડ્યાના સમાચાર આવ્યા. તેમની સ્થિતિ વધારે ગંભીર ગણાતી હતી એટલે મને નૈનીમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યો. સાધારણ રીતે મારી મુક્ત મોડામાં મોડી તા ૧૨મી સપ્ટેમ્બરે પૂરી થતી હતી પણ મને પ્રાન્તિક સરકારે તેર દિવસની વધુ માફી આપી

૫૦. ગાંધીજીની મુલાકાત

છૂટતાવેંત હું મારા માતુશ્રીની માંદગીના બિછાના પાસે લખનૌ પહોંચી ગયો. અને ત્યાં તેમની સાથે થોડા દિવસ રહ્યો ઠીકઠીક લાંબા સમય પછી હું જેલમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો એટલે આસપાસની બધી વસ્તુઓથી અળગો પડી ગયો જેવું અને સંબંધો તૂટી ગયા જેવું મને લાગતું હતું સૌને લાગે છે તેમ મને પણ કાંઈક આઘાત સાથે લાગ્યું કે દુનિયા તો બદલાતી આગળ ચાલી હતી અને હું જેલમાં પડ્યો પડ્યો સડી રહ્યો હતો નાના બાળકો, છોકરાઓ અને છોકરીઓ મોટા થઈ ગયા હતા નવા લગ્નો થયા હતા નવા જન્મ થયા હતા, નવા મરણ પણ થયા હતા પ્રેમ અને દ્વેષ, પ્રવૃત્તિ અને વિનોદ, શોક અને આનંદ કાંઈ કાંઈ બની ગયું હતું જીવનના નવા રસો વાતચીતના નવા

વિષયો એ બધું કાંઈક આશ્ચર્યવત્ હું લેતો અને સાંભળતો હતો. મને લાગે છે એ બધિયાર ખાડીમાં મૂકીને જીવનની નદી આગળ વહી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. આ લાગણી બહુ આનંદદાયક તો નહિ જ કહેવાય. મારા પરિવેષ્ટન સાથે થોડી જ વારમાં હું ગોઠવાઈ જાત પણ તેમ કરવાની મને ફિકર જ નહોતી, થતી. હું જાણતો હતો કે જેલની બહાર થોડા જ દિવસ રહેવાનું છે. થોડા વખતમાં તો પાછા ત્યાં પહોંચી જવું પડશે ત્યારે જે વસ્તુઓ થોડા જ દિવસમાં છોડી જવાની છે તેમાં ગોઠવાઈ જવાની માથાકૂટમાં શીદ પડવું?

રાજ્યપ્રકરણી દૃષ્ટિએ જરા કાંઈક શાન્ત હતું. રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મોટે ભાગે સરકારનું નિયમન હતું અને દબાણ પણ હતું. પ્રસંગોપાત્ત પકડાપકડી થતી હતી પરંતુ હિંદુસ્તાનની એ શાન્તિ બહુ અર્થપૂર્ણ હતી. ઝનૂની દમનના અનુભવ પછી જે થાક લાગે છે તેની એ અપશુકનિયાળ શાન્તિ હતી. એ શાંતિ ધણીવાર બહુ બોલતી શાંતિ હોય છે છતાં જે દમન કરનાર સત્તાધારીને માને સમજાતી નથી એવી એ શાંતિ હતી. હિંદુસ્તાન એક નમૂનેદાર પોલીસરાજ્ય બની ગયું હતું અને સરકારના બધા ખાતામાં પોલીસમાનસ વ્યાપી રહ્યું હતું. આથી કરીને સત્તાધારીને ન ગમે તેવી બધી પ્રવૃત્તિ દાબી દેવામાં આવી હતી અને છૂપી પોલીસ અને સરકારના બાતમીદારોની એક વિશાળ ફોજ આખા દેશમાં ફરી વળી હતી. લોકોમાં બુજદિલી, નિરાશા અને ભયનું વાતાવરણ વ્યાપ્યું હતું. કોઈ પણ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ ગામડામાં હોય તો વિશેષ કરીને, તત્કાળ દબાવી દેવામાં આવતી હતી અને કોઈ મહાસભાવાદી મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલ બોર્ડની નોકરીમાં હોય તો ત્યાંથી તેને કાઢી કાઢવાનો બધી પ્રાન્તિક સરકારો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. સવિનયભંગ કરીને જેલમાં ગયેલો માણસ સરકારને મતે કોઈ પણ મ્યુનિસિપલ શાળામાં ભણાવવા માટે અથવા બીજી કોઈ રીતે મ્યુનિસિપાલિટીની સેવા કરવા માટે નાલાયક ગણાતો હતો. અને આવા મહાસભાવાદીને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવામાં ન આવે તો મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર ખૂબ દબાણ કરવામાં આવતું અને સરકારી મદદ બંધ કરી દેવાની ધમકી આપવામાં આવતી. આવા જુલમોનો બધે ગવાયેલો દાખલો કલકત્તા કોર્પોરેશનમાં બન્યો હતો. હું માનું છું કે છેવટે બંગાળ સરકારે કાયદો પસાર કર્યો હતો કે રાજદ્વારી ગુના માટે સજા પામેલા માણસને કોર્પોરેશને નોકરીમાં ન રાખવો.

જર્મનીમાં નાઝી લોકોના અત્યાચારોના જે અહેવાલો આવતા હતા તેની હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અમલદારો તથા બ્રિટિશ વર્તમાનપત્રો ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં પોતે જે બધું કરી રહ્યા હતા તેને માટે તેમને એમાંથી સમર્થન મળી જતું હતું અને પોતે વધારે સૌમ્ય છે એવા ગર્વથી તેઓ અમને કહેતા કે જો નાઝી લોકોને પનારે તમે પડ્યા હોત તો તમારી કેવી પૂરી વલે થાત. નાઝી લોકોએ નવા ધોરણો અને નવી તવારીખ રચ્યા હતા તેમની હરીફાઈમાં ઊતરવું એ સહેલી વાત નહોતી. સંભવ છે કે તેમના હાથમાં આપણી વધારે ખરાબ દશા થઈ હોત. પરંતુ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પાંચ વર્ષમાં શું શું બન્યું હતું તેની બધી

હકીકત મારી પાસે નહોતી એટલે બેની તુલના કરવાનુ કામ મારે માટે કઠણ હતુ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર તો જાનના પેલા સિદ્ધાન્તને બરાબર માને છે કે ડાબો હાથ જે કરે તે જમણાએ પણ જાણવુ ન જોઈએ. એટલે તટસ્થ તપાસની જેટલી દરખાસ્તો આવી તે તેણે ઉડાવી દીધી છે જોકે આવી તપાસોમા સરકારી અમલદારોનું ખરાબ જ વધારે તો હોય છે ધારુ છું કે સાધારણ અંગ્રેજ અત્યાચારને ધિક્કારે છે એ સાચુ છે નાઝી લોકો જે પ્રમાણે 'પશુતા' શબ્દ બહુ હોંશથી વાપરે છે અને તેમા છડેચોક માન પામે છે એવુ અંગ્રેજ લોકો કરે એ હુ કલ્પી શકતો નથી. જ્યારે એવુ પશુતાભર્યું કૃત્ય તેમને કરવુ પડે ત્યારે તેથી તેઓ જરા શરમાય પણ છે પરન્તુ આપણે જર્મન હોઈએ અંગ્રેજ હોઈએ કે હિંદી હોઈએ મને ભય છે કે આપણી સભ્યતાનુ આવરણ બહુ પાતળુ છે અને જ્યારે આપણે આવેશમા આવી જઈએ છીએ ત્યારે એ આવરણ તૂટી જાય છે અને ભીતરનુ જે દર્શન થાય છે તે જોવુ ગમે તેવુ હોતુ નથી છેલ્લા મહાયુદ્ધમા માણસો સાગી પેઠે પશુ બન્યા અને યુદ્ધના ભયાનક પરિણામ કેવા આવે છે તે યુદ્ધવિરામ પછી પણ જર્મની ઉપર સખત ઘેરો રાખી તેની પાસે ભયંકર ભૂખમરો વેઠાવવામા આવ્યો હતો તે ઉપરથી જોઈ શકાતુ હતુ એક અંગ્રેજ લેખકે તેનુ એવુ વર્ણન કર્યું છે કે 'કોઈ પણ પ્રજાએ કદી પણ કર્યા હોય તે કરતા વધારે અર્થહીન પાશવ અને બીભત્સ અત્યાચારો એ હતા ૧૮૫૭ અને ૧૮૫૮ની સાલો હિંદુસ્તાનમા હજી ભુલાઈ નથી જ્યારે માણસના સ્વાર્થ ઉપર કાપ પડવાની વાત આવે છે ત્યારે તે પોતાની ખાનદાની અને શિષ્ટાચાર બધુ ભૂલી જાય છે પછી તો અસત્ય એ 'પ્રચાર' અને પાશવી અત્યાચાર એ 'શાસ્ત્રીય દમન' તથા 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા' જાળવવાને અંગે આવશ્યક સાધન બને છે

એ કોઈ અમુક વ્યક્તિઓનો કે અમુક પ્રજાનો દોષ નથી એવા સંજોગોમા ઓછાવત્તા પ્રમાણમા દરેક એ જ પ્રમાણે વર્તે છે કોઈ પણ પરાધીન દેશમા રાજ્યસત્તા પ્રત્યે અમુક વિરોધ ગૂઢ રહેલો જ હોય છે વખતોવખત તે પ્રગટ અને ધમકીભર્યો થઈ ઊઠે છે આ વિરોધને લીધે રાજ્યકર્તા મંડળમા લશ્કરી ગુણો તેમજ દોષો કેળવાય છે હિંદુસ્તાનમા છેલ્લા થોડા વર્ષોમા આ લશ્કરી ગુણો અને દોષો તેના ઉત્કટ સ્વરૂપમા આપણને અનુભવવાના મળ્યા છે કારણ આપણો વિરોધ પ્રબળ અને અસરકારક થયો છે પણ અમુક અંશે હિંદુસ્તાનમા આપણે એ લશ્કરી માનસ (અથવા ખરી રીતે તેના અભાવ)ની બરદાસ્ત કરી લેવી પડે છે સામ્રાજ્યભાવનાનુ એ એક પરિણામ છે તેમા બન્ને પક્ષનો અધઃપાત થાય છે હિંદીઓનો અધઃપાત તો ઠીકઠીક ઉઘાડો [illegible] પક્ષનો અધઃપાત વધારે સૂક્ષ્મ છે જ્યારે વિષમ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે [illegible] થાય છે વળી એક ત્રીજુ મંડળ પણ છે જેને કમનસીબે બન્ને પક્ષનો [illegible]વે છે

મોટા અમલદારોના ભાષણો વડી તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓમા પુછાતા સવાલોના તેમણે આપેલા જવાબો તથા સરકારની યાદીઓ વાંચવાનો પુષ્કળ અવકાશ મને જેલમા

મળ્યો છે. ગયાં ત્રણ વર્ષોમાં મેં જોયું છે કે તેમનામાં દેખાઈ આવે એવો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. વળી આ ફેરફાર ક્રમે ક્રમે વધુ સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. તેઓમાં ધુરકિયાં કરવાની ટેવ વધતી જતી હતી, પોલીસનો વડો સાર્જન્ટ પોતાના માણસો સાથે જે ઢબે વાત કરે તે ઢબ તેઓ કેળવતા જતા હતા. ૧૯૩૩ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં બંગાળમાં, હું માનું છું કે મિદનાપુર જિલ્લાના કમિશનરે એક ભાષણ કરેલું, તે ભાષણ હું કહું છું તેનું વિલક્ષણ ઉદાહરણ છે. આ ભાષણોની ગાળા જાણે 'પરાજિતોનું સત્યાનાશ થાઓ' વાળી ભાવનાના સૂત્ર ઉપર રચેલી છે. બિનસરકારી યુરોપિયનો, વિશેષે કરીને બંગાળમાં, સરકારી યુરોપિયનોને પણ ટપી જાય છે. તેમનાં ભાષણોમાં તેમજ કૃત્યોમાં તેઓ અતિશય સ્પષ્ટ 'ફાસિસ્ટ' વૃત્તિ બતાવવા મંડ્યા છે.

આપણી આંખો ઉઘાડે એવો પાશવી અત્યાચારનો બીજો તાજો દાખલો તે સિંધમાં સજા પામેલા કેટલાક ગુનેગારોને જાહેરમાં દીધેલી ફાંસીનો છે. સિંધમાં ગુના વધતા જતા હતા એટલે ત્યાંના સત્તાવાળાઓએ નક્કી કર્યું કે બીજાઓને ધાક બેસાડવા ખાતર આ કેદીઓને જાહેરમાં ફાંસી દેવી. કમકમાં ઉપજાવે એવું દૃશ્ય જોવા જવાની લોકોને તમામ સગવડો આપવામાં આવી હતી અને સાંભળ્યું છે કે હજારો લોકો એ જોવા ગયા પણ હતા!

આમ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી દેશની રાજદ્વારી અને અર્થપ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપર હું નજર નાંખી વળ્યો. એ જોઈ મેં ભાગ્યે જ કાંઈ ઉત્સાહ અનુભવ્યો. મારા ઘણા સાથીઓ જેલમાં હતા, નવી પકડાપકડી થયે જતી હતી, બધાં ઑર્ડિનન્સો હવે કાયદા તરીકે અમલમાં હતાં, ચોકીદારી (સેન્સર) ખાતું છાપાને મોઢે ડૂચો મારીને બેઠું હતું, અને અમારો પત્રવ્યવહાર અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખતું હતું. મારા એક સાથી રફી અહમદ કિડવાઈ પોતાના પત્રવ્યવહારમાં ચોકીદારી ખાતા તરફથી જે વાહિયાત દખલગીરી થઈ રહી હતી તે માટે બહુ ચિડાયા હતા. કાગળો રોકી રાખવામાં આવે, બહુ મોડા મળે, ખોવાઈ પણ જાય અને તેને લીધે તેમનું બધું કામકાજ ગૂંચાઈ જાય. ચોકીદારી અમલદાર પોતાનું કામ કાંઈક વધારે વ્યવસ્થાપૂર્વક કરે તે માટે તેને અપીલ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પણ તેમણે લખવું કોને? ચોકીદારી અમલદાર થોડો જ કોઈ જાહેરમાં જાણીતો અમલદાર હતો? છૂપી પોલીસ ખાતાનો કોઈક હશે, અથવા તો છૂપી રીતે કામ કરનાર બીજો કોઈક અમલદાર હશે, પરંતુ તેના અસ્તિત્વનો અને તેના કાર્યનો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કરવામાં આવતો નહોતો. આ મુશ્કેલીનો નિકાલ રફી અહમદે એવી રીતે આણ્યો કે તેમણે કાગળ ચોકીદારી અમલદારને સંબોધીને લખ્યો પણ પરબીડિયા ઉપર પોતાનું જ સરનામું કર્યું! અને સાથે જ એવું બન્યું કે કાગળ નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચ્યો અને રફી અહમદના પત્રવ્યવહારની બાબતમાં થોડોક સુધારો પણ થયો.

મારી ઇચ્છા જેલમાં પાછા જવાની નહોતી. હું જેલથી ધરાયો હતો. પરંતુ તમામ રાજ્યપ્રકરણી પ્રવૃત્તિમાંથી નીકળી જવાનો નિર્ણય હું ન કરું ત્યાંસુધી વર્તમાન

સંજોગોમાં જેલ હું કેવી રીતે ટાળી શકું એ મને સૂઝતું નહોતું અને રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ છોડવાનો તો મારો ઇરાદો જ નહોતો, એટલે મને લાગ્યું કે સરકાર સાથે અથડામણમાં મારે આવવું જ પડવાનું કોઈ પણ ક્ષણે મારી ઉપર હુકમ બજાવવામાં આવે કે અમુક મારે કરવું કે અમુક ન કરવું અને કોઈ પણ રીતે વર્તવાની મને ફરજ પાડવામાં આવે તેની સામે તો મારો આખો સ્વભાવ બંડ ઉઠાવતો હતો. હિંદુસ્તાનમાં લોકો ઉપર જુલમ કરી તેમને દાબી દેવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો હતો હું લાચાર હતો બધાને માટે તો કશું કરી શકું એમ નહોતું, એટલે મારે પોતે જુલમને વશ ન થવું અને દબાઈ ન જવું એ જ એક માર્ગ હતો

પરંતુ હું ફરી જેલમાં જાઉં તે પહેલાં કેટલીક વસ્તુઓ મારે પતાવી નાખવી હતી. મારાં માતુશ્રીની માંદગીને લીધે તેમની સારવારમાં રહેવાની મારી પ્રથમ ફરજ હતી એ બહુ ધીમે ધીમે સાજાં થયાં સુધારો બહુ ધીમો હતો અને એક વરસ સુધી તો એ પથારીવશ જ રહ્યાં હું ગાંધીજીને મળવા આતુર હતો પોતાના છેલ્લા ઉપવાસ પછી તેઓ પૂનામાં સાજા થઈ રહ્યા હતા બે વરસ કરતાંય વધારે વખત થયાં હું તેમને મળ્યો નહોતો. વળી મારા પ્રાંતના જેટલા સાથીઓને મળી શકાય તેટલાને મળવાની પણ મારી ઇચ્છા હતી તેમની સાથે હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રાજ્યપ્રકરણી પરિસ્થિતિ ઉપરાંત દુનિયાની પરિસ્થિતિ વિષે તથા મારા મગજમાં જે વિચારો ઘોળાતા હતા તે વિષે મારે વાતો કરવી હતી તે વખતે મને એમ લાગતું હતું કે આખી દુનિયા એક રાજકીય અને આર્થિક હોનારત તરફ ધસી રહી છે; અને આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો નક્કી કરતી વખતે આ વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ

મારે થોડુંક મારા ઘરના કામકાજ તરફ પણ ધ્યાન આપવાનું હતું અત્યારસુધી મેં તેની દરકાર જ નહોતી કરી. મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછી તેમનાં કાગળિયાં પણ મેં જોયાં નહોતાં અમારું ખર્ચ તો અમે બહુ જ ઓછું કરી નાખ્યું હતું, છતાં અમને પોસાય તે કરતાં હજી તે ઘણું વધારે હતું પણ જ્યાંસુધી અમે અમારા જૂના ઘરમાં રહીએ ત્યાંસુધી ખર્ચમાં વધુ ઘટાડો કરવાનું શક્ય નહોતું અમે મોટર તો રાખતાં જ નહિ. કારણ મોટર રાખી શકીએ એવી અમારી સ્થિતિ નહોતી વળી કોઈ પણ ક્ષણે સરકાર એ જપ્ત પણ કરે આમ હું પોતે નાણાં સંબંધી મુશ્કેલીમાં હતો, ત્યારે રમૂજની વાત તો એ છે કે બીજી તરફથી નાણાંની માગણી કરનારા ઢગલાબંધ કાગળો મારી ઉપર આવતા હતા (ચોકીદારી અમલદારને આ કાગળો સામે કશો જ વાંધો નહોતો!) મારે વિષે એક સર્વસામાન્ય પણ ભ્રામક ખ્યાલ બંધાઈ ગયેલો હતો — વિશેષે કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં,— કે હું ભારે તવંગર છું

મારા છૂટ્યા પછી મારી નાની બહેન કૃષ્ણાનું વેશવાળ થયું, અને મને ફરી પાછો ઝડપી લેવામાં આવે તે પહેલાં લગ્ન પતાવી નાખવાનો મારો વિચાર હતો કૃષ્ણા પણ એક વરસની સજા ભોગવીને થોડા જ મહિના અગાઉ છૂટેલી હતી

મારા માતુશ્રીની પથારી છોડી શક્યો કે તરત જ ગાંધીજીને મળવા હુ પૂના ઊપડ્યો તેમને ફરી મળતા અને નબળા હતા છતા તબિયતમા જલદી સુધારો થતો જતો હતો તે જોઈને મને બહુ આનંદ થયો અમારે લાંબી વાતો થઈ જીવન વિષેના તથા રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણ વિષેના અમારા વિચારોમા બહુ ભારે તફાવત હતો એ તો ઉઘાડુ હતુ પરંતુ મારા વિચારોને બને તેટલા મળતા થવાનો ઉદારભાવે તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો તેથી હુ આભારવશ થયો પાછળથી પ્રગટ થયેલા અમારા પત્રવ્યવહારમા જે વિશાળ પ્રશ્નો માર‌ા મગજમા ભરાયા હતા તેની ચર્ચા કરેલી છે જોકે એ પ્રશ્નાના ઉલ્લેખ તેમા કાંઈક અસ્પષ્ટ ભાષામા છે, છતા વિચારની મુખ્ય દિશા તો સ્પષ્ટ છે ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે સ્થાપિત હક્કોને અસ્થાપિત કરવા જોઈશે, તેથી મને બહુ આનંદ થયો, જોકે તેમણે એ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂક્યો કે આ ક્રિયા જબરદસ્તીથી નહિ પણ હૃદયપલટો કરીને કરવી જોઈએ મારા વિચાર પ્રમાણે હૃદયપલટાની તેમની કેટલીક રીતો વિનયથી અને વિવેકશીલ જબરદસ્તીથી બહુ છેટી નથી એટલે એ ભેદ મને બહુ મોટો ન લાગ્યો ગોળગોળ સિદ્ધાન્તો ઉપર વિચાર કરવાનો તેમને અણગમો છે એ હુ જાણતો હતો, અને આ વખતે પણ મને એમ લાગ્યુ છતા હકીકતો એઓ હમેશા સ્વીકારે છે અને તેમાથી અચૂક નીકળતા પરિણામ તરીકે એઓ ક્રમે ક્રમે મૂળગામી સામાજિક ફેરફાર કરવા અનિવાર્ય છે એમ સ્વીકારશે એમ હુ માનેતુ એઓ એક વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે મિ વેરિયર એલ્વિને તેમને વિષે કહ્યુ છે તેમ મધ્યકાલીન કેથલિક સતની કોટિના એ પુરુષ છે પરંતુ તેની સાથે જ તેઓ એક વ્યવહારદક્ષ લોકનેતા છે અને હિન્દના ખેડૂતોની નાડીની તેમને હમેશા સાચી પારખ છે[1] બારીક મામલા વખતે તેઓ કયે માર્ગે વળે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે પરંતુ ગમે તે માર્ગે તેઓ વળે, કાંઈ નવાજૂની તો ચોક્કસ હતી જ આપણા વિચાર પ્રમાણે તેઓ ખોટે રસ્તે જતા હોય તોપણ તેમનો રસ્તો હમેશા સીધો હોવાનો એ વિષે તો શકા જ નથી તેમની સાથે કામ કરવામા મજા તો હતી, પરંતુ જો જરૂર જ ઊભી થાય તો પછી જુદો માર્ગ પણ લેવો પડે

મને લાગ્યુ છે કે તત્કાળ તો આ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય લડતની મઝધારે હતા સિદ્ધાન્તમા હજી મહાસભાનો કાર્યક્રમ સવિનય ભગનો જ હતો જોકે તેને વ્યક્તિગત સ્વરૂપ આપવામા આવ્યુ હતુ એવા હોઈએ તેવા અમારે અમારો કાર્યક્રમ આગળ ધપાવ્યે રાખવો જોઈએ લોકોમા, વિશેષે કરીને રાજદ્વારી બાબતમા વિશેષ જાગૃત એવા મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમા સમાજવાદી વિચારો ફેલાવવાનો અમારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેથી કરીને નવો કાર્યક્રમ જાહેર કરવાનો વખત આવી પહોંચે ત્યારે અમે ડીકડીક આગળ પગલુ ભરવાને તૈયાર હોઈએ દરમ્યાન મહાસભા

1. આ સ્થાને અંગ્રેજી વાક્યપ્રયોગમાં કંઈક શ્લેષસૂચક લાગે છે અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કરીએ તો અર્થ ભાષાન્તર માત્ર "એમની નાડી હમેશાં હિન્દના ખેડૂતો ઉપર છે"" —અનુ.

તો હજી બેકાયદા સંસ્થા હતી અને બ્રિટિશ સરકાર તેને છૂંદી નાખવા મથતી હતી એટલે અમારે એ હુમલાનો પ્રતિકાર કરવાનો હતો.

ગાંધીજીની સામે ઉપસ્થિત થયેલો મુખ્ય પ્રશ્ન અંગત હતો. તેમણે પોતે શું કરવું? તેઓ ભારે ગૂંચવાડામાં આવી પડ્યા હતા. જો પોતે ફરી જેલમાં જાય તો હરિજન કામ માટેની છૂટનો એનો એ પ્રશ્ન ફરી ઊભો થાય એમ જ ધારી લેવું જોઈએ કે સરકાર છૂટ ન આપે. એટલે એમને ફરી ઉપવાસ આદરવા પડે. ત્યારે શું એના એ ક્રમનું પુનરાવર્તન કરવું? આવી ઉંદર-બિલાડી જેવી નીતિના ભોગ થઈ પડવા ગાંધીજી તૈયાર નહોતા. તેમણે કહ્યું કે જો મારે એ છૂટને માટે ફરી ઉપવાસ કરવા પડે તો તો મને છોડી દેવામાં આવે છતાં ઉપવાસ ચાલુ જ રહે એટલે એ ઉપવાસ તો મરણ પર્યન્તના જ થાય.

તેમની આગળ બીજો માર્ગ એ હતો કે એક વરસની સજાની બાકીની મુદત (હજી સાડાદસ મહિના બાકી રહ્યા હતા) પોતે જેલ વહોરવી નહિ અને એ બધો વખત હરિજન કાર્યને જ આપવો, પરંતુ તેમ કરતાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓને મળવાનું પણ બને અને જરૂર હોય ત્યાં તેમને સલાહ પણ આપતા રહે.

તેમણે મારી આગળ ત્રીજો માર્ગ એ સૂચવ્યો હતો કે થોડા વખત માટે પોતે મહાસભામાંથી બિલકુલ નિવૃત્ત થઈ જાય અને તેમના શબ્દોમાં કહું તો મહાસભા 'જુવાનિયાઓ'ના હાથમાં સોંપી દે.

ઉપવાસવાળા માર્ગમાં તો ભૂખમરાથી મોત જ નીપજે એ પરિણામ દેખાતું હતું એટલે અમારામાંથી કોઈ પણ એ સલાહ આપે એ શક્ય નહોતું. વળી મહાસભા જ્યારે બેકાયદા સંસ્થા હતી તેવે વખતે ત્રીજો માર્ગ બહુ અનિષ્ટ લાગતો હતો. તેનાં એ જ પરિણામ આવે એમ હતું એક તો સવિનય ભંગ અને એવા સીધા પ્રતિકારો તત્કાળ પાછા ખેંચી લેવામાં આવે અને કાયદેસર તથા બંધારણપૂર્વકની પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતરી પડવું પડે. બીજું બહારવટે પડેલી મહાસભાનો ગાંધીજી પણ ત્યાગ કરે એટલે સરકાર તેને વધારે છૂંદી નાખે. આ ઉપરાંત, જો બેકાયદા સંસ્થા ભેગી મળી ન શકે અને પોતાની નીતિ વિષે ચર્ચા ન કરી શકે તેનો કબજો લેવા કોઈ મંડળ તૈયાર શી રીતે થાય? આમ એ માર્ગ ત્યાજ્ય લાગ્યા, એટલે તેમણે સૂચવેલા ત્રણ માર્ગોમાંથી વચલો આપોઆપ રહ્યો. અમારામાંના ઘણાને એ પસંદ નહોતો, કારણ સવિનય ભંગના શ્વાસલા અવશેષને એ માર્ગથી સખત ફટકો પડશે એ અમે જાણતા હતા. જ્યારે મુખ્ય નેતા જ લડતમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે આગમાં કૂદી પડનારા બીજા ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ નીકળે એ બનવાજોગ નહોતું. પણ આ ગૂંચવાડામાંથી બીજો કોઈ માર્ગ જ નહોતો. એટલે એ નિર્ણય પ્રમાણે ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું.

સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવાનો તો આ મોકો નહોતો જ અને તે ધીમો ચાલે તોપણ ચાલુ જ રાખવો એ બાબતમાં ગાંધીજી તથા હું બન્ને સંમત થયા, જોકે

કદાચ અમારા બન્નેના કારણો જુદા જુદા હશે. બાકી તો મારો વિચાર લોકોનું ધ્યાન સમાજવાદી સિદ્ધાન્તો અને દુનિયાની પરિસ્થિતિ તરફ ખેંચવાનો હતો.

પણ ફરતા ફરતા દિવસ હું મુંબઈ રોકાયો. સદ્ભાગ્યે ઉદયશંકર ત્યાં જ હતા એટલે તેમનું નૃત્ય જોવાનું મળ્યું. આ એક અણુધાર્યો લહાવો હતો. અને મને તેથી બહુ આનંદ પડ્યો. નાટક, સંગીતના જલસા, ચિત્રપટ (સિનેમા), ચેલપટ (ટોકી), રેડિયો —એ બધું ઘણા વર્ષોથી મારા જીવનમાં રહ્યું નહોતું. કાં તો મારા છુટકારાના ગાળાઓમાં પણ હું બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂંચેલો રહેતો. અત્યારસુધી હું એક જ બોલપટ જોવા ગયો છું અને ચિત્રપટના નટોનાં મોટાં નામો મારે માટે નામોમાત્ર જ છે. નાટકની ખોટ મને ખાસ સાલે છે. પરદેશોમાં જે નવી નવી કૃતિઓ થઈ છે તેને વિષે વાંચું છું ત્યારે મને ઈર્ષ્યા થાય છે. જેહાની બહાર હતો ત્યારે પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો સારાં નાટકો જોવાની ભાગ્યે જ તક મળે એમ હતું, કારણ ત્યાં એવાં નાટકો જ થતાં નહોતાં. હું માનું છું બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી નાટકોએ કાંઈક પ્રગતિ કરી છે. પણ હિંદુસ્તાની રંગભૂમિ તો ભારે કાચી અને કલાહીન હતી. 'હતી' એટલા માટે કહું છું કે તેમાં છેલ્લાં કાંઈ સુધારા થયા હોય તો તે હું જાણતો નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે ઘણુંખરું હિંદી ખેલ—મૂક તેમજ બોલતા—ભાગ્યે જ કળાને પ્રવેશ કરવા દેતા નથી. સામાન્ય રીતે એમાં ગાયનોવાળા અથવા મૂઢ રીતે લાગણીઓનું પ્રદર્શન કરતા નાટકો હોય છે. તેનું વસ્તુ પ્રાચીન હિંદી ઇતિહાસમાંથી અથવા પુરાણોમાંથી લીધેલું હોય છે.

હું માનું છું કે શહેરી લોકોને ગમતી વસ્તુઓ તેઓ આપે છે. આ બેહૂદા અને ત્રાસદાયક તમાશાને લોકગીતોમાં અને લોકનૃત્યોમાં તથા ગામનાટકોમાં પણ હજી ટકી રહેલી કળામયતા સાથે સરખાવતાં તફાવત એકદમ જણાઈ આવે છે. બંગાળમાં, ગુજરાતમાં તથા દક્ષિણમાં હજી ગામડાંના લોકો સ્વભાવે જ કેટલા કળારસિક છે—ભલે તેઓને તેનું ભાન ન હોય—એ જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. પણ મધ્યમવર્ગના લોકો એવા નથી રહ્યા. તેઓ પોતાના મૂળિયાં ખોઈ બેઠા છે અને સૌન્દર્યવૃત્તિની કશી પરંપરા તેમનામાં રહી નથી. જર્મની તથા ઑસ્ટ્રિયામાં ઢગલાબંધ છપાતાં સસ્તાં અને ભડકામણાં ચિત્રોથી તેઓ રાચે છે. બહુ થઈ જાય તો રવિવર્માનાં ચિત્રો સુધી તેમની રસવૃત્તિ પહોંચે છે. વાદ્યોમાં હાર્મોનિયમ એ તેમનું માનીતું વાદ્ય છે. (સ્વરાજ સરકારના સૌથી પહેલા પસાર થનારા કાયદામાં આ બેસૂરા વાદ્યનો પ્રતિબંધ કરનારો કાયદો હશે જ એ આશા હું રાખી બેઠો છું.) વળી લખનૌ તથા બીજા મોટા તાલુકદારોના ઘરોમાં કળાના તમામ કાનૂનોનો જે ભંગ થાય છે અને જે ત્રાસદાયક રેઢિયાળપણું જોવામાં આવે છે તેથી તો તેમાં છે. તેમની પાસે પૈસા હોય છે અને તેનું પ્રદર્શન કરવા તેઓ ઇચ્છે છે. એટલે તેમને મળવા જનારા લોકોને તેમની આ અભિલાષાની તૃપ્તિના દુઃખી સાક્ષીઓ થવું પડે છે.

તાજેતરમાં કળા વિષે જાગૃતિ આવી છે. તેમાં પ્રતિભાશાળી ટાગોર કુટુંબ મુખ્ય માર્ગદર્શક છે. તેની અસર આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પડી છે. પરંતુ દેશના લોકો જ્યાં ડગલે ને પગલે દબાતા હોય, કચડાતા હોય, જકડાઈ ગયેલા હોય અને ભયના વાતાવરણમાં રહેતા હોય ત્યાં કોઈ પણ કળા શી રીતે ખીલી કે ફૂલીફાલી શકે?

મુંબઈમાં મને ઘણા મિત્રો અને સાથીઓ મળ્યા તેમાંના કેટલાક તો તાજા જ જેલમાંથી બહાર આવેલા હતા. ત્યાં સમાજવાદી તત્ત્વોનું પ્રાબલ્ય ઠીક હતુ અને મહાસભાની આગલી હરોળમાં જે નવી ઘટનાઓ બની હતી તે પ્રત્યે ક્રોધની લાગણી પણ ઠીકઠીક હતી ગાંધીજી રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાના અધ્યાત્મને લાગુ પાડતા હતા તે માટે તેમને ઉધડા લેવામાં આવતા હતા. આમાંની ઘણી ટીકાઓ સાથે હું સંમત હતો, પરંતુ એક વસ્તુ મારા મનમાં સ્પષ્ટ હતી કે અત્યારની પરિસ્થિતિમાં અમારી આગળ બીજી પસંદગી જ નહોતી, એટલે જે હોય તે નિભાવીને અમારે કામ ચલાવ્યે રાખવું જોઈએ. સવિનય ભંગ ખેંચી લેવાના કોઈ પ્રયત્નથી અમને રાહત મળે એમ નહોતુ કારણુ સરકારનું આક્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનું અને કાંઈ પણ અસરકારક કામ કરવા જતા જેલ સામી આવીને ઊભી રહેવાની આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ એ કક્ષાએ આવી પહોંચી હતી જ્યારે સરકારે તેને દાબી જ દેવી પડે. જો સરકાર તેમ ન કરે તો સરકારે આપણી મરજીને વશ થવું જ પડે આનો અર્થ એ થયો કે આપણી ચળવળ એ તબક્કે પહોંચી હતી કે જ્યારે તે ગેરકાયદે જાહેર થયા વિના રહે જ નહિ એટલે સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવામાં આવે તોપણ ચળવળ પાછી વળી શકે તેમ નહોતું સવિનય ભંગ ચાલુ રાખવાથી વ્યવહારમાં કશો ફેર પડતો નહોતો, છતાં તેમાં રહેલા નૈતિક પ્રતિકારની કિંમત હતી કોઈ પણ મુદતને માટે લડત બંધ કરવામાં આવે અને તેને પરિણામે જે મન્દોત્સાહ વ્યાપે તેના કરતાં લડત ચાલુ હોય તે દરમ્યાન નવાં વિચારો ફેલાવવાનું વધારે સહેલુ હતું લડતના બદલામા બીજો વિકલ્પ એક જ હતો અને તે એ કે બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાનનુ વલણ રાખવું અને ધારાસભાઓમા જઈ બ ધારણપૂર્વકનું કામ કરવું

આ સ્થિતિ મુશ્કેલ હતી, અને પસંદગી કરવાનું કામ સહેલુ નહોતુ. મારા સાથીઓના માનસિક મંથનની હુ કદર કરી શકતો હતો, કારણ મે પોતે તે અનુભવ્યુ હતું પરંતુ તેમનામાં પણ, દેશમા બીજે મારા જોવામા આવ્યા હતા તેવા કેટલાક માણસો દેખાતા હતા, જેઓ કશુ ન કરવાના બહાના માટે સમાજવાદી સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય શોધતા હતા જેમણે લડતની આગ અને તોફાનમાં તેનો ભાર પોતાની કાંધે વહ્યો હતો એવા માણસોને, જેમણે પોતે ભાગ્યે જ કશું કર્યું હતુ એવાઓ, પ્રગતિવિરોધી કહીને ભાંડે એ જોતાં અકળામણ થતી હતી આ દીવાનખાની સમાજવાદીઓ ગાંધીજીને તો મોટામા મોટો પ્રગતિવિરોધી કહી તેમના ઉપર ઊતરી જ પડે છે અને એવી તર્કશુદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે જેમા કશી મણા જ ન હોય પરતુ તેમાં એક નાની બીના રહી જાય છે કે આ ‘પ્રગતિવિરોધી’ પુરુષ જ હિંદુસ્તાનને ઓળખે છે, સમજે

છે, ખેડૂત-હિંદુસ્તાન તે પોતે જ છે, અને આખા દેશને તેણે એવો હલમલાવી મૂક્યો છે જેવો બીજો કોઈ ક્રાંતિકારી હલમલાવી શક્યો નથી તેમની છેલ્લામા છેલ્લી હરિજન પ્રવૃત્તિએ પણ નરમાશથી છતા સપાટાથી સનાતની હિંદુધર્મને ડગમગાવી નાખ્યો છે અને તેના પાયા ઢીલા કરી નાખ્યા છે તમામ સનાતનીઓનુ ટોળુ તેમની સામે જમા થયુ છે, અને તેમને તેઓ મહા ભયકર દુશ્મન લેખે છે, જોકે ગાધીજી તો તેમની સાથે નરમાશ અને વિનયથી જ વર્તી રહેલ છે જબરદસ્ત બળોને જન્મ આપવાની તેમનામા કોઈ વિલક્ષણ કરામત છે એ બળો પાણીની સપાટી ઉપરના કૂડાળાની માફક ચોમેર ફેલાય છે અને કરોડો લોકો ઉપર અસર પાડે છે એમને તમે પ્રગતિવિરોધી કહો કે વિપ્લવકારી કહો, એક વાત નક્કી છે કે તેમણે હિંદના દીદાર ફેરવી નાખ્યા છે, નિષ્પ્રાણ અને ખુશામતખોર થઈ ગયેલી પ્રજામા તેમણે સ્વમાન અને ચારિત્ર્યબળ પેદા કર્યાં છે, લોકોમા જાગૃતિ અને શક્તિનો સચાર કર્યો છે, અને હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નને જગતનો પ્રશ્ન બનાવી મૂક્યો છે તેમાથી સાધવા ધારેલા ધ્યેયો અને તેના આધ્યાત્મિક ફલિતાર્થોની વાત બાજુએ રાખીએ તો, અહિંસક અસહકાર અથવા સવિનય ભગની પદ્ધતિ એ હિંદુસ્તાનને અને દુનિયાને તેમણે કરેલી એક અનન્ય અને શક્તિશાળી ભેટ છે અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને માટે તો એ અતિશય અનુકૂળ છે એ વિષે કશી શકા જ નથી.

મને લાગે છે કે પ્રામાણિક ટીકાઓને આપણે ઉત્તેજન આપવુ અને આપણા પ્રશ્નોની શક્ય તેટલી ચર્ચા કરવી એ સારુ છે ગાધીજીના પ્રભાવને લીધે આવી ચર્ચા કાઈક અશે રોકાય છે, એ દુર્ભાગ્ય છે તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેમના નિર્ણય ઉપર બધુ છોડી દેવાનુ વલણ હમેશા રહેલુ છે આ તો દેખીતી રીતે ખોટુ જ છે ધ્યેયો તથા પદ્ધતિઓના બુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકારથી અને તેના ઉપર મડાયેલા સહકાર અને શિસ્તથી જ પ્રજા ચડી શકે છે, અધ આજ્ઞાધારિતાથી નહિ માણસ ગમે તેવો મહાન હોય પણ તે ટીકાથી પર તો ન જ હોવો જોઈએ પરતુ ટીકા જ્યારે કાઈ ન કરવાના આશ્રયરૂપ બને છે ત્યારે તેમા કાઈ ખામી હોય છે સમાજવાદીઓ જો આ પ્રથાનો આશ્રય લે તો લોકો તેમને વખોડી જ કાઢવાના કારણ લોકો તો આપણા આચરણ ઉપરથી આપણુ માપ કાઢવાના છે લેનિન કહે છે કે 'ભવિષ્યમા કામ હળવુ થશે એવા સ્વપ્નામા રમમાણ રહી જે આજના કઠણ કામમાંથી છટકી જવાનુ કરે છે તે સમય ગાળુ છે તેનો તાત્ત્વિક અર્થ એ થાય છે કે વાસ્તવિક જીવનમા ચાલી રહેલા બનાવો ઉપર તે મડાણ માડી શકતો નથી અને સ્વપ્નોને નામે તેનાથી અળગો થઈ જાય છે'

હિંદુસ્તાનમા સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ મોટે ભાગે કારખાનાના મજૂરોને લગતા પ્રશ્નોના સાહિત્યમાથી પોષણ મેળવે છે મુબઈ અથવા કલકત્તા નજીકના નાના નાના પ્રદેશોમા પુષ્કળ મિલમજૂરો છે, પરતુ બાકીનુ આખુ હિંદુસ્તાન તો ખેડૂતોનુ જ છે એટલે કારખાનાના મજૂરો ઉપરથી હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ નહિ આવી શકાય આપણા દેશમા રાષ્ટ્રભાવના અને ગામડાનુ અર્થશાસ્ત્ર એ પ્રધાન વસ્તુઓ છે,

અને યુરોપના સમાજવાદમાં આ વસ્તુઓનો વિચાર ભાગ્યે જ આવે છે રશિયામાંની યુદ્ધ પૂર્વેની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિને વધારે મળતી હતી ખરી પરંતુ ત્યાં તો ભારે અસાધારણ અને વખતોવખત ન બને તેવા સંજોગો ઊભા થયા હતા બીજે કયાય પણ ફરી એવા સંજોગો આવી મળવાની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઈ છે , એ વસ્તુ જરૂર માનું છું કે સામ્યવાદની ફિલસૂફી કોઈ પણ દેશની વર્તમાન સ્થિતિ સમજવામાં તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આપણને મદદ કરે છે અને ભવિષ્યની પ્રગતિનો આપણને રસ્તો પણ બતાવે છે પરંતુ એ ફિલસૂફીનો વિનિયોગ આધળા થઈને હકીકતો અને સંજોગોનો યોગ્ય વિચાર કર્યા વિના કરવો એ તો તેના પ્રત્યે અત્યાચાર અને અન્યાય કરવા જેવું છે

જીવન એ બહુ જટિલ વસ્તુ છે અને જીવનના સંઘર્ષણો અને પરસ્પર વિરોધો આપણને કોઈ વખત નિરાશામાં નાખી દે એવા હોય છે માણસ માણસ વચ્ચે મતભેદ પડે અથવા કોઈપણ પ્રશ્નને એક જ બાજુએથી જોતા સાથીઓ પણ જુદા જુદા અનુમાનો બાંધે એમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી પરંતુ જે માણસ ભારે શબ્દો અને મોટા સિદ્ધાંતોને ઓઠે પોતાની નબળાઈઓ ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે તે વહેમને પાત્ર થાય છે જે માણસ સરકારને કમૂનાત અથવા ખોળાધરી આપીને અથવા બીજી કોઈ જાતના શંકાસ્પદ વર્તનથી પોતાની જાતને જેલમાંથી બચાવી લે અને બીજાઓની ટીકા કરવાની ધૃષ્ટતા કરે એ પોતાના જ કાર્યને નુકસાન પહોંચાડે છે

મુંબઈ તો મોટું ચોરાશી બંદરના વાવટાવાળું શહેર રહ્યું એટલે તેમાં જાતજાતના લોક હોય, છતાં એક પ્રસિદ્ધ સજ્જન પોતાના રાજદ્વારી અર્થપ્રકરણી સામાજિક તથા ધાર્મિક વિચારોમાં બહુ વિલક્ષણ રીતે સંપૂર્ણ પક્ષાઘાતની વૃત્તિ બતાવનારા ત્યાં મેં જોયા એ અજબ લાગ્યા મજૂરનેતા તરીકે તેઓ સમાજવાદી હતા રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાને તેઓ લોકસત્તાવાદી કહેવડાવે છે હિંદુ મહાસભાના તેઓ માનીતા છે અને પુરાણી ધાર્મિક તથા સામાજિક રૂઢિઓને રક્ષણ આપવાનું તથા ધારાસભાઓને વચમાં દખલ કરતી અટકાવવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે ચૂંટણી વખતે તેઓ પુરાણા શહેરોના મંદિરના મુખ્ય પૂજારી પેલા સનાતનીઓ તેમના પ્રતિનિધિ બને છે આટલી વિવિધ અને રોચક પ્રવૃત્તિઓ તેમને પૂરતી ન થઈ પડી એટલે પોતાની વધી પડેલી શક્તિ તેઓશ્રીએ મહાસભા ઉપર ટીકા કરવામાં અને ગાંધીજીને પ્રગતિવિરોધી કહી ભાંડવામાં ખર્ચવા માંડી બીજા થોડાકના સહકારથી તેમણે મહાસભાના લોકસત્તાવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી મેં ટેટનું કહી દઉં કે એ સંસ્થાને લોકસત્તાવાદ સાથે કશો જ સંબંધ નહોતો તેમજ મહાસભાની સાથે પણ એ ગૌરવશાળી સંસ્થાને ભાંડવા ઉપરાંત કશો સંબંધ ન હતો આટલેથી ન ધરાતા બીજા નવા ક્ષેત્રો કબજે કરવા માટે મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ જીનીવાની મજૂર પરિષદમાં ગયા આપણને તો એમ જ લાગે કે રાષ્ટ્રીય સરકારના મુખ્ય પ્રધાન બનવાની તેઓ બરાબર અંગ્રેજી ઢબે તૈયારી કરવા મંડયા હતા

આટલા વિવિધ વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓનો લાભ થોડા જ માણસોને મળે છે છતાં મહાસભાના ટીકાકારોમાં ઘણા એવા હતા કે જેમણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગો કરેલા હતા અને 'સબ મેં મેરા લગતા હૈ' એ તેમનું સૂત્ર હતું આમાંના થોડાક પોતાને સમાજવાદીઓ પણ કહેવડાવતા, અને તેથી સમાજવાદ બદનામ થતો

૫૧. મધ્યમમાર્ગીઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ

ગાંધીજીને મળવા હું પૂના ગયો હતો તે દરમ્યાન એક દિવસ તેમની સાથે ઇંડિયન સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાયટી - ભારત સેવક સમાજના નવા સભ્યોના કેટલાક સભ્યોએ લગભગ એક કલાક સુધી રાજદ્વારી વિષયો ઉપર ગાંધીજીને સવાલો પૂછ્યા અને તેમણે જવાબો આપ્યા સમાજના પ્રમુખ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ત્યાં ન હતા તેમ બાકીના સભ્યોમાં કદાચ સૌથી વિશેષ સમર્થ એવા પંડિત હૃદયનાથ કુંઝરુ પણ ત્યાં નહોતા પરંતુ કેટલાક જૂના સભ્યો હાજર હતા એ પ્રસંગે અમે થોડા જે હાજર હતા તેમનું તો આ બધું સાંભળી આશ્ચર્ય વધતું જ જતું હતું કારણ સવાલો તદ્દન નજીવા બનાવોને લગતા હતા મોટા ભાગના સવાલો વાઈસરૉય સાથેની મુલાકાત માટેની ગાંધીજીની જૂની વિનંતિ તથા વાઈસરૉયના ઇનકારને લગતા હતા જ્યારે તેમનો પોતાનો દેશ સ્વાતંત્ર્યને માટે સખત લડત ચલાવી રહ્યો હતો અને સેંકડો સંસ્થાઓ ગેરકાયદે જાહેર થએલી હતી ત્યારે વિવિધ પ્રશ્નોથી ભરેલા આ જગતમાં શું આ જ એક સવાલ તેમને સૌથી અગત્યનો જણાયો હશે? ખેતીનો પ્રશ્ન બહુ વિષમ થઈ પડેલો હતો મિલો અને કારખાનાંમાં મંદી આવી હતી અને તેને પરિણામે ત્યાંયે બેકારી વ્યાપી રહી હતી બંગાળમાં સરહદ પ્રાન્તમાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં ભયંકર ઘટનાઓ બની રહી હતી વિચાર અને વાણીનું, તેમજ લેખન અને સભાઓનું સ્વાતંત્ર્ય દાબી દેવામાં આવ્યું હતું અને બીજા કેટલાયે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો હતા પરંતુ અહીં તો સવાલો બધા ઓછા અગત્યના બનાવો ઉપર જ તથા ગાંધીજીના વલણની વાઈસરૉયની ઉપર તેમજ હિંદી સરકારની ઉપર શી અસર પડશે તેને વિષે જ પૂછાયા

મને તો ખરેખર એમ લાગ્યું કે જાણે હું કોઈ એવા મઠમાં પહોંચ્યો છું કે જ્યાંના નિવાસીઓ બહારની દુનિયા સાથેના ખરા સંસર્ગથી કેટલાંયે વર્ષો થયાં અળગા પડી ગયા છે છતાં આપણા આ મિત્રો તો પ્રવૃત્તિશીલ રાજપ્રકરણીઓ હતા લોકસેવા અને આત્મભોગની નામી કારકિર્દીવાળા સમર્થ પુરુષો હતા બીજા થોડા જણ અને એઓ તો મધ્યમમાર્ગી પક્ષના આધારસ્તંભરૂપ હતા પક્ષના બીજા માણસો તો અસ્પષ્ટ અને ઢીલા વિચારોવાળા છે જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો ક્વચિત્ ક્વચિત્ શોખ થઈ આવે તેટલા ખાતર તેઓ પક્ષમાં રહે છે તેમાંના કેટલાક ખાસ કરીને મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં તો સરકારી અમલદારોથી જુદા પાડી શકાય એવા પણ નથી

કોઈ પણ દેશ જે સવાલો પૂછે છે તે ઉપરથી તે દેશના રાજદ્વારી વિકાસનું માપ કદાચ છે. ઘણીવાર તો દેશ એ કારણે નિષ્ફળ નીવડે છે કે પોતાનો ખરો પ્રશ્ન શો છે એનું પોતાને જ્ઞાન જ નથી હોતું ધારાસભાઓની જગ્યાઓની કોમવાર વહેંચણી કરવામાં, કોમી ચુકાદા ઉપર પક્ષો બાંધવામાં અને જીવનાધાર પ્રશ્નો છોડી દઈ એવા નકામા પ્રશ્નો ઉપર જ નિષ્ફળ ચર્ચા ચલાવ્યે રાખવામાં આપણે સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય કરીએ છીએ તથા લટાલટી કરીએ છીએ એ રાજદ્વારી બાબતોમાં આપણા પછાતપણાનું લક્ષણ છે તે જ પ્રમાણે ભારત સેવક સમાજના મકાનમાં ગાંધીજીને તે દિવસે જે પ્રશ્ન પુછાયા તેમાં એ સમાજની અને લિબરલ પક્ષની વિચિત્ર માનસિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પડતુ હતુ. એમ દેખાઈ આવતુ હતું કે તેમને કોઈ રાજદ્વારી કે અર્થપ્રકરણી સિદ્ધાન્તો જ નથી, કશી વિશાળ દૃષ્ટિ જ નથી, અને તેમનું આખું રાજ્ય પ્રકરણ દીવાનખાનાની અથવા દરબારી ઢબનું દેખાતુ હતુ મોટા અમલદારો શુ કરશે કે નહિ કરે એનો જ વિચાર તેમા પ્રધાન હતો.

'લિબરલ' એ નામથી ભુલાવામા પડાય એવુ છે બીજા દેશોમા ખાસ કરીને ઇગ્લંડમાં વિશિષ્ટ અર્થપ્રકરણી નીતિ — જેવી કે, વેપારમા સરકારના અંકુશનો અભાવ તથા હરકોઈ બાબતમાં પ્રવૃત્તિસ્વાતંત્ર્ય — તથા વ્યક્તિસ્વાતત્ર્ય, અને કાયદેસર છૂટોની બાબતમા વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચારસરણી, એ વસ્તુઓનો દ્યોતક, એ શબ્દ છે ઇગ્લંડના 'લિબરલ' પક્ષની પરંપરા અર્થપ્રકરણી પાયા ઉપર મંડાયલી છે વેપારમા સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છામાથી તથા રાજાના ઇજારા તેમજ તેની કરવેરા નાખવાની જોહુકમી સત્તાના વિરોધમાથી રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્યની ઇચ્છાનો જન્મ થયો પરંતુ હિંદુસ્તાનના 'લિબરલો'ની પાછળ આવી કોઈ ભૂમિકા નથી. એ લોકો નિરંકુશ વેપારપદ્ધતિમા માનતા નથી તેઓ તો બધા જ વેપારમાં રક્ષણની નીતિના પુરસ્કર્તાઓ છે, અને તાજા બનેલા બનાવો દર્શાવી આપે છે કે પ્રજાની કાયદેસર છૂટો માટે પણ તેમને બહુ પડેલી નથી. વળી લગભગ જૂની જાગીરદારી પદ્ધતિવાળા અને આપખુદ સત્તા ચલાવતાં દેશી રાજ્યો સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ છે સામાન્ય રીતે તેમને એ લોકો ટેકો આપે છે આ દેશી રાજ્યોમાં લોકસત્તા અને માનવસ્વાતત્ર્યની હજી શરૂઆત પણ નથી થઈ એટલે એ રીતે પણ યુરોપના લિબરલોથી તેઓ જુદા પડે છે હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓને 'લિબરલ' શબ્દના કોઈ પણ અર્થમા 'લિબરલ' કહી શકાય એમ નથી, અથવા બહુ તો તેઓ થાગડથીગડ લિબરલો કહેવાય તેમનુ સાચુ સ્વરૂપ શુ છે એ કહેવું જ મુશ્કેલ છે કારણ અમુક વિચારોનો ચોક્કસ આધાર જ તેમની પાસે નથી; વળી સંખ્યામા આટલા થોડા હોવા છતા અંદર અંદર એકબીજાથી તેઓ જુદા પડે છે તેમનુ બળ કાઈ કે હોય તો તે કેવળ નકાર કરવામા રહેલુ છે તેમને બન્ને જ ભૂલો દેખાય છે, તેને ટાળવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે અને એવી આશા રાખે છે કે એમ કરતાં તેમને સત્ય લાધશે તેમનો મત એવો છે કે બે અન્તિમ માર્ગની વચ્ચેનો માર્ગ લેવામા જ સત્ય રહેલુ હોય છે જેને તેઓ અન્તિમમાર્ગી ગણતા હોય તેની ટીકા કરીને તેઓ એવું

સમાધાન અનુભવે છે કે પોતે સદ્‌ગુણી છે, મધ્યમમાર્ગી છે અને સારા છે આ ગીતને લીધે તર્કના કષ્ટમય અને કઠણ પ્રયોગો કરવાનું તથા રચનાત્મક વિચારો મૂકવાનું કામ તેઓ ટાળી શકે છે તેમનામાં કેટલાકને અસ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે મૂડીવાદ યુરોપમાં ખરેખરો સફળ થયો નથી અને તેને ટકી રહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ બીજી તરફથી સમાજવાદ તો ઉઘાડી રીતે ખરાબ છે, કારણ કે તે ભોગવતાં આવતા ખાસ હકો ઉપર હુમલો કરે છે કદાચ ભવિષ્યમાં કાંઈક ગૂઢ ઉકેલ નીકળી આવશે, કાંઈક વચલો રસ્તો નીકળશે, ત્યાંસુધી આ સ્થાપિત હકોનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ જો એવી ચર્ચા ઊપડે કે પૃથ્વી ગોળ છે કે સપાટ, તો કદાચ આ બન્ને અંતિમ વિચારોને તેઓ વખોડી કાઢે અને કામચલાઉ સૂચના કરે કે કદાચ એ ચોરસ હોય અથવા લંબગોળ હોય.

નજીવી અને મહત્ત્વ વિનાની વાતો ઉપર તેઓ નરમ થઈ જાય છે અને તેના ઉપર આપણે તાજુબ થઈએ એટલા ધૂમધડાકા અને હોહા કરી મૂકે છે જ્ઞાનથી કે અર્ધજ્ઞાનથી તેઓ મૂળ મુદ્દાને પકડવાનું ટાળે છે, કારણ કે આવા મુદ્દા તો મૂળને અસર કરે એવા ઉપાયો માગે, અને વિચાર અને આચારની નીડરતા માગે. એટલે લિબરલોની જાતો તેમજ હારો બહુ જોજા મહત્ત્વની હોય છે તેમાં કશો સિદ્ધાંત તો હોતો જ નથી. એ પક્ષનું મુખ્ય અથવા તો બીજાઓથી તેમને જુદા પાડનારું લક્ષણ એ ગણાય કે સારી તેમજ નરસી બધી જ બાબતમાં તેઓ મધ્યમમાર્ગના પૂજક છે એ પણ જીવનની એક રીત છે અને તેમનું જૂનું નામ—'મોડરેટ' અથવા મધ્યમમાર્ગી એ જ કદાચ તેમને માટે સુયોગ્ય હતું

વિશુદ્ધ મધ્યમ માર્ગે, ભરવી છે ખરે કિશ્તિ મારી,
રોગી જીગ મને ન્હેં, કહેતા જોગી મને રોગી.[1]

પરંતુ મધ્યમમાર્ગીપણું ગમે તેટલું પ્રશંસાપાત્ર હોય છતાં કાંઈ તેજસ્વી અને ઝળહળતો ગુણ નથી. તેમાંથી એક જાતની મન્દતા આવી જાય છે તેથી હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લશ્કરમાંની 'મન્દ ટુકડી' જેવા થઈ પડ્યા છે તેમનો દેખાવ શોકિયો અને ગંભીર, તેમના લખાણો અને વાતચીતો નીરસ તથા શુષ્ક હોય છે અલબત્ત તેમનામાં અપવાદો છે તેઓમાંના સૌથી વધારે જાણીતા સર તેજ બહાદુર સપ્રુ છે તેમના ખાનગી જીવનમાં તેઓ જરાયે નીરસ કે વિનોદશૂન્ય નથી, અને મશ્કરીનું પાત્ર પોતે હોય તોપણ તેની લહેજત તેઓ લઈ શકે છે પરંતુ એકંદરે મધ્યમમાર્ગી મંડળ પોતાની ગભ્ભર અગતિશીલતાને લીધે મધ્યમમાર્ગીપણાની પરાકાષ્ઠાનું પ્રતિનિધિ છે અલ્લાહાબાદનું 'લીડર' પત્ર લિબરલ પત્રોમાં એક આગેવાન છે તેણે નવે વરસે પોતાનું બિરુદ પ્રગટ કરે એવો એક અગ્રલેખ લખ્યો હતો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું 'મહાન અને અસાધારણ માણસો હંમેશાં દુનિયાને દુઃખના દરિયામાં નાખે છે, અને તેથી અમે તો સાધારણ બીજા નંબરના માણસોને વધારે પસંદ કરીએ છીએ.'' જ ન

[1] પોપની એક કડીનો અનુવાદ. ટોરીઝ ... રાજપક્ષવાળા અને વ્હીગો એટલે

ન્યુર અને નિખાલસ રીતે પોતાનો વાવટો આગારભૂતાનો અથવા મધ્યમ પ્રકારનો છે એમ તેણે જાહેર કર્યું.

મધ્યમમાર્ગ, રૂઢિપરાયણતા, જોખમો તથા એકાએક પરિવર્તનો ટાળવાની ઇચ્છા, એ બધાં ઘડપણનાં અનિવાર્ય સાથી હોય છે. જુવાન માણસમાં આ બધું શોભતું નથી પરંતુ આપણી તો પ્રાચીન ભૂમિ છે, એટલે ઘણુંખરું એનાં સંતાનો થાકેલાં અને કંટાળી ગયેલાં, તથા નિસ્તેજતા અને ઘડપણનાં બીજાં ચિહ્નોવાળાં જણાય છે પરંતુ હવે તો આ જૂનો દેશ પણ પરિવર્તનકારી બનાવોથી ખળભળી ઊઠ્યો છે, અને મધ્યમ વિચારોવાળા ગભરાઈ ગયા છે. જૂની દુનિયા જવા બેઠી છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓની સઘળી મોટી દલીલોનું તેમાં કશું ચાલી શકે એમ નથી. ઝંઝાવાત, જળપ્રલય અથવા તો ભૂકંપ સાથે તેઓ દલીલો કરી શકે તો નવા જમાના સાથે ફાવી શકે. તેમની જૂની માન્યતાઓ વ્યર્થ નીવડી છે, અને વિચાર તથા વર્તનના નવા માર્ગો શોધવાની પણ તેમની હિંમત નથી. યુરોપની પરંપરા વિષે બોલતાં ડૉ. એ. એન. વ્હાઈટહેડ કહે છે: "આ આખી પરંપરા પેલી દૂષિત ધારણાથી વીંટળાયેલી છે કે પોતાનાં માબાપનું જીવન જે પરિસ્થિતિમાં વીત્યું તે જ પરિસ્થિતિમાં નવી પેઢીનું જીવન પણ ચાલી શકશે, અને એ નવી પેઢી વળી એ જ પરિસ્થિતિનો વારસો મૂકી જઈ શકશે, જેને અનુસરીને તેમનાં બાળકોનાં જીવન ઘડાશે." આવા માનવ ઇતિહાસનો આ પ્રથમ યુગ છે જે ધારણા પહેલીવાર ખોટી ઠરી છે. આ પૃથક્કરણમાં ડૉ. વ્હાઈટહેડે મધ્યમમાર્ગની બાજુએ ઢળવાની ભૂલ કરી છે, કારણ એ ધારણા તો હંમેશાં જ ખોટી હતી. યુરોપની પરંપરા જો રૂઢિપરાયણ હતી તો આપણી તો તેથી કેટલીયે વધારે છે! પરંતુ જ્યારે પરિવર્તનનો સમય આવી લાગે છે ત્યારે ઇતિહાસનું યંત્ર આ પરંપરાઓની ઓછી જ પરવા કરે છે. આપણે લાચાર થઈને જોઈ રહીએ છીએ અને આપણી યોજનાઓ નિષ્ફળ નીવડે તેનો દોષ બીજાઓને માથે ઢોળીએ છીએ. મિ. જેરાલ્ડ હર્ડે દર્શાવી આપ્યું છે કે "આપણી યોજના નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે આપણા પોતાના વિચારમાં કાંઈક ખામી હશે એમ માનવાને બદલે બીજા કોઈકે ઇરાદાપૂર્વક તેને ઊંધી વાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ માનવું, એ બહુ જ આપત્તિકારી ભ્રમ છે." આપણે બધા જ આ ભયંકર ભ્રમના ભોગ બનીએ છીએ અને કોઈ કોઈવાર લાગે છે કે ગાંધીજી પણ તેમાંથી મુક્ત નથી. પરંતુ કાંઈ નહિ તો આપણે પ્રવૃત્તિમાન તો છીએ જ, અને દુનિયા સાથે સંસર્ગમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એટલે પ્રયોગ અને ભૂલથી આ ભ્રમનું બળ ઘટાડીએ છીએ તથા અથડાતાકુટાતા આગળ વધીએ છીએ. પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓ તો આ ભ્રમને કારણે સૌથી વધારે હેરાન થાય છે. કારણ ભૂલ થઈ જવાના ભયથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, પડી જવાના ભયથી આગળ ચાલતા નથી, લોકો સાથેના આરોગ્યવર્ધક સંબંધથી દૂર રહે છે અને પોતાના ચિત્તની ગુફાઓમાં મંત્રમુગ્ધ થઈને તથા પોતાની જ નાખેલી ભૂરકીથી બેશુદ્ધ થઈને તેઓ બેસી રહે છે. શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ પોતાના મધ્યમવર્ગી મિત્રોને દરેક વર્ષ ઉપર ચેતવણી આપી

હતી કે ' જે ચાલી રહ્યું છે તે ઊભા ઊભા જોયા ન કરશો. તેમણે પોતે માન્યુ હશે તે કરતા ઘણું વધારે સત્ય એ ચેતવણીમા હતુ સરકાર શુ કરે છે એ દૃષ્ટિએ જ તેઓ વિચાર કરતા હોઈ, જુદી જુદી સરકારી કમિટીઓ જે બંધારણના ફેરફારો ઘડી રહી હતી તેનો જ ઉલ્લેખ આ કહેતી વખતે તેઓ કરતા હતા. પરંતુ મધ્યમમાર્ગીઓની કમનસીબી એ હતી કે જ્યારે પોતાના લોકો આગળ ધપ્યે જતા હતા ત્યારે તેઓ દૂર ઊભા રહ્યા, અને ચાલતુ હતુ તે ચાલવા દીધુ પોતાના જ લોકોનો તેમને ડર લાગ્યો અને સરકારનો ખોફ વહોરી લેવાને બદલે પોતાના લોકોથી અળગા થવાનુ તેઓએ પસંદ કર્યું પછી તેઓ પોતાના દેશમાં પરાયા જેવા બની ગયા, અને દુનિયા આગળ ચાલી અને તેઓ જોતા રહી ગયા તો એમા કશી નવાઈ છે ખરી કે? પોતાના દેશબાંધવો જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જ્યારે ભારે લડત લડી રહ્યા હતા ત્યારે મધ્યમમાર્ગીઓ વાડની કઈ બાજુએ ઊભા હતા એ વિષે કશી જ શંકા નથી વાડની પેલી તરફ ઊભા રહીને આપણને તેઓ સારી શિખામણ આપતા હતા અને નીતિના ઉપદેશવચનોના જાડા લેપો લગાવતા હતા. ગોળમેજી પરિષદમા તથા તેની કમિટીઓમા સરકાર સાથે તેમણે જે સહકાર કર્યો તે સરકારને માટે બહુ નૈતિક લાભનો થઈ પડ્યો. તેમણે ના પાડી હોત તો બહુ ફેર પડી જાત એ નોંધવા જેવુ છે કે આમાની એક પરિષદમા તો ઇંગ્લંડનો મજૂરપક્ષ પણ અલગ રહ્યો હતો પણ આપણા મધ્યમમાર્ગીઓ તેમ કરે એમ નહોતું ઇંગ્લંડના જ કેટલાક માણસોએ તેમા ન જવા તેમને વીનવ્યા હતા છતા તેઓ તો ત્યા ગયા જ

એમ તો આપણે સૌ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા અને જુદા જુદા હેતુથી મધ્યમમાર્ગી અથવા તો અન્તિમમાર્ગી છીએ જો કોઈ બાબત વિષે આપણો પૂરતો આગ્રહ હોય તો તે વિષે આપણી લાગણી તીવ્ર હોય છે અને તે બાબતમા આપણે અન્તિમમાર્ગી વલણ રાખીએ છીએ અને જો આગ્રહ ન હોય તો આપણને માધુર્યયુક્ત સહિષ્ણુતા અને ફિલસૂફીભર્યો મધ્યમમાર્ગ પોસાય છે ખરી રીતે તો તેથી આપણી એ વિષેની બેદરકારી દેખાય છે એટલુ જ મે બહુ નરમ મધ્યમમાર્ગીઓ પણ એવા જોયા છે જેઓ જમીન ઉપરના અમુક સ્થાપિત હકો નાબૂદ કરવાની સૂચના તેમની આગળ થતા જ બહુ ગરમ થઈ ગયા હતા આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો કાંઈક અંશે સુખી અને શ્રીમંત લોકોના પ્રતિનિધિ છે. તેમને સ્વરાજને માટે રાહ જોવી પોસાય એમ છે તે વિષે તેમને કશી ધમાલ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ સમાજવ્યવસ્થામા કાંઈ પણ મૂળગત ફેરફાર કરવાની વાત આવે એટલે તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે અને તેઓ તે વિષે મધ્યમમાર્ગી અથવા તો ભીડારાથી વાજબી વાત કરનારા રહેતા નથી. એટલે તેમનો મધ્યમમાર્ગ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેના તેમના વલણમા જ સમાઈ જાય છે તેઓ એવી આશા સેવે છે કે જો તેઓ સરકાર પ્રત્યે પૂરતો આદરભાવ રાખે અને તેની સાથે કદાચ મારવાળ પણ કરે તો પોતાના આ પ્રકારના વર્તનના બદલા તરીકે સરકાર તેમની વાત સાંભળશે. એટલે બ્રિટિશ દૃષ્ટિબિન્દુ તો અનિવાર્યપણે તેમને

સ્વીકારવું જ પડે છે. સરકારી રિપોર્ટો તેમના શોખના અભ્યાસનો વિષય થઈ પડે છે, અર્સ્કિન મેના 'પાર્લમેન્ટરી પ્રેક્ટિસ' અને બીજી ચોપડીઓ તેમની સદાની સાથી હોય છે નવો સરકારી રિપોર્ટ બહાર પડવાનો હોય તેની તેઓ કાગડોળે રાહ જુએ છે અને તે વિષે અનેક તર્કવિતર્કો કરે છે. ઇંગ્લંડથી પાછા ફરેલા મધ્યમમાર્ગીઓ વ્હાઈટ હોલની[1] મહાન વિભૂતિઓનાં ચરિતો વિષે ગેલી વાતો કરે છે. કારણ મધ્યમમાર્ગીઓ, પ્રતિસહયોગીઓ, અને એવા બીજાઓને મન વ્હાઈટ હોલ એ તો એક વૈકુંઠ છે જૂના વખતમાં એમ કહેવાતું કે સારા અમેરિકનો મરી ગયા પછી પેરિસમાં જતા એ જ પ્રમાણે કદાચ એમ બનતું હોય કે સારા મધ્યમમાર્ગીના પ્રેતાત્મા વ્હાઈટ હોલની આસપાસ ભમ્યાં કરતા હશે.

હું આ બધું મધ્યમમાર્ગી વિષે લખું છું, પણ તે મહાસભામાંના આપણને ઘણું ઘણાને લાગુ પડે છે. પ્રતિસહયોગીઓને તો એ વિશેષે લાગુ પડે છે. તેઓ પોતાના મધ્યમ માર્ગમાં મધ્યમમાર્ગીઓને ક્યાંય વટાવી ગયા છે. સાધારણ મધ્યમમાર્ગી અને સાધારણ મહાસભાવાળામાં આસમાન જમીનનું અંતર છે, છતાં તેમને જુદા પાડનારી લીટી સાફ અને સ્પષ્ટ નથી વિચારસરણીની બાબતમાં તો ગરમ મધ્યમમાર્ગીમાં અને નરમ મહાસભાવાદીમાં કશો ભેદ પાડવા જેવું નથી પરંતુ ગાંધીજીને પ્રતાપે, બધા જ મહાસભાવાદીઓ આ દેશની ભૂમિ સાથે અને દેશના લોકો સાથે કાંઈ ને કાંઈ સંબંધમાં આવ્યા છે, તેઓ કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા છે, અને તે જ કારણે અસ્પષ્ટ અને દોષયુક્ત વિચારસરણીનાં કેટલાંક પરિણામોમાંથી તે બચી ગયા છે તેવું મધ્યમમાર્ગીઓનું નથી થયું તેમણે તો જૂના તેમજ નવા બન્ને સાથેનો સંબંધ ગુમાવ્યો છે તેમનું મંડળ સૃષ્ટિની કોઈ નાશ પામતી જતી જાતિનું પ્રતિનિધિ છે

મને લાગે છે કે આપણામાંના ઘણા લોકો પ્રાચીન વહેમી વૃત્તિ ગુમાવી બેઠા છે અને નવી દૃષ્ટિ તેમને લાધી નથી નથી આપણને સમુદ્રમંથનમાંથી મોંઘાં રત્નો કે અમૃત નીકળતાં જોવાની આશા કે નથી આપણે માટે શેષશાયી ભગવાનની ભવ્ય કલ્પના[2] અને આપણામાંના બહુ થોડાને નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવેલું સદ્ભાગ્ય લાધ્યું છે :

---

૧ વ્હાઈટ હોલ — વિલાયતના પ્રધાનમંડળની કચેરી

૨ અહીં બે લીટીનું ભાષાંતર કરવામાં મેં છૂટ લીધી છે મૂળમાં વર્ડ્ઝવર્થ કવિના એક સુંદર સૉનેટમાંથી બે પંક્તિઓ ટાંકી છે એ સૉનેટનો ભાવ એવો છે કે "આપણો જમાનો સાવ બુદ્ધિપ્રધાન થઈ ગયો છે, એટલે કુદરતની સાથે આપણે એકતાન થઈ શકતા નથી આના કરતાં તો પ્રાચીન વહેમી જમાનો સારો હતો કે જ્યારે તે વહેમો દ્વારા પણ આપણે કુદરતની સાથે એકતાન થઈ શકતા હતા, અને સમુદ્રમાંથી સમુદ્રની જેમ બદલાતા પ્રોટિયસને ઊઠતો જોઈ શકતા હતા, અને ભવિષ્યવાણી ભાખનાર ટ્રાઈટનને એનો વાંકો શંખ ફૂંકતો સાંભળતા" 'પ્રોટિયસ' અને 'ટ્રાઈટન' ગ્રીક પૌરાણિક પાત્રો છે તેને બદલે આપણી બે પૌરાણિક કલ્પનાઓ મૂકવાની મેં છૂટ લીધી છે — અનુ.

પિંડમા બ્રહ્માંડને જે પેખતા
વનકુસુમમા સ્વર્ગશોભા દેખત,
મુઠ્ઠીમા જે બાંધતા જ દિગંતને,
એક ક્ષણમા સાધતા જ અનંતને

કમભાગ્યે આપણામાના ઘણા પ્રકૃતિના ભેદો ઉકેલી કે સમજી શકતા નથી પ્રકૃતિ આપણા કાનમા જે છાની વાત કહે છે તે આપણે સાંભળી શકતા નથી, તેના સ્પર્શે રોમાંચ અને કંપ અનુભવી શકતા નથી એ દિવસો તો ગયા પરંતુ પહેલાની માફક પ્રકૃતિમા રહેલા ઐશ્વર્યને આપણે જોઈ શકતા ન હોઈએ તોપણ માનવતાના ગૌરવ અને કરુણતામા, તેના મુલક સ્વપ્નો અને અંતરના તોફાનોમા તેની વેદનાઓ અને નિષ્ફળતાઓમા, તેના કજિયા અને ક્લેશોમા, અને આ સૌથીયે વિશેષ એક મહાન નિયતિની અને પોતાના સ્વપ્નોના સાક્ષાત્કારની શ્રદ્ધામા તેને—તે પ્રકૃતિના ઐશ્વર્યને શોધવા આપણે મથ્યા કરીએ આવી ખોજમા જે આશાભંગના પ્રસંગો આવે જ છે તેનો કાંઈક બદલો પેલી શ્રદ્ધામાથી મળી રહે છે અને જીવનની લઘુતાઓથી પર આપણે થઈ શકીએ છીએ પરંતુ ઘણાએ આ ખોજ ઉપાડી જ નથી બીજી તરફથી પ્રાચીન માર્ગો પણ તેમણે છોડી દીધા છે એટલે વર્તમાનમા અનુસરણ કરવા યોગ્ય માર્ગ તેમને જડતો નથી તેઓ સ્વપ્નદર્શી પણ નથી, તેમ પ્રવૃત્તિમાર્ગી પણ નથી મહાન ફ્રેંચ વિપ્લવ થઈ ગયો અથવા હમણા રશિયન વિપ્લવ થયો તેણે માનવતામા જે ખળભળાટ મચાવ્યો તેની તેમને ગમ નથી લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી માનવી આકાંક્ષાઓના જટિલ ત્વરિત અને ક્રૂર વિસ્ફોટથી તેઓ ડરી જાય છે તેમને માટે બાસ્તીલ (જેલ) ની દીવાલો હજી તૂટી નથી

કાંઈક પુણ્યપ્રકોપ સાથે ઘણીવાર એમ કહેવામા આવે છે કે 'દેશભક્તિ એ કાંઈ મહાસભાવાળાઓનો ઇજારો નથી' આનુ આ વાક્ય તેમા કશુ મૌલિક ઉમેર્યા વિના એટલી વાર કહેવામા આવે છે કે તે બહુ ત્રાસદાયક લાગે છે હુ આશા રાખુ છુ કે આ લાગણીનો એકહથ્થુ દાવો મહાસભાવાળાઓએ કદી કર્યો નથી મહાસભાનો એ ઇજારો છે એવુ મે તો કદી માન્યુ જ નથી અને કોઈને જો એનો ઇજારો જોઈતો હોય તો હુ તેની ભેટ કરવા તૈયાર છુ એ તો ઘણીવાર સમયસાધુઓ અને આગળ આવવા ઇચ્છતા માણસોનો આશરો છે અને વિવિધ અભિરુચિઓ સ્વાર્થો અને વર્ગોને અનુકૂળ આવે એટલા બધા તેના પ્રકાર છે આજે જ્યુડાસ[1] જીવતો હોત તો એણે પણ દેશભક્તિનુ જ નામ વાપરીને પોતાનુ કામ કર્યું હોત એ વિષે શંકા નથી દેશભક્તિ હવે પૂરતી નથી તેના કરતા વધારે ઉચ્ચ વધારે વિશાળ, વધારે ઉદાત્ત ગુણોની જરૂર છે

---

૧ ઈશુના મુખ્ય બાર ચેલાઓમાનો એક જેણે દગો દઈને ઇશુને યહૂદીઓના હાથમા પકડાવી દીધો હતો
— અનુ૦

તેમ એકલો મધ્યમમાર્ગ પણ પૂરતો નથી. અંકુશ અથવા સંયમ સારી વસ્તુ છે. આપણી સંસ્કારિતાનો એ અંશ છે. પણ એ અંકુશની પાછળ અંકુશમાં રાખવા જેવું, દબાવવા જેવું તો કાંઈ હોવું જોઈએ ને? ભૌતિક તત્ત્વોને અંકુશમાં આણવા, વિદ્યુલ્લેખા ઉપર સવાર થવું, ભભૂકતા અગ્નિને તથા આગળ ધસતા, ઊછળતા જળપ્રપાતોને ઉપયોગમાં આણવા, એ માણસનું ભવિષ્યનું કામ છે પરંતુ આપણા દિલને બાળી નાખનારા વિકારોને દબાવવા અને અંકુશમાં આણવા એ તો સૌથી વિકટ કામ છે. જ્યાં સુધી એ વિકારો ઉપર કાબૂ ન આવે ત્યાં સુધી માણસાઈનો વારસો તેને સંપૂર્ણતાએ મળે નહિ પરંતુ તેથી શું જે પગ ચાલતા જ નથી અને જે હાથને પક્ષાઘાત થયો છે તેના ઉપર અંકુશ મૂકવો?

દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાક નવલકથાકારો ઉપર રૉય કૅમ્પબેલે લખેલી કવિતાની ચાર લીટીઓ અહીં ઉતારવાની લાલચ હું જતી કરી શકતો નથી. હિંદુસ્તાનનાં પણ રાજદ્વારી મંડળોને તે સરખી રીતે લાગુ પડે છે:

તમારી સંયમી શૈલી, ભલા, સૌ કો વખાણે છે,
અને મારી મતિ પણ એ તરફ મુજનેય તાણે છે,
તમે આ વાપરો છો ચોકઠું ને વાગ જ્યાં ને ત્યાં,
બિરાદર એ બધું તો ઠીક, પણ પરથંમ ઘોડો ક્યાં?

આપણા મધ્યમમાર્ગી મિત્રો આપણને કહે છે કે મહાસભા અને સરકાર એ બે અંતો વચ્ચેના સુવર્ણ મધ્યમમાર્ગને તેઓ અનુસરે છે, અને એ સાંકડા રસ્તામાંથી તેમનું વહાણ આબાદ હંકારી જાય છે. બન્નેની ત્રુટીઓના તેઓ ન્યાયાધીશ બનીને બેસે છે, અને બંનેમાંથી તેઓ મુક્ત છે તે માટે પોતાની જાતને અભિનંદે છે. તુલા ધારણ કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, અને મને લાગે છે કે ન્યાયની મૂર્તિની માફક તેઓ આંખો બંધ રાખે છે અથવા આંખે પાટા બાંધી દે છે શું એ મારો એક કલ્પનાતરંગ જ હશે જે મને ધ્રુજાવીને પ્રાચીનની સામે મૂકી દે છે અને પેલી પ્રસિદ્ધ વાણીનું શ્રવણ કરાવે છે "અરે ઓ શાસ્ત્રીઓ, અને કર્મઠો' હે અંધ માર્ગદર્શકો, મગતરાંને ગાળીને કાઢવા મથી રહ્યા છો પણ આખું ઊંટનું ઊંટ ગળી જાઓ છો.'"[1]

૫૨. સાંસ્થાનિક દરજ્જો અને સ્વાતંત્ર્ય

જેમના હાથમાં છેલ્લાં સત્તર વર્ષથી મહાસભાની નીતિ ઘડવાનું આવ્યું છે તેમાંના ઘણાખરા મધ્યમવર્ગના છે મધ્યમમાર્ગી હોય કે મહાસભાવાદી હોય, સઘળા આ એક જ વર્ગમાંથી આવેલા છે, અને એક જ વાતાવરણમાં ઊછરેલા છે. તેમનું સામાજિક જીવન, તેમના સંબંધો, તેમનું મિત્રમંડળ, એ બધું સરખું જ છે, અને જે મધ્યમ વર્ગના આદર્શો તેઓ ધારણ કરતા હતા તે આદર્શોના પ્રકારમાં પણ શરૂઆતમાં તો

૧ બાઈબલનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય — અનુ.

ઝાઝો તફાવત નહોતો. પરંતુ સ્વભાવના અને માનસના ભેદને લીધે તેઓ જુદા પડવા લાગ્યા અને બન્નેની દૃષ્ટિ ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં વળી. એક મંડળે સહેજ શ્રીમંત લોકો તથા સુખી મધ્યમ વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું અને બીજા મંડળે ગરીબ મધ્યમ વર્ગ તરફ વધારે જોવા માંડ્યું. પરંતુ વિચારસરણી તો એ જ રહી. કાર્યક્રમ પણ ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. પરંતુ બીજા મંડળમાં બજારમાંના કારીગરવર્ગમાંના તથા બેકાર થવા માંડેલા ભણેલાઓના મોટા સમુદાયનો પડઘો વાગવા માંડ્યો. તેમનો અવાજ બદલાયો. આદર અને સભ્યતાને બદલે તેમાં કડકાઈ અને હુમલો કરવાની વૃત્તિ દાખલ થઈ. અસર પાડે એવું કામ કરવાની શક્તિ તો હતી નહિ એટલે કડક ભાષા વાપરીને કાંઈક સમાધાન મેળવવા માંડ્યું. આ નવા ફેરફારથી ડરી જઈને મધ્યમમાર્ગીઓ તેમાંથી ખરી પડ્યા અને અળગા પડી જઈને સલામતી શોધી. છતાં હજી મહાસભામાં ઉપલા મધ્યમ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ જ જબરું હતું. જોકે સંખ્યામાં ગરીબ મધ્યમ વર્ગનું જ જોર વધારે હતું. ઉપલા મધ્યમ વર્ગને પોતાની રાજકીય લડતમાં ફતેહની કાંઈ ખાસ પરવા નહોતી. તેમને આંતરિક સંતોષ લડવામાં જ હતો. તે દ્વારા તેઓ પોતાના કચડાઈ ગયેલા ગર્વને અને હણાયેલા સ્વમાનને ફરી પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાના નષ્ટ થયેલા ગૌરવને પુનઃ સ્થાપિત કરવા મથતા હતા. સામાન્ય રાષ્ટ્રભાવનાની નજરથી તેઓ નિહાળેલા હતા. એ પ્રેરણા તો જોકે બધામાં હતી છતાં તેને અંગે જ મધ્યમમાર્ગીઓ અને અન્તિમમાર્ગીઓ વચ્ચેના સ્વભાવના ભેદ સ્પષ્ટ થયા. ધીમે ધીમે મહાસભામાં નીચલા મધ્યમ વર્ગનું આધિપત્ય જામવા માંડ્યું અને પાછળથી ખેડૂતો પણ તેમાં પોતાનો પ્રભાવ પાડી શક્યા.

જેમ જેમ મહાસભા વધુ ને વધુ આમજનતાની પ્રતિનિધિ બનતી ગઈ તેમ તેમ તેની અને મધ્યમમાર્ગીઓની વચ્ચે અંતર વધતું ગયું અને મહાસભાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજવાનું કે તેની કદર કરવાનું મધ્યમમાર્ગીઓને માટે લગભગ અશક્ય બની ગયું. દીવાનખાનામાં બેસનારા સુખી લોકો માટે ઘાસ કે માટીના ઝૂંપડામાં રહેનારા લોકોની વાત સમજવી એ સહેલ નથી. આ જાતના ભેદો છતાં બન્નેની વિચારસરણી તો રાષ્ટ્રવાદી અને મધ્યમવર્ગના લોકોની જ હતી. તેમાં તફાવત પ્રમાણનો હતો, પ્રકારનો નહોતો. મહાસભામાં પણ છેવટ સુધી રહેલા ઘણા લોકો એવા હતા જેમને મધ્યમમાર્ગી મંડળમાં જ વધારે ફાવત.

ઘણી પેઢીઓ સુધી બ્રિટિશ લોકો જૂના ઇંગ્લંડમાં જમીનદારો અથવા શ્રીમંત ખેડૂતો પોતાની જમીનદારી ઉપરના મકાનને ગણતા તેમ હિંદુસ્તાનને ગણતા. મકાનની માલકી ધરાવતા એ સદ્‌ગૃહસ્થો મકાનના સારામાં સારા ભાગ બધા પોતે વાપરે અને હિંદીઓને નોકરોના અથવા તો કોઠાર કે રસોડા માટેના ઓરડામાં રહેવાનું. જમીનદારના ગામડાના મકાનમાં હોય છે તેમ આ નોકરોમાં પણ ચડતો ઊતરતો નિશ્ચિત ક્રમ હતો — કારકુન, કોઠારી, રસોઇયો, હજૂરિયો, નોકર, પગીવાળો વગેરે — અને તેમનામાં અંદર અંદર એકબીજાના દરજ્જાનું કડકાઈથી પાલન થતું. પરંતુ બંગલાના

પેલા સદ્‌ગૃહસ્થો અને આ નોકરમંડળ વચ્ચે તો સામાજિક તેમજ રાજદ્વારી બાબતમાં, ન ઓળખાય એવી રીતે ભળી ગયેલી દીવાલ હતી. બ્રિટિશ સરકાર આવી વ્યવસ્થા આપણી ઉપર ઠોકી બેસાડે એમાં તો કશું જ નવાઈ પામવા જેવું નથી. નવાઈ પામવા જેવું તો એ છે કે આપણે અથવા આપણામાંના ઘણાએ આપણા જીવન અને આપણા ભવિષ્યની એક સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય વ્યવસ્થા તરીકે આ વસ્તુ સ્વીકારી લીધી. જમીનદારના નોકરનું વફાદાર માનસ કેળવ્યું. કોઈવાર આપણું વિશેષ બહુમાન કરવામાં આવતું, આપણને દીવાનખાનામાં ચાનો પ્યાલો આપવામાં આવતો. આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાની પરાકાષ્ઠા એ હતી કે આપણે સદ્‌ગૃહસ્થ ગણાઈએ અને આપણે એમના એકલા ઉપલા દરજ્જામાં સ્થાન પામીએ. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ લોકોએ શસ્ત્રથી અથવા મુત્સદ્દી રીતથી જે વિજયો મેળવ્યા છે તેના કરતા માનસ ઉપરનો આ વિજય વધારે મોટો છે. પ્રાચીન કાળના જ્ઞાની માણસોએ કહ્યું છે તેમ ગુલામ ગુલામ તરીકે વિચાર કરતો થઈ ગયો.

પરંતુ હવે સમય બદલાયો છે. એ શેઠનોકરસંબંધવાળી સંસ્કૃતિ હિંદમાં કે હિંદમાં કોઈ રાજીખુશીથી સ્વીકારવા તૈયાર નથી. છતાં આપણામાં કેટલાક હજી એવા રહ્યા છે જેમને નોકરોના ઓરડામાં જ ગોઠે છે અને કસબથી ભરેલા પોતાના પોશાકમાં તથા ચળકતા ચપ્પુવાળા પોતાના પટામાં ગર્વ લાગે છે. બીજાઓ, જેવા કે મધ્યમ માર્ગીઓ તો આખી એ વાળીઝૂડનારાની પ્રથાનો સ્વીકાર કરી લે છે. આખા મકાનની રોનક અને શિલ્પકળા ઉપર તેઓ આફરીન છે. તેમને તો પેલા જૂના માલિકોને બદલે એક પછી એક પોતે ઠસી જવું છે અને તેઓ ‘હિંદીકરણ’ કહે છે. તેમને મન પ્રશ્ન માત્ર મકાનનો રંગ બદલવાનો અથવા બહુ તો વ્યવસ્થામાં થોડાઘણા ફેરફાર કરવાનો છે. નવા જ રાજતંત્રની પરિભાષામાં તેઓ કદી વિચાર કરતા નથી.

તેમને મન સ્વરાજ્યનો અર્થ એટલો જ છે કે બધું પહેલાની માફક ચાલ્યા કરે માત્ર તેમાં જરા કાળી છાંય વધે એટલું જ. તેઓ કેવળ એવા ભવિષ્યની જ કલ્પના કરી શકે છે જેમાં તેઓ અથવા તેમના જેવા માણસો મુખ્ય ભાગ ભજવશે અને મોટા અંગ્રેજ અમલદારોનું સ્થાન લેશે. એમાં બધી નોકરીઓ, સરકારી ખાતા, ધારાસભાઓ, વેપાર, ઉદ્યોગ બધું એનું એ જ હોય. સિવિલ સર્વિસવાળા પોતાની ઓફિસોમાં મર્મ કરતા હોય, રાજાઓ પોતાના મહેલમાં પડ્યા હોય અને પોતાની પ્રજા ઉપર છાપ પાડવાને માટે પોતાના હીરામોતીના બધા ઘરેણાં શરીર ઉપર ખડકીને તથા ચકચકિત પોશાક પહેરીને કોઈ કોઈવાર બહાર દેખા દેતા હોય, જમીનદારો ખાસ રક્ષણની માગણી કરી રહ્યા હોય પરંતુ તે દરમિયાન પોતાના કિસાનોને કનડતા હોય, શાહુકાર પોતાની નાણાની કોથળી લઈ જમીનદાર તેમજ કિસાન બન્નેને ચૂસતા હોય, વકીલ પોતાની ફી ગણતો હોય અને ઈશ્વર સ્વર્ગમાં વિરાજતો હોય!

તેમના વિચારોનો સાર એ નીકળે છે કે જે સ્થિતિ છે તે ટકાવી રાખવી. તેઓ જે ફેરફાર ઇચ્છે છે તે અંગત ફેરફારો કરી શકાય. બ્રિટિશ લોકોનો સદ્‌ભાવ

જાડાપણાને ધીમે ધીમે ગળાઈને થાય તેમ આ ફેરફારો કરવાનું તેઓ ઇચ્છે છે. તેમના રાજ્યપ્રકરણ અને અર્થપ્રકરણનો આખો પાયો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થિરતા અને શાશ્વતી ઉપર મંડાયેલો છે. આ સામ્રાજ્ય ઠીક ઠીક લાંબા વખત માટે અચળ રહેશે એમ માની તેઓ તેની સાથે ટેવાઈ ગયા છે અને સરકારની રાજ્યપ્રકરણી અને અર્થપ્રકરણી વિચારસરણી તેઓ સ્વીકારી લે છે એટલું જ નહિ પણ મોટે ભાગે તેમના નૈતિક ધોરણો પણ સ્વીકારી લે છે એ ધારણો તો બ્રિટિશ આધિપત્યનું સ્થાયીપણું નભાવવાને અર્થે રચાયેલાં છે.

મહાસભાની વૃત્તિ આનાથી તદ્દન જુદી જ છે. પરંતુ તેને તો નવું રાજ્યતંત્ર જોઈએ છે, અત્યારની વ્યવસ્થામાં ક્યાંક અહીંતહીં ફેરફારો નથી જોઈતા. એ નવું રાજ્યતંત્ર કેવું હશે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ સાધારણ મહાસભાવાદીને ન હોય અને તે વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો પણ હોય પરંતુ મહાસભામાં સૌ કોઈ (મહાત થોડા નરમ વિચારના સિવાય) એમ તો માને જ છે કે વર્તમાન સ્થિતિ અને રીતો નહિ જ ચાલવી જોઈએ, તેમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે, સાસ્થાનિક દરજ્જા અને પૂર્ણ સ્વરાજમાં ભેદ આ જ છે. બ્રિટિશ અર્થવ્યવસ્થાની સાથે આપણને બાંધી દેવામાં આવે અને ઘણાં દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બંધનોવાળી જૂની ઇમારત અવીને એવી જ રહે એ કલ્પના પહેલામાં છે, બીજામાં આપણા મનોયોગોને અનુકૂળ એવું નવું ચણતર કરવાની સ્વતંત્રતા આપણને હોવી જ જોઈએ એ ધારણા છે.

આમાં કાંઈ ઇંગ્લંડ અથવા અંગ્રેજ લોકો સાથે દ્વેષ વેરનો કે કોઈ પણ સોગે તેમનાથી અલગ પડી જવાનો સવાલ નથી. આટલું આટલું બની ગયા પછી ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચે વેરભાવ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. ટાગોર કહે છે કે "એપરવા સત્તા વાળાની ચાવીને બગાડી નાખી તાણું ઉઘાડવા કુહાડીનો ઉપયોગ કરે છે." આપણા હૃદયની ચાવીનો નાશ (બ્રિટન પૂરતો) તો ક્યારનોય થઈ ગયો છે અને આપણી ઉપર કુહાડીના જે પુષ્કળ પ્રયોગો થયા છે તેથી આપણે બ્રિટનના પક્ષપાતી બન્યા નથી. છતાં જો હિંદુસ્તાનનું અને આખી માનવતાનું સાચું અને મોટું હિત સાધવાનો આપણે દાવો કરીએ તો ક્ષણિક આવેશોથી ખેંચાઈ જવું આપણને પાલવે નહિ. એમ ખેંચાઈ જવાનું આપણને મન થાય તોપણ છેલ્લાં પંદર વરસથી ગાંધીજીએ જે કંઈ તાલીમ આપણને આપી છે તે આપણને તેમ કરવા દે એમ નથી. બ્રિટિશ જેલમાં બેસીને આ હું લખી રહ્યો છું. કેટલાયે મહિનાથી મારું ચિત્ત બહુ ગમગીન રહે છે. પહેલાંની કોઈ પણ જેલ કરતાં આ એકાન્ત કેદને લીધે આ વખતે મારે વધારે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું છે. અનેક પ્રસંગો બની ગયા જ્યારે મારા ચિત્તમાં ક્રોધ અને ઉદ્વેગ વ્યાપ્યો છે. છતાં અહીં બેસીને જ્યારે હું મારા ચિત્તના અને હૃદયના ભાગને તપાસું છું ત્યારે ત્યાં ઇંગ્લંડ કે અંગ્રેજો પ્રત્યે ક્રોધ મને દેખાતો નથી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદને હું નાપસંદ કરું છું અને હિંદુસ્તાન ઉપર તે ઠોકી બેસાડવામાં આવ્યું છે તે હું સહન કરી શકતો નથી. મને મૂડીવાદી પદ્ધતિ જરાયે ગમતી નથી. બ્રિટનનો રાજ્યકર્તા વર્ગ હિંદુસ્તાનને જે

આપણને કહેવામાં આવે છે કે આધુનિક કાળમાં જ્યારે આખી દુનિયા વધુ ને વધુ પરસ્પરાવલંબી થતી જાય છે ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય રાખવું એ સંકુચિતતા છે સ્વાતંત્ર્યની માગણી કરીને આપણે ઘડિયાળનો કાંટો પાછો મૂકવાનું કરીએ છીએ. મધ્યમમાર્ગીઓ, શાન્તિવાદીઓ અને ઇંગ્લંડના કહેવાતા સમાજવાદીઓ પણ આ દલીલ રજૂ કરે છે આપણી સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવના માટે આપણને ઠપકો આપે છે અને સાથે સાથે આપણને એવી પણ સૂચના આપે છે કે રાષ્ટ્રીય જીવન વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવવાનો ઉપાય બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘ છે મધ્યમમાર્ગીઓનો વાદ શાન્તિવાદ સમાજવાદ એ બધા વાદો ઇંગ્લંડમાં તો સામ્રાજ્યને ટકાવવાના માર્ગમાં જ મળે છે એ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ટ્રૉટ્સ્કી કહે છે રાજ્ય કરનારી પ્રજાની ચાલુ સ્થિતિ જાળવી રાખવાની ઇચ્છા ઘણીવાર રાષ્ટ્રભાવના કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાનો સ્વાંગ ધારણ કરી શકે છે—જેમ વિજેતા રાષ્ટ્ર પોતાની લૂંટ પચાવી રાખવાની ઇચ્છાને શાન્તિવાદનું સ્વરૂપ આપે છે તેમ મૅક્ડોનલ્ડ ગાંધીના સામે આંતરરાષ્ટ્રીયતાના હિમાયતી તરીકે ખપી જાય છે

હિંદુસ્તાન જ્યારે રાજદ્વારી મુક્તિ મેળવશે ત્યારે તે કેવું હશે અથવા શું કરશે તે હું જાણતો નથી. પરંતુ એટલું તો હું જાણું છું કે તેના જે લોકો આજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરે છે તેઓ વિશાળમાં વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીયતા માટે પણ હિમાયત કરે છે સમાજવાદીને મન રાષ્ટ્રભાવનાનો કશો અર્થ ન હોઈ શકે પરંતુ મહાસભાના વિશેષ આગળ વધેલા લોકોમાંથી જેઓ સમાજવાદીઓ નથી તેવાઓ પણ ઘણા પાકા આંતરરાષ્ટ્રીયતાવાદી તો છે જ આજે આપણે સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કરીએ છીએ તે કાંઈ અળગા પડી જવાની ઇચ્છાથી નથી કરતા ઊલટું સાચી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે બીજા દેશોની સાથે આપણા સ્વાતંત્ર્યનો પણ કાંઈક અંશ જતો કરવા આપણે પૂરેપૂરા તૈયાર છીએ કોઈ પણ સામ્રાજ્યવાદી તંત્ર ભલેને ગમે તેવા મોટે નામથી પોતાને ઓળખાવે પણ એ આવી વ્યવસ્થાનું દુશ્મન છે અને સામ્રાજ્યવાદને માર્ગે જગતનો સહકાર કે જગતની શાંતિ કદી સધાવાના નથી

જગતભરમાં બની રહેલી ઘટનાઓ બતાવી આપે છે કે બધાં સામ્રાજ્યો આપ આપના ચાર સત્તા તથા આર્થિક સામ્રાજ્ય જમાવવાની ઇચ્છાને કારણે એકબીજાથી વધુ ને વધુ અલગ પડતાં જાય છે આંતરરાષ્ટ્રીયતા વધવાને બદલે તેનાથી ઊલટી ક્રિયા જ ચાલી રહી છે આનાં કારણો શોધી કાઢવા મુશ્કેલ નથી વર્તમાન અર્થવ્યવસ્થાની વધતી જતી નબળાઈના તે સૂચક છે આ નીતિનું એક પરિણામ એ આવે છે કે અમુક આપખુદ તંત્ર નીચેના પ્રદેશમાં સહકાર વધે છે પરંતુ બાકીની દુનિયાથી એ તંત્રનો વિચ્છેદ પણ વધે છે હિંદુસ્તાનને માટે તો ઓટાવાના તથા બીજા ઠરાવોથી આપણે જોયું છે કે તેને લીધે બીજા દેશો સાથેના આપણા સંબંધો અને આપણા બંધનો ઢીલા પડ્યા છે અને ઓછા થયા છે બ્રિટિશ ઉદ્યોગો ઉપર આપણે પહેલાં કરતાં પણ વધારે તાકીને જોઈ રહેનારા થયા છીએ અનેક રીતે આ નીતિથી તાત્કાલિક નુકસાનો આપણને થયાં છે તે બાજુએ રાખીએ તોપણ બીજાં જોખમો પણ દેખીતાં જ

છે આમ સાંસ્થાનિક દરજ્જાથી આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો વૃદ્ધિ પામવાના નથી પણ આપણે દુનિયાથી વધારે અળગા પડતા જઈએ છીએ

પરંતુ આપણા હિંદી મધ્યમમાર્ગી મિત્રોને દુનિયાને અને ખાસ કરીને પોતાના દેશને બરોબર બ્રિટિશ ચશ્માંમાંથી જોવાની વિલક્ષણ ટેવ પડી છે મહાસભા શું કહે છે અને તે એમ શા માટે કહે છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ બ્રિટિશ લોકોની જૂની દલીલનું રટણ કર્યા કરે છે કે સાંસ્થાનિક દરજ્જાના સ્વરાજ કરતાં સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ એ વધારે સંકુચિત અને ઓછો ઉન્નતિકર છે તેમને મન આંતરરાષ્ટ્રીયતા એટલે બહાઈટ હૉલ જ છે, કારણ બીજા દેશોથી તેઓ તદ્દન અજ્ઞાન છે તેમાં કાંઈક અંશે ભાષાની મુશ્કેલીનું કારણ છે, પરંતુ વધારે કારણ તો બીજા દેશોને વિષે જાણવાની તેમને કશી પડી નથી એ છે અલબત્ત હિંદુસ્તાનના રાજકાજમાં સત્યાગ્રહ જેવી સીધી લડત ચલાવવાની અથવા કોઈ પણ જાતની આક્રમણકારી નીતિ અખત્યાર કરવાની તેઓ વિરુદ્ધ છે, પરંતુ વિચિત્ર એ છે કે બીજા દેશોમાં આવી પદ્ધતિઓ સ્વીકારાય તેનો તેમના કેટલાક નેતાઓને વાંધો નથી. દૂરથી તેની તેઓ કદર કરી શકે છે અને પ્રશંસા પણ કરે છે, અને પશ્ચિમના દેશોમાંના કેટલાક સરમુખત્યારો તો તેમની માનસિક સ્તુતિ પણ મેળવે છે

શબ્દોથી ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ આપણા દેશમાં આપણી સામે ખરો પ્રશ્ન એ જ છે કે 'આપણે શું નવું જ રાજ્યતંત્ર જોઈએ છે કે નવા અમલદારો જોઈએ છે?' મધ્યમમાર્ગીઓનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે તેમને નવા અમલદારો જોઈએ છે, તેથી વિશેષ કશું નથી જોઈતું, અને તેય દૂરનો અને ક્રમિક પ્રગતિનો આદર્શ છે 'સાંસ્થાનિક દરજ્જો' એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અનેકવાર થાય છે પરંતુ અત્યારનું ખરું ધ્યેય તો પેલા ગૂઢ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે ' કેન્દ્રમાં જવાબદારીનું તંત્ર ' તેમના મુખમાંથી આવા નવનોઢિયા શબ્દો નીકળતા નથી, ' સત્તા, સ્વાતંત્ર્ય સ્વાધીનતા મુક્તિ ' એ શબ્દો તેમને ભયંકર લાગે છે વકીલની ભાષા અને વકીલના ઢંગ તેમને બહુ ગમે છે, ભલેને તેથી જનતાને ઉત્સાહ ન ચઢતો હોય વ્યક્તિઓએ અને મંડળોએ ધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યની ખાતર અનેક સંકટો વેઠ્યાના અને પોતાના જાન જોખમમાં નાખ્યાના પણ ઇતિહાસમાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો છે પરંતુ કેન્દ્રમાં જવાબદાર તંત્ર અથવા એવા બીજા કાયદાની ભાષાના શબ્દો માટે કોઈ ઇરાદાપૂર્વક એક ટંકનું ખાવાનું પણ જતું કરે કે ઓછી સ્વસ્થતાથી ઊંઘે એ માનતાં શંકા થાય છે

ત્યારે આ થયું મધ્યમમાર્ગીઓનું ધ્યેય અને તે 'સામી લડત' ચલાવીને અથવા બીજી કોઈ જાતના આક્રમણકારી ઉપાયથી નહિ પણ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તેમ ડહાપણ અનુભવ વિનય સામશક્તિ મૂંગી લાગવગ અને ખરી બાહોશી થી સાધવાનું છે એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે આપણી સારી ચાલચલગતથી અને આપણાં સારાં કામોથી આપણે છેવટે આપણી સરકારને સત્તાનો ત્યાગ કરવાનું સમજાવી શકીશું બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આજે તેઓ આપણો વિરોધ કરે છે તેનું કારણ

કા તો એ છે કે આપણા આક્રમણકારી વલણને લીધે તેઓ આપણા ઉપર ગુસ્સે થયા છે અથવા તો તેમને આપણી શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ નથી અથવા એ બંને કારણો છે સામ્રાજ્યવાદ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું આ તો બહુ ભોળિયું પૃથક્કરણ થયું. એક તેજસ્વી અંગ્રેજ લેખક મિ. બ્રાઉન એચ. ટોનીએ એક બહુ જ મૌલિક્યુક્ત અને આકર્ષક ચોપડી લખી છે જેમાં ક્રમે ક્રમે સત્તા મેળવવાના ઉપાય વિષે તથા રાજકર્તાઓ સાથે સહકાર કરવાની નીતિ વિષે તેણે વિવેચન કર્યું છે. તેણે તો આ બ્રિટિશ મજૂરપક્ષને ઉદ્દેશીને લખેલું છે પરંતુ તેના શબ્દો હિંદુસ્તાનને વધારે લાગુ પડે એવા છે કારણ કે અહીં નહિ તો લોકશાસનવાળી સંસ્થાઓ તો છે જ અને વધારે નહિ તો સિદ્ધાંત પૂરતી બહુમતીની સત્તા પણ ત્યાં ચાલે છે. તે ટોની વધે છે:

કાંદો ખાવો હોય તો તેનું એક એક પડ ઉખેડીને ખાઈ શકાય પણ જીવતા વાઘની ચામડી એક એક પડ કરીને ઉતારી નહિ શકાય. જીવતા પ્રાણી ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો ધંધો તો વાઘનો છે અને પ્રથમ તે આખી ચામડી ઉતારી લે છે.

બીજા કોઈ દેશમાં વિશેષાધિકાર ભોગવનારા વર્ગો કદાચ ભોળિયા હશે પણ ઇંગ્લંડમાં તો નથી જ. મજૂરપક્ષનો કેસ રજૂ કરવામાં સ્નેહ અને મીઠાશ વાપરવાથી પેલા લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખી શકાય અને તેમને એમ સમજાવી શકાશે કે આ તેમનો પણ પક્ષ રજૂ કરે છે તો એ ભ્રમ જ. એ ખ્યાલ એટલો જ મોટો છે જેટલો કોઈ ચાલાક સોલિસિટર પાસેથી એમ માનીને તમે કોઈ મિલકત પડાવી લેવાનો વિચાર રાખો. જે મિલકત ઉપરના અધિકાર દર્શાવતા બધા દસ્તાવેજો તો પેલા સોલિસિટર પાસે જ હોય. ધનપતિ વર્ગ મોઢે મીઠો પણ જબરો અને આત્મવિશ્વાસવાળો છે. મુશ્કેલીમાં આવી પડે તો બધા વિધિનિષેધોને કોરે પણ મૂકી દે એવો છે. પોતાની રોટીની કઈ બાજુએ માખણ ચોપડેલું છે એ બરાબર ખબર છે અને માખણ ખૂટી ન પડે એની તેને પૂરેપૂરી કાળજી છે. જ્યારે તેને લાગે છે કે તેની સ્થિતિ ગંભીર જોખમમાં આવી પડી છે ત્યારે તે ગમે તે આર્થિક આયુધ કોઈ પણ નઠારું વાપરવા તૈયાર થશે — ઉમરાવોની સભા, રાજા, છાપખાના, લશ્કરમાં અસંતોષ, નાણાંની બારીક ગૂંચ, આંતરરાષ્ટ્રીય મુશ્કેલીઓ અથવા ૧૯૨૪માં વર્તમાનપત્રો ના પગ ઉપરના હુમલાએ બતાવી આપ્યું હતું તેમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા દેશના હિત બહાર જવાની રાજખટપટ —આ બધાં મહોરાંમાંથી જેના આશ્રય લેવા પડે તે લેવાનું તેઓ ચૂકે એવા નથી.

બ્રિટિશ મજૂરપક્ષ એ એક જૂની સંસ્થા છે. લોકશાસન ... ના વાળા તથા ખૂબ વિકાસ પામેલી સહકારી વ્યવસ્થાવાળા મજૂરમહાજનોનો તેને ટેકો છે તે ઉપરાંત સરકારી કહેવાતા ધંધાવાળા પણ તેના સભ્ય અથવા મદદગાર છે. બ્રિટનમાં પુખ્ત ઉંમરના બધા માણસોને મતાધિકાર છે અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પાર્લમેન્ટની સંસ્થા તે ત્યાંની જનતા કેટલાક લાભ થયા ગણી ભોગવતી આવી છે. આમ છતાં પણ ટોની એ મતના છે કે ક્રમિક અને શમનના ઉપાયો એ તેવા ઉપાયો ?

અને ઇષ્ટ હોય છતાં એ ઉપાયોથી મજૂરપક્ષ કશી મોટી સત્તા મેળવવાની આશા રાખી શકે નહિ. આ મતનું સંગીનપણું તાજેતરના બનાવોએ સાબિત કરી આપ્યું છે. મિ. ગેની સૂચવે છે કે પાર્લમેન્ટમાં મજૂરપક્ષની બહુમતી થાય તોપણ તેઓ કશા મૂળગામી સુધારા કરી શકે નહિ. કારણ વિશેષાધિકાર ભોગવતા વર્ગો તેમનો વિરોધ કર્યા વિના રહે નહિ. કેમકે રાજદ્વારી, સામાજિક, આર્થિક, નાણાપ્રકરણી અને લશ્કરી એમ ઘણી બાબતમાં તેઓ સજ્જડ કિલ્લેબંધી કરીને બેસી ગયેલા છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. કે હિંદુસ્તાનમાં તો પરિસ્થિતિ તદ્દન જ જુદી છે. અહીં લોકશાસનની સંસ્થાઓ નથી, તેમ કશી પરંપરા નથી. અહીં તો ઑર્ડિનન્સો, આપઅખત્યાર સત્તા અને શરીર, વાણી, લખાણ, સભા તથા છાપાં ઇત્યાદિના દમનની પ્રથા સુસ્થાપિત છે. મધ્યમમાર્ગીઓનું પણ એવું કાંઈ મજબૂત સંગઠન નથી. એટલે તેમને તો એકલા તેમના કિસ્મત ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહી જાય છે.

બંધારણવિરુદ્ધની અથવા ભંગકારક ગણાય તેવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની સામે મધ્યમમાર્ગીનો મજબૂત વિરોધ હોય છે. લોકશાસનવાળા બંધારણોવાળા દેશોમાં બંધારણીય શબ્દનો અર્થ બહુ વિશાળ થાય છે. ત્યાં તો બંધારણનો કાયદા ઘડવા ઉપર કાબૂ હોય છે, પ્રજાની કાયદેસર છૂટોનું તે રક્ષણ કરે છે, કારોબારી ખાતા ઉપર તે અંકુશ રાખે છે અને રાજદ્વારી તથા આર્થિક રચનામાં ફેરફારો કરવાની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિઓનો તે પૂરો અવકાશ આપે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આવું કશું બંધારણ નથી, એટલે એ શબ્દનો અહીં એવો કશો અર્થ થઈ શકે નહિ.[1] આપણા દેશમાં બંધારણ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એટલે જે વિચારને અહીં સ્થાન જ નથી તે દાખલ કરવા બરાબર છે. વિચિત્ર વાત તો એ છે કે અમનસભાના વત્તાઓછા આપઅખત્યારી કૃત્યોના સમર્થન માટે બંધારણ મુજબના શબ્દનો પ્રયોગ અહીં કરવામાં આવે છે; અથવા કેટલીકવાર કાયદેસરના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. આપણે તો 'કાયદેસર' અને 'ગેરકાયદે' એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો એ જ ઉત્તમ છે, જોકે એ શબ્દો પણ અચોક્કસ છે અને રોજ ને રોજ તેમાં પણ ફેરફાર થયા કરે છે.

એક નવો ઑર્ડિનન્સ નીકળે અથવા નવો કાયદો કરવામાં આવે કે નવા ગુના ઉત્પન્ન થાય છે. જાહેર સભામાં હાજરી આપવી એ ગુનો થાય. બાઇસિકલ ઉપર બેસવું, અમુક પ્રકારના કપડાં પહેરવાં, સૂર્યાસ્ત પહેલાં ઘેર ન પહોંચવું, દરરોજ પોલીસ પાસે હાજરી ન પુરાવવી — આ બધા અને આવા બીજા કેટલાય ગુના હિંદુસ્તાનના

૧. નામાંકિત મધ્યમમાર્ગી નેતા અને 'લીડર' પત્રના મુખ્ય તંત્રી શ્રી સી. વાય. ચિંતામણિએ હિંદુસ્તાનમાં [illegible] સાઈમન કમિશનના [illegible] સંયુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભામાં ટીકા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં [illegible] અભાવ છે એ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. અભિપ્રાયની વધુ પ્રતિનિધિ અને અન્ય ... વધુ મોટા વિરુદ્ધ સરકારને આધીન ... વિરુદ્ધ ... એ વધુ સાચું છે.

કેટલાય ભાગમાં આજે ગુના ગણાય છે. અમુક કૃત્ય એક ભાગમાં ગુનારૂપ બને અને બીજા ભાગમાં તે ગુનો ન ગણાતું હોય. બિનજવાબદાર કારોબારી અમલદારો તાબડતોબ ગમે તેવા કાયદાઓ ઘડી શકતા હોય ત્યાં કાયદાનો અથવા કાયદેસરનો અર્થ કારોબારી અમલદારની મરજી એટલો જ થાય છે, બીજો કશો થતો નથી. સાધારણ રીતે લોકો અમલદારોની મરજીને નમે કે હુકમને આધીન થાય છે કારણ આજ્ઞાભંગનાં પરિણામો દુઃખકારી હોય છે. પરંતુ કોઈ એવો સિદ્ધાંત રાખે કે હું તો હમેશાં આવા કાયદાનું પાલન કરીશ તો તેની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ પૂરતો તો એનો અર્થ એ જ થયો કે સરમુખત્યારી અથવા બિનજવાબદાર સત્તાને તે બિનશરતે વશ થાય છે. પોતાના વિવેકનો ત્યાગ કરે છે અને કોઈ કાળે પણ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાનું અશક્ય કરી મૂકે છે.

આજે લોકશાસનવાળા બધા દેશોમાં એ ચર્ચા એ ચાલી રહી છે કે આખી અર્થપ્રકરણની રચના મૂળમાંથી બદલાય એવા ફેરફારો આપણી પાસે જે રાજ્યબંધારણ પડેલું છે તે મારફત ચાલુ ઢબે થઈ શકે કે કેમ? ઘણા લોકોનો અભિપ્રાય એવો છે કે આવી રીતે કશું થઈ શકે નહિ અને કોઈક અસાધારણ અને ક્રાંતિકારી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી પડશે. આપણા દેશમાંના કામ પૂરતી તો આ ચર્ચા નકામી છે કારણ આપણે જોઈતા હોય તે ફેરફાર કરાવવા માટે આપણી પાસે કશાં બંધારણીય સાધનો છે જ નહિ. શ્વેતપત્રને અથવા તેના જેવા ખરડાને કાયદાનું રૂપ આપવામાં આવશે તો ઘણી દિશાઓમાં બંધારણીય પ્રગતિ પૂરેપૂરી અટકી પડશે. અહીં તો ક્રાંતિ અથવા તો કાયદાવિરુદ્ધ ચળવળ સિવાય બીજો કશો ઉપાય જ નથી. એટલે આપણે શું કરી રાખીએ? શું ફેરફારનો બધો ખ્યાલ છોડી જ દેવો અને કિસ્મત ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવું?

આજની આપણા દેશની સ્થિતિ તો ભારે વિષમ છે. કારોબારી અમલદારો તમામ પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ રોકી અથવા દબાવી શકે છે અને રોકે છે અથવા દબાવે છે. અમલદારોને માટે જે કોઈ પ્રવૃત્તિ ભયકર છે એમ તેમને લાગે તે રોકી દેવામાં આવે છે. આમ તમામ અસરકારક પ્રવૃત્તિ અટકાવી શકાય છે અને ગયાં ત્રણ વર્ષમાં અટકાવવામાં આવી હતી. એટલે કારોબારી સત્તાને તાબે થવું એનો અર્થ તમામ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી એટલો જ થાય છે. પણ એ સ્થિતિ સ્વીકારવી, એ તો અશક્ય છે.

કોઈ પણ માણસ એમ ન કહી શકે કે હું હમેશાં અને અચૂક રીતે કાયદા મુજબ જ વર્તીશ. લોકશાસનવાળાં રાજ્યતંત્રમાં પણ એવા પ્રસંગો ઊભા થાય જ્યારે મનુષ્યનું અંતર તેનો વિરોધ કરવા ફરજ પાડે. ગુલામી કે આપખુદ સત્તાવાળા દેશમાં આવા પ્રસંગો જરૂર વધારે ઊભા થાય. અરે આ રાજ્યમાં તો કાયદાને માટે કશો નૈતિક બચાવ રહેતો જ નથી.

મધ્યમમાર્ગીઓ કહે છે, "સીધી લડત એ સરમુખત્યારીને મળતી વસ્તુ છે. લોકશાસનને મળતી નહિ. એટલે જેઓ લોકશાસન તત્ત્વનો વિજય ઇચ્છતા હોય તેમણે

સીધી લડતથી હમેશા દૂર રહેવુ જોઈએ" આ વિચારમા ગેટાળો છે અને લખાણમા શિથિલતા છે ઘણીયે વાર સીધી લડત — દાખલા તરીકે, કામદારોની હડતાળ — એ કાયદેસર હોઈ શકે પણ અહી કદાચ રાજદ્વારી લડત વિવક્ષિત હશે આજે હિટલરના જર્મનીમા કયા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ શકય છે? કા તો માનાપમાન છોડી દઈ તાબે થાઓ, કા તો કાયદા વિરુદ્ધ અને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ કરો ત્યા લોકશાસન શી રીતે સાધી શકાય?

હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ લોકશાસનનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર કરે છે, પરંતુ તેની પાસે જવાની તેમનામાના ઘણાખરાની ઇચ્છા નથી મધ્યમમાર્ગી નેતાઓના એક મોટા આગેવાન, સર પી એસ શિવસ્વામી આયર, એમણે ૧૯૩૪ના મે માસમા કહ્યું હતુ, 'લોકપ્રતિનિધિસભા મેળવવાની હિમાયત કરવામા, મહાસભા સમૂહના ડહાપણ ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ રાખે છે, અને આ બધી ગોળમેજી પરિષદોમા જેમણે ભાગ લીધો છે તેમની સાચાદિલી અને શક્તિને બહુ ઓછો ન્યાય કરે છે લોકપ્રતિનિધિસભા આથી કાઈ વધારે સારુ કરી શકી હોત એ વિષે મને ખૂબ જ શકા છે" એટલે સર શિવસ્વામીનો લોકશાસનનો ખ્યાલ 'સમૂહ'થી કાઈક જુદો જ છે, અને બ્રિટિશ સરકારે નીમેલા 'સાચા અને શક્તિશાળી' માણસોના મ ડળ સાથે વધારે બ ધબેસતો આવે છે વળી તેઓ શ્વેતપત્રને વધાવી લે છે, કારણ જોકે તેનાથી તેમને "પૂર્ણ સ તોષ નથી," છતા તેમના મતે "આખાનો વિરોધ કરવો એ દેશને માટે ડહાપણભરેલુ નથી" કહો હવે, બ્રિટિશ સરકાર અને સર પી એસ શિવસ્વામી આયર વચ્ચે પરિપૂર્ણ સહકાર ન હોવાને માટે કયુ કારણ દેખાય છે?

મહાસભાએ સવિનય ભ ગ પાછો ખે ચી લીધો એ સ્વાભાવિક રીતે જ મધ્યમ માર્ગીઓએ વધાવી લીધુ વળી આવી "મૂર્ખાઈ ભરેલી અને વિચાર વિનાની ચળવળ" માથી અલગ રહેવાના પોતાના ડહાપણ માટે તેઓ માન ખાટવાનુ કરે તો તેમા પણ નવાઈ નથી. તેઓ આપણને કહેતા "અમે આમ નહોતુ કહ્યું?" આ દલીલ બહુ વિચિત્ર છે કારણ આપણે ઊભા થયા અને બરાબર લડત ચલાવી એટલે આપણને ધકેલી નીચે પાડવામા આવ્યા તેમાથી સાર એ કાઢી બતાવવામા આવ્યો કે ઊભા થવુ એ ખરાબ ચીજ છે, પેટે આલવુ એ ઉત્તમ અને સૌથી સલામત છે, સાષ્ટાંગ પ્રણિપાતની સ્થિતિમાથી ધકેલી પાડવાનુ કે નીચે પાડવાનુ તદ્દન અશક્ય જ છે!

૫૩. હિંદ, જૂનું અને નવું

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા હિંદીઓને પરદેશી રાજ્યથી અકળામણ થાય એ સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય છે છતા વિચિત્ર એ છે કે આપણા શિક્ષિતોમાના ઘણાખરા ઓગણીસમી સદીના અ તમા જાણ્યેઅજાણ્યે, સામ્રાજ્યભાવના વિષેની બ્રિટિશ વિચારસરણી સ્વીકારી લીધી હતી પોતાની દલીલોની માડણી તેઓ એ વિચારસરણીના પાયા ઉપર જ કરતા માત્ર તેના કેટલાક બહારથી દેખાતા કૃત્યો ઉપર તેઓ ટીકા કરવાનુ સાહસ કરતા

રાજાઓ તથા કૉલેજોમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર તથા બીજા વિષયો શીખવવામાં આવતા તે સઘળા રીતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવનાની દૃષ્ટિએ લખાયેલા હતા. આપણી જૂની અને આજની અસંખ્ય ત્રુટિઓ ઉપર અને અંગ્રેજોના સદ્‌ગુણો તથા મહાન ભવિષ્ય ઉપર તેમાં ભાર મૂકવામાં આવતો. આ વિકૃત વલણનો આપણે ઘણે દરજ્જે સ્વીકાર કર્યો અને આંતર પ્રેરણા તેનો વિરોધ કરતી તો પણ તેની અસર મન ઉપર થયા વિના રહેતી નહિ. શરૂઆતમાં તો આપણી બુદ્ધિને બીજું કશું દેખાય એમ જ નહોતું, કારણ કે બીજી હકીકતો અને દલીલોની આપણને ખબર જ નહોતી. એટલે ઊલટું આપણે ધર્મનિષ્ઠ રાષ્ટ્રભાવનાનો આશ્રય લીધો અને એમ માનવા લાગ્યા કે ધર્મ અને ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં તો આપણે કોઈથી ઊતરીએ એવા નથી. આપણાં દુઃખ અને અધઃપતનમાં પણ આપણે આશ્વાસન માની લીધું એવા ખ્યાલથી કે પશ્ચિમનો સ્વભાવ અને ચારિત્ર્ય જોકે આપણામાં નથી તો પણ આપણા પાસે સારી આંતરિક વસ્તુ છે, જે બહુ વધારે મૂલ્યવાન અને સાચવી રાખવા જેવી છે. વિવેકાનંદે તથા બીજાઓએ તેમજ આપણી ફિલસૂફીમાં રસ લેતા પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ આપણા સ્વમાનને કાંઈક પોષણ આપ્યું અને આપણા ભૂતકાળ વિષેના સુષુપ્ત અભિમાનને જાગૃત કર્યું.

આપણી ભૂત અને વર્તમાન સ્થિતિ વિષે અંગ્રેજો તરફથી કરવામાં આવતાં વિધાનો વિષે આપણે ધીમે ધીમે શંકા ઉઠાવતા થયા અને તેની બારીકાઈથી તપાસ કરવા લાગ્યા. છતાં હજી બ્રિટિશ વિચારસરણીના ચોકઠામાં ગોઠવાઈને જ આપણા વિચારો અને આચારો ચાલતા. કોઈ કૃત્ય ખરાબ હોય તો તેને અ-બ્રિટિશ કહેવામાં આવતું. હિંદુસ્તાનમાં કોઈ અંગ્રેજે અયોગ્ય વર્તાવ કર્યો હોય તો એ તેનો વૈયક્તિક દોષ ગણાતો, પદ્ધતિ કે તંત્રનો દોષ નહિ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યની પરીક્ષા કરનારું જે સાહિત્ય એકઠું થયું તેમાં તેના લેખકોનું ભિન્ન ભિન્ન મધ્યમમાર્ગી વલણ છતાં તેણે ક્રાંતિકારી કામ સાર્યું અને આપણી રાષ્ટ્રભાવનાને રાજદ્વારી અને આર્થિક આધાર આપ્યો. દાદાભાઈ નવરોજીનાં 'હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ અને બ્રિટિશ રાજ્ય' (પાવર્ટી એન્ડ અન-બ્રિટિશ રૂલ ઇન ઇંડિયા) એ પુસ્તકે તથા રમેશચંદ્ર દત્ત, વિલિયમ ડિગ્બી અને બીજા લેખકોનાં પુસ્તકોએ આપણા રાષ્ટ્રીય વિચારોના વિકાસમાં ક્રાંતિકારી ભાગ ભજવ્યો. વળી આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં થયેલાં સંશોધનોએ બતાવી આપ્યું કે ભૂતકાળમાં આપણા દેશે અતિ ઉચ્ચ અને ઉજ્જ્વળ સંસ્કૃતિનાં યુગો જોયા છે. આ બધું આપણે ખૂબ સંતોષપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. વળી આપણને એ પણ માલૂમ પડ્યું કે અંગ્રેજોએ લખેલાં ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં હિંદમાંની બ્રિટિશ તવારીખ વિષે આપણને જે મનાવવામાં આવે છે તે કરતાં એ તવારીખ બહુ જુદી જ છે.

આમ આપણા દેશમાં ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યવ્યવસ્થાના જે ચિત્રો અંગ્રેજ લોકો દોરતા તેના પ્રત્યેની આપણી શંકા વધતી ગઈ છતાં આપણું કામકાજ તો તેમની વિચારસરણીની હદમાં રહીને જ ચાલતું. ઓગણીસમી સદી પૂરી થઈ તે વખતે

રાષ્ટ્રભાવનાવાળા હિંદીઓની સ્થિતિ આવી હતી આજે પણ મધ્યમમાર્ગી મંડળના તથા બીજા એવા નાના મંડળોના તથા મહાસભાવાદીઓમાંના મધ્યમમાર્ગીઓના વિચારો એવા જ છે તેઓ કોઈ કોઈવાર લાગણીના વેગમાં આગળ જતા રહે છે ખરા છતાં તેઓ હજી ઓગણીસમી સદીની વિચારસૃષ્ટિમાં જ રહે છે તેને લીધે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યના વિચાર મધ્યમમાર્ગીઓ સમજી શકતા નથી કારણ મધ્યમમાર્ગીઓના માનસમાં હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનો મેળ બેસે એમ નથી. આપણા મધ્યમમાર્ગીઓ તો એવી કલ્પના કરે છે કે પોતે ક્રમે ક્રમે મોટી નોકરીઓ ઉપર ચડશે અને તેમને વધારે ને વધારે મહત્ત્વની ફાઈલોવાળાં કામ કરવાનાં આવશે તેની કલ્પના પ્રમાણે સરકારનું તંત્ર તો પહેલાંની માફક જ સરળતાથી ચાલ્યા કરશે માત્ર નાબિયચક પોતાના હાથમાં આવશે આ બધાની પાછળ કોઈક સ્થળે બ્રિટિશ લશ્કર ઊભેલું હશે જે રાજકાજમાં બહુ માથું નહિ મારે, પણ જરૂર પડે ત્યારે દેશનું રક્ષણ કરશે સામ્રાજ્યના છત્ર નીચે સાંસ્થાનિક દરજ્જાનો તે આવો અર્થ કરે છે આ કલ્પનામાં ભારે ભોળપણ રહેલું છે એ સિદ્ધ થવી અશક્ય છે કારણ બ્રિટિશ રક્ષણના મૂલ્ય તરીકે હિંદની સ્વાધીનતા આપવી જ પડે એમ છે એક મોટા દેશે આવું ધ્યેય રાખવું એ સ્વમાનને હાનિ પહોંચાડનારું છે એ વાત બાજુએ રાખીએ તોપણ આપણે બેય બાજુનો લાભ તો ન જ લઈ શકીએ સર ફ્રેડરિક વ્હાઈટ કાંઈ હિંદની રાષ્ટ્રભાવનાના હિમાયતી નથી છતાં તે પોતાના 'પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ભવિષ્ય' (ધી ફ્યુચર ઑવ ઈસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ) નામના નવા પુસ્તકમાં લખે છે તે (હિંદ) હજી માને છે કે આફતકાળમાં ઇંગ્લંડ તેનું રક્ષણ કરશે જ્યાંસુધી આ ભ્રમણામાં તે ભટક્યા કરે છે ત્યાં સુધી સ્વરાજના પોતાના આદર્શનો પાયો તે નાખી શકે જ નહિ. અહીં અવશ્ય તેઓ મધ્યમમાર્ગી અથવા તો પ્રગતિવિરોધી અને કોમવાદી હિંદીઓનો ઉલ્લેખ કરતા લાગે છે, કારણ જ્યારે તેઓ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ હતા ત્યારે મુખ્યત્વે એ જાતના ગૃહસ્થો સાથે જ તેઓ સંબંધમાં આવ્યા હશે પરંતુ મહાસભાની માન્યતા આવી નથી બીજાં વધારે આગળ વધેલાં મંડળોની તો હોય જ શાની? પરંતુ સર ફ્રેડરિક સાથે અમે આટલી બાબતમાં મળતા થઈએ છીએ કે આ ભ્રમણા ન ભાંગે અને જો હિંદુસ્તાનના ભાગ્યમાં એવી આફત આવી પડવાની હોય તો એ આફતનો પ્રતિકાર કરવા તે પોતે જ જ્યાંસુધી તૈયાર ન થાય ત્યાંસુધી સ્વાતંત્ર્ય ન મળે હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ લશ્કરનો જે કાબૂ છે તે પૂરેપૂરો દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યનાં પગરણ મંડાય

ઓગણીસમી સદીમાં શિક્ષિત હિંદીઓ બ્રિટિશ વિચારસરણીના ભાગ થઈ પડ્યા તેમાં કશી નવાઈ નથી નવાઈ તો એ વાતની લાગે છે કે આ વીસમી સદીની દિલને હલમલાવી નાખે એવી ઘટનાઓ અને ફેરફારો બની ગયા પછી પણ હજી કેટલાક લોકો એ ભ્રમમાં ભટક્યા કરે છે ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજ અમલદારવર્ગ દુનિયાના એક ખાસ વર્ગ — અમીર વર્ગ — જેવો હતો તેમની પાછળ ધન યશ અને સત્તાની

લાંબી કારકિર્દી હતી આ લાંબી કારકિર્દી અને તાલીમે તેમનામાં અમીર વર્ગના કેટલાક ગુણો તેમજ અવગુણો કેળવ્યા હતા. આપણે હિંદીઓ એટલું જ સમાધાન માની શકીએ એમ છીએ કે છેલ્લાં પોણાબસો વર્ષમાં આ શ્રેષ્ઠતાની તાલીમ માટેના જરૂરી બધાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આપણે મુખ્ય મદદ કરી. ઘણીયે જાતો તથા પ્રજાઓએ માની લીધુ છે તેમ અંગ્રેજો તે વખતે પોતાની જાતને વિષે માનવા લાગ્યા કે તેઓ ઈશ્વરના માનીતા છે અને તેમનું સામ્રાજ્ય એ આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગનુ રાજ્ય છે. તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન જો કબૂલ રાખવામાં આવે અને તેમની શ્રેષ્ઠતા વિષે વાંધો ન ઉઠાવવામાં આવે તો તેઓ કૃપાળુ અને પરોપકારી થવા તૈયાર છે, એક જ શરત કે તેમ થવામાં તેમને બીજો કશો ગેરલાભ ન હોવો જોઈએ પરંતુ તમે તેમનો વિરોધ કરો એ તો ઈશ્વરી વ્યવસ્થાની સામે વિરોધ કરવા બરાબર ગણાય અને મહા ભયંકર પાતક થાય, એ દબાવી દીધે જ છૂટકો.

બ્રિટિશ માનસના આ સ્વરૂપ વિષે મોં આન્દ્રે સિગફ્રીડના ઉદ્ગારો નોંધવા જેવા છે:

"ધનની સાથે જે સત્તાપરંપરા મળતી આવે છે તેનામાં એક પ્રકારની અમીરી રીતભાત આવી જાય છે; તેમાં ઈશ્વરે મારી જાતને આ સત્તા આપી છે એવી વિચિત્ર ભાવના ભળે છે અને બ્રિટિશ સર્વોપરીપણાનો દાવો સ્વીકારાતો બંધ થયો છે ત્યારે આ રીતભાત ઊલટી વધારે બતાવાની જાય છે . . . . ૨૦મા સૈકાની આખરની જુવાન પેઢીઓ તો પોતાના મનની સાથે માને છે કે વિજયના તેઓ અધિકારી હતા એટલે તેમને તે મળ્યો છે

"વસ્તુઓનો અર્થ કરવાની આ રીત બરોબર સમજવાની જરૂર છે કારણ આ ખાસ નાજુક પ્રશ્નની બાબતમા બ્રિટિશ માનસ કેવી રીતે કામ કરે છે તેની ઉપર તે સારો પ્રકાશ પાડે છે ઇગ્લંડ હંમેશા પોતાની મુશ્કેલીઓનું મૂળ બાહ્ય કારણોમાં જ શોધે છે: બીજા કોઈના દોષને લીધે જ બધું થાય છે; જો એ બીજો કોઈ સુધરે તો વિલાયતની પોતાની આબાદી પાછી આવે પોતાને સુધારવાને બદલે બીજાને સુધારવાની જ હમેશાં એની વૃત્તિ હોય છે "૧ -

આખી દુનિયા સાથે અંગ્રેજ લોકનું સર્વસામાન્ય લક્ષણ આવું છે, પણ તે હિંદુસ્તાનમાં બહુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દેખાઈ આવે છે હિંદી પ્રશ્નોનો અંગ્રેજ જે રીતે વિચાર કરે છે, તે રીત લોકે ભારે ચીડ ચડે એવી છે છતાં તેમાં કાંઈક આકર્ષકતા છે પોતાની વાત હંમેશાં સાચી હોવાનો તથા પોતે ભારે બોજ બહુ સારી રીતે ઉઠાવ્યાનો શાન્ત વિશ્વાસ, પોતાની જાતિના ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય વિષે તથા પોતાની ઢબના સામ્રાજ્ય વિષે શ્રદ્ધા, પોતાના આ સાચા સંપ્રદાયના પાયા વિષે શંકા ઉઠાવનારા અવિશ્વાસીઓ અને પાપીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર અને ક્રોધ — આમ પોતાની રીતિનીતિ પ્રત્યે એક પ્રકારની કાંઈક ધાર્મિક જેવી વૃત્તિ તેમનામાં છે જૂના વખતના ધર્મઉદ્ધારકોની પેઠે આપણી ઇચ્છાઅનિચ્છાની કશી પરવા કર્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર કરવા તેઓ નીકળ્યા છે

૧. '૨૦મા સૈકામાં બ્રિટનની કટોકટીનો સમય' નામના ફ્રેંચ પુસ્તકમાંથી.

પુણ્યના આ વેપારમા પ્રસગવશાત્ તેમને લાભ થયો એટલે પેલી જૂની મ્હેવત સાચી ઠરી · "પ્રામાણિકતા એ ઉત્તમ નીતિ છે" આપણા દેશે સામ્રાજ્યયોજનાને અનુકૂળ થવુ અને અગ્રેજી બીબા પ્રમાણે કેટલાક માનીતા હિદીઓનુ ઘડતર કરવુ, એટલે જ હિદુસ્તાનની પ્રગતિ એ બે વસ્તુઓ સમાન અર્થવાચક ગણાઈ બ્રિટિશ આદર્શો અને ધ્યેયો જેમ આપણે વધારે સ્વીકારીએ તેમ 'સ્વરાજ'ને માટે આપણે વધારે લાયક બનીએ આપણે એવુ પુરવાર કરીએ અને એવી બાહેધરી આપીએ કે સ્વાતત્ર્યનો ઉપયોગ અગ્રેજ લોકોની ઇચ્છા અનુસાર અમે કરીશુ એટલે આપણને સ્વતત્રતા મળી જ જાણવી

મને લાગે છે કે હિદમાના અગ્રેજી રાજ્યની તવારીખ વિષે હિંદીઓ અને અગ્રેજો વચ્ચે મતભેદ પડે, એ વસ્તુ તદ્દન સ્વાભાવિક છે પરતુ ઊચો દરજ્જો ભોગવતા બ્રિટિશ અમલદારો, જેમા ભારતમત્રી જેવા પણ આવી જાય છે, તેઓ જ્યારે આપણા દેશના ભૂત અને વર્તમાનના તરગી ચિત્રો દોરે છે અને જેને હકીકતનો આધાર ન હોય એવા વિધાનો કરે છે ત્યારે આઘાત પહોચે છે કેટલાક નિષ્ણાતો અને એવા બીજા થોડાક બાદ કરીએ તો બધા જ અગ્રેજોનુ હિદુસ્તાન વિષેનુ અજ્ઞાન અસાધારણ છે જો હકીકતોની બાબતમા જ તેઓ ભૂલો કરે છે તો તો પછી હિદુસ્તાનના આત્માને તો તેઓ પહોચી જ ક્યાથી શકે? તેમણે હિદનુ શરીર પકડીને કબજે કર્યુ છે, પણ તેમનો આ કબજો બળાત્કારનો છે તેઓ હિદને ઓળખતા નથી અને ઓળખવા પ્રયત્ન પણ કરતા નથી તેઓ તેની આખ સામે આખ કદી મિલાવતા નથી, કારણ તેમની આખો બીજે વળેલી છે અને હિંદની આખો શરમ તથા હીણપતથી નીચી ઢળેલી છે સદીઓના સબધ પછી પણ તેઓ એકબીજા સામે અજાણ્યા જેવા અને એકબીજા પ્રત્યે અણગમાથી ભરેલા ઊભા રહ્યા છે

આટઆટલી પોતાની ગરીબાઈ અને આટઆટલો પોતાનો અધ પાત છતા, હિદમા પૂરતી ઉદાત્તતા અને મહત્તા છે પ્રાચીન પરંપરાનો અને વર્તમાન દુ ખોનો બોજ તેના ઉપર ભારે છે, તેના પોપચા થાકથી ઢળી ગયેલા છે, છતા "તેના શરીર ઉપર અતરનુ એક અનેરુ સૌદર્ય વિલસે છે, અને તેના રોમેરોમમા વિચિત્ર વિચારો, તરગી સ્વપ્નો અને સુદર ભાવો ભરેલા દેખાય છે" તેના માર ખાઈખાઈને ખોખરા થઈ ગયેલા શરીરમા પણ તેના આત્માની ભવ્યતાની ઝાખી થાય છે આ જગતનો તે બહુ જૂનો યાત્રી છે, અને પોતાના લાબા પ્રવાસ દરમ્યાન તેની પાસે પુષ્કળ જ્ઞાનનો સચય થયો છે, અજાણ્યાઓની સાથે તેણે વહેવાર બાધ્યા છે અને પોતાના વિશાળ કુટુબમા તેમને ભેળવ્યા છે, અનેક વૈભવ અને પડતીના દિવસોનો તે સાક્ષી છે, તેને અનેક અપમાનો અને ભયકર દુ ખો વેઠવા પડ્યા છે, અનેક ચિત્રવિચિત્ર દૃશ્યો તેણે નિહાળ્યા છે પરતુ તેની આ દીર્ઘ યાત્રામા પોતાની અતિ પુરાણી સસ્કૃતિને એ સદા વળગી રહ્યો છે તેમાથી તેણે શક્તિ અને જીવન મેળવ્યા છે, અને તેનો લાભ બીજા દેશોને તેણે આપ્યો છે લોલકની પેઠે તેની ગતિ ઊચી તેમજ નીચી રહ્યા કરી છે તર્કના ક્ષેત્રમા

પોતાના સાહસિક બુદ્ધિબળથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચીને તેના ગૂઢો ઉકેલવાની તેણે હિમ્મત કરી છે તેમજ નરકખાડના જેવા અનુભવો પણ તેને થયા છે પોતાને વળગેલા અને નીચે ખેંચી રહેલા વહેમો અને અવનતિકર રૂઢિઓની દુઃખમય જાળમાં સપડાયેલા હોવા છતાં તેના જ્ઞાની સંતાનોએ ઇતિહાસના ઉષઃકાળે ઉપનિષદોમાં તેને જે પ્રેરણા આપી છે તે કદી સંપૂર્ણ રીતે તેણે વિસારી મૂકી નથી જ સદા પ્રવૃત્તિમાન સદા પ્રશ્નશીલ સદા શોધક એવી એના ઋષિઓની તીવ્ર બુદ્ધિએ કદી અંધશ્રદ્ધાનો આશ્રય લીધો નથી તેમ જ વિધિઓ અથવા કર્મકાંડ અને સંકુચિત સાંપ્રદાયિકતાની વિચારહીન ઉપાસનાથી તેમણે સંતોષ માન્યો નથી તેમણે કદી આ દુનિયાના દુઃખોમાંથી મુક્તિ માટે અથવા તો પરલોકમાં સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરી નથી તેમણે તો જ્ઞાન અને પ્રકાશ જ વાંછ્યાં છે "મને અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા"[1] એ તેમની પ્રાર્થના છે આજે પણ કરોડો લોકો દરરોજ જે સુવિખ્યાત મંત્રનો જાપ કરે છે તે ગાયત્રી મંત્રમાં પણ જ્ઞાન અને પ્રકાશ માટે જ પ્રાર્થના છે

રાજદ્વારી રીતે ઘણી વખત છિન્નવિચ્છિન્ન થયા છતાં તેના આત્માએ દેશના સાંસ્કૃતિક વારસાનું હમેશાં રક્ષણ કર્યું છે તેના ભેદપ્રભેદોમાં પણ એક અજબ એકતા હમેશાં રહેલી છે[2] બધા જ પ્રાચીન દેશોની માફક હિંદમાં પણ સારા અને ખોટાનું વિચિત્ર સંમિશ્રણ થયેલું છે પરંતુ સારું ઢંકાઈ ગયું છે તે શોધીએ તો જ જડે જ્યારે ખોટાની ગંધ તો નાકમાં ભરાય છે વળી તેના પ્રખર નિર્દય સૂર્ય એ ખોટાને દૂર દૂરી જાહેરાત આપે છે

હિંદ અને ઇટલી વચ્ચે કાંઈક સામ્ય છે બંને દેશો સંસ્કૃતિની લાંબી પરંપરાવાળા અને પ્રાચીન છે જોકે હિંદની સરખામણીમાં ઇટલી નવો ગણાય વળી હિંદ ઇટલી કરતાં ઘણો મોટો પણ છે બંને દેશો રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલા છે છતાં હિંદમાતાની માફક ઇટલીમાતાની ભાવના કદી મરી ગઈ નથી અને બંનેના અનેક ભેદપ્રભેદોમાં તેમની એકતા તરી આવ્યા વિના રહેતી નથી ઇટલીમાં જે એકતા છે તે મુખ્યત્વે કરીને રોમન એકતા છે કારણ એ મહાન નગરીનો પ્રભાવ આખા

---

1 असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमय (बृहदारण्यक १ ३ २७)

2 હિંદુસ્તાનમાં અનેક પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તેમાં મોટામાં મોટી એ છે કે તેના અનેક ભેદપ્રભેદોમાં, એ બધા કરતાં વધુ વિરળ એકતા વ્યાપી રહેલી છે તે એકદમ દેખાઈ આવતી નથી કારણ કે દેશની એક બનાવનાર રાજદ્વારી સંગઠનના રૂપમાં તે કદી પણ કાંઈ વ્યક્ત થઈ નથી પરંતુ એની એકતા એવી મહાન અને બળવાન વસ્તુ છે કે હિંદની ઇસ્લામી આલમને પણ કબૂલવું પડ્યું છે કે તેની અસર નીચે આવ્યાથી તેમનામાં ઊંડા ફેરફારો થયા છે" પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ભવિષ્ય (ધી ફ્યુચર ઑફ ઈસ્ટ ઍન્ડ વેસ્ટ) લેખક સર ફ્રેડરિક વ્હાઇટ

દેશ ઉપર પડેલો છે. આ એકતાનું નૂર એકતાનું પ્રતીક રોમ નગરી છે. હિંદમાં આવું એક મથક કે એક જ સર્વોપરી નગરી નહોતી. જોકે કાશી એ પૂર્વની સનાતન નગરી કહી શકાય. કેવળ હિંદુસ્તાનની જ નહિ પણ આખા પૂર્વ એશિયાની. પરંતુ રોમથી એ જુદી એ રીતે પડે છે કે કાશીએ કદી સામ્રાજ્યવ્યવસ્થામાં માથું માર્યું નથી તેમ દુન્યવી સત્તાની આકાંક્ષા રાખી નથી. હિંદી સંસ્કૃતિ દેશભરમાં એવી વ્યાપી રહેલી છે કે દેશનો કોઈ પણ અમુક ભાગ એ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર કહી શકાય નહિ. કન્યાકુમારીથી હિમાલયમાંના અમરનાથ અને બદરીનાથ સુધી અને દ્વારિકાથી પુરી સુધી એક જ પ્રકારના વિચારો ફેલાયેલા છે. અને કોઈ પણ જગ્યાએ વિચારનો ભડકો જાગે તો દેશના દૂરદૂરના ભાગમાં તેનો અવાજ જલદી પહોંચી જાય છે.

ઇટલીએ જેમ સંસ્કૃતિ અને ધર્મની ભેટ પશ્ચિમ યુરોપને આપી તેમ હિંદે પૂર્વ એશિયાને આપી છે. જોકે ચીન હિંદુસ્તાન જેટલું જ પ્રાચીન અને આદરણીય છે. વળી જ્યારે રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ ઇટલી અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડેલું હતું ત્યારે પણ યુરોપની નસોમાં તેનું જ જીવન વહી રહ્યું હતું.

ઇટલીનું એક ભૌગોલિક સંજ્ઞા તરીકે પ્રથમ વર્ણન કરનાર મેટર્નિક[1] હતો. અને મેટર્નિકની કીર્તિ મેળવવા ઇચ્છનારા ઘણાએ એનું જ વચન હિંદને માટે વાપર્યું છે. એ પણ નવાઈ જેવું છે કે બન્ને બાબતોમાં આ બે દેશોના ભૌગોલિક સ્થાનમાં પણ સામ્ય છે. ઇંગ્લંડની ઑસ્ટ્રિયા સાથેની સરખામણી આના કરતાં પણ વધુ રસમય છે. વીસમી સદીના ઇંગ્લંડને ઓગણીસમી સદીના ઑસ્ટ્રિયા સાથે સરખાવીએ તો બન્ને અભિમાની, ગર્વિષ્ઠ અને દમામદાર દેખાય છે. પરંતુ તેમને બળ આપનારાં મૂળિયાં સુકાઈ જવા આવેલાં છે અને એ મોટા શરીરમાં ક્ષયનાં જંતુઓ દાખલ થઈ ગયેલાં દેખાય છે.

દેશને માનવી રૂપ આપવાની લાલચમાંથી કોઈ જ મુક્ત રહી શકતું નથી એ પણ નોંધવા જેવું છે. ટેવ અને પૂર્વસંસ્કારોનું બળ એટલું બધું છે. હિંદ એ ભારતમાતા, હિંદમૈયા બને છે. એને બહુ વૃદ્ધ છતાં દેખાવમાં સદા યૌવનવતી, શોકમગ્ન અને નીચાં ઢાળેલાં નયનોવાળી, પરદેશીઓથી ક્રૂર રીતે પીડાયેલી અને પોતાનાં સંતાનોને રક્ષણ માટે સાદ કરતી એવી એક સ્વરૂપવતી સ્ત્રી ચીતરવામાં આવે છે. આવું ચિત્ર લાખો સ્ત્રીપુરુષોની લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરે છે અને તેમને પરાક્રમ કરવા તથા બલિદાન આપવા પ્રેરે છે. છતાં ખરી રીતે તો હિંદુસ્તાન એટલે મુખ્યત્વે ખેડૂતો અને મજૂરો જ છે. તેમનું દર્શન કાંઈ સુંદર નથી, કારણ દારિદ્ર્ય સુંદર નથી. આપણી

૧ મેટર્નિક ૧૮૦૯થી ૧૮૪૮ સુધી ઑસ્ટ્રિયાનો વડો પ્રધાન હતો. પ્રગતિવિરોધની એ મૂર્તિ હતો અને રાષ્ટ્રીયતાનો શત્રુ હતો. અને પોતાની ચાણક્યનીતિથી જર્મની અને ઇટલીને ઑસ્ટ્રિયાના પંજા તળે એણે ઘણાં વર્ષ રાખ્યાં. નેપોલિયનના પડવા પછી ચાળીસેક વર્ષ સુધી મેટર્નિકની યુરોપમાં હાક વાગતી હતી. ૧૮૪૮માં દેશેદેશ બળવા જાગ્યા ત્યારે એનો અસ્ત થયો.

કલ્પનાની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રી, ખેતરોમાં અને કારખાનામાં ઉઘાડા અને વાંકા વળી ગયેલા શરીરે કામ કરતા મજૂરોની પ્રતિનિધિ છે ખરી? કે પછી એ તો પેલા નાના વર્ગની જ પ્રતિનિધિ છે — જે વર્ગ જમાનાઓ થયાં આમવર્ગને કચડતો અને ચૂસતો આવ્યો છે, જેણે તેમના ઉપર ક્રૂર રૂઢિઓ ઠોકી બેસાડી છે અને તેમનામાંના ઘણાને તો અસ્પૃશ્ય બનાવ્યા છે? આપણી કલ્પનાની સૃષ્ટિથી સત્યને ઢાંકી દેવાનો અને વાસ્તવિક દુનિયામાંથી ભાગી જઈ સ્વપ્નની દુનિયાનો આશ્રય લેવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોની અને તેમના વચ્ચેના પરસ્પર ઘર્ષણની હસ્તી છતાં આપણા દેશમાં બધા વર્ગો વચ્ચે એક સર્વસામાન્ય બંધન છે. તે બધાને સંગઠિત રાખે છે. એ બંધનના આત્મબળ, ચીકણાપણું તથા કાયમ જીવનશક્તિથી ચકિત થવાય છે. આ બળ શેમાંથી ઉદ્ભવ્યું હતું? જડતા અને રૂઢિની સંગ્રહાત્મક શક્તિ આપણા દેશમાં હંમેશાં ઘણી જોવામાં આવી છે, છતાં કેવળ એ જ પેલા બળનું કારણ નથી. એ બળની પાછળ તો ક્રિયાત્મક અને જીવનદાયી તત્ત્વ રહેલું હતું. એ તત્ત્વે બહારના જબરા આક્રમણોનો યશસ્વી રીતે વિરોધ કર્યો અને સામે ઊભાં થયેલાં આંતરિક બળોને પણ પોતાની અંદર સમાવી દીધાં. પરંતુ પોતાની આટલી શક્તિ છતાં તેનાથી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સાચવી શકાયું નહિ, અને રાજકીય એકતા આણવાનો પણ પ્રયત્ન થઈ શક્યો નહિ. કારણ આ વસ્તુઓ બહુ પ્રયત્ન કરીને મેળવવા જેવી જ ન મનાઈ. તેના મહત્ત્વની અવજ્ઞા કરવાની આપણે મૂર્ખાઈ કરી અને આપણી એ અવજ્ઞાના પરિણામ આપણે ભોગવવા પડે છે. આપણા દેશનો આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો ક્યાંય પણ આપણો પ્રાચીન આદર્શ રાજકીય અને લશ્કરી વિજયના યશોગાન ગાતો નથી. ધન તરફ અને ધન સંપાદન કરવાનો ધંધો કરનાર વર્ગ તરફ તેણે હંમેશાં તિરસ્કારની જ નજરે જોયું છે. લક્ષ્મી અને સન્માન બે સાથેસાથે રહી શકતાં નથી, અને સન્માન સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તો કેવળ ધનની સ્પૃહા વિના સમાજની સેવા કરનારાઓનું જ થતું જોઈએ એમ મનાયું છે.

આમ જૂની સંસ્કૃતિ અનેક ભયંકર તોફાનો અને ઝંઝાવાતોમાં ટકી રહી. પરંતુ તેનું માત્ર બાહ્ય રૂપ જ સચવાઈ રહ્યું અને તેનું સાચું સ્વરૂપ તે ગુમાવી બેઠી. આજે એક મહાશક્તિશાળી અને નવા જ દુશ્મન સાથે મૂક રીતે પરંતુ જીવ પર આવીને તે મુકાબલો કરી રહી છે. એ દુશ્મન તે મૂડીદાર પશ્ચિમની વાણિયા સંસ્કૃતિ. આ નવા આગંતુક આગળ તેને નમતું પડશે. કારણ પશ્ચિમે ભૌતિકશાસ્ત્રો આણ્યાં છે અને ભૌતિકશાસ્ત્રો કરોડો ભૂખ્યાંને અન્ન આપી શકે છે. વળી પશ્ચિમે પોતાની ગળાકાપુ સંસ્કૃતિના અનિષ્ટોનું મારણ — સમાજવાદ, સહકાર, સાર્વજનિક હિત માટે સમાજસેવાની ભાવના — પણ પોતાની સાથે આણ્યું છે. સેવાના પ્રાચીન બ્રાહ્મણ આદર્શથી આ બહુ જુદું નથી. પરંતુ તેમાં બધા જ વર્ગો અને મંડળોને બ્રાહ્મણ (અલબત્ત ધાર્મિક અર્થમાં નહિ) બનાવવાની તથા વર્ગભેદો નાબૂદ કરવાની વાત આવે છે.

હિંદ જ્યારે નવાં વસ્ત્ર સજશે,—તેને નવાં પહેરવાં જ પડશે, કારણ જૂનાં ફાટીને ચીથરાં થઈ ગયાં છે,—ત્યારે તેણે તે એ ઢબે વેતરાવવાં પડશે કે જેથી કરીને તે પોતાના જૂના વિચાર, તેમજ વર્તમાન પરિસ્થિતિ બન્નેને બંધબેસતાં આવે જે વિચારો તે ધારણ કરે તે અહીંની ભૂમિને અને અહીંના લોકોને ભાવે એવા વિશિષ્ટ પ્રકારના હોવા જોઈશે.

૫૪. અંગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી

હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યની ખાતાવહી છે? કોઈ પણ હિંદી કે અંગ્રેજ આ લાંબા ખાતાને વિષે ખરો અને તટસ્થ અભિપ્રાય બાંધી શકે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. અને એ શક્ય હોય તોપણ માનસિક અને આધ્યાત્મિક અસરોનું માપ કાઢવું અને તેનું તોલન કરવું એ વધારે મુશ્કેલ છે આપણને કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજી રાજ્યે "હિંદુસ્તાનને એવું આપ્યું છે, જે આટલા સૈકાઓ દરમ્યાન કદી તેની પાસે નહોતું —એ વસ્તુ તે, આવડા મોટા ખંડમાં જેની સત્તા સર્વમાન્ય છે એવું રાજ્યતંત્ર;" એ રાજ્યતંત્ર કાયદાથી નિયંત્રિત છે તથા તેનો વહીવટ ન્યાયી અને દક્ષ છે; પશ્ચિમના પાર્લમેન્ટની પદ્ધતિના રાજ્યતંત્રની તથા વ્યક્તિઓની કાયદેસર છૂટોની ભાવના તેણે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરી છે, અને "બ્રિટિશ હિંદને એક છત્ર નીચે આણીને હિંદીઓમાં રાજકીય એકતાની ભાવના તેણે પ્રગટાવી છે" અને આમ રાષ્ટ્રભાવનાના બીજને પોષણ આપ્યું છે.[1] અંગ્રેજોનો આ દાવો છે. તેમાં ઘણું સત્ય પણ રહેલું છે જોકે કાયદાથી નિયંત્રિત રાજ્યતંત્ર અને વ્યક્તિઓની કાયદેસર છૂટોના દર્શન ઘણાં વર્ષો થયા અદૃશ્ય થયાં છે

આજકાલના હિંદીઓ જે સમાલોચના કરે છે તેમાં ઘણું બીજાં અંગો ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે, અને પરદેશી અમલે આપણું જે ભૌતિક અને નૈતિક નુકસાન કર્યું છે તે દર્શાવવામા આવે છે આમ બે દૃષ્ટિબિંદુઓ એટલાં બધાં ભિન્ન છે કે કેટલીકવાર તો જે વસ્તુ અંગ્રેજો વખાણે તે જ વસ્તુને હિંદીઓ વખોડે એવું બને છે. ડૉ આનંદ કુમારસ્વામી લખે છે: "હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ રાજ્યનું સૌથી વધારે નોંધવાલાયક લક્ષણ એ છે કે હિંદી પ્રજાને તે રાજ્યથી જે ભારેમા ભારે નુકસાનો થયાં છે તે ઉપરછલ્લા ઉપરથી લાભરૂપ દેખાય છે"

હકીકત એ છે કે છેલ્લા સો વર્ષમા અથવા એથી વધારે વર્ષોના ગાળામા હિંદમાં જે પરિવર્તનો થયા છે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઘણાખરા દેશોને સામાન્ય એવાં વિશ્વવ્યાપી પરિવર્તનો છે પશ્ચિમ યુરોપમા અને પાછળથી દુનિયાના બીજા ભાગોમા યંત્રોદ્યોગોનો જે વિકાસ થયો તેને પરિણામે બધે રાષ્ટ્રભાવના અને એકછત્રી રાજ્યતંત્ર આવ્યાં. અંગ્રેજ

1 ઉપર જે ઉતારા છે તે હિંદુસ્તાનના બંધારણીય સુધારા (૧૯૩૪) ઉપર વિચાર કરવા નિમાયેલી જોઇન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટીના રિપોર્ટમાથી લીધેલા છે

જો એમ કહીએ કે આ યંત્રોદ્યોગના યુગમાં, અંગ્રેજી રાજ્ય વિના પણ આપણા દેશમાં કોઈ પણ રીતે કાંઈક ને કાંઈક ભૌતિક પ્રગતિ તો થઈ જ હોત તો શું આપણે કજિયાખોર અને આડાબોલા કહેવાઈએ? અને બીજા દેશો સાથે આપણા દેશની સ્થિતિ સરખાવીને આપણે શું એવી અટકળ બાંધવાનું સાહસ ન કરીએ કે અંગ્રેજી રાજ્ય વિના આપણી પ્રગતિ વિશેષ થઈ હોત? કારણ અંગ્રેજોએ એ પ્રગતિને રૂંધી તેની સામે આપણે શું નથી ઝઘડવું પડ્યું? રેલવે, તાર ટેલિફોન, વાયરલેસ અને એવી બીજી વસ્તુઓ અંગ્રેજી રાજ્યની ભલમનસાઈ અથવા પરોપકારના પુરાવા ભાગ્યે જ ગણી શકાય. એ વસ્તુઓ આવકારપાત્ર હતી, આવશ્યક હતી અને એ આપણા દેશમાં પ્રથમ દાખલ કરવામાં અંગ્રેજો નિમિત્ત બન્યા તે માટે આપણે તેમનો આભાર પણ માનવો જોઈએ. પરંતુ યંત્રોદ્યોગના જમાનાના આ અગ્રદૂતો મુખ્યત્વે તો આપણા દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યના પાયા મજબૂત કરવાને અર્થે આવેલા છે. પ્રજાશરીરમાં રુધિર ફેરવનારી નસોનું કામ તેમણે કરવું જોઈતું હતું જે નસો મારફત વેપાર વડે એક જગાનો માલ બીજી જગાએ પહોંચે અને દેશના કરોડો લોકોને નવું જીવન અને નવી સંપત્તિ મળે. એ પણ સાચું છે કે લાંબે ગાળે આવું જ કાંઈ પરિણામ આવે. પરંતુ તેની યોજના અને તેનો અમલ તો બીજા જ હેતુથી કરવામાં આવ્યાં. સામ્રાજ્યની સત્તા વધારે મજબૂત કરવી અને ઇંગ્લંડના માલ માટે બજારો ખોજી કરવાં એ તેનો હેતુ હતો અને તે પાર પાડવામાં તેઓ ફાવ્યા છે. યંત્રોદ્યોગોનો તથા વાહનવ્યવહારની ઉત્પત્તિમાં છેલ્લી ઢબના ખૂબ જ પક્ષપાતી છું. પરંતુ હિંદુસ્તાનના મેદાનોમાં વેગથી પસાર થતાં મને ઘણી વાર લાગ્યું છે કે જે રેલવે જીવનદાયી થવી જોઈતી હતી તે જ રેલવે દેશમાં જકડી લેનારી લોખંડની બેડીઓ જેવી લગભગ થઈ પડી છે.

હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાની અંગ્રેજ લોકોની કલ્પના પોલીસશાહીની છે. સરકારનું કામ માત્ર રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું. બાકીનું બધું બીજાઓ ઉપર છોડી દેવું એ સરકારની નીતિ છે. સરકારના આવકખર્ચના વહીવટમાં લશ્કરી ખર્ચ, પોલીસ, દીવાની વહીવટ અને સરકારી દેવાનું વ્યાજ એવી વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. લોકોની આર્થિક જરૂરિયાતો તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી અને ઇંગ્લંડના સ્વાર્થ ખાતર તેનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. લોકોની સાંસ્કારિક અને બીજી જરૂરિયાતો તરફ અપવાદરૂપ મુઠ્ઠીભર વર્ગને બાદ કરતાં તદ્દન જ દુર્લક્ષ થાય છે. સરકારના આવકખર્ચના વહીવટ વિષેની કલ્પનામાં બીજા દેશોમાં જે ફેરફાર થયા છે અને જેને પરિણામે ત્યાં મફત અને સાર્વત્રિક કેળવણી, લોકોના આરોગ્યમાં સુધારો, ગરીબો અને અશક્તોની સંભાળ, માંદગી, ઘડપણ અને બેકારીમાં મજૂરોને મદદ — વગેરે વસ્તુઓનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તેમાંનું કશું અહીંના સરકારના કાર્યપ્રદેશમાં મુદ્દલ આવતું જ નથી. ખર્ચ કરવાની આ પ્રવૃત્તિઓ તેને પોસાતી નથી કારણ તેની કરપદ્ધતિ બહુ જ જૂની ઢબની છે. તેમાં મોટી આવકવાળાઓના કરતાં નાની આવકવાળાઓ

પારેથી પ્રમાણમા ભારે કર લેવાય છે, તથા રાજ્યના રક્ષણની અને વહીવટી બાબતોનું ખર્ચ અતિશય ભારે છે અને રાજ્યની ૫ ટીખરી આવક તેમા જ તણાઈ જાય છે

અંગ્રેજી રાજ્યનું સૌથી વધારે આખે તરી આવતુ લક્ષણ એ છે કે દેશ ઉપરના રાજકીય અને આર્થિક કાબૂને વધુ દૃઢ કરનારી દરેક વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામા આવે છે તે સિવાયનુ બીજુ બધુ તેને મન આનુષંગિક અને ગૌણ છે તેમણે જબરદસ્ત મધ્યવર્તી રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યુ છે અને પોલીસની બાહોશ વ્યવસ્થા કરી છે એ તેની સિદ્ધિ માટે તે માન ખાટી શકે પણ તેમા હિંદીઓ કેવી રીતે રાચી શકે? એકતા સારી વસ્તુ છે પણ પરાધીનતાની એકતા ભાગ્યે જ અભિમાન લેવા યોગ્ય ગણી શકાય આપખુદ સરકારનુ બળ હમેશા પ્રજાને મોટા બોજારૂપ થઈ પડે છે પોલીસ ઘણી રીતે ઉપયોગી છે એ વિષે શકા નથી પણ જે લોકોનુ રક્ષણ કરવા માટે તેની હસ્તી છે તે જ લોકોના ભક્ષણ માટે તેનો ઘણીવાર ઉપયોગ થઈ શકે છે અને થયેલો છે બર્ટ્રાન્ડ રસેલે ગ્રીક સંસ્કૃતિની સાથે આધુનિક સંસ્કૃતિને સરખાવતા હમણા જ લખ્યુ છે

"આપણી સંસ્કૃતિની સરખામણીમા ગ્રીક સંસ્કૃતિની ગણવાં જેવી શ્રેષ્ઠતા એક જ હતી. તેની પોલીસવ્યવસ્થા રેઢિયાળ હતી, અને તેથી કરીને સારા માણસો ઠીક સખ્યામા છૂટા રહી શકતા."

હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજોએ સત્તા જમાવીને સુલેહશાન્તિ સ્થાપ્યા. મોગલ સામ્રાજ્યના પડી ભાગ્યા પછી દેશ જે તોફાનો અને સંકટોમા ઘેરાઈ ગયો હતો તેમાથી શાન્તિની તેને ખૂબ જરૂર હતી શાન્તિ બહુ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે, કોઈ પણ જાતની પ્રગતિને માટે એ આવશ્યક છે, અને આપણને એ આવકારલાયક થઈ પડી પરંતુ શાન્તિનુ પણ વધારેપડતુ મૂલ્ય આપવુ ન પોસાય. વળી શાન્તિ કબરસ્તાનની પણ હોય પાંજરામાંની અથવા કેદખાનાની સંપૂર્ણ સલામતીની શાન્તિ પણ હોય અથવા તો પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને અશક્ત એવા માણસોની નિરાશાનુ ઘેન પણ એ હોય પરદેશી વિજેતાએ લાદેલી શાન્તિમા ખરી શાન્તિના આરામ અને આસાએશ આપનારા ગુણ નથી હોતા યુદ્ધ એ ભયકર વસ્તુ છે, ટાળવા જેવી વસ્તુ છે, છતા તે પણ કેટલાક સદ્ગુણોને કેળવે છે માનસશાસ્ત્રી વિલિયમ જેમ્સે એ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે વફાદારી સંગઠન, ખંત, પરાક્રમ, ધર્મબુદ્ધિ, કેળવણી શોધકબુદ્ધિ, કરકસર, આરોગ્ય અને ઉત્સાહ આ ગુણોને લીધે જ યુદ્ધનુ સ્થાન લે એવા કોઈક નૈતિક બળની આવશ્યકતા વિલિયમ જેમ્સ સ્વીકારે છે, જેથી કરી સમાજને યુદ્ધનો ત્રાસ ન ભોગવવો પડે અને છતા પેલા સદ્ગુણો ખોવાય વિલિયમ જેમ્સને જો અસહકાર અને સવિનય ભંગની ખબર હોત તો શસ્ત્રયુદ્ધનુ સ્થાન લે એવી નૈતિક અને શાંતિમય વસ્તુ તેને મળી ગઈ હોત.

આમ બન્યુ હોત તો આમ થાત એવા 'જો' અને 'તો' નો ઇતિહાસમા વિચાર કરવો વ્યર્થ છે મારી ખાતરી છે કે ભૌતિક શાસ્ત્રો અને યંત્રોદ્યોગોવાળા

પશ્ચિમના સંબંધમાં હિંદ આવ્યું તે સારું જ થયું. ભૌતિક વિજ્ઞાન એ પશ્ચિમની મોટી ભેટ છે. હિંદુસ્તાનમાં તે નહોતું અને તેના વિના હિંદુસ્તાનનો ચોક્કસ ક્ષય થાત જોકે આપણે પશ્ચિમ સાથે જે રીતે સંબંધમાં આવ્યા એ રીત સારી નહોતી, છતાં એમ પણ હોય કે આપણી મૂર્છામાંથી આપણને જગાડવાને માટે આવા હલ મલાવી નાખે એવા જબરા આંચકાની જરૂર આપણે માટે હતી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયના, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી, એન્ગ્લો-સેક્સન અંગ્રેજો આપણે માટે અનુકૂળ હતા, કારણ પશ્ચિમની બીજી પ્રજાઓ કરતાં તેઓ આપણાથી વધારે જુદા પડે છે, એટલે તેઓ આપણને બીજા કરતાં વધારે આંચકા આપી શક્યા.

તેમણે આપણને રાજકીય એકતા આપી, એ ઇષ્ટ વસ્તુ હતી પણ આપણને એ એકતા મળી ન હોત તોપણ હિંદી રાષ્ટ્રભાવનાનો વિકાસ થયો જ હોત અને તેણે એ એકતા માગી લીધી હોત આજે અરબસ્તાન ઘણાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં વિભક્ત છે — કેટલાંક સ્વતંત્ર છે, કેટલાક સંરક્ષિત છે, કેટલાંક માંડલિક (મૅન્ડેટરી) છે, — પરંતુ એ બધાં રાજ્યોમાં આરબ એકતાની અભિલાષા સ્ફુરી રહી છે. જો પશ્ચિમનાં સામ્રાજ્યવાદી રાજ્યો વચમાં આડે ન આવતાં હોય તો આરબ રાષ્ટ્રે આ એકતા મોટે ભાગે સાધી હોત એ વિષે શંકા નથી; પણ હિંદની માફક ત્યાં પણ આ સામ્રાજ્યોનો ઉદ્દેશ વિભાજક તત્ત્વોને ઉત્તેજન આપવાનો અને રાષ્ટ્રભાવનાનો કાંઈક વિરોધ કરતા અને તેને મોળી પાડી નાખતા નાની કોમોના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવાનો છે, કે જેથી કરીને સામ્રાજ્યસત્તાને ત્યાં કાયમ રહેવાનું બહાનું મળે અને તેઓ નિષ્પક્ષ લવાદનો ભાગ ભજવે.

સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિની આડનીપજ તરીકે આનુષંગિક રીતે હિંદની રાષ્ટ્રીય એકતા તો સધાઈ પછીથી જ્યારે એ એકતામાં રાષ્ટ્રભાવના ભળી અને તેણે પરદેશી સત્તા સામે માથું ઊંચક્યું ત્યારે આપણી ભવિષ્યની પ્રગતિમાં જબરાં વિઘ્નરૂપ નીવડે એવાં કુસંપ અને કોમી ભાવનાનાં તત્ત્વોને સરકાર તરફથી ઇરાદાપૂર્વક ઉત્તેજન મળતું આપણે જોયું

અંગ્રેજોને અહીં આવ્યે ઘણો વખત થઈ ગયો તેઓનું આધિપત્ય જામ્યે પોણા બસો વર્ષ થઈ ગયાં આપખુદ્યાર સરકારો ભોગવે છે તેવી નિરંકુશ સત્તા તેમણે અહીં ભોગવી છે, અને પોતાના વિચારો પ્રમાણે હિંદને ઘડવાની તેમને સુંદર તક મળી છે આટલા વર્ષોમાં દુનિયા — ઇંગ્લંડ, યુરોપ, અમેરિકા, જપાન — ઓળખી ન શકાય એટલી બદલાઈ ગઈ છે અઢારમી સદીમાં કશી ગણતરીને પાત્ર નહિ એવી આટલાન્ટિકને કિનારે આવેલી વસાહતો આજે સૌથી વિશેષ શ્રીમંત અને બળવાન તથા યંત્રવિદ્યામાં સૌથી આગળ એવી મહાપ્રજા બની ગઈ છે ટૂંક સમયના ગાળામાં જપાને અજબ ફેરફારો કરી નાખ્યા છે સોવિયેટ રશિયાના વિશાળ પ્રદેશોમાં છેક ગઈ કાલ સુધી તો ઝારની સરકારનો ઘાતક પંજો તમામ વિકાસને દાબી અને ગૂંગળાવી નાખતો હતો પણ આજે ત્યાં નવું જીવન વિલસે છે અને આપણી નજર સામે નવી જ સૃષ્ટિ ત્યાં નિર્માણ થઈ રહી છે

હિંદુસ્તાનમાં પણ મોટા ફેરફારો થયા છે અઢારમી સદીમાં દેશ હતો તેથી તો ક્યાંય બદલાઈ ગયો છે રેલવેઓ, નહેરો, કારખાનાં, નિશાળો, કૉલેજો, મોટી સરકારી

કચેરીઓ એ બધું નવું જ થયું છે અને આ બધા ફેરફારો થયા છતાં આજે હિંદની શી દશા છે? પ્રજા ગુલામ છે, તેનું સુંદર બળ પાંજરામાં પુરાયેલું છે, સ્વતંત્રતાથી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની પણ તેની હિંમત નથી ચાલતી દૂરથી આવેલા પરદેશીઓ તેના ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેના લોકોના દારિદ્રયનો જોટો મળે એમ નથી તેમનાં જીવન ટૂંકાં થઈ ગયાં છે, માંદગી અને ફાટી નીકળતા રોગોની સામે થવાની તેનામાં શક્તિ નથી નિરક્ષરતા સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે કોઈ પણ જાતની સ્વચ્છતાની અને દવાની સગવડ વિનાના હજી અફાટ પ્રદેશો પડ્યા છે, બેકારી મધ્યમ તેમજ આમવર્ગમાં બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાસન, સમાજવાદ સામ્યવાદ એ બધા અવ્યવહારુ સ્વપ્નદર્શી સિદ્ધાંતવાદીઓના અથવા તો બદમાશોના બૂમબરાડા છે, આખી પ્રજાનું કલ્યાણ એ જ ખરી કસોટી છે એમ કહેવામાં આવે છે એ કસોટી જ જરૂર જીવતીજાગતી છે, અને એ કસોટીએ કસતાં હિંદ આજે બહુ કંગાળ ભાસે છે બીજા દેશોમાં બેકારોને રાહત આપવાની તથા સંકટના નિવારણની મોટી મોટી યોજનાઓનું આપણે વાંચીએ છીએ પરંતુ આપણે ત્યાં કરોડો બેકાર છે અને સંકટ આપણે ત્યાં અફાટ પ્રદેશોમાં વ્યાપેલું છે તથા કાયમનું છે, તેનું શું? બીજે સારાં ઘરોની યોજનાઓનું આપણે વાંચીએ છીએ આપણે ત્યાં કરોડો લોકો માટીના કૂબામાં રહે છે અથવા તો ઉપર આભ અને નીચે ધરતીવાળા જ હોય છે, તેમનું શું? બીજા દેશોમાં કેળવણી, સ્વચ્છતા, દવાની સગવડો સંસ્કારિતાની સગવડો, અને ઉત્પાદન ઝપાટામાં આગળ વધે છે, ત્યારે આપણે તો છીએ ત્યાં જ છીએ અને ગોકળગાયની ગતિએ ઢસડાતા ઢસડાતા ચાલીએ છીએ પછી બીજા દેશોની આપણને અદેખાઈ ન આવે? આ બાર વર્ષમાં અજબ પુરુષાર્થ કરીને રશિયાએ પોતાના વિશાળ પ્રદેશોમાં નિરક્ષરતાનો અંત આણ્યો છે, અને કેળવણીની સુંદર અને અદ્યતન પદ્ધતિ ઉપજાવી કાઢી છે એ કેળવણી આમવર્ગના જીવન સાથે નિકટ સંબંધવાળી છે પછાત તુર્કીએ પણ મુસ્તફા કમાલની સરદારી નીચે અક્ષરજ્ઞાનનો પુષ્કળ ફેલાવો કરવામાં જબરી પ્રગતિ કરી છે ફાસિસ્ટ ઇટલીએ પોતાની કારકિર્દીના આરંભમાં જ નિરક્ષરતા ઉપર જોરથી હુમલો કર્યો છે કેળવણી ખાતાના પ્રધાન જેન્ટાઈલે નિરક્ષરતા ઉપર સીધા પ્રહાર કર્યા એ વિઘાતક પ્લેગ જે આપણા પ્રજાશરીરને દબાવી રહ્યો છે તેને તો લાલચોળ લોઢાથી ડામી નાખવો જોઈએ આ શબ્દો તીખા છે, અને દીવાનખાનામાં શોભે એવા નથી પણ વિચારની પાછળ કેટલી મક્કમતા અને બળ ભર્યાં છે તેના એ નિદર્શક છે અહીં આપણે વધુ સભ્યતા બતાવીએ છીએ અને ગોળગોળ તથા મૃદુ ભાષા વાપરીએ છીએ આપણે વધારે પડતી સાવચેતીથી ચાલીએ છીએ અને આપણી ગતિ કમિશનો અને કમિટીઓમાં ખર્ચી નાખીએ છીએ

હિંદીઓ ઉપર મોટી મોટી વાતો કરવાનો પણ કશું કામ નહિ કરવાનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે એ આક્ષેપ વાજબી છે પરંતુ અંગ્રેજ લોકો કમિટીઓ અને કમિશનો પાછળ જે અથાગ પરિશ્રમ લે છે તે પ્રત્યે આપણે શું આશ્ચર્ય વ્યક્ત ન કરીએ? દરેક કમિટી કે કમિશન ખૂબ મહેનત કરીને વિદ્વત્તાભર્યો રિપોર્ટ બહાર પાડે છે તેને

"જબરદસ્ત સરકારી દસ્તાવેજ" કહેવામાં આવે છે, તેની રીતસર પ્રશંસા થાય છે અને પછી એ કબાટમાં ગોઠવી દેવામાં આવે છે. આમ આપણે જાણે આગળ વધીએ છીએ, પ્રગતિ કરીએ છીએ એવી લાગણી અનુભવીએ છીએ, પણ જ્યાં છીએ ત્યાં જ રહેવાનો લાભ આપણને મળે છે. સરકારની આબરૂ જળવાય છે અને સ્થાપિત હકો અસ્પૃષ્ટ અને સલામત રહે છે. બીજા દેશોમાં શી રીતે આગળ વધવું તેની ચર્ચાઓ થાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં રખેને આપણે ઉતાવળે ચાલી જઈએ તે માટે અંકુશો, ચાપો અને સલામતીઓની ચર્ચા થાય છે

"બાદશાહી વૈભવથી લોકોની ગરીબાઈનું માપ મળી રહેતુ:" આ વચનો જોઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટી (૧૯૩૪) મોગલ કાળને વિષે કહે છે. ટીકા વાજબી છે પણ એ જ ગજ આજે શું લાગુ પડી શકતો નથી? પ્રાન્તિક ગવર્નરોના ઠાઠમાઠ તથા વાઈસરૉયસાહેબના મહેલના ઠાઠ અને ભપકાવાળા આજના નવા દિલ્લીનું શું? અને આ બધાની પાછળ કેવી હડહડતી અને અજબ ગરીબાઈ? બે વચ્ચેની અસમાનતા જોઈ દુઃખ થાય છે, અને સહૃદય માણસ આ બધું શી રીતે ચલાવી શકે એ કલ્પવું પણ કાંઈક મુશ્કેલ થઈ પડે છે આજે ઉપરથી તો સામ્રાજ્યનો વૈભવ અને ઠાઠ જોવામાં આવે છે પણ તેની પાછળના હિંદનું દૃશ્ય ભયંકર કંગાળિયતનું છે ઉપરછલ્લી થાગડ-થીગડ બહુ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેની નીચે દુઃખી, ગરીબ મધ્યમવર્ગ આધુનિક પરિસ્થિતિથી વધુ ને વધુ છૂંદાય છે. તેની પાછળ પીસી નાખતી ગરીબાઈમાં કંગાળ રીતે રહેતા મજૂરો આવે છે, અને તેમનીયે પછી આવે છે ખેડૂતો — હિંદની સ્થિતિના પ્રતીકરૂપ, જેમના નસીબમાં અનંત રાત્રિનો અંધકાર ભરેલો છે

રૈકાઓના વજનથકી એ તો દીસે છે નમેલો,
નીચું વાળી હળ ઉપર એ ટેકવીને ઊભેલો,
વીલા એના મુખ પર ઠરી શૂન્યતા છે યુગોની,
પીઠે એની વહન કરતો ભાર સંસારનો એ
કષ્ટો ખાવે યુગયુગતણા ઘોર એ આકૃતિમાં,
ને કાળોની કરુણ કથની ભાગલી કેદ કહેતી,
પોકારતી કૃષકજનતા ઘોર એ મૂર્તિ દ્વારા,
"શોભે શું હે જગપતિ! તને ઘોર અન્યાય આ તે?
બીજા સૌએ કૃષકજનને ખેવકા કેમ થાતા,
ફૂટી, લૂંટી, હરણ કરતા સર્વ માનુષ્ય તેનું?"
ઝપાયેલા કૃષકજગની કારમી ચીસ એ તો
આગાહી છે નજીક ધસતા કાળ વિકરાળ કેરી[1]

[1] અમેરિકન કવિ માર્કહૅમના 'કુહાડીવાળો માનવી' નામના કાવ્યમાંની પંક્તિઓ ઉપરથી ટાંકેલી પંક્તિઓ ઉપરથી
—અ. ક.

હિંદના બધા દુઃખોનો દોષ અંગ્રેજો ઉપર ઢોળવો એ તો બેહૂદું કહેવાય. એની જવાબદારી આપણે ઉઠાવવી જ જોઈએ આપણે તેનાથી છટકી જઈ શકવા નથી. આપણી પોતાની નબળાઈઓના અનિવાર્ય પરિણામો માટે બીજાઓને દોષ દેવો એ ભૂંડું છે સર્વસત્તાધારી સરકાર ખાસ કરીને પરદેશી હોય ત્યારે ગુલામી માનસને ઉત્તેજન આપે જ અને લોકોના વિચારોના ક્ષિતિજને મર્યાદિત કરી જ નાખે. યુવાનોમાં જે સર્વોત્તમ વસ્તુઓ હોય છે તેને તે છૂંદી જ નાખે સાહસિકતા મૌલિકતા તેજસ્વિતા એને ન જ ગમે પાછળપગુ બિનતકરાર તાબેદારી તથા ઉપરીઓની ખુશામત એને જ એણે ઉત્તેજન આપવું રહ્યું આવી પદ્ધતિમાં સાચી સેવાની વૃત્તિ અને સાર્વજનિક કલ્યાણ તથા આદર્શો પ્રત્યે નિષ્ઠા ફાલી પોષાતી નથી. જેનામાં સાર્વજનિક કલ્યાણની ભાવના ઓછામાં ઓછી હોય જેનું એકમાત્ર ધ્યેય સ્વાર્થ સાધવાનું હોય તેવા જ માણસોને તે વીણી કાઢે છે અંગ્રેજો હિંદીઓમાંના ક્યા વર્ગને પોતા પ્રત્યે આકર્ષે છે એ જ જુઓને! તેમાંના કેટલાક બુદ્ધિશાળી અને સારું કામ કરી શકે એવા હોય છે ખરા પરંતુ બીજી સારી તક ન મળવાથી સરકારી અથવા અર્ધ સરકારી નોકરીઓમાં તેઓ ઘસડાય છે ધીમે ધીમે તેમનો જુસ્સો મંદ પડી જાય છે અને મોટા ચક્કરમાં તેઓ ગોઠવાઈ જાય છે કામની નીરસ ઘટમાળમાં તેમનાં ચિત્ત ગૂંચાઈ જાય છે પછી નોકરશાહીના ખાસ ગુણો — કારકુની લાયકનું જ્ઞાન અને પોતાનો અધિકાર જાળવી રાખવાની ખટપટકળા — તેઓ કેળવે છે બહુ બહુ તો સાર્વજનિક કલ્યાણ વિશે તેમનામાં નિષ્ક્રિય ભાવના હોય છે પરંતુ તે માટે જે ધગશ જે ઉત્સાહ જોઈએ તે નથી હોતો ન હોઈ શકે પરદેશી સરકાર નીચે એ શક્ય નથી.

પરંતુ આવા બહુ થોડા હોય છે તેમને બાદ કરતાં નાના અમલદારોનો મોટો ભાગ વખાણવા જેવો નથી હોતો. કારણ પોતાના ઉપરી અમલદારો આગળ ડંડવત કરવાનું અને હાથ નીચેના ઉપર ધૂરકવાનું તેઓ શીખ્યા હોય છે પણ એ દોષ એમનો નથી. આ પદ્ધતિ જ તેમને એવી તાલીમ આપે છે પછી ખુશામત અને કાકામામાનું તાણવાનું જોર વધે તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે? નોકરીમાં તેમને કશા આદર્શો તો હોતા જ નથી. બેકારીનો અને તેના પરિણામરૂપ ભૂખમરાનો ભય તેમની આસપાસ ભૂતની માફક ભમ્યા કરે છે તેમની મુખ્ય ચિંતા પોતાની નોકરી સાચવી રાખવાની અને પોતાના મિત્રો અને સગાંઓને નોકરી મેળવી આપવાની હોય છે જ્યાં જાસૂસો અને પ્રાણીમાત્રમાં સૌથી ધિક્કારપાત્ર એવા બાતમીદારો આસપાસ ભમ્યા જ કરતા હોય ત્યાં કોઈ પણ પ્રજામાં સારા ગુણોની ખિલવણી થવી સહેલી નથી.

હમણાં હમણાં તો પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે સહૃદય અને સાર્વજનિક કલ્યાણની વૃત્તિવાળા માણસ માટે સરકારી નોકરીમાં જોડાવું વધુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે સરકારને એવા માણસો જોઈતા જ નથી એવા માણસો આર્થિક મૂંઝવણથી ઘેરાઈને

ત્યા જઈ પડે એ વાત જાણી છે બાકી તેમને પણ સરકાર સાથે ભળવાની ઇચ્છા થાય એવુ નથી

પરતુ આખી દુનિયાને તો દાડી પીટીને કહેવામા આવ્યુ છે કે સામ્રાજ્યનો ભાર તો ગોરા જ વહે છે મળા નહિ સામ્રાજ્યની પરપરા ચાલુ રાખવા માટે આપણે ત્યા અનેક શાહી અમલદારો છે, તેમના વિશેષાધિકારો જાળવવા માટે પૂરતી સલામતીઓ છે અને આ બધુ આપણને કહેવામા આવે છે કે હિદના હિતને અર્થે છે આ અમલદારોના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા સ્વાર્થો અને પગાર વગેરેના વધારાની સાથે હિદનુ હિત કેવી રીતે સકળાયેલુ હશે એ જાણવા જેવુ છે હિદી સનદી નોકરીનો કોઈ પણ અધિકાર કે કોઈ પણ સારી જગ્યા ઓછી કરવાની વાત આવે તો આપણને કહેવામા આવે છે કે કાબેલિયતમા ઊણપ આવશે અને લાચરુશવત શરૂ થશે સરકારી દાક્તરીખાતામા અનામત રાખેલી જગ્યાઓમાથી જો કોઈ ઓછી કરવાની વાત આવે તો એ 'હિદુસ્તાનના આરોગ્યને જોખમ રૂપ થઈ જાય છે અને લશ્કરમાના ગોરાઓને ઓછા કરવાની વાત નીકળે ત્યા તો હજાર જાતના ભયકર જોખમોના ચિતાર ખડા કરી દેવામા આવે છે

મને લાગે છે કે એમ કહેવામા કાઈક તથ્ય છે કે જો ઉપરી અમલદારો એકદમ જ ચાલ્યા જાય અને બધા ખાતા તેમના હાથ નીચેના માણસોને સોપી દેવામા આવે તો બાહોશીમા જરૂર ઊણપ જણાય પણ તેનુ કારણ તો એ છે કે આખુ તત્ર ખોટી રીતે રચાયુ છે હાથ નીચેના અમલદારો જરૂર ઉત્તમ કોટિના નથી તેમ તેમને માથે જવાબદારીનો ભાર કદી નાખવામા પણ આવ્યો નથી મારી તો ખાતરી છે કે હિદમા કાબેલ માણસો પુષ્કળ પડ્યા છે અને યોગ્ય ઉપાયો લેવામા આવે તો બહુ ટૂકા વખતમા તેમની સેવાઓ મળી શકે પરતુ એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણા સરકારી અને સામાજિક દૃષ્ટિબિન્દુમા સપૂર્ણ ફેરફાર થઈ જાય એટલે કે નવુ જ રાજ્યતત્ર યોજાય ત્યારે એ બને

અત્યારે તો આપણને એમ કહેવામા આવે છે કે બધારણમા ગમે તેટલા ફેરફાર કરવામા આવે તોપણ અગ્રેજ અમલદારોના હાથ નીચેના મોટા ખાતા જે આપણુ સરક્ષણ કરવા માટે છે તે તો પહેલાના જેવા જ રહેશે રાજકાજના ગૂઢ અને પવિત્ર ભેદોના જ્ઞાતા એવા એ પુરોહિતો મદિરનુ રક્ષણ કરશે અને તેની પવિત્ર ભૂમિમા અશિષ્ટ જનોને દાખલ થતા રોકશે ધીમે ધીમે જેમ જેમ આપણે એ અધિકારને યોગ્ય થઈશુ તેમ તેમ એક પછી એક તેઓ પડદા ખસેડતા જશે અને છેવટે કોઈક ભવિષ્ય કાળે પવિત્રોમાયે પવિત્ર એવુ એ ગૂઢ આપણી જિજ્ઞાસા અને આદરભરી આખો સામે ખુલ્લુ થશે

આ બધા શાહી ખાતામા હિદની મનદી નોકરી (આઈ સી એસ) પ્રમુખસ્થાને છે હિદુસ્તાનનુ રાજ્યતત્ર ચલાવવાનો જશ કે અપજશ મુખ્યત્વે તેને જ છે આઈ સી એસ અમલદારોના અનેક સદ્ગુણો આપણને વખતોવખત સભળાવવામા આવે

છે અને સામ્રાજ્યની યોજનામાં તેમનું મહત્ત્વ તો હજી લગભગ સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે, હિંદમાં તેમના અનિયંત્રિત અધિકારથી તેમને લગભગ આપઅખત્યાર સત્તા મળે છે તે તથા પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેમની જે વાહવાહ થાય છે તે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે મંડળની માનસિક સ્વસ્થતા માટે ઠીક ન હોઈ શકે. એ ખાતાનો હું ગમે તેટલો પ્રશંસક હોઉં તોપણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તેના અમલદારો વૈયક્તિક રીતે તેમજ આખા મંડળ તરીકે વધારે પડતા આત્મગૌરવના ખ્યાલથી પીડાતા ચિત્તભ્રમના પેલા જૂના છતાં કાંઈક આધુનિક રોગના સહેલાઈથી ભોગ થઈ પડે છે.

આઈ. સી. એસ. અમલદારોના સારા ગુણોનો ઇનકાર કરવો વ્યર્થ છે. કારણ એ વસ્તુ આપણને ભૂલવા દેવામાં આવતી જ નથી. પરંતુ એ અમલદારો અને તેમના મંડળને ચડાવવા માટે એટલી બધી બેહૂદી વાતો કહેવામાં આવે છે કે તેમને જરાક ઉતારવા એ બહેતર લાગે છે. અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી વેબ્લેને વિશેષાધિકાર ભોગવતા વર્ગને 'રખાત વર્ગો' કહ્યા છે. મને લાગે છે આઈ. સી. એસ. અમલદારોને તેમજ બીજા શાહી અમલદારોને 'રખાત અમલદારો' કહેવા એટલું જ સાચું ગણાય. એ ખાતા ભારે ખર્ચાળ વૈભવ છે.

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટના મજૂરપક્ષના એક વખતના સભ્ય અને હિંદના પ્રશ્નોમાં ઘણો રસ લેનારા મેજર ડી. ગ્રેહામ પોલે થોડા સમય ઉપર 'ફોર્ન' રિવ્યુમાં લખતાં જણાવ્યું હતું: 'આઈ. સી. એસ. અમલદારો બહુ શક્તિશાળી અને કાર્યદક્ષ છે એ વસ્તુનો નિષેધ કોઈએ કર્યો જ નથી.' આવાં વિધાન ઇંગ્લંડમાં વારંવાર થાય છે અને તે ખરાં માનવામાં આવે છે. એટલે તેની પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે. આવાં ચોક્કસ અને હકારવાચક વિધાનો કરવાં કદી સલામત નથી. કારણ તે સહેલાઈથી નાપુરવાર થઈ શકે છે. ઉપરની હકીકતનો કોઈએ વિરોધ નથી કર્યો એમ માની લેવામાં મેજર ગ્રેહામ પોલે મોટી ભૂલ કરી છે. ઘણી વાર તે વિષે શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે અને તેનો નિષેધ પણ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં શ્રી ગોખલેએ પણ આઈ. સી. એસ. અમલદારો વિષે બહુ આકરા શબ્દો કહ્યા હતા. કોઈ પણ હિંદી — તે મહાસભાવાદી હો કે ન હો — મેજર ગ્રેહામ પોલના વિધાનનો વિરોધ કરશે. છતાં એ પણ શક્ય છે કે બન્ને અંશતઃ સાચા હોય અને બન્ને જુદા જુદા ગુણોનો જ વિચાર કરતા હોય. શક્તિ અને કાર્યદક્ષતા શાને માટે? જો આ શક્તિ અને કાર્યદક્ષતાનું માપ હિંદમાંના અંગ્રેજ સામ્રાજ્યને વધુ બળવાન કરવાના તથા દેશને ચૂસવામાં મદદ કરવાના દૃષ્ટિબિંદુથી કાઢવાનું હોય તો આઈ. સી. એસ. અમલદારોએ પોતાનું કાર્ય સુંદર રીતે કર્યાનો દાવો વાજબી ગણાય. પરંતુ હિંદી આમવર્ગનું કલ્યાણ એ જો પરીક્ષાનો ગજ હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, વળી જે આમવર્ગની સેવા તેમણે કરવાની છે અને જેમની પાસેથી જ અંતે તેમના મોટા મોટા પગાર આવવાના છે તેમનાથી આવક અને રહેણીના ધોરણની બાબતમાં તેઓ કેટલા બધા વેગળા છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ નિષ્ફળતા વધુ દેખાઈ આવે છે.

એ વાત સાચી છે કે એ અમલદારોએ એકંદરે અમુક ધોરણ જાળવી રાખ્યું છે ખરું, પણ એ ધોરણ ખસૂસ કરીને તદ્દન સામાન્ય કોટિનું છે તેમાંથી કોઈક કોઈકવાર અસાધારણ માણસો નીકળ્યા છે ખરા આવા ખાતાં પાસેથી વધારેની આશા પણ ભાગ્યે જ રખાય પબ્લિકની ગૃહશાળા (પબ્લિક સ્કૂલ)માં કેળવાની વૃત્તિ, તેના સારા અને ખરાબ બન્ને અંશ સાથે, તેમનામાં વિશેષે કરીને જોવામાં આવે છે (જોકે હવે આઈ સી એસ ના ઘણા અમલદારો આ ગૃહશાળામાં ભણેલા હોતા નથી) એ લોકોએ સારું ધોરણ જાળવ્યું છે, પણ તેમના ધોરણથી કોઈ જરા પણ જુદો પડવા જાય તો તેના પ્રત્યે તેઓ સખત નાપસંદગી બતાવે છે વળી કેટલાક અમલદારોની ખાસ શક્તિઓ રોજના કામની નીરસ ઘરેડમાં તથા કાંઈક અંશે બીજાઓથી જુદા પડી જવાના ભયને લીધે મારી જાય છે તેમનામાં કેટલાક કામ કરવાનો ઉમંગ રાખનારા પણ હતા, કેટલાક સેવાની ભાવનાવાળા પણ હતા પણ સેવા એટલે સામ્રાજ્યની સેવા, હિંદુસ્તાનની સેવા તો બહુ પાછળથી આવે તેમને તાલીમ એવી મળેલી હતી અને તેમના સંજોગો જ એવા હતા કે તેઓ બીજી રીતે વર્તી જ નહોતા શકતા કારણ તેમની સંખ્યા નાની હોવાથી તથા પરદેશીઓથી અને કેટલીકવાર પ્રતિકૂળ માણસોથી વીંટળાયેલા હોવાથી તેઓએ સંગઠન કર્યું અને અમુક ધોરણ જાળવ્યું વળી જાતિ અને હોદ્દાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર એ જરૂરી હતું પણ તેમની પાસે વિશાળ આપખુદ સત્તા હોવાથી, કોઈ ટીકા કરે તો તેઓ ક્રોધ કરતા, અને ટીકાને મોટું પાપ ગણતા તેઓ વધારે ને વધારે અસહિષ્ણુ અને પંતુજી જેવા બનતા ગયા, અને બિનજવાબદાર રાજ્યકર્તાઓના ઘણા દોષો તેમણે કેળવ્યા તેઓ આત્મસંતુષ્ટ અને સ્વપર્યાપ્ત બની ગયા છે, તેમની બુદ્ધિ સંકુચિત અને જડ થઈ ગઈ છે, આ પરિવર્તી સંસારમાં તેઓ જ ધ્રુવ રહ્યા છે અને પ્રગતિમાન વાતાવરણને પૂરેપૂરા પ્રતિકૂળ રહ્યા છે જ્યારે તેમના કરતાં વધુ શક્તિશાળી અને વધુ અનુકૂળ બુદ્ધિવાળાઓએ હિંદના પ્રશ્નને હાથમાં લેવા માંડ્યો ત્યારે તેમણે તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કરવા માંડ્યો, તેમને ગાળો આપી, દબાવી દીધા, અને તેમના માર્ગમાં શક્ય તેટલા વિઘ્નો નાખ્યા યુદ્ધ પછીની સ્થિતિથી પરિવર્તનો કરવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું ત્યારે તેઓ ગભરાઈ ગયા અને તેને પહોંચી વળવા અશક્ત નીવડ્યા આવી એકાએક ઊભી થયેલી અને નવીન મુશ્કેલીઓ માટે તેમની સંકુચિત અને રૂઢિબદ્ધ કેળવણીએ તેમને લાયક બનાવેલા નહોતા લાંબા વખત સુધી એકહથ્થુ સત્તા ભોગવીને તેઓ બગડી ગયા હતા એક મંડળ તરીકે તેમને લગભગ નિરંકુશ સત્તા હતી, માત્ર તાત્ત્વિક રીતે તેમના ઉપર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટનો અંકુશ હતો એટલું જ કોઈ લેખકે કહ્યું છે કે "સત્તા માણસમાં સડો પેદા કરે છે, અને અંકુશ વિનાની સત્તાથી સડો પણ એવો પેસે છે કે જેની ઉપર અંકુશ મૂકી શકાતો નથી"

એકંદરે તેમના મર્યાદિત કામ પૂરતા તેઓ ભરોસાપાત્ર અમલદારો ગણાય પોતાનું રોજનું કામ તેઓ ઠીક ખબરદારીથી, ખાસ તેજ બતાવ્યા વિના, કર્યા કરતા પણ તેમને તાલીમ જ એવી મળેલી કે તદ્દન અસાધારણ પરિસ્થિતિ માટે તેઓ નાલાયક

નીકળ્યા જોકે તેમના આત્મનિગ્રહે, તેમના પદ્ધતિપરાયણ સ્વભાવે તથા તેમના અંદરઅંદરના રૂપે તાત્કાલિક ગુસ્સાઓમાંથી તરી જવાના તેમને મદદ કરી સુવિખ્યાત થયેલા મેસોપોટેમિયાના ગોટાળાએ હિંદની અંગ્રેજ સરકારની અક્ષમતા તથા રુઢિજડતા ઉઘાડા પાડ્યા પણ એવા તો તેમના કેટલાયે ગોટાળા બહાર આવવા પામતા જ નથી. સવિનય ભંગ પ્રત્યે તેમણે જે વૃત્તિ બતાવી તે પણ કઢંગી હતી. નોંધીબાર અને હઠીલા વિરોધીઓને થોડા વખતને માટે દબાવી દઈ શકાય ખરું, તેથી કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો નથી, અને લોકોની જે ભાવનાનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે તે ભાવનાને જ એ વસ્તુ ધક્કો પહોંચાડે છે. વધતી જતી અને પડકાર કરનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને પહોંચી વળવા તેમણે બળજબરીના ઉપાયો લીધા તેમાં કશું નવાઈ પામવા જેવું નથી. એ અનિવાર્ય હતું. કારણ સામ્રાજ્યો તેના ઉપર જ નભે છે, અને વિરોધને પહોંચી વળવાનો બીજો કશો ઉપાય તેઓ શીખ્યા નથી હોતા. પરંતુ વધારે પડતી અને બિનજરૂરી બળજબરી વાપરવામાં આવી તે બતાવી આપે છે કે તેઓ પરિસ્થિતિ ઉપર કાબૂ સમૂળગો ગુમાવી બેઠા હતા અને સાધારણ વખતમાં જે આત્મસંયમ અને કાબૂ તેઓ ધરાવતા દેખાતા હતા તે તેમનામાં ખરી રીતે નહોતો. તેઓ વારંવાર ઉશ્કેરાઈ જતા અને તેમના ભાષણોમાં પણ ચિત્તભ્રમનો ચાળો દેખાઈ આવતો. પહેલાંનો શાંત આત્મવિશ્વાસ રહ્યો જ નહોતો. વિષમ પ્રસંગ બધાને જ નિ:સંશયતાથી ઉઘાડા પાડે છે. આપણી ઊંડામાં ઊંડી નબળાઈઓ જાહેર કરે છે. સવિનય ભંગનો પ્રસંગ આવો વિષમ હતો અને કસોટીનો હતો અને બન્ને પક્ષ — મહાસભા તેમજ સરકાર — માંના બહુ થોડા તેની કસોટીમાંથી બરાબર પાર ઊતર્યા. મિ૦ લોઈડ જ્યોર્જ કહે છે કે 'વિષમ પ્રસંગે સાચા પહેલા દરજ્જાના કેટલાયે સ્ત્રીપુરુષો ઠીક નાના માલૂમ પડી આવે છે અને ઇતર જનોની તો તેમાં કશી વિસાત જ નથી રહેતી. હવા શાંત અને સ્વચ્છ હોય ત્યારે જે ટેકરીઓ મોટા પહાડો જેવી જણાતી હોય તે મહાપ્રલયમાં ક્યાંય ડૂબી જાય છે તે વખતે તો પાણીની સપાટી ઉપર ઊંચામાં ઊંચા શિખરો જ નજરે પડે છે.'

આઈ સી એસ અમલદારો આ પ્રસંગને માટે બુદ્ધિથી કે હૃદયથી લાયક નહોતા. તેમનામાંના ઘણા અમલદારોને મૂળ શિક્ષણ પ્રાચીન શિષ્ટ સાહિત્યનું મળેલું તેને લીધે તેમનામાં એક પ્રકારની સંસ્કારિતા અને આકર્ષકતા જણાતી. પણ એ તો જૂની દુનિયામાં વિક્ટોરિયાના જમાનામાં ચાલે. આધુનિક પરિસ્થિતિને માટે તે તદ્દન નકામું ગણાય. તેઓ પોતાની એક નાની વાડાબંધી દુનિયામાં — ઍંગ્લોઇન્ડિયન સૃષ્ટિમાં — રહે છે. તેમાં નથી ઇંગ્લંડ કે નથી હિંદ. પોતાના સમકાલીન સમાજમાં જે બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેની તેમને ગમ નથી. હિંદી જનતાના વાલીઓ અને સંરક્ષકો હોવાનો તેઓ રમૂજી દાવો કરે છે છતાં હિંદી જનતા વિષેનું તેમનું જ્ઞાન નહિ જેવું છે અને આખે ખૂણે એવી રીતે આગળ આવતા નવા મધ્યમવર્ગનો પરિચય તો તેમને મુદ્દલ નથી. પોતાની આસપાસ વીંટળાયેલા ખુશામતખોરો અને

નોકરીશાહુઓ ઉપરથી તેઓ હિંદીઓ વિષે ક્યાસ બાંધે છે અને બીજાઓને ચળવળિયા તથા બદમાશ તરીકે કાઢી નાખે છે આખી દુનિયામાં યુદ્ધ પછી જે ફેરફારો થઈ ગયા છે, ખાસ કરીને આર્થિક ક્ષેત્રમાં, તેને વિષેનું તેમનું જ્ઞાન નજીવું છે તેઓ ચાલની પરેડમાં એવા બધા જકડાઈ ગયા છે કે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિ સાથે ગોઠવાઈ શકતા નથી જે વર્ગના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે વર્ગનો આધુનિક પરિસ્થિતિમાં સમય પૂરો થઈ ચૂક્યો છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી ટી એસ ઇલિયટે 'પોકળ માણસો' નામના પોતાના કાવ્યમાં વર્ણવ્યા છે તે નમૂનાની નજીક તેમનો વર્ગ વધુ ને વધુ પહોંચતો જાય છે

છતાં જ્યાંસુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટકશે ત્યાંસુધી એ વર્ગ પણ ટકશે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હજી બળવાન છે, તેના નેતાઓ સમર્થ અને ચતુર છે હિંદુસ્તાન માનું અંગ્રેજી રાજ્ય હજી મજબૂત ચોંટી રહેલા સડતા દાંત જેવું છે ખૂબ દરદ કરે પણ તેને સહેલાઈથી ખેંચી કાઢી શકાય નહિ જ્યાંસુધી એ દાંત કાઢી નાખવામાં ન આવે અથવા પોતાની મેળે પડી ન જાય ત્યાં સુધી દરદ ચાલુ રહેશે અને કદાચ વધશે પણ

ગૃહશાળામાં શિક્ષણ પામેલા નમૂનાના દિવસો ઇંગ્લંડમાં પણ હવે વહી ગયા છે જોકે સાર્વજનિક કાર્યોમાં હજી એ લોકો આગળપડતા જણાય છે, છતાં તેમનું પહેલાં જે સ્થાન હતું તે આજે નથી, હિંદુસ્તાનમાં તો તેઓ વધુ અસ્થાને છે આક્રમણકારી રાષ્ટ્રભાવના સાથે તેમનો મેળ કે સહકાર જામે એમ નથી પછી જે લોકો સામાજિક પરિવર્તન ઇચ્છે છે તેમની સાથે તો તેમનો મેળ ક્યાંથી જ બેસે?

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં આઈ સી એસ અમલદારોમાં મણાયે શ્રેષ્ઠ માણસો છે પરંતુ જ્યાંસુધી વર્તમાન પદ્ધતિ અમલમાં છે ત્યાંસુધી તેમની શ્રેષ્ઠતા એવી વસ્તુઓમાં યોજાવાની જે હિંદી લોકોના લાભની ન હોય આ ખાતાના કેટલાક હિંદી અમલદારો તો ઇંગ્લંડની ગૃહશાળાના નમૂનાની વૃત્તિથી એટલા બધા ઘેરાયેલા હોય છે કે તેઓ તો બાદશાહના કરતા પણ વધારે વફાદાર થઈ પડ્યા છે એક જુવાન હિંદી આઈ સી એસ મને મળેલો તેને પોતાની જાત વિષે બહુ ઊંચો અભિપ્રાય હતો કમનસીબે હું તેમાં મળતો થઈ શકતો નહોતો પોતાના વર્ગના ઘણા સદ્ગુણો તે મને ગણાવવા લાગ્યો અને છેવટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તરફેણની નિરુત્તર દલીલથી તેણે સમાપ્તિ કરી — શું આ સામ્રાજ્ય રોમન સામ્રાજ્ય કરતા તથા જ ગિસખાન અને તૈમૂરના સામ્રાજ્યો કરતા સારું નથી?

આઈ સી એસ અમલદારોની ઊંડી માન્યતા એવી છે કે તેઓ પોતાના કામ બહુ જ બાહોશીથી કરે છે એટલે તેઓ પોતાના દાવા ગમે તેટલા આગ્રહથી રજૂ કરી શકે અને તેમના દાવા પણ અનેક રંગને વિવિધ છે હિંદ ગરીબ છે પણ તેમાં દોષ તેની સામાજિક રૂઢિઓનો તેના વાણિયાઓ અને શાહુકારોનો તથા સૌથી વધારે તો તેની આવડી મોટી વધારો પડતી વસ્તીનો છે પરંતુ મોટામાં મોટો વાણિયો આ

નાચણું રાજ્ય છે નન તેઓ ખામી રીતે ભૂલી જાય છે અને આ વસ્તીનુ તેઓ શુ કરવા ધારે છે તે મારે સમજાતુ નથી કારણુ દુકાળ રોગચાળા તથા ભારે મરણપ્રમાણની આટઆટલી મદદ હોવા છતા વસ્તી તો મોટી છે જ સતતિનિયમન સૂચવવામા આવે છે હુ પોતે સતતિનિયમનની રીતોની અને તેનો પ્રચાર કરવાની પૂરેપૂરી તરફેણ મા છુ પરતુ આ રીતોનો ઉપયોગ કરવો હોય તો આમવર્ગની રહેણીનુ ધોરણ ઊચર કરતા બહુ ઊચુ હોવુ જોઈએ સર્વસામાન્ય કેળવણીનુ પ્રમાણ વધવુ જોઈએ અને દરેક ગામમા તે માટે સખ્યાબધ દવાખાના હોવા જોઈએ અત્યારની પરિસ્થિતિમા તો સતતિનિયમનની રીતો આમવર્ગની શક્તિ બહારની છે મધ્યમવર્ગ તેનો લાભ લઈ શકે ખરો અને હુ માનુ છુ કે તેઓ વધતા જતા પ્રમાણમા તેનો લાભ લે પણ છે

પરતુ વધારાપ ની વસ્તીની આ દલીલ વધુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસવાની જરૂર છે આજે આખી દુનિયામા સવાલ ખોરાકની અથવા બીજી જરૂરિયાતોની તગીનો નથી. પરતુ સવાલ તો ખાવુ ક્યાથી એ છે અથવા જુદી રીતે મૂકીએ તો જેઓને ખોરાકની જરૂર છે તેમનામા ખેરાક ખરીદવાની શક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનમા પણ એક રીતે જોઈએ તો ખોરાકની તગી નથી જોકે વસ્તી વધી છે પણ તેની સાથે ખોરાકની છત પણ વધી છ અને વસ્તીની વૃદ્ધિના કરતા વધારે પ્રમાણમા તે વધારી શકાય તેમ છે વળી બહુ વાની હિંદુસ્તાનની વધતી જતી વસ્તી એ (છેલ્લા દાયકાને બાદ રાખીએ તો) પશ્ચિમના દેશોને મુકાબલે બહુ ધીમે પ્રમાણમા વધી છે એ વાત સાચી છે કે ભવિષ્યમા નક્કાવત બહુ મોટો પડશે કારણ ઘણા બળો એવા કામ કરી રહ્યા છે કે જે પશ્ચિમના દેશોમા વસ્તીવૃદ્ધિ ઘટાડશે અથવા બધ પણ કરશે પરતુ વસ્તી ઉપર મર્યાદા મૂકનારા એ બળો હિંદુસ્તાનમા ધીમે ધીમે અમલમા વસ્તીના વધારા ઉપર અંકુશ મૂકશે એવો સભવ છે

હિંદ મુક્ત થાય અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનુ નવ જીવન ઘડવાની સ્થિતિમા આવે ત્યારે આ કામ માટે તેના ઉત્તમોત્તમ પુત્રો અને પુત્રીઓની જરૂર પડશે સારા માણસો હમેશા વિરલ હોય છે અને હિંદુસ્તાનમા તો વિશેષ કરીને વિરલ છે કારણ અમારા રાજ્યમા સારા માણસોને તકો મળી જ નથી આપણી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના ઘણા ખાતામા ખાસ કરીને જેમા યત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના ખાસ જ્ઞાનની જરૂર છે તેમા આપણે પરદેશી નિષ્ણાતોની મદદ લેવી પડશે આઈ સી. એસ મા તથા બીજા શાહી ખાતામા નોકરી કરેલામાના ઘણાની હિંદીઓની તેમજ પરદેશીઓની આપણને જરૂર પડશે અને નવા તત્રમા તેમનો સમાસ થશે પણ એક વાત નક્કી છે કે જ્યા સુધી આઈ સી એસ.ની હાલની મનોવૃત્તિ આપણા રાજ્યવ્યવસ્થામા અને આપણા સાર્વજનિક ખાતાઓમા વ્યાપેલી રહેશે ત્યાસુધી હિંદમા નવું તત્ર સ્થાપી શકાશે નહિ પોતે જ પ્રમાણ છે એ જાતની મનોવૃત્તિ સામ્રાજ્યભાવનાની સાગરીત છે અને સ્વતત્ર્યની સાથે તે રહી શકતી નથી. કા તો તે સ્વાતત્ર્યને કચડી નાખે કા તો પોતે જ નાશ થઈ જાય માત્ર ફાસિસ્ટ પદ્ધતિના રાજ્યતત્રમા તે ચાલી શકે

ખરી તેથી મને તો એ આવશ્યક લાગે છે કે નવા તંત્ર પ્રમાણે આપણે સાચુ કામ શરૂ કરીએ તે પહેલા આઈ સી એસ અને એવી બીજી નોકરીઓ નાબૂદ કરવી જોઈએ એ નોકરીઓમાના કેટલાક અમલદારો જો તેઓ રાજી હોય અને નવા કામને માટે લાયક હોય તો નવી શરતોએ આવી શકે પરંતુ આજે તેમને જે બેહૂદા ભારે પગારો અને ભાડાભથ્થા મળે છે તે તેમને આપવાનુ કલ્પના બહાર છે નવા હિંદના રાજ્યતંત્રમા એવા હોશીલા અને દક્ષ કાર્યકર્તાઓ જોઈશે જેઓને પોતાના કાર્યમા જ્વલન્ત શ્રદ્ધા હોય, જેઓ કાર્ય સાધવાને સારુ તૂટી મરવા તૈયાર હોય અને જેઓ કામના આનંદ અને તેના ગૌરવને ખાતર જ કામ કરતા હોય નહિ કે મોટા પગારને ખાતર પૈસાનો હેતુ તેમા ઓછામા ઓછો થઈ જવો જોઈએ પરદેશી મદદગારોની જરૂર ઘણી મોટી પડશે પરંતુ જેમને યંત્રવિદ્યાનુ કશુ જ્ઞાન નથી એવા પરદેશી દીવાની અમલદારોની જરૂર તો ઓછામા ઓછી હશે હિંદુસ્તાનમા એવા માણસોની ખોટ નથી

હિંદી મધ્યમમાર્ગીઓ તથા એમના જેવા બીજા મંડળોએ હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રની બાબતમા અંગ્રેજ લોકની વિચારસરણી કેવી રીતે સ્વીકારી લીધી છે એ હુ અગાઉ કહી ગયો છુ નોકરીઓની બાબતમા આ વસ્તુ વિશેષે કરીને જોવામા આવે છે, કારણ તેઓ હિંદીકરણ ની બૂમો પાડે છે અમલદારોની વૃત્તિમા તેમના સ્વરૂપમા તથા રાજ્યના ઘડતરમા તેઓ ધરમૂળના ફેરફારની વાત કરતા નથી આ એટલી બધી જીવંત મહત્ત્વની વસ્તુ છે કે એ જતી કરી શકાય જ નહિ કારણ હિંદની મુક્તિ કેવળ અંગ્રેજી લશ્કર અને અમલદારોના ખસી જવા સાથે સંકળાયેલી નથી પરંતુ તેમનામા પ્રવર્તી રહેલી પોતે જ પ્રમાણ હોવાની વૃત્તિના નાબૂદ થવા સાથે તથા પગારો અને વિશેષાધિકારો ઓછા કરવાની સાથે વધુ સંકળાયેલી છે બંધારણના ઘડતરના આ દિવસોમા સલામતીઓની વાતો બહુ ચાલે છે એ સલામતીઓ જો હિંદુસ્તાનના હિતને અર્થે હોય તો તેમા એમ ચોક્કસ કરવુ જોઈએ કે બીજી વસ્તુઓની સાથ આઈ સી એસ અને એવી બીજી નોકરીઓ તેમની સત્તાઓ અને વિશેષાધિકારો સાથે જે સ્વરૂપમા અત્યારે છે તે સ્વરૂપમા નષ્ટ થવી જોઈએ અને નવા બંધારણ સાથે તેમને કશી લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ

એના કરતા પણ વધારે ગૂઢ અને દૃઢ તો લશ્કરી નોકરીઓ છે તેમને વિષે ટીકા કરવાનો તેમને વિષે કશુ બોલવાનો આપણને અધિકાર જ નથી એમ કહેવાય છે કારણ આવી બાબતોમા આપણે શુ સમજીએ કે જાણીએ? આપણે તો કશી ચૂંચા કર્યા વિના પૈસા આપવાના અને સારી પેઠે પૈસા આપવાના થોડા જ વખત ઉપર ૧૯૩૪ના સપ્ટેમ્બરમા હિંદુસ્તાનના સેનાધિપતિ સર ફિલિપ ચેટવુડ સિમલામા કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમા ભાષણ કરતા પોતાની તીખી લશ્કરી ભાષામા હિંદી રાજપુરુષો વિષે બોલ્યા હતા તમે તમારુ કામ સંભાળો મારા કામમા દખલ કરશો મા કોઈક ઠરાવ ઉપર સુધારો મૂકનારને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યુ શુ તેઓ અથવા તેમના મિત્રો એમ ધારે છે કે અંગ્રેજો જેવી યુદ્ધો કરીકરીને રીઢી થઈ ગયેલી અને જાડી થયેલી

પ્રજાને, જેણે તરવારને બળે આ સામ્રાજ્ય જીત્યુ છે અને તરવારને બળે જ સાચવી રાખ્યુ છે તેને, આરામખુરશીમા બેસીને ટીકા કરનારાઓ યુદ્ધ વિષે વાતો કરીને શિખામણ આપી શકવાના છે ? એ વિષયનુ જ્ઞાન તો કોઈ પણ પ્રજાને તેના અનુભવથી જ મળે છે " તેમણે આવી બીજી પણ ઘણી રમૂજી વસ્તુઓ કહી હતી. આને આપણે રમેને એમ ધારી લઈએ કે તેઓ ક્ષણિક આવેશમા આવી જઈ આ બધુ બોલ્યા હશે તે માટે જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે તેમણે પોતાનુ ભાષણ કાળજીપૂર્વક લખી આણેલુ હતુ અને પોતાનુ લખાણ સામે રાખીને તેઓ બોલ્યા હતા

સેનાધિપતિ સાથે લશ્કરી બાબતો વિષે તે વિષેના અનભિજ્ઞ માણસે દલીલ કરવી એ અલબત્ત ઉદ્ધતાઈ ગણાય છતા આરામખુરશીમા બેઠેલા ટીકાકારને પણ થોડુ ક કહેવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ એ વસ્તુ સમજાય એવી છે કે જેઓ તરવારને બળે આ સામ્રાજ્યને ધારણ કરી રહ્યા છે તેઓ તથા જેમના ઉપર એ ચમકતુ રાજ્ય લટકી રહ્યુ છે તેઓ એ બે વચ્ચે મતભેદ હોય હિંદી લશ્કરનો ઉપયોગ હિંદના હિતને અર્થે કરવામા આવે અથવા સામ્રાજ્યના હિતને અર્થે પણ કરવામા આવે, તેમા એ સભવ છે કે બે હિતો ભિન્ન ભિન્ન હોય અથવા એકબીજાના વિરોધી પણ હોય વળી નામાંકિત સેનાપતિઓ બીજાઓની દખલગીરીથી મુક્ત રહેવાનો જે દાવો કરે છે તે દાવો કેટલે દરજ્જે વાજબી છે તે વિષે ગયા વિશ્વયુદ્ધના અનુભવો પછી રાજદ્વારી પુરુષો અને આરામખુરશીવાળા ટીકાકારો શકા ઉઠાવી શકે એમ છે તે વખતે તેમને જે કરવુ હોય તે કરવાની છૂટ મોટે ભાગે મળી હતી અને દરેક લશ્કરમા — બ્રિટિશ ફ્રેન્ચ જર્મન ઑસ્ટ્રિયન ઇટાલિયન તથા રશિયન — અને દરેક બાબતમા તેમણે ભયકર ગોટાળો કરી મૂક્યો હતો એવી વાતો ચોમેર સભળાય છે કૅપ્ટન લિડેલ હાર્ટ જે બ્રિટિશ લશ્કરી ઇતિહાસકારો અને લશ્કરી વ્યૂહરચનાના જાણકારોમા મશહૂર છે તે પોતાના વિશ્વયુદ્ધના ઇતિહાસ મા લખે છે કે લડાઈમા એક વખત એવો આવ્યો હતો જ્યારે બ્રિટિશ સિપાહીઓ દુશ્મનો સાથે લડતા હતા ત્યારે બ્રિટિશ સેનાપતિઓ અકબીજા સાથે લડતા હતા. રાષ્ટ્રીય સકટ તેમનામા વિચારની કે પુરુષાર્થની એકતા આણી શક્યુ નહોતુ તેણે આ ઉપરાત લખ્યુ છે મહાપુરુષો ઇતર જનોથી જુદી માટીના ઘડેલા હોય છે એવી આપણી વીરપૂજક માન્યતાને તથા મૂર્તિપૂજા વિષેની શ્રદ્ધાને ગયા યુદ્ધે છિન્નભિન્ન કરી નાખી. નેતાઓ હજી આવશ્યક છે, કદાચ વધુ આવશ્યક છે પરતુ તેઓ પણ સામાન્ય મનુષ્યો જ હોય છે એ ભાન આપણામા જાગૃત થયુ છે, ને તેમની પાસેથી વધારેપડતી આશા રાખવાની તેમ તેમના ઉપર વધારેપડતો વિશ્વાસ રાખવાની બાબતમા આપણને સાવધાન કરનારુ બન્યુ છે

પેલા રાજપુરુષશિરોમણિ મિ લૉઈડ જ્યૉર્જે પોતાના યુદ્ધસ્મરણો મા વિશ્વ યુદ્ધના મુરબ્બી તેમજ દરિયાઈ સેનાપતિઓની ભૂલો અને ખામીઓના ભયકર ચિત્રો ચીતર્યા છે એ ભૂલોએ તો લાખો માણસોના જાનના ભોગ લીધા છે અગ્રેજો અને તેમના મિત્રો યુદ્ધમા ટકયા પણ એ તો વિજય તરફના લોહીખરડ્યા લથડિયાં

હતા એમ અમલદારોએ અવિચારી રીતે કશું સમજ્યા વિના માણસો અને તકોનો એટલો દુરુપયોગ કર્યો કે ઇગ્લંડ વિનાશની ધાર ઉપર આવી ગયું હતું તેમાથી તે અને તેના મિત્રો મોટે ભાગે દુશ્મનોની ગણત્રીમા પણ ન આવે એવી મેવકૂફીથી જ બચી ગયા ઇગ્લંડનો મહાન પ્રધાન આમ લખે છે અને ખાસ કરીને રક્ષક ટુકડીઓની પ્રથા દાખલ કરવાની બાબતમાં લૉર્ડ જેલિકોના મગજમા નવા વિચારો દાખલ કરવા માટે તેને કેવી શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડી હતી એ બધું એ સમજાવે છે ફ્રેન્ચ માર્શલ ફોશને સબંધી તે કહે છે કે તેનો મોટામા મોટો ગુણ એ હતો કે તેની મુખમુદ્રા બહુ જ દૃઢતાસૂચક હતી અને તેથી તે બહુ જ શક્તિશાળી હશે એમ જણાતુ હતુ ખીજવાયેલા માણસો મુશ્કેલીમા આવી પડે ત્યારે સહજ રીતે જ એમ કરે છે તેઓ એવુ માની લેવાની ભૂલ કરે છે કે શરીરમા બુદ્ધિનુ સ્થાન હૃદયમા છે

પરંતુ મિ લૉઈડ જ્યૉર્જનો મુખ્ય આરોપ તો અંગ્રેજોના મુખ્ય સેનાપતિ ફિલ્ડ માર્શલ હેગની ઉપર છે તે પુરવાર કરી આપે છે કે હેગના બેહદ ઘમંડે અને રાજપુરુષોની તથા બીજાઓની વાત સાંભળવાની તેની અનિચ્છાએ ખુદ બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળ આગળ ઘણી અગત્યની વાતો છુપાવરાવી અને ફ્રાન્સમા અંગ્રેજી સૈન્યને એક મહા ભારે આફતમા નાખ્યુ તેની નજર સામે નિષ્ફળતા દેખાતી હોવા છતા છેવટ સુધી હઠ કરીને પાશ્નનડેલ અને કેમ્બ્રેઈના હાથ કર કાઢવામા મહિનાઓ સુધી પોતાનો બેવકૂફીભર્યો ધસારો તેણે ચાલુ રાખ્યો તે એટલે સુધી કે ત્યા સત્તર હજાર અમલદારો મરી ગયા અથવા મરવા જેવા થઈ ગયા અને ચાર લાખ બહાદુર અંગ્રેજ સિપાહીઓ ઘાયલ થયા 'અજ્ઞાત સિપાહી'ને તેના મરણ પછી આજે માન આપવામા આવે છે એ ઠીક છે, પણ જ્યારે એ જીવતો હતો ત્યારે તેની જિંદગી સસ્તી હતી અને કોઈ તેની દરકાર કરતુ નહોતુ

બીજા લોકોની માફક રાજદ્વારી પુરુષો પણ વખતોવખત ભૂલો કરે છે, પરંતુ લોકશાસનવાદી રાજપુરુષોને લોકોનો તથા સંજોગોનો વિચાર કરવો પડે છે અને તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી પડે છે તેઓ સાધારણ રીતે પોતાની ભૂલ સમજી જાય છે અને તે સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ સિપાહી તો જુદા જ વાતાવરણમા ઘડાયો હોય છે ત્યા તો હુકમનુ સામ્રાજ્ય હોય છે અને ટીકા સહન કરવામા આવતી નથી. એટલે બીજા સલાહ આપે તેથી તેને ગુસ્સો ચડે છે તે ભૂલ કરે છે ત્યારે પૂરેપૂરી કરે છે, અને તેને હઠપૂર્વક વળગી રહે છે તેને મન તો બુદ્ધિ અથવા મગજ કરતા હૃદયથી જ વધારે મહત્ત્વની હોય છે હિંદુસ્તાનમા આ બેનો મિશ્ર નમૂનો પેદા થયો છે, એ આપણુને લાભ છે કારણ અહીં તો દીવાની અમલદારો પણ સત્તા અને સ્વસંતુષ્ટતાના અર્ધ લશ્કરી વાતાવરણમા ઘડાય છે અને રહે છે અને તેથી કરીને મોટે ભાગે સિપાહીના હૃદયીના ગુણો તેઓ ધરાવે છે

આપણને કહેવામા આવે છે કે લશ્કરનુ 'હિંદીકરણ' કરવાની ક્રિયા આગળ ધપાવવામા આવે છે, અને બીજાં ત્રીસ કે વધારે વર્ષોમા હિંદી રંગભૂમિ ઉપર હિંદી સેનાપતિ પણ દેખાદે એ શક્ય છે કે સોએક વર્ષોમા હિંદીકરણની ક્રિયા ઘણી આગળ

વધી હશે. પરંતુ એ જિજ્ઞાસા થાય તો યોગ્ય છે કે આગીને પ્રશ્ન ? ઇન્ડિ અને કે વરસમાં લાખો માણસોનું બળવાન લશ્કર કેવી રીતે ઊભું કરી દીધું હતું ? પણ આપણા જેવા સલાહકારો તેમને મળ્યા હોત તો કદાચ તેઓ વધારે સાવધાનીથી અને સાવચેતીથી આગળ વધ્યા હોત અને આ ચાલુ રીતે તાલીમ પામેલું લશ્કર તૈયાર થઈ રહે તે પહેલાં કદાચ યુદ્ધ ખલાસ પણ થઈ ગયું હોત. રશિયાનું સોવિયેટ લશ્કર જે લગભગ કશાં સાધન વિના તૈયાર થઈ ગયું અને જેણે અનેક દુશ્મનોનો સામનો કર્યો અને તેમના ઉપર વિજય મેળવ્યો તથા આજે જે દુનિયાનાં બહુ જબરાં લશ્કરોમાંનું એક છે તેનો પાછળ પડેલો વિચાર આવે છે. પરંતુ લડાઈથી રીઢા થઈ ગયેલા અને ડાહ્યા થયેલા કોઈ સેનાપતિઓ તેમના સલાહ આપનારા નહોતા એમ દેખાય છે.

અત્યારે આપણું ત્યાં દેહરાદૂનમાં એક લશ્કરી કૉલેજ ચાલે છે ત્યાં અમલદાર થવાની તાલીમ સારા ઘરના છોકરાઓને આપવામાં આવે છે. કહેવામાં આવે છે કે પરેડમાં તેઓ બહુ ચાલાક હોય છે અને તેઓ સારા અમલદાર બનશે એ વિષે શંકા નથી. પરંતુ યાંત્રિક શસ્ત્રાસ્ત્રોની તાલીમ વિના આ તાલીમ શા ઉપયોગની નીવડશે એ પ્રશ્ન મને ઘણીવાર થાય છે. પાયદળ અને અશ્વદળ તો આજે રોમન લોકોની ચોરસ ટુકડીઓ જેટલાં ઉપયોગનાં રહ્યાં છે. અને વિમાનો, ગૅસ બૉમ્બ, બખ્તરી મોટરો અને જબરદસ્ત તોપોના આ જમાનામાં રાઈફલ તો તીરકામઠાં જેવી થઈ ગઈ છે. તેમને તાલીમ આપનારા તથા સલાહ આપનારા આ વસ્તુ જરૂર સમજતા હશે.

ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્યની ખાતાવહી કેવી છે ? તેની ખામીઓની ફરિયાદ કરનારા આપણે કોણ ? કારણ તે ખામીઓ આપણી નબળાઈઓનું જ પરિણામ કહેવાય છે. આપણે પવિત્ર નનો મહાપ્રવાહ છોડી દઈ બંધિયાર ખાબોચિયામાં ભરાઈ જઈએ, કેવળ આત્મબળથી અને આ મસ્ત તુષ્ટ થઈ જઈએ. બીજે શું ચાલે છે તેની દરકાર આત્મપ્રતારણાથી ન રાખીએ તો પછી એના પરિણામ આપણે જ વેઠવાં પડે ને ? દુનિયામાં નવા વેગનું મોજું આવ્યું તેના ઉપર સવાર થઈને અંગ્રેજો અહીં આવ્યા અને તેમને પોતાને પણ ભાગ્યે જ ખબર હશે એવા જબરા ઐતિહાસિક બળોના તેઓ પ્રતિનિધિ બન્યા. જે વાવાઝોડું આપણને ઉખેડી નાખીને આમતેમ અફાળે છે અથવા જે ઠંડો પવન આપણને ઠુંઠવી નાખે છે તેની સામે ફરિયાદ કર્યે શું વળે ? ભૂતકાળ અને તેના કજિયાકંકાસ ભૂલી જઈ આપણે ભવિષ્યનો સામનો કરીએ. વિજ્ઞાન અને તેનાં સમૃદ્ધ પરિણામોની એક ઉત્તમ ભેટના અંગ્રેજો આપણે માટે વાહક બન્યા તે બદલ આપણે તેમનો ઉપકાર માનીએ. પરંતુ આ અંગ્રેજ સરકાર દેશમાંના વિભાજક જ્ઞાન અને પ્રગતિમાં વિરોધી અને કોમી અને સનાતની તત્ત્વોને ઉત્તેજન આપી રહી છે એ વસ્તુ ભૂલી જવી અથવા ઠંડે કલેજે જોયા કરવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. કદાચ એ પણ એક આવશ્યક કસોટી હોય. આપણને એ બળવાન થવાનો પડકાર હોય. પણ હિંદનું પુનરુજ્જીવન થશે તે પહેલાં નિર્બળતા, અપવિત્રતા અને ભેદને બાળીને સાફ કરી નાખનારી આગમાં હિંદે શુદ્ધ થવું જોઈશે.

૫૫. આંતર્જાતીય વિવાહ : લિપિનો પ્રશ્ન

સન ૧૯૩૩ના સપ્ટેમ્બર આધવચમા પૂના તથા મુંબઈમા એકાદ અઠવાડિયું રોકાઈને હું લખનૌ પાછો ફર્યો મારા માતુશ્રી હજી ત્યા ઇસ્પિતાલમા જ હતા કમલા પણ ત્યા જ હતી અને તેમની સેવાચાકરી કરવામા રોકાયેલી હતી જો કે તે પોતે પણ સાજી તો નહોતી જ મારી બહેનો અલ્લાહાબાદથી દર અઠવાડિયે આવી જતી હું લખનૌમા બે કે ત્રણ અઠવાડિયા રહ્યો અલ્લાહાબાદમા મળી શકે તે કરતા ત્યા વધારે ફુરસદ મને મળી મારો મુખ્ય વ્યવસાય દિવસમા બેવાર ઇસ્પિતાલમા જવાનો હતો બાકીનો વખત છાપામા કેટલાક લેખો લખવામા મે ગાળ્યો એ લેખો આખા દેશમા ખૂબ જ પ્રચાર પામ્યા 'હિંદ કયે રસ્તે?' ('વિધર ઇન્ડિયા?') એ નામની એક લેખમાળામા મે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ પરત્વે દુનિયાની ઘટનાઓનુ અવલોકન કર્યું એ લેખોએ ખૂબ જ ધ્યાન ખેચ્યુ મને પાછળથી ખબર પડી કે તહેરાન અને કાબુલમા આ લેખોના ફારસી અનુવાદો પણ છપાયા હતા જેઓ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારોથી તથા વાસ્તવમા થયેલા ફેરફારથી પરિચિત હોય તેમને માટે આ લેખોમા કશુ નવુ નહોતુ પરતુ હિંદમા આપણા લોકો સ્થાનિક મુશ્કેલીઓમા જ એટલા બધા ગૂચાઈ ગયેલા હોય છે કે બીજે શુ બને છે તે તરફ ધ્યાન આપવાની તેમને ફુરસદ નથી હોતી મારા લેખોનો જે સત્કાર થયો તે ઉપરથી તથા બીજા કેટલાક ચિહ્નો ઉપરથી જણાયુ કે તેઓ પોતાનુ દૃષ્ટિબિંદુ વિશેષ વિશાળ કરવા લાગ્યા હતા

મારા માતુશ્રીને ઇસ્પિતાલમા બહુ કટોકટી આવી હતી એમને મે તેમને અલ્લાહાબાદ પાછા લઈ જવાનુ નક્કી કર્યું આનુ એક કારણ એ પણ હતુ કે મારી બહેન કૃષ્ણાનુ વેશવાળ તે જ વખત પહેલા થયુ હતુ મને ફરી જેલમા લઈ જવામા આવે તે પહેલા બને તેટલા વહેલા તેના લગ્ન અમારે કરી નાખવા હતા મને જ્યા સુધી બહાર રહેવા દેવામા આવશે તેનો મને કશો ખ્યાલ નહોતો કારણ મહાસભાનો ઠરાવેલ કાર્યક્રમ હજી સવિનય ભગનો જ હતો અને મહાસભા તથા બીજી સેંકડો સસ્થાઓ હજી ગેરકાયદા હતી

ઑક્ટોબરના ત્રીજા અઠવાડિયામા અલ્લાહાબાદમા લગ્ન કરવાનુ અમે નક્કી કર્યુ વિધિ દીવાની કાયદા અનુસાર થવાનો હતો મને એ ગમતુ હતુ જોકે હકીકત એ હતી કે અમારે માટે તેમા પસદગીને સ્થાન જ નહોતુ બે ભિન્ન જ્ઞાતિઓ—એક બ્રાહ્મણ અને બીજી અબ્રાહ્મણ—તેમની વચ્ચે આ લગ્ન માટે કાઈ પણ જાતનો ધાર્મિક વિધિ માન્યતાસર ગણાતો નથી સદ્ભાગ્યે નવો પસાર થયેલો સિવિલ મૅરેજ ઍક્ટ અમારી વહારે આવ્યો આવા બે કાયદા છે તેમાનો બીજો હિન્દુઓ અને તેને મળતા બીજા ધર્મો—બૌદ્ધ જૈન અને શીખો માટે જ છે અને તે અનુસાર મારી બહેનના લગ્ન થયા પરતુ બેમાથી એક પક્ષ જન્મથી કે ધર્માન્તરથી જો આ ધર્મનો ન હોય તો આ બીજો કાયદો લાગુ પડતો નથી અને તેમને પહેલા સિવિલ મૅરેજ ઍક્ટનો આશ્રય

લેવો પડે છે. પહેલા કાયદામાં એવું છે કે બન્ને પક્ષે બધા મુખ્ય ધર્મોનો ઇનકાર કરવો પડે છે અથવા કાંઈ નહિ તો એટલી કબૂલાત તો કરવી જ પડે છે કે પોતે એકે ધર્મમાં નથી. આવો તદ્દન બિનઆવશ્યક ઇનકાર એ મારે અણગમતો છે. ઘણા લોકો પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના ન હોય છતાં, આવી કબૂલાત કરવા સામે વાંધો ઉઠાવે છે અને આ કાયદાનો લાભ લઈ શકતા નથી. દરેક ધર્મના જૂના વિચારના તો આંતરજ્ઞાતીય લગ્નને સરળ કરે એવા બધા જ ફેરફારોનો વિરોધ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે લોકોને ધર્મનો ઇનકાર કરવાની ફરજ પડે છે અથવા તો બીજા કાયદાનો લાભ લેવા માટે ઉપલકિયા ધર્માંતર તેઓ કરે છે. હું પોતે આંતરજ્ઞાતીય લગ્નોને ઉત્તેજન આપવાના મતનો છું. પરંતુ એવું ઉત્તેજન આપવામાં આવે કે નહિ, બધા જ ધર્મના લોકોને લાગુ પડે એવો અને જેમાં ધર્મનો કોઈ પણ જાતનો ઇનકાર ન કરવો પડે અથવા તો ધર્માંતર પણ ન કરવું પડે એવો સર્વસામાન્ય 'સિવિલ મૅરેજ ઍક્ટ' થવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મારી બહેનના લગ્નમાં બહુ ધમાલ નહોતી કરી. બહુ સાદાઈથી બધું પતાવ્યું હતું. હિંદીઓનાં લગ્નોમાં જે ધમાલ હોય છે તે સામાન્ય રીતે મને ગમતી નથી. અને આ પ્રસંગે તો મારાં માતુશ્રી માંદાં હતાં. વળી સવિનય ભંગ ચાલુ હતો અને અમારા ઘણા સાથીઓ જેલમાં હતા. એટલે કોઈ પણ જાતની ધમાલ કે દેખાવ કરવો એ સાવ અસ્થાને હતું. થોડાક સગાંસંબંધીઓ તથા સ્થાનિક મિત્રોને બોલાવ્યા હતા. મારા પિતાના કેટલાક જૂના મિત્રોને ખોટું લાગ્યું. કારણ તેમણે એમ માની લીધું, તદ્દન જ ખોટી રીતે, કે મેં ઇરાદાપૂર્વક તેમની અવજ્ઞા કરી.

લગ્ન માટેની નાની આમંત્રણપત્રિકા અમે હિંદુસ્તાની ભાષામાં પણ રોમન લિપિમાં કાઢી હતી. આ નવીનતા હતી. કારણ આવાં આમંત્રણો સાધારણ રીતે નાગરી અથવા તો ઉર્દૂ લિપિમાં કાઢવામાં આવે છે અને હિંદુસ્તાની ભાષા, લશ્કરી તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓનાં મંડળો સિવાય બીજે ક્યાંય રોમન લિપિમાં લખવાનો રિવાજ જ તદ્દન નવો હતો. મેં રોમન લિપિ એક પ્રયોગ તરીકે જ વાપરી હતી. જુદા જુદા લોકો ઉપર તેની શી અસર થાય છે એ મારે જોવું હતું. તેને મિશ્ર સત્કાર મળ્યો. પણ એકંદરે તેના પ્રત્યે વિરોધ દેખાયો. જોકે આમંત્રણ ઘણા થોડાને મોકલેલાં હતાં. જો વધારે લોકોને એ પત્રિકા પહોંચી હોત તો તેની અસર આથીયે વધારે પ્રતિકૂળ થાત. ગાંધીજીએ મારા આ કૃત્યને પસંદ ન કર્યું.

મેં રોમન લિપિ વાપરી તેનું કારણ એ નહોતું કે હું તે વાપરવાના અભિપ્રાયનો થઈ ગયો હતો. જોકે ઘણા વખતથી હું એ પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો ખરો. તુર્કસ્તાનમાં અને મધ્ય એશિયામાં તેને જે યશ મળ્યો છે તેની છાપ મારી ઉપર બહુ પડી હતી. તેની તરફેણમાં થતી સ્વાભાવિક દલીલો બહુ વજનદાર હતી. છતાં રોમન લિપિ જ સ્વીકારવી જોઈએ એવી મારી ખાતરી નહોતી થઈ અને મારી એવી માન્યતા હોય તોપણ, હું બરાબર જાણતો હતો કે આજના હિંદુસ્તાનમાં તે દાખલ થવાનો સંભવ છાંટાભાર નથી. મંડળો — રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક, હિંદુ, મુસલમાન, જૂનાં નવાં બધાં જ

તેનો બહુ સખત વિરોધ કરે, અને મને લાગે છે કે આ વિરોધ કેવળ લાગણીને કારણે ન જ હોય લિપિમાં ફેરફાર કરવો એ કોઈ પણ સમૃદ્ધ ભાષા માટે જીવનમરણનો સવાલ છે, કારણ લિપિ એ સાહિત્યનું બહુ અંતરનું અંગ છે. તમે લિપિ બદલો એટલે જુદાં જ શબ્દચિત્રો, જુદા જ ધ્વનિ અને જુદા જ વિચારો ઉદ્ભવ પામે છે. જૂના અને નવા સાહિત્ય વચ્ચે લગભગ અનુલ્લંઘનીય અંતરાય ઊભો થાય છે અને જૂનું સાહિત્ય મૃત થયેલી પરદેશી ભાષા જેવું બની જાય છે. જ્યાં સાચવી રાખવા જેવું પ્રાચીન સાહિત્ય ન હોય ત્યાં આ જોખમ ખેડવું જોઈએ. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આ ફેરફારની હું ભાગ્યે જ કલ્પના કરી શકું છું, કારણ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન છે,' એટલું જ નહિ પણ આપણા ઇતિહાસ અને આપણા વિચારો સાથે તે સંકળાયેલું છે અને આપણા આમવર્ગના જીવન સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધથી જોડાયેલું છે તેમાં આવો ફેરફાર ઘુસાડવો એ તો જીવતા પ્રાણીને ચીરવા જેવું ઘાતકી થઈ પડે, અને આપણા લોકશિક્ષણની પ્રગતિને રોકનારું બને

પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં લિપિનો આ પ્રશ્ન તો પુસ્તકિયા ચર્ચાનો પણ નથી લિપિસુધારનું પ્રથમ પગથિયું એ છે કે સંસ્કૃતની પુત્રી-ભાષાઓ — હિંદી, બંગાળી, મરાઠી અને ગુજરાતી, એમને માટે એક સામાન્ય લિપિ આપણે સ્વીકારવી જોઈએ અત્યારે તેમની જે લિપિઓ ચાલે છે તેનું મૂળ તો એક જ છે. તે લિપિઓમાં બહુ તફાવત નથી અને વચલો માર્ગ કાઢવાનું બહુ મુશ્કેલ પણ નથી જો આ ચારે ભાષા માટે સામાન્ય લિપિ કરવામા આવે તો આ ચાર ભગિનીભાષાઓને એકબીજાની વધુ નજીક આવવાનું થાય.

હિંદુસ્તાન વિષે આપણા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ એક એવી ગપ દુનિયાભરમાં બહુ ખંતપૂર્વક ચલાવી છે કે હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો ભાષાઓ છે. ચોક્કસ આંકડો તો હું ભૂલી ગયો છું પુરાવા માટે વસ્તીગણતરીનો રિપોર્ટ રજૂ કરવામાં આવે છે પરંતુ અસાધારણ વાત તો એ છે કે આ સેંકડો ભાષાઓમાંથી, આ દેશમા આટલા લાંબા વખતથી રહેતાં છતાં બહુ થોડા અંગ્રેજો એક ભાષા પણ ઠીક ઠીક ચોકસાઈથી જાણે છે. તેઓ બધી ભાષાઓને એક સરખી જ ગણે છે અને તેમને 'વર્નાક્યુલર' કહે છે 'વર્નાક્યુલર' એટલે ગુલામોની ભાષા (લૅટિન 'વર્ના' એટલે ઘેર જન્મેલો ગુલામ) આપણા ઘણા લોકોએ અજાણતાં આ નામ સ્વીકારી લીધુ છે અંગ્રેજ લોકો આખુ જીવન હિંદુસ્તાનમાં ગાળતાં છતાં આપણી ભાષા બરોબર શીખી લેવાની તસ્દી લેતા નથી એ નવાઈ જેવું છે. તેમણે પોતાના ખાનસામા અને આયાઓની મદદથી એક વિચિત્ર બજારુ હિંદુસ્તાની ભાષા ઊભી કરી છે, અને તેને જ તેઓ ખરી હિંદુસ્તાની કલ્પી લે છે જેમ હિંદી જીવન વિષે તેઓ પોતાના હાથ નીચેના અમલદારો અને ખુશામતખોરો પાસેથી હકીકત મેળવી લે છે તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાની ભાષા વિષેના ખ્યાલ તેઓ પોતાના ઘરના નોકરો પાસેથી મેળવી લે છે. પેલા નોકરો સાહેબલોક આગળ પેલી બજારુ હિંદુસ્તાની જ બોલે છે, એવા ડરથી કે શુદ્ધ બોલે તો પેલા સમજે નહિ. અંગ્રેજોને

લેવો પડે છે. પ્રવર્તતા કાયદામા એવુ છે કે બન્ને પક્ષે બધા મુખ્ય ધર્મોનો ઇનકાર કરવો પડે છે અથવા કાઈ નહિ તો એટલી કેફિયત તો કરવી જ પડે છે કે પોતે અમુક ધર્મમા નથી. આ તદ્દન આવશ્યક ઇનકાર એ મારે વાધારૂપ છે. ઘણા લોકો પોતે ધાર્મિક વૃત્તિના ન હોય છતા આવી કેફિયત કરવા સામે વાધો ઉઠાવે છે અને આ બાબતનો લાભ લઈ શકતા નથી. દરેક ધર્મના જૂના વિચારના તો આતરજ્ઞાતીય લગ્નને સાધારણ ભાગે એવા બધા જ ફેરફારોનો વિરોધ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે લોકોને ધર્મનો ઇનકાર કરવાની ફરજ પડે છે અથવા તો બીજા કાયદાનો લાભ લેવા માટે ઉપરછલ્લિયા ધર્માન્તર તેઓ કરે છે. હુ પોતે આતરજ્ઞાતીય લગ્નોને ઉત્તેજન આપવાના મતનો છુ પરતુ એવુ ઉત્તેજન આપવામા આવે કે નહિ, બધા જ ધર્મના લોકોને લાગુ પડે એવો અને જેમા ધર્મનો કોઈ પણ જાતનો ઇનકાર ન કરવો પડે અથવા તો ધર્માન્તર પણ ન કરવુ પડે એવો સર્વસામાન્ય 'સિવિલ મૅરેજ ઍક્ટ' થવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મારી બહેનના લગ્નમા બહુ ધમાલ નહોતી કરી. બહુ સાદાઈથી બધુ પતાવ્યુ હતુ. હિંદીઓના લગ્નોમા જે ધમાલ હોય છે તે સામાન્ય રીતે મને ગમતી નથી. અને આ પ્રસગે તો મારા માતુશ્રી માદા હતા. વળી સવિનય ભગ ચાલુ હતો અને અમારા ઘણા સાથીઓ જેલમા હતા એટલે કોઈ પણ જાતની ધમાલ કે દેખાવ કરવો એ સાવ અસ્થાને હતુ. થોડાક સગાસબધીઓ તથા સ્થાનિક મિત્રોને બોલાવ્યા હતા. મારા પિતાના કેટલાક જૂના મિત્રોને ખોટુ લાગ્યુ કારણ તેમણે એમ માની લીધુ તદ્દન જ ખોટી રીતે, કે મે ઇરાદાપૂર્વક તેમની અવજ્ઞા કરી.

લગ્ન માટેની નાની આમત્રણપત્રિકા અમે હિંદુસ્તાની ભાષામા પણ રોમન લિપિમા કાઢી હતી. આ નવીનતા હતી, કારણ આવા આમત્રણો સાધારણ રીતે નાગરી અથવા તો ઉર્દૂ લિપિમા કાઢવામા આવે છે અને હિંદુસ્તાની ભાષા લશ્કરી તથા ખ્રિસ્તી પાદરીઓના મડળો સિવાય બીજે ક્યાય રોમન લિપિમા લખવાનો પ્રચાર જ તદ્દન નવો હતો. મે રોમન લિપિ એક પ્રયોગ તરીકે જ વાપરી હતી. જુદા જુદા લોકો ઉપર તેની શી અસર થાય છે એ મારે જોવુ હતુ. તેને મિશ્ર સત્કાર મળ્યો પણ એકદરે તેના પ્રત્યે વિરોધ દેખાયો. જોકે આમત્રણ ઘણા થોડાને મોકલેલા હતા. જો વધારે લોકોને એ પત્રિકા પહોચી હોત તો તેની અસર આથીયે વધારે પ્રતિકૂળ થાત. ગાંધીજીએ મારા આ કૃત્યને પસદ ન કર્યુ.

મે રોમન લિપિ વાપરી તેનુ કારણ એ નહોતુ કે હુ તે વાપરવાના અભિપ્રાયનો થઈ ગયો હતો. જો કે ઘણા વખતથી હુ એ પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો ખરો. તુર્કસ્તાનમા અને મધ્ય એશિયામા તેને જે યશ મળ્યો છે તેની છાપ મારી ઉપર બહુ પડી હતી. તેની તરફેણમા થતી સ્વાભાવિક દલીલો બહુ વજનદાર હતી. છતા રોમન લિપિ જ સ્વીકારવી જોઈએ એવી મારી ખાતરી નહોતી થઈ અને મારી એવી માન્યતા હોય તોપણ, હુ બરાબર જાણતો હતો કે આજના હિંદુસ્તાનમા તે દાખલ થવાનો સભવ છાટાભાર નથી. મડળો — રાષ્ટ્રીય ધાર્મિક હિંદુ, મુસલમાન જૂના નવા બધા જ

તેનો બહુ સખત વિરોધ કરે, અને મને લાગે છે કે આ વિરોધ કેવળ લાગણીને કારણે ન જ હોય લિપિમાં ફેરફાર કરવો એ કોઈ પણ સમૃદ્ધ ભાષા માટે જીવનમરણનો સવાલ છે, કારણ લિપિ એ સાહિત્યનું બહુ અંતરનું અંગ છે તમે લિપિ બદલો એટલે જુદાં જ શબ્દચિત્રો, જુદા જ ધ્વનિ અને જુદા જ વિચારો ઉદ્ભવ પામે છે જૂના અને નવા સાહિત્ય વચ્ચે લગભગ અનુલ્લંઘનીય અંતરાય ઊભો થાય છે અને જૂનું સાહિત્ય મૃત થયેલી પરદેશી ભાષા જેવું બની જાય છે જ્યાં સાચવી રાખવા જેવું પ્રાચીન સાહિત્ય ન હોય ત્યાં આ જોખમ ખેડવું જોઈએ પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં આ ફેરફારની હું ભાગ્યે જ કલ્પના કરી શકું છું, કારણ આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન છે એટલું જ નહિ પણ આપણા ઇતિહાસ અને આપણા વિચારો સાથે તે સંકળાયેલું છે અને આપણા આમવર્ગના જીવન સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધથી જોડાયેલું છે તેમાં આવો ફેરફાર ઘુસાડવો એ તો જીવતા પ્રાણીને ચીરવા જેવું ઘાતકી થઈ પડે અને આપણા લોકશિક્ષણની પ્રગતિને રોકનારું બને

એ વાતની બિલકુલ ખબર જ નથી કે હિંદુસ્તાનીમાં તેમજ બીજી હિંદી ભાષાઓમાં ઊંચી સાહિત્ય-કળા ખીલેલી છે અને તેમનાં સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે

વસ્તીગણતરીના રિપોર્ટમાં હિંદુસ્તાનમાં બસો ત્રણસો ભાષાઓ હોવાનું લખ્યું છે એમ તો જર્મનીના વસ્તીપત્રકે જણાવે છે કે ત્યાં પચાસ કે સાઠ ભાષાઓ છે પણ જર્મનીના કુસંપ કે ભિન્નતાની સાબિતી તરીકે કોઈ આ વસ્તુ દર્શાવતું હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. હકીકત તો એ છે કે વસ્તીગણતરીમાં તમામ જાતની નાની નાની ભાષાઓ જેના બોલનારા કેટલીકવાર તો થોડા હજાર જેટલા જ હોય છે તે પણ ગણવામાં આવે છે ઘણીવાર શાસ્ત્રીયતાની ખાતર નાની નાની બોલીઓને પણ અલગ ભાષાઓ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે હિંદુસ્તાનનો વિસ્તાર જોતાં અહીં તો નવાઈ પમાય એટલી થોડી ભાષાઓ છે યુરોપના એટલા જ વિસ્તારની સરખામણી કરીએ તો ભાષાની બાબતમાં આપણા દેશના વિભાગો એકબીજા સાથે ઘણા વધારે મળતા ગણાય પરંતુ નિરક્ષરતાને કારણે ભાષાનાં ધોરણ સરખાં નથી રહેતાં અને તેમાંથી જુદી જુદી બોલીઓનો ઉદ્ભવ થાય છે બ્રહ્મદેશને બાદ કરીએ તો હિંદુસ્તાનની મુખ્ય ભાષાઓ આટલી ગણાય હિંદુસ્તાની (તેના બે પ્રકારો હિંદી અને ઉર્દૂ) બંગાળી ગુજરાતી મરાઠી તામિલ તેલુગુ મલયાલમ અને કાનડી આમાં જો આસામી ઉડિયા સિન્ધી પુશ્તુ અને પંજાબી ઉમેરીએ તો આખો દેશ પહાડી અને વનવાસી જાતો સિવાયનો આવી જાય આમાંની ઇન્ડો-આર્યન ભાષાઓ આખા ઉત્તર મધ્ય અને પશ્ચિમ હિંદમાં બોલાય છે તે એકબીજા સાથે બહુ મળતી છે દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓ તેનાથી જુદી પડે છે છતાં સંસ્કૃતની તેના ઉપર ખૂબ જ અસર થયેલી છે અને તેમાં સંસ્કૃત શબ્દો પુષ્કળ છે

ઉપર જણાવેલી આઠ મુખ્ય ભાષાઓનાં સાહિત્ય પ્રાચીન અને મૂલ્યવાન છે ને દરેક ભાષા ચોક્કસ હદવાળા વિશાળ પ્રદેશમાં આજે બોલાય છે એટલે ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા ઉપરથી ગણીએ તો આ ભાષાઓ દુનિયાની મોટી ભાષાઓ પૈકીની ગણાય પાંચ કરોડ માણસો બંગાળી ભાષા બોલે છે હિંદુસ્તાની સહેજસાજ ફેરફાર સાથે હું ધારું છું ચૌદ કરોડ માણસો બોલે છે (અત્યારે મારી પાસે ચોક્કસ આંકડા નથી) અને આખા દેશમાં ઘણા લોકો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તે સમજી શકે છે[૧]

૧ નીચેના આંકડા હિંદુસ્તાનીના હિમાયતીઓ તરફથી મને આપવામાં આવ્યા છે એ ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી ઉપરથી છે કે ૧૯૨૧ના તેની મને ખબર નથી મને લાગે છે ૧૯૨૧ના હશે પણ જો ૧૯૩૧ના આંકડા લઈએ તો દરેક ભાષા બોલનારાની સંખ્યામાં ઠીક ઠીક વધારો થયેલો માલૂમ પડે

હિંદુસ્તાની (પશ્ચિમ હિંદી પંજાબી તથા રાજસ્થાની મળી) ૧૩૬૩ લાખ બંગાળી ૪૯૩ લાખ તેલુગુ ૨,૩૧ લાખ મરાઠી ૧,૮૮ લાખ તામિલ ૧૮૮ લાખ કાનડી ૧૦૩ લાખ ઉડિયા ૧૦૧ લાખ ગુજરાતી ૯૬ લાખ કુલ ૨૭,૪૮ લાખ

પુશ્તુ આસામી તેમજ બીજી એ ભાષાઓ આખાની તેમજ પ્રદેશના તફાવતે જુદી જાતની છે એટલે ઉપરની યાદીમાં ગણી નથી

આવી ભાષાનું ભવિષ્ય ઘણુ મોટુ છે સંસ્કૃતના મજબૂત પાયા ઉપર તેનુ બંધારણ થયેલું છે અને ફારસીની સાથે તે ખૂબ મળતી છે. એટલે બે સમૃદ્ધ મૂળમાંથી તે પોષણ મેળવી શકે છે અને હમણાં હમણાં અંગ્રેજીમાંથી પણ તેણે પોષણ મેળવવા માંડયું છે દક્ષિણનો દ્રાવિડ પ્રદેશ જ એક એવો છે જ્યાં હિંદુસ્તાની પરદેશી ભાષા જેવી લાગે છે. પરંતુ ત્યાના લોકો એ શીખવા ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. બે વરસ પહેલાં (૧૯૩૨માં) દક્ષિણમાં હિંદીપ્રચારનું કાર્ય કરતી એક લોકસંસ્થાના આંકડા મેં જોયા હતા એ સંસ્થાને સ્થપાયે તે વખતે ચૌદ વર્ષ થયાં હતા એટલા વખતમાં તેના પ્રયત્નથી એકલા મદ્રાસ ઇલાકામાં જ સાડાપાચ લાખ માણસો હિંદી શીખ્યા હતા સરકારના બિલકુલ ટેકા વિનાની ખાનગી સંસ્થાનુ આ કામ ભારે ગણાય વળી જેઓ સ્વેચ્છાએ હિંદી શીખે છે તેઓ હિંદીના ભારે પ્રચારક બની જાય છે.

હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભાષા હિંદુસ્તાની થવાની છે એ વિષે મને છાંટાભાર શંકા નથી આજેય સાધારણ વ્યવહાર માટે તો એ જ સામાન્ય ભાષા છે તેની પ્રગતિ નાગરી કે ઉર્દૂ લિપિ વિષેની મૂર્ખાઈભરેલી ચર્ચાથી, તથા એક પક્ષ બહુ સંસ્કૃતમય અને એક પક્ષ બહુ ફારસીમય ભાષા વાપરે છે તેથી રોકાઈ છે લિપિના પ્રશ્નનો કશો ઉકેલ આણી શકાય એમ નથી, કારણ તેનો વિચાર કરતા વિરોધી પક્ષવાળાઓ ગરમ અને આવેશમય થઈ જાય છે એટલે બન્ને લિપિઓને માન્યતા આપવી અને લોકોને જે ગમે તે વાપરવા દેવી એ જ માર્ગ છે પરંતુ અન્તિમ વલણ લેનારાઓને ઉત્તેજન નહિ આપવાનો તથા એના વચલા માર્ગની સાહિત્યની ભાષા સામાન્ય વપરાશની બોલાતી ભાષાને ધોરણે ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ લોકશિક્ષણ વધતુ જશે એટલે આ થયા વિના નહિ રહે નાના મધ્યમવર્ગો, જે સાહિત્યની શૈલી અને અભિરુચિની બાબતમા આજે કરતાકારવતા છે, તે પોત પોતાની રીતે અતિશય સંકુચિત વિચારના અને રૂઢિપરાયણ છે નિર્જીવ થઈ ગયેલા અને આમવર્ગ સાથે તથા દુનિયાના સાહિત્યની સાથે બહુ ઓછો સંબંધ ધરાવતાં એવાં જૂના રૂપોને તેઓ વળગી રહ્યા છે

વળી હિંદુસ્તાનીનો વિકાસ અને પ્રચાર થાય તેથી હિંદુસ્તાનની બીજી મોટી ભાષાઓ — બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉત્કલ તથા દક્ષિણની દ્રાવિડ ભાષાઓ — ના ચાલુ વપરાશને તથા વિકાસને બાધ આવે એમ નથી આમાની કેટલીક ભાષાઓ તો અત્યારે હિંદુસ્તાની કરતા વધારે જાગૃત અને બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ વધારે સતર્ક છે દરેક પ્રાન્તમાં કેળવણીના તથા બીજા ઉપયોગ માટે વપરાશની ભાષા એ જ રહેવાની. આમવર્ગમા કેળવણીનો અને સંસ્કારિતાનો પ્રસાર એની મારફત જ થઈ શકે એમ છે

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થાય એવો સંભવ છે મુઠ્ઠીભર ઉપલા વર્ગના શિક્ષિતોની વાત છોડી દઈએ તો મને આખા દેશને માટે આ કલ્પના સાવ ઉટપટાંગ લાગે છે આમવર્ગના શિક્ષણ તથા સંસ્કારિતા સાથે અંગ્રેજીને કશો સબંધ જ નથી. એમ બને, અને આજે કાઈક અંશે એમ છે

પણ ખરું, કે રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક અને વેપારી વ્યવહારો માટે તથા ખાસ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો માટે અંગ્રેજીનો ઉપયોગ વધતો જાય. દુનિયાના વિચારો તથા પ્રવૃત્તિઓથી જાણકાર રહેવા માટે આપણામાંથી ઘણા પરદેશી ભાષાઓ જાણે એ આવશ્યક છે અને આપણી વિદ્યાપીઠો અંગ્રેજી ઉપરાંત ફ્રેન્ચ, જર્મન, રશિયન સ્પેનિશ, ઇટાલિયન વગેરે ભાષાઓના શિક્ષણને ઉત્તેજન આપે એ મને તો ગમે. એનો અર્થ એ નથી થતો કે અંગ્રેજીની અવજ્ઞા કરવી. પરંતુ દુનિયાની ચોક્કસ માહિતી આપણે મેળવવી હોય તો કેવળ અંગ્રેજી ચશ્માંથી જોયે આપણું કામ ચાલશે નહિ. એક જ બાજુ અને એક જ વિચારસરણી ઉપર એકાગ્ર થવાથી આપણું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ અત્યારે ઠીકઠીક અસમતોલ થઈ ગયું છે. આપણા મોટરમાં કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદીઓ પણ હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં બ્રિટિશ દૃષ્ટિબિંદુથી કેટલા બધા ઘેરાઈ ગયેલા છે તેનો તેમને ભાગ્યે જ બરાબર ખ્યાલ હશે.

પરંતુ પરદેશી ભાષાઓને આપણે ગમે તેટલું ઉત્તેજન આપીએ તોપણ બહારની દુનિયા સાથે આપણી મુખ્ય સાંકળ તો અંગ્રેજી જ રહેવાની. તેમ જ હોવું જોઈએ. જમાનાઓ થયાં અંગ્રેજી શીખવા આપણે મહેનત કરી રહ્યા છીએ અને એ મહેનતમાં આપણને ઠીકઠીક સફળતા મળી છે. હવે પાણી સાફ ધોઈ નાખીએ અને આ લાંબી તાલીમનો પૂરો લાભ ન ઉઠાવીએ એ મૂર્ખાઈ કહેવાય. વળી આજે અંગ્રેજી ભાષા દુનિયાની ભાષાઓમાં વધારેમાં વધારે વ્યાપક અને મહત્ત્વની બની છે. બીજી ભાષાઓ કરતાં ઝપાટાભેર તે આગળ વધતી જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું તથા રેડિયો દ્વારા વિશ્વપ્રચાર કરવાનું સાધન એ વધારે ને વધારે બનતી જાય એવો સંભવ છે, સિવાય કે 'અમેરિકન' તેનું સ્થાન લે. તેથી આપણે અંગ્રેજી જ્ઞાનનો પ્રચાર તો ચાલુ રાખવો જ જોઈએ. બની શકે તેટલી સારી રીતે એ ભણી લેવી એ ઇષ્ટ છે. પરંતુ અત્યારે આપણા લોકો કરે છે તેમ એના સૂક્ષ્મ ભેદપ્રભેદો પાછળ ખૂબ જ સમય અને શક્તિ આપવાની જરૂર નથી. થોડીક વ્યક્તિઓ ભલે એમ કરે, પરંતુ ઘણા માણસો આગળ એ આદર્શ મૂકવો એ તો તેમના ઉપર બિનજરૂરી બોજો નાખવા સમાન અને બીજી દિશાઓમાં તેમને પ્રગતિ કરતાં અટકાવવા સમાન છે.

હમણાં હમણાં હું 'મૂળ અંગ્રેજી' ('બેસિક ઇંગ્લિશ')થી બહુ આકર્ષાયો છું. મને લાગે છે કે આવી રીતે અંગ્રેજી ભાષાને બહુ સાદી કરી નાખવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ઘણો જ થાય. 'ખરી અંગ્રેજી' ખાસ નિષ્ણાતો અને કેટલાક અભ્યાસીઓ માટે રાખવામાં આવે. બાકી બીજા બધા મોટા પ્રમાણમાં 'મૂળ અંગ્રેજી' શીખે એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે.

વળી હિંદુસ્તાનીમાં અંગ્રેજી તથા બીજી પરદેશી ભાષાઓના ઘણા શબ્દો દાખલ કરવાની પ્રથાને ઉત્તેજન આપવાના મતનો હું પોતે તો છું. આપણી ભાષાઓમાં આધુનિક પરિભાષાના શબ્દો નથી એટલે આમ કરવું આવશ્યક છે. અને સંસ્કૃત, ફારસી કે અરબી ઉપરથી નવા અને અઘરા શબ્દો ઘડી કાઢવા તેને બદલે બહુ

જાણીતા થઈ ગયેલા પરદેશી ભાષાના શબ્દો વાપરવા એ વધારે સારુ છે શુદ્ધિના આગ્રહીઓ પરદેશી શબ્દોના ઉપયોગ સામે વાંધો ઉઠાવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે, કારણ આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે તેને વધારે સંગ્રહશીલ તથા બીજી ભાષાઓના શબ્દો અને વિચારો પચાવી શકે એવી બનાવવી

મારા જૂના મિત્ર અને સાથી શિવપ્રસાદ ગુપ્ત એક વરસથી માંદા હતા તેમને મળવા માટે મારી બહેનના લગ્ન પછી તરત જ મારે બનારસ જવાનુ થયુ લખનૌ જેલમા હતા ત્યારે તેમને પક્ષાઘાત થયો હતો, અને બહુ ધીમે ધીમે તેઓ સાજા થતા જતા હતા મારી બનારસની મુલાકાત દરમ્યાન એક નાના હિંદી સાહિત્ય મંડળે મને માનપત્ર આપ્યુ, અને તેના સભ્યો સાથે મારે બહુ આનંદદાયક વાર્તાલાપ થયો મે તેમને કહી જ દીધુ કે જે વિષય ઉપર હુ બહુ થોડુ જાણુ છુ તે વિષયના નિષ્ણાતો આગળ બોલતા મને સંકોચ થાય છે છતા મે થોડાક સૂચનાઓ કરી જૂના રૂપોને વળગી રહેલા, કૃત્રિમ અને અઘરા સંસ્કૃત શબ્દો જેમા ભારોભાર ભરેલા હોય એવી કિલષ્ટ અને આડંબરી હિંદી લખવાની જે રૂઢિ છે તે ઉપર મે ટીકા કરી. મે એમ પણ સૂચવ્યું કે આ દરબારી શૈલી થોડા ખાસવર્ગના જ સમજી શકે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરી હિંદી લેખકોએ ઇરાદાપૂર્વક આમવર્ગ માટે તેઓ સમજી શકે એવી ભાષામા લખવુ જોઈએ આમવર્ગ સાથેના સંબંધથી ભાષામા નવુ જીવન અને સાચાપણુ આવશે તેમ કરવાથી આમવર્ગની લાગણીઓનો લેખકોને અનુભવ થશે અને તેઓ વધારે સારુ કામ કરી શકશે મે એમ પણ સૂચવ્યુ કે પશ્ચિમના વિચારો અને સાહિત્ય તરફ ધ્યાન આપવાથી પણ હિંદી લેખકોને વધુ લાભ થશે યુરોપની ભાષાઓના શિષ્ટ ગ્રન્થોના તેમજ આધુનિક વિચારોના પુસ્તકોના અનુવાદ થાય એ પણ ઇષ્ટ છે મે એ પણ જણાવ્યુ કે આધુનિક બંગાળી, ગુજરાતી અને મરાઠી આ બાબતમા આધુનિક હિંદી કરતા કદાચ આગળ હશે ગયા થોડાક વર્ષોમા બંગાળીમા તો હિંદી કરતા ઘણુ વધારે મૌલિક કામ થયુ છે એ વિષે શંકા જ નથી

આ બાબતો વિષે અમારે મિત્રભાવે વાતો થઈ હતી પછી હુ તો ચાલ્યો આવ્યો મે કરેલી ટીકાઓ અને સૂચનાઓ છાપામા જશે એનો મને ખ્યાલ જ નહોતો પરંતુ તેમા હાજર રહેલામાથી કોઈએ હિંદી છાપામા એ હકીકત મોકલી

પછી તો હિંદી પત્રોમા મારી સામે હિંદી ઉપર ટીકા કરવાની મારી ઉદ્ધતાઈ માટે તથા બંગાળી ગુજરાતી અને મરાઠીની સરખામણીમા તે ઊતરતી છે એમ કહેવા માટે ભારે હુમલો થયો મને કહ્યુ કહેવામા આવ્યુ — આ ખાસ વિષયમા હુ કશુ તો જાણતો જ — વળી મને દાબી દેવા માટે તથા ચૂપ કરવા માટે બીજા આથી પણ સખત શબ્દો મારે વિષે વાપરવામા આવ્યા આ ચર્ચાથી પૂરેપૂરા વાકેફ રહેવાનો મને સમય નહોતો પણ મને ખબર પડી કે હુ ફરી જેલમા ગયો ત્યાસુધી એટલે થોડાક મહિનાઓ સુધી એ ચર્ચા ચાલુ રહી

આ પ્રશ્ન મારે માટે આખો ઉઘાડનારો હતો. હિંદી સાહિત્યકારો અને પત્રકારો કેટલી અસાધારણ આળી લાગણીવાળા છે અને પોતાના હિતેચ્છી તરફની જરાક જેટલી પ્રામાણિક ટીકા સાભળવા પણ કેટલા ઓછા તૈયાર છે તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. આમા આત્મલાઘવની ગ્રન્થિ જ કારણરૂપ છે પોતાની વસ્તુને પર પોતે ટીકાકારની દૃષ્ટિએ જોવી એ વસ્તુ તો આપણા લોકોમા છે જ નહિ. વળી સર્વસામાન્ય વિવેચનનુ ધોરણ પણ બહુ નીચુ છે ગ્રન્થકાર અને ટીકાકાર લડી પડે અને એકબીજા ઉપર અંગત હેતુના આરોપ કરે એ વસ્તુ આપણા સાહિત્યમા અસાધારણ નથી આપણુ આખુ દૃષ્ટિબિંદુ જ બહુ સંકુચિત અને મધ્યમવર્ગીય, અને પ્રાંતીય છે અને આમવર્ગ તથા તેમના હિતોની ઉપેક્ષા કરીને પત્રકારો અને ગ્રન્થકારો જાણે એકબીજાને માટે અને પોતાના નાના મંડળને માટે લખે છે એવી સ્થિતિ છે ક્ષેત્ર આટલુ વિશાળ અને આવકારદાયી હોવા છતા આ સ્થિતિ છે તે મને તો અસાધારણ કરુણ અને શક્તિનો દુખદાયક વ્યય કરનારી લાગી

હિંદી સાહિત્યનો ભૂતકાળ સુંદર છે પરંતુ સદાકાળ કોઈ તે ભૂતકાળ ઉપર નભી શકે નહિ મને તો ખાતરી છે કે તેની આગળ ભવિષ્ય પણ વિશાળ છે હિંદી વર્તમાનપત્રો દેશમા એક મોટી શક્તિરૂપ થઈ પડે એમ છે પરંતુ બન્ને જ્યાંસુધી પોતાની સંકુચિત પરંપરામાથી મુક્ત ન થાય અને હિંમતથી આમવર્ગને ઉદ્દેશીને જ લખતા ન થઈ જાય ત્યાંસુધી એકેની વિશેષ પ્રગતિ થઈ શકે એમ નથી.

૫૬ કોમવાદ અને પ્રગતિવિરોધ

મારી બહેનના લગ્નના દિવસોમા શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનુ યુરોપમા અવસાન થયાના ખબર આવ્યા લાંબા વખતથી તેઓ માંદા ચાલતા હતા અને તેમની નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે જ તેમને હિંદુસ્તાનની જેલમાથી છોડવામા આવ્યા હતા તેમનુ મરણ એક દુખદાયક ઘટના હતી. લડાઈની મધ્યમા એક પછી એક આપણા વૃદ્ધ આગેવાનો આપણને આ રીતે છોડી જતા હતા એ વિચારથી મને અસાધારણ નિરાશા થઈ વિઠ્ઠલભાઈ વિષે પ્રશંસાના ઘણા ઉદ્ગારો જાહેર થયા. તેમાના ઘણાખરામા ધારાસભાના કામ માટેની તેમની લાયકાત અને તેના પ્રમુખ તરીકેની એમની સફળ કારકિર્દી પર ભાર મૂકવામા આવ્યો હતો. વાત તો આ સાવ સાચી હતી છતા આની આ વાતની પુનરુક્તિ મને ખૂંચી. ધારાસભાના કામ કરી શકનાર અથવા તેના પ્રમુખપદને કુશળતાથી શોભાવી શકનાર મનુષ્યોની હિંદુસ્તાનમા અછત હતી શું? આપણા વકીલાતના ધિંધાએ આ જ એક કામ માટે તો આપણને તૈયાર કર્યા છે' ના વિઠ્ઠલભાઈની લાયકાત આ ના કરતા ઘણી વધારે હતી. એઓ તો હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના એક મહાન અને અણનમ યોદ્ધા હતા.

નવેંબરમા મારે બનારસ જવાનુ થયુ તે વખતે હિંદુ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણ કરવા મને આમંત્રણ મળ્યુ મે એ ખુશીથી સ્વીકારી લીધુ, અને યુનિવર્સિટીના કુલનાયક પં. મદનમોહન માલવીયજીના પ્રમુખપણા નીચે એક વિશાળ સભામા મે મારુ વ્યાખ્યાન આપ્યુ મારા ભાષણમા કોમવાદ વિષે મારે પણ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને તેની મે સખત ભાષામા નિંદા કરી, ખાસ કરીને હિંદુ મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓને મે વખોડી કાઢી આ હુમલો ખાસ આગળથી વિચારી રાખીને મે કર્યો નહોતો, પણ ઘણા દિવસથી બધી જાતના કોમવાદીઓના દિવસે દિવસે વધતા જતા પ્રગતિવિરોધી પ્રયત્નોથી મારુ મન રોષથી ભરાઈ ગયેલુ હતુ, અને મારા બોલવાના વિષયમા ગરમી આવવાની સાથે મારો આ રોષ પણ કેટલેક અંશે નીકળી પડ્યો હિંદુ કોમવાદીઓની પ્રગતિવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર મે જાણીજોઈને ભાર મૂક્યો, કારણકે હિંદુ શ્રોતાઓ આગળ મુસલમાનોની ટીકા કરવાનુ કશું પ્રયોજન નહોતુ એ વખતે મને એ ન સૂઝ્યુ કે હિંદુ મહાસભાના એક સ્તંભરૂપ ગણાનારા માલવીયજી જે સભાના પ્રમુખ હોય તેમા જ તેમની સામે હિંદુ મહાસભાની ટીકા કરવી એ સુરુચિયુક્ત ન ગણાય, પણ તે વેળા મારા મનમા આવો વિચાર જ ન આવ્યો, કારણકે કેટલાક વખતથી એમને એ સંસ્થા સાથે બહુ સંબંધ રહ્યો નહોતો એમ હુ માનતો હતો, અને મને એમ પણ લાગતુ હતુ કે હિંદુ મહાસભાના નવા તોફાની આગેવાનોએ એમને બહાર કાઢ્યા હતા જ્યાંસુધી મહાસભાના એ મુખ્ય નેતા હતા, ત્યાંસુધી જાત્યભિમાની હોવા છતા હિંદુ મહાસભા રાજકીય બાબતોમા પ્રગતિવિરોધી સંસ્થા થઈ નહોતી પણ કેટલાક વખતથી એમા ખુલ્લી રીતે આ નવી ભાત ઊઠતી જતી હતી, અને મે ખાતરીપૂર્વક માન્યુ કે માલવીયજીને એ સાથે કશો સંબંધ નહિ હોય અને એમને એ પસંદ પણ નહિ હોય છતા, પાછળથી મને સૂઝ્યુ કે એમના આમંત્રણનો અઘટિત લાભ લઈ હિંદુ મહાસભા પર ટીકા કરી એમને કફોડી સ્થિતિમા મૂકવા એ મારે માટે બરાબર નહોતુ આ ભૂલ માટે હુ દિલગીર થયો

બીજી પણ મારી મૂર્ખતાભરી ભૂલનો મને પસ્તાવો થયો અજમેરની કોઈક તરુણ હિંદુઓની સંસ્થાએ પસાર કરેલા ઠરાવને નામે કોઈકે અમારા પર ટપાલથી એક કાગળ મોકલી આપ્યો હતો આ ઠરાવ બહુ જ વાંધાભર્યો હતો અને મારા ભાષણમા મે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો સાચી વાત એ નીકળી કે કોઈ સંસ્થાએ એવો ઠરાવ કરેલો જ નહોતો અને અમને કોઈ બનાવી ગયુ હતુ!

મારા બનારસના ભાષણનો સાર છાપાઓમા પ્રગટ થયો અને તેણે ખળભળાટ મચાવ્યો જોકે આવા ખળભળાટને હુ ટેવાઈ ગયો છુ, છતાં હિંદુ મહાસભાના આગેવાનોએ મારા પર કરેલા હુમલાઓની ઉગ્રતાથી હુ આભો બન્યો કારણ આ હુમલાઓ મોટે ભાગે તો અંગત જ હતા, મૂળ મુદ્દાને તે ભાગ્યે જ અડતા તે હુમલા હદ ઓળંગી ગયા, તેથી મારો ક્ષોભ જલદી ચાલ્યો ગયો અને હુ ઊલટો ખુશી થયો; કારણકે તેને લીધે એ વિષય પર મારે જે કહેવુ હતુ તે કહેવાની મને તક મળી ગઈ

મહિનાથી—જેલમા હતો ત્યારે પણ—આ વિષય મારા મનમા ઘોળાયા કરતો હતો પણ એને કેવી રીતે છેડવો તે મને સૂઝતુ નહોતુ. એમા હાથ નાખવો તે ભમરીઓના ઘરમા હાથ નાખવા જેવુ હતુ આની મને આવડત છે, છતા જેનુ અંતે ગાળાગાળીમા જ પરિણામ આવવાનુ હોય એવી ચર્ચાઓમા ઊતરવામા કંઈ આનંદ નહોતો. પણ મારે માટે બીજો માર્ગ જ રહ્યો નહોતો. આથી હિંદુ અને મુસલમાન કોમી ઝઘડાઓ ઉપર મારી દૃષ્ટિએ, શુદ્ધ દલીલોથી ભરેલો એક લેખ મેં લખ્યો. તેમા મેં બતાવ્યુ કે એ બેમાથી એકે ચળવળમા પ્રામાણિક કોમી હિતની પણ વાત નથી, પણ કોમી હિતના વેશ નીચે રાજકીય અને સામાજિક ઉત્કર્ષનો વિરોધ છુપાયેલો છે સદ્‌ભાગ્યે મે કોમવાદી આગેવાનોના ચૂંટાયેલા ભાષણો અને નિવેદનોવાળી છાપાઓમાથી કાઢેલી કાપલીઓ જેલમા ભેગી કરી રાખી હતી. એ મસાલો એટલો બધો હતો કે છાપાના એક જ લેખમા તેનો સમાવેશ કરવામા મને બહુ મહેનત પડી

હિંદુસ્તાનના છાપાઓએ મારા લેખને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ આપી પણ મને નવાઈ લાગી કે હિંદુ કે મુસલમાન—બેમાથી એકે કોમવાદીઓએ, તે બંનેની વિરુદ્ધ મેં ખૂબ લખેલુ હોવા છતા તેનો કંઈ વળતો જવાબ ન આપ્યો. જે હિંદુ મહાસભાના આગેવાનોએ અતિ તીખી અને વિવિધ જાતની ભાષા વાપરી મારા પર હુમલા કર્યા હતા તેઓ પણ આ લેખ પછી તદ્દન શાંત રહ્યા. મુસલમાન પક્ષમાથી સર મહંમદ ઇકબાલે બીજી ગોળમેજી પરિષદને લગતી કેટલીક બિનાઓની બાબતમા મારી ભૂલો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બીજી રીતે મારી દલીલો વિષે એમણે કંઈ જ કહ્યુ નહિ એમના જવાબમા લખેલા મારા લેખમા મેં પહેલીવાર એક લોકપ્રતિનિધિ-સભાની સૂચના કરી, અને સૂચવ્યુ કે તેણે સર્વ રાજકીય અને કોમી મુદ્દાઓનો નિર્ણય આપવો. ત્યારપછી પણ કોમી ઝઘડા વિષે મેં એકબે બીજા લેખો લખ્યા હતા આ લેખોને જે સત્કાર મળ્યો અને વિચારશીલ માણસોના ઉપર એનું જે સ્પષ્ટ રીતે પરિણામ જણાવા લાગ્યુ, તેથી મને બહુ ઉત્તેજન મળ્યુ અલબત્ત એવુ મેં માન્યુ જ નહોતુ કે કોમી ઝઘડાના મૂળમા રહેલા રાગદ્વેષોને હુ ફૂંક મારતાથી ઉડાવી દઈ શકીશ મારો ઉદ્દેશ તો એ દેખાડવાનો હતો કે કોમી આગેવાનો હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડમાના અત્યંત પ્રગતિ-વિરોધી ટોળાની સાથે સંબંધ રાખનારા છે અને ખરી રીતે તેઓ રાજકીય અને—તેથીયે વધુ—સામાજિક પ્રગતિના વિરોધી છે એમની કોઈ પણ માગણીને આમ વર્ગના હિત સાથે સંબંધ નથી ઉપલા વર્ગોના ખોબા જેટલા માણસોને કંઈ ફાયદો કરાવી આપવો એટલુ જ તેમની માગણીઓનુ ધ્યેય છે આ બનાવોની સામેનો મારો હુમલો ચાલુ રાખવાનો મારો ઇરાદો હતો પણ એટલામા વળી મને જેલે બોલાવી લીધો હિંદુ મુસલમાન એકતાને વિષે વારંવાર અપીલો કરવામા આવે છે બેશક તે ઉપયોગી છે છતા જો તે સાથે કુસંપના કારણોને સમજવાનો કશો પ્રયત્ન કરવામા ન આવે તો મને તે સાવ વ્યર્થ લાગે છે પણ કેટલાક લોકો એમ માનતા જણાય છે કે એ જાદુઈ મંત્રનો જપ કરવાથી અંતે એકતા ઉત્પન્ન થશે

કોમી પ્રશ્નોના સંબંધમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછીથી અંગ્રેજ સરકારની નીતિ કેવી રહી છે તેનો ઇતિહાસ તપાસવા જેવો છે હિંદુ અને મુસલમાનોને એકત્ર થઈને કામ કરતા અટકાવવા અને એકબીજાની સામે લડાવવા — એ તે નીતિના મૂળમાં અનિવાર્યપણે રહેલો સિદ્ધાંત છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી સરકારનો કઠોર પંજો પ્રથમ તો હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોની ઉપર વધારે પડ્યો. સરકારે માન્યું કે મુસલમાનો સ્વભાવે વધારે તોફાની અને લડાક છે,–અને તેઓ થોડાં જ વર્ષો પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા હતા તેની તાજી સ્મૃતિ ધરાવતા હોવાથી વધારે જોખમકર્તા છે. વળી મુસલમાનો હજી નવા શિક્ષણથી દૂર રહેતા હતા, અને બહુ ઓછી સંખ્યામાં સરકારી નોકરીમાં હતા આ બધાં કારણોને લીધે સરકારને તેમના પ્રત્યે શંકાની દૃષ્ટિ રહેતી હતી. હિંદુઓએ અંગ્રેજી ભાષા અને મહેતાગીરીનાં કામો પ્રત્યે વધારે ભાવ દેખાડ્યો હતો અને સ્વભાવે તેઓ વધારે નરમ લાગતા હતા.

ત્યાર પછી જે નવી રાષ્ટ્રીય ભાવના નિર્માણ થઈ તે ઉપલા વર્ગથી શરૂ થઈ, એટલે ઉપરના વર્ગના અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંથી. સ્વાભાવિક રીતે એ હિંદુઓમાં જ મર્યાદિત હતી, કારણકે મુસલમાનો કેળવણીમાં બહુ પછાત હતા આ રાષ્ટ્રભાવના નરમમા નરમ અને દીનમાં દીન ભાષામાં વ્યક્ત થતી હતી, છતાં સરકારને તે ગમી નહિ, અને તેથી સરકારે મુસલમાનોને વધારે ઉત્તેજન આપવાનું અને નવી રાષ્ટ્રીય ચળવળથી તેઓ દૂર રહે એવું ધોરણ રાખવાનું ઠરાવ્યું. મુસલમાનોને માટે તો તે વેળા અંગ્રેજી શિક્ષણની ખામી જ મોટા અંતરાયરૂપ હતી પણ એ તો ધીમે ધીમે દૂર થવાની જ હતી. સરકારે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને પાણી પહેલાં પાળ બાંધી, અને આ કામમાં તેમને એક અસાધારણ વ્યક્તિની મદદ મળીઃ તે વ્યક્તિ તે સર સૈયદ અહમદ ખાં

સર સૈયદને પોતાની કોમની — ખાસ કરીને કેળવણીમાં — પછાત દશાથી દુઃખ થતું હતું, અને અંગ્રેજ સરકારની આંખમા એમની કોમ ઓછી કૃપાપાત્ર અને ઓછી લાગવગવાળી હોવાનો સંતાપ હતો. એ સમયના બીજા આગેવાનોની જેમ એ પણ અંગ્રેજોના પરમ પ્રશંસક હતા તેમા વળી, યુરોપના એક પ્રવાસની તેમના મન પર બહુ ઊંડી અસર થઈ એમ જણાય છે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યુરોપ — ખરી રીતે પશ્ચિમ યુરોપ — સંસ્કૃતિને શિખરે પહોંચેલુ હતુ બિનહરીફ એ જગતને મોખરે હતુ અને પોતે જે ગુણોને લીધે મહત્તાને પામેલુ હતુ તેના પુરાવાઓ સ્પષ્ટપણે આપતુ હતુ ઉપલા વર્ગો સુરક્ષિતપણે પોતાની સંપત્તિ ભોગવતા હતા અને તેને વધારતા જતા હતા, કારણ તેમનો વિરોધ કરીને કોઈ સફળ થાય એવી તેમને ભાગ્યે જ ધાસ્તી હતી એ યુગ પ્રગતિવાદના ઉગમકાળનો, અને પોતાને માટે મહાન ભાવિ આગળ રહ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધાનો હતો જે હિંદીઓ આ જમાનામા યુરોપ ગયા તેઓ ત્યાંના આ ભવ્ય દેખાવથી મોહિત થયા તેમાં આશ્ચર્ય નથી શરૂઆતમા જનારાઓનો મોટો વર્ગ હિંદુઓનો હતો. તેઓ યુરોપ અને ઇંગ્લંડના ભક્ત બનીને પાછા આવ્યા હતા ધીમે ધીમે ત્યાના ભભકા અને આડંબરથી તેઓ ટેવાઈ ગયા અને તેટલે અંશે તેમની પ્રથમ-વિસ્મયની લાગણી

ઓછી થતી ગઈ, પણ સર સૈયદની બાબતમાં એ પ્રથમ વિસ્મય અને મોહની માત્રા બહુ ભારે પ્રમાણમાં થયેલી દેખાય છે. ૧૮૬૯માં એ ઇંગ્લંડ ગયા હતા અને ત્યાંથી પોતાના પર પડતી છાપનું વર્ણન પોતાના કાગળોમાં આપતા હતા. એક કાગળમાં તે લખે છે : 'આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો જે તોછડાઈ બતાવે છે અને દેશીઓ જાણે પશુઓ અને તિરસ્કારપાત્ર હોય તેમ તેમની પ્રત્યે વર્તતા જણાય છે, તેને માટે હું તેમને નિર્દોષ તો નથી ગણી શકતો, છતાં મને લાગે છે કે તેનું કારણ તેઓ આપણને ઓળખી શકતા નથી એ છે. વળી તેમનો આપણે વિષેનો મત સાવ ખોટો નથી, એમ પણ મારે સંકોચપૂર્વક કબૂલ કરવું જોઈએ. અંગ્રેજોની ખુશામત કરવાના ઇરાદા વિના હું પ્રામાણિકપણે કહી શકું કે આપણા દેશીઓ — ઉચ્ચ કે નીચ, મોટા વેપારી કે નાના દુકાનદાર, ભણેલા કે અભણ — શિક્ષણ, રીતભાત અને પ્રામાણિકતામાં અંગ્રેજોની સરખામણીમાં એક શક્તિમાન અને સુંદર મનુષ્યની આગળ ગંદા જનાવર જેવા છે. તેઓ આપણને બુદ્ધિહીણા જંગલી માને તો તે સકારણ છે. ... મેં જે અહીં જોયું છે — અને રોજ રોજ જોઉં છું — તે હિંદુસ્તાનના કોઈ વતનીની કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું છે. મનુષ્યજાતિને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ તેવી ઈશ્વરની સર્વ આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બક્ષિસો યુરોપને અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડને, બક્ષાઈ છે.'[1]

અંગ્રેજો કે યુરોપની આથી વધારે પ્રશંસા કોઈ માણસ કરી શકે નહિ. દેખીતું છે કે સર સૈયદના ઉપર બહુ જ ઊંડી છાપ પડી હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે પોતાની કોમના લોકોને એમની સુસ્તીમાંથી ઢંઢોળી કાઢવા માટે અને તેમને આગળ પગલું ભરવા પ્રેરવા માટે એમણે વધારે આકરી ભાષા વાપરી હોય અને બે દેશો વચ્ચેનો વિરોધ વધારે રંગ પૂરીને બતાવ્યો હોય. એમનો એટલો તો નિશ્ચય થયેલો હતો જ કે આ પગલું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની દિશામાં જ પડવું જોઈએ. નહિ તો તેને અભાવે પોતાની કોમ દિવસે દિવસે વધારે પછાત અને શક્તિહીન બની જશે. અંગ્રેજી શિક્ષણ એટલે સરકારી નોકરીઓ, સુખાકારી, વગ, આબરૂ. આથી પોતાની કોમને પોતાની વિચારસરણીના પક્ષમાં જીતી લેવા માટે તેમણે એ શિક્ષણ વધારવા પોતાની સર્વ શક્તિ વાળી. બીજી કોઈ દિશા તરફ એના ફાંટા ફૂટે અથવા આડે માર્ગે ચડી જવાય તે તેમને પાલવે એમ નહોતું. મુસલમાનોની જડતા અને નિરુત્સાહ દૂર કરવા એ ઠીકઠીક કઠણ કામ હતું. 'બુર્ઝવા'[2] (મધ્યમ) વર્ગે જે નવી રાષ્ટ્રભાવનાની હિમાયત કરી હતી

[1] આ અવતરણ હાન્સ કોનના 'હિસ્ટરી ઑફ નૅશનૅલિઝમ ઇન ધી ઈસ્ટ' (પૌરસ્ત્ય રાષ્ટ્રવાદનો ઇતિહાસ) પુસ્તકમાંથી લીધું છે. —લેખક

[2] 'બુર્ઝવા' એટલે જમીન, મૂડી, સત્તા, પગારની નોકરીઓ, સારી આવકવાળા ધંધા વગેરેને લીધે કામમાંથી વિના જીવન ગુજારનાર સાધારણ રીતે ઉચ્ચ અને મધ્યમવર્ગના લોકો. એવા સાધનસુખ વિનાનો વર્ગ તે 'પ્રોલિટેરિયેટ' (વસવાયાં કે કમજીવી) વર્ગ. આ શબ્દો સામ્યવાદી સાહિત્યના પારિભાષિક શબ્દો છે. —અનુ૦

તેમાં એમને આડે માર્ગે જવાની ધાસ્તી લાગતી હતી, અને તેથી તેનો તેમણે વિરોધ કર્યો. હિંદુઓ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણમાં એમની કોમ કરતાં અર્ધી સદી આગળ હોવાથી તેમને સરકારના ઉપર ટીકા કરવાની રમત રમવી પાલવે એમ હતું પણ એમણે તો પોતાની શિક્ષણપ્રવૃત્તિઓમાં સરકારના પરિપૂરા સહકાર ઉપર મદાર બાંધ્યો હતો અને તેથી કંઈ પણ કવખતનું પગલું ભરવાનું જોખમ ખેડવા તે તૈયાર નહોતા તેથી તેમણે નવી જન્મેલી મહાસભા પ્રત્યે પોતાની પીઠ ફેરવી, અને અંગ્રેજ સરકાર તો, અલબત, એમની આ વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે આતુર જ હતી

મુસલમાનોને પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ ઉપર એકાગ્ર કરી રાખવામાં સર સૈયદનો નિર્ણય બેશક ખરી દિશામાં હતો. તેના વિના નવા પ્રકારની હિંદી રાષ્ટ્રીયતા નિર્માણ કરવામાં તેઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકત નહિ, અને હિંદુઓ વધારે કેળવાયેલા અને વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિમાં હોવાથી તેમના બાગ્યમાં હિંદુઓનું ગાયેલું ગાનારા તરીકે વર્તવાનું જ રહેત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમજ વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ મુસલમાનો હજુ 'બુર્ઝવા' વર્ગની રાષ્ટ્રીય ચળવળ માટે તૈયાર નહોતા; કારણકે હિંદુઓની જેમ તે લોકોએ 'બુર્ઝવા' વર્ગને હજુ ઊભો જ કર્યો નહોતો આથી સર સૈયદની પ્રવૃત્તિઓ જોકે દેખાવમાં બહુ મોળા પ્રકારની હતી છતાં, ક્રાંતિની સાચી દિશામાં હતી. મુસલમાનો હજુ સુધી લોકશાસનવિરોધી જાગીરદારી વિચારસરણીમાં જકડાયેલા હતા, જ્યારે હિંદુઓનો આગળ આવતો મધ્યમવર્ગ યુરોપના પ્રગતિશીલો (લિબરલો)ની પરિભાષામાં વિચાર કરતો થઈ ગયો હતો બન્ને સાવ મોળા વિચારના અને અંગ્રેજ રાજ્ય પર જ આધાર રાખનારા હતા. સર સૈયદનુ મધ્યમમાર્ગીપણુ જમીનદારોનું મધ્યમમાર્ગીપણુ હતુ, અને થોડા મૂઠીભર ધનિક મુસલમાનો તે વર્ગમા હતા તેમનામાંથી જન્મેલુ હતુ હિંદુઓનું મધ્યમમાર્ગીપણુ ઉદ્યોગ અને પૈસાના રોકાણ માટે નવા નવા માર્ગો ખોળનારા, સાવચેતીથી કામ કરનાર ધંધાદારી અને સરાફ વર્ગને ઘટતુ હતુ આ હિંદુ રાજકીય નેતાઓ આગળ દીવાદાંડીરૂપે ગ્લેડસ્ટન, બ્રાઈટ વગેરે જેવા પ્રગતિશીલ અંગ્રેજો હતા. મુસલમાનોને એમ હશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે ઘણુ કરીને તેઓને ઇંગ્લંડના રાજપક્ષ (ટોરીઓ) અને જમીનદારોની વિચારસરણી વધારે પસંદ પડતી હશે ગ્લેડસ્ટન તો ઊલટા તેમને ઘૃણાપાત્ર લાગતા, કારણકે તે વારંવાર તુર્કો પ્રત્યે અને આર્મીનિયામા થયેલી કતલ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો, એથી ઊલટુ ડિઝરાયલી તેમને તુર્કસ્તાનનો વધારે મિત્ર લાગતો આથી તેના તરફ મુસલમાનોનો કેટલોક અંશે પક્ષપાત હતો અલબત, અહીં મુસલમાનો એટલે જે થોડા મૂઠીભર માણસો આવા વિષયોમા રસ લઈ શકતા હોય તેટલા જ સમજવા

સર સૈયદ અહમદ ખાના કેટલાક ભાષણો આજની દૃષ્ટિએ બહુ વિચિત્ર લાગે છે ૧૮૮૮ના ડિસેમ્બરમાં લખનૌમા તેમણે એક ભાષણ આપ્યુ હતુ તેમા તે વખતે ભરાયેલી મહાસભાની બેઠકમાં જે મોળામા મોળી માગણીઓ કરવામા આવેલી તે પર ટીકા કરી તેમણે તેને વખોડી કાઢી હતી એમણે કહ્યુ હતુ, " જો સરકાર

અફઘાનિસ્તાન સાથે લડે કે બ્રહ્મદેશને જીતે તો તેમની એ નીતિની ટીકા કરવાનું આપણું કામ નથી . . . . . સરકારે કાયદા બનાવવા માટે એક ધારાસભા સ્થાપી છે . . . એ ધારાસભામાં વહીવટનો અનુભવ અને પ્રજાની સ્થિતિનું સારામાં સારી રીતે જ્ઞાન હોય એવા પ્રાંતીય અમલદારો અને સમાજમાં ઊંચો દરજ્જો ભોગવવાને કારણે સભામાં બેસવા લાયક કેટલાક ‘રૈસ’ (અમીર) લોકોને તે ચૂંટે છે. કેટલાક લોકો પૂછે છે કે બુદ્ધિની લાયકાતને બદલે સામાજિક દરજ્જાની લાયકાતને કારણે કેમ ચૂંટણી થઈ શકે ? . . . . પણ હું તમને પૂછું છું કે શું આપણી ઉમરાવશાહી એકાદ હલકી જાતના કે નીચ કુળના માણસને એ બી.એ. કે એમ. એ. થયો હોય, અથવા યોગ્ય કુશળતા ધરાવતો હોય, તેથી એવા પદ ઉપર મૂકવાનું પસંદ કરશે ખરી કે જેથી તેને પોતાના પર અધિકાર ચલાવવાની અને પોતાના જાનમાલની બાબતમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા મળી જાય ? કદી જ નહિ વાઈસરૉયથી એવું થઈ જ ન શકે કે કુલીન ન હોય એવા માણસને પોતાના સાથી તરીકે એ સ્વીકારે અને ભાઈ તરીકે તેની જોડે વર્તે અને મોટા મોટા રાજકુટુંબીઓ અને ઉમરાવોની મિજબાનીઓમાં એને આમંત્રણ આપે. . . શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે સરકારે કાયદા ઘડવાને માટે જે રીત અખત્યાર કરી છે તેમાં તે પ્રજામતનો વિચાર કર્યા વિના વર્તે છે ? શું આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે કાયદા ઘડવામાં આપણો હિસ્સો નથી ? બેશક નહિ”[૧]

‘ઇસ્લામના લોકશાસન’વાદનો ભારતવર્ષનો આગેવાન અને પ્રતિનિધિ આ પ્રમાણે બોલે છે ! અયોધ્યાના તાલુકદારો કે આગ્રા, બિહાર અને બંગાળના નવાબો જેવા જમીનદારો પણ આવી ભાષા આજે વાપરે કે કેમ એની મને શંકા છે. છતાં એમ માનવાનું નથી કે સર સૈયદ એમ બોલવામાં એક અપવાદરૂપ વ્યક્તિ હતા. મહાસભાનાં તે વખતના ઘણાં ભાષણો આજે આટલાં જ વિચિત્ર લાગે છે. એક વાત ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે કે હિંદુમુસલમાન કોયડાનું રાજકીય અને આર્થિક સ્વરૂપ તે કાળમાં આ પ્રકારનું હતું — આગળ આવતો અને આર્થિક દૃષ્ટિએ વધારે સારી સ્થિતિ ભોગવતો મધ્યમવર્ગ (હિંદુઓ) જાગીરદારી જમીનદારવર્ગના કેટલાક ભાગ (મુસલમાન) તરફથી કંઈક અંશે વિરોધ અને પ્રતિબંધ અનુભવતો હતો. હિંદુ જમીનદારો મધ્યમવર્ગની માગણીઓ પ્રત્યે તટસ્થતા અથવા સહાનુભૂતિ પણ રાખતા હતા અને ઘણીવાર તેમના વિચારોની અસર તળે પણ આવતા હતા. અંગ્રેજો, હંમેશની જેમ જાગીરદાર જમીનદારોનો જ પક્ષ કરતા. બંને કોમોની સામાન્ય જનતા અને ગરીબ મધ્યમવર્ગને આ ચિત્રપટમાં કોઈ ઠેકાણે સ્થાન નહોતું.

સર સૈયદના આંજી નાખનાર અને જોરદાર વ્યક્તિત્વની હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો પર અસર પડી અને એની આશાઓ અને અભિલાષાઓનું મૂર્ત સ્વરૂપ અલીગઢ

૧ હાન્સ કૅનના અગાઉ જણાવેલા પુસ્તકમાંથી

રોગજંતુરૂપે પ્રગટ થયું. રાજકારણમાં એવું બનવા સંભવ હોય છે કે પ્રગતિનો જોશ પણ થોડા વખતમાં જ પોતાનો ભાગ ભજવી લે અને પછી રોકનારી ચાંપ જેવો થઈ પડે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમમાર્ગીઓ આનું ચોખ્ખું ઉદાહરણ છે. તેઓ આપણને કેટલીયવાર યાદ દેવડાવે છે કે જૂની મહાસભાની પરંપરાના સાચા વારસો તેઓ છે અને આપણે આજકાલનાઓ મહાસભાને પચાવી પડ્યા છીએ. વાત તો ઠીક છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે સંસાર પલટાતો જાય છે અને જૂની મહાસભાની વિચારસરણી પાછલાં વર્ષોના વરસાદમાં ધોવાઈ ગઈ છે અને માત્ર સ્મરણરૂપે રહી છે. એ જ પ્રમાણે સર સૈયદનો ઉપદેશ જે કાળે પોતાની કોમને મળ્યો તે કાળે તે યોગ્ય હતો. પણ આગળ વધતી કોમને માટે એ ઉપદેશો અંતિમ આદર્શ થઈ શકે નહિ. સંભવ છે કે એક પેઢી પછી એ જન્મ્યા હોત તો એમણે પોતે જ પોતાના ઉપદેશને જુદા પ્રકારનો વેશ ચડાવ્યો હોત; અથવા તો બીજા નેતાઓએ એના પર નવું ભાષ્ય રચીને તેને બદલાતી પરિસ્થિતિમાં (નવી રીતે) લાગુ કર્યો હોત. પણ સર સૈયદને જે સફળતા મળી અને એમના નામ માટે જે આદર બંધાયો તેને જ લીધે તેમના મતોથી જુદા પડવું બીજાઓને માટે કઠણ થઈ પડ્યું. વળી કમભાગ્યે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં નવું માર્ગદર્શન કરાવી શકે એવા અસાધારણ પ્રતિભાશાળી માણસોની આશ્ચર્યજનક ખોટ હતી. અલીગઢ કૉલેજે ઘણું સુંદર કામ કર્યું, સંખ્યાબંધ લાયક માણસો ઉપજાવ્યા, અને મુસલમાન શિક્ષિતવર્ગની વિચારસરણીને આખીયે ફેરવી નાંખી. છતાં જે ચોકઠામાં તે ઘડાઈ હતી તેમાંથી તે સાવ છૂટી થઈ શકતી નહોતી. જાગીરદારી મનોવૃત્તિ તેમના ઉપર સવાર થઈ રહી અને સામાન્ય વિદ્યાર્થીની મહત્ત્વાકાંક્ષા સરકારી નોકરી મેળવવી એટલે સુધી જ જઈને અટકતી હતી. આત્મદર્શનનાં સાહસ કે તારાઓની શોધ એને માટે ધ્યેય થઈ શકતાં નહોતાં. ડેપ્યુટી કલેક્ટર થયો એટલે રાજી રાજી. ભવ્ય લોકશાસનવાદી ઇસ્લામી સમાજનું એ એક અંગ હતો, એના ખ્યાલથી એનું અભિમાન પોષાતું અને એ બંધુસંઘના ચિહ્નરૂપે એ તિસમારખાંની જેમ પોતાને માથે લાલ ટોપી (તુર્કી ફેઝ કૅપ) પહેરતો— જોકે તુર્કીએ પોતે તો ત્યાર બાદ થોડા જ વખત પછી એને સાવ ફગાવી દીધી. પોતાના લોકશાસનવાદી સમાજમાં રહેવાનો એનો અધિકાર કોઈ ઝૂંટવી લે એમ નથી, અને તે અધિકારબળે એ પોતાના મુસલમાન ભાઈઓ સાથે એક પાટલે ખાઈ અને નમાજ પઢી શકે છે એવા દૃઢ વિશ્વાસમાં રહી, હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય લોકસત્તા રહે કે ન રહે તે વિષે એ કશી ચિંતા કરતો નહિ.

આ સાંકડી દૃષ્ટિ અને સરકારી નોકરી માટે વલખાં કેવળ અલીગઢ કે બીજી જગ્યાના મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓમાં જ હતાં એમ સમજવાનું નથી. સ્વભાવે સાહસહીન હિંદુ વિદ્યાર્થીઓમાં પણ તે એટલાં જ દેખાતાં હતાં. પણ પરિસ્થિતિએ જ તેમનામાંના ઘણાને ચીલો છોડવા ફરજ પાડી. તેમની સંખ્યા વધારે હતી અને બધાને પૂરી પડે તેટલી નોકરીઓ હતી નહિ, તેથી તેઓ સર્વે રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી ચળવળોના આધારસ્તંભરૂપ 'વર્ગચ્યુત' ભણેલાઓનો બનેલો એક નવો વર્ગ બન્યો.

સર સૈયદ અહમદ ખાના રાજકીય ઉપદેશની સંકોચક અસરમાંથી હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો પૂરેપૂરા છૂટી જાય તે પહેલાં જ વીસમી સદીની શરૂઆતના વર્ષોના બનેલા બનાવોએ તેમની અને — હવે મજબૂત અને ઉગ્ર બનતી — રાષ્ટ્રીય ચળવળની વચ્ચે વધારે અંતર પાડવામાં સરકારને મદદ કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં સર વેલેન્ટાઈન શિરોલે પોતાના 'હિંદી અશાંતિ' ('ઇન્ડિયન અનરેસ્ટ') નામના પુસ્તકમાં લખ્યું હતું "એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ પોતાના હિત અને અભિલાષાઓને જેટલી સંપૂર્ણતાથી અંગ્રેજ રાજ્યની મજબૂતી અને શાશ્વતી સાથે આજે એકસૂત્રમાં બાંધી દીધાં છે તેટલાં કદી પણ પૂર્વે બાંધ્યાં ન હતાં." રાજકીય આગાહીઓ કરવામાં જોખમ છે, કારણ કે સર વેલેન્ટાઈનના લખ્યા પછી પાંચ વરસની અંદર જ ભણેલો મુસલમાન સમાજ પોતાની પ્રગતિને અટકાવનાર બંધનો તોડવાને અને મહાસભાની સાથે ઊભા રહેવાને સખત પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો અને એક દસકાની અંદર તો હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ મહાસભાને પણ પાછળ નાખેલી જણાતી હતી અને ઘણી વાર એની આગેવાની લીધી હતી. પણ આ દસ વરસો બહુ મહત્ત્વનાં હતાં. તે દરમ્યાનમાં મહાયુદ્ધ શરૂ થઈ પૂરું થઈ ગયું હતું અને પોતાની પાછળ એક ખોખરી થયેલી દુનિયાનો વારસો મૂકી ગયું હતું.

છતાં ઉપલકથી જોઈએ તો સર વેલેન્ટાઈને જે અનુમાનો બાંધ્યાં હતાં તેને માટે તેને પૂરતાં કારણો હતાં. (આ કાળમાં) મુસલમાનોના આગેવાન તરીકે આગાખાન આગળ આવેલા હતા. આ જ એક હકીકત બતાવતી હતી કે મુસલમાનો હજુ જમીનદારી પરંપરાને વળગી રહ્યા હતા. કારણ કે આગાખાન એ કંઈ 'બુર્ઝવા' આગેવાન નહોતા. એ એક અત્યંત ધનવાન રાજવી અને એક ધાર્મિક સંપ્રદાયના ગુરુ છે અને, અંગ્રેજ સંગમના દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો ઇંગ્લંડના રાજ્યકર્તાવર્ગની સાથે એનો સંબંધ ગાઢો હોવાથી જ તે એક માનીતા માણસ છે. તે બહુ સુધરેલા છે, મોટે ભાગે યુરોપમાં રહે છે અને ત્યાં અમીરવર્ગના જમીનદાર તથા રમતગમતના શોખીન અંગ્રેજના જેવું જીવન ગાળે છે. આથી અમલપત્રે એ ગમી અને સામ્પ્રદાયિક બાબતોમાં બિલકુલ સંકુચિત વિચારના હોવાનો સંભવ ન મળે. એમની આગેવાનીનો અર્થ મુસલમાન જમીનદારો અને આગળ આવતા 'બુર્ઝવા' વર્ગનો અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંપ. એમાં કોની કોયડો સાચી રીતે સોંપ્યો હતો અને ઉપલા મૂળ હેતુને જ સિદ્ધ કરવા માટે આગળ ધરવામાં આવતો. સર વેલેન્ટાઈન શિરોલ આપણને કહે છે કે આગાખાને તે વખતના વાઈસરૉય લૉર્ડ મિન્ટોના મન પર 'બંગાળના ભાગલાથી જે રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેની બાબતમાં મુસલમાનોનું દૃષ્ટિબિંદુ ઠસાવ્યું જેથી સરકાર હિંદુઓને ફતાવશે રાજકીય અધિકારો બક્ષે નહિ. અને એ રીતે એ મોટી કોમની સરસાઈનો રસ્તો સાફ કરી અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થિરતાને તથા હંમેશાં તેને વફાદાર રહેલી બાકીની મુસલમાન કોમના હિતોને જોખમમાં નાખે નહિ."

પણ અંગ્રેજ સરકાર જોડે આવા ઉપરછલ્લા જોડાણની પાછળ બીજા બળો પણ કામ કરી રહ્યા હતા ન છૂટકે નવો મુસલમાન 'બુર્ઝવા' વર્ગ ચાલુ પરિસ્થિતિથી વધારે ને વધારે અસંતુષ્ટ થતો જતો હતો અને રાષ્ટ્રીય ચળવળ પ્રત્યે ખેંચાતો જતો હતો આગાખાનને પોતાને પણ આ વાતની નોંધ લઈ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમા સરકારને ચેતવણી આપવી પડી હતી જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ (એટલે કે મહાયુદ્ધની બહુ પૂર્વે)ના 'એડિન્બરો રિવ્યુ'મા એમણે સરકારને સલાહ આપી કે સરકારે હિંદુઓ અને મુસલમાનોની વચ્ચે ભેદ પાડવાની નીતિને છોડી દેવી જોઈએ અને બન્ને ધર્મના મધ્યમમાર્ગી વર્ગને એકત્ર કરી અંતિમમાર્ગી રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના હિંદુ તેમજ મુસલમાન નવભારતની સામે પ્રતિપક્ષરૂપે તૈયાર કરવો જોઈએ આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મુસલમાનોના કોમી હિત કરતા હિંદુસ્તાનમા જે રાજકીય દૃષ્ટિપરિવર્તન થવા માડ્યું હતું તે અટકાવવું એમને વધારે મહત્ત્વનું લાગતું હતું

પણ મુસલમાન 'બુર્ઝવા' વર્ગ રાષ્ટ્રીય ભાવના તરફ જે અચૂક રીતે ઘસડાતો હતો તેને આગાખાન કે અંગ્રેજ સરકાર અટકાવી શકે એમ નહોતું મહાયુદ્ધે આ પરિવર્તનને વેગ આપ્યો અને જેમ જેમ નવા આગેવાનો ઊભા થતા ગયા તેમ તેમ આગાખાન બાજુએ નખાવા લાગ્યા અલીગઢ કૉલેજે પણ પોતાનો અવાજ બદલ્યો નવા આગેવાનોમા સૌથી વધારે કર્તૃત્વવાન નેતા — અલીભાઈઓ — અલીગઢ કૉલેજમાથી જ નીકળેલા હતા ડૉ અન્સારી મૌ અબુલ કલામ આઝાદ અને બીજા કેટલાક મધ્યમવર્ગીય આગેવાનો મુસલમાનોની રાજકીય ચળવળમા હવે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવા લાગ્યા તે જ પ્રમાણે પણ વધારે મોટી રીતે મહમદઅલી ઝીણા પણ ગાંધીજીએ (ઝીણા સિવાયના) આ ઘણાખરા આગેવાનોને અને સામાન્ય રીતે બધા મુસલમાનોને પોતાની અસહકારની ચળવળમા ખેંચ્યા અને ૧૯૧૯થી ૧૯૨૩ની ઘટનાઓમા તેમણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો

આ પછી વળી ઊલટો પવન ફૂંકાયો અને હિંદુ તેમજ મુસલમાન બન્ને કોમોના કોમવાદી અને પ્રત્યાઘાતી વર્ગો પોતાની પરાણે થયેલી નિવૃત્તિમાથી બહાર નીકળવા લાગ્યા એ ક્રિયા મંદ છતા સતત ચાલુ હતી પહેલીવાર હિંદુ મહાસભા કંઈક મહત્ત્વની સંસ્થા બની એનું કારણ તો મુખ્યત્વે કોમી કલહો જ હતું છતા રાજકીય દૃષ્ટિએ એ રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઉપર બહુ અસર પાડી શકી નહિ મુસલમાનોની કોમી સંસ્થાઓ મુસલમાન જનતા પર પોતાનો ખોવાયેલો વકર કંઈક અંશે મેળવી લેવામા વધારે સફળ થઈ છતાંયે મુસલમાન આગેવાનોનું એક મોટું મંડળ મહાસભાની જોડે હમેશા રહ્યું જ આ બધો સમય અંગ્રેજ સરકાર મુસલમાન કોમી આગેવાનોને બધી રીતે ઉત્તેજન આપ્યે જતી હતી ઘણાખરે રાજ્યપ્રકરણમા તેઓ સંપૂર્ણપણે પ્રગતિના વિરોધી હતા પ્રગતિના આ વિરોધીઓની સફળતાને જોઈ હિંદુ મહાસભા પણ એ રીતે સરકારની કૃપા મેળવવાની આશાથી પ્રગતિવિરોધ કરવામા તેમની જોડે સ્પર્ધા કરવા લાગી મહાસભાનો પ્રગતિવાદી વર્ગ ઘણોખરો તેમાથી હાંકી કાઢવામા આવ્યો અથવા સ્વેચ્છાએ

ખરી પડયો, અને એ સંખ્યા મોટે ભાગે ઉપલી શ્રેણીના મધ્યમવર્ગની — ખાસ કરીને લેણદાર અને શરાફ લોકોની — બનતી ગઈ.

બેઉ કોમોના જે રાજદ્વારી આગેવાનો ધારાસભામાં કઈ કોમને કેટલી બેઠકો મળે તે બાબત જ અનંત વાદવિવાદ ચલાવ્યા કરતા હતા તેમની પાસે વિચાર માત્ર એટલી જ વાતનો હતો કે સરકારમાં વગવસીલો હોય તો અનેક સગાસંબંધીઓને ઠેકાણે પાડી શકાય મધ્યમવર્ગના ભણેલા લોકોને જગ્યાઓ અપાવવાની જ આ બધી મારામારી થઈ પડી. વાત ચોખ્ખી હતી કે ઉમેદવારોને પૂરી પડે એટલી જગ્યાઓ નહોતી, અને તેથી હિંદુ અને મુસલમાન કોમવાદીઓ જેટલી હતી તેને માટે લડતા હતા એ જગ્યાઓનો મોટો ભાગ હાલ હિંદુઓના કબજામાં હોવાથી, તેઓને પોતાની જગ્યાઓનો બચાવ કરવાનું હતું; જ્યારે મુસલમાનોની લડત જેટલી વધારે પડાવી શકાય તેટલી પડાવી લેવા માટે હતી જગ્યાઓ માટેની આ લડતની પાછળ એક બીજો પણ મહત્ત્વનો ઝઘડો હતો. એ સાવ કોમી નહોતો, પણ કોમી પ્રશ્ન પર તેની અસર પડતી હતી. એકંદરે પંજાબ, સિંધ અને બંગાળમાં હિંદુઓ પૈસાદાર, લેણદાર અને શહેરી લોકો છે; અને એ પ્રાંતોના મુસલમાનો ગરીબ, દેવાદાર અને ગ્રામવાસીઓ છે આથી બેની વચ્ચેનો ઝઘડો ઘણીવાર આર્થિક હતો, પણ તેને હંમેશાં કોમી રંગ ચડાવવામાં આવતો. કેટલાક મહિનાથી, ખાસ કરીને પંજાબમાં, પ્રાંતિક સભામાં રજૂ થતા ગામડાંઓની દેવાદારી ઓછી કરવાને લગતા કાયદાઓના ખરડાઓ પર જે ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે, તેમાં આ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે હિંદુ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ આ ખરડાઓનો અચૂક વિરોધ જ કરતા આવ્યા છે, અને લેણદાર વર્ગનો પક્ષ લેતા આવ્યા છે

હિંદુ મહાસભાના સભ્યો જ્યારે મુસલમાનોના સંકુચિત કોમવાદ ઉપર ટીકા કરે છે ત્યારે તે પોતે તો નિષ્કલંક રાષ્ટ્રવાદીઓ છે એમ પોકારીને કહેવા માગે છે એ વાત તો દરેક જણ સારી રીતે જાણે જ છે કે મુસ્લિમ સંસ્થાઓ હદ બહાર કોમી સંકુચિતતા દેખાડતી આવી છે. હિંદુ મહાસભાની કોમીવૃત્તિ એટલી સ્પષ્ટ નથી દેખાતી, કારણકે તે રાષ્ટ્રીયતાના વાઘા નીચે ઢંકાયેલી છે પણ એવો કોઈ પ્રશ્ન ઊઠે કે જેનો ઉકેલ રાષ્ટ્રીય અને જનતાના હિતની દૃષ્ટિએ કરવા જતાં ઉપલા વર્ગના હિંદુઓનું નુકસાન થતું હોય, ત્યારે તેની કસોટી થાય છે: અને એ કસોટીમાં ઊતરવામાં હિંદુ મહાસભા હંમેશાં નિષ્ફળ થઈ છે પ્રજાનો બહુમત સ્પષ્ટપણે સિંધને જુદો પાડવાની તરફેણમાં હોવા છતાં, એમાં ઓછા જેટલા ઉપલા વર્ગના હિંદુઓના આર્થિક લાભો સંડોવાયેલા હોવાથી, એણે સદાયે એ માગણીનો વિરોધ જ કર્યો હતો.

પણ હિંદુ તેમજ મુસલમાન બંને કોમવાદીઓનું અરાષ્ટ્રીય અને પ્રગતિવિરોધી વૃત્તિનું અત્યંત બેહૂદું પ્રદર્શન તો ગોળમેજી પરિષદમાં થયું અંગ્રેજ સરકારે ચોક્કસપણે કોમવાદી હોય એવા મુસલમાનોની જ પરિષદમાં નિમણૂક કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો, અને તેઓ આગાખાનની આગેવાની નીચે એટલી હદ સુધી ગયા હતા કે ઇંગ્લંડના સાર્વજનિક જીવનમાં સૌથી વધારેમાં વધારે પ્રગતિવિરોધી અને કેવળ

હિંદુસ્તાનની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સૌ પ્રગતિપ્રિય પક્ષોની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત જોખમ ભરેલા લોકોની સાથે ભળી ગયા. આગાખાન અને તેમની ટોળીના લૉર્ડ લોઈડ અને તેમના પક્ષ સાથેનો ગાઢ સંબંધ જોઈ અતિશય વિસ્મય થતો હતો. પણ એથીયે એક પગલું આગળ વધી તેમણે ગોળમેજી પરિષદમાં આવેલા યુરોપિયન એસોસિયેશન વગેરેના પ્રતિનિધિઓ સાથે સાટા કર્યા. આ વર્તણૂક બહુ ગ્લાનિ ઉપજાવનારી હતી, કારણ કે આ એસોસિયેશને હિંદુસ્તાનમાં આપણી સ્વતંત્રતાનો મોટામાં મોટો અને સૌથી વધારે જોરદાર વિરોધ કર્યો છે અને આજે પણ કરે છે.

હિંદુ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓએ આનો બદલો બીજી રીતે વાળ્યો. તેમણે — ખાસ કરીને પંજાબની અંદર — સ્વતંત્રતાની સામે બધા પ્રકારના પ્રતિબંધો — અંગ્રેજોના હિત માટેની સલામતીઓ — માટે માગણી કરી અંગ્રેજ સરકારને સહકાર આપવાના પ્રયત્નમાં તેમણે મુસલમાનો કરતાં એક ડગલું આગળ વધવા પ્રયત્ન કર્યો. એથી તેમણે કંઈ મેળવ્યું તો નહિ જ, પણ પોતાનો કેસ બગાડ્યો અને સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને દગો દીધો. મુસલમાનોએ તો બોલવામાં કંઈક મોભો જાળવ્યો હતો, હિંદુ કોમવાદીઓમાં તે શક્તિયે નહોતી.

આમાંથી મને જે વાત તરી આવતી લાગે છે તે આ છે: બંને બાજુના કોમી આગેવાનો ઉપલા વર્ગના, પ્રગતિવિરોધી એવા એક નાનકડા સમુદાયના પ્રતિનિધિઓ છે, અને તેઓ તે વર્ગના સ્વાર્થ માટે આમવર્ગની ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો દુરુપયોગ કરી તેનો ગેરલાભ લે છે. બંને પક્ષ આર્થિક પ્રશ્નોને દાબી રાખવા અને તેનો વિચાર કરવાનું ટાળવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જલદી જ એવો સમય આવશે કે જ્યારે એ પ્રશ્નો વધારે વખત દાબી રાખી શકાશે નહિ અને તે વખતે જરૂર બંને પક્ષના કોમી આગેવાનો વીસ વરસ ઉપર આગાખાને આપેલી ચેતવણી પોકારશે કે સર્વે મધ્યમમાર્ગીઓએ અતિમાર્ગવાળાઓ સામે એક હરોળમાં એકત્ર થવું જોઈએ. કેટલેક અંશે આજે પણ આ જોઈ શકાય છે, કારણ કે હિંદુ અને મુસલમાન કોમવાદીઓ એકબીજા સામે જાહેરમાં ગમે તેટલા હુમલા કરતા હોય, છતાં ધારાસભા અને બીજે ઠેકાણે પ્રગતિવિરોધી કાયદાઓ પસાર કરવામાં તેઓ સરકાર સાથે સહકાર જ કરે છે. ઓટાવા કરાર ઉપર એ ત્રણે મંડળો એક થઈ ગયા હતા.

એ યાદ રાખવા જેવું છે કે હજી સુધી ઇંગ્લંડના પ્રગતિવિરોધી મંડળના અતિ નરમ પક્ષ સાથે આગાખાનનો ગાઢ સંબંધ ચાલુ જ છે. ઑક્ટોબર ૧૯૩૪માં લૉર્ડ લોઈડના પ્રમુખપદ નીચે થયેલા બ્રિટિશ નેવી લીગના ખાણામાં તે મુખ્ય અતિથિ હતા. બ્રિસ્ટલની કન્ઝર્વેટિવ કૉન્ફરન્સમાં લૉર્ડ લોઈડ તરફથી થયેલી બ્રિટિશ નૌકાસૈન્ય વધારે મજબૂત કરવાની સૂચનાને એ ખાણામાં આગાખાને પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક ટેકો આપ્યો હતો. એનો અર્થ એ કે એક હિંદી આગેવાનને શહેનશાહતના રક્ષણને માટે અને ઇંગ્લંડની સલામતી માટે એટલી ચિંતા લાગતી હતી કે ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ

વધારવામાં મિ. ઑન વિન અથવા ત્યાંની 'રાષ્ટ્રીય' સરકાર કરતાંયે આગળ જવા તે તૈયાર હતા અને આ બધું અવનત શાંતિ જાળવવા માટે થતું હતું!

બીજા મહિનામાં એટલે નવેમ્બર ૧૯૩૪માં એવા સમાચાર આવ્યા કે લંડનમાં એક સિનેમા ફિલ્મ ખાનગીમાં દેખાડવામાં આવી હતી. તેનો ઉદ્દેશ ઇસ્લામજગત અને બ્રિટિશ શહેનશાહત વચ્ચે અચળ મિત્રતા સાધવાનો હતો. કહે છે કે આ મિજલસના માનવંતા પરોણા આગાખાન અને લૉર્ડ લૉઈડ હતા. આપણા દેશના રાજકારણમાં જેવી સનુજ્જયકરની જોડી જામી છે તેવી જ અખંડ જોડી સામ્રાજ્યને લગતી બાબતોમાં આગાખાન અને લૉર્ડ લૉઈડ એ બે જણાની જામી છે. તેમના હેતુ બે છતાં જાણે તેમનો એકસાથે જ પ્રચાર થાય છે અને આ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે એ સમય એ બે જણા આ રીતે એકબીજાની સાથે વારંવાર ગોઠડી કરતા હતા તે જ વખતે લૉર્ડ લૉઈડ અધિકારારૂઢ પ્રગતિવિરોધી આગેવાનો સામે અને ત્યાંની રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે હિંદુસ્તાનને વધારેપડતું આપી દેવાની નબળાઈ બતાવવા માટે તીખો અને નિષ્ઠુર હુમલો ચલાવી રહ્યા હતા.[1]

થોડા વખતથી મુસલમાન કોમી આગેવાનોનાં ભાષણો અને નિવેદનોમાં એક નવાઈ જેવો સૂર કાઢ્યો છે. વાસ્તવમાં એનું બહુ મહત્ત્વ નથી; પણ કોમવાદીઓની મનોદશાના દર્શક તરીકે એની કાંઈક કિંમત હોય. જોકે ઘણા લોકોની એવી મનોદશા છે કે નહિ એ હું નથી જાણતો. છતાં એ વસ્તુને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનનું મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર, ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ, હિંદુ અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેનો આત્યંતિક વિરોધ એવું એવું આજે ભારપૂર્વક કહેવામાં આવે છે. આમાંથી અનુમાન તો એ જ નીકળે — જોકે એમ ઉઘાડી રીતે કહેવામાં આવતું નથી — કે એ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સમતોલતા જાળવવા અને ઝઘડા અટકાવવા અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં હંમેશાં હસ્તક્ષેપકારી રહેવું જોઈએ.

કેટલાક હિંદુ કોમી આગેવાનો પણ આવી જ જાતના વિચારો ધરાવે છે. ફેર એટલો જ છે કે તેઓ એમ માને છે કે તેમની બહુમતી હોવાથી તેમની છાપવાળી સંસ્કૃતિ છેવટે વિજયી થશે.

હિંદુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિઓ અને મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર! આ શબ્દો ભૂતકાળના ઇતિહાસના અને વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્યકાળના સ્વપ્નાંઓના કેવા મોહક દૃશ્યો ઊભાં કરે છે! હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર — અર્થાત્ કે એક રાષ્ટ્રમાં બીજું રાષ્ટ્ર અને તે પણ એક જથમાં નહિ, પણ અચોક્કસ વીખરાયેલું અને અનિશ્ચિત. રાજકીય દૃષ્ટિએ આ ભાવના બેહૂદી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચિત્ર છે. ભાગ્યે જ વિચાર કરવાને

[1] હમણાં થોડા વખત ઉપર બ્રિટિશ અમીરો અને હિંદુસ્તાનીઓ મુસલમાનો — એ બંને અતિશય પ્રગતિવિરોધી વર્ગોનો સંબંધ વધારે મજબૂત અને સંગઠિત કરવા માટે એક કૌંસિલ વિલાયતમાં સ્થાપવામાં આવી છે.

પણ એ માત્ર હોય અને છતાં, એની પાછળ રહેલી મનોવૃત્તિને સમજવા માટે તે કંઈક મદદ કરે છે. મધ્યયુગોમાં અને ત્યારબાદ આવી કેટલીક જુદી જુદી અને એક બીજા સાથે ન ભળી શકનારી પ્રજાઓ એકત્ર રહેતી હતી. ઑટોમન સુલતાનોના શરૂઆતના દિવસોમાં ઈસ્તંબુલ (કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ)માં આવી દરેક પ્રજા જુદી રહેતી અને દરેક અંગે આંતરિક સ્વતંત્રતા ભોગવતી હતી. દાખલા તરીકે લેટિન ખ્રિસ્તીઓ, ઑર્થોડૉક્સ ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ વગેરે: આ રાજ અનિર્દેશીય રાજ્યની[1] શરૂઆતના હતા. આધુનિક સમયમાં પૂર્વનાં ઘણાં રાજ્યોને આ વસ્તુ એક ભાર બની હતી. આથી 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર'નો અર્થ એ કે 'રાષ્ટ્ર' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કેવળ ધાર્મિક બંધન જ છે, એટલે કે હાલના અર્થમાં કોઈ જાતની રાષ્ટ્રીય ભાવના કેળવાવા દેવી જ ન જોઈએ, એટલે કે આધુનિક સંસ્કૃતિને નાંખી દઈ વળી પાછા મધ્યયુગના જમાનામાં આપણે જવું જોઈએ; એટલે કે, કાં તો આપખુદ સત્તા અથવા તો પરદેશી રાજ્ય હોવું જોઈએ, અને છેવટે એનો અર્થ એ કે મનની એક ભાવનાપ્રધાન સ્થિતિમાં રહી, નજીકના વાસ્તવિક સ્થિતિ — ખાસ કરીને આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ — પ્રત્યે આંખમીંચામણાં કરવા એ સિવાય બીજું કશું ન હોવું જોઈએ. ભાવના ઘણીવાર તર્કશાસ્ત્રને ઊંધું વાળી શકે છે, અને ભાવનામાં વિચારદોષ રહેલો હોય છે તેટલા જ માટે આપણે તેની અવગણના કરી શકતા નથી. પણ આ 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર'ની ભાવના તો એક થોડા કલ્પનાશીલ માણસોના મનનો જ તરંગ છે, અને વર્તમાનપત્રોએ તેને પ્રસિદ્ધિ ન આપી હોત તો ભાગ્યે જ કોઈ માણસોએ તેને વિષે કશું સાંભળ્યું પણ હોત. પણ ઘણા માણસો તેને માને તોપણ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો સ્પર્શ થતાં એ સાવ ઓગળી જનારી વસ્તુ છે.

એ જ પ્રમાણે હિંદુ અને મુસલમાન 'સંસ્કૃતિ'ને લગતા વિચારો વિષે પણ. 'રાષ્ટ્રીય' સંસ્કૃતિના દિવસો પણ હવે ઝપાટાબંધ વહી જતા ચાલ્યા છે. આખી દુનિયામાં કેવળ એક જ પ્રકારની સંસ્કૃતિ નિર્માણ થતી ચાલી છે. ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રો પોતાની કેટલીક ખાસ બાબતો — જેમકે ભાષા, ટેવો, વિચારપદ્ધતિઓ વગેરે — ટકાવી રાખે, અને લાંબો વખત સુધી રાખશેયે ખરી, પણ યંત્રયુગ અને વિજ્ઞાન — તેના વેગવાળા પ્રવાસ, દુનિયાના બનાવોની સતત જાહેરાત, રેડિયો, સિનેમા, વગેરે દ્વારા — પ્રજાઓને વધારે ને વધારે એકરંગી કરતા જશે. આ પરિણામ અનિવાર્ય છે, અને તે સામે કોઈથી ઝૂઝી શકાવાનું નથી, માત્ર આધુનિક સભ્યતાના સમૂળગો નાશ કરી નાખનાર કોઈ જગવ્યાપી ઘટના જ તેને અટકાવી શકશે. હિંદુઓ અને મુસલમાનોની જીવનની પરંપરાગત ફિલસૂફીમાં ઘણો ભેદ છે એ વાત સાચી. પણ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક જીવનના દૃષ્ટિબિંદુ સાથે એ બન્ને સંસ્કૃતિઓના મુકાબલો કરીએ તો તેમની વચ્ચેનો ભેદ ભાગ્યે જ વર્તી શકાય એવો છે, કારણ કે ખરું પણ મોટું અંતર

[1] પોતાની કે કોઈ પણ દેશની ભૌગોલિક સીમાની બહાર રહેનાર લોકો ઉપર તેમની જાત કે ધર્મને લીધે રાજકીય અધિકાર હોવો, તે અનિર્દેશીય રાજ્ય. — … ૮

તો વર્તમાન સંસ્કૃતિ અને એ બે સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે છે. હિંદુસ્તાનમાં ખરો વિરોધ હિંદુ અને મુસલમાન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે નથી પણ એક બાજુએ એ બે સંસ્કૃતિઓ અને બીજી બાજુ વિજયવંતી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ વચ્ચે છે. જેઓ 'ઇસ્લામની સંસ્કૃતિ' ને સાચવી રાખવા ઇચ્છતા હોય — (એ શબ્દોનો જે અર્થ થતો હોય તે) —તેમણે હિંદુ સંસ્કૃતિનો ડર રાખવા જેવું નથી પણ પશ્ચિમના પેલા રાક્ષસ સામે ખડા થવાનું છે અને પોતાને તો શંકા જ નથી કે હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેના વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનો વિરોધ કરવાના સર્વે પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ જવાના છે અને એ નિષ્ફળતા જોઈ મને બિલકુલ ખેદ થવાનો નથી. જ્યારે આગગાડી અને એવાં બીજાં સાધનો અહીં આવ્યાં ત્યારે જ અજાણે અને અનિચ્છાએ પણ આપણે એ સંસ્કૃતિને વરી ચૂક્યા. સર સૈયદ અહમદખાએ અલીગઢ કૉલેજ સ્થાપી ત્યારે જ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની વતી તેઓ એ સંસ્કૃતિને વરી ચૂક્યા હતા. ખરી રીતે આમાં આપણને પસંદ નાપસંદ કરવાની તક જ નહોતી. ડૂબતો માણસ જે કંઈ હાથમાં આવે તેને પકડવાની પસંદગી કેવી ઇચ્છાપૂર્વક કરી શકે?

પણ આ 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ' છે શું? શું એ આરબો ઈરાનીઓ તુર્કો વગેરેના મહાન પરાક્રમોનો કોઈ પ્રકારનો જાતીય ઇતિહાસ છે? કે શું એ કોઈ ભાષાનું નામ છે? કે શું કોઈ ખાસ પ્રકારના કળા અને સંગીત છે? કે રિવાજો છે? વર્તમાન ઇસ્લામી કળા કે વર્તમાન ઇસ્લામી સંગીતનો કોઈ ઉલ્લેખ કરતુ હોય એવું મારી જાણમાં નથી. જે બે ભાષાઓએ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાન વિચારસરણી પર વધારે અસર પાડી છે તે અરબી અને વિશેષ કરીને ફારસી છે. પણ ફારસીની અસરમાં ધર્મનો ભાગ ભાગ્યે જ છે. ફારસી ભાષા અને ઘણા ફારસી રીતરિવાજો અને રૂઢિઓ હજારો વર્ષ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર તેમણે પોતાનો પ્રબળ પ્રભાવ પાડ્યો. ઈરાન એ પૂર્વના દેશોનું ફ્રાન્સ હતું, અને પોતાના સર્વ પાડોશીઓને પોતાની ભાષા અને સભ્યતા મોકલતું હતું. એનો અમૂલ્ય વારસો હિંદુસ્તાનમાં આપણને સૌને સરખી રીતે મળેલો છે.

ઇસ્લામી પ્રજાઓ અને દેશોના ભૂતકાળના પરાક્રમોનું અભિમાન એ કદાચ ઇસ્લામને સંગઠિત કરનાર સૌથી જબરદસ્ત રેવણ છે. અનેક મુસ્લિમ જાતિઓના આ મહાન ઇતિહાસ માટે મુસલમાનોનો કોઈને દ્વેષ થાય છે ખરો? જ્યાંસુધી તેઓ તેને યાદ રાખવા અને સંઘરી રાખવા ચાહે ત્યાંસુધી કોણ તેમની પાસેથી તે ઝૂંટવી શકે એમ છે? ખરી રીતે તો એ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ કેટલેક અંશે આપણો બધાનો એક સહિયારો વારસો છે. કારણ કે યુરોપના હુમલાઓ સામે આપણને સૌને સંગઠિત કરનારું એશિયાવાસીનું સગપણ આપણે તેમાં અનુભવીએ છીએ. મને યાદ છે કે જ્યારે જ્યારે મેં આરબોના સ્પેઈન સાથેના કે ખ્રિસ્તીઓ સાથેના ધર્મયુદ્ધોના વર્ણન વાંચ્યાં છે ત્યારે મારી સહાનુભૂતિ હંમેશાં આરબો પ્રત્યે જ ઢળી છે. વિચારમાં હું નિષ્પક્ષપાત અને તટસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરતો રહું છું પણ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરું તોપણ મારામાં

રહેલું એશિયા પ્રત્યેનું મમત્વ એશિયાની પ્રજાઓને લગતી કાંઈ વાત આવે ત્યારે મારી ન્યાયવૃત્તિ પર અસર ઉપજાવ્યા વિના રહેતું નથી.

આ 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ' એટલે શું તે સમજવા માટે મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું એ સમજી શક્યો નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના મધ્યમવર્ગના મુસલમાનો તેમજ હિંદુઓનો એક એવો મુઠ્ઠીભર વર્ગ છે ખરો કે જે ફારસી ભાષા અને પરંપરાથી રંગાયેલો છે. પણ સામાન્ય જનતા તરફ જોઈએ તો 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ'નાં ચિહ્નો એટલે બહુ લાંબા નહિ અને બહુ ટૂંકા નહિ એવા એક ખાસ ઘાટના પાયજામા; એક ખાસ રીતે મૂછને બોડાવવા કે કાતરવાની રીત; સાથે દાઢી વધારવાનો રિવાજ; અને ખાસ વાંકવાળી લાંબી નાળીવાળો લોટો, એટલાં ગણાવી શકાય એની સામેના હિંદુ રિવાજોમાં ધોતિયાનો ઉપયોગ, ચોટલી વધારવાની રીત -અને એક બીજી જાતનો લોટો મૂકી શકાય ખરું પૂછતાં, આ ભેદો પણ શહેરોમાં જ જોવામાં આવે છે અને આજે ભૂંસાતા જાય છે. મુસલમાન ખેડૂતો અને કારીગરોને હિંદુઓથી ભાગ્યે જ જુદા પાડી શકાય છે ભણેલા મુસલમાનો હવે ક્વચિત જ દાઢી વધારે છે, જોકે અલીગઢમાં ફેઝ (ગુચ્છા) વાળી લાંબી, લાલ, તુર્કી ટોપી પહેરવાનો હજી શોખ છે. (આ ટોપીને તેઓ તુર્કી નામ આપે છે, પણ તુર્કસ્તાને તો એને રજા આપી દીધી છે.) મુસલમાન સ્ત્રીઓ સાડીને અપનાવતી જાય છે અને ધીમે ધીમે પરદામાંથી નીકળતી જાય છે. આમાંની કેટલીક ટેવો મને પ્રિય નથી, અને દાઢી, મૂછ કે ચોટલી માટે મને ભાવ નથી જોકે મારા ગોખો ભીંત પર મારાથી લાદી શકાય નહિ; છતાં મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે દાઢીની બાબતમા અમાનુલ્લાએ કાબુલમા ફતવો કાઢી જે કાતર ચલાવવા માંડી હતી તેથી હુ રાજી થયો હતો

મારે કહેવું જોઈએ કે જે હિંદુઓ અને મુસલમાનો હમેશા ભૂતકાળ તરફ જુએ છે અને પોતાના હાથમાથી ચાલી જતી બાબતોને પરાણે પકડી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓની સ્થિતિ મને બહુ ચિયામણી લાગે છે હુ ભૂતકાળને વખોડવા કે કાઢી નાખવા ઇચ્છતો નથી. આપણા ભૂતકાળની અંદર કેટલીયે અસાધારણ ખૂબીઓ છે એ બધું ટકી રહેશે જ એની મને શકા નથી પણ આ લોકો જેને વળગે છે તે એ ખૂબીઓને નહિ, પણ નજીવી અને ઘણીવાર તો નુકસાનકારક એવી વસ્તુઓને વળગે છે

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમા હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને ઉપરાઉપરી ઠીક આઘાતો પહોંચ્યા છે, અને તેમના કેટલાક બહુ માનીતા ખ્યાલોનો ચૂરો થઈ ગયો છે ઇસ્લામના ખેરખાહ તુર્કસ્તાને ખિલાફત—જેને માટે હિંદુસ્તાને ૧૯૨૦મા બહાદુરીભરી લડત ઉપાડી હતી તે—નો અંત આણ્યો છે એટલુ જ નહિ, પણ એક પછી એક ધર્મથી વેગળા જનારા પગલા લેતુ ગયુ છે તુર્કસ્તાનના નવા રાજ્યબંધારણમા એક કલમ એવી છે ખરી કે તુર્કસ્તાન એક મુસલમાન રાજ્ય છે છતા, કોઈ ભ્રમમા ન પડે તે માટે, ઈ સ ૧૯૨૭મા કમાલ પાશાએ જણાવ્યુ હતુ કે "તુર્કસ્તાનના બંધારણમા એ મુસલમાન રાજ્ય છે એવી જે કલમ છે, તે વહેલામા વહેલી તકે નીકળી જવા

ગણાયેલી માત્ર તાત્કાલિક સમજૂતી છે.' હું ધારું છું કે આ ચેતવણીનો તેણે પાછળથી અમલ પણ કર્યો છે. તુર્કિસ્તાન વધારે સાવચેતીથી પગલાં માંડે છે છતાં આ જ દિશાના તે જતું જાય છે, અને પોતાના રાજકારણને પોતાના ધર્મથી અલગ રાખે છે. એ જ પ્રમાણે અરબ રાજ્યો પણ – જોકે અરબસ્તાન પોતે વધારે પછાત હોવાથી તેમ કરતું નથી. ઈરાન પોતાની સંસ્કૃતિના ઉદ્ધાર માટે મુસલમાન કાળની પહેલાંના ઇતિહાસ ભણી દૃષ્ટિ વાળે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ધર્મ પાછળ હઠતો જાય છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રસાર કરતી આવે છે, અને રાષ્ટ્રવાદની પાછળ સામાજિક અને આર્થિક પરિભાષામાં રજૂ થનારા અનેક વાદો આવતા જાય છે. ત્યારે આ 'મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર' અને 'ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ'નું ભાવી શું? એ શું ભવિષ્યમાં કેવળ કલ્યાણકારી બ્રિટિશ રાજ્યના ગુણગાન કરનારા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકોમાં જ જળવાઈ રહેશે કે?

પ્રગતિનો અર્થ એ થતો હોય કે વ્યક્તિએ રાજકારણની બાબતમાં વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ કરવી તો આપણા કોમવાદીઓએ તેમજ આપણી સરકારે જાણીજોઈને અને બુદ્ધિપૂર્વક એ પ્રગતિનો વિરોધ કરવાનું, એટલે રાજકારણમાં સંકુચિત દૃષ્ટિ રાખવાનું જ કામ કીધું છે.

૫૭. દુસ્તર વાટ

ચારેય વરસ હું પકડાઈ અને જેલ જઈશ એ ધાસ્તી મારે માટે હંમેશ ઊભી હતી જ. દેશમાં ઑર્ડિનન્સનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને મહાસભા તો ગેરકાયદે સંસ્થા હતી, એટલે એ કેવળ ધાસ્તી જ નહિ, પણ લગભગ ખાતરી જ કહી શકાય. અંગ્રેજી રાજ્યની ખાસિયત અને મારી ખાસિયત બન્નેનો વિચાર કરતાં મારે જેલમાં પુરાવું અનિવાર્ય લાગતું હતું. આ સતત લટકતા સંભવની મારા મન ઉપર અસર થતી. કોઈ પણ કામ હું નિરાંતે વળગીને કરી શક્યો નહિ અને જેટલું થઈ શકે તેટલું કરી નાખવાની મને ઉતાવળ થતી.

આ જેલને નોતરવાની મને ઇચ્છા નહોતી. ઊલટું, તેથી જેલમાં જવું પડે એવી પ્રવૃત્તિઓને હું બને તેટલી ટાળતો હતો. મારા પ્રાંતમાં તેમજ બહાર પ્રવાસ કરવા મને વારંવાર આમંત્રણો આવતાં હતાં પણ તે હું સ્વીકારતો નહોતો. કારણ કે એવા પ્રવાસનો અર્થ કેવળ સરકાર સામે પ્રચારકામ કરવાનો જ થઈ શકે અને તેથી કોઈ પણ ક્ષણે સરકાર તેનો અંત આણી શકે. મારે માટે તે વખતે કોઈ અધવચ થોભવાનું ઠેકાણું જ નહોતું. જ્યારે હું કોઈ બીજા કામ માટે કોઈ જગ્યાએ જતો — જેમકે ગાંધીજી જોડે કે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો જોડે સલાહમસલત કરવા — ત્યારે હું જાહેર ભાષણો આપતો અને ત્યાં છૂટથી બોલતો. જબલપુરમાં એક વિરાટ સભા અને દબદબાભર્યું સરઘસ થયાં હતાં. દિલ્હીમાં મેં કોઈ દિવસ ન જોયેલી એવી પ્રચંડ સભા થઈ હતી. આ બનાવોની ઘટના જ કહી આપતી હતી કે એવું વારંવાર બને તો

તે સરકાર સહન કરી શકશે નહિ દિલ્હીમાં સભા થયા પછી તરત જ જેરથી અફવા ફેલાઈ કે મને પકડવાના છે પણ એમાંથી તો કશું નીપજ્યું નહિ અને રસ્તામાં — અલીગઢમાં મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એક ભાષણ આપી અલ્લાહાબાદ પહોંચી ગયો.

જે વખતે સરકાર બધી જાતની રાજકીય ચળવળ દાબી દેવા પ્રયત્ન કરતી હતી તે વખતે રાજકીય સિવાયની જાહેર ચળવળોમાં ભાગ લેવાનું મને પસંદ પડતું નહોતું. મહાસભાના કાર્યકર્તાઓમાં સાવ મામૂલી પ્રવૃત્તિઓમાં પડી જઈ રાજદ્વારી ચળવળથી પોતાને બચાવી લેવા પ્રત્યે એક જાતનું વલણ મારા જોવામાં આવ્યું. એ પ્રવૃત્તિઓ સ્વતંત્રપણે તો ઇષ્ટ હતી પણ લડત સાથે એનો કશો સંબંધ નહોતો. આ વલણ સાવ સ્વાભાવિક હતું પણ મને લાગ્યું કે એ પ્રસંગે તો એવા વલણને ઉત્તેજન આપવું ન જોઈએ.

૧૯૩૩ના ઑકટોબરના અંતમાં સંયુક્ત પ્રાંતના મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની અલ્લાહાબાદમાં અનેક સભાઓ અમે બોલાવી. તેનો ઉદ્દેશ દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ વિચારવાનો હતો. પ્રાંતિક સમિતિ હજી બેકાયદા ગણાતી હતી અને અમારો ઉદ્દેશ કાયદો તોડવાનો નહિ પણ માત્ર મળવાનો જ હોવાથી અમે એ સમિતિની રીતસર બેઠક બોલાવી નહોતી. પણ જેલ બહાર જેટલા સભાસદો હતા તેમને તથા બીજા કેટલાક ચૂંટેલા કાર્યકર્તાઓને ખાનગી મસલતને માટે અમે નોતર્યા હતા. અમારી સભાઓ ખાનગી હતી પણ એમાં છૂપું કશું જ નહોતું અને સરકાર એમાં કાંઈ વિઘ્ન નાખશે કે નહિ તે અમે છેલ્લી ઘડી સુધી જાણતા નહોતા. આ સભાઓમાં અમે દુનિયાની પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો — વસ્તુઓના ભાવો બેસી જવાને લીધે થયેલી સ્થિતિ નાઝીવાદ સામ્યવાદ વગેરે આ ચર્ચામાં મુખ્ય વિષયો હતા. અમારી ઇચ્છા એ હતી કે અમારા સાથીઓ આખી દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણી તેને આંખ આગળ રાખી આપણી લડતને સમજે. છેવટે આ મંડળે આપણા ધ્યેયને વિષે એક સમાજવાદી ઠરાવ પસાર કર્યો અને સવિનય ભંગની લડત બંધ કરવાની વિરુદ્ધ પોતાનો મત જાહેર કર્યો. અલબત દરેક જણ જાણતા જ હતા કે મોટા પાયા પર સવિનય ભંગ ચલાવી શકાય એવો સંભવ નહોતો અને વ્યક્તિગત સવિનય ભંગ પણ જતો જ પડી ભાંગે અથવા બહુ નાના પાયા પર ચાલુ રહે એવી ધાસ્તી હતી પણ સરકારની આપણી સામેની લડત અને ઑર્ડિનન્સોનું રાજ્ય ચાલુ હોવાથી લડતને પડતી મેલી દેવાથી કશો જ ફરક પડે એમ નહોતું. આથી અમલની દૃષ્ટિએ નહિ પણ કેવળ અમારી મનોવૃત્તિના ચિહ્નરૂપે અમે કાગળ પર સવિનય ભંગને ચાલુ રાખવાનો ઠરાવ કર્યો છતાં કાર્યકર્તાઓને અમારી સૂચનાઓ તો એ હતી કે તેમણે જેલ વહોરી લેવા માટે કંઈ ખાસ પગલાં લેવાં નહિ તેમણે પોતાનું હમેશનું કામ કર્યા જવું અને એમ કરતાં જો જેલ આવે તો તેને ખુશીથી વધાવી લેવી ખાસ કરીને ગામડાંઓની સાથે પોતાનો સંબંધ ફરીથી સ્થાપવો અને એક બાજુથી ગણોતની

માફી અને બીજી બાજુથી સરકારનું દમન અને પરિણામે ખેડૂતોની શી હાલત થઈ છે તેની તપાસ કરવી. નાકરની લડતનો તો તે વખતે સવાલ જ નહોતો. પૂનાની પરિષદ પછી એ લડત રીતસર ખેંચી લેવામાં આવી હતી અને તેથી દેખીતું હતું કે એ પરિસ્થિતિમાં તે ફરીથી ઉપાડી શકાય એ શક્ય નહોતું.

આ કાર્યક્રમ બહુ જ હળવો અને બિનનડાયક હતો. દેખીતી રીતે જ એમાં કશું ગેરકાયદેસર નહોતું છતાં અમને ખાતરી હતી કે એને પરિણામે પકડાપકડી થશે. જેવા અમારા કાર્યકર્તાઓ ગામડાંઓમાં ગયા તેવા જ તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા અને નાકરની ચળવળ કરવાનો તેમના પર ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો અને સજાઓ ઠોકવામાં આવી (ઑર્ડિનન્સ દ્વારા નાકરની ચળવળને ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી હતી) મારા ઘણાખરા સાથીઓના પકડાઈ ગયા પછી આ ગામડાંઓમાં જવાનો મારો વિચાર હતો. પણ એક નહિ તો બીજી પ્રવૃત્તિમાં મારે રોકાઈ જવું પડ્યું અને તેથી મારે એ મુલાકાત ઠેલ્યા કરવી પડી તે એટલે સુધી કે આખરે બહુ મોડું થઈ ગયું.

આ મહિનાઓ દરમિયાન કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદો અખિલ ભારતીય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા મળે વારનવાર ભેગા થયા હતા. સમિતિ પોતે તો અસ્તિત્વમાં જ નહોતી — બેકાયદા હતી તેટલા માટે નહિ, પણ પૂનામાં ગાંધીજીએ કરેલી સૂચનાથી બધી સમિતિઓ સમેટી લેવામાં આવી હતી એટલે કોઈ પ્રમુખ મંત્રી હતા જ નહોતા. મારી સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. કારણ કે જેલમાંથી છૂટ્યા પછી મેં આ સંયમનો ફતવો માનવાનો ઇનકાર કર્યો અને મહાસભાના મુખ્ય મંત્રી તરીકે પોતાને ઓળખાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પણ મારું મંત્રીપદ હવામાં જ હતું. મહાસભાની કચેરી નહોતી, માણસો નહોતા, કામચલાઉ પ્રમુખ નહોતા અને જો કે ગાંધીજીની સલાહમસલત હમેશાં મળી શકતી છતાંયે આ વખતે તેઓ પોતાની અખિલ ભારતીય મહાયાત્રાઓ પૈકી એક — હરિજન કાર્યની — યાત્રામાં ગૂંથાયેલા હતા. જબલપુર અને દિલ્હીમાં અમે એમને મળવાની તક સાધી લીધી અને કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોની ત્યાં સલાહમસલત થઈ એ ચર્ચાઓમાં જુદાજુદા સભાસદોની વચ્ચેના મતભેદ સ્પષ્ટ થયા. એક દુસ્તર ઘાટ આગળ અમે સૌ ઊભા હતા અને બધાને રુચે એવો કોઈ ઉતાર દેખાતો નહોતો. એક પક્ષ સવિનય ભંગ ખેંચી લેવાની તરફેણમાં હતો અને બીજો તેની વિરુદ્ધ હતો. ગાંધીજીના મત ઉપર જ આખો નિર્ણય લટકેલો હતો. હજુ સુધી તેમનો અભિપ્રાય ચાલુ રાખવાની તરફેણમાં હોવાથી પરિસ્થિતિ જેમની તેમ ચાલુ રહી.

મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ વચવચમાં મહાસભા તરફથી ધારાસભાઓની ચૂંટણીઓ લડવાનો પ્રશ્ન વિચારતા હતા. પણ કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યોને હજુ તેમાં રસ પડ્યો નહોતો. એ પ્રશ્ન જ હજુ ઊઠતો નહોતો. દેખીતી રીતે એનો સમય જ થયો નહોતો. હજુ બીજાં બે ત્રણ વરસ સુધી 'સુધારાઓ' અમલમાં આવે એમ નહોતું અને વડી ધારાસભાની તાત્કાલિક ચૂંટણી થાય એવી તે વખતે વાત પણ નહોતી. મને પોતાને ચૂંટણીઓ લડવાની સામે કોઈ તાત્ત્વિક બાધ નહોતો અને હું ખાનગીથી માનતો

હતો કે વખત આવ્યે મહાસભાને એમાં ભાગ લેવો જ પડશે, પણ તે વખતે એ પ્રશ્ન ઉપાડવો એટલે લોકોનું ધ્યાન વ્યગ્ર કરવા બરાબર હતું હું આશા રાખતો હતો કે આપણી લડાઈ ચાલુ રાખવાથી આપણી સામે ખડા થતા મુદ્દાઓ સાફ થઈ જશે અને સિદ્ધાંતો સાથે બાંધછોડ કરવાવાળા વર્ગના હાથમાં પરિસ્થિતિની લગામ ચાલી જતી અટકશે

દરમ્યાનમાં મારું છાપાઓમાં લેખો અને નિવેદનો મોકલવાનું ચાલુ જ હતું કેટલેક અંશે મારે મારા લખાણોને મોળા કરવા પડતા હતા કારણકે તે છપાવવાના ઉદ્દેશથી લખાતા હોવાથી એમને સરકારી ચોકીદારની આંખોથી અને બીજા કાયદાઓના દશે દિશામાં ફેલાયલા પંજામાંથી બચવાનું હતું વળી મારી જોખમો ખેડવાની તૈયારી હોય તોયે મુદ્રકો, પ્રકાશકો અને તંત્રીઓની તેવી તૈયારી નહોતી છતાં એકંદરે છાપાવાળાઓ મારી પ્રત્યે ભલાઈ રાખતા, અને કેટલીય વાર મને અનુકૂળ થવા મહેનત લેતા છતાં એવું હમેશા થતું નહિ કેટલીક વાર મારા નિવેદનો અથવા તેમાંના ફકરાઓ કાપી નાખવામાં આવતા, અને એકવાર મેં બહુ મહેનત લઈ લખેલો મારો એક લાંબો લેખ પ્રગટ થવા પામ્યો જ નહિ ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં જ્યારે હું કલકત્તા ગયો ત્યારે ત્યાંના એક આગેવાન દૈનિક પત્રના તંત્રી મને મળવા આવ્યા હતા તેમણે મને કહ્યું કે એમણે મારું એક નિવેદન કલકત્તાના 'સર્વપત્ર મહાતંત્રી'ને અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું હતું, અને એ 'મહાતંત્રી'એ તે નાપસંદ કરેલું હોવાથી છાપી શકાયું નહોતું 'સર્વપત્ર મહાતંત્રી' એટલે કલકત્તાનો વર્તમાનપત્રોનો સરકારી ચોકીદાર

છાપાવાળાઓ સાથેની મારી કેટલીક મુલાકાતોમાં અને નિવેદનોમાં મેં કેટલાક મંડળો અને વ્યક્તિઓ સામે આકરી ટીકા કરવાની હિંમત કરી હતી આથી કેટલાકને રીસ ચઢી હતી કારણકે એવો એક ખ્યાલ પસરેલો હતો કે સામો ઘા પડવાની ધાસ્તી રાખ્યા વિના મહાસભા ઉપર તો ગમે તેવા હુમલા કરી શકાય આવો ખ્યાલ ફેલાવવામાં અંશત ગાંધીજી કારણભૂત હતા એઓ પોતે કદી હુમલાઓનો જવાબ વાળતા નહિ, અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં મહાસભાના આગેવાનો એમને અનુસરતા કોઈક વાર આમાં અપવાદ જરૂર થતા ઘણી વાર અમે લોકો બહુ મોઘમ અને સારી દેખાતી ભાષાને વળગતા, અને આથી અમારા ટીકાકારોને પોતાની ખોટી દલીલો અને સમય પ્રમાણે પાઘડી ફેરવવાની નીતિનો આશ્રય લેવો સહેલો થઈ પડતો હતો બન્ને પક્ષો સાચા મુદ્દાઓને વિચારવાનું પડતું મૂકતા, અને સીધી સામસામા ઘા કરવાની અને ઝીલવાની લડત ભાગ્યે જ થતી પશ્ચિમના દેશોમાં તો — સિવાય કે જ્યાં ફાસિઝમ પ્રવર્તે છે — આવી ચર્ચા સામાન્ય છે

જેના અભિપ્રાય માટે મને બહુ માન છે એવા એક બહેને મને એક વાર લખ્યું કે મારા છાપાઓમાંના નિવેદનમાં હું જે તીખાશ બતાવું છું તેથી તેને જરા આશ્ચર્ય થયું હતું, અને હું લગભગ બિચારીની જેમ નહોર દેનારો થઈ ગયો હતો મને વિચાર આવતો કે આ શું મારી આશાઓનો 'પરાજય' થવાનું પરિણામ હતું? કેટલેક અંશે

આ વાત સાચી પણ હતી; કારણ કે ગાઢીય દૃષ્ટિએ આપણે સર્વ ' પરાજય 'ની મનોદશાથી પીડાઈએ છીએ. અંગત રીતે પણ એ કંઈક અંશે સાચું હોય, છતાં એવી કોઈ લાગણીનું મને સ્પષ્ટ ભાન નહોતું કારણ કે અંગત રીતે હું ખોવાઈ ગયો હોઉં કે નિષ્ફળ ગયો હોઉં એવી વૃત્તિ મારામાં જન્મી નહોતી. જ્યારથી રાજકારણમાં ગાંધીજીનો પરિચય થયો ત્યારથી ઓછામાં ઓછી આ એક વસ્તુ હું એમની પાસેથી શીખ્યો છું કે મારા મનમાં જે કંઈ વિચારો લઉં તેને પરિણામની પરવાથી દબાવી રાખવા નહિ મારી આ ટેવે રાજકીય ક્ષેત્રમાં (બીજાં ક્ષેત્રોમાં એનો અમલ કરવો વધારે કઠણ અને જોખમભર્યો થાય) મને ઘણીવાર મુશ્કેલીમાં ઉતાર્યો છે; પણ સાથે ઘણું સમાધાન પણ આપ્યું છે. મને લાગે છે કે આને લીધે જ આપણામાંના ઘણા જણ હૃદયના બળાપાઓ અને ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારના પરાજયોથી બચી ગયા છે. વળી ઘણા લોકો આપણે વિષે પ્રેમની લાગણી ધરાવે છે એ વિચારથી ઠીક આશ્વાસન મળે છે, અને પરાજય અથવા નાસીપાસીનું ઝેર ઊતરી જાય છે. મને લાગે છે કે બધી લાગણીઓમાં સૌથી દુઃખમય લાગણી તે આપણે એકલા પડ્યા છીએ, કોઈ આપણો ભાવ પૂછતું નથી, એ છે

પણ, છતાંયે, આ વિલક્ષણ, દુઃખમય સંસારમાં પરાજયની લાગણીમાંથી કેમ બચી શકાય? કેટલીયે વાર બધું ખોટી રીતે જ જતું જણાય છે, અને જો કે કામ કર્યાં કરીએ છીએ છતાં, જે જાતની માનવસામગ્રી આજુબાજુ દેખાય છે, તે તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં શંકાના વમળમાં સપડાઈ જવાય છે. જે બનાવો બનતા હોય છે અને જે સ્થિત્યંતરો થાય છે તેની સામે તેમજ વ્યક્તિઓ અને મંડળોની સામે મને ઘણી વાર ગુસ્સો કે ચીડ ચડે છે, એ વાત સાચી છે એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. અને હમણાં હમણાં દીવાનખાનામાં બેઠા બેઠા જીવનનો વિચાર કરવાની પદ્ધતિથી મને વધારે ને વધારે ચીડ ચડે છે કારણ એ પદ્ધતિ ખરા મુદ્દાઓની અવગણના કરે છે. અને એને છેડવામાંયે અવિનય માને છે, કારણ કે, એને લીધે પોતાના ખીસા પર અથવા પોતાની વહાલી કરી રાખેલી માન્યતાઓ પર ઘાડ આવની હોય છે પણ આ બધા રોષ, પરાજય, અને 'બિલાડા ખાધા છતાં, હું માનું છું કે મારી પોતાની કે બીજાઓની મૂર્ખતાઓમાંથી વિનોદ મેળવવાની શક્તિ હજી હું ખોઈ બેઠો નથી.

'પરમકૃપાળુ પરમાત્મા' વિષેની લોકોની શ્રદ્ધા વિષે મને ઘણી વાર આશ્ચર્ય થાય છે; આઘાત પર આઘાત પડ્યા છતાં એ કેમ ટકી શકે છે, અને વિપત્તિને તેમજ કૃપાળુતાના અભાવને જ શ્રદ્ધાની મહાન કસોટી કેમ માની શકાય છે, તે હું સમજી શક્તો નથી જેરાર્ડ હોપકિન્સની પેલી સુંદર લીટીઓનો પડઘો અનેકના હૃદયમાં ઊઠે છે:

ન્યાય દે તું ખરે, સ્વામિન્, જો હું સામો થઈ લડું;
નો તો નાથ, કહું હું કે મારી ફરિયાદ છે ખરી.
પાપીના માર્ગમાં સિદ્ધિ, સદા શે લાધતી હશે?
વધાયે યત્નને અંતે નિરાશા શે ઘણી હશે?

હોત જો શત્રુ હું મારો તો શી રીતે મને, સખા,
વધારે હાર કે ત્રાસ દેત તું, તે વિચારું છું!
કામને મદના ક્યારા પછી એ નવરા થતા,
વધારે સિદ્ધિને પામે મારાથી, હા! જગે, પ્રભો!—
જોકે સર્વસ્વ મારું તો આપ્યું છે મેં તને, હરિ!

પ્રગતિ, ધ્યેય, આદર્શો, માનવજાતિની ભલાઈ અને માનવજાતિનું અંતિમ લક્ષ્ય, એ બધા વિષેની શ્રદ્ધા એ શું ઈશ્વરશ્રદ્ધાની બહુ નિકટ આવતી નથી? પણ બુદ્ધિ અને તર્કશાસ્ત્રની મદદથી તેનું સમર્થન કરવા જઈએ તો તુરત મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે પણ આપણામાં કંઈક એવું રહ્યું છે ખરું કે જે તે આગ્રહ અને શ્રદ્ધાને વળગે છે, કારણ કે તેના વિના જીવન લીલી છાયડી વિનાનું રણ બની જાય છે

મારા સમાજવાદી પ્રચારથી કાર્યવાહક મંડળમાંના મારા કેટલાક સાથીઓ પણ અકળાયા ઘણા વરસથી હું આ પ્રચાર કરતો આવ્યો હતો, પણ તેને તેઓ સહન કરતા આવ્યા હતા અને હજુયે તેને તેઓ મૂંગે મોઢે સહન કર્યા કરત, પણ હવે તો એ કેટલેક અંગે દેશના માલદાર મંડળોને ભયરૂપ લાગતો હતો, અને મારી પ્રવૃત્તિઓ હવે નિર્દોષ ગણી શકાય એવી રહી નહોતી એ જાણતો હતો કે મારા કેટલાક સાથીઓ સમાજવાદી નહોતા પણ મેં હમેશાં એવું માન્યું હતું કે મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળના સભાસદ હોવા છતાંયે મહાસભાને એમાં સંડોવ્યા વિના સમાજવાદનો પ્રચાર કરવાની મને પૂરી છૂટ છે મને એવી છૂટ નથી એમ કાર્યવાહક મંડળના કેટલાક સભાસદો માને છે, એમ જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું હું તેમને કફોડી સ્થિતિમાં મૂકી રહ્યો હતો, અને તેથી તેઓ ચિડાતા હતા, પણ મારાથીયે બીજું શું થઈ શકે એમ હતું? જેને એ મારા કાર્યમાં અતિ મહત્ત્વનું ગણતો તે તો હું છોડવા માગતો નહોતો જો બેની વચ્ચે વિરોધ હોય તો હું કાર્યવાહક મંડળમાંથી રાજીનામું આપવાનું વધારે પસંદ કરત પરંતુ જ્યારે એ મંડળ જ બેમાયરા હતું અને રીતસર કામ કરતું નહોતું ત્યારે મારે રાજીનામુંયે શી રીતે આપવું?

ગાંધીજીએ મને જ્યારે—હું ધારું છું કે ડિસેમ્બરના અંતમાં—મદ્રાસથી એક કાગળ લખ્યો ત્યારે આ મુશ્કેલી મારી સામે વળી પાછી ખડી થઈ એમણે 'મદ્રાસ મેલ' પત્રને પોતે આપેલી એક મુલાકાતની કાપલી મારા પર મોકલી, એમાં ખબરપત્રીએ મારે વિષે એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, અને ઉત્તરમાં મારી પ્રવૃત્તિઓને માટે જાણે માફી માગતા હોય એવું લગભગ તેઓ બોલ્યા હતા, અને મારી પ્રમાણિકતા વિષે શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા તેમણે કહ્યું હતું કે, 'જવાહરલાલ મહાસભાને આ નવતરી ગીતોમાં નહિ સંડોવે' મારે વિષેનો આ ઉલ્લેખ મને ઝાઝો ગમ્યો નહિ, પણ એ કરતાંયે વધારે તો એ મુલાકાતમાં આગળ જતા વિશાળ જમીનદારી પદ્ધતિનો જે એમણે બચાવ કર્યો હતો તેની મને ચીડ ચડી ગ્રામીણ અને રાષ્ટ્રીય આર્થિક વ્યવસ્થાનું એ પદ્ધતિ બહુ ઇષ્ટ અંગ છે એમ તેઓ માનતા હોય એમ લાગતું હતું આ મને બહુ આશ્ચર્યજનક

લાગ્યું, કારણ કે વિશાળ જમીનદારી અને તાલુકદારીનો બચાવ કરનારા આજે કોઈ ભાગ્યે જ છે આખી દુનિયામાં એ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે, અને હિંદુસ્તાનમાં પણ ઘણાખરા લોકો સ્વીકારે છે કે એ લાંબો વખત ટકી શકશે નહિ જમીનદારો અને તાલુકદારો પણ એનો અંત લાવવા તૈયાર થાય એમ છે, શરત એટલી કે એના બદલામાં એમને પૂરતી કિંમત મળે[1] વાત તો એમ છે કે એ પદ્ધતિ પોતાના ભારથી તૂટી રહી છે, અને છતાં ગાંધીજી એનો બચાવ કરતા હતા અને તેના સંબંધમાં 'ટ્રસ્ટીપણું' અને એવી બીજી વાતો બોલતા હતા મને ફરી વિચાર આવ્યો કે એમની વિચારસરણી મારાથી કેટલી બધી જુદી છે, અને ભવિષ્યમાં એમની સાથે મારાથી કેમ કામ કરી શકાશે? શું કાર્યવાહક મંડળમાં મારે ચાલુ રહેવું જ જોઈએ? તે વખતે તો બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો, અને થોડા અઠવાડિયા પછી મારે જેલ જવાનું હોવાથી એ પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત થઈ ગયો

મારી કૌટુંબિક જંજાળોએ મારો ઘણો વખત લીધો મારાં માતુશ્રીની તબિયતમાં સુધારો ચાલુ હતો, પણ બહુ જ ધીમો. હજુ તેઓ પથારીવશ જ હતાં, પણ હવે ભયમુક્ત લાગતાં હતાં લાંબા વખતથી ધ્યાન અપાયેલું ન હોવાથી મારા આર્થિક વ્યવહારો બહુ ગોટાળે ચડી ગયા હતા એટલે એ ઉપર હું ધ્યાન આપવા લાગ્યો અમારી આવક ઉપરાંત અમારો ખર્ચ વધી ગયો હતો અને એને ઓછો કરવાનો કંઈ રસ્તો દેખાતો નહોતો બે પાસાં મેળવવાની હું ખાસ ચિંતા કરતો નહોતો. એમ કહીએ તો ચાલે કે અમારી પાસે કંઈ પૈસો રહે જ નહિ એવો સમય આવવાની હું રાહ જ જોતો હતો. આધુનિક સંસારમાં પૈસા અને પરિગ્રહનો ઘણો ઉપયોગ છે ખરો, પણ જે માણસને લાંબે પ્રવાસે જવું હોય તેને એ ભારરૂપ થાય છે જેની પાસે પૈસો છે તેને જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો મુશ્કેલ થાય છે, માલમિલકત જવાની તેમને હમેશાં ધાસ્તી રહ્યા કરે છે જે ધન કે મિલકતનો સરકાર ધારે ત્યારે કબજો લઈ શકે અને જપ્ત પણ કરી શકે તે રાખવામાં સાર શો? આથી, જે થોડું મારી પાસે હતું તેને કાઢી નાખવાને હું લગભગ આતુર હતો અમારી હાજતો બહુ ઓછી હતી અને એટલું કમાવાની મારી શક્તિ વિષે મને આત્મવિશ્વાસ હતો મારી ખાસ ચિંતા મારી માતા માટે હતી એની પાછલી અવસ્થામાં એને કોઈ જાતની અગવડ ન થાય અથવા અમારી જીવનપદ્ધતિમાં એને બહુ ઘટાડો કરવો ન પડે એમ હું ઇચ્છતો

૧ શ્રી પી એન ટાગોર ૨૩ ડિસેંબર ૧૯૩૪ને દિવસે અખિલ બંગાળ જમીનદાર પરિષદના સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પોતાના ભાષણમાં બોલ્યા હતા. "આયર્લેંડમાં જેમ કર્યું છે તેમ જમીનદારને પૂરતી કિંમત આપીને જો તેમની જમીન 'રાષ્ટ્રીય' કરવામાં આવે તો વ્યક્તિગત રીતે મને એ. ખરો નહિ" અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે બંગાળના જમીનદારો કાયમી મહેસૂલપદ્ધતિ નીચે હોવાથી જ્યાં મહેસૂલપદ્ધતિ કાયમી નથી એવા બીજા પ્રાંતોના જમીનદારોના કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં છે શ્રી પી એન ટાગોરના જમીનને 'રાષ્ટ્રીય' કરવા બાબતના વિચારો બહુ અસ્પષ્ટ જણાય છે

હતો વળી મારી દીકરીના શિક્ષણમા પણ વિઘ્ન ન આવે એની મને ફિકર હતી, અને તે માટે — મારા ખ્યાલો પ્રમાણે — તેણે યુરોપમા રહેવું આવશ્યક હતુ આ સિવાય મને કે મારી સ્ત્રીને ખાસ પૈસાની આવશ્યકતા નહોતી, અથવા કહો કે, અમે એમ માનતા હતા કારણકે, ખરું પૂછતા, પૈસાની તગીનો અમને કોઈ દિવસ અનુભવ જ નહોતો મારી ખાતરી છે કે જ્યારે અમને પૈસાની ભીડનો સમય આવશે ત્યારે અમને એથી બહુ સુખ તો નહિ લાગે ચોપડીઓ ખરીદવામા હુ ઉડાઉ કહેવાઉં એ ઉડાઉપણું હજી મે છોડયુ નહોતુ એ છોડવુ કઠણ પડશે એમ લાગ્યુ.

અમારી આર્થિક સ્થિતિ કામ પૂરતી સુધારી લેવા માટે અમે મારી પત્નીના ઘરેણા, ચાદીની અને એવી બીજી વસ્તુઓ અને ગાડેગાડા પરચૂરણ સામાન વેચી નાખવાનું ઠરાવ્યુ કમલાને એના દાગીના વેચવાનો વિચાર ગમ્યો નહિ, જોકે બારેક વરસથી તેણે એ પહેર્યા નહોતા અને તે બેકમા પડી રહ્યા હતા, છતા અમારી દીકરીને તે આપવાની એ આશા સેવતી હતી

૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીનો સમય હતો અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાના ગામડાઓમા અમારા કાર્યકર્તાઓ નિર્દોષ કામોમા રોકાયેલા હોવા છતા પકડાતા જ જતા હતા આ પરથી અમારે પણ તેમને પગપે ચાલી એ ગામડાની મુલાકાત લેવી જોઈએ એ આવશ્યક લાગતુ હતુ સયુક્ત પ્રાતના કાર્યવાહક મડળના અમારા બહુ કાર્યકુશળ મત્રી રફી આહમદ કિદવાઈ પણ પકડાયા હતા જાન્યુઆરી ૨૬મીનો સ્વાતન્ત્ર્ય દિન નજીક આવતો હતો, તે ઊજવવાનુ તો છોડી શકાય એમ નહોતુ જ ઓર્ડિનન્સો અને મનાઈ હુકમો છતા ૧૯૩૦થી એ નિયમિત રીતે દેશના જુદા જુદા ભાગોમા પળાતો આવ્યો હતો પણ પહેલ કોણ કરે ? અને તે પણ કેવા પ્રકારની કરે ? મહા સભા સમિતિના અધિમરી તરીકે ચોપડે પણ મારા સિવાય બીજા કોઈનુ નામ નહોતુ. મેં કેટલાક મિત્રોની સલાહ લીધી અને બધાએ ઠરાવ્યુ કે કઈક કરવુ તો જોઈએ જ, પણ તે શુ તે વિષે એકમત થયો નહિ મોટા પ્રમાણમા પકડાપકડી થાય એવુ પગલુ ટાળવા પ્રત્યે સામાન્ય વલણ હતુ છેવટે સ્વાતન્ત્ર્ય દિનને યોગ્ય રૂપમા પાળવા મે એક નાનકડી અપીલ બહાર પાડી એની ચોક્કસ રીત ઠરાવવાનુ દરેક સ્થાનના કાર્યકર્તા ઉપર જ નાખ્યુ અલ્લાહાબાદમા અમે આખા જિલ્લામા ઠીક વિસ્તૃત પ્રમાણમા એને ઊજવવાની યોજના કરી

એમ માન્યુ હતુ કે સ્વાતન્ત્ર્ય દિનની ઉજવણી ગોઠવનારાઓ તે દિવસે પકડાઈ જશે જેલ જતા પહેલા હુ બગાળની મુલાકાત લઈ લેવા ઇચ્છતો હતો એનો એક ઉદ્દેશ ત્યા કેટલાક જૂના મિત્રોને મળવુ એ હતો પણ વધારે સાચુ તો એ હતુ કે છેલ્લા કેટલાય વર્ષો દરમિયાન બગાળના લોકોએ જે અસાધારણ દુ:ખો સહન કર્યા હતા તે માટે તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી હુ પ્રગટ કરવા ઇચ્છતો હતો હુ જાણતો હતો કે એમને હુ કોઈ રીતે મદદ કરી શકુ એમ નહોતુ કેવળ હમદર્દી અને ભાઈચારાથી બહુ વળે એમ તો નહોતુ, છતા તે આવકારલાયક થઈ પડે એમ હતુ

વળી, કેટલાક વખતથી બંગાળને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે તે એકલું પડી ગયું છે અને એના તંગીના સમયમાં બાકીના હિંદુસ્તાને તેનો સાથ છોડ્યો છે. આ લાગણીમાં જરાયે વજૂદ નહોતું એમ હતું તે હતી ખરી.

વળી કમલાના ઉપચાર માટે દાક્તરોની સલાહ લેવા માટે પણ મારે કલકત્તા જવું હતું. એની તબિયત સારી તો નહોતી જ પણ અમે બન્ને ટેકનિક અને તેની પરવા ન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. અને કલકત્તા કે કોઈ જગ્યાએ લાંબો વખત સુધી રહેવું પડે એવા ઉપચાર કરવાનું તે બન્ને ટાળતા હતા. જે થોડા દિવસ મારે બહાર રહેવાનું હતું તેટલા દિવસ અમે સાથે રહેવા ઇચ્છતા હતા. મેં વિચાર્યું કે મારા જેલ ગયા પછી એને દાક્તરોની સલાહ લેવા અને ઉપચાર કરવા પુષ્કળ વખત મળશે. હવે પકડાવાનો સમય નજીક આવેલો દેખાતો હોવાથી મેં કહ્યું કે કાંઈ નહિ તો સલાહ તો મારી હાજરીમાં જ કલકત્તામાં લેવાય. બાકીનું ભલે પાછળથી ગોઠવાય.

આમ અમે — કમલાએ અને મેં — ૧૫મી જાન્યુઆરીએ કલકત્તા જવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્વાતંત્ર્ય દિનના ભાગ લેવા માટે અમે વખતસર પાછા ફરવા ઇચ્છતા હતા.

૫૮. ભૂકંપ

૧૫મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ની બપોર હતી. અલ્લાહાબાદના અમારા ઘરના ઓટલા ઉપર ઊભેલા એક મજાની આગળ હું ભાષણ આપતો ઊભો હતો. વાર્ષિક માઘ મેળો શરૂ થયો હતો, અને તેથી આખો દિવસ મળવા આવનારાઓના ટોળાં આવ્યા આવતાં હતાં. એકાએક મારા પગ લથડવા લાગ્યા અને મહામુશ્કેલીએ હું સમતોલ ઊભો રહ્યો. એટલે પાસેના એક થાંભલાને હું વળગી પડ્યો. બારણાં ધડાધડ અફળાવા લાગ્યાં, અને બાજુના સ્વરાજભવનમાંથી એક ગડગડાટ સંભળાયો. ત્યાં છાપરા ઉપરથી ઘણાં નળિયાં ખસી પડતાં જણાયાં. ભૂકંપનો અનુભવ ન હોવાથી એ શું થાય છે તે હું પહેલાં ખ્યાલ કરી શક્યો નહિ. પણ તરત જ હું સમજી ગયો. આ નવા અનુભવથી મને ઊલટી જરા ગમ્મત લાગી, મારી વાતો મેં ચાલુ રાખી, અને લોકોને હું ભૂકંપ વિશે સમજાવવા લાગ્યો. મારા ઘરડા માશી ચારેક દૂરથી મને બૂમ પાડીને ઘર બહાર નીકળી જવા કહેવા લાગ્યાં. મને એ વિચાર જોડે લાગ્યો. ભૂકંપની નબળાઈનો અને ખ્યાલ જ ન આવ્યો. અને, નહિ તોયે, મારાં વૃદ્ધ પથારીવશ માતુશ્રી તથા મારી પત્ની, જે ઘણું કરીને કપડાં બાંધવામાં રોકાયેલી હતી તેને, ઉપર માળ પર છોડી હું એકલો જીવ લઈને નાસું એમ ન હતું ઠીકઠીક વખત સુધી આંચકા ચાલુ રહ્યા અને પછી બંધ થઈ ગયા. થોડી મિનિટ સુધી એ વાર્તાનો વિષય થઈ પડ્યા અને પછી તો અમે એને ભૂલીયે ગયા. તે વખતે અમે જાણતા નહોતા અને કલ્પના પણ કરી શકતા નહોતા કે એ બે ત્રણ મિનિટના બનાવોની અસર બિહાર અને બીજી જગ્યાઓના લાખો લોકો ઉપર કેવી ભયાનક થવાની હતી.

એ જ સાંજે કમલા અને હું કલકત્તા જવા ઊપડ્યાં. અમારી ગાડી રાતના ભૂકંપવાળા દક્ષિણ પ્રદેશમાં થઈને ગઈ, પણ અમને તેની કશી ખબર નહોતી. બીજે દિવસે કલકત્તામાંયે એ હોનારતના ઝાઝા સમાચાર નહોતા ત્યારપછીના દિવસે થોડા થોડા સમાચાર આવવા લાગ્યા. અને ત્રીજે દિવસે એ આફતનો અમને કાંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવ્યો.

કલકત્તામાં જઈને અમે અમારા કાર્યક્રમની ત્રેવડમાં પડ્યાં. અનેક દાક્તરોને અમારે વારંવાર મળવું પડ્યું, છેવટે એમ નક્કી થયું કે કમલાએ એકબે મહિના પછી ઉપચાર માટે કલકત્તા પાછું જવું વળી, કેટલાયે મિત્રો અને મહાસભાના સાથીઓ જેને અમે લાંબા વખતથી જોયા નહોતા તેમને મળી લેવાનું હતું આખો વખત હું એક જાતની ભારે અકળામણ અનુભવતો હતો લોકો કંઈક આપત્તિ આવી પડશે એ ધાસ્તીથી કંઈ પણ કરતાં ડરતા હતા; કારણ એ બાપડા ઘણું સહન કરી ચૂક્યા હતા હિંદુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં અહીંનાં વર્તમાનપત્રો વધારે સાવચેતીથી ચાલતાં હતા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોની જેમ જ ભવિષ્યના કાર્ય વિષે અહીં પણ શંકા અને અસ્પષ્ટતા હતી. ખરી રીતે ભયના કરતાં આશંકાને કારણે જ કોઈ પણ પ્રકારની અસરકારક રાજકીય ચળવળ થઈ શકતી નહોતી. ફાસિસ્ટ મનોવૃત્તિ દેખાતી હતી, અને સમાજવાદી તથા સામ્યવાદી મનોવૃત્તિ પણ હતી; પણ બધી જ અસ્પષ્ટ અને એકબીજા સાથે ભળી જાય એવી હતી. એ બધાં મંડળોની વચ્ચેનો પરસ્પર ભેદ દેખાડે એવી કોઈ ચોક્કસ મર્યાદાઓ માલૂમ પડતી નહોતી ત્રાસવાદીઓની ચળવળની બાબતમા બહુ શોધ કરવા માટે મને સમય કે તક મળ્યાં નહિ; સરકારી ખાતાંઓ તો એ ચળવળ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતાં હતા અને એને વિષે તેમણે ઠીક હોહા કરી મૂકી હતી જેટલી હકીકત મને મળી તે પરથી મને એમ લાગ્યુ કે એમાં કશું રાજદ્વારી મહત્ત્વ રહ્યુ નહોતુ, અને ત્રાસવાદી મંડળોના જૂના માણસોનો એ રીતો વિષે વિશ્વાસ રહ્યો નહોતો એ લોકો જુદી દિશામા વિચાર કરતા થઈ ગયા હતા પણ બંગાળમાં સરકારે જે નીતિ ચલાવી હતી તેના પ્રત્યેના રોષને લીધે કેટલીક છકીછવાઈ વ્યક્તિઓ કાબૂ ખોઈને ખુનામરકી કરવા તરફ ખેંચાઈ હતી ખરી રીતે બને બાજુએ ખૂનખાર લડાઈ કરવાનો વિચાર બળવાન જણાતો હતો વ્યક્તિગત ત્રાસવાદીઓ આ ઇચ્છે એ તો સ્પષ્ટ જ હતુ સરકાર પણ એક સમાજવિરોધી ઘટનાને શાતપણે પહોંચી વળી તેને દાબી દેવાને બદલે ક્યારેક ક્યારેક સામસામી ઝપાઝપી કરી એક જાતની ખૂનખાર લડાઈ ચલાવવાની વૃત્તિ પોષી રહી હતી કોઈ પણ સરકારને ખુનામરકીના કૃત્ય સામે સખત ઉઠાવી તેને દાબી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના છૂટકો જ ન હોય પણ કોઈ પણ રાજ્યને માટે વધારે શોભાભર્યું તો એ ગણાય કે એ શાંતિથી એને અંકુશમાં આણે, નહિ કે સદોષ અને નિર્દોષ વચ્ચે વિવેક કર્યા વિના બંનેની સામે વધારે પડતાં પગલાં લે; આવી નીતિમા નિર્દોષો સામે જ વધારે પગલા લેવાઈ જાય છે, કારણકે તેઓની જ સંખ્યા વધારે હોય છે પણ આવી ધમકીની સામે મનને શાંત અને

સમાહિત રાખવું સહેલું ન હોય એ શક્ય છે ખરું ખૂનામરકીના બનાવો ઓછા થતા જતા હતા, પણ એની શક્યતા તો સદાયે ઊભી હતી, અને જેને તેના ઉપાય યોજવાના હતા તેને પોતાનું મગજ ખોઈ બેસવા માટે તેટલું માનવું પૂરતું બનતું હતું એ તો જાણીતી વાત છે કે આવાં કૃત્યો એ ખુદ રોગ નથી, પણ રોગનાં બાહ્ય લક્ષણો છે ખુદ રોગનો ઇલાજ કરવાને બદલે લક્ષણોનો ઇલાજ કરવો વ્યર્થ છે

મને લાગે છે કે ત્રાસવાદીઓ સાથે સંબંધ છે એવું જેમને વિષે માનવામાં આવે છે એવાં ઘણાં યુવકયુવતીઓ છૂપી રીતે કામ કરવામાં રહેલી એક પ્રકારની મોહિનીથી જ આકર્ષાય છે સાહસિક વૃત્તિના જુવાનોને છૂપાં અને જોખમભર્યાં કામો માટે હમેશાં મોહ રહે છે શી હકીકત છે તે જાણવું, શી બાબતમાં કોલાહલ ચાલી રહ્યો છે અને આવા બનાવોની પાછળ કઈ કઈ વ્યક્તિઓ છે તે શોધી કાઢવું— એ ઇચ્છા રહેલી હોય છે છૂપી પોલીસની વાતોમાં આવે છે તેવા વિષય તેમનું આકર્ષણ કરે છે એ લોકોનો કશુંયે કરવાનો ઉદ્દેશ હોતો નથી, ખૂનામરકી તો નહિ જ પણ જે લોક પોલીસની આંખોમાં શકમંદ હોય તેમની સાથેનો તેમનો કેવળ પરિચય જ તેમને પણ શકાપાત્ર બનાવી મૂકે છે આને લીધે વધારે આફતમાં ન પડે તોયે તુરત જ તેઓ 'ડેટિન્યુ'ઓની જેલમાં અથવા 'નજરબંદી'ઓની છાવણીમાં જઈ પહોંચે છે

હિંદુસ્તાનમાં 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ની સ્થાપના કરવાના પરાક્રમ માટે અંગ્રેજ રાજ્ય બહુ અભિમાન લે છે મારી પોતાની સ્વાભાવિક લાગણી 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ના પક્ષમાં જ છે જીવનમાં નિયમપાલન મને ગમે છે અરાજકતા અવ્યવસ્થા, અકુશળતાનો મને અણગમો છે પણ જે જાતનાં ન્યાય અને વ્યવસ્થા રાજ્યો લોકો ઉપર ઠસાવે છે તેની કિંમત વિષે હું, કડવા અનુભવથી શકાશીલ થયો છું કેટલીક વાર એ માટે જે કિંમત આપવી પડે છે તે બહુ ભારે હોય છે અને 'ન્યાય' એટલે સત્તા ધરાવનાર પક્ષની આપઅખત્યાર ઇચ્છા અને 'વ્યવસ્થા' એટલે સર્વવ્યાપક ભયનો પડછો, એટલું જ બની જાય છે ક્યારેક તો ઊલટું, આ કહેવાતા 'ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ને અન્યાય અને અવ્યવસ્થા કહેવા વધારે યોગ્ય થાય સર્વવ્યાપક ભય ઉપજાવીને કરેલું કોઈ પણ કામ ભાગ્યે જ ઇષ્ટ ગણાય, અને જે 'વ્યવસ્થા' સરકારના દંડયંત્રના પાયા પર જ ઊભેલી હોય અને તેના વિના તે નાશ પામે એવી હોય તેને દીવાની અમલદારોના રાજ્ય કરતાં લશ્કરી અમલદારોનો અમલ જ કહેવી જોઈએ. એક હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા કવિ કલ્હણકૃત કાશ્મીરી ઐતિહાસિક કાવ્ય 'રાજતરંગિણી'માં ન્યાય અને વ્યવસ્થા'ના અર્થમાં જે શબ્દો વારંવાર વપરાયેલા છે, તે 'ધર્મ' અને 'અભય' છે, રાજાએ અને રાજ્યે પાળવાના કર્તવ્ય, એવો એ શબ્દનો ધ્વનિ છે જેને આજે આપણે 'કાયદો' કે 'ન્યાય' કહીએ છીએ તેના કરતાં 'ધર્મ' શબ્દમાં કંઈક વિશેષ છે. અને 'વ્યવસ્થા' એટલે પ્રજાની નિર્ભયતા ભયભીત પ્રજાની ઉપર 'વ્યવસ્થા' લાદવાને બદલે તેને નિર્ભય બનાવવી એ કેટલી બધી વધારે ઇષ્ટ વસ્તુ છે।

કલકત્તામાં અમે સાડા ત્રણ દિવસ રહ્યા, અને તે દરમ્યાન મેં ત્રણ જાહેર ભાષણો આપ્યાં. મારી પહેલાંની રીત મુજબ મેં કલકત્તામાં આ વખતે પણ ખુનામરકીને વખોડી કાઢી અને તેની સામે દલીલો કરી, અને ત્યારબાદ સરકારે બંગાળમાં અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિ ઉપર હું બોલ્યો. મારું હૃદય ઠાલવીને હું બોલ્યો કારણકે એ પ્રાંતમાં બનતા બનાવોના જે વર્ણનો આવતાં હતાં તેથી મને બહુ લાગી આવેલું હતું. અમુક પ્રદેશો વીણી કાઢી તેના તમામ લોકોને કંઈ પણ વિવેક વાપર્યા વિના દાબી દઈને માનવતા પર જે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી મને ઘણું જ દુખ થતું હતું. રાજકીય પ્રશ્ન અગત્યનો હોવા છતાં આ માનવતાના પ્રશ્ન આગળ તે ગૌણ હતો. મારાં આ ત્રણ ભાષણો પરથી મારી સામે ત્રણ આરોપો ઘડાયા અને તે માટે મારા પર કલકત્તામાં કામ ચાલ્યું અને પરિણામે હમણાં હું સજા ભોગવી રહ્યો છું.

કલકત્તાથી અમે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મળવા શાંતિનિકેતન ગયાં. એમને મળવામાં મને હંમેશાં આનંદ લાગતો અને આટલો નજીક આવ્યા પછી એ તક છોડવા ઇચ્છા નહોતી. મેં પહેલાં બે વાર શાંતિનિકેતન જોયેલું હતું. કમલાની આ પહેલી મુલાકાત હતી અને અમારી દીકરીને અહીં મૂકવાનું અમે વિચારતાં હતાં, તેથી એ એને જોવા ખાસ આવી હતી. થોડા વખતમાં ઇંદિરા મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવાની હતી અને એના ભવિષ્યના શિક્ષણનો પ્રશ્ન અમને મૂંઝવી રહ્યો હતો. સરકારી કે અર્ધ સરકારી યુનિવર્સિટીઓ મને બિલકુલ ગમતી નહોતી, તેથી હું તેમાં મૂકવાની સાવ વિરુદ્ધ હતો. ત્યાંનું બધું વાતાવરણ અમલદારી, જુલમી અને અધિકારના દોરનું હોય છે. ભૂતકાળમાં તેમાંથી ઘણાં સારાં સ્ત્રીપુરુષો ઉત્પન્ન થયાં છે, એ વિષે ના નથી, અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે. પણ એ થોડી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ, જુવાનોની ઉદાર આકાંક્ષાઓને દાબી દેવાના તથા મારી નાખવાના આરોપમાંથી આ યુનિવર્સિટીઓને મુક્ત કરી શકતી નથી. જોકે કેટલીક બાબતોમાં બીજી યુનિવર્સિટીઓ જેટલું શાંતિનિકેતન છેલ્લી ઢબનું અને સાધનપૂર્ણ નહોતું, છતાં આ યમપાશમાંથી તે છુટકારો આપે એમ લાગતું હતું અને તેથી અમે તેને પસંદ કર્યું.

પાછા ફરતાં રાજેન્દ્રબાબુ સાથે ભૂકંપ સંકટ નિવારણના કામનો વિચાર કરવા અમે પટના ઊતર્યાં. એઓ તાજા જ જેલમાંથી છૂટ્યા હતા એટલે બિનસરકારી સંકટ નિવારણના કામની આગેવાની એમને માથે ન પડે તો કોને માથે પડે? અમારું પહોંચવું અણધાર્યું થયું, કારણ કે અમારો કોઈ પણ તાર એમને પહોંચ્યો નહોતો. જે બે માળના મોટા ઈંટના મકાનમાં અમે કમલાના ભાઈ સાથે રહેવા ધારતાં હતાં તે પડી ભાંગ્યું હતું. આથી, બીજા ઘણાઓની જેમ, અમે પણ ખુલ્લામાં મુકામ કર્યો.

બીજે દિવસે હું મુઝફ્ફરપુર ગયો. ભૂકંપને બરાબર સાત દિવસ થયા હતા. પણ કેટલાક મોટા મહોલ્લાઓ સિવાય બીજી જગ્યાઓથી કાટમાળ ખસેડવાના ભાગ્યે જ કંઈ પગલાં લેવાયાં હતાં. જેમ જેમ આ મહોલ્લાઓ સાફ થતા જતા હતા તેમ તેમ મુડદાંઓ નીકળતાં જતાં હતાં. કેટલાંક બહુ સૂચક ઢબમાં હતાં, જાણે કે પડતી ભીંત

કે છાપરાથી બચવા પ્રયત્ન કરતા હોય તેવી તેમની મુદ્રા હતી. આ ખાનાખરાબીનો દેખાવ ઘણો અસર ઉપજાવનારો અને ભયાનક હતો. જીવતા રહેલાઓ બહુ જ ગભરાયેલ અને એમના મન ઉપર જે ત્રાસ પાડનારા અનુભવો થયા હતા તેથી બી ગયેલા હતા.

અલ્લાહાબાદ પાછા ફર્યા પછી અમે પૈસા અને બીજી ચીજો ભેગી કરવાનું શરૂ કરી દીધું અને મહાસભાના તેમજ બહારના લોકોએ તે કામ ખંતથી ઉપાડી લીધું. મારા કેટલાક સાથીઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ભૂકંપને લીધે સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી રદ કરવી. પણ બીજા સાથીઓ અને હું મોટો ભૂકંપ આવ્યો તેથી અમારા કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાનું પ્રયોજન જોઈ શકયા નહિ. આથી ૨૬મી જાન્યુઆરીએ અલ્લાહાબાદ જિલ્લામાં ઘણે ઠેકાણે તથા શહેરમાં એક ઠેકાણે એમ અનેક સભાઓ થઈ અને અમે ધારી હતી તેના કરતાં તેમાં વધારે સફળતા મળી. ઘણાખરા લોકો પોલીસ તરફથી વિઘ્ન અને પકડાપકડીની આશા રાખતા હતા. થોડાઘણા વિઘ્નો થયાં પણ ખરાં. પણ પકડાવામાંથી અમે આશ્ચર્યપૂર્વક ઉગરી ગયા. જોકે અમારા કેટલાક ગામડાંઓમાં અને બીજાં શહેરોમાં પકડાપકડી થઈ હતી ખરી.

બિહારથી આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં ભૂકંપ વિષે મેં એક નિવેદન બહાર પાડયું અને તેને અંતે ફંડ માટે અપીલ કરી. એ નિવેદનમાં ભૂકંપની શરૂઆતના પહેલા દિવસોમાં બિહારની સરકારે બતાવેલી સુસ્તી માટે મેં ટીકા કરી હતી. એમાં ભૂકંપવાળા પ્રદેશમાં કામ કરનારા અમલદારો પર ટીકા કરવાનો મારો ઇરાદો નહોતો. કારણકે હું જાણતો હતો કે કઠણમાં કઠણ છાતીવાળા માણસોની પણ કસોટી કરે એવી કઠણ પરિસ્થિતિમાં તેમને કામ કરવાનું હતું. પણ મારા કેટલાક શબ્દો એમના પર ટીકારૂપે લઈ શકાય એવા હતા તે માટે મને દિલગીરી થઈ. છતાં મને એ તો જરૂર લાગ્યું કે બિહાર સરકારના ગૃહસચિવે શરૂઆતમાં ખાસ કરીને કાટમાળ ખસેડવાની બાબતમાં પૂરતી કુશળતા દેખાડી નહોતી. આમ થયું હોત તો ઘણા જીવો બચી ગયા હોત. એક મુંગેર શહેરમાં જ હજારો લોકો માર્યા ગયા હતા અને ત્રણ અઠવાડિયા પછીયે મેં ત્યાં કેટલેક ઠેકાણે કાટમાળનો ઢગલો અણુઅડ્યો જોયો. જોકે એક મહિના ઉપર જ જમાલપુરમાં રેલવેના હજારો મજૂરોનું એક મોટું પરું વસતું હતું અને તેને હોનારત પછી થોડા જ કલાકમાં આ કામ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ હતું. ભૂકંપ પછી બાર બાર દિવસે પણ લોકો જીવતા નીકળ્યા હતા. સરકારે માલના રક્ષણ માટે તાત્કાલિક પગલાં લીધાં હતાં. પણ દટાઈ ગયેલા લોકોને બચાવવા માટે એટલી ત્વરા બતાવી નહોતી. આ બાબતોની મ્યુનિસિપાલિટીઓનું કામ બગડી ગયું હતું.

હું માનું છું કે મારી ટીકા વાજબી હતી અને પાછળથી મને માલૂમ પડયું કે ભૂકંપવાળા પ્રદેશોમાંના લોકોનો મોટો ભાગ મારા અભિપ્રાય સાથે સહમત હતો. પણ એ વાજબી હોય કે ગેરવાજબી મેં એ સદ્બુદ્ધિથી કરી હતી અને એના સરકાર સામે આક્ષેપો કરવાનો નહિ પણ તેને જાગ્રત કરવાનો હેતુ જ હતો. આ વિષયમાં સરકારે ભવિષ્યમાં જોઈને કશું કરવાનું ન કર્યું અથવા ન કરવાનું કર્યું એનો તો

કોઈએ જ આક્ષેપ કર્યો નહોતો એ પરિસ્થિતિ જ નવા પ્રકારની અને મૂઝવનારી હતી અને તેથી ભૂલો થાય તો તે ક્ષમ્ય જ ગણાય હુ જાણુ છુ ત્યાસુધી (હુ જેલમા હોવાથી બરાબર જાણતો નથી) બિહારની સરકારે પાછળથી ભૂકપના નુકસાનોને સુધારના સ્ફૂર્તિ અને દક્ષતાથી મહેનત લીધી હતી

પણ મારી ટીકાથી સરકારને ચટકો લાગ્યો અને થોડા દિવસ પછી બિહારના કેટલાક લોકોએ મારા લખના ઉત્તર રૂપે સરકારના પક્ષમા એક પ્રમાણપત્ર બહાર પાડ્યુ ભૂકપ અને તેનુ કામ લગભગ ગૌણ થઈ ગયા સરકારની સામે ટીકા થઈ એ વસ્તુ વધારે મહત્ત્વની થઈ પડી તેનો એની વફાદાર પ્રજાએ બચાવ કરવો જ જોઈએ એમ મનાયુ! હિંદુસ્તાનમા વારવાર બનતી ઘટનાનુ આ એક સચોટ દૃષ્ટાત છે સરકાર પોતાની ટીકા સહન કરી શકતી જ નથી પશ્ચિમના દેશોમા તો આ વસ્તુ બહુ સાધારણ ગણાય છે ટીકા સહન ન કરવી એ લશ્કરી મનોવૃત્તિ છે જેમ રાજા કદી ભૂલ કરી ન શકે તેમ હિંદુસ્તાનની સરકાર અને તેના મોટા અમલદારો કદી ભૂલ ન જ કરે એવો ઇશારો કરવો તે પણ રાજદ્રોહ કહેવાય

આશ્ચર્ય તો એ છે કે રાજ્ય ઉપર કહેવાતા કે જુલમનો આરોપ થાય તેના કરતા અકુશળતા કે નાલાયકીનો આરોપ વધારે રોષ ઉપજાવે છે પહેલા આરોપ કરનારને જેલ જવુ પડે એમ બને પણ સરકાર એથી ટેવાઈ ગઈ છે અને એની બહુ પરવા કરતી નથી આખરે તો કઠોર કે જુલમી કહેવાવુ એ એક રીતે સામ્રાજ્યવાદી પ્રજાને પ્રમાણપત્ર મેળવવા બરોબર લાગે છે પણ અકુશળતા કે ભીરુતાનો આક્ષેપ વધારે અપમાનભર્યો લાગે છે કારણકે એથી એમના સ્વાભિમાનનુ ખડન થાય છે, હિંદુસ્તાનમા વસતા અગ્રેજ અમલદારોએ ઉદ્ધારકપણાનો પોતાના વિષે પોષેલો ભ્રમ એ આરોપથી ભૂસાઈ જાય છે, તેને પરિણામે ... એ લોકો તો પેલા અગ્રેજ બિશપની વાતની યાદ આપે છે તેણે ખ્રિસ્તીને ન છાજે એવી વર્તણૂકનો આરોપ તો મૂગે મોઢે સહન કરી લીધો પણ કોઈએ એને મૂર્ખ અને નાલાયક કહ્યો તે સહન ન કરી શક્યો અને સામે ઘા કર્યો!

અગ્રેજોમા એક સામાન્ય માન્યતા બધાઈ ગઈ છે અને જાણે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત હોય તેમ વારવાર કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાથી અગ્રેજોનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય અથવા નીકળી જાય એવો જો રાજ્યમા ફેરફાર થાય તો દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા છે તેના કરતા વધારે ખરાબ અને અકુશળ થશે આ માન્યતાને સ્વીકારનારા પણ ઉત્સાહને લીધે ઉદાર મતના કેટલાક ઉદ્દામ વિચારકો તથા પ્રગતિશીલ અગ્રેજો એવી દલીલ કરે છે કે સુરાજ્ય એ સ્વરાજ્યનુ સ્થાન લઈ શકે નહિ અને તેથી હિંદીઓને જો ગૂતામા પડવુ હોય તો તેમ કરવાની તેમને છૂટ આપવી જોઈએ. અગ્રેજોનો પ્રભાવ હિંદુસ્તાનમાથી ચાલી જાય ત્યારે શુ થશે તે હુ કહી શકતો નથી. કઈ રીતે અગ્રેજો નીકળી જાય છે અને હિંદુસ્તાનનો કબજો કોના હાથમા રહે છે તે ઉપર તથા બીજી સેંકડો રાષ્ટ્રીય અને આતરરાષ્ટ્રીય બાબતો ઉપર એનો આધાર છે એવા પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ હુ કલ્પી શકુ છુ કે જે અગ્રેજોની મદદથી સ્થપાયેલી

હોય છતાં આજના કરતાં અનેકગણી અકુશળ અને ખરાબ હોય, કારણકે એમાં આજના તંત્રના સર્વે અનિષ્ટો જ હોય અને ગુણ એકે ન હોય. વળી હું એવી એક બીજી પરિસ્થિતિની પણ કલ્પના કરી શકું છું કે જે હિંદીઓની દૃષ્ટિએ આજના કરતાં ઘણી વધારે કુશળ અને લાભકારી હોય. સંભવ છે કે રાજ્યનું તંત્ર એટલું બધું કુશળ ન હોય અને કાર્યસાધક બહુ આડંબરવાળું ન હોય, પણ સંપત્તિના ઉત્પાદન અને ઉપભોગ તથા પ્રજાની શારીરિક, આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિને સુધારનારી પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે કુશળતા હોય. હું માનું છું કે કોઈ પણ દેશને માટે સ્વરાજ્ય એ સારું છે જ છતાં હું આવા સુરાજ્યના બદલે સ્વરાજ્યનેયે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. સ્વરાજ્યે સામાન્ય જનતાને વધારે સારું રાજ્ય આપીને જ પોતાનો રહેવાનો અધિકાર સાબિત કરવાનો રહે છે. હિંદુસ્તાનની અંગ્રેજ સરકારની ભૂતકાળની કારકિર્દી ગમે તે કહી શકાય એમ હોય — આજે એ જનતાને સુરાજ્ય આપી શકતી નથી તથા એના જીવનનું ધોરણ ઊંચું ચડાવી શકતી નથી એવી મારી માન્યતા હોવાથી મને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં એની ઉપયોગિતા પહેલાં ગમે તેટલી હોય આજે હવે કશી રહી નથી. હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ ત્યારે જ ખરું અર્થવાળું કહેવાશે કે જ્યારે તે સ્વરાજ્યને પરિણામે વધારે સારું રાજ્ય સ્થાપી શકાશે, લોકોનું જીવનનું ધોરણ ચડશે, ઔદ્યોગિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ થશે અને પરદેશી સામ્રાજ્યશાહીને પરિણામે જે ભય અને દમનનું વાતાવરણ સદાયે પોષાય છે તેનો નાશ થશે. અંગ્રેજી રાજ્ય તથા તેની નોકરશાહી પોતે જે કરાવવા ધારે તે કરાવવાની ગમે તેવી શક્તિ ધરાવતા હોય પણ તેઓ હિંદુસ્તાનના આજના પ્રશ્નોનો અને એથીયે વિશેષ ભવિષ્યના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા કુશળ અને લાયક નથી, કારણકે તેની રચનાના સર્વે પાયા અને માન્યતાઓ જ ખોટાં છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથેનો તેનો મેળ તૂટી ગયો છે. કોઈ રાજ્ય કે અધિકારી વર્ગ કુશળ ન રહ્યો હોય અથવા અમુક પ્રકારની સમાજપદ્ધતિનો પ્રતિનિધિ હોય તે પોતાની ઇચ્છાઓનો અમલ બહુ લાંબો વખત કરી શકે નહિ.

અલ્હાબાદની ભૂકંપ સંકટનિવારણ સમિતિએ ભૂકંપના પ્રદેશોની મુલાકાત લઈ સંકટનિવારણની ત્યાંની ગોઠવણ વિષે રિપોર્ટ કરવાનું મને સોંપ્યું. એટલે જ હું તુરત ત્યાં ગયો, અને દસ દિવસ સુધી એ છિન્નભિન્ન અને ખેદાનમેદાન થયેલા પ્રદેશોમાં ભમ્યો. એ બહુ થકવનારો પ્રવાસ હતો અને એ દિવસોમાં મને બહુ ઓછી ઊંઘ મળી. ધરાગના પાયથી લગભગ ખંડેર બનેલાં નગરોમાં અમે ભમ્યા અને ચીરા પડેલા તથા તૂટીફૂટી ગયેલા રસ્તાઓ પરથી મોટરમાં અથવા પુલો તૂટી જવાથી કે જમીનની સપાટી નીચી થઈ જવાથી પાણીની નીચે આવી ગયેલા રસ્તાઓ પરથી હોડીઓમાં. અહીં ત્યાં ફરવામાં મહત્ત્વનાં હતાં શહેરોનો દેખાવ એવી ભયંકર હોનારતને પરિણામે ભયંકર લાગતો હતો. રસ્તાઓ અને કેટલાંય પતનાં હાથે તોડી કે ફેંકી મૂકી નાખ્યાં હોય અથવા આ તુફાનના પવનોની ઊંચી કરતાં ઊંચકી ફેંકી નાખ્યાં હોય એવા સખત હતા. રસ્તાઓમાં પડેલા એ મોટા ચીરાડાઓમાંથી પાણી અને રેતી ધસી આવ્યાં હતાં અને

માણસો તથા ઢોરને ધસાઈ ગયા હતા શહેરો ધારતાયે વધારે પ્રમાણમા બિહારનો બગીચો ગણાતી ઉત્તર બિહારની ભૂમિ ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ હતી માઈલોના માઈલો સુધી રેતી પથરાઈ ગઈ હતી પાણીના સરોવર ભરાયા હતા મોટા ચીરા અને રોડકા નાના નાના ભુસુખો ચોમેર દેખાતા હતા — એ ભુસુખોમાથી આ રેતી અને પાણી નીકળ્યા હતા આ પ્રદેશ ઉપરથી વિમાનમા ઊડીને જોઈ આવનાર કેટલાક અગ્રેજ અમલદારો કહેતા હતા કે મહાયુદ્ધ દરમ્યાનના અને ત્યાર પછીના ઉત્તર ફ્રાન્સની રણભૂમિના જેવો આ દેખાવ હતો

આ અનુભવ બહુ જ ભયકર થયો હોવો જોઈએ ઊભેલા માણસને પાડી નાખે એવા ધક્કા-જગાડા ગજબ આચકાઓથી ભૂકપ શરૂ થયો પછી ઊંચા નીચા આચકા આવ્યા પછી જાણે તોપના ધડાકા થતા હોય અથવા આકાશમા એકસો વિમાનો સાથે ઊડતા હોય એવો ઘુરઘાટ અને ભયકર અવાજ થયો અને અસખ્ય જગ્યાએ મોટા મોટા ચીરા અને ભુસુખો પડી તેમાથી દસથી બાર ફૂટ જેટલા પાણી ધસી આવ્યા આ બધુ ઘણુ કરીને ત્રણ મિનિટ કે કાઈક વધારે ક્ષણ ચાલ્યુ અને બધ થઈ ગયુ પણ એ ત્રણ મિનિટો બહુ જ ભયાનક હતી જેમણે આ જોયુ તેમાના ઘણાએ પૃથ્વીનો પ્રલય આવ્યો છે એમ માન્યુ તેમા નવાઈ નથી શહેરોમા ઘરો પડવાનો અવાજ પાણીનો ધસારો અને ધૂળથી ઢકાઈ ગયેલુ વાતાવરણ થયુ હતુ ધૂળને લીધે આખ આગળ થોડા વાર દૂર જોવુ પણ અશક્ય બન્યુ હતુ ગામડામા ધૂળ ઓછી હતી અને કઈક આરે જોઈ શકાતુ હતુ પણ શાતિથી જોનારા પ્રેક્ષક ક્યા હોય? જેઓ બચ્યા તે ભયના માર્યા જમીન પર ચપ્પટ પડયા અથવા આળોટવા લાગ્યા

(હુ ધારુ છુ કે મુઝફ્ફરપુરમા) બાર વરસનો એક નાનો છોકરો દશ દિવસ પછી જીવતો કાદવમા આવ્યો એને બહુ આશ્ચર્ય થયુ એણે માન્યુ હતુ કે જ્યારે એ પડી ગયો અને કાદવમાની નીચે કેદ થયો ત્યારે આખી દુનિયા નાશ પામી ગઈ અને એ જ એકનો જીવતો રહેવા પામ્યો હતો

મુઝફ્ફરપુરમા જ બરાબર જે ક્ષણે ભૂકપ થયો અને ઘરો પડવા લાગ્યા અને સેકડો માણસો મરવા લાગ્યા તે જ ક્ષણે એક બાળાનો જન્મ થયો અનુભવ વિનાના તરુણ માતપિતાને શુ કરવુ તે સમજાયુ નહિ અને ગભરાઈ ગયા પણ મને પાછળથી માલૂમ પડયુ કે મા અને દીકરી બન્ને બચી ગયા હતા અને સારી હાલતમા હતા ભૂકપના સ્મારક તરીકે છોકરીનુ નામ કપાદેવી પાડવામા આવ્યુ

મુંઘેર અમારી યાત્રાનુ છેલ્લુ સ્થળ હતુ અમે ખૂબ ભટક્યા હતા લગભગ નેપાળની સીમા સુધી પહોચી ગયા હતા અને અનેક દિલ કપાવનારા દશ્યો જોયા હતા ઉજ્જડ પ્રદેશમા ખડિયેરો અને સત્યાનાશ જોતા જોતા અમે ટેવાઈ ગયા હતા છતા જ્યારે અમે મુંઘેર જોયુ અને એ સમૃદ્ધ શહેરનો સત્તર નાશ નિહાળ્યો ત્યારે ત્યાની ભીષણતાથી અમે હેબતાઈ ગયા અને ધ્રુજી ઊઠ્યા એ ભયકર દશ્ય હુ કોઈ દિવસ ભૂલી શકીશ નહિ

આખાયે ભૂકંપના પ્રદેશમાં શહેરો તથા ગામડાં બન્નેની રૈયતમાં સ્વાશ્રયનો બહુ દુઃખદ અભાવ દેખાતો હતો. શહેરોના મધ્યમવર્ગો આ બાબતમાં કદાચ સૌથી વધારે દોષી હતા. સરકારી કે બિનસરકારી કોઈ પણ સંકટનિવારણ મંડળ બહારથી આવીને મહેનત કરે અને તેમને મદદ કરે, એની રાહ જોતા તેઓ બેઠા હતા. બીજા કેટલાક જેઓ સેવા કરવા આવ્યા હતા તેઓ એમ માનતા જણાતા હતા કે કામ કરવું એટલે લોકો ઉપર હુકમો ચલાવવા. જોકે આ નિરાધારપણાની લાગણી કેટલેક અંશે ભૂકંપે ઉત્પન્ન કરેલા ભયથી જ્ઞાનતંતુઓને પહોંચેલ આઘાતને પરિણામે હો અને ધીમે ધીમે ઓછી થઈ ગઈ હશે.

આથી ઊલટા પ્રમાણમાં બિહારના બીજા ભાગોમાંથી અને બીજા પ્રાંતોમાંથી સ્વયંસેવકોનાં જે મોટાં દળો ઊતરી આવ્યાં તેમનામાં ઉત્સાહ અને શક્તિ હતાં. આ તરુણ સ્ત્રીપુરુષોનો વ્યવસ્થિત સેવા બજાવવાનો ઉત્સાહ આશ્ચર્યજનક હતો અને અનેક સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ મારફત એ કામ કરતા હોવા છતાં તેમનામાં પરસ્પર સહકાર સારા પ્રમાણમાં હતો.

મારી આ ટીકા છતાં, હું જાણતો હતો કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ દેશમાં આ સૌથી વધારે ખંતીલો અને નિષ્ઠાવાન પ્રાંત હતો. અહીં મહાસભાનો દબદબો દેખાતો નહોતો, પણ એની પાછળ ખેડૂતોનું પાકું પીઠબળ હતું. અખિલ ભારત સમિતિમાં પણ બિહારના સભ્યો ભાગ્યે જ કોઈ બાબતમાં લડાયક વૃત્તિ દેખાડતા. જાણે એ સમિતિમાં પોતાના સ્થાન વિષે એમને આશ્ચર્ય લાગતું હોય એમ જણાતું. પણ સવિનય ભંગની બંને લડતોમાં બિહારનું કામ અતિશય સુંદર હતું. પાછળના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાંયે એણે સારું કામ કરી બતાવ્યું હતું.

દિલ્હીની કમિટીએ ખેડૂતો સુધી પહોંચી જવાને માટે આ તંત્રનો સારો ઉપયોગ કરી લીધો. ગામડાંઓ માટે બીજું કોઈ પણ તંત્ર — સરકારી તંત્ર પણ — આટલું ઉપયોગી થઈ શક્ત નહિ. અને આ નિવારણ સમિતિ તેમજ બિહારનું મહાસભાતંત્ર — બંનેના ઉપરી બિહારના નિર્વિવાદ નેતા રાજેન્દ્રબાબુ હતા. દેખાવે ખેડૂત જેવા, એ બિહારની ભૂમિના એક નમૂનેદાર નબીરા છે. જ્યાંસુધી એમની તીક્ષ્ણ નિખાલસ આંખો અને એમનો સત્યનિષ્ઠ ચહેરો આપણા ખ્યાલમાં ન આવે ત્યાંસુધી પહેલી દૃષ્ટિએ એ બહુ છાપ પાડતા દેખાતા નથી. પણ પછી એમનો દેખાવ કે આંખો ભૂલી શકાતાં નથી. કારણકે તેમાંથી સત્ય આપણી સામે તાકીને જુએ છે, અને એ આંખો વિષે શંકાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. ખેડૂત જેવા હોઈ એમની દૃષ્ટિ કેટલેક અંશે મર્યાદિત છે, અને સુધરેલી દુનિયાની દૃષ્ટિએ એઓ કાંઈક ભોળાભલા જેવા લાગે છે. પણ એમની તરી આવતી યોગ્યતા, એમની સંપૂર્ણ સચ્ચાઈ, એમની કાર્યશક્તિ, અને હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને માટે એમની ધગશ, એ ગુણોએ એમને પોતાના પ્રાંતમાં જ નહિ પણ આખા દેશમાં માનીતા કર્યા છે. બિહારમાં જેવું રાજેન્દ્રબાબુનું સર્વમાન્ય નેતૃત્વ છે તેવું હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ પ્રાંતમાં બીજા કોઈનું નથી. ભાગ્યે જ કોઈએ (જો કોઈ હોય તોયે) ગાંધીજીના સાચા આદેશનું રહસ્ય એમના જેટલું પૂર્ણપણે પોતામાં ઉતાર્યું છે.

બિહારના સંકટનિવારણને માટે એમના જેવા પુરુષની આગેવાની મળી એ સદ્ભાગ્ય હતું. એમના ઉપરના વિશ્વાસને લીધે જ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી લાખો રૂપિયાનો વરસાદ વરસ્યો. શરીરે નાદુરસ્ત હોવા છતાં એમણે આ કામમાં ઝંપલાવ્યું. એમને હદ ઉપરાંત મહેનત કરવી પડી, કારણકે બધી પ્રવૃત્તિઓના એઓ મધ્યબિંદુ બન્યા હતા, અને દરેક જણ એમની પાસે સલાહ માટે જતું.

જૂન ૧૯૩૪ ના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન કે તેના તુરત પહેલાં અસ્પૃશ્યતાના પાપની સજારૂપે ભૂકંપ થયો હતો, એવું ગાંધીજીનું નિવેદન વાંચી મને બહુ આઘાત થયો હતો. આ તો બહુ ચોંકાવનારી ટીકા હતી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એનો જે જવાબ વાળ્યો તે મને ગમ્યો અને તેની સાથે હું પૂર્ણપણે સહમત થયો. આના કરતાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુનું વધારે વિરોધી કથન ભાગ્યે જ કલ્પી શકાય. લાગણીની વૃત્તિઓ અને મનના બંધોનું જડ દ્રવ્યો ઉપર શું પરિણામ થાય છે તે વિષે કદાચ વિજ્ઞાન

પણ આને નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાંત દર્શાવી શકશે નહિ. માનસિક આઘાતને લીધે માણસની પાચનશક્તિ બગડે અથવા એથીયે વધારે ખરાબ પરિણામ આવે એમ બને. પણ એમ સૂચવવું કે મૌઠિક માનવ રિવાજ કે દુર્બળતાની અસર પૃથ્વીના પડની હાલચાલ ઉપર થાય છે એ તો ગજબની વાત કહેવાય. પાપ અને પ્રભુનો કોપ અને વિશ્વના બનાવોમાં મનુષ્યના મહત્ત્વનો ખ્યાલ કંઈક સદીઓ પૂર્વેના સમયની આપણને યાદ દેવાડે છે — જ્યારે યુરોપમાં ધર્મને નામે અનેક અત્યાચારો કરનારી અદાલતો ચલતી અને ઝોરડાનો બ્રુનોને તેના વૈજ્ઞાનિક નવા મત માટે બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને કેટલીયે ડાકણોને ફાંસીએ ચડાવવામાં આવી હતી. અઢારમી સદીમાં પણ અમેરિકામાં બોસ્ટનના આગેવાન ધર્મગુરુઓએ જણાવ્યું હતું કે મેસેચુસેટ્સમાં થયેલા ધરતીકંપ વીજળીથી રક્ષા કરવા માટે ઘરો ઉપર તાર ચડાવવાનું પાપ કરવામાં આવ્યું તેને પરિણામે થયા હતા!

અને જો કોઈ પાપને માટે ઈશ્વરી સજારૂપે ભૂકંપ હોય તોયે એ કયા પાપની સજા છે તે આપણે કઈ રીતે જાણી શકીએ? કારણ કે અફસોસની વાત એ છે કે આપણે ખાતે ઘણાં પાપો ચડેલાં છે. દરેક માણસ પોતાને ગમતો ખુલાસો આપી શકે. પરદેશી સત્તાને વશ થવાના પાપ માટે કે અન્યાયી સમાજવ્યવસ્થા સહન કરી લેવાના પાપ માટે પણ આપણને સજા થઈ હોય. દરભંગાના મહારાજા મોટી મોટી મિલકતોના ધણી છે અને ભૂકંપથી એમને ઘણું મોટું આર્થિક નુકસાન થયું હતું. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે જમીનદારી પદ્ધતિના પાપની એ સજા થઈ. દક્ષિણ ભારતના લોકોના અસ્પૃશ્યતાના પાપો માટે મુકાબલે નિર્દોષ એવા બિહારના લોકોને આવી ભયંકર સજા સહન કરવી પડે એમ કહેવા કરતાં આમ કહ્યું હોત તો કદાચ વધારે સારો ખુલાસો થાત. જ્યાં અસ્પૃશ્યતા છે તે જ પ્રદેશ પર ભૂકંપ કેમ નહિ આવ્યો? અથવા અંગ્રેજ સરકાર ન્યાય એમ કહે કે કાયદાભંગની ચળવળને માટે આ ઈશ્વરી સજા થઈ હતી. કારણ કે એ તો સાચી જ વાત છે કે બીજા કોઈ પ્રાંત કરતાં વધારે નુકસાન ઉત્તર બિહારમાં થયું હતું અને તેણે સ્વતંત્રતાની લડતમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો.

આપણે આ રીતે અનંત કલ્પનાઓ કરી શકીએ અને પછી અવશ્ય એ પ્રશ્ન પણ ઊઠે છે કે તો પછી ઈશ્વરી કૃત્યોની વચ્ચે આપણાથી કેમ પડી શકાય? પરમેશ્વરે કરેલી શિક્ષાની અસરને માનવ પ્રયત્નથી ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કેમ કરી શકાય? અને પછી એમ પણ વિચાર આવે છે કે ઈશ્વરે આવી ભયાનક ક્રૂર મશ્કરી શા કરી હશે? શા માટે એણે આપણને અપૂર્ણ બનાવવા, આપણી આજુબાજુ પ્રલોભનો મૂકવાં, દુઃખી અને કઠોર સંસાર ઘડવો, વધ અને પીડા બન્નેને સરજવાં અને પછી સજા કરવી?

નહીં કેવલ તું સૌમ્ય, નહીં કેવલ રુદ્ર તું
રુદ્રમાં સૌમ્ય શું દેખું? સૌમ્યમાં રુદ્ર દેખું હું?

ભૂકંપમાં ડૂબ્યાં તારાં છૂપી રહી હશે ખરે?
સર્જ્યું જેણે જ ઘેટાને, સર્જ્યો વાઘ શું ખરે?[1]

મારા પ્રવાસની છેલ્લી રાત્રે હું પટનામાં સંકટ નિવારણના કામ માટે પોતાની સેવા અર્પણ કરવા માટે આવેલા અનેક મિત્રો અને સાથીઓ સાથે મોડે સુધી બેઠો હતો એમાં સંયુક્ત પ્રાંતના માણસોની સંખ્યા સારી હતી, અને આપણા કેટલાક સારામાં સારા માણસો ત્યાં હાજર હતા એક પ્રશ્ન અમને મૂંઝવતો હતો, તેની અમે ચર્ચા કરતા હતા ભૂકંપ સંકટનિવારણના કામમાં અમારે કેટલે સુધી સંડોવાઈ જવું? એને માટે તેટલે અંશે અમારે રાજદ્વારી કામમાંથી નિવૃત્ત થવું જ પડે સંકટનિવારણનું કામ બહુ મહેનતનું હતું, અને એ કેવળ ફુરસદના કામ તરીકે ઉપાડી ન શકાય એમાં પરોવાઈ જવું એટલે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી લાંબા વખત સુધી નીકળી જવાનું પણ થઈ જાય, અને તેનું અમારા પ્રાંત ઉપર રાજકીય દૃષ્ટિએ ખરાબ પરિણામ આવ્યા વગર રહે નહિ જોકે મહાસભામાં માણસો ઘણા હતા, છતાં જેમની કિંમત અંકાય તેવા તો ગણ્યાગાંઠ્યા હતા, અને તેમને બચાવી શકાય તેમ નહોતું પણ તે સાથે જ ભૂકંપનું કર્તવ્ય પણ અવગણી શકાય એમ નહોતું હું પોતે તો સંકટનિવારણના કામમાં સંપૂર્ણપણે પડી જવાનો ઇરાદો રાખતો નહોતો મને લાગ્યું કે એ કામમાં માણસોની ઊણપ રહેશે નહિ માણસોની ઊણપ તો વધારે જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓને માટે હતી

આમ અમે મોડી રાત સુધી વાતો કરતા બેઠા છેલ્લા સ્વાતંત્ર્યદિનની અમે ચર્ચા કરી, અને અમારા કેટલાક સાથીઓ કેવા પકડાયા અને અમે છટકી ગયા તેની વાતો કરી મેં હસતાં હસતાં કહ્યું કે તદ્દન સલામત રહીને પણ લડાયક રાજકારણ ચલાવવાની કૂંચી મેં શોધી કાઢી છે

૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ હું ખૂબ જ થાકેલો અલ્લાહાબાદ પાછો આવ્યો દસ દહાડાના સખત પરિશ્રમથી હું સાવ નંખાઈ ગયો હતો અને મારા ઘરના માણસો મારો દેદાર જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અલ્લાહાબાદ સંકટનિવારણ સમિતિને માટે મેં મારો રિપોર્ટ લખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંઘે મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો પછીના ચોવીસ કલાકમાંથી ઓછામાં ઓછા બાર કલાક હું ઊંઘ્યો

---

૧ અંગ્રેજ કવિ બ્લેકની પંક્તિઓનો ભાવ આમાં ઉતાર્યો છે બ્લેક કવિમાં બાઇબલના કાવ્યની છાયા જ્યાં ત્યાં છે મૂળ પંક્તિઓનો અર્થ એવો છે કે સૃષ્ટિ જ્યારે ભગવાને ઘડી ત્યારે સૌ આનંદઘેલા થયા, ઈશ્વરના ભાલાવાળા દૂતો પણ આનંદિત થયા પણ વાઘની ભીષણ મૂર્તિ જોઈને તેમનો આનંદ થીજી ગયો, અને તેમણે ભાલા ફેંકી દીધા અને આંસુ સાર્યાં ત્યારે શું ઈશ્વરને પોતાને પોતાની એ કૃતિ જોઈને આનંદ થતો હશે? જેણે નિર્દોષ ઘેટાને સર્જ્યું એ જ ઈશ્વરે એના ભક્ષક વાઘને પણ સર્જ્યો હશે? ઉક્તિમાં કંઈક વિસ્મય છે, કંઈક કટાક્ષ છે રુદ્રના રુદ્રસ્વરૂપમાં પણ કાંઈ કલ્યાણ હેતુ જ હશે ના? — અનુ

બીજે દિવસે સાંજે કમલા અને હું ચા પી રહ્યાં હતાં અને પુરુષોત્તમદાસ ટંડન એ જ વેળા મળવા આવ્યા હતા અમે ઓટલા ઉપર ઊભાં હતાં, એટલામાં એક મોટર અંદર પેઠી અને એમાંથી એક પોલીસ અમલદાર ઊતર્યો હું તરત જ ચેતી ગયો કે મારો વખત આવી પહોંચ્યો છે એની પાસે જઈને મેં કહ્યું, "बहुत दिनों से आपका इन्तज़ार था" (ઘણા દિવસથી તમારી વાટ જોતો હતો) એ જાણે માફી માગતો હોય તેમ બોલ્યો 'મારો વાંક નથી વારંટ કલકત્તાનું છે'

પાંચ મહિના અને તેર દિવસ બહાર રહ્યા પછી પાછો હું સૌ સ્વજનોને છોડી એકાંતવાસમાં ચાલ્યો. પણ એની સાચી વેદના મારે ભોગવવાની નહોતી એનું કષ્ટ હંમેશની જેમ સ્ત્રીઓએ ઉઠાવવાનું હતું — મારી બીમાર માએ મારી પત્નીએ અને મારી બહેને

૫૯. અલીપુર જેલ

કયાંથી કયાં આવીને ઊભો હજીયે કયાં જવા હશે ?
નિશાની ધ્રુવતારાની વિના નાવડું કયાં જશે ?[1]

તે જ રાત્રે મને કલકત્તા લઈ ગયા હાવરા સ્ટેશનથી એક મોટી કાળી કેદીગાડી મને લાલબજાર પોલીસ સ્ટેશન પર લઈ ગઈ કલકત્તાની પોલીસના આ પ્રખ્યાત મથક વિષે મેં ઘણું વાંચ્યું હતું અને તેથી હું આસપાસ કુતૂહલથી જોવા લાગ્યો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ પોલીસ મથક કરતાં વધારે મોટી સંખ્યામાં અહીં યુરોપિયન સાર્જંટો અને ઇન્સ્પેક્ટરો દેખાતા હતા કૉન્સ્ટેબલો લગભગ બધા જ બિહારના અથવા તો સંયુક્ત પ્રાંતના પૂર્વ ભાગોમાંના લાગતા હતા કેદીઓની મોટી ગાડીમાં કોર્ટથી પોલીસચોકી અથવા એક જેલથી બીજી જેલમાં જતાં કે આવતાં મારી સાથે ગાડીમાં આવા અનેક કૉન્સ્ટેબલો બેસતા એ લોકોને આ કામ કરવું પડતું હતું તે માટે બહુ ખેદ થતો હતો અને મારા પ્રત્યે સ્પષ્ટ તદાનુભૂતિ ધરાવતા હતા કોઈ વાર તેમની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવતાં

પહેલાં મને પ્રેસિડેન્સી જેલમાં રાખ્યો અને ત્યાંથી ચીફ પ્રેસિડેન્સી મૅજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કેસ માટે મને લઈ ગયા. આ એક નવો અનુભવ હતો કોર્ટના ઓરડા તથા મકાનનો દેખાવ ખુલ્લી ન્યાયકચેરી કરતાં ઘેરો ઘાલેલા કિલ્લા જેવો વધારે લાગતો હતો થોડા રિપોર્ટરો અને હંમેશના વકીલો સિવાય કોઈ બહારના માણસોને એની નજીક પણ આવવા દેતા નહોતા પોલીસ સારી સંખ્યામાં હાજર હતી આ વ્યવસ્થા મારે માટે જ ખાસ કરી હતી એમ લાગતું નહોતું એ હંમેશની જ પ્રણાલિકા હતી. જ્યારે મને કોર્ટના ઓરડામાં લઈ ગયા ત્યારે મારે (ઓરડાની અંદર જ) એક લાંબી

---

૧ કાર્ડિનલની પંક્તિઓ ઉપરથી — અનુ.

ચ નમાથી જવુ પડયુ એ ચાલ ઉપરથી અને આજુબાજુ નજીક નજીક તારથી ભરેલી હતી પાજરામાથી જવા જેવુ એ લાગતુ હતુ કેદીનુ પાજરુ મેજિસ્ટ્રેટની બેઠકથી દૂર હતુ પોલીસ અને કાળા ડગલા અને ઝભ્ભાવાળા વકીલોથી ઓરડો ભરેલો હતો

હુ કોર્ટની સુનાવણીઓથી પરિચિત હતો પહેલાના ભાગ ઉપરના કટલાક કેસ જેલની અ દર જ ચાલેલા પણ તે બધામા હ મેશા કોઈક મિત્રો સગાઓ ઓળખીતાઓ નજીકમા રહેતા અને તેથી વાતાવરણ ક ઈક હળવુ લાગતુ પોલીસ સામાન્ય રીતે થોડી દૂર રહેતી અને ક્યારેય પાજરાના જેવી રચના નહોતી અહીં બધુ જુદુ જ હતુ અને હુ આ વિચિત્ર અપરિચિત ચહેરાઓ — જેમની અને મારી વચ્ચે ક ઈ જ સ બ ધ નહોતો તેમના તરફ જોઈ રહ્યો એ ટાણુ આકર્ષક નહોતુ મને ભાસે છે કે ઝભ્ભાવાળા વકીલો ટોળામા હોય તો જોવામા સુદર નથી લાગતા અને પોલીસ કોર્ટના વકીલો તો ખાસ ભમરાળા દેખાવના થઈ જાય છે બહુ વારે એ કાળા લશ્કરમા મને એક ઓળખીતો ચહેરો દેખાયો પણ પાછો એ ટોળામા ગુમ થઈ ગયો

તપાસ શરૂ થયા પહેલા જ્યારે હુ બહારની ગેલેરીમા બેઠો હતો ત્યારે પણ મન સૂનુ અને એકલા પડયા જેવુ લાગતુ હતુ મારી નાડ જરા ઝપાટાબ ધ ચાલતી હોવી જોઈએ અને હુ આગલી તપાસોમા જેટલો અ દરથી શાત રહેતો તેટલો આ વખતે નહોતો મને તે વખતે વિચાર આવ્યો કે કેસો અને સજાઓના આટલા બધા અનુભવ છતા મારા જેવો પણ એ સ્થિતિની અ દર અસ્વસ્થ બની જાય છે તો તરુણ અને બિનઅનુભવી માણસોના મનને એવી સ્થિતિમા કેટલી તાણ માલૂમ પ તી હશે ?

કેદીના પાજરામા મને ક ઈક વધારે ઠીક લાગ્યુ હ મેશાની જેમ મે ક ઈ બચાવ કર્યો નહિ અને એક નાનકડુ નિવેદન વાચ્યુ બીજે દિવસે — ૧૬મી ફેબ્રુઆરીએ — મને બે વરસની સજા થઈ મારી સાતમી જેલયાત્રા શરૂ થઈ

મારા સાડાપાચ મહિનાના જેલ બહારના કાળ પર મે ક ઈક સ તોષથી નજર નાખી એ બધો વખત મ ને ઠીક કામમા ગયો હતો અને કેટલાક અગત્યના કામો હુ આટોપી શક્યો હતો મારી માતાન નવો જન્મ મળ્યો હતો અને તા કાલિક જોખમમાથી તે મુક્ત થઈ હતી મારી નાની બહેન કૃષ્ણા પરણી ગઈ હતી મારી દીકરીના ભાવિ શિક્ષણની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી મારી કેટલીક કૌટુ બિક અને આર્થિક ગૂ ચવણો મે ઉકેલી નાખી હતી લાબા વખતથી અવગણાયેલી કેટલીક અ ગત બાબતો પર હુ ધ્યાન આપી શક્યો હતો સાવ જનિક મયમા હુ જાણતો હતો કે તે વખતે કોઈનાથી ઝાઝુ કરી શકાય એમ નહોતુ મહાસભાના વતાને મજબૂત કરવામા ક્મમા કમ હુ જરાક મદદ તો કરી જ શક્યો હતો અને કેટલેક અ શે તેને સામાજિક અને આથિ ક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની દિશામા દોરી શક્યો હતો ગાધીજી સાથેનો મારો પૂનાનો પત્રવ્યવહાર અને પાછળથી મારા છાપામાના લખાણોથી સ્થિતિમા ફરક પડયો હતો કોમી પ્રશ્ન વિષેના મારા લેખોએ પણ ક ઈક ફાયદો કર્યો હતો અને આ બધા ઉપરાત સતોષની વાત તો એ હતી કે હુ બે વરસ બાદ ગાધીજીને તેમજ

બીજા મિત્રો અને સાથીઓને, મળી શક્યો હતો અને બીજી એક જેલયાત્રા વેઠવા માટે પૂરતી માત્રામાં મારામાં હતા અને ભાવનાની વીજળી ભરી લઈ આવ્યો હતો.

મારા મનને ચિંતા કરાવનાર એક વિષય રહ્યો હતો. તે કમલાની તબિયતનો. એની તબિયત કેટલી બધી લથડેલી હતી તેનો પૂરો ખ્યાલ મને નહોતો. કારણ કે તદ્દન પડી ન ભાંગે ત્યાંસુધી એ સહ્યા કરવાની તેની આદત છે. પણ મને એની ચિંતા થતી હતી. છતાં મેં આશા રાખી કે હવે હું જેલમાં હોવાથી એને પોતાના ઉપચારો કરવા માટે વધારે અવકાશ મળશે. હું બહાર હોઉં તે વખતે ઉપચાર કરવાનું વધારે કઠણ થતું હતું, કારણ કે લાંબો વખત સુધી એ મને છોડવા તૈયાર થતી નહોતી.

એક બીજો વિચાર મારા મન ઉપર હતો. અલ્લાહાબાદ જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં હું એક વાર પણ જઈ શક્યો નહિ તેથી હું દિલગીર હતો. મારા ઘણા તરુણ સાથીઓ અમારી સૂચના મુજબ ત્યાં કામ કરતા થોડા વખતમાં પકડાઈ ગયા હતા અને તેમની પાછળ જિલ્લાઓમાં ન જવું તે જાણે તેમને દગો દીધા બરાબર લાગતું હતું.

વળી જેલમાંથી મને જેલમાં લઈ ગઈ રસ્તે અમે મશીનગન ઉપરની મોટરો વગેરેવાળી એક ટુકડી પાસેથી પસાર થયા. ગાડીની નાની બારીમાંથી મેં એ તરફ ડોકિયું કર્યું. મને વિચાર આવ્યો કે લશ્કરી ગાડી અને 'ટૅન્ક'[1] કેટલાં બધાં કદરૂપાં હોય છે! આ 'ટૅન્ક' આદિયુગના 'ડિનોસોર'[2] જેવા મહા પ્રાણીઓની યાદ દેવડાવતા હતા.

પ્રેસિડન્સી જેલમાંથી મને અલીપુર સેંટ્રલ જેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં આશરે ૧૦×૯ ફૂટની એક ઓરડી મને આપવામાં આવી. એની બહારની બાજુએ એક ઓટલો હતો અને એક નાનકડો ચોક હતો. ચોકની આજુબાજુ આશરે ૭ ફૂટની એક નીચી ભીંત હતી. એના ઉપરથી જોતાં મને એક બહુ વિચિત્ર દેખાવ દેખાતો. બધી જાતનાં ઘાટનાં મકાનો — એક માળનાં, બે માળનાં, ગોળ, ચોખૂણી, જાતજાતના ઢાળ વાળાં — બધી બાજુ ઊભેલાં હતાં. કેટલાંક નીચાં અને કેટલાંક ઊંચાં. એવું લાગતું હતું કે મકાનો એક પછી એક ખડાં થયાં હતાં અને જે જગ્યા ખાલી દેખાય તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની દૃષ્ટિથી જેમ ફાવે તેમ રચવામાં આવ્યાં હતાં. જાણે કોઈ સુધરાઈખાતાની ગાંડી ટોળી અથવા કોઈ [illegible] બાળકની અજબ રચના રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે વચ્ચમાં એક ટાવર (ખ્રિસ્તી કેદીઓને માટે દેવળ) અને તેની ચોમેર કરતાં મકાનો બહુ પદ્ધતિપૂર્વક બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. શહેરની જેલ હોવાથી જગ્યા મર્યાદિત હતી અને એકેએક ટુકડાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો.

---

૧ સર્વ પ્રકારનાં હથિયારો તોપો વગેરેથી ભરેલી પેટ્રોલની બખ્તરી મોટર.

૨ લાખો વર્ષ પૂર્વે દુનિયામાં બહુ મોટાં કદની પ્રાણીઓ હતાં, તેમાંનું એક.

— અનુ૦

આ દેખીતા વિલક્ષણ મકાનનું પ્રથમ દર્શન પૂરું થયું નહિ ત્યાં એક ભયંકર દેખાવ નજરે પડયો. મારી ઓરડી અને ચોકની બરાબર સામે બે ધુમાડિયા ઊભાં હતાં અને તેમાંથી કાળા ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળતા હતા. કેટલીક વાર પવન ધુમાડાને મારી દિશામાં વાળતો હતો અને મને લગભગ ગૂંગળાવી નાખતો હતો. જેલના રસોડાનાં એ ધુમાડિયાં હતાં. મેં આગળ જતાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સૂચના કરી કે આ હુમલા સામે ગૅસ માસ્ક [1] પૂરો પાડવો જોઈએ।

શરૂઆત તો બહુ સારી થઈ નહિ અને અલીપુર જેલનાં લાલ રંગનાં મકાનોનું ફેરફાર વિનાનું દૃશ્ય ભોગવવું અને રસોડાના ધુમાડિયામાંથી નીકળતો ધુમાડો ખાવો અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ભરવો એ ભાવિ કંઈ પસંદ પડે એવું લાગતું નહોતું. મારા ચોકમાં નહોતાં ઝાડ કે નહોતી હરિયાળી. બધું ફરસબંધ પાકું અને ધુમાડાના મેળના થર બાદ કરીએ તો રંગરોગાન વિનાનું હતું પણ સાથે જ તે ભૂંડુંભૂખરું અને બદસૂરત હતું. બાજુના ચોકમાંના એક બે ઝાડોનો ઉપરનો ભાગ હું માંડ જોઈ શકતો. જ્યારે હું દાખલ થયો ત્યારે તેના પર પાન કે ફૂલ નહોતાં, પણ ધીમે ધીમે એમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો અને તેની બધી ડાળીઓમાંથી ટચૂકડી કૂંપળો ઊગિયું કરવા લાગી. પાન ફૂટતાં જતાં હતાં તે ઝપાટાબંધ મોટાં થયાં અને બોડી ડાળીઓને પોતાની સુંદર લીલાશથી ઢાંકી દીધી. આ ફેરફાર સુંદર થયો અને તેને લીધે અલીપુર જેલ પણ રળિયામણી અને પ્રસન્નકર દેખાવા લાગી.

એમાંના એક ઝાડમાં એક સમડીનો માળો હતો. તેમાં મને બહુ રસ પડયો અને તેને હું વારંવાર જોયા કરતો. નાનાં બચ્ચાંઓ વધતાં જતાં હતાં અને પોતાનાં પ્રધાનની યુક્તિઓ શીખતાં જતાં હતાં. કોઈક વાર તે ખૂબ ઝપાટાથી અને આશ્ચર્યકારક ચોકસાઈથી નીચે ધસી આવતાં અને કોઈક કેદીના હાથમાંથી કે લગભગ તેના મોં સુધી પહોંચેલો રોટીનો ટુકડો ઝૂંટવી જતાં.

(લગભગ) સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી અમને અમારી કોટડીમાં પૂરી દેતા અને શિયાળાની લાંબી રાતો પસાર કરવી સહેલી લાગતી નહોતી. કલાકના કલાક સુધી વાંચતાં ને લખતાં હું કંટાળતો અને મારી એ નાનકડી ઓરડીમાં આંટા મારતો. એટલે ચાર પાંચ પગલાં આગળ ચાલતો અને પાછળ ફરતો. જનાવરખાનાઓનાં પાંજરામાંનાં આમથી તેમ આંટા મારતાં રીંછોનું મને સ્મરણ થતું. ઘણી વાર જ્યારે મને બહુ જ કંટાળો લાગતો ત્યારે હું મારો માનીતો ઉપાય — શીર્ષાસન — અજમાવતો.

આગલી રાતમાં ઘણીખરી શાંતિ રહેતી. શહેરના અવાજો — ટ્રામોની અવરજવર, ગ્રામોફોનનો અવાજ કે દૂરથી કોઈનું સંગીત — અંદર સુધી આવતા. આ આછું અને દૂરનું સંગીત સાંભળવું સારું લાગતું. પણ ચારપછીની રાત બહુ શાંત જતી નહિ. કારણ કે ચોકીદારો આમથી તેમ ધબ ધબ ચાલતા જતા અને દર કલાકે કોઈક જાતનું

---

[1] દુશ્મન તરફથી નાખવામાં આવતા ઝેરી હવાના બંબ સામે રક્ષણ તરીકે પહેરવાનો બુરખો. — ભા. ક.

નિરીક્ષણ થઈ કોઈક અધિકારી હીંચો વઈને આવતો અને અમારામાંથી કોઈ નાઠી તો ગયુ નથી એની ખાતરી કરી જતો. રોજ સવારે — અને રાત્રે — ત્રણ વાગ્યે ભારે ઘોંઘાટ થતો — અને વાસણો અને જમીનને ઘસવાનો મોટો અવાજ થતો. રસોડાનું કામ શરૂ થવાનું એ ચિહ્ન હતું.

અલીપુર જેલમાં તેમજ પ્રેસિડેન્સી જેલમાં ઘણા વોર્ડરો, સિપાઈઓ, અધિકારીઓ અને કારકુનો હતા. એ બન્ને જેલો મળીને લગભગ નૈની જેલના જેટલા જ કેદીઓની વસ્તી હતી — ૨૨૦૦ થી ૨૩૦૦. પણ એ દરેકમાં નૈની કરતાં લગભગ બમણા નોકરો હશે. ઘણા યુરોપિયન વોર્ડરો અને હિંદી વર્ગના નિવૃત્ત થયેલા અધિકારીઓ હતા. દેખીતું હતું કે બ્રિટિશ રાજ્યનો અન્ય સંયુક્ત પ્રાંત કરતાં કલકત્તામાં વધારે ભીડ અને વધારે ખર્ચાળ હતો. સામ્રાજ્યની મહત્તાની નિશાની અને સતત સ્મૃતિ રહે, એટલા માટે કેદીઓને જ્યારે પણ કોઈ અધિકારી પાસે આવે ત્યારે એક પોકાર કરવો પડતો — 'સરકાર સલામ' એ એક અવાજ હતો અને તે બહુ લંબાવીને શરીરના કેટલાક હાવભાવ સાથે કરવામાં આવતો. આ શબ્દો પોકારતા કેદીઓનો અવાજ મારા ચોકની દીવાલો ઉપર થઈ મને દિવસમાં વારંવાર — ખાસ કરીને જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ત્યાંથી પસાર થતો ત્યારે — સંભળાતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ્યારે જતો ત્યારે તેના પર ધરી રાખેલા રાજ્યના મહાછત્રની ટોચ હું મારી સાત ફૂટની દીવાલ ઉપરથી ઊંચે નીકળેલી જોઈ શકતો.

હું વિચાર કરતો કે સરકાર સલામ નો આ અદ્ભુત પોકાર અને શરીરના હાવભાવ જૂના કાળના અવશેષરૂપે હશે કે કોઈક અજબ ભેજાવાળા અંગ્રેજ અમલદારની કૃતિ હશે? નહી તો ન કહેવાય પણ મારી કલ્પના છે કે કોઈ અંગ્રેજની જ આ શોધ હશે. એની પદ્ધતિ એંગ્લો ઇંડિયન અવાજનો ખાસ લહેકો છે. સદ્ભાગ્યે સંયુક્ત પ્રાંતની જેલોમાં અને ઘણું કરીને બંગાળ અને આસામ સિવાય બીજા કોઈ પ્રાંતમાં આ સલામી કરવી પડતી નથી. સરકારની સત્તાને આ જબરદસ્તીની સલામી જે રીતે અપાય છે તે મને બહુ અપમાનકારી લાગી.

અલીપુરમાં એક સારી વાત મારા જોવામાં આવી. સંયુક્ત પ્રાંતના જેલના ખોરાક કરતાં અહીંના સામાન્ય કેદીઓનો ખોરાક ઘણો સારો હતો. ખોરાકની બાબતમાં સંયુક્ત પ્રાંતની જેલો બીજા ઘણા પ્રાંતો કરતાં બહુ ઊતરતી છે.

શિયાળાના થોડા દિવસો ઝપાટાબંધ નીકળી ગયા. વસંત પણ સરી ગઈ અને ઉનાળો શરૂ થયો. દિવસે દિવસે ગરમી વધવા લાગી. કલકત્તાની ઋતુ મને ક્યારેયે ગમતી નહોતી અને થોડા અઠવાડિયામાં તો હું કરમાવા અને કંટાળવા લાગ્યો. જેલમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્થિતિ વધારે ખરાબ હતી, અને જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ હું અંતરનો ચાલ્યો. કસરતને માટે પૂરી જગ્યાનો અભાવ અને લાંબા વખત સુધી પુરાઈ રહેવાનું આ બધાની એ ઋતુમાં મારી તબિયત ઉપર કાંઈક અસર થઈ અને

મારુ વજન ઝપાટાબધ ઓછુ થવા લાગ્યુ ત્યારે આગલા મહિના ને ભીંતો પ્રત્યે મને કેવો તિરસ્કાર છૂટતો હતો !

અલીપુરમા એક મહિનો રહ્યા બાદ મને મારા ચોકની બહાર કસરત લેવાની રજા મળી હતી આ ફેરફાર સારો હતો અને એથી મુખ્ય ભીંતની બાજુમા હુ સવારસાજ આટા મારી શકતો ધીમે ધીમે અલીપુર જેલને અને કલકત્તાની ઋતુને ટેવાઈ ગયો અને ધુમાડો મને જબરા ઘોઘાટવાળુ રસોડુ પણ જાગે સહન કરી શકાય એવી બના લાગવા માડી બીજી વસ્તુઓ મારા મગજમા ભરાતી જતી હતી અને બીજી ચિતાઓ ઊઠતી હતી બહારથી આવતી ખબરો સુખદાયક નહોતી

૬૦. લોકશાસન — પૂર્વમા અને પશ્ચિમમા

સજા થયા પછી અલીપુરમા મને દૈનિક વર્તમાનપત્ર આપવાની ના પાડવામા આવી તેથી આશ્ચર્ય થયુ કાચી જેલમા મને કલકત્તાનુ સ્ટેટ્સમેન રોજ મળતુ પણ સજા થયા બાદ બીજે દિવસે તે બધ કરવામા આવ્યુ સયુક્ત પ્રાતમા ૧૯૩૨થી જ (સરકારે પસદ કરેલુ) એક દૈનિક પત્ર અ' વર્ગના (બગાળમા પહેલા વર્ગના) કેદીઓને આપવામા આવતુ એ જ પ્રમાણે બીજા પણ ઘણાખરા પ્રાતોમા હતુ અને તેથી મારી એવી ચોક્કસ માન્યતા હતી કે એ જ નિયમ બગાળને લાગુ પડતો હશે પણ દૈનિકને બદલે અઠવાડિક સ્ટેટ્સમેન મને આપવામા આવ્યુ આ સાપ્તાહિક અંક ઇગ્લંડ જઈ વસેલા નિવૃત્ત અગ્રેજ અમલદારો કે વેપારીઓને માટે જ નીકળતો હોય એમ લાગતુ હતુ કારણ કે તેમા એમને રસ પડે એવા હિદી સમાચારોનો જ સાર આવતો પરદેશના કોઈ પણ સમાચાર એમા આવતા નહિ અને એની મને બહુ ભારે ખોટ લાગતી કારણકે તેના પર હુ નિયમિત ધ્યાન આપતો સદ્ભાગ્યે સાપ્તાહિક 'મૅન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' લેવાની મને પરવાનગી હતી અને તેને લીધે યુરોપના સમાચારો અને આતરરાષ્ટ્રીય બાબતોથી હુ પરિચિત રહી શક્તો હતો

ફેબ્રુઆરીમા જ્યારે હુ પકડાયો અને મારો કેસ ચાલ્યો તે જ સમય યુરોપમા ભારે ઊથલપાથલ અને સખત ઝઘડાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા ફ્રાન્સમા ખળભળાટ હતો જેને પરિણામે ફાસિસ્ટ ટોળાના હુલ્લડ અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થઈ હતી એથીયે વધારે ખરાબ બનાવો ઑસ્ટ્રિયામા થતા હતા ડૉલ્ફસ વિયેનાના મજૂરોના ઉપર ગોળીબાર ચલાવતો હતો અને ત્યા સમાજવાદી લોકશાસનનુ જે મહાન ચણતર ઊભુ હતુ તેને તોડી પાડતો હતો ઑસ્ટ્રિયાના રક્તપાતની ખબરોથી મને બહુ ઉદ્વેગ થયો આ દુનિયા કેવી દુષ્ટ અને ખૂની છે અને મનુષ્ય જ્યારે પોતાના ભોગવાતા આવેલા હકોનો બચાવ કરવા માગે છે ત્યારે કેટલા ઘાતકી બને છે! આખા યુરોપ અને અમેરિકામા ફાસિઝમ વધતુ જણાતુ હતુ જ્યારે જર્મનીમા હિટલરનો અમલ શરૂ થયો ત્યારે મે એવી કલ્પના કરી હતી કે એનુ રાજ્ય નામો વખત ચાલી શકશે

નહિ મગરૂર જર્મનીના આર્થિક પ્રશ્નોનો એની પાસે ઉકેલ નહોતો. એ જ પ્રમાણે જેમ જેમ ફાસિઝમ બીજી જગ્યાએ પસરવા લાગ્યું તેમ તેમ હું એવો દિલાસો લેતો કે પ્રગતિવિરોધની આ છેલ્લી ખાઈ છે, એ ખાઈ સર થઈ કે પ્રગતિવિરોધનો નાશ થશે જ. પણ હવે મને શંકા થવા માંડી કે આ મારી ગણતરી કેવળ મારી ઇચ્છામાંથી જ ઉદ્ભવતી હતી કે શું? ફાસિઝમનો જુવાળ એટલો સહેલાઈથી કે ઝપાટાથી શમી જશે એની ખાતરી શી? ફાસિસ્ટ સરમુખત્યારોને કામ કરવાને માટે અશક્ય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તોયે એવો સંભવ નથી કે તેઓ રાજ્યના સૂત્રો છોડી દેવાને બદલે પોતાના દેશોને વિનાશકારી લડાઈમાં નહિ ઉતારે? આવા વિગ્રહનું પરિણામ શું થશે?

દરમ્યાનમાં વિવિધ પ્રકારે અને વિવિધ વેશોમાં ફાસિઝમ પસરવા લાગ્યું હતું. સ્પેનની પેલી 'સત્પુરુષોની લોકશાહી' જેને માટે બધા રાજ્યોનું મૅંચેસ્ટર ગાર્ડિયન એવી ઉપમા આપી હતી તે પણ ખૂબ પાછી હઠી હતી અને પ્રગતિવિરોધને [illegible] મારી પેઠે ઢળી હતી. એના 'સત્પુરુષ' પ્રગતિવાદી નેતાઓના બધા સુંદર ઉદ્ગારો એને લપસતી અટકાવી શક્યા નહોતા. દરેક જગ્યાએ વર્તમાન પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પ્રગતિવાદ સાવ નિષ્ફળ નીવડતો જણાયો. તેના હિમાયતીઓ શબ્દો અને ભાવનાઓમાં જ રમમાણ રહેતા અને માનતા કે તે ભયની ગરજ સારી શકશે પણ જ્યારે કસોટી આવી ત્યારે પૂરી થઈ ગયેલી સિનેમા ફિલ્મની માફક પ્રગતિવાદ અદૃશ્ય થયો.

ઑસ્ટ્રિયાના કરુણ બનાવો વિષેના મૅંચેસ્ટર ગાર્ડિયનમાંના અગ્રલેખો મેં ખૂબ રસથી અને કદરથી વાંચ્યા. અને આ ખૂની વિગ્રહમાંથી કેવા પ્રકારનું ઑસ્ટ્રિયા ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે? બંદૂકો અને મશીનગનોની સહાયતા વડે યુરોપની અત્યંત પ્રગતિવિરોધી ટોળીના હાથમાં આવેલું ઑસ્ટ્રિયા? પણ જો ઇંગ્લંડ રક્ત ગતાનું બેરખાદ હોય તો એના મુખ્ય પ્રધાનને આ વિષે કેમ કંઈ કહેવા જેવું લાગતું નથી? સરમુખત્યારોની પ્રશંસાના વાક્યો અમે એની પાસેથી સાંભળ્યા છે અમે એમને કહેતા સાંભળ્યા છે કે સરમુખત્યારો 'પ્રજાના આત્માને જીવન આપે છે' અને 'પ્રજાને એક નવી દૃષ્ટિ અને નવી શક્તિ અર્પણ કરે છે' પણ ઇંગ્લંડના મુખ્ય પ્રધાનને જુઓ — પછી તે ગમે તે દેશના હોય — જો કેટલીયે વાર શરીરનો અને એથીયે વિશેષ વર અને વધારે ભૂંડી રીતે આત્માનો નાશ કરે છે તે વિષે કંઈક તો કહેવાનું હોવું જોઈએ?

પણ જો 'મૅંચેસ્ટર ગાર્ડિયન' રક્ત ગતાનું બેરખાદ છે તો હિંદુસ્તાનમાં સ્વાતંત્ર્યને ચગદી નાખવામાં આવે છે એ વિષે એને કેમ કંઈ કહેવાનું નથી! આપણે જ્યાં કેવળ શારીરિક યાતના નહિ પણ તેથીયે વધારે ખરાબ આત્માની યાતનાઓ અનુભવી છે.

ઑસ્ટ્રિયામાં લોકશાસનનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે પણ જેણે [illegible] મરણ પામી ચિરંતન યશ મેળવ્યો છે તેની કથાઓ ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસ [illegible] જનતાના જુસ્સાને ફરીથી સચેત કરશે

સ્વાતંત્ર્યહીન યુરોપ શ્વાસ લેતુ બંધ થયુ છે આરોગ્યદાયી પ્રાણોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ હવે ચાલતો નથી ગૂંગળાવનારો શ્વાસ ટાપરી ચૂક્યો છે, અને માત્ર કંઈક સખત આચકી અથવા અંદરની તાણ કે ડાબી કે જમણી બાજુના શરીરના ચાળા નિકટ આવી પડેલી બેશુદ્ધિને અટકાવી રાખે છે રૂહાઈન નદીથી તે ઉરલ પર્વત સુધીનુ આખુ યુરોપ એક વિશાળ કેદખાનુ છે ’

આ દિલ હલાવનારા ફકરાઓ મારા હૃદયમા પડઘા પાડતા હતા પણ મને મનમા થતુ પણ હિંદુસ્તાનનુ શુ ? ‘ મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ અથવા બીજા સાચા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકો — જે ઇગ્લંડમા જરૂર વસે તો છે જ, તેઓ — આપણા ભાગ્ય માટે કેમ આવા બેદરકાર છે ? જે વસ્તુને તેઓ બીજી જગ્યાએ આટલી બધી લાગણીથી વખોડી કાઢે છે તેનુ એમને અહીં કેમ દર્શન થતુ નથી ? મિ એસ્કિવથ ઓગણીસમી સદીના વિચારોમા રંગાયેલા એક મહાન અંગ્રેજ પ્રગતિવાદી આગેવાન કહેવાય તેઓ સ્વભાવે બહુ સાવધાન અને વાણીના બહુ સંયમી હતા વીસ વર્ષ ઉપર મહાયુદ્ધ શરૂ થવાની અણી ઉપર હતુ ત્યારે તે બોલ્યા હતા ‘ ન્યાય પર બળ વિજય મેળવે તેને આપણે મૂગા મૂગા જોયા કરીએ, તે કરતા તો આપણો દેશ રસાતળ જાય તે હુ વધારે પસંદ કરુ ’ કેવો વીરત્વયુક્ત વિચાર ! કેવી છટાથી મુકાયેલો ! જેને સાચો પાડવા લાખો બહાદુર અંગ્રેજ જુવાનો હોમાવા નીકળ્યા ! પણ જો કોઈ હિંદી મિ એસ્કિવથના જેવુ બોલવાની ધૃષ્ટતા કરે તો તેના શા હાલ થાય ?

રાષ્ટ્રીય માનસ બહુ અટપટી વસ્તુ છે આપણામાના ઘણા માનતા હોય છે કે પોતે સાવ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી છે, પણ બીજો માણસ કે બીજો દેશ જ દોષિત છે ! આપણા મગજના ખૂણામા ચોક્કસ એવો દૃઢ વિશ્વાસ ભરાઈ રહેલો હોય છે કે આપણે બીજાના જેવા નથી જોકે શિષ્ટ કેળવણીને પરિણામે આપણે આ વસ્તુ બહાર મુખને કહેતા સાધારણ રીતે અટકીએ છીએ અચકાઈએ છીએ ખરા અને એક સામ્રાજ્ય ભોગવતી પ્રજા જે બીજા દેશો ઉપર અધિકાર ચલાવતી હોય, તેના આપણે ઘટક હોઈએ તો આપણને એમ માનતા મુશ્કેલી નથી આવતી કે આ ઉત્તમોત્તમ સંસારમા જે કંઈ થાય છે તે બધુ ઉત્તમ જ થાય છે અને તેમા ફેરફાર કરવા જેઓ ચળવળ કરે છે તેઓ કા તો સ્વાર્થસાધુ હોય છે અથવા તો ખોટે રસ્તે ચડેલા મૂર્ખાં હોય છે અને આપણે કરેલા ઉપકારોને ભૂલી જનારા કૃતઘ્ન હોય છે

આ ભાષણમાંથી બે જાણવા જેવા મુદ્દાઓ તરી આવે છે જેટલું હિંદ અંગ્રેજોને મહત્ત્વ કરે છે તેટલું જ હિંદ મહત્ત્વનું ગણાય અને હિંદમાંનું આ અંગ્રેજી રાજ્ય દેશમાં સૌથી વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળું અને તેથી સૌથી વધારે લોકશાસનવાળું છે આવી દલીલ ગંભીરતાથી કરી શકાય છે એ બતાવે છે કે અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થો સુએઝની નહેર પાર કર્યા પછી બદલાઈ જાય છે આ દલીલ પછી બીજું સ્પષ્ટ પગલું એ જ હોઈ શકે કે આપખુદ સરકાર એ જ સૌથી વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળી અને લોકશાસનવાળી સંસ્થા છે કારણકે, એમાં રાજા દરેકનો પ્રતિનિધિ થાય છે એમાંથી આપણે રાજાઓના ઈશ્વરદત્ત અધિકારના સિદ્ધાંત પ્રત્યે પણ પાછા જઈ શકીએ આપખુદ સત્તાધારીના શિરોમણિ ફ્રેંચ બાદશાહ લુઈ ૧૪માએ પણ કહ્યું હતું ના કે રાજ્ય? રાજ્ય એટલે [1]

સાચે જ શુદ્ધ આપખુદ સત્તાની પણ થોડા વખત ઉપર એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિએ વકીલાત કરી હતી ઇંડિયન સિવિલ સર્વિસનું ભૂષણ સર માલ્કમ હેલીએ સંયુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર તરીકે પંદરમી નવેમ્બર ૧૯૩૪ને દિવસે બનારસમાં દેશી રાજાઓની એકહથ્થુ સત્તાનો બચાવ કર્યો હતો આ શિખામણની ભાગ્યે જ જરૂર હતી કારણકે કોઈ પણ દેશી રાજ્ય સ્વેચ્છાથી પોતાની એકહથ્થુ સત્તા છોડી દેશે એવો સંભવ જ નથી પણ એકહથ્થુ સત્તા રાખવાનો પ્રયાસ કરનારાઓને એક નવી દલીલ હાથ લાગી છે તે એ કે યુરોપમાં લોકશાસન નિષ્ફળ નીવડી રહ્યું છે માઈસોરના દીવાન સર મિરઝા ઇસ્માઈલે કહ્યું હતું કે મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે જ્યારે પાર્લમેંટના જેવું લોકશાસન સર્વત્ર નાશ પામી રહેલ છે ત્યારે (અહીં) આકરા સુધારાઓની હિમાયત કરવામાં આવે છે મારી ખાતરી છે કે આ રાજ્ય અંતઃકરણપૂર્વક માને છે કે આપણું હાલનું બંધારણ સર્વ આવશ્યક કામો માટે પૂરેપૂરું લોકશાસનયુક્ત છે [2] અહીં વધુમાં માઈસોરના રાજા અને તેનો દીવાન આ બેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે મહેમારનું અંતઃકરણ એવો અર્થ થતો હશે માઈસોરમાં હાલ જે લોકશાહી પ્રવર્તે છે તે એકહથ્થુ સત્તાથી જુદી પાડી શકાય તેવી નથી

જો હિંદુસ્તાનને માટે લોકશાસન અનુકૂળ નથી તો ઇજિપ્તને માટે પણ તે નથી એમ જણાય છે મેં હમણાં જ સ્ટેટ્સમૅન માંનું આ દૈનિક હવે મને હાલની જેમ મળવા લાગ્યું છે) કૅરોનો એક નામી ખરીતો વાંચ્યો છે લખનાર જણાવે છે કે ઇજિપ્તના મુખ્ય પ્રધાન નસીમ પાશાના જવાબથી સમજણા વર્ગોના મનમાં ભારે ખસ્તી ઉત્પન્ન કરી છે કારણકે તેણે એમ જાહેર કર્યું છે કે તે સર્વ રાજ્યપ્રકારો—ખાસ કરીને વફ્દ પક્ષ—નો સહકાર પ્રાપ્ત કરવા અને કાં તો એક રાષ્ટ્રીય મંત્રિમંડળ ખડું કરવા અથવા તો લોકપ્રતિનિધિ સભાની ચૂંટણીઓ ગોઠવવા અને એ બેમાંથી ગમે તે રીતે એક નવા રાજ્યબંધારણનો વિકાસ કરવા આશા રાખે છે એ જાહેરાતનો

1 મૅંચેસ્ટર ગાર્ડિયન ૨૧મી જૂન ૧૯૩૪ વગેરે દરમ્યાન પ્રકટ થયેલ દેશી રાજ્ય વિષેની નોંધ જુઓ

2 ૧૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪નો અંક

અર્થ અતે એ જ થાય કે ઇજિપ્ત પાછું લોકશાસન તરફ વળવા ધારે છે. પણ ભૂતકાળનો અનુભવ છે કે ઇજિપ્તને માટે આવું તંત્ર હમેશાં જોખમભરેલું થયું છે, કારણ કે એવા તંત્રે ટોળાશાહીના ખરાબમાં ખરાબ રાગદ્વેષોને હમેશાં ભૂતકાળમાં પોષ્યા કર્યાં છે. ઇજિપ્તના રાજ્યકારણ અને લોકમાનસનો જેને કંઈક અંદરખાનેથી અનુભવ છે તેને તો એક ક્ષણ પણ શંકા નથી આવતી કે આ ચૂંટણીઓમાં વફદ પક્ષ જ બહુમતીમાં ચૂંટાશે. આથી જો આમ થતું અટકાવવા માટે કંઈ કરવામાં ન આવે તો યોગ્ય વખતમાં જ આપણા ઉપર એક અતિરેકવાળી પક્ષશાહી અને ક્રાંતિકારી રાજ્યવ્યવસ્થા લાદવામાં આવશે.

આથી એમાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ચૂંટણીઓ રાજ્યના દબાણથી વફદ પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ ઊભો કરીને 'ગોઠવવી' જોઈએ. પણ કમનસીબે મુખ્ય પ્રધાન એટલો બધો 'પાનની બુદ્ધિનો' છે કે એવું કંઈ કરશે નહિ. એટલે બીજો રસ્તો તો એ જ છે કે વ્હાઈટ હોલે (વિલાયતની સરકારે) વચ્ચે પડીને એમ જાહેર કરવું જોઈએ કે આ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થાને પાછી આવતી તે સહન કરી શકશે નહિ.

વ્હાઈટ હોલ શું પગલાં લે અને શું નહિ લે કે ઇજિપ્તમાં શું થશે તે હું કહી શકતો નથી.[1] પણ આ દલીલ જે એક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અંગ્રેજે કરેલી દેખાય છે તે ઇજિપ્ત અને હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિની ગૂંચ સમજવામાં કંઈક મદદ કરે છે. સ્ટેટ્સમૅન પોતાના એક અગ્રલેખમાં કહે છે તેમ, "આ બધાના મૂળમાં રહેલો રોગ એ છે કે ઇજિપ્તના સાધારણ મતદારની જીવનપદ્ધતિ અને મનોરચના લોકશાસનને વિકાસ કરવા માટે જેવી જાતની જીવનપદ્ધતિ અને મનોરચના જોઈએ તેથી વિસંગત છે." અને આ વિસંગતિનો આગળ ખુલાસો આપ્યો છે: "યુરોપમાં લોકશાહીઓ તૂટી પડવાનું કારણ ઘણી વાર એમ થતું છે કે ત્યાં પક્ષો ઘણા હોય છે. ઇજિપ્તમાં મુશ્કેલી એ છે કે ત્યાં કેવળ એક જ પક્ષ છે — તે વફદનો."

હિંદુસ્તાનમાં આપણા ઉપર એવો આક્ષેપ મુકાય છે કે આપણા કોમી ભેદો લોકશાસન પ્રત્યે પ્રગતિ કરવામાં વિઘ્નરૂપ થાય છે અને તેથી — અભેદ્ય દલીલથી — એ ભેદોને સ્થિર કરવામાં આવે છે. વળી આપણા પર આક્ષેપ છે કે આપણામાં પૂરતું ઐક્ય નથી. ઇજિપ્તમાં કોમી ભેદો નથી અને બહુ પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય પ્રવર્તતું લાગે છે. છતાં એ ઐક્ય જ લોકશાસન અને સ્વાતંત્ર્યના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે! સાચે જ લોકશાસનનો માર્ગ સીધો અને સાંકડો છે. એમ લાગે છે કે પૂર્વના દેશો માટે લોકશાસન શબ્દનો અર્થ એક જ હોવો જોઈએ અને તે એ કે આપણા પર રાજ્ય ચલાવનાર ઉચ્ચ સત્તાના હુકમોનો અમલ કરવો અને તેમના સ્વપ્ને વિરુદ્ધ જવું નહિ. આ શરતે લોકશાસનવાળું સ્વાતંત્ર્ય [illegible] ચાલી શકે.

---

૧. નવેમ્બર ૧૯૩૫માં ઇજિપ્તમાં મોટા પાયા ઉપર અંગ્રેજોના અમલનો વિરોધ કરનારાં રાષ્ટ્રીય હુલ્લડો થયાં હતાં.

૯૧. સત્યાનાશ

ઝૂપુ મૂકવા મારુ માથુ તવ મૃદુલ શીત ઘાસ પરે
તવ ચરણોમા માતા! શમે અમિત આગના બધા સ્વપ્ના![1]

એપ્રિલ આવ્યો અલીપુરની મારી કોટડીમા બહારના બનાવોની અફવાઓ આવવા લાગી એ અફવાઓ અપ્રસન્નકર અને ઉદ્વેગકર હતી એક દિવસ જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે કહ્યુ મિ ગાધીએ સવિનય ભગ પાછો ખેંચી લીધો છે વધારે કઈ ખબર મળી નહિ આ ખબર આવકારદાયક નહોતી અને ઘણા વરસ થયા જે વસ્તુ મારે માટે પુષ્કળ મહત્વની થઈ પડી હતી તે આટોપી લેવાવાથી હુ ઉદાસ થયો છતા મે મારા મનને સમજાવ્યુ કે ક્યારેક તો એનો અત આવવાનો જ હતો મારા મનમા હુ જાણતો હતો કે મોડોવહેલો સવિનય ભગ કઈક સમય સુધી તો ખેંચી લેવો પડશે જ વ્યક્તિઓ પરિણામો વિષે ફિકર કર્યા વગર રહી ગમે તેટલો વખત સુધી લડ્યા કરી શકે પણ રાષ્ટ્રવ્યાપી સસ્થાઓ એ રીતે વર્તી શકતી નથી મારી ખાતરી હતી કે ગાધીજીએ લોકોની અને મહાસભાના ઘણાખરા માણસોની મનોદશા સારી રીતે પારખીને જ આ કર્યુ હશે અને તેથી જોકે આ નવી ઘટના અળખામણી લાગી હતી છતા મારા મનને એ નિર્ણયને અનુકૂળ કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો

વળી ધારાસભાઓમા જવા માટે જૂનો સ્વરાજ્ય પક્ષ ફરીથી જાગ્રત કરવાની નવી હિલચાલ વિષે પણ મને છાપાં દ્વારા સમાચાર મળ્યા આ પણ અનિવાર્ય લાગતુ હતુ હું તો લાબા વખતથી માનતો હતો કે ભવિષ્યની ચૂટણીઓથી મહાસભા અલગ નહિ રહી શકે મારા છૂટાપણાના પાચ મહિના દરમિયાન મે આ વૃત્તિને ટેકો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કારણકે એ હિલચાલ મને કવખતની લાગતી હતી અને વળી તે પ્રવૃત્તિથી લોકોનુ ધ્યાન વ્યગ્ર કરનારી તેમજ મહાસભાવાદીઓમા સમાજવાદના જે નવા વિચારો ઊછળી રહ્યા હતા તે પ્રત્યે લોકોને વિમુખ કરનારી લાગતી હતી હું માનતો હતો કે લડત જેમ વધારે લબાય તેમ આપણી જનતા અને શિક્ષિત વર્ગોમા આ વિચારો વધારે ફેલાશે અને આપણી રાજકીય અને આર્થિક વસ્તુસ્થિતિ વધારે ખુલ્લા સ્વરૂપમા પ્રગટ થશે લેનિને કોઈક ઠેકાણે કહ્યુ છે તેમ રાજકીય ચળવળમા થતી દરેક નાની મોટી લડત ઉપયોગી હોય છે કારણકે તે છુપાયેલી વસ્તુને ખુલ્લી કરે છે રાજકારણમા કામ કરતા ખરા બળોને પ્રકટ કરે છે તે જૂઠાણા છેતરનારા શબ્દપ્રયોગો અને વાગ્જાળોને ખુલ્લા પાડે છે ખરી બીનાઓને સરસ રીતે તે સિદ્ધ કરી આપે છે અને લોકોને વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજી લેવા ફરજ પડે છે મે આશા રાખી હતી કે આ ક્રિયાથી મહાસભા વધારે સ્પષ્ટપણે વિચાર કરનારી અને એક ચોક્કસ ધ્યેય રાખનારી એક વિચારના માણસોની સસ્થા થશે કદાચ તેના કેટલાક

1 પડિતજીએ ટાંકેલી અગ્રેજી પક્તિઓનો અનુવાદ — ઉમા દે

નિભાવ અંગો ખરી પડે પણ તેમાં કંઈ નુકસાન ન થાય અને જ્યારે નામના[illegible] બાધ કરવાનો સમય આવી પહોંચે અને જેને 'બંધારણપૂર્વક'ની અને કાયદેસરની કહે છે તે તરફ પાછું વળવું પડે ત્યારે પણ મહાસભાનો આગળ વધેલો અને સાચો કામ કરનારો વર્ગ એ પદ્ધતિઓનો પણ આપણા ધ્યેયના [illegible]યને સિદ્ધ કરવા માટે જ ઉપયોગ કરી લેશે.

એ સમય હવે આવી લાગેલો ભાસતો હતો. પણ મને નિરાશાપૂર્વક ન[illegible] પ[illegible] કે સવિનય ભંગના જેઓ ખરેખરા આધારસ્તંભ હતા અને જેમણે મહાસભામાં સૌથી વધારે યશસ્વી રીતે કામ કર્યું હતું તે થાકી પાછા પડી ગયા હતા અને બીજાઓ જેમણે એવો કશો ભાગ લીધો નહોતો તેઓ આગેવાન બનતા જતા હતા.

કેટલાક દિવસ પછી સાપ્તાહિક 'સ્ટેટ્સમેન'માં સવિનય ભંગની ચળવળ પાછી ખેંચી લેતી વખતે ગાંધીજીએ બહાર પાડેલું નિવેદન મારા વાંચવામાં આવ્યું. બહુ આશ્ચર્યપૂર્વક અને વિષાદપૂર્વક મેં એ વાંચ્યું. ફરીફરી મેં તે વાંચ્યું અને સવિનય ભંગ અને બીજું કેટલુંયે મારા મગજમાંથી ચાલી ગયું અને બીજી શંકાઓ અને મંથનો મનમાં ઊભરાવા લાગ્યાં. એમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું : 'આ નિવેદનની પ્રેરણા સત્યાગ્રહાશ્રમના કેટલાક ભાઈઓ અને સાથીઓ સાથેના અંગત વાર્તાલાપમાંથી મને મળી છે. એક જૂના અને આદરણીય સાથી વિષેની વાતચીત દરમ્યાન મને એવી હકીકત મળી કે જ્યારે તે જેલમાં હતા ત્યારે જેલનું કામ કરતા તેને કંટાળો આવતો અને તેના કરતા પોતાના ખાનગી અભ્યાસને તે વધારે પસંદ કરતા. ખાસ કરીને આ ચોંકાવનારી હકીકતમાંથી મને આ નિવેદન સૂઝ્યું છે. આમાં સત્યાગ્રહના નિયમોનો સ્પષ્ટ ભંગ રહેલો હતો. એમાં મને મારા આ પ્રિય સાથીની અપૂર્ણતા કરતા મારી પોતાની અપૂર્ણતાનું ક્યારેય ન થયેલું એવું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થયું. એ મિત્રે તો એમ કહ્યું કે તેની એ અપૂર્ણતાથી હું વાકેફ છું, એવો તેનો ખ્યાલ હતો. પણ હું આંધળો હતો. આગેવાનનું આંધળાપણું અક્ષમ્ય છે. આ પરથી મેં તુર્ત જોયું કે કેટલાક વખત સુધી તો સક્રિય સવિનય ભંગના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે એકલાએ રહેવું જોઈએ!'

તે મિત્રમાં આ અપૂર્ણતા અથવા દોષ હતો એમ માનીએ તો યે એ બહુ નજીવો હતો. હું કબૂલ કરું છું કે મેં એ દોષ વારંવાર કર્યો છે અને તે વિષે મને બિલકુલ પશ્ચાત્તાપ નથી. પણ એમ માની લઈએ કે એ એક બહુ ગંભીર દોષ હતો છતાં એક વ્યક્તિએ ભૂલ કરી તે માટે લાખોની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખનારી અને કરોડોની સાથે પરોક્ષ સંબંધ રાખનારી રાષ્ટ્રીય ચળવળને આમ વચ્ચેથી બંધ કરી દઈ શકાય કે? આ મને એક ભયંકર અને અનીતિમય વિધાન લાગ્યું. સત્યાગ્રહ એટલે શું અને નહિ તે વિષે અધિકારયુક્ત કશું કહી શકું નહિ પણ મેં મારી નમ્ર રીતે નીતિના [illegible] નિયમોનું પાલન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ ગાંધીજીના આ નિવેદનથી તો જાણે એ બધા નિયમોને જબરો ધક્કો લાગ્યો અને તે બધા ઊંધા વળ્યા ન[illegible]

હતો કે ગાંધીજી સાધારણ રીતે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ દોરાઈને વર્તે છે: (એ માટે 'અંતઃકરણનો અવાજ' કે 'પ્રાર્થનાનું ફળ' કરતાં 'અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ' શબ્દ વાપરવો વધારે પસંદ કરું છું;) અને ઘણીવાર એ 'અંતઃકરણપ્રવૃત્તિ' સાચી હોય છે આમવર્ગના માનસને સાનમાં સમજી જવાની અને આવેલી તકનો તુર્ત ઉપયોગ કરી લેવાની એમની અદ્ભુત શક્તિનો એમણે કેટલીયે વાર પરિચય આપ્યો છે, એ વિષે હું આગળ પણ ઘણી વાર કહી ચૂક્યો છું એના સમર્થનમાં તેઓ જે દલીલો પાછળથી કરે છે તે પાછળથી સૂઝેલા વિચારો હોય છે, અને ભાગ્યે જ સંતોષકારક હોય છે સામાન્ય રીતે, આગેવાન અથવા કર્મવીર પુરુષ અણીને સમયે અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ વર્તે છે અને પછી પોતાના કર્મોની દલીલો શોધે છે. મને એમ પણ લાગ્યું કે ગાંધીજીએ સવિનય ભંગની ચળવળ ખેંચી લીધી એ તો બરાબર જ કર્યું હતું પણ એમણે જે કારણ બતાવ્યું એમાં બુદ્ધિની ઠેકડી જણાઈ અને એક રાષ્ટ્રીય ચળવળના આગેવાન માટે આશ્ચર્યકારક કૃત્ય લાગ્યું એમના આશ્રમવાસીઓ સાથે એમની ઇચ્છામાં આવે તેવું વર્તવું લેવાનો એમને અધિકાર હતો. તે લોકોએ અનેક પ્રકારના વ્રતોથી પોતાને બાંધી લીધા હતા અને એક ખાસ જાતનું જીવન સ્વીકાર્યું હતું. પણ મહાસભાએ તો એવું કર્યું નહોતું; મેં કર્યું નહોતું શા માટે એમણે અમને, મારી દૃષ્ટિએ જે સાથે મને લાગતું વળગતું ન હોય એવાં આધ્યાત્મિક અને ગૂઢ કારણોસર, આમથી તેમ અથડાવવા જોઈએ? આ શરતે કોઈ પણ રાજકીય ચળવળ કદી થઈ શકે ખરી? હું કબૂલ કરું છું કે હું સત્યાગ્રહની નૈતિક બાજુને બહુ મર્યાદિત રીતે સમજું છું છતાં જેટલે અંશે હું સમજું છું તેટલાનો મેં રાજીખુશીથી સ્વીકાર કર્યો હતો તે નૈતિક બાજુએ મને તે પ્રત્યે આકર્ષ્યો હતો અને એને લીધે રાજકારણની ભૂમિકા વધારે ઊંચી અને ઉદાત્ત થતી મને લાગતી હતી સાધ્ય ઊંચું હોય તોયે સાધનો ગમે તેવા ન ચાલે, એ વિચાર સ્વીકારવા હું તૈયાર હતો પણ સત્યાગ્રહનું આ નવું સ્વરૂપ અથવા ભાષ્ય તો એથી બહુ આગળ વધતું હતું, અને એમાંથી કેટલાક એવા પરિણામો નીપજવાની શક્યતા મને લાગી કે તેથી હું ડરી ગયો.

આપનારા રાષ્ટ્રોપયોગી નાના નાના અણુખેડાયેલા ધંધાઓમાં પોતાનું સ્થાન શોધવું જોઈએ"

આ અમારે માટે હવે રાજકીય કાર્યક્રમ થયો. એમની અને મારી વચ્ચે બહુ જ મોટું અંતર હોય એમ દેખાયું. મને લાગ્યું કે ઘણાં વર્ષ સુધી વફાદારીનાં જે સૂત્રોએ મને એમની જોડે બાંધી રાખ્યો હતો તે તૂટી ગયાં અને તેથી જાણે મારી છાતીમાં તીર ભોંકાયું. લાંબા વખતથી મારા મનમાં ઝઘડો તો ચાલતો જ હતો. ગાંધીજીએ જે જે કર્યું હતું તેમાંનું હું ઘણું સમજી કે સ્વીકારી શક્યો નહોતો. જ્યારે સવિનય ભંગ ચાલતો હતો અને તેમના સાથીઓ યુદ્ધમાં બરોબર સપડાયેલા હતા ત્યારે તેમણે ઉપવાસો આદર્યા અને પોતે નવા જ મુદ્દાઓ ઉપર એકાગ્ર થઈ ગયા, પછી પોતાની અંગત અને સ્વયંનિર્મિત જંજાળોમાં ગૂંથાયા, જેનું એવું વિચિત્ર પરિણામ આવ્યું કે જેલની બહાર હોવા છતાં રાજકીય ચળવળમાં ભાગ ન લેવાની એમને પ્રતિજ્ઞા લેવી પડી; એમણે નવા સંબંધો અને નવાં કાર્યોની પ્રતિજ્ઞાઓ કરી, જેને પરિણામે કેટલાયે સાથીઓ સાથે બાંધેલા જૂના સંબંધો, પ્રતિજ્ઞાઓ અને કામો અધૂરી અવસ્થામાં જ ગૌણ થઈ ગયાં; આખું કામ જ્યાં અધૂરું હતું ત્યારે આવું બધું થવાથી હું બહુ અકળાયો. જેલની બહાર જે જૂજ થોડા દિવસ રહ્યો હતો, તે દરમ્યાન પણ મને આ અને બીજા મતભેદો બહુ જ તીવ્રપણે સાલતા હતા. ગાંધીજી કહેતા હતા કે અમારી બેની વચ્ચે સ્વભાવનો જ ભેદ છે. પણ સ્વભાવના ભેદ કરતા મને આ વિશેષ પ્રકારના ભેદ લાગતા હતા, અને મને સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે ઘણા વિષયોમાં હું ચોખ્ખી અને નિશ્ચિત રીતે એમનાથી ઊલટા મતો ધરાવું છું છતાં ભૂતકાળમાં મેં મારા વિચારોને શક્ય તેટલા ગૌણ સ્થાને મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, કારણ કે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યેય — જેને માટે મહાસભા પ્રયત્ન કરતી લાગતી હતી — તેના પ્રત્યેની વફાદારી મારા પોતાના મતો કરતાં વધારે મહત્ત્વની છે, એમ હું માનતો હતો. મારા નેતા અને મારા સાથીઓ પ્રત્યે વફાદારી અને સચ્ચાઈ રાખવા હું પ્રયત્ન કરતો; કારણ કે મારા આધ્યાત્મિક ઘડતરમાં પોતાના ધ્યેય અને પોતાના સાથીઓ પ્રત્યે વફાદારીની ભાવનાનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. જ્યારે જ્યારે મારા આધ્યાત્મિક આદર્શોના અવલંબનથી હું પોતાને દૂર ઘસડાઈ જતો જોતો ત્યારે ત્યારે મને મારા મન સાથે કેટલીયે વાર ઝઘડવું પડતું. કોઈક રીતે મારા મનને હું મનાવી લેતો. કદાચ એમ કરવામાં મારી ભૂલ પણ થઈ હોય; કારણ કે પોતાના એ અવલંબનનો ત્યાગ કરવો એ ક્યારેય કોઈને માટે બરાબર ન હોઈ શકે પણ આદર્શો વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યારે હું સાથીઓ પ્રત્યેની વફાદારીની ભાવનાને વળગતો અને એમ આશા રાખતો કે વિવિધ ઘટનાઓની પરંપરા અને લડાઈના પ્રવાહ મને મૂંઝવતી મુશ્કેલીઓને હટાવી દેશે અને મારા સાથીઓને મારા દૃષ્ટિબિંદુની સમીપ લાવશે.

પણ હવે? એકાએક અલીપુર જેલની મારી કોટડીમાં હું સાવ એકલો પડી ગયો હોઉં એમ મને લાગ્યું. જીવન નીરસ જણાયું, અને કેવળ વેરાન રણ જેવું લાગ્યું

જીવનમાં હું ઘણા મોંઘા પાઠો શીખ્યો હતો અને હવે સૌથી વધારે મોંઘો અને કષ્ટદાયક પાઠ આવ્યો: તે એ કે અત્યંત મહત્ત્વના વિષયમાં કોઈ બીજા ઉપર આધાર રાખી શકાય જ નહિ. જીવનનો પ્રવાસ દરેકે એકલાએ જ કરવાનો છે. બીજા ઉપર આધાર રાખવો એટલે દુઃખ અને શોક વહોરી લેવો.

મારી જાગી થયેલી ચીડ કેટલેક અંશે ધર્મ અને ધાર્મિક દૃષ્ટિ પર ઊતરી. હું વિચારવા લાગ્યો: ધાર્મિક દૃષ્ટિ એ સ્પષ્ટ વિચાર અને દૃઢ નિષ્ઠાની કેવી શત્રુ છે; કારણ ક્ષણિક ભાવના અને આવેશના ઉપર જ એનું મંડાણ નથી શું? ધાર્મિક દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક હોવાનો દાવો કરે છે. પણ તે સાચી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓથી કેટલી વેગળી હોય છે? કોઈ બીજી દુનિયાનો વિચાર કરતી હોવાથી માનવ સંબંધોનાં મૂલ્ય, સામાજિક સંબંધોના મૂલ્ય અને સામાજિક ન્યાયનો એને કંઈ જ ખ્યાલ હોતો નથી. પહેલેથી જ માની લીધેલી કલ્પનાઓને વળગી રહેવાને લીધે એ ઇરાદાપૂર્વક વાસ્તવિક સ્થિતિ તરફ આંખ મીંચેલી રાખે છે; કારણકે એને ધાસ્તી લાગે છે કે કદાચ એ બેઉની વચ્ચે કંઈક વિરોધ હોય. સત્ય પર પોતાનું મંડાણ એ કરે છે; પણ સત્ય — અને પૂરેપૂરું સત્ય — મળી ગયાની એને એટલી બધી ખાતરી લાગે છે કે સત્યની શોધ માટે એમાં પ્રયત્ન જ હોતો નથી; માત્ર બીજાની આગળ એ પ્રગટ કરવાની જ એને ચિંતા હોય છે. સત્યનો આગ્રહ અને અમુક વસ્તુ માની લેવાનો આગ્રહ એ બે એક નથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિ શાંતિની વાતો કરે છે, છતાં હિંસા વિના જે ટકી જ ન શકે એવી સમાજની વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓને તે ટેકો આપે છે. તલવારની હિંસાને એ વખોડે છે; પણ જે હિંસા ચૂપકીથી અને ઘણી વાર શાંતિનો વેષ ધારણ કરીને આવે છે અને ભૂખમરો અને મરણને લાવે છે, તેનું શું? અથવા તેથીયે ભૂંડું, જે હિંસા કશી શારીરિક હિંસા કરતી નથી, પણ મનના ઉપર બળાત્કાર કરે છે, સત્વનો નાશ કરે છે અને હૃદયના ટુકડા કરે છે, તેનું શું?

અને પછી, જેમણે મારા હૃદયમાં આ તોફાન જગાડ્યું હતું તેમનો હું પાછો *વિચાર કરવા લાગ્યો. આ બધું છતાંયે ગાંધીજી કેવા અદ્ભુત પુરુષ છે, કેવી એમની* આશ્ચર્યજનક અને લગભગ દુર્નિવાર મોહિની છે, અને કેવો એમનો લોકો ઉપર સૂક્ષ્મ પ્રભાવ છે! એમના લેખો અને ઉદ્‌ગારોમાંથી એની પાછળ રહેલા એમના વ્યક્તિત્વનો ભાગ્યે જ પૂરો ખ્યાલ આવે છે, એમનું વ્યક્તિત્વ એમના લેખોથી કલ્પના આવી શકે તેના કરતા ઘણું વધારે ભારે છે અને હિંદુસ્તાનની એમની સેવાયે કેટલી અગાધ છે! એમણે પ્રજામાં હિંમત અને પુરુષાતન, શિસ્ત અને સહનશીલતા, ધ્યેયને માટે આનંદથી બલિદાન આપવાની શક્તિ, અને પોતે અત્યંત નમ્ર હોવા છતા, (દેશમાં) સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન કર્યાં: એમણે ક્યાંક કહ્યું હતું કે શૌર્ય એ જ ચારિત્ર્યનો પાકો પાયો છે, શૌર્ય વિના નીતિ ન હોય, ધર્મ ન હોય, પ્રેમ ન હોય. "જ્યાંસુધી માણસ ભયને વશ હોય, ત્યાંસુધી તે સત્ય કે પ્રેમની ઉપાસના કરી ન શકે" હિંસાનો અત્યંત આગ્રહી છતાં એવાને [illegible]

પાન છે અને 'માણસનું નિયમપાલન તે પોતાના કાર્યને વળગી રહેશે એ વાતની પ્રતિજ્ઞા — ખોળાધરી છે ત્યાગ નિયમપાલન અને સંયમ વિના મુક્તિ નથી અને આશાયે નથી નિયમપાલન વિનાનો કેવળ ત્યાગ વંધ્ય છે આ કેવળ શબ્દો જ લાગે કદાચ ધર્મપ્રીત્યર્થે કહેલા વાક્યો હોય અને ટાયલા જેવા લાગે પણ તેમ નથી કારણ એ શબ્દોની પાછળ શક્તિ રહેલી છે અને દેશ જાણે છે કે આ મૂઠી હાડકાંને માનવી તોલ્યા વિના કશું બોલે એમ નથી જે કહે તેમ કરવાવાળો છે

બસ્સુ જ અજબ રીતે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાના મુખ બન્યા અને આ પ્રાચીન અને પીડિત ભૂમિના આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા એઓ જ લગભગ હિંદુસ્તાન બન્યા એમની નબળાઈઓ પણ હિંદુસ્તાનની જ નબળાઈઓ હતી એમનું અપમાન બાપે જ વ્યક્તિગત બાબત ગણાય એ આખી પ્રજાનું અપમાન હતું અને વાઈસરોયો કે બીજાઓ જેમણે એમના પ્રત્યે આવી તિરસ્કારપાત્ર વર્તણૂક બતાવી તેમને પોતે કેવા ભયંકર બીજ વાવી રહ્યા છે તેનું ભાન નહોતું ૧૯૩૧ના ડિસેમ્બરમાં જ્યારે ગોળમેજી પરિષદમાંથી ગાંધીજી પાછા ફરતા હતા ત્યારે પોપે ગાંધીજીને મળવાની ના પાડી એવું જ્યારે મેં પ્રથમ સાંભળ્યું ત્યારે મને કેટલું ખરાબ લાગ્યું હતું તે મને યાદ છે મુલાકાતના આ ઇનકારમાં મને હિંદુસ્તાનનું અપમાન લાગ્યું એ ઇનકાર ઇરાદાપૂર્વક કર્યો હશે એ વિષે શંકા નથી, જોકે અપમાન કરવાનો ઉદ્દેશ ન હોય એ શક્ય છે કૅથલિક સંપ્રદાય પોતાની બહારના સાધુઓ કે મહાત્માઓનો સ્વીકાર કરતો નથી તેમાં વળી કંઈ પ્રૉટેસ્ટંટ પાદરીઓએ ગાંધીજીને બહુ મોટા ધાર્મિક પુરુષ અને સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે ગણાવ્યા હતા એટલે આ અધમની સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવો પોપને વધારે આવશ્યક લાગ્યો હશે

લગભગ આ જ સમયે ૧૯૩૪ના એપ્રિલમાં અલીપુર જેલમાં હું બર્નાર્ડ શૉના ત્યાં નાટકો વાંચતો હતો 'જોન ધ સેઇન્ટ' નામના નાટકની પ્રસ્તાવના અને તેમાં ઈશુ ખ્રિસ્ત અને પાયલેટ વચ્ચેનો સંવાદ મને આકર્ષક લાગ્યાં. એ સંવાદ જાણે આજના જ સમયને લાગુ પડતો હતો માત્ર આજે એક બીજા સામ્રાજ્યની સામે એક બીજો ધાર્મિક પુરુષ ઊભેલો હતો આ પ્રસ્તાવનામાં ઈસુ પાયલેટને કહે છે 'હું તમને કહું છું કે બચત છોડો રોમની મહત્તાની મિથ્યા વાતો મને ન સમજાવો જેને તમે રોમની મહત્તા કહો છો તે ભય સિવાય બીજું કશું નથી — ભૂતનો ભય અને ભવિષ્યનો ભય ગરીબનો ભય અને શ્રીમંતનો ભય મોટા ધર્મગુરુઓનો ભય વિદ્વાન યહૂદી અને ગ્રીકોનો ભય જંગલી ગૉલ ગૉથ અને હૂણનો ભય જેના ભયથી બચવા તમે કાર્થેજનો નાશ કર્યો તે કાર્થેજનો ભય અને સૌથી વધારે મોટો ભય જે પૂતળું તમે તમારી મેળે ઊભું કર્યું છે તે સમ્રાટ સીઝરનો ભય અને વળી અકિંચન અનિકેત તજિત અપમાનિત એવા — તેનો ભય — એક ઈશ્વરના રાજ્ય સિવાય બાકી બધાનો ભય વળી રક્તપાત અને શસ્ત્રો અને મોતનો એ સિવાય બીજા બધા વિષે ..... તમે જે રોમના પ્રતિનિધિ છો તેમાં જાતની કાયરતા મૂર્તિમંત થયેલી છે

ઈશ્વરના રાજ્યના પ્રતિનિધિ હોવાથી મેં બધા લેખમો ખેડયા છે, સર્વ કંઈ ખોયું છે, અને અવિનાશી પદ મેળવ્યું છે.'

પણ ગાંધીજીની મહત્તા કે એમની દેશસેવા કે વ્યક્તિગત મારા પર એમના અઢળક ઉપકારો એ બધાનો પ્રશ્ન નહોતો. એ બધું છતાં, ઘણી બાબતોમાં એ સાવ જ ખોટા હોય એ શક્ય હતું. આખરે, એમનું ધ્યેય શું હતું? ઘણાં વર્ષોના ગાઢ સંબંધ છતાં, એમના ધ્યેય વિષે મને સ્પષ્ટ ખબર નથી. એમને પોતાનેય તે સ્પષ્ટ છે કે કેમ તેની મને શંકા છે. 'મારે તો એક ડગલું બસ થાય,' એમ તેઓ કહે છે, અને ભવિષ્યમાં ડોકિયું કરવા કે નિશ્ચિતપણે વિચારેલું ધ્યેય પોતાની સમક્ષ રાખવા તેઓ પ્રયત્ન જ કરતા નથી. સાધનોને સંભાળો એટલે સાધ્ય તો એની મેળે થઈ રહેશે, એમ વારંવાર કહેતા એઓ કદી થાકતા નથી. તમારી આત્મશુદ્ધિ કરો, એટલે બધું આવી મળશે. પણ આ વિચારસરણી રાજકીય કે વૈજ્ઞાનિક નથી અને કદાચ નૈતિક પણ ન હોય. એમાં બહુ સંકુચિત નીતિ રહેલી છે, અને 'આત્મશુદ્ધિ' કે સારાપણું શું એ એમાં પ્રથમથી ગૃહીત ધરી લેવામાં આવે છે. આત્મશુદ્ધિ શું કેવળ અંગત બાબત છે કે સામાજિક બાબત છે? ગાંધીજી ચારિત્ર્ય પર બહુ ભાર મૂકે છે અને બૌદ્ધિક કેળવણી અને વિકાસને ઝાઝું મહત્ત્વ આપતા નથી. ચારિત્ર્ય વિનાની બુદ્ધિ ભયરૂપ થવા સંભવ છે, પણ બુદ્ધિ વિનાનું ચારિત્ર્ય કેવું હોય? અને ચારિત્ર્ય ઘડાય છે પણ શી રીતે? મધ્યકાલીન ખ્રિસ્તી સાધુઓની સાથે ગાંધીજીની તુલના કરવામાં આવે છે અને એમના ઘણા ઉદ્ગારો આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રના અનુભવો અને પદ્ધતિઓ સાથે એ બંધ બેસતા થતા નથી.

પણ એ તો ગમે તેમ હોય. મને પોતાને ધ્યેય વિષેની અસ્પષ્ટતા શોચનીય લાગે છે. કર્મને પરિણામકારક કરવું હોય તો તે સ્પષ્ટપણે સમજેલા ધ્યેયને ઉદ્દેશીને હોવું જોઈએ. જીવન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતું નથી એ સાચું, અને તેથી સમયે સમયે તેને અનુકૂળ કરવા ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો પડશે; છતાં હમેશાં કંઈક ધ્યેય નજર સામે સ્પષ્ટ હોવું જ જોઈએ છે.

મને લાગે છે કે ગાંધીજી જેટલા દેખાય છે તેટલા પોતાના ધ્યેય વિષે અનિશ્ચિત નથી. અમુક ચોક્કસ દિશામાં જવા માટે એઓ અત્યંત આતુર છે. પણ આધુનિક વિચારો અને પરિસ્થિતિ સાથે એ તદ્દન વિરોધી છે, અને એ બેનો મેળ બેસાડવામાં કે પોતાના ધ્યેય પ્રત્યે જતા માર્ગના વચલા પગથિયાં નક્કી કરવામાં હજુ સુધી તે શક્તિમાન થયા નથી. આથી અસ્પષ્ટતાનો આભાસ થાય છે અને એને સ્પષ્ટ કરવા પ્રત્યે એમનામાં અણગમો દેખાય છે. જ્યારથી એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના જીવનની દૃષ્ટિ નક્કી કરવા માંડી ત્યારથી એટલે લગભગ પચીસ વર્ષથી એમનું સામાન્ય વલણ પૂરતું સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી આવે છે. એમના જૂના લેખો કે જે અંશે એમના આજના વિચારોના દર્શક છે તે હું જાણતો નથી. કદાચ પૂરા નહિ જ હોય એની મને શંકા છે; છતાં એમના વિચારોની ભૂમિકાને સમજવામાં એ મદદરૂપ થાય છે.

૧૯૦૯માં એમણે લખ્યું હતું કે "હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તે જે શીખ્યું છે તેને ભૂલવામાં છે. રેલવે, તાર, ઇસ્પિતાલો, વકીલો, દાક્તરો અને એવું બધું જવું જોઈશે. સાચું જીવનપ્રદ સુખ ખેડૂતના જીવનમાં છે એમ જાણી, કહેવાતા ઉપલા વર્ગોએ જ્ઞાનપૂર્વક, ધર્મબુદ્ધિથી અને ઇરાદાપૂર્વક સાદું, ખેડૂતનું જીવન શીખવું જોઈશે." વળી તેમણે કહ્યું છે "જ્યારે પણ હું આગગાડીમાં કે મોટરમાં બેસું છું ત્યારે મને જે સત્ય લાગે છે તેનાથી વિરુદ્ધ કરું છું એવું લાગ્યા કરે છે." "અત્યંત કૃત્રિમ અને વેગવાળાં વાહનોથી દુનિયાને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે અશક્ય મનોરથ છે."

આ આખુંયે તત્ત્વજ્ઞાન મને ખોટું, નુકસાનકારક અને અસાધ્ય લાગે છે. એની પાછળ ગરીબ અને કઠણ વૈરાગ્યપ્રધાન જીવન માટેનો ગાંધીજીનો પ્રેમ અને પ્રશંસા રહ્યાં છે. એમની દૃષ્ટિએ સુધારો અને સંસ્કૃતિ માણસોની જરૂરિયાતો વધારવામાં કે જીવનનું ધોરણ ઊંચું ચડાવવામાં નથી, 'પણ ઇરાદાપૂર્વક અને સ્વેચ્છાથી જરૂરિયાતોને ઘટાડવામાં છે, કારણ કે તે જ સાચું સુખ અને સંતોષ લાવે છે અને સેવાની શક્તિ વધારે છે.' જો આ પક્ષ સ્વીકારી લઈએ તો પછી ગાંધીજીની વિચારસરણીને અનુસરવું અને એમની પ્રવૃત્તિઓને સારી રીતે સમજવું સહેલું થાય છે. પણ આપણામાંના ઘણા આ પક્ષ સ્વીકારતા જ નથી અને પછી જ્યારે એમની પ્રવૃત્તિઓ આપણી રુચિ પ્રમાણે નથી ચાલતી એવું માલૂમ પડે છે ત્યારે તેની ફરિયાદ કરીએ છીએ.

હું પોતે ગરીબી અને સંકટસહનની સ્તુતિ પસંદ કરતો નથી. હું એ બંનેને જરાયે ઇષ્ટ માનતો નથી. તેમનો નાશ જ થવો જોઈએ. તેમજ તપસ્વી જીવન પણ, ભલે કેટલીક વ્યક્તિઓને તે અનુકૂળ આવતું હોય પણ સામાજિક આદર્શ તરીકે હું યોગ્ય માનતો નથી. સાદાઈ, સમાનતા અને આત્મસંયમ એ હું સમજી શકું છું અને તેમની મને કદર પણ છે. પણ શરીરદમનને હું સમજી કે વખાણી શકતો નથી. જેમ કસરતબાજને પોતાનું શરીર કેળવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ મન અને ટેવોને પણ કેળવવાની અને અંકુશમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે એ હું માનું છું. જે માણસ અતિશય વિષયલોલુપ હોય તે કસોટીને સમયે બહુ દુઃખ સહન કરી શકે અથવા અત્યંત આત્મસંયમ બતાવી શકે કે ધીરતાપૂર્વક વર્તી શકે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. મનને નીરોગી રાખવા માટે વધારે નહિ તોયે શરીરને નીરોગી રાખવા જેટલી કેળવણીની જરૂર છે. પણ આનો અર્થ તપસ્વી જીવન કે શરીરદમન તો નથી જ.

વળી સાદા ખેડૂતજીવનને આદર્શરૂપે રજૂ કરવાની વાત પણ હું બિલકુલ યોગ્ય ગણતો નથી. મને તો એથી લગભગ ત્રાસ છૂટે છે અને હું પોતે તે સ્વીકારું એ તો બાજુએ રહ્યું, ઊલટું ખેડૂતને પોતાને તેમાંથી હું બહાર ખેંચવા ઇચ્છું છું. આનો અર્થ એ નથી કે હું તેમને શહેરોમાં લાવવા ઇચ્છું છું પણ શહેરોની સગવડોને ગામડાંઓમાં પહોંચાડવા ઇચ્છું છું ખરો. આવું જીવન મને સાચું સુખ આપવાને બદલે જેલના જેટલું જ ખરાબ લાગશે. 'ખુરપીવાળા માણસ' (ખેડૂત)માં એવું તે શું છે કે જેને આપણો આદર્શ માનીએ? અસંખ્ય પેઢીઓથી દબાતો અને ચુસાતો

આવતો હોવાને લીધે-જે પશુઓની સાથ તે જીવન ગાળે છે તેમનામાં અને તેનામા ભાગ્યે જ બહુ અંતર છે

> કેણે એની હણી લીધી હશે શક્તિ ઉત્સાહ કેરી ?
> કેણે એની હણી લીધી વળી, શક્તિ નૈરાશ્યનીયે ?
> ને પ્રાણી એ અજબ દીસતો, હર્ષ ને શોક મુક્ત,
> • મૂઢો મૂગો, જડ જ નકરો બેલનો ભાઈ જાણે ![1]

બુદ્ધિમાન પ્રાણીની સ્થિતિમાંથી નીકળી જઈ, જ્યાં બુદ્ધિની કશી કિંમત નથી એવી જંગલી દશા પ્રત્યે વળવાની આ ઇચ્છા મને બિલકુલ સમજાતી નથી. જેમાં મનુષ્યનાં ગૌરવ અને પુરુષાર્થસિદ્ધિ રહેલાં છે તેને જ વગોવી અને ઉતારી પાડી, જેમાં મન સદાયે વ્યાકુળ રહે અને એનો વિકાસ અટકી જાય, એવી જાતનું ભૌતિક વાતાવરણ ઇષ્ટ માનવામાં આવે છે વર્તમાન સંસ્કૃતિ અનિષ્ટોથી ભરેલી છે એ સાચું; પણ એ સારી વસ્તુઓથી પણ ભરેલી છે, અને પેલાં અનિષ્ટોનો નાશ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે એ સંસ્કૃતિને મૂળથી ઉખેડી નાખવી, એટલે આ શક્તિનો પણ નાશ કરવો અને આનંદહીન, પ્રકાશહીન, દળદરી જીવન પ્રત્યે વળવું પણ એ મનોરથ ઇષ્ટ હોય તોપણ સિદ્ધ ન થઈ શકે એવો છે પરિવર્તનશીલ સંસારની નદીનો પ્રવાહ આપણે અટકાવી શકતા નથી કે તેનાથી અળગ પણ થઈ શકતા નથી; અને, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જ્ઞાનનું ફળ ચાખ્યા પછી આપણે તેનો સ્વાદ ભૂલી શકતા નથી અને પાછા જંગલીપણા પ્રત્યે જઈ શકતા નથી

આની ઉપર દલીલ કરવી બહુ મુશ્કેલ છે, કારણકે, બે દૃષ્ટિબિંદુ સાવ જ જુદા છે. ગાંધીજી વ્યક્તિગત મોક્ષ અને પાપની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે છે, જ્યારે આપણામાંના ઘણાના મનમાં સમાજનુ કલ્યાણ એ જ સૌથી મહત્ત્વની વાત લાગે છે 'પાપ' એટલે શું તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી, અને તેને લીધે કદાચ ગાંધીજીના જીવન પ્રત્યેના એકંદર વલણને પણ બરાબર ઝીલી શકતો નથી સમાજની સ્થિતિ કે સમાજ-વ્યવસ્થા બદલવા તેઓ બહાર પડ્યા નથી, પણ વ્યક્તિઓના પાપનો નાશ કરવા તેઓ મથે છે એમણે લખ્યુ છે, "સ્વદેશીનો ઉપાસક દુનિયાને સુધારવાનુ મિથ્યા કાર્ય ઉપાડી લેતો નથી, કારણકે એ જાણે છે કે દુનિયા તો ઈશ્વરના નિયમો પ્રમાણે જ ચાલે છે, અને સદાયે ચાલશે " અને છતા, એ દુનિયાને સુધારવાને એમણે લડાઈ લડવામાં બાકી નથી રાખી પણ એમના સુધારાનુ લક્ષ્ય વ્યક્તિનો સુધારો, ઇન્દ્રિયોનો જય, વિષયસેવનની ઇચ્છાનું દમન છે આને જ તેઓ પાપ કહે છે ફાસિઝમ ઉપર લખેલા એક પુસ્તકમા એક સમર્થ રોમન કેથલિક લેખકે સ્વતંત્રતાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે કદાચ ગાંધીજી સ્વીકારી લે "સ્વતંત્રતા એટલે બીજુ કશું નહિ. પણ

[1] 'ખૂરપીવાળા માણસ' નામના જે કાવ્યમાથી આગળ ૪૬૭મે પાને ઉતારો લીધો છે તે જ કાવ્યમાથી. —ભા. ક.

કહે છે: "નહિ, હું મારી સમગ્ર શક્તિથી પોકારીને કહું છું કે પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું વિષયાકર્ષણ પણ અસ્વાભાવિક છે."

ઇડિપસ[1] મનોવિકારના ફ્રોઈડના અને માનસ-પૃથક્કરણમાંથી શોધાયેલા વિચારોનાં પ્રસારના આ જમાનામાં ભારપૂર્વક કહેલા આ શબ્દો વિચિત્ર અને કોઈ પ્રાચીન જમાનાના લાગે છે. કાં તો એ શ્રદ્ધાથી માનો અથવા છોડી દો, એમાં કોઈ વચલો માર્ગ નથી કારણકે એ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, બુદ્ધિનો નથી. હું પોતે તો માનું છું કે આમાં ગાંધીજી સાવ જ ભૂલેલા છે કેટલાકને માટે આ સલાહ બરાબર હોય, પણ એક સામાન્ય ધોરણ તરીકે તો એમાંથી નાકમેદી, પરાણે દમન, જ્ઞાતતંતુની બીમારી અને બધા પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક રોગો જ પરિણમે. વિષયસેવનમાં સંયમ જરૂર ઇષ્ટ છે, પણ ગાંધીજીનું ધોરણ એને બહુ અંશે સિદ્ધ કરશે કે કેમ એને વિષે મને શંકા છે. એ બહુ જ આકરું છે, અને ઘણાખરા લોકો એમ જ નિર્ણય કરે છે કે એ એમની શક્તિ બહારનું છે. અને પરિણામે તેઓ પોતાની હમેશાની રીતે વર્તે છે અથવા પતિપત્ની વચ્ચે કંકાસ થાય છે. ગાંધીજી એમ માનતા જણાય છે કે સંતતિનિયમનની રીતોમાં વિષયસેવનની અતિશયતા રહેલી જ છે, અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના વિષયાકર્ષણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો બધાં જ સ્ત્રીપુરુષો એકબીજાની પાછળ દોડ્યા કરશે. પણ આ બેમાંથી એકેય અનુમાનને માટે આધાર નથી આ સ્ત્રીપુરુષસંબંધનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો તો છે જ; છતાં ગાંધીજીના મન ઉપર આ પ્રશ્ને આટલી બધી સવારી શા સારુ કરી છે તે હું સમજતો નથી એમને માટે આ બાબતમાં મધ્યમ માર્ગ જ નથી, કાં તો આ પાર, કાં તો પેલે પાર! બેય અંતિમ છેડા છે, જે મને બહુ અસામાન્ય અને અસ્વાભાવિક લાગે છે. આજકાલ સ્ત્રીપુરુષસંબંધ વિષેના સાહિત્યનો જે ધોધ ચાલી રહ્યો છે તેનું આ પરિણામ હોય એ સંભવે છે. હું માનું છું કે હું એક સામાન્ય મનુષ્ય છું, અને વિષયવાસનાએ મારા જીવનમાં ભાગ ભજવ્યો છે પણ એણે મને કદી અકળાવ્યો નથી કે મારી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિમુખ કર્યો નથી એ જીવનનો ગૌણ વિષય રહેલો છે

તાત્ત્વિક રીતે એમની વિચારસરણી એ સંન્યાસીની વિચારસરણી છે. સંન્યાસીએ સંસાર અને સંસારી જીવન તરફથી પોતાનું મોઢું ફેરવી લીધું હોય છે; એ જીવનને ચહાતો નથી અને તેને પાપ સમજે છે સંન્યાસી માટે એ સ્વાભાવિક છે. પણ સંસારી સ્ત્રીપુરુષો, જેઓ જીવનમાં આનંદ માને છે અને તેનું જેટલું સુખ ભોગવાય તેટલું ભોગવી લેવા ઇચ્છે છે, તેમને માટે એમનું ધોરણ લાગુ ન કરી શકાય અને એક અનિષ્ટને અટકાવવા જતાં ગાંધીજી બીજાં ઘણાં અને વધારે ગંભીર અનિષ્ટો સહન કરી લે છે.

આમાં ઘણું વિષયાંતર થયું છે પણ અલીપુર જેલના એ ઉદાસ જીવનમાં આ બધા વિચારો મારા મનમાં ઘોળાતા હતા, અને કંઈ ક્રમ કે વ્યવસ્થા વિના બધા

---

૧ એક ગ્રીક પૌરાણિક પાત્ર, જે એક શાપને પરિણામે પોતાની માતાને પરણ્યો હતો આ ઉપરથી પુત્રના માતૃવત્ સ્ત્રી પ્રત્યે કે પુત્રીના પિતાવત્ પુરુષ પ્રત્યે થતા આકર્ષણને 'ઇડિપસ' મનોવિકાર નામ આપ્યું છે —અા. ક.

ખાચરો થઈને મને મૂંઝવતા અને અકળાવતા હતા સૌથી વિશેષ તો એકાંત અને સત્યાનાશની લાગણી મને અકળાવી રહી હતી, અને તેમાં જેલની ગૂંગળાવનારી મારી નાનકડી એકાંત ઓરડી ઉમેરો કરતી હતી હું બહાર હોત તો મને લાગેલો આઘાત વધારે ક્ષણિક નીવડત, અને નવી પરિસ્થિતિમાં હું જલદી જ પોતાને ગોઠવી દેત તથા મારા વિચારો પ્રકટ કરી તથા બીજા કામોમાં રોકાઈ તેમાંથી છુટકારો મેળવત. જેલમાં તો એવા છુટકારાને માટે અવકાશ જ નહોતો અને તેથી મેં કેટલાક ઉદ્વેગભર્યા દિવસો ગાળ્યા. સારે નસીબે મારા મનમાં સ્થિતિસ્થાપકતાની શક્તિ છે, અને નિરાશાના હુમલાઓમાંથી જલદી મુક્ત થઈ જાઉં છું એ રીતે હું વિષાદમાંથી મુક્ત થઈ રહ્યો હતો, તેટલામાં જેલમાં કમલાની મુલાકાત પણ થઈ એ મુલાકાતે મને ખૂબ ઉત્સાહિત કરી મૂક્યો અને મારી એકાકીપણાની લાગણી દૂર કરી. મને લાગ્યું કે બીજું ગમે તે થાય, અમે બે તો સાથે છીએ જ

૬૨. અજબ સમસ્યાઓ

જે લોકો ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવ્યા નથી પણ માત્ર તેમનાં લખાણોથી જ તેમને ઓળખે છે, તેઓ ગાંધીજીને વિષે કદાચ એવી કલ્પના કરી લેશે કે ગાંધીજી કોઈક શ્રદ્ધાળુ પાદરી જેવા, અતિશય ચોખલિયા, સતત દિવેલ પીધેલા જેવા, દૈવવાદી આનંદશત્રુ અને 'કાળા ઝભ્ભા પહેરી ચેલાઓની ચોકી કરનારા (રોમન કૅથલિક) સાધુઓ' જેવા લગભગ હશે પણ એમનાં લખાણો એમને અન્યાય કરે છે, એમનાં લખાણમાંથી ભાસે છે તેના કરતાં એઓ ઘણા વધારે મહાન છે, અને એમનાં લખાણોમાંથી છૂટાછવાયા ઉદ્ગાર ટાંકી તે પર ટીકા કરવી વાજબી નથી. દૈવવાદી પાદરી ગણવા એ સાવ જ ખોટું છે એમનું સ્મિત આનંદદાયક છે, એમનું હાસ્ય ચેપી છે, અને એઓ ચોમેર પ્રસન્ન વિનોદનાં કિરણો ફેંકે છે એમનામાં એક પ્રકારની બાલ્યવૃત્તિ છે જે મુગ્ધ કરે છે એઓ ઓરડામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જાણે પોતાની સાથે વાતાવરણને પ્રસન્ન કરનારો સ્વચ્છ પ્રાણવાયુ લેતા આવે છે

એઓ વિરોધાભાસના એક અજબ નમૂના છે મને લાગે છે કે બધા અસાધારણ શ્રેષ્ઠ માણસોમાં આવું હોય છે ઘણા વરસથી મને આ સમસ્યા મૂંઝવે છે દુખી દરિદ્રી માટે આટલા બધા પ્રેમ અને ધગશ છતાં જે પદ્ધતિનું એ અનિવાર્ય પરિણામ છે અને જે એને કચરી નાખે છે તે જ પદ્ધતિનો ગાંધીજી કેમ બચાવ કરે છે? અહિંસા માટેનો આટલો ભારે આગ્રહ છતાં હિંસા અને બળાત્કાર ઉપર રચાયેલી રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો એઓ કેમ પક્ષપાત કરે છે? પણ આવી વ્યવસ્થાનો એઓ પક્ષપાત કરે છે એમ કહેવું કદાચ સાચું ન હોય, એમની ફિલસૂફી ઓછેવત્તે અંશે અરાજકતાવાદીની છે પણ આદર્શ અરાજક તંત્ર અત્યંત દૂર હોવાથી અને સહેલાઈથી કલ્પી શકાય એમ ન હોવાથી તેઓ ચાલુ વ્યવસ્થાને સ્વીકારી લે

છે મને લાગે છે કે આજની વ્યવસ્થા બદલવામાં હિંસાના સાધનનો તેઓ વિરોધ કરે છે તે કેવળ એક સાધન તરીકે જ નહિ. કારણકે વર્તમાન સમાજમાં પરિવર્તન કરવા માટે વાપરવાના સાધનોનો વિચાર બાજુએ રાખીએ તો પણ યોગ્ય કાળમાં સિદ્ધ કરી શકાય એવો એક નિશ્ચિત આદર્શ મૂર્ત સ્વરૂપમાં આપણે ખડો કરી શકીએ છીએ

કેટલીક વાર તેઓ પોતાને સમાજવાદી કહેવડાવે છે પણ એ એક ખાસ અર્થમાં જ સાધારણ રીતે સમાજની જે આર્થિક વ્યવસ્થાને સમાજવાદને નામે આપણે ઓળખીએ છીએ તે સાથે એને, હોય તોયે બહુ થોડો જ સંબંધ છે એમનો દાખલો લઈ મહાસભાના કેટલાક આગેવાન કાર્યકર્તાઓ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા થયા છે, પણ તેમનો 'સમાજવાદ' એ એક પ્રકારની અસ્પષ્ટ ભૂતદયાની વૃત્તિ જ છે રાજકીય પરિભાષાના આ અસ્પષ્ટ શબ્દના ભળભરેળા પ્રયોગમાં તેમની સાથે એક બહુ મોટા સાથી પણ છે કારણકે એમાં તેઓ કેવળ ઇંગ્લંડના રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળના મુખ્ય પ્રધાનને જ અનુસરે છે [1] હું જાણું છું કે ગાંધીજી આ વિષયમાં અજ્ઞ નથી, કારણકે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજવાદ અને માર્ક્સવાદ ઉપર પણ તેમણે ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, અને બીજાઓ સાથે ચર્ચા પણ કરી છે પણ હું જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ એવા અભિપ્રાય પર આવતો જાઉં છું કે મહત્ત્વના વિષયોમાં આપણી બુદ્ધિ આપણને બહુ દૂર લઈ જઈ શકતી નથી વિલિયમ જેમ્સે કહ્યું છે "તમારું હૃદય એક વસ્તુ માનવાની ઇચ્છા ન કરે તો તમારી બુદ્ધિ તમને કદી તે વસ્તુ મનાવી શકશે નહિ.' આપણી સામાન્ય દૃષ્ટિ આપણી ભાવનાઓથી રંગાયેલી રહે છે અને બુદ્ધિનું નિયમન કરે છે ધાર્મિક, રાજકીય કે આર્થિક ગમે તે વિષય હોય, આપણી ચર્ચાઓ, ખરું જોતાં, કેવળ ભાવના કે મૈત્રુણને જ વશ રહે છે શોપનહોરે કહ્યું છે તેમ 'માણસ ઇચ્છે તે કરી શકે છે પણ એ પોતે શી ઇચ્છા કરશે તે એના વશમાં નથી"

દક્ષિણ આફ્રિકાના શરૂઆતના દિવસોમાં ગાંધીજીના જીવનમાં એક ભારે પરિવર્તન થયું, અને એની એમના પર ભારે અસર થઈ તથા તેમનું જીવન વિષેનું આખું દૃષ્ટિબિંદુ જ પલટાઈ ગયું ત્યારથી એમના બધા વિચારો એક નિશ્ચિત ખૂંટીએ બંધાયેલા છે, અને હવે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય કે એમનું મન હવે નવા વિચારો સ્વીકારવાને માટે ખુલ્લું છે જેઓ એમને કંઈક નવી સૂચના કરે તેમને તેઓ અત્યંત ધીરજથી અને ધ્યાનથી સાંભળે છે ખરા, પણ એમના એ બધા વિનયયુક્ત ધ્યાન દેતાં તેમના મનનું બારણું તો દેવાયેલું જ છે એની છાપ આપણા પર પડ્યા વિના રહેતી નથી. કેટલાક વિચારોના ઉપર એઓ એટલા બધા નિશ્ચિતપણે દૃઢ થઈ ગયા છે કે બાકીનું બધું એમને ગૌણ લાગતું હોય છે બીજા અને ગૌણ વિષયોનો આગ્રહ રાખવો તે એ

1 જાન્યુઆરી ૧૯૩૫માં એડિનબરોમાં ધોરણસર જરૂરિયાત અને યુનિવર્સિટી એસોસિયેશનના ફેડરેશનને મોકલેલા સંદેશામાં મિ રામ્સે મેકડોનાલ્ડે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું 'સમયની મુશ્કેલીઓને લીધે દરેક પ્રજાને સંગઠિત અને એકાગ્ર થવું આવશ્યક થાય છે આ જ સાચો સમાજવાદ છે અને એ સાચી રાષ્ટ્રીયતા પણ છે,—તથા કહો તો એ સાચો વ્યક્તિવાદ પણ છે"

મહાન યોજનામાં ભમતા અને ભંગ પાડવા જેવું એમને લાગે છે. પૈસો ભૂંડી સત્તા હોવાથી બીજા બધા વિચારો બરાબર ગોઠવાઈ જશે એમ એઓ માને છે. જો સાધનો યોગ્ય હોય તો પરિણામ યોગ્ય આવવું જ જોઈએ.

મને લાગે છે કે એમના વિચારોની આ મૂળ ભૂમિકા છે. વળી સમાજવાદ, અને ખાસ કરીને માર્ક્સવાદ પ્રત્યે — એ વાદના હિંસા સાથેના સંબંધને લીધે — તેઓ શંકાની નજરે જુએ છે. 'વર્ગવિગ્રહ' એ શબ્દોમાં જ એમને કલહ અને હિંસાની ગંધ આવે છે અને તેથી અળખામણા લાગે છે. વળી સામાન્ય પ્રજાના જીવનનું ધોરણ એક અમુક અત્યંત ટૂંકી મર્યાદાથી અધિક ચડાવવાની એમને ઇચ્છા જ નથી. પ્રમાણ કે વધારે ધણું ભોગવું કે સુખમય ઇંદ્રિયલોલુપતા અને પાપ પ્રત્યે પ્રજાને લઈ જશે એવો તેમને ડર છે. મુઠ્ઠીભર માણસો બહુ ભોગી છે એટલી જ કંઈ ઓછી ખરાબી છે કે એમાં બીજા ઉમેરવાની જરૂર હોય? ૧૯૨૬માં એમણે લખેલા એક કાગળમાંથી આવું કાંઈક અનુમાન નીકળે છે. ઇંગ્લંડમાં જ્યારે કોલસાની ખાણોમાં મોટી કામબંધી અને હડતાળ થયાં હતાં તે વખતે એમને મળેલા એક કાગળનો એમણે ઉત્તર વાળ્યો હતો, કેમકે એવી દલીલ કરી હતી કે માલિકો સાથેની આ લડતમાં ખાણના મજૂરો હારી જશે, કારણ કે તેઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે, અને તેથી તેમણે પોતાની વસ્તી ઘટાડવા માટે સંતતિનિયમનનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ કાગળના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું:

'જો ખાણવાળા અન્યાય કરતા છતાં જીતતા હોય તો તેનું કારણ એ નથી કે ખાણના મજૂરો વધારે પડતાં છોકરાં ઉત્પન્ન કરે છે, પણ એ છે કે મજૂરો દરેક રીતે સંયમી જીવન ગાળવાનો પાઠ શીખ્યા નથી. જો મજૂરોને છોકરાં જ ન હોત તો તો તેમને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે એક પણ પ્રેરણબળ જ ન રહેત અને પગાર વધારવાને માટેનો તેમનો કેસ જ ઊડી જાત. તેમને દારૂ પીવાની, જુગાર ખેલવાની અને તમાકુ પીવાની જરૂર છે ખરી કે? માલિકો પણ એ બધું કરે છે છતાં તેમની કેમ જીત છે એમ પૂછવું એ કાંઈ જવાબ છે કે? જો મજૂરો માલિકના કરતાં સારા હોવાનો દાવો ન કરતા હોય તો દુનિયાની સહાનુભૂતિ માગવાનો તેમને શો હક છે? શું ધનવાનો વધારવા અને ધનવાદને મજબૂત કરવા માટે? જ્યારે લોકતંત્રનું જોર હશે ત્યારે દુનિયા વધારે સારી હશે એ વચનને આધારે તો લોકતંત્રને અપનું પૂજીએ છીએ. આપણે ધનવાનોને વિષે અને ધનવાદને વિષે જે અનિષ્ટ આરોપીએ છીએ તે જ અનિષ્ટ મોટા પાયા ઉપર આપણે પણ ન કરીએ તો સારું.'[1]

આ વાંચતી વખતે અંગ્રેજ મજૂરો અને તેમનાં બૈરાંછોકરાંઓના ક્ષુધાપીડિત અને કરમાઈ ગયેલા ચહેરા મારી નજર આગળ તરવા લાગ્યા. કારણ કે જે રાક્ષસી તંત્ર તેમને ચગદી રહ્યું હતું તેની સામે અસહાયપણે અને દયામણી રીતે ઝૂઝતા મેં તેમને ૧૯૨૬ના ઉનાળામાં જોયા હતા. ગાંધીજીની દલીલ તો પણ સાવ સાચી નથી.

[1] ગાંધીજીના 'નીતિનાશને માર્ગે' એ પુસ્તકમાંથી આ કાગળ લીધો છે.

મજૂરો પગારના વધારા માટે નહિ પણ તેનો ઘટાડો અટકાવવા અને તેમની સામે કામબંધી જાહેર કરવામાં આવી હતી તે માટે લડતા હતા પણ આ વાત આજે મહત્ત્વની નથી તેમજ મજૂરોએ સંતતિનિયમનના ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે નહિ તે પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો નથી જોકે ઔદ્યોગિક કલહો મટાડવા માટે આ સૂચના કંઈક વિચિત્ર તો છે જ ગાંધીજીના કાગળમાંથી આ અવતરણ તો મેં એટલા માટે કાઢ્યું છે કે મજૂરોના પ્રશ્ન વિષે અને એમના જીવનનિર્વાહનું ધોરણ ઊંચું કરવાની સામાન્ય રીતે થતી માગણી વિષે એમનું શું દૃષ્ટિબિંદુ છે તે આપણે સમજી શકીએ એ દૃષ્ટિબિંદુ સમાજવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી જ નહિ પણ સાચું પૂછો તો મૂડીવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અત્યંત ભિન્ન છે માલદાર લોકોનો સ્વાર્થ આડે ન આવતો હોય તો વૈજ્ઞાનિક કે ઔદ્યોગિક શોધખોળને પરિણામે આજે દરેક માણસને નિર્વિવાદપણે સરસ ખોરાક, કપડાં, અને ઘર આપી શકાય અને તેમના જીવનનું ધોરણ ઊંચું ચડાવી શકાય એમ છે, એમ લાગે તો એમાં એમને ઝાઝો રસ નથી, કારણ કે એવાં પરિણામો અમુક હદ ઉપરાંત લાવવા માટે એમને પડી જ નથી આથી સમાજવાદ જે આશાઓ આપે છે તેથી એમને કશું આકર્ષણ થતું નથી, અને મૂડીવાદ એમને કંઈક પણ સહન કરવા યોગ્ય લાગે છે કારણ કે એથી પાપ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ રહે છે તેમને તો બન્નેનો અણગમો છે પણ બીજાને તેઓ ઓછા અનિષ્ટ તરીકે, અને તે છે એટલા માટે જ, વેઠી લે છે

કદાચ આ રીતે એમના વિચાર રજૂ કરવામાં હું ભૂલ કરતો હોઉં પણ મને એમ લાગે છે ખરું કે એમનું વલણ આ પ્રકારનું છે અને એમના ઉદ્ગારોમાં આવતા જે વિરોધાભાસો અને અસ્પષ્ટ કથનો આપણને મૂંઝવે છે તે ખરું પૂછતાં, એઓ જે પૂર્વપક્ષ સ્વીકારીને આગળ ચાલે છે તે સાવ જુદો હોવાને લીધે છે લોકો બહુ ભારે સગવડો અને ફુરસદનો આદર્શ બાંધે એમ તે ઇચ્છતા જ નથી પણ પોતાનું નૈતિક જીવન સુધારે ખરાબ ટેવો છોડે ઓછામાં ઓછા ભોગો ભોગવે અને એ રીતે વ્યક્તિગત અને આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધે એમ તેઓ ઇચ્છે છે આથી સેવા કરવા ઇચ્છનારા સેવકોએ જનતાની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સુધારવાની નથી પણ જાતે જનતા જેટલી સાદી રહેણી ઉપર ઊતરી તેમનામાં સમાન દાવે ભળી જવાનું છે એમ કરતાં જતાં જનતાનું ધોરણ કંઈક ચડશે તો તેઓ ઊંચું કરવાના જ એમના મત પ્રમાણે આ જ સાચું લોકશાસન છે ૧૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ને દિવસે બહાર પાડેલા પોતાના નિવેદનમાં એમણે લખ્યું હતું કેટલાય લોકો એમ માની બેઠા છે કે મારો વિરોધ કરવો જ અશક્ય છે આ વસ્તુના જ્ઞાનથી હું લજવાઉં છું કારણ કે હું સ્વભાવસિદ્ધ લોકશાસનવાદી છું માનવજાતિના અકિંચનમાં અકિંચન લોકો સાથે એક થઈ જવું તેમની સ્થિતિથી જરાયે સારી સ્થિતિમાં રહેવાની આકાંક્ષા ન રાખવી અને પોતાની હોય તેટલી શક્તિથી એ આકાંક્ષાને અનુરૂપ જીવનના ધોરણને પહોંચવાનો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસ કરવો — આટલાથી એ દાવો કરવાનો અધિકાર મળતો હોય તો હું એ દાવો કરું છું

આમવર્ગથી આપણે પોતાને છૂટા પાડી નાખવા અને તેમનામાંના બહુ મોટા ભાગને અત્યંત આવશ્યક સાધનોની પણ તંગી છે તેમની આગળ આપણા એશઆરામ અને જીવનના બહુ ઊંચા ધોરણનું અભિમાનપૂર્વક પ્રદર્શન કરવું એ અણછાજતું અને અયોગ્ય છે એટલો સ્વીકાર કરતા છતાં ગાંધીજીએ જે લોકશાસનવાદીની દલીલ અને ટીકા રજૂ કરી છે તેની સાથે ભાગ્યે જ કોઈ આધુનિક લોકશાસનવાદી મૂડીવાદી કે સમાજવાદી સંમત થશે પણ જૂના ધાર્મિક વિચારનો કોઈ પુરુષ એમના વિચારો સાથે થોડો સહમત થાય એ સંભવ છે કારણકે બન્ને જણાઓની ભાવનાઓ ભૂતકાળ સાથે બંધાઈ ગયેલી છે અને તેઓ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ જ બધો વિચાર કરે છે શું છે કે શું થશે તેનો વિચાર કરવાને બદલે શું હતું તેનો તેઓ વધારે વિચાર કરે છે મગજમાં પોતાની માનસિક સૃષ્ટિરચનામાં ભૂતકાળમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે કે ભવિષ્યકાળમાંથી તે વચ્ચે આકાશપાતાળનો ભેદ છે જૂના જમાનામાં સામાન્ય જનતાના જીવનનું ધોરણ વધારવાનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ હતો ગરીબો જગતમાં હમેશાં જ હતા મૂઠીભર ધનિક લોકો સમાજનું આવશ્યક અંગ હતા કારણ કે અર્થોત્પાદનને માટે તેમની જરૂર હતી આથી ધાર્મિક સુધારક અને લાગણીવાળો માણસ એની આવશ્યકતા સ્વીકારતો પણ તે સાથે જ તેને પોતાના ગરીબ ભાંડુઓ પ્રત્યેના કર્તવ્ય બજાવવાનું તેમના મન ઉપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તેમણે ગરીબોના ટ્રસ્ટી થવું જોઈએ તેમણે દાનશીલ થવું જોઈએ આમ ધર્મમાં દાન એક મહાન સદ્ગુણ મનાતો થયો ગાંધીજી પણ દેશી રાજા મોટા જમીનદાર અને મૂડીવાળા પ્રજાના ટ્રસ્ટીઓ છે એ વિચાર ઉપર સદા ભાર મૂકતા આવ્યા છે એ બાબતમાં ભૂતકાળના અનેક ધાર્મિક પુરુષોની પરંપરાને જ તેઓ અનુસરે છે પોપે જાહેર કર્યું છે કે ધનવાનોએ પોતાને પ્રભુના સેવક અને જે ગરીબોના ભગવાન ઈશુ ખ્રિસ્તે પોતે તેમના હાથમાં સોંપ્યું છે તેમના પાલક તથા ઈશ્વરની સંપત્તિ તમને વહેંચી આપનારા ગણવા જોઈએ સામાન્ય હિંદુધર્મ અને ઇસ્લામ પણ આ જ વિચારોની પુનરાવૃત્તિ કરે છે અને ધનિકોને દાનપરાયણ થવા પોકાર કરે છે ધનિકો પણ મંદિરો મસ્જિદો કે ધર્મશાળાઓ બાંધી અથવા પોતાના મોટા ભંડારમાંથી થોડા તાંબા ચાંદીના સિક્કા ગરીબોને આપી પોતે ભારે ધર્મ કર્યાની લાગણી અનુભવે છે

મે ૧૮૯૧માં પોપ ૧૩મા લીઓએ કાઢેલા રેરમનોવારમ્ નામના પ્રસિદ્ધ ધર્મપત્રમાં એક ધ્યાન ખેંચનારો ફકરો છે તેમાં પ્રાચીન ધાર્મિક દૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું ઉદાહરણ છે નવી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ વિષે ચર્ચા કરીને તે નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે

પીડાવું અને ખમ્યા કરવું એ જ માનવસમાજના ભાગ્યમાં છે મનુષ્ય ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે મનુષ્યજીવનમાં જે દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ ઘર કરીને બેઠાં છે તેનો બહિષ્કાર કરવામાં ગમે તેટલું બળ કે યુક્તિ સફળ થશે નહિ જો કોઈ એવી સફળતા મેળવવાનો ડોળ કરતા હોય અને સંકટગ્રસ્ત લોકોને દુઃખ અને મુશ્કેલીઓમાંથી

ઉગારવાના અને તેમને નિર્વિઘ્ન આરામ અને શાશ્વત સુખ આપવાનાં વચન આપનાર હોય તો તેઓ પ્રશ્નને ઉતારે છે અને જેમના બેજવાબદારો લાભ લે છે અને તેમના ભોગ વચનોથી દુઃખમાં ઊલટો ઉમેરો જ થશે. દુનિયાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોવું અને તે સાથે તેનાં દુઃખોના નાશનો ઉપાય અન્યત્ર શોધવો — એથી વધારે ઉપયોગી કોઈ બીજી વાત નથી.'

આ 'અન્યત્ર' તે ક્યાં તે તેઓ આગળ બતાવે છે: '

આ લોકના ઉપભોગોની સાચી સમજણ અને કિંમત જે જીવન સદાયે ટકવાનું છે તે પરલોકના જીવનનો વિચાર કર્યા વિના બરાબર થઈ શકે નહિ. કુદરતમાંથી આપણે જે મહાન સત્ય શીખીએ છીએ તે જે મહાન ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંત પર ધર્મનું મંડાણ થયું છે તે જ છે. જ્યારે આપણું આ જીવન પૂરું થશે ત્યારે જ આપણું સાચું જીવન શરૂ થશે. પરમેશ્વરે આપણને ઇહલોકના નાશવંત અને ક્ષણિક ઉપભોગોને અર્થે નહિ પણ પારલૌકિક અને સનાતન ઉપભોગો માટે સરજ્યાં છે. એણે આપણને આ દુનિયામાં આપણા સાચા વતન તરીકે નહિ પણ દેશનિકાલ કરીને મોકલ્યા છે. પૈસા અને બીજાં પાર્થિવ મજૂરો સારાં અને ઇષ્ટ ગણે છે તે આપણી પાસે પુષ્કળ હોય કે બિલકુલ ન હોય, સનાતન સુખની દૃષ્ટિએ એ વાત બિલકુલ મહત્ત્વની નથી.'

આ ધાર્મિક વૃત્તિ પુરાણકાળની દુનિયાની વાસ્તવિક સ્થિતિથી ઉદ્ભવેલી હતી, કારણ કે તે વખતે વર્તમાન દુઃખમાંથી બચવા માટે બારી લોક ઉપર આશા બાંધવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ નહોતો. પણ જોકે હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે અને મનુષ્યોની આર્થિક સમૃદ્ધિ ભૂતકાળમાં કદી કલ્પનામાં ન આવી શકાય એટલી વધી છે, છતાં ભૂતકાળના સંસ્કારોની જકડમાંથી છૂટી શકાતું નથી અને તેથી હવે કેટલાક અસ્પષ્ટ અને અપ્રમેય આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. કૅથલિક લોકો બારમી અને તેરમી સદી — જેને બીજાઓ અંધકારનો યુગ કહે છે તે — ને જ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સતયુગ માને છે, કારણ કે તે વખતમાં પ્રસિદ્ધ ખ્રિસ્તી સંતો થઈ ગયા હતા અને ખ્રિસ્તી રાજાઓ ધાર્મિક યુદ્ધો લડવા બહાર પડ્યા હતા તથા મોટા ગોથિક બાંધણીનાં દેવળો ઊભાં થયાં હતાં. તેમની દૃષ્ટિએ એ યુગ સાચા ખ્રિસ્તી લોકશાસનનો હતો. મધ્યકાલીન મહાજનોના અંકુશ નીચે એની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં કે ત્યાર પછી લોકશાસનનો એવો સાક્ષાત્કાર કદી થયો નહોતો. મુસલમાનો 'ઇસ્લામી લોકશાસન' માટે શરૂઆતના ખલીફાઓનો સમય — કે જ્યારે તેઓ આશ્ચર્યજનક વિજયયાત્રા કરતા હતા તે — પ્રત્યે ભાવનાથી જુએ છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુઓ વૈદિક અને રામાયણ-મહાભારતના યુગ પર દૃષ્ટિ નાખે છે અને 'રામરાજ્ય'નાં સ્વપ્નાં જુએ છે. છતાં દુનિયાનો આખોય ઇતિહાસ બતાવે છે કે એ બધા કાળોમાં સામાન્ય જનતા અત્યંત દારિદ્ર્યમાં જ જીવન ગાળતી હતી. અન્ન, ખોરાક તથા જીવનની બહુ — મહત્ત્વની હાજતો માટે પણ તંગી અનુભવતી. ફુરસદ અને સાધનોવાળા ઉપરના

મુઠ્ઠીભર માણસો ભલે આધ્યાત્મિક વિચારો કરી શક્યા હશે પણ બીજાઓ તો માંડમાં પેટિયું ભરવા માટે જ ફાંફાં મારતા તે સિવાય બીજી કંઈ કલ્પના થઈ શકતી નથી ભૂખે મરતા માણસની સાંસ્કૃતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થવાનો બહુ ઓછો સંભવ છે એના વિચારો ખોરાકના અને તે કેમ મેળવવો એના ઉપાયના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન હશે

ઔદ્યોગિક યુગે ઘણાં અનિષ્ટો આણ્યાં છે અને તે આપણી નજર આગળ તર્યા કરે છે પણ આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે દુનિયાનો અંદર વિચાર કરતાં ખાસ કરીને જે ભાગોમાં ઉદ્યોગોનો ભારે વિકાસ થયો છે ત્યાં ભૌતિક સુખસગવડોનો પાયો એટલો મજબૂત નંખાયો છે કે ગમ્મે તેમ મનુષ્યોની સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ વધારે સહેલાઈથી કરી શકાય આ વસ્તુ હિંદુસ્તાન કે સામ્રાજ્યના બીજા સાંસ્થાનિક દેશોમાં જણાઈ આવતી નથી કારણ કે આપણે લોકોએ ઔદ્યોગિક વિકાસથી લાભ મેળવ્યો નથી આપણે તો એથી કેવળ ચુસાયા જ છીએ અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ પણ અને તેથીયે વધારે સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઊલટું વધારે ખોયું છે એમાં વાંક ઔદ્યોગિક વિકાસનો નહિ પણ વિદેશી સત્તાનો છે હિંદુસ્તાનમાં પાશ્ચાત્ય ગણાતા સુધારા દાખલ થવાથી હાલ તુર્ત માટે તો જાગીરદારશાહી જ મજબૂત થઈ છે અને એથી આપણા કોયડાઓ ઉકેલવાને બદલે ઊલટા વધારે ગૂંચવાય છે

આ આપણું કમભાગ્ય છે પણ આજની દુનિયાનું સાચું દર્શન કરવામાં આપણી દૃષ્ટિ તે બિનાથી રંગાવી ન જોઈએ કારણ કે આજની પરિસ્થિતિમાં ધનિક પુરુષની ઉત્પાદક સંસ્થાના અંગ તરીકે સમાજના અવયવ તરીકે પણ આવશ્યકતા રહી નથી અને ઇષ્ટતા પણ રહી નથી એ નિરુપયોગી થયો છે અને નકામો વચ્ચે નડતર કરે છે અને શ્રીમંતને દાનનો અને ગરીબને દૈવાધીન કૃતજ્ઞ કરકસરિયો અને સદાચારી બનવાનો ઉપદેશ દેવાનો ધર્મોપદેશકનો જૂનો ધંધો હવે નિષ્પ્રયોજન થયો છે મનુષ્યના સાધનો હવે અમર્યાદ વધ્યાં છે અને દુનિયાની ગૂંચોનો સામનો કરી તેમને ઉકેલવા શક્તિમાન છે ઘણુંખરું શ્રીમંતો કેવળ શરીર પરની જૂ જેવા લોહીચૂસ બન્યા છે અને એ લોહીચૂસ શરીરોપજીવી વર્ગોનું અસ્તિત્વ એ સાધનોના વિકાસમાં કેવળ વિઘ્નરૂપ જ નથી પણ નુકસાન કરનારું છે એ વર્ગ તથા તેમને નિભાવી રાખનારી વ્યવસ્થા ઉદ્યોગિતા અને અર્થોત્પાદનને ઊલટા અટકાવે છે અને બેય છેડાના બેકારો નિર્માણ કરવાને ઉત્તેજન આપે છે બેય છેડાના બેકારો એટલે કામ કર્યા વિના બીજાના શ્રમ પર જીવનારા તેમજ કામને અભાવે ભૂખે મરનારા ગાંધીજીએ પોતે પણ કેટલાક વખત પર લખ્યું હતું કે ભૂખે મરતા અને નિરુદ્યોગી લોકો માટે ઈશ્વર એક જ આવકારલાયક રૂપે પ્રકટ થઈ શકે એટલે કે શ્રમરૂપે અને તેની રોજીમાંથી મળતા અન્નની આશા રૂપે ઈશ્વરે માણસને અન્ન માટે શ્રમ કરવા નિર્માણ કર્યો અને કહ્યું કે જેઓ શ્રમ કર્યા વિના ખાય છે તેઓ ચોર છે

અર્વાચીન યુગના અટપટા પ્રશ્નોને પુરાણી પદ્ધતિઓ અને સૂત્રો લાગુ કરી સમજવા પ્રયત્ન કરવો અને તેમની બાબતમાં જૂનવાણી ભાષાનો પ્રયોગ કરવો એ ગૂંચવાડો

ઉત્પન્ન કરવાનો અને નિષ્પૃહતા કેળવવાનો માર્ગ છે કારણ કે, તે જમાનામાં એ પ્રશ્નો જ ઉભા થયેલા નહોતા ઘણા લોકોની એવી માન્યતા છે કે ખાનગી મિલકત ઉપરના માલિકી હકની કલ્પના દુનિયાના આદિકાળથી ચાલી આવેલી કલ્પનાઓમાંની એક છે, પણ વસ્તુત એ સદાયે ચાલતી આવી છે એક કાળે ગુલામો મિલકત ગણાતા તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અને બાળકો ધણીનો નવવધૂની પહેલી રાત પરનો અધિકાર રસ્તાઓ મંદિરો બાગો, કૂવા સાર્વજનિક વપરાશની વસ્તુઓ હવા અને જમીન — એ બધા ઉપર પણ માલિકી હક ચાલતો રાખતો પશુઓ હજુયે મિલકત ગણાય છે, જોકે ઘણા દેશોમાં કાયદાથી તે પરના માલિકીના અધિકારો મર્યાદિત કરવામાં આવ્યા છે લડાઈના કાળમાં માલિકી હકો ઉપર સતત કાપ મુકાય છે હાલના જમાનામાં મિલકત વધારે ને વધારે અમૂર્ત સ્વરૂપની થતી જાય છે જેમકે શેરો કેટલાક પ્રકારની આવક વગેરે જેમ જેમ માલિકી વિષેના ખ્યાલમાં ફરક પડતો જાય છે તેમ તેમ માલિકોના અમર્યાદ અધિકારોને મર્યાદિત કરવા માટે રાજ્ય વધારે ને વધારે દરમ્યાનગીરી કરે છે, જાહેર મત માગણી કરે છે અને કાયદો ફરજ પાડે છે બધા પ્રકારના કરો સાર્વજનિક હિત માટે વ્યક્તિગત માલિકી હકોને ખાઈ જાય છે આ કરો સાધુ પુરુષના એક પ્રકારની જપ્તી જ છે સાર્વજનિક હિત રાષ્ટ્રીય નીતિનું ધ્યેય બને છે અને તેને પરિણામે સાર્વજનિક હિતનો વિરોધ થાય એ રીતે પોતાના માલિકી હક સાચવવાની પણ મનુષ્યને છૂટ રહેતી નથી સાચી વાત પણ એ છે કે પ્રજાના બહુ મોટા ભાગને ભૂતકાળમાં કોઈ માલિકી હકો હતા જ નહિ કારણ કે તેઓ પોતે જ બીજાઓની મિલકત હતા આજે પણ ઘણા થોડા આવા લોકો માલિકી હકો ધરાવે છે અનેક કાળથી ભોગવાતા આવેલા (એટલે સ્થાપિત) હકો વિષે આપણે આજકાલ ઘણું સાંભળીએ છીએ આજે એક નવા પ્રકારના સ્થાપિત હકને આપણે ઓળખવા માંડ્યો છે તે એ કે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને જીવવાનો મહેનત કરવાનો અને પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવવાનો સિદ્ધ હક છે આ બદલાતી કલ્પનાઓને લીધે માલિકી અને મૂડી નાશ પામતા નથી પણ તે વ્યાપક થાય છે અને બીજાઓની ઉપર સત્તા ભોગવવાનો અધિકાર જે પહેલાં થોડા લોકોમાં જ કેન્દ્રિત હતો તે હવે આખો સમાજ પણ પોતે લઈ લે છે

ગાંધીજી વ્યક્તિના અંતઃકરણની — નૈતિક અને આધ્યાત્મિક — સુધારણા કરી તે દ્વારા બાહ્ય જગતમાં ફેરફારો કરવા ઇચ્છે છે લોકો પોતાના વ્યસનો અને ભોગો છોડી દે અને પવિત્ર થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે તેઓ બ્રહ્મચર્યની ઉપર તથા દારૂ તમાકુ વગેરેના ત્યાગ પર ભાર મૂકે છે આ બધું વિષયસેવન કેટલે અંશે ખરાબ છે એ વિષે મતભેદ હોઈ શકે પણ લોભ સ્વાર્થ સંગ્રહ વગેરે વૃત્તિઓ વ્યક્તિઓના અંગત લાભ માટેના ભયંકર ઝઘડાઓ સમૂહો અને વર્ગો વચ્ચેના નિર્દય કલહો એક વર્ગનું બીજા વર્ગ દ્વારા થતું અમાનુષી દમન અને શોષણ તથા પ્રજા પ્રજાઓ વચ્ચેના ભયંકર યુદ્ધો — એ બધા કરતાં આ નબળાઈઓ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અને તેથીયે વધારે સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી ઓછી નુકસાનકારક છે એમ કોઈ શંકા કરશે

કે? જોકે ગાંધીજી આ બધી હિંસા અને નીચ જરૂરિયાતોને ધિક્કારે છે. પણ બળિયો હોય તે નબળાને ખાય અને 'જેની લાઠી તેની ભેંસ' એ જૂના ન્યાય ઉપર રચાયેલા આજના પરિગ્રહી સમાજમાં ઉપલા અનિષ્ટો અંતર્ગત જ નથી કે? આજની નફાની લાલચમાંથી જ મહદ્ અનિવાર્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આખી સમાજની રચના માણસની લૂંટવાની વૃત્તિને રક્ષણ આપે છે અને દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપે છે. એ કેટલીક ઉદાર ભાવનાઓ પોષે છે એ સાચું, પણ વધારે તો મનુષ્યની હલકી વૃત્તિઓને જ ઉત્તેજિત કરે છે. સફળતાનો અર્થ બીજાને ગબડાવી પાડી તેમના પરાજિત શબ પર સવાર થવું તે. જે સમાજ આ વૃત્તિઓ અને આકાંક્ષાઓને ઉત્તેજન આપતો હોય અને પ્રજાના સારા માણસોને પણ તે રૂપે વાળતો હોય તે સમાજમાં ગાંધીજી જે આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે એવો નીતિમાન પુરુષ આવા વાતાવરણમાં નિર્માણ થઈ શકે એમ તેઓ કેવી રીતે શક્ય માને છે? તેઓ પોતાની ભાવનાને નિર્માણ કરવા ઇચ્છે છે. કેટલીક વ્યક્તિઓને તેવી બનાવવામાં તેઓ સફળ થશે પણ ખરા, પણ જ્યાંસુધી સમાજ લોભમાં વિજય પામેલા મનુષ્યોને આ રૂપે આગળ ધરે છે અને અંગત લાભની વૃત્તિને જ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનારી મુખ્ય પ્રેરણા તરીકે સમજાવે છે ત્યાંસુધી પ્રજાનો મોટો ભાગ તો તે જ માર્ગને અનુસરશે.

પણ આ પ્રશ્ન હવે કેવળ નૈતિક સદાચાર કે નીતિશાસ્ત્રનો રહ્યો નથી. એ તો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનો અને તાત્કાલિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન બન્યો છે, કારણ કે દુનિયા એક અટપટા વમળમાં સપડાયેલી છે, અને તેમાંથી એને કાઢવાનો કંઈક માર્ગ શોધવો જ જોઈએ. ૧મિકૉબરની જેમ કંઈક અનુકૂળ તક આવવાની રાહ જોતા બેસી રહેવાય નહિ. તેમજ મૂડીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરેના દોષોની ટીકા કરી કેવળ નિષેધવાદી બનવું અને જૂની તેમજ નવી બધી પદ્ધતિઓના સારા લક્ષણોનો સમન્વય કરી એક સરસ સુવર્ણમય મધ્યમ વ્યવસ્થા શોધવાની આશા સેવતા બેસવું એ પણ આપણે માટે શક્ય નથી. રોગની પરીક્ષા કરવાની છે, ઉપચાર બતાવવાનો છે, અને તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરવાનો છે. એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે રાષ્ટ્રીય રીતે કે આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે આપણે આજે ચાલુ સ્થિતિમાં રહી શકીએ તેમ નથી. આપણે ભલે પાછળ કે ભલે આગળ જઈએ પણ કંઈક પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ. પણ ખાસ પસંદગીની કશી છૂટ છે જ નહિ, કારણ કે પાછા જવું એ કલ્પી શકાય એવું જ નથી.

અને છતાં ગાંધીજીની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવું દેખાડતી લાગે છે કે ગાંધીજી અતિશય સંકુચિત સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યપદ્ધતિ પ્રત્યે આપણને લઈ જવા માગે છે. તેઓ આપણને એક સ્વયંપૂર્ણ દેશ જ નહિ, પણ લગભગ સ્વયંપૂર્ણ ગામડાંઓની સ્થિતિ પર લઈ જવા ઇચ્છે છે. પ્રાચીન સમાજોમાં ગામડું લગભગ સ્વયંપૂર્ણ હતું.

---

૧ ડિકન્સની એક નવલનું પાત્ર. એ હંમેશા આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કરતો અને મૂંઝવણમાં આવી પડતો. કંઈક એવું બની આવશે કે જેથી મને ક્યાંકથી પૈસા મળી જશે એવી બનતી એ હંમેશાં આશા સેવતો. — અનુ૦

એ:પોતાનાં ખોરાક, કપડાં તથા બીજી જરૂરિયાતો પોતે જ ઉપજાવી લેવું આનો અર્થ એ તો ખરો જ કે એના જીવનનું ધોરણ અત્યંત નીચું જ હોઈ શકે. હું નથી ધારતો કે ગાંધીજી આવી સ્થિતિ કાયમને માટે ઇચ્છતા હોય; કારણકે એ તો અસાધ્ય સ્વપ્ન છે. કેટલાક દેશોમાં તો પ્રજાઓની મોટી સંખ્યા આ રીતે છવી જ ન શકે અને તેથી તંગી અને ભૂખમરાની એ સ્થિતિ પ્રત્યે જવાનું કબૂલ જ ન કરે. હું ધારું છું કે આપણું હાલનું જીવનધોરણ બહુ જ નીચું પડી ગયેલું હોવાથી હિંદુસ્તાન જેવા કૃષિપ્રધાન દેશને માટે ગ્રામોદ્યોગના વિકાસથી જનતાની સ્થિતિમા કંઈક સુધારો થાય, એ શક્ય છે પણ જેમ બીજો એકે એક દેશ તેમ આપણે પણ આખી દુનિયા સાથે એવા સંકળાયેલા છીએ કે, મને લાગે છે કે, એનાથી છૂટા પડવું શક્ય જ નથી એટલે આપણે આખી દુનિયાની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવો જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિએ નાનાં નાનાં સ્વયંપૂર્ણ રાજ્યોની કલ્પના અશક્ય જ છે હું પોતે તો એને દરેક રીતે અનિષ્ટ પણ માનું છું

આથી આપણે એક જ પ્રકારના ઉકેલ પર પહોંચીએ છીએ. તે એક સમાજવાદી વ્યવસ્થાની સ્થાપના કરવી તે એ પહેલાં રાષ્ટ્રની મર્યાદામાં હોય, પણ છેવટે આખી દુનિયાને વ્યાપે તે સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિ રાખી સંપત્તિની ઉત્પત્તિ અને વહેંચણીનું નિયમન કરે આ કેમ સિદ્ધ થઈ શકે, એ જુદો પ્રશ્ન છે. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કેટલાક લોકોને વર્તમાન વ્યવસ્થાથી લાભ થતો હોવાથી તેઓ એવા ફેરફારનો વિરોધ કરે, તેટલા જ માટે કોઈ રાષ્ટ્ર કે માનવસમાજનું હિત રોકી રાખી શકાય નહિ જે રાજકીય કે સામાજિક સંસ્થાઓ તેમાં વિઘ્નરૂપ હોય તેમને દૂર કર્યે જ છૂટકો એ ઇષ્ટ અને વ્યવહારોપયોગી આદર્શને હાનિકર થાય એવી રીતે તેઓ સાથે કોઈ જાતનું સમાધાન કરવું તે મહાન દ્રોહ થશે એવો ફેરફાર કેટલેક અંશે દુનિયાની પરિસ્થિતિને કારણે જ આવી પડે અથવા વેગવાન બને, પણ જ્યાં તે કરવાનો હોય ત્યાંની પ્રજાના બહુ મોટા ભાગની ઇચ્છાપૂર્વક સંમતિ કે અનુકૂળતા વિના ભાગ્યે જ થઈ શકે. આથી પ્રજાને એ મતમા પલટાવવી જોઈએ અને અનુકૂળ કરી લેવી જોઈએ એકાદ નાનકડું ટોળું હિંમામય કાવતરું ગોઠવે, તેથી કંઈ કામ વળશે નહિ. હાલની વ્યવસ્થામા જેમને લાભ છે તેમને પણ સમજાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે પણ એમનો બહુ મોટો ભાગ એ મત તરફ પલટાશે એવી બહુ આશા રાખવી ફોકટ છે.

ખાદીની ચળવળ — હાથકતામણ અને હાથવણાટની — ગાંધીજીની ખાસ માનીતી છે વ્યક્તિગત અર્થોત્પાદનનુ એ તીવ્ર સ્વરૂપ છે, અને ઔદ્યોગિક યુગની પૂર્વેના જમાનામા એ આપણને પાછી ઘસડી જાય છે આજના કોઈ પણ મહત્વના પ્રશ્નના ઉકેલ રૂપે એ ચળવળનો ગંભીરતાથી વિચાર કરી શકાય નહિ અને સાચી દિશાના વિકાસના માર્ગમા વિઘ્નકારી થાય એવી મનોદશા એ નિર્માણ કરે છે છતાંયે મારી એ પણ ખાતરી છે કે તાત્કાલિક પગલારૂપે એણે ઉપયોગી સેવા બજાવી છે અને જ્યા સુધી રાજ્ય પોતે અખિલ ભારતીય પાયા પર ખેતી અને ઉદ્યોગના પ્રશ્નોનો

સાચા ઉકેલ લાવવાનું માથે લે નહિ ત્યાંસુધી કેટલોક વખત એ મદદગાર થશે. હિંદુસ્તાનમાં આપણી ધારણા બહુ જ ભારે બેકારી છે અને તેથીયે વધારે ગામડાંઓમાં અર્ધબેકારીની સ્થિતિ છે. આ બેકારીનો અંત આણવા કે બેકારોને કોઈ રીતે મદદ કરવા રાજ્ય તરફથી કશો જ પ્રયત્ન થયો નથી. આર્થિક દૃષ્ટિએ ખાદીએ આ પૂરા કે અર્ધબેકારોને કિંચિત્ મદદ કરી છે અને એ સુધારો તેમના સ્વપ્રયત્નથી થયેલો હોવાને લીધે એણે પ્રજાનું સ્વાભિમાન વધાર્યું છે અને તેનામાં કંઈક આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. એની સૌથી અગત્યની અસર પ્રજાના મન ઉપર થઈ છે. શહેર અને ગામડાંની વચ્ચેનું અંતર ભાંગવામાં ખાદીએ કંઈક સફળ પ્રયત્ન કર્યો. ભણેલા મધ્યમ વર્ગ અને ખેડૂતોની વચ્ચેનું અંતર એણે તોડ્યું. પહેરનાર તેમજ જોનારની ઉપર પહેરવેશની બહુ ભારે અસર થાય છે, અને સાદી ધોળી ખાદીને મધ્યમવર્ગે અપનાવવાના પરિણામે સાદાઈ વધી ને મિથ્યા ડોળ અને ભપકો ઘટ્યા અને આમવર્ગ સાથે એકતાની ભાવના કેળવાઈ. કપડાંની બાબતમાં નીચલા મધ્યમવર્ગે ધનિક લોકોનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કે પોતાના સસ્તા કપડાંથી ઉત્પન્ન થતી શરમની લાગણી છોડી દીધાં એટલું જ નહિ ઊલટું જેઓ હજુ રેશમ અને સાટીનનો મિથ્યાડંબર કરતા તેના કરતાં તેઓ પોતાને વધારે ડાહ્યા અને કંઈક શ્રેષ્ઠ પણ માનવા લાગ્યા. તદ્દન ગરીબ વર્ગને પણ કેટલેક અંશે આ ડહાપણ અને સ્વાભિમાન લાગવા માંડ્યાં. ખાદીધારીઓના મોટા મેળાવડામાં ગરીબ અને તવંગરને વરતવાનું કઠણ થયું અને તેથી બંધુત્વની ભાવના ખીલી. મહાસભાને આમજનતા પર્યંત પહોંચાડવામાં ખાદી મદદગાર થઈ એટલું જ નથી, રાષ્ટ્રની મુક્તિનો એ માન્ય લેબાસ બન્યો.

વળી મિલમાલિકોની કાપડના ભાવ વધારવાની હંમેશની નીતિ ઉપર ખાદીએ અંકુશ મૂક્યો. હિંદુસ્તાનના આ મિલમાલિકો વળી વિદેશી — ખાસ કરીને લૅંકેશાયરની — હરીફાઈથી જ મર્યાદામાં રહેતા હતા. જ્યારે જ્યારે એ હરીફાઈ અટકતી — જેમકે મહાયુદ્ધ વખતે — ત્યારે કાપડના ભાવ બેહદ વધી જતા અને દેશી મિલો ગંજાવર કમાણી કરતી. પાછળથી સ્વદેશી તથા વિદેશી કાપડ બહિષ્કારની ચળવળે પણ મિલોને મદદ કરી. પણ ખાદીએ એક ફેર પાડ્યો. ખાદી આવવાથી તે વિના ભાવો જેટલા વધારી શકાત તેટલી હદે તે હવે વધારી શકાતા નહિ. હા, લોકોના ખાદી પ્રત્યેના ભાવનો મિલોએ (અને જાપાને પણ) ગેરલાભ લીધો ખરો. હાથે કાંતેલા અને વણેલા કાપડમાં ભળી જાય એવા પ્રકારનું જાડું કપડું તેમણે બનાવવા માંડ્યું. યુદ્ધ જેવી બીજી કોઈ જબરદસ્ત ઘટના બને તો જે પ્રમાણે ૧૯૧૪ અને તે પછીનાં વર્ષોમાં હિંદુસ્તાનના મિલવાળાઓએ કાપડ ખરીદનારાઓને લૂંટ્યા હતા તેમ હવે કરી શકશે એવો સંભવ નથી. ખાદી ચળવળ એ અટકાવશે. ટૂંક સમયમાં વધારે કપડું ઉત્પન્ન કરવાની પૂરી ચરખા સંઘમાં શક્તિ આવી ગઈ છે.

આ રીતે હિંદુસ્તાનની ખાદી પ્રવૃત્તિના આજે આટલા બધા લાભો છે છતાં અંતે તો એ એક મધ્યકાળની પ્રવૃત્તિ છે એમ મને લાગે છે. મોટી આર્થિક

યોજનાઓથી થતા ફેરફારોને સુગમ કરવા માટે એક સહાયક પ્રવૃત્તિ તરીકે એ કદાચ અભિપ્રાય ચાલે પણ ભવિષ્યમાં તો એની અને ખેડૂતો સંબંધી વર્તમાન વ્યવસ્થાને નવે પાયે રચનામાં અને ગ્રામોદ્યોગોને વધારવા પર જ ખાસ જોર દેવું પડશે જમીનના પ્રશ્ન સંબંધે કેવળ થીગડાં મારી, લાખો રૂપિયાના ખર્ચે સંખ્યાબંધ કમિશનો નીમી ઉપરઉપરના ભાગોમાં થોડા થોડા ફેરફાર સૂચવ્યે કશું ભલું નીપજવાનું નથી જે જાતની જમીનવ્યવસ્થા આજે ચાલે છે, તે આપણી નજર આગળ પડી ભાંગતી જાય છે, અને ઉત્પત્તિ, વહેંચણી તથા કોઈ પણ જાતનાં બુદ્ધિયુક્ત અને મોટા પાયા ઉપર યોજેલાં કામો માટે તે વિરુદ્ધ છે એમાં મૂળગામી ફેરફાર કરી, નાના નાના ટુકડાનો અંત આણી સમૂહબદ્ધ અને સહકારી પદ્ધતિના વ્યવસ્થિત કૃષિસાહસો દાખલ કરી ઓછી મહેનતે વધારે નીપજ ઉપજાવવાથી જ હાલની સ્થિતિ સુધારી શકાશે આપણી આખી પ્રજાને ખેતીનો ધંધો કામ આપી શકશે નહિ અને (ગાંધીજીને શંકા છે તેમ) મોટા પાયા ઉપર કામો શરૂ થવાથી એની પર મજૂરી કરનાઓની સંખ્યા ઓછી થઈ જશે એમનામાંથી થોડાકે તો નાના નાના ઉદ્યોગો તરફ વળવું પડશે, પણ મોટા ભાગે તો સમાજ હસ્તક ચાલતા મોટાં કારખાનાઓ અને સમાજોપયોગી ધંધાઓ પ્રત્યે વળવું પડશે

ઘણાયે પ્રદેશોમાં ખાદીએ કંઈક રાહત આપી છે ખરી. પણ આ સફળતામાં જ એક જોખમ રહેલું છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે પડી ભાગતી વર્તમાન જમીનવ્યવસ્થાને એ ટેકો આપે છે, અને તેટલે અંશે વધારે સારી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં ઢીલ કરાવે છે. જોકે બહુ ફેરફાર પડી જાય એટલી બધી એની અસર જણાતી નથી, પણ એવું વલણ તો છે જ. ખેડવાણો કે નાના ખેડૂતો જીવનનિર્વાહના જે અત્યંત હીન ધોરણ પર આજે પહોંચ્યા છે તે ઉપર પણ ટકી રહેવા માટે જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તેમને મળતો ભાગ પૂરતો થાય એમ નથી. એ જૂજ આવકમાં ઉમેરો કરવાને માટે એમને બીજા માર્ગો શોધવા પડે છે, અથવા તો હમેશ મુજબ ગણોત કે મહેસૂલ ભરવા માટે એને વધારે કરજ કરવું પડે છે બીજા ધંધામાંથી તેને આ વધારાની આવક થવાને લીધે, જમીનદારને કે રાજ્યને પોતાનું ગણોત કે મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું નવું સાધન મળે છે એ વધારે આવક ન હોત તો તો તેમને કશું સાધન જ ન હોત જો આવી વધારાની આવક ઠીકઠીક થાય તો સંભવ છે કે ગણોત કે મહેસૂલ વધારી દેવામાં આવે અને આવકનો વધારો ખવાઈ જાય હાલની વ્યવસ્થામાં તો ખેડૂત જેટલી વધારે મહેનત કે કરકસર કરે તેનો લાભ મૂળ જમીનધણીને જ મળશે અને યાદ છે ત્યાં સુધી હેન્રી જ્યોર્જે પોતાના 'પ્રોગ્રેસ ઍન્ડ પોવર્ટી' નામના પુસ્તકમાં ઘણાં ઉદાહરણો (ખાસ કરીને આયર્લંડનું) આપીને આ વિષય સમજાવ્યો છે

ગ્રામોદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન એમના ખાદીના કાર્યક્રમનો જ વિસ્તાર છે એ તાત્કાલિક ફાયદો કરશે, એનો કેટલોક ભાગ ઓછોવત્તો સ્થાયી પણ થશે, પણ ઘણોખરો કામચલાઉ જ ઉપયોગી થશે ગામડાના લોકોને તેમના વર્તમાન સંકટમાં તે કંઈક મદદ કરશે, અને મૃતપ્રાય થયેલી કેટલીક કળા અને સાંસ્કૃતિક

શક્તિઓનો પુનરુદ્ધાર કરશે પણ એ ક્રિયાવાન યંત્રો અને મોટા ઉદ્યોગોની સામે જેટલે અંશે બંડ છે તે બંડ સફળ થશે નહિ ગ્રામોદ્યોગ વિષે લખતા ગાંધીજી થોડા વખત પહેલાના 'હરિજન'મા લખે છે

"જે કામ કરવા ધાર્યું હોય તેને માટે પૂરતા માણસો ન હોય ત્યારે એ કામ યંત્રની મદદથી લેવુ એ સારુ છે પણ જેમ હિંદુસ્તાનમા છે તેમ આપણા ગામેગામ ઊભરાઈ જતા કરોડો માણસોને શ્રમની ચક્કીમાંથી કુરસદ કેમ અપાવવી એ સવાલ આપણે ત્યા નથી. આપણી સામે સવાલ એ છે કે એમને વરસમા છ મહિના જેટલો વખત પરાણે આળસમા ગાળવો પડે છે એ વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો"

બેકારીથી પીડાતા બધા દેશોને ઓછાવત્તા પ્રમાણમા આ વાત લાગુ પડે છે પણ આમા કામ પૂરતુ નથી એ દોષ નથી પણ હાલની નફો ખાવાની પદ્ધતિને લીધે કામ આપવુ માલિકોને પૂરતુ લાભકારક થતુ નથી એ છે કામ તો જ્યારે મને લો લો એમ પોકારતુ ઠગલાબંધ પડેલુ છે દાખલા તરીકે રસ્તા નહેરો, ઘરો બાંધવાનુ, આરોગ્ય અને ઔષધોની ઉપજ વધારવાનુ ઉદ્યોગ તથા વીજળીનુ, સમાજ અને સંસ્કૃતિને ઉપયોગી સેવાનુ તથા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓનુ અને લોકોને ઉપયુક્ત એવી સેંકડો આવશ્યક ચીજો પૂરી પાડવાનુ આપણા પાંત્રીસ કરોડ લોકો બીજા પચાસ વરસ સુધી સખત મજૂરી કર્યા કરે તોયે કામ ખૂટે એમ નથી. પણ એ બધુ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે નફો નજર નહિ પણ સમાજની સુધારણા માટે કામ શોધવાની પ્રેરણા થતી હોય અને સાર્વજનિક લાભાર્થ સમાજ તેની યોજના કરતો હોય રશિયન સોવિયટ યુનિયનમા બીજી ગમે તે ખામીઓ હશે પણ ત્યા બેકારીનુ નામ નથી. આપણા લોકો જે રઝળે છે તે કામના અભાવે નહિ પણ કામને માટે તથા તેમના સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે સગવડો પૂરી પાડવામા આવતી નથી તે કારણે બાળમજૂરીની બંધી કરવાથી અને અમુક ઉમર સુધી શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાથી છોકરા અને છોકરીઓને મજૂરો કે બેકારોની હારમાંથી ખસેડી શકાય અને તેથી લાખો ભાવી મજૂરોનો ભાર મજૂરીના આજના બજાર પરથી ઊતરી જાય

રેંટિયા અને તકલીને સુધારીને તેમની ઉત્પાદનશક્તિ વધારવાનો ગાંધીજીએ કંઈક અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે ઓજાર અથવા યંત્રને સુધારવાનો એ પ્રયત્ન છે અને એ સુધારો જો ચાલુ રહે (વીજળીથી ચાલતા ગૃહોદ્યોગની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી.) તો નફો કરવાની વૃત્તિ વળી પાછી તેમા દાખલ થશે અને અતિ ઉપજ વધતા બેકારી થવાનુ પરિણામ આવશે આધુનિક ઔદ્યોગિક શાસ્ત્ર અને શોધોની મદદમા લેવામા નહિ આવે તો જે અતિ આવશ્યક ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક પદાર્થોની આજે આપણને જરૂર પડે છે તેને કદી પૂરા પાડી શકશે નહિ અને તેઓ યંત્ર સાથે હરીફાઈ પણ કરી શકશે નહિ શું આપણા દેશમા મોટા કારખાના ચાલતા અટકાવવા શક્ય કે શક્ય છે? ગાંધીજીએ વારવાર કહ્યુ છે કે તેઓ યંત્રનો યંત્ર તરીકે વિરોધ કરતા નથી પણ એઓ એમ માનતા લાગે છે કે આજના હિંદુસ્તાનમા યંત્ર અસ્થાને છે પણ

શું લોઢું અને પોલાદ જેવા મહત્ત્વના ઉદ્યોગોને અથવા હાલ અસ્તિત્વમાં છે તે નાના ઉદ્યોગોને પણ આપણે સમેટી લઈ શકીએ ખરા ?

દેખીતું છે કે આપણે એમ નહિ કરી શકીએ. જો આપણે આગગાડીઓ, પુલો અને વાહન અને વ્યવહારનાં સાધનો વગેરે રાખીશું તો આપણે કાં તો તે જાતે નિર્માણ કરવાં જોઈશે અથવા તે માટે બીજા પર અવલંબી રહેવું જોઈશે. જો આપણને સ્વરક્ષાનાં સાધનો જોઈશે તો આપણે કેવળ મૂળ ઉદ્યોગો જ નહિ પણ અત્યંત વિકાસ પામેલી ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈશે. ઔદ્યોગિક વિકાસ વિનાનો કોઈ પણ દેશ આજે સાચો સ્વતંત્ર થવાને કે હુમલાઓનો સામનો કરવાને શક્તિમાન નથી. એક મૂળ ઉદ્યોગના નિભાવને માટે બીજાનો આશ્રય અને પૂર્તિની જરૂર પડે છે, અને છેવટે યંત્રો બનાવવાના ઉદ્યોગો સુધી પહોંચવાનું થાય છે. મૂળ ઉદ્યોગો આને તો નાના ઉદ્યોગોને ફેલાયા વિના છૂટકો જ નથી. એટલે કે આ પરંપરા અટકાવી શકાય એમ છે જ નહિ, કારણ કે, આપણો ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ જ નહિ, પણ આપણી સ્વતંત્રતા પણ એની સાથે સંકળાયેલી છે. અને જેમ જેમ મોટા ઉદ્યોગો વધે તેમ તેમ તેના પાયાના ગ્રામોદ્યોગો એની સાથે હરીફાઈ ઓછી કરી શકવાના. સમાજવાદી પ્રથાની નીચે તેઓ કંઈક ટકી શકે, પણ મૂડીવાદી પ્રથામાં તો બિલકુલ નહિ. અને સમાજવાદી પ્રથામાં પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં બનાવવાની જરૂર ન હોય એવી અમુક વસ્તુઓ જ બનાવવા પૂરતા ગૃહઉદ્યોગો તરીકે તેઓ ટકી શકશે.

કેટલાક મહાસભાના આગેવાનો પાયાઉદ્યોગના કારખાનાં સાર્વત્રિક થવાથી ડરે છે અને માને છે કે ઉદ્યોગવાદી દેશોની આજની મુશ્કેલીઓ કારખાનાં દ્વારા થતા ઢગલાબંધ ઉત્પાદનને પરિણામે છે. આમાં પરિસ્થિતિને વિષેની વિચિત્ર ગેરસમજ રહેલી છે.[1]

લોકોને જો કોઈ વસ્તુની તંગી હોય તો પૂરતા પ્રમાણમાં તે ઉત્પન્ન કરવામાં કંઈ દોષ છે શું ? ઢગલાબંધ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવાને બદલે લોકોએ તંગીમાં રહેવું, એ શું વધારે ઇષ્ટ છે ? સ્પષ્ટ છે કે દોષ ઉત્પત્તિનો નથી પણ મૂર્ખાઈભરી અને ખામીભરી વહેંચણીની પ્રથાનો છે.

ગ્રામોદ્યોગના પ્રચારકોને બીજી જે મુશ્કેલીનો સામનો કરવાનો છે તે આપણી ખેતી દુનિયાના બજાર ઉપર અવલંબે છે તે વાતનો છે. આજે ખેડૂતને વેપારી પાક ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ પડે છે, અને દુનિયાના ભાવો ઉપર આધાર રાખી રહેવું પડે છે. આ ભાવો તો બદલાયા કરે છે, પણ એને પોતાનું ગણોત અથવા મહેસૂલ નગદ નાણાંમાં ચૂકવવું પડે છે. એ નાણું એને ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરવું પડે છે — કંઈ નહિ તો પ્રાપ્ત

[1] ૩જી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે અમદાવાદમાં ભાષણ આપતાં સરદાર વલ્લભભાઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા : "સાચો સમાજવાદ ગ્રામોદ્યોગની ખિલવણીમાં છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઢગલાબંધ ઉત્પાદનને પરિણામે જે અનવસ્થા નિર્માણ થઈ છે તેની આપણે આપણા દેશમાં પુનરાવૃત્તિ કરવા ઇચ્છતા નથી."

કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે — અને તેથી તે એવો જ પાક લે છે કે જેના એની ધારણા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે ભાવ ઊપજે. ખોરાકની બાબતમાં સ્વાવલંબી થવા માટે પોતાને તથા પોતાના કુટુંબને જેની જરૂર હોય તે પાક ઉગાડવો પણ એને પાલવતો નથી.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન અનાજના અને બીજી વસ્તુઓના ભાવોમાં આવેલી મંદીને પરિણામે લાખો ખેડૂતોને — ખાસ કરીને સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં — શેરડીના વાવેતર પર જવું પડ્યું, ખાંડ પર નાખેલી જકાતને લીધે ચોમાસાની કાગડાની ટોપીની પેઠે અનેક કારખાનાં પેદા થયાં, અને શેરડીની માગ વધી ગઈ. પણ થોડા જ વખતમાં માગ કરતાં માલ વધી ગયો અને કારખાનાવાળાઓએ ક્રૂર રીતે ખેડૂતોને ચૂસ્યા, અને ભાવો ઘટી ગયા.

આ કેટલાક અને બીજા અનેક વિચારોને લીધે મને લાગે છે કે આપણા ખેતીના અને ઉદ્યોગોના કોયડાઓનો ઉકેલ નાની સ્વયંપૂર્ણ યોજનાઓ દ્વારા કરવો શક્ય નથી, અને યોગ્ય પણ નથી. ખરું પૂછતાં, આ વિચારો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના એક એક અંગની ઉપર અસર પાડે છે. મોઘમ અને ભાવનાપ્રધાન શબ્દપ્રયોગોનો આશ્રય લેવાનું આપણને પાલવે એમ નથી, પણ આ વસ્તુસ્થિતિને બરાબર ઓળખી, તેમાં ગોઠવાઈ જવું જોઈએ કે જેથી આપણે ઇતિહાસની નિઃસહાય કૃતિ નહિ પણ તેના કર્તા બનીએ.

વળી હું વિરોધાભાસની મૂર્તિ ગાંધીજીનો વિચાર કરું છું.[1] એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દલિત અને પીડિત વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા માટેની ધગશ છતાં, જે પ્રથા દેખીતી રીતે નાશ પામી રહી છે અને જે આ દુઃખ અને અપવ્યય નિર્માણ કરે છે, તેનો એઓ કેમ બચાવ કરે છે? એ સાચું છે કે તેઓ એક માર્ગ બતાવે છે, પણ શું ભૂતકાળમાં જવાના એ માર્ગનાં બારણાં વસાઈ તે પર તાળાં દેવામાં નથી આવ્યાં? અને આ દરમ્યાન દેશી રાજ્યો, મોટી જમીનદારીઓ, તાલુકદારીઓ અને વર્તમાન મૂડીવાદી પ્રથા વગેરે પ્રગતિનો વિરોધ કરનારા જૂની પદ્ધતિના બધાયે અવશેષોને તેઓ આશીર્વાદ આપે છે. ટ્રસ્ટીના સિદ્ધાન્તમાં વિશ્વાસ મૂકવો યોગ્ય છે કે? એટલે કે એક વ્યક્તિને અનિયંત્રિત સત્તા અને ધન આપવાં અને તે એનો ઉપયોગ સાર્વજનિક હિત માટે જ કરશે એવી આશા રાખી શકાય કે? આપણામાંના જે સારામાં સારા છે તે પણ આવા વિશ્વાસને પાત્ર ગણાય એવા પૂર્ણ છે કે? પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાની રાજાઓ પણ ભાગ્યે જ આનો

---

1 ૧૯૩૧માં લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદના એક બેઠકમાં ગાંધીજી બોલ્યા હતા : "સૌથી વિશેષ મહાસભાનો દાવો એ છે કે જેને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન કહે છે તેમજ જેને દેશી રાજ્યો કહે છે તે બન્નેમાં વસતા હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણા સુધી ફેલાયેલાં સાત લાખ ગામડાંઓમાં જે મૂગા અર્ધભૂખ્યા કરોડો લોકો વસે છે, તેમની મહાસભા પ્રતિનિધિ છે. મહાસભા જે હકોને રક્ષણ કરવા યોગ્ય માને છે, તે હકો પણ એ કરોડો મૂગા લોકોના લાભ અર્થે જ હોઈ શકે. એથી જો અનેક હકોની બાબતમાં અવારનવાર હક્ક જેવું તમારા જોવામાં આવે છે ને એ હક્ક સાચો હોય તો મહાસભા તરફથી એમ કહેતાં મને બિલકુલ સંકોચ થતો નથી કે એ હક્કનું એ કરોડો મૂગાઓના લાભાર્થે મહાસભા બલિદાન આપશે."

હાડમારી અને ભાંગફોડ અનિવાર્ય છે; પરંતુ તે નાના પણ અનિવાર્ય દુઃખથી ડરીને આપણે એક મોટા દુઃખને સહન કરી લઈ શકતા નથી.

મનુષ્યની રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક દરેક પ્રકારની સમાજરચનાના મૂળમાં કંઈક તાત્ત્વિક વિચાર રહેલો હોય છે. જ્યારે એ રચનાનો યુગ બદલાય ત્યારે તેનો તાત્ત્વિક પાયો પણ બદલાવો જોઈએ, જેથી બંનેનો મેળ રહે અને એનો સારામાં સારો ઉપયોગ થાય. પણ સામાન્ય રીતે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો રચનાની પાછળ પડી જાય છે, અને તેમની મંદ ગતિને લીધે જ બધી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. ઓગણીસમી સદીમાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અને મૂડીવાદ સાથે ઉત્પન્ન થયા, પણ તે બેમાં પરસ્પર મેળ નહોતો. મૂળમાંથી જ તેમની વચ્ચે વિરોધ હતો, કારણ કે લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અનેકની સત્તા પર ભાર મૂકતો હતો, જ્યારે મૂડીવાદ થોડાના હાથમાં જ સાચી સત્તા આપતો હતો. છતાં આ કજોડું ગમેતેમ નભતું આવ્યું; કારણ કે ધારાસભાઓનું રાજકીય લોકશાસન બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ લોકશાસન હતું, અને આર્થિક ઇજારાઓ અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણના વિકાસમાં એ ધારાસભાઓ બહુ આડે આવતી નહોતી.

છતાં એ શાસનના સિદ્ધાંતોના વિકાસ સાથે બેની વચ્ચે છૂટાછેડા અનિવાર્ય થયા અને એ કરવાનો સમય હવે આવી લાગ્યો છે. ધારાસભાઓના લોકશાસનની હવે શાખ રહી નથી, અને એના વિરોધરૂપે અનેક પ્રકારના પોકારો હવામાં સંભળાય છે. આને લીધે જ હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકાર વળી વધારે પ્રગતિવિરોધી બની છે, અને રાજકીય સ્વતંત્રતાનાં બાહ્ય અંગોથી પણ આપણને વંચિત રાખવા એ નવા પોકારોનું બહાનું બતાવે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે દેશી રાજાઓ પોતાની અનિયંત્રિત સત્તા રાખવા માટે પણ આ જ બહાનું બતાવે છે, અને ભારપૂર્વક કહે છે કે દુનિયામાં આજે ક્યાંય નથી એવી મધ્યયુગીન સ્થિતિ પોતાના રાજ્યોમાં ચાલુ રાખવાનો એમનો ઇરાદો છે.[1] પણ ધારાસભાઓના લોકશાસનની નિષ્ફળતાનું કારણ એ લોકશાસન બહુ

૧ દેશી રાજાઓની સભા (ચેમ્બર ઑફ પ્રિન્સિસ)ના પ્રમુખ તરીકે પતિયાળાના મહારાજાએ ૨૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે દિલ્હીમાં એ સભામાં ભાષણ આપતાં એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે હિંદી રાજદ્વારી આગેવાનો ફેડરેશન (સમૂહતંત્ર) સ્થાપવાની તરફેણમાં મત ધરાવે છે, કારણ કે તેમની એ માન્યતા છે કે દેશી રાજાઓને પરિસ્થિતિને વશ થઈ પોતાનાં રાજ્યોની અંદર લોકશાસન દાખલ કરવું જ પડશે. એના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, "જોકે દેશી રાજાઓ પોતાની પ્રજાઓનું સર્વોત્તમ હિત કરવા હંમેશાં ખુશી રહ્યા છે, અને પોતાને તથા પોતાના રાજબંધુઓને સમયાનુસાર ફેરવવા તૈયાર રહેશે, પણ અમારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે જો બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન એમ આશા રાખતું હોય કે જે રાજકીય સિદ્ધાંત હવે સડેલો માલૂમ પડ્યો છે, તે સિદ્ધાંતનો ચેપ અમારા નીરોગી રાજકીય શરીરને લગાડવા તેઓ ફરજ પાડી શકશે, તો તેઓ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહાર કરે છે."

(જુઓ ત્રીજી માર્ચ ૧૯૩૫ને દિને મૈસોરના દીવાનનું ભાષણ) એ જ દિવસે એ જ સભામાં બિકાનેરના મહારાજા બોલ્યા હતા કે: "અમે દેશી રાજ્યોના રાજાઓ કદી ફેરફારો જ

આગળ જાય છે એ નથી; પણ પૂરતું આગળ નથી જતું, એ છે. એમાં પૂરું લોકશાસન નહોતું, કારણકે તેમાં આર્થિક લોકશાસનનો સમાવેશ નહોતો થતો, અને તેની પદ્ધતિઓ અપારંભ થતાં પરિવર્તનોના જમાના માટે બહુ ધીમી, અટપટી અને અયોગ્ય હતી.

એકહથ્થુ સત્તાનું આત્યંતિક રૂપ જો દુનિયામાં ક્યાંય હોય, તો ઘણુંકરીને તે દેશી રાજ્યો છે. બેશક તે બ્રિટિશ શહેનશાહત નીચે છે; પણ અંગ્રેજ સરકાર કેવળ અંગ્રેજોના લાભોની રક્ષા કે વૃદ્ધિ માટે જ તેના કારભારોમાં દખલગીરી કરે છે. વીસમી સદીના લગભગ મધ્યકાળ સુધી આ જૂની દુનિયાનાં જાગીરદારી જૂથો લગભગ કાંઈ પણ પરિવર્તન પામ્યા વિના કેવી રીતે નભી રહ્યાં છે એ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. ત્યાંની હવા બંધિયાર અને ભારે છે; પાણી બહુ જ મંદ ગતિએ વહે છે; અને ફેરફારો તથા સ્ફૂર્તિદાયી વાતાવરણમાં ઊછરેલો અને તેથી જરા થાકેલો કોઈ નવો આવનારો માણસ ત્યાં જઈ ચડે છે, તો તેને સુસ્તી આવી જાય છે અને તેની આંખ પર ઢળતું ઘેન ચડે છે. જેમ ચિત્રના પદાર્થ પર સમયનો પ્રભાવ નથી, અને તેથી એક જ દેખાવ આંખ આગળ સદાયે રહે છે અને તે અવાસ્તવિક લાગે છે, તેમ જ આ પણ અવાસ્તવિક દશા છે, અજાણતાં જ પેલો નવતરો માણસ પાછો ભૂતકાળમાં ઊતરી પડે છે અને પોતાનાં બાલ્યાવસ્થાનાં સ્વપ્નો નિહાળે છે: જેમાં બખ્તર અને શસ્ત્રો સજેલા સરદારો અને સુંદર અને શૂર રમણીઓ આવે છે, કાંગરાવાળા દુર્ગો, પ્રેમશૌર્યના પ્રસંગો અને કુળ તથા અભિમાનના બઢંબઢશાઈ વિચારોના તથા અદ્વિતીય વીરતા અને મૃત્યુની બેપરવાઈનાં ચિત્રો એ જુએ છે. ખાસ કરીને સાહસ અને પરાક્રમ, તથા મિથ્યાભિમાની અને અસાધ્ય કર્મોના મૂળ વતન રાજસ્થાનમાં આ વિશેષે થાય છે.

પણ આ સ્વપ્ન જલદી ઊડી જાય છે અને અકળામણનો અનુભવ થાય છે. હવા ઓછી પડે છે અને શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ લાગે છે. બંધિયાર અથવા મંદ વહેતાં પાણીની નીચે નિશ્ચેષ્ટતા અને કહોવાણ માલૂમ પડે છે. મનથી અને શરીરથી બધી બાજુએ વાડ, ઘેરો અને સાંકળોના બંધનમાં પડ્યા હોઈએ, એવી લાગણી થાય છે. એક બાજુએ લોકોની અત્યંત અજ્ઞાનમય દરિદ્રતા અને બીજી બાજુએ તેથી સાવ ઊલટું જ, આંખને આંજી નાખનારો ભભકાબંધ રાજમહેલ નજરે પડે છે. રાજ્યની કેટલી બધી દોલત તેના રાજાની અંગત જરૂરિયાતો અને વૈભવો માટે એ મહેલની

ગાદીએ ચડી બેઠેલા લોકો નથી અને હું એમ કહેવાની છૂટ લઉં છું કે અમે રૈયાઓથી વંશપરંપરાગત રાજ્ય કરવાની વૃત્તિ અને, હું માનું છું કે, કેટલેક અંશે મુત્સદ્દીપણાનો વારસો મેળવ્યાનો દાવો કરી શકીએ છીએ, આથી ઉતાવળા કે અધૂરા વિચારથી કરેલા નિર્ણયોમાં ત્વરાથી ઘસડાઈ જતા અટકવા માટે અમે પૂરેપૂરી કાળજી લઈશું. . . . બહુ વિનયપૂર્વક હું કહેવા ઇચ્છું છું કે દેશી રાજાઓ કોઈનાથી પોતાનો નાશ થવા દેવા ઇરાદો રાખતા નથી, અને કમનસીબે જો એવો સમય આવી લાગશે કે શહેનશાહત પોતે કરેલી સુલેહની રૂએ દેશી રાજ્યોને આવશ્યક રક્ષણ આપવા અશક્ત નીવડશે તો દેશી રાજાઓ અને રાજ્યો છેવટ સુધી લડતા લડતા જ મરશે"

અંદર વહે છે, અને કેટલી થોડી પ્રજાની કોઈ પણ જાતની સેવાના રૂપમાં તેમને પાછી મળે છે! આપણા રાજાઓને ઉત્પન્ન કરવા ને પોષવા એ ભયંકર મોંઘી વસ્તુ છે એમની પાછળ થતા આ ઉડાઉ ખર્ચના બદલામાં તેઓ શું પણ આપે છે?

આ રાજ્યોની ઉપર ગુપ્તતાનો પડદો પડેલો છે. વર્તમાનપત્રોને ત્યાં ઉત્તેજન નથી. બહુ તો એકાદ સાહિત્યવિષયક કે અર્ધસરકારી સાપ્તાહિક ત્યાં નભી શકે. બહારના છાપાંઓની ઘણી વાર બંધી હોય છે. ત્રાવણકોર કોચીન વગેરે કેટલાંક દક્ષિણનાં રાજ્યો — જ્યાં બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન કરતાં પણ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે — તેમનો અપવાદ કરીએ તો બીજી જગ્યાએ સાક્ષરતા નાપેત અલ્પ છે. રાજ્યોમાંથી જે મહત્ત્વની ખબરો બહાર પડે છે તે બમભારી વિધિઓ અને પરંપરા પ્રસંગોના બાનત્રોવાળા એકાદ વાઈસરૉયની મુલાકાતની અથવા ઉમળકાભેર ઊજવેલા રાજાના વિવાહ કે જન્મ દિવસની અથવા ખેડૂતોએ કરવા પડતી હોય છે. દેશી રાજાઓને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંની ટીકા સામે ખાસ કાયદાઓ ઘડીને રક્ષણ આપવામાં આવેલું છે અને રાજ્યની હદમાં તો હળવામાં હળવી ટીકા સામે પણ સખત પગલાં લેવામાં આવે છે.[1] જાહેર સભાઓનું ભાગ્યે જ નામ સંભળાય છે અને ઘણી વાર સામાજિક ચળવળની સભાઓની પણ મનાઈ કરવામાં આવે છે. બહારના આગેવાન પુરુષોને રાજ્યમાં જતા ઘણી વાર અટકાવવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૨૫ કે તે અરસામાં શ્રી. ચિત્તરંજન દાસ ખૂબ માંદા હતા અને તેથી તેમણે કાશ્મીર હવાફેર કરવા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. કોઈ રાજદ્વારી કામ કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ નહોતો. એ કાશ્મીરની સીમા સુધી પહોંચી ગયા પણ ત્યાં એમને અટકાવી દેવામાં આવ્યા. શ્રી. મહમદઅલી ઝીણાને પણ નિઝામના રાજ્યમાં જવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી અને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુને હૈદરાબાદ શહેરમાં જ એમનું ઘર હોવા છતાં ત્યાં રહેવાની પરવાનગી મેળવતાં લાંબો સમય લાગ્યો હતો.

જ્યાં રાજ્યોમાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં રાજ્યની પ્રજાઓના પ્રાથમિક હકોના બચાવમાં ખડા થવું અને તેમના બેધડક દમનની ટીકા કરવી, એ મહાસભા માટે અત્યંત સ્વાભાવિક કાર્ય થાત. પણ ગાંધીજીએ દેશી રાજ્યોની બાબતમાં મહાસભા ઉપર એક વિચિત્ર નીતિ લાદી. તે એ કે દેશી રાજ્યોના આંતરિક કારભારમાં

૧ હૈદરાબાદ (નિઝામ)થી ૩૦મી ઑક્ટોબર ૧૯૩૪ની તારીખનો એક છાપાજોગ સંદેશો આ પ્રમાણે હતો: "અત્રેની વિવેકવર્ધિની થિયેટરમાં ગઈ કાલે ૭ મીએ ભરાનાર સભા ઊજવવા માટેની જાહેર થયેલી સાર્વજનિક સભા બંધ રાખવી પડી હતી. હૈદરાબાદ હરિજન સેવક સંઘે આ સભા બોલાવી હતી. સંઘના મંત્રી છાપાંઓને જણાવે છે કે સભાના ચોવીસ કલાક પહેલાં અધિકારીઓએ નોટિસ કાઢી હતી કે બે હજાર રૂપિયાના રોકડ જામીન અને રાજદ્વારી બાબતો નહિ કરવામાં આવે તથા સરકારી અમલદારોના સરકારી કામો ઉપર કોઈ પ્રકારની ટીકા કરવામાં નહિ આવે એવી બાંયધરી આપવાની શરતે જ સભા ભરવાની પરવાનગી આપી શકશે. સભા બોલાવનારને અમલદારો સાથે યોગ્ય વાટાઘાટ કરવાનો સમય પૂરતો ન હોવાથી સભા બંધ રાખવી પડી હતી."

દખલગીરી કરવી નહિ.” રાજ્યોમાં અત્યંત અસાધારણ અને ત્રાસદાયક બનાવો બનતા છતાં અને રાજ્યોના તરફથી મહાસભા ઉપર કોઈ પણ જાતના બહાના વિના હુમલાઓ થતા છતાં, આ ચુપકીદીની નીતિને ગાંધીજી વળગી રહ્યા છે. મહાસભાની ટીકાથી રાજાઓને દુઃખ થાય અને તેમનો ‘હૃદયપલટો’ કરવો વધારે કઠણ થઈ પડે એ બીક આની પાછળ હોય એમ લાગે છે. ૧૯૩૪માં દેશી રાજ્યોની પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ન. ચિં. કેળકરને લખેલા એક પત્રમાં ગાંધીજીએ ફરી જણાવ્યું છે કે આ દખલગીરી ન કરવાની નીતિ ડહાપણભરી અને યોગ્ય જ છે, એમ એમની ખાતરી છે. વળી એ કાગળમાં કાયદા અને બંધારણની દૃષ્ટિએ દેશી રાજાઓના અધિકારોની બાબતમાં એમણે બહુ જ વિચિત્ર દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકાર્યું હતું. એમણે લખ્યું હતું કે “બ્રિટિશ કાયદા પ્રમાણે દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ છે. જે ભાગ બ્રિટિશ કહેવાય છે તે ભાગને જેમ અફઘાનિસ્તાન કે સિલોનની રાજનીતિ ઘડવામાં કશો અધિકાર નથી, તેમ જ દેશી રાજ્યોમાં પણ નથી.” દેશી પ્રજા પરિષદ અને મધ્યમમાર્ગી જેવાં નરમ અને વિનીત મંડળોએ પણ આ વિચારો અને સલાહ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ આ વિચારો દેશી રાજાઓને તો બહુ આવકારલાયક થઈ પડ્યા, અને તેમણે તેનો લાભ લીધો. ત્યાર બાદ એક મહિનામાં ત્રાવણકોરની સરકારે પોતાના રાજ્યમાં મહાસભાની સમિતિની સ્થાપના પર પ્રતિબંધ મૂક્યો અને તેની સભાઓ તથા સભાસદો નોંધવાના કામની બંધી કરી. એમ કરતી વખતે તેમણે જાહેર કર્યું કે “જવાબદાર આગેવાનોએ”જ આવી સલાહ આપી હતી. દેખીતું છે કે આ ઉલ્લેખ ગાંધીજીના નિવેદન વિષે હતો. અને એ નોંધવા જેવું છે કે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાંથી સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો (દેશી રાજ્યોને તો એ ચળવળમાં કદી સંડોવવામાં આવ્યાં જ નહોતાં) અને હિંદી સરકારે મહાસભાને પાછી કાયદેસર સંસ્થા જાહેર કરી ત્યાર બાદ આ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. અને એ પણ જાણવા જેવું છે કે તે વખતે એકવારના મહાસભાના તેમજ હોમરૂલ લીગના મુખ્ય મંત્રી, પાછળથી મધ્યમમાર્ગી અને હિંદી સરકાર તથા મદ્રાસ સરકારમાં મોટા હોદ્દા ધરાવનાર સર સી પી રામસ્વામી આયર ત્રાવણકોર સરકારના મુખ્ય રાજકીય સલાહકાર હતા અને આજેયે છે.

ગાંધીજીની સલાહને અનુસરી ઘડાયેલી મહાસભાની નીતિને પરિણામે ત્રાવણકોરની સરકારે શાંતિના સમયમાં પણ મહાસભા ઉપર કરેલા અકારણ હુમલાને વિષે એક શબ્દ પણ બોલવામાં આવ્યો નહોતો.[૧] કેટલાક મધ્યમમાર્ગીઓએ આ સામે જોરથી

૧ ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને દિવસે વડોદરામાં કરેલા એક ભાષણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે આ બિનદખલગીરીની નીતિ પર ભાર મૂક્યો હતો. તેઓ એમ બોલેલા કહેવાય છે કે “દેશી રાજ્યોના કાર્યકર્તાઓએ રાજ્ય તરફથી જે મર્યાદાઓ નાખવામાં આવે છે તેમાં રહીને જ પોતાનું કામ કરવું અને તેમના કારોબાર ઉપર ટીકા કરવાને બદલે રાજા અને પ્રજાની વચ્ચે સારો સંબંધ જળવાય એવા પ્રયત્નો કરવા.”

વાિ ઉઠાવ્યો હતો. દેશી ,રાજ્યોની બાબતમા ગાધીજીની નીતિ મધ્યમમા ઈંચ કરતા પણ વધારે મોળી અને સકુચિત છે મોગ બાવાનોમા હાથ પ મદનમોહન માલવીયજી જ રાજાઓની સાથેના એમના અનેક ગાઢ સબધને લીધે એમના જેટલા જ ટીકા કરવામા સયમી અને રાજાઓની નાજુક લાગણીઓ દુભાય નહિ તેને માટે ચિંતાતુર માલૂમ પડે છે

ગાધીજી હમેશા જ દેશી રાજાઓ વિષે નરવા રાવચન નહોતા ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬મા એક જાતીના પ્રસગે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાને સમયે એક દેશી રાજાના અધ્યક્ષપણા નીચે અને બીજા ઘણા રાજાઓની હાજરીમા એમણે એક ભાષણ આપ્યુ હતુ દક્ષિણ આફ્રિકાથી એઓ તાજા જ પાછા ફર્યા હતા અને અખિલ ભારતીય રાજકારણનો ભાર હજુ એમના પર આવી પડેલો નહોતો અત: જીભમાથી નીકળતા અને એક પેગબરના જેવા જુસ્સાથી તેમણે એ ભાષણમા રાજાઓને સુધરવા અને તેમના મિથ્યા ભભકા અને વિલાસો છોડી દેવા કહ્યુ હતુ એમણે સ્પષ્ટ ‘ રાજાઓ જાઓ અને તમારુ ઝવેરાત વેચી દો ! ” રાજાઓએ ઝવેરાત વેચ્યુ હશે ન હોય, પણ તેઓ ગયા ખરા. બહુ રોષથી એક પછી એક અને નાની નાની ટોળીઓમા તેઓ હોલ છોડી ગયા અને અધ્યક્ષ પણ નીકળી ગયો, અને ભાષણકર્તાને એકલાને જ એમનુ ભાષણ પૂરુ કરવા છોડયા શ્રીમતી એની બેસટ, જે ત્યા હાજર હતા તેમને પણ ગાધીજીની ટીકાથી માઠુ લાગ્યુ અને તેઓ સભા છોડી ગયા હતા.

વળી શ્રી. ગજાકર ઉપરના પત્રમા ગાધીજી લખે છે ‘ દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાઓને સ્વરાજ્ય બક્ષે, એમ હુ ઇચ્છુ છુ, તથા રાજાઓ પોતાને પોતાની પ્રજાઓના ટ્રસ્ટીઓ તરીકે જ ગણે અને તેમ જ વર્તે એમ ચાહુ છુ ’ જો આ ટ્રસ્ટીપણાના વિચારમા કઈ તથ્ય હોય તો અંગ્રેજ સરકાર પોતે હિંદી પ્રજાની ટ્રસ્ટી છે એવો દાવો કરે છે તે સામે આપણને શો વાધો હોઈ શકે ? તેઓ હિંદુસ્તાનમા પરદેશી છે, એટલુ બાદ કરીએ તો હુ બે વચ્ચે ખરો ભેદ જોતો નથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા લોકોમા લગભગ એમના જેટલા જ ચામડીના રગના મૂળ જાતિના અને સંસ્કૃતિના ભેદો છે

કેટલાક વર્ષોથી દેશી રાજ્યોમા અગ્રેજ અધિકારીઓનો પુષ્કળ પ્રવેશ થતો જાય છે ઘણી વાર તે નાખુશ પણ અસહાય થઈ પડેલા રાજા પર થોપવામા આવે છે હિંદી સરકાર હમેશા દેશી રાજ્યો પર ઉપરથી ઘણો અકુશ ચલાવતી, હવે ઉપરના અકુશ ઉપરાંત કેટલાંક મહત્ત્વના રાજ્યો પર અંદરનો દોર પણ થતો છે આથી જ્યારે કોઈ દેશી રાજ્ય બોલે ત્યારે અવશ્ય ગાદીને તથા જાગીરદારી બુનિયાદનો લાભ લઈને ઘણી વાર હિંદી સરકાર જ બોલતી હોય છે

બીજી જગ્યાના જેવી દેશી રાજ્યોમા પ્રવૃત્તિઓ કરવાની છૂટ હમેશા ન લઈ શકાય એ હુ સમજી શકુ છુ ખેતીના, ઉદ્યોગના, કોમોના, રાજ્યપદ્ધતિના, વગેરે પ્રશ્નોની બાબતમા જુદા જુદા મિત્રો પ્રાંતોમાંથી ચર્ચા કરશે છે, અને તેથી સરળ

એક જ રીત રાખવી શકય નથી; પણ પરિસ્થિતિ અનુસાર કાર્યમાં ભેદ હોય તોયે જુદા જુદા પ્રદેશો માટે આપણી સામાન્ય નીતિ જુદી ન હોવી જોઈએ. અને જે વસ્તુ એક જગ્યાએ ખોટી હોય તે બીજી જગ્યાએ પણ ખોટી જ ગણાવી જોઈએ. નહિ તો એવો આક્ષેપ મુકાશે અને મુકાયો છે જ કે આપણે કોઈ સુસંગત નીતિ કે સિદ્ધાંતો સ્વીકારતા નથી, પણ કેવળ આપણે આપણી પોતાની સત્તા વધારવા માટે જ બહાર પડેલા છીએ

ધાર્મિક અને બીજી લઘુમતીઓનાં જુદાં મતદારમંડળો સામે, વાજબી રીતે જ, બહુ ટીકા કરવામા આવી છે લોકશાસનના સિદ્ધાંતથી એ સાવ વિરોધી છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે બેશક, એકબીજાથી અત્યંત સ્વતંત્ર ધાર્મિક મંડળોમાં જો મતદારોને વહેંચી દેવામા આવે તો લોકશાસન, અથવા જેને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર કહે છે તે થઈ જ શકે નહિ પણ આ પ્રકારની ટીકા બહુ આગ્રહપૂર્વક અને સતત કરનારા, જેવા કે પં મદનમોહન માલવીય અને હિંદુમહાસભાના આગેવાનો, દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ વિષે અત્યંત જ સંતુષ્ટ હોય તથા તેમની એકહથ્થુ સત્તાવાળું અને બાકીના દેશની (કહેવાતી) લોકશાહીનું સંયુક્ત મંડળ (ફેડરેશન) સ્વીકારવા સાવ તૈયાર હોય એમ લાગે છે આથી વધારે વિસંગત અને બેહૂદુ સંયુક્ત મંડળ કલ્પવું અશક્ય છે છતાં હિંદુ મહાસભામાંના લોકશાસનવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી મહારથીઓ વિરોધનો કંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના એને ગળી જાય છે આપણે બુદ્ધિયુક્તતાની અને સુસંગતિની વાતો કરીએ છીએ ખરા, પણ આપણી મૂળ પ્રેરણાઓમાં ભાવનાઓનું જ બળ હોય છે

અને આ રીતે હું પાછો મહાસભા અને દેશી રાજ્યોના વિરોધાભાસ પર આવું છું ટોમસ પેને લગભગ દોઢસો વર્ષો ઉપર બર્ક વિષે વાપરેલું એક વાક્ય મને યાદ આવે છે: "એને પીંછાની દયા છૂટે છે, પણ મરતા પક્ષીને એ ભૂલી જાય છે" ગાંધીજી મરતાં પક્ષીને ભૂલતા નથી જ પણ એમને પીંછાનો આટલો આગ્રહ શા માટે છે?

લગભગ આ જ વિચારો તાલુકદારી અને મોટી જમીનદારીઓની પ્રથાને લાગુ પડે છે આ અર્ધજાગીરદારી પ્રથાનો જમાનો હવે વીતી ગયો છે, અને અર્થના ઉત્પાદનમાં અને સામાન્ય પ્રગતિમા તે વિઘ્નરૂપ છે, એ સમજાવવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર છે મૂડીવાદના વિકાસમાયે એ વિઘ્નરૂપ છે, અને આખી દુનિયામા મોટી જમીનદારીઓ ધીમે ધીમે અલોપ થઈ ગઈ છે અને એનું સ્થાન રૈયતવારી પ્રથાએ લીધુ છે હું તો એમ જ માનતો કે એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનમા જો કાઈ પ્રશ્ન ઊઠે એમ હોય તો તે કેવળ બદલો આપવાનો પ્રશ્ન હોય પણ છેલ્લા વરસેક દરમ્યાન જાણીને આશ્ચર્ય થયુ કે ગાંધીજી તાલુકદારી પદ્ધતિને પસંદ કરે છે અને એ ચાલુ રહે એમ ઇચ્છે છે. જુલાઈ ૧૯૩૪માં તેઓ કાનપુરમાં બોલ્યા હતા કે "બન્ને બાજુના હૃદયપલટાથી જમીનદારો અને રૈયત વચ્ચે સારા સંબંધો સ્થાપી શકાય એમ થાય તો બંને શાંતિ

અને સ પથી રહી શકે ? તાલુકદારી અને જમીનદારી પ્રથાના નાશની તરફેણ કયારેય નહોતો અને જેઓ એનો નાશ ઇચ્છે છે તેઓ પોતે શું ઇચ્છે છે તે જાણતા નથી" (આ છેલ્લો આરોપ જરા અનુદાર છે)

વળી તેઓ એમ બોલેલા કહેવાય છે કે "'ન્યાય' કારણ વિના સંપત્તિવાળા વર્ગોની ખાનગી મિલકત લઈ લેવાના કાર્યક્રમમાં હુ ભાગ લઈશ નહિ મારો ઉદ્દેશ તમારા (જમીનદારોના) હૃદય સુધી પહોંચવાનો અને તમને પલટાવવાનો છે, જેથી તમે તમારી બધી ખાનગી મિલકત તમારી રૈયતને માટે ટ્રસ્ટ તરીકે રાખો અને મુખ્યત્વે તેમના જ લાભાર્થે તેનો ઉપયોગ કરો પણ ધારો કે તમારી મિલકત તમારી પાસેથી અન્યાયથી લઈ લેવાનો પ્રયત્ન થાય, તો તમે મને તમારા પક્ષમાં ઊભો રહી લડતો જોશો પશ્ચિમનો સમાજવાદ અને સામ્યવાદ આપણા કરતા મૂળથી જ અલગ ભિન્ન કલ્પનાઓ ઉપર રચાયેલો છે એમની એવી એક કલ્પના એ છે કે મનુષ્યસ્વભાવ નિસર્ગતઃ સ્વાર્થી જ છે તેથી, આપણો સમાજવાદ અને સામ્યવાદ અહિંસા ઉપર અને મૂડીવાળાઓ તથા મજૂરો અને જમીનદાર તથા રૈયત વચ્ચેના મૈત્રીપૂર્ણ સહકાર ઉપર સ્થપાવો જોઈએ "

પૂર્વ અને પશ્ચિમની મૂળભૂત કલ્પનાઓમાં આવા કઈ ભેદો છે જ કે કેમ એ વિષે મને ખાતરી નથી. કદાચ હોય પણ નજીકના ભૂતકાળમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ એ પડયો છે કે હિંદુસ્તાનના મૂડીવાળા અને જમીનદારોએ પોતાના પાશ્ચાત્ય જાતભાઈ કરતા મજૂરો અને રૈયતના હિતોની વધારે અવગણના કરી છે રૈયતના હિત માટે કોઈ પણ જાતની સમાજસેવાના કાર્યમાં રસ લેવાનો હિંદી જમીનદાર તરફથી લગભગ કશો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી એક પાશ્ચાત્ય નિરીક્ષક — મિ. એચ. એન. બ્રેઈલ્સફર્ડ — જણાવે છે કે (દુનિયાના) 'વર્તમાનકાલીન સમાજોમાં હિંદી નાણા ધીરનારા અને જમીનદારો સૌથી વધારે લોહી પીનારી જળો છે '[१]

કદાચ દેશી જમીનદારનો દોષ નથી પરિસ્થિતિ એને માટે ખડું વિષમ થઈ પડી છે, અને તે ઉત્તરોત્તર નીચે જ પડતો ગયો છે અને હવે એ એવી વિકટ સ્થિતિમાં છે કે ભાગ્યે જ એમાથી નીકળી શકે નાણા ધીરનારાઓએ ઘણા મોટા જમીનદારોની જમીનો લઈ લીધી છે, અને નાના જમીનદારો, જે જમીનના તેઓ એક કાળે માલિક હતા તેના જ ગણોતિયા થઈ ગયા છે શહેરોના આ ધીરનારાઓએ પડેલા ગરીબો પર નાણા ધીરી પાછી તે જમીનોને દેવા પેટે 'લહાણ' કરી લઈ પોતાની જમીનદારીઓ બનાવી છે, અને, હવે, ગાંધીજીના મત પ્રમાણે જે કમનસીબ લોકોને તેમણે જમીન વિનાના કર્યા છે, તેમના તેઓ ટ્રસ્ટી છે અને તેઓ પોતાની ઊપજ તે ગણોતિયાના હિત માટે મુખ્યત્વે વાપરશે એમ આશા રાખવાની છે

જો તાલુકદારી પદ્ધતિ સારી હોય તો આખા દેશમાં કાં દાખલ ન કરવી ? હિંદુસ્તાનમાં જમીનનો મોટો ભાગ રૈયતવારી પદ્ધતિ તળે છે ગાંધીજી ગુજરાતમાં

१ 'ગ્રેપફ્રી ઓર પીસ' નામક પુસ્તકમાં.

મોટી જમીનદારીઓ અને તાલુકદારીઓ ઉત્પન્ન કરવા સંમત થશે ખરા ? હું ધારું છું કે નહિ થાય. પણ તો પછી સંયુક્ત પ્રાંત કે બિહાર કે બંગાળ માટે એક પદ્ધતિ સારી અને ગુજરાત કે પંજાબ માટે બીજી કેમ સારી ? ઉત્તર ને પૂર્વ ને પશ્ચિમ ને દક્ષિણના હિંદીઓમાં કંઈ મહત્ત્વના ભેદ છે, એવું તો કોઈ નહિ જ કહે અને તેમની જીવન વિષેની મૂળ વિચારસરણી પણ સરખી જ છે. ત્યારે સાર એ નીકળે છે કે જે જેમ છે તેમ જ રાખવું; 'યથાસ્થિતતા' જાળવવી; લોકોને માટે શું યોગ્ય કે હિતકારી છે તેની કંઈ આર્થિક તપાસ કરવી નહિ; એમની વર્તમાન સ્થિતિને સુધારવા કશો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી; માત્ર તેમનો હૃદયપલટો કરવાની જરૂર છે. જીવન પ્રત્યે અને જીવનના પ્રશ્ન પ્રત્યે શુદ્ધ ધાર્મિક વલણ તે આ રાજકારણ. અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર સાથે એને કશો સંબંધ નથી, અને છતાં ગાંધીજી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં આથી આગળ જાય છે.

દેશની સામે ઊભેલી આ કેટલીક સમસ્યાઓ છે. આપણે આપણને પોતાને કેટલીએક ગાંઠોમાં બાંધી લીધા છે, અને એ બધી છોડ્યા વિના આગળ જવું કઠણ છે, ભાવના દ્વારા તે છોડી શકાશે નહિ. અનેક વર્ષો પૂર્વે સ્પાઇનોઝાએ પ્રશ્ન પૂછેલો, "વધારે સારું શું ? જ્ઞાન અને વિવેક દ્વારા મુક્તિ કે ભાવનાઓમાં બંધન ?" એણે આ બેમાંથી પહેલું પસંદ કર્યું હતું.

૬૩. હૃદયપલટો કે બળાત્કાર ?

સોળ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીએ પોતાના અહિંસાના સિદ્ધાન્તથી દેશને આંજી નાંખ્યો ત્યારથી એ સિદ્ધાન્ત દેશના અંતરિક્ષમાં ઉજ્જ્વળ પ્રકાશી રહ્યો છે. કેટલાયે લોકોએ મગરવિચાર્યે, પણ સંમતિપૂર્વક, તેની પોપટપંથી કરી છે, કેટલાકે પ્રથમ ઝઘડો કરી પછી તેનો શરતી કે બિનશરતી સ્વીકાર કર્યો છે, અને કેટલાકે તેની ખુલ્લી ઠેકડી કરી છે. આપણા રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાં એણે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, અને બહારની દુનિયાનું પણ સારી પેઠે ધ્યાન એંચ્યું છે. જોકે મનુષ્યની પ્રથમ વિચારક્રિયાના જેટલો જ એ સિદ્ધાંત પ્રાચીન છે, છતાં મોટા પાયાની રાજકીય અને સામાજિક ચળવળોને એ સિદ્ધાંત કદાચ ગાંધીજીએ જ પહેલી વાર લાગુ કર્યો છે. પૂર્વે એ કેવળ વ્યક્તિગત વર્તનનો વિષય હતો, અને તેથી પ્રમુખપણે ધાર્મિક વિષય હતો એનો અર્થ વ્યક્તિનો સંયમ હતો; અને સંપૂર્ણ અનાસક્તિ કેળવી, તે દ્વારા જગતના કલહોથી પોતાને પર કરી એક પ્રકારની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને મુક્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ હતો. બહુ આડકતરી રીતે અને દૂરના પરિણામરૂપે કાંઈક બની આવે તે બાદ કરીએ તો તે સમાજના મોટા પ્રશ્નો કે બદલાયા કરતી સમાજની સ્થિતિનો ઉકેલ આણવાનો તેના મૂળમાં કાંઈ વિચાર નહોતો. સમાજવ્યવસ્થામાં ગમે તેટલી વિષમતાઓ અને અન્યાયો હોય તે સ્વીકારી લઈને જ જાણે એનો પ્રયોગ થયો હોય એમ લાગે છે

એને વ્યક્તિગત આદર્શને બદલે સમસ્ત સમાજનો આદર્શ બનાવવાનો ગાંધીજીએ પ્રયત્ન કર્યો. રાજકીય તેમજ સામાજિક સ્થિતિને ફેરવવાનું બીડું તેમણે ઝડપ્યું અને એ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને તેમણે અહિંસાના સાધનને વિશાળ અને સાવ જુદા જ ક્ષેત્રમાં બુદ્ધિપૂર્વક અજમાવ્યું. એમણે લખ્યું છે: "જેમને માનવદશામાં અને વાતાવરણમાં મૂળગામી ફેરફારો કરાવવા હોય, તેઓ સમાજમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરાવ્યા વિના બીજી રીતે તે કરી શકે નહિ. એમ કરવાની બે જ રીતો છે — હિંસાની અને અહિંસાની. હિંસક બળનો પ્રયોગ શરીર ઉપર અસર કરે છે, અને તે પ્રયોગ કરનાર તેમજ તેના ભોગ થનાર બન્નેની અધોગતિ કરે છે; અહિંસક બળનો પ્રયોગ કરનાર પોતે ઉપવાસાદિ કષ્ટ સહન કરીને તે અજમાવતો હોવાથી તે સાવ જુદી જ રીતે કામ કરે છે. એનો શરીરને સ્પર્શ થતો નથી, પણ જેમની સામે તેનો ઉપયોગ થાય છે તેમના આત્માને સ્પર્શ કરી તેને બળ આપે છે."[1]

કેટલેક અંશે આ ભાવના હિંદુસ્તાનની વિચારસરણીને અનુકૂળ હતી અને, ઉપર ઉપરથી તો દેશે તેને ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારી લીધી. એના ગર્ભમાં કેટલો ગંભીર અર્થ રહેલો છે તેની બહુ જ થોડાઓએ કલ્પના કરી હતી, અને જે થોડાઓને એની કાંઈક ઝાંખી કલ્પના હતી તેમણે શ્રદ્ધાથી તેનો પ્રયોગ ઉપાડી લીધો. પણ જ્યારે કાર્યની ગતિ મંદ પડી ત્યારે લોકોના મનમાં અસંખ્ય શંકાઓ ઊઠવા લાગી, અને તે બધી શંકાનું સમાધાન મેળવવું અસાધારણ મુશ્કેલ થયું. રાજકારણમાં તત્કાલ લેવાનાં પગલાંની સાથે એ શંકાઓને સંબંધ નહોતો. પણ અહિંસાત્મક પ્રતિકારના વિચારની પાછળ રહેલા તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત સાથે તેનો સંબંધ હતો. રાજકીય અર્થમાં અહિંસાત્મક લડત હજી સફળ થઈ નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાન હજી સામ્રાજ્યવાદના ફુમાંડ (?) માંડસામાં પકડાયેલું જ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો અહિંસાના પ્રયોગ કરનારાઓને મૌલિક પરિવર્તનની હજી પૂરી કલ્પનાયે આવી નથી. અને છતાં, જે જરા પણ ઊંડો ઊતરે તે જોઈ શકે કે એણે દેશના કરોડો લોકોમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરેલો છે. જે અમૂલ્ય ગુણો વિના રાજકીય કે સામાજિક કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ સિદ્ધ કરવી કે જાળવી રાખવી કઠણ થાય તે ગુણો — ચારિત્ર્ય, બળ, અને સ્વાશ્રય — તેણે પ્રજાને આપ્યા છે. આ લાભો વિષે શંકા નથી, છતાં કેટલે અંશે એ અહિંસાને લીધે છે અને કેટલે અંશે સંઘર્ષને પરિણામે છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. હિંસાત્મક યુદ્ધ દ્વારા પણ ઘણી પ્રજાઓએ અનેક પ્રસંગે આવા લાભો મેળવ્યા છે. છતાં હું ધારું છું કે એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે આ બાબતમાં આપણને અહિંસાત્મક પદ્ધતિ બેશુમાર કીમતી થઈ પડી છે. ઉપર ગાંધીજીએ, "સમાજમાં ખળભળાટ" કરવાનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉત્પન્ન કરવામાં અહિંસાએ નિશ્ચિતપણે મદદ કરી છે, જોકે એ ખળભળાટની પાછળ મૂળગત કારણો અને પરિસ્થિતિ પણ હતાં એ વિષે પણ શંકા નથી. ક્રાંતિકારી

૧. એક ઉપવાસ પ્રસંગે ૮મી ડિસેંબર ૧૯૩૨ને દિવસે ગાંધીજીએ બહાર પાડેલા નિવેદનમાંથી. (પટવર્ધનના અંગીકારને અંગે યેરવડા જેલમાં કરેલો ઉપવાસ. —અનુ.)

ફેરફારોની પૂર્વે આમવર્ગની અંદર જે વેગવંત જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અહિંસા પદ્ધતિએ નિર્માણ કરી છે.

આ એના પક્ષમાં એક દેખીતો મુદ્દો છે. પણ એ આપણને બહુ આગળ લઈ જતો નથી સાચા પ્રશ્નોનો ઉત્તર હજી મળવાનો જ રહે છે. કમભાગ્યે એના ઉકેલમાં ગાંધીજી આપણને બહુ મદદ કરતા નથી. આ વિષય ઉપર તેઓ અસંખ્ય વાર બોલ્યા અને લખી ચૂક્યા છે, છતાં હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમણે જાહેરપણે ક્યારેય તાત્ત્વિક કે શાસ્ત્રીય રીતે અહિંસામાં રહેલી અંતર્ગત બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી.[૧] સાધ્ય કરતાં સાધનોનું વિશેષ મહત્ત્વ છે, બળાત્કાર કરતા હૃદયપલટો વધારે સારો છે, એમ તેઓ આગ્રહપૂર્વક કહે છે અને અહિંસાને સત્ય તથા બધી જાતના સૌજન્ય સાથે ભેળવી દેવા પ્રત્યે એમનું વલણ છે બલકે કેટલીક વાર તો સત્ય અને સૌજન્ય અને અહિંસા એ શબ્દો તેઓ એક જ અર્થમાં વાપરે છે વળી, જેઓ આ ન સ્વીકારે તેઓ ઈશ્વરના અનુગ્રહીત નથી અને નીતિધર્મનો ભંગ કરનારા છે, એમ માનવા તરફ પણ વલણ છે એમના કેટલાક અનુયાયીઓમાં તો આ વલણ 'અહં-સાધુ'ત્વની લાગણી ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતું નથી

પણ જેઓને આટલી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્ભાગ્ય નથી, તેઓ અનેક પ્રકારની શંકાઓથી મૂંઝાય છે. એ શંકાઓ કોઈ તાત્કાલિક પ્રસંગે કરવાના કર્તવ્યને અંગે એટલા પ્રમાણમાં ઊભી નથી થઈ, જેટલા પ્રમાણમાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ઊભી થાય છે; વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ નીતિયુક્ત હોય અને તે સાથે સામાજિક દૃષ્ટિએ અસરકારક હોય, એવી કોઈ સુસંગત કર્મયોગની દૃષ્ટિ મેળવવાની હૃદયની ઝંખના એ શંકાઓની પાછળ રહેલી છે હું કબૂલ કરું છુ કે આ શંકાઓ હજી મારા મનમાંથી નીકળી નથી, અને એ પ્રશ્નનો મને કંઈ સંતોષકારક ઉકેલ દેખાતો નથી મને હિંસાનો તીવ્ર અણગમો છે અને છતા હું જાતે હિંસાથી ભરપૂર છુ અને કેટલીયે વાર જાણે કે અજાણે બીજાઓ પર દબાણ મૂકવા પ્રયત્ન કરું છુ પણ ગાંધીજીના સૂક્ષ્મ બળાત્કાર કરતાં કોઈ વધારે મોટું દબાણ હોઈ શકે ખરું? તેને પરિણામે એમના કેટલાયે નિકટના અનુયાયીઓ અને સાથીઓના મનનો કચરાઈને માવો થઈ જાય છે તે અજાણ્યુ નથી.

પણ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો આ હતો કોઈ રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક માનવસમૂહ અહિંસાના આ વ્યક્તિગત સિદ્ધાંતને પૂરતો પચાવી શકે ખરો? કારણકે એમા મનુષ્ય જાતિના મોટા સમૂહોમા પ્રેમ અને સૌજન્યની ખૂબ ઊંચી હદ સુધી ઉન્નતિ થવી અનિવાર્ય છે એ સાચું છે કે મનુષ્યજાતિને આ હદે લઈ જવી અને દ્વેષ, દુર્જનતા અને સ્વાર્થનો નાશ કરવો, એ જ સૌથી સાચી રીતે ઇષ્ટ અંતિમ ધ્યેય છે એ ક્યારેયે શક્ય છે કે નહિ; એ ભલે વિવાદાસ્પદ હોય, પણ તેની આશા વિના જીવન એ લગભગ "અવાજ અને આવેશભર્યાં શબ્દોવાળી પણ અર્થહીન એવી કોઈ મૂર્ખે કહેલી વાર્તા"

૧. 'ધ પાવર ઑફ નૉનવાયોલન્સ' નામના પુસ્તકમાં રિચર્ડ બી૦ ગ્રેગે આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી છે એ પુસ્તક બહુ જ રસપ્રદ અને વિચારપ્રેરક છે

જેવું નીરસ થાય. આ આદર્શને સિદ્ધ કરવા માટે એને સિદ્ધ કરવાનું અશક્ય કરનારાં અને એને વિરોધી એવી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપનારાં વિઘ્નોનો વિચાર ન કરતાં શું એ ગુણોનો સીધો ઉપદેશ આપીને આપણે એને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? કે એ વિઘ્નોને પહેલાં હઠાવી પ્રેમ, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના વિકાસ માટે વધારે યોગ્ય અને વધારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ? કે બન્ને કામ સાથે કરવાં જોઈએ?

અને વળી, હિંસા અને અહિંસા, બળાત્કાર અને હૃદયપલટા વચ્ચેની મર્યાદાઓ સાવ સ્પષ્ટ જ છે કે? ઘણી વાર નૈતિક દબાણ એ શારીરિક હિંસા કરતાં બહુ વધારે ભયંકર દબાણનું શસ્ત્ર બને છે અને, શું અહિંસા અને સત્ય એક જ છે? સત્ય એટલે શું? એ પ્રાચીન પ્રશ્નના હજારો જવાબો અપાયા છે અને તોયે તે ઊભો જ છે તેનો ગમે તે ઉત્તર હોય, એ સંપૂર્ણપણે અહિંસાથી અભિન્ન છે એમ તો ન જ કહી શકાય. હિંસા ખરાબ તો છે, પણ હિંસા તત્ત્વતઃ પાપ છે એમ ન કહી શકાય. એનાયે કેટલાયે સ્વરૂપો અને ભેદો છે, અને કોઈક વાર એના કરતાં વધારે ખરાબ ચીજ કરતાં એ જ વધારે પસંદ કરવા જેવી હોય છે. ગાંધીજીએ પોતે જ કહ્યું છે કે કાયરતા, ભય અને ગુલામી કરતા તે વધારે સારી છે, અને એવા બીજા પણ દોષો આ યાદીમાં ઉમેરી શકાય. એ સાચું છે કે સાધારણ રીતે હિંસાની સાથે દ્વેષ હોય છે જ. પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બે સાથે હોવાં જ જોઈએ એ આવશ્યક નથી. સદ્બુદ્ધિથી હિંસા થયેલી કલ્પી શકાય (દાખલા તરીકે શસ્ત્રક્રિયા કરનાર દાક્તરની), અને જે વસ્તુમાં સદ્બુદ્ધિ હોઈ શકે છે તે તત્ત્વતઃ પાપ તો ન જ કહી શકાય. છેવટે તો નીતિ અને સદાચારની કસોટી પ્રેમ અને દ્વેષ જ છે. આમ જોકે હિંસા ઘણી વાર નીતિની દૃષ્ટિએ અક્ષમ્ય છે, અને તેથી એ દૃષ્ટિએ ભયંકર ગણી શકાય, છતાં હમેશાં જ તે એવી હોવી જોઈએ એમ ન કહી શકાય.

આખું જીવન કલહ અને હિંસાથી ભરેલું છે, અને હિંસાથી હિંસા શમવાને બદલે વધે છે, એટલે તેને ટાળવાનો એ સાચો ઉપાય નથી એ વાત સાચી લાગે છે પણ, તે છતાં, તેનો અત્યંત નિષેધ કરવા જતાં કેવળ નિષ્ક્રિયતા જ નિર્માણ થાય છે અને તેને લીધે વાસ્તવિક જીવન સાથેનો સંબંધ સાવ તૂટી જાય છે. આધુનિક રાજ્ય અને સમાજની નાડીઓમાં જાણે હિંસારૂપી રુધિર જ વહે છે. રાજ્યની પાસે દંડ કરવાનું તંત્ર ન હોય તો કરો વસૂલ થઈ શકે નહિ, જમીનદારોને ગણોત મળે નહિ, અને ખાનગી મિલકત નિઃશેષ થઈ જાય. પોલીસ અને લશ્કરની વ્યવસ્થા દ્વારા કાયદો આપણને કોઈની ખાનગી મિલકતને પચાવી પાડતાં અટકાવે છે અને રાજ્યોની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા પણ આક્રમણ કે રક્ષણ કરનાર હિંસાબળને લીધે જ ટકે છે.

એ સાચું છે કે ગાંધીજીની અહિંસા એ કેવળ નિષ્ક્રિય વસ્તુ નથી જ. એ અપ્રતિકાર નથી, પણ અહિંસક પ્રતિકાર છે. એ તો બહુ મોટો ભેદ કહેવાય, કારણકે, એ એક ક્રિયાત્મક બળવાન શસ્ત્ર બને છે. જેઓ મૂગે મોઢે યથાસ્થિતતાને સ્વીકારવાવાળા છે તેમને માટે એ શસ્ત્ર નથી. 'સમાજમાં ખળભળાટ' ઉત્પન્ન કરવાના અને તે રીતે

પ્રચલિત સ્થિતિમાં સુધારો કરવાના હેતુથી જ તેની યોજના થઈ હતી. એની પાછળ હૃદયપલટો કરાવવાના ભલે કોઈ હેતુ રહ્યા હોય, પણ વ્યવહારમાં, વિરોધીને વિવશ કરવાનું એ મહાન શસ્ત્ર બની છે; માત્ર એ વિવશ કરવાનો પ્રયોગ બહુ જ સભ્ય અને ઓછામાં ઓછી વાંધાભરી રીતે થયો છે. ગાંધીજીએ જાતે પોતાના શરૂઆતનાં લખાણોમાં 'વિવશ કરવું' એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે એ નોંધવા જેવું છે. પંજાબમાં માર્શલ લોના અત્યાચારો વિષે વાઈસરૉય (લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ) ના ૧૯૨૦માં થયેલા એક ભાષણ પર ટીકા કરતાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે :

" . . . ધારાસભાને ખુલ્લી મૂકતી વખતે નામદાર વાઈસરૉયે પોતાના ભાષણમાં જે મનોવૃત્તિ દેખાડી છે તે પરથી એમની કે એમની સરકાર સાથે સહકાર કરવો કોઈ પણ સ્વાભિમાની મનુષ્ય માટે અશક્ય થાય છે.

"પંજાબ વિષેના એમના ઉદ્‌ગારોનો અર્થ ન્યાય આપવાનો ચોખ્ખો ઇનકાર થાય છે. તાત્કાલિક 'ભવિષ્ય'ના પ્રશ્નો પર આપણે ધ્યાન આપવા મંડી પડીએ એમ તેઓ ઇચ્છે છે! સરકારને પંજાબના પ્રકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા વિવશ કરવી એ જ તાત્કાલિક ભવિષ્યનો પ્રશ્ન છે એનું તો કાંઈ ચિહ્ન જ દેખાતું નથી. ઊલટું તેઓ કહે છે કે તેમણે તો પોતાના ટીકાકારોને જવાબ આપવાની લાલચને દબાવી રાખી છે. એનો અર્થ એ કે હિંદુસ્તાનના સ્વાભિમાનને લગતા અત્યંત મહત્ત્વના વિષયો પર તેમના વિચારોમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. 'એ મુદ્દાઓ ઉપર ભવિષ્યનો ઇતિહાસલેખક જે નિર્ણય આપશે તેથી (તેમને) સંતોષ છે.' હવે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ જાતની ભાષા હિંદીઓના હૃદયને વધારે ઉકળાટ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળી છે. જે લોકોને અન્યાય થયો છે અને જેમને વિશ્વાસ અને જવાબદારીના સ્થાનો માટે સાવ નાલાયક નીવડેલા અધિકારીઓના અંકુશ નીચે હજુયે રહેવું પડે છે, તેઓને ભવિષ્યના ઇતિહાસલેખકને હાથે ન્યાયી નિર્ણય મળે તોયે તેનો શો ઉપયોગ? પહેલાં પંજાબને ન્યાય આપવાનો ઇનકાર કરી, પછી સહકાર માટે જે વિનંતિ કરવામાં આવી છે, તે— હળવામાં હળવી ભાષાગાં કહું તો—દંભ છે."

રાજ્યમાત્રનું મંડાણ હિંસા ઉપર જ છે એ તો જગજાહેર છે. કેવળ શસ્ત્રોની જ હિંસા પર નહિ, પણ એથીયે વધારે ભયાનક, અને વધારે અજાણી રીતે અજમાવાતી હિંસા ઉપર, આના પ્રકારો — જાસૂસો, ચાડીખોરો, તોફાન જગાડનારાઓ સીધી કે આડકતરી રીતે શાળાઓ અને વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા ખોટો પ્રચાર, ધર્મના અને બીજા ભયો તથા આર્થિક વિનાશ અને ભૂખમરો એ સાધનો વચ્ચે તો એમ સ્વીકારી જ લેવામાં આવે છે કે દરેક પ્રકારના જૂઠાણા અને દગાબાજીની, શાંતિના સમયમાં તેમજ ખાસ કરીને લડાઈના સમયમા, છૂટ છે— શરત એટલી કે આ બધુ પકડાઈ ન જાય. ત્રણસો વરસ ઉપર સર હેન્રિ વોટન નામના એક કવિ અને જાતે બ્રિટિશ એલચી તરીકે રહેલા લેખકે 'એલચી' શબ્દની આવી વ્યાખ્યા આપી છે : "પોતાના દેશના ભલા માટે પરદેશમા અસત્ય ફેલાવવા મોકલેલો પ્રામાણિક માણસ

એટલે એલચી. હાલના વખતમાં એલચીઓ સાથે લશ્કરી, નાવિક અને વેપારી રસાલો પણ હોય છે. તેમનું મુખ્ય કામ જે દેશમાં તેમને મોકલ્યા હોય તેની છૂપી માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. આ બધાની પાછળ જાસૂસોની વિશાળ જાળ ફેલાયેલી હોય છે. કાવતરાં અને છેતરપિંડીની અસંખ્ય શાખાઓ અને જાળાં હતાં. દૂતોના દૂતો, ગુનેગાર ટોળીઓ સાથે છૂપા સંબંધો, લાંચરુશવતો અને મનુષ્યનો અધઃપાત કરાવનારાં બીજાં અનેક સાધનો તથા છૂપાં ખૂનો વગેરે દ્વારા તે એલચી પોતાનાં કામ કરે છે. શાંતિના સમયમાં પણ એ જાળ પૂરી હુઈ હોય છે, પણ લડાઈના વખતમાં તો એને અત્યંત મહત્ત્વ મળે છે અને એની અધમ અસર ચારે બાજુ ફેલાય છે. મહાયુદ્ધ વખતે થયેલાં આવાં પ્રચારકાર્યના કેટલાક દાખલાઓનાં વર્ણન વાંચતાં આજે આશ્ચર્ય થાય છે. શત્રુઓના દેશો વિષે કેટલાં હડહડતાં જૂઠાણાંનો પ્રચાર અને તેની તથા જાસૂસી કામ પાછળ કેટલો બધો ખર્ચ! પણ આજે તો શાંતિ એ કેવળ બે યુદ્ધો વચ્ચેનો સંધિકાળ — બીજી લડાઈ માટે તૈયારી કરવાનો સમય અને કેટલેક અંશે આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોમાં લડાઈ ચલાવ્યે રાખવી એટલું જ છે. જીતનારા અને જિતાયેલા દેશો વચ્ચે, સામ્રાજ્યો અને તેમનાં સંસ્થાનો વચ્ચે, ચૂસનારા અને ચુસાતા વર્ગો વચ્ચે સતત ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. આથી શાંતિના સમયમાં પણ લડાઈનું વાતાવરણ અને તેની સાથે તેનાં હિંસા અને અસત્ય સદાયે ચાલુ જ રહે છે, અને લશ્કરી તેમજ દીવાની અમલદારો તે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા કેળવાયેલા હોય છે. લૉર્ડ વુલ્સ્લી 'સિપાઈઓ માટે રણક્ષેત્રની નોંધપોથી' (સોલ્જર્સ પૉકેટબુક ફૉર ફિલ્ડ સર્વિસ)માં લખે છે : 'સચ્ચાઈ તે જ શ્રેષ્ઠ નીતિ છે' અને 'સત્યનો જ અંતે જય' એ સૂત્રોને આપણે જ્યારે ત્યારે કહ્યા જઈએ છીએ. બાળકની 'કૉપીબુક'માં તો એ શોભે એવાં વાક્યો છે. પણ જે માણસ લડાઈમાં એને અનુસરી ચાલવા ઇચ્છતો હોય તેણે તો હંમેશ માટે પોતાની તલવાર મ્યાનમાં મૂકી દેવી ઘટે.

હાલની અવસ્થામાં જ્યાં રાષ્ટ્ર સામે રાષ્ટ્ર અને વર્ગ સામે વર્ગનો ઝઘડો છે ત્યાં હિંસા અને અસત્યનો પાયો અપરિહાર્ય જ જણાય છે. જે દેશો કે વર્ગોના હાથમાં અધિકારો છે તેઓએ પોતાની સત્તા અને અધિકારોને વળગી રહેવા માટે તથા દલિત વર્ગોને આગળ વધવાની તકો ન મળવા દેવા માટે હિંસા, દબાણ અને જુલમ પર જ આધાર રાખવો જોઈએ. જેમ જેમ લોકમત કેળવાતો જાય અને તેમના જુલમો તથા દમનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ખુલ્લું પડતું જાય તેમ તેમ હિંસાનું સ્વરૂપ ઘટતું જતું જાય એ સંભવ છે. વાસ્તવમાં હાલનો અનુભવ તો એથી ઊલટું જ બતાવે છે. નાગરિક સંસ્થાઓ પ્રત્યેનો વિરોધ જેમ જેમ જોરદાર થતો જાય છે તેમ તેમ હિંસા વધતી જાય છે. બાહ્ય હિંસા દબાતી થઈ હોય ત્યારે તેણે વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. બુદ્ધિ, ધર્મ કે સભ્યતાની દૃષ્ટિએ પણ હિંસાના આ વલણને વધતું અટકાવ્યું નથી. અમુક માણસોએ નૈતિક પ્રગતિ કરી છે અને માનવતાની ઊંચી મર્યાદા પર્યંત તેઓ ગયા છે. ભૂતકાળમાં ક્યારેય નહીં તે કરતાં

દુનિયામાં આજે ઊંચા પ્રકારની (નીચ પ્રકારની નહિ) વ્યક્તિઓની સંખ્યા કદાચ ઘણી વધારે હશે, સમાજે પણ એક હદે પ્રગતિ કરી છે, અને કિંચિત્ અંશમાં પોતાની પ્રાથમિક અને જંગલી વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખવા પ્રયત્ન આદર્યો છે, પણ એક દરે વર્ગો કે કોમોમાં ઘણો સુધારો થયો નથી વ્યક્તિઓએ સંસ્કારી થતાં થતાં પોતાના પ્રાથમિક વિકારો અને દુર્ગુણોનો ચેપ સમાજને લગાડી દીધો છે અને ઊતરતા પ્રકારના આચારવાળા લોકો જ હિંસા પ્રત્યે વધારે ખેંચાતા હોવાથી આ સમાજના આગેવાનો ભાગ્યે જ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ કે પુરુષો હોય છે

પણ હિંસાના દુષ્ટતમ સ્વરૂપો ધીમે ધીમે રાજ્યમાંથી નાબૂદ કરી શકાશે એમ માની લઈએ તો પણ રાજતંત્ર અને સામાજિક જીવન બંનેને કંઈક અંશે બળાત્કારની જરૂર રહેશે જ એ વસ્તુસ્થિતિની અવગણના કરી શકાય નહિ સામાજિક જીવનમાં કોઈક પ્રકારના નિયંત્રણની આવશ્યકતા રહે છે જ, અને જેમને અધિકાર સોંપવામાં આવ્યો હોય તેમણે કેવળ સ્વાર્થી અને સમાજને નુકસાનકારક હોય એવી વ્યક્તિઓ કે વર્ગોની વૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ અને દાબ મૂકવા જ જોઈએ ઘણુંખરું એ નિયંત્રણ અને દાબ જરૂર કરતાં વધારે થઈ જાય છે કારણ કે અધિકાર માણસને બગાડે છે અને પાડે છે આથી અધિકારીઓ ગમે તેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને બળાત્કારદ્વેષી હોય તો પણ જ્યાં સુધી પ્રજામાંનો એકેએક મનુષ્ય પૂર્ણ અંશે નિઃસ્વાર્થી અને સર્વોદયનો ઉપાસક બને નહિ ત્યાં સુધી તેમને દોષી વ્યક્તિઓ ઉપર બળાત્કાર કરવો જ પડશે વળી એ રાજ્યાધિકારીઓને આક્રમણ કરનારા બહારના લોકો ઉપર પણ બળ વાપરવું પડશે, એટલે કે તેમના બળ સામે પોતાનું બળ યોજી પોતાનો બચાવ કરવો પડશે જ્યારે કેવળ એક જ જગદ્રાજ્ય થશે ત્યારે જ એની આવશ્યકતા મટી જશે

હવે આમ બહારના શત્રુઓ સામે રક્ષણ માટે તેમજ આંતરિક વ્યવસ્થા બંને માટે બળ અને દંડની જરૂર રહે છે તો તેના વપરાશમાં મર્યાદા ક્યાં બાંધવી? રાઈનહોલ્ડ નાઈબર[1] કહે છે તેમ એક વાર રાજશાસ્ત્રને નીતિશાસ્ત્ર આટલું નમતું આપે અને સમાજવ્યવસ્થા માટે બળાત્કારને આવશ્યક સાધન તરીકે સ્વીકારે તો પછી અહિંસક અને હિંસક દબાણ વચ્ચે અથવા રાજ્યોના બળાત્કાર અને ક્રાંતિકારોના બળાત્કાર વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદો પાડવા શક્ય નથી

હું નક્કી તો જાણતો નથી પણ હું ધારું છું કે ગાંધીજી એટલું કબૂલ કરશે કે આ અપૂર્ણ સંસારમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને બહારથી થનારા અન્યાયી હુમલા સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે બળ વાપરવાની જરૂર રહેશે અલબત્ત પોતાના પાડોશી અને બીજાં રાજ્યો સાથે વર્તન શાંતિપ્રિય અને મિત્રતાની નીતિ જ રાજ્યે રાખવી જોઈએ છતાં હુમલો કદી થાય જ નહિ એમ કહેવું એ સાવ અયોગ્ય છે વળી રાજ્યને પણ કેટલાક બળાત્કારી કાયદાઓ ઘડવા પડશે એ અર્થમાં કે વિવિધ વર્ગો અને કોમોના કેટલાક હક્કો અને અધિકારો લઈ લેવા પડે અને લોકોના સ્વતંત્ર વર્તન પર અંકુશ મૂકવો

1 ‘મોરલ મેન ઍન્ડ ઇમ્મોરલ સોસાયટી’ પુસ્તકમાં

પડે. કેટલેક અંશે કાયદામાત્રમાં બળાત્કાર રહે છે જ. મહાસભાના કરાચીના કાર્યક્રમમાં જાહેર કર્યું છે કે આમવર્ગનું શોષણ બંધ કરવા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યમાં કરોડો ભૂખે મરતા લોકોના સાચા આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે જેઓ બહુ અધિકારવાળા છે તેમણે ઓછા અધિકારવાળાઓને પોતાનું ઘણું આપી દેવું પડશે. વળી કરાચીના ઠરાવમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વરાજ્યમાં મજૂરોને નિર્વાહ પૂરતી મજૂરી તથા જીવનની બીજી સગવડો મળશે; મિલકતવાળાઓ ઉપર વધારાના કર નાખવામાં આવશે; મહત્ત્વના ઉદ્યોગો અને સમાજોપયોગી ધંધાઓ, ખાણોની નીપજ, આગગાડીઓ, જળમાર્ગો, વહાણવટું તથા બીજાં વાહનનાં સાધનો ઉપર રાજ્યની માલિકી અને અંકુશ રહેશે; તેમ જ મદ્ય અને માદક પદાર્થોનો પૂર્ણ પ્રતિબંધ થશે. આ બધાની સામે સંખ્યાબંધ લોકોનો વિરોધ થાય એ સંભવ છે. કદાચ તેઓ બહુમતીને નમતું આપી દે પણ, તેનું મૂળ તો કાયદો તોડવાના પરિણામનો ભય જ હશે. લોકશાસનનો અર્થ જ બહુમતી દ્વારા લઘુમતી પર થતું દબાણ.

જો બહુમતી તરફથી એવો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવે કે જેથી મિલકત વિષેના હકોમાં ફેરફાર થાય અથવા તે હક ચાલ્યા જાય તો તેમાં બળાત્કાર રહેલો છે એ દલીલથી તેનો વિરોધ કરી શકાશે કે? દેખીતું છે કે નહિ જ. કારણ કે બધા લોકશાસનના કાયદાઓ પસાર કરવા માટે આ જ રીત અખત્યાર કરવામાં આવે છે. એટલે કે બળાત્કારની દલીલથી વાંધો ન લઈ શકાય એમ કબૂલ કરીએ તો પણ તેમ કરવામાં બહુમતી અન્યાય અથવા પાપ કરે છે એટલે કે પ્રશ્ન આ વિચારવાનો રહ્યો. બહુમતીએ પસાર કરેલો આવો કાયદો નીતિના કોઈ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ? આ કોણે ઠરાવવું? જો વ્યક્તિઓ કે વર્ગોને પોતાના સ્વાર્થોને અનુકૂળ થાય એ રીતે નીતિની વ્યાખ્યા કરવા દેવામાં આવે તો લોકશાસન પદ્ધતિ માટે સ્થાન જ ન રહે. હું પોતે એમ માનું છું કે (અમુક હદ કે ક્ષેત્રની મર્યાદા બાદ રાખીએ તો) ખાનગી મિલકતની પ્રથા વ્યક્તિઓના હાથમાં એકંદર સમાજને માટે બહુ જોખમભરી સત્તા આપે છે અને તેથી તે સમાજ માટે બહુ નુકસાનકારક છે. હું એને દારૂ કરતાંયે વધારે અનીતિમય સમજું છું, કારણ કે દારૂ તો સમાજ કરતાં વ્યક્તિને જ વધારે નુકસાન કરે છે.

પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં માનનારા કેટલાક લોકો મને જણાવે છે કે જો માલિકોની સંમતિ વિના ખાનગી મિલકતને સમાજની મિલકત કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી નાખવામાં આવે તો તે બળાત્કાર થાય અને તેથી તેમાં અહિંસાનો ભંગ થાય. વિચિત્ર તો એ છે કે મોટા જમીનદારો જેમને પોતાના ગણોત જબરદસ્તીથી વસૂલ કરવા માટે સરકારની મદદ લેતાં સંકોચ થતો નથી તથા મોટાં કારખાનાં ધરાવનાર મૂડીવાળાઓ જેઓ પોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર મજૂર સંઘોને પણ સ્થપાવા દેતા નથી, તેઓ મારી ઉપર આ દૃષ્ટિબિંદુ ઠસાવવા ઇચ્છે છે. આનો અર્થ એ થયો કે જે લોકોને

કોઈ ફેરફાર સાથે લાગતુવળગતુ હોય તેમની જ તેના પક્ષમા બહુમતી હોય તે પૂરતુ નથી, પણ જેમને એથી નુકસાન થવાનુ હોય તેમનુ પણ તેના પક્ષમા મતપરિવર્તન થવુ જોઈએ આ રીતે તો થોડા સ્વાર્થપ્રેરિત લોકો દેખીતી રીતે આવશ્યક એવા કોઈ ફેરફારને અટકાવી રાખી શકે

જે એક ખાસ વસ્તુ ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે તે આ છે વર્ગો અને સમૂહોના રાજકીય વિચારો એમના આર્થિક સ્વાર્થોથી ઘડાય છે બુદ્ધિની દલીલોનુ કે ધાર્મિક વિચારોનુ એના ઉપર જોર ચાલી શકતુ નથી. છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓનો હૃદયપલટો થાય, તેઓ પોતે ભોગવતા ખાસ અધિકારોને છોડી દે, જોકે આવે બહુ જવલ્લે જ બને છે, પણ વર્ગો કે સમૂહો તો એમ કદી કરતા જ નથી. રાજ્યકર્તા અને અધિકારો ભોગવતા વર્ગને પોતાની સત્તા અને અન્યાયી અધિકારોનો ત્યાગ કરવા સમજાવવાનો પ્રયત્ન અત્યાર સુધી હમેશા નિષ્ફળ જ ગયો છે, અને ભવિષ્યમા સફળ થશે એમ માનવાને કશુ કારણ દેખાતુ નથી રાઈનહોલ્ડ નાઈબર પોતાના પુસ્તકમા[1] સદ્ભાવનાવાદીઓ ઉપર આ પ્રમાણે ટીકા કરે છે "તેઓની કલ્પના એવી છે કે વિવેકના વિકાસથી અથવા ધર્મ દ્વારા પ્રેરાતી સદ્ભાવનાથી વ્યક્તિઓની અહબુદ્ધિ પર ક્રમશ અકુશ મુકાતો જાય છે, અને, તેથી મનુષ્યોના જુદા જુદા સમાજો અને વર્ગો વચ્ચે સામાજિક મેળ સાધવા માટે એ રીતને ચાલુ રાખવી એ સિવાય બીજુ કાઈ કરવાની જરૂર નથી. આ સદ્ભાવનાવાદીઓ માનવસમાજમા ન્યાયની લડતમા ઉત્પન્ન થતી મહત્ત્વની રાજકીય બાબતોનો વિચાર કરતા નથી, કારણકે તેમને કેટલાક પ્રાકૃતિક નિયમોનુ પૂરુ જ્ઞાન નથી આ પ્રાકૃતિક નિયમોને પરિણામે માણસથી કુદરતી રીતે જ એક પ્રકારનુ એવુ સામુદાયિક વર્તન થઈ જાય છે, કે જે બુદ્ધિ કે ધાર્મિક ભાવનાના પૂરેપૂરા અકુશ નીચે કદી લાવી શકાતુ જ નથી તેઓ (સદ્ભાવનાવાદીઓ) જાણતા નથી કે સામુદાયિક શક્તિ — પછી તે સામ્રાજ્યની હોય કે કોઈ વર્ગની હોય — જ્યારે (બીજાની) નિર્બળતાનો લાભ લે, ત્યારે તેની સામે પ્રતિશક્તિ નિર્માણ કર્યા વિના તેને કદી હટાવી શકાય જ નહિ" વળી, "સામાજિક પરિસ્થિતિમા બુદ્ધિ સદાયે અમુક અશે સ્વાર્થની દાસી થતી હોવાથી, કેવળ નીતિ કે બુદ્ધિને જાગ્રત કરીને ક્યારેય સામાજિક ન્યાય મેળવી શકાય નહિ સઘર્ષ અનિવાર્ય છે, અને એ લડાઈમા શક્તિનો મુકાબલો શક્તિથી જ થવો જોઈએ"

આથી કોઈ વર્ગ કે રાષ્ટ્રનો હૃદયપલટો કરાવવાના કે બુદ્ધિની દલીલો કે ન્યાયવૃત્તિને જાગ્રત કરી ઝઘડાનો અત આણવાના વિચારો સેવવા તે કેવળ આત્મવચના જ છે વિવશ કરે એટલુ પૂરતુ અસરકારક દબાણ વાપર્યા વિના એક બળવાન સામ્રાજ્ય એક દેશ પરથી પોતાની સત્તા છોડી દે અથવા એક વર્ગ પોતાની શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ કે અધિકારો છોડી દે એવી કલ્પના કરવી એ કેવળ ભ્રમણા છે

૧ 'મોરલ મૅન ઍન્ડ ઇમ્મોરલ સોસાયટી'

સ્પષ્ટ છે કે ગાંધીજી અમુક દબાણ વાપરવા તો માગે છે, પણ તેઓ તેને બળાત્કાર કહેતા નથી. એમના મત પ્રમાણે એમની નીતિ જાતે સહન કરવાની છે. આનો વિચાર કરવો કઠણ છે, કારણ કે તેમાં કેટલોક આધ્યાત્મિક અંશ રહે છે, અને તેનું માપ થઈ શકાતું નથી કે ભૌતિક પ્રમાણ બાંધી શકાતું નથી. પ્રતિપક્ષી પર એની ખૂબ જ અસર પડે છે એમાં શક જ નથી. એ તેની નૈતિક દલીલોની નબળાઈ ઉઘાડી પાડે છે, તેને ગભરાવી મૂકે છે, તેનામાં રહેલી ઉદાત્ત વૃત્તિઓને જાગ્રત કરે છે, અને સમાધાનનો માર્ગ ખુલ્લો રાખે છે. પ્રેમ અને જાતે સહન કરવાની પદ્ધતિ પ્રતિપક્ષી તથા તટસ્થ લોકો બન્નેના મન પર ભારે માનસિક અસર કરે છે એ વિષે શક જ નથી. ઘણાખરા શિકારીઓ જાણે છે કે જંગલી પ્રાણીની તરફ શિકારી કેવી રીતે જુએ છે તેના ઉપર બહુ આધાર રહે છે. હુમલો કરવાની ઇચ્છા એ પ્રાણી જાણે દૂરથી જ વરતી કાઢતું લાગે છે અને તેની સામે તૈયાર થઈ રહે છે. માણસ પોતે કોઈ પ્રાણીથી ડરતો હોય પછી ભલેને તેને પોતાને તેનું ભાન ન હોય, તોપણ તે ડરની કોઈક રીતે પ્રાણીને ખબર પડી જાય છે અને તેથી તે ડરે છે અને એ ડરને પરિણામે હુમલો કરે છે. હિંસક પશુને કેળવનારની હિંમત એક ક્ષણને માટે પણ જો ભાંગી પડે તો તત્કાળ તેના પર હુમલો થવાનું જોખમ રહે છે. સંપૂર્ણ રીતે નિર્ભય મનુષ્યને કંઈ ખાસ અકસ્માત ન થાય તો જંગલી પ્રાણીઓથી ભાગ્યે જ ભય હોય છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો ઉપર પણ આ રીતે માનસિક વૃત્તિઓની અસર પહોંચે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આમ વ્યક્તિઓ ઉપર અસર થતી હોય તોયે વર્ગ કે સમૂહના ઉપર અસર થાય છે કે કેમ એ વિશે શંકા છે. એ વર્ગો વર્ગરૂપે બીજા પક્ષના અંગત કે નિકટ સંબંધમાં આવતો નથી. જે ખબરો તે સાંભળે છે તે પણ અધૂરી અને વિકૃત થયેલી હોય છે. અને વળી તો જે વર્ગ એમની સામે વિરોધ કરે છે, તેની સામે ક્રોધની જે પહેલી કુદરતી લાગણી થઈ આવે છે તે એટલી બધી બળવાન હોય છે કે તેમાં બીજી નાની લાગણીઓ દબાઈ જાય છે. લાંબા વખત સુધી પોતાના ઉચ્ચ દરજ્જા અને અધિકારો સમાજના હિત માટે આવશ્યક છે એમ માનવાને ટેવાયેલા હોવાથી એનાથી ઉલટો મત ધરાવનારામાં એમને અધર્મની ગંધ આવે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા અને યથાસ્થિતતા સાચવવાં એ મહત્ત્વના સદ્ગુણો મનાય છે અને એનો વિરોધ કરવાના પ્રયત્ન મહા પાપ લેખાય છે.

આથી વિરોધી વર્ગનો વિચાર કરીએ તો હૃદયપલટાની રીત બહુ દૂર સુધી લઈ જતી નથી. એટલું જ નહિ પણ પ્રતિપક્ષીની નરમાશ અને સાધુતાની જ તેમને વધારે રીસ ચડે છે, કારણ કે એથી તેઓનો પક્ષ ખોટો હોય એવો ભાસ થાય છે. અને જ્યારે મનુષ્યને પોતે ખોટા હોવાની શંકા લાગે છે ત્યારે તેનો પુણ્યપ્રકોપ વધારે જોર કરે છે. છતાં અહિંસક પદ્ધતિથી પ્રતિપક્ષીના કેટલાક માણસો પર અસર થાય છે, અને તેથી કરીને તેમના વિરોધનું જોર નબળું પડી જાય છે. એથીયે વધારે, એ પદ્ધતિથી તટસ્થ લોકોનો સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને જગતનો મત કેળવવા માટે એ

મહત્ત્વનુ સાધન બને છે પણ આમાયે સત્તાધારી વર્ગના હાથમા પ્રકારાનના સાધનો હોવાથી તેઓ ખબરો બહાર જતી અટકાવે અથવા વિકૃત સ્વરૂપમા મોકલે, અને તેમ કરી તેઓ સાચી હકીકતો પ્રસિદ્ધ થતી અટકાવી શકે એવો સભવ રહે છે પણ અહિંસક પદ્ધતિનુ સૌથી બળવાન અને દૂરવર્તી પરિણામ જે દેશમા એનો પ્રયોગ થતો હોય છે તે દેશના કઈક અશે તટસ્થ રહેનારા અનેક સામાન્ય લોકો ઉપર પડે છે તે લોકો તો જરૂર જ પલટાય છે અને ઝૂઝનારાનો ઉલ્લખેર પક્ષ કરે છે પણ, એ લોકોને પલટાવવા માટે વિશેષ કરવા જેવુ જ નથી હોતુ — કારણકે પહેલેથી જ એ ધ્યેય પ્રત્યે એમની સામાન્ય સમતિ હોય છે જ જેઓને ફેરફારની બીક લાગે છે તેમના પર એટલુ સ્પષ્ટ પરિણામ આવતુ નથી હિંદુસ્તાનમા જે રીતે અસહકાર અને સવિનય ભગનો ઝપાટાબધ ફેલાવો થયો તે, અહિંસાત્મક ચળવળ મોટી જનસખ્યા ઉપર કેટલી બળવાન અસર કરે છે અને કેટલાય સશયાત્માઓને પલટાવી દે છે તેનો પુરાવો છે જેઓ પ્રથમથી જ તેની વિરુદ્ધ હતા તેઓ બહુ મોટા પ્રમાણમા એ તરફ વળ્યા નહિ ઊલટુ ચળવળની સફળતાએ તેમની બીક વધારી, અને તેમને વધારે વિરોધી બનાવ્યા

જો એક વાર એમ કબૂલ કરવામા આવે કે પોતાની સ્વતત્રતાની રક્ષા કરવા માટે રાજ્યને હિંસા કરવાની છૂટ છે, તો પછી એ સ્વતત્રતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે હિંસાત્મક અને બળાત્કારના ઉપાયો યોજવાની એટલી જ છૂટ કા ન હોય, એ સમજવુ મુશ્કેલ છે હિંસાત્મક પદ્ધતિ ઇચ્છવા જેવી ન હોય કે ડહાપણભરી ન હોય, એમ બને, પણ એ સર્વથા અયોગ્ય અથવા નિષેધ્ય જ છે એમ ન કહી શકાય રાજ્યકર્તા પક્ષના હાથમા સત્તા અને લશ્કરી સાધનો પર અકુશ છે એટલા જ કારણસર એને હિંસાત્મક રીતો વાપરવાનો વધારે અધિકાર મળતો નથી જો કોઈ અહિંસાત્મક ક્રાંતિ સફળ થાય અને રાજ્યની લગામ પ્રાપ્ત કરે તો શુ જે હિંસા કરવાનો હક્ક તેને પહેલા નહોતો તે તેને તરત પ્રાપ્ત થઈ જાય ? જો એની સત્તા સામે બડ થાય તો કેવી રીતે તે એનો સામનો કરશે ? હિંસાત્મક રીતો અજમાવવી એને ગમશે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, અને શાતિથી નિવેડો લાવવાના એ સર્વે પ્રયત્નો અજમાવશે છતા બળ વાપરવાનો અધિકાર એ છોડી તો દઈ શકે નહિ જ ફેરફારથી અસતોષ પામનારો વર્ગ પ્રજામા હોવાનો જ, અને તેઓ પૂર્વસ્થિતિને ફરીથી લાવવા પ્રયત્ન કરશે જ જો તેમને એમ લાગે કે નવા રાજ્ય તરફથી તેમની હિંસા દાબી દેવાના ઉપાય લેવામા નહિ આવે તો ઘણુખરુ તેઓ હિંસાનો વધારે તત્પરતાથી ઉપયોગ કરશે આથી કરીને એમ જણાય છે કે હિંસા અને અહિંસા, બળાત્કાર અને મતપરિવર્તનની વચ્ચે બહુ સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ દોરવી મુશ્કેલ છે આ મુશ્કેલી રાજકીય ફેરફારોનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો, ભારે હોય છે જ, પણ જ્યારે અધિકારસપન્ન અને શોષિત વર્ગોની વચ્ચેના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ વધારે ભારે થાય છે

જગતમા આદર્શને માટે દુ ખ સહન કરનારની હમેશા પ્રશસા થાય છે વશ ન થતા કે સામો ઘા ન કરતા કોઈક હેતુને માટે જાતે દુ ખ ખમવામા એવા પ્રકારની

ઉદાત્તતા અને ગૌરવ રહ્યાં છે કે જેની કદર થયા વિના રહી શકતી નથી. અને છતાંયે આમાં અને કેવળ દુઃખ નહિ જ દુઃખ સહન કરવાના બહુ જ સૂક્ષ્મ ભેદ છે અને આ પાછલા પ્રકારનું દુઃખસહન તામસી અને [illegible] અનાસક્તિ ભાવનારૂપે થવા સંભવ રહે છે. હિંસા જો ઘણી વાર ક્રૂરતાભરી હોય છે, તો અહિંસા પણ, તેનાં કેટલાંક નકારાત્મક સ્વરૂપોમાં એથી ઊલટી દોષવાળી હોવાનો સંભવ છે. વળી કાયરતા અને નિષ્ક્રિયતા તેમ જ યથાસ્થિતતા નભાવવા માટેનું એ બહાનું બની જાય એ ભયસ્થાન પણ હમેશાં રહેલું છે.

હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં જ્યારથી સામાજિક રચનામાં ભારે ફેરફાર કરવાના વિચારો મહત્ત્વ મેળવતા ગયા છે ત્યારથી વારંવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે એ ફેરફારો હિંસા વિના થઈ જ ન શકે એવા છે, એટલે તેનો પ્રયત્ન ન કરી શકાય; વર્ગવિગ્રહો ભડકે અને તેટલા મોજૂદ હોય ત્યારે તેનું નામ ન દેવું જોઈએ કારણ કે એથી પૂર્ણ લડકાગના અને જે કોઈ ભવિષ્યનું ધ્યેય હોય તે પ્રત્યેની અહિંસાત્મક પ્રગતિના આગમનમાં વિઘ્ન આવે છે. અમુક હદે પહોંચ્યા બાદ સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ હિંસા વિના ન કરી શકાય એ શક્ય છે કારણ કે અધિકારસંપન્ન વર્ગો પોતાના અધિકારો સાચવી રાખવા માટે હિંસા કર્યા વિના રહેશે નહિ. પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જો અહિંસાત્મક સાધનોથી ભારે રાજકીય ક્રાંતિ કરી શકાય તો તે જ સાધન વડે ભારે સામાજિક ક્રાંતિ કરવી શા માટે શક્ય ન હોય? જો અહિંસાથી આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવી શકીએ અને હિંદુસ્તાનમાંથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પગ કાઢી શકીએ તો દેશી રાજ્યો અને જમીનદારોનો તથા બીજા સામાજિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ અને સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના શું કામ ન કરી શકીએ? આ બધું અહિંસા દ્વારા શક્ય છે કે નહિ એ પ્રસ્તુત મુદ્દો નથી. મુદ્દો એ છે કે કાં તો એ બંને ધ્યેયો અહિંસાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવાં છે અથવા બેમાંથી એકેય નથી. એમ તો ન જ કહી શકાય કે અહિંસાત્મક ઉપાય કેવળ વિદેશી રાજ્યકર્તા સામે જ અજમાવી શકાય. પ્રથમ દર્શને તો એવું જણાય છે કે દેશના જ સ્વાર્થસાધુ વર્ગો અને વિરોધીઓ સામે એનો ઉપયોગ કરવો વધારે સહેલો હોવો જોઈએ કારણ કે પરદેશીઓ કરતાં તેમના પર માનસિક અસર વધારે થવી જોઈએ.

તપાસીએ છીએ, અને જો એમાં એ ન ઊતરે તો તેને ફેંકી દઈએ છીએ એટલે કે અહિંસા એક અચળ સિદ્ધાંત થવા લાગ્યો છે, અને એ નિર્વિવાદ ગણાવો જોઈએ એમ મનાય છે એ રીતે હવે એની બુદ્ધિ પર જે આધ્યાત્મિક અસર થતી હતી તે થતી બંધ થવા લાગી છે, અને ધર્મ અને શ્રદ્ધાના સાંકડા ખાનાઓમાં તે સ્થાન લેતો જાય છે વળી તે માલદાર વર્ગોનું આશ્રયસ્થાન પણ બનતો જાય છે, અને યથાસ્થિતતા જાળવવા માટે તેઓ એનો દુરુપયોગ કરે છે

આ કમભાગ્યની વાત છે, કારણ કે હું જરૂર માનું છું કે અહિંસાત્મક પ્રતિકાર અને અહિંસાત્મક યુદ્ધનીતિના વિચારો હિંદુસ્તાન માટે જ નહિ, પણ આખી દુનિયા માટે અત્યંત કીમતી છે, અને ગાંધીજીએ વર્તમાન વિચારમંડળને બંનેનો વિચાર કરવાની ફરજ પાડીને બહુ બારે સેવા બજાવી છે અને હું માનું છું કે તેનું ભવિષ્ય ઊજળું છે એમ બને કે મનુષ્યજાતિ એનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા જેટલી હજુ આગળ વધેલી નથી આઇરિશ લેખક 'એ ઈ'ના 'ઇંટરપ્રિટર્સ' પુસ્તકમાં એક પાત્ર કહે છે "તમે આપણાના હાથમાં જ્ઞાનની મશાલ આપો છો પણ તેનો તો તે ફક્ત તરીકે ઉપયોગ કરશે, બીજો શો ઉપયોગ કરવાનો છે?" વર્તમાનકાળમાં એ જ્ઞાનનો પૂરતો સાક્ષાત્કાર ન થાય એમ બને, પણ બધા મહાન વિચારોની જેમ એની અસર વધતી જશે, અને આપણાં કાર્યો ઉપર તેનું વધારે ને વધારે પરિણામ થતું જશે અમલ્કાર એટલે જે રાજ્ય અથવા સમાજને આપણે દુષ્ટ માનીએ તેને મદદ કરતા અટકવું, એ એક બળવાન અને ધડાકો ઉત્પન્ન કરનારી કલ્પના છે મુઠ્ઠીભર ચારિત્ર્યવાન લોકો પણ એ અજમાવે તો પણ એની અસર ફેલાતી અને વધતી જાય છે મોટી સંખ્યામાં લોકો તેમ કરે તો તેના બાહ્ય પરિણામો વધારે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે, પણ બીજાં નિમિત્તો એમાં ભેગાં થઈ મૂળ નૈતિક મુદ્દો ઝાંખો પાડે એવો સંભવ રહે છે અને વ્યાપક કરવાથી એની ઉગ્રતા ઓછી થતી જણાય છે સમૂહગત માણસની શક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ એકલી વ્યક્તિ તરીકે તેની શક્તિ પ્રગટ થવાનો અવકાશ ઓછો થાય છે

પણ શુદ્ધ અહિંસા પર ભાર મુકાવાથી એ કાંઈક દૂરની અને જીવનથી અળગી એવી વસ્તુ બની ગઈ છે, અને લોકો કાં તો આંધળી ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી તેને સ્વીકારવા તરફ વળે છે, અથવા બિલકુલ ન સ્વીકારવા તરફ ઢળે છે એનો બૌદ્ધિક અંશ ભુલાઈ ગયો છે ૧૯૨૦માં હિંદુસ્તાનના ત્રાસવાદીઓના પર એણે ભારે અસર કરી હતી, અને ઘણાને હિંસાત્મક માર્ગોમાંથી એણે વાળ્યા હતા, અને કેટલાક રહી ગયા હતા તેઓ પણ શંકાશીલ બન્યા હતા અને તેમણે પોતાની હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અટકાવી દીધી હતી હવે એની એવી અસર તેમના પર રહી નથી હવે તો મહાસભાના તંત્રમાં રહી અસહકાર અને સવિનય ભંગની ચળવળોમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ જેમણે લીધો હતો, અને જેઓ અહિંસાત્મક પદ્ધતિને એના પૂરા અર્થમાં અવલંબનપૂર્વક જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમને પણ મહાસભામાં રહેવા માટે નાલાયક એવા નાસ્તિકો માનવામાં આવે છે કારણકે તેઓ અહિંસાને સિદ્ધાંત અને ધર્મરૂપે સ્વીકારતા નથી, કે પાળે

જેને શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માને છે એવા સમાજવાદના ધ્યેયને છોડવા તૈયાર નથી — જો કે આ ધ્યેયમા સૌને માટે સમાન ન્યાય અને સમાન તક આપવા ઉપરાત અને આજકાલ હસ્તી ભોગવતા ઘણાખરા ખાસ અધિકારો અને મિલકતના હક્કો રદ કરીને ઉત્પન્ન કરવાની સમાજરચના ઉપરાત બીજુ કશુ નથી. બેશક ગાધીજી તો જે પ્રાણપ્રદ શક્તિ હતા તે આજે પણ છે, તેમની અહિંસા ઉગ્ર અને વીંધી નાખનારી છે, અને જ્યારે વળી એઓ દેશને આગળ પગલુ ભરવા માટે વીજળીક આચકો આપશે તે કહી શકાય એમ નથી તેમની મહત્તા અને વિરોધાભાસો અને લોકોને હલાવી મૂકવાની શક્તિને લીધે તેઓ સર્વસામાન્ય માપોથી પર છે બીજાઓને જે માપો લાગુ પડે તેથી એમને માપી કે મૂલવી શકાય એમ નથી પણ તેમના અનુયાયી થવાનો દાવો કરનારામાના ઘણા લોકો વધ્ય શાંતિવાદીઓ, અથવા ટોલ્સ્ટોયશાઈ અપ્રતિકારીઓ અથવા કેવળ એક સકુચિત પથના અનુગામીઓ થઈ રહે છે અને જીવન સાથે તેઓ સપર્ક ખોઈ બેઠા છે અને ચાલુ સમાજરચનાને નિભાવી રાખવામા જેમનો સ્વાર્થ છે અને જેઓ એ હેતુથી જ અહિંસાનો આશ્રય લે છે તેવા અનેક લોકોને તેઓ પોતાની આજુબાજુ ભેગા કરે છે, આથી સમયસાધુપણ પ્રવેશ કરે છે અને અહિંસાની ધૂનમા વિરોધીનો હૃદયપલટો કરવા જતા માણસ પોતાનો જ હૃદયપલટો કરી બેસે છે, અને વિરોધીની હારમા જઈને ઊભો રહે છે ! જ્યારે ઉત્સાહ મદ થઈ જાય છે અને આપણામા નબળાઈ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જરા પાછા હઠવાની અને વિરોધી સાથે કાઈક બાધછોડ કરી લેવાની વૃત્તિ હંમેશા ઉત્પન્ન થાય છે અને આ વૃત્તિને શત્રુને મેળવી લેવાની કળા કહીને સતોષ માનીએ છીએ અને કોઈ વાર આપણે આ લાભ આપણા નવા સાથીઓને ભોગે પણ લઈએ છીએ. તેમની અમર્યાદાને આપણે વખોડીએ છીએ અને આપણા નવા મિત્રોને કલેશ કરાવનારા તેમના ઉદ્ગારોને વખોડીએ છીએ અને સસ્થાની એકતા તોડવાનો તેમના પર આરોપ મૂકીએ છીએ સમાજવ્યવસ્થામા કરવાના સાચા ફેરફારને બદલે ચાલુ વ્યવસ્થામા દેખાતી ઉદારતા અને દાનશીલતાની વૃત્તિ પર ભાર મૂકવામા આવે છે અને અધિકારસપન્ન લોકો ત્યાના ત્યાં જ ઊભા રહે છે

મારી ખાતરી છે કે ગાધીજીએ સાધનોના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકી આપણી ભારે સેવા બજાવી છે પણ છતા મને ખાતરી લાગે છે કે છેવટનો ભાર તો અતિમ સાધ્ય અને ધ્યેય ઉપર જ મૂકવો જોઈએ એનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન આવે તો આપણે કેવળ ધ્યેય વિના ભટકનારા અને અપ્રસ્તુત અને ભિન્નમહત્ત્વના મુદ્દાઓ પર આપણી શક્તિનો વ્યય કરનારા બની રહેશું પણ સાધનોની અવગણના કરી શકાય નહિ કારણકે તેની નૈતિક ઉપરાત વહેવારુ બાજુ પણ રહેલી હોય છે ખરાબ અને અનીતિમાન સાધનોને લીધે ઘણી વાર ધ્યેય નિષ્ફળ થાય છે અથવા ભારે નવા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને છેવટે તો માણસની જે ધ્યેય તે જાહેર કરે છે તેથી નહિ પણ જે સાધનો તે વાપરે છે તેથી સાચી પરીક્ષા થાય છે નકામા વિગ્રહો અને ઝેરવેર વધારે તેવા સાધનો લેવાથી ધ્યેયની સિદ્ધિ વધારે મુશ્કેલ અને થોડા થવા સભવ છે

સાથે જ, સાધ્ય અને સાધન પરસ્પર એવા સલગ્ન છે કે તેમને ભાગ્યે જ જુદા પાડી શકાય આથી સાધનોનુ સ્વરૂપ એવુ જ હોવુ જોઈએ કે જેથી વિગ્રહ અને દ્વેષ ઘટે, અથવા કાઈ નહિ તો શક્ય તેટલી મર્યાદામા રહે—કાનૂન એ સાવ અગ્રાવાનાં તો નથી જ એમ લાગ છે—અને સદ્ભાવને ઉત્તેજન મળે ખાસ પદ્ધતિ કરતા હેતુ, ઇરાદો, અને સ્વભાવના જ એમા વિશેષપણે પ્રશ્ન છે આ મૂળ હેતુ પર ગાધીજીએ હમેશા ભાર મૂક્યો છે, અને મનુષ્યસ્વભાવને ઝાઝો બદલી નાખવામા ભલે એઓ સફળ ન થયા હોય, પણ જેટલી જે મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમા પડ્યા છે તેમા પણ એ મૂળ હેતુનુ મહત્ત્વ ઠસાવવામા એઓ આશ્ચર્યકારક રીતે સફળ થયા છે જોકે વ્યક્તિગત નિયમપાલનનુ એમનુ ઘણુ માર્ક ચર્ચાસ્પદ છે ખરું, છતા કડક નિયમપાલન માટેનો તેમનો આગ્રહ અતિ આવશ્યક જ હતો તેઓ સામાજિક પાપો કરતા વ્યક્તિગત પાપો અથવા નબળાઈઓ પર બહુ વધારે ભાર મૂકે છે આ સિન્તની જરૂર સ્પષ્ટ છે, કારણ કે દેશાઓને તોડી અધિકાર ભોગવનાર સત્તાધારી વર્ગમા ભળવાની લાલચે મહાસભાના ઘણા સભાસદોને પાડ્યા છે આગેવાન મહાસભાવાદી માટે એ 'સ્વર્ગદ્વાર' ગણાયે કપાતુ જ હોય છે

આખી દુનિયા આજે અનેક પ્રકારના સકટોમા ઘેરાયલી છે, પણ એ બધામા સૌથી વિકટ સકટ આત્મા ઉપર લટકતી આફતનુ છે આ વિશેષે કરીને પૂર્વના દેશોમા થઈ રહ્યુ છે કારણ કે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી બીજા દેશો કરતા એશિયામા એક પછી એક બનાવો ઝપાટાબધ બનતા આવ્યા છે, અને જૂની અને નવી સ્થિતિનો મેળ બેસાડવાની ક્રિયા કષ્ટદાયક છે જો કે એમા રાજકીય પ્રશ્ન સૌથી આગળ તરી આવતો લાગે છે, છતા કદાચ, એ સૌથી ઓછા મહત્ત્વનો છે અલબત્ત આપણે માટે તે પ્રથમ મહત્ત્વનો છે, અને સાચા મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકીએ તે પહેલા એનો સતોષકારક નિકાલ લાવવો જરૂરનો છે કેટલાય યુગોથી આપણે લગભગ અપરિવર્તનશીલ સમાજવ્યવસ્થાથી ટેવાયેલા છીએ અને આપણામાના ઘણા હજુયે એમ માને છે કે સમાજવ્યવસ્થાનો એ જ એક શક્ય અને સાચો પાયો છે આથી આપણે આપણી બધી નૈતિક ભાવનાઓ પણ તે સાથે જોડી દઈએ છીએ, પણ વર્તમાનનો ભૂતકાળ સાથે મેળ મેળવવાના આપણા બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થાય છે અને તે અનિવાર્ય જ છે અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી વેબ્લેન લખે છે કે અતે તો આર્થિક સદ્વ્યવહારના નિયમો આર્થિક આવશ્યકતાઓ ઉપર રચાયેલા છે આપણી આજની આવશ્યકતાઓને બધ બેસે એવુ નવુ સદાચારશાસ્ત્ર રચવાની આપણને જરૂર પડશે આ આધ્યાત્મિક સકટમાથી નીકળવાનો જો આપણે રસ્તો કાઢવો હોય અને ભાવનાઓનુ સાચુ મૂલ્ય આકવુ હોય તો વિવિધ પ્રશ્નોનો સીધો અને હિંમતભર્યો વિચાર કરવો જોઈશે અને કોઈ ધર્મપથના સૂત્રોનો આશ્રય લેવાનુ છોડી દેવુ પડશે. ધર્મના આદેશો સારા હોય કે નરસા હોય, પણ જે રીતે એ આદેશો તે રજૂ કરે છે અને તેના પર શ્રદ્ધા મૂકવા આગ્રહ કરે છે, એ કોઈ પણ પ્રકારના બુદ્ધિયુક્ત વિચારને ઉત્તેજન આપનારી નથી જ

ફ્રૉઈડ કહે છે તેમ ધર્મના સિદ્ધાન્તો શ્રદ્ધાપાત્ર મનાય છે — કારણ પહેલું, આપણા અત્યત પ્રાચીન પ્રથમ યુગના પૂર્વજો પણ તેમા શ્રદ્ધા રાખતા હતા કારણ બીજું, એની સાબિતીઓ તે પ્રાચીન કાળથી જ આપણને પરપરાગત પ્રાપ્ત થઈ છે અને કારણ ત્રીજું, એ સાબિતીઓની પ્રમાણભૂતતા પર શકા ઉઠાવવાનો નિષેધ કરવામા આવ્યો છે ૧

જો આપણે અહિંસાનો અને તેની અતર્ગત સર્વ વસ્તુનો ધાર્મિક અને શ્રદ્ધા પ્રામાણ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો દલીલને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી તો પછી તે એક પથનુ સાકડુ મતવ્ય બની રહે છે જેને સ્વીકારવુ હોય તે સ્વીકારે જેને ન સ્વીકારવુ હોય તે ન સ્વીકારે વર્તમાનકાળના પ્રશ્નો માટે એની મહત્તા કે ઉપયોગિતા રહેતી નથી પણ વર્તમાન કોયડાઓના ઉકેલના ઉપાય તરીકે તેની બુદ્ધિયુક્ત ચર્ચા કરવા આપણી તૈયારી હોય તો જગતની પુનર્ઘટના કરવાના પ્રયત્નમા આપણને તે ઘણી મદદ કરી શકે એ રીતે વિચારતા સમૂહગત મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને નિર્બળતા પણ ગણતરીમા લેવી જોઈએ મોટા પ્રમાણની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ખાસ કરીને જો તેનો ઉદ્દેશ મહત્ત્વના અને ક્રાતિકારક ફેરફારો કરવાનો હોય તો તે પર કેવળ આગેવાનો તેને વિષે શું વિચારે છે તેની જ અસર થતી નથી, પણ તત્કાલીન પરિસ્થિતિની અને તેથીયે વધારે જે જાતના માણસો સાથે આગેવાનો કામ પાડતા હોય તેઓ તેને વિષે શું વિચારે છે તેનીયે થાય છે

જગતના ઇતિહાસમા હિંસાએ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે આજે પણ તે એટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, અને કદાચ લાબા વખત સુધી ભજવતી રહેશે ભૂતકાળના ઘણાખરા ફેરફારો હિંસા અને બળાત્કાર દ્વારા થયા છે જ્યૉર્જ ક્લેમેન્સોએ એક વાર કહ્યું હતુ કે મારે દિલગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે રાજકીય કટોકટીને સમયે હિંસાનો દ્વેષ કરવો જોઈએ વ્યવસ્થાપ્રિય થવુ જોઈએ અને ધીરજ રાખવી જોઈએ એ સિવાય બીજી કોઈ સૂચનાઓ લોકોને આપી ન હોત તો આ દેશને કદી સ્વતન્ત્રતા પ્રાપ્ત થઈ ન હોત

ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમા હિંસાના મહત્ત્વની અવગણના કરવી શક્ય નથી. તેમ કરવુ એટલે જીવનની જ અવગણના કરવા બરોબર છે છતા હિંસા નિસશય દુષ્ટ છે અને તે એની પાછળ દુષ્ટ પરિણામોની અત વિનાની વિટબણાઓ લાવે છે અને હિંસાથીયે વધારે ભૂડી વસ્તુ તો એની સાથે ઘણી વાર રહેતી દ્વેષ ક્રૂરતા વેર અને દડની વૃત્તિઓ છે ખરુ પૂછતા હિંસા સ્વય એટલી દુષ્ટ નથી પણ એની સાથે રહેનારી આ વૃત્તિઓને લીધે તે દુષ્ટ બને છે આવી વૃત્તિઓના વિના પણ હિંસા શક્ય છે સદ્ હેતુ તેમજ દુષ્ટ હેતુ બન્ને માટે હિંસા થઈ શકે પણ હિંસાને આ વૃત્તિઓથી અલગ પાડવી અત્યત કઠણ છે અને તેથી બનતા સુધી હિંસા ટાળવી યોગ્ય છે પણ તેને ટાળવા જતા બીજા વધારે મોટા નુકસાનોને વશ થવાની

૧ ધ ફ્યુચર ઑફ ઍન ઇલ્યુઝન પુસ્તકમાથી

નિષ્ક્રિય વૃત્તિને સ્વીકારવી ન જોઈએ હિંસાને વશ થવુ અથવા હિંસા પર રચાયેલા અન્યાયી રાજ્યતંત્રને સ્વીકારવુ, એમાં અહિંસાના સિદ્ધાંતનો તત્ત્વત નિષેધ છે અહિંસાએ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે ઉગ્ર શક્તિ પ્રગટ કરવી જોઈએ અને એવા પ્રકારના રાજ્યતંત્ર અથવા સમાજ વ્યવસ્થાને બદલવાની પોતાની ક્ષમતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ

એમ તે કરી શકે કે કેમ તે હુ જાણતો નથી મને લાગે છે કે તે આપણને ઘણે દૂર સુધી લઈ જઈ શકશે પણ અંતિમ ધ્યેય પ્રત્યે પહોંચાડશે કે કેમ તેની શંકા છે કાંઈક પ્રકારનો બળાત્કાર તો અંતે અનિવાર્ય જ લાગે છે કારણ કે સત્તા અને અધિકાર ધરાવનારા લોકો વિવશ થાય નહિ અથવા એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ કે એ અધિકારો છોડવા કરતા રાખવામા જ વધારે નુકસાન હોય, ત્યા સુધી પોતાની સત્તા કે અધિકારો છોડી દેતા નથી સમાજમાના આજના રાષ્ટ્રીય કે વર્ગીય ઝઘડાઓનો બળાત્કાર વિના ઉકેલ આવશે નહિ જ બેશક બહુ મોટા પ્રમાણમા મતપરિવર્તન કરવુ પડશે જ કારણ કે જ્યા સુધી મધ્યમ વર્ગના લોકોનુ મતપરિવર્તન થાય નહિ ત્યા સુધી સામાજિક મતપરિવર્તનની ચળવળને સાચો આધાર મળી શકે નહિ પણ કોઈકના ઉપર તો બળાત્કાર કરવાનો થશે જ, વળી આ મૂળ ઝઘડાઓને ઢાંકી દઈ તે જાણે હોય જ નહિ એમ દેખાડવા પ્રયત્ન કરવો, એ કંઈ બરાબર નથી એથી કેવળ સત્ય જ ઢંકાતુ નથી પણ લોકોની સાચી હકીકતોની બાબતમા ગેરદોરવણી થઈ વર્તમાન વ્યવસ્થાનુ સીધુ સમર્થન થાય છે, અને રાજ્ય કરનાર વર્ગો પોતાના ખાસ અધિકારોની યોગ્યતા દેખાડવા જે ધર્મસૂત્રો શોધતા હોય છે તે તેમને મળી જાય છે કોઈ પણ અન્યાયી તંત્રની સામે લડવુ હોય તો જે ખોટા આધારો ઉપર તે રચાઈ હોય તે ઉઘાડા પાડવા જોઈએ અને સત્ય હકીકત ખુલ્લી પાડવી જોઈએ અસહકારનો એક ગુણ એ છે કે ખોટા આધારોને અને જૂઠાણાંને વશ થવાનો અથવા તેને વધારવામા સહકાર આપવાનો ઇનકાર કરી તેમને તે ખુલ્લા પાડે છે

આપણુ છેવટનુ ધ્યેય તો એ જ હોઈ શકે કે એક એવો વર્ગહીન સમાજ સ્થાપવો કે જેમા સર્વેને સમાન આર્થિક ન્યાય અને તક મળે અને જેમા મનુષ્ય જાતિને વધારે ઊંચી ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક હદે ચડાવવાની તથા આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, સહયોગ, નિ:સ્વાર્થતા સેવાભાવ, ન્યાયને પથે ચાલવાની ઇચ્છા, સદ્‌ભાવ અને પ્રેમ અને છેવટે એક જગદ્વ્યાપી સમાજ નિર્માણ કરવાની વ્યવસ્થિત યોજના હોય જે કંઈ એ ધ્યેયની આડે આવે તેને હઠાવવુ પડશે — બને તો નરમાશથી અને જરૂર પડે તો બળથી અને બળાત્કારની ઘણી વાર જરૂર પડે એ વિષે શંકા લાગતી નથી. પણ બળ વાપરવુ જ પડે, તો તે દ્વેષ કે ક્રૂરતાની વૃત્તિથી નહિ પણ વિઘ્નને દૂર કરવાની મોહહીન ઇચ્છાથી વાપરવુ જોઈશે એ કઠણ પડશે એ સહેલુ નથી પણ સહેલો કોઈ માર્ગ જ નથી અને ખાડીઓ ઘણી છે મુશ્કેલીઓ અને ખાડીઓની અવગણના કરવાથી તે ચાલી જતી નથી, પણ તેમનુ સત્ય સ્વરૂપ પિછાણવાથી અને

હિંમતથી તેમનો સામનો કરવાથી જ ઓળંગી શકાય છે. આ બધું કાલ્પનિક અને ગગનવિહાર જેવું લાગે છે, અને આવા ઉદાત્ત હેતુથી ઘણા લોકો પ્રેરાય એવો ઘણો જ ઓછો સંભવ છે. પણ આપણે તે ધ્યાનમાં રાખી શકીએ અને તેના પર ભાર મૂકી શકીએ અને સંભવ છે કે આપણામાંના ઘણાખરાના અંતઃકરણમાં જે રાગદ્વેષો હોય છે તે તેને લીધે ધીમે ધીમે ઓછા થાય.

આપણી રીતો આ ધ્યેય પ્રત્યે લઈ જનારી અને આ હેતુઓથી પ્રેરાયલી હોવી જોઈએ. પણ આપણે એ પણ જાણવું જોઈએ કે મનુષ્યસ્વભાવનું જે સ્વરૂપ છે તે મોટા સમૂહોમાં, આપણા આદર્શો અને સમજાવટોને હમેશાં વશ નહિ થાય અથવા ઉદાત્ત નૈતિક સિદ્ધાંતોને અનુસરીને વર્તન નહિ કરે. ઘણી વાર હૃદયપલટા ઉપરાંત વિવશતાની જરૂર પડશે, વધારેમાં વધારે આપણે એટલું જ કરી શકીએ કે વિવશતાની આપણે હદ બાંધીએ, તેનાં દુષ્પરિણામો ઓછામાં ઓછાં આવે એ રીતે તેનો ઉપયોગ કરીએ.

૬૪. દહેરાદૂનની જેલમાં પાછો

અલીપુર જેલમાં મારી તબિયત સંતોષકારક રહેતી નહોતી. મારું વજન ઘણું ઘટી ગયું હતું અને કલકત્તાની હવા તથા વધતી જતી ગરમી મને ત્રાસ આપતાં હતાં. કોઈ સારા સ્થળે મને ફેરવવાની અફવાઓ સંભળાતી હતી. ૭મી મેએ મારો સામાન તૈયાર કરવા અને જેલમાંથી કૂચ કરવાનો મને હુકમ મળ્યો. મને દહેરાદૂન જેલમાં લઈ જતા હતા. થોડા મહિનાના વિવિક્તવાસ પછી સાંજની ઠંડી હવામાં કલકત્તામાંથી પસાર થવાનું આનંદદાયક લાગ્યું અને હાવરાના મોટા સ્ટેશન પરના ટોળાં જોઈને મન રીઝ્યું.

બદલીથી હું રાજી થયો, અને દહેરાદૂન તથા તેની પડોશના પર્વતો જોવાને ઇંતેજાર થયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી મને જણાયું કે નવ મહિના પર નૈની જેલમાંથી ત્યાંથી બદલી થઈ હતી તે વખતના જેવું આ વખતે બધું નહોતું. મને એક નવી જગ્યામાં મૂકવામાં આવ્યો. એક ઢોરની ગમાણને સાફ કરી મારે માટે રહેવાનું સ્થાન તૈયાર કર્યું હતું.

ઓરડી તરીકે એ ખપખ ન કહેવાય. તેને લગતો એક ઓટલો પણ હતો. વળી એને લગતો આશરે પચાસ ફૂટ લાંબો એક નાનો ચોક પણ હતો. મારી દહેરાદૂનની પહેલાંની ઓરડી કરતાં આ ઓરડી વધારે સારી હતી, પણ બીજા ફેરફારો એટલા ઠીક નહોતા એમ મને થોડા વખતમાં જ માલૂમ પડ્યું. ચોમેરની દીવાલ જે પહેલાં દશ ફૂટ ઊંચી હતી તેને હમણાં જ, મારા લાભાર્થે, બીજા ચાર પાંચ ફૂટ વધારવામાં આવી હતી. જે ગિરિમાળા જોવાની આશા રાખીને હું આવ્યો હતો તે તો સાવ ઢંકાઈ ગઈ હતી અને થોડાં ઝાડની ટોચો જ હું જોઈ શકતો. આ જેલમાં હું ત્રણથી વધારે મહિના રહ્યો પણ મને એક પણ વાર ગિરિમાળાની ઝાંખી નહિ થઈ. પહેલાંના જેમ જેલના

દરવાજા સામે મને આંટા મારવાની આ વેળા રજા નહોતી, અને મારો નાનકડો ચોક મને ફરવા માટે પૂરતો છે એમ માનવામાં આવ્યું.

આ અને બીજા કેટલાક પ્રતિબંધો અણગમતા હતા, અને મને જરા ખીજ ચડી. મારી પ્રસન્નતા ચાલી ગઈ, અને જે નાનકડો ચોક મને મળ્યો હતો તેમાંયે ફરવાની મને હોંશ ન રહી. આટલો એકાંતમાં પડેલો અને દુનિયાથી વિખૂટો થયો હોઉં એવું મને કદી પહેલાં લાગ્યું નહોતું. આ એકાંત મારા મન ઉપર અસર કરવા લાગી અને શરીરે તેમજ મને હું ઘટવા લાગ્યો. થોડાક ફૂટ દૂર—ભીંતની બીજી બાજુએ—તાજી હવા અને સુગંધ, ઘાસ અને સુંવાળી પૃથ્વીની શીતળ સુવાસ મળે છે, અને દૂર દૂર સુધી દેખાતાં દૃશ્યો પડ્યાં છે એમ હું જાણતો હતો. પણ તે મારી પહોંચની બહાર હતાં, અને મારી આંખો આખો વખત ભીંતો સામે જોઈ જોઈને થાકેલી અને ભારે બનતી. જેલજીવનની સામાન્ય દિનચર્યા પણ મારે માટે નહોતી, કારણ કે મને સાવ અલગ અને એકલો જ રાખવામાં આવ્યો હતો.

છ અઠવાડિયાં પછી ચોમાસું બેઠું, અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. પહેલા અઠવાડિયામાં જ બાર ઇંચ વરસાદ થયો. હવામાં ફરક પડ્યો અને નવી જંતુસૃષ્ટિનો ગણગણાટ સંભળાવા લાગ્યો; ગરમી ઓછી થઈ, અને શરીરનો થાક ઊતર્યો અને આરામ પણ લાગ્યો. પણ આંખ કે મનને કશો આરામ મળ્યો નહિ. કોઈક વાર મારા ચોકનું લોઢાનું બારણું કોઈ પોલીસ હવાલદારને અંદર આવવા કે બહાર જવા માટે થોડું ઉઘડતું, તે વખતે થોડીએક પળ માટે મને બહારની સૃષ્ટિની એકાએક ઝાંખી થતી હતી, અને હું વિવિધ રંગોથી શોભતા અને વરસાદનાં મોતી જેવાં બિંદુઓથી ચળકતા લીલાં ખેતરો અને ઝાડો જોઈ શકતો, પણ તે ક્ષણ માટે જ વીજળીના ઝબકારાની જેમ બધું પાછું તર્ત અદૃશ્ય થઈ જતું. બારણું આખું તો ભાગ્યે જ ખોલવામાં આવતું. હું નજીકમાં હોઉં ત્યારે બારણું ન ઉઘાડવાની, અને ઉઘાડવું પડે જ તો તે બહુ જ ઓછું ઉઘાડવાની હવાલદારોને તાકીદ આપવામાં આવી હોય એમ લાગતું હતું. એ લીલી અને તાજી સૃષ્ટિનાં ક્ષણિક દર્શનો મને ભાગ્યે જ આલ્હાદદાયક લાગતાં હતાં. એનાથી હું ઊલટો વધારે ઘરભૂખ્યો થવા લાગ્યો, હૃદયમાં એક પ્રકારની વેદના થવા લાગી અને તેથી બારણું ઊઘડે ત્યારે બહાર જોવાનું ઊલટું ટાળવા લાગ્યો.

પણ આ બધું અસુખ માત્ર જેલના દોષને લીધે જ નહોતું. જો કે તેનો હિસ્સો તો તેમાં હતો જ. એ બહારના બનાવોનો—કમલાની માંદગી અને મારા રાજકીય વલોપાતનો પડઘો હતો. કમલા એના જૂના રોગના પંજામાં પાછી સપડાઈ છે એનું હવે મને ભાન થવા લાગ્યું, અને હું નિરુપાય અને એની કશી સેવા કરવા અશક્ત હતો તે મને સાલવા લાગ્યું. હું જાણતો હતો કે હું એની પાસે હોઉં તો ઘણો ફરક પડી જાય.

અલીપુરના જેવી દહેરાદૂનમાં મને રોજિંદા છાપાની અડચણ રહી નહોતી; આથી હું બહારના રાજકીય અને બીજા બનાવોથી વાકેફ રહી શકતો હતો. પગનામાં લગભગ

તણ વર્ષે મહાસભા સમિતિની બેઠક મળી હતી. (આ વર્ષ દરમ્યાન ઘણોખરો વખત તે ગેરકાયદેસર હતી) એનું કામકાજ નાઉમેદ કરે એવું હતું હિંદુસ્તાનમાં તથા બાકીની દુનિયામાં આટલા બધા બનાવો બન્યા બાદ પણ આ પ્રકૃતિ બેઠકમાં પરિસ્થિતિ પૃથક્કરણ કરવા પૂરી ચર્ચાઓ કરવા કે જૂના ચીલાઓમાંથી નીકળી જવા કશો પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો તેનું મને આશ્ચર્ય થયું ગાંધીજી, દૂરથી તો, એમની કશી સરમુખત્યારી રીતે જ વર્તતા હોય એમ લાગતું હતું અહીં પણ તેઓ બોલ્યા હતા કે તમને મારી આગેવાની જોઈતી હોય તો તમારે મારી શરતો સ્વીકારવી જોઈશે એમની માગણી તો સાવ સ્વાભાવિક હતી કારણ કે એમને નાખુશ અને એમને અંતઃકરણથી માનેલા સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ એમને વર્તવા કહેવું એ બંને વાત શક્ય નથી પણ ઉપરના દબાણની અતિશયતા અને પરસ્પર ચર્ચા કરી નીતિ નક્કી કરવાની ઉણપ મને લાગતી હતી. ગાંધીજી પ્રથમ લોકોના મન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડે છે, અને પછી તેમની અપંગતાની ફરિયાદ કરે છે એ જરા વિચિત્ર છે હું ધારું છું કે બહુ મોટે જનસમુદાયે ગાંધીજી પ્રત્યે જેટલી શ્રદ્ધાભક્તિ અને આજ્ઞાધારિતા દર્શાવી છે તેટલી બહુ થોડા આગેવાનો પ્રત્યે ક્યારેય બતાવી હશે, એટલે જે ઊંચું ધોરણ તેમની આગળ મૂકવામાં આવ્યું હતું તેને બરાબર પહોંચી ન વળવા માટે ઠપકો આપવો એ બાપડે જ વાજબી ગણાય પટનાની સભામાં તેઓ અંત સુધી રોકાયા પણ નહિ કારણ કે તેમને હરિજનયાત્રા ચાલુ રાખવાની હતી એમણે મહાસભાસમિતિને વહેવારુ થવા અને મહાસભાકારોબારી સમિતિએ ઘડીને રજૂ કરેલા ઠરાવો ઉતાવળે મંજૂર કરવા ફરમાવ્યું, અને પછી પોતે ચાલ્યા ગયા

લાંબી ચર્ચાથી કંઈ વધારે ફાયદો થાત નહિ એ કદાચ સાચું હોય સભ્યોના મનમાં બહુ ગોટાળો અને વિચારની અવ્યવસ્થા હતી અને જો કે ટીકા કરવાની ઘણાને વૃત્તિ હતી તો પણ કંઈ અમલમાં મૂકી શકાય એવી યોજના કોઈ પાસે નહોતી પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં આ સ્વાભાવિક હતું કારણ કે જુદા જુદા પ્રાંતોમાંના આ આગેવાનો ઉપર મોટે ભાગે લડાઈનો ભાર પડ્યો હતો અને તેઓ કંઈક થાકેલા અને તેમના મન કંટાળેલા હતા ઝાંખું ઝાંખું સૌને લાગતું હતું કે હવે લડત થોભાવવી જોઈએ અને સવિનય ભંગ બંધ કરવો જોઈએ પણ પછી શું? બે પક્ષો પડી ગયા હતા એક ધારાસભાઓ દ્વારા શુદ્ધ બંધારણી ચળવળ કરવાની ઇચ્છાવાળો, અને બીજો કંઈક અસ્પષ્ટ રીતે સમાજવાદની દૃષ્ટિએ વિચારવાવાળો. મોટા ભાગના સભ્યો આ બેમાંથી એકે પક્ષમાં નહોતા બંધારણી લડાઈમાં પાછું પડી જવું એમને ગમતું નહોતું પણ તે સાથે જ સમજવાનો તેમને કંઈક ડર લાગતો હતો અને એ વસ્તુ દાખલ થવાથી તેમનામાં ભંગાણ પડશે એવી ધાસ્તી લાગતી હતી તેમની પાસે એક પણ વહેવારુ સૂચના નહોતી અને એમની એક જ આશા અને આશ્રયસ્થાન ગાંધીજી હતા. જો કે તેમણે જે કંઈ કહ્યું તે બધું જ તેમને પસંદ પડતું નહોતું છતાં આગળની જેમ જ તેઓએ તેમની સલાહ લીધી અને તેમનાથી દોરાવાનું સ્વીકાર્યું નરમ વિચારના

'ખંધારણી' લોકોને ગાંધીજીનો ટેકો મળવાથી મહાસભાસમિતિમાં અને મહાસભામાં તેમનું વજન વધારે થયું.

આ બધું સ્વાભાવિક હતું પણ મેં માન્યું હતું તેના કરતાં આ પીછેહઠથી મહાસભા વધારે પાછળ હઠી. અસહકાર ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી, એટલે કે છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં, ક્યારે પણ મહાસભાના આગેવાનો આવા અતિ 'બંધારણી' હવે ઓલ્યા નહોતા, જો કે ૧૯૨૯–૩૦ના ગાળામાં ઊભો થયેલો સ્વરાજવાદી પક્ષ પણ પીછેહઠને લીધે જ ઊભો થયો હતો, છતાં તેણે આ નવા આગેવાનો કરતાં ઘણો આગળ હતો; અને સ્વરાજ્ય પક્ષમાં હતી તેવી કોઈ જબરદસ્ત વ્યક્તિઓ પણ આમાં નહોતી. જોખમ હતું ત્યાં સુધી ચળવળથી કાળજીપૂર્વક અલગ રહેલા ઘણાયે લોકો હવે તેમાં દોડી આવ્યા અને મોટાભા થઈ બેઠા

સરકારે મહાસભા પરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો અને એ હવે કાયદેસર મંડળ બની. પણ એની ઘણી માન્ય અને પેટા સંસ્થાઓ હજુ ગેરકાયદેસર જ રહી હતી: દાખલા તરીકે, એનું સ્વયંસેવકખાતું — સેવાદળ — કેટલીક કિસાનસભાઓ, જે અર્ધ-સ્વતંત્ર ખેડૂતસંસ્થાઓ હતી, કેટલીક શિશુસંસ્થાઓ અને યુવકસંઘો, તથા એક બાળકોની સંસ્થા પણ વળી ખાસ કરીને 'ખુદાઈ ખિદમતગાર', જેને સરહદના 'લાલ ડગલીવાળાઓ'નું નામ મળ્યું હતું, તેમનું મંડળ બેકાયદા જ રહ્યું. આ સંસ્થા ૧૯૩૧માં મહાસભાનું એક અંગ બની હતી, અને સરહદપ્રાંતમાં મહાસભાની પ્રતિનિધિ હતી આમ જો કે મહાસભાએ તો સીધી લડત સંપૂર્ણપણે ખેંચી લીધી હતી, અને તે 'બંધારણી' માર્ગમાં પડી ગઈ હતી, છતાં સરકારે તો સવિનય ભંગ માટે ઘડેલા સર્વે ખાસ કાયદાઓ ચાલુ રાખ્યા હતા, અને મહાસભાની કેટલીક મહત્ત્વની સંસ્થાઓ ઉપરનો પ્રતિબંધ કાયમ રાખ્યો હતો ખેડૂતોની સંસ્થાઓ અને મજૂરસંઘોને દાબી દેવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, પણ ખાસ જોવા જેવું છે કે જમીનદારો અને તાલુકદારોને સંગઠિત થવા માટે સરકારના મોટા અમલદારો ચડાવતા હતા. જમીનદારોની આ સંસ્થાઓને સર્વે પ્રકારની સગવડો આપવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું સંયુક્ત પ્રાંતમાં બે મોટી સંસ્થાઓના સભાસદોના લવાજમ, મહેસૂલ, અથવા કરોની સાથે સરકારી અમલદારો તરફથી જ ઉઘરાવવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે હિંદુ કે મુસલમાન કોમી સંસ્થાઓમાંથી એકેય પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી છતાં એક બનાવને લીધે મને હિંદુ મહાસભા ઉપર ઘણો જ ગુસ્સો આવ્યો. એનો એક મંત્રી પોતાનો મત જાહેર એટલે સુધી ગયો કે "લાલડગલીવાળા" ઉપર ચાલુ રહેલા પ્રતિબંધ વિષે કેવળ પોતાની પસંદગી જાહેર કરી એટલું જ નહિ પણ તે માટે સરકારને શાબાશી પણ આપી જ્યારે કોઈ પણ લડાયક ચળવળ અસ્તિત્વમાં નહોતી ત્યારે પણ પ્રજાના પ્રાથમિક હક્કો આવી રીતે છીનવી લેવાની આવી રીતે થયેલી હિમાયતથી મને આશ્ચર્ય થયું આ તો સિદ્ધાંત થયો; પણ તે વાત અલગ રાખીએ તોપણ એ વાત તો જગજાહેર હતી કે આ સરહદના લોકોએ

મિલકતનો વિરોધ કરે છે, એનો કોઈએ એના પર આક્ષેપ મૂક્યો નહોતો. એના કેટલાક સભ્યો આવો મત ધરાવતા હતા ખરા, પણ હવે એવું દેખાતું હતું કે આ સર્વને માટે ખુલ્લી એવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં એક સામાન્ય સભાસદ તરીકે પણ તેઓને માટે સ્થાન નહોતું.

એમ વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું કે મહાસભા એ રાજાથી માંડી રંક સુધીના દરેક વર્ગના અને દરેક પક્ષના બનેલા આખા રાષ્ટ્રની પ્રતિનિધિ છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ આવો દાવો વારંવાર કરતી હોય છે. એનો અર્થ ઘણુંખરું એ હોય છે કે તેઓ પ્રજાની બહુમતીના પ્રતિનિધિ છે અને એમની નીતિ સર્વ પક્ષોના ભલામાં છે. પણ આ દાવો દેખીતો જ સમર્થન ન કરી શકાય તેવો છે, કારણકે કોઈ પણ રાજકીય સંસ્થા, જો તે ઢીલી અને ઢંગધડા વિનાની અને કોઈ પણ જાતના વિશિષ્ટ લક્ષણો વિનાની ટોળી બની જવા માગતી ન હોય તો, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થ ધરાવનારા વર્ગોનું એકી વખતે પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે નહિ. કાં તો મહાસભા રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને તેનો રાષ્ટ્રના હિતાર્થે ઉપયોગ કરવા માટે (સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ) ધ્યેય અને ફિલસૂફી ધરાવનારી સંસ્થા છે, અથવા તો એ કેવળ પોતાના કંઈ પણ મતો વિનાની સર્વનું ભલું ઇચ્છનારી પરોપકાર અને ભૂતદયાની સંસ્થા છે. જેઓ એ ધ્યેયને અને ફિલસૂફીને સાધારણ રીતે માન્ય રાખતા હોય તેમની જ તે પ્રતિનિધિ થઈ શકે, અને જેઓ તેનો વિરોધ કરતા હોય તેમને તે રાષ્ટ્રવિરોધી અથવા સમાજવિરોધી અને પ્રગતિવિરોધી તત્ત્વો ગણી, પોતાની ફિલસૂફી અમલમાં મૂકવા માટે તેમનું બળ અટકાવવું કે નાબૂદ કરવું જોઈએ એમ માનશે. એ સાચું છે કે કેવળ રાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યવિરોધી પ્રવૃત્તિ સામાજિક વિગ્રહોથી પર રહેતી હોવાથી તે ધ્યેય માનનારા અનેક મંડળોને તેમાં જોડાવાનો અવકાશ રહે છે અને આ રીતે મહાસભા હિંદુસ્તાનના લોકોના બહુ મોટા ભાગની ઓછેવત્તે પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિ હતી અને તેના વાડામાં મૂળ સામ્રાજ્યવિરોધી હોય એવા ભિન્ન મતો ધરાવનાર વર્ગો સમાતા હતા. પણ એ સામ્રાજ્યવિરોધના ધ્યેયનો કેટલો અર્થ કરવો તે વિષે ઘણા ભેદો હતા. સામ્રાજ્યવિરોધના આ મુખ્ય મુદ્દા પર જેનો વિરુદ્ધ મત હતો તેઓ મહાસભાની બહાર રહ્યા હતા અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સરકારનો પક્ષ લેતા હતા. આ રીતે મહાસભા એક પ્રકારની કાયમી સર્વપક્ષ પરિષદ બની હતી. તેમાં જુદા જુદા છાયાભેદો ધરાવનારા અનેક પક્ષો હતા અને તે બધા એક મુખ્ય સિદ્ધાંત અને ગાંધીજીના સર્વોપરી વ્યક્તિત્વ — એ બે તળે એકત્ર થયેલા હતા.

પાછળથી કાર્યવાહક સમિતિએ વર્ગવિગ્રહ વિષેના પોતાના ઠરાવનો ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એ ઠરાવની ભાષા અથવા એણે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે એટલું મહત્ત્વનું નહોતું, પણ મહાસભા કઈ દિશામાં જઈ રહી હતી તેના સૂચક ચિહ્ન તરીકે એ ઠરાવ મહત્ત્વનો હતો. ખુલ્લું જણાઈ આવતું હતું કે મહાસભાના નવા પાર્લમેંટરી પક્ષને ધારાસભાની નવી ચૂંટણીઓમાં મિલકત ધરાવનાર વર્ગોનો ટેકો મળે એ ઉદ્દેશથી

એ ઠરાવ ઘડાયો હતો. એમની સૂચનાથી મહાસભા વધારે ને વધારે નરમ પક્ષ તરફ વળતી હતી અને દેશના નરમ અને અપ્રગતિશીલ પક્ષને પોતા તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન કરતી હતી. ભૂતકાળમા જેમણે મહાસભાની ચળવળ પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો અને સવિનય ભંગની લડત દરમિયાન સરકારનો પક્ષ લીધો હતો તેમને પણ મનાવી લેવાની ભાષાનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો હતો. હોદ્દા અને ગીફ કરનારો અગ્રમ પક્ષ આ સમાધાન અને 'હૃદયપલટા'ના માર્ગમા વિઘ્નરૂપ લાગતો હતો અને કાર્યવાહક સમિતિના ઠરાવ તેમજ કેટલાક વૈયક્તિક ઉદ્ગારોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડતુ હતુ કે મહાસભાનુ કાર્યવાહક મંડળ નરમ પક્ષના આવા ઝીણા ચગમાઓથી પોતાની નવી નીતિમાથી હટવા માગતુ નહોતુ. જો નરમ પક્ષ લીટી ન ચાલે તો તેમને મહાસભામાથી ખ ખેંચી કાઢવામા આવશે એવો ધ્વનિ હતો. મહાસભાની પાર્લમેંટરી બોર્ડે જે જાહેર નિવેદન બહાર પાડયુ હતુ તેમા જે કાર્યક્રમ આલેખવામા આવ્યો હતો તે મહાસભાએ છેલ્લા પંદર વર્ષ દરમ્યાન કાઢેલા કોઈ પણ કાર્યક્રમ કરતા પણ વધારે સાવચેતીભર્યો અને નરમ હતો.

મહાસભાના આગેવાનોમા, ગાંધીજી ઉપરાંત પણ એવા ઘણા નામાંકિત પુરુષો હતા કે જેમની સ્વરાજ્યની લડતમાની કારકિર્દી ઝળકતી હતી અને જેઓ પોતાની સચ્ચાઈ અને નીડરતા માટે આખા દેશમા માન પામેલા હતા. પણ નવી નીતિને પરિણામે મહાસભાની બીજી જ નહિ પણ પહેલી પંક્તિમા પણ એવા માણસો દાખલ થયા કે જેમને ભાગ્યે જ કોઈ ભારે આદર્શો હતા એમ કહી શકાય. અલબત્ત મહાસભાના સામાન્ય સભ્યોમા આવા આદર્શવાદીઓ ઘણા હતા, પણ મહત્ત્વાકાંક્ષીઓ અને સમયસાધુઓ માટે મહાસભાનુ દ્વાર હવે પહેલા કરતા વધારે ખુલ્લુ થયુ. આખા વાતાવરણમા સર્વોપરિપણુ ભોગવતુ ગાંધીજીનુ આગળ અને અગમ્ય વ્યક્તિત્વ બાદ કરીએ તો મહાસભા આજે દ્વિમુખી દેખાતી હતી. એક નાનકડી ટોળીના રૂપમા વિકાસ પામતુ એનુ શુદ્ધ રાજકીય મુખ અને બીજુ મતપ્રધાન અને ભાવનાપ્રધાન એવુ એક ભજનમંડળીરૂપી બીજુ મુખ.

સવિનય ભંગ અને તેની બીજી શાખાઓને દાબી દેવા નવી પોતે અખત્યાર કરેલી નીતિને તેમની દૃષ્ટિએ માનવા પરથી સરકારી મંડળો ઉપર ગર્વથી કુલાઈ ગયા હતા. શસ્ત્રક્રિયા સફળ થઈ ગઈ હતી અને મુંબઈ માટે તો દર્દી હવે કે મરે તેની સરકારને પડી નહોતી. મહાસભા કેટલેક અંશે વશ થયેલી હોવા છતા નજીવા ફેરફાર સાથે સરકારને તો પોતાની જૂની દમનનીતિને જ ચાલુ રાખવી હતી. તે જાણતી હતી કે જ્યા સુધી મુખ્ય પ્રશ્નો ઊભેલા હતા ત્યા સુધી રાષ્ટ્રીય ચળવળમા આવા ફેરફારો તો કામચલાઉ જ હોવાના અને તેથી જો તેઓ ઢીલુ મૂકે તો વળી ઉગ્ર બંડ ચળવળનો વિકાસ થાય. કદાચ તેમને એમ પણ માન્યુ હોય કે મહાસભાના કે મજૂરો અને ખેડૂતોમાના ગરમ તત્ત્વોનુ દમન કરવાથી મહાસભાના તાત્કાલિક આગળ પડતા આગેવાનો ભડકી ઉઠવાનો ભય નથી.

કેટલેક અંશે દહેરાદૂન જેલમાં મારા વિચારો આ માર્ગે વહેતા હતા. બની રહેલા બનાવો વિષે હું ચોક્કસ અભિપ્રાયો બાંધી શકું એવી મારી સ્થિતિ નહોતી. કારણ કે હું પૂરો વાકેફ નહોતો. અલીપુરમાં તો હું લગભગ પૂરેપૂરો બિનવાકેફ હતો, અને દહેરાદૂનમાં સરકારનું પસંદ કરેલું છાપું ભાગ્યાતૂટ્યા અને કેટલીક વાર એકપક્ષી ખબરો આપતું. બહારના મારા સાથીઓ સાથે પરિચયમાં આવ્યા પછી અને પરિસ્થિતિનો નિકટ અભ્યાસ કર્યા પછી મારા અભિપ્રાયોમાં કાંઈક અંશે ફેર પડત, એ સાવ સંભવે છે.

વર્તમાનથી વિષાદ પામેલો હું ભૂતકાળનો વિચાર કરવા લાગ્યો. જ્યારથી મેં જાહેર કામોમાં ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યારથી બનેલા હિંદુસ્તાનના રાજકીય બનાવોનું મેં અવલોકન શરૂ કર્યું. આપણે જે કંઈ અત્યાર સુધી કર્યું તેમાં, કેટલું યોગ્ય થયું? અને કેટલું અયોગ્ય? આ પ્રયત્નમાંથી મને સૂઝ્યું કે જો મારા વિચારો કાગળ પર ટપકાવવા માંડું તો તે વધારે વ્યવસ્થિત અને ઉપયોગી થાય. વળી એથી મારું મન એક નિશ્ચિત કામ પર રોકાઈ જાય અને ચિંતા અને વિષાદમાંથી મુક્ત થાય. આથી જૂન ૧૯૩૪થી મેં આ 'આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત' દહેરાદૂન જેલમાં શરૂ કર્યો, અને આઠ મહિના થયા જ્યારે જ્યારે પણ લખવાની વૃત્તિ થઈ આવી છે ત્યારે ત્યારે તે ચાલુ રાખ્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે લખવાની ઇચ્છા જ ન થાય એવા ગાળાઓ પડતા. એવા ગાળાઓમાં ત્રણ ગાળા એક એક માસ જેટલા પડ્યા હતા. પણ એમ છતાંયે કામ ચાલુ રાખી શક્યો, અને હવે હું આ મારી યાત્રાના લગભગ અંત સુધી આવી પહોંચ્યો છું. આમાંનું ઘણુંખરું લખાણ બહુ જ વિષાદમય પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે મારી લાગણીઓ તીવ્ર તાણ અનુભવતી હતી તે દરમ્યાન લખાયું છે. એની છાયા કદાચ મારા લખાણમાં પણ આવી હશે, પણ આ લખાણે જ મને વર્તમાન અને તેની બધી જંજાળોમાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કરી. હું લખતો ત્યારે બહારના વાચકવર્ગનો ભાગ્યે જ વિચાર કરતો. હું પોતાને માટે જ લખતો હતો. મારા પોતાના લાભાર્થે સવાલો ઘડતો અને જવાબો આપતો અને ક્યારેક એમાંથી વિનોદ પણ મેળવતો. જેટલો બને તેટલો સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની મારી ઇચ્છા હતી અને મેં માન્યું હતું કે આ ભૂતકાળનું અવલોકન મને તેમ કરવામાં મદદ કરશે.

જુલાઈના અંતમાં કમલાની તબિયત ઝપાટાબંધ બગડવા લાગી, થોડા દિવસમાં એની સ્થિતિ ગંભીર થઈ ગઈ. ૧૧મી ઑગસ્ટે મને ઓચિંતો દહેરાદૂન જેલ છોડવાનો હુકમ મળ્યો, અને તે રાત્રે મને પોલીસના જાપતા નીચે અલ્લાહાબાદ મોકલવામાં આવ્યો. બીજી સાંજે અમે અલ્લાહાબાદના પ્રયાગ સ્ટેશને પહોંચ્યા. ત્યાં મને જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે જણાવ્યું કે મારી બીમાર પત્નીને હું મળી શકું તે માટે મને તરત માટે છોડવામાં આવ્યો છે. હું પકડાયો તે દિવસથી છ મહિના પૂરા થવાને એક દિવસ બાકી રહ્યો હતો.

૬૫. અગિયાર દિવસ

તલવારની જ્યમ ધાર તેના મ્યાનને છેદ્યા કરે,
ત્યમ તીવ્ર આતર દુઃખ દિલના મર્મને ભેદ્યા કરે ૧

(બાયરન)

મારો છુટકારો થોડા વખત માટે જ હતો. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે એક અથવા બે દિવસ અથવા દાક્તરો સાવ આવશ્યક સમજે એટલો વધારે સમય હું બહાર રહી શકીશ. એ બહુ વિચિત્ર સ્થિતિ હતી, — અત્યંત અનિશ્ચિત — તેથી હું કોઈ પણ કામ પર ચોંટી શકું એમ નહોતું. નિશ્ચિત સમય મળ્યો હોત તો મને મારી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ રહી શકત, અને તે પ્રમાણે હું તેમાં ગોઠવાઈ જવા પ્રયત્ન કરત. આ તો કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ ક્ષણે મને પાછો જેલમાં લઈ જાય એ સ્થિતિ હતી.

ફેરફાર એટલો અચાનક થયો કે તે માટે હું બિલકુલ તૈયાર નહોતો. તદ્દન એકાંતવાસમાંથી દાક્તરો, નર્સો અને સગાંઓથી ભરેલા ઘરમાં હું પહોંચ્યો. મારી દીકરી ઇંદિરા પણ શાંતિનિકેતનથી આવેલી હતી. ઘણા મિત્રો ઉપરાઉપરી મને મળવા અને કમલાને જોવા આવતા. રહેવાની પદ્ધતિ સાવ બદલાઈ ગઈ. ઘરની સગવડો અને સારો ખોરાક મળ્યાં. પણ આ બધાની ઉપર કમલાની ગંભીર માંદગીની ચિંતાનો રંગ ચડેલો હતો.

એ સાવ હાડપિંજર થયેલી અને અત્યંત નબળી, જાણે પોતાની છાયામાત્ર હોય તેમ પડેલી હતી. રોગની સામે મહા પરાણે એ ટક્કર ઝીલી રહી હતી, અને કદાચ એ મને છોડી જશે એ વિચાર મને અસહ્ય ક્લેશ કરાવતો હતો. અમારાં લગ્ન સાડાઅઢાર વર્ષ થયાં હતાં. મારું ચિત્ત તે દિવસથી આજ સુધીનાં બધાં વર્ષોના બનાવો પર ફરી વળ્યું. મારી ઉંમર તે વખતે છવ્વીસ વરસની હતી, અને તેની સત્તર વરસની. એ સાવ એક ઝૂકલી બાળા જેવી લાગતી હતી, અને 'દુનિયાદારી'થી અનભિજ્ઞ હતી. અમારા બેની વચ્ચે ઉંમરનો ફરક તો મોટો હતો જ પણ એનાથીયે વધારે અમારા બન્નેના માનસમાં મોટો ભેદ હતો, કારણ કે હું તેના કરતાં બહુ વધારે આગળ વધેલો હતો. પણ 'દુનિયાદારી'ના મારા દેખાવ છતાં હું બહુ છોકરવાદ હતો. અને તેથી આ કોમળ લાગણીવશ બાળા — જેની બુદ્ધિ ખીલતી કળીની જેમ ધીમે ધીમે ઊઘડતી હતી — તેને બહુ નરમાશથી અને કાળજીપૂર્વક સંભાળની જરૂર હતી એનો મને ભાગ્યે જ બરાબર ખ્યાલ હતો. અમારી વચ્ચે પરસ્પર આકર્ષણ હતું અને તેથી અમારું ગાડું ઠીક ચાલતું હતું, પણ અમારા બન્નેના માનસ વચ્ચે બહુ ભેદ હતો અને તેનો મેળ બેસતો નહોતો. તેના આ અભાવને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અમારી વચ્ચે ઝઘડો થઈ જતો, નજીવી નજીવી બાબતોમાં અમે લડી પડતા. અલબત

૧ પંડિતજીએ ટાંકેલી બાયરનની કડીનો અનુવાદ —અ૦ ક

એ છોકરવાદ લડાઈઓ હતી અને લાંબો વખત ચાલતી નહિ. થોડી જ વારમાં અમે પાછાં મનવાઈ જતાં. બન્ને જરા ગરમ મિજાજનાં, લાગણીપ્રધાન અને પોતાના સ્વાભિમાનનો છોકરવાદ ખ્યાલ રાખનારાં હતાં આમ છતાં અમારી વચ્ચેનો પ્રેમ વધતો ગયો, પણ માનસનો મેળ ઉત્પન્ન થતાં વાર લાગી. અમારાં લગ્ન પછી એકવીસ મહિને ઇંદિરા — અમારું એકનું એક બાળક — જન્મી.

અમારાં લગ્ન વખતે જ રાજકારણમાં નવા ફેરફારો થયા હતા અને મારું મન તેમાં એકાગ્ર થતું હતું. એ હોમરૂલના દિવસો હતા. ત્યાર પછી તુરત જ પંજાબમાં લશ્કરી કાયદો આવ્યો અને તે પછી અસહકાર, એટલે હું લોકકાર્યની ધમાલ અને તોફાનમાં વધારે ને વધારે ગૂંચવાતો ગયો આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં હું એટલો બધો મશગૂલ થઈ ગયો કે સાવ અજાણપણે હું કમલા તરફ બેદરકાર રહ્યો, અને જે વખતે એને મારા સહકારની સૌથી વધારે જરૂર હતી તે જ વખતે મેં તેને તેનું ફોડી લેવા છોડી. એના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ તો ચાલુ જ હતો, બલકે વધતો ગયો, અને એ પોતાના પ્રેમકિરણોથી મને સદા હૂંફ આપવા તૈયાર છે, એ જ્ઞાનથી મને બહુ આશ્વાસન રહેતું. મને તો એ બળ આપતી, પણ પોતે તો ખૂબ માનસિક વ્યથા ભોગવતી હશે, અને એના પ્રત્યે હું કંઈક બેદરકાર છું એમ પણ એને લાગ્યું હશે. આ અર્ધભુલકણા, કૃપણક્રિયા વર્તન કરતાં હું દુ:ખ આપનો હોત તે કદાચ વધારે પોસાત

અને પછી તો એની વારંવાર આવનારી માંદગીઓ અને મારી લાંબી જેલજાત્રાઓ. શરૂ થઈ તેમાં અમે કેવળ જેલની મુલાકાતોમાં જ એકબીજાને મળી શકતા. સવિનય ભંગની ચળવળે એને આપણા સૈનિકોની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી દીધી, અને એને જેલ જવાનું થયું ત્યારે એને આનંદ થયો અમે વધારે ને વધારે નિકટ આવતાં ગયાં; અમારી વિરલ મુલાકાતો અમોલી બની, અને તેની રાહ જોતાં અમે વચ્ચેના દિવસો ભરયા કરતાં એકબીજાથી કંટાળવાની તો વાત જ ન હતી, પણ જ્યારે મળતા ત્યારે નવાં જ મળતાં હોઈએ એમ લાગતુ; કારણ કે અમારી પ્રત્યેક મુલાકાત વખતે જે ઘડી સાથે ગાળવાની મળતી તેમા તાજગી અને નવીનતા અમે અનુભવતાં, દર વખતે એકબીજા વિષે અમે કંઈક કંઈક નવી શોધો કરતા જો કે કોઈક વાર એકની નવી શોધ બીજાને હંમેશાં પ્રિય લાગતી નહિ અમારા મોટી ઉંમરના મતભેદોમા કંઈક છોકરવાદ-પણું તો હતુ જ

અઢાર વર્ષના વિવાહિત જીવન પછી પણ એનો મુગ્ધ કુમારિકાનો દેખાવ કાયમ રહ્યો હતો. પ્રૌઢપણુ એના દેખાવમાં જરાયે નહોતુ પહેલે દિવસે જેવી નવવધૂ અમારે ત્યાં આવી હતી તેવી જ તે હજુયે હતી પણ મારામા ઘણો ફેર પડી ગયો હતો, અને જો કે મારી ઉંમરના પ્રમાણમા હું ઠીક તાજો, ચપળ અને સ્ફૂર્તિવાળો હતો,— અને લોકો કહેતા કે મારો છોકરવાદ સ્વભાવ પણ ઘણે અંશે કાયમ હતો — છતાં મારા દેખાવથી મારી ઉંમરની ખબર પડી જતી મારા માથાના થોડા ભાગમાં ટાલ પડી ગઈ હતી, મારા વાળ ધોળા થવા લાગ્યા હતા, મારા મોઢા પર રેખાઓ અને

કરચલીઓ પડી હતી અને મારી આંખોની આજુબાજુ કાળી છાયા ફેલાઈ હતી છેલ્લાં ચાર વર્ષોની હાડમારીઓ અને જંજાળો મારા શરીર પર ઠીકઠીક સરકારો મૂકતી ગઈ હતી આ છેલ્લા વરસોમાં કમલા અને હું કોઈ અજાણી જગાએ જઈએ તો ઘણી વાર લોક એને મારી દીકરી માની લઈ મને મૂંઝવણમાં નાખતા. તે અને ઇંદિરા બે બહેનો જેવી દેખાતી '

અઢાર વરસનું વિવાહિત જીવન ' પણ એમાંના કેટલાંયે લાંબા વરસો મેં જેલની કોટડીમાં અને કમલાએ હૉસ્પિટાલો અને આરોગ્યભવનોમાં ગાળ્યાં છે ' અને વળી પાછો હું પેઠે દિવસ જ જેલમાં હતો, અને માત્ર થોડા દિવસ માટે જ બહાર આવ્યો છું, અને તે બાપડી બારે માંદગી ભોગવતી આયુષ્યને માટે ઝઝૂમી રહી છે. પોતાની તબિયત વિષે બેપરવા રહેવા બદલ મને તેના ઉપર ચીડ ચડતી હતી પણ હું એનો વાંક શું કાઢું ? એ બાપડી માંદગીને લીધે કાંઈ કરી શકતી ન હતી અને રાષ્ટ્રની લડતમાં પોતાનો પૂરો હિસ્સો આપી શકતી ન હતી તેથી તેનો તેજસ્વી સ્વભાવ શરીરે અશક્ત બનેવાથી કકળાટ કરતો તે ન તો બરાબર કામે ચડી શકતી અને ન ઉપચાર લેતી, અને તેના મનનો પરિતાપ તેના શરીરને બાળી રહ્યો હતો

અને જ્યારે મને એની વધારેમાં વધારે જરૂર ભાસે છે, ત્યારે જ શું તે મને છોડી જશે ? અરે, હજી તો હમણાં અમે એકબીજાને બરાબર ઓળખતા અને સમજતા થયા હતાં, અમારું સહજીવન હમણાં જ બરાબર શરૂ થતું હતું ! એકબીજા ઉપર અમે કેટલો આધાર રાખતા અને અમારે કેટલું બધું સાથે કરવાનું હતું !

આમ પ્રતિદિવસે અને પ્રતિપળે એની પાસે બેસીને મને આ વિચારો આવ્યા કરતા

સાથીઓ અને મિત્રો મળવા આવ્યા ઘણી બાબતો વિષે હું બિનવાકેફ હતો તેની તેઓએ મને ખબર આપી વર્તમાન રાજકીય સમસ્યાઓની તેઓ ચર્ચા કરતા અને મને પ્રશ્નો પૂછતા મને જવાબ આપતા કઠણ પડતા કમલાના મંદવાડના વિચારને મગજમાંથી ખસેડવા સહેલા નહોતા, અને જેલના એકાંત અને વિવિક્તવાસ પછી વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો એકાએક વિચાર કરવા મારી તૈયારી નહોતી. લાંબા અનુભવથી હું શીખ્યો હતો કે જેલમાં મળતી થોડીઘણી માહિતી પરથી કોઈ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવો શક્ય નથી. મનને બરાબર ગડીમાં બેસાડવા માટે અંગત પરિચયની આવશ્યકતા હતી. નહિ તો પ્રગટ કરેલા વિચારો કેવળ પુસ્તકિયા અને વસ્તુસ્થિતિથી દૂર હોવાનો સંભવ હતો વળી ગાંધીજી અને મહાસભાના કાર્યવાહક મંડળના મારા સાથીઓ સાથે બધી વાતની ચર્ચા કર્યા વિના મહાસભાની નીતિ વિષે કંઈક નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવો એ એમને અન્યાય કરવા જેવું લાગતું હતું જે કંઈ થયું હતું, તેને વિષે મારું મન તો ટીકાઓથી ભરેલું હતું, પણ કંઈક ચોક્કસ સૂચનાઓ કરવા મારી તૈયારી નહોતી. તે વખતે જેલની બહાર નીકળવાની આશા ન હોવાથી મેં એ દૃષ્ટિએ વિચાર પણ કર્યો નહોતો

હતી, મને એમ પણ લાગતું હતું કે સરકારે મારી પત્નીને મળવા માટે મારી પ્રત્યે દેખાડેલા સૌજન્યનો લાભ લઈ મારે રાજકીય કામો કરવા બરાબર ન કહેવાય જો કે આવી કોઈ પ્રવૃત્તિ ન કરવાની મેં કબૂલાત કે ખાતરી આપી નહોતી, છતાં એ વિચાર મને સતત રોકી રાખતો હતો.

કેટલીક ખોટી અફવાઓનો ઇનકાર કરવા ઉપરાંત ખાસ કોઈ જાહેર નિવેદન બહાર પાડવાનું મેં ટાળ્યું. ખાનગીમાંયે કોઈ ચોક્કસ નીતિને નિશ્ચિતપણે જણાવવાનું મેં ટાળ્યું. પણ ભૂતકાળના બનાવો પર હું છૂટથી મારી ટીકાઓ કરતો. કૉંગ્રેસ સોશિયાલિસ્ટ પક્ષ થોડા વખત પર અસ્તિત્વમાં આવી હતી, અને મારા ઘણા નિકટના મિત્રો તેમાં જોડાયા હતા. જેટલું મેં જાણ્યું તે પરથી એની સામાન્ય નીતિ મને પસંદ હતી, પણ એમાં એવા વિલક્ષણ માણસોનો ખીચડો થયો હતો કે હું સાવ છૂટો હોત તોયે તેમાં એકાએક જોડાયો નહોત. સ્થાનિક ખટપટમાં મારો કેટલાક વખત ગયો, કારણ કે અલાહાબાદમાં, બીજી જગ્યાઓની જેમ જ, સ્થાનિક મહાસભા સમિતિઓની ચૂંટણી પ્રસંગે અનહદ ઝેરી પ્રચાર ચાલ્યા હતો. એમાં કોઈ સિદ્ધાંતોનો પ્રશ્ન નહોતો, પણ કેવળ વ્યક્તિઓનો જ પ્રશ્ન હતો અને એવા કેટલાક વ્યક્તિગત ઝઘડા પતાવવા મારી મદદ માગવામાં આવી હતી.

આ બધી બાબતોમાં પડવાની મારી ઇચ્છા નહોતી, અને સમય પણ નહોતો. તે છતાંયે કેટલીક હકીકતો મારા જાણવામાં આવી તેથી મને ઘણું દુઃખ થયું. મહાસભાની સ્થાનિક ચૂંટણીઓ પર લોકો આટલો ભયંકર આવેશ પ્રગટ કરી શકતા હતા એ જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. એ ઝઘડાઓમાંના કેટલાક આગેવાનો એવા માણસો હતા કે જેઓ લડત દરમ્યાન વિવિધ ખાનગી કારણોસર ઘેર બેસી ગયા હતા. સવિનય ભંગ ખેંચી લેવાયા પછી એ ખાનગી કારણોનું મહત્ત્વ ઘટી ગયું હતું, અને તેઓ એકાએક બહાર પડ્યા અને એકબીજા સામે તીખી અને ઘણી વાર અસભ્ય લડત ચલાવવા લાગ્યા. બીજા પક્ષને પાડવાના અત્યુત્સાહમાં સભ્યતાના સાધારણ નિયમો પણ કેમ ભુલાઈ જવાતા એ આશ્ચર્યકારક હતું અને ખાસ દુઃખ તો એ થયું કે કિસાનોના નામ અને મજૂરવાદનો આ સ્થાનિક ચૂંટણીઓ લડવા માટે દુરુપયોગ થયો.

મોટા પ્રશ્નોમાં વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ લડવાના મહાસભાના ઠરાવ પર ચર્ચાઓ થઈ. તરુણોનો ઘણો ભાગ આ નિર્ણયની વિરુદ્ધ હતો, કેમકે તેમને લાગતું હતું કે એથી આપણે પાછા ધારાસભાવાદ અને બાંધછોડ કરવાની રીતોમાં પડી જઈશું, પણ તેમની પાસે કોઈ બીજો અસરકારક કાર્યક્રમ નહોતો. અજાયબી એ હતી કે આવા કેટલાક સિદ્ધાન્તવાદી વિરોધીઓને મહાસભા સિવાય બીજી સંસ્થાઓ ચૂંટણીઓ લડે એમાં હરકત લાગતી નહોતી. સામી સંસ્થાઓ માટે ધારાસભાઓનું ક્ષેત્ર મોકળું રાખવું એવો જાણે એમનો ઉદ્દેશ દેખાતો હતો.

સ્થાનિક ગંદા ઝઘડાઓ અને જે જાતની ખટપટો વધતી જતી હતી તે પ્ર
મને પૃચ્છા થઈ, એમા મારો સૂર ભળી શકે એમ ન લાગ્યુ, અને મારા પોતાના રુ
અલ્લાહાબાદમા હુ પોતાને પરદેશી જેવો જણાવા લાગ્યો. જ્યારે આ બાબતોમા મ
ભાગ લેવાનો સમય આવશે ત્યારે હુ શુ કરીશ એનો મને વિચાર આવતો.

ગાધીજીને મે કમલાની તબિયત વિષે લખ્યુ વળી, હુ પાછો જલદી જેલમ
જઈશ અને બીજી તક નહિ મળે એ વિચારથી મે એમને મારા કેટલાક વિચારોની
ઝાખી કરાવી. છેલ્લા બનાવોએ મને બહુ જ ચીડવ્યો અને દૂભવ્યો હતો, અને મ ર
કાગળમા તેની ઝાખી છાયા હતી શુ કરવુ જોઈએ કે શુ ન કરવુ જોઈએ તે મે
સૂચવ્યુ નહોતુ, માત્ર જે બની ગયુ હતુ તેથી મારા મનને શુ લાગ્યુ હતુ ત ન
મે દેખાડયુ હતુ એ કાગળમા મે મારી લાગણીઓ મહાપરાણે દબાવી હતી મને
પાછળથી માલૂમ પડયુ કે એ કાગળથી ગાધીજીને ઘણુ દુઃખ થયુ હતુ

એક પછી એક દિવસ જવા લાગ્યા, હુ પાછો જેલના તેડાની અથવા સરકા
તરફથી કોઈ બીજી સૂચનાની રાહ જોવા લાગ્યો દર વખતે મને જણાવવામા આવ્
કે બીજે કે ત્રીજે દિવસે વધારે સૂચનાઓ મળશે દરમ્યાનમા દાક્તરને કમલાની
તબિયતની ખબર દરરોજ સરકારને પહોચાડવાની સૂચના મળી હતી મારા આવ્યા
બાદ કમલાની તબિયતમા સહેજ સુધારો થયો હતો.

સામાન્ય માન્યતા — સરકારના વિશ્વાસપાત્ર વર્તુળમા — એવી હતી કે જો બે
પ્રસગો બનવાના ન હોત તો મને બિનશરતે છોડી દેવામા આવ્યો હોત પહેલો
ઓકટોબરમા મુબઈમા ભરાનારી મહાસભાનો, અને બીજો, નવેબરમા થનારી વડી
ધારાસભાની ચૂટણીઓનો. જેલની બહાર હોઉ તો આ પ્રસગો મોટે ભાગે વિક્ષેપકારક
થઈ પડુ આથી એવો સભવ લાગતો હતો કે બીજા ત્રણ મહિના માટે મને ફરી
જેલ મોકલવામા આવશે અને પાછળથી છોડવામા આવશે. તે સાથે જ મને ફરી જેલ
મોકલવામા ન આવે એવી શક્યતા પણ લાગતી હતી, અને જેમ દિવસો જતા ગયા
તેમ એ સભવ વધારે લાગવા માડયો ક્રમે લાગવાનો મે લગભગ નિશ્ચય કર્યો

છૂટયા પછી અગિયારમો દિવસ આવ્યો. ૨૩મી ઓગસ્ટ પોલીસની મોટર
બગલા પર આવી, અને પોલીસ અધિકારીએ મને ખબર આપી કે મારો સમય પૂરો
થયો હતો અને મારે એની જોડે નૈની જેલમા જવાનુ હતુ મે કુટુબીઓની વિદાય
લીધી હુ જેવો ગાડીમા બેસતો હતો ત્યા મારી બીમાર મા બે હાથ પહોળા કરી
મારી પાસે દોડી આવ્યા એ વખતનો એ ચહેરો ઘણો વખત સુધી મારી નજ
આગળ તર્યા કર્યો.

૬૬. પાછો જેલમાં

छाया निरंकुशगति स्वयमातपस्तु
छायान्वितः सततमेव निजप्रसंगम् ।
दुःखं सुखेन पृथगेव मनन्तदुःख
पीडानुबन्धविधुरा तु सुखस्य वृत्तिः ॥

(છાયા સ્વતંત્ર ગતિની; તડકો પરંતુ
છાયાસમેત ભ્રમતો જ નિજસ્વભાવે;
છે દુઃખ તો સુખથકી જ પૃથક્ પરંતુ
પીડા અનંત દુઃખની સુખને સતાવે.)

રાજતરંગિણી, તરંગ ૮, ૧૯૧૩

હું નૈની જેલમાં પાછો પહોંચ્યો. મને લાગ્યું કે જાણે આ નવી સજા લઈને આવ્યો. "અંદર-બહાર, બહાર-અંદર; ટેનિસના દડાના જેવો હું બન્યો હતો। ઘડીકમાં છૂટવું અને આ ઘડીકમાં પાછું પકડાવું — આ આવજાથી લાગણીઓનું આખું માળખું હચમચી ઊઠતું હતું અને વારંવાર થતા ફેરફારોને અનુકૂળ થવું સહેલું લાગતું નહોતું મેં ધાર્યું હતું કે નૈનીમાં મને અગાઉ જે ઓરડી આપવામાં આવી હતી, તે જ પાછી મળશે. ત્યાં લાંબું રહેવાને લીધે હું એ ઓરડીને ટેવાઈ ગયો હતો. મારા બનેવી શ્રી રણજિત પંડિતે અગાઉ વાવેલાં ફૂલઝાડો ત્યાં હતાં અને એક સારો ઓટલો હતો પણ આ જૂના છટ્ઠા બૅરેકમાં એક રાજકીય કેદી — ઉદિન્દુ — ને તપાસ કે સજા વિના રાખેલો હતો મારે માટે એનો સહવાસ યોગ્ય મનાયો નહોતો અને તેથી મને જેલના એક બીજા, વધારે બેધિયાર અને ઘાસ પાન ફૂલ વિનાના, ભાગમાં મૂક્યો હતો

પણ મારા દિવસ અને રાત ક્યાં વીતે છે તેની મને બહુ દરકાર નહોતી; કારણ કે મારું મન બીજે હતું મને ધાસ્તી હતી કે કમલાની તબિયતમાં જે થોડો સુધારો થયો હતો તે મારા ફરી પકડાવાના ધક્કા આગળ ટકી શકશે નહિ અને તેમ જ બન્યું થોડા દિવસ એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી કે મને રોજ દાક્તરનો ટૂંકો રિપોર્ટ મળે આ બહુ આડકતરી રીતે આવતો દાક્તરને એ ફોનગી પોલીસથાણામાં મોકલવો પડતો, અને પોલીસ તરફથી તે જેલમાં જતો દાક્તર અને જેલના અધિકારીઓ વચ્ચે સીધો સંબંધ રહે એ યોગ્ય મનાતું નહોતું બે અઠવાડિયા સુધી મને આ ખબરો — કદી કદી અનિયમિત રીતે — મળ્યા કીધી પણ પછી, કમલાની તબિયત તો વધારે બગડતી જ જતી હતી છતાં, તે બંધ કરવામાં આવી

ખરાબ ખબરો મળે અથવા ખબરોની રાહ જોતા બેસી રહેવું પડે એથી દિવસ ખૂંચતો જ નહિ અને રાત્રીઓ તો એથીયે ખરાબ જતી જાણે કાળની ગતિ બંધ જ થઈ હોય, અથવા અત્યંત ધીમી થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું, અને દરેક કલાક

ભારરૂપ અને ત્રાસદાયક લાગતો. આટલો ઊંડો અંતર્ઉદ્વેગ મને પહેલાં કદાપિ થયો નહોતો. મને તે વખતે લાગતું હતું કે બેએક મહિનામાં — મુંબઈની મહાસભા ભરાય — હું છૂટી જઈશ, પણ એ બે મહિના તો અનંતકાળ જેવા લાગતા હતા.

પાછો જેલમાં આવ્યા બાદ બરાબર એક મહિને એક પોલીસ અમલદાર મને મારી પત્નીને મળવા માટે જેલમાંથી બહાર લઈ ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અઠવાડિયામાં બે વાર મને આવી રીતે તેને મળવા લઈ જવામાં આવશે. સમય પણ નક્કી કરવામાં આવ્યો. ચોથે દિવસે મેં રાહ જોઈ, કોઈ આવ્યું નહિ. પાંચમો ગયો, છઠ્ઠો ગયો, સાતમો ગયો. હું રાહ જોઈ જોઈ થાક્યો. મને ખબર મળી હતી કે એની સ્થિતિ પાછી ગંભીર બનવા લાગી છે. બે વાર મને જોવા લઈ જવામાં આવશે એમ કહ્યા પછી મારી આ કેવી મજાક કીધી એમ મને લાગ્યું.

અંતે સપ્ટેંબર પૂરો થયો. આટલા લાંબા અને યાતનાભર્યા ત્રીસ દિવસ મેં ક્યારેય અનુભવ્યા નહોતા.

જુદા જુદા મધ્યસ્થો તરફથી મને સૂચનાઓ મળતી હતી કે જો હું એવી કબૂલાત આપું — લેખી નહિ, પણ મોઢાની પણ કબૂલાત આપું — કે મારી કેદની સજા બાકી છે તેટલા દિવસ હું રાજકારણમાં ભાગ નહિ લઉં, તો કમલાની શુશ્રૂષા કરવા મને મુક્ત કરવામાં આવે. તે વખતે રાજકારણ તો મારા મગજમાંથી ખસી જ ગયું હતું અને અગિયાર દિવસ દરમ્યાન મેં જે રાજકારણ બહાર જોયું હતું તે મને સાવ ઓસરી ગયું હતું, પણ કબૂલાત આપવી! એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાઓને, મેં ઉપાડેલા કાર્યને, મારા સાથીઓને અને મને પોતાને બેવફા થવું! ગમે તે થાય, એ શરત અસ્વીકાર્ય જ હતી. એમ કરવું એટલે મારા સત્ત્વના મૂળ પર જ ઘા કરવો. જેને મેં જીવનની પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ ગણી છે તેને જ છેદવી. મને તેઓ જણાવતા કે કમલાની તબિયત વધારે ને વધારે બગડતી જાય છે, અને તેની પાસે મારી હાજરી કે ગેરહાજરી તેની જીવનદોરી લંબાવવાને કે તોડવાને પૂરતી થઈ પડે એમ છે. શું મારા વૈયક્તિક ગર્વ અને અભિમાન એને જીવવાની તક આપવાની મારી ઇચ્છા કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં હતાં? આ એક મારે માટે કઠણ કસોટીની વાત. પણ સારે નસીબે એ પ્રશ્ન મારી પાસે એટલા વસમા રૂપમાં આવ્યો નહોતો. હું જાણતો હતો કે કમલા પોતે જ હું કાંઈ કબૂલાત આપું તે ખૂબ જ નાપસંદ કરત અને એવું જો મેં કાંઈ કર્યું હોત તો તેને એને આઘાત પહોંચત અને તબિયતને નુકસાન કરત.

ઑક્ટોબરની શરૂઆતમાં વળી મને એને મળવા લઈ ગયા. ખૂબ તાવથી તે લગભગ ઘેનમાં પડેલી હતી. હું સાથમાં હોઉં એવી તો એને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ જ્યારે હું જેલમાં પાછો જવા માટે તૈયાર થતો કે તે ધીરતાપૂર્વક હસતી અને મને વળતાં દિલાસો(?) કરી. હું નીચે વળ્યો ત્યારે એણે ધીમેથી કહ્યું: 'આ સરકારને આપવાની શી વાત છે? રખે એવું કશું કરતા!'

હું જ્યારે અગિયાર દિવસ બહાર હતો ત્યારે એમ નિર્ણય થયો હતો કે કમલાને સહેજ ઠીક લાગે કે તુરત વધારે અનુકૂળ જગ્યાએ ઉપચાર માટે મોકલવી. ત્યારથી એની તબિયતમાં સુધારો થવાની સૌ રાહ જોયા કરતા હતા, પણ સુધરવાને બદલે એ વધારે ને વધારે લથડી હતી અને હવે, છ અઠવાડિયાં બાદ બગાડ સ્પષ્ટપણે દેખાતો હતો. રાહ જોયા કરવી અને આ રોજ વધતો જતો બગાડ જોતા રહેવામાં કાંઈ લાભ દેખાયો નહિ તેથી, આ તબિયતમાંયે એને ભવાલીની ટેકરી ઉપર મોકલવાનો અમે ઠરાવ કર્યો.

એને ભવાલી લઈ જવાના હતા તેને આગલે દિવસે એને વિદાય આપવા મને જેલમાંથી ઘેર લઈ ગયા. હવે પાછાં ક્યારે મળીશું? ક્યારેય મળીશું ખરાં? પણ એ જરા પ્રસન્ન અને ખુશ લાગતી હતી, અને તેથી ઘણે દિવસે મને પણ જરા વધારે શાતા વળી.

લગભગ ત્રણ અઠવાડિયાં પછી નૈની જેલમાંથી અલ્મોડા જિલ્લા જેલમાં મારી બદલી કરવામાં આવી. આનો ઉદ્દેશ હું કમલાની નજીકમાં હોઉં એ હતો. ભવાલી રસ્તામાં પડતું હતું. પોલીસની સાથે થોડા કલાક હું કમલાની પાસે રોકાયો. કમલાની તબિયતમાં સુધારો જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો, અને તેથી અલ્મોડા જવા હું ઊપડ્યો ત્યારે મારું મન ઘણું હળવું થયું હતું. એ પણ ખરું કે એને મળ્યા પહેલાંયે પહાડોનાં દર્શનથી જ મને આનંદ થયો હતો.

આ પહાડોમાં પાછા આવવાથી મને આનંદ થયો. પહાડના વાંકાચૂંકા રસ્તા પરથી અમારી મોટર ચાલી જતી હતી તેમ તેમ પ્રભાતનો શીતલ સમીર અને દષ્ટિ આગળ ખૂલતાં જતાં વિશાળ દશ્યોથી હું તાજો થઈ ગયો. અમે ઊંચા ને ઊંચા ચડતા ગયા; ખીણો ઊંડી થતી ગઈ, શિખરો વાદળાંમાં ખોવાઈ જતાં ગયાં; વનસ્પતિ ધીમે ધીમે બદલાતાં બદલાતાં છેવટે સાગ અને દેવદારથી પર્વતો ઢંકાઈ ગયા. રસ્તાનો એકાદ વાંક લેતાં કોક વાર ટેકરીઓ અને ખીણોનો એક નવો વિસ્તાર ખૂલતો અને નીચે ઊંડી ખીણમાં ખળખળ વહી જતી નદી દેખા દેતી. મારી આંખો આ જોતાં ધરાતી નહોતી; ભુખાળવાની જેમ હું એ જોયા કરતો હતો અને મારી સ્મૃતિમાં તે દશ્યોને ભરતો હતો, જેથી એનું સાક્ષાત્ દર્શન ન મળે ત્યારેય હું તેમને ફરી જાગ્રત કરી શકું.

પહાડી નાની ઝૂપડીઓના ઝૂમખાં પર્વતના પડખામાં વળગેલાં હતાં; તેની આજુબાજુ આછા ઢાળનો જે કાંઈ ટુકડો મળી આવે તેના પર અથાગ પરિશ્રમ લઈ બનાવેલાં નાનાં નાનાં ખેતરો હતાં. દૂરથી તે અગાશીઓ જેવાં દેખાતાં; અથવા નીચે ખીણમાંથી માંડી છેક ઉપર પર્વતના શિખર પર્યંત કોરી કાઢેલી વિશાળ પગથીઓ જેવાં દેખાતાં. અહીંની આછી વસ્તી માટે કુદરત પાસેથી થોડું ધાન્ય કઢાવવા કેટલી ભારે મહેનત! માંડમાંડ પેટ ભરાય તેટલું મેળવવા કેટલો અનવરત પરિશ્રમ! આ ખેડાયેલી અગાસીઓને લીધે એ પર્વતો પરિચિત જેવા લાગતા હતા, અને વધારે ઘોર તથા વન્ય ગિરિઓથી તે સાવ નોખા પડી જતા હતા.

દિવસે બહુ જ ખુશનુમા લાગતું હતું જેમ જેમ સૂર્ય ઊંચો ચડતો ગયો તેમ તેમ ગરમીના વધવાની સાથે પર્વતો જીવનથી ઊભરાતા ગયા, અને અપરિચિત લાગવાને બદલે પરિચિત અને મિત્રાચારી કરવા યોગ્ય લાગવા માંડ્યા પણ દિવસ પૂરો થતાં તે કેવા બદલાઈ જાય છે! "વિરાટ પગલે મહા રજની વ્યાપતી વિશ્વને" એ સમયે, અને જીવો સંતાઈ જઈ પોતાનું રક્ષણ શોધે છે તથા બીલકુલ પ્રકૃતિને એકલી મૂકી દે છે, ત્યારે એ પર્વતો કેવા ઠંડા અને ભયાનક લાગે છે! ચંદ્રપ્રકાશ કે તારાપ્રકાશના અર્ધ અંધકારમાં પર્વતો ગૂઢ, ડરામણા અને અકળામણા છતાં, જાણે આકારહીન તર્યા કરે છે; અને ખીણોમાંથી પવનનો વિલાપ સાંભળી શકાય છે બાપડો મુસાફર એના એકાંત માર્ગો પરથી ચાલતાં મૂંઝાઈ ઊઠે છે અને ચારે બાજુ ભયને નિહાળે છે, પવનનો સુસવાટ પણ જાણે એની ઠેકડી કરતો એને ધમકાવતો જણાય છે. વળી ક્યારેક પવનનો આછો શ્વાસ કે બીજો કોઈ ધ્વનિયે સંભળાતો નથી, અને એ અખંડ મૌન જ એની તીવ્રતાને લીધે અકળાવે છે. કેવળ તારનાં દોરડાંમાંથી જ કદાચ આછો ગણગણાટ આવે છે, અને તારાઓ વધારે ઝગઝગતા અને વધારે નીચે ઊતરેલા લાગે છે, ભયાનક પર્વતો જાણે આપણી ઉપર પૂરે છે, અને જાણે કોઈક ડરામણી ગૂઢતા સમક્ષ આવીને ઊભી રહે છે પાસ્કલના શબ્દો યાદ આવે છે કે "અનંત અવકાશનું શાશ્વત મૌન મને ડરાવે છે" સપાટ પ્રદેશોમાં રાત એવી અવાજ વિનાની ક્યારેય હોતી નથી ત્યાં જીવનનું કંઈક 'શ્રવણ' થતું જ હોય છે; અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને જંતુઓ અવાજ અને ગણગણાટથી રાત્રીની શાંતિમાં ભંગ પાડે છે

પણ અમારી મોટર અલ્મોડા જતી હતી ત્યારે રાત્રીનો ઠંડો અને આદર વિનાનો સંદેશો મળવાને હજુ વાર હતી. અમારો પ્રવાસ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલામાં મોટરે એક વાંક લીધો, અને તે જ ક્ષણે એકાએક વાદળાં ખસી ગયાં અને એક એવું નવું દશ્ય ખડું કર્યું કે તેને જોતાં હું આનંદ અને આશ્ચર્યથી આભો બન્યો. ખૂબ દૂર વચમાંના જંગલોથી ભરેલા પર્વતોથી ખૂબ ઊંચે હિમાલયનાં હિમાચ્છાદિત શિખરો ઝળકી રહ્યાં હતાં. જાણે સમગ્ર ભૂતકાળના જ્ઞાનથી ભરેલા ભારતવર્ષના અફાટ ભૂમિતળના મોટા ચોકીદાર હોય તેમ તે શાંત અને અકળ દેખાતા હતા એના દર્શનથી જ મગજનો તાપ શાંત થઈ ગયો; એમની સનાતનતા આગળ જનપદો અને નગરોમાં અનુભવાતા નિર્જીવ ઝઘડાઓ અને પ્રપંચો, વિકારો અને જૂઠાણાં તુચ્છ અને દૂર રહેલાં લાગવા માંડ્યાં

અલ્મોડાની નાનકડી જેલ એક ટેકરી પર જાણે ચડીને બેઠી હતી. એક આલેશાન બૅરેક મને આપવામાં આવ્યો હતો. તે એકાવન ફૂટ લાંબો અને ૧૭ ફૂટ પહોળો મોટો ખંડ હતો, એની પરસાળ બહુ ઊંચીનીચી હતી, છાપરું ઉપરથી ખવાઈ ગયું હતું અને તેમાંથી નાના નાના લાકડાના ટુકડા હમેશાં ખર્યાં કરતા હતા. એને પંદર બારીઓ અને એક બારણું હતાં, અથવા, કહો કે ભીંતમાં એટલાં સળિયાવાળાં નાનાં મોટાં બાકાં હતાં; કારણ કે તેને બારી-બારણાં તો હતાં જ નહિ આથી તાજી હવાની

બિલકુલ ખોટ નહોતી. ટાઢ વધવા માંડી ત્યારે કેટલીક બારીઓ કાથાની ચટાઈઓથી બંધ કરી દેવામાં આવી. આ વિશાળ મંડપ દરેક દુનના કોઈ પણ ચોક કરતાં મોટો હતો. આમાં હું એકલો સાહેબી ભોગવવા લાગ્યો. પણ હું સાવ એકલો નહોતો; એના ભાંગી ગયેલા છાપરામાં કમમાં કમ ચાળીસ ચકલાએ પોતાના માળા બાંધ્યા હતા. કોઈક વાર એકાદ ભટકતું વાદળું પણ મને ભેટવા આવતું, અને તેનાં સર્વ બાકોરાંમાંથી પોતાની અનેક ભુજાઓ ફેલાવી ઓરડાને ભીના ધુમ્મસથી ભરી દેતું.

સાંજે સાડાચાર વાગ્યે મારું છેલ્લું ભોજન — એટલે ચા અને ઠીકઠીક નાસ્તો — લીધા પછી આસરે પાંચ વાગ્યે મને પૂરી દેવામાં આવતો, તે સવારે સાત વાગ્યે સળિયાનો દરવાજો ખોલવામાં આવતો. દિવસના વખતમાં કાં તો મારા બેરેકમાં અથવા બાજુના ચોકમાં હું તડકો ખાતો બેસતો. ભીંતોની ઉપરથી લગભગ એક માઈલ દૂર આવેલા એક પર્વતનું શિખર હું જોઈ શકતો હતો, અને મારી ઉપર અનેક વાદળાંઓ જડેલો નીલ આકાશનો વિશાળ ચંદરવો હતો. આ વાદળાં ચિત્રવિચિત્ર રૂપો ધારણ કરતાં હતાં; એને જોતાં હું કંટાળતો જ નહિ બધી જાતનાં પ્રાણીઓનાં રૂપોની મને એમાં કલ્પનાઓ આવતી; કોઈક વાર તે બધાં ભેગાં થઈ જઈ વિશાળ મહાસાગર જેવાં દેખાતાં અથવા તો તે સમુદ્રની ચોપાટી જેવાં લાગતાં, અને દેવદારના વૃક્ષોમાંથી આવતો પવનનો સુસવાટ જાણે કોઈ દૂરના સમુદ્રકિનારા ઉપર ચડતી ભરતીના ઘુઘવાટ જેવો લાગતો. કોઈક વાર એકાદ વાદળું, જાણે નક્કર ઘનાકૃતિ હોય તેમ, અમારી સામે જોરથી ધસી આવતું, અને પછી નજીક આવતાં ધુમ્મસ બની જઈ અમને ઘેરી લેતું.

જો કે નાની જગ્યા કરતાં મોટી જગ્યામાં એકાન્તનો વધારે ખ્યાલ આવતો હોય છે, છતાં નાનકડી કોટડી કરતાં વિશાળ બેરેક મને વધારે પસંદ પડી. બહાર વરસાદ પડતો હોય ત્યારે પણ હું અંદર આંટા મારી શકતો પણ જેમ ટાઢ વધવા લાગી તેમ એની અપ્રસન્નતા પણ વધવા લાગી, અને જ્યારે પાણી જામી જાય એટલી ઠંડી વધી ગઈ ત્યારે તાજી હવા અને ખુલ્લામાં ફરવાનો મારો શોખ થીજતો ગયો બેસતે વર્ષે બરફનો સારો વરસાદ થયો, અને મારા હરખનો પાર ન રહ્યો તેને લીધે જેલના એ બૂખરા વાતાવરણમાં રમણીયતા આવી ખાસ કરીને જેલની દીવાલોની બહારના દેવદાર વૃક્ષો એમના ધોળા પડોથી સુંદર પરીઓ જેવા લાગતા હતા

કમલાની તબિયતમાં થતા સુધારા-બગાડાથી હું ચિંતાતુર રહેતો હતો એકાદ દિવસ ખરાબ સમાચાર આવે તો હું ઘડીક વાર અસ્વસ્થ થઈ જતો; પણ પર્વતની હવા મને શાંત અને સ્વસ્થ કરતી, અને હું પાછો પડેલાની જેમ ગાઢ નિદ્રા લેવા લાગ્યો ક્યારેક નિદ્રા આવવાની તૈયારી હોય ત્યારે મને વિચાર આવતો કે નિદ્રા કેવી અજબ અને ગૂઢ અવસ્થા છે! એમાંથી શું કામ પાછી જાગૃતિ આવતી હશે? ધારો કે હું બિલકુલ ન જાગું તો?

છતાં જેલમાંથી છૂટવાની મારી ઇચ્છા વધતી જતી હતી; આવી બળવાન ઇચ્છા પહેલાં ક્યારેય મને થયેલી નહિ મુંબઈની મહાસભા થઈ ગઈ નવે બર આવ્યો અને

ગયો, અને વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓની ધમાલ પણ થઈ ગઈ એમ કહું તો ચાલે કે હવે મને જલદી છોડશે એવી હું ગણતરી કર્યા કરતો હતો.

પણ ત્યાં તો ખાન અબદુલ ગફ્ફાર ખાનને પકડયાના અને સજા કર્યાના, અને હિંદુસ્તાનમાં થોડા દિવસ માટે આવેલા સુભાષ બોઝ પર થયેલા વિચિત્ર હુકમોના આશ્ચર્યજનક સમાચાર મને મળ્યા. આ હુકમોમાં માણસાઈ કે વિવેક નહોતાં; જેના પર એ કરવામાં આવ્યા હતા તે એના અસંખ્ય દેશબંધુઓના પ્રેમ અને આદર પામેલા એક પુરુષ હતા, અને તને માંદા છતાં મરણપથારીએ પડેલા પોતાના પિતાને મળવા દોડી આવ્યા હતા. પણ જરા મોડા પડયા હતા. જો સરકારની આવી વૃત્તિ હોય તો મારા વહેલા છૂટવાનો કશો સંભવ ન હોઈ શકે. પાછળથી સરકારી ખુલાસાઓ માંથીયે આ સ્પષ્ટ થયું.

અલમોડા જેલમાં આવ્યાને એક મહિનો થયા બાદ મને કમલાને જોવા ભવાલી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યારથી હું સામાન્ય રીતે દર ત્રીજે અઠવાડિયે એને મળ્યો છું. સર સેમ્યુઅલ હોરે — હિંદખાતાના પ્રધાને — વારંવાર કહ્યું છે કે મને મારી પત્નીને અઠવાડિયામાં એક કે બે વાર મળવા દેવામાં આવે છે. મહિનામાં એક કે બે વાર કહ્યું હોત તો તે વધારે સાચું થાત. અલમોડામાં હું સાડાચાર મહિનાથી છું, એટલામાં હું તેને પાંચવાર મળ્યો છું. આ હું ફરિયાદરૂપે કહેતો નથી, કારણ કે હું જાણું છું કે આ બાબતમાં સરકારે મારી તરફ બહુ વિવેકથી વર્તન રાખ્યું છે અને કમલાને મળવાની અસાધારણ સગવડો કરી આપી છે. એ બધા માટે હું સરકારનો કૃતજ્ઞ છું. જે ટૂંકી મુલાકાતો હું લઈ શક્યો તે મારે માટે, અને કદાચ તેને માટે પણ, બહુ કીમતી નીવડી છે. દાક્તરો મારી મુલાકાતને દિવસે પોતાનો પહેરો કેટલેક અંશે ઢીલો મૂકતા અને મને ઠીકઠીક સમય સુધી એની જોડે વાતો કરવાની પરવાનગી આપતા. અમે એક-, બીજાની વધારે ને વધારે સમીપ આવતાં હતા, અને તેને છોડતાં જાણે મારું કોઈ અંગ તોડી લેતું હોય એમ લાગતું. વિદાય લેવા માટે જ અમે ભેગાં થતાં હતાં, અને ક્યારેક મને દુઃખપૂર્વક એવા પણ વિચાર આવતા કે કદાચ એક દિવસ મારે એની કાયમની વિદાય લેવી પડશે.

મારી માની તબિયત હજુ સુધરી નહોતી, તેથી દવા કરાવવા તે મુંબઈ ગયાં હતા. ત્યાં તેમને સુધારો લાગતો હતો. પણ જાન્યુઆરીની અધવચમાં એક દિવસે સવારે મને એક ઓચિંતો ચમકાવનારો તાર મળ્યો. એમને પક્ષાઘાતનો ફટકો લાગ્યો હતો, એમને મળવા માટે મુંબઈની કોઈ જેલમાં મારી બદલી થાય એવી શક્યતા લાગી; પણ એમની તબિયતમાં જરા સુધારો થવાથી મને મોકલવામાં આવ્યો નહિ.

જાન્યુઆરી પછી ફેબ્રુઆરી બેઠો છે, હવામાં વસંતનો મધુર ધ્વનિ સંભળાય છે બુલબુલ અને બીજાં પક્ષીઓ પાછાં દેખાવા અને ગુંજવા લાગ્યા છે, અને જમીન માંથી ઝીણા ઝીણા અંકુરો બેશરીને બહાર ડોકિયું કાઢી આ આશ્ચર્યમય જગતને જુએ છે. એ સૂતાં લાલ ફૂલો પર્વતોનાં ઢોળાવો પર લોહીના જેવા અથ પડી રહ્યાં છે

અને પીચ અને આશૂચાના રૂપ ફૂટી રહ્યા છે વિચારો આવ્યા જાય છે, અને જતાલીની બીજી સુતાનનો વિચાર કરતો હુ તેને ઝંખ્યા કરું છું મારા મનને હું પૂછું છું કે એની મ્હેતીમા કાઈ સત્ય છે ખરુ કે હતાશતા નિશ્ચંતા અને વિયોગ પછી જીવનના મહામોલા વરદાન પ્રાપ્ત થાય છે કદાચ તે વિના વરદાનોનુ મૂલ્ય નહિ સમજાય કદાચ બુદ્ધિ સ્વચ્છ થવા માટે દુખ આવશ્યક છે, પણ એની અતિશયતાથી બુદ્ધિ ડહોળાય છે જેલથી આત્મનિરીક્ષણને ઉત્તેજન મળે છે, અને મારી લાંબી લાંબી જેલયાત્રાઓએ મને પરાણે ત્યારે ને ત્યારે અંતર્મુખ કર્યો છે સ્વભાવે હું અંતર્મુખ વૃત્તિનો નહોતો પણ કડક મોહી કે ઝેરકોચલાની જેમ, જેલ પણ માણસને અંતર્મુખ કરે છે કોઈક વાર, વિનોદને ખાતર હું પ્રોફેસર મૅકડૂગલ[1]નો અંતર્મુખતા અને બહિર્મુખતા માપવાનો ગજો લઈને એક વૃત્તિમાંથી બીજી વૃત્તિમા થતા પરિવર્તનની શીઘ્રતા શોધવા તેને જોતો હોઉં છુ તે બહુ ઉતાવળે થતા જણાય છે

૬૭. કેટલાક તાજા બનાવો

રાત્રી ગયે થતુ અવશ્ય જ સુપ્રભાત
વીત્યા પરતુ દિનો ન કદાપિ આવે,
આંખો મટી ઝરતી આશા અપાર તોયે
વીતી વસંતની સ્મૃતિ દિલને દુભાવે[2]

મને મોટા છાપા પરથી મુંબઈની મહાસભાની બેઠકોમા થયેલા કામકાજથી હું વાકેફ થયો હતો એની રાજનીતિ અને વ્યક્તિઓમા મને સ્વાભાવિક રીતે જ રસ હતો વીસ વરસના ગાઢ સબધથી હુ એની જોડે એવો દૃઢપણે બંધાઈ ગયો હતો કે મારુ વ્યક્તિત્વ લગભગ એમા ભળી ગયુ હતુ, અને પદાધિકાર કે જવાબદારીથી થતા કર્તવ્યભાનના બધન કરતા પણ એ મહાન સસ્થા અને તેમાના મારા હજારો જૂના સાથીઓની જોડેના મારા સૂક્ષ્મ બધનો વધારે મજબૂત બન્યા હતા છતા, એના કામકાજથી મને ઉમંગ આવી શક્યો નહિ કેટલાક ઠરાવો મહત્ત્વના હોવા છતા આખી બેઠક મને સાવ નીરસ લાગી મને જેમા રસ હતો તે વિષયો ભાગ્યે જ ચર્ચાયા હતા હું ત્યા હોત તો શું કરત તેના મને વિચારો આવ્યા હું એ સ જાણતો ન હતો, નવી પરિસ્થિતિ અને નવા વાતાવરણથી મારા પર શી અસર થાત તે હુ જાણતો નહોતો અને જે કશો નિર્ણય કરવાની મને તે દિવસે જરૂર નહોતી તેનો જેલમા બેઠા બેઠા નિર્ણય કરવાની મારે મગજને તસ્દી આપવાનુ કાઈ કારણ નહોતુ યથાકાળે એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનુ અને મારો માર્ગ ઠરાવવાનુ મારી સામે આવશે પણ

૧ ઇંગ્લંડનો એક પ્રસિદ્ધ આધુનિક માનસશાસ્ત્રી.

૨ ચીનના કવિ લી તાઈ પોમાંથી પંડિતજીએ ટાંકેલી પંક્તિઓનો અનુવાદ

ઉકેલ નથી એમ મને લાગતું હતુ, અને મને ખાતરી છે કે ક્યારેક પણ આવી કોઈ સભા થવી જોઈશે જ. એ તો દેખીતુ જ છે કે સફળ રાજક્રાંતિ થાય તે સિવાય આવી સભા અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વિના થઈ શકે નહિ સાથે એ પણ દેખીતું છે કે હાલની પરિસ્થિતિમા એવી સંમતિ મળવાનો સંભવ નથી. આથી, જ્યાં સુધી એવું પગલુ લેવાની ફરજ પાડવા જેટલી દેશમાં શક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ સાચી પ્રતિનિધિસભા થવી શક્ય નથી. એનો ચોખ્ખો અર્થ એ કે ત્યાં સુધી રાજકીય પ્રશ્ન અણઉકેલાયલો જ રહેશે. મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ લોકપ્રતિનિધિસભાની કલ્પના તો સ્વીકારી છે, પણ તેને મોળી કરીને જૂના નમૂનાની પણ મોટી સર્વપક્ષ પરિષદના જેવી કંઈક કરી છે આ તો તદ્દન નકામી વસ્તુ થશે, કારણકે તેના તે જ, મોટે ભાગે પોતે જ ચૂંટેલા, જૂના માણસો ભેગા થશે અને એકમત થયા વિના છૂટા પડશે લોકપ્રતિનિધિ સભાની પાછળ મુખ્ય કલ્પના એ છે કે એની ચૂંટણી લોકોના બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં લેવાયલા મતથી થવી જોઈએ, અને એનું બળ અને પ્રેરણા જનતામાથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોવું જોઈએ એવું મંડળ તરત જ સાચા પ્રશ્નોને ઉપાડશે અને આગળ ઘણી વાર થયુ છે તેમ કોમી કે એવા ચીલાઓમાં ચોંટી રહેશે નહિ

આ કલ્પનાની સિમલા અને લંડન પર જે અસર થઈ તે જાણવા જેવી હતી, અર્ધ-સત્તાવાર રીતે એમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યુ હતુ કે સરકાર એમાં વચ્ચે નહિ લે; તેમણે આશ્રયદાતાના જેવી વૃત્તિથી તે પ્રત્યે પસંદગીનો અનુગ્રહ પણ દેખાડ્યો દેખીતું છે કે તેમણે માન્યુ હતું કે એ જૂના પ્રકારની સર્વપક્ષ પરિષદ જેવી થશે, અને નિષ્ફળ જ નીવડશે; અને પરિણામે તેમના જ હાથ મજબૂત કરશે. પાછળથી, તેમને જ્યારે એનાં જોખમો અને શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો ત્યારથી તેઓ જોરથી તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા

મુંબઈની મહાસભા પછી તરત જ વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવી મહાસભાના ધારાસભાના કાર્યક્રમ વિષે ઝાઝો ઉત્સાહ ન હોવા છતા મને એમાં બહુ રસ લાગતો હતો, અને મહાસભાના ઉમેદવારો જીતે અથવા, વધારે સાચી રીતે કહુ તો, એના પ્રતિપક્ષીઓ હારી જાય એમ હુ ઇચ્છા અને આશા કરતો હતો આ વિરોધીઓમાં સ્વાર્થસાધુ, કોમવાદી, વિશ્વાસઘાતી અને સરકારની દમનનીતિમા ટેકો આપનારા લોકોનો શંભુમેળો હતો એમનામાંના ઘણાખરા લોકો હારી જશે એ વિષે શંકા નહોતી, પણ કમનસીબે કોમી ચુકાદાના પ્રશ્ને બુદ્ધિભેદ કર્યો, અને તેમાંના ઘણાકે કોમી સંસ્થાઓની મોટી પાંખોનો આશ્રય લીધો આમ છતા, મહાસભાને ઘણી સારી સફળતા મળી, અને ઘણા ન ઇચ્છવા જેવા માણસો નિકોવાઈ જવાથી હુ રાજી થયો

કહેવાતી 'કૉંગ્રેસ નેશનલિસ્ટ પાર્ટી'નુ વલણ ખાસ ખેદજનક હતુ કોમી ચુકાદા પ્રત્યે તેનો તીવ્ર વિરોધ સમજી શકાય એવો હતો પણ, પોતાનો પાયો મજબૂત કરવાને, તેઓ અત્યંત કોમવાદી મંડળો (જેવા કે સનાતની) સાથે તેમજ બીજા ઘણા જાહેર પડી ગયેલા રાજકીય પ્રગતિવિરોધીઓ સાથે ભળી ગયા, સનાતનીઓના

કરતા રાજકીય કે સામાજિક બાબતોમા હિંદુસ્તાનમા કોઈ વધારે પ્રગતિવિરોધી મંડળ નથી માત્ર બંગાળમા જ, ખાસ કારણોને લીધે, એક મજબૂત મહાસભાપક્ષ તેમની તરફેણમા હતો પણ બીજે બધે તેઓમાના ઘણાખરા મોટે ભાગે સર્વ રીતે મહાસભા વિરોધી હતા, બલકે તેઓ મહાસભાના જાણીતા કટ્ટા દુશ્મનો હતા આમ જમીનદારો મધ્યમમાર્ગીઓ અને અલબત, સરકારી ઉમેદવારોના પ્રચંડ વિરોધી બળો છતા મહાસભાના ઉમેદવારોએ બહુ પ્રશંસાપાત્ર યશ મેળવ્યો

કોમી ચુકાદા પરત્વે મહાસભાનુ વલણ બહુ વિચિત્ર હતુ અને છતાં એ આમ પરિસ્થિતિમા ભાગ્યે જ એનાથી જુદુ વલણ લઈ શકાય એમ હતુ ભૂતકાળની તટસ્થ અને કાઈક નબળી નીતિનુ એ અનિવાર્ય પરિણામ હતુ શરૂઆતમા જ એક મજબૂત નીતિ સ્વીકારીને તાત્કાલિક પરિણામોની અવગણના કરી તેને મહાસભા વળગી રહી હોત તો તે વધારે શોભત અને તાર્કિક પણ થાત, પણ તેમ કરવા મહાસભા તૈયાર નહોતી અને તેથી જે માર્ગ હવે તેણે લીધો તે સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એને માટે ખુલ્લો નહોતો કોમી ચુકાદો ઢંગધડા વિનાનો હતો એ તો જગજાહેર વાત હતી અને તે સ્વીકારવો અશક્ય હતો, કારણ કે જ્યા સુધી તે રહે ત્યા સુધી કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય હતી એનુ કારણ એ નહિ કે તેમા મુસલમાનોને બહુ મોટો ભાગ મળી ગયો હતો તેઓ માગતા હતા તેનુ બધુયે કદાચ બીજી રીતે તેમને આપી શકાત પણ આથી તો અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનની પ્રજાને કાપીને એકબીજાથી સાવ વિખૂટા ભાગમા પાડી નાખ્યા હતા, એનો હેતુ તેઓને એકબીજાની સામે ઊભા કરી એકના બળને બીજાના બળથી તોડવાનો અને એ રીતે પરદેશી બ્રિટિશ સત્તાનો હાથ હમેશા ઉપર રાખવાનો હતો એણે અંગ્રેજ સરકારનો આશ્રય અપરિહાર્ય કરી મૂક્યો

ખાસ કરીને બંગાળમા નાનકડા યુરોપિયન વર્ગના પક્ષમા ભારે બારદાન મૂકી દઈ હિંદુઓને અતિશય અન્યાય કરવામા આવ્યો હતો એ ચુકાદો કે નિર્ણય કે જે નામ આપીએ એને ('ચુકાદો' કહેવા સામે વાંધો ઉઠાવવામા આવ્યો છે) તેની સામે તીવ્ર રોષ ઉત્પન્ન થાય એમા નવાઈ નહોતી અને એ ઉપરથી ઠોકી બેસાડવામા આવે અથવા રાજકીય કારણસર સમય પૂરતો સ્વીકારી લેવામા આવે તોયે, એ ચાલુ ઘર્ષણનું કાયમ કારણ રહે એવો સંભવ છે અંગત રીતે મને લાગે છે કે એ અતિશય ખરાબ છે એ જ એનો ગુણ છે કારણ કે એને લીધે એ કોઈ પણ વ્યવસ્થાનો કાયમનો પાયો થઈ શકે એમ નથી

નૅશનલિસ્ટ પાર્ટી અને તેથીયે વિશેષ, હિંદુ મહાસભા અને બીજા કોમી મંડળોને ચુકાદો આમ પરાણે ઠસાવવામા આવ્યો તેથી રોષ આવ્યો એ સ્વાભાવિક છે પણ તેમનો ચુકાદા સામેનો વિરોધ તેના પક્ષપાતીઓની જેમ જ, અંગ્રેજ સરકારની વિચારસરણીના સ્વીકાર પર જ રચાયેલો હતો અને લીધે તેઓ એક વિચિત્ર નીતિ ગ્રહણ કરવા દોરાયા, અને હજુયે દોરાય છે એ નીતિ અંગ્રેજ સરકારને તો મીઠી

ચાકર જેવી લાગતી હશે આ ચુકાદા એમના ભેજામાં એટલો તો ખરો છે કે તેને પોતાના પક્ષમાં બચાવવાના હેતુથી તેઓ સરકારને લાંચ અથવા ખુશામતથી જીતી લેવાની આશાથી, તેઓ ઘણા મહત્ત્વના વિષયોમાં પોતાનો વિરોધ નરમ કરે છે આ દિશામાં હિંદુ મહાસભા સૌથી આગળ ગઈ છે એને એ સૂઝતું નથી કે આ કેવળ શરમભરી જ વૃત્તિ નથી, પણ એથી ચુકાદો ફેરવવાનું કામ ઊલટું ઘણું જ મુશ્કેલ થવા સંભવ છે, કારણ કે તેથી મુસલમાનોની કેવળ ચિડવણી જ થાય છે અને તેઓ આપણાથી વધારે દૂર જાય છે રાષ્ટ્રીય પક્ષોને જીતી લેવા અંગ્રેજ સરકારને માટે અશક્ય છે, કારણ કે, અંતર બહુ મોટું છે અને સ્વાર્થોનો બહુ દેખીતો વિરોધ છે વળી કોમી સ્વાર્થોના નાના મુદ્દા પર પણ હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને કોમોને રાજી કરવી તે તો માટે અશક્ય છે એમણે બેમાંથી એકની પસંદગી કરવી આવશ્યક હતી અને, તેમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, તેમણે મુસલમાનોની પસંદગી કરવામાં ભૂલ નથી કરી મુઠ્ઠીભર કોમી હિંદુઓને વશ કરવા માટે, આ સ્થિર થયેલી અને લાભદાયી નીતિને તેઓ શું કામ ફેરવે અને મુસલમાનોને નારાજ કરે ?

હિંદુઓ, એક સ્વતંત્ર સમાજરૂપે, રાજકીય બાબતોમાં વધારે આગળ વધેલા છે અને દેશની મુક્તિ માટે વધારે પોકાર કરનારા છે એટલી જ હકીકત એમની વિરુદ્ધ જવા માટે પૂરતી છે, કારણ કે નજીવી કોમી છૂટોથી (નજીવીથી વધારે છૂટો તો મળી શકે જ નહિ) તેમના રાજકીય વિરોધમાં બહુ ફરક પડી જવાનો નથી પણ એવી છૂટોથી મુસલમાનોના વલણમાં, સમય પૂરતો, ફરક તો પડશે જ

આ બે મોટા પ્રગતિવિરોધી કોમી જૂથો — હિંદુ મહાસભા અને મુસ્લિમ કોન્ફરન્સ — ની પાછળ કેવા માણસો રહ્યા છે તે વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓએ સાવ ખુલ્લું પાડી દીધું એમના ઉમેદવારો અને હિમાયતીઓ મોટા જમીનદારો અથવા ધનવાન શરાફોના વર્ગમાંના હતા વળી ઊંચા કરજદારીમાંથી રાહત આપનારા બિલોનો તીવ્ર વિરોધ કરી મહાસભાએ શરાફોના હિત માટેની પોતાની કાળજી પણ દેખાડી આપી હિંદુ મહાસભા હિંદુ સમાજના ઉપરના થરોમાં રહેલા આ નાના વર્ગોની બનેલી છે, અને મધ્યમમાર્ગીઓનો એક અંશ અને કેટલાક વકીલ દાક્તર જેવા ધંધાદારીઓ તેમાં જોડાયેલા છે હિંદુઓમાં તેમનું બહુ વજન નથી પરંતુ કારણ કે હિંદુઓના ગરીબ મધ્યમવર્ગમાં રાજકીય જાગૃતિ આવી ગઈ છે ઉદ્યોગવાળાઓ પણ એનાથી અળગા રહે છે, કારણ કે વિકાસ પામતા ઉદ્યોગો અને અર્ધજાગીરદારી વર્ગો વચ્ચે કાંઈક સ્વાર્થનો વિરોધ છે ઉદ્યોગવાળાઓને સીધી લડત કે એવી જોખમભરી રીતોમાં પડવાની હિંમત ન હોવાથી તેઓ રાષ્ટ્રીય પક્ષ અને સરકાર બન્ને સાથે મીઠાશ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે મધ્યમમાર્ગી કે કોમી સંસ્થાઓ માટે તેમને બહુ દરકાર હોતી નથી. ઉદ્યોગ અને નફો કેમ વધે એ જ એમનું પ્રધાન ધ્યેય રહે છે

મુસલમાનોમાં ગરીબ મધ્યમવર્ગની આ જાગૃતિ હજુ થવાની છે, અને ઉદ્યોગોમાં હજુ તેઓ પાછળ છે આને લીધે અત્યંત જ પ્રગતિવિરોધી જાગીરદારશાહી અને

પેન્શન ખાનારા અમલદારો એમનાં કોમી મંડળોમાં અધિકારો ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પણ કોમ ઉપર ખૂબ લાગવગ પણ ધરાવે છે. મુસ્લિમ કૉન્ફરન્સમાં 'સર'ના ખિતાબવાળાઓ, માજી પ્રધાનો અને મોટા જમીનદારોનું જ એક ભભકાદાર મંડળ છે. છતાં હું માનું છું કે હિંદુ આમવર્ગ કરતાં મુસલમાન આમવર્ગમાં વધારે ગુપ્ત શક્તિ રહેલી છે, અને એક વાર જાગૃતિ આવે તો સમાજવાદી દિશામાં તેઓ વધારે ઝડપથી પ્રગતિ કરશે એવો સંભવ છે. આનું કારણ, કદાચ, તેમનામાં સામાજિક સંબંધોની વિશેષ છૂટ છે તે હોય. પણ હાલ તો મુસ્લિમ ભણેલા વર્ગને બુદ્ધિ અને શરીર બન્નેનો પક્ષાઘાત થયેલો છે, અને તેમનામાં મુદ્દલ દમ દેખાતો નથી. તેઓ પોતાના જૂના મુરબ્બીઓનો વિરોધ કરવાની હિંમત કરી શકે એમ નથી.

રાજકીય દૃષ્ટિએ, દેશની સૌથી આગળ વધેલી સંસ્થા — મહાસભા — ના આગેવાનો પણ, આમવર્ગની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, જરૂર કરતાં વધારે સાવધાન વૃત્તિના છે. તેઓ જનતાની મદદ માગે છે, પણ ભાગ્યે જ તેમનો મત લે છે કે તેમને શાં દુઃખો છે તેની તપાસ કરે છે. વડી ધારાસભાની ચૂંટણીઓની પહેલાં મહાસભા બહારના કેટલાક નરમ પક્ષોને પોતાની સાથે ખેંચવાની ઇચ્છાથી તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ ઢીલો કરવા હરેક પ્રયત્ન કર્યો. મંદિરપ્રવેશ બિલ જેવી બાબતોમાંયે તેમનું વલણ એકસરખું નહોતું, અને મદ્રાસના વિરોધ સનાતની વર્ગને સંતોષ આપવા માટે તેમણે કેટલીક કબૂલાતો પણ આપી દીધી. એક સીધો — પ્રામાણિક — લોકશાહી ચૂંટણીનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હોત તો તેથી આમવર્ગમાં વધારે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો હોત, અને તેમને વધારે કેળવવામાંયે મદદ થઈ હોત. હવે તો ધારાસભાના કાર્યક્રમને મહાસભાએ કબૂલ કરી લીધેલો હોવાથી થોડા મતો પોતાના પક્ષમાં મેળવવાની આશાથી રાજકીય અને સામાજિક વિષયોમાં અપ્રગતિશીલ વર્ગોની સાથે વધારે બાંધછોડ કરવામાં આવશે, અને મહાસભાના આગેવાનો તથા આમવર્ગ વચ્ચેનું અંતર વધતું જ જશે. છટાદાર ભાષણો આપવામાં આવશે, સારામાં સારો પાર્લમેંટરી શિષ્ટાચાર પાળવામાં આવશે, અને અવારનવાર સરકારને હાર આપવામાં આવશે:— જે હારની, પૂર્વની જેમ જ સરકાર નિરાંતે અવગણના કરશે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી મહાસભા ધારાસભાઓનો બહિષ્કાર કરતી આવી હતી; તે વખતે સરકારી સભાસદો કહેતા કે વડી ધારાસભા અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓ પ્રજાની સાચી પ્રતિનિધિઓ હતી અને પ્રજામતનું બરાબર દર્શન કરાવતી હતી. હવે જ્યારે વડી ધારાસભામાં વધારે આગળ વધેલો વર્ગ મજબૂત થયો છે ત્યારે સરકારી દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયું છે. જ્યારે જ્યારે ચૂંટણીઓમાં થયેલી મહાસભાની જીતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ તો મતદારો બહુ ઓછા — લગભગ ૩૦ કરોડ લોકોમાં માત્ર ૩૦ લાખ — હોવાનું પરિણામ છે! એટલે કે સરકારી અભિપ્રાય પ્રમાણે, જે લોકોને મતાધિકાર નથી તેઓનો અંગ્રેજ સરકારને ટેકો છે! ખરી હકીકત

જાણવાનો ઉપાય તો સહેલો છે દરેક પુખ્ત ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષને મતાધિકાર આપીને જોવું કે એ લોકના શા અભિપ્રાયો છે!

વળી ધારાસભાની ચૂંટણીઓ પછી થોડા જ વખતમાં પાર્લમેંટની જોઇંટ કમિટીનો હિંદુસ્તાનને આપવાના સુધારા વિષેનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો એના ઉપર જે વિવિધ અને વિસ્તૃત ટીકાઓ થઈ તેમાં એક વાત ઉપર ઘણી વાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે એ કે એ રિપોર્ટમાં હિંદીઓ પ્રત્યે 'અવિશ્વાસ' અને 'વહેમ' દર્શાવવામાં આવ્યા છે આપણા રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો પ્રત્યે વિચાર કરવાની મને આ વિચિત્ર રીત લાગી શું બ્રિટનની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ અને આપણાં રાષ્ટ્રીય હિતો વચ્ચે બહુ જ મહત્ત્વનો વિરોધ નથી? બેમાંથી કોને મહત્ત્વ મળવું જોઈએ એ જ તો પ્રશ્ન છે. એ સામ્રાજ્ય નીતિને ચાલુ રાખવાના હેતુથી આપણે મુક્તિ માગીએ છીએ શું? સરકાર એમ ઇચ્છા રાખતી જણાય છે ખરી, કારણ કે તે આપણને કહે છે કે જ્યાં સુધી આપણે સીધા વર્તીશું અને ઇંગ્લંડની નીતિ માટે જે આવશ્યક હોય તેવું બરાબર કરતા રહી આપણી સ્વરાજ્ય ચલાવવાની લાયકાત સિદ્ધ કરી બતાવશું, ત્યાં સુધી 'સલામતીની શરતો'નો ઉપયોગ કરવામાં નહિ આવે જો ઇંગ્લંડની નીતિ જ હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ રાખવાની હોય તો રાજ્યની લગામ આપણા હાથમાં લેવા માટે આટલા ધમપછાડા કરવાની શી જરૂર છે?

એ તો જાણીતું છે કે ઓટાવાના કરારો, હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારને બાદ કરીએ તો, ઇંગ્લંડને બહુ આર્થિક રીતે લાભકારી થયા નથી[1] હિંદુસ્તાનના રાજકીય અને વેપારી મંડળોના અભિપ્રાય મુજબ, હિંદુસ્તાનના મોટા હિતને ભોગે ઇંગ્લંડને હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારમાં ફાયદો થયો છે, સંસ્થાનોમાં — ખાસ કરી કૅનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં — આથી ઊલટી જ સ્થિતિ છે[2] એમણે ઇંગ્લંડ સાથે કસીને કરારો

1 હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારનો ઉલ્લેખ કરી, સર વિલિયમ ક્રીએ કહ્યું કે "ઓટાવાના કરારો બ્રિટનને ચોક્કસ લાભકારી થયા છે."— પી. અને ઓ. કંપનીની લંડનમાં થયેલી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ની સભામાં પ્રમુખપદેથી સર વિલિયમ ક્રીએ કરેલા ભાષણમાંથી આ શબ્દો લીધા છે.

2 લંડનનું 'ઇકૉનૉમિસ્ટ' (જૂન ૧૯૩૪) કહે છે કે ઓટાવા પરિષદથી "જો સામ્રાજ્યનો બાકીના જગત સાથેનો વેપાર ઘટાડ્યા વિના સામ્રાજ્યાન્તર્ગત વેપાર વધ્યો હોત, તો જ તેની કિંમત હતી પણ, ખરું જોતાં, સામ્રાજ્યના કુલ — દિનપ્રતિદિન ઘટતા — વેપારમાં સામ્રાજ્યાન્તર્ગત વેપારનું જે પ્રમાણ છે, તેમાં તેનાથી બહુ જ થોડો વધારો થયો છે અને આ ફેરફાર ગ્રેટ બ્રિટન કરતાં સંસ્થાનોના લાભમાં વિશેષ છે ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યમાંથી આયાત, ૧૯૩૧માં, ૨૪૭૦ લાખ પાઉંડથી વધી, ૧૯૩૩માં, ૨૪૯૦ લાખ પાઉંડ થઈ, પણ નિકાસ ૧૭૦૬ લાખ પાઉંડથી ઘટી ૧૬૩૫ લાખ પાઉંડ થઈ ગઈ અને તે સાથે એ હકીકત તો રહી જ કે ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૩ સુધીમાં ઇંગ્લંડની સામ્રાજ્યના દેશો પ્રત્યે નિકાસ ૫૦.૯ ટકા ઘટી, જ્યારે સામ્રાજ્યના દેશોમાંથી આયાત તો ૩૨.૯ ટકા જ ઘટી. પરદેશો પ્રત્યેની ઇંગ્લંડની નિકાસમાં એટલો બધો ઘટાડો નહોતો, પણ પરદેશોમાંથી ઇંગ્લંડની આયાતમાં વધારે ઘટાડો થયો હતો

કર્યાં અને ઇંગ્લંડને ભોગે બંને દેશોએ લાભ મેળવી લીધા. આમ છતાં પોતાના ઉદ્યોગોના તેમજ બીજા દેશો સાથેના વેપારના વિકાસાર્થે ઓટાવાની જાળમાંથી નીકળી જવા માટે તેમના પ્રયત્ન સતત ચાલુ જ છે.[1] કૅનેડામાં એક ભારે રાજકીય પક્ષ — 'લિબરલો'નો — જે થોડા વખતમાં સત્તામાં આવવાનો સંભવ છે તેણે તો ઓટાવા કરારને ખતમ કરવાનો નિર્ણય જ કરેલો છે.[2] ઑસ્ટ્રેલિયામાં ઓટાવાની કલમોનો ત મીને અર્થ બેસાડવામાં આવ્યો છે અને તેને પરિણામે ગ્રેટ બ્રિટનના કાપડ અને સૂતર પરની જકાતમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આથી લૅંકેશાયરના રૂના વેપારીઓ ખૂબ ચિડાયા છે અને ઓટાવાના કરારનો ભંગ કર્યાનો તેમણે આક્ષેપ મૂક્યો છે. એની સામે વિરોધ અને બદલારૂપે ઑસ્ટ્રેલિયન માલના બહિષ્કારની ચળવળ લૅંકેશાયરમાં ઉપાડવામાં આવી હતી પણ ઑસ્ટ્રેલિયાએ લડાયક વલણ લેવાથી એ ધમકીની ઝાઝી અસર થઈ નહિ.[3]

કૅનેડા કે ઑસ્ટ્રેલિયાના લોકોનો ઇંગ્લંડ સામે કોઈ જાતનો દ્વેષ આ આર્થિક ઝઘડાઓની પાછળ રહેલો નથી, જોકે 'આયર્લૅન્ડ'ની બાબતમાં દ્વેષ પણ દેખીતો છે. સ્વાર્થનો વિરોધ થવાથી ઝઘડા થાય છે, અને હિંદુસ્તાનની 'સલામતીઓ'નો હેતુ એવે પ્રસંગે ઇંગ્લંડનો સ્વાર્થ જળવાય એ જોવાનો છે. હિંદી વેપારી અને ઔદ્યોગિક મંડળોની ઉપરવટ થઈ અને તેમના વિરોધ છતાં તેમનાથી છૂપી રીતે, પણ ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગપતિઓને વાકેફ રાખીને તથા વળી ધારાસભાએ ફેંકી દીધા છતાં સરકારે હઠપૂર્વક ચાલુ રાખેલા તાજેતરમાં થયેલા હિંદી-બ્રિટન વેપારી કરારો એ 'સલામતીઓ' કઈ

---

૧ મેલબૉર્નના 'એજ' પત્રને ઓટાવાના કરાર પસંદ નથી. એના મત પ્રમાણે ઓટાવા કરાર "સતત ઘર્ષણ કરાવનારો બન્યો છે, અને એ એક ભયંકર ભૂલ થઈ છે એમ હવે વધારે ને વધારે સ્વીકારાતું લાગે છે" (૧૯મી ઑક્ટોબર ૧૯૩૪ના સાપ્તાહિક 'મૅન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'માંથી અવતરણ)

૨ કૅનેડાના હાલના 'કૉન્ઝરવેટિવ' મુખ્ય પ્રધાન, મિ. બેનેટ પણ વેપારી બાબતોમાં અંગ્રેજ સરકારને શત્રુરૂપ છે. હવે એ નવી ડિલ 'નવો દાવ'ની વાતો કરે છે અને તેના વિચારોમાં ખૂબ ફરક પડી ગયો હોય એમ જણાય છે. મિ. લિટ્વિનૉફ, સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ અને મિ. જૉન સ્ટ્રેચીના કુસંગમાં એ સામ્યવાદી ('બોલ્શેવિસ્ટ') બન્યો છે. કૉન્ઝરવેટિવ લિબરલ આઈ. સી. એસ. વગેરે દળોના લોકોએ આ દૃષ્ટાંતથી ચેતતા રહેવું જોઈએ અને આવા માણસો સાથે વિચારવિનિમય અને સહવાસ કરતાં અટકવું જોઈએ. નહિ તો તેઓ પણ કોઈક દહાડે આવા ભયંકર સિદ્ધાન્તોમાં માનતા થઈ જશે. (ઉપલું લખાયા બાદ કૅનેડામાં મિ. કિંગની આગેવાની નીચે 'લિબરલો'ની જીત થઈ છે અને તેના હાથમાં રાજ્યની દોરી આવી છે.)

૩ મેલબૉર્નના 'એજ' પત્રે જાહેર કર્યું હતું કે જો એ બહિષ્કારની વાત લૅંકેશાયર પડતી નહિ મૂકે તો લૅંકેશાયરનો જે કાંઈ બાકી વેપાર રહ્યો હોય તેની સામે ઑસ્ટ્રેલિયાએ વધારે આકરાં પગલાં લેવાં પડશે. લૅંકેશાયરને બેધડક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો એ (૯મી નવેમ્બર ૧૯૩૪ના 'મૅન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' સાપ્તાહિકમાંથી અવતરણ)

દિશામાં દેશને ખેંચી જશે, એની એક સૌમ્ય વાનગી છે. વેપારી બાબતોમાં જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની રક્ષા અને એકતા જાળવવાની વધારે મહત્ત્વની બાબતોમાં કૅનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને આડા જતા અટકાવવા માટે આવી ‘સલામતીઓ’ની ઊલટી વધારે જરૂર જણાય છે[1]

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સામ્રાજ્ય એ એક મોટું કરજ છે, અને સામ્રાજ્યવર્તી લેણદારનો એના બદનસીબ દેવાદાર ઉપર પૂરો કબજો રહે તથા તેના ખાસ સ્વાર્થો અને અધિકારો જળવાય તે માટે ‘સલામતીઓ’ની યોજના કરવામાં આવી છે વળી એક બીજી પણ વિચિત્ર વાત સરકાર તરફથી વારવાર રજૂ કરવામાં આવે છે કે ગાંધીજી અને મહાસભાએ સલામતીઓની વાત માન્ય રાખી છે, કારણ કે ૧૯૩૧ના દિલ્હીના કરારમાં “હિંદુસ્તાનના લાભની સલામતીઓ” માન્ય રાખવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું

પણ, આખરે, ઓટાવા તથા વેપારવાણિજ્યને લગતી સલામતીઓ નજીવી વસ્તુ છે[2] પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને ચૂસવામાં ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાં જે જે મહત્ત્વની રાજકીય તથા આર્થિક બાબતોની મદદ થઈ છે, તે સર્વેને મજબૂત કરવાના હેતુથી ઘડેલા વિવિધ કાયદાઓ એ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે જ્યાં સુધી આ કાયદાઓ અને ‘સલામતીઓ’ રહે ત્યાં સુધી કોઈ પણ દિશામાં સાચી પ્રગતિ અશક્ય, અને બંધારણ મુજબના પ્રયત્ન દ્વારા કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાને અવકાશ જ નથી એવા દરેક પ્રયત્નને ‘સલામતી’ની મોટી ભીંત સામે માથું અફાળવાનું રહેશે, અને સુધારાનો કોઈ પણ રાજ્ય માર્ગ હોય તો તે બંધારણી માર્ગ નથી એમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતું જશે રાજકીય ફેરફારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નવું બંધારણ, અને તેનું બાહુક જેવું ફેડરેશન, બેહૂદાં છે સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એ તેથીયે ભૂંડું છે સમાજવાદનો માર્ગ ઇરાદાપૂર્વક બંધ કરવામાં આવ્યો છે ઘણી જવાબદારીઓ દેખીતી રીતે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવી છે (મોટે ભાગે ‘સલામત’

1 સાઉથ આફ્રિકન યુનિયનના રક્ષણખાતાના પ્રધાન મિ ઓ. પિરોએ કહ્યું હતું કે સામ્રાજ્યની રક્ષાની મોટી મોટી યોજનામાં યુનિયન ભાગ લેશે નહિ, તેમ જ ઇંગ્લંડ લડાઈમાં ઊતર્યું હોય તોયે તે કોઈ દરિયાપારની લડાઈમાં ભાગ લેશે નહિ “જો યુનિયન સરકાર બેવકૂફીથી દક્ષિણ આફ્રિકાને દરિયાપારની લડાઈમાં રગડાવે તો મોટા પ્રમાણમાં રમખાણો, કદાચ ચાલવી પણ થાય આથી સરકાર સામ્રાજ્યની રક્ષાની મોટી મોટી યોજનામાં ભાગ લેશે નહિ (કેપટાઉનથી મળી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫નો રૉઇટરનો તાર) મુખ્ય પ્રધાન જનરલ હર્ટ્ઝોગે, આ નિવેદનને પુષ્ટિ આપી છે અને જણાવ્યું છે કે આમાં યુનિયન સરકારની નીતિ બરાબર બતાવાઈ છે

2 લંડનના ‘ઇકૉનૉમિસ્ટ’ પત્રે (ઑક્ટોબર ૧૯૩૪માં) બતાવ્યું છે કે, “બ્રિટનને માટે એમ જણાય છે કે અંગ્રેજી રાજ્યના ફાયદાઓમાં એક ફાયદો એ રહેશે કે દુનિયાના ઘણા દેશોના ભૂખ્યા વતનીઓની ઉપર કેવળ લૅંકેશિયરનો જ માલ ખરીદવાનો અધિકાર (!) જબરદસ્તીથી ઠસાવવામાં આવશે” આનું છેલ્લું બહુ જ નજીકનું દૃષ્ટાંત સિલોનનું છે

સમૃદ્ધિ સંભાળવા શહેનશાહ તો બેઠા છે જ."[૧] બંધારણો, કાયદા, અને રાજકીય તથા સામાજિક ફેરફારોની ચિંતામાંથી મુક્તિ આપનારો આ સિદ્ધાન્ત બહુ સગવડભર્યો છે

પણ મધ્યમમાર્ગીઓનો નવા સુધારા સામેનો વિરોધ ઓછો થયો છે એમ કહેવું એ તો તેમને અન્યાય થશે. તેમનામાંના ઘણાઓએ તો સાફ કહી દીધું છે કે વર્તમાન સ્થિતિ અસંતોષકારક હોવા છતાં, આ નવી અણમાગેલી અને પરાણે વળગાડવામાં આવતી બક્ષિસ કરતાં વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સ્વીકારવા જેવી છે. આમ ભારપૂર્વક કહેવા ઉપરાંત તેમના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે તેમનાથી બીજું કંઈ કરી શકાય એમ નથી; એટલે એમ માની લઈએ કે તેઓ આમ ભારપૂર્વક કહેવાનું તો ચાલુ રાખશે જ. તે લોકો તો પોતાના ધ્યાનમંત્ર તરીકે પેલી પ્રાચીન કહેવતનો આ આધુનિક અવતાર સુખે અપનાવી શકે છે: "જો પહેલીવાર તમને યશ ન મળે, તો ફરીફરીને પોક મૂકો "[૨]

મધ્યમમાર્ગી આગેવાનો અને, કદાચ મહાસભાના પણ કેટલાક લોકો, ઇંગ્લંડમાં મજૂર પક્ષની જીત થાય અને મજૂર પ્રધાનમંડળ બને તો કાંઈક નિશ્ચિત આશાઓ બાંધે છે. અલબત, ઇંગ્લંડના આગળ વધેલા પક્ષોનો સહકાર મેળવી કે મજૂર પ્રધાન મંડળ અસ્તિત્વમાં આવે તો તેનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાન આગેકૂચ કરવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં કાંઈ જ વાંધો કાઢવા જેવું નથી. પણ ઇંગ્લંડનું ભાગ્યચક્ર બદલાય તે ઉપર પુરુષાર્થહીન આધાર રાખી બેસવું એ નથી શોભાસ્પદ કે નથી રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠાને છાજતું પણ શોભાને બાજુએ મૂકીએ તોયે એમાં સામાન્ય વ્યવહારબુદ્ધિ પણ જણાતી નથી. ઇંગ્લંડના મજૂર પક્ષ પાસેથી આપણે બહુ આશા શા સારુ રાખવી? અત્યાર પહેલાં ઇંગ્લંડમાં બે વાર મજૂર સરકાર થઈ ગઈ, અને તેણે હિંદુસ્તાનને આપેલી લહાણી આપણે ભૂલી શકીએ એમ નથી મિ રેમ્સે મેકડોનલ્ડે મજૂર પક્ષ છોડી દીધો હશે; પણ એના જૂના સાથીઓમાં કાંઈ બહુ ફરક પડેલો જણાતો નથી ઓક્ટોબર ૧૯૩૪માં સાઉથપોર્ટમાં મળેલી મજૂર પરિષદમાં શ્રી વી કે કૃષ્ણ મેનનને એક ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો કે આ પરિષદની " દૃઢ માન્યતા છે કે હિંદુસ્તાનમાં પૂર્ણ સ્વરાજ સ્થાપવા માટે આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાન્ત સત્વર અમલમાં મૂકવાનો મજૂર પક્ષનો ધર્મ છે " મિ આર્થર હેન્ડરસને એ ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા આગ્રહ કર્યો અને આત્મનિર્ણયની પોતાની નીતિનો હિંદુસ્તાન માટે અમલ કરવા માટે કાર્યવાહક મંડળ તરફથી બાયધરી આપવા સાફ ના પાડી. તેણે કહેલું. " આપણે બહુ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે બનશે ત્યાં સુધી આપણે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના દરેક પક્ષની સલાહ લેવાના છીએ એથી કોઈનેયે સંતોષ થવો જોઈએ " છેલ્લી મજૂર સરકાર અને 'રાષ્ટ્રીય' સરકારની પણ આ જ જાહેર થયેલી નીતિ હતી, અને તેને પરિણામે ગોળમેજી પરિષદ, વ્હાઈટ પેપર,

---

૧ ૨૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ને રોજ લખનૌના એક જાહેર સભાના ભાષણમાંથી — લેખક

૨ " Try again " (ટ્રાઈ અગેન) એમ અંગ્રેજીમાં કહેવત છે 'ટ્રાઈ' એટલે પ્રયત્ન કરવો, પણ 'cry' 'ક્રાઈ' એટલે બૂમો પાડી રોવું પંડિતજી સૂચવે છે કે આ 'ટ્રાઈ' ને બદલે 'ક્રાઈ' વાળો ધ્યાનમંત્ર એમને માટે યોગ્ય કહેવાય. આ કાંઈક અનુદાર કટાક્ષ છે —અનુ.

જરા ગભરાતી મૂકી છે, અને કેટલી રાજ્યોના નિર્ણયમાં દખલ કરતાં તે હવે વધારે સાવધાનીથી વર્તે છે રાજ્યો પણ હવે વધારે ઊંચું માથું રાખીને બોલતાં થયાં છે

હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં બનેલા બાહ્ય બનાવોની આ નોંધ લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ આ બધું અવાસ્તવિક છે એમ લાગ્યા વિના મને રહેતું નથી અને એ બધાની પાછળ આધારરૂપે રહેલી ભૂમિકા મને મૂંઝવે છે દરેક પ્રકારની સ્વતંત્રતાનું સતત દમન, અપાર વિટંબણા અને હતાશતા, સદ્બુદ્ધિનો વિપર્યાસ, અને અનેક દોષમય વૃત્તિનું ઉત્તેજન એ મસાલાની આ ભૂમિકા બનેલી છે સંખ્યાબંધ માણસો વરસોના વરસો સુધી જેલમાં પડ્યા પડ્યા પોતાની જુવાની ખોઈ રહ્યા છે, અને તેમનું આયુષ્ય ઘસાઈ રહ્યાં છે[1] તેમનાં સગાં અને મિત્રો અને સંબંધીઓ અને બીજા હજારોની તેને પરિણામે લાગણીઓ ઉશ્કેરાય છે, અને પશુબળ સામે પોતાને નમી જવું પડે છે, અને પોતે અસહાય છે એવી ઘૃણા ઉપજાવે એવી લાગણી તેમનામાં ઘર કરે છે લડત ન હોય ત્યારે પણ સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવે છે, અને "આપત્કાળના અધિકારો' તથા "શાંતિસ્થાપક કાયદાઓ" સરકારના હથિયારોમાં કાયમનું ઘર કરી બેસે છે સ્વાતંત્ર્ય પર અંકુશ મૂકવાના પ્રસંગો આપવાદરૂપે હોવાને બદલે શીઘ્ર ગતિએ નિત્યના નિયમ બની જાય છે 'બંદરની જકાતના કાયદા'થી સંખ્યાબંધ પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે અને 'ત્રોખમભર્યું' સાહિત્ય પાસે રાખવા માટે લાંબી સજાઓને પાત્ર થવાય છે વર્તમાન રાજકીય કે આર્થિક પ્રશ્નો પર સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, અથવા રશિયાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનો પ્રશંસાપૂર્વક અહેવાલ આપવામાં આવે તો છાપાના ચોકીદાર તરફથી સખત ઠપકો મળે છે ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે રશિયાની જાતે મુલાકાત લીધા પછી લખેલો લેખ છાપવા માટે 'મૉડર્ન રિવ્યૂ'ને બંગાળની સરકાર તરફથી ચેતવણી આપવામાં આવી હતી આ વિષયમાં હિંદ ખાતાના માનનીય મંત્રીએ પાર્લમેંટમાં એમ જણાવ્યું હતું કે "એ લેખમાં હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારે બજાવેલી કામગીરીનો વિકૃત ચિતાર આપવામાં આવેલો હોવાથી"

૧ ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૩૪ને દિવસે હિંદુસ્તાન સરકારના ગૃહસચિવ — સર હેરી હેગે — વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું હતું કે જેલો અને ખાસ છાવણીમાં (ડેટિન્યુ કેમ્પ) મળી કુલ બિનસજાવાળા કેદીઓ બંગાળમાં ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ અને દેવળી કેમ્પમાં ૫૦૦, મળી કુલે ૨૦૦૦ થી ૨૧૦૦ હતા આ બિનસજા પામેલા એટલે કોઈ પણ જાતના ગુનાની તપાસ થયા વિના પૂરવામાં આવેલા ડેટિન્યુઓ આમાં રાજકીય ગુના માટે સજા પામેલા કેદીઓનો સમાવેશ થતો નથી એવા કેદીઓની સજાઓ સામાન્ય રીતે બહુ લાંબી હોય છે કલકત્તાના એક તાજા (૧૭મી ડિસેં ૧૯૩૪ના) કેસમાં એસોશિયેટેડ પ્રેસ જણાવે છે કે પરવાના વિના શસ્ત્રો રાખવાના ગુના માટે હાઈકોર્ટે એક જણને નવ વર્ષની સખત કેદની સજા કરી હતી એમાં આરોપીની પાસેથી એક રિવોલ્વર અને ૭ કારતૂસો મળી આવી હતી

તેની સામે કશુંય પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું[1] એ કામગીરીની જે કિંમત ચોકીદારે માની હોય તે જ સાચી ગણાય અને આપણે તેનાથી વિરુદ્ધ મત ન ધરાવી કે પ્રગટ કરી શકીએ એ જ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ડબ્લિનની 'સોસાયટી ઑફ ફ્રેન્ડ્સ' નામની સંસ્થાને મોકલેલો નાનકડો સંદેશો પ્રસિદ્ધ કરવા સામે પણ સરકારે વાંધો લીધો હતો. ટાગોર જેવા એક ઋષિ જેમને કેવળ સાંસ્કૃતિક વિષયોમાં જ રસ છે અને રાજકારણથી બુદ્ધિપૂર્વક અળગા રહે છે, જેઓ દેશમાં પૂજનીય અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમની વાણીનું પણ આવું દમન કરવામાં આવે છે, તો બીજા સામાન્ય લોકોનું તો કહેવું જ શું? દમનના પ્રત્યક્ષ કિસ્સાઓ કરતાંયે ભયનું જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે તે વધારે નુકસાનકારક છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રામાણિક રીતે વર્તમાનપત્રકારનો ધંધો ચાલી શકે નહિ[2] તેમજ ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ કે ચાલુ બનાવોનું યોગ્ય અધ્યયન કે અધ્યાપન થઈ શકે નહિ. સુધારા અને જવાબદાર રાજતંત્ર અને એવી બીજી ચીજો દાખલ કરવા માટે આ ખાસી ભૂમિકા કહેવાય!

ઘણા બુદ્ધિમાન માણસો જાણે છે કે પૃથ્વીનો પિંડો આજે બુદ્ધિના વેગવાન ચાક પર ચડેલો છે, અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વિષે જ્યાં ત્યાં અતીવ અસંતોષ તો છે જ. પછી ભલે તેનું ભાન ક્યાંક ઓછું હોય કે ક્યાંક ઊંડું હોય. આપણી નજર આગળ દૂરગામી પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે, ભાવીનું સ્વરૂપ ગમે તેવું હોય પણ તે હવે દૂરનું નથી રહ્યું, કે અનિશ્ચિત નથી રહ્યું — કે જેને વિષે કશી ચિંતા વિના ફિલસૂફો, સમાજશાસ્ત્રીઓ કે અર્થશાસ્ત્રીઓ તટસ્થપણે પાઠશાળાના ઓરડામાં બેઠા બેઠા શાસ્ત્રીય ચર્ચા કર્યા કરે. એ તો એટલું બધું નિશ્ચિત છે કે દરેક માણસને પોતાનું હિત કે અહિત એની સાથે સ્પષ્ટ સંકળાયેલું લાગે છે. આથી એ વિવિધ બળોને સમજવા પ્રયત્ન કરી પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવાનો દરેક નાગરિકનો ધર્મ છે. એક યુગનો અંત આવી પહોંચ્યો છે, અને બીજો નવો યુગ નિર્માણ થવા માંડ્યો છે. કોઈ પણ પ્રશ્નને ઉકેલવા

૧ ૧૮મી નવેમ્બર ૧૯૩૪.

૨ ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ને દિવસે વડી ધારાસભામાં છાપાંને લગતા કાયદાઓનો હિંદુસ્તાનમાં કેવી રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો છે તેનું સરકાર તરફથી નિવેદન રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં એમ જણાવ્યું હતું કે ૧૯૩૦થી માંડીને ૫૧૪ છાપાંઓને સરકાર તરફથી માગવામાં આવેલી જામીનગીરીઓ અથવા કરવામાં આવેલી જપ્તીઓનો ભોગ થવું પડ્યું હતું. એમાંથી જામીનગીરી ન ભરી શકવાને લીધે ૩૪૮ છાપાંઓને બંધ થવું પડ્યું હતું અને ૧૬૬ છાપાંઓએ કુલ રૂ. ૧,૨૫૨,૯૫૨ની જામીનગીરીઓ ભરી હતી.

હાલમાં (૧૯૩૫ના ઉત્તરાર્ધમાં) જનતાની સ્વતંત્રતાનું દમન કરનારા સખ્તાઈના કાયદાઓની ફરીથી મુદત લંબાવવામાં આવી છે. એમાંનો મુખ્ય — ક્રિમિનલ લૉ એમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટ — આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ કરેલો છે. એને વડી ધારાસભાએ નામંજૂર કર્યો હતો, પણ ગવર્નર-જનરલે પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું. ઘણા પ્રાંતોએ પણ આવા કાયદાઓ ઘડ્યા છે.

જો આધુનિક સામાજિક કે આર્થિક વ્યવસ્થા આમવર્ગની સ્થિતિ બહુ સુધારી શકે એમ ન હોય તો તેને ટકવાનો અધિકાર છે કે? કોઈ બીજી વ્યવસ્થા એવો વ્યાપક સુધારો કરાવવાની આશા આપી શકે એમ છે કે? જો સ્થાપિત હક્કો એવા અત્યંત ઇષ્ટ સુધારામાં વિઘ્નરૂપ થતા હોય તો જનતાને દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં સબડતી રાખીને પણ એ હક્કો સાચવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં ડહાપણ કે ધર્મ છે કે? આપણું ધ્યેય કંઈ સ્થાપિત હક્કોને નુકસાન પહોંચાડવાનું નથી, પણ તેમને બીજાનું નુકસાન કરતાં અટકાવવાનું છે. જો એ હક્કવાળાઓ સાથે કાંઈ પતાવટનો માર્ગ કાઢી શકાય એમ હોય તો તેમ કરવું અતિશય ઇષ્ટ જ છે. એ વિષેના ન્યાયઅન્યાય વિષે લોકોમાં મતભેદ થાય એમ બને, પણ પતાવટ કરવાની આવશ્યકતા વિષે ભાગ્યે જ બે મત હશે. દેખીતું છે કે એવી પતાવટ એક સ્થાપિત હક્ક રદ કરીને તેને બદલે બીજો હક્ક નિર્માણ કરીને ન જ કરી શકાય. જ્યાં શક્ય અને ઇષ્ટ હોય ત્યાં વાજબી બદલો આપી શકાય, કારણ કે લડતથી વધારે નુકસાન થાય. પણ કમભાગ્યે ઇતિહાસ એમ બતાવે છે કે આવી રીતે અનેક કાળથી હક્કો ભોગવનારાઓ પતાવટો કરવા તૈયાર જ થતા નથી. જે વર્ગો સમાજમાં મહત્ત્વનો ભાગ લેતા અટકી ગયા હોય છે તેઓમાં ડહાપણની અત્યંત ખામી હોય છે. તેમની તો બધું જ રાખવાની કે બધું જ ખોવાની બાજી હોય છે. એટલે છેવટે તેઓ વિનાશ પામે છે. મહાસભાની મધ્યવર્તી સમિતિની ભાષામાં કહીએ તો 'મિલકત જપ્ત કરવાની અને એવી એવી ઘણી બિનજવાબદાર વાતો' હાલમાં ચાલે છે. ખરી રીતે આ પ્રકારની જપ્તી આગ્રહપૂર્વક અને સતત ચલાવવાની પ્રથા આધુનિક વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ રહેલી છે, અને તેનો અંત લાવવા માટે જ સામાજિક સુધારાઓ સૂચવાય છે. મજૂરની મજૂરીની પેદાશનો અંશ રોજ રોજ જપ્ત કરવામાં આવે છે. ખેડૂતની જમીનનું ગણોત કે મહેસૂલ એટલું વધારવામાં આવે છે કે તે એનાથી આપી શકાતું નથી અને તેથી છેવટે એની જમીન જપ્તીમાં જાય છે. અગાઉના જમાનામાં વ્યક્તિઓ મજમુ જમીન પચાવી લઈને મોટી જમીનદારીઓ કરતા, નાના ખેડૂતોને પણ એ રીતે લૂંટી લેવામાં આવતા. આમ જપ્તી એ આધુનિક વ્યવસ્થાનો પાયો અને પ્રાણ છે.

આ ખામીઓ અંશતઃ દૂર કરવા માટે સમાજ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો યોજે છે. એ બધા તત્ત્વતઃ જપ્તીના સ્વરૂપના જ હોય છે, જેમ કે ભારે કરો, વારસાના લાગાઓ, કરજ રાહતના કાયદાઓ, નાણાંના ભાવની તેજી વગેરે. હાલ હાલમાં રશિયા તરફથી જ નહિ પણ મોટા મૂડીવાદી દેશો તરફથી પણ ગવર્નમેંટે કરજો ભરપાઈ કરવાનો ઇનકાર કરવાના દાખલાઓ પણ બન્યા છે. એનું સૌથી મોટું દૃષ્ટાંત તો સ્વયં ઇંગ્લંડ જ છે. જેણે અમેરિકાનું દેવું નામુક્કર કરી હિંદુસ્તાન માટે બહુ જોખમભર્યો દાખલો બેસાડ્યો છે. પણ આ બધી જપ્તીઓ અને નામુક્કરગીરી બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં જ રાહત આપી શકે છે. એથી રોગનું મૂળ નાશ પામતું નથી. નવરચના માટે એ મૂળ કારણ જ નિર્મૂળ કરવું જોઈએ.

અભ્યાસ આવશ્યક છે તેનો અભ્યાસ કરી ઝીણવટથી યોજના તૈયાર કરનાર તજ્જ્ઞોની આપણને જરૂર છે કમભાગ્યે આપણા તજ્જ્ઞો ઘણાખરા સરકારી નોકરીઓમા કે અર્ધ-સરકારી યુનિવર્સિટીઓમા છે, અને તેઓ આ દિશામા બહુ આગળ જવાની હિંમત કરી શકતા નથી

સમાજવાદની સ્થાપના માટે કેવળ બૌદ્ધિક ભૂમિકા તૈયાર કર્યે પણ ચાલે નહિ બીજા ઘણો પણ જોઈએ પણ મને એટલુ તો લાગે જ છે કે એ ભૂમિકા વિના એ વિષયની જડ પકડી શકાશે નહિ કે ભગવાન ચળવળ ઉત્પન્ન કરી શકાશે નહિ. હાલની ક્ષણે ખેડૂત અને ખેતીનો પ્રશ્ન એ હિંદુસ્તાનની સૌથી મહત્ત્વની સમસ્યા છે, અને રહેવાનો સંભવ છે પણ ઉદ્યોગનુ મહત્ત્વ એથી બહુ ઓછુ નથી, અને તે તો દહાડે દહાડે વધતુ જાય છે આપણો આદર્શ શો છે? કૃષિરાજ્યનો કે ઉદ્યોગ રાજ્યનો? બેશક, આપણે મુખ્યત્વે ખેડૂત જ રહીશુ, પણ તે સાથે ઉદ્યોગને વધારી શકાય અને હું માનુ છુ કે વધારવા જોઈએ.

આપણા ઉદ્યોગપતિઓ એમના વિચારોમા આશ્ચર્યકારક રીતે પછાત છે, તેઓ છેવટ ઢબના મૂડીવાદીયે નથી. આમવર્ગ એટલા ગરીબ છે કે તેઓ પ્રત્યે માલિકો ભાવિ ઘરાકની દૃષ્ટિએ જોતા નથી, અને પગારમા વધારો કરવાની કે કામના કલાક ઘટાડવાની દરેક સૂચના સામે સખત લડાઈ કરે છે થોડા વખતથી સુતરાઉ કાપડની મિલોમા કામના કલાક દશથી ઘટાડી નવ કરવામા આવ્યા છે આથી અમદાવાદના મિલમાલિકોએ બધી મજૂરીમા ઉઘડ કામની મજૂરીમા સુધ્ધા ઘટાડો કર્યો છે એટલે કામના કલાક ઓછા કરવાનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે મજૂરોની આવક ઘટી અને તેથી જીવનનુ ધોરણ પણ ઊતરી ગયુ પણ બૌદ્ધિક નિયમન (રૅશનલાઈઝેશન)ની[1] ક્રિયા વેગથી ચાલી રહી છે, પરિણામે, મજૂરની મજૂરીમા વધારો થયા વિના તેના પર કામ અને શ્રમનુ દબાણ વધી ગયુ છે ઉદ્યોગ વિષેનુ આખુ દૃષ્ટિબિંદુ જ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતના જમાનાનુ છે જ્યારે તક મળી જાય છે ત્યારે તેઓ ગંજાવર નફો કરે છે, પણ મજૂર તો જેવો ને તેવો જ રહે છે પણ જ્યારે મંદી આવે છે ત્યારે મજૂરી ઘટાડ્યા વિના ધંધો કરી શકાશે નહિ એવી ફરિયાદ કરે છે એમને કેવળ સરકારની જ મદદ નહિ પણ ઘણી વાર મધ્યમવર્ગના રાજકીય લોકોની પણ સહાનુભૂતિ હોય છે અને છતા અમદાવાદના ગની મિલના મજૂરોની સ્થિતિ મુંબઈ તથા બીજા સ્થળોના તે જ ધંધાના મજૂર કરતા વધારે સારી છે, અને, એકંદરે રૂની મિલોના મજૂરની સ્થિતિ બંગાળના શણની મિલોના તથા ખાણોના

૧ કોઈ પણ ઉદ્યોગની ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓમા યાંત્રિક સુધારા કરીને અથવા તેમ કર્યા સિવાય મજૂરશક્તિના ઉપયોગમાં કરકસર કરી, ઓછા મજૂરો પાસે તેટલુ જ કામ લેવાની પદ્ધતિ આ પદ્ધતિમા મજૂરોની બેકારી વધવાનુ અનિષ્ટ હમેશાં રહેલુ છે પરંતુ યાંત્રિક સુધારનુ આ અનિવાર્ય અનિષ્ટ પરિણામ છે —અનુ.

મજૂરો કરતાં વધારે ઠીક છે. નાના નાના અસંગઠિત ઉદ્યોગોમાં કામ કરનારાઓની સ્થિતિ ઓદ્યોગિક મજૂરોમાં નીચામાં નીચી છે. શણની મિલોના કરોડાધિપતિઓ અને કપાસપતિઓના ભવ્ય મહેલો, અને તેમનો બપકાદાર વૈભવ અને વિલાસની સાથે તેમનાં આનંગ મજૂરોનાં દરિદ્ર કબૂતરખાનાંઓની સરખામણી કરીએ તો તે જ એક અતિશય અસરકારક કેળવણી આપનારો પાઠ થઈ પડે એમ છે. પણ આપણે એવું માની લઈએ છીએ કે એવું અંતર તો હોવાનું જ, તેથી, તેમાંથી લાગણી કે બોધ લેવાને બદલે દુર્લક્ષ કરીએ છીએ

પણ દેશી ઓદ્યોગિક મજૂરોની દશા ખરાબ હોવા છતાં, આવકની દૃષ્ટિએ, ખેડૂત કરતાં તે ઘણી સારી છે ખેડૂતને એક અનુકૂળતા છે; એ ખુલ્લી હવામાં રહે છે, અને મજૂરચાલીઓના અધમ વાતાવરણથી મુક્ત છે પણ એ એટલો બધો દેવો પડી ગયો છે કે ઘણી વાર તે પોતાના ખુલ્લી હવામાં વસેલા ગામડાને, ગાંધીજીની ભાષામાં કહું તો 'ઉકરડો' કરી મૂકે છે સમાજના હિતને માટે સહકાર કરવાનું કે સદુપયોગી પ્રયત્ન કરવાનું એનામાં ભાન નથી જ આને માટે એની નિંદા કરવી સહેલી છે; પણ એ વિચારવાની જરૂર છે કે જીવનમાં જ્યાં એને ચારે તરફથી મુશ્કેલીઓની સામે તીવ્ર અને સતત આથડિયાં મારવાં પડે છે એમ દેખાય અને તેમાં પણ દરેક જણ એને દમાવતો હોય એમ લાગે ત્યાં એ બાપડો કરે પણ શું? એ જીવી જ કેમ શકે છે એ એક આશ્ચર્યકારક સમસ્યા છે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે પંજાબમાં ૧૯૨૮–૨૯માં સાધારણ ખેડૂતની દરરોજની સરેરાશ આવક માથા દીઠ નવ આના હતી તે ૧૯૩૧–૩૨માં નવ પાઈ થઈ ગઈ! છતાં પંજાબના ખેડૂતની દશા સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર કે બંગાળના ખેડૂત કરતાં સારી છે સંયુક્ત પ્રાંતના (ગોરખપુર વગેરે) પૂર્વના જિલ્લાઓમાં મંદીની પહેલાંના સારા વખતમાં ખેતીના મજૂરોનો રોજ બે આના હતો આ દારિદ્ર્યભરી હાલતને માનવજાથી કે ગ્રામોદ્ધારના સ્થાનિક પ્રયાસોથી સુધારવાની વાતો કરવી તે ખેડૂત અને તેની દરિદ્રતાની કેવળ ઠેકડી જ છે

આ કળણમાંથી કેવી રીતે નીકળી શકાય? જો કે આટલી બધી દુર્દશામાં ખૂંચી ગયેલી પ્રજાને બહાર કાઢવી એ કઠણ કામ છે, છતાં ઉપાયો યોજી શકાય એમાં શંકા નથી પણ મુખ્ય મુશ્કેલી ફેરફારનો વિરોધ કરનારા સ્વાર્થી મંડળો તરફથી જ ઊભી થાય છે, અને સામ્રાજ્યવાદી સત્તાના અંકુશ નીચે રહી ફેરફાર કરી શકાય એ શક્ય જ નથી ત્યારે ભવિષ્યમાં હિંદુસ્તાને કઈ દિશામાં જોવું? સામ્યવાદ અને ફાસિઝમ એ આ યુગની વિશિષ્ટ વૃત્તિઓ છે; આ બે વચ્ચેની વૃત્તિઓ અને અસ્થિર વિચારોનો ધીમે ધીમે લોપ થતો જાય છે સર માલ્કમ હેલીએ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે કે હિંદુસ્તાન રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી, એટલે કે કોઈક પ્રકારના ફાસિઝમ તરફ વળશે સમીપવર્તી ભવિષ્ય માટે કદાચ એનું કહેવું સાચું પડે દેશના તરુણ અને તરુણીઓમાં — ખાસ કરીને બંગાળમાં અને કંઈક અંશે દરેક પ્રાંતમાં — ફાસિઝમ પ્રત્યેનું વલણ સંપષ્ટપણે

દેખાઈ આવે છે, અને મદ્રાસમાં પણ એનું પ્રતિબિંબ દેખાવા લાગ્યું છે. પણ ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારની હિંસા સાથે ફાસિઝમનો સંબંધ હોવાથી, અહિંસાને વરેલા મદ્રાસના આગેવાનોને એનો સ્વાભાવિક ત્રાસ છે પણ ફાસિઝમની કહેવાતી વિચારસરણી — ખાનગી મિલકતની રક્ષા કરનારું તથા સ્થાપિત હકોનું નિયંત્રણ કરનારું છતાં નાશ ન કરનારું સંગઠિત રાજતંત્ર — કદાચ તેમનેયે પસંદ પડશે જૂનાને રાખીને નવાને મેળવવાનો એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સુવર્ણ માર્ગ લાગે છે પણ લાડુ હાથમાં રાખવો અને ખાવો પણ એ બે વાત કેમ બને તે પ્રશ્ન જ છે !

પણ ફાસિઝમને સાચો ટેકો, સ્વાભાવિક રીતે મધ્યમ વર્ગના તરુણો તરફથી મળશે આજેયે, હકીકતમાં હિંદુસ્તાનના મધ્યમ વર્ગનો એક જ ભાગ — અને નહિ કે મજૂર કે ખેડૂત વર્ગ — ક્રાંતિની ચળવળ તરફ વળ્યો છે (એ ખરું કે ઔદ્યોગિક મજૂરોમાં એના બીજ છે) આ રાષ્ટ્રવાદી મધ્યમવર્ગ ફાસિઝમના વિચારો ફેલાવવા માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર છે પણ જ્યાં સુધી પરદેશી સત્તા છે ત્યાં સુધી, યુરોપના અર્થમાં અહીં ફાસિઝમ પ્રવર્તી શકે નહિ હિંદુસ્તાનનું ફાસિઝમ હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું આગ્રહી રહેશે જ, અને તેથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે દોસ્તી કરી શકશે નહિ એણે આમવર્ગનો સહકાર મેળવવો જોઈશે જો બ્રિટિશ અંકુશ પૂર્ણપણે છૂટી જાય તો, ઉપલા મધ્યમવર્ગ તેમજ સ્થાપિત હક ભોગવનારાઓનો ટેકો મળવાથી ફાસિઝમ વધારે ઝપાટાબંધ આગળ વધે

પણ બ્રિટિશ અંકુશ જલદી ચાલી જાય એનો સંભવ નથી દરમ્યાનમાં સરકારના તીવ્ર દમન છતાં સમાજવાદી અને સામ્યવાદી વિચારો તો ફેલાય છે જ હિંદુસ્તાનમાં 'સામ્યવાદી પક્ષ' ગેરકાયદા ગણાય છે, અને એ શબ્દોના અર્થમાં — ઢીલી રીતે — એની સાથે સમભાવ રાખનારા તેમજ આગળપડતો કાર્યક્રમ રાખનારા મજૂર મંડળોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે

ફાસિઝમ અને સામ્યવાદ વચ્ચે મારો સમભાવ પૂરેપૂરો સામ્યવાદ પ્રત્યે છે આ પુસ્તક વાંચતાં એ તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સામ્યવાદ અને મારી વચ્ચે ઘણું છેટું છે મારી મનોરચનાના મૂળ, કદાચ, હજુ ઓગણીસમી સદીમાં કાંઈક અંશે ખૂંચેલાં છે, અને માનવહિતવાદી પ્રગતિપંથીઓના સંસ્કારોની મારા પર એટલી બધી અસર છે કે એમાંથી હું સાવ નીકળી જઈ શકતો નથી. આ 'બુર્ઝવા' ભૂમિકા મને વળગેલી જ રહે છે, અને ઘણા સામ્યવાદીઓને મારા પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે ચીડનું કારણ થઈ પડે છે આધુનિક સામ્યવાદના સાંપ્રદાયિક જેવા બનતા લક્ષણો — કાર્લ માર્ક્સના લખાણો કે બીજા પુસ્તકોને વેદવાણી કે શાસ્ત્રપ્રમાણ જેવા માનવાની વૃત્તિ તેમની લશ્કરી ઢાંચની વ્યવસ્થા તથા વિરુદ્ધ મતવાળાઓની પજવણી — મને ગમતા નથી વળી રશિયામાં થયેલા અનેક બનાવો પણ મને ગમતા નથી — ખાસ કરીને સામાન્ય સમયમાં પણ વધારે પડતી હિંસા છતાં સામ્યવાદી વિચારો પ્રત્યે મારું વધારે ને વધારે વલણ છે

માર્ક્સની કેટલીક વાતોમાં કે તેના ભૂતકાળમાં ભૂલ હશે એની પરીક્ષા કરવાની મારી શક્તિ નથી. પણ સમાજની ઘટનાઓના મર્મ ખોળવાની તેનામાં વિલક્ષણ શક્તિ હોય એમ જણાય છે, અને એ શક્તિ તેની શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરવાની પદ્ધતિમાંથી જ તેને મળેલી જણાય છે. ભૂતકાળના ઇતિહાસ તેમ જ વર્તમાન ઘટનાઓને નિહાળવાની એ પદ્ધતિ બીજી બધી પદ્ધતિઓ કરતાં સામાજિક ઘટનાઓનું આકલન કરવામાં વધારે મદદ કરે છે અને એ કારણથી જ દુનિયામાં આજે ચાલી રહેલા ફેરફારોનું અત્યંત નવીન અને સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ માર્ક્સવાદી લેખકો તરફથી જ આપણને મળ્યા કરે છે. માર્ક્સે કેટલાક પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલાં બળો — જેમકે મધ્યમવર્ગમાં ક્રાન્તિની લગનનો ઉદય — ની અવગણના કરી છે કે તેને ઓછી કિંમત આપી છે એમ બતાવવું સહેલું છે. પણ સાંપ્રદાયિક વૃત્તિનો અભાવ, એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ અને અમુક કાર્યપદ્ધતિ પર ભાર અને ક્રિયાશીલતા — તેમાં માર્ક્સવાદનું સાચું મૂલ્ય છે. એ દૃષ્ટિબિંદુ આપણને આપણા કાળની સામાજિક ઘટનાઓનું રહસ્ય ઉકેલવામાં મદદ કરે છે અને મુશ્કેલીઓમાંથી નીકળવાનો માર્ગ દેખાડે છે.

એ કાર્યનીતિ પણ કોઈ નિશ્ચિત બાંધેલે રસ્તે નથી. પણ સંજોગો પ્રમાણે બદલવાની હોય છે એવો રૂસમાં ખાસ લેનિનનો મત છે અને તેણે જેવો સમય આવ્યો તેવી રીતે પોતાની કાર્યદિશા બદલીને તે નીતિ ફળવતી રીતે સફળ કરી બતાવી છે. એ કહે છે કે લડતની અમુક ક્ષણે શી પરિસ્થિતિ છે તેનો ચોકસાઈ અને બારીકીથી અભ્યાસ કર્યા વિના લડતના સાધનોની યોગ્યતા વિષે હકાર કે નકાર ભણવાનો પ્રયત્ન કરવો તે માર્ક્સના મતને સાવ મૂકી દેવા બરાબર છે. વળી એણે કહ્યું છે, "કશું અંતિમ નથી. પરિસ્થિતિમાંથી જ આપણે શીખતા રહેવાનું છે."

આવી વિશાળ અને વ્યાપક દૃષ્ટિને લીધે સાચા સમજદાર સામ્યવાદી કેટલેક અંશે સામાજિક જીવનની અખંડતાની ભાવના કેળવે છે. તેને માટે રાજનીતિ એટલે સમયસાધુતાની પરંપરા કે અંધારામાં ગોથિયાં નથી. જે આદર્શો અને ધ્યેયોની એ સાધના કરે છે તેને લીધે એની મહેનત તથા એણે રાજીખુશીથી ઉઠાવેલાં જોખમો સાર્થક થાય છે. માનવજાતિના જે ભવિષ્ય અને નિયતિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માનવજાતિનું મહાન સૈન્ય કૂચ કરી રહ્યું છે તે સૈન્યનો હું એક સિપાઈ છું એવી એની નિષ્ઠા બંધાય છે અને ઇતિહાસના ક્રમ સાથે જ મારું દરેક પગલું માંડું છું એવો એ અનુભવ કરે છે.

કદાચ સામ્યવાદીઓના મોટા ભાગની આવી કશી નિષ્ઠા કે ભાવના નથી. કદાચ એક લેનિન જેવાને જ જીવનની પૂર્ણ અખંડતાનું આવું તીવ્ર ભાન હતું અને તેને પરિણામે તેની પ્રવૃત્તિ આવી અસરકારક બની હતી. પણ જે સામ્યવાદી એ પ્રવૃત્તિની ફિલસૂફી સમજ્યો છે તેને થોડેક અંશે તો એ ભાન હોય છે જ.

ઘણા સામ્યવાદીઓ સાથે ધીરજથી કામ લેવું મુશ્કેલ છે. બીજાઓને ખીજવવાની એક ખાસ કળા તેમણે ખીલવી છે. પણ તેમના પર અપાર વિટંબણાઓ ગુજરેલી છે

અને સોવિયેટ રાજ્યો સિવાય બીજી જગ્યાએ તેમને અતિશય મુશ્કેલ પરિસ્થિતિના સામે કરવું પડે છે. તેમની જબરી હિંમત અને ત્યાગશક્તિ માટે મને હંમેશા આદર થયો છે જેમ, કમભાગ્યે, અગણિત જનતા વિવિધ રીતે ઘણું ઘણું સહન કરે છે, તેમ તેઓ પણ કરે છે પણ તેમાં એક ભેદ છે કે તેઓ પોતાને એક દુષ્ટ અને સર્વશક્તિમાન દૈવના નિઃસહાય બલિ રૂપે સમજી અંધપણે સહન કરતા નથી. તેઓ માણસાઈ સમજી સહન કરે છે, અને તેથી તેમના સહેવામાં એક કરુણ ગૌરવ રહેલું છે.

માર્ક્સના સિદ્ધાંતની સત્યતાનો રશિયાના સામાજિક પ્રયોગોની સફળતા કે નિષ્ફળતા સાથે સીધો સંબંધ નથી. બહુ અસંભવનીય છે છતાં એમ કલ્પના થઈ શકે કે અનુસારી પરિસ્થિતિ કે શત્રુરાજ્યોનું સંગઠન એ પ્રયોગોને ઉથલાવી પાડે છતાં એ મહાન સામાજિક ક્રાન્તિની કિંમત તો રહેશે જ. ત્યાં જે ઘટનાઓ બની ગઈ તેનાની ઘણી વિષે મારો સ્વભાવજન્ય અણગમો હતો, મને એમ લાગે છે કે સંસારને તે વધારેમાં વધારે આશાના કિરણો આપી રહ્યું છે. પૂરતી માહિતીને અભાવે હું એમના કર્મોનો ન્યાય કરી શકું નહિ. મારી મુખ્ય દહેશત એ છે કે જે અહિંસા અને દમનનીતિ ઉપર એ અવલંબે છે તે એક એવી અનર્થપરંપરા ઉત્પન્ન કરે કે જેમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ થાય. પણ રશિયાના વર્તમાન સૂત્રધારોના પક્ષમાં મોટામાં મોટી વાત એ છે કે તેમણે કરેલી ભૂલોમાંથી બોધ મેળવતા તેઓ ડરતા નથી. તેઓ કરેલું તોડી વળી નવેસરથી બાંધવા માંડે છે, અને હંમેશા પોતાના ધ્યેયને નજર આગળ જ રાખે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંઘ દ્વારા ચાલતી બીજા દેશોમાંની તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાવ વ્યર્થ ગઈ છે, પણ હવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરવાની રહી નથી.

હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદ અને સમાજવાદ આવતાં હજી જુગો જશે — સિવાય કે બહારની કોઈ ઘટના એને જલદી લાવે. આપણે 'કૉમ્યુનિઝમ' (સામ્યવાદ) સાથે બાથ ભીડવાની નથી પણ શબ્દ સહેજ ફેરવીને બોલીએ તો 'કૉમ્યુનૅલિઝમ' (કોમવાદ) સાથે ભીડવાની છે અને કોમી દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનમાં અંધકારનો યુગ પ્રવર્તે છે. કર્મવીર પુરુષો નજીવી બાબતોમાં પોતાની શક્તિ વેડફી નાખે છે, અને કપટ, યુક્તિપ્રયુક્તિ અને એકબીજાને હંફાવવાના પ્રયત્નો કરે છે. જગતને સુખકર, ઉજ્જ્વળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનામાંના ભાગ્યે જ કોઈને રસ છે. કદાચ આ ક્ષણિક દશા હોય અને તે જલદી મટી પણ જાય.

મહાસભા ઘણે અંશે આ કોમી અંધતાથી વેગળી રહી છે, પણ તેનું દૃષ્ટિબિંદુ મધ્યમવર્ગ (બુર્ઝવા)નું છે, અને જે ઉપાયો તે વિચારે છે તે તેમની દૃષ્ટિએ જ વિચારે છે. આ રસ્તે એને સફળતા મળવાનો સંભવ નથી. એ આજે નીચલા મધ્યમ વર્ગની પ્રતિનિધિ છે, કારણ કે એ જ વર્ગને આજે સૌથી વધારે વાચા ફૂટી છે અને ક્રાન્તિ માટે ભાવના છે. છતાં એ દેખાય છે એટલો મહત્ત્વનો નથી. એની બે બાજુ બીજા બે બળો લાગ્યાં છે, તેમાંનું એક બરાબર વ્યૂહબદ્ધ છે, અને બીજું હજુ નબળું છે પણ ઝપાટાબંધ વધતું જાય છે. આથી એની આગળ આજે ટકી રહેવાનો

કે મરી જવાનો પ્રશ્ન ઊભો છે, અને ભવિષ્યમાં એનું શું થશે તે કહેવું કઠણ છે. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર કરવાનું એનું ઇતિહાસસિદ્ધ કાર્ય પૂરું થાય નહિ, ત્યાં સુધી એ જૂથ માંડી બેઠેલા પક્ષ સામે બની જઈ શકે નહિ પણ તે કાર્ય પૂરું થતાં પહેલાં જ બીજાં બળો જબરાં થઈ જાય અને કાં તો તેને પોતાની તરફ ખેંચી લે, અથવા તેને ધીમે ધીમે ગળી જાય પણ જ્યાં સુધી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં મહાસભા સૌથી સર્વોપરી બળ હોતી રહેશે એવો સંભવ છે.

કોઈ પણ જાતની હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિ અસ્થાને, હાનિકર અને શક્તિના વ્યર્થ અપવ્યય જેવી લાગે છે. ક્યારેક ક્યારેક વ્યક્તિગત અને છૂટાછવાયા હિંસાના પ્રસંગો બની જાય છે છતાં આ વાત હવે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનમાં સ્વીકારાઈ છે કે એ માર્ગ હિંસા અને પ્રતિહિંસાના દુર્ગમ જંગલમાં જ લઈ જનારો છે, અને તેમાંથી નીકળવું કઠણ થશે

આપણને વારંવાર સલાહ આપવામાં આવે છે કે આપણે પરસ્પર સાથી જવું જોઈએ અને 'એકસાથ સામનો' આપવો જોઈએ. શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ પોતાના કવિસુલભ આવેશ સાથે ઉત્સાહથી તેની વકીલાત કરે છે. તેઓ કવિ હોઈ મેળ અને સમન્વયના સૌંદર્ય પર ભાર મૂકવાનો તેમને હક છે. એ તો સાચું જ છે કે 'એક-સાથ સામનો' આપવો ક્યારેય ઇષ્ટ છે; પણ તે 'સામનો' હોવો જોઈએ પણ આ શબ્દપ્રયોગની પાછળ ચાલતા પ્રયત્નનું બારીકાઈથી પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ દેખાઈ આવે છે કે આ તો કેવળ મોખરેની જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર કાંઈક કરાર કે સમજૂતી કરવાનો જ પ્રયત્ન છે. એવા એકસાથનો અર્થ એટલો જ થશે કે જેઓ અત્યંત સાવધાન અને નરમ હોય તેનો જ ઉદ્દેશ અને ત્યાં પહોંચવાનો વેગ નક્કી કરશે. એમાંના કેટલાક તો ચળવળમાત્રને નાપસંદ કરનારા તરીકે જાણીતા હોવાથી, પરિણામે 'એકસાથ સ્થિરતા' જ આવશે. એકસાથ મુખ બતાવી 'સામનો' કરવાના પ્રદર્શનને બદલે વિસ્તૃત 'એકસાથ પીઠ' બતાવવાનું પ્રદર્શન થશે

બેશક, 'અમે બીજાઓ સાથે સહકાર કે સમજૂતી કરીશું જ નહિ' એમ કહેવું એ બેહૂદું છે. જીવન અને રાજકારણ એટલી અટપટી વસ્તુઓ છે કે એમાં આપણે સદાયે સીધી લીટીએ વિચાર કરી શકતા નથી લેનિન જેવા ચુસ્ત પુરુષે પણ કહ્યું છે કે 'સમાધાન ન કરીને, માર્ગથી બિલકુલ બહાર ન જઈ, આગે કૂચ કરવી એ બૌદ્ધિક બાલિશતા છે, નહિ કે ક્રાંતિકારીની ગંભીર કાર્યપદ્ધતિ' સમાધાનો તો થવા જ કરવાનાં; તેની આપણે બહુ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી પણ આપણે સમાધાનો કરીએ કે ન કરીએ, બધામાં મહત્ત્વની વાત એ છે કે એમાં મુખ્ય વસ્તુઓ મુખ્ય જ રહેવી જોઈએ, પણ ગૌણને મુખ્ય ન થવા દેવી જોઈએ જો મુખ્ય સિદ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશોની બાબતમાં આપણા મનમાં સ્પષ્ટતા હોય તો કામચલાઉ સમાધાનોથી નુકસાન થશે નહિ. પણ આપણા નબળા ભાઈઓ દુભાશે એ બીકથી એ સિદ્ધાન્તો અને ઉદ્દેશોને નબળા

કરી મૂકવામા કે ભૂલી જવામા જોખમ રહેલુ છે ગેરદોરવણી કરવી તે દુભાવવાના કરતા વધારે નુકસાનકારક છે

ચાલુ બનાવો વિષે આ બધુ હુ અસ્પષ્ટ રીતે અને કાઈક પુસ્તકિયા રીતે લખી રહ્યો છુ અને તટસ્થ પ્રેક્ષક થવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છુ કર્મની હાન્ત થાય ત્યારે હું ઊભો ઊભો જોયા કરુ એવો છુ એમ સામાન્યપણે મારે વિષે મનાયુ નથી. ઊલટો મારા પર એવો આરોપ છે કે પૂરતી ઉશ્કેરણી ન હોય તોયે હુ વગર વિચારે ધસી પડુ છુ હાલની સ્થિતિમા હુ શુ કરુ ? મારા દેશબધુઓને શુ કરવાની સલાહ આપું ? સાર્વજનિક કાર્યોમા માથુ મારનારમા રહેલી સાવવાનીની સ્વાભાવિક વૃત્તિ એ વિષયમા નિશ્ચિત ઉત્તર આપવાની આડે આવે છે અને સાચુ કહુ તો, સાચે જ હુ જાણતો નથી, અને જાણવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો નથી જો હુ કાઈ કરવાને છૂટો નથી, તો મારે ચિંતાયે શુ કામ કરવી ? ચિંતા તો હુ ઘણી કરુ છુ, પણ તે નિરુપાય છે કમમા કમ, જ્યા સુધી હુ જેલમા છુ ત્યા સુધી તાત્કાલિક પગલાની બાબતમા નિર્ણય કરવાની જ જાળમાથી હુ પોતાને ઉગારી લેવા પ્રયત્ન કરુ છુ

જેલમાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી અશક્ય જણાય છે તેમા, માણસ ઘટનાઓને વશ થાય છે, પ્રવૃત્તિઓનો કર્તા નથી થતો, અને કાઈક ઘટના બની આવે તેની કેવળ રાહ જોયા કરે છે દેશના અને જગતના રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નો પર હુ લખી રહ્યો છું ખરો, પણ લાબા વખતથી મારુ ઘર બનેલા આ નાનકડા સ્વયપૂર્ણ જેલ સસારમા આ બધાનુ શું મહત્ત્વ છે ? કેદીઓને માટે એક જ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો હોય છે એમની છૂટવાની તારીખ

નૈનીની જેલમા તેમજ અહીં ઘણા કેદીઓ મારી પાસે આતુરતાથી 'જ્યુબિલી' ક્યારે થશે તે જાણવા આવે છે તેઓ શાની તપાસ કરે છે તે પહેલા મને સમજાયું નહિ પછી માલૂમ પડ્યુ કે 'જ્યુબિલી' એટલે 'જ્યુબિલી' પંચમ જ્યોર્જના રજત-મહોત્સવની અફવાઓ તેમણે સાભળી હતી અને તેની તેઓ તપાસ કરતા હતા, પણ તેનો અર્થ તેઓ સમજતા નહોતા તેમને તો, પહેલા અનુભવોથી, એ શબ્દનો એક જ અર્થ જણાયેલો હતો કેટલાક કેદીઓનો છુટકારો અને ઘણાની સજાઓમા મોટો ઘટાડો આથી દરેક કેદીને, ખાસ કરીને લાબી મુદતના કેદીને, આવતી 'જ્યુબિલી'મા ઘણો રસ પડે છે એમને માટે તો બધારણના સુધારા અને પાર્લમેન્ટના કાયદા અને સમાજવાદ અને સામ્યવાદ કરતા વધારે મહત્ત્વની બાબત 'જ્યુબિલી'ની છે

૬૮. ઉપસંહાર

કર્મ કરવાનો જ આપણને અધિકાર છે, કર્મને સફળતાએ પહોંચાડવાનું આપણા હાથમાં નથી
— તાલમુદ

મારી કથાનો હવે અંત આવ્યો. જીવન દરમ્યાનનાં મારાં સારાં કે નરસાં કામોનો આ અહંતાપૂર્ણ વૃત્તાન્ત અલમોડાની ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં આજ તા. ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫, સુધી પહોંચ્યો છે. આજથી ત્રણ મહિના પહેલાં આ જેલમાં મેં મારી પિસ્તાળીસમી વર્ષગાંઠ ઊજવી હતી, અને હું માનું છું કે મારે હજુ ઘણાં વર્ષ બાકી છે. કેટલીકવાર વધતી ઉમર અને થાકની લાગણી મને થઈ આવે છે; ક્યારેક વળી મને મારામાં શક્તિ અને જુસ્સો ઊભરાતાં લાગે છે. મારું શરીર ઠીક કસાયેલું છે, અને આઘાતોમાંથી જલદી સ્વસ્થ થઈ જવાની મારા મનમાં શક્તિ રહેલી છે; તેથી, કાંઈક આકસ્મિક દૈવયોગ વિપરીત ન આવે તો હું માનું છું કે હું હજુ લાંબો વખત જીવીશ. પણ તે કાળ માટે તો તેમાંથી પસાર થયા પહેલાં લખી શકાય એમ નથી.

મારા જીવનના પ્રસંગો કદાચ પૂરતા મનોવેધક નથી; જેલમાં ગયેલાં લાંબાં વર્ષો ભાગ્યે જ પરાક્રમભર્યાં હોઈ શકે. તેમ એમાં કશી અપૂર્વતા કે અસાધારણતા પણ નથી, કારણ કે બીજા હજારો દેશબંધુઓ અને બહેનોનો એ વર્ષોનાં સુખદુઃખોમાં હિસ્સો છે અને બદલાતી મનોવૃત્તિઓ, ઉત્સાહ, નિરાશા, અત્યંત પ્રવૃત્તિ અને પરાણે મળેલી નિવૃત્તિનો ઇતિહાસ અમારો સૌનો સહિયારો છે. સમગ્ર સમૂહમાંનો જ હું એક છું, એમની જોડે જ ચાલ્યો છું, ક્યારેક તેમને દોર્યા છે, તો ક્યારેક તેમનાથી દોરાયો છું; અને છતાં બીજી વ્યક્તિઓની જેમ જ, તે સમૂહથી ભિન્ન રહી એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે સમૂહના મંચમાં મારું સ્વતંત્ર જીવન પણ ગુજારું છું. ઘણીક વાર અમે રોળ કર્યો છે અને નાટક ભજવ્યાં છે, પણ જે કાંઈ આપણે કર્યું છે તેમાં પણે અંશે કાંઈક અત્યંત સત્ય વસ્તુ અને તીવ્ર નિષ્ઠા હતાં, તેણે જ આપણને આપણી ક્ષુદ્ર અહંતામાંથી ઊંચા ચડાવ્યા છે, આપણામાં બળ રેડ્યું છે અને બીજી રીતે જે આપણને પ્રાપ્ત થઈ ન શકત તેવું મહત્ત્વ આપણને આપ્યું છે. સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરવાના પ્રયત્નમાંથી જીવનની કૃતાર્થતાનો જે અનુભવ થાય છે તે પણ લેવા આપણે ક્યારેક ભાગ્યશાળી થયા છીએ. અને આપણે એ પણ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે કે એ આદર્શોનો ત્યાગ કરીને અને પશુબળને વશ થઈને ભોગવેલું બીજું કાંઈ પણ જીવન વ્યર્થ, સંતોષહીન અને શોકપૂર્ણ જીવન જ થાત.

મને પોતાને આ બધાં વર્ષોમાં અનેક લાભોમાં એક અતિશય કીમતી લાભ થયો છે. જીવનને એક અત્યંત રસમય સાહસરૂપે હું વધારે ને વધારે જોતો થયો છું, એમાં ઘણુંયે શીખવાનું છે, અને ઘણુંયે કરવાનું છે. મારો વિકાસ થઈ રહ્યો છે એવો ચાલુ અનુભવ મને થયા કર્યો છે, અને એ અનુભવ મને હજુયે થાય છે, અને તે મારી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પુસ્તકોના વાચનમાં રસ પૂરે છે અને એકંદરે જીવનને જીવવાયોગ્ય બનાવે છે.

આ વૃત્તાન્ત લખતી વખતે દરેક બનાવ વખતની મારી મનોદશા અને વિચારોનું ચિત્ર રજૂ કરવા, તે ક્ષણે મારી જે લાગણીઓ હતી તે શક્ય તેટલી વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભૂતકાળની મનોદશાની સ્મૃતિ જાગ્રત કરવી કઠણ છે, અને ત્યાર પછીના બનાવોને તે વખતે ભૂલી જવા એ સહેલું નથી. આથી, પાછળના વિચારોનો આગલા દિવસોના નિરૂપણ પર રંગ ચઢી ગયો હશે જ; પણ મારો ઉદ્દેશ, મુખ્યત્વે મારા પોતાના લાભાર્થે જ મારા મનોવિકાસનો ક્રમ અવલોકવાનો હતો. મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે કદાચ હું જેવો હતો તેનું વર્ણન હોવાને બદલે, હું જેવો ક્યારેક થવા ઇચ્છતો હતો કે થયેલો પોતાને કલ્પતો હતો તેનું વધારે હોય.

કેટલાક મહિના પૂર્વે સર સી. પી. રામસ્વામી આયરે જાહેરમાં મારે વિષે કહ્યું હતું કે આમવર્ગની મનોદશાનો હું સાચો પ્રતિનિધિ નથી, પણ તે છતાંયે હું બહુ જોખમભરેલો માણસ છું કારણ કે મારો ત્યાગ છે, હું આદર્શવાદી છું અને મને મારી માન્યતાઓ માટે અત્યંત ધગશ છે. અને આ બધામાં એમના વિચાર પ્રમાણે, હું 'સ્વ-માયા-વશ' છું. સ્વ-માયા-વશ પુરુષ પોતાને વિષે ભાગ્યે જ સાચો નિર્ણય કરી શકે; અને વળી આ અંગત બાબતોમાં હું સી. પી. સાથે વાદવિવાદ કરવા ઇચ્છુંયે નહિ. ઘણાં વર્ષથી અમે મળ્યા નથી, પણ ઘણાં વર્ષ પૂર્વે એવો એક સમય હતો જ્યારે હોમરૂલ લીગમાં અમે સહમંત્રીઓ હતા. ત્યાર પછી ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા; અને સી. પી. તો ગોળાકારે ફરતી સીડીને એક પછી એક પગથિયે ચઢતાં ચક્કર આવે એટલી ઊંચાઈએ ચઢી ગયા છે, અને હું તો હજુ પૃથ્વી પર, પાર્થિવ જ રહ્યો છું. અમારા એક દેશ સિવાય અમારા બે વચ્ચે હવે ભાગ્યે જ કશું સમાન રહ્યું હોય. હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્યના — ખાસ કરીને જેવું એ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી ચાલે છે, તેના — એ સોળ આના હિમાયતી છે; હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ અન્ય ઠેકાણે સરમુખત્યારી પદ્ધતિના પ્રશંસક છે, અને એક આપઅખત્યાર દેશી રાજ્યના ઝળકતા રત્ન છે. ઘણીખરી બાબતોમાં મારે અને એમને મતભેદ છે; પણ હું માનું છું કે એક નજીવી સરખી બાબતમાં અમે એકમત છીએ. હું આમવર્ગની મનોદશાનો સાચો પ્રતિનિધિ નથી એ એમનું કહેવું સાવ સાચું છે. એનો ભ્રમ મને કદી રહ્યો જ નથી.

એટલું જ નહિ, હું કોઈનોયે પ્રતિનિધિ છું કે કેમ તે વિષે મને ઘણી વાર શંકા થયેલી છે અને, જો કે મારી પ્રત્યે મમતા અને મિત્રતાની લાગણી ધરાવનારા ઘણા છે છતાં, હું કોઈનો પ્રતિનિધિ નથી એમ માનવા તરફ મારું મન ઢળે છે. દરેક ઠેકાણે મેળ ન ખાતો, ક્યાંયે સ્વસ્થાને છું એમ ન અનુભવતો, પૂર્વ અને પશ્ચિમનું હું એક વિલક્ષણ મિશ્રણ છું. કદાચ મારા વિચારો અને જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ, પૂર્વ કરતાં જેને પશ્ચિમનાં કહે છે તેને વધારે મળતા છે; છતાં ભારતમાતા પોતાનાં અનેક બાળકોની જેમ મનેયે અનેક રીતે અપનાવે છે; અને મારી પ્રકૃતિમાં, કદાચ મારા અપ્રગટ માનસમાં, સેંકડો — કે જેટલી હોય તેટલી — પેઢીઓના બ્રાહ્મણપણાના સંસ્કારો છે એ મારા ભૂતકાળના વારસાને કે મારા નવીન સંસ્કારોનેયે હું છોડી શકતો નથી. એ બન્ને મારા જીવનનાં અંગો છે, અને જો કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેમાં તેઓ મને

મદદગાર થાય છે, છતાં જાહેર જીવનમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જીવનમાં તે સંસ્કારો હું જાણે માનસિક એકાકીપણું ભોગવતો હોઉં એવી લાગણી મારામાં ઉત્પન્ન કરે છે. પશ્ચિમમાં હું અજાણ્યો અને પરદેશી બનું છું હું ત્યાંનો થઈ શકતો નથી પણ મારા પોતાના દેશમાયે ક્યારેક હું દેશનિકાલ થયેલા માણસની લાગણીઓ અનુભવું છું

દૂરવર્તી પર્વતો સહેલાઈથી પહોંચી અને ચડી શકાય એવા લાગે છે; એનું શિખર આમંત્રણ આપતું લાગે છે; પણ જેમ જેમ આપણે નજીક જઈએ છીએ તેમ તેમ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થતી જાય છે, જેમ જેમ ઊંચા ચડતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રવાસ કઠણ લાગતો જાય છે અને શિખર વાદળાંમાં સંતાતું જણાય છે છતાં ચડવાના પ્રયત્નમાં જ અનોખું મૂલ્ય રહેલું છે, અને એમાં જ એક પ્રકારનો આનંદ અને સંતોષ મળે છે કદાચ પુરુષાર્થમાં જ જીવનનું મૂલ્ય હશે, ફળમાં નહિ. ઘણી વાર સાચો માર્ગ કયો તે ઠરાવવું મુશ્કેલ હોય છે; કયો સાચો નથી તે જાણવું વધારે સહેલું હોય છે; અને તેને ટાળી શકીએ તોયે ઘણું છે નમ્રભાવે, મહાન સોક્રેટિસના છેલ્લા શબ્દોમાં કહું : "મરણ શું છે તે હું જાણતો નથી — કદાચ તે સારી વસ્તુ હોય; મને તેનો ડર નથી પણ એટલી વાત તો હું જાણું છું કે માણસે પોતાનાં ભૂતકર્મોનાં ફળોથી ભાગવું એ ખરાબ છે; અને તેથી હું જે ખરાબ છે તે કરતાં જે સારું હોવાનો સંભવ છે તેને વધારે પસંદ કરું છું "

અહો, કેટલાં વર્ષો મારાં જેલમાં ગયાં છે ! એકલા પોતાના વિચારોમાં મગ્ન થઈ બેસી બેસી, કેટલી ઋતુઓને મેં કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થતી જોઈ છે ! ચંદ્રનાં કેટલાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય, અને તારાગણોનાં સતત અને ભવ્ય સરઘસ મેં રાત–પર–રાત નિહાળ્યાં છે ! મારી જુવાનીના કેટલાયે દિવસો અહીં દટાયા છે, અને ક્યારેક મારા એ મરેલા દિવસોનાં ભૂતો જાણે ઊઠતાં અને દુઃખદ સ્મૃતિઓ ઉપજાવતાં અને મને કહેતાં હું સાંભળું છું કે "આમાં કાંઈ માલ હતો કે ?" આનો ઉત્તર આપતાં મને કશું વિચારવું પડે એમ નથી જો મારું ગત જીવન ફરી જીવવાની મને તક મળે અને તેમાં મારાં આજ સુધીનાં જ્ઞાન અને અનુભવો કાયમ રહે તો મારા અંગત જીવનમાં હું ઘણા ફેરફારો કરવા પ્રયત્ન કરું એમાં શંકા નથી; મેં પૂર્વે જે કર્યું છે તેને હું ઘણી રીતે સુધારવા પ્રયત્ન કરું, પણ સાર્વજનિક વિષયોની મહત્ત્વની બાબતોમાં મારા નિર્ણયો કાયમ જ રહેશે એને બદલવાનું મારા હાથમાં જ નથી; કારણ કે મારા કરતાં તે વધારે બળવાન હોઈ, મારાથી પર રહેલી એક શક્તિએ મને તે તરફ ધકેલ્યો છે

મને સજા થયે લગભગ એક વર્ષ પૂરું થયું છે એમાનું એક વીતી ગયું હજુ પૂરું એક વર્ષ બાકી છે, કારણ કે સાદી સજા હોવાને લીધે આ વખતે માફીના દિવસો મળતા નથી ગયા ઑગસ્ટના જે અગિયાર દિવસ હું બહાર રહ્યો હતો તે પણ મારી સજામાં ઉમેરવામાં આવ્યા છે પણ આ વર્ષ પણ પૂરું થશે, અને હું બહાર નીકળીશ, — અને પછી? હું જાણતો તો નથી, પણ મને એમ ભાસે છે કે મારા જીવનનો એક ખંડ પૂરો થયો છે, અને હવે પછી બીજો શરૂ થશે એ કેવો હશે તેની હું કલ્પના કરી શકતો નથી જીવનગ્રંથનાં એ પાનાંઓ બંધ પડેલાં છે

તાજા કલમ

બાડનવાઇલર, શ્વાર્ઝ્વૉલ્ડ
૨૫મી ઑક્ટોબર, ૧૯૩૫

નેવા મે મહિનામા યુરોપમા વધારે ઉપચારો કરવા માટે મારી પત્નીએ ભવાલી છોડ્યુ. એના ગયા પછી મારે ભવાલીની મુલાકાતો લેવાનુ રહ્યુ નહિ, અને પખવાડિયે પખવાડિયે જેલ છોડવાનુ અને ડુંગરના રસ્તાઓ ઉપરની મોટર સફરો બંધ થઈ એની મને ખોટ સાલી અને અલ્મોડા જેલ પહેલા કરતાયે વધારે સૂની લાગવા માંડી

એટલામા ક્વેટાના ભૂકંપના સમાચાર આવ્યા, અને થોડા દિવસ માટે બાકી બધુ ભુલાઈ ગયુ પણ એ થોડા દિવસ જ, કારણ કે હિંદી સરકાર પોતાનુ કે પોતાની વિચિત્ર પદ્ધતિનુ આપણને વિસ્મરણ થવા દેતી નથી અમને જલદી જ ખબર પડી કે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જેમના કરતા દેશમા આજે કોઈ પણ માણસને ભૂકંપ સકટ નિવારણનુ વધારે જ્ઞાન નથી તેમને ક્વેટા જવાની અને સકટમા મદદ કરવાની પરવાનગી આપવામા આવી નથી તેમજ ગાંધીજી કે બીજા નામીતા માણસોને પણ રજા નથી મળી ક્વેટા ઉપર લેખો લખવા માટે ઘણા હિંદી છાપાઓની જામીનગીરીઓ જપ્ત કરવામા આવી

જ્યા જુઓ ત્યા — એસેમ્બ્લીમા દીવાની કારભારમા, કે સરહદ પરના જોખમના મારાઓમા — લશ્કરી મને ‑શા અને પોલીસનુ દૃષ્ટિબિંદુ' જાણે કે હિંદુસ્તાનની સરકારે પ્રજાના મોટા ભાગ સામે કાયમનુ યુદ્ધ માંડ્યુ હોય તેમ લાગતુ હતુ

પોલીસ એક ઉપયોગી અને આવશ્યક અંગ છે, પણ દુનિયા જો કેવળ પલીસના માણસો અને દંડાઓથી જ ભરાઈ જાય તો એ માઈ રહેવા લાયક સ્થાન રહેશે નહિ. કોઈકે કહ્યુ છે કે બળનો નિરંકુશ ઉપયોગ વાપરનારની અવનતિ કરે છે અને સહન કરનારને અપમાનિત અને અધમ બનાવે છે હિંદુસ્તાનમા લોકો — ખાસ કરીને સિવિલ સર્વિસના — અમલદારોની જે દિનપ્રતિદિન નૈતિક અને બૌદ્ધિક અવનતિ થતી જાય છે, તેના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચનારી બાબત થોડી જ હશે મોટા અમલદારોમા એ વધારે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, પણ સૂત્રની જેમ એ આખી નોકરશાહીમા પરોવાયેલી છે ઉપલા હોદ્દાઓ માટે નવી નિમણૂક કરવાનો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ ઊભો થાય છે ત્યારે ત્યારે જે માણસમા એ નવો (અધમતાનો) જુસ્સો વધારે હોય તે જ અચૂક ચૂંટાય છે

ચોથી સપ્ટેંબરે મને અલ્મોડા જેલમાથી એકાએક છોડી મૂકવામા આવ્યો કારણ કે મારી પત્નીની સ્થિતિ ગંભીર છે, એવા ખબર મળ્યા હતા તે જર્મનીમા શ્વાર્ઝ્વૉલ્ડમા બાડનવાઇલર ખાતે ઉપચાર કરાવતી હતી મને જણાવવામા આવ્યું કે મારી સજા 'મુલતવી' રાખવામા આવી છે, મારી મુદતના સાડાપાંચ મહિના હું છૂટ્યો હતો. ત્વરાથી યુરોપ જવા હું વિમાનમા ઊડ્યો.

લડાઈની ધાસ્તી, ખળભળાટ, અને આર્થિક મુશ્કેલીઓથી સદાયે ભરેલું યુરોપ તોફાનની અધવચમાં હતું, એબિસીનિયા પર ચડાઈ થયેલી હતી અને તેની પ્રજા પર બોંબ વર્ષતા હતા, જુદી જુદી સામ્રાજ્યશાહી સત્તાઓ પરસ્પર ઝઘડતી હતી અને એકબીજા સામે ફૂંફાડા મારતી હતી, અને એ બધા સામ્રાજ્યોનું શિરોમણિ ઇગ્લંડ એક બાજુએ પોતાની પ્રજા પર બોંબ અને જુલમનો ક્રૂર ત્રાસ ગુજારતું હતું, અને બીજી બાજુ શાંતિની અને રાષ્ટ્રસંઘના કરારોનું પાલન કરવાની હિમાયત કરતું હતું પણ અહીં (બાડનવાઈલરમાં) બ્લેક ફૉરેસ્ટમાં સુખ અને શાંતિ છે, અને સ્વસ્તિક — જર્મન નાઝીઓના ચિહ્ન — નું પણ બહુ દર્શન થતું નથી હું બીજું પર ધુમ્મસ ફરી વળતું જોતો બેઠો છું, એનાથી દૂરની ફ્રાન્સની સરહદ ઢંકાઈ જાય છે અને દૃશ્ય પર પડદો પડે છે, એની પાર શું હશે વારુ ?

પરિશિષ્ટ ૧

પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા

[૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦]

અમે માનીએ છીએ કે, જેમ બીજી કોઈ પણ પ્રજાનો તેમ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનો, પોતાનું તંત્ર પોતે ચલાવવાનો, પોતાની મહેનતના ફળ ભોગવવાનો, અને સામાન્ય સુખશાંતિમાં રહેવાના સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેમ કરીને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનો જન્મસિદ્ધ હક છે અમે એમ માનીએ છીએ કે, જો કોઈ પણ રાજ્ય કોઈ પણ પ્રજાના આ જન્મસિદ્ધ હકો છીનવી લઈને તેમના ઉપર જુલમ કરે, તો તે પ્રજાને રાજ્ય બદલવાનો અથવા તેનો નાશ કરવાનો પણ જન્મસિદ્ધ હક છે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદી પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરી લીધું છે એટલું જ નહિ, પણ દેશના કરોડો ગરીબોને ચૂસીને પોતાનું રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને દેશનું આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક સત્યાનાશ વાળ્યું છે, એટલે અમે માનીએ છીએ કે હવે હિંદી પ્રજાએ એ રાજ્યની સાથેનો સંબંધ તોડી પૂર્ણ સ્વરાજ અથવા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય લીધે જ છૂટકો છે

દેશનું આર્થિક સત્યાનાશ કેટલું વળ્યું છે તે જોઈએ આપણી પાસે જેટલું મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં આવે છે તે આપણી આવકની સાથે સરખાવતાં ઘણું હદ ઉપરાંત છે આપણી સરાસરી આવક રોજની સાત પૈસા છે, અને આપણે જે ભારે કર ભરીએ છીએ તેના ૨૦ ટકા જમીનમહેસૂલ પેટે ભરીએ છીએ, જે ગરીબ ખેડૂતોને ભરવા પડે છે, અને ૩ ટકા મીઠાના કર પેટે છે, જે પણ ગરીબના જ પેટમાંથી નીકળે છે

કાંતણ જેવા ગૃહઉદ્યોગો ગામડાંમાંથી નાશ પામ્યા છે જેને પરિણામે ખેડૂતવર્ગને વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ચાર મહિના બેકાર રહેવું પડે છે કારીગરીના નાશને લીધે

તેમની બુદ્ધિ જડ થઈ ગઈ છે, અને જે ઉદ્યોગો નાશ થયા છે તેને બદલે બીજા કશા ઉદ્યોગ બીજા દેશોમાં થયું છે તેમ દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી.

જકાત અને નાણાં વિષે એવો પ્રપંચ રચવામાં આવ્યો છે કે એથી તો ઉપરનો બોજો વધવાનો જ ગયો છે. વિલાયતમાં બનેલો માલ જ મુખ્યત્વે આપણા દેશમાં આયાત થાય છે. જકાતની ગોઠવણ જોઈશું તો જણાશે કે, બ્રિટિશ માલ ઉપર ઓછામાં ઓછી જકાત છે. વળી જકાતમાંથી આવતું મહેસૂલ ગરીબની ઉપરનો બોજો ઓછો કરવાને માટે વાપરવામાં આવતું નથી, પણ અતિશય ખર્ચાળ રાજ્યતંત્રને ચલાવવાને માટે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. હૂંડિયામણનો દર એથી પણ વધારે મનસ્વી છે. એમાં એવી યુક્તિપ્રયુક્તિ થઈ છે કે પરિણામે કરોડો રૂપિયા દેશમાંથી તણાઈ ગયા છે.

રાજકીય દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ આજે બ્રિટિશ સત્તા તળે જેવી થઈ પડી છે તેવી અગાઉ કદી નહોતી. સુધારાઓને નામે જે ઓળખાય છે તેથી પ્રજાને ખરી રાજસત્તા કદી મળી નથી. પરદેશી સત્તા આગળ આપણામાંના મોટા માથાતને પણ માથું નમાવવું પડે છે. છૂટથી વિચાર દર્શાવવાના અને છૂટથી સભાઓ ભરવાના હક આપણી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશબંધુઓમાંના ઘણાને દેશવટો ભોગવવો પડે છે અને પોતાને દેશ આવવાની છૂટ રહી નથી. રાજ્યસંચાલનશક્તિનો આપણામાંથી સંપૂર્ણ રીતે હ્રાસ થયો છે અને પ્રજાના સામાન્ય વર્ગને કારકુની અને પટાવાળાગીરી કે મહેતાગીરીની નોકરી સિવાય બીજી નોકરી રહી નથી.

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ રાજ્યની અસર વિચારીએ. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ કેવી હતી તેનું ભાન ભૂલી આપણને નવી કેળવણીએ પશ્ચિમ તરફ જોતા કરી દીધા છે અને, આપણને તાલીમ જ એવા પ્રકારની મળી છે કે આપણી બેડીઓ કઠવાને બદલે આપણને તે ભાવી ગઈ છે.

આધ્યાત્મિક રીતે જોતાં આ રાજ્યે બળાત્કારે આપણી પાસેથી હથિયાર છીનવી લીધાં છે તેથી આપણે નામર્દ બની ગયા છીએ, અને આપણા દેશમાં પરદેશી લશ્કર અડ્ડો જમાવી પડ્યું છે. તેણે અન્યાય અને અત્યાચારની સામે થવાની આપણી શક્તિનો નાશ કર્યો છે અને આપણામાં એવી ભીરુતા દાખલ કરી છે કે, આપણે એમ માનતા થઈ ગયા છીએ કે પરદેશીઓના વિના આપણામાંથી આપણો પરસ્પર વ્યવહાર ન ચલાવી શકાય. પરદેશી પ્રજાના હુમલા સામે બચાવ ન કરી શકાય એટલું જ નહિ પણ આપણા ઘર અને કુટુંબનું ચોર લૂટારા અને દુષ્ટ માણસોની સામે રક્ષણ પણ ન કરી શકાય.

આપણા દેશનું આવું ચતુર્વિધ સત્યાનાશ જે રાજ્યે વાળ્યું છે તે જાણ્યા પછી તે રાજ્યને વધારે વાર તાબે રહેવામાં મનુષ્ય અને ઈશ્વરનો આપણે ગુનો કરશું એમ અમારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. પણ અમે એ પણ માનીએ છીએ કે અમારો સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો અતિશય કાર્યસાધક માર્ગ હિંસાનો નથી પણ અહિંસાનો છે. એટલે અમે અમારાથી બને તેટલી હદ સુધી બ્રિટિશ સરકારનો આપણી ઇચ્છાએ ચાલતો સહકાર

શકીએ કે નીચેની શરતો વિનાનું કોઈ પણ સમાધાન અમને સંતોષ આપી શકશે નહિ:

(અ) હિંદુસ્તાનનો, જ્યારે ચાહે ત્યારે, અંગ્રેજી સલ્તનતથી છૂટા પડવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારાવો જોઈએ

(આ) હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જવાબદાર હોય એવું પૂર્ણ રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્ર આપવામાં આવે; તેમાં રક્ષણના લશ્કરી સાધનોનો તથા આર્થિક નીતિનો અંકુશ તથા ગાંધીજીએ વાઈસરૉયને લખેલા કાગળમાં જે અગિયાર મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે તે મુદ્દાઓ પણ સમાયેલા સમજવા

(ઈ) અંગ્રેજોના જે દાવાઓ, છૂટો વગેરે, તથા હિંદુસ્તાનના કહેવાતા દેવાની જે બાબતો રાષ્ટ્રીય સરકારને ગેરવાજબી અથવા હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હિતમાં ન હોય એવી લાગે, તે બધીને, જરૂર પડે તો, કોઈ સ્વતંત્ર પંચને સોંપવાનો હિંદુસ્તાનને હક આપવામાં આવે

નોંધ: સત્તા હિંદને સોંપવામાં આવે ત્યાં સુધીના કાળમાં હિંદુસ્તાનના હિત માટે જે વ્યવસ્થાઓ કરવી ઘટે તેનો નિર્ણય હિંદુસ્તાને ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ કરે

(૨) જો અંગ્રેજ સરકારને ઉપલી શરતો સ્વીકારવા જેવી લાગે, અને તેવી જાતનું એક સંતોષકારક જાહેરનામું તે બહાર પાડે, તો સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવો સલાહભર્યું છે એમ અમે કાર્યવાહક સમિતિને ભલામણ કરીશું, એનો અર્થ એ કે કાયદાભંગને અર્થે જ જે કાયદાભંગ કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવા ભલામણ કરીશું પણ વિદેશી કાપડ અને દારૂ પરની ચોકી ચાલુ રહેશે, સિવાય કે સરકાર પોતે વિદેશી કાપડ અને દારૂની અટકાયત કરી શકે વળી, લોકોને મીઠું બનાવી લેવાની છૂટ પણ ચાલુ રાખવી પડશે, અને તેને લગતી મીઠાના કાયદાની શિક્ષાની કલમોનો અમલ બંધ કરવો જોઈશે સરકારી કે ખાનગી મીઠાની કોઠીઓ પર હુમલો કરવામાં નહિ આવે

(૩) સવિનય ભંગ પાછો ખેંચી લેવાય તેની સાથે જ,

(અ) સજા પામેલા કે કાચી જેલમાંના, બધા સત્યાગ્રહી અને રાજદ્વારી કેદીઓ, જેઓ ખૂનામરકી કરવાના કે ઉશ્કેરવાના આરોપસર સજા પામ્યા ન હોય, તેમને છોડી મૂકવાનો હુકમ થવો જોઈએ

(આ) મીઠાના, છાપખાનાના, મહેસૂલના કે બીજા કાયદાઓ તળે જપ્ત થયેલી મિલકત પાછી સોંપી દેવી જોઈએ

(ઈ) સજા પામેલા સત્યાગ્રહીઓ પાસેથી કે પ્રેસ ઍક્ટ તળે વસૂલ થયેલા દંડો તથા જામીનગીરીઓ પાછાં ભરપાઈ કરવાં જોઈએ

(ઉ) ગામડાના અધિકારી સુધ્ધાં જે કોઈ સરકારી નોકરોએ સવિનય ભંગની ચળવળ દરમ્યાન રાજીનામાં આપ્યાં હોય અથવા જેમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા

ભારે નુકસાન વેઠીને પણ રાષ્ટ્રની લડતમાં અને ખાસ કરીને વિદેશી કાપડ અને વિલાયતી માલના બહિષ્કારમાં મદદ કરનાર વેપારીઓ તથા બીજા ધંધાદારીઓને; તથા જેલ સ્વીકારી તેમ અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ, ધક્કા, માર વગેરે ખમનાર એક લાખ જેટલાં નરનારીઓને; તથા ખાસ કરીને, સાચા સૈનિકની જેમ, ઇનામ કે નામનાની દરકાર ન કરતાં, કેવળ મહાન ઉદ્દેશનો જ વિચાર રાખી, દુઃખ અને હાડમારીઓ વેઠી સતતપણે અને મૂંગે મોઢે પરિશ્રમ કરનાર સામાન્ય સ્વયંસેવકદળને અમે અમારા ગૌરવ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

અને અમે, માતૃભૂમિના સંકટની ઘડીએ ઘરની છાયા છોડી, અડગ શૌર્ય અને સહનશીલતાથી દેશની રાષ્ટ્રીય સેનાની આગલી હારોમાં પુરુષોની જોડાજોડ ઊભી રહી, તેમની સાથે જ બલિદાનો અને વિજયોમાં સરખો ભાગ લેનારી ભારતવર્ષની મહિલાઓ પ્રત્યે અમારી વંદના તથા અંતઃકરણની સ્તુતિ અર્પણ કરીએ છીએ; તેમજ દેશના જુવાનો માટે તથા કોમળ વય પણ જેમને લડતમાં ભાગ લેતાં તથા સ્વાતંત્ર્ય માટે શહીદ થતાં અટકાવી ન શકી તે વાનરસેના માટે અમારું અભિમાન પ્રકટ કરીએ છીએ

અને, વળી, અમે આ વાતની પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ કે આ મહાન લડતમાં ભારતવર્ષની બધી મોટી અને નાની કોમો અને વર્ગોએ એકબીજાને સાથ દીધો હતો; ખાસ કરીને, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી અને બીજી નાની કોમોની સેવાની નોંધ લઈએ છીએ; તેમણે આપણી સૌની માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે પોતાની બહાદુરી અને વફાદારીથી એકીભૂત અને અભેદ્ય રાષ્ટ્ર ઘડવામાં મદદ કરી છે; અને તે રીતે તેમણે રાષ્ટ્રનો ભાવી વિજય નિશ્ચિત કર્યો છે અને દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા અને જાળવવાનો તથા દેશની પ્રજાના સર્વે વર્ગોની બેડીઓ તોડવા અને પરસ્પરની અસમાનતાઓનો નાશ કરવા માટે એ નવી સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ કરવાનો, તથા એ રીતે માનવજાતિના ઉચ્ચતર ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો છે અને દેશની મુક્તિ માટે બલિદાન તથા દુઃખ સહનના આ ભવ્ય અને પ્રેરક દૃષ્ટાંતને નજર આગળ રાખી અમે પૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞાની પુનરાવૃત્તિ કરીએ છીએ, અને ભારતવર્ષ સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર થાય ત્યાં સુધી લડતને ચાલુ રાખવા નિશ્ચય કરીએ છીએ

સૂચિ

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા	૨—૦—૦
,, (હાથ કાગળમાં)	૩—૦—૦
'નીતિનાશને માર્ગે'	૦—૮—૦
ત્યાગમૂર્તિ	૧—૦—૦
ધર્મમંથન	૧—૮—૦
સો ટકા સ્વદેશી	૧—૪—૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧—૦—૦
હિંદ સ્વરાજ	૦—૪—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૪—૦
ગીતાબોધ	૦—૩—૦
ગીતાપદાર્થકોષ	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
સર્વોદય	૦—૩—૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦—૨—૦
એક સત્યવીરની કથા	૦—૨—૦
ગોસેવા	૦—૫—૦
ગામડાની વહારે	૦—૨—૦
અહિંસા	
ખરી કેળવણી	
કેળવણીનો કોયડો	
દ. આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	
વ્યાપક ધર્મભાવના	
વર્ણવ્યવસ્થા	
યરવડાના અનુભવ	

અમારાં અન્ય પ્રકાશનો

ત્રણ વાર્તાઓ	૧—૦—૦
બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧-૧૨—૦
વિરાજવહુ	૦-૧૦—૦
સંત ફ્રાન્સિસ	૦—૩—૦
એક ધર્મયુદ્ધ	૦—૬—૦
જીવનનો આનંદ	૩—૦—૦
સ્મરણયાત્રા	૨—૦—૦
જીવતા તહેવારો	૧—૦—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧—૮—૦
લોકમાતા	૦—૮—૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦—૬—૦
सद्बोधशतकम्	૦-૧૨—૦
ગીતાધર્મ	૧—૦—૦
संकलिता गीता	૧—૪—૦
ગાંધીવિચારદોહન	૦-૧૪—૦
ગીતામંથન	૨—૦—૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૧૨—૦
કન્યાને પત્રો	૦—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
ચૂપ નહીં રહેવાય	૨—૦—૦
ઇન્દુને પત્રો	૧—૪—૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન	૫—૦—૦
ખાદીવિદ્યાપ્રવેશિકા	૧—૮—૦
સ્વદેશી સમાજ	૦—૮—૦
બાપુ	૦-૧૨—૦
હિંદુ જીવનદર્શન	૦ ૧૦—૦
યોગવાસિષ્ઠ	૪—૦—૦
ગાંધીજી	૦—[illegible]—૦